НАЦАГДОРЖ Дашдоржійн (бл. 17.XI 1906, Баян-Делгер, Центр. аймак — 13.VII 1937, Улан-Батор) — монг. письменник і громад. діяч. Член Монг. нар.-революц. партії з 1922. Один з основоположників сучас. монг. л-ри. Учасник Монг. нар. революції 1921. В 1924 на 3-му з'їзді МНРП обирався канд. у члени Президії ЦК партії, працював секретарем уряду Нар. Монголії, редактором газ. «Народний воїн». Навчався у Ленінгр. ін-ті нац. меншостей. Автор віршів «Жовтень», «Зоря» (обидва — 1931), «Моя Батьківщина» (1933), «Чотири пори року» (1934), «Нова Монголія» (1935) та ін. Оспівував Велику Жовтн. соціалістич. революцію, красу рідної землі, революц. перетворення в країні. Повість «Нечувані події» (1933) і драма «Біля трьох пагорбів» (1934) — антифеодального спрямування.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

Літ.: Яцковская К. Н. Дашдоржийн Нацагдорж. М., 1974; Кайгородов А. М. Дашдоржийн Нацагдорж. Библиографический указатель. М., 1975.

І. О. Дяченко.

НАЦІ́НКИ — в СРСР надбавки до *роздрібних цін* на продукцію, що її реалізують підприємства *громадського харчування* держ. та кооперативної торгівлі. Н. диференціюють за видами продукції та категоріями підприємств. Призначені для покриття витрат на виготовлення й реалізацію продукції, обслуговування споживачів і забезпечення планового *прибутку*. Застосовують поряд з торг. знижками. Систему Н. використовують і в сфері *матеріально-технічного постачання* при реалізації продукції виробничо-тех. призначення і товарів нар. споживання. За рахунок Н. утворюється прибуток постачально-збутових орг-цій, покриваються витрати обігу, пов'язані з доведенням продукції від виробн. до споживачів. Поліпшення організації матеріально-тех. постачання створює можливості для зниження витрат обігу, в т. ч. і націнок.

НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ — перехід приватної власності окремих осіб (поміщиків, капіталістів або їхніх об'єднань) на землю, банки, підприємства у промисловості та ін. галузях господарства у власність держави. Соціально-екон. і політ. зміст Н. визначається існуючим у країні суспільним ладом, ким і в інтересах якого класу вона проводиться.

Н. соціалістична — метод здійснення однієї з гол. заг. закономірностей *соціалістичної революції* і соціалістичного будівництва: ліквідація капіталістичної власності та встановлення сусп. власності на осн. *засоби виробництва*. В різних країнах Н. має свої особливості, зумовлені конкретно-істор. факторами переходу до соціалізму тієї чи ін. країни. Необхідною передумовою соціалістичної Н. є перемога соціалістичної революції, перехід влади в руки *робітничого класу* і його союзника — трудового *селянства*. «Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 429). Соціалістична Н. передає засоби виробн. до рук їхнього дійсного творця, а отже й господаря — пролетаріату, забезпечує виникнення соціалістичного екон. укладу, що базується на сусп. власності на засоби виробн., приводить *виробничі відносини* у відповідність з характером і рівнем розвитку *продуктивних сил*, ліквідує основи експлуатації, спрямовує розвиток виробн. в інтересах народу, закладає умови планомірного розвитку економіки, створює міцні основи екон. незалежності соціалістичної д-ви від капіталістичного світу, захищає від проникнення іноз. капіталу та екон. диверсій з його боку. Соціалістична Н. перетворює на суспільну загальнонар. власність лише власність експлуататорських класів, не зачіпаючи власності трудящих селян, кустарів. Н. в Рад. д-ві включала Н. землі, надр, лісів, вод загальнодерж. значення, пром-сті, засобів транспорту й зв'язку, банків та осн. житлового фонду в містах. *Декретом про землю* Рад. д-ва скасувала приватну власність на землю і зробила її всенар. власністю (див. *Націоналізація землі*). У фінанс. системі було націоналізовано Державний банк, запроваджено контроль над приватними банками, націоналізованими у грудні 1917. З листопада 1917 по лютий 1918 націоналізовано велику кількість пром. підприємств. Згодом, здійснюючи Н., Рад. д-ва гол. увагу приділяла закріпленню завойованих позицій, розв'язанню завдань, як підкреслював В. І. Ленін, усуспільнення виробн. на ділі — оволодіння мистецтвом управління нар. гос-вом, налагодження обліку, контролю тощо (див. Повне зібр. тв., т. 36, с. 161). В 1917—18 здійснено Н. транспорту, 22.IV 1918 — зовн. торгівлі. Згодом було націоналізовано не тільки великі, а й середні й велику кількість дрібних капіталістичних підприємств. Це дало можливість Рад. владі мобілізувати всі ресурси для прискорення перемоги над внутр. контрреволюцією та іноз. інтервенцією. В ін. країнах, що стали на шлях соціалізму (за винятком МНР, де було проведено повну Н.), велика частина конфіскованих поміщицьких земель перейшла у власність селян, а частина — у власність д-ви. В цих країнах безплатно націоналізовано власність фашистських злочинців, а також капіталістів, які зрадили інтереси свого народу. Щодо представників буржуазії, які брали участь в антифашистській боротьбі, Н. здійснювалася з частковим викупом їхньої власності.

Н. капіталістична — перетворення власності окремих капіталістів або їхніх об'єднань на власність бурж. д-ви, тобто на колективну власність класу буржуазії. Буває безплатна і за викуп. В епоху імперіалізму є одним з характерних рис *державно-монополістичного капіталізму*. Капіталістична Н. не змінює характеру капіталістичної власності на засоби виробн., а отже й бурж. ладу. Капіталістична д-ва — сукупний капіталіст. «Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність, тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати... Капіталістичні відносини не знищуються, а, навпаки, доводяться до крайності, до найвищої точки» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 274). Капіталістична Н. проводиться в інтересах монополістичного капіталу, забезпечуючи монополістам одержання *монопольного надприбутку*, посилюючи його позиції в боротьбі проти робітничого, демократичного, нац.-визвольного рухів і світового соціалізму. При проведенні Н. колишнім власникам підприємств виплачується, як правило, велика компенсація, що нерідко значно перевищує вартість націоналізованого майна. Охоплює перш за все воєнні галузі, а також виробн., які потребують великих капіталовкладень або які стали малоефективними і нерентабельними для монополій. Є способом перекладання на плечі трудящих великих витрат на мілітаризацію, функціонування *воєнно-промислових комплексів*, на тех. переоснащення, здійснення н.-д. робіт тощо. Робітн. клас та його партії в імперіалістичних країнах висувають вимоги Н. власності монополій на умовах, які б обмежували всевладдя монополій та надмірне збагачення їх, розширяли можливість участі робітн. класу в управлінні націоналізованими підприємствами. Капіталістична Н. посилює сусп. характер капіталістичного виробн., призводить до дальшого загострення осн. суперечності капіталізму — суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, створює матеріальні передумови для перемоги соціалізму. Н. в країнах, що розвиваються, виступає як засіб боротьби проти засилля іноз. капіталу і політики *неоколоніалізму*, сприяє забезпеченню екон. незалежності молодих країн, створенню держ. сектора економіки. Поширюється, як правило, на власність іноз. капіталу.

Д. Нацагдорж.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 31. Завдання пролетаріату в нашій революції; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 45. Про кооперацію; Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977; Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977.

В. І. Загородній.

НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ ЗЕМЛІ́ — скасування приватної *власності* на землю і передача у держ. власність землі з її надрами, водами та лісами. Має різний соціально-екон. і політ. зміст залежно від

істор. епохи та від того, ким і в інтересах якого класу здійснюється (див. *Націоналізація*). К. Маркс довів паразитичний характер приватної власності на землю за капіталізму і обгрунтував істор. неминучість скасування її. Розвиваючи теорію *земельної ренти* К. Маркса, В. І. Ленін розробив питання про Н. з. як складову частину більшовицької аграрної програми (див. *Аграрна програма КПРС*), як вирішальну передумову перемоги соціалістичних відносин на селі (див. *Аграрне питання*).

Відразу ж після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії *Декретом про землю* в Рад. країні було назавжди скасовано приватну власність на землю, яка передавалась безплатно, без будь-якого викупу в безстрокове користування селянам. У грудні 1917 1-й Всеукр. з'їзд Рад поширив дію Декрету про землю на Україну. Після возз'єднання укр. земель в єдиній Українській Рад. д-ві Н. з. проведено і на тер. Зх. України, Пн. Буковини та Закарпаття.

Внаслідок Н. з. ліквідовано абсолютну земельну ренту. Право розпоряджатися всією землею та диференціальною рентою передано Рад. д-ві. На націоналізованих землях створено великі держ. с.-г. підприємства (*радгоспи*), проведено колективізацію всіх сел. г-в (*колгоспи*). Загальнонар. власність забезпечила необмежені можливості планомірної (в масштабах д-ви) організації раціонального використання зем. ресурсів на основі всебічної механізації виробн., меліорації земель з додержанням всіх вимог щодо охорони природи. Націоналізацію всієї землі проведено також в МНР. В ін. соціалістичних країнах здійснено часткову Н. з. (див. *Аграрні реформи*). Досвід проведення Н. з. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах має міжнародне значення.

П. Ф. Веденичев.

НАЦІОНАЛІ́ЗМ — буржуазна ідеологія, політика і психологія в *національному питанні*, яка розглядає *націю* як позаісторичну категорію, вищу форму суспільної єдності, проповідує зверхність нац. інтересів над класовими. Н. виражає класові інтереси буржуазії, що є протилежними корінним інтересам трудящих, їхній боротьбі за своє соціальне і нац. визволення. Буржуазія, особливо в епоху імперіалізму, під виглядом боротьби за «загальнонац.» інтереси розпалює міжнац. ворожнечу, сіє розбрат між трудящими різних національностей, щоб відвернути їх від класової боротьби. Н. проявляється у формах місц. націоналізму пригнобленої нації, який проповідує замикання в нац. «шкаралупі», або *великодержавного шовінізму* пануючої нації. Н.— істор. категорія. На поч. розвитку капіталізму, коли буржуазія, борючись проти феодалізму, ще виступала як прогресивний клас, Н. мав певне прогресивне значення як виразник загальнонац. інтересів. В епоху переростання капіталізму в імперіалізм Н. у бурж. країнах втратив будь-який прогресивний зміст і почав набирати таких людиноненависницьких форм, як *расизм, фашизм, геноцид*. Марксизм-ленінізм вчить, що знищення соціального гніту і всіх форм гноблення може забезпечити лише *соціалістична революція* і побудова соціалізму, єднання всіх трудящих на основі пролет. *інтернаціоналізму*, несумісного з бурж. Н. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм,— писав В. І. Ленін,— ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Повне зібр. тв., т. 24, с. 120). В. І. Ленін і більшовики-ленінці в боротьбі за створення революц. марксистської партії і підготовку соціалістичної революції в Росії вели непримиренну боротьбу проти бурж. Н., викривали шовіністичний характер зовн. політики імперіалістичних д-в, у т. ч. царської Росії, а також великодержавницьку внутр. політику царизму. Більшовицька партія і особисто В. І. Ленін вели гостру боротьбу і проти дрібнобурж. націоналістич. партій, які намагалися замаскувати своє єство псевдомарксистською фразеологією, зокрема проти *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП), лідери якої згодом очолили бурж.-націоналістичну контрреволюцію на Україні (див. *Центральна рада, Директорія, Петлюрівщина*). Відзначаючи наявність в Росії різних груп бурж. націоналістів (націонал-реакціонери, націонал-ліберали, націонал-демократи), В. І. Ленін підкреслював, що всі вони за своєю сутністю контрреволюційні (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 303—304). Проте, гавруючи Н. в цілому, марксизм-ленінізм виділяє в Н. пригноблених націй заг.-демократичний зміст, спрямований проти гноблення, до нац. консолідації, до відродження колоніальних і залежних країн, на розгортання антиімперіалістичного, *національно-визвольного руху*. Ворожа будь-якому Н. ленінська політика більшовицької партії в нац. питанні була однією з вирішальних умов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вироблення чіткої марксистсько-ленінської *національної програми КПРС* і на її основі *національної політики КПРС*, послідовне здійснення її в роки соціалістичного будівництва, поєднання *інтернаціонального виховання* з нещадною боротьбою проти рецидивів Н., розгром *націонал-ухильництва* в рядах партії стали важливими умовами зміцнення незламної *дружби народів* СРСР, формування соціалістичних націй, розвитку ідеології інтернаціоналізму. Торжеством нац. політики КПРС є побудова в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і утворення на цій основі нової істор. спільності людей — *радянського народу*. В умовах комуністичного будівництва немає соціального коріння для Н. Але націоналістична ідеологія може насаджуватися ззовні, імперіалістичною агентурою, і якоюсь мірою проявлятися у свідомості окремих людей в рецидивах тенденцій до нац. обмеженості й виключності, до ідеалізації минулого і затушковування соціальних суперечностей в історії народів тощо. Пильність і непримиренність до будь-яких проявів Н., зокрема *українського буржуазного націоналізму* та *сіонізму*,— одне з найважливіших завдань *ідеологічної роботи КПРС*. Імперіалістична буржуазія (особливо США) активно використовує весь арсенал Н. у *боротьбі двох суспільних систем*. Вона підтримує залишки колоніалізму й расистські уряди (напр., у ПАР), фашист. та профашист. режими (в Чілі, Пд. Кореї та ін.), націоналістичні елементи в соціалістичних країнах. Величезний апарат сучас. засобів масової інформації і пропаганди бурж. країн спрямований на роздмухування Н., міжнац. ворожнечі. Союзником імперіалістичних кіл у пропаганді і використанні Н. для розколу світових революц. сил є *маоїзм*. Марксистсько-ленінські партії ведуть безкомпромісну боротьбу проти націоналістич. хитань у міжнар. комуністичному русі, проти будь-яких відступів від принципів пролетарського інтернаціоналізму і класової солідарності.

Літ. див. до ст. *Інтернаціоналізм, Національне питання.*

В. С. Костенко.

НАЦІОНА́Л-СОЦІАЛІ́СТСЬКА ПА́РТІЯ, Націонал-соціалістська робітнича партія Німеччини — фашистська партія в Німеччині (1919—45), очолювана (з 1921) А. *Гітлером*. Відображала інтереси найреакційніших і найагресивніших кіл нім. монополістичної буржуазії, що фінансувала її. Для Н.-с. п. були характерними антидемократизм, крайній антикомунізм, шовінізм і расизм, нестримна демагогія. З 1933 — правляча. Добивалася встановлення Німеччиною світового панування шляхом загарбницьких воєн. Розв'язала 2-у світову війну 1939—45. Організувала масовий терор проти нім. робітн. класу та його демократичних орг-цій. Розробила і здійснювала програму винищення ряду народів і рас. Після розгрому нім. фашизму в 2-й світовій війні ліквідована (див. *Денацифікація*).

В. Н. Гулевич.

НАЦІОНА́Л-УХИ́ЛЬНИЦТВО — прояв дрібнобурж. поглядів на розв'язання *національного питання*, що мав місце в рядах більшовицької партії в період боротьби за побудову соціалізму. Н.-у. проявилося на поч. 20-х рр. в Грузії, Татарії, Узбекистані та ряді ін. нац. республік. Це пояснювалося їхньою екон. відсталістю, нечисленністю кадрів робітн. класу, деяким пожвавленням в умовах непу капіталістичних елементів, наявністю залишків націоналістичної ідеології. Н.-у. проявлялося і в КП(б)У. Практично змикаючись з антиленінськими елементами, націонал-ухильники намагалися підірвати непорушну дружбу трудящих України з рос. та ін. народами Країни Рад, відірвати Україну від СРСР, заперечували необхідність братер-

ського екон. співробітництва рад. народів. Лідерами Н.-у. в УРСР були О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв. Компартія України, вірна принципам пролет. *інтернаціоналізму*, вела непримиренну боротьбу проти Н.-у. Величезне значення для подолання Н.-у. мала послідовна ленінська *національна політика КПРС*, здійснення проголошеного X і XII з'їздами РКП(б) курсу на забезпечення фактичної рівності націй, рішуча боротьба проти *великодержавного шовінізму* та місц. *націоналізму*. Н.-у. на Україні, як і в ін. рад. республіках, було розгромлене ідейно і зазнало остаточного організаційного краху. Це збіглося з першими успіхами соціалістичної *індустріалізації* країни та підготовкою суцільної *колективізації сільського господарства*. З побудовою основ соціалізму зникли соціально-економічні корені націонал-ухильництва.

В. П. Шевчук.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ ДЕЇ ЛІНЧЕЇ — провідна наукова установа в Італії. Засн. 1603 в Римі. Назва походить від слова lince — рись (засновники її присягалися у дослідженнях бути пильними й зіркими, як рись). Після об'єднання Італії 1861 стала наз. королівською, з 1920 — національною. В 1630—1795, 1840—47 і 1939—44 Академію закривали реакц. правителі. Поділяється на два класи: фізики, математики і природ. наук; філософії, історії та філології. До кожного класу входить по 72 члени. Академія має б-ку (засн. 1730), що налічує бл. 450 тис. тт., 4 тис. рукописів та 2293 першодруки. Видає щорічники, доповіді та наук. записки, періодичні видання з окремих наук.

А. В. Санцевич.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К США — провідний науковий центр США. Засн. 1863 хартією конгресу США, підписаною А. Лінкольном у Вашінгтоні. Є консультаційним органом з питань науки і техніки для уряду США. Академія поділяється на 23 відділення: математики, астрономії, фізики, хімії, геології, геофізики, фізіології, ботаніки, генетики, інженерної справи, прикладної біології, антропології, психології, соціальних і політ. наук, економіки та ін. Налічує у своєму складі бл. 1200 членів (1978). Керує роботою академії Рада, рішення якої затверджують річні збори членів. Фінансується фондами Форда, Рокфеллера, Слоуна, Нац. наук. фондом. Для співробітництва з зарубіжними країнами і міжнар. організаціями створює спец. ради і комітети. З 1959 АН СРСР і Н. а. н. США проводять обмін ученими. Членами академії є і рад. учені (зокрема, П. С. *Александров*, М. М. *Боголюбов*). Академія видає щорічник, наук. записки тощо.

А. В. Санцевич.

НАЦІОНА́ЛЬНА ГАЛЕРЕ́Я в Лондоні — одне з найбільших у світі зібрань зх.-європ. живопису 18—19 ст. Засн. 1824. В Н. г. представлено твори італ. (Паоло Уччелло, П'єро делла Франческа, Джованні Белліні, Леонардо да Вінчі, Тіціана), нідерл. (Я. ван Ейка), нім. (Г. Гольбейна Молодшого), голл. (Рембрандта), іспан. (Д. Веласкеса), франц. (В. ван Гога), англ. (У. Гогарта, Дж. Рейнолдса, Т. Гейнсборо, Дж. Констебла та ін.) художників. Будинок споруджено в 30-х рр. 19 ст. за проектом арх. У. Уїлкінса.

НАЦІОНА́ЛЬНА ГАЛЕРЕ́Я МИСТЕ́ЦТВ у Вашінгтоні — одне з найбільших художніх зібрань у США. Засн. 1937, відкрита 1941. У галереї зберігаються твори зх.-європ. і амер. живопису, скульптури, графіки та декоративно-ужиткового мистецтва. Серед них — картини Рафаеля, Джорджоне, Тіціана, Ф. Клуе, Ель Греко, Рембрандта, Я. Вермера, П. П. Рубенса, Т. Гейнсборо, Е. Мане, скульптури Донателло, Дж. Л. Берніні, Ж. А. Гудона. Будинок спорудив арх. Дж. Р. Поуп.

НАЦІОНА́ЛЬНА ГВА́РДІЯ (Garde Nationale) — 1) Збройне громадське ополчення, створене у Франції під час *Великої французької революції*. Діяла 1789—1871 (з перервою 1827—30). В період *Другої імперії* Н. г. реорганізована. Остаточно розпущена після придушення *Паризької комуни 1871*. Протягом 19 ст. була також у ряді ін. європ. країн. Під час *революції 1848—49 в Австрії* загони Н. г. діяли, зокрема, у Львові (див. *Львівське збройне повстання 1848*). 2) Регулярне формування. Існує, зокрема, у Франції, Іспанії, Швеції. Є також у США (з 1916) як допоміжна збройна сила. Складається з підрозділів армійських і повітр. сил. Формується по окремих штатах. У мирний час використовується разом з поліцією для каральних операцій всередині країни. На випадок війни, як воєнний резерв уряду, діє у складі збройних сил для ведення воєнних дій за межами країни.

НАЦІОНА́ЛЬНА МО́ВА — мова певної *нації*. Зберігає в осн. структурні риси мови *народності*, з якої розвинулась нація. Формуючись, Н. м. закріплюється в літературі і стає *літературною мовою* нації, яка поступово витісняє територіальні *діалекти*. Інтенсивність цього процесу залежить від конкретних історичних умов життя нації. Як і сама нація, її Н. м. виникає в період переходу від феодалізму до капіталізму. В ході будівництва соціалізму, коли бурж. нації перетворюються на соціалістичні, розширюються сусп. функції і сфери вживання Н. м. Якщо формування нації починається після перемоги соціалістичної революції, тобто коли нація не проходить стадії капіталістичного розвитку, Н. м. складається в процесі формування соціалістичної нації. Укр. нац. літ. мова, в основу якої лягли *середньонаддніпрянські говори*, склалась у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Формування її було зумовлене процесом перетворення укр. народності в націю. У Радянському Союзі «в умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102).

О. С. Мельничук.

НАЦІОНА́ЛЬНА ПОЛІ́ТИКА КПРС — науково обгрунтована, побудована на основі *марксизму-ленінізму*, принципів пролетарського *інтернаціоналізму* система заходів, спрямованих на об'єднання трудящих незалежно від національності в заг. боротьбі проти всіх видів гноблення, у спільному будівництві соціалізму і комунізму. Н. п. КПРС здійснюється з урахуванням об'єктивних національних і інтернаціональних процесів, їхнього місця і ролі в суспільному прогресі, на основі вивчення потреб *націй* і *народностей*, визначення шляхів і форм всебічного розвитку і неухильного поступового зближення їх, постійного піклування про вдосконалення нац. відносин. Цілі і завдання Н. п. КПРС, осн. зміст, форми і методи втілення якої виробив В. І. Ленін, визначаються рішеннями її з'їздів і конференцій, постановами ЦК партії. Н. п. КПРС займає важливе місце в її діяльності по керівництву суспільством і перебуває в суворій відповідності з *економічною стратегією КПРС*, *соціальною політикою КПРС*, заходами по зміцненню Рад. багатонац. д-ви, підвищенню духовного потенціалу суспільства. Н. п. КПРС втілюється в життя в практичній діяльності парт., держ. і госп. органів, закладів культури, громад. орг-цій, у свідомості і поведінці *класів суспільних* і *груп соціальних*, націй і народностей, *трудових колективів*, в активній життєвій позиції кожного трудівника. Теор. основою Н. п. КПРС є марксистсько-ленінське вчення про суспільство і його революц. перетворення, в т. ч. вчення про нації і нац. відносини. Осн. принципами розробки і здійснення Н. п. КПРС є: а) підпорядкування завдань нац. розвитку і нац. відносин розв'язанню соціально-класових проблем прогресу суспільства; б) забезпечення можливостей вільного, суверенного вирішення кожним народом своєї долі — вибору сусп. ладу, шляхів нац. розвитку і взаємовідносин з ін. народами на основі *права націй на самовизначення*; в) здійснення рівноправності всіх націй і народностей, суворе додержання добровільності їхніх взаємовідносин; г) непримиренна боротьба проти будь-яких проявів *націоналізму*, забезпечення інтернаціоналістських основ класової боротьби пролетаріату, трудящих усіх національностей у ході звільнення від експлуатації і будівництва нового життя; д) побудова всіх парт. орг цій за інтернац. ознакою. Конкретний зміст і завдання Н. п. КПРС випливають з істор. умов і заг. завдань пролет. партії. В своєму розвитку Н. п. КПРС пройшла три етапи, успішно здійснивши осн. завдання: в дожовтневий період — наполеглива боротьба за інтернаціоналістське виховання і згуртування робітн. класу, трудящих усіх національностей, за зрив планів реакції не допустити створення єдиного революц. фронту на чолі з рос. робітн. класом; у період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції — забезпечення

єдності дій трудящих усіх національностей у зруйнуванні системи соціального і нац. гноблення, в досягненні свободи і рівноправності народів; у роки соціалістич. будівництва — подолання в найкоротші істор. строки ворожнечі між народами, що насаджувалася царизмом, згуртування народів в єдиній багатонац. д-ві, ліквідація фактичної нерівності націй і народностей, забезпечення всебічного зближення їх у процесі співробітництва і взаємодопомоги, виховування непорушної *дружби народів* СРСР. Справжній тріумф Н. п. КПРС цього періоду — створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — першої в історії людства багатонац. соціалістич. д-ви. Одним з найвидатніших завоювань соціалізму є повне розв'язання в СРСР *національного питання*. «Це — досягнення,— відзначив Л. І. Брежнєв у зв'язку із святкуванням 50-річчя утворення Союзу СРСР,— яке по праву можна поставити в один ряд з такими перемогами в будівництві нового суспільства в СРСР, як індустріалізація, колективізація, культурна революція» (Ленінським курсом, т. 4. К., 1974, с. 48). Завдяки послідовному здійсненню Н. п. КПРС всі нації і народності СРСР здобули можливість використовувати не тільки власні джерела оновлення всіх сторін життя, а й нове джерело, що його породив соціалізм,— силу їхньої єдності, спільності інтересів і цілей; визначилися найдоцільніші форми і методи забезпечення держ. єдності народів, співробітництва і взаємодопомоги, що відкрило багатьом народностям можливості переходу до соціалізму, минаючи капіталізм; сформувалась і зміцніла *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*; в ході всебічного розквіту й неухильного поступового зближення націй і народностей з надзвичайною повнотою розкрились їхня творча енергія і здібності, в основному розв'язано завдання вирівнювання і забезпечення їх дальшого екон., соціально-політ. і культур. розвитку; інтернаціоналізм з ідеалу комуністів перетворився на норму свідомості і поведінки рад. людей, став основою виховання в них почуття *загальнонаціональної гордості радянських людей*. Узагальненим підсумком втілення в життя Н. п. КПРС, усіх екон., соціально-політ. та ідейно-культур. змін у житті націй і народностей є утворення нової історичної спільності людей— *радянського народу*.

В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* Н. п. КПРС визначається новим етапом у розвитку нац. відносин в СРСР, що характеризується дальшим зближенням націй, зміцненням їхньої непорушної дружби, прискоренням процесу інтернаціоналізації. Курс Н. п. КПРС, як відзначив XXVI з'їзд партії,— нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим макс. використання його для гармонійного розвитку всієї країни. Інтенсивний екон. і соціальний розвиток кожної з республік прискорює процес їхнього зближення. Н. п. КПРС спрямована на визначення найдоцільніших шляхів розвитку окремих націй і народностей та поєднання інтересів кожної з них з інтересами рад. народу в цілому. Дальший розвиток Н. п. КПРС супроводиться її постійним піклуванням про збагачення теор. основ цієї політики, про розробку принципів наук. керівництва розвитком націй і народностей, їхніми взаємовідносинами. Потребою зрілого соціалізму є всебічний і гармонійний розвиток усіх сусп. відносин, у т. ч. нац. і інтернац. процесів, самого будівника комунізму, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і патріотизму, глибокого усвідомлення належності до єдиного рад. народу, всемірне зміцнення нових заг. рис націй і народностей, що вже склалися, і формування нових, збільшення вкладу кожної з націй і народностей у заг. справу побудови комунізму, постійна боротьба проти будь-яких проявів націоналізму і *шовінізму*, проти примиренського ставлення до негативних явищ у галузі нац. відносин. Всебічно сприяти розвиткові й духовному збагаченню кожної з націй і народностей СРСР і одночасно великому істор. процесові зміцнення єдності рад. народу як нової істор. спільності — така осн. спрямованість Н. п. КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму.

Літ.: Ленін В. І. Про національне і національно-колоніальне питання. К., 1957; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. К., 1972; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Брежнев Л. И. О Конституции СССР. М., 1977; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1974; Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС. М., 1975; Баграмов Э. А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. М., 1977; Великая сила интернационального единства. К., 1979; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР (Проблемы теории и методологии). М., 1981. *М. І. Куліченко.*

НАЦІОНА́ЛЬНА ПРОГРА́МА КПРС — складова частина *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу*, програма боротьби за повну ліквідацію всіх форм нац. і колоніального гноблення, за досягнення фактичної рівності націй і народностей, за зміцнення *дружби народів* на основі демократії і соціалізму. Базується на матеріалістичному розумінні істор. процесу і марксистсько-ленінській теорії з *національного питання*. Вироблення і здійснення Н. п. КПРС безпосередньо пов'язане з ім'ям В. І. Леніна, який не лише розробив її в боротьбі проти опортуністичних лідерів *Інтернаціоналу 2-го*, а й керував у перші роки Рад. влади всією роботою партії по реалізації Н. п. КПРС, був натхненником і організатором *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, утворення якого стало справжнім тріумфом ленінської *національної політики КПРС*. Послідовно йдучи ленінським шляхом, партія постійно збагачує марксистсько-ленінську Н. п. КПРС новими положеннями та висновками, живим досвідом будівництва соціалізму і комунізму в СРСР та ін. країнах соціалістичної співдружності, досвідом міжнародного комуністичного руху, національно-визвольного руху. Конкретний зміст Н. п. КПРС на кожному з етапів її розвитку підпорядковувався осн. програмним завданням партії. У першій Програмі партії, прийнятій *Другим з'їздом РСДРП* (1903), партія ставила своїм гол. завданням повести робітн. клас і всіх трудящих на боротьбу за повалення самодержавства, влади поміщиків і буржуазії і встановлення *диктатури пролетаріату*. Цьому завданню були підпорядковані програмні вимоги рівноправності всіх націй і народностей Росії, *права націй на самовизначення* аж до держ. відокремлення, утворення обл. і тер. автономії, інтернац. принципу побудови партії та ін. орг-цій пролетаріату. Н. п. КПРС уже на цьому етапі висувала завдання виховання трудящих у дусі єднання і братерської взаємодопомоги, пролет. *інтернаціоналізму* і непримиренної боротьби проти будь-яких проявів бурж. *націоналізму*. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановленням диктатури пролетаріату ці вимоги було реалізовано. Друга програма РКП(б), прийнята на VIII з'їзді (1919), націлювала партію на побудову соціалізму. В галузі нац. відносин висувалися завдання на основі безкорисливої взаємодопомоги досягти фактичної екон. та культур. рівності народів кол. Рос. імперії, подолати недовір'я і відчуження між трудящими різних національностей, насаджувані віками самодержавством; у процесі боротьби за соціалізм зміцнювати незламну братерську дружбу народів; непримиренно боротися проти будь-яких проявів як *великодержавного шовінізму*, так і місц. націоналізму. Програма проголосила завдання об'єднання рад. республік в єдиній союзній д-ві. В ході соціалістичного будівництва положення другої Програми партії в галузі нац. відносин було втілено в життя.

Третя програма, програма побудови комуністичного суспільства, прийнята XXII з'їздом КПРС (1961), визначила осн. завдання національної політики КПРС, спрямовані на дальше зміцнення інтернац. єдності рад. народу. Цими завданнями партія вважає: дальший всебічний розвиток економіки і культури всіх рад. націй і народностей; забезпечення всебічного співробітництва їх, взаємодопомоги, послідовне здійснення принципів соціалістичного інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів як одного з найважливіших завоювань соціалізму; зміцнення і вдосконалення форм нац. державності народів СРСР тощо. Величні досягнення партії в реа-

лізації Н. п. КПРС, повне розв'язання нац. питання в тому вигляді, як воно дісталося від минулого, утворення історично нової соціальної й інтернац. спільності людей — *радянського народу*, зміцнення загальносоюзної економіки— *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, формування нової, вищої риси рад. *патріотизму* — *загальнонаціональної гордості радянських людей* — закріплено в *Конституції СРСР* 1977 і конституціях союзних республік.

Марксистсько-ленінська Н. п. КПРС, багатогранний досвід практичного розв'язання питань, пов'язаних з нац. відносинами, формування інтернац. єдності трудящих усіх націй і народностей є неоціненним скарбом і переконливим прикладом для ін. братніх соціалістичних країн, народів капіталістичного світу і країн, що розвиваються.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1971; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Національне питання в нашій програмі; т. 23. Тези по національному питанню; т. 24. Критичні замітки з національного питання.— Про національну програму РСДРП; т. 25. Про право націй на самовизначення; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Брежнєв Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.

В. П. Шевчук.

«НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА» в Галичині — контрреволюц. організація, створена 19.X 1918 у Львові представниками укр. буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій Сх. Галичини. 1.XI 1918 «Н. р.» здійснила військ. переворот у Львові, а в наступні дні — у всій Сх. Галичині і 13.XI 1918 всупереч прагненню нар. мас до возз'єднання з Рад. Україною проголосила утворення контрреволюц. *«Західноукраїнської народної республіки»* (ЗУНР). «Н. р.» очолювали К. Левицький, згодом Є. Петрушевич. «Н. р.», яка фактично виконувала функції парламенту ЗУНР, здійснювала реакційну внутр. і зовн. політику, зберегла старий бурж.-поміщицький держ. устрій, залишила в силі всі закони Австро-Угор. монархії. «Н. р.» санкціонувала встановлення режиму кривавого терору, жорстокого придушення революц. виступів трудящих. Проводила політику перетворення ЗУНР на оплот всеукр. контрреволюції. В січні 1919 схвалила угоду про об'єднання ЗУНР з петлюрівською *Директорією*. Орієнтувалася на міжнар. імперіалізм в його боротьбі проти Країни Рад. Беззастережно виконувала всі розпорядження місій Антанти, які всіляко сприяли бурж.-поміщицькій Польщі в загарбанні зх.-укр. земель. У червні 1919 в умовах наростання революц. руху мас (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919* та ін.) і воєнних поразок у війні проти Польщі «Н. р.» передала владу «диктаторові» Є. Петрушевичу. З розпадом ЗУНР після окупації Зх. України польс. військами в липні 1919 «Н. р.» припинила своє існування.

НАЦІОНА́ЛЬНА ХУДО́ЖНЯ ГАЛЕРЕ́Я в Софії — одне з найбільших зібрань болгарського й західноєвропейського мистецтва. Засн. 1948 в Софії на основі зібрань Нар. археологічного музею, Софійської міської галереї, М-ва нар. освіти і Болг. нар. банку; відкрита для відвідування 1949. З 1954 міститься в кол. царському палаці. В галереї представлено твори з поч. заснування болг. держави й до наших часів, серед них — ікони, гравюри, живопис і скульптура 9—20 ст. (художники З. Зограф, Н. Павлович, І. Мирквичка, Я. Вешин, І. Ангелов, Х. Станчев, І. Фунєв, В. Димитров-Майстора, скульптор К. Лазаров та ін.). Тут експонуються також твори західноєвроп. мист., країн Лат. Америки та Сходу.

НАЦІОНА́ЛЬНЕ БАГА́ТСТВО, народне багатство — сукупність матеріальних і культурних благ, створених і нагромаджених суспільством за всю його історію; один з найважливіших показників екон. могутності країни. Сусп. природа Н. б. визначається соціально-екон. ладом. За капіталізму більша частина Н. б. перебуває у *власності* експлуататорських класів. За соціалізму Н. б. є надбанням усього суспільства, перебуває у власності д-ви, колг.-кооп. підприємств, профспілок та ін. громад. організацій, в особистій власності громадян. Воно є основою зростання виробництва і підвищення *добробуту* трудящих.

Залежно від призначення та ролі різних частин Н. б. в Рад. Союзі воно поділяється на виробничі *основні фонди* і *оборотні фонди*, що складаються із засобів праці і предметів праці; товарні запаси нар. г-ва — готова продукція підприємств, товарні запаси торг. орг-цій, держ. резерви, золотий запас країни тощо; невиробничі фонди суспільства — житл. будинки, готелі, школи, лікарні, санаторії, театри, музеї, підприємства побутового обслуговування тощо; особисте майно громадян — житл. будинки, побутові прилади та трансп. засоби, меблі, одяг та ін.; розвідані та залучені в процес виробн. природні ресурси — с.-г. угіддя, ліси, поклади корисних копалин, гідроенерг. ресурси. Н. б. Рад. Союзу в грош. виразі досягло 1979 2,5 трлн. крб. (не враховуючи землі й лісів). Його найважливіша частина — осн. фонди нар. г-ва на кінець 1979 становили 1638 млрд. крб., у т. ч. виробничі осн. фонди — 1076 млрд. крб. Джерелом зростання Н. б. є підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, збільшення *фонду нагромадження*, а також залучення природних ресурсів у госп. використання, нагромадження й використання наук.-тех. знань і виробничого досвіду, все більше оволодіння силами природи тощо. Неоціненним елементом Н. б. є такі нематеріальні цінності, як нагромаджений виробничий і тех. досвід трудящих, обсяг наук. знань, рівень культури населення.

В. О. Хилько.

НАЦІОНА́ЛЬНЕ ПИТА́ННЯ — питання про відносини між *націями* в багатонаціональних країнах, зокрема між націями імперіалістичних держав і залежних від них країн, про умови їхнього вільного розвитку, досягнення нац. незалежності. Ці відносини є конкретно-історичними і визначаються *суспільно-економічними формаціями*. Н. п. виникає в ході боротьби націй і народів за нац. визволення й особливої гостроти набуває з зародженням *капіталізму* і осн. класів цього суспільства — *буржуазії* і *пролетаріату*, з появою *національно-визвольних рухів*, очолюваних на першому етапі їхнього розвитку буржуазією, яка тоді ще була прогресив. класом. Буржуазія використовує ці рухи насамперед для створення нац. д-в і утвердження свого панування на внутр. ринках. За цих умов формується її ідеологія в Н. п.— бурж. *націоналізм*, якому протистоїть пролет. *інтернаціоналізм*, зв'язаний з виходом на політ. арену робітн. класу. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали Н. п. у тісному зв'язку з соціальними проблемами, від розв'язання яких залежить вирішення Н. п., тобто з ліквідацією будь-якого нац. гноблення. Шлях до цього вони вбачали в інтернац. єднанні трудящих під лозунгом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових істор. умовах розробив цілісну, стрункy теорію, програму і політику пролет. партії з Н. п. (див. *Національна політика КПРС*, *Національна програма КПРС*), яке в період імперіалізму розвинулося в нац.-колоніальне питання. В. І. Леніну належить, зокрема, вчення про дві тенденції в Н. п. за капіталізму. Перша тенденція — пробудження нац. життя і нац. рухів, боротьба проти всякого нац. гніту, створення нац. д-в, друга — розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка нац. перегородок, створення інтернац. єдності капіталу, екон. життя, політики, науки тощо. В. І. Ленін довів, що 1-а тенденція переважає на поч. розвитку капіталізму, 2-а характеризує зрілий капіталізм (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 121). Виходячи з цього, В. І. Ленін дійшов висновку, що в епоху пролет. революцій нац.-визвольна боротьба народів стає однією з невід'ємних частин єдиного революц. процесу, спрямованого проти імперіалізму. Розроблене основоположниками *марксизму-ленінізму* вчення з Н. п. — складова частина теорії *соціалістичної революції*. Тому марксизм-ленінізм розглядає Н. п. як підпорядковане заг. питанню про соціально-політ. розвиток людства на шляху від капіталізму до соціалізму, питанню про перемогу пролет. революції і встановлення *диктатури пролетаріату*. Конкретні шляхи розв'язання Н. п. марксистсько-ленінські партії, в т. ч. КПРС, вбачають у визнанні *права націй на самовизначення*, у здійсненні принципів добровільного об'єднання націй, у вихованні трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, в боротьбі проти будь-яких проявів бурж. націоналізму як

усередині країни, так і у відносинах між народами різних країн. Завдяки послідовному здійсненню ленінської нац. політики КПРС в СРСР з перемогою соціалізму Н. п. в тому вигляді, в якому воно дісталося від минулого, розв'язане повністю, остаточно, безповоротно (див. Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 4. К., с. 48). На основі *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — здійснення соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства, культурної революції* — повністю подолано фактичну, тобто екон. і культурну нерівність націй, що дісталась у спадщину від царизму. Виникли нові, соціалістичні нації, які досягли високого розвитку економіки, культури, національної за формою, соціалістичної за змістом, інтернаціоналістської за характером; відносини між ними побудовано на принципах пролет. інтернаціоналізму і *дружби народів*. Склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР набувають посиленого розвитку дві взаємопов'язані тенденції в Н. п. — відбувається процес дальшого зближення націй шляхом розквіту кожної з них. Досвід КПРС у розв'язанні Н. п. в багатонац. країні — *Союзі Радянських Соціалістичних Республік* — став прикладом для марксистсько-ленінських партій, зокрема країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 7. Національне питання в нашій програмі; т. 23. Тези по національному питанню; т. 24. Критичні замітки з національного питання: т. 25. Про право націй на самовизначення: т. 26. Про національну гордість великоросів; т. 27. Соціалістична революція і право націй на самовизначення; т. 30. Підсумки дискусії про самовизначення; т. 35. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу; т. 40. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним; т. 45. До питання про національності або про «автономізацію»: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М.,1974; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР (Проблемы теории и методологии). М., 1981.

В. С. Костенко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ БАНК ДА́НИХ — *банк даних*, що використовується на вищих рівнях системи планування і управління народним господарством соціалістичної країни. Містить інформацію про територію країни та її адм.-тер. поділ, природні ресурси, виробничо-екон. структуру нар. г-ва, нац. багатство, *інфраструктуру*, населення та трудові ресурси. Н. б. д. для окремих галузей нар. г-ва і для розв'язування великих проблем народногосподарського значення почали створюватись у 70-х рр. 20 ст. в ряді країн у зв'язку з появою можливості удосконалення інформ. забезпечення процесів держ. планування та управління нар. г-вом на базі використання *електронних обчислювальних машин* і *мереж ЕОМ*. Н. б. д. об'єднує окремі галузеві, відомчі, тер. або цільові банки даних. Така розподілена система банків даних реалізується на мережі *обчислювальних центрів*, що об'єднуються в одне ціле *каналами зв'язку*.

В. М. Мальцев.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ДОХО́Д — вся знову створена *вартість* у сфері матеріального виробництва за певний відрізок часу (звичайно за рік); частина *сукупного суспільного продукту*, що лишається після заміщення спожитих *засобів виробництва*. Н. д. є узагальнюючим показником екон. розвитку країни, джерелом розширеного *відтворення* і задоволення потреб людей. За натурально-речовою формою Н. д. складається з маси вироблених предметів споживання і тієї частини засобів виробн., яка йде на виробниче нагромадження і яка призначена для розширення виробн. і збільшення резервів. За вартісною формою Н. д. включає вартість, створену *необхідною працею* і *додатковою працею*. За капіталізму Н. д.— це сума *змінного капіталу* (v) і *додаткової вартості* (m). Характер процесу виробн. і темпи зростання Н. д., принципи його розподілу й використання визначаються панівним *способом виробництва*, рівнем розвитку *продуктивних сил*, формою *власності* на засоби виробн. В капіталістичному суспільстві Н. д.— результат експлуатації *найманої праці* капіталом. Розподіл його здійснюється в інтересах експлуататорських класів. Якщо 1909 у США частка робітників у Нац. доході становила 39,3%, то 1965 вона зменшилася до 24,4%, у Великобританії знизилася з 42,7% у 1891 до 26% у 1963. На частку трудящих мас США й Великобританії, які становлять 90% населення, припадає лише 40% Н. д., тоді як частка десятої частини — великої буржуазії становить 60% (1980). При цьому значна частина Н. д. капіталістичного суспільства йде на паразитичне споживання експлуататорськими класами. Отже реальна дійсність капіталістичного світу повністю спростовує вигадки ідеологів монополістичної буржуазії, що нібито сучас. капіталізм став «*загального добробуту державою*», де відбувається «*революція в доходах*» тощо. Насправді ж частка робітничого класу і всіх трудящих у Н. д. постійно зменшується.

У країнах соціалізму Н. д. створюється працею вільних від експлуатації робітників, є власністю всього суспільства і планомірно використовується в його інтересах. Як і сукупний суспільний продукт, Н. д. створюється лише в сфері матеріального виробництва. Зростання фіз. обсягу Н. д. визначається діянням таких факторів: збільшенням чисельності працівників матеріального виробн., тобто маси живої праці, підвищенням *економічної ефективності соціалістичного виробництва* внаслідок підвищення *продуктивності праці* та ефективного використання засобів виробництва. Гол. з цих факторів, особливо в умовах *науково-технічної революції*, є зростання продуктивності праці. В СРСР за рахунок цього фактора 1976—79 одержано понад 3/4 приросту Н. д. Переваги планової соціалістичної економіки забезпечують більш високі темпи зростання Н. д. в соціалістичних країнах, ніж у капіталістичних. За 1951—79 середньорічний приріст його в країнах соціалізму становив 7,5%, в розвинутих капіталістич. країнах — 4,2%, у т. ч. в СРСР і США відповідно 7,6% і 3,5%. Обсяг Н. д. Союзу РСР, зокрема Укр. РСР, постійно зростає (табл.). Внаслідок первинного розподілу Н. д. створюються, з одного боку, централізований чистий доход д-ви і чистий доход держ. і кооп. підприємств, а з другого — особисті доходи працівників сфери матеріального виробн. Потім відбувається процес перерозподілу Н. д. гол. чин. через *бюджет державний*, а також через оплату послуг підприємств *невиробничої сфери* і механізм планового *ціноутворення*. Регулюючи розподіл і перерозподіл Н. д., соціалістична д-ва забезпечує фінанс. ресурсами розвиток усього сусп. виробн. і певних його галузей, потреби невиробничої сфери і зайнятих у ній працівників, створення необхідних резервів і страхових запасів, утримання непрацездатних членів суспільства. Внаслідок розподілу й перерозподілу Н. д. утворюються *фонд споживання* і *фонд нагромадження*. Частка першого в соціалістичних країнах становить бл. 3/4 Н. д., другого — 1/4. В Рад. Союзі 1979 із заг. суми Н. д., використаного на споживання й нагромадження, у фонд споживання для задоволення матеріальних і духовних потреб народу надійшло 323,7 млрд. крб., у фонд нагромадження — для розширення виробн., капітального будівництва у невиробничій сфері і приросту резервів — 107,2 млрд. крб. За соціалізму фонд нагромадження і фонд споживання перебувають в органічній єдності, між ними підтримується оптимальне співвідношення, яке забезпечує одночасно і зростання нар. добробуту і розширення соціалістичного виробн. Нагромадження за соціалізму є матеріальною основою, умовою піднесення *життєвого рівня* трудящих.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 25, ч. 2. Маркс К. Капітал, т. 3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 33. Держава і революція; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Национальный доход в социалистическом обществе. М., 1977; Абалкин Л. И. Конечные народнохозяйственные результаты. М., 1978.

В. О. Хилько.

Галузева структура національного доходу СРСР і зокрема УРСР (1978, в % до підсумку)

	СРСР	УРСР
Промисловість	51,2	48,4
Сільське господарство	17,4	22,8
Транспорт і зв'язок	6,1	5,3
Будівництво	10,9	9,4
Торгівля, матеріально-технічне постачання, заготівлі та ін.	14,4	14,1

Вироблений національний доход (у млрд. крб., у цінах відповідних років)

	1965	1970	1975	1979
СРСР	193,5	289, 9	363,3	438,3
у т. ч. УРСР	38,2	54,8	65,8	76,4

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т ІСТО́РИКІВ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — організація, що об'єднує істориків СРСР для їхнього представництва в *Міжнародному комітеті історичних наук* та інших міжнар. організаціях істориків. Обраний 1955. В його складі — представники союзних республік і найзначніших наук. центрів країни. При к-ті працюють секції: балканська, візантиністів, екон. історії. Його роботою керує Бюро, що обирає голову к-ту (1955—57 — Г. М. *Панкратова*, 1957—71 — О. А. *Губер*, 1971—80 — Є. М. *Жуков*, з 1980 — С. Л. Тіхвінський).

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й у Варшаві — одне з найбільших зібрань образотворчого мистецтва в ПНР. Засн. 1862 як Музей красних мистецтв (сучасна назва — з 1916). Тут представлено твори давньоєгип., античного й візантійського мист., живопис, скульптура й графіка різних зх.-європ. країн (зокрема, Нідерландів, Франції), Росії та Бл. й Далекого Сходу. Широко експонуються твори польс. художників, починаючи з доби середньовіччя й до нашого часу (А. Бродовського, П. Міхаловського, В. Герсона, Я. Матейка та ін.). Будинок споруджено 1926—38 арх. Т. Толвінським. Музей має філіали: палаци в Лазенках і Вілянуві, музей К. Дуніковського (всі — у Варшаві), музей в Ловічу, палац у Неборуві.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й у Кракові — одне з найбільших зібрань пам'яток образотворчого мистецтва в ПНР. Засн. 1879. В музеї представлено твори живопису, скульптури й графіки 14—20 ст., а також сучасне мистецтво. Серед експонатів — твори Я. Матейка, Ю. Хелмонського, Г. Родаковського, П. Міхаловського, А. Гротгера, Ю. Коссака, Я. Мальчевського, О. Бознанської, С. Виспянського. Є колекція творів мист. Далекого Сходу. Філіали: музей Чарторіських (засн. у 2-й пол. 18 ст.; західноєвроп. і сх. мист. 13—18 ст., де, зокрема, зберігається «Дама з горностаєм» Леонардо да Вінчі), Будинок-музей Я. Матейка (засн. 1894).

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й у Стокгольмі — один з найбільших музеїв образотворчого мистецтва в Швеції. Створений на основі королівської колекції, відкритий для відвідування 1792. В музеї представлено пам'ятки античного, західноєвроп. [зокрема, голл. (твори Рембрандта), франц.] та східного мист.; рос. ікони. Широко експонуються твори швед. мистецтва 17 — поч. 20 ст. Філіал Н. м.— Сучас. музей (засн. 1958).

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й СУЧА́СНОГО МИСТЕ́ЦТВА в Парижі — одне з найбільших зібрань західноєвропейського та амер. образотворчого мистецтва 20 ст. Відкритий 1947. В музеї експонуються твори *фовізму* (А. Матісс, Р. Дюфі), *кубізму* (П. Пікассо, Ж. Брака), *сюрреалізму* (С. Далі), *абстрактного мистецтва* (В. Кандінського, Р. Делоне), *конструктивізму* (Н. Габо, А. Певзнера), а також О. Цадкіна, А. Модільяні, А. Марке, А. Майоля, Е. А. Бурделя та ін. Музей розміщено в одному з будинків, споруджених для Всесвітньої виставки 1937.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ О́КРУГ — в СРСР протягом 1925—77 національно-державне утворення, що входило до складу краю або області. За Конституцією СРСР 1977 перетворені на *автономні округи*.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — відносно велика територія з особливо цінними з наук., освітнього, виховного і рекреаційного (див. *Рекреаційна територія*) погляду природними ландшафтами і об'єктами. Н. п. належать д-ві, управління ними здійснюють держ. органи. Статус Н. п. у різних країнах неоднаковий. У більшості зарубіжних країн фінансування Н. п. значною мірою залежить від туризму, що знижує ефективність природоохоронних заходів. Тому в Н. п., на відміну від ін. парків («натуральних», регіональних, провінціальних та ін.), створюють окремі заповідні зони, закриті для відвідування. Н. п. розрізняють за об'єктами охорони. В деяких охороняють гол. чин. ландшафти (Великобританія), в інших — окремих представників тваринного світу (країни Африки) тощо. Перший Н. п. створено 1872 у США (див. *Єллоустонський національний парк*). На кінець 19 ст. їх налічувалося 12, на 1980 — понад 1200 в 100 країнах світу. В СРСР Н. п. наз. території, на яких охорона природних комплексів поєднується з регульованим відвідуванням їх з рекреаційно-осв. метою (*Гауя*, *Лахемааський національний парк*, *Литовський національний парк*, Севанський). У нашій країні деякі парки з таким статусом наз. *природними парками*. Велику роль у збереженні природи Рад. Союзу відіграють *заповідники* з ретельним дотриманням у них природоохоронного режиму. Див. також *Охорона природи*.

Найбільші національні парки зарубіжних країн

Назва	Місцезнаходження	Площа, тис. га	Рік заснування
Гренландський	Гренландія	7000	1975
Етоша-Пан	Намібія	6500	1907
Вуд-Баффало	Канада	4480	1922
Грейт-Вікторія-Дезерт	Австралія	2130	1976
Цаво	Кенія	2080	1948
Крюгер	ПАР	1817	1898
Північно-Східний Свальбард	Шпіцберген	1555	1972
Серенгеті	Танзанія	1295	1951
Науель-Уані	Аргентіна	785	1903

О. К. Ющенко

«НАЦІОНА́ЛЬНИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ» — дрібнобуржуазні ідеологічні концепції, в яких еклектично змішано соціалістичні ідеали з нац. традиціями, з різноманітними традиціями, з різноманітними народницькими, утопічними, реформістськими і реліг. ідеями. Виникли після 2-ї світової війни в середовищі дрібної буржуазії й непролетарських верств трудящих країн Азії і Африки, що визволилися з-під колоніального гніту. Прогресивним у концепціях «Н. с.», насамперед революц.-демократичного напряму, є негативне ставлення до капіталізму, до феод. і патріархальних пережитків, прагнення здійснити радикальні соціально-екон. перетворення, які створюють передумови для некапіталістичного шляху розвитку. Водночас для багатьох концепцій «Н. с.», особливо буржуазних і дрібнобуржуазних, характерне спекулювання поняттям «соціалізм», вихолощення з нього революц. змісту, перебільшення ролі нац. особливостей, істор. традицій, морально-етичних факторів, військ.-бюрократичні методи керівництва, недооцінка організаторської й ідеологічної роботи з масами, інтернац. класової солідарності трудящих, що в ряді випадків практично призводить до класового співробітництва з буржуазією.

А. Г. Слюсаренко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ НДР (НФ) — об'єднання, до складу якого входять всі політ. партії, масові організації і позапартійні громадяни. Створений 1949—50. Діє під керівництвом *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). Відіграє активну роль у мобілізації нар. мас на створення розвинутого соціалістичного суспільства в НДР. Під час виборів до найвищих і місц. органів держ. влади разом з блоком демократичних партій і орг-цій висуває кандидатів у депутати. Керівний орган НФ — Нац. рада, яка обирається на конгресах фронту.

В. Н. Гулевич.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ СТІЙКОСТІ І ПРОТИДІЇ — організація політ. співробітництва араб. країн, спрямована проти підступів амер. імперіалізму та міжнар. сіонізму. Створений у грудні 1977. До складу фронту входять Алжір, НДРЙ, Лівія, Сірія та *Організація визволення Палестини*. На нарадах на найвищому рівні в Тріполі (грудень 1977), Алжірі (лютий 1978) та Дамаску (вересень 1978) учасники фронту ухвалили рішення порвати політ. та екон. відносини з капітулянтським режимом єгипет. президента А. Садата, вести боротьбу за справедливе врегулювання *близькосхідної кризи*, задоволення законних прав араб. народу *Палестини*.

На нараді глав д-в — членів фронту в квітні 1980 (Тріполі) прийнято Політ. декларацію, в якій країни фронту зобов'язалися слідувати політиці стійкості та протидії підступам амер. імперіалізму і сіонізму; прийнято рішення створити керівні органи фронту: найвище керівництво, політ. керівництво, к-т з питань інформації, військ. командування; сформувати спільні збройні сили під об'єднаним командуванням. Учасники фронту виступають за зміцнення співробітництва з СРСР, ін. соціалістичними країнами.

П. О. Міщенко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ФРОНТ ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНИ (НФ) — об'єднання, до складу якого входять

політ. партії і масові організації країни. Керівна роль в НФ належить Компартії Чехословаччини (КПЧ). Утворений з ініціативи КПЧ у березні 1945 в м. Кошіце (до 1969 наз. Нац. фронт чехів і словаків). Сформувавшись у період нац.-визвольної боротьби народів Чехословаччини проти фашист. загарбників, НФ відігравав вирішальну роль у здійсненні нац.-демократичної і соціалістичної революцій, у перемозі трудящих над реакцією (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині), у зміцненні нового сусп. ладу. Гол. мета НФ — залучення широких мас трудящих до активної участі в соціалістичному будівництві під керівництвом КПЧ. Керівні органи — ЦК НФ ЧССР, республіканські ЦК НФ в Чехії і Словаччині. Голова ЦК НФ ЧССР — Г. *Гусак* (з 1971).

І. М. Мельникова.

НАЦІОНА́ЛЬНІ ЗБО́РИ — 1) *Установчі збори* у Франції (1789, 1848, 1871), в Німеччині (1848, 1919) та в деяких ін. країнах. 2) У Франції 1870—1940 — об'єднані збори членів обох палат парламенту, що обирали президента республіки. 3) Найвищий орган держ. влади СРВ. Складаються з однієї палати. Обираються населенням на 4 роки. 4) Парламент Камеруну, Танзанії, Тунісу та ряду ін. країн. 5) *Нижня палата* парламенту Франції (491 деп.). Обираються населенням на 5 років.

НАЦІОНА́ЛЬНІ КОМПА́НІЇ, національні корпорації розвитку — спеціалізовані установи в країнах, що розвиваються, створені за безпосередньою участю або при підтримці держави для довгострокового кредитування й фінансування національної економіки. Поширилися після 2-ї світової війни 1939—45 в умовах розпаду *колоніальної системи імперіалізму*. Внаслідок націоналізації приватної іноз. власності та буд-ва нових пром. підприємств у багатьох країнах, що розвиваються, було створено держ. Н. к. в пром-сті. В деяких країнах організовано держ. Н. к. у зовн. та внутр. торгівлі, створено також фінанс. держ. компанії та корпорації. Держ. Н. к. в більшості країн, що розвиваються, створено у формі *акціонерних товариств*. Весь оплачений акц. капітал цих компаній або його осн. частина належить урядові або держ. установам. Розширення активів держ. Н. к. здійснюється в цілому за рахунок бюджетних асигнувань у формі безповоротного субсидування та надання довгострокових позик. У деяких країнах, що розвиваються, набули поширення мішані Н. к., що виникли внаслідок придбання д-вою частини акцій приватних нац. компаній. Н. к. відіграють важливу роль у формуванні відносин держ.-капіталістичної власності й зміцненні держ. сектора економіки країн, що розвиваються. Якщо на поч. 50-х рр. частка держ. сектора в інвестиціях становила 25—30%, то в серед. 70-х рр. вона перевищувала 60%, в деяких країнах — 75%. Ключові позиції в економіці країн, що розвиваються по некапіталістичному шляху, займають держ. сектор і держ. Н. к. Так, в серед. 70-х рр. в Алжірі на держ. сектор припадало 90% всього пром. виробн., в Сірії — 95%. Діяльність держ. Н. к. в таких країнах спрямована на посилення ролі д-ви в піднесенні продуктивних сил і зміцненні екон. і соціальної бази некапіталістичного розвитку.

І. Й. Чужинов.

НАЦІОНА́ЛЬНІСТЬ — термін, що означає належність до певної *нації* чи народності.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНА ВІЙНА́ КИТА́ЙСЬКОГО НАРО́ДУ ПРО́ТИ ЯПО́НСЬКИХ ЗАГА́РБНИКІВ 1937—45 — війна кит. народу проти япон. агресорів; з часом стала частиною *другої світової війни 1939—45*. Після загарбання Японією 1931—36 *Маньчжурії*, частини *Монголії Внутрішньої* та ряду районів Пн. Китаю япон. імперіалісти, користуючись потуранням з боку США, Великобританії та Франції, а також непротивленською політикою уряду *гоміндану*, 7.VII 1937 почали війну з метою завоювання Китаю. Гоміндановська армія (2900 тис. чол.) не змогла відбити напад япон. військ (400 тис. чол.), внаслідок чого вони в перший місяць війни захопили Пекін, Тяньцзінь і значні райони Пн. Китаю. Загроза втрати нац. незалежності викликала патріотичне піднесення в країні. Під тиском народу гоміндан уклав угоду з КПК про створення єдиного антияпон. нац. фронту. Уряд *Чан Кайші* в серпні — жовтні 1937 визнав легальне становище КПК. Революц. базу Шенсі-Ганьсу-Нінся, що перебувала під керівництвом КПК, було перетворено на Особливий район Кит. Республіки, частини Червоної Армії у Пн. Китаї — на 8-у армію, а в Центр. Китаї — на Нову 4-у армію. На кінець 1938 япон. війська захопили весь Пн. Китай, значну частину Центр. Китаю, важливі райони Пд. Китаю. Осн. силою, що протистояла япон. агресорам, були 8-а і Нова 4-а армії. Єдиною д-вою, яка подала ефективну допомогу Китаю, був Рад. Союз. У 1937 СРСР уклав з Китаєм договір про ненапад. СРСР поставляв у Китай літаки, зброю, боєприпаси, 1936—39 надав Китаю позики на суму в 250 млн. доларів, направив до Китаю рад. військ. спеціалістів (понад 3500 чол. на поч. 1939). В Китаї у воєнних діях брали участь рад. льотчики-добровольці. 8-а і Нова 4-а армії вели активну партизанську боротьбу проти ворога. З 1939 загострилися відносини між урядом гоміндану і КПК. З 1944 нар. збройні сили, очолені КПК, перейшли в наступ. 9.VIII 1945 у війну проти Японії вступив Рад. Союз, 10.VIII — МНР. 14.VIII 1945 було підписано договір про дружбу і союз між СРСР і Китаєм, за яким обидві сторони зобов'язувалися взаємно допомагати у війні з Японією. Рад. війська разом з військами МНР розгромили япон. *Квантунську армію* і визволили Пн.-Сх. Китай, значну частину Внутр. Монголії. В розгромі япон. військ взяли участь кит. нар.-визвольні війська, керовані КПК. 2.IX 1945 Японія підписала акт про безстережну капітуляцію. Кит. народ було визволено від гніту япон. загарбників.

Р. М. Бродський.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — соціально-політичний переворот у житті колоніальних, напівколоніальних і залежних від імперіалізму країн, спрямований на знищення іноземного панування й завоювання нац. незалежності, ліквідацію нац.-колоніального гноблення та експлуатації, створення суверенних національних держав. Н.-в. р.— найвищий прояв *національно-визвольного руху* народів колоніальних і залежних країн, активний фактор антиімперіалістичної боротьби. Гол. рушійними силами Н.-в. р. сучас. епохи є робітн. клас і селянство (найчисленніша частина населення колоніальних і залежних країн). Важливу роль у Н.-в. р. відіграють середні верстви — дрібна буржуазія, патріотично настроєні інтелігенція та офіцерство. На окремих етапах в Н.-в. р. бере участь середня і велика нац. буржуазія, яка, проте, в силу своєї класової природи не йде на глибокі соціально-екон. перетворення, а в разі загрози її інтересам вступає у зговір з імперіалізмом. Нерівномірність розвитку капіталізму зумовила різночасність виникнення нац. рухів і розгортання Н.-в. р. у різних районах світу. В країнах Зх. Європи, Пн. Америки Н.-в. р. відбувалися гол. чин. у 18—19 ст. Епоху Н.-в. р. у колоніальних і залежних країнах в умовах імперіалізму відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. В результаті розгрому в другій світовій війні 1939—45 нім. фашизму та япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР і утворення *світової системи соціалізму* Н.-в. р. вступили в новий етап розвитку. В 50—60-х рр. посилився розпад колоніальної системи імперіалізму. В 1974—75 ліквідовано останню колоніальну імперію — португальську. Добившись нац. і політ. незалежності, народи країн, що визволилися, перейшли до боротьби за екон. незалежність від міжнар. капіталу, за загальнодемократичні перетворення. Цей процес на сучас. етапі в ряді країн характеризується боротьбою трудящих за некапіталістичний розвиток, за створення передумов для переходу до соціалістичних перетворень. Міжнар. імперіалізм, проводячи політику *неоколоніалізму*, подає всебічну підтримку місц. контрреволюції в країнах, що визволилися, не зупиняючись перед втручанням у внутр. справи цих д-в, перед відкритою агресією. Н.-в. р. всім своїм змістом спрямовані проти капіталістичної системи і об'єктивно є складовою частиною *світового революційного процесу*.

А. В. Кудрицький.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНИЙ РУХ — боротьба народів колоніальних і залежних країн за своє нац. і соціальне визволення; складова частина *світового революційного процесу*. Н.-в. р. у різних формах зародився в докапіталістичні часи (зокрема, боротьба слов'янських, вірм., грузин. та ін. народів проти нім., тур., перс.

поневолювачів). Формування й консолідація націй за капіталізму, піднесення нац. самосвідомості, прагнення до незалежності народів, які не мали своєї державності або були позбавлені її, привели до зростання Н.-в. р. у багатьох регіонах земної кулі: бурж. революція в Нідерландах у 17 ст., війна за незалежність у Пн. Америці в 18 ст., війни в Пд. Америці проти ісп. колоніалізму, визв. рухи в 19 ст. за незалежність ряду європ. народів, що були насильствено включені до складу Австро-Угор., Рос., Нім. та Османської імперій. У 20 ст. Н.-в. р. охопили гол. чином Азію, Африку, Латин. Америку. На цих континентах протягом віків склалися колоніальні володіння ряду європ. держав, а згодом і США. З переростанням капіталізму в *імперіалізм* Н.-в. р. набув якісно нового змісту. Разом з революц. боротьбою пролетаріату він став складовою частиною антиімперіалістичної боротьби. Вирішальне значення для розвитку сучас. Н.-в. р. мала *Велика Жовтнева соціалістична революція*. Могутнім фактором дальшого зростання масштабів Н.-в. р. стали перемога соціалізму в СРСР, розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму в *другій світовій війні 1939—45*, утворення *світової системи соціалізму*, дальше поглиблення *загальної кризи капіталізму*. В цих умовах боротьба народів колоніальних і залежних країн привела в 70-х рр. до краху *колоніальної системи імперіалізму*. За післявоєнний період на територіях кол. колоній і напівколоній утворилося бл. 90 молодих суверенних д-в. Див. *Азія, Африка* (розділ Політичний поділ). В ряді кол. колоніальних країн відбулися *національно-визвольні революції*, які мали антифеод., антиімперіалістичний характер. На сучас. етапі Н.-в. р. перед молодими незалежними країнами, поряд із завданням зміцнення й захисту політ. незалежності, на перший план висуваються проблеми досягнення екон. самостійності, подолання екон. відсталості, викорінення пережитків колоніалізму. Революц.-демократичні сили, що виражали інтереси широких нар. мас, домоглися переходу частини новоутворених д-в на шлях некапіталістичного розвитку, соціалістичної орієнтації; в них відбуваються глибокі соціально-економічні зміни. Як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, осн. напрями розвитку країн соціалістич. орієнтації схожі: поступова ліквідація позицій імперіалістич. монополій, місцевої великої буржуазії і феодалів, забезпечення народній державі командних висот в економіці і перехід до планового розвитку продуктивних сил, заохочення кооперативного руху, підвищення ролі трудящих мас у суспільному житті, антиімперіалістич. характер зовн. політики, зміцнення революц. партій (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 13). Імперіалізм не зупиняється перед спробами придушити силою Н.-в. р. (колоніальні війни Франції в Індокитаї та Алжірі, збройна агресія США в Індокитаї, Ізраїлю — проти араб. народів, інтервенція проти Народної Республіки Анголи та ін.), водночас намагається за допомогою *неоколоніалізму* перешкодити екон. і соціальному прогресові країн, що розвиваються. В ході антиімперіалістичної боротьби в цих країнах загострюється конфлікт прогресивних сил з тими елементами нац. буржуазії, які йдуть на змову з імперіалізмом. В одному напрямі з імперіалістичною реакцією діють лідери КНР, що намагаються підірвати єдність Н.-в. р., протиставити його соціалістичній співдружності (див. також *Маоїзм*).

Прогресивні сили молодих д-в дедалі активніше відстоюють курс на здійснення глибоких демократичних і революц. перетворень, організацію єдиного нац. фронту. Його ядром є союз робітн. класу, ряди якого зростають, і селянства. Велику допомогу Н.-в. р. подають країни соціалістичної співдружності, зокрема СРСР. Саме завдяки його зусиллям Генеральна Асамблея ООН 1960 прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. *Декларації ООН*). Рад. Союз не раз ставав в ООН на захист країн, що визволилися, відстоюючи їхні законні вимоги; розвивається широке екон. і науково-тех. співробітництво, вигідне для обох сторін. Сучас. Н.-в. р. виступає як одна з осн. революц. сил сучасності і об'єктивно є союзником міжнар. пролетаріату, світового соціалізму. *А. В. Кудрицький.*

НАЦІОНА́ЛЬНОГО РЕЖИ́МУ ПРИ́НЦИП — вид правового режиму для іноземних громадян та іноземних юридичних осіб, за яким вони користуються тими ж правами, свободами, пільгами, а також мають ті самі обов'язки, що й громадяни та юридичні особи країни перебування. Н. р. п. визначається внутр. законодавством або *договором міжнародним* на основі взаємності (див. *Взаємності принцип*). В СРСР Н. р. п. є основним правовим режимом для іноземців і осіб без громадянства, які користуються правоздатністю нарівні з рад. громадянами (див. *Правоздатність іноземців і осіб без громадянства*). Відповідно до ст. 37 Конституції СРСР і прийнятого 24.VI 1981 Закону СРСР «Про правове становище іноземних громадян в СРСР» іноземним громадянам в СРСР гарантуються передбачені законом права і свободи, в т. ч. право на звернення до суду та ін. держ. органів для захисту належних їм особистих, майнових, сімейних та ін. прав. Водночас іноземні громадяни, перебуваючи на тер. СРСР, зобов'язані поважати Конституцію країни і дотримуватися рад. законів. Іноземні громадяни в СРСР рівні перед законом незалежно від громадянства, походження, соціального і майнового становища, расової і нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять та ін. обставин. Як правило, на іноземних громадян не поширюються політ. права, зокрема *виборче право* і загальний військовий обов'язок; є певні обмеження щодо роду занять, напр., іноземець не може бути капітаном, штурманом мор. судна, членом екіпажу літака, вести пошуки корисних копалин. У випадках порушення будь-якою д-вою Н. р. п. стосовно осіб ін. д-ви остання має право вдатися до відповідних дій — *репресалій, реторсій*. *А. М. Шостак.*

НАЦІОНА́ЛЬНО - ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ В АЛЖІ́РІ — революція, що виросла з нац.-визвольного руху алжірського народу й спрямована на знищення франц. колоніального панування та завоювання нац. незалежності, на створення нац. держави. Почалася 1.XI 1954 повстанням кількохсот алжірських патріотів і переросла в загальнонац. боротьбу народу Алжіру проти франц. колонізаторів. На першому етапі (1954—62) мала антиімперіалістичний, антифеод. і загальнодемократичний характер. Осн. соціальною базою революції було селянство. Пролетаріат, через свою нац. і соціальну неоднорідність (1/3 його становили європейці, значна частина була с.-г. батраками), на першому етапі гол. ролі не відігравав. На чолі революції стояв *Фронт національного визволення* (ФНВ). Під його керівництвом 1954 було створено Армію нац. визволення. В 1958 було проголошено Алж. Республіку. Важка, кровопролитна боротьба алжірського народу за незалежність закінчилася підписанням Евіанських угод про припинення вогню (18.III 1962), а також проголошенням незалежності Алжіру (5.VII 1962). З 1962 почався другий етап революції, який характеризувався розмежуванням соціально-політ. сил. Перемогу здобули прихильники продовження революції. Тріполійська програма ФНВ (1962) передбачала перехід до нац.-демократичної революції, метою якої є «побудова д-ви на основі соціалістичних принципів і влади в руках народу». В країні здійснено глибокі соціально-екон. перетворення (див. *Алжір*, розділ Історія).

НАЦІОНА́ЛЬНО-ДЕРЖА́ВНЕ РОЗМЕЖУВА́ННЯ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК СЕРЕ́ДНЬОЇ А́ЗІЇ — утворення на території Серед. Азії рад. соціалістичних республік і автономних областей, здійснене Рад. державою 1924—25 на основі вільного волевиявлення народів краю; важливий етап у розвитку нац. державності СРСР. Початок цьому процесу поклала перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, яка відкрила для всіх народів кол. царської Росії можливість будівництва своєї нац. державності. На тер. Серед. Азії було утворено *Туркестанську АРСР* (1918) у складі РРФСР, *Бухарську народну радянську республіку* і *Хорезмську народну радянську республіку* (обидві — 1920). Однак всі вони були утворені в адм. кордонах кол. Туркестанського генерал-губернаторства, *Бухарського ханства* та *Хівинського ханства*, які не збігалися з фактичним розселенням народів Серед. Азії. 12.VI 1924 Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову «Про нац. розме-

жування республік Серед. Азії». Надзвичайна сесія ЦВК Рад Туркестанської АРСР (16.IX 1924), 5-й Всебухарський курултай Рад (20.IX) і 5-й Всехорезмський курултай Рад (29.X 1924) прийняли постанову про нац.-держ. розмежування народів Серед. Азії. Були створені Узб. РСР та Туркм. РСР, Тадж. АРСР (у складі Узб. РСР), Кара-кирг. а. о. (у складі РРФСР), Каракалп. а. о. у складі Кирг. АРСР (створена 1920, входила до складу РРФСР). У квітні 1925 відновлено історично правильне найменування казахів: Кирг. АРСР була перейменована на Каз. АРСР. Того самого року кирг. народ також відновив свою самоназву. В зв'язку з цим Каракирг. а. о. перейменовано на Кирг. а. о. У травні 1925 3-й Всесоюзний з'їзд Рад прийняв Узб. РСР і Туркм. РСР до складу СРСР. В 1926 Кирг. а. о. було перетворено на Кирг. АРСР (у складі РРФСР), 1936 — на союзну республіку. В 1924 у складі Узб. РСР створено Тадж. АРСР, перетворену 1929 на Тадж. РСР. Кирг. РСР і Тадж. РСР добровільно ввійшли до складу СРСР як його повноправні члени. У 1932 на базі Каракалп. а. о. було створено Каракалп. АРСР у складі РРФСР, з 1936 входить до Узб. РСР.

Нац.-держ. розмежування рад. республік Серед. Азії, здійснене на основі вільного волевиявлення народів цього краю, покінчило з віковим розчленуванням їхніх земель. Утворення середньоазіатських нац. рад. республік і добровільне входження їх до складу Союзу РСР, здійснення нац. політики Комуністичної партії прискорило процес консолідації цих народів у соціалістичні нації, забезпечило розквіт економіки і культури народів Серед. Азії, сприяло дальшому зміцненню СРСР.

Літ.: История национально-государственного строительства в СССР. 1917—1978, т. 1. 1917—1936. М., 1979

І. А. Громова.

НАЦІОНА́ЛЬНО - ДЕРЖА́ВНИЙ У́СТРІЙ СРСР — конституційно закріплена національно-територіальна організація Радянської держави. В ньому практично втілені ленінські принципи *національної політики КПРС*, ідеї соціалістичного *інтернаціоналізму*. Відповідно до статті 70 Конституції СРСР за своїм нац.-держ. устроєм Союз РСР є єдиною союзною багатонац. д-вою, утвореною на основі принципу соціалістичного *федералізму*, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних рад. соціалістичних республік. Рад. федерація об'єднує понад 100 націй і народностей, які становлять *радянський народ*. Конституція підкреслює, що СРСР уособлює держ. єдність рад. народу, згуртовує всі нації й народності для спільного будівництва комунізму. Поняття «нац.-держ. устрій СРСР» охоплює: характеристику і склад Союзу РСР як союзної д-ви, обсяг його повноважень, здійснюваних в особі найвищих органів держ. влади і управління, правове становище 15 *союзних радянських соціалістичних республік* і 20 *автономних радянських соціалістичних республік*, а також 8 *автономних областей* і 10 *автономних округів*. Н.-д. у. СРСР забезпечує гармонійне поєднання інтересів усього народу та окремих націй і народностей, сприяє зміцненню єдності соціалістичного суспільства, дружби і братерського співробітництва всіх народів СРСР. Радянський Н.-д. у. відіграє важливу роль у забезпеченні повновладдя народу, здійсненні його суверенітету. Будучи втіленням принципу вільного розвитку націй, глибокого інтернаціоналізму Рад. держ. влади, Н.-д. у. СРСР реально забезпечує і гарантує її здійснення у відповідних національно-держ. формах, які сприяють найтіснішому зв'язку держ. апарату з населенням і максимальній участі трудящих у вирішенні справ суспільства і д-ви. Н.-д. у. СРСР створює необхідні умови для здійснення визначених Конституцією СРСР гол. завдань соціалістичної загальнонар. д-ви: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин і перетворення їх в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвиткові міжнар. співробітництва.

В. Є. Бражников.

НАЦІОНА́ЛЬНО - РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ВІЙНА́ ІСПА́НСЬКОГО НАРО́ДУ 1936—39 — див. *Іспанська революція 1931—39.*

НА́ЦІЯ (лат. natio — плем'я, народ) — стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності екон. життя, території, мови та психічного складу, що виявляється в особливостях *культури* та *побуту*. Н. приходить на зміну *народності* і виникає як результат подолання феод. роздробленості і виникнення капіталістич. сусп. відносин, об'єднання місц. екон. ринків у загальнонаціональний. Важлива роль у формуванні Н. належить *державі*. Цей процес у країнах, які розвиваються, відбувається і тепер. Проте не всі народності та *племена* складаються в Н. Багато з них, невеликі за чисельністю, зливаються з великими Н. Сутність Н. і характер нац. відносин визначаються соціально-екон. ладом. Залежно від нього розрізняють бурж. і соціалістичні Н. В сучас. епоху існують також Н. перехідного типу, сутність яких визначається вибором ними капіталістичного чи соціалістичного шляху розвитку. Найважливішою особливістю всіх бурж. Н. є наявність класових антагонізмів між буржуазією та пролетаріатом. Це накладає відбиток на всі ознаки, які характеризують Н., особливо на її культуру. В бурж. Н. за визначенням В. І. Леніна, наявні дві культури — бурж.-поміщицька, клерикальна й протилежна їй — демократична, соціалістична (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 118). Буржуазія намагається затушувати соціальні конфлікти всередині Н. і підмінити класову боротьбу міжнаціональною, культивуючи з цією метою ідеологію *націоналізму, шовінізму* і *расизму*, проводячи політику гноблення ін. народів і захоплення чужих територій, штучно створює суперечності між Н. і призводить до загострення *національного питання*. Бурж. націоналізмові робітн. клас протиставляє ідеологію і практику пролет. *інтернаціоналізму*. Після перемоги соціалістичної революції обличчя Н. докорінно змінюється. Розвиваються нові, соціалістичні Н., які характеризуються спільністю осн. класових інтересів і соціально-політ. спрямувань, єдиною ідеологією — *марксизмом-ленінізмом*, розвитком заг. інтернац. рис у поєднанні з національними в культурі. Відносини між ними будуються на принципах інтернаціоналізму, *дружби народів*, товариського співробітництва і взаємодопомоги. Як результат послідовного проведення в життя ленінської *національної політики КПРС* в СРСР повністю й остаточно розв'язано нац. питання в тому вигляді, в якому воно дісталося від минулого, створено умови для дальшого всебічного розквіту і зближення соціалістичних Н., сформувалась нова міжнац. істор. спільність людей — *радянський народ*. Економіка всіх рад. республік розвивається в єдиному народногосподарському комплексі СРСР. Нині, як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, у Рад. Союзі відсталих нац. окраїн не існує. З побудовою комунізму всебічний розвиток і зближення Н. приведе до поступового стирання істотних міжнац. відмінностей і в істор. перспективі до формування єдиної загальнолюдської спільності.

Літ. див. до ст. *Національна політика КПРС. Національне питання.*

А. М. Феоктистов.

НА́ЦУМЕ Сосекі (справж. ім'я — Кінноске; 5.I 1867, Токіо — 9.XII 1916, там же) — япон. письменник. Літ. діяльність почав як поет. Автор 14 романів, повістей, оповідань, критичних оглядів л-ри, які висунули його в лави класиків япон. л-ри. Найзначніші твори: сатиричний роман «Ваш покірний слуга кіт» (1905), повісті «Хлопчина», «В дорозі» (обидві — 1906), психологічні романи з життя інтелігенції — трилогія «Сансіро» (1908), «Потім» (1909), «Брама» (1910); «Серце» (1914), «Придорожна трава» (1915). Творчість Н.-реаліста й гуманіста мала великий вплив на розвиток япон. літератури.

Тв.: Укр. перекл.— Ваш покірний слуга кіт. К., 1973; Рос. перекл.— Сердце. Л., 1935; Мальчуган. М., 1956; Ваш покорный слуга кот. М., 1960; Сансиро.— Затем.— Врата. М., 1973.

Літ.: Гривнин В. Нацумэ Сосэки. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

Б. П. Яценко.

НА́ЧЕРК — твір графіки, живопису або скульптури невеликих розмірів, побіжно й швидко виконаний художником з натури чи без неї — по пам'яті або за уявою. За характером Н. близький до *ескізу*.

«НА́ЧЕРК ПЛА́НУ НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНИХ РОБІ́Т» — одна з перших праць В. І. Леніна, присвячених розробці екон. проблем

соціалістичного будівництва. Написана в квітні 1918, вперше опублікована 4.III 1924. Включена до Повного зібрання творів (т. 36). Після встановлення і зміцнення Радянської влади головне завдання пролетарської революції полягало в перетворенні порівняно відсталої в техніко-екон. відношенні Росії на могутню соціалістичну д-ву. Важливу умову успішного розв'язання цієї проблеми В. І. Ленін бачив у плановій реорганізації й розвитку нар. г-ва країни. Розроблені В. І. Леніним положення про раціональне розміщення пром-сті з точки зору наближення її до джерел сировини і зменшення затрат праці на виготовлення продукції, зосередження виробництва на найбільших, технічно краще оснащених підприємствах, забезпечення потреб країни власними пром. виробами та сировиною, електрифікацію пром-сті, транспорту, використання електроенергії в с. г. відіграли велику роль у соціалістичному будівництві, мають важливе значення і для дальшого піднесення економіки СРСР в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*.

М. В. Черненко.

«НА́ША ДО́ЛЯ» — збірник художніх, літературно-критичних і публіцистичних творів. Видала Н. *Кобринська* в серії «Жіноча бібліотека» (перший випуск 1893 у Стрию, другий — 1895 і третій — 1896 у Львові). Навколо збірника групувалась прогресивна частина укр. жінок-письменниць. У «Н. д.» вміщено статті про жіночий рух на Україні, огляд культур.-громад. діяльності жіночих т-в, а також худож. твори та фольклорні матеріали. У третьому випуску надруковано некролог Н. Кобринської на смерть Ф. Енгельса. Збірник обстоював реалізм у л-рі, виступав за правдиве відображення життя і прагнень народу.

«НА́ША ЗЕМЛЯ́» — щотижнева газета, неофіційний орган КПЗУ. Видавалася з 9.III 1930 до 25.IX 1932 у Львові. Вийшло 60 номерів. Газета організовувала трудящих Зх. України на революц. боротьбу проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, нещадно викривала антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. «Н. з.» часто конфісковувала цензура. У 1932 видання «Н. з.» було заборонено.

«НА́ША ЗЕМЛЯ́» — щомісячний суспільно-політичний і літературно-художній ілюстрований журнал, неофіційний орган Закарп. крайкому Комуністичної партії Чехословаччини. Виходив в Ужгороді 1927—28 (вийшло 23 номери). Гол. редактор — письменник В. Гренджа-Донський. «Н. з.» послідовно боролася за соціальне і нац. визволення краю і возз'єднання його з Рад. Україною, об'єднувала прогресивних закарп. письменників, друкувала твори укр. рад. авторів, фольклорні та етногр. матеріали. Вміщувала широку інформацію про життя на Рад. Україні. Журнал зазнавав переслідувань цензури і місцевої влади. На початку 1929 заборонений.

О. В. Мишанич.

«НА́ША ПРА́ВДА» — щотижнева газета, центр. орган Комуністичної партії Сх. Галичини. Видавалася з 9.IV 1921 до 11.VIII 1923 у Відні. Всього вийшло 122 номери. «Н. п.» відіграла значну роль в об'єднанні розрізнених комуністичних орг-цій Зх. України та поширенні комуністичних ідей серед трудящих, в їхній боротьбі за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. «Н. п.» популяризувала досягнення трудящих Рад. України. В кін. 1923 замість газети почав виходити журн. «*Наша правда*».

«НА́ША ПРА́ВДА» — журнал, центр. орган КПЗУ. Видавався з грудня 1923 до грудня 1924 та з квітня 1926 до листопада 1935 — спочатку в Німеччині, з 1934 — в Чехословаччині. Всього вийшло 82 номери. Журнал нелегально переправляли на Зх. Україну й розповсюджували в комуністичних осередках. У ньому друкувалися документи Комінтерну, Компартії Польщі, КПЗУ. Багато уваги приділялося соціалістичному будівництву в СРСР та міжнар. комуністичному рухові. Журнал виступав проти укр. бурж. націоналізму, відіграв вагому роль у посиленні комуністичного руху на Зх. Україні, в згуртуванні трудящих навколо КПЗУ.

«НА́ША ШКО́ЛА» — науково-педагогічний журнал бурж.-ліберального напряму. Орган (1909—11) львівського т-ва «Учительська громада» і т-ва вчителів вищих шкіл ім. Сковороди в Чернівцях (з 1911). Виходив у Львові до 1916 4—6 разів на рік. Був розрахований на вчителів середніх і вищих шкіл Галичини й Буковини. «Учительська громада» на сторінках журналу домагалася автономії укр. шкільної справи. Багато уваги «Н. ш.» приділяла укр. правописові, давала огляд підручників, пед. л-ри і періодики; друкувала статистичні відомості про школи та ін. матеріали.

«НА́ШЕ ДЕ́ЛО»—нелегальна с.-д. газета. Видавалася з 20.X (1.XI) 1897 по липень 1903 в Миколаєві. Спочатку — орган «*Союзу миколаївських робітників*», з № 4 — Миколаївського к-ту РСДРП. Вийшло 9 номерів. «Н. д.» розповсюджували серед робітників і селян. У газеті опубліковано багато матеріалів з життя місц. робітників. Газ. «Искра» в № 39 дала високу оцінку «Н. д.». Видання газети припинилося в зв'язку з розгромом поліцією підпільної друкарні.

«НА́ШЕ СЛО́ВО» — щотижнева укр. газета, яку видає Головне правління Укр. суспільно-культурного товариства в ПНР. Виходить з 1956 у Варшаві. Широко висвітлює громад. і культурне життя українців у ПНР, друкує матеріали про Рад. Україну. Має щомісячний літературний і науково-популярний додаток «Наша культура» і двотижневий додаток для шкільної молоді «Світанок». Постійна «Лемківська сторінка» вміщує етнографічні й фольклорні матеріали з життя *лемків*.

НАЯ́ДИ (Ναϊάδες) — у грец. міфології богині вод, водяні *німфи*. Жили в річках, джерелах, рідше— в озерах. У слов'ян. міфології їм відповідають *русалки*.

НГАНАСА́НИ (самоназва — ня, застарілі назви — тавгійці, самоїди-тавгійці) — народність, яка живе в Таймирському автономному окрузі Краснояр. краю РРФСР. Чисельність — 0,9 тис. чол. (1979, перепис). Мова — нганасанська, належить до *самодійських мов*. Н. сформувалися внаслідок змішання давнього аборигенного населення Таймиру з прийшлими самодійськомовними племенами (див. *Самодійські народи*).

За релігією в минулому Н.— анімісти (див. *Анімізм*). До поч. 20 ст. у Н. зберігалось багато рис патріархально-родового ладу. За Рад. влади соціально-екон. становище і побут Н. докорінно змінилися. Осн. заняття Н.-колгоспників — оленярство, мисливство, рибальство.

НГВЕ — розмінна монета Замбії, дорівнює 1/100 *квачі*.

НГУА́БІ (Ngouabi, N'Gouabi) Маріан (31.XII 1938, Овандо, кол. Форт-Руссе — 18.III 1977, Браззавіль) — держ. і політ. діяч Народної Республіки Конго (НРК). Н. в сел. сім'ї. В 1962 закінчив військ. училище в Сен-Сірі (Франція). В 1968 очолив Нац. раду революції. З 1969 — голова ЦК Конголезької партії праці, президент, голова Держ. ради і головнокомандуючий конголезькою армією (до 1973 був також прем'єр-міністром). Багато зробив для розвитку дружніх відносин між СРСР і НРК. Убитий групою терористів.

М. І. Маймескул.

НГУЄ́Н ЗУ (Nguyễn Du; 1765, с. Тьєндьєн, пров. Хатінь — 16.IX 1820, Хюе) — в'єтнам. поет. Рання лірика позначена відходом від канонів класичної поетики і близькістю до фольклору. В поемі «Стогін змученої душі» (або «Кім, Ван і К'єу») показав життя феод. суспільства, відобразив внутр. світ людини. Зб. «Різноманітні записи про подорож на Північ» (1813—14) пройнята патріотичними мотивами. Автор зб. «Усе живе».

Тв.: Рос. перекл.— Всё живое. М., 1965; Пространственные записи рассказов об удивительном. В кн.: Старинная вьетнамская проза. М., 1974.

Літ.: Никулин Н. И. Великий вьетнамский поэт Нгуен Зу М., 1965.

НГУЄ́Н КОНГ ХОА́Н (Nguyễn Công Hoan; 6.III 1903, Суанкау, тепер в провінції Хайхинг — 6.VI 1977, Ханой) — в'єтнам. письменник. Член Компартії В'єтнаму з 1948. Учасник антифранц. опору (1946—54). Найзначніші твори: збірки оповідань «Актор Ти Бен» (1935), «Селяни й поміщики» (1956), реалістичний роман «Останній крок» (1938), романи: «Напівтінь і напівсвітло» (1956), «Стовпотворіння» (1961), «Купа старого мотлоху» (1963). Автор мемуарів «Моє життя в літературі» (1971). З 1957 був одним з керівників Спілки письменників В'єтнаму.

Тв.: Рос. перекл.— Женщина — слабое создание. М., 1960; Последний шаг. Ханой, 1963; Заколдованная монета. М., 1973.

М. Д. Кашель.

НГУЄ́Н КХАНЬ ТОА́Н (Nguyễn Khánh Toàn; н. 1.VIII 1905, Вінь)— в'єтнамський громадський діяч, історик, іноземний член АН СРСР

Наяда на дельфіні. К. Міллес. Скульптурна група для фонтана «Відблиск сонця». 1918. Сад Міллеса. Стокгольм.

Нгуєн Тхі Дінь.

(з 1976). Член Компартії В'єтнаму з 1931. В 1926 закінчив Ханойський ун-т. У 1928—45 перебував в еміграції. Автор ряду праць з історії В'єтнаму, заг. історії, а також з питань літератури, мовознавства, педагогіки. Гол. редактор фундаментальних праць з історії В'єтнаму («Історія В'єтнаму», т. 1, 1972), в'єтнамської мови і літератури. Голова Держ. к-ту суспільних наук СРВ.

НГУЄ́Н СУА́Н ШАНЬ (Nguyễn Huân Sanh; н. 16.XI 1920, м. Далат, Пд. В'єтнам) — в'єтнам. поет. Член Компартії В'єтнаму з 1949. Учасник Серпневої революції 1945 у В'єтнамі, антифранц. опору (1946—54). Осн. твори: поема «Блукання» (1936), віршований щоденник «Земля пахне» (1940—45), поетичні збірки «Пісні рідного краю» (1955), «Кроки весни» (1961), «Поетичний ранок» (1971), «Вітчизна й пісня» (1978). Пише також для дітей. Автор літературознавчих статей. Перекладач віршів Ш. Петефі, А. Міцкевича, поетів Паризької комуни, індонез. поетів. Виступав у періодичних виданнях і перед громадськістю з оглядом життєвого й творчого шляху Т. Шевченка, переклав кілька його творів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: В'єтнам бореться. К., 1972; [Вірші]. В кн.: Літопису рядки багряні. К., 1979.

М. Д. Кашель.

НГУЄ́Н ТХІ ДІНЬ (Nguyễn Thi Dinh; н. 1920, громада Лионгхоа, пов. Жонгчом, пров. Бенче) — діяч нац.-визвольного руху в'єтнамського народу, політ. і громадський діяч СРВ. З 18 років — у революц. русі. Брала активну участь у *Серпневій революції 1945 у В'єтнамі*. З 1961 — голова Союзу жінок за визволення Пд. В'єтнаму, заст. головнокомандуючого збройними силами визволення Пд. В'єтнаму, з 1964 — член Президії ЦК Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму. Після об'єднання В'єтнаму (1976) — на керівній роботі в СРВ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1968.

НГУЄ́Н ХИУ ТХО (Nguyễn Hu'u Tho; н. 10.VII 1910, Тьолон, тепер у складі м. Хошіміна)— діяч нац.-визвольного руху в'єтнамського народу, політ. і громадський діяч СРВ. Здобув вищу юрид. освіту у Франції. Активний учасник війни Опору в'єтнам. народу (1945—54). За патріотичну діяльність був двічі ув'язнений (1950—52, 1954—61). В 1964—77 — голова Президії ЦК Нац. фронту визволення Пд. В'єтнаму. З 1969 — голова Консультативної ради Тимчасового революц. уряду Республіки Пд. В'єтнам. Після об'єднання В'єтнаму (1976) — віцепрезидент, з 1980 — виконуючий обов'язки президента СРВ. З липня 1981— заступник Голови Держ. ради і голова Нац. зборів. Нагороджений орденом Дружби народів (1980).

НГУЄ́Н ЧАЙ (Nguyễn Trâi; 1380—1442) — в'єтнам. поет, учений, держ. діяч. Основоположник поезії розмовною в'єтнам. мовою. Нац. герой В'єтнаму. В 1418—27 — один з керівників нар. боротьби проти кит. загарбників-феодалів. «Збірник віршів рідною мовою» містить філос. і пейзажну лірику. У «Великій відозві на замирення китайців» (1428) висловив глибоку симпатію до поневоленого завойовниками народу. Відомий як географ, історик.

НДЖАМЕ́НА (до 1973 — Форт-Ламі) — столиця Чаду. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована на р. Шарі, поблизу впадіння в неї р. Логоне. Вузол автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення. 300 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — харчова (виробн. вершкового масла й олії; м'ясохолодобойні). Підприємства буд. матеріалів та взут. пром-сті. Важливий торг. пункт (експорт бавовни, продуктів тваринництва). Ун-т (засн. 1971). Нац. школа адміністрації, Ін-т зоотехніки й ветеринарії, Нац. ін-т гуманітарних наук, Ін-т скотарства і ветеринарії тропічних країн, Ін-т бавовництва. Нац. музей. Н. засн. в кін. 19 ст.

НДО́ЛА — місто в Замбії. Вузол з-ць, міжнар. аеропорт, 240 тис. ж. (1974). Один з центрів осн. району видобування міді в країні. Розвинуті кольорова металургія, хім. та маш.-буд. пром-сть. Нафтопереробний і цукровий заводи.

НЕАНДЕРТА́ЛЬЦІ — давні викопні люди, які існували на території Європи, Азії і Африки приблизно 250 — 35 тис. років тому (кінець раннього і середній *палеоліт*). Назва походить від однієї з перших знахідок (1856) решток Н. в долині Неандерталь поблизу Дюссельдорфа (ФРН). Для Н. характерні невеликий зріст (бл. 160 см), дуже похиле чоло з масивним надорбітальним валиком, відсутність виступаючого підборіддя. Недостатній розвиток деяких ділянок головного мозку, що контролюють мову і психіку, свідчить про те, що у Н. не було членоподібної мови. Для ряду знахідок решток пізніх Н. у пд.-зх. Азії і пн.-сх. Африці характерні прогресивніші морфологічні риси. Іл. див. до ст. *Ла-Шапель-о-Сен.*

Літ.: Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978; Бунак В. В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

В. Д. Дяченко.

НЕАНТАГОНІСТИ́ЧНІ СУПЕРЕ́ЧНОСТІ — вид діалектичної *суперечності*. Див. також *Антагоністичні і неантагоністичні суперечності*.

НЕАПОЛІТА́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО — держава в Пд. Італії, яка утворилася 1282 після розпаду Сіцілійського королівства. Столицею д-ви був *Неаполь*. У королівстві до 1442 правила *Анжуйська династія*. В 1442 Н. к. завоював король *Арагону* Альфонс V (до 1458 було об'єднане з Сіцілією). В 1504 Н. к. завоювала Іспанія. Разом з Сіцілією воно утворило *Сіцілій обох королівство*.

НЕАПОЛІТА́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО 1806—15 — італ. держава у континентальній частині *Сіцілій обох королівства*, заснована франц. завойовниками під час наполеонівських воєн. Управлялася королями: братом Наполеона I Жозефом Бонапартом (1806—08) і Й. *Мюратом* (1808—15).

НЕАПОЛІТА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших вищих навч. закладів Італії. Засн. 1224 як держ. ун-т Сіцілійського королівства. У 1977/78 навч. р. мав 12 ф-тів: юрид., політ. наук, філології та філософії, екон., математики і природнич. наук, інженерний, архіт., с.-г., мед., хірургічний, фармацевтичний, ветеринарний; навчалося 80 тис. студентів. Об'єднує ряд н.-д. ін-тів та об'єктів прикладного характеру (зокрема, мед. і хірургічний ф-ти працюють на базі 17 ін-тів і 14 клінік). Бібліотека Н. у. (засн. 1615) має 750 тис. томів.

А. В. Санцевич.

НЕА́ПОЛЬ — місто на Пд. Зх. Італії, адм. ц. обл. Кампанія і провінції Неаполь. Розташований біля підніжжя *Везувію*. Значний порт на узбережжі Неаполітанської зат. Тірренського м., вузол з-ць і автошляхів. Нас. 1,2 млн. чол. (1976); т. з. Великого Неаполя (разом з прилеглими невеликими містами) — понад 2 млн. чол. Засн. 600 до н. е. як грец. колонія. В 327—326 до н. е. завойований Римом. У 1504 ввійшов до складу *Сіцілій обох королівства*, з 1815— його столиця. В 19 ст. Н.— центр революц. подій (зокрема, *революції 1848—49 в Італії*). З 1861 — у складі об'єднаного Італ. королівства. У вересні 1943 в окупованому нім.-фашист. військами Н. вибухнуло повстання, внаслідок якого місто було визволено від гітлерівців.

У Великому Н. значного розвитку набули металург., коксохім., нафтопереробна, нафтохім., електротех., радіоелектронна галузі, судно-, автомобіле-, літако- й верстатобудування. Підприємства цем., паперової, текст., харч. пром-сті. *Неаполітанський університет*. Академія красних мистецтв. Нац. бібліотека, Вулканологічна станція. Нац. музей та Національні музей і галереї Каподімонте. Оперний театр «Сан-Карло» і драм. театр «Сан-Фердінандо». Один з центрів міжнар. туризму. Серед архіт. пам'яток: баптистерій Сан-Джованні з мозаїками (5 ст.), замки Кастель дель Ово (буд-во почато в 12 ст.) і Кастель Нуово (13—15 ст.), готичні церкви (13 ст.), собор (13—20 ст.), численні палаци і церкви в стилях *ренесансу* й *бароко*; монастир Чертоза ді Сан Мартіно (14—17 ст.), театр «Сан-Карло» (1737—

1

2

До ст. **Натюрморт.**

1. А. Г. Петрицький. Півонії. 1932.

2. М. О. Шелюто. Натюрморт з полуницями. 1952.

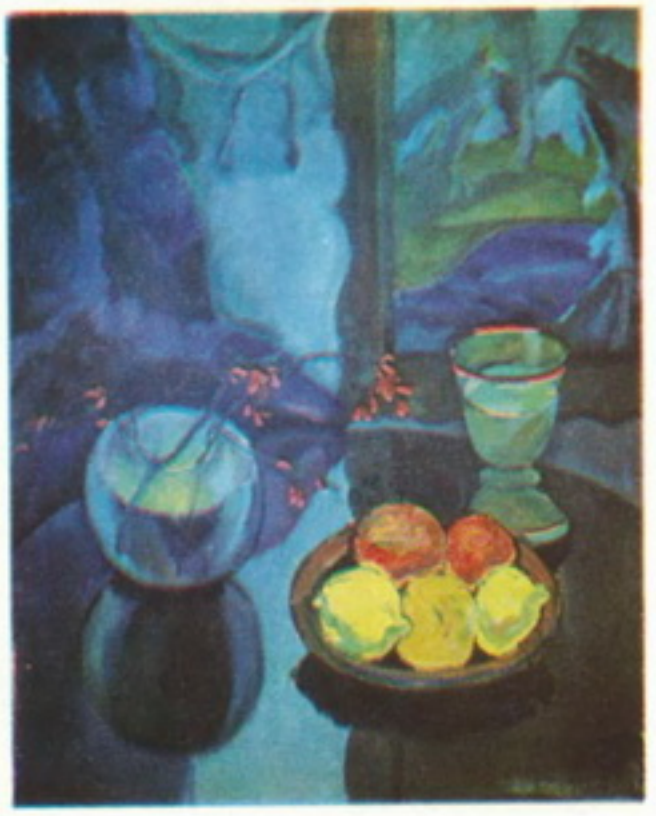

3. Л. Ю. Крамаренко. Натюрморт із самоваром. 1929.

4. А. М. Ерделі. Натюрморт з лимонами та айвою. 1944. Приватна збірка. Київ.

5. Є. В. Волобуєв. Натюрморт. 1957.

6. Т. О. Хитрова. Хліб. 1975. **1, 3 і 5** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3

4

5

6

1

2

До ст. **Натюрморт.**

1. Я. Венікс. Натюрморт з забитим зайцем. 1704. Київський музей західного та східного мистецтва

2. І. Т. Хруцький. Натюрморт (гриби та овочі). 1842. Київський музей російського мистецтва.

3

4

3. А. Матісс. Червоні риби. 1911. Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві

4. К. О. Коровін. Бузок. 1915.

5. К. С. Петров-Водкін. Ранковий натюрморт. 1918.

6. М. Сар'ян. Осінній натюрморт. 1961. Державна Третьяковська галерея в Москві. 4 і 5 — Державний Російський музей у Ленінграді.

5

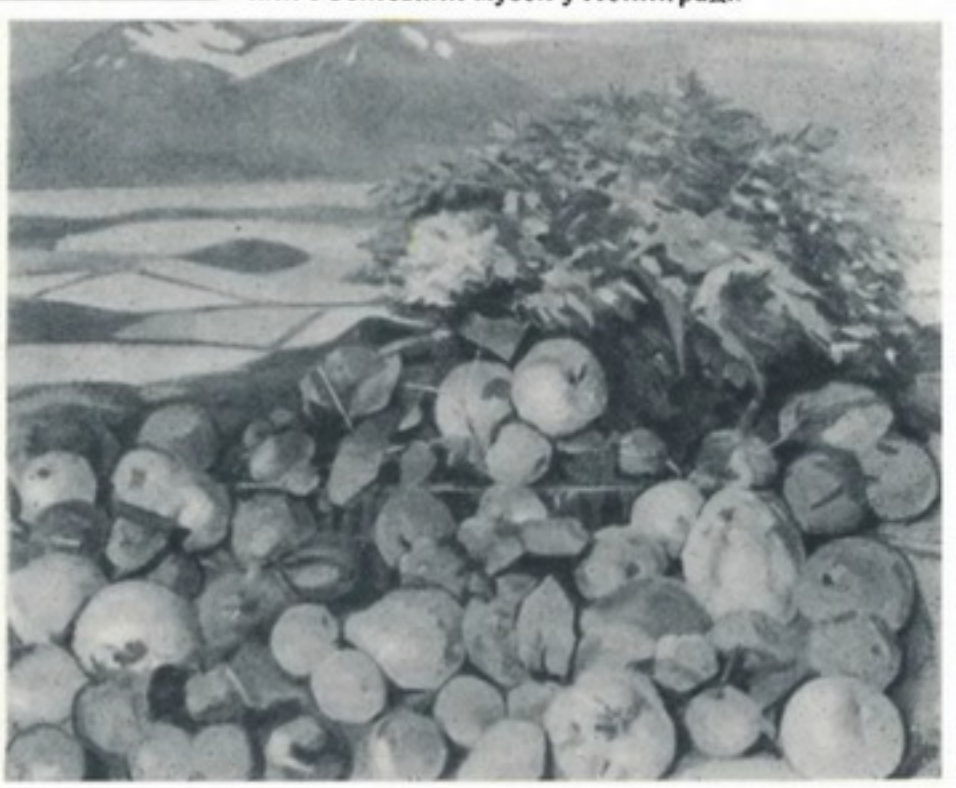

6

1816); вокзал (1954—60, інж. П. Л. Нерві та ін.).

НЕА́ПОЛЬ СКІ́ФСЬКИЙ — місто-фортеця, тепер городище на пд.-сх. околиці м. Сімферополя Крим. обл. Місто виникло в 3 ст. до н. е. Населення його було мішаним: переважали *скіфи*, але жили тут і греки, *сармати, таври*. В 3—2 ст. до н. е. Н. С. був значним ремісничо-торг. містом і столицею Скіфської д-ви в Криму. Найбільшого розквіту Н. С. досяг у 2 ст. до н. е. за царів *Скілура* та його сина *Палака*. На культурі Н. С. позначився вплив греків, сарматів. Місто занепало в 3—4 ст., ймовірно, під ударами *готів* і *гуннів*. Перші розкопки Н. С. провадилися 1827; систематично ведуть їх з 1945. Місто (площею 20 га) було обнесене потужними мурами з баштами. Поза мурами розташовувалися передмістя, *некрополь* з кам'яними й земляними склепами. Виявлено залишки житл. і громад. будівель, портретні рельєфи, фрагменти скульптур, грец. написи тощо. Окремі будинки були вкриті черепицею, оздоблені фресками. Видатними пам'ятками Н. С. є мавзолей з похованнями скіфського царя та знаті і вирубані в скелі поховальні склепи з настінними розписами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також до ст. *Крим*, т. 5, с. 509.

Літ.: Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. М., 1953; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. К., 1979.

НЕА́РКТИКА, Неоарктика (від грец. νέος — новий і ἀρκτικός — північний) — відділ *Голарктичної біогеографічної області*. Деякі автори вважають його самостійною т. з. Неарктичною біогеографічною областю.

НЕБА́БА Мартин (р. н. невід.— п. 6.VII 1651, під м. Лоєвом, тепер БРСР) — черніг. полковник (1648—51), один з військ. діячів *визвольної війни українського народу 1648—54*. Навесні 1648 очолював нар. повстання на Чернігово-Сіверщині проти польс. шляхти. Брав участь у *Пилявецькій битві 1648*, в боях під Замостям, у *Збаразькій облозі 1649, Зборівській битві 1649*, в поході Б. Хмельницького 1650 на Молдавію. В 1651 керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу польс.-лит. військ. Загинув у бою.

НЕБЕ́РА Володимир Павлович (н. 2.VII 1924, Київ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1945. В 1949 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1950 — режисер Київ. студії документальних фільмів. Поставив фільми: «Великі зміни» (1951), «Львів» (1953), повнометражні — «Земля Київська» (1958), «Ми з України» (1961, спільно з В. Биковцем, автор сценарію спільно з А. Малишком), «Золоті ворота» (1963), «Сто днів за океаном» (1966), «Україна. Кроки п'ятирічки» (1970, телевізійний), «Гвардійці хлібного поля» (1973), «Продовження подвигу» (1974). З 1972 викладає на кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

НЕБЕ́СНА МЕХА́НІКА — розділ *астрономії*, що вивчає рух небесних тіл під дією гравітаційного поля (див. *Тяжіння*), а також опору середовища, реактивних та інших сил. За допомогою методів Н. м. досліджують рух природних та штучних небесних тіл в гравітаційному полі (напр., *двох тіл задача* та *трьох тіл задача*), розробляють матем. теорії цього руху, визначають фундаментальні астр. сталі, порівнюючи теорію зі спостереженнями, та створюють астр. *ефемериди*. Повний розв'язок рівнянь руху одержано тільки в задачі двох тіл. Задача трьох тіл допускає точний розв'язок тільки в окремих випадках (напр., коли кожне з тіл під час руху перебуває в одній з вершин рівностороннього трикутника, що обертається навколо центру мас як одне ціле). Ще складніша задача про рух *n* тіл. У ній виділяється осн. рух і вивчається вплив притягання решти тіл (див. *Збурення руху небесних тіл*) або аналітично (використовуючи розвинення в матем. *ряди*), або шляхом *чисельного інтегрування*. Методи Н. м. застосовують також при розрахунку *орбіт штучних космічних об'єктів* (див. *Астродинаміка*). Н. м., що базується на *Ньютона законі тяжіння*, досить точно описує рух тіл *Сонячної системи*. Проте деякі явища (напр., рух перигеліїв орбіт Меркурія та ін. планет) вона пояснити не може. Ці явища знаходять своє пояснення в релятивістській Н. м., що використовує закони заг. *відносності теорії*.

Н. м. вивчає також осьове обертання і форму небесних тіл, проблему стійкості Сонячної системи, розробляє способи обчислення елементів орбіти за спостереженням положень небесних тіл на *небесній сфері*. За одержаними елементами обчислюють подальший шлях небесного тіла. Результати обчислень ефемерид руху є основою астр. щорічників, які широко використовуються на практиці. В зв'язку з бурхливим розвитком космічних досліджень Н. м. набуває дедалі більшого значення. Теор. основи сучас. Н. м. заклав І. *Ньютон* у «Математичних початках натуральної філософії». В подальшому Ж. Л. *Лагранж* та П. С. *Лаплас* розробили ряд методів теорії збурень. У. Ж. Ж. *Левер'є* побудував сучас. теорію руху великих *планет*, яку потім розвинули в своїх працях амер. астрономи С. *Ньюком* та Дж. У. Хілл (1838—1914), а удосконалили амер. астрономи Д. Брауер (1902—66) і Дж. Клеменс (1906—74). Теорія руху Місяця створена в працях Ж. Л. *Д'Аламбера*, А. К. *Клеро*, Л. *Ейлера* і П. С. Лапласа. В СРСР розвиток Н. м. пов'язаний, зокрема, з дослідженнями О. Я. *Орлова*, Г. М. Дубошина (н. 1904), О. Д. Дубяго (1903—59), О. І. Казимірчак-Полонської (н. 1902), М. Д. Мойсеєва (1902—55), М. Ф. Субботіна (1893—1966) та ін.

Літ.: Субботин М. Ф. Введение в теоретическую астрономию. М., 1968; Дёмин В. Г. Судьба солнечной системы. М., 1969. *В. П. Цесевич.*

НЕБЕ́СНА СФЕ́РА — допоміжна уявна сфера довільного радіуса, центр якої може бути розташований у будь-якій точці простору; за допомогою Н. с. відтворюють кутові віддалі між світилами та визначають *координати небесні* світил. Для цього на Н. с. та всередині неї фіксуються гол. лінії та точки (мал.), відносно яких обчислюються всі виміри в кутових одиницях. Найчастіше за центр Н. с. беруть положення ока спостерігача. Вертикальна лінія, що проходить через центр Н. с., перетинається з нею в точках *зеніту* й *надиру*. Перпендикулярно до неї через центр Н. с. проходить площина матем. *горизонту*. Паралельно осі добового обертання Землі через центр Н. с. проходить *вісь світу*; вона перетинає Н. с. у *полюсах світу*. Кут φ між напрямом на видимий полюс світу та матем. горизонтом наз. висотою полюса; за побудовою він дорівнює геогр. *широті* місця спостереження. Перпендикулярно до осі світу через центр Н. с. проходить площина *екватора небесного*. Через вісь світу та вертикальну лінію проходить площина *меридіана небесного*. Площини небесного меридіана та матем. горизонту перерізуються по полуденній лінії, яка перетинає Н. с. у точках п і в н о ч і *N* та п і в д н я *S*. Лінія перерізу площин матем. горизонту і небесного екватора перетинає Н. с. в точках с х о д у *E* і з а х о д у *W*. *Вертикал*, що проходить через точки *E* і *W*, перпендикулярний до меридіана; він наз. першим. Велике коло, по якому Н. с. перерізує площина річного руху Сонця, наз. *екліптикою*; воно перетинається з небесним екватором у точках весняного та осіннього *рівнодень*. Небесний меридіан перетинається з екліптикою в точках літнього та зимового *сонцестоянь*. Велике коло, що проходить через полюси світу та точки рівнодень, наз. к о л ю р о м р і в н о д е н ь, а через полюси світу та точки сонцестоянь — к о л ю р о м с о н ц е с т о я н ь. Віддалі до зірок від Землі чи від Сонця настільки великі, що напрями на них, проведені з місця спостереження чи з центру Землі або Сонця, практично паралельні; отже, їхні положення відносно цих місць спостереження є однаковими. Але для близьких тіл, особливо тіл *Сонячної системи*, напрями істотно залежать від місця спостереження.

Літ.: Абалакин В. К. [та ін.]. Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. М., 1971.

К. І. Чурюмов.

Нгуєн Хиу Тхо.

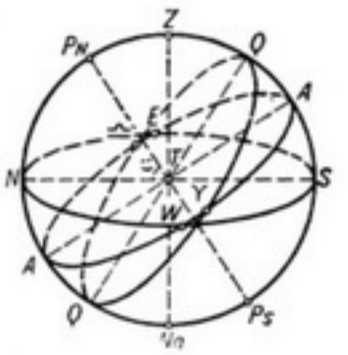

Небесна сфера: *Z* — зеніт; *Na* — надир; P_N і P_S — Північний та Південний полюси світу; ♈ і ♎ — точки весняного й осіннього рівнодень; *NESW* — математичний горизонт; *AWA'E* — небесний екватор; *Q* ♈ *Q'* ♎ — екліптика; *T* — центр небесної сфери.

НЕБЕ́СНОВ Віктор Іванович [н. 2 (15).II 1915, с. Камизяк, тепер

Неаполь. У портовій частині міста.

місто Астр. обл.] — укр. рад. вчений у галузі суднобудування, доктор тех. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС с 1962. Закінчив (1939) Горьковський ін-т інженерів водного транспорту. З 1944 працює в Одеському ін-ті інженерів мор. флоту. Осн. праці — з механіки корабельних машин і механізмів. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

НЕБІТ-ДАГ — місто обласного підпорядкування Красновод. обл. Туркм. РСР. Залізнична станція. 73 тис. ж. (1980). Один із центрів нафтогазодобувної промисловості республіки — виробниче об'єднання «Туркменнафта», управління туркм. магістральними нафтопроводами тощо. Серед ін. підприємств — газотурбінна ДРЕС, домобуд. комбінат, йодний, молочний, лимонадний заводи, швейна й килимова фабрики, м'ясокомбінат та ін. Видобування бентоніту, аргіліту, щебеню. Агролісомеліоративна дослідна станція. Філіал Всесоюзного н.-д. нафтогазового ін-ту, вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті, нафтовий технікум. Історико-краєзнавчий музей. Н.-Д. виник 1927, місто — з 1946.

НЕБРА́СКА — штат у центр. частині США, в басейні Міссурі. Пл. 200 тис. км². Нас. 1,6 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Лінкольн. Поверхня погорбована, на Зх.— відроги Скелястих гір. На схилах гір — хвойні ліси. Основа г-ва — с. г., переважно тваринництво м'ясного напряму. Вирощують кукурудзу, пшеницю, цукр. буряки. Гол. галузь пром-сті — м'ясоконсервна. Підприємства кольорової металургії, с.-г. машинобудування, хім. (виробн. добрив), харч. (борошномельної, маслоробної, цукр.) галузей. Осн. пром. центр — м. Омаха.

НЕВА́ — ріка в Ленінгр. обл. РРФСР. Довж. 74 км, заг. площа басейну (включаючи бас. Онезького, Ладозького та ін. озер) 281 тис. км², власне Н. — 5 тис. км². Витікає з Ладозького оз., впадає у Фінську зат. Балтійського м., утворюючи *дельту* з численними рукавами (основні — Велика і Мала Нева, Велика і Мала Невка) та островами, на яких частково розташований Ленінград. У Н. впадає 26 невеликих річок. Шир. русла від 350 до 1200 м, глиб. від 4,5 до 24 м. Стік регулюється Ладозьким оз. і тому мало коливається по сезонах. Пересічна витрата води у гирлі 2530 м³/с, макс.— 4750 м³/с. Замерзає у грудні, скресає у квітні. Під впливом зх. вітрів, що наганяють воду з Фінської зат., у гирлі Н. бувають катастрофічні повені (найбільші — 1777, 1824, 1924; остання — 1978). У 1979 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про будівництво споруд захисту м. Ленінграда від повеней» (дамба завдовжки 25,4 км з 2 судноплавними та водопропускними воротами). Нева — важлива складова частина *Волго-Балтійського водного шляху*.

М. В. Разуміхін.

Нева в межах Ленінграда.

НЕВАГО́МІСТЬ — фізичний стан тіла — складової частини рухомої механічної системи, при якому зовнішні сили, що діють на тіло, чи рухи, які воно здійснює, не спричинюють взаємних тисків частинок тіла одна на одну. Якщо тіло перебуває в спокої на горизонтальній площині в якомусь полі *тяжіння*, то на нього діє сила тяжіння і спрямована в протилежний бік реакція площини, внаслідок чого виникають взаємні тиски частинок тіла одна на одну. Людський організм сприймає такі тиски як відчуття ваги. Н.— не зникнення сили тяжіння, а тільки зникнення її відчуття. В умовах Землі людина відчуває Н. лише при вільному падінні (якщо знехтувати силами опору повітря) чи в польоті на літаку по параболічній *траєкторії*, коли прискорення руху літака дорівнює прискоренню сили тяжіння Землі. В усіх ін. випадках, напр. при зануренні людини в рідину, лише дуже наближено моделюються умови Н. Стан повної або близької до неї Н. виникає також при русі *космічного корабля* (КК), *орбітальної станції* (ОС) чи ін. *космічного літального апарата* (КЛА). Проблема Н. займає важливе місце серед ін. проблем *космонавтики*, оскільки умови Н. значно відрізняються від земних умов, в яких живе і працює людина, створюються і налагоджуються прилади й агрегати КЛА. Стан Н. ставить особливі вимоги до конструкції та розміщення різних агрегатів КК, зокрема до систем (деяких агрегатів системи *життєзабезпечення*, паливних баків двигуна, паливних елементів систем енергопостачання тощо), що мають заповнені рідинами ємності. При Н. поведінка рідини визначається силами поверхневого натягу, що необхідно враховувати при проектуванні відповідних систем; зокрема для води та ін. рідин потрібний еластичний посуд та герметичні контейнери, що запобігають розбризкуванню; циркуляція повітря при Н. забезпечується вентиляторами.

При Н. змінюється ряд фізіологічних функцій живого організму: кровообіг, обмін речовин (особливо водно-сольовий), спостерігаються розлади вестибулярного апарату (особливо першої доби), змінюється розвиток мікроорганізмів і вищих рослин тощо. Несприятливому впливові Н. на організм людини можна запобігти чи обмежити його за допомогою комплексу деяких засобів і методів. Такими засобами є: тренажери для фіз. вправ; установки для створення від'ємного тиску, прикладеного до нижньої половини тіла; навантажувальні костюми постійного носіння; водно-сольові добавки до раціону харчування; післяполітні профілактичні костюми тощо.

В умовах Н. в композиційних сумішах відбувається однорідний розподіл речовини в усьому об'ємі. Тому Н. стала важливим додатковим технологічним фактором у створенні нових і вдосконаленні відомих матеріалів. На орбітальних станціях «*Салют*» використовуються пристрої й лабораторні установки, що дозволяють вирощувати кристали з властивостями *напівпровідників*, проводити металургійні експерименти з метою одержання *надпровідників* і *магнітних матеріалів*.

Рад. вчені багато зробили для вивчення Н. Політ Ю. О. *Гагаріна* показав, що Н. незагрозлива для організму людини. Тривалі космічні польоти, зокрема 185-добовий політ Л. І. *Попова* і В. В. *Рюміна*, свідчать про те, що людина може не тільки довго жити, а й ефективно працювати в умовах Н., зберігаючи добрий стан здоров'я.

Літ.: Краткий справочник по космической биологии и медицине. М., 1972; Повицкий А. С., Любин Л. Я. Основы динамики и тепломассообмена жидкостей и газов при невесомости. М., 1972; Основы космической биологии и медицины, т. 1. М., 1975; Ваулина Э. Н. [та ін.]. Влияние космического полёта на развивающиеся организмы. К., 1978; Невесомость. Пер. с англ. М., 1964.

В. І. Мишко.

НЕВА́ДА — штат на Зх. США. Площа 286,3 тис. км². Нас. 633 тис. ж. (1977). Адм. ц.— м. Карсон-Сіті. Більша частина тер. розташована в гірській безстічній області *Великий Басейн*, на Зх.— відроги хр. Сьєрра-Невада. Найбільша річка — *Колорадо*. Пустельна та напівпустельна рослинність. Розвинута гірничодобувна пром-сть (видобувають золото, мідь, срібло, залізо, вольфрам, марганець, молібден, поліметали, барит). Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами кольорової металургії, поліграф., харч. галузей. На р. Колорадо — ГЕС. В с. г. переважає екстенсивне тваринництво. На зрошуваних землях вирощують пшеницю, ячмінь, люцерну та ін. культури. Розвинутий туризм.

НЕВА́ЗА, Неваса — залишки багатошарового (від *палеоліту* до середньовіччя) поселення на р.

Правара в штаті Махараштра в Індії. Розкопки провадилися в 50-х рр. 20 ст. Велике наук. значення мало відкриття культур давнього і середнього палеоліту, що свідчать про послідовний розвиток матеріальної культури Індії. Шар *мідного віку* характеризує становлення в 2-му тис. до н. е. в Зх. Індії культури осілих землеробських племен (характерні знаряддя праці — т. з. «витягнуті пластини»).

НЕВЕЛЬСЬКО́Й Геннадій Іванович [23.XI (5.XII) 1813, Дракіно, тепер Костром. обл. — 17 (29).IV 1876, Петербург] — рос. мореплавець, дослідник Далекого Сходу, адмірал (1874). Закінчив Мор. кадетський корпус (1832) і офіцерські класи (1836). У 1848—49 керував мор. переходом транспорту «Байкал» з Кронштадта до Петропавловська-Камчатського. Встановив, що Сахалін є островом. В 1850—55 керував дослідженнями Сахаліну, пониззя Амуру та ін. У 1850 Н. заснував Ніколаєвський пост (тепер Ніколаєвськ-на-Амурі). На честь Н. названо найвужчу частину Татарської прот., затоку, гору та місто на о. Сахалін.

НЕВЕ́РЛІ' (Newerly) Ігор (справж. прізв.— Абрамов; н. 24.III 1903, Бяловежа, тепер ПНР) — польс. письменник. З 1914 проживав у Симбірську. В 1921—23 навчався в Київ. ун-ті. В центрі повісті «Хлопчина з Сальських степів» (1947) — життя рад. лікаря, з яким Н. перебував у фашист. концтаборі. Проблему виховання молоді порушив у повісті «Архіпелаг відроджених людей» (1950). Роман «Пам'ятка з фабрики „Целюлоза"» (1952; в рос. перекл.— «Під фрігійською зорею») — про становлення характеру польс. комуніста 20—30-х рр. Автор пригодницького роману «Лісове море» (1960). Герой роману «Живі зв'язки» (1966) — польс. педагог Я. *Корчак*, з яким Н. разом працював 1926—32.

Тв.: Укр. перекл.— Пам'ятка з фабрики «Целюлоза». К., 1954; Лісове море. К., 1962; Хлопчина з Сальських степів. К., 1965; Рос. перекл.— Парень из Сальских степей. М., 1958; Лесное море. М. 1963; Под фригийской звездой. М., 1977.

Літ.: Вєдіна В. Ігор Неверлі. В кн.: Сучасні польські письменники. К., 1960; Богомолова Н. Игорь Неверли. В кн.: Писатели Народной Польши. М., 1976 *В. П. Вєдіна.*

НЕВЄ́РОВ Олександр Сергійович [справж. прізв.— Скобелєв; 12 (24).XII 1886, с. Новиковка, тепер Старомайнського р-ну Ульян. обл.— 24.XII 1923, Москва] — рос. рад. письменник. У 1906—16 вчителював. Друкуватися почав 1906. В оповіданнях з селян. життя («Приїхали на базар», 1907; «Баба-Іван», 1910; «Учитель Стройкін», 1911) показав тяжке становище бідноти, класову боротьбу на селі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — один із перших відтворив образи сільс. комуністів (оповідання «Мар'ябільшовичка», 1921; повість «Андрон Непутящий», 1922), показав моральну стійкість людини, яка переборює труднощі («Ташкент — місто хлібне», 1923). У незакінченому романі «Гуси-лебеді» (1923) показав боротьбу трудового селянства за зміцнення Рад. влади. Писав твори для дітей.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Куйбышев, 1957—58; Избранное. М., 1977; Укр. перекл.— Мишко Додон. Х., 1927; Я хочу жити. Х., 1929; Порося. Х., 1930; Туди, де хліба досить. Х., 1930; Мар'я-більшовичка. Х.—К., 1931. *І. Т. Крук.*

НЕВЄРО́ВСЬКИЙ (Невіровський) Дмитро Петрович [21.X (1.XI) 1771, с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 21.X (2.XI) 1813, Галле, тепер НДР; 1912 прах його перевезено в Росію, поховано на Бородінському полі] — рос. військ. діяч, герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал-лейтенант (1812). Н. в сім'ї сотника. В 1812 командував 27-ю піхотною д-зією, яка чинила опір військам Й. *Мюрата* під Красним, брала участь у боях за Смоленськ. 24.VIII (5.IX) д-зія Н. обороняла Шевардінський редут, а під час *Бородінської битви 1812* — Багратіонові флеші, тут Н. був тяжко поранений. Брав участь у битвах під Тарутіном і *Малоярославцем*, у закорд. походах рос. армії 1813—14. В *Лейпцігській битві 1813* був смертельно поранений.

«НЕВИ́ДИМИЙ» ЕКСПОРТ (ІМПОРТ) — операції, здійснювані даною країною в процесі обслуговування міжнародних екон. відносин, *експорту* й *імпорту* послуг, діяльності урядів та окремих осіб. Характерною особливістю сучас. міжнар. екон. відносин є не тільки абсолютне зростання, а й підвищення питомої ваги «Н.» е. (і.) в міжнар. торгівлі. Зазначені операції здійснюють по трьох напрямах: послуги, надходження доходів від зарубіжних *інвестицій*, приватні перекази грошей громадянами з однієї країни в іншу. На послуги припадає осн. (понад $^3/_4$) частина «Н.» е. (і.) в капіталістичних країнах: перевезення вантажів і пасажирів ін. трансп. операції, різні види страхування, наук.-тех. обмін, міжнар. туризм та ін. види послуг. У більшості країн, що розвиваються, «невидимий» імпорт у цілому перевищує експорт і в галузі торгівлі послугами, особливо в зв'язку з виплатою великих *дивідендів* і процентів по іноземних капіталовкладеннях.

НЕВИ́ЗНАЧЕНІ ВИ́РАЗИ — вирази, *границі* яких не можна знайти безпосереднім застосуванням теорем про границі. Осн. типи Н. в.: 1) $\frac{f(x)}{g(x)}$, якщо $\lim f(x) = \lim g(x) = 0$ $\left(\text{символічно: } \frac{0}{0}\right)$; 2) $\frac{f(x)}{g(x)}$, якщо $\lim f(x) = \lim g(x) = \infty$ $\left(\text{символічно: } \frac{\infty}{\infty}\right)$. Ін. типи Н. в. (видів $0 \cdot \infty$, $\infty - \infty$, 1^∞, 0^0, ∞^0) можна алгебр. перетвореннями звести до вказаних двох. Слід відмітити, що дана функція може бути Н. в. при одних значеннях аргументу і не бути таким при інших. Напр., $\frac{\sin x}{x}$ є Н. в. тільки при $x = 0$. Знаходження границь Н. в. (якщо вони існують) наз. розкриттям (або усуненням) невизначеності. Для знаходження границі Н. в. типів $\frac{0}{0}$ та $\frac{\infty}{\infty}$ часто буває корисним *Лопіталя правило*. Найзагальнішим способом розкриття невизначеності є розвинення функцій у *ряди*.

НЕВИ́ЗНАЧЕНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, в яких кількість невідомих більша за кількість рівнянь. Напр., $x + y = 7$. Див. *Діофантові рівняння*.

НЕВИ́ЗНАЧЕНОСТЕЙ СПІВВІДНО́ШЕННЯ — одне з осн. положень *квантової механіки*, яке стверджує, що будь-яка мікрочастинка (електрон, атом, молекула) не може перебувати в станах, в яких її координати й імпульс одночасно набувають певних, точних значень. Математично записується у вигляді нерівностей:

$$\Delta x \Delta p_x \geqslant h/2, \quad \Delta y \Delta p_y \geqslant h/2, \quad \Delta z \Delta p_z \geqslant h/2, \qquad (1)$$

де Δx, Δy, Δz — невизначеності (середньоквадратичні відхилення від серед. значень) координат x, y, z; Δp_x, Δp_y, Δp_z — невизначеності проекцій імпульсу на осі x, y, z; h — *Планка стала*. З (1) видно, що чим точніше визначається імпульс частинки, тим з меншою точністю знаходиться її координата і навпаки. Н. с., сформульоване 1927 В. К. *Гейзенбергом*, відіграло важливу роль у з'ясуванні фіз. змісту понять квантової механіки. Воно випливає не з недосконалості вимірювальної техніки, а з об'єктивних властивостей матерії, корпускулярно-хвильової природи мікрочастинок. Зміст Н. с. тісно пов'язаний з тим, що в квантовій механіці, на відміну від класичної, стан частинок характеризується не координатами й імпульсами, а *хвильовими функціями*, які визначають лише ймовірнісний розподіл цих величин. Співвідношення, аналогічні (1), справджуються й для багатьох ін. пар фіз. характеристик мікрочастинок, зокрема для енергії і часу життя даного стану, кута повороту навколо осі і проекцій моментів імпульсу на неї.

Літ. див. до ст. *Квантова механіка.* *П. І. Фомін.*

НЕВИННОМИ́СЬК — місто крайового підпорядкування в Ставр. кр. РРФСР. Розташований на р. Кубані, при впадінні в неї р. Великого Зеленчука. Біля Н. починається *Невинномиський канал*. Залізнична ст. Невинномиська. 106 тис. ж. (1980). В Н.— підприємства хім. (виробниче об'єднання «Азот», з-ди побутової хімії та шинорем.), легкої, маш.-буд. та буд. матеріалів пром-сті. ДРЕС. Філіал Ставр. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Засн. 1825, місто — з 1939.

НЕВИННОМИ́СЬКИЙ КАНА́Л — зрошувальний канал у Ставр. кр. РРФСР. Подає воду з р. Кубані в р. Єгорлик. Буд-во почато 1936, поновлено 1944. Діє з 1948. Заг. довж. 49,2 км. Пропускна спроможність гол. споруди — 75 м³/с. Водами каналу зрошують значну частину с.-г. угідь Ставр. кр., пд.-сх. райони Ростов. обл. та пн. райони Краснодар. кр. РРФСР. Поблизу м. Невинномиська русло

Кубані перекрито греблею. На Н. к.— Свистухінська та Сенгілеївська гідроелектростанції.

НЕВИРОБНИ́ЧА СФЕ́РА — сукупність галузей нар. господарства, в яких об'єктом споживання є *праця*. Результатом діяльності людей у Н. с. є послуги, що задовольняють потреби людини і суспільства в організації і здійсненні *обміну*, *розподілу* і *споживання* матеріальних благ, виробн. духовних благ і всебічному розвиткові особи, включаючи охорону і зміцнення здоров'я людини. До Н. с. органи ЦСУ і Держплану СРСР відносять житл.-комунальне і *побутове обслуговування населення*, пасажирський транспорт, *зв'язок* (по обслуговуванню орг-цій і невиробничої діяльності населення), охорону здоров'я, фіз. культуру і соціальне забезпечення, освіту, культуру, мистецтво, науку і наук. обслуговування, управління, фінанс. і кредитні органи, громад. орг-ції. Структура і масштаби Н. с. зумовлюються рівнем продуктивності праці в матеріальному виробн. та системою панівних виробничих відносин. За капіталізму Н. с. характеризується гіпертрофованим розвитком і набуває здебільшого паразитичного характеру. Зростання її забезпечується гол. чин. за рахунок видів діяльності, пов'язаних з вилученням макс. прибутків і збереженням капіталістичного ладу (наука, пов'язана з мілітаризацією економіки, реклама, фінанс. апарат, військово-поліцейський апарат тощо). В той же час зменшуються витрати на освіту, науку, культуру, медичне та ін. обслуговування населення. Розвиток галузей Н. с., що надають послуги населенню, підпорядковано *основному економічному закону капіталізму* — виробництву і привласненню додаткової вартості. В соціалістичних країнах розширення Н. с. спрямовано на підвищення добробуту трудящих і всебічний розвиток особи. В процесі обміну діяльністю з матеріальним виробн. Н. с. дедалі більше впливає на піднесення продуктивних сил і підвищення продуктивності праці. З розвитком соціалістичного виробн. і підвищенням продуктивності сусп. праці збільшується кількість працівників, зайнятих у галузях Н. с. Так, в нар. г-ві 1940 частка Н. с. становила 11,7% зайнятого населення, 1950 — 13,8%, 1960 — 17,0%, 1975 — 24,8%, 1979 — 25,9%. Тобто відбуваються зміни структури зайнятості: швидше зростає абсолютно і відповідно збільшується відносно маса праці, яка функціонує у невиробничій сфері. Це свідчить про підвищення ефективності всього сусп. виробн. і разом з тим є умовою дальшого підвищення ефективності праці. *В. Є. Козак.*

НЕ́ВІД — сіткове пасткове або відціджувальне знаряддя для промислового *рибальства*; різновид *риболовного знаряддя*. До найбільших належать Н. (мал.) ставні, обкидні й закидні. Ставний Н. (одно- або двосадковий, довж. крила до 300 м) являє собою риболовну пастку, що її встановлюють, як правило, проти течії на палях (на глиб. до 10 м) або на м'якому канатному каркасі, розтягнутому за допомогою якорів або буїв. Обкидним Н. охоплюють місце скупчення риби біля поверхні або дна водойми. Сіткове полотно таких Н. прикріплене до верхнього (з поплавками) і нижнього (з грузилами, стяжним тросом) канатів. Довжина полотна — 400—500, висота — 50—80 м (у деяких знарядь, зокрема кошикових, відповідно до 1500 і до 200 м). Закидними Н.

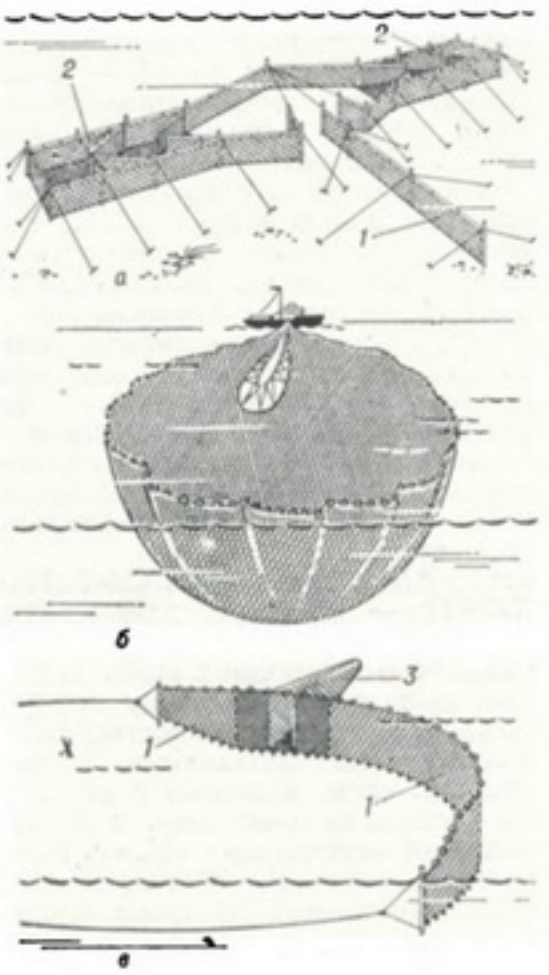

Неводи: *а* — ставний двосадковий; *б* — обкидний; *в* — закидний: *1* — крило: *2* — садок: *3* — сітковий мішок.

(сітковим мішком між двома крилами) перекривають водойму по всій глибині. Н. такого типу бувають рівно- і нерівнокрилі, довжиною відповідно 100—1000 і 1000—3000, висотою 2—20 і 10—30 м.

НЕВІДКЛА́ДНА МЕДИ́ЧНА ДОПОМО́ГА — сукупність медичних заходів, необхідних для подання своєчасної допомоги тим, хто тяжко і раптово захворів. Н. м. д. подають при нещасних випадках, *харчових отруєннях*, інфаркті міокарда, астматичному нападі, *комі* тощо. Хворих, які потребують Н. м. д., обслуговує *швидка медична допомога*.

НЕВІДО́МОМУ СОЛДА́ТОВІ (МАТРО́СОВІ) ПА́М'ЯТНИК — меморіальна споруда в пам'ять рад. воїнів, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45. Пам'ятник у вигляді *стели*, *обеліска*, меморіального комплексу тощо встановлюють звичайно на могилі з останками загиблих. Навколо нього — меморіальна зона з похованнями рад. воїнів; у центрі — Вічний вогонь. У дні урочистих свят біля Н. с. (м.) п. відбуваються урочисті мітинги, церемонії, покладення вінків на могили воїнів. Серед таких пам'ятників — Могила Невідомого солдата в Москві біля Кремлівської стіни (1970, скульптор М. Томський, арх. Д. Бурдін та ін.), пам'ятник Невідомому матросу в Одесі (1960, скульптор М. Нарузецький, арх. Г. Топуз і П. Томилін), пам'ятник Вічної слави біля могили Невідомого солдата в Києві (1957, арх. А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков) та ін. Див. також *Меморіальні споруди*.

О. В. Замостьян.

НЕВІ́ЛЬНИЧИЙ БЕ́РЕГ — ділянка узбережжя Гвінейської зат. між гирлами річок Нігер і Вольта. Розташований у межах Гани, Того, Беніну й Нігерії. Берег низовинний, багато лагун, з'єднаних протоками, є болота. Клімат екваторіально-мусонний. У зх. частині на підвищеннях — *савани*, на Сх.— вологі екваторіальні ліси. На берегах лагун та в гирлах річок — мангрові зарості. В 16—18 ст. був гол. районом работоргівлі в Африці (звідки й назва).

НЕ ВІН (У Не Він, Шу Маун; (н. 25.V 1911, Паунгде, округ Проме) — держ. і політ. діяч Бірми. Н. в сім'ї службовця. Навчався в Рангунському ун-ті. Активний учасник боротьби за незалежність Бірми. Після проголошення незалежності (1948) обіймав ряд держ. посад (1958—60 — прем'єр-міністр). 2.III 1962 бірм. армія під керівництвом Н. В. взяла владу в країні. В 1962—74 Н. В.— голова Революц. ради і Революц. уряду (з 1971 — Рада міністрів), з 1974 — голова Держ. ради Нар. зборів і президент країни. З 1971 — голова ЦК Партії бірм. соціалістичної програми. Відвідав СРСР 1961 і 1965.

НЕВЛА́СНІ ІНТЕГРА́ЛИ — узагальнення поняття визначеного інтеграла (див. *Інтегральне числення*) на випадок необмежених функцій або нескінченних проміжків інтегрування. Якщо функція $f(x)$ інтегровна на довільному скінченному відрізку $[a, b]$ і існує $\lim\limits_{b\to+\infty}\int\limits_a^b f(x)\,dx$, то ця *границя* називається Н. і. функції $f(x)$ на проміжку $[a, +\infty)$ і позначається

$$\int\limits_a^{+\infty} f(x)\,dx.$$

При цьому кажуть, що Н. і. збігається. Якщо ж ця границя не існує, то кажуть, що Н. і. розбігається. Напр., $\int\limits_1^{+\infty} x^{-\lambda}dx$ збігається, якщо $\lambda > 1$, і розбігається, якщо $\lambda \leqslant 1$. Аналогічно визначають Н. і. на проміжках $(-\infty, a]$ і $(-\infty, +\infty)$. Якщо функція $f(x)$ задана на відрізку $[a, b)$ і не обмежена в околі точки b, але інтегровна на будь-якому відрізку $[a, c]$, де $a < c < b$, і якщо існує $\lim\limits_{c\to b}\int\limits_a^c f(x)\,dx$, то ця границя наз. Н. і. функції $f(x)$ на $[a, b)$ і позначається $\int\limits_a^b f(x)\,dx$. Аналогічно визначається Н. і., якщо функ-

ція $f(x)$ не обмежена в околі точки a. Н. і. $\int_a^{+\infty} f(x)\,dx$ наз. а б с о л ю т н о з б і ж н и м, якщо збігається також $\int_a^{+\infty} |f(x)|\,dx$. Якщо ж перший Н. і. збігається, а другий — ні, то $\int_a^{+\infty} f(x)\,dx$ наз. у м о в н о з б і ж н и м. Аналогічно запроваджують поняття абсолютної і умовної збіжності для Н. і. $\int_a^b f(x)\,dx$. Н. і. широко використовують у *математичному аналізі* та його застосуваннях. Точні визначення Н. і. дав 1823 О. Л. *Коші*.

НЕВО́ЛІН Костянтин Олексійович [бл. 1806, м. Орлов, тепер м. Халтурін Кіров. обл.— 6 (18).X 1855, м. Бріксен, Тіроль, Австрія] — вітчизн. бурж. історик права, чл.-кор. Петерб. АН (з 1853). Н. в сім'ї священика. В 1827 закінчив Моск. духовну семінарію. З 1835— проф. Київ. ун-ту, 1837—43—ректор цього ун-ту. З 1847 — проректор, декан юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. Осн. праці — «Енциклопедія законознавства» (т. 1—2. К., 1839—40), «Історія російських цивільних законів» (т. 1—3. СПБ, 1851).

НЕВО́ЛЬНИЦЬКІ ПЛА́ЧІ — назва двох ліро-епічних укр. народних дум 15—16 ст. «Плач невольників» («Невольники на каторзі») та «Плач невольника в турецькій неволі». Стиль і мелодія цих дум нагадують похоронні *голосіння*. В них укр. козаки ніби плачучи розповідають про свої страждання в тур. неволі і благають допомогти їм. Відомо кілька варіантів цих дум. Думу «Плач невольника в турецькій неволі» талановито виконував рад. кобзар Є. *Мовчан*. Іноді до Н. п. відносять і ін. думи про тяжку долю козаків на тур. каторзі («Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Втеча трьох братів з города Азова»). Але ці думи епічні, а не ліро-епічні, осн. їхня тема — визволення з неволі. Не відносив їх до Н. п. і Ф. М. *Колесса*.

Б. П. Кирдан.

НЕВРАЛГІ́Я (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ἄλγος — біль) — хворобливий стан, проявом якого є гострий приступоподібний біль вздовж стовбурів або розгалужень певних нервів. Найчастіше бувають Н. трійчастого, сідничного та міжреберних нервів. Н. можуть спричинюватися деякими *інфекційними хворобами, інтоксикацією*, травмами, порушеннями обміну речовин, *атеросклерозом*, переохолодженням тіла, *професійними шкідливостями* тощо. При Н. подразнюються відповідні нервові стовбури або корінці, виникає набряк нервового стовбура, розширення судин, спайки з оточуючими тканинами, деякі структурні зміни нерва (розростання пери- та ендоневральних щілин). Л і к у в а н н я — залежно від причини захворювання: болезаспокійливі та загальнозміцнювальні засоби, фізіотерапія, санаторно-курортне.

М. Я. Ващенко.

НЕВРАСТЕНІ́Я (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ἀσθένεια — слабість), нервове виснаження, нервова слабість — захворювання, що виникає при тривалому або надмірно сильному напруженні *нервової системи*. Одна з форм *неврозів*. Розвиткові Н. сприяють *інтоксикації* (часто алкогольна), інфекції, перевтома, недосипання, недоїдання, травми черепа тощо. У зв'язку з порушенням фізіол. діяльності *кори великих півкуль головного мозку* порушуються процеси *збудження* і *гальмування* (змінюються їх сила, співвідношення і рухливість). Осн. ознаки Н.: підвищені дратливість і збудливість, швидке стомлювання при роботі, особливо розумовій, часом *апатія*, головний біль, запаморочення, розлади сну: змінюється настрій, виникають порушення статевої функції. Часто спостерігаються розлади функцій внутр. органів. У деяких хворих виникають парестезії (відчуття свербіння шкіри, похолодніння кінцівок тощо). П р о ф і л а к т и к а: організація правильного режиму праці і побуту, запобігання інфекційним захворюванням, заняття спортом тощо.

Л і к у в а н н я: загальнозміцнювальні і тонізуючі засоби, водолікування тощо.

М. Я. Ващенко.

НЕ́ВРИ — давні племена, які жили, згідно з відомостями *Геродота*, в 6—5 ст. до н. е. на Пн. від скіфів-орачів. Гадають, що землі Н. були на Пд. від Прип'яті й на Зх. від Дніпра між Зх. Бугом і Случчю. Деякі дослідники (зокрема, П. Й. *Шафарик*, Л. *Нідерле*) вважали Н. предками слов'ян. О. М. Мельниковська і Б. О. *Рибаков* вважають Н. носіями *мілоградсько-підгірцівської культури*.

НЕВРИНО́МА [від грец. νεῦρον — жила, нерв, ἶς, (ἰνός) — волокно і ὄγκωμα — пухлина] — доброякісна *пухлина*, що походить з оболонки нервових стовбурів. Н. буває на периферичних нервах кінцівок (особливо верхніх), шиї, обличчя, шлунка, шкіри тощо. Н. слухового нерва — одна з найпоширеніших екстрацеребральних пухлин мозку. Спричинює шум у вусі, глухоту, запаморочення, *ністагм* тощо. Л і к у в а н н я — хірургічне.

НЕВРИ́Т (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — запальне захворювання периферичних нервів. Спричинюється травмою, інтоксикацією, інфекційним захворюванням, порушенням обміну речовин, недостатністю кровопостачання нерва (напр., при *атеросклерозі*) тощо. Виявляється Н. болями, слабкістю і *атрофією* м'язів, що іннервуються (див. *Іннервація*) ураженим нервом, порушенням *чутливості* і рухів (див. *Параліч, Парез*). Здебільшого спостерігається Н. лицьового, зорового, трійчастого, сідничного, серединного, ліктьового, променевого, стегнового нервів тощо. Л і к у в а н н я — залежно від причини захворювання.

НЕ́ВРЛИЙ (Nevrlý) Мікулаш (н.15.XI 1916, Ростов-на-Дону) — літературознавець. Нар. в сім'ї інженера— переселенця з Чехословаччини. З 1934 живе й працює в Чехословаччині. Переважна більшість праць Н. присвячена укр. л-рі (книги «Іван Франко — український поет-революціонер», 1954; «Українська революційна література», 1958, та ін.). Автор кількох досліджень про Т. Шевченка, зокрема книг «Безсмертний Шевченко» (1954, укр. мовою), «Тарас Шевченко — революційний поет України» (1960), а також вступ. статті (разом з М. *Мольнаром*) до двотомника творів Т. Шевченка словац. мовою (1959—62).

НЕВРО́ЗИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — група функціональних захворювань нервової системи, які виникають внаслідок дії психотравмуючих факторів. Причинами, що зумовлюють схильність до захворювань на Н., бувають мех. і психіч. травми, *інтоксикації*, інфекції тощо. І. П. Павлов і його учні показали, що основою Н. є зміни *вищої нервової діяльності*, які розвиваються внаслідок «зіткнення» нервових процесів. Н. характеризуються оборотними нервово-психічними та соматичними розладами (підвищена втомлюваність, легка збудливість і швидке виснаження, порушення сну, пітливість, неприємні відчуття в ділянці серця тощо), іноді порушеннями з боку *вегетативної нервової системи*, проте хворий може керувати своєю поведінкою. Розрізняють 3 осн. форми Н.: *неврастенію, істерію*, неврози *нав'язливого стану*. Л і к у в а н н я: усунення психотравмуючих факторів, медикаментозне (призначається відповідно до виду Н. та його симптомів), психотерапія, фізіотерапія.

В. Д. Білик.

НЕВРОЛО́ГІЇ І ПСИХІАТРІЇ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. П. Протопопова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1922 у Харкові як Укр. психоневрологічний ін-т, 1932 увійшов до складу Всеукр. психоневрологічної академії, 1937 реорганізований в Укр. психоневрологічний н.-д. ін-т. Сучас. назва — з 1965; у 1980 ін-ту присвоєно ім'я В. П. *Протопопова*. В структурі ін-ту 5 відділів (у т. ч. 3 клінічні), 3 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми судинних захворювань головного мозку, захворювань *вегетативної нервової системи*, черепномозкових ушкоджень, *епілепсії, алкоголізму, неврозів* та суміжних станів, ендогенних психозів. В ін-ті працювали В. П. Протопопов, К. І. *Платонов*, О. М. Гріштейн та ін. вчені. З 1971 ін-т видає респ. міжвідомчий збірник «Неврологія і психіатрія».

П. В. Волошин.

НЕВРОЛО́ГІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і λόγος — вчення) — медико-біологічна дисципліна, яка вивчає будову і функції *нервової системи* в нормі та патології, розвиток її в *філогенезі* та *онтогенезі*. Н. базується на анатомії, гістології, ембріології, порівняльній

анатомії нервової системи, нейрофізіології, нейрофармакології, нейропсихології. З клінічних дисциплін до Н. входять *невропатологія, психіатрія, нейрохірургія*. Формування Н. як науки припадає на 19 — поч. 20 ст., коли на мікроскопічному рівні були детально вивчені *нейрон,* центри та провідні шляхи нервової системи, здійснено фундаментальні дослідження з фізіології нервової системи (І. М. *Сєченов,* М. Є. *Введенський,* І. П. *Павлов,* Л. А. *Орбелі,* В. М. *Черніговський* та ін.). В цей же час визначалась осн. класифікація нервових хвороб — поділ їх на органічні та функціональні ураження. Сучас. Н. використовує складні електронно-мікроскопічні, електрофізіологічні, біохімічні, імунологічні, кібернетичні та ін. методи дослідження. Діяльність нервової системи вивчається за допомогою мікроелектродної техніки на рівні окремих нервових клітин та міжнейронних зв'язків. Значних успіхів досягла клінічна Н. у вивченні розладів мозкового кровообігу, інфекційних та спадкових хвороб нервової системи. В СРСР осн. наук. центрами з проблем Н. є Ін-т мозку АМН СРСР (Москва), Ін-т вищої нервової діяльності і нейрофізіології АН СРСР (Москва), Ін-т неврології АМН СРСР (Москва) та ряд ін., зокрема на Україні — *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут* МОЗ УРСР, Ін-т фізіології АН УРСР (Київ), Харків. н.-д. ін-т неврології і психіатрії.

Літ.: Ходос Х.-Б. Г. Нервные болезни. М., 1974; Проблемы современной невропатологии. М., 1976. *В. Д. Білик*

НЕВРО́МА (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ὄγκωμα — пухлина) — збірне поняття для позначення різних розростань *нервової тканини*. До Н. належать гангліоневрома, *невринома, нейрофіброматоз* та ін. Перебіг деяких Н. злоякісний. Лікування хірургічне. Крім того, виділяють ампутаційні Н., які є регенераційними (див. *Регенерація* в біології) потовщеннями кінців перерізаних нервів, утворюються в рубцях. Такі Н. викликають ниючі болі, а іноді трофічні розлади в *куксі*. Лікування фізіотерапевтичне або хірургічне.

НЕВРО́Н — нервова клітина; те саме, що й *нейрон*.

НЕВРОПАТОЛО́ГІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв, πάθος — хвороба і λόγος — вчення) — галузь клінічної медицини, яка вивчає причини виникнення, механізми розвитку і клініку захворювань *нервової системи,* а також розробляє заходи їх діагностики, профілактики і лікування; розділ *неврології*. Розробкою хірургічних методів лікування захворювань нервової системи займається *нейрохірургія,* психічні захворювання вивчає *психіатрія*. Відомості про окремі захворювання нервової системи і їх лікування зустрічаються в літературі Старод. Греції, Риму, Єгипту, Китаю та ін. країн. *Гіппократ,* Ерасістрат, *Гален, Ібн-Сіна,* Цельс та ін. заклали фундамент вивчення багатьох хвороб нервової системи. Однак Н. як самостійна клінічна дисципліна відокремилася від терапії у 2-й пол. 19 ст., чому сприяло вивчення морфології і фізіології головного і спинного мозку. Великий внесок у розвиток Н. зробили рос. вчені-фізіологи І. М. *Сєченов,* І. П. *Павлов,* М. Є. *Введенський* та ін. Франц. лікарі Ж. Шарко, П. Марі, англ. лікар Дж. Паркінсон і рос.— В. М. *Бехтерєв* та ін. описали ряд захворювань нервової системи. Вперше 1875 І. М. Балінський почав читати курс нервових хвороб у Петерб. ун-ті на кафедрі психіатрії, якою він керував. Перше неврологічне відділення в Росії було відкрито 15.IX 1869 в Москві (при клініці мед. ф-ту Моск. ун-ту), там же створено першу кафедру нервових хвороб, яку очолював О. Я. *Кожевников*. Під його керівництвом у 70-х рр. 19 ст. організовано Моск. неврологічний центр. В 1887 була створена кафедра нервових хвороб при Казанському ун-ті. Н. як наука поділяється на два розділи: заг. Н. (вивчає заг. питання патології нервової системи) і спец. Н. (вивчає окремі клінічні форми ураження нервової системи). Осн. проблемами сучас. Н. є порушення мозкового кровообігу (важливу роль у його вивченні відіграли дослідження М. О. Захарченко, М. К. Боголепова, В. І. Шарапова, Е. В. Шмідта та ін.), нейроінфекція (вивчення якої пов'язане з іменами Й. Й. *Мочутковського,* Б. М. *Маньківського,* В. В. Міхеєва та ін.), травма нервової системи і її наслідки (М. Н. *Бурденко,* В. К. Хорошко, О. В. Тріумфова та ін.), пухлини мозку (В. В. Крамер, М. Ю. Рапопорт, І. Я. Раздольський та ін.), дегенеративні захворювання нервової системи (С. М. Давиденко, М. В. Коновалов та ін.). Самостійними розділами Н. стають дитяча Н., що вивчає особливості розвитку, клінічного перебігу і лікування захворювань нервової системи у дітей, особливо раннього віку; нейрогеронтологія, що вивчає захворювання осіб похилого і старечого віку; вивчення професійних захворювань нервової системи та ін. У 2-й пол. 20 ст. значно розширилися діагностичні можливості Н. Широко застосовуються рентгенологічні, особливо контрастні (*пневмографія, ангіографія,* мієлографія та ін.), електрофізіологічні (*електроенцефалографія,* ехоенцефалографія, електроміографія та ін.), радіоізотопні та ін. методи діагностики. Осередками розвитку Н. в УРСР є кафедри нервових хвороб при мед. ін-тах (див. *Медичні інститути*), ін-тах удосконалення лікарів (Київ, Харків, Запоріжжя), мед. ф-т Ужгородського ун-ту, а також *Неврології і психіатрії харківський науково-дослідний інститут* і *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*. У Москві виходить «Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова» (з 1901) та ряд ін. журналів, в яких висвітлюються питання невропатології.

Літ.: Архангельский Г. В. История неврологии от истоков до 20 века. М., 1965. *Г. А. Педаченко.*

НЕ́ВСЬКА БИ́ТВА 1240. Відбулася між рус. і швед. військами на р. Неві 15.VII. Скориставшися з ослаблення Русі внаслідок монг.-тат. навали, швед. феодали зробили спробу загарбати частину пн.-рус. земель (Ладогу, Новгород та ін.). Зважаючи на те, що швед. військо було численнішим за руське, новгородський кн. Олександр Ярославич вдався до раптових дій. Ранком 15.VII його військо зненацька атакувало шведів і розгромило їх. За швидку і славну перемогу кн. Олександра Ярославича було прозвано Невським (див. *Олександр Невський*). Ця перемога усунула загрозу втрати Руссю узбережжя Балт. моря та припинення екон. зв'язків з ін. країнами і полегшила дальшу боротьбу рус. народу за визволення з-під монг.-тат. іга.

НЕ́ВСЬКИЙ Володимир Іванович [справж. прізв., ім'я та по батькові — Кривобоков Феодосій Іванович; 2 (14).V 1876 — 26.V 1937] — рад. держ. і партійний діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в Ростові-на-Дону в сім'ї купця. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1905 проводив роботу в Катериносл. орг-ції, Поліському к-ті РСДРП по скликанню III з'їзду партії. У 1906—13 —член Петерб. к-ту РСДРП, вів парт. роботу в Ростові, Харкові (1912 очолив виборчу кампанію більшовиків до 4-ї Держ. думи). У 1911 закінчив Харків. ун-т. У 1913—17 — на парт. роботі в Пермі та Єкатеринбурзі (тепер Свердловськ). У 1917 брав участь у створенні військ. орг-ції при Петерб. к-ті і ЦК РСДРП(б), член Військ.-революц. к-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком шляхів Рад. Росії, 1919—20 — член Президії, заст. голови ВЦВК. В 1921 — ректор Комуністичного ун-ту ім. Я. М. Свердлова. В 1922—24 — заст. зав. *Істпартом* ЦК РКП(б). З 1924 — директор Держ. б-ки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з історії революц. руху в Росії й на Україні.

НЕ́ВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство енергетичного машинобудування СРСР. Міститься в Ленінграді. Засн. 1857 під назвою «Невський ливарний та механічний завод» (Семянниковський). Випускав чавунні снаряди, литво. З 1865 будував судна та кораблі; з 1869 — паровози. Робітники з-ду брали активну участь у революц. русі. Під час Жовтн. збройного повстання були в перших лавах борців. В 1918 з-д націоналізовано, відновлено виробн. паровозів, котлів та арматури. В 1922 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. В 1933 на підприємстві було організовано випуск турбін та відцентрових компресорних машин. У післявоєнні роки з-д реконструйовано і розширено. Н. м. з. проектує і випускає (1980) відцентрові компресорні машини з приводними газовими турбінами потужністю до 25 тис. кВт і паровими турбінами потужністю до 30 тис. кВт для хім., газової, металург. пром-сті; виробляє також складне фасонне литво та поковки. З 1976 входить

до складу виробничого об'єднання «Невський завод» ім. В. І. Леніна. Н. м. з. нагороджений орденом Леніна (1957) та орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

Г. Ф. Великанов.

НЕ́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1870 — виступ робітників Невської бавовнопрядильної фабрики в Петербурзі (тепер Ленінгр. прядильно-нитковий комбінат ім. С. М. Кірова), один з перших великих екон. страйків у Росії. В травні 63 прядильники, обурені неправильним розрахунком адміністрації, зажадали виплатити належні їм гроші, підвищити розцінки. У відповідь на відмову адміністрації задовольнити ці вимоги 800 робітників ф-ки припинили роботу. Н. с. було придушено, 62 учасників його віддано до суду. В ході слідства розкрилася така картина жорстокої експлуатації робітників, що суд обмежився мінімальною карою (3—7 днів арешту), яку після обжалування вироку робітниками було скасовано. Однак влада в адм. порядку вислала «призвідців» Н. с. з Петербурга.

НЕ́ВТРУЧА́ННЯ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів сучасного *міжнародного права,* який зобов'язує кожну д-ву не втручатися (прямо чи опосередковано, індивідуально чи колективно) у внутр. або зовн. справи ін. д-ви. Д-ви повинні утримуватись від будь-якої форми погрози силою чи її застосування, від будь-якого акту політ., екон. або ін. примусу щодо ін. д-ви, від подання прямої чи опосередкованої допомоги терористичній, підривній чи ін. діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму ін. д-ви. Н. п. бере початок з часів *Великої французької революції,* яка проголосила, що всі д-ви мають бути рівноправними, незалежними одна від одної і не допускати втручання у свої справи інших д-в. Згодом Н. п. увійшов до міжнар. права. Був визнаний *Статутом ООН,* рядом найважливіших міжнар. актів, у т. ч. Декларацією про принципи міжнар. права (див. *Декларації ООН*). Найповніше зміст Н. п. розкривається в *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1975). СРСР послідовно виступає за додержання Н. п., який визнано в численних актах рад. дипломатії, в ряді двосторонніх декларацій, підписаних СРСР з ін. д-вами і закріплено у ст. 29 Конституції СРСР.

К. С. Забігайло.

НЕВШАТЕ́ЛЬ — місто на Зх. Швейцарії, адм. ц. кантону Невшатель. Розташований на березі Невшательського оз. Залізнична станція, вузол автошляхів. 38 тис. ж. (1973). Один з центрів країни по виробн. годинників. У передмісті — підприємства електротех., паперової, шоколадної та тютюнової галузей. Ун-т (засн. 1909). Худож. музей. Архіт. пам'ятки 13—18 ст. Розвинутий туризм.

НЕГАТИ́В (від лат. negativus — заперечний), негативне зображення — 1) Фотографічне зображення, на якому світлі й темні місця об'єкта знімання протилежні тим, що є в дійсності. Н. одержують після *проявлення фотографічного* і *фіксування фотографічного* прихованого зображення об'єкта, яке виникає на світлочутливому *фотографічному матеріалі* під час фото- або кінознімання. Чорно-білий Н. створюють зерна металевого срібла, кольоровий Н.— барвники, кольори яких є доповняльними до осн. кольорів об'єкта (див. *Кольорова фотографія*). Н. — проміжне зображення, з якого одержують *позитив.* Іноді, напр. під час реєстрації спектрів у *спектральному аналізі,* Н. служить остаточним зображенням. Якість Н. оцінюють за оптичною густиною почорніння, контрастністю, зернистістю тощо. 2) Фото- або кіноплівка, фотопластинка з таким (негативним) зображенням.

НЕГАТИВІ́ЗМ (від лат. negativus — заперечний) — заперечення моральних цінностей, норм поведінки тощо. Див. *Конформізм і негативізм.*

НЕГАТИВІ́ЗМ — одна з ознак психічного розладу, яка виявляється у невмотивованому опорі різним впливам. Розрізняють Н.: активний, коли хворий виконує не те, що від нього вимагають, а прямо протилежне; пасивний, коли хворий просто не виконує того, що від нього вимагають; внутрішній — опір внутр. імпульсам (напр., затримання сльози, сечі). Н. буває здебільшого при кататонічній формі *шизофренії.* Певні риси Н. іноді спостерігаються у дітей та підлітків при неправильному їх вихованні.

НЕГАТО́РНИЙ ПОЗО́В (від лат. negatorius — той, що заперечує, відхиляє) — в цивільному праві один з видів захисту *права власності*; позов власника про усунення порушень його права власності. Н. п. спрямований на усунення обставин, що перешкоджають власникові користуватися, розпоряджатися своїм майном, напр. позов власника будинку про виселення з нього особи, що зайняла без його згоди будь-яке житлове приміщення в цьому будинку. Ст. 28 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 149 ЦивК УРСР) визначає, що власник може вимагати усунення всяких порушень його прав.

НЕ́ГЕЛІ (Nägeli) Карл Вільгельм (27.III 1817, Кільхберг, біля Цюріха — 10.V 1891, Мюнхен) — нім. ботанік, антидарвініст. Професор у Фрейбурзі (1848—55), Цюріху (1855—58), Мюнхені (1858—91). Праці присвячені питанням цитології, анатомії, фізіології та систематиці рослин. Вивчав будову і розвиток водоростей, розробив їх систематику; запровадив поняття постійних і твірних (див. *Меристема*) тканин; відкрив сперматозоїди у папоротей. У 1844 висунув умоглядну теорію спадковості та *еволюції,* за якою організми спрямовано розвиваються в силу внутр. прагнення до удосконалення (див. *Неоламаркізм*).

НЕГІДА́ЛЬЦІ (самоназва — елькан, бейенін) — нечисленна етнографічна група, яка живе по річках Амгуні і Амуру (Хабаровський край РРФСР). Мова Н. належить до *тунгусо-маньчжурських мов,* близька до евенкійської. За походженням Н.— *евенки,* які, розселившись по р. Амгуні, змішалися тут з *нівхами, нанайцями* і ульчами. В минулому займалися мисливством і рибальством. Офіційно вважалися православними, хоча зберігали анімістичні вірування (див. *Анімізм*), *шаманство.* За рад. часу Н. об'єднані в колгоспах з багатогалузевим господарством.

НЕ́ГОШІ (Негуші; Његуши), Негоші-Пе́тровичі — династія правителів у *Чорногорії* 1697—1918 (з 1910 — королівська). Засновник — Данило Петрович Н. (1697—1735), 1711 встановив політ. відносини з Росією. Представники: Сава Н. (1735—81); Петро I Н. (1781—1830), за якого Чорногорія 1796 добилася самостійності; Петро II Н. (1813—51; див. *Негош-Петрович*); Данило Н. (1851—60), проголосив 1852 Чорногорію князівством; Микола Н. (1860—1918) домігся міжнар. визнання незалежності Чорногорії. З 1910 проголосив себе королем. Усунені від влади Великою нар. скупщиною у зв'язку з приєднанням Чорногорії до Сербії.

Негош-Петрович Петро (Петар) II.

НЕ́ГОШ-ПЕ́ТРОВИЧ (Његош-Петровић) Петро (Петар) II (світське ім'я — Радивой Томов; 1.XI 1813, с. Негуші — 19.X 1851, Цетине) — чорногор. поет. З роду Негошів-Петровичів. У 1830 обраний владикою (митрополитом) і правителем Чорногорії під ім'ям Петар II Петрович. Відстоював незалежність Чорногорії від Туреччини й Австрії, виступав за слов'ян. єдність і союз з Росією, куди приїздив 1833 і 1837. Автор поетичних збірок «Цетинський пустельник» і «Образ лютості турецької» (обидві — 1834), збірки серб. нар. пісень (з додатком власних) «Дзеркало сербське» (1845), циклу поем — «Проміння мікрокосму» (1845), «Гірський вінець» (1847), що являє собою вершину творчості Н.-П., та «Лжецар Шчепан Малий» (1847, вид. 1851). Гол. тема більшості творів Н.-П.— боротьба за свободу і незалежність. Укр. рад. прозаїк В. Синенко написав роман «Золото Чорної Гори» (перекладений серб. мовою), в якому Н.-П. є одним з центр. персонажів.

Тв.: Укр. перекл.— Гірський вінець. К., 1967; Рос. перекл.— Горный венец. М., 1955.

В. Г. Гримич.

НЕ́ГРИ (франц. nègres, іспн. negros, від лат. niger — чорний) — люди, які належать до *негроїдної раси.* 1) Переважна більшість корінного населення Африки на Пд. від Сахари. Складається з різних народів і племен, які говорять мовами багатьох лінгвістичних груп. Чисельність Н. в Африці — 240 млн. чол. (1978). Самі африканці назву «негри» не вживають. 2) В Америці — нащадки різноплемінних рабів, вивезених з Африки в 16—19 ст., які значною мірою змішалися з білим і частково індіанським населенням і сприйняли пануючі в різних країнах мови — англійську, португальську, іспанську, французьку, голландську. Чисельність (1978, оцінка) — бл.

К. Негрупі.

А. К. Недбайло.

110 млн. чол. (понад $^2/_3$ з них — мулати), у т. ч. бл. 50 млн. чол.— в Бразілії і понад 25 млн. чол.— в США, де Н.— важливий етнорасовий компонент осн. народів цих двох країн. Більшість інших Н. живе на Гаїті, Ямайці, в Гайані, Сурінамі, Барбадосі (осн. населення), а також на Кубі, в Пуерто-Ріко, Венесуелі, Колумбії та ін. країнах (входять до складу народів цих країн). Самі Н. Америки вважають цей термін зневажливим і називають себе афро-американцями. *С. І. Брук.*

НЕГРИТЮ́Д (франц. négritude, від лат. niger — чорний) — буржуазно-націоналістична концепція, яка стверджує зверхність негритянської культури та її носіїв — негро-африканців над культурою білої раси; різновид *расизму*. Виник у 30—40-х рр. 20 ст. в Парижі серед вихідців з франц. колоній. Гол. представники — Л. *Сенгор*, Е. Сезер, Р. Маніль, Л. Дамас. У період антиколоніальної боротьби, коли переважала ідея відродження нац. самосвідомості, реабілітації негро-африканської цивілізації, Н. відігравав певну позитивну роль, оскільки сприяв формуванню самосвідомості народів Африки, але з 50-х рр. 20 ст. набрав реакційного характеру. Ідеї Н., виступаючи загальнофілос. основою різних теорій «афр. соціалізму», відбилися в практиці ряду країн, що розвиваються. Існують різні соціально-політ. інтерпретації ідей Н.— від ліберально-буржуазних, поширених у Сенегалі, до тоталітарно-поліцейських, переважно в Гаїті.

Літ.: Ерасов Б. С. Тропическая Африка: идеология и проблемы культуры. М., 1972. *А. М. Феоктистов.*

НЕ́ГРІ (Negri) Ада (3.II 1870, Лоді — 11.I 1945, Мілан) — італ. поетеса. Нар. в робітн. сім'ї. Деякий час учителювала. У збірках віршів «Доля» (1892), «Бурі» (1896) звучить протест проти соціальної несправедливості. Але вже збірки «Материнство» (1904), «З глибин» (1910) свідчать про відхід Н. від соціальної проблематики, про заглиблення в світ інтимних переживань. Мотиви самітності, реліг. містики стають основними в збірках «Вигнання» (1914), «Веспертина» (1931), «Джерело кохання» (1939). Зверталася й до жанру прози (автобіогр. роман «Ранкова зоря», 1921). Укр. мовою вірші Н. перекладали П. Грабовський, В. Самійленко, Леся Українка та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії [Передмова О. І. Білецького]. Х., 1931; Рос. перекл.— Стихотворения. К., 1919.

Літ.: Украинка Л. Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио). В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977. *Т. Т. Духовний.*

НЕГРІ́Н (Негрін Лопес; Negrin López) Хуан (3.II 1894, Лас-Пальмас, о. Тенеріфе, Канарські о-ви — 14.XI 1956, Париж) — ісп. політ. діяч. Член Ісп. соціалістичної робітн. партії з 1929. Під час *Іспанської революції 1931—39* з вересня 1936 до травня 1937 — міністр фінансів, з травня 1937 — прем'єр-міністр, пізніше — також міністр оборони. З березня 1939 — в еміграції, до 1945 — голова респ. уряду Іспанії в еміграції.

НЕГРОВЕ́ЦЬ — гірський хребет Карпат Українських у межах Закарп. обл. Простягається вздовж лівобережжя р. Тереблі. На Пн. обмежований системою *Горганів*, на Пд. — *Красною полониною*. Найвищі точки — г. Негровець, 1712 м та г. *Нижня Передня*. Складений переважно з пісковиків і аргілітів. На схилах — хвойні й букові ліси, вище — зарості гірської сосни, вільхи та ялівцю сибірського, подекуди — *полонини*. На привершинних схилах — осипища. Один з лавинонебезпечних районів Карпат. *М. М. Койнов.*

НЕГРО́ЇДНА РА́СА — африканська гілка *екваторіальної раси*. Термін «негроїдна раса» іноді застосовують як синонім поняття екваторіальна раса.

НЕГРУ́ЦІ Константін [жовтень 1808, м. Тріфешті Век Ясського повіту, тепер у СРР — 25.VIII (6.IX) 1868, там же] — молдавський та румунський письменник. Один з організаторів і керівників національного театру.

У 1821—23 перебував у Бессарабії, де познайомився з О. Пушкіним. Літ. діяльність почав з перекладів. Перший оригінальний твір — «Мої пригоди в Бессарабії» (1824). На ранніх творах (новели «Зоє», 1837; «Скачка», 1840) відчутний вплив романтизму. За твори демократичного і ліберального спрямування (стаття «Вандалізм», 1838, повість «Тодеріке», 1844) зазнав переслідувань. Істор. повість «Александру Лепушняну» (1840) — перший значний твір молд. і рум. реалістичної прози. Перекладав твори О. Пушкіна, В. Жуковського, Г. Державіна, А. Кантеміра, В. Гюго та ін. Досліджував фольклор. Боровся за розвиток молд. нац. мови.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Кишинев, 1973. *С. В. Семчинський.*

НЕДБА́ЙЛО Анатолій Костянтинович (н. 28.I 1923, м. Ізюм, тепер Харків. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1970), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 219 бойових вильотів. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1951 — на військ.-пед. і командній роботі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НЕДБА́ЙЛО Петро Омелянович [29.VI (12.VII) 1907, с. Новоновицьке, тепер Клинцовського р-ну Брян. обл.— 31.X 1974, Київ] — укр. рад. юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Харків. юрид. ін-т. У 1940—41, 1946—59 — зав. кафедрою Львів. ун-ту. В 1941—46 — на службі в Рад. Армії. З 1959 — професор, зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці присвячено питанням теорії д-ви і права, теорії соціалістичного права і законності. З 1958 — постійний представник УРСР у комісії ООН по правах людини. Почесний доктор права Лодзинського ун-ту (Польща). Премія ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини», 1968.

Тв.: Основи теорії держави і права. К., 1959; Советские социалистические правовые нормы. Львов, 1959; Применение советских правовых норм. М., 1960; Введение в общую теорию государства и права. К., 1971.

НЕДЕ́ЛІН Митрофан Іванович [27.X (9.XI) 1902, м. Борисоглєбськ, тепер Ворон. обл.— 24.X 1960] — рад. військ. діяч, Гол. маршал артилерії (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. Брав участь у нац.-визвольній війні іспанського народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на командних посадах на Пд. і Пн.-Кавказ. фронтах, з липня 1943 до кінця війни — команд. артилерією Пд.-Зх. і 3-го Укр. фронтів. Після війни — на відповідальних посадах у Збройних Силах СРСР. З 1955 — заст. міністра оборони СРСР, з 1959 одночасно — головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення. Загинув під час виконання службових обов'язків. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

НЕДЗВІ́ДСЬКИЙ Андрій Володимирович [н. 10 (23).XI 1908, Одеса] — укр. рад. літературознавець. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ін-т нар. г-ва (1930). Був журналістом, з 1944 — викладач Одес. ун-ту. Фахівець в галузі історії укр. дожовтневої і рад. л-ри. Окремими виданнями вийшли літературознавчі праці «Пушкін і Шевченко» (1939), «Російські романи і повісті Марка Вовчка» (1961), «Виховне і пізнавальне значення літератури» (1965), «Література і комунізм» (1966), а також книги нарисів «Ми з Радянського Союзу» (1940), «Лідія Мацієвська» (1958), «Василь Василько» (1960).

НЕДІ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — безплатні школи для дорослих в дореволюц. Росії, які працювали в неділю й святкові дні і давали початкову освіту. Виникли в 50-і рр. 19 ст. Одна з перших Н. ш. засн. 1858 в Полтаві. В 1859 в Києві відкрилося три Н. ш. для робітників і ремісників. Велика роль у створенні Н. ш. належала М. І. *Пирогову*, проф. Київ. ун-ту П. В. *Павлову*, керівникам *Харківсько-Київського таємного товариства* на чолі з Я. М. *Бекманом*, М. Д. *Муравським* та ін. Н. ш. активно допомагав Т. Г. Шевченко, написав і видав для них «*Букварь южнорусскій*». Пізніше буквар для Н. ш. склав О. О. *Потебня*. Революц. демократи використовували Н. ш. для пропаганди визвольних ідей в нар. масах. У 1859—60 Н. ш. відкрито в багатьох містах і селах країни. На Україні діяло 111 Н. ш.— в Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Житомирі, Білій Церкві, Могильові-Подільському, Таращі. Каневі та ін. Царський уряд

обмежував діяльність Н. ш., а 1862 заборонив їх. Понад 300 Н.ш. було закрито. В 1864 Н. ш. знову дозволено, але з великими обмеженнями. В 1870 Х. Д. *Алчевська* відкрила *Харківську жіночу недільну школу*, що проіснувала бл. 50 років. У кінці 19 — на поч. 20 ст. діяльність багатьох Н. ш. перебувала під впливом революц. соціал-демократичних орг-цій. В 1905—07 в Росії налічувалось 782 Н. ш. Серед діячів Н. ш. різних років — М. Г. *Пом'яловський*, А. П. *Свидницький*, відомі марксисти Н. К. *Крупська*, Л. М. *Книпович* та ін.

Літ.: Чавдаров С. Х. З історії недільних шкіл в Україні.— Тарас Григорович Шевченко — автор букваря для недільних шкіл. В кн.: Чавдаров С. Х. Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. К., 1953; Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. К., 1960.

О. Я. Синюкова.

НЕДОГО́НОВ Олексій Іванович [19.X (1.XI) 1914, м. Грушевськ, тепер м. Шахти Ростов. обл.— 13.III 1948, Москва] — рос. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Єдина зб. віршів — «Прості люди» (1948, посм.). Осн. твір — поема «Прапор над сільрадою» (1947; Держ. премія СРСР, 1948). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори, багато з них присвячено героям України («Дорога до Дніпра», «Легенда про двох кулеметників», «Черевики», «Балада про позивні»). Нагороджений двома орденами, медалями.

Тв.: Избранное. М., 1949; Лирика. М., 1964; В открытом бою. Флаг над сельсоветом. Стихи и поэмы. М., 1971; Укр. перекл.— Прапор над сільрадою. К., 1950.

НЕДОКРІ́В'Я — те саме, що й *анемія*.

НЕДОНЕ́СЕННЯ — за рад. кримінальним правом неповідомлення органам держави про достовірно відомий підготовлюваний або вчинений *злочин*. Сприяти *правоохоронним органам* у боротьбі зі злочинністю шляхом повідомлення про злочин — моральний обов'язок радянської людини. Кримінальна відповідальність за Н. відповідно до ст. 19 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 21) настає лише в тому разі, якщо йдеться про достовірно відомі підготовлювані або вчинені *державні злочини* (ст. 80), а також про злочини, передбачені ст. 187 КК УРСР (напр., такі посягання на соціалістичну власність, як *грабіж*). Відповідальність за Н. передбачає виправні роботи строком до одного року, позбавлення волі на строк до трьох років. Н. про злочин з боку особи, що є співучасником злочину, не потребує додаткової кваліфікації за ст. кримінального кодексу про Н., бо останнє у цих випадках є частиною тяжчого злочину (див. *Кваліфікація злочину*). *В. Б. Бабій.*

НЕДОНО́ШЕНА ДИТИ́НА — дитина, яка народилася до закінчення повного строку *вагітності* (між 28—38-м тижнями внутрішньоутробного розвитку) з масою від 1000 до 2500 г. Причини недоношеності різноманітні (вони можуть залежати як від плода, так і від організму вагітної), найчастіше це *інфантилізм*, *токсикози вагітності*, деякі інфекційні захворювання (*токсоплазмоз*, грип, вірусний гепатит, ангіна та ін.), запальні ураження статевих органів вагітної, неповноцінне її харчування, природжені вади розвитку яйця, *аномалії* прикріплення плаценти, багатоводдя тощо. Н. д. протягом перших місяців свого життя потребує спец. догляду.

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ДЕПУТА́ТА — в СРСР одна з конституційних гарантій депутатської діяльності. Відповідно до Конституції СРСР (ст. 106, 118), конституцій союзних (ст. 95, 105 Конституції УРСР) і авт. республік Н. д., як і ін. гарантії діяльності *народних депутатів*, встановлюється Законом СРСР 1972 (в новій редакції, затверджений 19.IV 1979) «Про статус народних депутатів в СРСР» та ін. законодавчими актами СРСР, союзних і авт. республік. Згідно ст. 33 цього Закону депутат Верховної Ради СРСР, Верховної Ради союзної і авт. республіки не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підданий заходам адм. стягнення, що накладаються в судовому порядку, без згоди відповідної Верховної Ради (а в період між сесіями — без згоди Президії Верховної Ради). Ст. 34 зазначеного Закону СРСР встановлює, що депутат *місцевої Ради народних депутатів* не може бути притягнутий до відповідальності та підданий заходам стягнення без згоди відповідної Ради, а в період між сесіями — без згоди її виконкому. Рішення місц. Ради або її виконкому з цього питання може бути скасоване вищестоящою Радою або її виконкомом з передачею питання на повторний розгляд Ради. Якщо Рада підтвердить перше рішення, питання може бути вирішене по суті обласною, крайовою Радою, Президією Верховної Ради авт. або союзної республіки за поданням відповідно прокурора області, краю, республіки.

В. С. Анджиєвський.

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ЖИ́ТЛА — в СРСР одне з конституційних особистих прав громадян. Конституція СРСР (ст. 55; в УРСР — ст. 53 Конституції УРСР) гарантує громадянам СРСР право на Н. ж. — «ніхто не має права без законної підстави увійти в житло проти волі осіб, які проживають у ньому». Рад. законодавство дає вичерпний перелік цих підстав і осіб, які мають право увійти до житла громадянина без його дозволу. Цим правом користуються органи слідства і *дізнання* в тих випадках, коли в них є достатні підстави для проведення *обшуку*, виїмки (гл. 16 КПК УРСР) чи для забезпечення цивільного *позову* шляхом накладення *арешту* на майно і його опису (ст. 126 КПК УРСР). Постанова про проведення цих дій обов'язково санкціонується прокурором. Право на безперешкодний вхід до житла мають також *судові виконавці* на підставі суд. рішення. До гарантій Н. ж. належить положення про те, що громадяни можуть бути виселені з житлового приміщення лише за рішенням суду або з санкції прокурора і, як правило, з наданням ін. житл. площі (ст. 36—38 Основ житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік). Порушення принципу Н. ж. рад. законодавство кваліфікує як злочин (в УРСР—ст. 130 КК УРСР).

Ф. К. Глух.

НЕДОТОРКА́ННІСТЬ ОСО́БИ — в СРСР одне з конституційних особистих прав громадян, яке наголошує на тому, що ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора (ст. 54 Конституції СРСР; ст. 52 Конституції УРСР). Право на особисту свободу забезпечується нормами *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, кримінально-процесуальними кодексами союзних республік (див. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*) та ін. нормативними актами. Будь-який запобіжний захід (взяття під варту, *арешт* чи затримання підозрюваної у злочині особи) може бути вжитий виключно органами слідства й дізнання (під наглядом прокурора), а також судом і лише у випадках, визначених законом. Незаконне позбавлення волі є *злочином* (ст. 123 КК УРСР). Прокурор повинен негайно звільнити кожного, хто незаконно позбавлений волі або утримується під вартою понад строк, передбачений законом чи суд. вироком (ст. 14 КПК УРСР). Затримання особи (ст. 106 КПК УРСР) допускається лише за точно визначених законом умов (напр., коли особу затримали при вчиненні злочину). Про кожний випадок затримання повідомляється протягом 24 годин прокурору, який не пізніше 48 годин з моменту одержання повідомлення зобов'язаний дати санкцію на взяття під варту або звільнити затриманого. Завідомо незаконний арешт або затримання, винесення неправосудного вироку тощо є грубими порушеннями *соціалістичної законності*. Такі дії розглядаються рад. законодавством як *злочини проти правосуддя*. Конституція СРСР зафіксувала важливе положення (ст. 57; в УРСР — ст. 55 Конституції УРСР), яким поважання особи, охорона прав і свобод громадян є обов'язком усіх держ. органів, громад. орг-цій і *службових осіб*. Особи, винні в порушенні Н. о., несуть відповідальність за законом.

Ф. К. Глух.

П. О. Недбайло.

М. І. Неділін.

«НЕДОТО́РКУВАНІ» — особи, що належать до *каст*, які займають нижчу ступінь станово-кастової ієрархії в Індії. В серед. віки були рабами, кріпаками, в новий і новітній час — закабаленими наймитами, чорноробами, асенізаторами. В 1955 дискримінацію «Н.» було заборонено законом, проте деякі традиційні обмеження «Н.» певною мірою побутують і досі.

НЕ́ДРА — річка в УРСР, у Київ. та Черніг. областях, ліва притока Трубежа (бас. Дніпра). Довж. 61 км, площа бас. 810 км². У басейні Н.— багато боліт, торфовища. Використовують для зрошування, як приймальник осушувальних сис-

Не Ер.

З. Неєдлий.

тем та для ін. госп.-побут. потреб. У долині Н., біля с. Софіївки, виявлено стародавнє поселення й розкопано *Софіївський могильник* (2-е тис. до н. е.).

НЕДРИГА́ЙЛІВ — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сулі (прит. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Ромни. 5,7 тис. ж. (1980). Засн. в 30—40-х рр. 17 ст. Рад. владу встановлено в 1-й пол. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.IX 1941—8.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1958 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — мол. і овочесушильний з-ди, філіал сум. з-ду «Ремверстат», біо- та птахофабрики, птахоінкубаторна станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Середня та муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

НЕДРИГА́ЙЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 43,3 тис. чол. (1980). У районі — 113 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Недригайлів*. Н. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Поверхня — слабо розчленована або пологоувалиста рівнина. Корисні копалини— — цегельно-черепичні глини, піски. Річки — *Хорол* (бере початок) і *Сула* з прит. Терн (усі — бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, береза, осика, берест) займають 12,7 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші — Тернівський цукровий, Коровинцівський конопляний, Вільшанський прод. товарів, Недригайлівський овочесушильний з-ди. 6 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні пшениці, ячменю, цукр. буряків та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,7 тис. га. У Н. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 286 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв. та музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 52 клубні установи, кінотеатр, 56 кіноустановок, 47 б-к. В с. Курманах Н. р. народилися рос. рад. фізик М. М. *Андрєєв*, укр. рад. поет Д. Г. *Білоус*, у с. Городищі — укр. рад. письменник П. Й. *Капельгородський*, в смт Тернах — укр. рад. співак А. Ю. *Мокренко*, в с. Хоружівці — укр. рад. поет О. Я. *Ющенко*. На тер. району є археол. пам'ятки. У Н. р. видається газ. «Світло Жовтня» (з 1930).

М. П. Макаренко.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

НЕДРИГА́ЙЛОВ Віктор Іванович [27.X (8.XI) 1865, м. Курськ — 27.IV 1923, Ленінград] — рад. мікробіолог. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1893). В 1894—1914 — співробітник Харків. бактеріологічного ін-ту (з 1908 — директор), з 1914 — зав. відділом ін-ту експеримент. медицини та викладач Жіночого мед. ін-ту в Петрограді. Праці Н. присвячені проблемам імунології, вивченню дифтерії, сказу, холери, газової гангрени. Н. запропонував метод лабораторної діагностики при підозрі на холеру, розробляв методи вакцинації. В Харків. бактеріологічному ін-ті організував масове виготовлення протидифтерійної сироватки.

НЕЕВКЛІ́ДОВІ ГЕОМЕ́ТРІЇ — геометричні теорії, системи *аксіом* кожної з яких не еквівалентні системі аксіом *евклідової геометрії*. Кожну Н. г. можна побудувати поза розглядом геом. перетворень як самостійну науку. Для такої побудови користуються *аксіоматичним методом*. Першу Н. г. побудував 1826 М. І. *Лобачевський*, другу — 1854 Г. Ф. Б. *Ріман*. Будову цих та ін. Н. г. добре видно на моделі, яку запропонував Ф. *Клейн*. У випадку трьох вимірів в основі цієї моделі лежить проективний простір (див. *Проективна геометрія*) і в ньому поверхня другого порядку (а б с о л ю т); для *Лобачевського геометрії* абсолют — овальна поверхня, напр., сфера $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$, для *ріманової геометрії* — нульова поверхня, напр., уявна сфера $x^2 + y^2 + z^2 + R^2 = 0$. У геометрії Лобачевського точки всередині абсолюта наз. в л а с н и м и, на абсолюті — н е в л а с н и м и, поза ним — і д е а л ь н и м и. Прямими у цій геометрії служать хорди абсолюта. У ріманової геометрії точками служать всі дійсні точки проективного простору моделі Клейна, прямими — прямі цього простору. Рухами в геометріях Лобачевського і Рімана наз. проективні перетворення, що зберігають абсолют. Вони не змінюють віддалей між точками. У випадку абсолюта, що вироджується, приходять до моделей ін. геометрій, в т. ч. і геометрії Евкліда. Ідеї Н. г. широко застосовують при дослідженні властивостей реального простору, зокрема у *відносності теорії*.

Літ.: Александров П. С. Що таке неевклідова геометрія. К., 1953; Ефимов Н. В. Высшая геометрия. М., 1978; Клейн Ф. Неэвклидова геометрия. Пер. с нем. М.—Л., 1936.

Я. П. Бланк.

НЕЕКВІВАЛЕ́НТНИЙ О́БМІН — нерівноцінний обмін, один з методів експлуатації і пограбування колоніальних і залежних країн імперіалістичними державами. Н. о. існує і всередині капіталістичних країн між містом і селом. Суть його полягає в тому, що монополії, використовуючи різні методи екон. і політ. тиску, продають пром. товари за монопольно високими цінами колоніальним, залежним і економічно слаборозвинутим країнам, а також селянам всередині капіталістичних країн, а купують у них продовольство й сировину за низькими цінами.

НЕ ЕР (15.II 1912, повіт Юйтань, пров. Юньнань — 17.VII 1935, поблизу Кугенуми, Японія) — кит. композитор, один з основоположників нової кит. музики. Член Комуністичної партії Китаю з 1931. Брав участь у революц. русі. Самостійно навчився гри на кит. нар. інструментах та скрипці. З 1929 вивчав європ. теорію музики. Автор одноактної опери «Ураган над Янцзи», революц., патріотичних, ліричних масових пісень. Його «Марш добровольців» на слова поета-комуніста Тянь Ханя з кінофільму «Діти бурі й хмар» (1935) з 1949 став держ. гімном КНР.

НЕ́ЄДЛИЙ (Nejedlý) Віт (22.VI 1912, Прага — 1.I 1945, поблизу Дукельського перевалу, Сх. Бескиди, Карпати, на кордоні Польщі й Чехословаччини) — чехословацький композитор і диригент. Син З. *Неєдлого*. Композицію й диригування вивчав у О. Єреміаша в Празі. З 1939 жив у Москві, був редактором на радіо (1940—43). Організатор і керівник худож. ансамблю чехословацької армії, якому після загибелі Н. на фронті присвоєно його ім'я. Серед творів Н.— опера «Ткачі» (за п'єсою Г. Гауптмана, 1938), кантати «День» (1935), «Клятва українки», «Тобі, Червона Арміє»; 3 симфонії, симфоніета, симф. увертюра; камерно-інструм. ансамблі, марші, масові пісні, обробки нар. пісень. Автор статей про музику.

НЕ́ЄДЛИЙ (Nejedlý) Зденек (10. II 1878, Літомишль — 9.III 1962, Прага) — чехословацький громадський і держ. діяч, історик, музикознавець, літ. критик, член Чеської академії наук і мистецтв (з 1907), засновник і президент (з 1952) Чехословацької АН, член ряду зарубіжних академій, зокрема чл.-кор. АН СРСР (з 1947). Член КПЧ з 1929. Закінчив Празький ун-т (1899). В 1909—39 і 1945—62 — професор цього ун-ту. Активний борець проти загрози війни і фашизму, за дружбу з СРСР. У 1939—45, під час фашист. окупації Чехословаччини, жив і працював в СРСР. З 1945 — на відповідальних держ. посадах у Чехословаччині. З 1945 — депутат Нац. зборів, з 1946 — член ЦК і Президії ЦК КПЧ. Автор ряду праць з історії та культури слов'ян. народів, у т. ч. українців. Один з основоположників марксистського слов'янознавства. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные труды. М., 1960. *Літ.:* Зденек Неедлы — выдающийся общественный деятель и ученый. М., 1964.

НЕЄЛОВ Петро Іванович (рр. н. і см. невід.) — російський архітектор 18 ст. В 1747—53 під керівництвом І. *Мічуріна* працював на буд-ві *Андріївської церкви*, 1752—55 — *Маріїнського палацу*, з 1753 споруджував *Кловський палац* (буд-во закінчив С. *Ковнір*), усі — в Києві. В київ. парках будував гроти, альтанки, оражереї. Творчість Н. була близькою до архіт. школи І. Мічуріна та А. Квасова з виразними ознаками стилю *барроко*.

НЕЄЛЯ ТО́ЧКА, антиферомагнітна точка Кюрі — температура T_N, вище якої антиферомагнетик втрачає свої специфічні магнітні властивості (див. *Антиферомагнетизм*) і перетворюється на парамагнетик (див. *Парамагнетизм*). Поблизу T_N досягають макс. значення аномалії немагн. властивостей антиферомагнетиків (теплоємності, коеф. теплового розширення, температурного коеф. електропровідності тощо). Названа ім'ям Л. *Неєля*.

НЕЄ́ЛЬ (Néel) Луї Ежен Фелікс (н 22.XI 1904, Ліон) — франц. фізик, член франц. АН (з 1953), івоз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1928). Професор Страсбурзького (з 1937) та Гренобльського (з 1945) ун-тів. Директор Центру ядерних досліджень (1956—71), президент Гренобльського політех. ін-ту (з 1971). Наук. праці з теорії магнетизму. Зокрема, висловив припущення про існування антиферомагнетиків (незалежно від Л. Д. *Ландау*; 1932) і запровадив поняття підграток для опису їхньої магн. структури, розробив теорію *феримагнетизму* і пояснив сильний магнетизм феритів, відкрив явище надпарамагнетизму. Ім'ям Н. названо т-ру, вище за яку антиферомагнетик втрачає свої специфічні властивості (*Неєля точка*). Нобелівська премія, 1970.

НЕЖДА́НОВА Антоніна Василівна [4 (16).VI 1873, с. Крива Балка, тепер у межах м. Одеси — 26.VI 1950, Москва] — рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1936), Герой Праці (1925). Після закінчення 1902 Моск. консерваторії дебютувала на сцені Великого театру (Антоніда — «Іван Сусанін» Глинки), де працювала понад 30 років. Серед партій — Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Парася («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Джільда, Віолетта («Ріголетто», «Травіата» Верді). Гастролювала за рубежем (зокрема, 1912 — в «Гранд-Опера»). Вела широку концертну діяльність; поряд з рос. й зх.-європ. класикою, виконувала твори укр. композиторів — С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, К. Стеценка, укр. нар. пісні (1908 і 1911 брала участь у шевченківських вечорах у Москві). З 1943 — професор Моск. консерваторії. Ім'я Н. присвоєно Одес. консерваторії. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Львов М. Л. А. В. Нежданова. М., 1955; Антонина Васильевна Неждановa. Материалы и исследования. М., 1967; Поляновский Г. А. А. В. Нежданова. М., 1976.

НЕЖЕВЕ́НКО Григорій Семенович [н. 9 (22) IX 1912, ст. Голта, тепер Микол. обл.] — передовик виробництва, токар-швидкісник. Член КПРС з 1943. З 1936 працює на Одес. верстатобудівному з-ді ім. В. І. Леніна (з 1947 — з-д радіально-свердлильних верстатів ім. В. І. Леніна). Досяг високої продуктивності праці. Ініціатор впровадження швидкісних методів різання металу. Автор книги «Мій досвід швидкісної обробки металу» (1952) та ін. Делегат XXII з'їзду КПРС. На XVII і XVIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX та XX з'їздах — членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. *П. О. Кундаров.*

НЕЖИВИ́Й Семен (рр. н. і см. невід.) — один з керівників нар. повстання проти польс.-шляхетського і феод. гніту на Правобережній Україні 1768 (див. *Коліївщина*). За походженням селянин-наймит, гончар з с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Навесні 1768 Н. створив з місц. селян повстанський загін, що діяв у районі Чигирина, Сміли, Черкас, Крилова, Канева й Медведівки. Відображаючи прагнення нар. мас Правобережжя до возз'єднання з Росією і вважаючи рос. війська союзником у боротьбі проти польс. шляхти, Н. намагався підтримувати зносини з командирами прикордонних царських військ. Але Н. був підступно заарештований, а його загін розбитий царськими військами. За вироком Київ. губернської канцелярії Н. було засуджено до покарання батогами і заслання в Нерчинськ на довічні каторжні роботи.

НЕ́ЖИТЬ — запалення слизової оболонки носа. Те саме, що й *риніт*.

НЕЖО́Н (Naigeon) Жак Андре (15.VII 1738, Париж — 28.II 1810, там же) — франц. філософ-матеріаліст і атеїст. Світогляд Н. формувався під впливом *енциклопедистів*. Вважається одним з осн. авторів книги «Воїн-філософ» (1768), що вийшла анонімно і яку 1771 було включено Ватіканом до «*Індексу заборонених книг*». Брав участь у виданні «Енциклопедії», творів М. *Монтеня*, Д. *Дідро*, Ж. Ж. *Руссо* і П. *Гольбаха*, разом з яким написав атеїстичне «Кишенькове богослов'я».

НЕЗАБИТО́ВСЬКИЙ Василь Андрійович [1824, м. Радомишль, тепер Житомир. обл.— 14 (26).VI 1883] — вчений-юрист, спеціаліст у галузі міжнар. права. Н. в сім'ї дрібного службовця. Після закінчення 1846 юрид. ф-ту Київ. ун-ту викладав у Київ. гімназії, згодом — у Ніжинському ліцеї, з 1853 — у Київ. ун-ті, де протягом 8 років був деканом юрид. ф-ту й 2 роки — проректором. Н. перший у науці про міжнар. право висунув теорію юрид. природи держ. влади, за якою д-ва панує не лише над територією, а й над людьми. Н. залишив значну наук. спадщину і з фінанс. права, історії рос. права та філософії права.

Тв.: Собрание сочинений. К., 1884.

НЕЗАБУ́ДКА (Myosotis) — рід рослин родини шорстколистих. Багато- або однорічні трави. Листки суцільні, довгасті чи ланцетні. Квітки правильні, блакитні, рідше білуваті або блідо-рожеві, зібрані в довгасті завитки або китиці. Плід — з чотирьох горішків. Бл. 50 видів (за ін. джерелами, до 80), поширений у помірних зонах Європи та Азії, в горах тропічної Африки, в Пд. Африці, Австралії, частково в Пн. Америці. В СРСР трапляється 30 видів, з них в УРСР — 19. Найпоширеніші: Н. болотна (M. palustris) з блакитними, рідше з білуватими квітками; Н. лісова (M. silvatica) з блакитними, часом блідо-рожевими, квітками. Деякі Н. вирощують як декоративні. Іл. с. 300.

НЕЗАВЕ́РШЕНІ ГРИБИ (Fungi imperfecti, або Deuteromycetes) — група вищих грибів, яка об'єднує види, що розмножуються лише нестатевими спорами — *конідіями*. Міцелій (*грибниця*) багатоклітинний. Більшість Н. г. є конідійними стадіями *сумчастих грибів*, які втратили здатність утворювати статеві спороношення або у яких статеве спороношення невідоме. Бл. 30 000 видів, дуже поширені у природі як *сапрофіти* чи паразити рослин (спричинюють деякі *грибні хвороби рослин*); найпоширеніші види родів Penicillium, Aspergillus, Fusarium, Verticillium, Septoria, Phoma та ін. Багато Н. г. утворюють плісені (див. *Плісеневі гриби*). Деякі Н. г. (напр., види *пеніцила*) продукують *антибіотики*.

«НЕЗАЛЕ́ЖНИКИ» — укр. дрібнобурж. націоналістична партія, яка в січні 1919 організаційно оформилася з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Формально визнаючи Рад. владу, розірвавши на словах з УСДРП, «Н.» фактично стали на шлях організації куркульських повстань. У січні 1920 на з'їзді в Києві «Н.» разом з частиною *боротьбистів*, що в серпні 1919 приєдналася до них, з демагогічною метою присвоїли собі нову назву — «Українська комуністична партія» (див. *Укапісти*).

НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ у теорії імовірностей — одне з основних понять цієї теорії. Випадкові події (в. п.) $A_1, A_2, \ldots, A_n$ наз. взаємно незалежними, якщо виконання будь-яких з них не впливає на виконання решти. Для таких в. п. *імовірність* одночасного виконання кількох подій з цієї сукупності дорівнює добуткові їхніх імовірностей. Напр., для трьох подій A_i, A_j, A_k $(1 \leqslant i < j < k \leqslant n)$ виконується рівність

$$P(A_iA_jA_k) = P(A_i)\,P(A_j)\,P(A_k),$$

де $P(A_iA_jA_k)$ — імовірність одночасного виконання в. п. A_i, A_j, A_k, а $P(A_i)$, $P(A_j)$, $P(A_k)$ — імовірність виконання відповідної події. Така рівність для довільної множини подій може служити ак-

Л. Е. Ф. Неєль.

А. В. Нежданова.

Г. С. Нежевенко.

В. Незвал.

сіоматичним визначенням взаємної Н. подій в *імовірностей теорії*. *Випадкові величини* (в. в.) $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_k$ наз. взаємно незалежними, якщо взаємно незалежні будь-які в. п., що визначаються значеннями цих величин. Для взаємної Н. вказаних в. в. необхідною і достатньою є умова: $M\varphi_1(\xi_1)\ \varphi_2(\xi_2)\ \ldots\ \varphi_k(\xi_k) = M\varphi_1(\xi_1) \cdot M\varphi_2(\xi_2) \ldots M\varphi_k(\xi_k)$. Тут $\varphi_1, \varphi_2, \ldots, \varphi_k$ — довільні неперервні обмежені функції на просторі значень в. в. $\xi_1, \xi_2, \ldots, \xi_k$, а M — символ *математичного сподівання* відповідних випадкових величин. *Г. П. Буцан.*

НЕЗАЛЕ́ЖНІСТЬ СУ́ДДІВ — один з конституційних принципів правосуддя в СРСР. Ст. 155 Конституції СРСР (в УРСР — ст. 153 Конституції УРСР) визначає: судді й нар. засідателі є незалежними й підкоряються тільки законові. Відповідно до ст. 10 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік* і ст. 94 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР та союзних республік* (в УРСР — ст. 18 КПК УРСР і ст. 8 ЦПК УРСР) при здійсненні правосуддя *судді* й *народні засідателі* вирішують кримінальні і цивільні справи на основі закону відповідно до соціалістичної правосвідомості в умовах, що виключають сторонній вплив на них. Це означає, що суддям і нар. засідателям під час розгляду справи будь-які органи чи службові особи не можуть вказувати, яке прийняти рішення в справі (засудити чи виправдати *підсудного*, задовольнити чи відмовити в *позові*). Однією з важливих гарантій Н. с. є вимога закону щодо обґрунтування судом *вироку* лише на тих матеріалах, які було розглянуто в судовому засіданні; судді оцінюють *докази* за своїм внутр. переконанням, яке грунтується на всебічному, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їхній сукупності. Аналогічними правами, але з деякими особливостями, судді користуються і при постановленні *судових рішень* у цивільних справах (ст. 30 ЦПК УРСР). Істотною гарантією Н. с. є таємниця нарадчої кімнати, де постановлюють вирок або рішення. Під час наради і постановлення вироку або рішення в нарадчій кімнаті, крім суддів, які розглядають дану справу, ніхто не може бути присутнім. Встановлене правило виключає можливість впливу сторонніх осіб на суддів під час постановлення ними рішення чи вироку і одночасно створює належні умови для обговорення й вирішення всіх питань, що стосуються справи. Недодержання цього правила є істотним порушенням закону і підставою для скасування вироку або рішення при *касаційному розгляді справи*. Важливою гарантією Н. с. є передбачений законом порядок увільнення їх з посади: судді й нар. засідателі можуть бути достроково позбавлені своїх повноважень не інакше, як за відкликом виборців чи органу, що їх обрав, або в силу винесеного щодо них вироку суду. Відповідно до закону судді всіх ланок можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, усунуті у зв'язку з цим з посади або заарештовані лише за згодою Президії Верховної Ради республіки, зокрема Верховної Ради УРСР.

Закон встановлює і особливі правила щодо дисциплінарної відповідальності суддів. Дисциплінарні справи про них розглядають спеціально створені дисциплінарні колегії, які складаються із суддів і діють при обл. судах і Верховному Суді союзної республіки.

О. Н. Якименко.

НЕЗАМІ́ННІ АМІ́НОКИСЛО́ТИ — необхідні для нормальної життєдіяльності організму людини і тварин *амінокислоти*, які не синтезуються в ньому або утворюються в дуже обмеженій кількості. До Н. а. належать *треонін, валін, лейцин, ізолейцин, лізин, триптофан, фенілаланін, метіонін, гістидин*. Н. а. надходять в організм звичайно у складі білків їжі. Відсутність або нестача будь-яких Н. а. призводить до істотних порушень в організмі.

НЕЗАСТОСУВА́ННЯ СИ́ЛИ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів сучасного *міжнародного права*, що зобов'язує держави утримуватись у міжнар. відносинах від погрози силою та її застосування як проти територіальної цілісності або політ. незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями ООН (ст. 2, п. 4 Статуту ООН). Н. с. п. не виключає правомірного застосування сили у випадках оборони від *агресії*, національно-визвольної боротьби народів проти колоніального гноблення. Конституція СРСР (ст. 29) законодавчо закріпила принципи, на основі яких будуються відносини СРСР з ін. д-вами, в тому числі Н. с. п., що бере початок з ленінського *Декрету про мир*, який проголосив агресивну війну «найбільшим злочином проти людства». Положення про відмову від війни як принципу міждерж. відносин було включено до ряду міжнар. договорів СРСР, укладених 1920—41. Важливим кроком у становленні Н. с. п. був Договір про відмову від війни як знаряддя нац. політики (див. *Келлога—Бріана пакт 1928*). Внаслідок активної боротьби СРСР та ін. соціалістичних д-в Н. с. п. було закріплено в *Статуті ООН*, Декларації 1970 про принципи міжнар. права (див. *Декларації ООН*). У ній, зокрема, вказано, що Н. с. п. зобов'язує д-ви утримуватись від пропаганди агресивної війни, організації або заохочування організації нерегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на тер. іншої д-ви, від участі в терористичних актах в ін. д-ві тощо. Підкреслено, що жодні тер. надбання, які є наслідком погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними. Н. с. п. закріплено в *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. СРСР і країни соціалістичної співдружності наполегливо виступають за неухильне дотримання Н. с. п. XXVI з'їзд КПРС, підкресливши, що відмова від застосування сили і погрози її застосування повинна стати законом міжнар. життя, заявив про готовність СРСР укласти відповідні угоди з ін. д-вами. СРСР виступив на XXXI сесії Ген. асамблеї ООН з ініціативою укладення Всесвітнього договору про незастосування сили і вніс проект такого договору. Всупереч протидії США, ряду ін. зх. д-в і Китаю Ген. Асамблея в своїй резолюції схвалила ініціативу СРСР і прийняла рішення про розробку такого договору. *Н. М. Ульянова.*

НЕ́ЗВАЛ (Nezval) Вітезслав (26.V 1900, с. Біскоупки в Моравії — 6.IV 1958, Прага) — чес. поет, нар. поет Чехословаччини (1953). Член Компартії Чехословаччини з 1924. Найзначніші збірки: «Пантоміма» (1924), «П'ять пальців» (1932), «Мати Надія» (1938), «Крила» (1952), «Волошки і міста» (1955), поеми: «Пісня миру» (1950, Золота медаль Всесвітньої Ради Миру), «Про рідний край» (1951). Незважаючи на тимчасове захоплення поетизмом (20-і рр.) і сюрреалізмом (30-і рр.), Н. у своїй творчості досяг високої майстерності реалістичного зображення життя, сприйняв ідеали Жовтня і соціалістичної дійсності в СРСР (вірш «Пам'яті Володимира Ілліча Леніна», прозова кн. «Небачена Москва», 1935), вітав перемогу Рад. Армії над фашизмом. Писав також драми, сценарії, лібретто, водевілі. Автор спогадів «З мого життя» (1957—58). Учасник 1-го з'їзду письменників СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Едісон. «Всесвіт», 1964, № 3; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо. Львів, 1972; Рос. перекл. — Избранное [Вступ. стаття Н. Хікмета]. М., 1960; Лирика. М., 1964; Стихи. Поэмы [Передмова К. Симонова]. М., 1972.

Літ.: Шерлаимова С. А. Витезслав Незвал. М., 1968; Токсина И. В Витезслав Незвал. Биобиблиографический указатель. М., 1967.

В. І. Шевчук.

НЕЗВИ́ЙСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е., виявлене на правому березі Дністра біля с. Незвиська Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. Досліджували його в 50—60-х рр. 20 ст. При розкопках *культурного шару*, що належить до *лінійно-стрічкової кераміки культури*, відкрито залишки жител з рештками вогнищ, знайдено крем'яні пластинки, вкладень до серпа, кістяні проколки, рогову мотику, глиняний посуд, у т. ч. оздоблений т. з. «нотним» врізним орнаментом. При розкопках шару, що належить до *трипільської культури*, виявлено залишки наземних і напівземлянкових глинобитних жител, знайдено численні крем'яні, кам'яні, кістяні та рогові знаряддя, дрібні мідні вироби, орнаментований посуд з глини, численні глиняні фігурки жінок, а також тварин. Н. п. належало лісостеповому населенню, яке займалося примітивним мотичним та орним землеробством і приселищним скотарством.

Незабудка болотна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

НЕЗМІ́ННІ ЦІ́НИ — ціни за певний період або на певну дату, застосовувані протягом ряду років для оцінки продукції в окремих

галузях матеріального виробництва для одержання даних, що характеризують планові й фактичні зміни фізичного обсягу продукції. З 1928 по 1950 в держ. пром-сті СРСР застосовували Н. ц. 1926—27, а для продукції пром. кооперації 1932—50 — Н. ц. 1932, що за допомогою індексів цін переводились у Н. ц. 1926—27. У 1950—55 продукція пром-сті оцінювалася в Н. ц. підприємств (без *податку з обороту*) на 1.I 1952, а 1956—66 — в Н. ц. підприємств (без податку з обороту) на 1.VII 1955. З 1967 в пром-сті за Н. ц. було прийнято *оптові ціни* підприємств на 1.VII 1967. У с. г. 1928—50 використовували Н. ц. 1926—27; 1950—56 — ціни 1951, 1956—58 — ціни 1956, 1958—65 — ціни 1958, з 1965 застосовують середні по СРСР Н. ц. 1965. У буд-ві обсяг капітальних вкладень і буд.-монтажних робіт обчислюють у порівнянних кошторисних цінах, за які було прийнято Н. ц. на 1.I 1969. З 1965 застосовують Н. ц. 1965. Див. також *Порівнянні ціни*.

НЕЙ (Ney) Мішель (10.I 1769, Саарлуї — 7.XII 1815, Париж) — маршал Франції (1804), герцог Ельхінгенський (1808), князь Московський (1812). Учасник революц. і наполеонівських воєн. У *Бородінській битві 1812* командував центром франц. армії, яка атакувала Багратіонові флеші. В 1814 після зречення Наполеона I перейшов на бік *Бурбонів*, став пером Франції. Під час «*Ста днів*» 1815 знову приєднався до Наполеона I. У битві під *Ватерлоо* командував центром франц. армії. Після поразки Наполеона I розстріляний за вироком військ. суду.

НЕ́ЙБЕРГ (Neuberg) Карл (29.VII 1877, Ганновер — 30.V 1956, Нью-Йорк) — нім. біохімік, професор (з 1916), іноземний член АН СРСР (з 1925), член ряду ін. закордонних академій та наук. т-в. Осн. праці присвячені питанням обміну вуглеводів, *бродіння*, вивченню *ферментів*. Розробив шляхи синтезу ряду цукрів та *амінокислот*, схему *спиртового бродіння*. Н. відкрив ряд ферментів (піруватдекарбоксилазу, β-глюкуронідазу та ін.), проміжний продукт обміну вуглеводів — фруктозо-6-фосфат.

НЕ́ЙВА — місто в Колумбії, адм. ц. департаменту Уїла. Розташована на р. Магдалені. Початковий пункт з-ці на Боготу. 125 тис. ж. (1973, з передмістями). Розвинуті текст. пром-сть, виробн. солом'яних капелюхів. Центр с.-г. району. Засн. 1539.

НЕЙВЕ́ЛІ — місто на Пд. Індії, у штаті Тамілнад. 55,4 тис. ж. (1971). Поблизу міста — родовища лігнітів, на базі яких 1962 з допомогою СРСР збудовано потужну ТЕС. Комплекс вуглехім. підприємств (виробн. азотних добрив, карбонізов. брикетів та ін.).

НЕЙГА́УЗ Генріх Густавович [31.III (12.IV) 1888, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 10.X 1964, Москва] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1956). Навчався в свого батька піаніста-педагога Густава Вільгельмовича Нейгауза (1847—1938); закінчив 1914 Школу вищої майстерності Академії музики й сценічного мист. у Відні, 1915 — Петрогр. консерваторію (екстерном). Н. концертував з 9 років (1904, 1906, 1909 в Німеччині й Італії). З 1916 поєднував виконавську й пед. діяльність. Викладав у Тбіліському муз. уч-щі (1916—18), Київ. (1918—22; з 1919 — професор), Моск. (1922—64; 1935—37 — директор) консерваторіях. Н.— засновник відомої піаністичної школи (його учні — С. *Ріхтер*, Е. *Гілельс*, Я. *Зак* та ін.). Автор праць з фп. виконавства. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Син і учень Н.— Станіслав Генріхович Нейгауз (1927—80) — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. РРФСР.

Тв.: Об искусстве фортепианной игры. Записки педагога. М., 1967.

Літ.: Дельсон В. Ю. Генрих Нейгауз. М., 1966.

НЕЙ́СЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1919. Укладений у Нейї-сюр-Сен (передмістя Парижа) 27.XI між Болгарією, що в складі австро-нім. блоку зазнала поразки в *першій світовій війні 1914—18*, і державами *Антанти* (США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція та ін.). Договір набрав сили 9.VIII 1920. Ввійшов до *Версальсько-Вашінгтонської системи* договорів. За Н. м. д. значна частина болг. території відійшла до Югославії, Зх. Фракія — державам-переможницям (1920 була передана Греції), Добруджа залишилася за Румунією (Пд. Добруджа була повернена Болгарії 1940). Н. м. д. зобов'язував Болгарію обмежити чисельність армії і види озброєння, сплачувати репарації. В 20—30-х рр. імперіалістичні суперечності та боротьба за Балкани призвели до часткового перегляду Н. м. д. Після 2-ї світової війни він повністю втратив силу.

Б. М. Гончар.

НЕ́ЙМАЙР (Ноймайр; Neumayr) Мельхіор (24.X 1845, Мюнхен, тепер ФРН — 29.I 1890, Відень) — австр. палеонтолог і геолог. Освіту здобув у Мюнхені й Гейдельберзі. З 1873 — професор Віденського ун-ту. Досліджував Карпати, Альпи, Балканський та Апеннінський п-ови, Малу Азію. Наук. праці Н. присвячені палеогеографії юрського та крейдового періодів, палеонтології безхребетних (головоногих, черевоногих і двостулкових молюсків). Н. був переконаним дарвіністом.

НЕ́ЙМАН (Neumann) Джон (Янош) фон (28.XII 1903, Будапешт — 8.II 1957, Вашінгтон) — амер. математик, член Національної АН США (з 1937). Закінчив (1926) Будапештський ун-т. З 1927 викладав у Берлін. ун-ті, в 1930—33 — у Прінстонському ун-ті (США). з 1933 — проф. Прінстонського ін-ту перспективних досліджень. З 1940 — член і консультант різних армійських і морських установ. Брав участь у створенні першої атомної бомби. З 1954 — член комісії по атомній енергії. Осн. праці Н. стосуються функціонального аналізу та його застосувань до питань класичної і квантової механіки; один з творців теорії топологічних груп, *автоматів теорії* й *ігор теорії*. Зробив великий внесок у створення перших ЕОМ і розробку методів їх застосування. Ім'ям Н. названо кратер на зворотному боці Місяця.

О. І. Бородін.

НЕ́ЙМАН Леонід Робертович [24.III (6.IV) 1902, Петербург — 9.II 1975, Ленінград] — рос. рад. вчений у галузі електротехніки, академік АН СРСР (з 1970). Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, весь час викладав у ньому. В 1931—35 — одночасно керівник групи сильних струмів Ленінгр. електрофіз. ін-ту, 1946—60 працював в Енергетичному ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з проблем поширення електромагн. хвиль в нелінійному середовищі, передачі енергії постійним і змінним струмом, складних електроенерг. систем з перетворювачами, теорії моделювання електромагн. процесів у системах з потужними перетворювачами. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Г. Г. Нейгауз.

Л. Р. Нейман.

Ст. К. Нейман.

НЕ́ЙМАН (Neumann) Станіслав Константін (видавав свої твори за підписами Станіслав К. Нейман і Ст. К. Нейман; 5.VI 1875, Прага — 28.VI 1947, там же) — чес. поет, нар. письменник Чехословаччини (з 1945). Дебютував як прибічник *символізму* збіркою лат. мовою «Nemesis, bonorum custos» («Справедливість — охорона добрих», 1895). В збірках «Чеські пісні» (1910), «Книга лісів, горбів і вод» (1914) реалістично показав соціальний протест нар. мас, оспівав рідну землю. Брав участь у сусп.-політ. житті, у створенні 1921 КПЧ. В 1920 у вид-ві «Червен» («Червень»), засн. Н., надруковано в перекл. чес. мовою працю В. І. Леніна «Держава і революція». Зб. «Червоні пісні» (1923) — одна з визначних книг чес. пролетарської поезії. В збірках «Серце і хмари» (1935), «Соната життєвих горизонтів» (1937) відобразив боротьбу робітн. класу Чехословаччини, любов до Країни Рад. У 1932 і 1933 побував на Закарпатті, виступив на захист соціальних і нац. прав укр. трудящих (нарис «Терличі з Попа Івана», 1933; щоденник «Карпатське літо», 1934; цикл віршів «Карпатські мелодії» в зб. «Бездонний рік», 1945; статті «Чеський письменник і Підкарпатська Русь», «Про екзотичний роман» тощо). У 1973 в ЧССР встановлено пам'ятну медаль і премію ім. Ст. К. Неймана, якої 1980 удостоєно О. Гончара за кн. «Злата Прага».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. «Жовтень», 1975, № 8; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953; Избранное. М., 1958.

Літ.: Шерлаимова С. А. Станислав Костка Нейман. М., 1959; Копистянська Н., Моторний В. Во ім'я радості, краси й життя нового «Жовтень», 1975. № 8.

І. М. Лозинський.

НЕ́ЙМАН Чеслав Гермогенович (1852—1906) — польс. і укр. фольклорист та етнограф ліберально-демократич. напряму. Працював присяжним повіреним у Вінниці. Там у кін. 80-х рр. 19 ст. близько зійшовся з М. Коцюбинським. Був активним співробітником журн. «*Киевская старина*». Ав-

тор праць з питань укр. фольклору та історії: «Куплетні форми народної південноруської пісні» (1883), «Малоруський пісенник XVIII ст.» (1884), «Українські думи» (1885), «Стара Брацлавщина та її люди» (1889), «Малоруська балада про Бондарівну і пана Каньовського» (1902) та ін. *Ф. П. Погребенник.*

НЕ́ЙМАНА ЗАДА́ЧА — задача про відшукування розв'язку диференціального рівняння з частинними похідними 2-го порядку еліптичного типу (див. *Рівняння математичної фізики*) в деякій області, якщо (в найпростішому випадку) на межі розглядуваної області задано похідні розв'язку по нормалі до цієї межі. Названа за ім'ям нім. математика К. Г. Неймана (1832—1925), що першим систематично дослідив цю задачу. Див. *Крайові задачі.*

НЕ́ЙМАРК Ізраїль Овсійович [н. 8 (21).VIII 1907, с. Підгородне, тепер смт Дніпроп. р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1953), професор (з 1959). Член КПРС з 1948. Закінчив (1931) Дніпроп. фіз.-хім.-математичний ін-т. З 1933 працює в Ін-ті фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР (у 1957—75 — зав. відділом, з 1975 — наук. консультант). Осн. наук. дослідження — в галузі синтезу, вивчення геом. структури та хімії поверхні мінеральних адсорбентів і носіїв каталізаторів, теорії адсорбції газів і пари. Вперше синтезував вітчизняні мол. сита — цеоліти. Результати багатьох досліджень Н. впроваджені в народне господарство. Державна премія УРСР, 1972.

НЕ́ЙМЕГЕН — місто на Сх. Нідерландів, у пров. Гелдерланд. Розташований на р. Ваал (рукав Рейну). Вузол з-ць і водних шляхів. 148 тис. ж. (1975). Розвинуте суднобудування та електротех. пром-сть. Підприємства хім., фарфоро-фаянсової, швейної, паперової, шкіряно-взуттєвої, харчосмакової галузей. Ун-т (засн. 1923). Музеї, театр. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

НЕ́ЙРАТ (Neurath) Отто (10.XII 1882, Відень — 22.XII 1945, Оксфорд) — австр. філософ, соціолог і економіст, один із засновників *Віденського гуртка*. З 1940 — професор Оксфордського ун-ту (Великобританія). Філос. погляди Н. являють собою еклектичну суміш елементів стихійного, природничонаук. матеріалізму (див. *Стихійний матеріалізм*) з ідеями *логічного позитивізму*. Осн. завданням філософії науки вважав встановлення єдності знань шляхом запровадження «уніфікованої мови» на базі мови фізики й математики. Разом з Р. *Карнапом* видавав «Міжнародну енциклопедію уніфікованої науки» (1938—40). Брав активну участь у революц. битвах 1918—23 в Австрії й Німеччині, в боротьбі проти фашизму. За сусп.-політ. поглядами — прихильник *австромарксизму*.

М. М. Верников.

НЕЙРИ́Т, неврит (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — те саме, що й *аксон*.

НЕЙРОГЛІ́Я, глія (від грец. νεῦρον — жила, нерв і γλοιός — клей) — складова частина *нервової тканини,* що заповнює проміжки між нервовими клітинами (*нейронами*), їхніми відростками й мозковими капілярами. Н. поділяють на макроглію і мікроглію. Макроглія походить з *ектодерми* і складається з епендими, астроглії та олігоглії. Клітини епендими мають циліндричну форму, щільно прилягають одна до одної; вистеляють шлуночки головного мозку й центр. канал спинного мозку. Астроглія — зірчасті клітини, що, сплітаючись своїми відростками, утворюють остов мозку; осн. елемент *гематоенцефалічного бар'єру*; регулює *водно-сольовий обмін*. Клітини олігоглії дрібніші, з короткими відростками, оточують переважно тіла нейронів і *аксони*; беруть участь в утворенні *мієлінових оболонок* аксонів; забезпечують транспорт речовин у нейрони. Мікроглія представлена поодинокими клітинами з невеликими відростками; розвивається з *мезенхіми*. Клітини її здатні до *фагоцитозу* і виконують у *нервовій системі* захисні функції.

НЕЙРОГОРМО́НИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і *гормони*), нейросекрети — біологічно активні речовини, виробляються нейросекреторними клітинами і виділяються в кров або тканинну рідину. Більшість Н.— *пептиди* (*вазопресин,* кортиколіберин та ін.), деякі — *катехоламіни*. Н. регулюють діяльність клітин деяких ендокринних *залоз* (див. *Рилізинг-гормони*), впливають на клітини ін. органів. Місце *біосинтезу* пептидних Н.— *ендоплазматична сітка* тіла *нейрона*. У головному мозку ссавців Н. виробляються у нейросекреторних клітинах *гіпоталамуса*. Див також *Нейросекреція*.

НЕ́ЙРО-ГУМОРА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і лат. humor — рідина) — регуляція діяльності різних систем організму тварин і людини, що здійснюється за участю *нервової системи* і гуморальних факторів (біологічно активних речовин — *метаболітів, гормонів, медіаторів* тощо), які переносяться кров'ю, лімфою і тканинною рідиною. Поєднання нервових і гуморальних компонентів забезпечує тривалість регуляції. Н. р. підтримує сталість внутр. середовища (*гомеостаз*). Нервові й гуморальні процеси тісно взаємозв'язані і взаємообумовлені. Нервова система впливає на утворення, надходження в кров, лімфу і тканинну рідину та перенесення цими рідинами біологічно активних речовин, зокрема на функцію ендокринних *залоз* (напр., гіпоталамус впливає на утворення гормонів *гіпофіза,* які, в свою чергу, активізують діяльність щитовидної, статевих і кіркової речовини надниркових залоз). У свою чергу, гуморальні фактори діють на нервову систему, спричинюючи певні зміни в організмі. Цей вплив може бути або рефлекторним, коли зміни складу крові й лімфи подразнюють інтерорецептори (див. *Рецептори*), або прямим, коли біологічно активні речовини впливають безпосередньо на нервові клітини (напр., вуглекислий газ, що утворюється в процесі *обміну речовин,* надходячи у кров, впливає на дихальний центр головного мозку). Див. також *Гуморальна регуляція, Нервова регуляція.*

Літ.: Комісаренко В. П. Регулятори життєвих процесів. К., 1979.

В. П. Комісаренко.

НЕЙРОДЕРМІ́Т (від грец. νεῦρον — жила, нерв і δέρμα — шкіра) — шкірне захворювання, характерною ознакою якого є свербіння шкіри. В основі Н. лежить порушення стану нервової системи, спадкова схильність, порушення функції залоз внутр. секреції, захворювання шлунково-кишкового тракту та ін. Розрізняють Н. обмежений, дифузний і ексудативний. Перебіг Н. тривалий. На початку захворювання шкіра свербить на обмежених ділянках тіла (переважно в ліктьових і колінних згинах, на потилиці тощо). Від постійного розчухування з'являються дрібні вузлики, вкриті тонкими лусочками, шкіра в ділянках вогнищ суха, шорстка, потовщена. Іноді спостерігаються мокнучі ділянки. Лікування медикаментозне (вітаміни групи В, гормони, мазі тощо), курортне.

НЕЙРОЕНДОКРИНОЛО́ГІЯ (від грец. νεῦρον—жила, нерв та *ендокринологія*) — розділ ендокринології, що вивчає утворення *нейрогормонів* спеціалізованими нервовими клітинами, а також роль цих гормонів у взаємодії *центральної нервової системи* з ендокринною системою організму. Н. пов'язана з багатьма науками, зокрема *гістологією, біохімією* та *нейрофізіологією*. Як окремий розділ ендокринології Н. оформилася в 50-і рр. 20 ст. Цьому сприяло відкриття *нейросекреції* та описання ворітної системи вен, які зв'язують *гіпоталамус* з *гіпофізом* (австр. вчені Г. Т. Поуп, 1930, та Г. Б. Вислоцький, 1936). На основі цих відкриттів англ. вчений Дж. В. Гарріс створив теорію гіпоталамічного контролю секреції гормонів передньої частки гіпофіза (аденогіпофіза). Доведено, що, незважаючи на відсутність секреторних нервових волокон від мозку до аденогіпофіза, центр. нервова система контролює діяльність цієї залози за допомогою хім. речовин (*рилізинг-гормонів*), які виробляються в нейросекреторних клітинах гіпоталамуса і надходять до гіпофіза по ворітних венах. З'ясовано хім. будову рилізинг-гормонів, деякі з них синтезовано і впроваджено в клінічну практику (Р. Гійємен та Е. В. Шеллі). Завдяки тому, що аденогіпофіз зв'язаний з основними залозами внутрішньої секреції за допомогою тропних гормонів, які виробляються в ньому, центр. нервова система впливає через гіпофіз на всю ендокринну систему. *Нервові центри* гіпоталамуса об'єднуються з гіпофізом та залозами внутр. секреції в цілісні нейроендокринні системи, які регулюють такі важливі процеси, як *проміжний обмін,* ріст і розвиток організму, *адаптація* тощо. Прикладом нейроендокринної системи є гіпоталамо-гіпофізарно-наднир-

кова система. Нервовий центр гіпоталамуса під впливом *імпульсів нервових* та змін складу крові посилює виділення кортикотропін-рилізинг-гормона, що стимулює секрецію *адренокортикотропного гормона* гіпофіза. Останній впливає на функцію *надниркових залоз*, гормони яких — *кортикостероїди* — регулюють *обмін речовин*, пристосовуючи його до потреб організму, зокрема при *стресі*. В свою чергу, кортикостероїди при надлишку їх у крові гальмують діяльність нейронів гіпоталамічного центру, припиняючи виділення кортикотропін-рилізинг-гормона. Подібна взаємодія нервових та ендокринних елементів характерна для гіпоталамо-гіпофізарно-гонадної системи, що регулює функцію *репродуктивних органів*, та для ін. нейроендокринних систем. Гормони та їхні похідні (див. *Опіоїдні пептиди*) впливають і на функцію ін. відділів нервової системи. Такі двосторонні зв'язки забезпечують узгодженість взаємодії нервової та ендокринної систем. Координацію досліджень у галузі Н. здійснює Міжнародне т-во нейроендокринологів, що видає наук. журнал «Neuroendocrinology». Розвиткові Н. в СРСР сприяли праці вчених А. Л. Полєнова, М. І. Митюшова, В. Г. Шаляпіної, Є. В. Науменка, В. М. Бабичева та ін., зокрема укр.— Б. В. *Алешина*, Б. Г. Новикова, Н. В. Поповиченко та ін. В УРСР питання Н. вивчають в н.-д. ін-тах ендокринології (Київ, Харків) та на кафедрах університетів.

Літ.: Алешин Б. В. Гистофизиология гипоталамо-гипофизарной системы. М., 1971; Поповиченко Н. В. Роль гипоталамической нейросекреторной системы в приспособительных реакциях организма. (К проблеме нейрогормональных взаимоотношений). К., 1973; Neuroendocrinology, v. 1—2. New-York — London, 1966—67.

К. І. Несен.

НЕЙРО́Н, неврон (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — нервова клітина, основний структурний і функціональний елемент *нервової системи*. Складається із тіла і відростків (*аксона, дендритів*; див. мал.). Крім характерних для тваринних клітин *органоїдів*, у *цитоплазмі* (нейроплазмі) Н. завжди містяться *нейрофібрили* і т. з. тигроїдна речовина. Розрізняють Н. чутливі (аферентні), які сприймають інформацію із зовн. середовища або з рецепторних клітин (див. *Рецептори*); ефекторні (ефферентні), які посилають *імпульси нервові* до виконавчих органів (напр., мотонейрони — до м'язів); вставні (інтернейрони), які зв'язують один Н. з іншим. За формою тіла та кількістю відростків розрізняють Н. уніполярні (з одним т. з. вставним відростком, тіло більш-менш кулястої форми), біполярні (з двома відростками, тіло видовжене), мультиполярні (з багатьма відростками, тіло неправильної багатокутної форми). Розміри Н. різні: у ссавців, у т. ч. людини,— від 5—7 до 150 мкм, у безхребетних — до 500 мкм. Н. зв'язуються один з одним, а також з органами і тканинами, які вони іннервують, за допомогою своїх відростків, що їх кінцеві відділи утворюють *нервові закінчення*. Тіла Н. містяться переважно в *центральній нервовій системі* або в *гангліях*, а відростки, об'єднуючись, утворюють *нервові волокна*.

НЕЙРО́ННА ТЕО́РІЯ, теорія контакту — теорія, яка стверджує, що *нервова система* утворена цілком відокремленими *нейронами*, які взаємодіють між собою в місцях контакту. Контакти мають складну будову і наз. *синапсами*. Дані про це були одержані С. *Рамон-і-Кахалем*, О. О. *Заварзіним*, Б. І. Лаврентьєвим та ін. при вивченні мікроскопічної будови нервової системи, її *зародкового розвитку*, а також *дегенерації* і *регенерації* нейронів. До цього існувала теорія, за якою речовина одного нейрона переходить в речовину іншого без перерви, а цю безперевність нервової тканини забезпечують *нейрофібрили*.

НЕЙРОПЛЕГІ́ЧНІ ЗА́СОБИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і πληγή — удар, ураження) — лікарські речовини, що мають здатність заспокоювати, зменшувати напруженість і хвилювання, розслабляти м'язи. Належать до *психотропних засобів*.

НЕЙРОПСИХОЛО́ГІЯ — галузь *психології*, що вивчає мозкову основу психічних процесів і їхній зв'язок з окремими системами *головного мозку*. Становлення Н. пов'язане з успіхами *неврології* та *нейрохірургії*, які дали велику кількість спостережень про зв'язок порушення тієї або ін. психічної функції з ураженням певної ділянки мозку. В сучас. Н. застосовують методи електрофізіології, мікроелектродної техніки, метод вживлених електродів, метод викликаних потенціалів, методи подразнення і руйнування окремих мозкових структур та ін. Розвиваються й методи *біоніки* та матем. моделювання нейропсихічних процесів. Теор. основи сучас. Н. базуються на принципі функціональних систем, який висунув П. К. *Анохін*: складні форми психічної діяльності, які сформувалися в процесі сусп. розвитку і є вищими формами свідомого відображення дійсності, являють собою складні функціональні системи, в організації яких бере участь комплекс зон мозку, склад яких динамічний, визначається результатом системи і має певну внутр. архітектоніку. Існують і крайні теор. течії Н.— локалізаціолізм та еквіпотенціолізм, пов'язані з уявленнями про локальний або розлитий характер зв'язку психічних процесів з структурами мозку. Н. має важливе значення для розуміння механізмів *психічних процесів*. Великий внесок у розвиток Н. зробили Л. С. *Виготський*, О. Р. *Лурія*, О. М. *Леонтьєв*, Н. П. Бехтерєва (СРСР), О. Зангвілл (Великобританія), Е. Вейгль (НДР), Б. Мілнер (Канада), Х. Л. Тойбер, К. Прибрам (США), А. Екаен (Франція) та ін. Працює міжнар. т-во нейропсихологів. Виходять журнали «Neuropsychologia» (з 1963), «Cortex» («Кора мозку»; з 1964).

Літ.: Анохин П. К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968; Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. М., 1973.

А. М. Карпухіна.

НЕЙРОСЕКРЕ́ЦІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і лат. secretio — відділяння) — здатність особливих (нейросекреторних) клітин *нервової тканини* виробляти *нейрогормони*, що надходять у кров та *спинномозкову рідину*. Нервовим клітинам звичайного типу властиве вироблення *медіаторів*. Н. зумовлена рядом клітинних процесів, внаслідок яких у нейросекреторних клітинах утворюються гранули секрету в перикаріоні (навколо ядра). Потім гранули переміщуються в кінцеві закінчення *аксонів* і виділяються в *міжклітинну рідину* чи кров, або в ендокринні залози (напр., *гіпофіз*). Нейросекреторні клітини є у безхребетних тварин усіх типів (крім губок, кишковопорожнинних та погонофор); найбільшого розвитку вони досягли у членистоногих і хребетних.

НЕЙРОТИ́ЗМ (від грец. νεῦρον — жила, нерв) — характерологічна особливість людини, що виражається в схильності до невротичних реакцій, нервових зривів, стану тривоги та ін. Зумовлюється як певними особливостями типологічного складу нервової системи індивіда, так і тривалими несприятливими умовами життя й виховання.

НЕЙРОФІБРИ́ЛИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і лат. fibrilla — волоконце) — ниткоподібні утвори в нервових клітинах (*нейронах*) і їхніх відростках (гол. чин. *аксонах*). Н. розміщуються у вигляді густої сітки в тілі клітини або паралельно одна одній у її відростках. Серед Н. відростків розрізняють трубчасті (нейротубули), що, як вважають, забезпечують транспорт речовин по аксону, і ниткоподібні (нейрофіламенти), яких багато в кінцевих ділянках ростучих аксонів.

НЕЙРОФІБРОМАТО́З, нейрофіброматоз, хвороба Реклінгаузена — системне захворювання, при якому виникають множинні пухлинні вузли по ходу нервових стовбурів і нервових закінчень у шкірі, кістках, залозах внутр. секреції та пігментні плями на шкірі. Найчастіше спостерігається у чоловіків, виникає у дитячому віці. Нейрофіброматозні вузли звичайно утворюються на спині, шиї, зрідка — на кінцівках; найчастіше уражаються нервові сплетення (шийне, плечове) та сідничний нерв. Вузли бувають одиночні (у вигляді яйцеподібної щільної пухлини) або множинні. Перебіг Н. тривалий, доброякісний, однак хвороба може прогресувати. Лікування здебільшого хірургічне.

НЕЙРОФІЗІОЛО́ГІЯ — розділ *фізіології*, що вивчає функції *нервової системи* (НС). Наукові уявлення про принципи функціонування НС висунув ще в 17 ст. Р. *Декарт*, проте як наука Н. розвивається з 1-ї пол. 19 ст., коли для вивчення НС почали застосовувати експериментальні методи (англ. учений

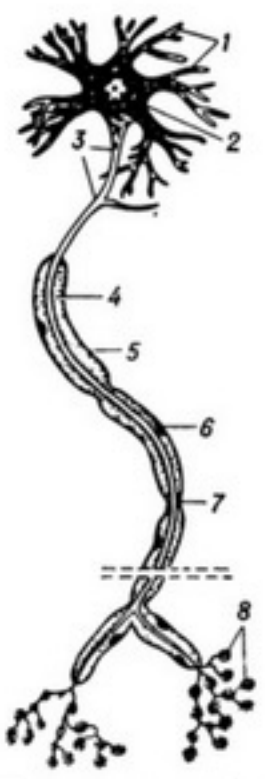

Схематичне зображення **нейрона:** *1* — дендрити; *2* — тіло клітини; *3* — аксонний горбик (тригерна ділянка); *4* — аксон; *5* — мієлінова оболонка; *6* — ядро шваннівської клітини; *7* — перехват Ранв'є; *8* — ефекторні нервові закінчення.

Ч. Белл і франц. — Ф. Мажанді та ін.). Важливим етапом у розвитку Н. стало відкриття І. М. *Сєченовим* (1863) центр. *гальмування*, яке поряд із *збудженням* лежить в основі всіх форм мозкової діяльності. В 2-й пол. 19 ст. було одержано детальні відомості про функціональне значення різних відділів НС та про осн. закономірності їхньої рефлекторної діяльності (праці рос. вчених М. Є. Введенського, В. М. Бехтерєва, П. В. Овсянникова, М. О. Мирославського, англ.— Ч. Шеррінгтона, франц.— П. Флуранса, італ.— Л. Лючіані та ін.). Експериментальне вивчення функцій *кори великих півкуль головного мозку* почалося з дослідів по подразненню та видаленню їх (праці нім. учених Ф. Гольца, Г. Фрітча та Е. Гітціга); особливо велике значення мало створення І. П. Павловим методу *умовних рефлексів* і застосування його для об'єктивного дослідження *вищої нервової діяльності*. З'ясуванню природи процесів збудження та гальмування сприяла розробка способів точної реєстрації електр. коливань, які лежать в основі цих процесів і тому найточніше відображають їхній перебіг (нім. вчені Г. Гельмгольц, Е. Дюбуа-Реймон, Л. Герман, Е. Пфлюгер, рос.— М. Є. Введенський, О. Ф. Самойлов, нідерл.— В. Ейнтховен, амер.— Дж. Ерлангер, Г. Гассер та ін.). В сучас. Н. особливо широко застосовується пряма реєстрація процесів, що відбуваються в окремих нервових клітинах, за допомогою мікроелектродів. Така реєстрація дала змогу точно виміряти розвиток процесів збудження та гальмування в нервових клітинах різного типу, з'ясувати внутрішньоклітинні механізми й закономірності їх синаптичної (див. *Синапси*) передачі, дослідити способи кодування та переробки інформації в НС тощо. Важливу роль у розвитку сучас. Н. відіграють електронно-мікроскопічне дослідження структури НС, застосування електронно-обчислювальної техніки. Н. тісно змикається з такими дисциплінами, як нейрокібернетика (див. *Кібернетика біологічна*), нейрохімія, нейробіоніка (див. *Біоніка*).

Літ.: Общая физиология нервной системы. Л., 1979. *П. Г. Костюк.*

«НЕЙРОФИЗИОЛО́ГИЯ» — науковий періодичний орган Відділення фізіології АН СРСР і Відділення біохімії, фізіології і теоретичної медицини АН УРСР. Засн. 1969 (редакція — при *Фізіології інституті* ім. О. О. Богомольця). Журнал публікує статті з проблем заг. фізіології нервової системи, фізіології нервових сіток і центрів, нервових механізмів регуляції системних функцій, функціональної морфології і моделювання функцій нервової системи. Видається раз на 2 місяці.

НЕЙРОХІРУРГІ́Ї КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО - ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1927 як Київ. психоневрологічний ін-т; сучас. назва з 1980. У структурі ін-ту — 7 відділень, 6 лабораторій, 3 відділи. Ін-т розробляє проблеми: «Біологічні властивості, діагностика і хірургічне лікування пухлин центральної нервової системи», «Патогенез, діагностика і лікування черепномозкової травми», «Хірургічна патологія судин головного мозку і магістральних судин голови», «Проблема болю», «Комбіноване лікування злоякісних пухлин головного мозку при застосуванні хіміотерапії», «Проблеми функціональної нейрохірургії». В ін-ті працювали О. І. *Арутюнов*, Б. М. *Маньківський* та ін. видатні вчені. Ін-т є провідним центром в УРСР з організації нейрохірургічної допомоги, підготовки нейрохірургів (підготовлено понад 1 тис. чол.) та спеціалістів суміжних професій. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1977). *А. П. Ромоданов*

НЕЙРОХІРУРГІ́Я — галузь клінічної медицини, що розробляє методи діагностики і хірургічного лікування ушкоджень *нервової системи*. Основними розділами Н. є: нейротравматологія, нейроангіологія (наука про ураження судин мозку), нейроонкологія, хірургія ускладнень і наслідків інфекційних і запальних процесів нервової системи, вад її розвитку, функціональна нейрохірургія (хірургічне лікування епілепсії, підкіркових гіперкінезів, невтоленного болю), психохірургія (лікування деяких проявів гострих і хронічних психічних захворювань). Н. як самостійна дисципліна відокремилася на поч. 20 ст. Цьому сприяли успіхи фізіології, неврології, рентгенології, патоморфології, біохімії, анестезіології, терапії, удосконалення хірургічної і медичної техніки тощо. Становленню Н. в Росії сприяли праці М. І. *Пирогова*, М. В. *Склифосовського*, В. І. Разумовського та ін. В 1898 В. М. *Бехтерєв* відкрив при клініці нервових і психічних хвороб Військово-мед. академії першу в світі нейрохірургічну операційну, в якій працював Л. М. Пусепп. Справжнього розвитку вітчизн. Н. набула лише після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У 1926 в Ленінграді за ініціативою С. П. Федорова і О. Г. Молоткова був створений перший у світі Ін-т хірургічної невропатології, що 1938 за пропозицією А. Л. Полєнова був реорганізований в Ін-т нейрохірургії. У Москві М. Н. *Бурденко* і В. В. Крамер 1929 відкрили нейрохірургічну клініку (з 1934 — Ін-т нейрохірургії, з 1944 — Ін-т нейрохірургії АМН СРСР). Зі створенням цих ін-тів формується єдина рад. нейрохірургічна школа, яка зробила великий внесок у розробку комплексного дослідження і лікування хворих, у вивчення функцій і структур нервової системи при порушеннях різних її відділів, впливу цих процесів на цілісний організм. Значний вплив на розвиток Н. за рубежем мали праці Г. *Кушінга*, І. Данді, П. Бюсі (США), У. Пенфілда (Канада), В. Хорслі (Великобританія), Т. де Мартеля, Р. Леріша (Франція), О. Ферітера (Німеччина), Х. Олівекрона (Швеція) та ін. Виділення Н. в самостійну клінічну дисципліну дало змогу організувати кваліфіковану нейрохірургічну допомогу пораненим у роки Великої Вітчизн. війни. На Україні у 90-х рр. минулого століття хірурги К. Н. Сапежко, Б. С. Козловський та інші вперше здійснили видалення внутрішньочерепних пухлин, П. В. Волкович, О. В. Тихонович, О. Л. Рава, М. К. Лисенков та ін. запропонували методи хірургічного лікування травм і природжених захворювань нервової системи. Нейрохірургічні втручання на поч. 20 ст. провадили П. С. Бабицький (Київ), Е. К. Істомін (Харків). Першими осередками розвитку Н. на Україні були клініки при Н.-д. ін-ті психоневрології у Харкові (1931), де працював З. Й. Гейманович, і у Києві (1935), в якому працював П. С. Бабицький. В 1935 при Харківському мед. ін-ті була відкрита нейрохірургічна клініка (В. М. *Шамов*). У Києві до Великої Вітчизн. війни певну роботу в галузі Н. проводили О. П. *Кримов*, І. М. *Іщенко*, М. Б. Юкельсон, Л. Л. Корейша, в Харкові — Ф. Ю. Розе, С. Ю. Мінкін. В 1950 нейрохірургічна клініка Київ. н.-д. психоневрологічного ін-ту була реорганізована в *Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*, який очолював О. І. *Арутюнов*; він же створив школу укр. рад. нейрохірургів і заклав основи розвитку Н. як галузі охорони здоров'я і медичної науки на Україні. Тепер у кожній обл. лікарні є нейрохірургічне відділення, у великих населених центрах — міські нейротравматичні відділення. З 1977 створені спеціалізовані міжобласні нейрохірургічні центри. Організаційну, лікувальну, науково-методичну роботу і підготовку кадрів нейрохірургів в УРСР очолює Київ. н.-д. ін-т нейрохірургії, а також кафедри мед. ін-тів та інститутів удосконалення лікарів (у Києві, Донецьку, Запоріжжі, Харкові). Головні напрями досліджень у галузі нейрохірургії в УРСР: вивчення реакцій мозку на ріст пухлин і травми (співвідношення загальномозкових і вогнищевих реакцій), проблем набряку і набрякливості мозку, кровообігу мозку при патологічних процесах, хірургічне лікування пухлин, інсультів мозку, аневризм мозкових судин, епілепсії, травм спинного мозку тощо. В СРСР 1947 створено Всесоюзне т-во нейрохірургів, з 1937 видається журнал «Вопросы нейрохирургии». У Києві виходить темат. міжвідомчий збірник «Нейрохирургия».

Літ.: Иргер И. М. Нейрохирургия. М., 1971; Ромоданов А. П. [та ін.]. Атлас топической диагностики заболеваний нервной системы. К., 1979. *А. П. Ромоданов.*

НЕ́ЙРУЛА (лат. neurula, від грец. νεῦρον — жила, нерв) — стадія розвитку *зародка* хордових тварин і людини (настає за *гаструлою*), на якій відбувається процес *нейруляції*. Н. наз. і зародок на цій стадії розвитку.

НЕЙРУЛЯ́ЦІЯ — процес утворення нервової трубки під час *зародкового розвитку* хордових тварин і людини. При Н. зовн. *зародковий листок — ектодерма* на спин-

До ст. **Новаківський О. Х.**

1. Портрет Г. Голубовської. 1930.
2. Автопортрет з дружиною. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.
3. Музика. 1929.
4. Натюрморт. Пастель. 1916. Львівський музей українського мистецтва.

1

2

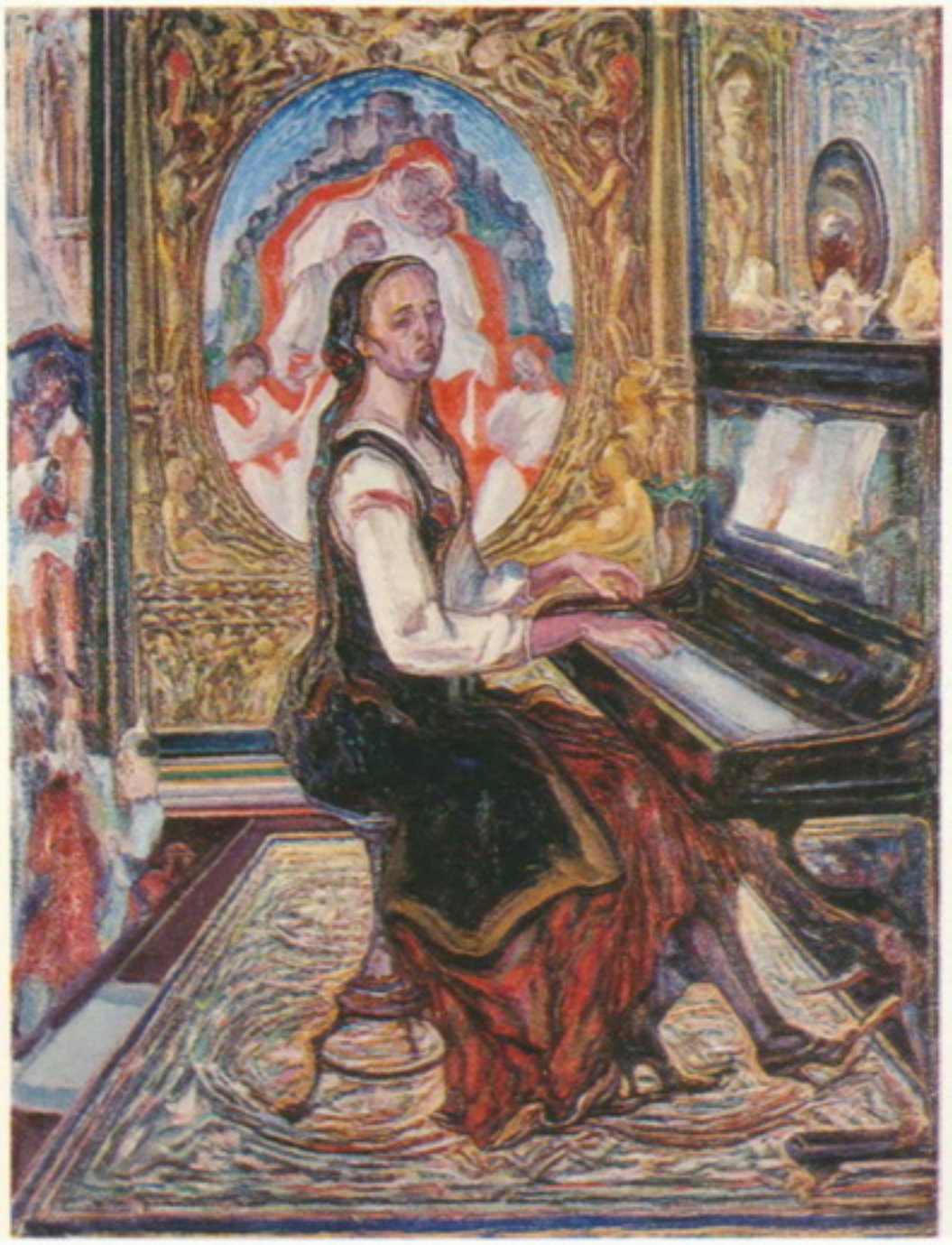

3

4

До ст. **Ніров Ф. Ф.**

1

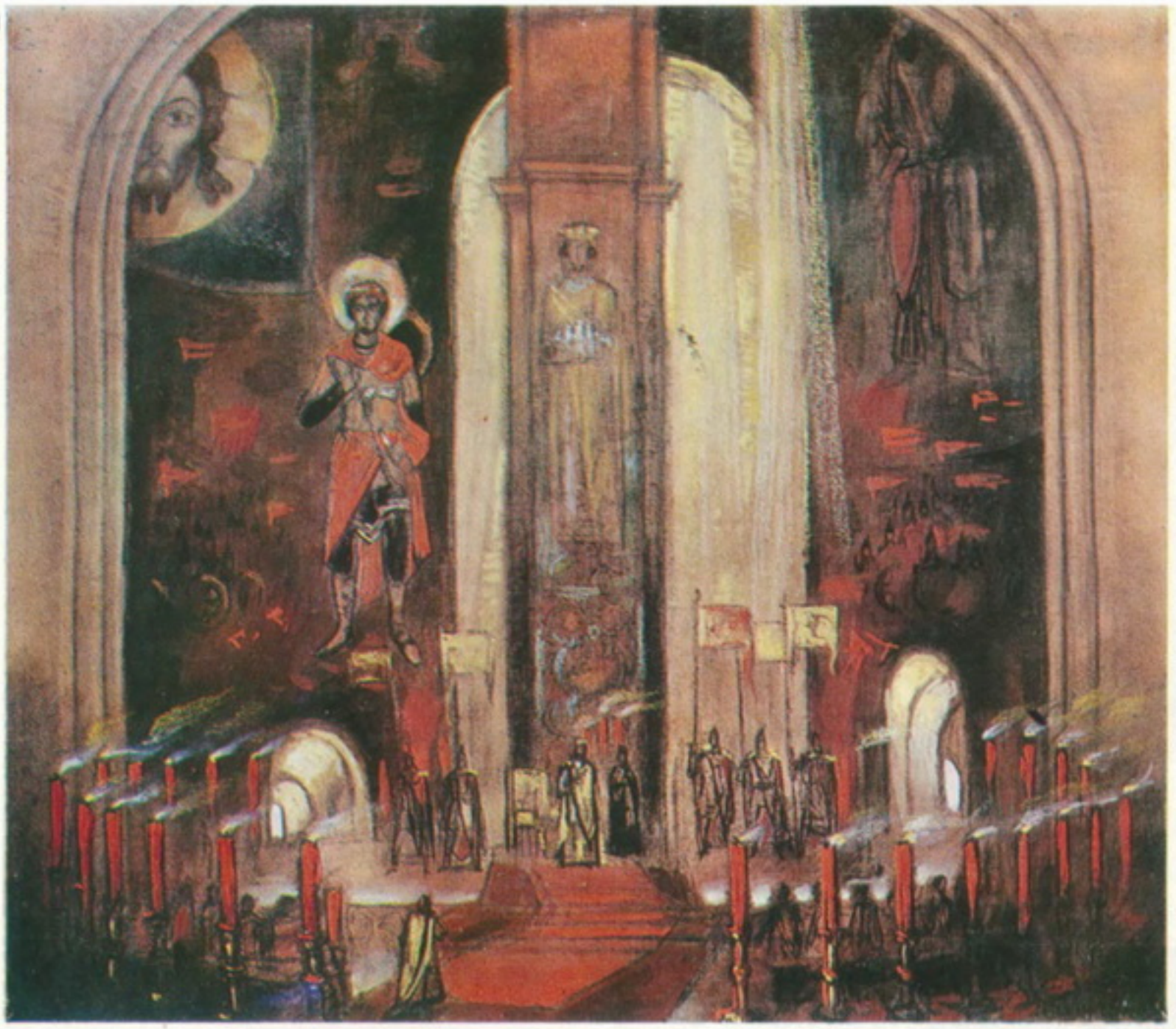

1. Ескіз декорації до опери «Ярослав Мудрий» Г. І. Майбороди, 1975.

2. Ескіз декорації до опери Т. М. Хренникова «В бурю». 1973. Обидва — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

3. Ескіз костюма Мурмана до опери З. П. Паліашвілі «Абесалом і Етері». 1972.

4. Ескіз костюма Хазяйки Мідної гори до балету «Кам'яна квітка» С. С. Прокоф'єва. 1965. Обидва — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

2

3

4

ній стороні зародка (*нейрули*) потовщується і утворює нервову пластинку з валиками по краях. Середня частина нервової пластинки поглиблюється, а її краї разом з валиками зближуються і змикаються по середній лінії, утворюючи нервову трубку, що являє собою зачаток *центральної нервової системи*. Ектодерма, що залишилась над нервовою трубкою, змикається і утворює покривний *епітелій*. В період Н. в *ентодермі* і *мезодермі* також відбуваються вичленування зачатків окремих систем органів. Наприкінці Н. зародок має план будови дорослого організму: на спинній стороні розміщується нервова трубка, під нею — хорда, під хордою — кишечник.

НЕЙСТО́Н (від грец. νευστός — плавучий) — сукупність організмів континентальних та морських водойм, які живуть і переміщаються по поверхневій плівці води зверху (епінейстон) чи знизу (гіпонейстон) або прикріплюються до неї. Н. утворюють комахи (*вертячкові*, водомірки, личинки комарів), деякі *гіллястовусі ракоподібні*, *найпростіші*, одноклітинні *водорості* та ін. Н. поширений здебільшого в прісноводних водоймах. До морського гіпонейстону відносять також мальків риб, дрібних ракоподібних та ін. насельників поверхневого шару води (0—5 см), які живуть там цілу добу або тільки вночі.

НЕЙТРАЛІЗА́ЦІЯ (франц. neutralisation, від лат. neuter — ні той, ні інший), нейтралізації реакція — хімічна реакція між еквівалентними кількостями речовин з властивостями *кислоти* і *основи*, внаслідок якої втрачаються характерні кислотні і, відповідно, основні властивості обох сполук. Напр., $HCl + NaOH = NaCl + H_2O$ або спрощено: $H^+ + OH^- \rightarrow H_2O$. Якщо в реакцію Н. вступає слабка кислота або слабка основа, то реакція є зворотною і до кінця не іде: у системі залишається невелика кількість H^+ або OH^-. Точка еквівалентності реакції Н. визначається за зміною *водневого показника* титрованої суміші в ході реакції. На Н. грунтуються деякі методи *титриметричного аналізу*. Н. широко використовують при хім. контролі багатьох виробництв, у наук. дослідженнях тощо. *Є. Ю. Переш.*

НЕЙТРАЛІТЕ́Т (нім. Neutralität, від лат. neuter — ні той, ні інший) — у міжнародному праві становище (статус) держави, що не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами і не подає жодній з них воєнної допомоги. Права та обов'язки нейтральних д-в під час війни закріплено в *Гаазьких конвенціях 1899 і 1907*. Конвенції передбачають недоторканність території нейтральних д-в, заборону використовувати її для будь-яких воєнних дій тощо. Нейтральна д-ва зобов'язана не допускати на своїй території формування військ. загонів, вербування військ, спорудження і виходу в море суден, призначених для участі у воєнних діях. Про свій Н. д-ви звичайно заявляють на початку воєнних дій між ін. д-вами, але можуть зробити це ще в мирний час. Ряд д-в, напр., Швейцарія (за доктриною політ. департаменту 1945), Австрія (за союзним конституц. законом 1955) дотримуються постійного нейтралітету.

«НЕЙТРА́ЛЬНА ЗО́НА» — територія завширшки 10 км між кордонами Рад. Росії і окупованої австро-нім. загарбниками України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). «Н. з.» було встановлено договором про перемир'я, укладеним 4.V 1918 делегацією Рад. Росії і представниками нім. окупаційного командування. Восени 1918 в «Н. з.» формувалися збройні сили Рад. України (*Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*), які почали бойові дії проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* й петлюрівської *Директорії*.

НЕЙТРИ́ННА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрофізики*, що вивчає космічні об'єкти шляхом реєстрації їхнього нейтринного випромінювання. Н. а. використовує виняткову проникну здатність *нейтрино*, для яких *зорі* й *галактики* здебільшого наскрізь прозорі. Нейтрино, зокрема, виникають при *термоядерних реакціях*, що відбуваються в надрах зір. Вважають, що прозорість зорі для власного нейтринного випромінювання — одна з причин *колапса гравітаційного* зорі після вичерпання термоядерних джерел енергії. Зовні ця подія спостерігається як явище *наднової зорі*.

Н. а.— засіб експериментального вивчення зоряних надр. Прикладом такого експерименту є спроба реєстрації сонячних нейтрино. З цією метою у 1968 в США на глибині 1480 м під землею було споруджено радіохім. детектор з 610 т рідкого перхлоретилену, принцип роботи якого полягає в підрахунку кількості ядер аргону, що утворились при взаємодії сонячних нейтрино з ядрами хлору. В експерименті зареєстровувалось 0,3—0,4 ядра аргону на добу замість 0,9, як передбачає стандартна модель внутр. будови Сонця. Остаточної розгадки цієї розбіжності поки що не знайдено. На ін. принципі збудовано рад. установки: Баксанський нейтринний телескоп (Пн. Кавказ) і Артемівський нейтринний детектор. Обидві — гігантські підземні споруди, здатні реєструвати короткочасні (10—30 с) спалахи нейтринного випромінювання від наднових зір. Питання про взаємодію нейтрино з ін. *елементарними частинками* має велике значення при розв'язуванні космологічних проблем, коли важливо оцінити внесок нейтрино у серед. густину матерії у Всесвіті. Масу нейтрино необхідно враховувати також при вивченні ранніх стадій розширення Всесвіту (див. *Космологія*), коли первісна гаряча плазма стала неоднорідною, утворивши потім скупчення галактик, галактики, зірки. У 1980 рад. фізики одержали експериментальні дані, що свідчать про наявність у нейтрино малої, але відмінної від нуля маси спокою. Якщо ці результати підтвердяться, то доведеться значно змінити сучас. космологічні моделі, в яких не враховувалась прихована маса нейтрино. *Л. М. Шульман.*

НЕЙТРИ́НО (італ. neutrino, зменшене від neutróne — *нейтрон*), ν — стабільна електрично нейтральна *елементарна частинка* зі *спіном* $^1/_2$ і масою, набагато меншою за масу *електрона*. Належить до класу *лептонів* і бере участь (крім гравітаційних) лише в *слабких взаємодіях*. За сучас. теор. уявленнями, існує кілька типів Н., кожен з яких при взаємодії елементарних частинок виступає в парі з певним зарядженим лептоном. Кожному типу Н. відповідає *античастинка* (антинейтрино, $\tilde{\nu}$) з протилежними *лептонним зарядом* і спіральністю λ — проекцією спіну частинки на напрям її руху. Всі Н.— лівоспіральні ($\lambda = -^1/_2$), а антинейтрино — правоспіральні ($\lambda = +^1/_2$). Експериментально доведено існування електронного (ν_e) і мезонного (ν_μ) нейтрино. Н. першого типу та його античастинка ($\tilde{\nu}_e$) народжуються в парі з електроном або *позитроном* (напр., при *бета-розпаді*), а Н. другого типу і його античастинка ($\tilde{\nu}_\mu$) — в парі з *мюоном* (напр., при розпаді заряджених *мезонів*). Ведуться експериментальні пошуки Н. третього типу — т. з. тау-нейтрино, яке випромінюється при розпаді важкого τ-лептона. Імовірно, що Н. такі ж поширені в природі частинки, як і *фотони*. Вони випромінюються внаслідок ядерних перетворень у надрах Землі і її атмосфері, всередині Сонця і зір. Припускають, що потужні потоки Н. генеруються при *колапсі гравітаційному*. Енерг. спектр Н. дуже широкий — від $\sim 10^{-4}$ еВ (реліктові Н., див. *Реліктове випромінювання*) аж до 10^{20} еВ (Н., що утворюються при взаємодії *космічного проміння* з атомними ядрами космічного середовища). Штучними джерелами Н. (точніше — антинейтрино) низьких енергій є *ядерні реактори*, Н. більш високих енергій (до сотень ГеВ) генерують *прискорювачі заряджених частинок*.

Н. характеризуються надзвичайно великою проникною здатністю. Так Н., що виникають у ядерних реакціях, можуть, напр., вільно проходити крізь Землю і Сонце, практично не зазнаючи зіткнень. Ця обставина утруднює реєстрування Н., проте робить їх важливим інструментом як для дослідження структури мікросвіту, так і вивчення будови і еволюції Всесвіту в цілому (див. *Нейтринна астрономія*).

Гіпотезу про існування нейтральної частинки з надзвичайно великою проникною здатністю, яка випромінюється разом з електроном при β-розпаді, висловив 1930 В. *Паулі*. Після відкриття 1932 нейтрона Е. *Фермі* запропонував назвати її нейтрино.

НЕЙТРО́Н (англ. neutron, від лат. neuter — ні той, ні інший), n — електрично нейтральна *елементарна частинка* з масою спокою $m_n = 1{,}6749 \cdot 10^{-27}$ кг, *спіном* $^1/_2$ і *магнітним моментом* $\mu_n =$

З. І. Некрасов.

М. М. Некрасов.

$= -1{,}913\ \mu_{яд}$, де $\mu_{яд}$ — ядерний *магнетон*. Належить до класу *баріонів*. Відкрив Н. 1932 Дж. *Чедвік*. З Н. і *протонів* (їхня спільна назва — *нуклони*) складаються всі *атомні ядра* (крім ядра легкого ізотопу водню). У вільному стані Н. нестійкий, він розпадається на протон, *електрон* і *антинейтрино з піврозпаду періодом* $T_{1/2} = (1{,}01 \pm 0{,}03) \cdot 10^3$ с. Взаємодіючи з атомними ядрами речовини, вільні Н. спричинюють різноманітні *ядерні реакції*, зокрема радіаційне захоплення Н. і поділ важких ядер. Н. застосовують в *атомній енергетиці, нейтронографії, радіоактиваційному аналізі*, а також для одержання штучних *радіоактивних ізотопів*. *Античастинкою* щодо Н. є антинейтрон, який відрізняється від Н. знаком магн. моменту. Див. також *Нейтронна фізика*.

НЕЙТРО́ННА БО́МБА — різновид ядерних боєприпасів з підвищеним виходом нейтронного випромінювання, в яких використовують *ядерні реакції* поділу та синтезу. Осн. вихідними речовинами в Н. б. є суміш *дейтерію* і *тритію*. Ланцюгова реакція поділу необхідна лише для нагрівання вихідних речовин (до кількох десятків млн. градусів С).

Основна частина енергії вибуху Н. б. утворюється при ядерній реакції синтезу і виділяється в простір гол. чин. у вигляді потоку швидких *нейтронів*. Нейтрони спричинюють осн. уражаючу дію на особовий склад військ, у т. ч. і на той, що перебуває в танках, укриттях і т. п. Рад. Союз, вся прогресивна громадськість світу рішуче виступають проти виробництва і розгортання нейтронної зброї — нового засобу масового знищення людей.

НЕЙТРО́ННА СПЕКТРОСКОПІ́Я — див *Нейтронна фізика*.

НЕЙТРО́ННА ФІ́ЗИКА — галузь *ядерної фізики*, яка вивчає взаємодію *нейтронів* з речовиною. Характер цієї взаємодії залежить від кінетичної енергії E нейтронів, які в Н. ф. умовно поділяють на повільні ($E < 10^5$ еВ) та швидкі ($E > 10^5$ еВ). Серед повільних розрізняють ультрахолодні ($E < 10^{-7}$ еВ), холодні ($E = 10^{-4} \div 5 \cdot 10^{-3}$ еВ), теплові ($E = 5 \cdot 10^{-3} \div 0{,}5$ еВ), резонансні ($E = 0{,}5 \div 10^4$ еВ) та проміжні ($E = 10^4 \div 10^5$ еВ). Нейтрон, як і будь-яка мікрочастинка, характеризується хвильовими властивостями. Довжина *Бройля хвилі* вже для теплових нейтронів становить кілька *ангстрем*, а для ультрахолодних — така ж сама, як для *ультрафіолетового проміння*. Тому при взаємодії повільних нейтронів з речовиною спостерігаються явища, аналогічні оптичним, зокрема заломлення і відбивання нейтронних пучків на межі двох середовищ, *дифракція* нейтронів на окремих неоднорідностях та на періодичних структурах. Хвильові властивості швидких нейтронів проявляються в *дифракційних ядерних процесах*. Оскільки нейтрони не мають електр. заряду, їхня взаємодія з речовиною зводиться в основному до пружного та непружного розсіяння на атомних ядрах (див. *Розсіяння мікрочастинок*), а також до захоплення нейтронів ядрами (див. *Ядерні реакції*). Важливим розділом Н. ф. є нейтронна спектроскопія — вивчення структури ядра шляхом дослідження залежності *ефективного перерізу* σ взаємодії нейтронів з атомними ядрами від енергії нейтронів. Найбільш універсальним процесом, який спостерігається на всіх ядрах при будь-якій енергії нейтронів, є пружне розсіяння. Непружне розсіяння стає можливим починаючи з енергії, рівної $(1 + 1/A)\,E^*$, де A — масове число розсіюючого ядра, E^* — енергія його першого збудженого рівня. Ця енергія, як правило, перевищує десятки кеВ, а для сферичних парно-парних ядер досягає кількох МеВ. Характерною особливістю енерг. залежності σ взаємодії резонансних нейтронів з ядрами є різке зростання (до 10^5 раз) поглинання і розсіяння нейтронів при певних значеннях їхньої енергії — т. з. нейтронні резонанси. До ядерних реакцій під дією нейтронів належать: перехід збудженого складаного ядра в осн. стан з випромінюванням γ-квантів (т. з. радіаційне захоплення), реакції з випромінюванням заряджених частинок (протонів, α-частинок і т. д.) або двох і більше нейтронів, *поділ атомних ядер*. Залежність перерізів реакцій у різних областях енергії для різних ядер може бути дуже різноманітною. Результати нейтронноспектроскопічних досліджень використовують при побудові і перевірці *ядерних моделей*. Н. ф. є наук. основою *атомної енергетики*, її досягнення широко застосовуються при вивченні будови й елементного складу речовини (див. *Нейтронографія, Радіоактиваційний аналіз*). На Україні перші дослідження з Н. ф. почато 1935 в Укр. фізико-тех. ін-ті під керівництвом О. І. *Лейпунського*. Питання Н. ф. вивчають в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (до 1970 — в Ін-ті фізики АН УРСР) та Київському університеті.

Літ.: Гуревич И. И., Тарасов Л. В. Физика нейтронов низких энергий. М., 1965; Пасечник М. В. Нейтронная физика. К., 1969; Власов Н. А. Нейтроны. М., 1971; Физика быстрых нейтронов. М., 1977; Нейтроны и твердое тело. т. 1. М., 1979.

В. П. Вертебний.

НЕЙТРО́ННІ ЗО́РІ — надгусті зорі, речовина яких складається в основному з виродженого газу *нейтронів* з невеликою домішкою інших *елементарних частинок*. Маса Н. з. близька до маси *Сонця*, радіус ~ 10—20 км, серед. густина ~ $2 \cdot 10^{14}$ г/см³. Є кінцевими стадіями *еволюції зір* з масами 1,5—2 маси Сонця (див. *Колапс гравітаційний*) і утворюються після спалахів *наднових зір*. Н. з. виявляють себе як *пульсари*, а також як барстери — *зорі* з потужним випромінюванням енергії в рентгенівському діапазоні, що спалахують з величезною енергією. Можливість існування Н. з. вперше передбачив Л. Д. *Ландау* (1932); відкрили їх 1967.

В. В. Цимбал.

НЕЙТРОНОГРА́ФІЯ (від *нейтрон* і грец. γράφω — пишу) — метод дослідження будови речовини, який грунтується на явищі *дифракції* нейтронів. Н. разом з *електронографією* доповнює і значно розширює можливості *рентгеноструктурного аналізу*. Розсіяння нейтронів речовиною, оскільки вони не мають електр. заряду, зумовлене гол. чином їхньою взаємодією з *атомними ядрами*. При цьому розсіююча здатність (точніше т. з. амплітуда розсіяння) повільних нейтронів немонотонно змінюється зі зміною атомного номера хім. елемента і неоднакова для різних *ізотопів* одного й того ж елемента, хоч має в усіх випадках той самий порядок величини. Тому Н. широко застосовують для дослідження структури сплавів сусідніх за ат. н. елементів, а також сполук, що містять водень (зокрема органічних). Взаємодія між магн. моментами нейтронів і електронних оболонок атомів, яка приводить до додаткового, т. з. магнітного розсіяння нейтронів, дає змогу застосовувати Н. для дослідження магн. структури речовини. Внаслідок близькості значень енергії теплових нейтронів і теплових коливань атомів у кристалах, вивчення непружного розсіяння таких нейтронів є універсальним методом дослідження динамічної структури твердого тіла.

В. П. Вертебний.

НЕЙТРОФІ́ЛИ (від лат. neuter — ні той, ні інший і грец. φιλέω — люблю), мікрофаги, спеціальні лейкоцити — одна з форм *лейкоцитів* крові у хребетних тварин і людини. Діаметр 9—12 мкм. Білкові гранули цитоплазми Н. забарвлюються як лужними, так і кислими барвниками (нейтральна зернистість, звідки й назва). За ступенем зрілості Н. розрізняють: *мієлоцити* (юні Н.), паличкоядерні Н. (ядро у вигляді зігнутої палички) та сегментоядерні Н. (з сегментованим ядром). Н. здатні до *фагоцитозу*. У дорослої людини становлять 60% заг. кількості лейкоцитів.

НЕК (англ. neck, букв.— шия) —те саме, що й *жерловина*.

НЕКАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ ШЛЯХ РО́ЗВИТКУ — специфічний революційний процес переходу країн від докапіталістичного та незрілого капіталістичного ладу до соціалізму, минаючи розвинутий капіталізм. На такому шляху розвитку виявляється специфіка створення об'єктивних матеріально-тех., соціально-екон. і політ. передумов для перемоги соціалістичної революції і переходу до соціалістичного розвитку країн, що визволилися від колоніального гніту. Це шлях ліквідації екон. відсталості й залежності від імперіалізму, зміцнення політ. становища, нац. відродження. Заг. закономірності переходу економічно слаборозвинутих країн до соціалізму після перемоги в них соціалістичної революції такі самі, як і для всіх ін. країн.

Можливість Н. ш. р. була вказана К. Марксом і Ф. Енгельсом. Виходячи з потреб революц. практики, В. І. Ленін всебічно розробив теорію Н. ш. р. Він зазначав, що

«неправильно вважати, що капіталістична стадія розвитку пемивуча для відсталих народностей, ...» і «що з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 234). Теорія Н. ш. р. набуває дальшого висвітлення у програмних документах КПРС та міжнар. комуністичного руху. Перехід на шлях соціалістичної орієнтації зумовлюється зовн. і внутр. передумовами. Утворення *світової системи соціалізму*, її зміцнення і перетворення на вирішальний фактор світового розвитку є постійно діючий фактор, що полегшує такий перехід і дає змогу країнам, які визволилися, розвиватися в некапіталістичному напрямі. *Соціалістична співдружність* виконує по відношенню до країн, що визволилися, роль міжнар. пролетарського авангарду, тобто сили, яка показує приклад і надає народам цих країн дедалі зростаючу підтримку (відбивання імперіалістичного експорту контрреволюції, подання політ., екон. і тех. допомоги тощо). Це полегшує країнам, що звільнилися, можливість розвиватися в некапіталістичному напрямі, незважаючи на протидію імперіалізму. Внутр. передумови визначаються співвідношенням класових сил в кожній країні, боротьбою осн. революц. сил суспільства проти спільного ворога — феодалізму, місцевої реакції й неоколоніалізму, за здійснення прогресивних перетворень. Виходячи з того, що в більшості країн, які визволилися, робітничий клас ще слабкий і не може виконувати роль гегемона, а його партії або взагалі не існують, або ще не досить впливові, керівною силою, спрямовуючою рух по некапіталістичному шляху, має бути єдиний нац. демократичний фронт усіх патріотичних сил нації або партія типу нац. фронту.

Основою цього фронту (партії) є союз робітничого класу і селянства. Його організуючим ядром виступає, як правило, послідовно революц. марксистська або революц.-демократична партія. В боротьбу за соціалістичну орієнтацію розвитку включаються робітничий клас, народні маси, тому що цей розвиток відповідає інтересам абсолютної більшості народу. Для здійснення програми загальнодемократичних перетворень необхідно також створити нац.-демократичну д-ву, яка виражала б волю сил, об'єднаних у нац. фронт, діяла б у їхніх інтересах. Ідея створення такої д-ви була вперше проголошена в Заяві Наради комуністичних і робітничих партій 1960. На сучас. етапі велика група країн (понад 20) Азії, Африки і Лат. Америки, що визволилися від колоніального гніту, обрала соціалістичну орієнтацію і вступила на Н. ш. р. В цих країнах відбуваються глибокі соціально-екон. і культур. перетворення антифеод. і антикапіталістичного характеру, формуються соціально-екон. основи Н. ш. р. у вигляді держ. і кооп. секторів економіки і відповідних їм форм загальнонац. і кооп. власності. Активно співробітничаючи з країнами соціалістичної співдружності, спираючись на їхню екон. допомогу і досвід у будівництві нового суспільства, країни, що розвиваються, мають можливість прискорити створення соціально-екон. та ін. основ некапіталістичного шляху розвитку.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 39. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р.: т. 41. II Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня — 7 серпня 1920 р. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Климко Г. Н. Некапіталістичний шлях розвитку країн, які визволяються від колоніального гніту. К., 1970; Старушенко Г. Б. Социалистическая ориентация в развивающихся странах. М., 1977; Брутенц К. Н. Освободившиеся страны в 70-е годы. М., 1979.

Г. Н. Климко.

НЕККЕ́Р (Necker) Жак (30.IX 1732, Женева — 9.IV 1804, Коппе, поблизу Женеви) — франц. держ. і політ. діяч, фінансист. У 1762, розбагатівши на фінанс. операціях у ході *Семилітньої війни 1756—63*, відкрив власний банк. У 1776 — директор королівської скарбниці. У 1777—81, 1788—90 (з перервою) — міністр фінансів. Намагався уникнути фінанс. кризи за допомогою помірковаих реформ. Відіграв значну роль у підготовці скликання *Генеральних штатів* 1789.

НЕКЛІТИ́ННІ РОСЛИ́НИ — *нижчі рослини, слань* яких (розміром від 1 см до 1 м) являє собою одну величезну клітину з багатьма ядрами. Слань Н. р. зовні нерідко досить складно розчленована (напр., у *каулерпи*). До Н. р. належать *сифонові водорості* та деякі ін. водорості; з грибів — *ооміцети*. У *філогенезі* Н. р. виникли, імовірно, внаслідок сильного розростання й ускладнення однієї клітини.

НЕКРА́СОВ Зот Ілліч [н. 26.XII 1907 (8.I 1908), м. Мелітополь] — укр. рад. вчений у галузі доменного виробництва, академік АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1939. Закінчив (1930) Дніпроп. металургійний ін-т. Працював у Дніпроп. н.-д. ін-ті металів (1930—38), Дніпроп. металург. ін-ті (1938—41, 1943—60), Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті (1941—43). З 1951 — заст. директора, 1952—78 — директор, з 1978 — зав. відділом Ін-ту чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР). Осн. праці — з теорії і практики доменної плавки, зокрема з питань використання в доменних печах природного газу в поєднанні зі збагаченим киснем дуттям, одержання міцного офлюсованого агломерату, проектування і спорудження надпотужних доменних печей. Розробив новий спосіб огрудкування заліз. руд. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1960.

НЕКРА́СОВ Микола Миколайович [н. 18.VI (1.VII) 1906, Іркутськ] — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Закінчив екон. ф-т Іркутського ун-ту (1929). В 1957—66 — заст. голови Ради по вивченню продуктивних сил при АН СРСР (з 1960 в підпорядкуванні Держплану СРСР), з 1966 — її голова, з 1968 — наук. керівник комплексних досліджень по розробці генеральних схем розвитку та розміщення продуктивних сил СРСР на перспективу. Осн. праці з питань регіональної економіки, економіки галузей нар. г-ва, соціальних проблем розміщення продуктивних сил СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1970.

НЕКРА́СОВ Микола Олексійович [28.XI (10.XII) 1821, м. Немирів, тепер Вінн. обл.— 27.XII 1877 (8.I 1878) Петербург] — рос. поет, літературний діяч. Раннє дитинство провів у с. Юзвині (тепер Некрасове Вінницького р-ну Вінн. обл.). Друкуватися почав 1838. Перша зб. ще недосконалих віршів — «Мрії і звуки» (1840). Писав фейлетони, рецензії, водевілі («Петербурзький лихвар», 1844, опубл. 1930; «Осіння нудьга», 1848, опубл. 1856, та ін.). У 1842—43 зблизився з В. Бєлінським і його гуртком. У 1844—45 видав збірки «Фізіологія Петербурга» і «Петербурзький збірник» (1846), де були надруковані твори письменників *натуральної школи*. З 1847 видає журн. «*Современник*», згодом залучає до роботи в ньому М. Чернишевського і М. Добролюбова. Під час розколу в редакції підтримав демократичний напрям журналу. Після закриття «Современника» очолив журн. «*Отечественные записки*» (1868). Поезія Н. 50—60-х рр. позначена революц.-демократичною спрямованістю, симпатією до народу («Думки біля парадного під'їзду», 1858; «Пісня Єрьомоньці», 1859; «Орина, мати солдатська», 1864, та ін.), викриттям бурж.-капіталістичного підприємництва («Залізниця», 1865; «Плач дітей», 1861), непохитною вірою в революц.-демократичні ідеали л-ри («В. Бєлінський», 1855; «Поет і громадянин», 1856; «Пам'яті Добролюбова», 1864). У поемі «Кому на Русі жити добре» (1866—76) зобразив життя народних мас, зростання самосвідомості і революц. активності народу. Поему «Російські жінки» (1872—73) присвятив дружинам декабристів; у поемі «Мороз, Червоний ніс» (1864) відобразив селян. життя, тяжку долю рос. жінки; у поемі «Сучасники» (1875) викривав хижацтво можновладних. Революц.-демократичні погляди Н. виявились у віршах «Мати», «Душно! без щастя і волі» (обидва — 1868).

Для творчості Н. характерні мотиви братерської дружби між російським і українським народами, розуміння спільності їхніх інтересів. В поемі «Кому на Русі жити добре» він змалював образ українця, який розповідає подорожнім про страждання українського народу. Н. з великою повагою ставився

М. О. Некрасов.

Пам'ятник **М. О. Некрасову** в місті Немирові Вінницької області. Скульптор О. П. Скобликов, архітектори В. К. Жигулін і А. В. Крейчі. Бронза. 1971.

О. І. Некрасов.

до укр. культури, популяризував твори укр. письменників Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Написав вірш «На смерть Шевченка» (1861), в якому підкреслював віддапість українського поета народній справі. Брав активну участь у вшануванні пам'яті Т. Шевченка, всемірно сприяв виданню його творів. У вірші «Зелений шум» використав укр. нар. пісні. Багато віршів Н. покладено на музику. Твори Н. укр. мовою перекладали І. Франко, П. Грабовський, М. Старицький та ін. Літ.-меморіальні музеї Н.: Музей-квартира у Ленінграді (з 1946) та Музей-садиба в с. Карабиха Яросл. обл. (з 1947). В 1971 в Немирові Н. встановлено пам'ятник.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—12. М., 1948—53; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1971; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1979; Укр. перекл. — Вибрані твори. К., 1946; Вибрані твори. К., 1949; Дітям. К., 1954.

Літ.: Некрасов в русской критике. М., 1944; Евгеньев-Максимов В. Жизнь и деятельность Н. А. Некрасова, ч. 1—3. М.—Л., 1947—52; Чуковский К. Мастерство Некрасова. М., 1962; Н. А. Некрасов в воспоминаниях современников. М., 1971; Малкін В. М. О. Некрасов і прогресивна література Західної України. Львів, 1952; Шабліовський Є. М. О. Некрасов і українська література. К., 1971; Чалий Д. В. Некрасов і Україна. К., 1971; Чалый Д. В. Некрасов и украинская дооктябрьская поэзия. К., 1971; Тичина П. Великий патріот. В кн.: Тичина П. Читаю, думаю, нотую. К., 1974; Добровольский Л. М., Лавров В. М. Библиография литературы о Н. А. Некрасове. 1917—1952. М.—Л., 1953; Лазеба Є. М. М. О. Некрасов і українська література. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972.

Ю. З. Янковський.

НЕКРА́СОВ Олександр Іванович [27.XI (9.XII) 1883, Москва — 21.V 1957, там же] — рос. рад. вчений у галузі механіки, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив (1906) Московський ун-т, викладав у вузах Москви (з 1918 — в МДУ). В 1930—38 працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, з 1945— в Ін-ті механіки АН СРСР. Основні наукові праці — з нестаціонарної аеродинаміки, теорії хвиль на поверхні важкої нестискуваної рідини.

Досліджував дифузію вихору у в'язкій рідині, задачу про флатер (самодовільні коливання) крила літака та ін., в математиці — нелінійні інтегральні рівняння з симетричним ядром. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1952.

НЕКРАШЕ́ВИЧ Іван Георгійович (1742, с. Вишеньки, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.— після 1796) — укр. письменник. Закінчив Київ. академію (1763), згодом був священиком у рідному селі. Ще в академії виступав з промовами лат. мовою. Автор віршованих листів-послань і гумористично-сатиричних віршів, у яких подав яскраву картину звичаїв укр. селянства кінця 18 ст., викривав сваволю і зажерливість духовенства. Н. сміливо запроваджував у свої твори нар. мову, прислів'я, приказки. Осн. твори: віршовані діалоги «Суперечка душі і тіла» (1773, переробка 1781), «Сповідь» (1789), «Ярмарок» (1790). Деякі дослідники приписують Н. сатиричний діалог «Замисел на попа».

Літ.: Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича —українського письменника XVIII віку. (Розвідка й тексти). К., 1929; Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). К., 1952.

В. П. Колосова.

НЕКРОБАКТЕРІО́З, некробацильоз — інфекційна хвороба ссавців і птахів, що характеризується гнійним змертвінням (некрозом) уражених тканин. Сприйнятлива до Н. і людина. Збудник — бактерія Bact. necrophorum. Джерело інфекції — хворі тварини. Уражені тварини відмовляються від корму, кульгавіють, на губах і слизовій оболонці рота утворюються виразки, т-ра підвищується до 40°. Часто захворювання ускладнюється ураженням печінки й легенів. Смертність досягає 100%. Заходи боротьби. В г-ві вводять обмеження згідно з діючою вет. інструкцією; хворих тварин ізолюють і лікують. Молоко від них, а також туші і уражені органи (при септичній формі) знищують. Обмеження знімають через 30 днів після останнього випадку видужування тварини.

НЕКРОБІО́З (від грец. νεκρός — мертвий та βίος — життя) — зміни в клітині, які передують її смерті. В основі Н. лежать різні дистрофічні зміни (див. *Дистрофія*), зумовлені діянням того чи ін. шкідливого чинника, що супроводжуються порушеннями обміну речовин. Характерними ознаками Н. є зміни клітинного ядра (каріопікноз, каріорексис, каріолізис), порушення в'язкості *цитоплазми* тощо. В ряді випадків Н. є оборотним процесом, але при тривалому діянні хвороботворного фактора і несприятливому стані організму дистрофічні зміни закінчуються *некрозом*.

НЕКРО́З (грец. νέκρωσις — змертвіння) — змертвіння окремих частин тіла в живому організмі. Н. може зумовлюватись діянням різноманітних фіз. і хім. факторів (висока або низька т-ра, електр. струм, міцні розчини кислот і лугів та ін.), токсинів (при *туберкульозі, сифілісі*) тощо. Здебільшого причиною Н. є розлади місцевого *кровообігу* (*тромб, емболія, інфаркт, гангрена*), порушення трофічної функції нервової системи (*сирингомієлія*) тощо. При Н. виникають характерні зміни клітин (ядро і цитоплазма зморщуються) і міжклітинної речовини. Розрізняють Н. сухий, або коагуляційний (змертвілі тканини підсихають), і Н. вологий, або колікваційний (змертвілі тканини розріджуються). Наявність вогнищ Н. негативно впливає на організм у цілому.

НЕКРО́ПОЛЬ (від грец. νεκρός — мертвий і πόλις — місто) — кладовище, *могильник*. Н. називають могильники Давнього Сходу й античного світу (відомі, зокрема, Дипілонський Н. Стародавніх Афін, у Стародавньому Єгипті — Н. міста Фів з гробницями фараонів і знаті та ін.). На Пд. України відомі Н., гол. чин. з курганними похованнями, біля руїн античних міст *Ольвії* (урочище Сто могил), *Херсонеса, Пантікапея* тощо. Н. також називають кладовища, де поховано видатних людей.

НЕКРОЦЕНО́З (від грец. νεκρός- мертвий і κοινός — загальний) — скупчення на одній ділянці мертвих організмів (або їхніх решток), причини і час загибелі яких найрізноманітніші. Приклад Н.— нагромадження течією річки загиблих у різний час і з різних причин організмів або їхніх решток (комах, молюсків, кісток наземних хребетних). Термін «некроценоз» іноді вживають як синонім *танатоценозу*.

НЕКТА́Р (грец. νέκταρ) — 1) У грец. міфології напій богів. Н. і *амброзія* зберігали їм вічну молодість і безсмертя. 2) Солодка цукриста рідина, що її виділяють *нектарники*. Н. являє собою водний розчин цукрів (*сахарози, глюкози, фруктози*), набір і процентний вміст яких у різних рослин неоднакові. У невеликій кількості в Н. містяться спирти, *декстрини*, азотисті ароматичні речовини, мінеральні солі, к-ти, *ферменти*. Для багатьох комах (переважно *перетинчастокрилих*, а також *двокрилих, метеликів*) та для деяких тропічних птахів Н. є осн. поживою. Збираючи Н., вони водночас здійснюють *перехресне запилення* рослин. Бджоли переробляють Н. на мед (див. *Мед бджоляний*). Н. деяких рослин (напр., вовчих ягід, рододендрона, багна) отруйний. 3) Переносно — дуже смачний і ароматний напій.

НЕКТА́РНИКИ — залозисті утвори у рослин, що виділяють *нектар*. Н. утворюються в ентомофільних (див. *Ентомофілія*) і орнітофільних (див. *Орнітофілія*) квітках, рідше поза квітками. Розташування, число і форма Н. спадково постійні для даного виду рослин, що використовується в систематиці. Квіткові Н. містяться на *оцвітині*, тичинкових нитках, *зав'язі*, квітколожі та ін. частинах квітки. У деяких рослин (напр., у нічної фіалки, настурції, орликів, дельфінію) нектар накопичується у виросте оцвітини, т. з. шпорці. Іноді на Н. перетворюються органи квітки (напр., пелюстки у чемерника), рідко — окремі квітки (напр., у едельвейса, деяких акацій). Позаквіткові Н. розміщуються на сім'ядолях (рицина), черешках листків (черешня, слива), прилистках (горошок), приквітках (бавовник) тощо.

НЕКТО́Н (від грец. νηκτός — плаваючий) — сукупність активно плаваючих *водяних тварин*, які здатні протистояти силі течії та активно переміщуватись на значні відстані. Н. утворюють риби, *китоподібні, ластоногі*, водяні змії, водяні черепахи, пінгвіноподібні птахи. Нектонні тварини мають обтічну форму тіла та добре розвинені органи руху.

НЕ́КУЛЧЕ (Neculce) Йон (1672, Ясси — бл. 1745) — румуно-молд. літописець і політ. діяч. З придвор-

них бояр. Поборник визволення Молдавії з-під тур. іга за допомогою Росії. Написаний Н. 1736—44 «Літопис землі Молдавської» охоплює події 1662—1743, викладені з позиції боярства. Центр. місце в ньому займає опис *Прутського походу 1711*, учасником якого був Н. як гетьман молд. війська, радник господаря Д. *Кантеміра* і царя *Петра I*. В літописі є, зокрема, відомості про тогочасні події на буковинських землях.

НЕЛЄ́ПО Борис Олексійович (н. 15.VIII 1932, Москва) — рад. океанолог, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1964. Закінчив Моск. ун-т (1955). У 1963—70 працював у *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР у Севастополі (з 1968 — заст. директора ін-ту). В 1970—74 — зав. лабораторією Ін-ту океанології АН СРСР у Москві. З 1974 — директор Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР; з 1980 — академік-секретар Відділення океанології і географії АН УРСР. Осн. праці з питань фізики океану, ядерної гідрофізики і супутникової океанології, експериментальних досліджень фіз. процесів у океані. Н.—керівник кількох великих міжвідомчих і міжнар. океанографічних експедицій. Держ. премія УРСР, 1979. *В. М. Єремєєв.*

НЕ́ЛЄПП Георгій Михайлович [7 (20).IV 1904, с. Бобруйки, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 18.VI 1957, Москва] — рос. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1929—44 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, 1944—57 — Великого театру СРСР. Партії: Юрій, Герман («Чародійка», «Пікова дама» Чайковського), Єнік («Продана наречена» Сметани), Садко (однойменна опера Римського-Корсакова), Хозе («Кармен» Бізе). В камерному репертуарі Н. були романси М. Лисенка. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1950.

НЕЛІНІ́ЙНА АКУ́СТИКА — розділ *акустики*, який вивчає поширення інтенсивних звукових хвиль у твердому тілі, рідині, газі. При значній інтенсивності звуку спостерігаються специфічні явища, ефективність проявлення яких залежить від його інтенсивності. До таких явищ належить зміна форми звукової хвилі, взаємодія звукових хвиль з різними частотами, яка призводить до появи хвиль з комбінованими частотами, взаємодія поздовжніх та поперечних звукових хвиль у твердому тілі. Поширення інтенсивних звукових хвиль супроводиться утворенням напрямленої течії середовища (т. з. звукового вітру) та порожнин у ньому (див. *Кавітація*).

НЕЛІНІ́ЙНА О́ПТИКА — розділ фізичної *оптики*, який вивчає взаємодію інтенсивного світлового випромінювання з речовиною (твердим тілом, рідиною, газом). Така взаємодія призводить до появи нових, незнаних у рамках оптики слабких світлових пучків, явищ: зміна частоти світла, його самофокусування і самодефокусування, збільшення або зменшення коеф. поглинання, т. з. багатофотонні процеси тощо.

Нелінійні оптичні явища відкрив С. І. *Вавилов*, який 1923 виявив зменшення поглинання урановим склом світла при збільшенні його інтенсивності. Бурхливий розвиток Н. о. почався лише після створення *лазерів* — джерел потужного когерентного випромінювання. В оптиці слабких світлових пучків (т. з. лінійній оптиці) характер оптичних процесів визначається лінійним зв'язком поляризації середовища (див. *Поляризація діелектриків*) p з напруженістю електр. поля світлової хвилі E: $p = \varkappa E$, де $\varkappa$ — *діелектрична сприйнятливість*. Цей зв'язок випливає з класичної моделі взаємодії світла з речовиною, за якою поведінка атома в полі світлової хвилі еквівалентна коливанням гармонічного *осцилятора*. Він має місце при $E \ll E_a$, де $E_a = 10^7 \div 10^8$ В/м — напруженість внутрішньоатомного поля. Під дією ж лазерного випромінювання, яке створює напруженість, близьку до E_a, атомний осцилятор здійснює негармонічні коливання, що призводить до нелінійної залежності p від E. При $(E/E_a) < 1$ її можна подати у вигляді ряду: $p = \varkappa E + \chi E^2 + \theta E^3 + \ldots$, де χ, θ, ... — т. з. нелінійні сприйнятливості (за порядком величини $\chi \sim 1/E_a$, $\theta \sim 1/E_a^2$ і т. д.). Нелінійною залежністю поляризації середовища від напруженості світлової хвилі пояснюються основні нелінійні оптичні явища. Так, при проходженні крізь середовище інтенсивної монохроматичної хвилі з частотою ω нелінійні складові поляризації χE^2, θE^3 і т. д. зумовлюють виникнення в ньому хвиль відповідно з частотами 2ω, 3ω і т. д., тобто другої, третьої і т. д. оптичних гармонік. При певних умовах у другу гармоніку може переходити більш як 50% енергії падаючої хвилі, ефективність генерування 3-ї, 4-ї та ін. вищих гармонік набагато менша. Якщо в середовищі поширюються дві або більше інтенсивних хвиль з частотами ω_1, ω_2 і т. д., то поряд з їхніми гармоніками виникають хвилі комбінованих частот $\omega_1 + \omega_2$, $\omega_1 - \omega_2$ і т. д. Наявність складової θE^3 призводить також до нелінійної зміни *заломлення показника n* середовища. До такої зміни можуть привести й ін. фактори, зокрема лазерне нагрівання середовища та *електрострикція* в світловому полі. В напівпровідникових кристалах великі нелінійні зміни n відбуваються внаслідок утворення значної концентрації вільних електронів. Якщо в області середовища, де проходить лазерний пучок, n зростає, то периферійні промені починають відхилятися до центра пучка і відбувається його самофокусування. В разі, коли n освітленої ділянки середовища стає меншим, ніж неосвітленої, спостерігається розширення пучка — його самодефокусування. До нелінійних оптичних явищ належить багатофотонне поглинання, при якому атом (молекула) переходить з одного енерг. рівня на ін. за рахунок поглинання кількох квантів світла (*фотонів*) у одному елементарному акті. Багатофотонне поглинання призводить до того, що середовище, яке було прозорим для слабкого випромінювання, стає непрозорим для інтенсивного. З ростом інтенсивності світлового пучка поглинання світла деякими речовинами може і зменшуватися. Таке «просвітлення» середовища пояснюється тим, що в сильному електромагн. полі більшість атомів (молекул) переходить у збуджений стан і не може поглинати світла. Нелінійні оптичні явища широко застосовують у квантовій електроніці, зокрема для розширення діапазону когерентного випромінювання. Дослідження з Н. о. дають принципово нові відомості про електронні властивості речовини. Питання Н. о. на Україні вивчають ін-ти фізики та напівпровідників АН УРСР, радіофіз. ф-т Київ. ун-ту, а також ін. н.-д. установи і кафедри ряду вузів республіки.

Б. О. Нелєпо.

Г. М. Нелєпп.

Літ.: Ахманов С. А., Хохлов Р. В. Проблемы нелинейной оптики. М., 1964; Клышко Д. Н. Фотоны и нелинейная оптика. М., 1980; Бломберген Н. Нелинейная оптика. Пер. с англ. М., 1966; Ярив А. Квантовая электроника и нелинейная оптика. Пер. с англ. М., 1973. *М. С. Бродин.*

НЕЛІНІ́ЙНІ ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — *диференціальні рівняння*, в які невідома функція та її похідні входять нелінійно. Якщо невідома функція залежить від однієї змінної, то Н. д. р. має вигляд:

$$f(x,\ y(x),\ y'(x),\ \ldots,\ y^{(n)}(x)) = 0 \qquad (1)$$

і функція $F(x, y_0, y_1, \ldots, y_n) = f(x, y_0, y_1, \ldots, y_n) - f(x, 0, \ldots, 0)$, визначена при $a \leqslant x \leqslant b$, $-\infty < y_i < +\infty$, $i = 0, 1, \ldots, n$ не є *лінійною функцією* відносно змінних $y_0, y_1, \ldots, y_n$. Розв'язок рівняння (1) існує, взагалі кажучи, локально (на малому інтервалі зміни x), і його область існування істотно залежить від поведінки функції $f(x, y_0, \ldots, y_n)$ при $|y_0| + \ldots + |y_n| \to \infty$. Обмеження на характер цієї поведінки накладаються при вивченні нелокальної розв'язності Н. д. р. Так, для рівняння $y'' = f(x, y, y')$ таким обмеженням є $|f(x, y, y')| \leqslant \varphi(y)(1 + |y'|^2)$, де $\varphi(y)$ — *неперервна функція*. Н. д. р. виникають при описуванні реальних фіз. процесів, що протікають в умовах великих швидкостей, напружень, деформацій, т-р, коли недопустимі припущення про *лінійну залежність* між параметрами, що характеризують процес. Н. д. р. виникають також у багатьох геом. задачах. *І. В. Скрипник.*

НЕЛІНІ́ЙНІ КОЛИВА́ННЯ — *коливання*, що відбуваються в *нелінійних системах*.

НЕЛІНІ́ЙНІ СИСТЕ́МИ — *коливальні системи*, параметри яких (маса, жорсткість, ємність, опір і т. д.) залежать від процесів, що в них відбуваються. Прикладом Н. с. є *коло електричне*, що складається з елементів, параметри яких залежать від сили струму і прикладеної напруги.

В. О. Неллі.

НЕ́ЛЛІ Володимир Олександрович [5 (17).II 1895, Ровно — 22.I 1980, Київ] — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1946), нар. арт. Чеч.-Інг. АРСР (з 1944). У 1919 закінчив драм. школу-студію при Другому *Театрі Української Радянської Республіки* імені Леніна, в якому з того ж року почав працювати актором. Пізніше режисер театрів: РРФСР 1-го (Москва, 1920), Чернігівського (1921—23), Харків. Червонозаводського рос. драм. театру (1923—27), Саратовського (1927—29), одеського «*Червоний факел*» (1929—31), Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1931—62, з перервами) та ін. Вистави: «Живий труп» Л. Толстого, «Три сестри» А. Чехова, «Вороги» М. Горького, «Ходіння по муках» за О. Толстим, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського (1933, вперше в Рад. Союзі), «Бронепоїзд 14-69» В. Іванова, «Полум'ярі» А. Луначарського, «Кадри» І. Микитенка, «Двобій» Ю. Мокрієва, «Фіолетова щука», «В степах України», «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Навіки разом» Л. Дмитерка, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера та ін. Викладав 1933—80 в Київ. ін-ті театрального мист. ім. І. Карпенка-Карого (професор — з 1961). Серед учнів Н.— А. *Слісаренко*, А. *Паламаренко*, Ю. *Мажуга*, Ф. *Стригун*, Б. *Мешкіс*, В. *Бегма*, В. *Рудницький* та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Робота режисера. К., 1962; Про режисуру. К., 1977. *В. Г. Давидов.*

НЕЛЬГО́ВСЬКИЙ Юрій Панасович (н. 28. VIII 1918, м. Костянтиноград, тепер Красноград Харків. обл.) — укр. рад. архітектор, мистецтвознавець. Член КПРС з 1943. В 1941 закінчив Київ. худож. ін-т. Зробив ряд обмірів та проектів реставрації пам'яток архітектури. З 1947 працює як мистецтвознавець. Брав участь у колективних працях: «Нариси історії архітектури Української РСР. Дожовтневий період» (К., 1957), «Історія українського мистецтва» (т. 2. К., 1968), «Всеобщая история архитектуры» (т. 2. М., 1968), «Українське мистецтво» (К., 1976), «Історія Української РСР» (т. 1, кн. 2. К., 1979). Автор книги «Львів. Історико-архітектурний нарис» (К., 1969, разом з А. Шуляром). Держ. премія УРСР, 1971.

НЕ́ЛЬМА (Stenodus leucichthys nelma) — риба родини лососевих. Підвид *білорибиці*. Довж. тіла до 1,3 м, маса до 50 кг. Поширена в басейні Пн. Льодовитого ок., від Білого моря до річок Пн. Америки. Н.— напівпрохідна або прісноводна риба, для розмноження заходить у річки (до 3500 км і вище). Нерест у жовтні — листопаді, відкладає до 400 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає в 7—12 років. Хижак, живиться рибою, молодь — дрібними безхребетними тваринами. Цінна пром. риба; об'єкт розведення.

Нельма.

НЕ́ЛЬСО́Н (Nelson) Горацio (29. IX 1758, Бернем-Торп, графство Норфолк — 21.X 1805, поблизу мису Трафальгар, Іспанія) — англ. флотоводець, віце-адмірал (1801), віконт (1801). З 1770 служив на флоті. Став відомий після битви 1798 в Абукірській зат. (Середземне м.), під час якої очолена ним англ. ескадра розгромила франц. флот, ізолювавши армію Наполеона Бонапарта в Єгипті. Здобув перемогу над франко-ісп. флотом у *Трафальгарській битві 1805*, під час якої його було смертельно поранено. Похований у Лондоні, де йому споруджено пам'ятник (колона Н. на Трафальгарській площі).

Літ.: Трухановский В. Г. Адмирал Нельсон. М., 1980.

НЕМАГНІ́ТНА СТАЛЬ — сталь з низькою *магнітною проникністю* і високим питомим *електричним опором*. Належить до *легованих сталей* з стійкою аустенітною (див. *Аустеніт*) структурою, яку набуває після *гартування*. Н. с. застосовують в електромашинобудуванні і спец. апаратобудуванні як замінник кольорових сплавів.

НЕМАГНІ́ТНИЙ ЧАВУ́Н — чавун з низькою *магнітною проникністю* і високим питомим *електричним опором*; різновид *легованих чавунів*. З Н. ч. виготовляють кришки масляних вимикачів, кронштейни для кабелів, станини електродвигунів тощо.

НЕМАГНІ́ТНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали з *магнітною проникністю*, що не перевищує 1,5. Найпоширенішими є металеві Н. м.: кольорові метали і їхні сплави (напр., мідь, алюміній, *бронза, латунь, алюмінію сплави*), *немагнітна сталь, немагнітний чавун*. У Н. м. на основі кольорових металів значно нижча магн. проникність, ніж у немагн. сталей і чавунів, вони добре піддаються обробці різанням і тиском, однак їхні мех. властивості не завжди задовільні, а електр. опір низький. Магн. і мех. властивості металевих Н. м. змінюють, піддаючи їх *гартуванню, нормалізації* і мех. *зміцненню*. До неметалевих Н. м. належать *полімери, скло,* деревина та ін. матеріали. Н. м. використовують в електро- і машинобудуванні, у високовольтному апаратобудуванні тощо.

НЕМА́НИЧІ (Немањићи) — династія правителів Сербії з 2-ї пол. 12 ст. до 1371. Заснована *Стефаном Неманем*. Гол. представники: Стефан Першовінчаний (правив 1196—1227, 1217 прийняв королівський титул) і *Стефан Душан* (правив 1331—55), який створив сербо-грец. царство і прийняв 1346 титул «царя сербів та греків».

НЕМАТИЦИ́ДИ, нематоциди (від *нематоди* і лат. caedo — вбиваю) — хімічні речовини для боротьби з нематодами. Н. застосовують для знезараження грунту перед посівом насіння або перед висаджуванням розсади. В СРСР, зокрема на Україні, використовують Н., які належать до таких класів хім. сполук: хлорорганічні (препарати ДД та ДДБ), фосфорорганічні (гетерофос), гетероциклічні (тіазон) та карбамати (карбатіон). Н. випускають у формі рідких технічних продуктів, водних розчинів, порошків та гранул. Рідкі препарати застосовують способом поливання, а гранульовані та порошкові — розсівають і загортають у грунт. Знищення нематод відбувається внаслідок фумігаційної дії Н. Нематициди згубно діють на рослини, токсичні для людини. Тому треба суворо додержуватись рекомендацій щодо зберігання, транспортування й застосування їх та техніки безпеки при роботі з ними. Див. також *Пестициди*.

Літ.: Бондаренко Н. В., Поляков И. Я., Стрелков А. А. Вредные нематоды, клещи, грызуны. Л., 1977; Кульчицкий Б. И. Нематоды. В кн.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1. К., 1973. *В. П. Васильєв.*

НЕМАТО́ДИ, круглі черви (Nematoda) — клас типу *первинно-порожнинних червів*. Тіло звичайно видовжене, нитко- або веретеноподібне, в поперечному розрізі кругле, вкрите *кутикулою*, під якою міститься *гіподерма*. Довж. тіла вільноживучих видів 0,5—50 мм, паразитич.— до 8,4 м. Травний апарат складається з ротової порожнини, стравоходу, середньої і задньої кишок; у деяких видів він редукований. Кровоносної і дихальної систем немає. Видільна система представлена одноклітинними шкірними залозами, у багатьох видів пов'язаними з довгими видільними каналами. Центральна нервова система — навкологлоткове кільце, з яким зв'язані поздовжні нервові стовбури, сполучені між собою комісурами (поперечними перемичками). Н., як правило, роздільностатеві. Більшість відкладає яйця, проте є живородні. Н. живуть у морях, прісних водоймах, вологому грунті, гниючих речовинах. Багато Н. є паразитами рослин, тварин і людини. Людина і тварини заражуються при проковтуванні яєць Н. разом із забрудненою ними їжею або водою; деякі паразити на стадії личинки активно проникають у тіло свого хазяїна. Паразитичні Н. можуть спричиняти небезпечні, часто масові захворювання людини і тварин (див. *Гельмінтози, Нематодози*), завдавати великої шкоди с.-г. культурам (див. *Нематодні хвороби рослин*). Н., що паразитують на шкідливих тваринах (зокрема, ентомогельмінти — паразити комах), приносять користь. Водяні форми є поживою для риби. Н. поширені всесвітньо. Відомо понад 12 тис. видів, з яких прибл. половина — паразитичних, у т. ч. *кривоголовка, трихінела, волосоголовець людський, ришта,* аскарида, *гострик, фітогельмінти* та ін. У викопному стані Н. відомі починаючи з еоцену.

Літ.: Основы нематодологии, т. 1—29. М.—Л., 1949—79; Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Парамонов А. А. Основы фитогельминтологии, т. 1—3. М., 1962—70.

О. П. Маркевич.

НЕМАТО́ДНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н, нематодози рослин, гельмінтози рослин — група хвороб рослин, що їх спричинюють круглі черви, або *нематоди*. Н. х. р. спостерігаються в трав'янистих, дерев'янистих і чагарникових рослин. Характеризуються уповільненням поділу клітин верхівкової *меристеми*, стимулюванням поділу і *гіпертрофією* клітин. Зовні уражені рослини відстають у рості,

пригнічені, жовтіють і нерідко всихають. Найчастіше хворобу рослин спричинюють *фітогельмінти* з ряду тиленхід (Tylenchida). Вони викликають ураження стебел та ін. надземних органів у вигляді потовщення (стеблова нематода суниці), розтріскування стебла (стеблова нематода цибулі й часнику), суху гниль бульб (стеблова нематода картоплі), утворення галів замість зерна (пшенична нематода), плям, смуг і викривлення стебел (рисова стеблова нематода — карантинний об'єкт) та ін. Пригніченість рослин, гіллястість і поверхневе розміщення коріння спричинюють нематоди родини Heteroderidae (вівсяна, бурякова, картопляна, хмельова, люцернова та ін.). Ураження бруньок і піхов листків з утворенням симптому «цвітної капусти» (сунична нематода) викликають афеленхоїдові (Aphelenchoididae). Мозаїчні і некротичні плями листя спричинює хризантемна нематода; «біловерхівковість» і побуріння волоті рису — рисовий афеленх та ін.

Заходи боротьби. Додержання сівозмін з повторним висівом уражуваної культури не раніше як через 4 роки. Сівба здоровим насінним матеріалом, боротьба з бур'янами, особливо тими, що можуть бути живителями нематод, знищення післяжнивних решток, забезпечення рослин підвищеними нормами елементів живлення, застосування *нематицидів*, додержання карантинних заходів.

Літ. див. до ст. *Нематициди*.

В. Ф. Пересипкін.

НЕМАТОДО́ЗИ — гельмінтозні хвороби людини, тварин і рослин, спричинювані круглими червами, або *нематодами*. Паразити уражають майже всі органи і тканини організму (гол. чин. травний тракт) усіх видів хребетних тварин. Н. завдають значної шкоди тваринництву, знижуючи продуктивність тварин і спричинюючи їх загибель. Виникненню Н. сприяють кліматич. умови (т-ра, вологість), наявність проміжних хазяїв, погані умови утримання тварин, низька якість лікувальних і профілактич. заходів тощо. Найпоширеніші Н. тварин: *аскаридоз, альфортіоз, амідостомоз, буностомоз, гемонхоз, диктіокаульоз, онхоцеркоз, телязіоз, трихінельоз* та ін. Див. також *Нематодні хвороби рослин*.

НЕМЕЗІ́ДА, Немесіда (Νέμεσις) — 1) У грец. міфології богиня відплати, яка карала за порушення суспільних і морально-етичних норм, дочка *Нюкти*. 2) Переносно «Немезіда» — доля, відплата.

НЕМЕНТО́ВСЬКИЙ (Niementowski) Єжи (літ. псевд.— Юрко Кравченко та ін.; 7.I 1889, с. Сілець, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 28.XI 1918, Яворів, тієї ж обл.) — польс. письменник і художник. Син У. *Кравченко*. Творчість Н. пройнята жагою до життя, мотивами смутку і смерті, насичена автобіогр. матеріалом. Автор поеми «Лист» (1913), сатиричної повісті «З клубу павуків» (вид. 1973), роману «Про життя й славну смерть Францішка Гузика» (вид. 1973), віршів, оповідань. Змальовував дерев'яну архітектуру Прикарпаття. В 1917 в Перемишлі, 1918 у Львові організовано виставки його картин. В окремих худож. творах розробляв укр. тематику. Перекладав польс. мовою поезії У. Кравченко, Лесі Українки.

Р. П. Головин.

НЕМЕНТО́ВСЬКИЙ (Niementowski) Стефан (4.VIII 1866, Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл.— 13.VII 1925)—польс. хімік, акад. Краків. АН (з 1920), член Варшав. Академії тех. наук. У 1892—1925—професор Політех. школи у Львові. Виконав ряд синтезів ароматич., а також гетероциклічних сполук. Йому належить понад 100 праць, у т.ч. підручники «Енциклопедія хімії» та «Органічна хімія».

НЕМЕРТИ́НИ (Nemertini) — тип *безхребетних* тварин. Тіло переважно видовжене, більш-менш сплющене в спинно-черевному напрямі; довж. від 1 мм (Areno nemertes) до 30 м (Lineus longissimus); здебільшого 20—60 см, шир. 0,5—5 мм. За багатьма ознаками наближаються до *війчастих червів*. Але Н. характеризуються вищим ступенем морфофізіол. організації (є кровоносна система, задній відділ кишечника, анальний отвір). Н. мають довгий висувний хоботок — орган захоплювання здобичі та захисту, *дотику органи, очі, статоцисти*, хеморецептори. Роздільностатеві. Розмноження переважно статеве. Розвиток прямий або з *метаморфозом* (личинка — *пілідій*). Тип включає 1 клас — немертини з 2 підкласами: неозброєні Н. (Anopla) і озброєні Н. (Enopla). Живуть у морях (переважно в складі *бентосу*), зрідка прісних водах та у вологих *біотопах* суходолу. Хижаки (живляться молюсками та червами). Деякі перебувають у *симбіозі* з молюсками, крабами та ін. тваринами. Відомо бл. 1000 видів Н., з них в СРСР — понад 100, у т. ч. у Чорному м.— бл. 35. Багато Н. є поживою для риб. Цілком імовірно, Н. є нащадками стародавніх війчастих червів. У викопному стані невідомі.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Определитель фауны Чёрного и Азовского морей, т. 1. К., 1968.

О. П. Маркевич.

НЕ́МЕТ (Németh) Ласло (18.IV 1901, Надьбаня, тепер Бая-Маре, Румунія — 3.III 1975, Будапешт) — угор. письменник, критик, перекладач. У 30-х рр. став провідним учасником руху «народних письменників», які передусім цікавились життям селян. У романах «Траур» (1935), «Гріх» (1936), «Огида» (1947), «Естер Егете» (1956) реалістично зобразив тяжке життя селянства в хортистській Угорщині. Автор багатьох драм. творів, що увійшли до збірок «Історичні драми» (1957), «Суспільні драми» (1958). Перекладав твори У. Шекспіра, письменників Франції, Чехословаччини, Німеччини, багатьох рос. письменників (О. Пушкіна, І. Гончарова, Л. Толстого, О. Толстого, Максима Горького та ін.). Питанням рос. л-ри присвячено ряд його літ.-критичних праць.

Тв.: Рос. перекл.— Галилей. М., 1958; Траур. М., 1971; Эстер Эгетё. М., 1974.

К. О. Шахова.

НЕМЕТАЛЕ́ВІ ВКЛЮ́ЧЕННЯ в металах — макро- і мікрочастинки, що містяться в металах,— гол. чин. *карбіди, нітриди, оксиди, сульфіди* і *фосфіди*, рідше — ін. неметалеві сполуки. Деякі з них (сполуки металів з розчиненими в них хім. елементами) утворюються в самих металах — найчастіше при плавленні їх. Інші потрапляють в метал з шихтових (вихідних) матеріалів або з вогнетривких матеріалів, якими викладають плавильні печі. Н. в., як правило, погіршують якість металу: знижують пластичність, загартовуваність і опір руйнуванню від втомленості, зумовлюють виникнення тріщин. Найефективнішими способами видалляння Н. в. є вакуумування (див. *Вакуумування сталі*), *вакуумно-дуговий переплав, електрошлаковий переплав*.

НЕМЕТАЛЕ́ВІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — група природних мінеральних утворень, які за сучасного рівня розвитку економіки й техніки не використовуються для вилучення з них металів, а також непридатні як горючі корисні копалини. До Н. к. к. відносять силікати, карбонати, сульфати, галоїди, нітрати, фосфати, борати, оксиди тощо. Родовища Н. к. к. дуже поширені в *земній корі*, серед них відомі усі генетичні типи. Н. к. к. широко використовують як *мінеральну сировину* майже в усіх галузях народного г-ва, зокрема у металургії, хім., електротех., паперовій і буд. матеріалів пром-сті, а також як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*. Здебільшого Н. к. к. використовують у непереробленому вигляді, деякі — після хім. чи термічної обробки. З окремих видів Н. к. к. вилучають фосфор, барій, бор тощо. В УРСР є значні поклади Н. к. к., зокрема самородної сірки, кам. та калійної солей, вогнетривких глин, каолінів, графіту, вохри та ін. (див. *Корисні копалини*). Найдефіцитніші види Н. к. к. одержують також штучно (див. *Мінерали штучні*).

В. С. Міщенко.

НЕМЕТА́ЛИ — хімічні елементи, що характеризуються переважною здатністю приєднувати *електрони*. У вільному стані Н. утворюють *прості речовини*, що не мають властивостей, притаманних *металам*: металічного блиску, ковкості, високої електро- і теплопровідності. До Н. звичайно відносять 22 елементи. Багато з них за звичайних умов газоподібні — *водень, азот, кисень, фтор, хлор* та *інертні гази*; *бром* — рідина; *бор, вуглець, кремній, фосфор, миш'як, сірка, селен, телур, йод, астат* — тверді тіла. Н., приєднуючи електрони, утворюють негативні *іони* (аніони), а їхні типові оксиди і гідроксиди мають кислотний характер. Застаріла назва Н.— металоїди. Тепер металоїдами наз. елементи, які за властивостями займають проміжне положення між металами та неметалами.

В. С. Телегус.

НЕМЕТАЛОРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої видобувають і збагачують неметалорудні корисні ко-

Немезіда. Розпис червонофігурної амфори. Близько 440 до н. е.

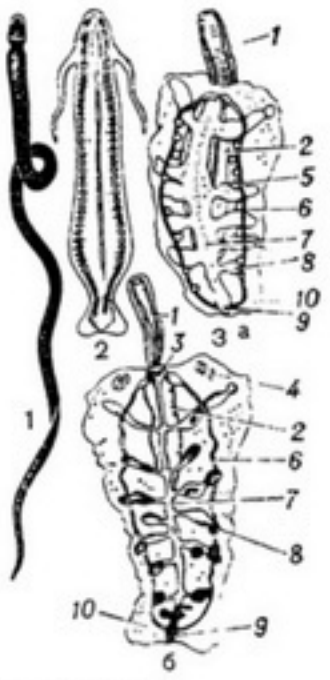

Немертини:
1 — Lineus torquatus; 2 — Nectonemertes major (самець); 3 — Pelagonemertes brinkmanni (*а* — самка, *б* — самець; через прозорі шкірні покриви видно внутрішні органи): *1* — хоботок; *2* — піхва хоботка; *3* — шлунок; *4* — сім'яники; *5* — яєчники; *6* — бічні нервові тяжі; *7* — середня кишка; *8* — кишкові кармани; *9* — пряма кишка; *10* — хвостовий плавець.

Немирів (Вінницька область). Пам'ятка архітектури. Початок 19 ст.

палини — *графіт, каолін, тальк, слюду,* плавиковий шпат (див. *Флюорит*), *пегматит,* андезит тощо. Продукцію Н. п. широко використовують в електротех. і хім. пром-сті, в чорній металургії, а також для виготовлення абразивів, паперу, гуми, фарб, скловиробів, виробів з фарфору і фаянсу, кераміки. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, в незначній кількості видобували лише каолін і графіт. Швидкого розвитку ця галузь набула за роки Рад. влади. СРСР посідає перше місце у світі за видобутком товарного графіту. На тер. України є 4 родовища графітової руди. Найбільше підприємство по видобуванню і збагачуванню графіту в республіці і країні — виробниче об'єднання «Кіровоградграфіт», яке розробляє *Завалліське родовище графіту*. На тер. України розробляють 11 родовищ первинних і вторинних каолінів. Вони дають 56,8% видобутку каоліну країни. Найбільші підприємства по видобуванню і збагачуванню каолінів: Просянський (Дніпропетровська область) і Глуховецький (Вінницька область) комбінати. УРСР має незначні поклади пегматиту та слюди. Розробляють їх у Житомир., Ровен., Запоріз. областях. На Закарпатті видобувають *андезит*. Див. також *Корисні копалини*.

Є. Ф. Коваленко.

НЕ́МЕЦЬ (Němec) Богуміл (12.III 1873, Прасек, біля м. Новий Биджов — 7.IV 1966, Прага) — чес. ботанік, акад. Чес. АН (з 1918; з 1952 — Чехосл. АН). Закінчив Празький ун-т (1895), де і викладав (з 1903 — професор). У 1901—38 — директор створеного ним Ін-ту анатомії і фізіології рослин. Один з основоположників експериментальної цитології рослин. Осн. наук. праці— з питань *поліплоїдії, тропізмів,* фізіології росту, подразливості і запліднення у рослин, мікології, фітопатології, історії ботаніки.

НЕМИ́РІВ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. 10,8 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 14 ст. Після *Люблінської унії 1569* Н. загарбала шляхет.Польща (1672—99 Н. був під владою Туреччини), після 2-го поділу Польщі (1793) Н. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1924 Н.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII 1941 — 10.I 1944) в Н. діяла підпільна організація. У селищі — хлібний комбінат, спиртовий, цукр., залізобетонних виробів та цегельний заводи, швейна фабрика «Подолянка», дільниця виробничо-худож. об'єднання «Вінничанка», маслоцех Вінн. мол. з-ду, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Буд. технікум, профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, будинок відпочинку «Авангард». Будинок культури, кінотеатр, 10 б-к; музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова. Архіт. пам'ятки: палац і парк (19 ст.); гімназія (тепер с. ш., 1838, арх. Ф. Мєхович), костьол (1801), церква Трійці (1881), за 3 км від міста — *Немирівське городище* ранньоскіфського періоду (7—6 ст. до н. е.). Пам'ятники В. І. Леніну (1978, скульптор В. Борисенко, арх. А. Ігнащенко), М. О. Некрасову (1971, скульптор О. П. Скобликов, арх. В. Жигулін та А. Крейчі), Марку Вовчку (1975, скульптор П. Мовчун, арх. О. Гайдученя). В Н. народився М. О. *Некрасов*. У 1855—58 тут жили Марко *Вовчок*, укр. фольклорист і етнограф О. В. *Марковіч*. У Н. навчався рос. поет Г. О. *Мачтет*, працював укр. живописець І. М. *Сошенко*. В Н. не раз бував М. І. *Пирогов*.

Літ.: Дець В. Немирів. Путівник. Одеса, 1978.

НЕМИ́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ (місцева назва — Великі Вали) — велике городище ранньоскіфського часу (7—6 ст. до н. е.) біля с. Сажків Немирівського р-ну Вінн. обл. Досліджували його 1909, 1910, 1914, 1946—48. Займає площу бл. 150 га, оточену високим (9 м заввишки) земляним валом і глибоким ровом. Археол. розкопками встановлено, що заселеною була внутрішня, додатково укріплена територія, т. з. Замчисько. Тут виявлено залишки жител — великих землянок, стіни яких були обшиті деревом, з глинобитними печами. Знайдено глиняний посуд, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Населення Н. г., яке жило патріархально-родовим ладом, займалося землеробством і скотарством, а також підтримувало торг. зв'язки з *Ольвією*. На тер. Замчиська в 3—2-му тис. до н. е. було поселення *трипільської культури*, а в 10—13 ст.— давньоруське поселення.

НЕМИ́РІВСЬКИЙ РАЙО́Н — в центр. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 75,2 тис. чол. (1980). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Немирів*.

Н. р. розташований у межах Подільської височини. Поклади граніту. Найбільша ріка — *Південний Буг*. Грунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, клен, береза, липа) займають 20 тис. га. У пром-сті провідне місце посідає переробка с.-г. продукції. Найбільші підприємства: немирівські цукр., спирт., комбікорм., залізобетонних виробів, Ситковецький цукр. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Немирів) та 4 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво — м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 97,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р.— 27 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Немирів, Фердинандівка, Кароліна, Самчинці й Ситківці. Автомоб. шляхів — 582 км, у т. ч. з твердим покриттям — 368 км. У районі — с.-г. (смт Брацлав) та буд. (Немирів) технікуми, профес.-тех. уч-ще (Немирів), 49 заг.-осв., музична і спорт. школи, 82 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; будинок відпочинку «Авангард» (Немирів). 30 будинків культури, 55 клубів, 2 кінотеатри, 75 кіноустановок, 86 б-к. Музеї: краєзнавчий та літ.-меморіальні Марка Вовчка і М. О. Некрасова у Немирові. В с. Шолудьках Н. р. народився укр. архітектор В. В. *Городецький*, у с. Ометинцях — матрос, герой оборони Севастополя у Кримській війні 1853—56 П. М. *Кішка*, в с. Монастирку — укр. композитор М. Д. *Леонтович*, у с. Луці — укр. рад. художник-графік О. С. *Пащенко*. В Н. р. видається газ. «Колгоспні вісті» (з 1931).

М. А. Леванчук.

НЕМИРО́ВИЧ-ДА́НЧЕНКО Володимир Іванович [11 (23). XII 1858, Озургети, тепер м. Махарадзе Груз. РСР — 25.IV 1943, Москва] — рос. рад. режисер, театр. діяч і педагог, письменник, драматург, нар. арт. СРСР (з 1936). У 1876—79 навчався на фіз.-матем. ф-ті Моск. ун-ту. В 70-х рр. почав виступати як театр. критик, писати прозаїчні твори. В 1891—1901 викладав акторську майстерність в муз.-драм. уч-щі при

Моск. філармонічному т-ві (серед його учнів — І. *Москвін*, О. *Книпер-Чехова*, В. *Мейєрхольд* та ін.). Разом з К. *Станіславським* 1898 став засновником і керівником Моск. худож. театру (з 1920 — академічний), спільно виступали проти рутини, театральних штампів, боролися за реалізм і правду життя в мистецтві, розробили основи новаторської режисури, приділяючи увагу розкриттю внутрішньої суті п'єси, відтворенню стилю драматурга й атмосфери епохи. Поставили спектаклі «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад» А. Чехова. Спектаклі Н.-Д.: «Воскресіння», «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «На дні», «Вороги» М. Горького, «Пугачовщина», «Любов Ярова» Треньова, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, за п'єсами У. Шекспіра, Г. Гауптмана, Г. Ібсена та ін. Широку діяльність вів Н.-Д. в галузі муз. театру; організував (1919) Муз. студію при МХТ (з 1926 — Муз. театр ім. В. І. Немировича-Данченка), де здійснив спектаклі або був керівником вистав за творами Т. Хренникова, Д. Шостаковича, Ж. Бізе, Дж. Верді та ін. Серед драм. творів Н.-Д. — «Нова справа» (1889), «Золото» (1894), «Ціна життя» (1896). Н.-Д. високо цінував творчість М. *Заньковецької*, П. *Саксаганського*, М. *Садовського*, був ініціатором постановки «Платона Кречета» О. Корнійчука на сцені МХАТу. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

Тв.: Театральное наследие, т. 1—2. М., 1952—54; Пьесы. М., 1962; Избранные письма (1879—1943), т. 1—2. М., 1979.

Літ.: Марков П. А. Режиссура Вл. И. Немировича-Данченко в музыкальном театре. М., 1960.

НЕМИРО́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [30.III (11.IV) 1859, Полтав. губ.— р. см. невід.] — укр. та рос. композитор, музикознавець і педагог. Закінчив Петерб. (1881) та Моск. (екстерном, 1894) консерваторії. З 1894 викладав гру на фортепіано в муз. уч-щах Харкова і Тбілісі, а також у муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. Автор вокальних («Бандура»), фп. творів і перекладень («Історичний альбом»); музикознавчих праць: «Вища практична школа гри на гармоніумі» (1891), «Порівняльна таблиця кількості інструментів, використовуваних в оркестрі, відносно фортепіано». *І. М. Лисенко.*

НЕ́МІТЦ Олександр Васильович [26.VII (7.VIII) 1879, с. Котюжани, тепер Брічанського р-ну Молд. РСР — 1.X 1967, Ялта] — рад. військ. діяч, віце-адмірал (1941). Закінчив Мор. академію (1912). Контр-адмірал (з 1917). У серпні — грудні 1917 — команд. Чорномор. флотом. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В 1920—21 — команд. мор. силами Республіки, керував бойовими діями флоту проти англ. інтервентів на Каспійському м. і проти врангелівців. Після громадян. війни — на керівній роботі у ВМС і на викладацькій роботі у вищих військ. закладах. З 1947 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

НЕМІША́ЄВЕ (1917—28 — Шевченкове) — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,8 тис. ж. (1980). З-д біохім. препаратів, Укр. н.-д. ін-т картопляного г-ва. Радгосп-технікум, середня школа, лікарня, Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Н. засн. 1900.

НЕ́МІЯ, Немия — річка у Вінн. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 64 км, площа бас. 411 км². Бере початок на *Подільській височині*. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання. Риборозведення. Біля впадіння Н. у Дністер — м. *Могилів-Подільський*.

НЕМОШКА́ЛЕНКО Володимир Володимирович (н. 26.III 1933, Волгоград) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1961. Після закінчення 1956 Київ. політех. ін-ту працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Осн. наук. праці — з фізики твердого тіла, зокрема дослідження електронної структури перехідних металів, їхніх сплавів і сполук методами рентгенівської і фотоелектронної спектроскопії. Разом з ін. вченими відкрив наявність неокислених ультрадисперсних форм простих речовин у місячному грунті. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медаллю. Держ. премія УРСР, 1980. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1977.

НЕМЦЕ́ВИЧ (Niemcewicz) Юліан Урсин [16.II 1757 (за ін. даними — 1758), Скоки, тепер Брест. обл. БРСР — 21.V 1841, Париж] — польс. письменник та історик. Учасник польс. повстань 1794 і 1830—31. У політ. комедії «Повернення посла» (1790) відстоював потребу соціально-освітніх змін. Байки, памфлети й сатири «На тарговицьких ватажків» та «Уривок із Тарговицької біблії» (обидві — 1792) спрямовані проти польс. магнатів. «Історичні пісні» (1816) пройняті патріотич. мотивами. В романі «Ян з Тенчина» (1825) показав життя і побут Польщі 16 ст. В 1782, 1786, 1818, 1820 відвідав Україну, про що писав у «Спогадах моїх літ» (вид. 1848). В монографії «Історія панування Сигізмунда III» (т. 1—3, 1819), «Збірнику історичних мемуарів про давню Польщу» (т. 1—5, 1822—30) подав відомості про Г. Лободу, С. Наливайка, Б. Хмельницького, про Київ, соціальні рухи і побут на Україні, істор. пісні й думи. Уривки з трагедії Н. «Богдан Хмельницький» опубліковано в журн. «Памєнтнік літерацкі» («Літературні записки», 1906).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 1. М., 1963. *І. М. Лозинський.*

НЕ́МЦОВА (Němcová) Божена (уродж.— Барбора Панклова; Божена — псевд.; 4.II 1820, Відень — 21.I 1862, Прага) — чес. письменниця. Дебютувала віршами «Чеським жінкам» і «Славний ранок» (обидва — 1843). Перші книги прози — «Народні казки й перекази» (ч. 1—7, 1845—47). З глибоким співчуттям зустріла революцію 1848. За просв. роботу серед селянства і волелюбні виступи в прогресивній пресі зазнала переслідувань влади. Оповідання й повісті з нар. життя «Дика Бара», «В замку й біля замку», «Гірське село» (усі — 1856) і особливо повість «Бабуся» (1855) пройняті співчуттям до бідного селянства, розкривали гострі соціальні контрасти, ставили питання про місце жінки в сусп. житті. Вони відіграли важливу роль у формуванні реалізму в чес. л-рі. Зібрала й видала в перекладі чес. мовою «Словацькі казки» (1857—58).

Тв.: Укр. перекл.— Три казки. К., 1958; Бабуся. К., 1962; Дика Бара та інші твори. К., 1970; Рос. перекл.— Дикая Бара и другие рассказы. М., 1954; Бабушка. М., 1956; Сказки.— Повести.— Рассказы. М.— Л., 1961; В замке и около замка. Л., 1970.

Літ.: Мішкова О. Л. Велика чеська письменниця Божена Нємцова. К., 1962; Фучик Ю. Борющаяся Божена Немцова. В кн.: Фучик Ю. Избранное. М., 1955. *І. М. Лозинський.*

В. І. Немирович-Данченко.

НЕНАДКЕ́ВИЧ Євген Олександрович [17 (29).XII 1882, с. Довгалівка, тепер Білогірського р-ну Хмельн. обл.— 30.IX 1966, Житомир] — укр. рад. літературознавець і педагог. Н. закінчив Петерб. духовну академію. Друкуватися почав 1904. Працював учителем л-ри в школах Кременчука та Житомира (1907—19). З 1920 викладав укр. та рос. л-ру у вузах. З 1947 жив у Житомирі. Автор книг «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—58)» (К., 1956), «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр.» (К., 1959), статей про творчість Шевченка.

І. М. Лисенко.

Б. Немцова.

НЕНА́ПАДУ ПРИ́НЦИП — один з основних принципів сучасного *міжнародного права*, який проголошує недопустимість розв'язання війни або ін. застосування збройної сили однією державою проти іншої з будь-яких політ., економічних, стратегічних або ін. міркувань. Дотримуючись цього принципу, д-ва тим самим на практиці проводить політику *мирного співіснування*. Н. п. є одним з гол. принципів *Статуту ООН*, що зобов'язує д-ви утримуватися в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування як проти тер. недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і якимось ін. чином, не сумісним з цілями ООН. Закріплений у ряді багатосторонніх і двосторонніх договорів про ненапад. Незастосування сили або погрози силою визначено в зобов'язаннях д-в — учасниць *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. Рад. Союз, ін. соціалістичні країни послідовно виступають за підвищення ефективності принципу незастосування сили. XXIV з'їзд КПРС одним із завдань зміцнення миру та безпеки народів визначив перетворення відмови від застосування сили і погрози її застосування для розв'язання спірних питань на закон міжнар. життя. Реалізуючи настанови схваленої XXV з'їздом КПРС програми дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу

В. І. Невашев.

і незалежність народів, Рад. д-ва внесла у 1976 на розгляд Генеральної Асамблеї ООН і настійно домагається укладення всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах. Конституція СРСР (ст. 29) одним з принципів суверенної рівності, на основі якого грунтуються відносини СРСР з ін. д-вами, визначила взаємну відмову від застосування сили або погрози силою.

Ю. В. Костенко.

НЕНАСИ́ЧЕНИЙ РО́ЗЧИН — *розчин*, в якому концентрація розчиненої речовини менша, ніж у *насиченому розчині* (за тих же умов). В Н. р. (при сталих зовн. умовах) речовина може розчинятися, доки розчин не стане насиченим.

НЕНАСИ́ЧЕНІ ВУГЛЕВО́ДНІ — органічні сполуки з незамкненим ланцюгом, що складаються з вуглецю та водню і містять один чи кілька вуглець-вуглецевих *кратних зв'язків* у молекулі. Н. в., що містять один *подвійний зв'язок* — олефіни заг. формули C_nH_{2n}, становлять *гомологічний ряд* етилену, а ті, що містять *потрійний зв'язок* і мають заг. формулу C_nH_{2n-2}, утворюють гомологічний ряд ацетилену. Н. в. ряду етилену з числом атомів вуглецю до 4 (C_4) — гази, від C_5 до C_{17} — рідини, вищі за C_{18} — тверді речовини. Вони малорозчинні у воді. Етилен і ще більшою мірою ацетилен утворюють з повітрям вибухові суміші. Н. в. — реакційноздатні сполуки, для яких характерні реакції *полімеризації*, приєднання в місцях подвійних або потрійних зв'язків водню, води, галогенів, галогеноводнів, кисню та ін. Для ацетилену та його гомологів характерна реакція заміщення водню при потрійному зв'язку металами. Велику кількість Н. в. ряду етилену добувають при *крекінгу* нафти. Н. в. широко застосовують у виробн. *пластичних мас* (поліетилену, поліпропілену), синтетичного *каучуку* та багатьох важливих органічних сполук: *спирту, вінілхлориду, етиленгліколю, ацетальдегіду, вінілацетату* тощо.

О. І. Толмачов.

НЕНА́ШЕВ Володимир Іванович (н. 14.III 1923, с. Русаново, тепер Борисоглєбського р-ну Ворон. обл.) — рос. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. Після закінчення 1944 Моск. ін-ту театр. мист-ва працював режисером у театрах Таганрога, Ростова-на-Дону, гол. режисером Харків. рос. драм. театру ім. О. Пушкіна (1963—75), Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1975—78). Вистави: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Три сестри» А. Чехова, «Безприданниця» О. Островського, «Піднята цілина» за М. Шолоховим, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Пора жовтого листя» М. Зарудного та ін. З 1978 — викладає в Ін-ті театр. мист. в Москві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

НЕ́НЕЦЬКА МО́ВА — мова *ненців*. Належить до *самодійських мов*. Розмовляють нею 24 тис. чол. (1979, перепис). У Н. м. розрізняють тундрове й лісове наріччя. Характерні риси: наявність трьох ступенів довготи голосних, двох гортанних проривних фонем. Форми слів утворюються здебільшого за допомогою суфіксальної *аглютинації*. Є три числа, категорії роду немає. Широко вживаються *післяйменники*. Писемність 1931—37 — на лат. основі, з 1937 — на базі рос. графіки.

Н. М. Терещенко.

НЕ́НЕЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Арх. обл. РРФСР. Утворений 15.VII 1929. Розташований на крайньому Пн. Сх. Східно-Європейської рівнини. Омивається водами Білого, Баренцового та Карського морів. Включає о-ви Колгуєв та Вайгач. Площа 176,7 тис. км². Нас. 48 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — ненці, живуть також комі, росіяни, українці та ін. Міськ. нас.— 59%. В окрузі — 1 місто й 1 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Нар'ян-Мар*. Н. а. о. нагороджено орденами Дружби народів (1973) і Трудового Червоного Прапора (1979). Поверхня — погорбована рівнина, зайнята *Большеземельською тундрою* та Малоземельською тундрою. На Пн. Сх.— хр. Пай-Хой (вис. до 467 м), на Зх.— відроги Тіманського кряжа, на п-ові Канін — хр. Канін-Камінь. Виявлено поклади нафти, горючого газу. Клімат суворий, з холодною зимою і прохолодним коротким літом. Пересічна т-ра січня від —12 до —22°, липня від +5 до +13°. Опадів 280—420 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Найбільша ріка — *Печора*. Багато озер. Майже повсюдно болота. Пн. частина округу розташована в зоні тундри, пд.— в зоні лісотундри. Грунти тундрові глейові й торфово-глейові. Осн. галузі г-ва — оленярство (Н. а. о.— один з провідних оленярських районів СРСР), рибальство, мисливство, мор. звіробійний та хутровий промисли. Значного розвитку набуло кліткове звірівництво (блакитний песець, сріблясто-чорна лисиця, норка). Дедалі більшого значення набуває тваринництво м'ясо-мол. напряму. Пром. виробн. базується гол. чин. на переробці місц. сировини (риб на, мол., м'ясоконсервна галузі). Гол. підприємства — у Нар'ян-Марі. Заготівля й переробка деревини. Велике значення для розвитку Н. а. о. має *Північний морський шлях*. Мор. порти — Нар'ян-Мар, Амдерма. Судноплавство по Печорі, у Нар'ян-Марі — аеропорт. **Культура.** В 1914 серед ненецького населення було 98% неписьменних. За роки Рад. влади створено писемність ненецькою мовою, ліквідовано неписьменність. У 1978/79 навч. р. у заг.-осв. школах округу налічувалося 8,5 тис. учнів, у зооовет. технікумі і пед. уч-щі (обидва — в Нар'ян-Марі) — 600 учнів. У Нар'ян-Марі працює с.-г. дослідна станція Н.-д. ін-ту с. г. Крайньої Півночі. В окрузі 37 масових б-к, 56 клубних закладів, Будинок нар. творчості, Будинок піонерів, 59 кіноустановок, окружний краєзнавчий музей (1979). Виходить окружна газ. рос. мовою «Наръяна вындер» (підзаголовок — «Красный тундровик»). Радіомовлення ненецькою і рос. мовами. Телезв'язок Нар'ян-Мара і найближчих нас. пунктів здійснюється за допомогою наземної приймальної станції «Орбіта». **Народне мистецтво.** Здавна поширені аплікація з хутра, шкіри й сукна, різьблення на дереві, кістці й бересті. Одяг і взуття роблять з хутра й шкіри, оздоблюють смугами геометризованого орнаменту. Шкіряні сумки й кисети розшивають кольоровим бісером. У минулому з дерева виготовляли антропоморфні ідоли — «сядеї».

Ненецький автономний округ.
Ненецький кисет. Мозаїка з хутра.

НЕ́ННІ (Nenni) П'єтро (9.II 1891, Фаенца, Равенна — 1.I 1980, Рим) — діяч італ. і міжнар. соціалістичного руху. За фахом журналіст. Учасник 1-ї світової війни 1914—18. З 1921 — член Італ. соціалістичної партії (ІСП). В 1922—23 — редактор газ. «*Аванті!*». В 1931—39 — генеральний секретар ІСП, член Виконкому *Інтернаціоналу 2-го*. Учасник нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39. У 1943—44, 1949—63 — генеральний секретар ІСП. У 1945—47, 1963—68 — член урядів. У 1950—55 — віце-президент *Всесвітньої Ради Миру*. В 1966—69 — голова Об'єднаної соціалістичної партії (з 1968 — ІСП — Італ. секція Соціалістичного інтернаціоналу). В 1969 обраний віце-головою *Соціалістичного інтернаціоналу*. В 1973—80 — голова ІСП. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

НЕ́НЦІ (самоназва — ненець; кол. назва — самоїди, юраки) — народ, який живе переважно в *Ненецькому автономному окрузі, Ямало-Ненецькому автономному окрузі, Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономному окрузі*. Чисельність — 30 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ненецька (див. *Ненецька мова*). Н., ймовірно, склалися в результаті змішання самодійських саянських племен, які в 1-му тис. переселилися на Пн., з місц. населенням сибірської тундри. В 16 ст. увійшли до складу Рос. д-ви. Частина Н. сприйняла православ'я, але більшість додержувалась анімістичних вірувань (див. *Анімізм*), було поширене *шаманство*. До поч. 20 ст. у Н. лишалися значні пережитки родового ладу. За Рад. влади в житті Н. відбулися докорінні зміни. Н. здобули автономію. В колгоспах поряд з традиційними заняттями — оленярством, рибальством, мисливством — розвиваються городництво та звірівництво. Частина Н. працює в пром-сті. Створилась і зросла своя інтелігенція.

НЕО... (від грец. νέος — новий) — частина складних слів, яка означає «новий» (напр. *неологізми*).

НЕОАНТРОПИ (від *нео...* і грец. ἄνθρωπος — людина) — людина сучасного типу (Homo sapiens), з'явилась на межі серед. і пізнього *палеоліту*. Щодо походження Н. існує дві теорії — *поліцентризм* і *моноцентризм*. Давні Н. створили багату пізньопалеолітичну культуру (знаряддя праці з каменю, кістки й рогу, житла, шитий одяг, поліхромний живопис на стінах печер, скульптура тощо). Для Н. характерні пряме широке чоло без надорбітального валика, роз-

винутий головний мозок, виступаюче підборіддя. Серед Н. Європи і пд.-зх. Азії переважав високорослий т. з. кроманьйонський тип (див. *Кроманьйонці*), що був основою формування європеоїдної раси та її розгалужень. Як і сучас. європейці, цей тип характеризувався виступаючим носом; ряд його рис (дуже довгий вузький череп, широке обличчя тощо) фіксуються у слов'ян і балтів за середньовіччя. Палеоантропологія свідчить, що поділ на великі раси намітився в Н. уже за пізнього палеоліту.

В. Д. Дяченко.

НЕОБЕРЕ́ЖНІСТЬ — одна з форм вини особи. Див. *Вина.*

НЕОБІХЕВІОРИ́ЗМ — напрям у сучасній, переважно амер. психології. Виник у 30-і рр. 20 ст. як спроба подолати прямолінійність і спрощення класичного *біхевіоризму*. Представники Н. (Е. Толмен, К. Халл, Б. *Скіннер*), не довіряючи даним інтроспекції, запроваджують у біхевіористичну схему поведінки «стимул — реакція» (поведінка — безпосередня реакція на зовн. стимул) ще т. з. проміжні змінні, які слід розуміти як сукупність різних пізнавальних і спонукальних факторів. Механіцизм класичного біхевіоризму Н. намагається виправляти телеологізмом — ідеалістичною постановкою проблеми цілеспрямованості поведінки тварин і людини. В особі Б. Скіннера сучасний Н., наслідуючи традиції Дж. Уотсона, проголошує ідеї вдосконалення бурж. суспільства без радикальної зміни його класової структури. Філос. основою Н. є *операціоналізм.*

Літ.: Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974; Роменець В. А. Історія психології. К., 1978.

В. А. Роменець.

НЕОБОРО́ТНИЙ ПРОЦЕ́С — фізичний процес, який не може протікати у зворотному напрямі так, щоб система, яка його здійснює, пройшла через усі ті ж проміжні стани. Н. п. є *нерівноважним процесом*. При Н. п. система не може повернутися у початкове положення без того, щоб у станах зовн. тіл, з якими вона взаємодіє, не залишилось яких-небудь змін. Внаслідок тертя, дифузії, теплообміну, випромінювання і т. д. всі реальні процеси є необоротними. В ізольованих системах Н. п. супроводиться зростанням *ентропії*.

НЕОБОРО́ТНІ РЕА́КЦІЇ — хімічні реакції, при яких взаємодіючі речовини повністю перетворюються на продукти реакції, що не взаємодіють між собою в умовах реакції. Напр., реакції горіння, розкладання багатьох речовин тощо.

НЕОБОРО́ТНІСТЬ — характеристика спрямованості процесів, яка виключає можливість повторення попередніх станів, повернення до вихідного етапу. Н. зумовлена нескінченністю і невичерпною складністю структури *матерії*, наявністю в ній безлічі можливостей змін. У розвитку явищ Н. набуває діалектичного характеру. Здійснюється через свою протилежність — оборотність, яка виражається в закономірності повторення (на новій основі) в *розвитку* явища лише певних рис його вихідного стану (див. *Заперечення заперечення закон, Необоротності еволюції закон*).

НЕОБОРО́ТНОСТІ ЕВОЛЮ́ЦІЇ ЗАКО́Н, Долло закон — закон, що відображає хід історичного розвитку органічного світу і виключає можливість здійснення еволюційного процесу в зворотному напрямі. Ще Ч. *Дарвін* підкреслював, що *вид* або якась інша систематична група організмів, яка зникла, не може з'явитися знову. Зниклий вид не може бути відтворений, навіть якщо б виниклі від нього форми потрапили знову в умови життя, тотожні з тими, в яких він існував. До того ж точне відтворення умов існування, в яких розвивався цей вид, неможливе. Вперше Н. е. з. був чітко сформульований бельг. палеонтологом Л. *Долло* (1893). За цим законом організм не може повернутися, навіть частково, до попереднього стану, вже досягнутого в ряду його предків. Деякі дослідники вказували, що цей закон не може мати абсолютного значення по відношенню до окремих органів. Дійсно, статистично ймовірне відтворення окремих ознак предків. Проте абсолютно неможливе відтворення генної основи організмів, що зникли в процесі істор. розвитку, отже, і характерної для них організації.

О. П. Маркевич.

НЕОБХІ́ДНА ОБОРО́НА — в кримінальному праві обставина, що відповідно до закону виключає *відповідальність кримінальну* особи за шкоду, яку вона заподіяла іншій особі (нападникові). Дія, вчинена в стані Н. о., не є злочином, оскільки вона позбавлена сусп. небезпеки і не є протиправною. Ст. 13 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР ст. 15 КК УРСР) допускає Н. о. при захисті інтересів Рад. д-ви, громад. інтересів, особи чи прав того, хто обороняється, або ін. людини від суспільно небезпечного посягання. Закріплюючи право рад. громадян на Н. о., д-ва цим створює умови для своєчасного відвернення шкоди, яка загрожує охоронюваним законом інтересам, захисту *правопорядку*, полегшує боротьбу зі *злочинністю*. Осн. зміст Н. о. полягає в тому, що нападникові заподіюється шкода з тим, щоб змусити його припинити напад. Така дія вважається правомірною, якщо вона відповідає певним вимогам. Вона, зокрема, має бути спрямована проти суспільно небезпечного посягання і завдавати шкоди лише особі, яка посягає на правоохоронювані інтереси, а не ін. особі (див. *Крайня необхідність*). Н. о. є правомірною, якщо посягання було наявним, тобто коли напад або почався або існувала реальна загроза нападу. І, нарешті, вона не повинна перевищувати меж необхідності. При цьому треба враховувати реальні можливості особи, яка зазнала нападу, визначити в конкретних умовах характер загрожуючої небезпеки і обрати відповідні засоби захисту. Якщо через душевне хвилювання, викликане раптовістю нападу, особа не спроможна була це зробити і завдала нападникові більшої шкоди, ніж це викликалося необхідністю, її дії вважаються вчиненими в стані Н. о. Перевищенням меж Н. о. визнається лише явна невідповідність засобів захисту характерові і небезпечності посягання.

Ф. Г. Бурчак.

НЕОБХІ́ДНА ПРА́ЦЯ — праця, затрачена працівниками матеріального виробництва на створення *необхідного продукту*, що йде на відтворення *робочої сили*. За первіснообщинного ладу з його низькою продуктивністю праці вся праця була практично необхідною. З розвитком продуктивних сил, зростанням продуктивності праці Н. п. становить лише частину *робочого дня*, решта є *додатковою працею*. За капіталізму поділ праці на Н. п. і додаткову має антагоністичний характер, а співвідношення їх виражає ступінь експлуатації трудящих капіталом. За соціалізму між Н. п. і додатковою не існує антагоністичних суперечностей. Поділ праці на необхідну і додаткову відображає особливості розподілу *сукупного суспільного продукту* в інтересах усіх членів суспільства.

НЕОБХІ́ДНИЙ ПРОДУ́КТ — частина *сукупного суспільного продукту*, створена *необхідною працею* трудівників сфери матеріального виробництва, що йде на утримання самих працівників та їхніх сімей, а також на підготовку й навчання працівників. За капіталізму Н. п. дорівнює вартості *робочої сили*. Капіталісти намагаються обмежити Н. п. для збільшення *додаткового продукту*, а отже і *додаткової вартості*. За соціалізму Н. п. і додатковий в кінцевому підсумку використовують в інтересах усіх трудящих, які працюють на себе, на своє суспільство. В соціалістичному суспільстві трудящі одержують Н. п. у формі *заробітної плати*, виплат із *суспільних фондів споживання*, *оплати праці* в колгоспах, доходів від *особистого підсобного господарства*. Відтворення Н. п. підпорядковане всебічному й гармонійному розвиткові людини, що випливає з *основного економічного закону соціалізму*.

П. Непні.

НЕОБХІ́ДНИЙ РОБО́ЧИЙ ЧАС — частина робочого дня, протягом якої створюються матеріальні блага, необхідні для відтворення робочої сили самого працівника та утримання його сім'ї. Протягом Н. р. ч. створюється *необхідний продукт*. Н. р. ч. за *капіталізму* є час, що витрачається на *відтворення* змінного *капіталу*. В гонитві за *прибутком* капіталісти намагаються зменшити Н. р. ч., посилюючи експлуатацію *робітничого класу*. Це спричинює загострення класової боротьби між працею і капіталом. За *соціалізму* Н. р. ч.— це час, протягом якого працівник соціалістичного виробн. створює ту частину сусп. продукту, яка забезпечує як відтворення його життєвих сил, так і всебічний розвиток його фіз. і духовних здібностей.

НЕОБХІ́ДНІ І ДОСТА́ТНІ УМО́ВИ в математиці. Необхідними умовами є такі умови, без яких твердження напевно не може бути правильним, а достатніми умовами — умови, за яких твердження обов'яз-

ково правильне. Напр., необхідною умовою *подільності* цілого числа на 4 є те, щоб воно закінчувалось парною цифрою. Але ця умова не є достатньою (напр., 22 не ділиться на 4). Достатньою умовою подільності багатозначного числа на 4 є, напр., те, щоб воно закінчувалось на 20. Але ця умова не є необхідною, бо, напр., 128 також ділиться на 4. Н. і д. у. подільності цілого числа $N > 10$ на 4 така: двозначне число, на яке закінчується дане, повинно ділитися на 4.

НЕОБХІ́ДНІСТЬ І ВИПАДКО́ВІСТЬ — філософські категорії для позначення двох протилежних форм всезагального зв'язку між явищами дійсності. Необхідність відображає внутр. закономірність у зв'язках між явищами, яка зумовлює їхнє існування, виникнення і зникнення. Необхідністю є те, що неодмінно має статися в даних умовах. Кожний об'єктивний закон розвитку природи або суспільства відбиває необхідний зв'язок між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Випадковість виражає зовн. зумовленість явищ, те, що може статися або не статися, відбутися так чи по-іншому. Невизнання об'єктивного характеру випадковості представниками домарксистського детермінізму призводило в кінцевому підсумку до *фаталізму*, а заперечення необхідності суб'єктивно-ідеалістичними теоріями (скептицизм, прагматизм тощо) зводить пояснення всіх явищ до випадковості. Діалектико-матеріаліст. розуміння Н. і в. дала лише марксистсько-ленінська філософія. Розкривши об'єктивну основу Н. і в., вона показала діалектичний характер їх взаємовідношення як взаємопов'язаних категорій, що в процесі розвитку переходять одна в одну. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як необхідність проявляється через випадковість. Одне й те саме явище, випадкове в одному відношенні, виступає як необхідне в іншому. Категорії Н. і в. нерозривно пов'язані з *причинністю*, закономірністю, *можливістю і дійсністю*, свободою (див. *Свобода і необхідність*) та ін. категоріями діалектики. Як і всі закони і категорії матеріалістич. діалектики, Н. і в. є вузловими пунктами пізнання об'єктивної дійсності і знаряддям її перетворення.

В. Г. Яценко.

НЕОВІТАЛІ́ЗМ — ідеалістичне вчення в біології, одна з форм *віталізму*. Н. прийшов на зміну «старому» віталізму у 2-й пол. 19 ст. Основоположником Н. вважають Г. *Дріша*, який стверджував, що цілісність і гармонійність розвитку організму визначаються особливим надматеріальним динамічним фактором, або «ентелехією», і що саме вона («ентелехія») зумовлює успадковування нащадками властивостей батьків та вищу нервову діяльність. На протилежність вченню Ч. *Дарвіна* про відносний характер органічної *доцільності* Г. Дріш стверджував, що вона має абсолютний характер і контролюється «ентелехією». Інші прибічники Н. вважають основою фізіол. процесів і розвитку організмів такі «організуючі фактори», як «домінанта», «життєва енергія», «силове поле» тощо, дія яких також пов'язується з нематеріальним началом. Кінець кінцем Н. змикається з *теологією* і гальмує прогрес біол. науки.

Б. Г. Новиков.

НЕОГЕГЕЛЬЯ́НСТВО — течія ідеалістичної філософії кінця 19 — 1-ї третини 20 ст., яка використовувала деякі мотиви діалектики та ідеалістичного вчення Г. В. Ф. *Гегеля* про *дух* з метою буржуазно-ліберального примирення суспільних суперечностей імперіалізму. Для Н. характерні заперечення об'єктивної діалектики, інтерпретація її виключно як діалектики духу, витлумачення гегелівської філософії в дусі *ірраціоналізму*. Н. розглядає суспільство і природу як «абсолютне поняття», в якому містичним чином ліквідуються всі класові конфлікти і розв'язуються наук. проблеми. Поклавши початок популяризації філософії Гегеля у Великобританії та США, Н. було тісно пов'язане з апологією «тоталітарної» д-ви, яка нібито долає клас. суперечності, забезпечує єдність нації. В Італії та Німеччині вульгаризоване Н. безпосередньо вплинуло на формування ідеології *фашизму*. На сучас. етапі Н., яке ніколи не було чітко оформленим єдиним напрямом, по суті розчинилося в ін. течіях бурж. філософії. Н. стимулювало осн. ідеї *персоналізму*, а його ірраціоналізм був підхоплений *«філософією життя», екзистенціалізмом, франкфуртською школою.* Існують «Міжнародне гегелівське об'єднання» і «Міжнародне гегелівське товариство» (ФРН), що проводять симпозіуми, конгреси, публікують матеріали з проблем, постановка яких пов'язана з діалектичним ідеалізмом Гегеля.

Є. К. Бистрицький.

НЕОГЕ́НОВИЙ ПЕРІ́ОД І НЕОГЕ́НОВА СИСТЕ́МА, неоген (від *нео...* і грец. γένεσις — походження) — другий період кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав після палеогенового періоду (бл. 25 млн. років тому) і тривав до антропогенового (четвертинного) періоду (бл. 23,5 млн. років). Неогенову систему виділив англ. геолог Ч. *Лайєль* 1833, назву запропонував австр. геолог М. Гернес 1853. Неогенову систему поділяють на два відділи: нижній — міоцен (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) та верхній — пліоцен (див. *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*). В СРСР у міоцені виділяють бурдигальський, гельветський, баденський, сарматський і меотичний яруси, у пліоцені — понтичний, кімерійський і куяльницький яруси. У неогені продовжувалося формування *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Тривали активні тектонічні процеси, підняття гірських хребтів Альп, Карпат, Піренеїв, Апеннін, Криму, Кавказу та ін., утворення міжгірних та *передових прогинів*. Значні тер. земної поверхні звільнилися від моря, на них утворилися червоноколірні піщано-глинисті *континентальні відклади*. У мор. басейнах нагромаджувалися потужні товщі (до кількох тисяч метрів) уламкових та органогенних відкладів, у лагунах — соленосні відклади. У кінці неогенового періоду утворилися западини внутр. морів — Лігурійського, Тірренського, Іонічного, Адріатичного, Мармурового, Чорного і Каспійського. Мор. басейни населяли різні риби, *двостулкові молюски, черевоногі молюски, форамініфери,* остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), *голкошкірі, моховатки* та ін. Значно змінилася наземна фауна. З'явилися ведмеді, борсуки, гієни, *мастодонти, гіпаріони,* свині, антилопи, олені, бики, вівці, людиноподібні мавпи. Великого розвитку набули птахи, особливо страуси. У верх. міоцені виник сухопутний зв'язок між Європою, Азією і Пн. Америкою, який зумовив міграцію *ссавців* і їхнє дальше розселення. Клімат Пн. півкулі на поч. неогенового періоду був тепліший і вологіший, ніж у сучасну епоху, близький до субтропічного. У міоцені в пн. частині Європи і Пн. Америці поряд з хвойними росли широколистяні ліси з представниками вічнозеленої флори; на Пд. Європи були субтропічні, а місцями й тропічні ліси. На тер. України відклади неогенової системи поширені гол. чин. у *Причорноморській западині, Передкарпатському прогині* й *Закарпатському прогині,* нерідко вони виходять на поверхню. Переважають *теригенні відклади* (гол. чин. піски, глини, галечники, конгломерати), органогенні (вапняки), хемогенні (гіпси, солі) та вулканогенні (останні в межах *Карпатської складчастої системи*) відклади. З ними пов'язані поклади нафти і газу, бурого вугілля, кам. і калійної солей, заліз. руди, бентонітових глин, буд. матеріалів, а також мінеральні води.

Літ.: Андрусов Н. И. Избранные труды, т. 1—4. М., 1961—65; Стратиграфия СССР, т. 12. Неоген СССР. М.—Л., 1940; Стратиграфія УРСР, т. 10. К., 1975.

В. Я. Дідковський.

НЕОГЕ́Я (від *нео...* і грец. γῆ — земля) — біогеографічний підрозділ (царство), рівнозначний *Неотропічній біогеографічній області*.

НЕОДАРВІНІ́ЗМ — еволюційна концепція, що являє собою спробу обновлення, нового тлумачення класичного *дарвінізму*. Основи закладені А. *Вейсманом*. Захищаючи теорію Ч. Дарвіна, Вейсман розвинув умоглядну теорію *спадковості*, згідно з якою в організмі існують соматична (див. *Сома*), або тілесна, плазма та зародкова плазма (гіпотеза «зародкової плазми»), або речовина спадковості. Зародкова плазма, в свою чергу, складається із внутрішньоклітинних одиниць спадковості — детермінант, які містяться в *хромосомах* і не залежні від соматоплазми та умов навколишнього середовища. Вейсман помилково вважав, що об'єктом *добору природного* є не організми, а тільки їх детермінанти. При цьому нові ознаки можуть виникнути лише в результаті боротьби детермінант та їх перекомбінації, що відбувається в процесі *запліднення*

(гіпотеза «зародкового добору»). Недоліком концепції Вейсмана є також повне заперечення ним ролі неспадкової *мінливості* (див. *Модифікації* в біології) в еволюції. Таким чином, спроби Вейсмана пов'язати дані *генетики* з теорією Дарвіна виявилися неспроможними. Проте слід зазначити, що окремі уявлення Вейсмана (напр., про визначення деяких ознак незалежними спадковими внутрішньоклітинними елементами), сформульовані в його теорії спадковості, виявилися перспективними і набули розвитку в сучас. генетиці.

О. П. Маркевич.

НЕОДИ́М (Neodymium; від грец. νέος — новий і δίδυμος — подвійний), Nd — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 60, ат. м. 144,24; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1885 австр. хімік К. А. фон Вельсбах. Вміст Н. у земній корі $2{,}5 \cdot 10^{-3}$% за масою. Н.— рідкісноземельний метал сріблясто-білого кольору, густ. 7007 кг/м³, $t_{вд}$ 1016° С, $t_{кип}$ 3082° С. Солі Nd^{+3} фіолетово-блакитного кольору. Застосовують Н. у металургії, у виробн. скла, в радіоелектроніці тощо.

НЕОЗНА́ЧЕНА ФО́РМА ДІЄСЛО́ВА — незмінна форма дієслова. Див. *Інфінітив*.

НЕОІМПРЕСІОНІ́ЗМ — течія в живописі. Представники Н. розвивали суб'єктивні тенденції *імпресіонізму*, намагалися науково обгрунтувати, надати методичного характеру прийомам розкладання складних тонів на чисті кольори (див. *Пуантилізм*). Твори Н. нагадували *мозаїку*, в них було втрачено матеріальність при передачі реальних явищ. Н. виник у Франції бл. 1885, наприкінці 19 — поч. 20 ст. Н. поширився в Бельгії, Італії та ін. країнах. Представники: Ж. Сера, П. *Сіньяк* та ін.

Літ.: Синьяк П. От Эж. Делакруа к неоимпрессионизму. Пер. с франц. М., 1913.

НЕОКАНТІА́НСТВО — ідеалістичний напрям бурж. філософії, що виник у Німеччині в 2-й пол. 19 ст. на основі суб'єктивно-ідеалістичної інтерпретації вчення І. *Канта*. Засновники Н.— О. Ліберман і Ф. Ланге висунули гасло «Назад до Канта», яке означало перегляд його філософії з позицій ідеалізму, вилучення з неї матеріалістичних елементів, посилення *агностицизму*. Н. поширилося в Італії, Франції, Росії та ін. країнах. У Росії Н. пропагували Г. *Челпанов*, О. *Введенський* та представники *«легального марксизму»*. На Україні погляди Н. поділяли І. Личков, Л. Лежнєв, Д. Богдашевський, О. *Кістяківський*. З численних шкіл Н. найвпливовішими були *марбурзька школа* і *баденська школа*. Ідеї Н. у галузі етики були розвинуті в т. з. теорію *«етичного соціалізму»*, яку використали лідери *Інтернаціоналу 2-го* для ревізії марксизму, оголосивши соціалізм недосяжною метою класової боротьби пролетаріату. Класики марксизму-ленінізму викрили опортуністичну сутність Н., показали його об'єктивний зв'язок з класовими інтересами буржуазії. Н. ідейно вплинуло на *неогегельянство*, *позитивізм*, *феноменологію*, філософську *герменевтику*, сучасний соціал-реформізм. Різні ідеалістичні інтерпретації творчої спадщини Канта пропагує «Кантівське товариство» (ФРН).

Є. К. Бистрицький.

НЕОКАТАСТРОФІ́ЗМ — концепція в геології, яка розглядає історію розвитку Землі як періодичне чергування тривалих періодів осадконагромадження в умовах тектонічного спокою з більш короткими періодами складкоутворення і *гороутворення*, що відбувалися одночасно на всій планеті. Прихильники Н. відроджують деякі концепції *катастрофізму*. Ідеї Н. сформулював нім. геолог Г. Штілле 1924. Зародилися вони у 1-й пол. 19 ст. в працях французького вченого Елі де Бомона — послідовника Ж. *Кюв'є*. Погляди Г. Штілле радянський вчений М. С. *Шатський* охарактеризував як «неокатастрофізм». Деякі представники Н. розвивають уявлення про катастрофічні події в масштабі *Всесвіту*. Рад. геологи, базуючись на діалектичному вченні, дотримуються поглядів про безперервно переривчастий хід тектонічних рухів. Суть його полягає в тому, що в процесі геол. розвитку Землі тривалі епохи повільного росту складок гірських порід і одночасного осадконагромадження періодично чергуються з порівняно короткочасними епохами інтенсивного складко- та гороутворення. Однак останні не відбуваються одноактно у загальнопланетарному масштабі, а проявляються на обмежених територіях. Про це свідчать і нові дані про будову і розвиток Землі.

Літ.: Шатский Н. С. О длительности складкообразования и о фазах складчатости. «Известия АН СССР». Серия геологическая, 1951, № 1; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1973; Штилле Г. Избранные труды. Пер. с нем. М., 1964.

Ю. М. Довгаль.

НЕОКЕЙНСІА́НСТВО — бурж. концепції державно-монополістичного регулювання процесу капіталістичного *відтворення*. Виникло після 2-ї світової війни відповідно до нових істор. умов як модифікація осн. принципів *кейнсіанства*. Представники — Р. Харрод, Н. Калдор, Дж. Робінсон (Великобританія), Е. Домар, А. Хансен (США) та ін. Концепції Н. базуються на аналізі кількісних залежностей макроекономічних величин (див. *Макроекономіка*) при повному ігноруванні соціально-екон. факторів. З метою пошуку шляхів забезпечення сталих темпів екон. розвитку капіталістичної системи Н. осн. увагу приділяє проблемам екон. зростання (див. *«Економічного зростання теорії»*). Важливе місце в них відводиться проблемам *нагромадження капіталу* та використання *інвестицій*. З 70-х рр. 20 ст., коли нестійкість розвитку капіталістичної економіки ще більше посилилась і умови відтворення погіршились, Н. стало складовою частиною нової системи поглядів на екон. зростання та розподіл, названої *посткейнсіанством*.

М. Й. Лозюк.

«НЕОКЛА́СИКИ» — угруповання в укр. літературі 20-х рр. Створилося з представників укр. інтелігенції, які об'єднувалися (1918—20) навколо журн. *«Книгар»* (М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Дрáй-Хмара, О. Бургардт). Найактивніше діяли 1922—27. Вважаючи себе представниками «чистого мистецтва», проповідували аполітизм, орієнтувалися на античні зразки, але гол. чин. на бурж. мистецтво Заходу. Під час літ. дискусії 1925—28 підтримували націонал-ухильницькі заклики М. Хвильового, що їх поділяло і керівництво *Вапліте*. Дальший розвиток л-ри Рад. України визначив різну долю учасників угруповання — поступовий перехід М. Рильського й П. Филиповича на позиції соціалістичного реалізму, неприйняття соціалістичної естетики М. Зеровим, М. Драй-Хмарою і еміграцію О. Бургардта (Ю. Клена), який опинився в бурж.-націоналістичному таборі.

С. А. Крижанівський.

НЕОКЛАСИЦИ́ЗМ — загальна назва різних за своїм ідейним змістом течій в мистецтві останньої третини 19—20 ст., які зверталися до традицій *античності*, *Відродження* та *класицизму*. Виник як прагнення протиставити суперечливій реальності «вічні» естетичні цінності, ідеальні, звільнені від усього історично конкретного, образи, строгість і величавість форм. За своєю соціальною та естетичною суттю Н. часто є проявом бурж. естетства, що намагається протиставити живій реальності абстрактні, запозичені з далекого минулого, образи та стилістичні норми. Звернення до сучасності в неокласицистичних творах іноді набувало формалістичного стилізаторства і претензійності.

Особливе поширення Н. мав у архітектурі й образотворчому мистецтві, позначився також на розвитку літератури та музики. Іноді цим терміном називають класицизм 18 — поч. 19 ст. на відміну від класицизму 17 ст.

В архітектурі Н. вперше широко проявився на поч. 20 ст. як реакція проти декоративних надмірностей та конструктивної невизначеності *модерну* (О. *Перре* — у Франції, П. *Беренс* — у Німеччині, О. Вагнер — у Австрії, та ін.). В 30-х рр. принципи Н. широко використовувалися в архітектурі Італії та Німеччини для створення помпезних споруд. З кінця 50-х рр. Н. розвивався переважно в архітектурі США, особливо в офіційних спорудах (Е. Стоун, В. Гропіус, Е. Саарінен, Ф. Джонсон, У. Гаррісон та ін.).

В Росії Н. відбився у творчості архітекторів І. Жолтовського, І. *Фоміна* та ін. На Україні звернення до прийомів Н. помітне в спорудах кін. 19 — поч. 20 ст., зокрема в їхньому скульптурному і живописному оздобленні. Він виявився в прагненні використати традиції рос. класицизму, в еклектичному поєднанні елементів *ренесансу* і *бароко*. Серед укр. архітекторів — представників Н.: П. Андрєєв (будинок кол. Волзько-Камського банку на Хрещатику в Києві, 1912—13), М. Верьовкін (будинок кол. т-ва «Саламандра» у Харкові, 1913—14). Принципи Н. дістали част-

кове відображення також у рад. архітектурі другої пол. 30-х та поч. 50-х рр.

В образотворчому мистецтві початки Н. проявилися в формі «неоідеалізму» в Німеччині, в прагненні митців відродити монументальність і пластичну чіткість класичного мистецтва (А. Фейєрбах, А. Гільдебранд та ін.). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Н. поширився як реакція на *імпресіонізм* і орієнтувався передусім на античну *архаїку*, раннє Відродження та класицизм. У творчості майстрів Н. не втрачає гуманістичної основи (скульптори А. *Майоль*, Е. *Бурдель* — у Франції, І. *Мештрович* — у Югославії, О. Матвєєв, С. *Меркуров* — у Росії, живописці Ф. Годлер — у Швейцарії, П. Пюві де Шаванн, М. Дені — у Франції, Л. Бакст, В. Сєров, К. Петров-Водкін — у Росії). Данину Н. віддали й укр. скульптори П. *Війтович*, Г. *Кузневич*, А. *Попель*. Близькі до Н. такі течії, як «нова речевість» у Німеччині, регіоналізм (ріджіоналізм) у США та ін. Н. широко використовувався офіц. мистецтвом фашист. режимів (А. Фуні, М. Сіроні — в Італії, А. Брекер — в Німеччині).

У музиці Н.— один з напрямів 20 ст., що виник у противагу романтизму й особливо імпресіонізму та експресіонізму. Проявився у відродженні стильових рис раньокласичного й докласичного періодів, поєднанні бахівської логіки, принципів будови й розвитку *музичної форми* з найновішими засобами муз. мови. Риси Н. властиві творчості Й. Брамса, С. Франка, К. Сен-Санса, М. Регера, І. Стравінського, П. Хіндеміта, О. Респігі, Л. Маліп'єро, окремим творам Д. Мійо, А. Онеггера, Ф. Пуленка, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича.

В літературі Н. не становив єдиної теор. обґрунтованої течії. Наслідування античності було притаманне англ. письменникам та художникам *прерафаелітам* і франц. групі «*Парнас*» (Леконт де Ліль, Т. Готьє, Ж. М. Ередіа та ін.). Античні мотиви пройняли творчість поетів-символістів Р. М. Рільке (Австрія), С. Георге (Німеччина), П. Валері (Франція), В. Брюсова, М. Кузміна (Росія). На Україні в 20-х рр. неокласиками називали групу укр. поетів і літературознавців (див. «*Неокласики*»).

Літ.: Борисова Е. А. Неоклассицизм. В кн.: Борисова Е. А., Каждан Т. П. Русская архитектура конца XIX — начала XX века. М., 1971; Мачульский Г. К. Неоклассицизм 60-х годов (Филипп Джонсон). В кн.: Архитектура Запада. М., 1972; Рейнгардт Л. «Новая вещественность» и риджионализм. В кн.: Модернизм. М., 1973; Бенуа А. Н. Русский неоклассицизм. Возрождение классики. В кн.: Александр Бенуа размышляет... М., 1968.

В. А. Афанасьєв, Л. З. Мазепа (Н. у музиці).

НЕОКЛАСИ́ЧНА ШКО́ЛА — одна з основних течій *вульгарної політичної економії*. Виникла в 70-х рр. 19 ст. як негативна реакція на марксизм. Була спробою обґрунтувати оптимальне використання ресурсів господарськими одиницями та виявити принципи встановлення екон. рівноваги в умовах вільної *конкуренції*. Концепції Н. ш. спрямовані на апологію приватнокапіталістичної власності та механізму стихійного ринку. Її родоначальники — К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк (*австрійська школа*), У. Джевонс, Л. Вальрас, В. Парето (*математична школа*), А. Маршалл (*кембріджська школа*), Дж. Б. Кларк (амер. школа). Сучасні представники Н. ш.— Дж. Хікс, Дж. Мід (Великобританія), Ж. Рюефф (Франція), Ф. Хайєк, Р. Солоу, М. Фрідмен (США) та ін. Центр. місце в методології Н. ш. посідає *маржиналізм*, що досліджує екон. категорії у відриві від соціального ладу.

Для неокласиків характерний мікроаналіз. Предметом дослідження є поведінка і суб'єктивні мотиви т. з. «економічної людини», ціни товарів. Н. ш. не виходить за межі аналізу техніко-екон., кількісних взаємозв'язків економіки переважно статичного характеру. В основі Н. ш. лежать псевдонаукові концепції «*граничної корисності*» і «граничної продуктивності», за допомогою яких бурж. економісти намагаються спростувати марксистську теорію трудової вартості і *додаткової вартості*. Безроздільне панування в бурж. політ. економії Н. ш. було підірване в 30-х рр. 20 ст. розвитком *кейнсіанства*. Між неокласиками і неокейнсіанцями точиться боротьба з питань держ. регулювання капіталістичної економіки (див. *Неокейнсіанство*). В 60—70-х рр. 20 ст. значно посилився вплив Н. ш. в формі т. з. монетаризму (див. *Монетарна теорія*). В сучас. умовах ідеологи буржуазії намагаються еклектично об'єднати ці осн. течії бурж. політ. економії для захисту *державно-монополістичного капіталізму*.

П. М. Леоненко.

НЕОКОЛОНІАЛІ́ЗМ — політика імперіалістичних держав, спрямована на підкорення і експлуатацію колишніх колоніальних і залежних країн за допомогою системи екон., політ., воєнних, ідеологічних і культурних заходів в умовах краху *колоніальної системи імперіалізму* та зміни співвідношення сил на користь *світової системи соціалізму*. Н. спрямований на забезпечення можливості експлуатації людських і природних ресурсів молодих д-в, на інтеграцію їх у систему світового капіталістичного г-ва як «промислової периферії» шляхом часткової індустріалізації (особливо галузей добувної і обробної пром-сті), перенесення в ці країни трудомістких, матеріаломістких, екологічно шкідливих виробництв з метою прибрання до рук їх природ. багатств міжнар. монополіями. Н. прагне до збереження політ. впливу в *країнах, що розвиваються*, насадження в них реформістської ідеології, ізоляції їх від соціалістичних країн, протидіє становленню в цих країнах соціалістичної орієнтації. Для досягнення своєї мети Н. вдається поряд з традиційними формами, властивими *колоніалізмові* (військ. тиск, відкрите збройне втручання), до нових засобів: у галузі економічній — до держ. кредитів і позик, розширення експорту приватного капіталу при активній участі міжнар. фінанс. орг-цій (*Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку*, Європейський фонд розвитку), до «допомоги» у вигляді субсидій (дотації т. з. благодійних та філантропічних фондів); у галузі технічної «допомоги» — до підготовки тех. і військ. кадрів, надання експертів і радників, до поставок озброєння і спорядження для нац. армій, передачі наук.-тех. знань і технології. Крім того, Н. вдається до використання таких заходів, як нееквівалентний обмін, втягнення країн, що розвиваються, в замкнуті воєн.-політ. та екон. союзи і т-ва (асоціація з *Європейським економічним товариством*, участь в *зоні франка, стерлінговій зоні*), в *гонку озброєнь*, укладення з ними нерівноправних договорів, насадження маріонеткових режимів, розпалювання міжплемінної, міжнац., міждерж. ворожнечі, провокування прикордонних конфліктів, дестабілізація прогресивних режимів аж до підтримки внутр. *контрреволюції* або *агресії* ззовні.

Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, імперіалісти тисячами шляхів і способів намагаються прив'язати до себе країни, що визволилися, щоб вільніше розпоряджатися їхніми природними багатствами, використовувати їхні території у своїх стратегічних замірах. Однак, незважаючи на всі спроби пристосуватися до сучасної обстановки, Н. не вдалося відвернути перехід *національно-визвольного руху* в антиімперіалістичну стадію, відвернути посилення боротьби країн, що розвиваються, за *новий міжнародний економічний порядок* на демократичних засадах, за рівноправність в політ. відносинах між д-вами, розширення співробітництва з соціалістичними країнами, за зміцнення соціалістичної орієнтації в країнах, що розвиваються.

М. І. Маймескул.

НЕОКОЛОНІАЛІ́СТСЬКІ ТЕО́РІЇ — комплекс бурж. і реформістських концепцій, об'єднаних загальною метою зберегти і зміцнити капіталістичні порядки в *країнах, що розвиваються*, посилити експлуатацію їхніх народів. Ідеологи *неоколоніалізму* Ф. Аншпренгер (ФРН), Р. Нуркс, С. Блек, Р. Бендікс, Б. Хіггінс (США), Дж. Стрейчі (Великобританія) та інші проповідують капіталістичний шлях розвитку для цих країн, намагаються довести переваги капіталізму перед соціалізмом, дискредитувати цілі й принципи нац.-визвольного руху і боротьбу за *некапіталістичний шлях розвитку*. Соціально-класовою основою поширення Н. т. у країнах Азії, Африки, Лат. Америки є стратегічні цілі міжнар. імперіалізму і вся система нерівноправних екон. і політ. відносин, нав'язаних імперіалістичними д-вами країнам «третього світу». Н. т. спрямовані на утримання країн, що визволилися від колоніалізму, в рамках *світової системи капіталізму*. Методологія Н. т. характеризується використанням окремих положень екон. і соціально-

політ. концепцій, які поширені в умовах сучас. капіталістичного світу (теорії єдиного «*індустріального суспільства*», «*мішаної економіки*», «*постіндустріального суспільства*», «*стадій економічного зростання*», «*конвергенції теорія*» та ін.). Серед Н. т. найбільш поширеною є концепція модернізації суспільства (С. Ліпсет, С. Блек, Д. Е. Аптер — США, та ін.). Її автори виступають проти марксистсько-ленінського вчення про сусп.-екон. формації, твердячи, що в світі є нібито або «традиційні» або «модернізовані» суспільства, тому метою країн «третього світу» має бути створення модернізованого суспільства, а не суспільства, що йде по некапіталістичному шляху розвитку. При цьому повністю відкидається теза про необхідність соціальної революції, навпаки, наголошується на наук.-тех. революції. Проте весь хід істор. розвитку з усією очевидністю показує, що проблеми подолання екон. відсталості й ліквідації залежності економічно слаборозвинутих країн від капіталістичних монополій неможливо розв'язати без корінних соціально-екон. перетворень.

В. А. Вергун.

НЕОКОНФУЦІА́НСТВО — релігійно-ідеалістична школа кит. філософії. Сформувалося в 10—13 ст. на основі *конфуціанства* й значною мірою під впливом ідей *буддизму* і *даосизму* в процесі боротьби проти них. Визначну роль у розвитку Н. відіграв *Чжу Сі* (12 ст.), який прагнув пристосувати конфуціанство до умов феод. абсолютизму. Н. твердило, що над світом панує універсальна сила, проявом якої є лі — духовне, вічне і незмінне начало-закон, обстоювало ідеї монархічної влади, соціальної нерівності, проповідувало покору, беззастережне підкорення «нижчих» верств «вищим». У кін. 13 — на поч. 14 ст. Н. стало офіц. ідеологією в Китаї й зберігало своє панівне становище в кит. філос. і громад.-політ. думці до поч. 20 ст.

НЕОЛАМАРКІ́ЗМ — сукупність різних напрямів в еволюційній теорії, які розвивають помилкові сторони вчення Ж. Б. П. А. *Ламарка* і до того ж часто фальсифікують його. Н. виник у 2-й пол. 19 ст. Прихильники Н. заперечують творчу роль *добору природного* і, по суті, виступають проти матеріалістичного розуміння *еволюції*. До Н. відносять *механоламаркізм, психоламаркізм* та деякі ін. напрями, що мають ідеалістичний або механістичний характер. Свого часу Н. був взятий на озброєння Т. Д. *Лисенком* та його прибічниками.

О. П. Маркевич.

НЕОЛІБЕРАЛІ́ЗМ — один з напрямів бурж. політичної економії. Склався в 30-х рр. 20 ст. Являє собою оновлений варіант екон. лібералізму. На відміну від нього неоліберали не відмовляються від активного втручання д-ви в екон. життя, виступають за поєднання вільної конкуренції з певними формами держ. регулювання економіки. Представники Н.— В. Репке (Швейцарія), Л. Ерхард (ФРН), А. Афталіон (Франція) та ін. спрямовують свої «теорії» проти соціалізму, намагаючись довести переваги вільного підприємництва. Вони не визнають об'єктивного істор. характеру екон. законів, а також вирішальної ролі форм *власності* на засоби виробництва в усій сукупності історично зумовлених сусп. відносин. Центром сучас. Н. стала ФРН. Представники нім. Н. (В. Ейкен та ін.) розвивають вчення про «ідеальні типи» в економіці, згідно з яким всі існуючі системи, а також ті, що існували раніше, можна поділити на два типи: централізовано-кероване г-во, до якого вони відносять поряд з рабовласницьким і феодальним соціалістичне г-во, і вільне або конкурентно-ринкове г-во, до якого належать дрібнотоварне і приватнокапіталістичне г-во. Прихильники Н. висувають тезу про «соціальне господарство», яке, на їхню думку, служить досягненню заг. блага і яке можливе лише на шляху створення ринкового г-ва. Вони твердять, що в сучас. капіталістичному суспільстві вже немає класового антагонізму, існує соціальний мир між робітниками і капіталістами як «рівноправними» учасниками виробництва.

В. А. Вергун.

НЕОЛІНГВІ́СТИКА — напрям у *мовознавстві*. Виник у 20-х рр. 20 ст. в Італії на противагу *молодограматизмові*. Еклектично поєднує ідеалістичну філософію В. *Гумбольдта* і Б. *Кроче*, естетизм К. Фосслера і методи *лінгвістичної географії*. Представники Н. заперечують реальність загальнонар. мови, яку вони вважають такою сукупністю *діалектів* і різнорідних *ізоглос*, що не має конкретних меж, або сукупністю естетичних виразів. Вони вбачають у мові тільки індивідуальну духовну діяльність і свідому художню творчість. Гол. представники Н.— Дж. Бартоні, М. Бартолі, Дж. Бонфанте — заперечуючи роль *фонетичних законів*, перебільшували значення *мовних контактів* у мовному розвитку, недооцінювали системно-структурні властивості мови, не розрізняли понять *мова* і *мовлення*, яке змішували зі стилем. Прихильником Н. є В. Пізані. Чимала заслуга Н. у розробці методів *лінгвістики ареальної*.

Літ.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964.

С. В. Семчинський.

НЕОЛІ́Т (від *нео...* і грец. λίθος — камінь), новий кам'яний вік — заключний період *кам'яної доби*, що заступив *палеоліт* і *мезоліт* і передував *мідному віку*. Неолітичний період пережили всі народи світу. В зв'язку з нерівномірністю розвитку суспільства тривалість Н. на різних територіях була неоднакова; почалася і закінчилася ця епоха на різних територіях у різний час. В країнах Старод. Сходу, наприклад, неолітич. період тривав протягом 8—7-го тис. до н. е., а в Європі — від 6 до 3-го тис. до н. е. Н. характеризувався відчутним розвитком продуктивних сил. На значній тер. Старого Світу відбувся перехід людства від привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, *збиральництво*) до відтворюючих форм г-ва — землеробства і скотарства. В країнах Старод. Сходу, де приручення свійських тварин і вирощування злаків почалося ще за мезоліту, виділився т. з. докерамічний Н., в лісовій зоні Європи відомі неолітичні культури із значним розвитком керамічного виробництва, але носії цих культур ще не знали ні землеробства, ні скотарства. Глиняний посуд, що вперше з'явився за Н., був досить примітивним, ліпили його від руки. Він був товстостінним, мав здебільшого гостре або округле дно, але майже завжди був орнаментований складними візерунками, які наносили за допомогою відтисків різних штампів — гребінцевого, ямкового, часто орнамент складався з прокреслених ліній. У деяких місцях посуд розписували фарбами. За Н. розвивалася далі техніка обробки каменю і кістки, виникли, зокрема, шліфування, розпилювання і свердління каменю. Широко вживалися знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла, клини, свердла тощо. Мисливсько-рибальські племена виготовляли різноманітні стріли, гарпуни, що свідчить про досить високий розвиток у них мисливського г-ва. Виникло прядіння, ткацтво. Неолітичні стоянки і поселення розташовували переважно на берегах річок і озер. Стоянки мисливців і рибалок були звичайно невеликими і короткочасними, а поселення землеробсько-скотарських племен — більш тривалими. Інколи житла будували на палях на воді. В ін. районах (Середня Азія, країни Старод. Сходу, Балкани), де глинобитні житла довгий час будували на одному місці, виникли високі «житлові горби», т. з. телі, або тепе. В культурах Переднього Сходу за Н. з'явилися й перші укріплені поселення (Ієрихон, *Чаталь-Хююк*). На значній тер. СРСР за Н. намітився перехід до осілого життя. В межах Європи і Азії виділився ряд неолітичних культур, які в цілому поділялися на дві великі групи: землеробсько-скотарську, що займала більш пд. території (*лінійно-стрічкової кераміки культура*, Кріш-Старчево на Балканах, Чаталь-Хююк в Малій Азії, Джармо в Ірані, Джейтун в Серед. Азії) і мисливсько-рибальські культури — кампівійська, Ертебел-

Неоліт. Речі з археологічних пам'яток на території України: 1—3 — глиняні горщики; 4 і 5 — крем'яні ніж і сокира; 6—8 — кам'яні сокира, човник, булава; 9 — рогова мотика.

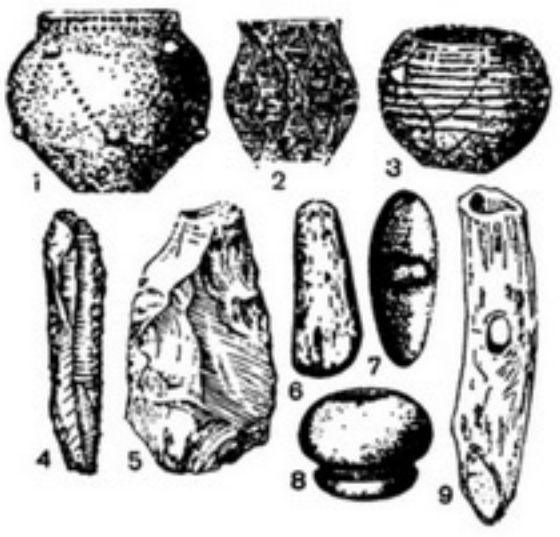

ле в Зх. Європі, *ямково-гребінцевої кераміки культура* і волго-камська в межах Європ. частини СРСР, кельтимінарська в Серед. Азії та ін. На тер. України відомо кілька сот неолітичних стоянок і поселень, досліджено понад 20 неолітичних могильників — *Маріупольський могильник*, Вовнизький (див. *Вовнизькі могильники і поселення*). Дерїївський (див. *Дерїївське поселення і могильник*) та ін. Виділено також бл. десяти окремих культур — *буго-дністровська культура, сурсько-дніпровська культура, дніпро-донецька культура*, лінійно-стрічкової кераміки культура, крішська культура на Закарпатті та ін. Первіснообщинний лад епохи Н. характеризувався розквітом *матріархату*. За Н. відбувався процес дальшого формування племен, виникали групи племен. Мистецтво неолітичного часу представлене орнаментикою кераміки, нерідко дуже багатою і різноманітною, реалістичною скульптурою і пластикою, наскельними зображеннями.

Літ.: Брюсов А. Я. Очерки по истории племён Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952; Массон В. М. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л., 1964; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969; Чайлд Г. Древний Восток в свете новых раскопок. Пер. с англ. М., 1956. *Д. Я. Телегін.*

НЕОЛОГІ́ЗМИ (від *нео...* і грец. λόγος — слово) — нові слова, словосполучення або звороти, що входять у мову в зв'язку з розвитком суспільно-політ. життя, науки, техніки для називання нових предметів, явищ чи понять. Н. творяться за законами даної мови на основі її власних структурних елементів (цілинник, сінаж, лічильна машина) або запозичаються з ін. мов (комп'ютер). Лексичний склад мови безперервно поповнюється Н. Крім загальномовних, є й індивідуальні, авторські Н., створювані з стилістичною метою («Краси зоріння золоте», М. Рильський). *М. А. Жовтобрюх.*

НЕОМАЛЬТУЗІА́НСТВО — сучасний реакційний напрям у бурж. соціології, що намагається, модернізуючи ідеї *мальтузіанства*, пояснити і виправдати суперечності капіталістичного суспільства не соціально-екон., а демографічними факторами (див. *Демографія*). Теорії Н., які грунтуються на спрощеній схемі відношення абстрактного «населення» і «засобів існування», ідеологи імперіалізму використовують для пояснення екон. криз і безробіття, вбачають причину всіх соціальних лих у тому, що виробн. засобів існування не встигає за зростанням населення. На відміну від Т. Р. *Мальтуса*, вони не вважають хвороби й війни універсальними регуляторами кількості населення, а вимагають скорочення народжуваності, особливо в країнах, що розвиваються. Н., зокрема, поширилося останнім часом у зв'язку зі швидким зростанням чисельності населення. Марксизм-ленінізм, не заперечуючи ролі демографічних факторів, вважає, що вирішальну роль у сусп. розвитку відіграють соціально-екон. фактори, викриває наук. неспроможність Н., яке фальсифікує дійсний стан сусп. розвитку, намагається відвернути увагу трудящих від класової боротьби.

Літ.: Попов А. Я. Современное мальтузианство. М., 1960; Валентей Д. И. Реакционные теории народонаселения периода общего кризиса капитализма. М., 1963. *М. І. Михальченко.*

НЕОМЕРКАНТИЛІ́ЗМ — концепція *вульгарної політичної економії*, прихильники якої намагаються використати *меркантилізм* для захисту державно-монополістичного капіталізму. Сформувався на першому етапі *загальної кризи капіталізму* і значно поширився в 30-х рр. 20 ст., що було об'єктивно пов'язане з пошуками методів запобігання економічним кризам і підготовкою найбільш агресивних імперіалістичних д-в до війни. Представники Н.— В. *Зомбарт* (Німеччина), Дж. *Кейнс* (Великобританія) та ін.— виступали за активне втручання бурж. д-ви в екон. життя, захищали *протекціонізм*, намагались виправдати загарбання великими імперіалістичними країнами зовн. ринків і хижацьку експлуатацію колоній. Бурж. ідеологи використали Н. як теор. базу для обгрунтування політики створення самодостатнього, відносно замкнутого г-ва (див. *Автаркія*). Неомеркантилісти надають першості сфері *обігу* над сферою *виробництва*, класові відносини зводять лише до відносин у процесі обміну товарів. Антиісторизм Н. яскраво виявляється в механічному перенесенні соціально-екон. умов розвитку меркантилізму на держ.-монополістичний капіталізм. *П. М. Леоненко.*

НЕО́Н (Neon; від грец. νέος — новий), Ne — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 10, ат. м. 20, 179; належить до *інертних газів*. Атмосферний Н. складається із суміші стабільних ізотопів ^{20}Ne (90,9%), ^{21}Ne (0,3%) і ^{22}Ne (8,8%). Відкрили Н. 1898 англ. вчені У. *Рамзай* і М. Траверс. Міститься в атмосфері ($1{,}8 \times 10^{-3}$% за об'ємом). Н.— газ без запаху і кольору; при т-рі 0° С і тиску 10^5 Па густ. 0,89994 кг/м³; $t_{пл}$ — 248,6° С; $t_{кип}$ — 245,9° С. У пром-сті Н. одержують при розділенні рідкого повітря. Н. застосовують гол. чин. для заповнення газосвітних і сигнальних ламп (червоне світло) та в *кріогенній техніці*.

НЕО́НОВА ЛА́МПА — лампа, що випромінює світло внаслідок електричного розряду між електродами в середовищі неону; газорозрядне *джерело світла*. Являє собою наповнений неоново-гелієвою сумішшю балон, в торці якого впаяно *електроди*. Іноді внутрішню поверхню балона покривають шаром *люмінофора* (див. *Люмінесцентна лампа*). Світло Н. л.— оранжево-червоне. Н. л. використовують як сигнальні вогні, для рекламного і декоративного освітлення.

НЕОПЛАТОНІ́ЗМ — ідеалістичний напрям в античній філософії 3—6 ст. Заснував *Плотін*. Н. являв собою спробу поєднати на основі вчення *Платона* (див. *Платонізм*) різні античні філос. системи, зокрема *стоїцизм, скептицизм, піфагореїзм* і вчення *Арістотеля*, для боротьби проти *християнства*. Проповідував вчення про містичне випромінювання (*еманацію*) матеріального світу з духовного першоначала, про звільнення від усього матеріального і досягнення блага шляхом екстазу. Практично Н. виродився в *теософію*. Справив вплив на християнство і почасти на містичну філософію нового часу (напр., на Ф. В. *Шеллінга*, В. С. *Соловйова*, *неотомізм*, *ірраціоналізм*).

НЕОПОЗИТИВІ́ЗМ — один з основних напрямів і одна з гол. тенденцій розвитку бурж. філософії 20 ст. Сформувався на основі вихідних принципів *позитивізму* та *махізму*. Вже представники початкової форми Н.— *логічного позитивізму*, прагнучи осмислити новітні досягнення науки, відмовилися від філософії («метафізики») як раціонального, науково обгрунтованого світогляду. Прийнявши за еталон спеціальне наук. знання, логічний позитивізм виступив з претензією на розв'язання актуальних філософсько-методологічних проблем, поставлених розвитком сучас. науки,— про можливості і форми математизації і формалізації знань, співвідношення емпіричного і теоретичного в наук. знанні та ін. Але розв'язати ці проблеми не змогли логічні позитивісти як 20—30-х рр. (*Віденський гурток* та ін.), так і 40—60-х рр. (Р. *Карнап*, Г. Фейгль, К. Гемпель) через суб'єктивно-ідеалістичний характер їхньої філософії (див. *Суб'єктивний ідеалізм*) і неможливість виправдати орієнтовані на спростування «метафізики» принципи зведення теор. знання до емпіричного, до *верифікації принципу*. Разом з тим виявилась безпідставність звуження функції філософії до аналізу *логіки* та *мови науки*. Поряд з логічним позитивізмом, а також у міру виявлення його суперечностей складалися інші форми Н.: критичний раціоналізм К. *Поппера*, *операціоналізм* П. Бріджмена, школа «*загальної семантики*», *лінгвістична філософія* та ін. Спроби підновити неопозитивістські принцип та методологію, а також «лібералізація антиметафіз. настанов» не привели до подолання принципових суперечностей Н. Нині Н. втратив провідні позиції в бурж. філософії, але одна з її гол. тенденцій проявляється в запозиченні окремих ідей та методів Н. як постпозитивізмом (Т. *Кун*, І. Лакатош, П. Фейєрабенд), так і окремими представниками *екзистенціалізму* й *неотомізму*.

Літ.: Нарский И. С. Современный позитивизм. М., 1961; Заиченко Г. А. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Х., 1971; Современная буржуазная философия. М., 1977. *Г. А. Заїченко.*

НЕОРГАНІ́ЧНА ХІ́МІЯ — розділ *хімії*, в якому вивчаються хімічні елементи та їхні сполуки, за винятком органічних і *елементоорганічних сполук*, методи їх добування і дослідження, фізичні та хімічні властивості тощо. Основоположником Н. х. в Росії є М. В. *Ломоносов*, який запропонував

(1752) поділ речовин на органічні та неорганічні. Найважливіші закони і теорії, що лягли в основу Н. х.: закони збереження маси речовин, хім. еквівалентів, *кратних відношень закон, сталості складу закон,* атомно-молекулярне вчення, *періодичний закон Д. І. Менделєєва,* координаційна теорія А. Вернера, теорії електролітичної дисоціації, радіоактивного розпаду тощо. Відповідно до періодичного закону хімічні властивості елементів є функціями зарядів ядер їхніх атомів. Один елемент може утворювати кілька простих речовин (див. *Алотропія*). Складні неорганічні сполуки за складом (кількістю елементів, що входять до них) поділяються на бінарні, тернарні, квартерні і т. д., а за будовою і властивостями — на *оксиди, карбіди, бориди, нітриди, силіциди, гідриди,* гідрани, гідрини, кислоти-елементоводні, *гідроксиди,* кисневмісні к-ти та їхні солі, ізо- та *гетерополікислоти* і їхні солі, галогено- та тіоангідриди, сполуки несольового типу, *координаційні сполуки, неорганічні полімери, міжгалогенні сполуки, металіди.* Сучасна Н. х., крім вчення про хім. елементи і їхні сполуки, приділяє також багато уваги вивченню *хімічного зв'язку* (див. *Валентність*), електронної будови атомів, будови молекул, хімії ізотопів, хімії радіоактивних речовин, координаційній хімії, розробці і наук. обгрунтуванню способів створення нових матеріалів з потрібними для сучас. техніки властивостями та ін. Для розв'язання цих питань в Н. х. широко застосовують теор. уявлення і методи *фізики, кристалографії, кристалохімії, аналітичної хімії, фізичної хімії, електрохімії, квантової хімії* тощо. Так, для досліджень в Н. х. використовується синтез, хімічний аналіз та фіз.-хім. аналіз (побудова діаграм стану склад — властивість та їх інтерпретація), *спектроскопія* (електронна, інфрачервона, коливальна, рентгенівська, радіоспектроскопія), *рентгенографія, нейтронографія,* електронний парамагнітний і *ядерний магнітний резонанс* та ін. методи. Всього до серед. (70-х рр.) 20 ст. вивчено бл. 100 000 неорганічних сполук. Видатними відкриттями в галузі Н. х. в цей час були: синтез і вивчення сполук інертних елементів, семивалентних брому, нептунію, плутонію, комплексів перехідних металів з мол. азотом та ін. На базі теор. основ Н. х. розроблено і створено технологію виробн. неорганічних речовин (кислот, лугів, солей, мін. добрив, напівпровідникових і лазерних матеріалів), кольорових та рідкісних металів (див. *Металургія*), одержання нових видів пального, будівельних матеріалів тощо.

Н. х. в своєму розвитку тісно переплітається з заг. прогресом хімії і пов'язана з іменами таких учених, як А. Л. *Лавуазьє,* Р. *Бойль,* Дж. *Дальтон,* Й. Я. *Берцеліус,* Ж. Л. *Пруст,* Ш. *Жерар,* С. *Канніццаро.* Великий вклад у розвиток Н. х. внесли рос. вчені Т. Є. *Ловіц,* В. В. Любарський (хімія платинових металів), а пізніше — М. С. *Курнаков,* Л. О. *Чугаєв,* І. І. *Черняєв,* В. І. *Вернадський,* В. Г. *Хлопін,* а також М. М. *Жаворонков,* В. І. *Спицин,* І. В. *Тананаєв* та інші. Розвиток Н. х. на Україні нерозривно пов'язаний з розвитком її в Росії. Тут працювали хіміки-неорганіки М. М. *Бекетов,* П. Г. Мелікішвілі (хімія пероксосполук), Л. В. *Писаржевський* та багато інших. Найбільші успіхи були досягнуті в хімії ізотопів (О. І. *Бродський*), хімії координаційних сполук та хімії рідкісних елементів (К. Б. *Яцимирський,* Я. А. *Фіалков,* А. К. *Бабко,* Є. С. *Бурксер,* І. А. *Шека,* А. М. Голуб, Г. В. *Самсонов*), хімії силікатів (П. П. *Будников,* Б. С. *Лисін,* Ф. Д. *Овчаренко,* А. С. *Бережной* та ін.), металохімії (Є. І. Гладишевський). Дослідження з Н. х. проводяться в *Загальної та неорганічної хімії інституті* АН УРСР, в ін. н-д. ін-тах і вузах України.

Літ.: Менделеев Д. И. Основы химии, т. 1—2. М.—Л., 1947; Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1—2. К., 1968—71; Делимарский Ю. К. Неорганическая химия. К., 1973; Коттон Ф., Уилкинсон Дж. Современная неорганическая химия, ч. 1—3. Пер. с англ. М., 1969.

Ю. К. Делімарський.

НЕОРГАНІ́ЧНЕ СКЛО — див. *Скло неорганічне.*

НЕОРГАНІ́ЧНІ ПОЛІМЕ́РИ — *полімери* з неорганічним, що не містить атомів вуглецю, остовом *макромолекули,* утвореним ковалентними або координаційними зв'язками і неорганічними боковими групами. Відомі природні та синтетичні Н. п. За будовою Н. п. поділяються на лінійні, розгалужені (поліфосфазени, *азбест, сірка,* неорганічне скло, поліфосфати, полібората, боросилікати, металосилікати), структури з конденсованих циклів, шаруваті (гексагональний нітрид бору, *графіт, слюди*) і тривимірні сітчасті (кубічний нітрид бору, *алмаз, кварц* та ін. мінерали, сучас. неорганічні матеріали). За складом Н. п. переважно гетеронуклеарні, тобто побудовані з атомів різних елементів. При цьому один з цих елементів обов'язково електронегативний і має вільні електронні пари, а інші — електропозитивні і мають вакантні електронні орбіталі. В основі Н. п. здебільшого лежать зв'язки $E_1 — O$, $E_1 — N$, $E_1 — S$, або $E_1 — O — E_2$, $E_1 — N — E_2$, $E_1 — S — E_2$, де E_1 і E_2 — Si, B, P, Al, Ti, Sn, Mo, W та ін.

Гомонуклеарні неорганіч. полімери, молекули яких побудовані з атомів одного елемента, на відміну від органіч. полімерів, малохарактерні і нестійкі. Їх утворюють лише деякі елементи (S, Se, Te, Si). Осн. способами одержання синтетичних Н. п. є *поліконденсація* і *полімеризація* з розкриттям циклу. Характерною особливістю Н. п. порівняно з органічними є їхня вища термостабільність. Тривимірні сітчасті Н. п. з ковалентними зв'язками характеризуються також легкістю, міцністю, твердістю, сорбційною здатністю та інертністю. Н. п. перспективні як термостійкі матеріали, високотемпературні мастила, захисні покриття, антипірени тощо.

Літ.: Неорганические полимеры. М., 1961; Толстогузов В. Б. Неорганические полимеры. М., 1967; Неорганические полимеры. Пер. с англ. М., 1965.

К. М. Бойко.

НЕОРЕАЛІ́ЗМ — прогресивний напрям в італ. кіно та літературі серед. 40 — серед. 50-х рр. 20 ст. Н. виник на грунті антифашист. *Руху Опору.* Об'єднав митців різних політ. партій та угруповань на основі розвитку й утвердження реалістичних традицій італ. мистецтва, заперечення антиреалістичних течій, які панували в часи фашист. диктатури. Визначальними рисами Н. є демократизм і гуманізм, увага до життя трудящої людини, наявність документальної основи твору (принцип вірності факту). Осн. теми Н.— викриття фашизму, показ героїки партизанської війни, боротьби за соціальну справедливість. Н. найповніше проявився, зокрема, в творчості режисерів Р. *Росселліні* («Рим — відкрите місто»), Л. *Вісконті* («Земля тремтить»), П. Джермі («Дорога надії»), В. *Де Сіки* («Викрадачі велосипедів», «Дах», «Умберто Д.»), Дж. *Де Сантіса* («Рим, 11-а година»), в сценаріях і теор. працях Ч. *Дзаваттіні,* в акторських роботах А. *Маньяні.* Представники Н. шукали нових виражальних засобів, знімали у фільмах робітників, селян, прагнули до точності деталей у відтворенні важких умов їхнього життя. Н. італійського кіно вплинув на розвиток реалізму в кіномистецтві багатьох країн світу (в т. ч. США, Франції, Індії, Польщі).

Н. вплинув і на театр (п'єси Е. *Де Філіппо*) та образотворче мист. (Р. *Гуттузо,* А. Піццінато, А. Сальваторе). В серед. 50-х рр. Н., не зумівши розкрити кардинальні й складні суперечності нової дійсності, вичерпав себе. Проте він відіграв важливу естетичну та ідейну роль, зокрема повернув італ. мистецтву інтерес до тем і проблем нар. життя. Традиції Н. в 70-х рр. розвинулися у прогресивних фільмах «політичного кіно», зокрема у творчості режисерів Е. Сколи («Ми так любили одне одного»), П. і В. Тавіані («Батько-господар»), Е. Ольмі «(Дерево для черевиків»), Ф. *Розі* («Христос зупинився в Еболі» за твором К. *Леві*).

Н. в літературі. Творчість письменників-неореалістів характеризується демократичною спрямованістю, гуманістичною вірою в ідеали свободи і соціальної справедливості. Тема Руху Опору, боротьби проти фашизму реалістично відображена в ліричних спогадах В. Пратоліні, романах Р. Вігано, І. Кальвіно, повістях Дж. *Бассані* та ін. Гострим соціальним проблемам присвячені романи В. Пратоліні «Повість про бідних закоханих» (1947) і «Метелло» (1954), нариси К. Леві «Слова — каміння» (1955), комедії Е. Де Філіппо «Неаполь — мільйонер» (1945) і «Брехня на довгих ногах» (1948), поетична творчість П. П. *Пазоліні* та ін.

Літ.: Потапова З. М. Неореализм в итальянской литературе. М., 1961; Дзаваттини Ч. Некоторые мысли о ки-

но. В кн.: Дзаваттини Ч., Умберто Д. От сюжета к фильму. Пер. с итал. М., 1960; Базен А. Что такое кино? Пер. с франц. М., 1972.

НЕОРЕАЛІ́ЗМ у філософії — течія в англо-американській бурж. філософії, що виникла на поч. 20 ст. як спроба подолати суб'єктивний (*прагматизм*) та абсолютний (англ. *неогегельянство*) ідеалізм в гносеології, залишаючись у цілому в рамках ідеалізму. Гол. представники (у Великобританії — Д. Е. *Мур*, А. Н. *Уайтхед*, С. *Александер*; в США — Р. Б. *Перрі*, У. П. *Монтегю*) відстоювали тезу про незалежне існування об'єкта від суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт у філософії*), однак під об'єктом розуміли як матеріальні, реально існуючі речі, так і ідеальні поняття. Теорія пізнання Н. (одна з назв — «епістемологічний монізм») пов'язана з махістською (див. *Махізм*) концепцією «нейтральних елементів» досвіду та розрізненням фіз. і психічних явищ. В *онтології* Н. визнає реальність заг. понять, які мають «ідеальне існування», а також незалежність речей від тих відносин, у які вони вступають («теорія зовн. відносин»). Гносеологічним джерелом Н. є абсолютизація незалежності змісту пізнання від процесу пізнання; онтологічним — відрив загального від одиничного (див. *Одиничне, особливе, загальне*). З 30-х рр. Н. як самостійна течія не існує.

НЕОРОМАНТИ́ЗМ — умовна назва ряду естетичних тенденцій, що виникли в літературі та мистецтві європ. країн наприкінці 19 ст. Н. не склався в окрему худож. течію, а виявлявся у взаємодії й переплетінні як з реалістичними, так і декадентськими літ. напрямами. Для неоромантичних творів характерний гострий сюжет, в основі якого — боротьба, небезпеки, нерідко таємничі події. В л і т е р а т у р і Н. найчіткіше виявився в Англії, де він тяжів до таких жанрів, як пригодницький (Дж. Конрад, Р. Кіплінг), історичний (Р. Стівенсон), детективний (Г. Честертон). У Німеччині Н. зближувався з імпресіонізмом і символізмом (окремі п'єси Г. Гауптмана, вірші С. Георге). В л-рі США данину Н. віддав Дж. Лондон. Неоромантичні мотиви й образи простежуються в деяких творах рос. поетів (К. Бальмонт, З. Гіппіус) і прозаїків (Л. Андрєєв). У м у з и ц і характерними ознаками Н. є зв'язок музики з л-рою, програмність муз. творів (див. *Програмна музика*). Риси Н. виявилися в творчості Ф. Ліста, Р. Вагнера, А. Брукнера, Г. Малера, Г. Вольфа, Р. Штрауса, Г. Берліоза та ін.

НЕОСУ́ДНІСТЬ — психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи ін. хворобливого стану. До такої особи за рад. законодавством (в УРСР — ст. 12 КК УРСР) за призначенням суду застосовуються лише примусові заходи мед. характеру. Закон вказує на дві ознаки — медичну та юрид. (психологічну), при наявності яких людина повинна бути визнана судом неосудною. Медична ознака Н. полягає в наявності душевної хвороби (шизофренії, епілепсії, прогресивного паралічу тощо) або слабоумства — природженої недорозвиненості розумових здібностей (дебільність, ідіотія тощо). Юрид. (психологічна) ознака Н.— неможливість особи за такого хворобливого стану усвідомлювати свої дії (інтелектуальний момент) або керувати ними (вольовий момент). Для встановлення наявності цих ознак у особи слідчі й судові органи призначають *судово-психіатричну експертизу*. Н. виключає кримінальну відповідальність і покарання. Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин у стані *осудності*, але до винесення судом вироку захворіла на душевну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватись примусові заходи мед. характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню. Не є неосудною особа, яка вчинила правопорушення у стані сп'яніння.

П. С. Матишевський

НЕОСХОЛА́СТИКА — загальна назва філософських і богословських ідей, що виникли в серед. 16 ст. на основі спроб оновити середньовічну *схоластику*. Основоположником католицької Н., яка розвивалася гол. чин. в руслі *неотомізму*, вважають Ф. Суареса, протестантської — Ф. Меланхтона. Нині в межах Н. існує кілька філос. і теологічних шкіл. Незважаючи на деякі відмінності філос. доктрин, їхні суть і призначення однакові — філос. апологетика релігії та боротьба проти марксистсько-ленінської філософії і наук. *атеїзму*.

НЕОТЕКТО́НІКА — розділ *тектоніки*, що вивчає найновіші (неогенові й антропогенові) рухи *земної кори* та геол. структури, утворення яких зумовлене цими рухами. Неотектонічні рухи мають коливальний характер (див. *Коливальні рухи земної кори*). Сумарні амплітуди вертикальних рухів змінюються для платформеної частини України від +450 м на *Волино-Подільській плиті* до —600 м у *Причорноморській западині*; для гірських районів (*Кримські гори, Карпати Українські*) до +1500—2000 м. Амплітуди горизонтальних рухів досягають 25 км і більше (насув Скибової зони Карпат). Осн. методи неотектонічних досліджень: геол. (аналіз висотного положення та деформованості верств гірських порід), геоморфологічний (аналіз висотного положення та деформованості *поверхонь вирівнювання*, річкових та мор. терас тощо). Сучасні вертикальні рухи вивчають за допомогою точних інструм. методів, горизонтальні рухи — за допомогою повторних *тріангуляцій* і визначень координат окремих пунктів. Швидкість сучас. вертикальних рухів обчислюють у міліметрах за рік. Макс. швидкості сучасних неотектонічних піднять на тер. УРСР відомі в районі Кривого Рога — до 10 мм на рік. Методами неотектонічних досліджень користуються при пошуках нафтогазових структур, родовищ поліметалевих руд, розсипних родовищ, при інженерно-геол. дослідженнях тощо. Термін «неотектоніка» ввів рад. геолог С. С. Шульц (1937), виділення Н. як самостійного розділу тектоніки обґрунтував В. О. *Обручев* (1948). На Україні неотектонічні дослідження проводять у *Секторі географії* АН УРСР та Київському університеті.

Літ.: Николаев Н. И. Неотектоника и её выражение в структуре и рельефе территории СССР. М., 1962; Соколовский И. Л., Волков Н. Г. Методика поэтапного изучения неотектоники. К., 1965; Карта новейшей тектоники юга СССР. М., 1973.

І. Л. Соколовський.

НЕОТЕНІ́Я (від грец. νέος, тут — молодий, незрілий і τείνω — розтягую, подовжую) — здатність деяких організмів досягати статевої зрілості й розмножуватися на стадії *личинки* або на ранній стадії *онтогенезу*. Типовим прикладом Н. є розмноження *аксолотля*, що втратив здатність до *метаморфозу* в звичайних умовах. У безхвостих земноводних Н. можна спричинити штучно. Н. відома також у деяких ракоподібних, павукоподібних, червів, комах, а з рослин — серед мохоподібних, плауновидних, папоротей та ін. голонасінних і покритонасінних. Н. у тварин слід відрізняти від *педогенезу* — розмноження личинок без запліднення.

НЕОТОМІ́ЗМ — філософське вчення *католицизму*. В 1879 енцикліком папи Льва XIII проголошений офіц. доктриною церкви. Н. відтворює осн. положення схоластичного вчення *Фоми Аквінського* (див. *Томізм*), еклектично поєднує їх з елементами *кантіанства, феноменології, екзистенціалізму* тощо. Виник у серед. 19 ст. Найвідоміші неотомісти — Ж. *Марітен*, Е. *Жільсон*, Ю. М. *Бохенський* та ін. Неотомістський реалізм, який обстоює незалежне від людської свідомості існування природи й суспільства і водночас проголошує останнє продуктом творчої діяльності бога та об'єктом його управління, є реліг. різновидом *об'єктивного ідеалізму*. Виходячи з принципу «гармонії» віри й розуму, Н. проголошує зверхність «істин одкровення» над «істинами розуму», дає теологічне тлумачення наук. теорій, фальсифікуючи їх у своїх цілях. Людський розум, за Н., неспроможний пізнавати сутність явищ. Його вище покликання неотомісти вбачають у «доказі» буття бога шляхом осмислення «ідей», нібито закладених богом у матеріальному світі. Прикриваючись принципом «християнської любові до ближнього», неотомісти закликають до «класової солідарності». Водночас вони проповідують ідеї *антикомунізму*.

Літ.: Гараджа В. И. Неотомизм — разум — наука. М., 1969; Желнов М. В. Критика гносеологии современного неотомизма. М., 1971; Быховский Б. Э. Эрозия «вековечной» философии. М., 1973.

В. А. Стокяло.

НЕОТРОПІ́ЧНА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА ОБЛАСТЬ — біогеографічний підрозділ, що охоплює пд. тропічні частини п-овів Каліфорнія і Флоріда, низовини і узбережжя Пд. Мексіки, Центр. Америку, більшу частину Пд. Америки (до 45° пд. ш.), Антільські, Галапагос, Хуан-Фернандес та ін. прилеглі до неї о-ви (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417); єдина біогеографічна область *Неогеї*. Неотропічна *флора* має спільне походження з флорою *Палеогеї*. Для флори Н. б. о. характерні пантропічні (поширені в тропіках всієї земної кулі) родини — анонові, гернандієві, діленієві, анакардієві, лаврові, перцеві, баобабові, миртові, молочайні тощо та космополітні (див. *Космополіти* в біології) родини — складноцвіті, зозулинцеві, бобові, злакові та ін. Для Н. б. о. ендемічними (див. *Ендеміки*) є 24 родини вищих рослин: маркгравієві, біксові, брунелієві, колумелієві, геліконієві, каннові, циклантові та ін. У *фауні* Н. б. о. переважають *плацентні*, є *сумчасті* (багаторізцеві сумчасті, ценолестові), відсутні однопрохідні, бичачі, хоботні, гієнові, віверові, крилани та вузьконосі мавпи. Типовими ендеміками області є представники *неповнозубих*. Поширені кажани (5 родин з 8 ендемічні), *широконосі мавпи*. Багато своєрідних гризунів. Серед хижаків немає вовків, є багато лисиць; численні птахи (понад 20 ендемічних родин) і риби (2400—2700 ендемічних видів); характерні каймани, черепахи, ігуани, удави. Багато яскравих і великих метеликів, цикад, велетенських жуків, павуків-птахоїдів тощо. Н. б. о. поділяють на 3 підобласті. В Гвіано-Бразільській підобласті панують *гілеї* (найбільший масив вологих тропічних лісів на земній кулі), у флорі яких бл. 500 ендемічних родів, понад 3 тис. ендемічних видів. Багато пальм, ліан, поширені бобові, миртові, лаврові, рутові, мелієві та ін., серед зозулинцевих, бромелієвих, ароїдних трапляються *епіфіти*. Для багатьох рослин характерна *кауліфлорія*. В підобласті є *рідколісся* і *савани*, в яких поширені бомбаксові, пальмові, молочайні, кактусові, на Пд. підобласті — араукарієві та листопадні субтропічні ліси. Для *кампосів* характерні злакові, складноцвіті, бобові, губоцвіті, що ростуть поряд з деревними породами. Флора Гвіанського нагір'я — стародавня, в ній бл. 100 ендемічних родів (бл. 4000 ендемічних видів зосереджено у високогір'ї), зустрічаються представники магнолієвих, вінтерових та ін. родин. На о-вах Вест-Індії багато ендемічних (51% видів) рослин. У фауні підобласті відображаються найтиповіші риси фауни всієї області. Характерні лазячі по деревах тварини (ігрунки, ревуни, капуцини, лінивці, мурахоїди, чіпкохвості дикобрази, ягуар тощо), броненосці. опосуми, лісовий собака, кажани (у т. ч. м'ясоїдні). Численні птахи (папуги, гоацин, тукани, кракси, колібрі тощо); з плазунів — удави (анаконда, боа), гримучникові; з земноводних — піпові, квакшеві; метелики, мурашки тощо. В річках водяться китовидні дельфіни, каймани, лепідосирен, електричний вугор, арапайма та ін. У флорі Чілійсько-Патагонської підобласті поряд з *автохтонами* Н. б. о. (хінне дерево, ананас, арахіс, тютюн) ростуть представники антарктичної (азорела, калюжниця тощо) та голарктичної (дуб, барбарис, калина, смородина, шолудивник та ін.) флори. Поширені різнотравно-злакові пампаси та кам'янисті степи з нечисленними злаками, чагарниками, кактусами. В горах — ліси з хінного дерева, пд. бука, сосен, араукарій, гірські пустелі з кактусами, молочаями, мімозами. Для фауни характерні лами, олені — пампаський і пуду, пума, андійський ведмідь, гризуни — мара, шиншила, віскача; нутрія, броненосці, мурахоїд великий, деякі сумчасті. Багато ендемічних птахів — нанду, тінаму, колібрі, пеламедеї, кондор, серед земноводних — ринодерма. В Центральноамериканській підобласті поширені гірські і низинні тропічні ліси. Типовими рослинами підобласті є кактуси, агави, юки. Ця підобласть — центр походження кукурудзи, бавовнику та ін. культурних рослин. Трапляються тварини голарктичної фауни — зайці, ховрахи, рись, отрутозуб. Типовими для фауни підобласті є броненосець, тапір, ягуар, пума, кінкажу, мавпи коати. колібрі, тінаму тощо.

Літ. див. до ст. *Біогеографічне районування*.

НЕОФАШИ́ЗМ — ідеологія і політика крайньоправих реакційних течій, угруповань і партій в капіталістичних країнах, ідейною основою яких є значною мірою трансформовані і пристосовані до сучасної соціальної структури концепції *фашизму*. Зародження Н. пов'язане з загостренням кризисних явищ у соціально-екон., суспільній і політ. системі імперіалізму (див. *Загальна криза капіталізму*). Соціальну базу Н. становлять переважно серед. верстви населення, передусім декласовані елементи дрібної буржуазії. Неофашисти поповнюють свої ряди частково також серед чиновництва і реакц. вояччини. З метою завоювання на свій бік невдоволених капіталістичною дійсністю неофашисти вдаються до демагогічної критики бурж. урядів і монополій, виряджаються в тогу захисників дрібної і серед. буржуазії від натиску великого капіталу. Насправді ж вони діють в інтересах зміцнення соціально-екон. системи, яка забезпечує панування монополістичної буржуазії, мають тісні контакти з правлячим класом, що дає їм змогу діяти на політ. арені. Характерні риси всіх неофашист. політ. течій і орг-цій — глибокий соціально-політ. консерватизм, войовничий *антикомунізм* і антирадянщина, крайній *націоналізм, расизм* і соціальна демагогія. Неофашист. партії і групи діють у понад 60 капіталістичних країнах; користуються значною матеріальною підтримкою монополій, які утримують їх як ударну силу проти робітн. руху. З 70-х рр. активізували діяльність профашист. орг-ції у Великобританії («Нац. фронт»), Бельгії, Голландії, Данії, Австрії, Норвегії, Франції, ПАР («Союз братів»). У США активно діють неофашист. угруповання «Націонал-соціалістична партія білих», «Націонал-соціалістична партія Америки», «Націонал-соціалістичний рух»; специфічний різновид Н. становить «Т-во Джона Берча» та ін. ультраправі орг-ції. Особливе місце серед неофашист. партій посідають Італ. соціальний рух — Нац. праві сили і Націонал-демократична партія (ФРН). Ці партії гуртують навколо себе нелегальні і напівлегальні правоекстремістські орг-ції, діяльність яких активно посилилась з серед. 70-х рр. У міжнар. масштабі дії неофашист. орг-цій координують Всесвітня спілка націонал-соціалістів, гол. опору якої становлять нац.-соціалістичні партії США, Європ. соціальний рух (т. з. Мальмський інтернаціонал), Європ. новий порядок, Європ. нац. партія та ін.

В сучасних умовах Н. проявляється насамперед як реакція на посилення нац.-визвольного руху, страйкової боротьби, на розмах боротьби за мир і розрядку міжнар. напруженості. Тактика Н. зводиться до створення обстановки нестабільності й підриву бурж.-демократичних режимів з метою встановлення фашист. диктатури. Боротьба проти Н. в усіх його формах і проявах є важливою частиною антиімперіалістичної боротьби трудящих.

В. Н. Гулевич.

НЕОФІ́Т (від грец. νεόφυτος — новонавернений) — 1) Новохрещений, новопострижений, взагалі новий прихильник релігії.

2) Переносно — новак, що пристав до якогось учення, руху тощо.

НЕОФРЕЙДИ́ЗМ — напрям у сучасній бурж. філософії та психології (Е. *Фромм*, К. Хорні, Г. Салліван). Виник у 30-і рр. 20 ст. внаслідок ідейної взаємодії *фрейдизму* й амер. соціологічних учень. Н. прагне обумовити всі соціальні явища (звичаї і навіть війни) *інстинктами* людей, розвиток *особистості* — культурою, активність — біологічними й соціальними потребами тощо. Осн. потребами вважає: спілкування, творчість, усталення в суспільстві, самоутвердження, орієнтацію в навколишньому середовищі, а шляхами задоволення їх — любов до ближнього, вміння бути в злагоді з людьми, свободу особистості й розвитку, узгодженість суспільних та особистих потреб. Оскільки позитивістська за своєю спрямованістю амер. соціологія, на яку спирався Н., містила значні елементи біол. механіцизму, «соціологізація» класичного фрейдизму була лише формальним актом. Існує концепція «гуманістичного психоаналізу» Е. Фромма, яка намагається поєднати фрейдизм з деякими вирваними із заг контексту і тому спотвореними ідеями К. Маркса. Цей т. з. фрейдо-

марксизм близький до *екзистенціалізму, персоналізму* та ін.

В. Ф. Шморгун.

НЕП — див. *Нова економічна політика.*

НЕПА́Л, Королівство Непал — держава в Пд. Азії. Розташований у центр. частині Гімалаїв. У адм. відношенні поділяється на 14 районів.

Державний лад. Н.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1962 (доповнено 1967). Глава д-ви — король. Йому належить уся повнота держ. влади. Законодавчий орган (з обмеженою компетенцією) — Нац. панчаят (135 членів, з яких 112 обираються зональними панчаятами, а 23 призначаються королем). Уряд країни — Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більшу частину тер. Н. займають *Гімалаї* з найвищою вершиною світу г. *Джомолунгмою,* вис. 8848 м (на кордоні з Китаєм). Гори розділені численними долинами й улоговинами, найбільша з яких — долина Катманду (найбільш густонаселений і освоєний у госп. відношенні район). На крайньому Пд.— частина *Індо-Гангської рівнини.* Невеликі поклади заліз., мідної, свинцевої, цинкової руд, золота, платини, урану, графіту, кам. вугілля, слюди та ін. корисних копалин. Клімат у Гімалаях гірський субтропічний і високогірний, на Пд. країни — субекваторіальний мусонний. Пересічна т-ра січня у внутр. районах від 0 до +10°, на Пд. +15°; липня — відповідно +20 і +30°. На Пд. Н. і на схилах гір випадає понад 2000 мм опадів на рік, в міжгірних улоговинах — менш як 1500 мм. Річки гірські, порожисті, з великими запасами гідроенергії. Найбільші з них — Карналі, Гандак, Косі, Багхматі. Бл. 30% площі країни вкрито тропічними й субтропічними лісами з цінними породами дерев (сал, сису, асна) на алювіальних грунтах і гірських жовтоземах. В серед. частині гірських схилів поширені вічнозелені й листопадні широколистяні ліси на гірських бурих лісових грунтах. У Н. створено нац. парки Лантанг, Сагарматха, Нагарджун та ін.

Населення. Н. населяють народи, які говорять 60 мовами і на діалектах двох мовних груп — індійської і тібето-бірманської. Осн. народ — непальці (понад 50%; див. *Гуркхи*); серед ін. народів — майтхілі, бходжпурі, тамангі, тхару, невари. Живуть також вихідці з Індії. Офіц. мова — непалі (див. *Непальська мова*). Міське населення становить бл. 4%. Найбільші міста: Катманду, Лалітпур, Бхактапур.

Історія. Найдавнішим держ. утворенням на тер. Н. (в долині Катманду) була ранньофеод. д-ва на чолі з дин. Ліччхавів (серед. 1-го тис. н. е.). У серед. віки на тер. Н. існувало кілька держ. утворень. У 16—17 ст. посилилося князівство Горкха. В 2-й пол. 18 ст. під його владою було об'єднано більшу частину непальських Гімалаїв, передгірні райони (тераї), Сіккім, Гархвал, Кумаон. У 1769 князівство захопило долину Катманду. Королем централізованої д-ви став Прітхві Нараян, столицею — м. Катманду. Процес об'єднання і централізації Н. був перерваний протидією англ. *Ост-Індської компанії.* Після англо-непальської війни 1814—16 компанія анексувала значні території країни і нав'язала Н. договір, що обмежив його суверенітет. У 1846 при потуранні англійців владу в Н. захопив феод. рід Рана (стали спадковими прем'єр-міністрами). Королі Н. залишалися номінальними главами д-ви. За правління Рана Н. було перетворено на напівколонію Великобританії, постачальника солдатів для брит. колоніальної армії. Після 2-ї світової війни в Н. розгорнувся нац.-визвольний рух проти режиму Рана, який очолила партія Непальський нац. конгрес (засн. 1947, з 1950 — Непальський конгрес). Значну роль у нац.-визвольній боротьбі відіграла Компартія Н. (засн. 1949). В 1951 було ліквідовано режим Рана, Н. проголошено конституційною монархією. В 1956 Н. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У 1960 король *Махендра Бір Бікрам Шах Дева* в умовах загострення соціальних та екон. конфліктів розпустив парламент, ввів режим прямого правління, 1961 заборонив діяльність політ. партій і орг-цій. Згідно з конституцією 1962 в Н. запроваджено позапартійну систему панчаятів — органів місц. самоуправління і створено на неполітичній основі т. з. класові орг-ції: робітничу, селянську, жіночу, молодіжну, кол. військовослужбовців, а також орг-цію, членами якої є особи у віці понад 45 років, що не входять у перелічені орг-ції. В 1979 відновив свою діяльність ряд політ. партій. У 1980 в ході референдуму більшість населення висловилася за збереження «панчаятської демократії». У Н. відбувається капіталістична трансформація суспільства. Н. проводить політику позитивного нейтралітету, неприєднання, мирного співіснування та співробітництва з усіма країнами, виступає за *розрядку міжнародної напруженості,* за заг. і повне роззброєння, проти імперіалізму, колоніалізму і расизму. Між Н. і СРСР укладено угоди: про культур. і наук. співробітництво (1964), торговельні (1965, 1970), про екон. і технічне співробітництво (1959, 1964, 1976). З 1955 Н.— член ООН.

Б. А. Іванов.

Господарство. Н.— агр. країна з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. В г-ві переважають докапіталістичні суспільно-екон. відносини. Довгий час країна розвивалася в умовах зовн. ізоляції. З 1963 проводиться агр. реформа, яка в умовах феод. відносин проходить дуже повільними темпами і не торкається форм землеволодіння. На основі загальнодерж. планів уряд країни вживає заходів по скороченню експорту сировини і розширенню експорту готової продукції, розвитку держ. сектора шляхом буд-ва пром. підприємств переважно місцевої пром-сті, підготовці кваліфікованих кадрів тощо. Значну екон. допомогу Н. подають різні міжнар. орг-ції та окремі країни, в т. ч. СРСР, з допомогою якого збудовано цукр., с.-г. знарядь з-ди, цигаркову ф-ку, ГЕС та ін. Основа економіки — с. г., в якому створюється (1979) більш як 60% валового нац. продукту і зайнято понад 90% економічно активного населення. В обробітку — 16% площі країни (2,3 млн. га, з них 10% зрошується). Понад 60% всієї посівної площі належить феодалам та поміщикам. Осн. угіддя — в передгір'ях та міжгірних улоговинах. Гол. с.-г. культури (збір, тис. т, 1978/79): рис — 2400, кукурудза — 750, пшениця — 401, картопля — 300; технічні: цукр. тростина — понад 300, джут — 65, тютюн — 6,5. Вирощують також олійні культури (арахіс, гірчицю), кардамон, манго, банани, цитрусові, овочі тощо. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 11,1 (в т. ч. яки, буйволи), овець і кіз — бл. 4,5. Пром-сть розвинута слабо.

Герб Непалу.

НЕПАЛ

Площа — 140,8 тис. км²

Населення — бл. 13,5 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Катманду

Краєвид у Гімалаях.

Терасовані поля на схилах Гімалаїв.

В невеликій кількості видобувають магнезит (120 тис. т, 1978), кустарними способами — залізну, мідну, цинкову, свинцеву руди, золото, слюду, мармур, вапняк. Обробна пром-сть представлена кількома джутовими, текст., взут., тютюновою ф-ками, цукр., с.-г. машин, цем. з-дами, лісопильними підприємствами, авторем. майстернями. Численні невеликі рисоочисні, борошномельні, пивоварні, молочні й олійницькі підприємства. Кустарне виготовлення килимів, посуду, тканин, сувенірів, прикрас та ін. Виробн. електроенергії — 180 млн. кВт · год (1978). Транспорт розвинутий слабо. Довж. (1979) з-ць — 102 км, автошляхів — понад 4 тис. км, з них бл. 2500 км — з твердим покриттям. У Катманду — міжнар. аеропорт. З Н. вивозять рис, насіння олійних культур, джут і вироби з нього, лісоматеріали, шкірсировину тощо. Довозять машини й устаткування, нафтопродукти й продовольство. Бл. 60% зовнішньоторг. обороту припадає на Індію, ін. торг. партнери — Японія, ФРН, Великобританія, США. Розвиваються торг.-екон. відносини з СРСР. Важлива стаття доходів — іноз. туризм, альпінізм. Грош. одиниця — непальська рупія. За курсом Держбанку СРСР 100 непальських рупій = 6,11 крб. (липень 1981).

Б. П. Яценко.

Медичне обслуговування. В 1977 в Н. було 1,9 тис. лікарняних ліжок (1,5 ліжка на 10 тис. ж.); більша частина ліжкового фонду (бл. 75%) належить д-ві; мед. допомогу 1977 подавали 340 лікарів (0,3 лікаря на 10 тис. ж.), 16 зубних лікарів, 1 фармацевт. Лікарів готують у Індії. В 1963 СРСР побудував у Катманду і передав у дар Н. госпіталь (на 50 ліжок) з поліклінікою.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На поч. 1979 понад 80% нас. було неписьменним. У 1971—76 запроваджено нову, 10-річну структуру загальноосв. школи: поч. школа — 3 роки, молодша середня — 4 роки й старша середня — 3 роки. Навчання в 1—5-х класах безплатне, вік обов'язкового навчання — від 6 до 10 років. Викладання в школах — непальською мовою, у серед. школі вивчається англ. мова. В 1976/77 навч. р. у поч. школах було 643,8 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 262,7 тис. Вищу освіту дають Ун-т ім. Трібхувана (засн. 1958—59) в Кіртіпурі — передмісті Катманду, а також ряд ін-тів і коледжів: с. г. і ветеринарії, інженерний, пед., мист. і музики тощо. В 1975/76 навч. р. в них навчалося 23,5 тис. студентів. Вищу освіту непальці здобувають також в Індії, СРСР та ін. країнах. Королівська академія Н. у Катманду (засн. 1957). Найбільші б-ки: Нац. Н., ун-ту, б-ка «Бір» (засн. у 14 ст.) з 15 тис. давніх рукописів, усі — в Катманду. Нац. музей Н. в Катманду (засн. 1938).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1980 в Н. видавалося бл. 150 газет і журналів заг. тиражем бл. 50 тис. прим. Найзначніші газети: непальською мовою — «Горкхапатра» («Газета гуркхів», засн. 1901) — урядова, «Непал таймс» («Непальський час», з 1954); англ. мовою — «Райзінг Непал» («Непал, що піднімається», з 1965) — урядова, «Коммонер» («Проста людина», з 1954), «Мазерленд» («Батьківщина», з 1957); щотижнева непальською мовою — «Самікша» («Критика», з 1958). Інформація поширюється урядовим акц. т-вом (засн. 1962) — Нац. інформ. агентством Н. «Радіо Непал» — урядова служба, засн. 1951. Мовлення ведеться непальською та англ. мовами.

Катманду. В старій частині міста.

Б. А. Іванов.

Література Н. існує на *санскриті, непальською мовою* і неварською. Найдавніші пам'ятки (твори реліг. характеру, генеалогії, істор. хроніки тощо) були написані санскритом. Осн. теми л-ри 8—9 ст.— протест нижчих каст проти кастової дискримінації, вимога соціальної рівності. В 15—18 ст. існувала світська л-ра на санскриті (поезія, драми на сюжети із *«Махабхарати», «Рамаяни», пуран,* трактати про театр і музику).

Неварською мовою л-ра розвивається з кін. 14 ст. (істор. хроніки, генеалогії, переклади з санскриту, перської та араб. мов). У 18—19 ст. зазнала занепаду. Відродилася в 20 ст. Перший визначний прозаїк — Ніштхананд Баджрачар'я (1858—1935). З дидактичними поемами виступив Сіддхідас Аматья (1867—1930). Деякі твори світової класики переклав Джагатсундар Малла (1882—1952). Повалення 1951 династії Рана сприяло пожвавленню розвитку л-ри. Письменники, часто використовуючи традиційні сюжети й образи, вносять в них риси сучасності. Сударшан Срамарен, Сатьямохан Джоші, Хемлал Джоші пишуть істор. драми, Ішварананда Шрестхачар'я — реалістичні романи. Соціальні проблеми — в центрі романів Дхусвана Сейми, хоча на них і позначився вплив зх. модерністської л-ри. Громадян. пафос притаманний поезії Дургалала Шрестхі, Прemананди, Крішни Чандри, Кхвабілу та ін.

Непальською мовою л-ра почала розвиватися з 19 ст. Поети Басанта, Індірас, Ядунатх, Рагхунатх, Б. Кесарі використовували традиційні сюжети (історія життя *Крішни* тощо). Новий етап відкрила поезія Бханубхакти Ачар'ї (1812—68). На поч. 19 ст. виникла проза. Важливу роль в її розвитку відіграв просвітитель Мотірам Бхатта. Визначні поети поч. 20 ст.— Лекхнатх Паудьялай і Джарнідхар Коїрала, який заклав основи громадян. лірики. Л-ра зазнала впливу інд. романтичного напряму чхваявада й англ. *«Озерної школи»*. Одним з осн. напрямів поезії 30-х рр. стала «поезія природи» (Лакшміпрасад Девкота, 1908—58; Сіддхічаран Шрестха, н. 1912). У 40-х рр. до соціальної тематики в поезії звернулися Б. Тіварі, Б. Сама, в прозі — Г. Майналі, П. Шамшер, Б. Бхікшу, К. Малла та ін. Гострі соціальні проблеми в драматургії, що почала розвиватися в 30-х рр., порушують Б. Сама, в публіцистиці 40-х рр.— Л. Девкота. Після 1951 в поезії переважають ідеї миру, братерства людей усіх рас і національностей (поема «Це снаряди» Л. Девкоти, вірші «Я люблю людей», «Людині» Б. Сами, «Воднева бомба» М. Гхіммірі). Соціальні теми — в центрі прозових творів К. Малли, Готхале, М. Дхунгела, драматичних — Готхале, Б. Малли та ін. У 60-х рр. вірші громадян. звучання створили Б. Шерчан, реалістичні романи — Б. П. Коїрала, Д. Бішта.

Л. О. Аганіна.

Архітектура та образотворче мистецтво. Давні споруди Н.— *ступи* Бодхнатх та Сваямбхунатх поблизу Катманду (3 ст. до н. е., перебудовані в 8—9 ст.) — масивні кам. напівсфери з баштоподібним завершенням, з інкрустованими з чотирьох боків зображеннями «ока Будди». Розквіт середньовічної архітектури Н. припадає на 15—18 ст., коли споруджували величні храми й палаци в формах, близьких до інд. та кит. архітектури (храм Ньятапола, 1700—08; «Палац 55 вікон», перебудований 1697, обидва — в Бхактапурі). В кін. 19 ст. у формах будівель відчувається вплив перс. та араб., а на поч. 20 ст. і європ. архітектури. З 50-х рр. в містах споруджують будівлі в дусі сучас. архітектури (аеропорт, госпіталь у Катманду, 1960—62, рад. арх. К. Матаян). Нар. житло Н.— цегляні та обмазані глиною бамбукові будівлі.

На мист. Н. великий вплив мали худож. принципи Індії та Китаю. Будівлі здавна прикрашали багатим різьбленням на дереві, декор. оздобами з металу. З 1—2 ст. н. е. відома кругла скульптура. В 10—17 ст. досягла розквіту дрібна пластика з бронзи, в 11—14 ст. — мініатюра в рукописах. У 15—16 ст. поширився станковий живопис, близький за характером до тібетського. Сучас. художники працюють у напрямі новітніх зх.-європ. течій.

Жінка, що сидить. Бронза. 16—17 ст. Галерея Хіраманек. Нью-Йорк.

Музика, театр. З давніх-давен у Н. були поширені пов'язані з реліг. культами нар. вистави нритья — символічні танці з муз. та хоровим супроводом. У 15—18 ст. в ці вистави вводився елемент драм. дії (актор говорив кілька фраз, зміст яких потім розкривав у танці в супроводі хору). Під впливом нар. вистав сформувався класичний жанр хореографічної вистави — гітинатья (в супроводі хору й солістів), який існує в Н. і тепер. Сюжети запозичені з міфологічних і легендарних джерел, епічних опо-

Ступа Бодхнатх поблизу Катманду. 3 ст. до н. е., перебудова 8—9 ст.

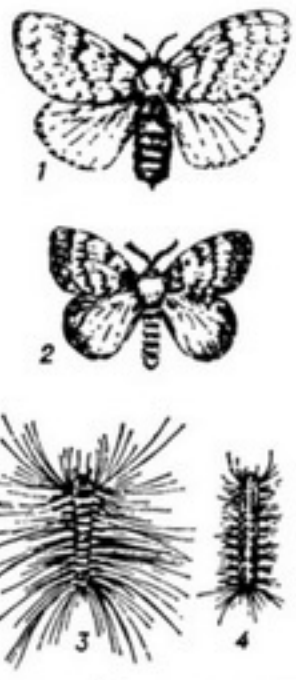

Непарний шовкопряд: *1* — самка; *2* — самець; *3* — гусениця першого віку; *4* — гусениця останнього віку.

відей «Махабхарата» та «Рамаяна». Постійно діючого драм. театру немає. В 60-х рр. створено напівпрофес. театр. колектив (при радіо Н.), який періодично ставить п'єси сучас. авторів. У 1973 створено професіональний муз.-танц. колектив. При Королівській академії існує відділ музики, нар. пісні й танцю. Серед сучас. композиторів — Шіва Шанкар. Ната Каджа.

Літ.: Непал: история, этнография, экономика. М., 1974; Редько И. Б. Очерки социально-политической истории Непала в новое и новейшее время. М., 1976; Непал: проблемы новой и новейшей истории. М., 1980; Костинский Д. Н. Непал. М., 1971; Яковлев Г. И. Сельское хозяйство и аграрный строй Непала. М., 1975; Козлов И. М. Здравоохранение в Непале. Л., 1976; Аганина Л. А. Непальская литература. М., 1964; Прокофьев О. Искусство Непала. В кн.: Всеобщая история искусства, т. 2, кн. 2. М., 1961; Коропкая А. А. Архитектура Непала. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 9. Л.—М., 1971.

НЕПА́ЛЬСЬКА МО́ВА, непалі, гуркхали, кхас-кура — мова непальців. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Характерні риси: протиставлення довгих і коротких, назалізованих і чистих голосних, наявність ретрофлексних приголосних. За типологією — аналітично-синтетична мова. Іменник має два роди, два відмінки. Для Н. м. використовують письмо *деванагарі*. Найдавніші писемні пам'ятки Н. м. належать до 14 ст. Про л-ру Н. м. див. *Непал*, розділ Література.

Літ.: Королев Н. И. Язык непали. М., 1965. *М. І. Корольов.*

НЕПА́РНИЙ ШОВКОПРЯ́Д (Ocneria dispar) — метелик родини *хвилянкових*. Крила у самок (розмах 4,5—6,5 см) жовтувато-білі або білі з чорним малюнком, у самців (розмах 3,8—4,8 см) — сіруватo-коричневі з чорним малюнком. Літ метеликів у липні — серпні. Самка відкладає по 400—500 яєць і вкриває їх шаром сіруватожовтих волосків. Личинка зимує в яйцевих оболонках, з'являється навесні наступного року. Молода гусениця (1-го віку) вкрита довгими волосками. Н. ш.— небезпечний шкідник плодових і дикорослих листяних порід дерев. Поширений майже по всій Європі, в Пн. Африці, помірних широтах Азії, завезений у Пн. Америку. Є в СРСР, в тому числі на Україні. Заходи боротьби — див. *Кільчастий шовкопряд*.

НЕПАРНОКОПИ́ТІ (Perissodactyla) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 180—500 см, вис. 75—200 см. Ноги пристосовані до швидкого бігу. Пальців на передніх кінцівках — 1 або 3 (у тапірів — 4), на задніх — 1 або 3. Найрозвиненіший третій палець, через який проходить вісь кінцівки. Кінці пальців вкриті роговими чохлами-копитами. Дикі види Н. поширені в різноманітних ландшафтах (переважно на відкритих місцевостях) Центр. і Пд. Азії, Африки, Америки, а свійські — на всіх материках. Виключно рослиноїдні тварини. Живуть поодиноко або невеликими групами, полігами (див. *Полігамія* в біології). Самка після бл. 12 міс. вагітності народжує 1 маля. Ряд об'єднує 9 викопних і 3 сучас. родини (*конячі, тапірові, носорогові*). Деякі види — об'єкти полювання. Окремі види (напр., *кінь Пржевальського,* індійський носоріг) стали рідкісними і включені до *Червоної книги*. *Тарпан* та дикий осел — родоначальники свійських тварин — коней (див. *Кінь свійський*) та *осла*. Н. мають спільних з *парнокопитими* предків серед *креодонтів*. У викопному стані Н. відомі починаючи з еоцену.

НЕПЕ́НТЕС (Nepenthes) — рід *комахоїдних рослин* родини непентесових. Більшість видів Н.— виткі півкущі. Квітки одностатеві, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід — коробочка. Листки чергові; нижня частина їхніх черешків розширена (пластинчаста), зелена, є асиміляційним органом; середня — вузенька, вусиковидна; верхня частина перетворена на глечиковидні ловильні апарати з невеликою кришечкою, часто яскраво забарвлені. У багатьох видів вони виділяють нектар з сильним запахом. Все це приваблює комах, які потрапляють у глечик і перетравлюються в рідині на його дні. Понад 70 видів, поширених переважно у тропіках і субтропіках Сх. півкулі (від Мадагаскару до Пн. Австралії). Багато видів і гібридів Н. культивують (зокрема в СРСР) в оранжереях.

НЕ́ПЕР (Napier) Джон (1550, Мерчістон-Касл, поблизу Едінбурга — 4.IV 1617, там же) — шотландський математик, винахідник *логарифмів*. Навчався в Едінбурзькому ун-ті. У праці «Опис чудової таблиці логарифмів» (1614) Н. подав визначення логарифмів, пояснив їхні властивості, застосування тощо. У праці «Побудова чудової таблиці логарифмів», написаній раніше за «Опис...», але виданій лише 1619, викладено теорію створених Н. логарифмів та ідею створення *десяткових логарифмів*. Н. належить також ряд зручних для логарифмування формул розв'язування сферичних трикутників. Н. був непримиренним противником католицизму.

НЕ́ПЕР, Нп, Np — одиниця логарифмічної відносної величини; дорівнює натуральному логарифму відношення двох однойменних фізичних величин. $1\ Нп = \ln(F/F_0)$ при $F/F_0 = e$, де F і F_0 — фіз. «силові» величини (напруга, сила струму, тиск і т. д.), e — основа натуральних логарифмів. Названа ім'ям Дж. *Непера*. Співвідношення між Н., *белом* і *децибелом*: $1\ Нп \approx 0{,}8686\ Б = 8{,}686\ дБ$.

НЕ́ПЕРА ЧИСЛО́, число e — *границя* виразу $\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$, коли $n \to \infty$, тобто

$$e = \lim_{n\to\infty}\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = 2{,}718281828459045\ldots;$$

є основою *натуральних логарифмів*. Ш. *Ерміт* довів, що Н. ч. є *трансцендентним числом*. Назву пов'язують з ім'ям Дж. *Непера*.

НЕПЕРЕБО́РНА СИ́ЛА у цивільному праві—надзвичайна за своїм характером подія, шкідливі наслідки якої зобов'язана особа (див. *Зобов'язання*) не могла жодним, що в її силах, засобом відвернути або передбачити. В рад. цивільному праві наявність Н. с., як правило, є підставою, що звільняє від відповідальності (виняток становить ст. 101 Повітряного кодексу СРСР, за якою цивільна авіація відповідає і за шкоду, заподіяну Н. с.). До Н. с. відносять явища стихійного характеру: землетрус, повінь, шторм тощо.

«НЕПЕРЕМО́ЖНА АРМА́ДА» — великий військ. флот, створений Іспанією 1586—88 для завоювання Англії під час англо-ісп. війни 1587—1604. Складався з 128 високобортних важкокерованих кораблів, пристосованих гол. чин. для абордажного бою, оскільки іспанці недооцінювали роль артилерії у мор. бою. Бл. 20 кораблів «Н. а.» було потоплено англ. флотом у Ла-Манші, понад 40 кораблів загинуло від шторму під час повернення до Іспанії. В 1588 до Іспанії повернулося 65 кораблів. Загибель «Н. а.» підірвала мор. могутність Іспанії.

НЕПЕРЕ́РВНІ ДРО́БИ — те саме, що й *ланцюгові дроби*.

НЕПЕРЕ́РВНІ ФУ́НКЦІЇ — функції, що дістають нескінченно малий приріст при нескінченно малому приростi аргументу (див. *Нескінченно малі величини*). Інакше — *функція* $f(x)$ наз. неперервною в точці x_0, якщо для довільного $\varepsilon > 0$ існує таке $\delta(x_0, \varepsilon) > 0$, що при $|x - x_0| < \delta(x_0, \varepsilon)$ виконується нерівність $|f(x) - f(x_0)| < \varepsilon$. Коли ця умова виконується лише для $x \geqslant x_0$ (або для $x \leqslant x_0$), то $f(x)$ наз. Н. ф. справа (відповідно зліва). При виконанні цієї ж умови в кожній точці $x_0 \in A$ $f(x)$ наз. Н. ф. на множині A; якщо $\delta(x_0, \varepsilon)$ не залежить від x_0, функція $f(x)$ наз. рівномірно неперервною на A. Н. ф. на відрізку $[a, b]$ завжди рівномірно неперервна на ньому, обмежена і досягає своїх найбільшого і найменшого значень. Диференційовна функція завжди неперервна, але існують Н. ф., які не диференційовні. Інтеграл від Н. ф. на відрізку завжди існує. Найважливіший і найпростіший клас Н. ф. складають *многочлени* $P_n(x) = a_n x^n + a_{n-1}x^{n-1} + \ldots + a_1 x + a_0$. Використовуючи їх, можна наближати (див. *Наближення функцій*) будь-які Н. ф.

Н. ф. відіграють значну роль у математиці, бо з їх допомогою можна наближати переважну більшість всіх ін. функцій, а доведення багатьох тверджень можна спочатку робити для Н. ф., після чого переносити на заг. випадок переходом до *границі*. Див. також *Неперервність* однозначного відображення.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1—3. М., 1970; Натансон И. П. Теория функций вещественной переменной. М., 1974.

Г. П. Бущан.

НЕПЕРЕ́РВНІСТЬ однозначного відображення — одне з найважливіших математичних понять. Узагальнює поняття *неперервної функції* на випадок *відображення* $f(x)$ з одного *топологічного простору* в інший. Якщо топологію можна задавати за допомогою збіжних послідовностей, визначення Н. відображення $f(x)$ в точці x_0 таке:

для довільної збіжної до x_0 послідовності x_1, x_2,... послідовність $f(x_1)$, $f(x_2)$,... збігається до $f(x_0)$. Див. також *Топологія*.

Г. П. Бущан.

НЕ́ПЕРІВ ЛОГАРИ́ФМ — те саме, що й *натуральний логарифм*.

НЕПИЙПИ́ВО Василь Гнатович (н. 28.XII (10.I) 1916, с. Кам'янка, тепер Диканського району Полтавської обл.] — український радянський живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Учасник Великої Вітчизн. війни. Твори: «Ромашки» (1936), «Керченська протока» (1954), «Полтавщина» (1956), «Річка Ворскла» (1960), «Загорськ. Собор» (1966), «Травневі луки» (1968), «Псков. Вежа» (1970), «Дальні печери. Весна» (1974), «Софія Київська» (1977), «Село на Полтавщині» (1978), «Ранкові хліба» (1980). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

В. Г. Непийпиво. Косовиця на Канівщині. 1974.

Літ.: Василь Непийпиво. Каталог. К., 1980.

НЕПЛАТОСПРОМО́ЖНІСТЬ — неспроможність підприємства своєчасно платити за своїми фінансовими зобов'язаннями. В умовах капіталізму у зв'язку з анархією виробн., жорстокою конкуренцією та екон. кризами Н. має масовий характер, що призводить до банкрутства й ліквідації підприємств і монополістичних об'єднань, загострення антагоністичних суперечностей капіталістичного *відтворення*. За соціалізму в умовах безкризового розвитку економіки поняття «неплатоспроможність» застосовують у практиці для визначення незадовільного фінанс. стану підприємства, що виявляється в неплатежах. Вони виникають через те, що у соціалістичних підприємств іноді не вистачає власних оборотних коштів внаслідок невиконання ними планових завдань, розбіжності в часі грош. виручки за реалізовану продукцію із строками поточних платежів, порушень фінанс. дисципліни, недоліків в організації постачання, виробн. і збуту продукції. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) визначено заходи щодо посилення платоспроможності виробничих об'єднань, підприємств і організацій.

В. О. Сизоненко.

НЕПЛІ́ДНІСТЬ — те саме, що й *безпліддя*.

НЕПЛІ́ДНІСТЬ сільськогосподарських тварин — порушення здатності зрілого організму відтворювати потомство. Н. буває в усіх видів і обох статей тварин. Завдає значних збитків г-ву. Неплідна корова не додає 25—30% молока. Збитки від Н. в цілому перевищують втрати від заразних і незаразних захворювань тварин. Н. може бути природжена, набута, постійна і тимчасова. Останню усувають відповідним лікуванням і поліпшеною годівлею. Н. у великої рогатої худоби спричинюється неповноцінною годівлею (аліментарна Н.), порушеннями в організації й проведенні *осіменіння* (штучно набута Н.) і захворюваннями статевого апарату (симптоматична Н.). До Н. призводять також порушення правил утримання (кліматична Н.) і експлуатації тварин (експлуатаційна Н.), природжені аномалії та старечі зміни в статевому апараті (природжена і стареча Н.). Щоб запобігти Н., застосовують методи стимулювання статевої функції у неплідних корів і телиць, стежать за повноцінною годівлею їх під час вагітності й у післяродовому періоді, правильним та своєчасним осімененням маток, додержанням сан.-гіг. правил на фермах, станціях і пунктах природного та *штучного осіменіння* тварин. Див. також *Гінекологія ветеринарна*.

Г. В. Звєрєва.

НЕПО́ВНА СЕРЕ́ДНЯ ШКО́ЛА — див. *Семирічна школа, Восьмирічна школа*.

НЕПОВНОЗУ́БІ (Edentata) — ряд *ссавців*. Тіло (довж. від 12 см до 1,2 м, маса від 90 г до 55 кг) вкрите волоссям або панциром із скостенілих шкірних щитків (броненосці). Зубів немає (мурахоїди) або вони спрощеної будови (без коренів, позбавлені емалі, однорідні, з віком не змінюються і постійно ростуть). Передні кінцівки з могутніми кігтями на 2-му і 3-му пальцях, пристосовані до риття або лазіння по деревах. Ряд включає 7 викопних і 3 сучас. родини: *броненосцеві*, *лінивцеві* і *мурахоїдові*. Поширення в Пд., Центр. і Пн. Америці. Населяють різноманітні ландшафти. Живляться тваринною і рослинною їжею. У виплоді по 1—4 малят (у броненосців іноді до 12). М'ясо Н. їстівне. Деякі види (велетенський мурахоїд, ошийниковий лінивець, окремі броненосці) стали рідкісними і взяті під охорону. Викопні Н. відомі починаючи з пізнього палеоцену Пд. Америки. Предками Н. вважають примітивних *комахоїдних*.

НЕПОВНОЛІ́ТНІ в праві — особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними (див. *Дієздатність*). В СРСР повнолітніми є особи, які досягли 18-річного віку. Рад. законодавство спеціально врегульовує правове становище Н. у різних галузях життя. При цьому воно виходить з фізіол., психологічних і соціальних особливостей Н. різного віку (див. *Вік* у праві), які дають їм змогу (або, навпаки, не дають) свідомо визначати свою сусп. поведінку, правильно розуміти значення своїх вчинків та їхніх наслідків, брати участь у сусп. виробництві, цивільних правовідносинах тощо. Саме враховуючи це, рад. законодавство встановлює ті або ін. обмеження щодо вчинення Н. дій, з якими пов'язане настання певних правових наслідків. Зокрема, в галузі держ.-правових відносин Н. не користуються *виборчими правами*. У цивільно-правових відносинах Н. віком від 15 до 18 років вправі укладати угоди лише за згодою своїх батьків (усиновителів) або піклувальників; проте вони можуть самостійно вчиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платою (заробітком) або стипендією, здійснювати авторські або винахідницькі права. Н. віком від 15 до 18 років відповідають за заподіяну ними шкоду. Разом з тим закон встановлює, що коли у них немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування її, то вона у відповідній частині має бути відшкодована їхніми батьками (усиновителями) або піклувальниками. За Н. до 15-річного віку (малолітніх) угоди укладають від їхнього імені батьки (усиновителі) або опікуни; вони вправі учиняти лише дрібні побутові угоди. За заподіяну ними шкоду відповідають їхні батьки (усиновителі) або опікуни чи навчальний, виховний або лікувальний заклад, під наглядом якого вони були під час вчинення шкоди. В разі одруження до виповнення 18 років Н. набуває цивільної дієздатності в повному обсязі. Спеціально врегульовуються законом права і обов'язки Н. у галузі трудових правовідносин. Зокрема, їх можна приймати на роботу по досягненні 16 років, а у виняткових випадках (за згодою ФЗМК) — 15 років. Для Н. встановлюється скорочений *робочий день* з виплатою заробітної плати в тому ж розмірі, що й дорослим працівникам відповідних категорій, вони користуються правом на подовжену (тривалістю в один календарний місяць) *відпустку*, яка має надаватись у літній час, правом на виробниче навчання за рахунок підприємства. Заборонено застосування праці Н. на важких, зокрема на підземних, роботах, на роботах зі шкідливими й небезпечними умовами праці, залучення їх до надурочних і нічних робіт, а також до роботи у вихідні дні тощо. Звільнення Н. з роботи з ініціативи адміністрації може провадитись лише за наявності попередньої згоди комісії в справах неповнолітніх при виконкомі відповідної Ради нар. депутатів. В галузі адм. правовідносин відповідальність Н. настає за заг. правилом з 16 років. Кримінальній відповідальності також підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років. Н., які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я, згвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, злісне або особливо злісне хуліганство, за умисне знищення або пошкодження державного, громадського майна або особистого майна громадян, що потягло тяжкі наслідки, а також за умисне вчинення дій, що можуть спричинити аварію поїзда, тощо. Щодо Н. не

можна застосовувати такі *покарання*, як смертна кара, позбавлення волі на строк понад 10 років, заслання та вислання. Для них законом встановлено більш пільговий, ніж для дорослих, порядок застосування *умовно-дострокового звільнення* від покарання. До участі в справі про Н. захисник допускається з моменту пред'явлення обвинувачення. До неповнолітнього обвинуваченого можна застосовувати й такий захід, як передача його під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до Н., які виховуються в дитячому закладі,— під нагляд адміністрації цього закладу. Рад. законодавство встановлює також ряд профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення належного формування особистості Н. Так, законом заборонено продаж Н. спиртних напоїв, встановлено крим. відповідальність за втягнення Н. у злочинну діяльність, у пияцтво, в заняття жебрацтвом, *проституцією*, азартними іграми тощо, а також за мордування Н., розбещення їх. Охорона прав та інтересів Н. покладається на органи *опіки* та *піклування*, а також на комісії в справах Н. при виконкомах місц. Рад нар. депутатів та на деякі інші, зокрема *правоохоронні органи*.

Ф. Г. Бурчак.

«НЕПОДІЛЬНИХ» МЕТОД — найменування сукупності різних методів визначення відношення площ фігур чи об'ємів тіл. Заснований на припущенні, що фігури, відношення розмірів яких потрібно знайти, складаються з сукупності «неподільних» елементів. Поняття про «неподільні» різні вчені розуміли по-різному. *Демокріт*, мабуть, розглядав тіла як «суми» надзвичайно великого числа надзвичайно малих «неподільних» атомів. *Архімед* обчислив площі та об'єми багатьох фігур, вважаючи, що плоска фігура складається з нескінченної кількості паралельних прямих відрізків, а геом. тіло — з паралельних плоских перерізів. Назву запропонував Б. *Кавальєрі*. «Н.» м. був одним з етапів у розвитку *інтегрального числення*.

НЕПОДІЛЬНІ ФОНДИ КОЛГОСПУ — основні (виробничі і невиробничі) фонди і оборотні виробничі засоби, які не підлягають розподілові між членами колгоспу і планомірно використовуються для розширеного *відтворення* громадського виробництва та поліпшення культурно-побут. обслуговування колгоспників. Разом з держ. власністю на землю неподільні фонди є екон. основою колг. ладу. На перших етапах організації колгоспів Н. ф. к. утворювались із вступних внесків та відрахувань від вартості усуспільненого майна сел. г-в. Із зміцненням і розвитком колгоспного ладу Н. ф. к. збільшувались і якісно змінювались. Пайові внески в сучас. умовах втратили своє екон. значення. Н. ф. к. виступають у вартісній і натурально-речовій формах. Осн. джерелами поповнення Н. ф. к. є відрахування від *чистого доходу колгоспу*, а також майно і кошти, безплатно передані д-вою. Відповідно до *Примірного Статуту колгоспу* (1969) відрахування від чистого доходу на збільшення *основних фондів* і *оборотних засобів* є обов'язковими. Розміри їх щороку встановлюють заг. збори членів колгоспу залежно від потреб у різних засобах для безперервного зростання громад. виробн. До Н. ф. к. включають також його кошти, вкладені на пайових засадах у міжколг. та держ. колг. підприємства (див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання, Міжколгоспні фонди*). До речового складу Н. ф. к. належать трактори, комбайни, двигуни, реманент, трансп. засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, будівлі і споруди виробничого і культур.-побутового призначення, меліоративні споруди тощо. Зокрема, 1970 Н. ф. к. України становили 14,47 млрд. крб., на поч. 1980 — 32,28 млрд. крб., у т. ч. осн. засоби — відповідно 13,26 і 29,37 млрд. крб.

Г. М. Підлісецький.

НЕПОЛОКІВЦІ — селище міського типу Кіцманського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташоване на р. Пруті при впадінні в нього Черемошу, за 3 км від залізничної ст. Оршівці. 2,5 тис. ж. (1980). Деревообр. та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка, гравійно-піщаний кар'єр. Середня школа, лікарня, Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. Відомі з 1425.

НЕПОНОВЛЮВАНІ ПРИРОДНІ РЕСУРСИ — ресурси природи, які зовсім не відновлюють свій кількісний та якісний стан після використання їх або відновлюють його протягом дуже тривалого часу. Належать до вичерпних *природних ресурсів*. Н. п. р. є більшість *корисних копалин* — різні руди, кам. вугілля, природні горючі гази, горючі сланці, мінеральні буд. матеріали тощо. У зв'язку з тех. прогресом потреби нар. г-ва у різних видах *мінеральних ресурсів* збільшуються, що призводить до зростання інтенсивності видобування корисних копалин. Напр., якщо 1970 на всій планеті було видобуто 7 млрд. т умовного палива (вугілля, нафти, природних горючих газів), то до 2000 року цей показник має досягти, за прогнозом, 25 млрд. т. До 70-х рр. 20 ст. було видобуто понад 35 млрд. т нафти, з них 70% — за останні 25 років, заліз. руди — відповідно 12 млрд. т і 50%. Масштаби, темпи та характер видобування корисних копалин визначаються як природними, так і, гол. чин., соціально-екон. факторами. В умовах капіталістичного г-ва гонитва за прибутками призводить до швидкого вичерпання запасів Н. п. р., загострення боротьби за володіння природними ресурсами, політ. і воєнних конфліктів. У країнах соціалізму видобування й експлуатація Н. п. р. здійснюються планово, на наук. основі. В СРСР питання раціонального використання та охорони Н. п. р. регламентуються *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* (1975), на Україні — *Кодексом УРСР про надра* (1976) та відповідними постановами. Осн. напрями розв'язання цієї проблеми: економне використання ресурсів, боротьба з непродуктивними витратами; організація комплексного видобування та переробки копалин поблизу місця видобування; пошуки замінників з менш дефіцитних матеріалів, у т. ч. штучно синтезованих; використання джерел енергії, не пов'язаних з витратами палива та хім. сировини (сонячної, падаючої води, вітру та ін.). Див. також *Відтворення природних ресурсів*.

М. А. Воїнственський.

НЕПОРОЖНІЙ Петро Степанович [н. 30.VI (13.VII) 1910, с. Тужилівка, тепер у складі м. Яготина Київ. обл.] — рад. держ. діяч і вчений у галузі енергетичного будівництва, дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР та УРСР (1956—63), член-кор. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. Закінчив (1933) Ленінгр. ін-т інженерів водного транспорту. Працював на буд-ві Чирчицької ГЕС, в апараті Наркомату електростанцій СРСР (1937—40), на буд-ві ГЕС, зокрема Свірської і Каховської (1940—54). Заст. голови Ради Міністрів УРСР і голова Держбуду УРСР (1954—59), перший заст. міністра буд-ва електростанцій СРСР (1959—62), міністр енергетики і електрифікації СРСР (з 1962). З 1963 — кандидат у члени ЦК, з 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1968.

НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ ПРИНЦИП — принцип *міжнародного права*, нерозривно пов'язаний з закріпленими в Статуті ООН *незастосування сили принципом*, поважання держ. суверенітету, територіальної цілісності держав та ін. принципами. В Декларації 1970 про принципи міжнародного права (див. *Декларації ООН*) Н. к. п. закріплено як один з компонентів нормативного змісту принципу незастосування сили в міжнар. відносинах. У договорах соціалістич. країн (СРСР з Болгарією 1967, СРСР з Чехословаччиною 1970, СРСР з Румунією 1970 та ін.) було визначено роль Н. к. п. як гол. передумови створення безпеки в Європі. Дальшим важливим етапом у формуванні та міжнародно-правовому закріпленні Н. к. п. як основоположного для досягнення миру на європ. континенті були договори між СРСР і ФРН 1970, ПНР і ФРН 1970, НДР і ФРН 1972, ЧССР і ФРН 1973. Закріплення в них Н. к. п. відіграло важливу роль у тому, що його було підтверджено *Нарадою з питань безпеки і співробітництва в Європі* (1975) і зафіксовано в її Заключному акті. В документі передбачається, що держави—учасниці Наради розглядають як непорушні кордони всіх держав Європи і тому будуть утримуватися нині і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Держави зобов'язуються утримуватися й від будь-яких вимог або дій, спрямованих на загарбання і узурпацію частини або

всієї території будь-якої держави-учасниці. В Конституції СРСР (ст. 29) Н. к. п. названо серед принципів, якими СРСР керується у відносинах з іншими державами. Див. також *Територіальної недоторканності принцип*.

Н. М. Ульянова.

«НЕПОХО́ЖІ» СЕЛЯ́НИ — основна категорія сільського населення *Великого князівства Литовського*, у т. ч. України й Білорусії, що входили до складу князівства в 14—16 ст. «Н.» с. були феодально залежними (на відміну від «похожих» селян, які мали право переходу від одного землевласника до іншого); залежність юридично оформлено 1447. Спочатку «Н.» с. мали право на вихід (див. *Вихід селянський*), якщо знаходили собі заміну. За лит. статутами 1566 і 1588 «Н.» с. остаточно перейшли в залежний стан. Одну з груп «Н.» с. становили *отчичі*. На Україні після *Люблінської унії 1569* «Н.» с. почали називати *кріпаками, холопами* тощо.

НЕПРАЦЕЗДА́ТНІСТЬ — втрата або відсутність здатності до праці. Рад. трудове законодавство передбачає, що Н. може бути викликана заг. захворюванням, трудовим або побутовим каліцтвом, *професійними хворобами, вагітністю* і пологами, старістю. Н. буває тимчасовою (обмежується відносно нетривалим періодом часу), тривалою або постійною (веде до необхідності припинити роботу взагалі чи на тривалий час або змінити умови праці). При Н. громадяни СРСР мають право на матеріальне забезпечення (ст. 43 Конституції СРСР), яке гарантується *соціальним страхуванням* робітників, службовців і колгоспників, допомогою по тимчасовій непрацездатності, виплатою за рахунок д-ви і колгоспів пенсій за віком, інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, працевлаштуванням громадян, які частково втратили працездатність, піклуванням про громадян похилого віку і про інвалідів, податковими пільгами, безплатним протезуванням, збереженням стипендії за учнями, грошового й натурального забезпечення за військовослужбовцями та ін. формами *соціального забезпечення*.

І. С. Александров.

НЕПРИЄДНА́ННЯ ПОЛІ́ТИКА — зовнішньополіт. курс і міжнародно-правове становище держави у мирний час, які характеризуються проведенням *неприєднання принципу*. Н. п. має антиімперіалістичну, антивоєнну, антиколоніальну спрямованість. Д-ви, які дотримуються Н. п., здобули назву країн, що не приєдналися (в політ. і міжнар.-правовій л-рі Н. п. називають також політикою позитивного *нейтралітету* або нейтралізмом). Н. п. оформляється д-вою кількома засобами: прийняттям односторонніх декларацій або заяв; закріпленням цієї політики у внутр. законодавстві; підписанням відповідних комюніке та двосторонніх договорів; прийняттям на *конференціях країн, що не приєдналися*, спільних рішень; укладенням багатосторонніх угод, що містять зобов'язання дотримуватися Н. п. Велике значення для вироблення Н. п. мали рішення *Бандунзької конференції 1955*, конференцій солідарності народів Азії і Африки, конференцій нейтралістських д-в, Гаванської конференції країн, що не приєдналися (1979) тощо. Н. п. зумовлює тактику і стратегію зовнішньополіт. діяльності країн, що не приєдналися, але виступає лише одним із складових елементів їх зовн. політики. Політ. цілі Н. п. формулюються в боротьбі протилежних поглядів, що зумовлено неоднорідним у соціально-політ. плані складом *неприєднання руху*. Н. п. виступає важливою силою революц. перетворень міжнар. відносин, справляє всезростаючий вплив на розв'язання міжнар. проблем.

С. В. Ісакович.

НЕПРИЄДНА́ННЯ ПРИ́НЦИП — зовнішньополіт. принцип держави в мирний час, який передбачає відмову від участі в мілітаристських блоках і оборонних союзах, а також неприпустимість надання своєї території під військ. бази іноземних держав. Вперше Н. п. був сформульований 1947 Дж. *Неру* як зовнішньополіт. принцип Індії. В 1961 на Бєлградській конференції глав д-в і урядів країн, що не приєдналися (див. *Конференції країн, що не приєдналися*), він був проголошений як міжнар.-правовий принцип. Дальший розвиток *неприєднання руху* зумовив загальне визнання Н. п., що повністю відповідає принципам Статуту ООН та ін. міжнар. документів, в яких закріплено принцип *мирного співіснування*. Відповідно до заключної декларації Гаванської конференції країн, що не приєдналися (1979), та договірної практики цих країн Н. п. передбачає забезпечення нац. незалежності, суверенітету і тер. недоторканності, вільного сусп. розвитку всіх країн; боротьбу проти імперіалізму, колоніалізму, расизму і, зокрема, сіонізму, проти всіх форм експансіонізму, іноз. окупації, панування і гегемонії. Н. п. включає також активне мирне співіснування всіх д-в; невтручання у внутр. і зовн. справи ін. країн; встановлення *нового міжнародного економічного порядку* і розвиток міжнар. співробітництва на основі рівноправ'я, права на самовизначення і незалежність усіх народів, що перебувають під колоніальним і іноз. пануванням; підтримку національно-визвольної боротьби при зобов'язанні не вступати до воєнних блоків імперіалістичних д-в і оборонних союзів країн соціалізму. Н. п. відображає в міжнар.-правовій формі реально існуючу єдність цілей руху неприєднання і *неприєднання політики* з зовнішньополіт. діяльністю країн *соціалістичної співдружності* по забезпеченню миру на земній кулі та по розвитку мирного співіснування держав протилежних сусп. систем.

С. В. Ісакович.

НЕПРИЄДНА́ННЯ РУХ — міжнар. політика і практика більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки і деяких країн Європи, спрямована проти імперіалізму, колоніалізму, *неоколоніалізму*, расизму, *сіонізму* та гегемонізму, на захист і зміцнення політ. та екон. незалежності цих країн, усунення нерівноправності й дискримінації у міжнар. екон. відносинах в умовах глобального протиборства між двома протилежними соціально-екон. системами. В основі Н. р. лежить відмова д-ви від членства у воєнно-політ. блоках імперіалістичних д-в та оборонних союзах соціалістичних країн, а також у недопустимості надання своєї території під військ. бази іноземних д-в. Н. р. зародився 1947. На *Бандунзькій конференції 1955* вперше були сформульовані спільні для країн Азії і Африки найважливіші позитивні принципи їхньої зовн. політики — принципи *мирного співіснування*, які в подальшому стали основою *неприєднання принципу*. Організаційно Н. р. почав оформлюватися 1970 на Лусацькій 3-й конференції країн, що не приєдналися (див. *Конференції країн, що не приєдналися*). На ній було утворено постійно діюче Координаційне бюро, склад якого обирається на кожній черговій конференції глав д-в і урядів країн, що не приєдналися, і діє протягом трьох років до наступної конференції. За рішенням конференції міністрів закорд. справ 1972 у Джорджтауні (Гайана) було створено Постійний к-т у кількості 7 держав-членів. Учасниками Н. р. на поч. 80-х рр. було бл. 100 країн (з них 5 соціалістичних країн, понад 15 країн соціалістичної орієнтації, а також країни капіталістичного розвитку). Н. р., як зазначив XXVI з'їзд КПРС,— важливий фактор сучас. міжнар. відносин. Сила його — у спрямованості проти імперіалізму і колоніалізму, проти війни і агресії. З багатьох гострих світових проблем Н. р. виступає на підтримку політики країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Движение неприсоединения в документах и материалах. М., 1979; Ганюшкин Б. В. Нейтралитет и неприсоединение. М., 1965; Ганусець О. І. Рух неприєднання — впливова міжнародна сила сучасності. К., 1978.

О. І. Ганусець.

Ю. М. Непринцев.

НЕПРИ́НЦЕВ Юрій Михайлович [н. 2 (15).VIII 1909, Тбілісі] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Навчався в Ленінграді: 1926—30 в студії В. *Савинського*, 1934—38 — в АМ у І. *Бродського*. Твори: картини — «Остання граната» (1948), «Відпочинок після бою» (1951, варіанти 1953 і 1955), «Метробудівники-прохідники» (1959); серія офортів «Розповіді про ленінградців» (1960—67); «Хліб. 1941» (1964), «Рідна земля» (1967), «Балтійці» (1970), «Ось солдати ідуть» (1971), «Молодість світу» (1974), «Солідарність» (1975). З 1948 викладає в ленінгр. Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (з 1954 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Мямлин И. Юрий Непринцев. Л., 1976.

Ю. М. Непринцев. Балтійці. 1970.

НЕПРИТО́МНІСТЬ — раптова нетривала втрата притомності внаслідок гострої недостатності кровопостачання головного мозку. Н.

Нептун. Фонтан роботи скульптора Г. Вітвера на площі Ринок у Львові. 1793.

спричинюється психічним перенапруженням (хвилювання, переляк, страх), крововтратою, сильним болем (ниркова, кишкова, печінкова коліки), тепловим або сонячним ударом, раптовою зміною положення тіла (з горизонтального у вертикальне) тощо. Крім того, Н. може бути симптомом гострих порушень діяльності серця або *центральної нервової системи*. Під час Н. у хворого спостерігається заг. кволість, збліднення, холодний піт, *запаморочення*, слідом за чим настає втрата притомності; пульс слабкий і частий, дихання неглибоке. При легких ступенях Н. втрата притомності нетривала (1—2 хв). При тривалій втраті притомності хворого кладуть в горизонтальне положення з трохи піднятими ногами або низько опущеною головою, розстібають одяг, забезпечують приплив свіжого повітря; дають нюхати нашатирний спирт, обприскують обличчя холодною водою, кінцівки зігрівають грілками тощо. Якщо притомність не відновлюється, необхідно викликати швидку допомогу.

НЕПРОДУКТИ́ВНА ПРА́ЦЯ — праця, результатом якої є нематеріальні блага, що задовольняють потреби суспільства в охороні здоров'я, освіті й духовному розвиткові, громад. управлінні. Застосовують гол. чин. у *невиробничій сфері*. Суть Н. п. визначають не стільки певні її види, скільки панівні виробничі відносини даної *суспільно-економічної формації*. За капіталізму Н. п. є праця, яка безпосередньо не створює *додаткової вартості*.

За соціалізму Н. п. є суспільно корисною і необхідною. Затрати її зумовлені необхідністю організації *відтворення* суспільного продукту та управління суспільством у цілому, задоволення матеріальних і духовних потреб населення (освіта, культура) тощо. Розвиток соціалістичного суспільства під впливом *науково-технічної революції* вимагає збільшення затрат Н. п. Соціалістичне суспільство свідомо регулює пропорції між затратами *продуктивної праці* та Н. п., виходячи з *основного економічного закону соціалізму*.

НЕПРОДУКТИ́ВНІ ВИ́ТРАТИ — неплановані витрати і втрати виробничих підприємств, госп. орг-цій і установ, спричинені в основному безгосподарністю у використанні екон. ресурсів (трудових, матеріальних, природних і фінансових) і порушенням планово-договірної дисципліни. До Н. в. належать: втрати від простоїв цехів з вини підприємств; штрафи, пеня і неустойки за простої вагонів, невиконання різних пунктів договірних зобов'язань; втрати від браку і сплата проценту за прострочені позички; необгрунтовані перевитрати фонду заробітної плати, сировини, матеріалів, палива тощо. Всебічне скорочення і ліквідація Н. в. на основі вдосконалення планово-екон. механізму господарювання і підвищення відповідальності за використання всіх видів ресурсів — важливий резерв зниження собівартості і підвищення ефективності госп. діяльності соціалістичного підприємства.

В. П. Нестеренко.

НЕПРОХІ́ДНІСТЬ КИШЕ́ЧНИКА — тяжке захворювання, яке характеризується розладами рухової діяльності кишок, що пов'язана з просуванням кишкового вмісту (хімусу). За ступенем порушення розрізняють Н. к. повну і часткову, за перебігом — гостру, при якій просування їжі в кишках раптово припиняється, і хронічну, що розвивається поступово. Залежно від механізму розвитку розрізняють Н. к. механічну, яка виникає при наявності перешкоди (пухлини, спайок та ін.) у шлунково-кишковому тракті, і динамічну, в основі якої лежить порушення рухової функції кишечника. Н. к. можуть спричиняти: переїдання, якщо йому передувало тривале голодування, різні запальні процеси у слизовій оболонці кишечника (коліти, ентерити) і дизентерія, які посилюють перистальтику, що може призвести до завороту та інвагінації (заглиблення однієї частини кишки в іншу) кишок. Заг. ознаки Н. к.: переймоподібний біль у животі, посилена перистальтика кишечника, затримання випорожнення й газів, здуття живота, блювання, прискорений пульс, зниження кров'яного тиску. Лікування: термінова операція.

НЕПРЯМА́ МО́ВА — чужа мова, відтворена тим, хто говорить, без збереження її лексичних, синтаксичних, емоційних і інтонаційних особливостей. Виступає у вигляді підрядного речення, яке доповнює в гол. частині складнопідрядного речення дієслова типу «сказати», «подумати» тощо (напр.: «Остап сказав усім, щоб вони йшли до хати»). При передачі чужої мови в вигляді Н. м. висловлювання трансформується за певними правилами. Див. також *Пряма мова*.

Л. Г. Скрипник.

«НЕ́ПСАБАДШАГ» («Népszabadság» — «Народна свобода») — щоденна газета, центральний орган *Угорської соціалістичної робітничої партії*. Засн. 1.II 1942 під назвою «Сабад неп» («Вільний народ») як орган КП Угорщини. До 25.III 1945 виходила нелегально. З листопада 1956 має сучас. назву. Видається в Будапешті.

НЕПТУ́Н (лат. Neptunus) — 1) У римській міфології спочатку бог джерел і річок. Пізніше його ототожнили з грец. *Посейдоном* і вшановували як бога морів. 2) Переносно Н.— морська стихія.

НЕПТУ́Н — восьма за віддаллю від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♆ або Ψ. Серед. віддаль від *Сонця* 30,071 *астрономічної одиниці* (4498,6 млн. км). *Ексцентриситет* орбіти 0,008, нахил її до площини *екліптики* — 1°46′, період обертання навколо Сонця 164,788 року, а навколо осі — бл. 16 год. Екваторіальний радіус Н. 24 300 км (3,82 земного), маса становить 17,25 маси *Землі*. Серед. густина речовини Н. 1,71 г/см³, як і у решти *планет-гігантів*. Прискорення сили тяжіння на екваторі 15 м/с², друга *космічна швидкість* біля поверхні Н. 25 км/с. Атмосфера Н. складається з молекулярного водню з невеликими домішками метану. Т-ра зовн. шарів її бл.— 200° С. Неозброєним оком Н. не спостерігається (його блиск бл. 7,8 візуальної *зоряної величини*). В телескоп його видно як зеленуватий диск з кутовим діаметром бл. 2,5″, без помітних деталей. Н. має два природні супутники — *Нереїду* і *Тритон*.

Відкриття Н.— одне із значних досягнень астрономії. У 1783, через 2 роки після відкриття *Урану*, рос. астроном А. І. Лексель (1740—84), що вивчав його рух, виявив систематичні відхилення Урану від обчисленого шляху і висловив гіпотезу, що ці відхилення спричинюються гравітаційною дією восьмої, невідомої *планети*. Цю гіпотезу підтримав Д. Ф. Араго. Її матем. обробку виконали незалежно один від одного Дж. К. *Адамс* і У. *Левер'є*, які вказали те місце на небі, де потрібно було шукати невідому планету. По обчисленнях У. Левер'є нім. астроном Й. Г. Галле (1812—1910) відкрив 1846 цю планету.

Літ.: Рябов Ю. А. Движения небесных тел. М., 1977; Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдение. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979; Климишин И. А. Астрономия наших дней. М., 1980; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

В. П. Цесевич.

НЕПТУНІ́ЗМ (від імені бога морів *Нептуна*) — напрям у геології, прихильники якого вважали, що всі гірські породи на Землі утворилися у мор. басейнах внаслідок кристалізації або мех. осаджування; один з напрямів *катастрофізму*. Нептуністи, зокрема нім. геолог А. *Вернер*, не визнавали існування будь-якої енергії всередині Землі (вулкани вони розглядали як підземні пожежі) й вважали, що всі геол. процеси пов'язані виключно з діянням води. Протилежний напрям у геології — *плутонізм*. У 20-х рр. 19 ст., коли остаточно було доведено вулканічне походження *базальтів* і поширилось вірне уявлення про походження кристалічних гірських порід, Н. було спростовано.

НЕПТУ́НІЙ (Neptunium; від назви планети *Нептун*), Np — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент; ат. н. 93, ат. м. 237, 0482; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Найбільш довгоживучий — ізотоп ^{237}Np з періодом піврозпаду $2{,}14 \cdot 10^6$ р. Відкрили Н. 1940 амер. учені Е. *Макміллан* і Ф. Абельсон. Н.— сріблясто-білий метал, густ. бл. 20450 кг/м³; $t_{пл}$ 637° С; $t_{кип}$ 4082° С. Взаємодіє з воднем, киснем, азотом, сіркою та ін. елементами. Ізотоп ^{237}Np утворюється в ядерних реакторах. Його використовують для одержання ізотопу ^{238}Pu, застосовуваного у космічних дослідженнях і мікроенергетиці.

НЕРАЦІОНА́ЛЬНІ ПЕРЕВЕ́ЗЕННЯ — економічно недоцільні, неоптимальні перевезення вантажів. Н. п. спричинюють зростання затрат ресурсів і часу на доставляння продукції з місця виробн. до місця споживання. Видами Н. ц. є дальні й зустрічні перевезення. Дальні Н. п. виникають вна-

слідок нераціонального розміщення виробн., зустрічні — внаслідок недоліків у плануванні виробн. й розподілу *матеріальних ресурсів*, недосконалості *матеріально-технічного постачання* тощо. Скороченню Н. п. сприяють раціоналізація розподілу праці між районами, комплексний розвиток усіх районів країни, вдосконалення внутр. і міжрайонного кооперування підприємств, наближення підприємств до джерел сировини та енергії, районів збуту і споживання готової продукції, складання *матеріальних балансів* виробн. і споживання осн. видів продукції по всіх екон. районах. Раціоналізація перевезень пов'язана з їхнім доцільним розподілом між окремими видами транспорту та оптимізацією схем вантажопотоків. По кожному масовому вантажу затверджують загальносітьові схеми нормальних вантажопотоків, обов'язкові для вантажовідправників і трансп. орг-цій. Оптимальне планування перевезень потребує розв'язання багатоваріантних задач. Вибір найкращого варіанта прикріплення споживачів до постачальників продукції визначають, застосовуючи матем. методи. Критерієм оптимальності планів при розв'язанні трансп. задач є досягнення мінім. витрат на перевезення, а при перспективному плануванні — досягнення мінім. величини сукупних нар.-госп. витрат на виробн. і перевезення тієї чи ін. продукції.

В. К. Черняк.

НЕРВА́ЦІЯ (від лат. nervus — жила, жилка, нерв) у рослин — те саме, що й *жилкування*.

НЕ́РВИ (лат. nervi, від грец. νεῦρον — жила, нерв) — сукупність *нервових волокон*, що з'єднують *головний мозок* і *спинний мозок* або нервові вузли з ін. органами і тканинами тіла; у хребетних та більшості безхребетних тварин і людини здійснюють їхню *іннервацію*. Нервові волокна в Н. утворюють пучки різної товщини; пучків у Н. буває від одного до сотень. Зовні Н. хребетних вкриті сполучнотканинною оболонкою — епіневрієм, нервові пучки — періневрієм, а окремі нервові волокна — ендоневрієм. Залежно від характеру нервових волокон, що входять до складу Н., розрізняють рухові (відцентрові, ефферентні; див. *Відцентрові нервові волокна*) та чутливі (доцентрові, аферентні; див. *Доцентрові нервові волокна*) Н. У людини і хребетних тварин від головного мозку відходять черепномозкові нерви, від спинного мозку — спинномозкові нерви. Кілька Н. можуть утворювати т. з. *сплетення нервові*. Особливу групу становлять Н. *вегетативної нервової системи*. Н. сполучаються між собою переходом нервових пучків або нервових волокон з одного Н. в інший. Сукупність Н. в організмі формує периферичну *нервову систему*.

НЕ́РВІ (Nervi) П'єр Луїджі (21.VI 1891, Сондріо, Ломбардія — 1979, Рим) — італ. інженер і архітектор. У 1908—13 навчався на інж. ф-ті Болонського ун-ту. В 20—30-х рр. створив великогабаритні залізобетонні конструкції, а з ними й нові архіт. форми (кінотеатр «Августео» в Неаполі, стадіон на 35 тис. чол. у Флоренції; ангари, курзали та криті плавальні басейни в Орв'єто, Генуї, Римі, Неаполі та ін. містах). Після 1945 Н. створював і запроваджував у спорудах просторові *армоцементні конструкції* (Палац виставок у Туріні, 1948). Споруди Н. 50—60-х рр. відзначаються оригінальністю конструктивних і архітектурних рішень, поєднаних з їх функціональністю (комплекс спорт. споруд в Римі; Палац праці в Туріні; будинок ЮНЕСКО в Парижі, у співавт. з М. Л. Брейєром та Б. Зерфюссом, іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. I, с. 224—225; багато цивільних, пром. та інж. споруд в ін. країнах світу).

Літ.: Иванова Е. К., Кацнельсон Р. А. Пьер Луиджи Нерви. М., 1968.

О. П. Силин.

НЕРВІ́ЗМ — вчення про провідну роль нервової системи в механізмах регуляції усіх функцій організму тварин і людини. Ідея Н. була закладена працями І. М. *Сєченова* та С. П. *Боткіна*. Термін «нервізм» запровадив І. П. *Павлов* (1883). Основою Н. є павловське вчення про *вищу нервову діяльність, безумовні рефлекси* і *умовні рефлекси*. Помилково вплив нервової системи протиставлявся дії гуморальних (див. *Гуморальна регуляція*) або гормональних (див. *Гормональна регуляція*) факторів. Сучас. уявлення про *нейрогуморальну регуляцію* функцій відводить істотну роль у регулюванні фізіол. процесів не тільки нервовій регуляції, але й гуморально-гормональним факторам.

НЕРВО́ВА РЕГУЛЯ́ЦІЯ — регуляція життєдіяльності організму тварин і людини за участю *нервової системи*; один з осн. механізмів *саморегуляції*. Забезпечує упорядкованість усіх життєвих функцій організму, завдяки чому організм виступає як єдине ціле. У багатоклітинних організмів, які не мають нервової системи (напр., губки), упорядкованість функцій забезпечується міжклітинними взаємодіями, зокрема за допомогою продуктів обміну речовин (див. *Гуморальна регуляція*). Н. р. здійснюється за участю *медіаторів* — речовин, при виділенні яких виникає сигнал (*імпульс нервовий*), що швидко поширюється. Н. р. тісно зв'язана з *гормональною регуляцією*. Див. також *Нейросекреція, Нейро-гуморальна регуляція*.

НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА — сукупність структур в організмі тварин і людини, що здійснюють взаємозв'язок окремих органів між собою і всього організму з навколишнім середовищем. Н. с. сприймає зовн. та внутр. подразнення, аналізує інформацію, що надходить до організму, і регулює діяльність всіх його органів і систем, зумовлюючи їхню функціональну єдність (див. *Нервова регуляція*). В процесі *еволюції* вдосконалюються будова і функції Н. с. Так, у одноклітинних і нижчих багатоклітинних тварин (губки) Н. с. не розвинена. У нижчих кишковопорожнинних (напр., гідра) є диференційовані розсіяні в тілі нервові клітини (*нейрони*) і *нервові волокна*, що утворюють сітку (дифузна Н. с.). Удосконалення функцій Н. с. пов'язане з диференціацією і концентрацією нервових елементів. У вільноплаваючих кишковопорожнинних з'являються нервові структури, що сприймають подразнення,— *рецептори*; нервові клітини скупчуються й утворюють нервові вузли (*гангліі*), зв'язані один з одним (дифузно-вузлова Н. с.). Кільчастим червам, членистоногим, голкошкірим, молюскам властива вузлова Н. с., нервові клітини якої зосереджені у вузлах (головні вузли більш розвинені й домінують), з'єднаних нервовими волокнами між собою, з рецепторами і виконавчими органами. Принципово іншу будову має Н. с. хребетних. Як зазначив Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», істотною ознакою хребетних тварин є групування усього тіла навколо Н. с.; саме цим створюється можливість для розвитку самопізнання. З моменту свого виникнення Н. с. являє собою єдину функціонуючу систему. Проте у хребетних розрізняють *центральну нервову систему — головний мозок*, передні відділи якого з розвитком і ускладненням Н. с. набувають більшого значення, в *онтогенезі* ссавців з них, зокрема, диференціюється *кора великих півкуль головного мозку*, і *спинний мозок* та *периферичну нервову систему*. Остання складається з *черепномозкових нервів* і *спинномозкових нервів*, які з'єднують центральну Н. с. з рецепторами та різними органами. Виділяють також *вегетативну нервову систему*. Основними структурно-функціональними елементами Н. с. є нейрони, які разом з *нейроглією* утворюють *нервову тканину*. Н. с. відзначається високою *збудливістю* та *провідністю*, в основі її діяльності лежать *рефлекси*. Головні процеси, що відбуваються в Н. с.,— *збудження* й *гальмування* (див. також *Нейросекреція, Вища нервова діяльність*). Будову, функції та розвиток Н. с. вивчає *неврологія*. Одним з перспективних сучас. напрямів вивчення Н. с. є біокібернетичний (див. *Кібернетика*). *Нервові хвороби* — предмет *невропатології* й *нейрохірургії*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1980; Рубашкін В. Я. Механізми й апарати нервової системи. Х., 1926; Сепп Е. К. История развития нервной системы позвоночных. М., 1959; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977; Куффлер С., Николс Дж. От нейрона к мозгу. Пер. с англ. М., 1979.

Ю. М. Квітницький-Рижов.

НЕРВО́ВА ТКАНИ́НА — основна тканина *нервової системи*, що складається з нервових (*нейронів*) і допоміжних (*нейроглії*) клітин. В організмі виконує функції сприйняття подразнень і проведення *збудження*. Н. т. утворюється в період зародкового розвитку з *ектодерми*.

НЕРВО́ВИЙ ЦЕНТР — сукупність нервових клітин (*нейронів*), які здійснюють регуляцію певної функції організму хребетних і деяких безхребетних тварин та люди-

Нереїди, що біжать. Метоп. Піщаник. Кінець 6 ст. до н. е. Музей у Пестумі.

ни і беруть участь у здійсненні *рефлексу*. В найпростіших випадках Н. ц. складається з кількох нейронів, утворюючи *гангліїй* (напр., серцевий ганглій у деяких раків складається з 9 нейронів). У високоорганізованих тварин Н. ц. входять до складу *центральної нервової системи* і складаються з багатьох тисяч і навіть мільйонів нейронів. У Н. ц. від *чуттів органів* або від ін. Н. ц. надходить інформація у вигляді *імпульсів нервових* по *доцентрових нервових волокнах*, тут вона переробляється і по *відцентрових нервових волокнах* доставляється до периферичних органів чи ін. Н. ц. Нейрони в Н. ц. з'єднані між собою за допомогою *синапсів* і утворюють складні комплекси — т. з. нейронні сітки. Крім того, до Н. ц. можуть входити нейрони — ритмоводії, які мають власний *автоматизм*. Одним з важливих принципів роботи Н. ц. є принцип *домінанти*.

НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА — відростки (*аксони*) нервових клітин (*нейронів*) разом з їхніми оболонками; проводять *імпульси нервові*. Відповідно до особливостей будови оболонок розрізняють Н. в. м'якотні, або мієлінові, та безм'якотні. У тих і ін. оболонка утворена *шваннівськими клітинами*, які у безм'якотних Н. в. формують шваннівську оболонку, а в м'якотних — також і *мієлінову оболонку*. Між сусідніми шваннівськими клітинами є проміжки завдовжки до 1 мкм, які наз. перехватами Ранв'є. Нервовий імпульс по безм'якотному волокну поширюється безперервно, а по м'якотному — стрибками, від одного перехвата до іншого і швидше, ніж по безм'якотному.

НЕРВО́ВІ ЗАКІ́НЧЕННЯ, терміналі — кінцеві утвори нервових клітин (*нейронів*), що служать для передавання або сприйняття інформації. Сприймають подразнення чутливі, або рецепторні (див. *Рецептори*), Н. з. (утворені відростками чутливих нервових клітин); передають *збудження* ефекторні Н. з. (утворені розгалуженнями *аксонів*), або ефектори. Ефекторні Н. з. мають *мітохондрії* й скупчення секреторних пухирців, або гранул; секретують (виділяють) у позаклітинний простір *медіатори*; розташовані в кінці аксона (т. з. рухові бляшки) або по ходу аксона (т. з. варикозні розширення). Див. також *Синапси*.

НЕРВО́ВІ ХВОРО́БИ — захворювання *нервової системи*. Н. х. поділяють на органічні і функціональні. В основі органічних Н. х. лежать певні структурні, анатомічні зміни центральної або периферичної нервової системи; причини — інфекційні захворювання, інтоксикації, травматичні ушкодження, захворювання судин, пухлини тощо. При органічних Н. х. ушкодження різних ділянок головного або спинного мозку, периферичних нервів спричинюють *паралічі*, судороги, *гіперкінези*, порушення *рефлексів*, розлади чутливості, болі тощо. Функціональні Н. х. не супроводяться видимими анатомічними ушкодженнями нервової системи. До них належать *неврози*. В особливу групу виділяють спадкові захворювання нервової системи (міопатія, міотонія та ін.). Н. х. вивчають *неврологія, невропатологія*. Найпоширенішими Н. х. є неврози, мозковий *інсульт, енцефаліт, менінгіт, поліомієліт, неврит, радикуліт, епілепсія* та інші.

В. Г. Гуляєв.

Нерей і Доріда. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

НЕРВЮ́РА (франц. nervure, букв. — прожилки) — 1) В архітектурі — виступаюче й профільоване ребро, гол. чин. готичного хрестового склепіння. Система Н. утворює *каркас*, який підтримує полегшену кладку склепіння. 2) Н. літального апарата — поперечний силовий елемент конструкції *крила*, оперення або ін. несучої частини літального апарата, який забезпечує необхідну форму їхньому профілю, передає крутні моменти та навантаження від обшивки поздовжнім елементам конструкції (*лонжеронам, стрингерам*).

НЕРЕЄСТРО́ВІ КОЗАКИ́ [2] — частина укр. козацтва, яка не була включена урядом *Речі Посполитої* в реєстр (список прийнятих на держ. службу козаків). Поділ козаків на реєстрових і нереєстрових існував з 1572, коли вперше був запроваджений реєстр. За Н. к. влада не визнавала козац. прав і привілеїв, намагалася перетворити їх на кріпаків. Питання про збільшення реєстру стало традиційним на переговорах козаків з представниками уряду Речі Посполитої. Н. к. брали активну участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. та *визвольній війні українського народу 1648—54*. Виступаючи проти гніту феодалів, повсталі маси запроваджували в себе козац. порядки — збиралися на ради, обирали отаманів, суддів тощо. Відстоюючи свою свободу, значна частина Н. к. йшла на Запоріжжя. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 поділ на реєстрових і нереєстрових козаків перестав існувати. Відновився (див., зокрема, *Городові козаки*) після 1660, коли замість реєстрів почали складати козац. списки — *компути*. Однак багато козаків на Лівобережній Україні не було включено в компути. Вони наполягали на збереженні за ними козацьких прав і привілеїв і дістали назву «шукаючих козацтва» (див. «*Шукання козацтва*»). Поділ на реєстрових і Н. к. остаточно зник після ліквідації царським урядом 1783 козац. війська на Лівобережній Україні.

М. М. Кравець.

НЕРЕЇДА — супутник планети *Нептун*. Діаметр бл. 300 км, серед. віддаль від центра планети бл. 5,5 млн. км. Відкрив 1949 Дж. П. *Койпер*. Див. *Супутники планет*.

НЕРЕЇДИ (Νηρηΐδες) — у грец. міфології морські *німфи*, дочки морського божества *Нерея*. У Гесіода названо імена 50 Н., які уособлювали різні якості спокійного, тихого моря.

НЕРЕЇДОВІ, нереїди (Nereidae) — родина *багатощетинкових червів*. Довж. тіла 4—90 см. Живуть на дні мілководних ділянок (нереїдні, або донні форми). Хижаки, деякі рослиноїдні. Розмноження статеве, іноді нестатеве (поперечний поділ). Статевозрілі (гетеронереїдні) форми ведуть пелагічний спосіб життя, спливають на поверхню води, де й розмножуються. Відомо бл. 350 видів, в СРСР — бл. 30, у т. ч. у Чорному й Азовському морях — понад 10 (Nereis zonata, N. succinea, Lycatopsis pontica та ін.). Н. мають значення як корм для багатьох морських риб, зокрема *осетрових*.

НЕРЕ́Й (Νηρεύς) — у грец. міфології морське божество, син Понта і *Геї*, чоловік Доріди, батько *нереїд*. Н.— добрий, мудрий і справедливий. Володів даром віщування і перевтілення.

НЕ́РЕСТ — викидання рибами статевих продуктів — *ікри* і *молочка* з наступним заплідненням. Кожний вид риб пристосувався до Н. в певний сезон і за певних умов (т-ра і солоність води, характер грунту тощо) на *нерестовищах*. Н. типових морських і прісноводних риб відбувається у водоймах, де вони постійно живуть; *напівпрохідні риби* і *прохідні риби* мігрують для Н. (див. *Міграція тварин*) до інших водойм. Одні риби (напр., в'язь, окунь, плітка) відкладають ікру за один раз, інші (напр., карась, верховодка) — окремими порціями, за 2—4 і навіть 5—6 разів, іноді — протягом 1—2 місяців. У багатьох риб під час Н. розвивається шлюбний убір, більш виявлений у самців.

НЕРЕСТО́ВИЩЕ — водойма або ділянка водойми, на якій відбувається *нерест* риб. Риби, що мають клейку *ікру*, відкладають її на мілинах на затоплену рослинність (фітофільні риби) або на твердий грунт (літофільні риби). У риб з неклейкою ікрою нерест відбувається на ділянках з швидкою течією. У зв'язку з будівництвом гідротех. споруд, які утруднюють підхід цінних промислових риб до природних Н. або призвели до їх затоплення та забруднення, а також при штучному риборозведенні створюють штучні Н. В руслах річок штучні Н. споруджують на різній глибині з гальки, щебеню (для осетрових, лососів, форелі, сига) або роблять плавучі Н. з гілок ялини, рогозу, а також з невеликих прибережних дерев і чагарників, прикріплюючи їх до грунту (для ляща, сазана, карася, судака). Штучні Н. використовують і для боротьби зі «смітною» рибою — збирають з них і викидають відкладену нею ікру. Для проходу риби до природних Н. через штучні перешкоди (греблі тощо) будують *рибопропускні споруди*.

НЕРЖАВІ́ЮЧА СТАЛЬ — сталь, стійка проти іржавіння (корозії) в атмосферних умовах і слабоагресивних середовищах; різновид *легованої сталі*. Осн. легуючим елементом, що підвищує її опір корозії (див. *Корозія металів*), є хром (12—20%). Висока *корозійна стійкість* сталі зумовлюється наявністю на її поверхні захисної оксидної плівки. Крім того, важливе значення мають однорідність металу, відповідний стан поверхні, відсутність у сталі схильності до руйнування міжкриста-

літною корозією, а також надмірно високих напружень, що призводять до розтріскування металу і зварних з'єднань. Розрізняють Н. с. хромисті, хромонікелеві і хромонікельмарганцеві. З хромистих сталей виготовляють деталі пічного устаткування, елементи нагрівальних електр. печей. Хромонікелеві і хромонікельмарганцеві сталі служать матеріалом для деталей апаратів і виробів, що їх експлуатують при високій т-рі під тиском.

НЕРИНЕ́Я (Nerinea) — рід викопних *черевоногих молюсків*. Мали присадкувато-баштовидну раковину (висотою до 20 см) з трьома внутр. спіральними складками. Рештки Н. (бл. 100 видів) відомі з юрських і крейдових відкладів; найвищого розквіту Н. досягли у пізній юрі. N. terenairensis характерна для титонських відкладів Криму.

НЕРИ́ТОВА О́БЛАСТЬ (від грец. νηρίτης — морський молюск) — прибережна мілководна частина Світового ок., гол. чин. у межах *материкової обмілини*. Характеризується значними швидкостями мор. течій, коливаннями т-р, проникненням сонячного світла крізь усю водну товщу, у зв'язку з чим Н. о. має різноманітну фауну і флору.

НЕРИ́ТОВІ ВІДКЛА́ДИ — геологічні відклади, що утворилися у межах *неритової області*. Представлені галечниками, конгломератами, пісками, пісковиками, вапнистими мулами, вапняками. Більшість осадочних гірських порід мор. походження являють собою Н. в. давніх геол. епох. Див. також *Морські відклади*.

НЕРІВНОВА́ЖНИЙ ПРОЦЕ́С — фізичний процес, який включає *нерівноважні стани*. Н. п. є, напр., процес встановлення рівноваги (термодинамічної або статичної) в системі, яка раніше перебувала в нерівноважному стані, перехід системи з рівноважного стану в нерівноважний або з одного нерівноважного в інший під дією зовн. збурення. В неізольованій системі Н. п. може протікати стаціонарно, тобто без зміни фіз. стану системи (напр., *теплопередача* теплопровідністю при сталій різниці т-р).

НЕРІВНОВА́ЖНИЙ СТАН — стан термодинамічної або статистичної системи, виведеної з положення рівноваги (див. *Рівновага термодинамічна, Рівновага статистична*). В ізольованій системі, що перебуває в Н. с., відбуваються *необоротні процеси*, які повертають її в рівноважний стан. Система, від якої відводиться (або до якої підводиться) енергія або частинки речовини, може перебувати в стаціонарному (незмінному з часом) нерівноважному стані.

НЕРІВНОМІ́РНОСТІ ЕКОНОМІ́ЧНОГО І ПОЛІТИ́ЧНОГО РО́ЗВИТКУ КАПІТАЛІ́ЗМУ В ЕПО́ХУ ІМПЕРІАЛІ́ЗМУ ЗАКО́Н. Відкритий і науково обґрунтований В. І. Леніним. Полягає в неоднаковості темпів розвитку як окремих підприємств і галузей, так і суспільного виробництва в цілому в різних країнах. З нерівномірністю екон. розвитку капіталістичних країн за імперіалізму тісно пов'язане неодночасне визрівання політ. передумов революц. боротьби пролетаріату, створення революц. ситуації. В. І. Ленін зазначав: «Нерівномірність економічного і політичного розвитку є безумовний закон капіталізму. Звідси виходить, що можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 334). Вчення про закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму — складова частина ленінської теорії пролетарської революції. Зазначений закон визначив можливість не одночасної, а різночасної перемоги соціалістичної революції в різних країнах. Прорив імперіалістичної системи відбувся 1917 в Росії. Нерівномірність розвитку капіталістичного г-ва притаманна *капіталізму* на всіх його істор. етапах. Однак за *імперіалізму* нерівномірність розвитку окремих країн набуває нової якості, стрибкоподібного характеру внаслідок швидкого зростання *продуктивних сил* під впливом *науково-технічного прогресу*, значного прискорення концентрації і централізації виробн. і капіталу. Все це веде до порівняно швидкої зміни співвідношення сил між капіталістичними країнами, зумовлює боротьбу за переділ сфер впливу, екон. експансію і воєнні конфлікти. В. І. Ленін указував, що за капіталізму неможливі інші засоби відновлення порушеної рівноваги як кризи в пром-сті, війни в політиці (див. там же, т. 26, с. 333). Виникнення 1-ї і 2-ї світових воєн підтверджують глибину екон. суперечностей капіталістичних країн під впливом діяння закону нерівномірності розвитку. Після 2-ї світової війни також значно змінюється співвідношення сил між капіталістичними країнами. В сучас. умовах загострились суперечності між осн. капіталістичними центрами — США, Японією та *Європейським економічним товариством*. Після 2-ї світової війни на шлях соціалізму став ряд країн Європи і Азії. Значна частина країн обрала *некапіталістичний шлях розвитку*, відбувся розпад *колоніальної системи імперіалізму*. Утворилася світова система соціалізму, посилився робітничий і нац.-визвольний рухи. В умовах поглиблення *загальної кризи капіталізму* і розвитку наук.-тех. прогресу загострюються міжімперіалістичні суперечності. Імперіалістичні країни намагаються усунути їх шляхом екон. і політ. інтеграції, створення різних держ.-монополістичних об'єднань типу Європейського екон. т-ва, посилення ролі *державно-монополістичного капіталізму*, гонки озброєнь. Але ці заходи не можуть змінити діяння об'єктивних законів капіталізму.

М. М. Кирієнко.

НЕРІ́ВНОСТІ в математиці — співвідношення між скалярними *величинами*, що вказують, які з них більші за інші. Для позначення Н. вживають знак $>$, звернений вістрям до меншої величини. Якщо величина a більша або рівна величині b, то пишуть, що $a \geqslant b$ (чи $b \leqslant a$). Запис $a \neq b$ означає, що величини a і b не рівні, але не вказує, яка з них більша. Всі ці співвідношення також наз. Н. До обох частин Н. можна додавати одну й ту саму (додатну чи від'ємну) величину, при цьому знак Н. не змінюється (одержується Н. того ж змісту). Якщо обидві частини Н. помножити на одну й ту саму додатну величину, одержуємо Н. того ж змісту; при множенні на від'ємну величину — протилежного змісту. Н. однакового змісту можна лише почленно додавати, протилежного — віднімати, при цьому в новій Н. ставимо знак тієї Н., від якої віднімаємо. Н. однакового змісту між додатними величинами можна почленно перемножувати, протилежного — ділити. Розв'язати Н., що містить невідомі, означає знайти всі значення невідомих, при яких ця Н. справджується. Напр., Н. $5x - 6 > x - 2$ справджується при всіх $x > 1$. Найвищий степінь невідомого в Н. наз. її порядком. Н. можна об'єднувати в системи нерівностей. Н. використовують у матем. аналізі (див., напр., *Буняковського нерівність, Коші нерівність*), обчислювальній математиці (напр., для оцінювання величини *похибки*, див. *Похибок теорія*) та ін. розділах математики.

Літ.: Коровкин П. П. Неравенства. М., 1974; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 2. К., 1976.

НЕРІ́С Саломея [справж. прізв. — Бачинскайте-Бучене; 4 (17).XI 1904, с. Кіршяй, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 7.VII 1945, Москва] — лит. рад. поетеса, нар. поет Лит. РСР (з 1954, посм.). Вчителювала. Друкуватися почала 1923. Перші збірки поезій — «Рано вранці» (1927), «Сліди на піску» (1931). Ранні твори позначені впливом символізму. У збірках «По льоду, що ламається» (1935), «Демядисом зацвіту» (1938) засуджує соціальну несправедливість, підносить подвиг в ім'я щастя народу. Поема «Егле — королева вужів» (1940) написана за нар. мотивами. У творах періоду Великої Вітчизн. війни (збірки «Співай, серце, про життя», «Крізь свистіння куль», обидві — 1943, поема «Марія Мельникайте», 1944) оспівувала героїзм рад. людей. Темі рад. патріотизму, дружби народів присвятила вірші «Москва», «Син Дніпра», «Мотуле». В 1945 вийшла зб. поезій «Соловей не може не співати». Опублікована 1946 зб. «Мій край» удостоєна 1947 Держ. премії СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1950; Рос. перекл.— Стихи. М., 1961; Лирика. М., 1971; Сквозь бурю. Вильнюс, 1974; Ветер новых дней. М., 1979.

В. Кубілюс.

С. Неріс.

В. Г. Нернст.

Нереїдові. Nereis sp.: *1* — пелагічна форма; *2* — донна форма.

Нерон.
Лувр. Париж.

Р. Н. Нерсесян.

Г. В. Нерода та інші. Пам'ятник Перемоги в Новгороді. Бронза, граніт. 1974.

ки при Берлін. ун-ті (1924—33). Відкрив (1886) явище виникнення електр. поля в тілах при наявності градієнта т-р і перпендикулярного до нього магн. поля (т. з. явище Нернста); встановив (1890), що в двох рідинах, які не змішуються або обмежено змішуються, відношення концентрацій розчиненої в них третьої рідини є сталою величиною (т. з. закон розподілу Нернста), сформулював (1906) третє *термодинаміки начало*. Розвинув теорію електрорушійних сил в розчинах з локальною зміною концентрації, теорію електролітичного розчинення металів, теорію електродних потенціалів, дифузійну теорію кінетики гетерогенних хім. реакцій на межі двох фаз. Нобелівська премія, 1920.

НЕРОВЕ́ЦЬКИЙ Олександр Іннокентійович [5 (17).III 1884, Черкаси — 31.XII 1950, Київ] — укр. рад. вчений у галузі технології і організації будівництва, чл.-кор. Академії архітектури СРСР (з 1941), дійсний член Академії архітектури УРСР (з 1945). Член КПРС з 1949. Закінчив (1907) Київ. політех. ін-т. Працював у буд. організаціях України, брав участь у спорудженні та реконструкції великих пром. об'єктів, у т. ч. Харків. тракторного та Краматорського машинобуд. з-дів. Професор Харківського (з 1934) і Київського (з 1944) інженерно-буд. ін-тів. Очолював Укр. н.-д. ін-т споруд у Харкові (1936—39), Ін-т буд. техніки в Києві (1945—48) та Відділення буд. наук Академії архітектури УРСР (1947—50). Один з основоположників впровадження в УРСР індустріальних та швидкісних методів будівництва.

НЕРО́ДА Георгій Васильович [н. 17 (29).I 1895, Чернігів] — рос. рад. скульптор, нар. художник РРФСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). В 1913—17 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (в *С. Волнухіна*). Член *АХРР* (з 1926). Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* на Україні (пам'ятник В. І. Леніну в Чернігові, 1921). Твори: портрети — А. В. Луначарського (1928), Я. М. Свердлова (1932), В. І. Леніна (1970); пам'ятники — Г. К. Орджонікідзе у Кисловодську (1939), В. І. Леніну в Пермі (відкритий 1954), героям-морякам у Сєвероморську Мурм. обл. (1973), Перемоги в Новгороді (1974), два останні — в співавтор.; «Робітник» у Москві (1979). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

НЕ́РОЗРИ́ВНОСТІ РІВНЯ́ННЯ — одне з осн. рівнянь *гідродинаміки*, яке виражає закон збереження маси рухомої рідини (газу). Має вигляд:

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho \vec{v}) \equiv \frac{\partial \rho}{\partial t} + \frac{\partial (\rho v_x)}{\partial x} + \frac{\partial (\rho v_y)}{\partial y} + \frac{\partial (\rho v_z)}{\partial z} = 0,$$

а в разі нестисливої рідини

$$\operatorname{div} \vec{v} \equiv \frac{\partial v_x}{\partial x} + \frac{\partial v_y}{\partial y} + \frac{\partial v_z}{\partial z} = 0,$$

де ρ — густина рідини, $\vec{v}$ — її швидкість у даній точці, v_x, v_y і v_z — проекції $\vec{v}$ на координатні осі. При усталеному русі нестисливої рідини Н. р. спрощується і набуває вигляду $Sv = \text{const}$, де S — площа поперечного перерізу струмини, v — швидкість рідини в цьому перерізі.

НЕРО́Н Клавдій Цезар (Claudius Caesar Nero; 37—68) — римський імператор з 54 з династії Юліїв-Клавдіїв. Перші роки правив у згоді з сенатом, потім з метою зміцнення своєї влади з винятковою жорстокістю (вбивства, конфіскація майна, репресії) вів боротьбу проти опозиційних сенаторів. У числі жертв Н. були його родичі (в т. ч. мати) та видатні діячі (*Сенека*, Петроній та ін.). Н. жорстоко розправлявся з християнами, обвинувативши їх у підпаленні Риму (64). За Н. було окуповано ряд міст *Боспорської держави*, приєднано *Понтійське царство*. Позбавлений сенатом влади, Н. покінчив життя самогубством.

НЕ́РПА ЗВИЧА́ЙНА, кільчаста нерпа — ссавець родини тюленевих. Те саме, що й *кільчастий тюлень*.

НЕРСЕ́С ШНОРАЛІ́ (1102, фортеця Цовк у Кілікії — 1172 або 1173, фортеця Ромкла, там же) — вірм. поет і церковний діяч. Автор поем «Елегія на здобуття Едеси» (1145—46), «Про небо і світила» (1160), «Слово про віру» (опубл. 1647) та ін.; бл. 300 загадок у віршах. Прозова зб. «Послання» (опубл. 1788) має істор. і худож. значення.

НЕРСЕСЯ́Н Рачія Нерсесович [12 (24).XI 1895, Нікомедія, тепер Ізміт, Туреччина — 6.XI 1961, Єреван] — вірм. рад. актор. нар. арт. СРСР (з 1956). З 1915 брав участь у виставах вірм. драм. труп у Туреччині. В 1922 з групою акторів (В. *Папазян*, М. Джанан та ін.) переїхав до Рад. Союзу. З 1923 — в Театрі ім. Г. Сундукяна. Ролі: Елізбаров («Залля честі» Ширван-заде), Багдасар («Дядько Багдасар» Пароняна), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Берсеньєв («Розлом» Лавреньова), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Макбет, Отелло («Макбет», «Отелло» Шекспіра) та ін. З 1920 знімався в кіно: Рустам («Намус», 1925), Акопян («Зангезур», 1938) та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

НЕ́РУ Джавахарлал (14.XI 1889, Аллахабад — 27.V 1964, Делі) — політ. і держ. діяч Індії. Один із лідерів інд. нац.-визвольного руху. Н. в сім'ї адвоката. В 1905—12 навчався в аристократичній школі Харроу і Кембріджському ун-ті (Великобританія). В 1912 повернувся до Індії, вступив до *Індійського національного конгресу* (ІНК). На формування світогляду Н. значний вплив мали Б. *Тілак* і М. К. *Ганді*. Н. був знайомий з працями К. Маркса і В. І. Леніна. Майбутнє Індії Н. вбачав у соціалізмі, проте побудованому не шляхом класової боротьби, а через соціальний компроміс. У 1921 за активну участь у політ. діяльності був заарештований; за роки англ. панування в Індії перебував у в'язницях понад 10 років. У 1929—30, 1936—37, 1946, 1951—54 — голова ІНК. У 1929 висунув програмний лозунг «пурна сварадж» (повна незалежність). Під час 2-ї світової війни Н. активно виступав проти фашист. агресії, на підтримку Рад. Союзу. З часу утворення незалежної Індії (1947) Н. до кінця життя був прем'єр-міністром і міністром закорд. справ. Н. активно сприяв зміцненню дружби та розвитку тісного й різнобічного співробітництва між Індією та СРСР. Тричі відвідав Рад. країну (1927, 1955, 1961).
С. П. Полюк.

НЕ́РУ Рамешварі (1886 — 8.XI 1966, Делі) — громадська діячка Індії, послідовниця М. К. *Ганді*. З серед. 20-х рр. стала одним з організаторів жіночого руху, була ініціатором заснування «Делійської жіночої ліги» (1926). З 1954 — віце-президент Загальноіндійського т-ва інд.-рад. культурних зв'язків. З 1955 — перший голова Загальноіндійської асоціації солідарності країн Азії і Африки. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

НЕРУ́ДА (Neruda) Пабло (справж. ім'я та прізв.— Нефталі Рікардо Рейєс Басуальто; 12.VII 1904, м. Парраль, Пд. Чілі — 23.IX 1973, Сантьяго) — чіл. поет і громад. діяч. Член Компартії Чілі з 1945, член ЦК з 1958. Популярність Н. принесла зб. «Двадцять поем кохання і одна пісня відчаю» (1924). З кін. 20-х рр.— на дипломатичній службі (1934—37 — чіл. консул в Іспанії, 1941—44 — у Мексиці). В кн. віршів «Іспанія в серці» (1937) оспівав боротьбу ісп. народу проти фашизму, учасником якої був і сам. «Дві пісні любові Сталінградові» (1942—43) пройняті теплими почуттями до героїчного рад. народу. В 1945 повернувся на батьківщину, перебував у підпіллі. В 1948 завершив «Всесвітню пісню» (вид. 1950) — епопею про Лат. Америку. В останньому розділі її утверджував комуністичні ідеали. В 1949—52 — в еміграції. Брав активну участь у міжнар. Русі прихильників миру. Кілька разів відвідав СРСР. Філос. «Оди простим речам» (кн. 1—3, 1954—57), збірки «Виноградники й вітри» (1954), «Естравагаріо» (1958), «Плавання й повернення» (1959), «Сто сонетів про кохання», «Каміння Чілі» (обидві — 1960), «Кінець світу» (1969), поема-автобіографія «Меморіал Чорного острова» (т. 1—5, 1964) свідчать про поетико-філос. освоєння Н. найважливіших проблем людського існування. Революції на Кубі присвятив поему «Пісня про подвиг» (1960). Міжнар. премія Миру, 1950; Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953; Нобелівська премія, 1971.

Тв.: Укр. перекл.— Поеми та вірші. К., 1951; Лірика. К., 1975; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1978—79; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1958; О поэзии и о жизни. Избранная проза. М., 1974; Местожительство — Земля. Стихи разных лет. М., 1977.
Літ.: Венок Неруде. Воспоминания о поэте и его стихи. М., 1974; Ян-

ковський Ю. З. Пабло Неруда. К., 1975; Анненков Ю. Л. Дерево жизни. М., 1978; Полєк В. Уклонитися вашому серцю. «Вітчизна», 1979, № 12; Шур Л. А. Пабло Неруда. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

В. С. Харитонов.

НЕ́РУДА (Neruda) Ян (9.VII 1834, Прага — 22.VIII 1891, там же) — чес. письменник. З кін. 50-х рр.— редактор і співробітник ряду прогресивних газет, журналів, літ. альманаху «Май». Публіцистика Н. відбивала суспільну й літ. боротьбу в Чехії в 50—80-х рр. (збірки «Статті короткі й ще коротші», 1876; «Жарти грайливі й колючі», 1877, та ін.). У збірках «Малюнки з чужини» (1872), «Близькі мандри» (1877) — нариси й репортажі про подорожі в Європу та на Бл. Схід. Поетичним збіркам «Кладовищенські квіти» (1857), «Книги віршів» (1868), «Космічні пісні» (1878), «Балади й романси» (1883), «Прості мотиви» (1883), «Пісні страсної п'ятниці» (вид. 1896) притаманні демократичне спрямування, матеріалістичне світосприйняття, патріотичні й нац.-визвольні ідеали. В прозі (збірки «Арабески», 1864; «Малостранські повісті», 1878; повість «Босяки», 1872) відтворив боротьбу трудящих проти соціального зла, реалістично показав життя сучасного йому міста, змалював позитивні образи людей праці. Шанував рос. культуру (статті про М. Гоголя, О. Островського, В. Верещагіна). Високо цінував творчість Т. Шевченка (стаття «Тарас Григорович Шевченко», 1889), сприяв публікації його творів у перекладі чес. мовою. Був знайомий з Марком Вовчком, писав про неї. Творчість Н. відіграла значну роль у розвитку реалістичної чес. л-ри. Твори Н. укр. мовою перекладав І. Франко, а також укр. рад. письменники.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1952; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1959; Стихотворения.— Рассказы.— Малостранские повести.— Очерки и статьи. М., 1975.
Літ.: Соловьёва А. П. Ян Неруда и утверждение реализма в чешской литературе. М., 1973.

В. А. Моторний.

НЕРУ́ДНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *будівельних матеріалів промисловості*, підприємства якої виробляють з природного каменю щебінь, подрібнений пісок, бутовий камінь, блоки, облицьовувальні плити, а також добувають і збагачують гравій і будівельний пісок. Продукцію Н. п. застосовують у буд-ві для виготовлення буд. деталей, для спорудження шляхів, як матеріали в різних галузях промисловості. Осн. підприємства — дробильно-сортувальні з-ди і кар'єри. В дореволюц. Росії 1913 налічувалося 282 дрібні кам'яні і гравійно-піщані кар'єри, які виробляли 1,6 млн. м³ бутового каменю, щебеню, гравію та піску. В СРСР обсяг виробн. нерудних буд. матеріалів (щебеню, бутового каменю і піску) 1979 становив понад 900 млн. м³ (1940— 20 млн. м³). На Україні підприємства Н. п. розташовані гол. чин. у межах *Українського щита*. Обсяг виробн. продукції галузі республіки 1979 дорівнював 169,9 млн. м³ (1913— 0,3 млн. м³, 1940 — 3,2 млн. м³). Значну частину нерудних буд. матеріалів УРСР становить щебінь і гравій (66,9%). Найбільші підприємства галузі: Гніванський (Вінн. обл.), Запорізький, Передаточнинський (Запоріз. обл.) кар'єри, Токівський дробильно-тесальний з-д, Новопавлівський кар'єр (Дніпроп. обл.). Широко розвинулося на території УРСР виробн. гранітних блоків, плит, а також виробів з природного каменю. В республіці є унікальні за запасами та декоративними якостями родовища блокового граніту. Значна кількість гранітних блоків поставляється багатьом каменеобробним підприємствам ін. союзних республік, експортується до ФРН та Італії. Найбільші кар'єри: Капустянський (Кіровогр. обл.), Янцівський (Запоріз. обл.), Головинський, Корнинський і Омелянівський (Житомир. обл.). Найбільші каменеобробні підприємства республіки — Білицький каменеобробний з-д (Київ. обл.), Головинський кар'єр (Житомир. обл.), з-д «Граніт» (Київ).

Є. Ф. Коваленко.

НЕРУ́ДНІ БУДІВЕ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — будівельні матеріали мінерального походження, що їх використовують у природному вигляді. Одержують Н. б. м. мех. переробкою (дробленням, сортуванням, помелом, розколюванням, розпилюванням, шліфуванням, поліруванням та ін. способами, див. також *Каменеобробка*) гірських порід, які видобувають гол. чин. у *кар'єрах*. До Н. б. м. належать *гравій, пісок, щебінь*, каменні, блоки і плити, мінеральні порошки (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*). Для сипких Н. б. м. регламентуються зерновий склад (іноді й форма зерен), вміст пилуватих і глинистих частинок, шкідливих домішок, слабких і вивітрілих порід, міцність, *морозостійкість*; для поштучних Н. б. м.— лінійні розміри, стан лицьової поверхні тощо. Н. б. м. застосовують як *заповнювачі* для бетонів і розчинів, стінові й *облицьовувальні матеріали*, дорожньобудівні матеріали тощо. Див. також *Нерудна промисловість*.

Літ.: Справочник по добыче и переработке нерудных строительных материалов. Л., 1975.

НЕРУ́ДНІ КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — те саме, що й *неметалеві корисні копалини*.

НЕРУНО́ВИЧ Інокентій [р. н. невід., Київ — 26.VI (7.VII) 1747, Іркутськ] — укр. і рос. церковний та культурно-осв. діяч. Закінчив Київ. академію (1721) і залишився в ній як викладач піітики й риторики. Був професором Моск. академії (з 1728), її префектом (1730). З 1732 — іркутський єпископ. Дослідники приписують Н. авторство драми «Милость Божія...», поставленої в Києві 1728. В ній відображено визвольну боротьбу укр. народу на чолі з Б. Хмельницьким проти польсько-шляхетського панування, уславлюється возз'єднання України з Росією.

В. П. Колосова.

НЕРУХО́МІСТЬ, нерухоме майно — за цивільним правом деяких країн, зем. ділянки та капітальні будівлі, споруди, ін. об'єкти, що стоять на них. Термін «нерухоме майно» вживається й у *міжнародному приватному праві*. Поділ майна на нерухоме й рухоме найбільш властивий бурж. цивільному праву. У рад. праві такого поділу майна не існує, бо земля — власність д-ви і угоди з приводу неї заборонено, щодо будівель тощо існує особливий правовий режим. Законодавство окремих соціалістичних країн Європи користується терміном «нерухомість».

НЕ́РЧИНСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1689 — перший договір між Рос. державою і маньчжурською Цінською імперією, підписаний 27.VIII (6.IX). Цим договором завершився воєнний конфлікт 80-х рр. 17 ст., причиною якого було прагнення маньчжурської дин. *Цін* до завоювання освоєного росіянами Приамур'я. Рос. посольство очолював Ф. О. *Головін*. Переговори велися побл. Нерчинського острога, що його тримала в облозі маньчжурська армія. Частина нав'язаних Росії статей договору була невигідною для неї. Зокрема, вона змушена була відмовитися від обширної тер. Албазинського воєводства. Кордонна лінія була дуже невизначена, у деяких випадках розмежування земель взагалі не проводилося. Все ж договір відкривав можливості розвитку мирних політ. і торг. відносин між обома країнами. Росія вела багаторічну дипломатичну боротьбу за перегляд Н. д., що завершилася підписанням *Айгунського договору 1858* і *Пекінського договору 1860*.

НЕРЮНГРИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАМ'ЯНО́ГО ВУГІ́ЛЛЯ — у пд. частині Якут. АРСР, у межах Пд.-Якутського кам'яновугільного басейну. Площа бл. 30 км². Пром. запаси вугілля бл. 0,5 млрд. т (1980). В геоструктурному відношенні родовище пов'язане з брахісинклінальною складкою (див. *Брахісинкліналь*), ускладненою підкидами й насувами. Вугілля — у відкладах нижньокрейдового віку (див. *Крейдовий період і крейдова система*). Осн. робочий пласт «Потужний», потужність від 20 до 55 м. Глиб. заляг. вугілля від 0 до 300 м. Вугілля коксівне, з низьким вмістом сірки і фосфору, вміст золи пересічно 18,5%. Родовище відкрито 1953, детальну розвідку завершено 1974. Експлуатується вуглерозріз. Н. р. к. в.— нова сировинна база коксівного вугілля Сибіру і Далекого Сходу. З-цею Тинда — Беркакіт сполучається з трасою БАМ.

В. Х. Череповський.

НЕСАМОВРЯ́ДНІ ТЕРИТО́РІЇ — колоніальні і залежні території, на які після 1945 не поширювалась *опіка міжнародна*. Інститут Н. т.— тимчасовий, перехідний захід на шляху до здобуття самоврядування і незалежності. Статус Н. т. і осн. принципи, які мають застосовуватися щодо Н. т., закріплено в *Статуті ООН*. Члени ООН, які несуть або беруть на себе відповідальність за управління Н. т., зобов'язуються забезпечувати їхній політ., екон. і соціальний прогрес, розвивати самоврядування. Перелік Н. т., вміщений у меморандумі Секретаріату ООН

Дж. Неру.

Р. Неру.

П. Неруда.

Я. Неруда.

«Нескорена полтавчанка». Пам'ятник розстріляним фашистами патріотам. 1967. Скульптори Л. Г. Жуковська, Д. Г. Сова, К. С. Посполітак, архітектор В. А. Пасічний.

1946, охоплював Н. т., населення яких становило 181 млн. чол. За час існування ООН більшість Н. т. всупереч опору колоніальних д-в домоглася незалежності. В системі органів ООН є Департамент по опіці і Н. т. Після прийняття ООН 1960 Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. *Декларації ООН*) основним органом ООН у справі Н. т. став спеціальний комітет з питань про хід здійснення згаданої Декларації.

Б. П. Григор'єв.

НЕСВІДО́МЕ у психології — психічні процеси й стани людини, протилежні свідомим (див. *Свідомість*). Термін «несвідоме» широко вживається в філософії, соціології, психології, психіатрії, мистецтвознавстві, юриспруденції тощо. Ідеалістичні реакц. концепції Н. пояснюють його природу з позицій *містицизму, ірраціоналізму, окультизму, інтуїтивізму*. На противагу цим антинаук. ідеям, матеріалістична психологія на основі марксистсько-ленінської філософії обґрунтовує визначальну роль свідомості в поведінці людини та підкорення їй процесів Н. Фізіологічною основою Н., за І. П. Павловим, є наявність у корі головного мозку ділянок зі зниженою збудливістю. Н. може відігравати як позитивну роль (*навички* та ін. автоматизми, що підвищують професійну майстерність), так і негативну (машинальні акти, що стали звичними, можуть знижувати творчий рівень діяльності людини). Див. також *Підсвідоме*.

Літ.: Бассин Ф. В. Проблема «бессознательного». М., 1968.

О. Т. Губко.

НЕСВІ́ТСЬКИЙ Яків Іванович [27.IV (10.V) 1911, с. Потапці, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. — 28.IV 1974, Київ] — укр. рад. вчений у галузі автомобільного транспорту, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1966). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1936) Харків. ін-ту механізації сільського г-ва працював в установах АН УРСР, М-ва сільського г-ва УРСР. З 1948 — у Київ. автомоб.-дорожньому ін-ті. Розробив теоретичні основи експлуатації рухомого складу автомоб. транспорту на основі теорії надійності машин. Автор підручника «Технічна експлуатація автомобілів». Держ. премія УРСР, 1976 (посмертно).

Я. В. Хом'як.

НЕСЕСЕ́Р (франц. nécessaire, букв.— потрібний, необхідний) — 1) Дорожній футляр з речами туалету.

2) Скринька з речами для рукоділля.

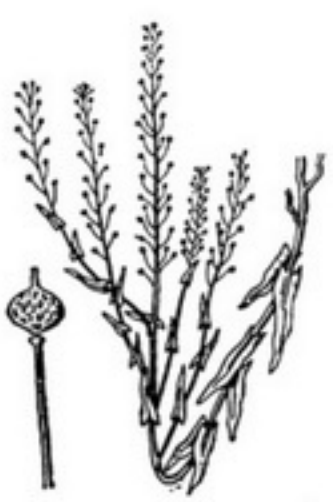

Неслія волотиста. Рослина та плід.

НЕСІМІ́ [Насімі (справж. ім'я — Сеїд Імадеддін; бл. 1369, м. Шемаха — 1417, Алеппо)]— азерб. поет. Писав азерб., перською та араб. мовами. Викривав духівництво, релігійні забобони, оспівував красу життя, створив перший зразок філос. газелі азерб. мовою. Писав антифеод. сатири («Бахарія»). Страчений духівництвом за виступи проти релігії. Лірика Н. мала вплив на дальший розвиток азерб. літератури.

Тв.: Рос. перекл.— [Поезії]. В кн.: Поэты Азербайджана. Л., 1970; Рубаи. Баку, 1973; Избранная лирика, т. 1—2. Баку, 1973—76.

НЕСКІНЧЕ́ННИЙ ДЕСЯТКО́ВИЙ ДРІБ — *десятковий дріб*, який не можна виразити скінченним числом десяткових знаків (напр., $1/3 = 0{,}3333\ldots$; $\sqrt{2} = 1{,}4142\ldots$). Н. д. д. поділяються на *періодичні дроби* (див. також *Раціональні числа*) і непері́одичні дроби (*ірраціональні числа*).

НЕСКІНЧЕ́ННИЙ ДОБУ́ТОК — добуток нескінченного числа співмножників $v_1, v_2, \ldots, v_n, \ldots$, тобто вираз вигляду $v_1 v_2 \ldots v_n \ldots = \prod_{n=1}^{\infty} v_n$. Розрізняють Н. д. збіжні і розбіжні. Якщо послідовність частинних добутків $p_1 = v_1$; $p_2 = v_1 v_2$; $\ldots$; $p_n = v_1 v_2 \ldots v_n = \prod_{i=1}^{n} v_i$ збігається до *границі* $p \neq 0$ при $n \to \infty$, то Н. д. наз. збіжним, а p — його значенням, і пишуть $p = \prod_{n=1}^{\infty} v_n$. Якщо ж $p = 0$ або не існує, то Н. д. наз. розбіжним. Н. д. вперше використовували в зв'язку з обчисленням числа π; *Л. Ейлер* застосовував їх для зображення функцій.

НЕСКІНЧЕ́ННО ВЕЛИ́КІ ВЕЛИЧИ́НИ — змінні величини, які, починаючи з деякого моменту в процесі їхньої зміни, стають і надалі лишаються більшими (за *модулем*) будь-якого наперед заданого числа (про поняття «моменту в процесі зміни» див. *Границя*). Напр., коли змінна x послідовно приймає числові значення $x_1, x_2, \ldots, x_n \ldots$, то кажуть, що вона є Н. в. в., якщо для будь-якого числа $M > 0$ існує такий номер N, що для всіх $n > N$ виконується нерівність $|x_n| > M$; тут в ролі моменту виступає номер N. Коли величина x є Н. в. в., то обернена величина $1/x$ є *нескінченно малою величиною*, і навпаки. Те, що x є Н. в. в., записують у вигляді $\lim x = \infty$ або $x \to \infty$.

М. П. Слободенюк.

НЕСКІНЧЕ́ННО ВІДДА́ЛЕНІ ЕЛЕМЕ́НТИ — невласні точки, прямі і площини, якими доповнюється *евклідів простір* при вивченні центральної *проекції*. Поняття про Н. в. е. виникло при встановленні *взаємно однозначної відповідності* між променями пучка прямих на площині і точками прямої, що перетинає їх. Так, пряму пучка, паралельну даній, доповнюють нескінченно віддаленою точкою, яку розглядають як точку перетину з даною прямою. При цьому вважають, що всі прямі, паралельні даній, мають спільну невласну точку. Аналогічно вводиться невласна пряма площини. Весь евклідів простір доповнюється невласною площиною, що являє собою сукупність невласних точок і прямих. Такий поповнений простір наз. проективним. У *проективній геометрії* власні (звичайні) елементи і Н. в. е. вважають рівноправними, оскільки при проективних перетвореннях вони переходять один в одного. Поняття «нескінченно віддалені елементи» поширюється на *багатовимірний простір*, причому для введення Н. в. е. використовуються однорідні *координати*.

В. П. Білоусова.

НЕСКІНЧЕ́ННО МАЛІ́ ВЕЛИЧИ́НИ — змінні величини, границею яких є нуль. Конкретна змінна величина x наз. Н. м. в., якщо для довільного як завгодно малого числа $\varepsilon > 0$, починаючи з певного моменту в процесі зміни, буде справджуватись нерівність $|x| < \varepsilon$ (про поняття «моменту в процесі зміни» див. *Границя*). Коли величина x є Н. м. в., то обернена величина $1/x$ є *нескінченно великою величиною*, і навпаки. Те, що x є Н. м. в., записують у вигляді $\lim x = 0$ або $x \to 0$. Н. м. в. відіграють важливу роль у *математичному аналізі* (див. *Диференціальне числення, Інтегральне числення*).

М. П. Слободенюк.

«НЕСКО́РЕНА ПОЛТАВЧА́НКА» — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна група, що діяла в Полтаві з листопада 1941 до травня 1942 під час нім.-фашист. окупації. Група об'єднувала 20 чол. Командир групи — О. К. *Убийвовк*, нач. штабу — С. Т. Сапіга. Підпільники вели агітацію серед населення міста, підтримували зв'язок з партизанами, приймали зведення Радінформбюро, які використовували для написання листівок (понад 30 найменувань), організовували саботаж на підприємствах, псували відремонтовані на місц. з-ді мотори фашистських танків, зривали графіки їх ремонту, діставали зброю й боєприпаси (кулемети, пістолети, патрони), які передавали партизанам. Члени групи допомогли 50 рад. військовополоненим утекти до партизанів. На поч. травня 1942 фашисти вистежили групу, заарештували 10 підпільників і після тривалих тортур шістьох з них 26.V 1942 розстріляли.

НЕ́СЛІЯ (Neslia) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Листки довгасто-ланцетні, нижні — черешчаті, середні і верхні — сидячі, при основі стріловидні. Квітки жовті, зібрані в китиці. Плід — нерозкривний стручечок. 2 види, поширені в Європі й Азії, Пн. Африці; зустрічаються в СРСР: Н. волотиста (N. paniculata) — майже по всій території СРСР, у т. ч. в УРСР, Н. гострокінцева (N. apiculata) — в Криму, на Кавказі і в Серед. Азії. Бур'яни посівів зернових культур. Насіння Н. містить до 29% жирної олії, листки — синю фарбу.

НЕСЛУ́ХІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — багатошарове поселення, виявлене у верхів'ях Зх. Бугу поблизу с. Неслухова Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. Досліджувалось 1898—99, 1903, 1946, 1949. Розкопками відкрито культурний шар *черняхівської культури* з залишками напівземлянкових і землянкових жител, госп. ям, госп. і гончарних печей, шар 7—9 ст. з залишками напівземлянкових жител і госп. ям. Виявлено також залишки наземних жител 12—13 ст. і кілька поховань *бронзового віку*. Знайдено ліпний і кружальний посуд, уламки античних амфор, вироби з заліза, бронзи, кістки та скляні прикраси.

НЕСМЄЯ́НОВ Олександр Миколайович [28.VIII (9.IX) 1899, Москва — 17.I 1980, там же] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1943), президент АН СРСР (1951—61), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1944. Закінчив Московський ун-т (1922), працював там же (з 1935 — професор, 1944—48 — декан хім. ф-ту, 1948—51—ректор). З 1935—керівник лабораторії Ін-ту органічної хімії АН СРСР, 1939—54—директор цього ін-ту. З 1954 до кінця життя очолював Ін-т елементоорганічних сполук АН СРСР. Осн. дослідження — в галузі теор. органічної хімії і хімії елементоорганічних сполук. У 1929 запропонував метод синтезу ртутьорганічних сполук, який пізніше був поширений на інші металоорганічні сполуки (див. *Несмєянова реакція*). Всебічно вивчив фероцен та його аналоги. Встановив багато закономірностей хім. перетворень і одержав важливі дані про природу хім. зв'язку. Створив новий наук. напрям, пов'язаний з одержанням продуктів харчування з нехарчової сировини. Нагороджений 7 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1966. Золоті медалі АН СРСР ім. М. В. Ломоносова (1961) та Д. І. Менделєєва (1977). *В. П. Кухар*

НЕСМЄЯ́НОВА РЕА́КЦІЯ — синтез *металоорганічних сполук* ароматичного ряду розкладанням металевими порошками подвійних солей арилдіазонійгалогенідів з галогенідами важких металів, напр.: $[ArN_2]^+HgX_3^- + Cu \rightarrow ArHgX + N_2 + CuX_2$, де Ar — ароматичний радикал, X — атом галогену. Н. р. використовується для синтезу металоорганічних сполук ртуті, олова, свинцю, талію, сурми та ін. Відкрив 1929 О. М. *Несмєянов*. Реакція відіграла важливу роль у становленні й розвитку хімії металоорганічних сполук. *В. П. Кухар.*

НЕСПРАВЕДЛИ́ВІСТЬ — соціально-етичне поняття. Див. *Справедливість і несправедливість.*

НЕСПРА́ВЖНІ БОРОШНИСТОРО́СЯНІ ГРИБИ́ — родина грибів класу ооміцетів. Те саме, що й *пероноспорові гриби*.

НЕСПРА́ВЖНІ ДРОТЯ́НИКИ — личинки жуків з родин *чорнотілкових* та *пилкоїдових*. Зовні нагадують *дротяників*. Тіло (довж. до 5 см) 13-членикове, пружне, жовтого або коричневого кольору. Розвиваються перев. у ґрунті, живлячись підземними частинами рослин, насінням тощо. На орних землях України поширено понад 20 видів Н. д., які ушкоджують кукурудзу, цукрові буряки, розсаду овочевих, баштанних та ін. культур. Найнебезпечнішими є личинки медляків: степового (Blaps halophila), широкогрудого (B. lethifera), кукурудзяного (Pedinus femoralis). Личинки *хрущаків борошняних* ушкоджують борошно, зернопродукти. Заходи боротьби такі самі, як і з дротяниками. *В. Г. Долін.*

НЕСПРА́ВЖНІЙ СУГЛО́Б, псевдоартроз — стійка патологічна рухомість на будь-якій ділянці трубчастої кістки. Виникає найчастіше внаслідок неправильного лікування перелому (травматичний Н. с.) або гнійного запалення кістки (*остеомієліт*), зрідка — як наслідок перелому кістки, ураженої пухлиною (патологічний Н. с.), або у випадку природженого недорозвинення кістки (природжений Н. с.). Клінічні ознаки Н. с.: ненормальна рухомість та біль у місці колишнього перелому, порушення функції кінцівки; наявність щілини між уламками кістки (визначається рентгенологічно). Профілактика: своєчасне і правильне лікування переломів, зменшення всіх видів травматизму. Лікування: оперативне (пересаджування кістки, взятої у самого хворого або консервованої в лабораторії), з'єднання кінців Н. с. за допомогою різних металевих конструкцій тощо.

К. С. Терновий.

НЕСПРА́ВЖНЯ БОРОШНИ́СТА РОСА́, пероноспороз — хвороба рослин, що її спричиняють *пероноспорові гриби*. На верхньому боці уражених листків рослини з'являються жовтуваті плями, з нижнього боку яких утворюється ніжний білий або сіруватий з фіолетовим відтінком борошнистий наліт. При ураженні Н. б. р. сповільнюється ріст рослин, знижується продуктивність, вони гірше розвиваються, а іноді зовсім гинуть. На Україні найнебезпечнішими є Н. б. р. буряків, гороху, тютюну, цибулі, гарбузових, капустяних, маку, хмелю. Н. б. р. винограду в радянській літературі називається *мілдью*.

В. Ф. Пересипкін.

НЕСТА́ЙКО Всеволод Зіновійович (н. 30.I 1930, м. Бердичів, тепер Житомир. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1977. Закінчив Київ. ун-т (1952). Друкуватися почав 1954. Перша зб. оповідань — «Шурка і Шурко» (1956). Автор прозових книжок для дітей і юнацтва «Це було в Києві» (1957), «Космо-Натка» (1963), «Пригоди Робінзона Кукурузо» (1964), «Таємниця трьох невідомих» (1970), «Пригоди журавлика» (1979) та ін. П'єси — «Марсіанський жених» (1968), «Робінзон Кукурузо» (1970), «Вітька Магелан» (1974). Телефільм «Тореадори з Васюківки» одержав премію Гран-прі на Міжнар. фестивалі в Мюнхені (1968). Міжнар. рада з дитячої та юнацької л-ри 1979 внесла повість «Тореадори з Васюківки» до особливого почесного списку Г. К. Андерсена.

Тв.: Тореадори з Васюківки. К., 1980; Рос. перекл.— Тайна трёх неизвестных. М., 1975.

Л. М. Маляренко.

НЕСТАРІ́ЮЧА СТАЛЬ — низьковуглецева сталь (до 0,15% С), що її мех. властивості майже не змінюються з часом після холодного деформування. Схильність Н. с. до деформаційного старіння (див. *Старіння металів*) знижують, піддаючи її *розкисленню* алюмінієм, *легуванню* алюмінієм, титаном, ванадієм або ніобієм (по 0,05—0,1%), термічній обробці. Н. с. застосовують гол. чин. в автомобіле- і котлобудуванні.

НЕСТАТЄ́ВЕ РОЗМНО́ЖЕННЯ — процес відтворення нових особин без участі статевих клітин (*гамет*) та без запліднення. При Н. р. новий організм розвивається з однієї або групи соматичних клітин (див. *Сома*). Осн. типи Н. р.— спороутворення (див. *Спорогенез*) і *вегетативне розмноження*. Н. р. обмежує спадкову різноманітність нащадків, оскільки генетично вони в основному ідентичні, але створює необмежені умови для збільшення чисельності нащадків з подібною спадковістю. Н. р. як найдавніший спосіб розмноження дуже поширене у низькоорганізованих форм і не властиве молюскам, членистоногим, хребетним, проте має місце у вищих рослин. Поряд з Н. р. видам, як правило, властиве і статеве (див. *Чергування поколінь*).

НЕСТЕРЕ́НКО Анатолій Дмитрович [25.III (6.IV) 1899, с. Благодатне, тепер Арбузинського р-ну Микол. обл.— 30.V 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1953. Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, викладав у ньому. У 1936—38 — зав. лабораторією Енергетичного ін-ту АН СРСР, 1938—44 — гол. конструктор Київ. з-ду електротех. апаратури (тепер завод «Точелектроприлад»). З 1944 працював (1951—59 — директор) в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР, одночасно (з 1945) викладав у Київ. політех. ін-ті. Осн. праці — з теоретичних проблем електротехніки, з електровимірювальної техніки і приладобудування. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951. Держ. премія УРСР, 1978.

О. М. Несмєянов.

Є. Є. Нестеренко.

НЕСТЕРЕ́НКО Ганна Дмитрівна (н. 17.XII 1924, с. Яблуневе, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1951. У 1956 закінчила Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького. На пед. роботі з 1943. З 1959 — директор Вербської школи-інтернату Дубнівського р-ну Ровен. обл. Була делегатом XXII з'їзду КПРС. У 1967—71 обиралась депутатом Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань, членом Президії Верховної Ради Укр. РСР, кандидатом у члени ЦК Компартії України. Автор праць з питань комуністичного виховання учнів.

М. Д. Ярмаченко.

НЕСТЕРЕ́НКО Євген Євгенович (н. 8.I 1938, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1974. В 1961 закінчив Ленінгр. інженерно-буд. ін-т, 1965 — Ленінгр. консерваторію. В 1963—67 — соліст Ленінгр. Малого театру опери та балету, 1967—71 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1971 — Великого театру СРСР. Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Руслан, Сусанін («Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» Глинки), Мефістофель (однойменна опера Бойто), Андрій («Жовтень» Мураделі). В «Ла

Нестеров. Церква Різдва на Винниках. 1705.

М. В. Нестеров.

М. В. Нестеров. Артистка М. К. Заньковецька в ролі Харитини у виставі «Наймичка» І. Карпенка-Карого. Етюд. 1884. Башкирський музей імені М. В. Нестерова. Уфа.

Пам'ятник на місці загибелі **П. М. Нестерова.** Село Воля Висоцька Нестеровського району Львівської області.

Скала» (Мілан) виконував партії Філіппа («Дон Карлос» Верді), Терезія («Цар Едіп» Стравінського), Мойсея (однойменна опера Россіні), Аркеля («Пеллеас і Мелізанда» Дебюссі). Концертна й пед. діяльність.

Літ.: Гусев А. Евгений Нестеренко. М., 1980. *В. С. Мурза.*

НЕСТЕРЕ́НКО Максим (р. н. і см. невід.) — корсунський полковник. Був одним із сподвижників Б. *Хмельницького*. Очолюючи корсунський реєстровий полк, брав участь у сел.-козац. повстанні 1637 під проводом *Павлюка* і К. *Скидана*. Разом з Б. Хмельницьким Н. брав участь у підготовці нар. повстання проти польс.-шляхет. гноблення. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 Н. очолював облогу повстанцями *Кодака*. За дорученням Б. Хмельницького в грудні 1649 — березні 1650 вів у Варшаві переговори про затвердження *Зборівського договору 1649*. У 1655 разом з І. *Богуном* очолював загін козаків і рос. ратних людей, які захищали район Немирова і Брацлава від крим. татар.

НЕСТЕРЕ́НКО Олексій Костянтинович (1911—1942) — укр. рад. живописець. У 1934—40 навчався в Київ. художньому інституті у Ф. *Кричевського*. Відомий твором «Проводи партизана» (1940, ДМУОМ). Загинув на фронті.

НЕСТЕРЕ́НКО Олексій Олексійович [н. 20.II (4.III) 1904, с-ще Пристань, тепер у складі м. Охтирки Сум. обл.] — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1936. У 1930 закінчив Харків. ін-т комуністичної освіти. З 1930 — на керівній роботі в органах нар. освіти та на викладацькій роботі. У 1946—48 — зав. кафедрою політ. економії Київ. ун-ту, 1950—53 — директор Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, з 1953—65 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, з 1965 — професор кафедри політ. економії Київ. торг.-екон. ін-ту. Праці з питань історії нар. г-ва УРСР, політ. економії, розвитку продуктивних сил УРСР тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НЕ́СТЕРОВ Михайло Васильович [19 (31).V 1862, Уфа — 18.X 1942, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1942). В 1877—81 та 1884—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова*, О. *Саврасова* та І. *Прянишникова*, 1881—84 — в петерб. АМ у П. *Чистякова*. З 1889 — експонент, з 1896 — член Т-ва *передвижників*. У ранній період Н. писав жанрові та історичні картини («Іспити в сільській школі», 1884; «Обрання Михайла Федоровича на царство», 1886). Пізніше звернувся до реліг. тематики («Видіння отрокові Варфоломею», 1889—90; «Великий постриг», 1897—98), зображення російської природи («На горах», 1896, Київ. музей рос. мистецтва; «Осінній пейзаж», 1906). Виконав портрети — артистки М. К. Заньковецької в ролі Харитини у виставі «Наймичка» І. Карпенка-Карого (1884), художника М. Ярошенка (1897, Полтав. худож. музей), М. Горького (1901), польс. художника Я. Станіславського (1906). Яскраве обдарування і реалістична майстерність Н. найповніше виявилася за рад. часів, коли він створив низку портретів своїх сучасників — акад. І. Павлова (1935), скульптора В. Мухіної (1940) та ін. Кращі твори Н. зберігаються в ДТГ, ДРМ. Творчість Н. тісно пов'язана з Україною, зокрема з Києвом. Художник уперше приїхав сюди на запрошення А. В. *Прахова* в березні 1890. В 1890—95 Н. жив тут і займався розписами *Володимирського собору*. Перебуваючи в Києві, він спілкувався з відомими укр., рос. і польськими митцями, зокрема з В. *Васнецовим*, братами О. і П. *Свєдомськими*, Я. *Станіславським*. Часто бував у маєтку Н. Г. Яшвіль на хуторі Княгинине на Сумщині, де написав багато портретів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Нестеров М. В. Давние дни. Встречи и воспоминания. М., 1959.

Літ.: Дурылин С. Н. Нестеров-портретист. М.—Л., 1949; Никонова И. И. Михаил Васильевич Нестеров. М., 1962.

НЕ́СТЕРОВ Павло Петрович [10 (23).II 1903, Тула — 17.X 1978, Харків] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1926. Закінчив (1932) Моск. гірничий ін-т. Викладав (1933—35) у Київ. гірничо-геолог. ін-ті. У 1935—38 працював в Ін-ті гірничої механіки АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), 1938—48 — в Ін-ті гірничої справи АН СРСР, з 1948 — в Харків. гірничому ін-ті (тепер Ін-т радіоелектроніки) та Ін-ті гірничої справи (тепер Ін-т геотехнічної механіки) АН УРСР. З 1978 — зав. відділом Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. праці — з теорії і практики шахтного підйому, питань конструювання і виготовлення сталевих канатів. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

НЕ́СТЕРОВ Петро Миколайович [15 (27). II 1887, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 26.VIII (8.IX) 1914, побл. Жовкви, тепер м. Нестеров Львів. обл., поховано в Києві] — рос. військ. льотчик, штабс-капітан. Н. в сім'ї офіцера. З 1906 — на службі в армії. Закінчив офіцерську повітроплавну школу в Петербурзі (1912). В 1913 — нач. авіац. загону 7-ї повітроплавної роти в Києві, пізніше — нач. 11-го корпусного загону 3-ї авіац. роти. Засновник вищого пілотажу. В серпні 1913 вперше в світі зробив у районі Києва на літаку замкнену петлю (див. *Нестерова петля*). В 1913—14 взяв участь у першому в історії авіації груповому польоті за маршрутом Київ—Остер—Ніжин—Київ, здійснив рекордні перельоти Київ — Одеса — Севастополь і Київ — Гатчина. Під час 1-ї світової війни воював на Пд.-Зх. фронті, зробив 7 бойових вильотів. Загинув у бою, вперше застосувавши повітр. таран і знищивши австр. літак.

О. К. Нестеренко. Проводи партизана. 1940. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

НЕ́СТЕРОВ (до 1951 —Жовква) — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Свині (бас. Бугу). Залізнична ст. Нестеров-Львівський. Вперше згадується в писемних джерелах 1368 як с. Винники. В 1603 вже як місто Жовква дістало *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Жовкву загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Жовкву в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В 1951 місто перейменоване на Н. (на честь рос. льотчика П. М. *Нестерова*, який загинув поблизу від нього). У місті — заводи: склоробний, консервний, «Шляхіндустрія» та цегельний. Лісгоспзаг, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, філіал Львів. держ. істор. заповідника. Архіт. пам'ятки: замок (1596—1630, за участю арх. П. *Щасливого*), кафедральний костьол (1604—09, арх. А. *Прихильний* та Щасливий), церква (1612), монастир і костьол домініканців (1653); синагога (арх. П. Бебер); 2 в'їзні брами (Звіринецька і Глинська); торгові ряди; частина оборонних мурів (всі — 17 ст.); дерев'яні церкви — Різдва (1705); Трійці (1720). В 17—18 ст. Н.— центр різьблення на дереві, ткацтва, живопису (див. *Жовківська школа художників*). Пам'ятник П. М. Нестерову (1963, скульптор О. Толмачов). В Н. народився укр. живописець Й. *Кондзелевич*. Іл. с. 337.

НЕ́СТЕРОВА ПЕТЛЯ́, «мертва петля» — одна з фігур вищого *пілотажу*, що являє собою замкнену криву у вертикальній площині. Н. п. (мал.) названа за ім'ям П. М. *Нестерова*, який вперше здійснив її 27.VIII (9.IX) 1913.

НЕ́СТЕРОВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,3 тис. км². Нас. 111,4 тис. чол. (1980). У районі — 196 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Нестеров*. Лежить у межах *Малого Полісся*. На Пд. Зх.— *Розточчя*. Корисні копалини: буре вугілля, торф, вапняки, гончарні глини, пісок. Річки — *Рата* з прит. Свинею й Білою (бас. Бугу). Грунти дерново-підзолисті у комплексі з дерново-карбонатними, сірі опідзолені, дернові, лучні й болотні. Ліси (сосна, дуб, бук, ялина, граб, береза, вільха) займають 30,8 тис. га. В межах району Волицький та По-

телицький держ. заказники. Найбільші пром. підприємства: нестеровські склоробний, «Шляхіндустрія» і консервний з-ди, лісгоспзаг, рава-руські спиртовий з-д та лісгоспзаг, Куликівська взут. ф-ка, Добросинський деревообр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Нестеров). Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,1 тис. га. Гол. культури: льон-довгунець, озима пшениця, жито, ячмінь, картопля, овочеві, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 16 колгоспів, 2 радгоспи, у т. ч. племптахорадгосп-репродуктор, навч. г-во Львів. с.-г. ін-ту, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Зашків, Куликів, Нестеров-Львівський, Глинсько, Добросин, Рава-Руська та ін. Автомоб. шляхів — 678 км, у т. ч. з твердим покриттям — 433 км. У районі — Львів. с.-г. ін-т (м. Дубляни), профес.-тех. уч-ще (м. Рава-Руська), 79 заг.-осв. і 2 муз. школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень. 12 будинків культури, 89 клубів, 5 кінотеатрів, 74 кіноустановки, 86 б-к, філіал Львів. держ. істор. заповідника (Нестеров), у смт Куликові, на батьківщині укр. рад. письменниці А. Ф. *Турчинської*,— літ.-меморіальний музей, в с. Монастирку — літ.-меморіальний музей Л. *Мартовича*, у с. Річках — істор.-краєзнавчий музей. Меморіальний комплекс на місці загибелі рос. льотчика П. М. *Нестерова* (с. Воля-Висоцька). Архіт. пам'ятки: в с. Крехові — ансамбль Василіанського монастиря (17—18 ст.), дерев'яні церква Параскеви й дзвінниця (1724), в с. Потеличі — дерев'яна дзвіниця церкви (16 ст.). У м. Рава-Руській Н. р. народився польс. історик О. *Гурка*. В Н. р. видається газ. «Нове життя» (з 1939). *Д. С. Павлось.*

НЕ́СТОР (р. н. невід.— п. після 1113) — давньоруський письменник і літописець 11 — поч. 12 ст. В 1073 став ченцем Києво-Печерського монастиря. Був високоосвіченою людиною. Як вважають дослідники, Н.— автор «Читання про життя і згублення... Бориса і Гліба» (80-і рр. 11 ст.), церковно-істор. твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091). В своїх працях поряд з проповіддю християнських ідей підкреслював самостійність Русі щодо Візантії, закликав давньоруських князів боротися за єдність руських земель, був прихильником сильної великокнязівської влади. Н.— автор і упорядник «*Повісті временних літ*». Гробниця Н.— в печерах *Києво-Печерської лаври*. На вшанування Н. 1873 в Києві було засновано *Історичне товариство Нестора-літописця*. Образ Н. відобразив у скульптурі М. М. *Антокольський*. Іл. див. т. 1, с. 212. *Літ.:* Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

НЕСТОРІА́НСТВО — християнське богословське вчення, яке виникло у Візантії в 5 ст. Засновник — константинопольський патріарх Несторій. Зберігало елементи античного *раціоналізму*. За вченням Н., «богоматір» і Ісус *Христос* були смертними людьми. Розглядаючи Христа водночас як божество («бог-син») і людину (Ісус), послідовники Н. твердили, що божественне і людське начала в ньому співіснували, але ніколи не зливались (тим часом як ортодоксальна церква підкреслювала єдність людського і божественного начал в особі Христа). В 431 на Ефеському соборі Н. засуджено як єресь. Користувалося значним впливом до 13 ст. в Сірії, Ірані (де до 7 ст. існувала несторіан. церква), було поширене в Серед. Азії, Китаї. Прихильники Н. є в Ірані, Іраку, Сірії.

НЕ́СТУРХ (Нештурха) Федір Павлович [10 (22).VI 1857, Одеса — 1.V 1936, там же] — укр. рад. архітектор. У 1887 закінчив петерб. АМ. У 1888—1900 працював гол. міським архітектором у Пскові, з 1900 — на цій же посаді в Одесі. Споруди: будинок швидкої допомоги (1903—05), міська публічна б-ка (тепер Одеська наукова б-ка ім. О. М. Горького, 1904—07; іл. див. т. 1, с. 439), психіатрична лікарня (1910—12), Фруктовий пасаж (1914—16), всі — в Одесі. В 1928—33 — професор Одес. худож. інституту.

НЕСТЯЖА́ТЕЛІ — представники релігійно-політ. течії в Росії кін. 15 — поч. 16 ст. Н. засуджували «стяжательство» ченців, вимагали скасування церк. землеволодіння, проповідували моральне самовдосконалення, критично ставилися до окремих догматів християн. церкви. Очолював Н. *Ніл Сорський*. Н. підтримали поставлене *Іваном III* на церк. соборі 1503 питання про *секуляризацію* церк. земель. Однак представники войовничої церкви — *йосифляни* відстояли право церкви на зем. та ін. власність. Влада пішла на компроміс з церквою, щоб дістати її підтримку в боротьбі проти великих світських феодалів. Останні, в свою чергу, інколи користувалися ідеями Н. в боротьбі проти зем. політики великокнязівської влади. Полеміка з йосифлянами завершилася засудженням Н. на церк. соборі 1531. Ідеї Н. мали вплив на формування поглядів Ф. *Косого* та ін. *єретиків* серед. 16 ст.

НЕСУМІ́СНІСТЬ ІМУНОЛОГІ́ЧНА — неможливість спільного існування генетично різнорідних субстанцій (інородні речовини — пересаджені органи і тканини, бактерії, віруси тощо); виявляється в здатності імунокомпетентної системи організму відторгати або знищувати різні субстанції, що є сторонніми для даного індивідуума. Обов'язковою умовою чужорідності є наявність у певного *антигена* детермінант (ділянки, які викликають розвиток імунологічної реакції індивідуума), відсутніх у антигенів хазяїна (*реципієнта*). Доведено, що основні антигени кожного індивідуума містяться на *лімфоцитах*. Це стало основою уявлення про систему антигенів людини — HLA (human lymphocytes antigens) — гол. антигенів гістосумісності. Визначено осн. комплекс гістосумісності — MHC (major histocompatibility complex), що являє собою ділянку 6-ї *хромосоми*, до складу якої входить бл. 500 *генів*, у т. ч. гени гістосумісності (Н-гени). Класичним прикладом Н. і. є відторгнення трансплантатів, тобто органів і тканин, пересаджених від *донора* реципієнту (див. *Трансплантація*). Антигенна структура кожного трансплантата включає антигени, що мають найбільш виявлену чужорідність щодо реципієнта і наз. трансплантаційними, або Н-антигенами, яким належить провідна роль у стимулюванні імунокомпетентної системи реципієнта і формуванні трансплантаційного *імунітету*, що й спричинює відторгнення органів і тканин. В основі Н. і. лежать генетичні відмінності між донором і реципієнтом; її ступінь зростає із збільшенням цієї різниці. Тому, як правило, відторгаються органи і тканини, взяті від донорів того самого біол. виду (алотрансплантати) та від донорів ін. біол. видів (ксенотрансплантати), і не відторгуються трансплантати, взяті від однояйцевих близнят. Процес відторгнення трансплантата дуже складний і визначається його анатомічними і фізіол. особливостями, ступенем чужорідності трансплантатних антигенів, станом імунокомпетентної системи реципієнта тощо. У розвитку трансплантаційного імунітету провідна роль належить Т-лімфоцитам, у зв'язку з чим поняття про нього, як правило, асоціюється з клітинним імунітетом. Важливе значення при цьому мають і ін. клітинні популяції — (клітини фагоцитарної системи, зокрема *макрофаги*). Поряд з клітинними механізмами трансплантаційного імунітету важливе значення мають і фактори гуморального імунітету, тобто антитіла проти трансплантаційних антигенів, що утворюються β-лімфоцитами. Вони виявляються особливо ефективними при пересаджуванні кровотворних і лімфоїдних тканин, а також при повторних пересадках органів і тканин, коли формування трансплантаційного імунітету йде за типом вторинної імунної відповіді. Весь комплекс механізмів, що визначають процес відторг-

П. М. Нестеров.

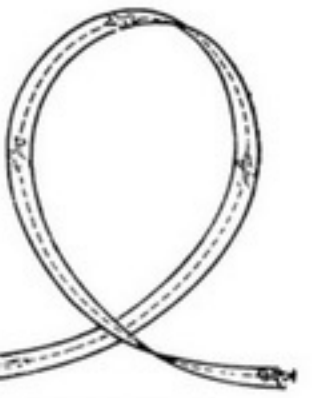

Нестерова петля.

НЕСУПЕРЕЧЛИВІСТЬ

Нетопир малий.

нення трансплантата, увійшов в імунологію під назвою «реакція хазяїна проти трансплантата» — РХПТ. Проте взаємодія трансплантата і реципієнта далеко не завжди однобічний процес, який призводить до відторгнення. Нерідко трансплантат активно впливає на організм реципієнта, спричинюючи його загибель. У такому разі прийнято говорити про «реакцію трансплантат проти хазяїна» — РТПХ. Ці обидва типи реакції дуже широко використовуються як моделі для вивчення різних аспектів не тільки трансплантаційного імунітету, а й багатьох провідних питань сучас. *імунології*.

Літ.: Петров Р. В. Иммунология и иммуногенетика. М., 1976; Говалло В. И. Иммунитет к трансплантатам и опухолям. К., 1977. *Н. М. Бережна.*

НЕСУПЕРЕ́ЧЛИВІСТЬ — 1) Якість правильного логічного *мислення*, яка свідчить, що в міркуванні, доведенні, теорії немає логічно протилежних чи суперечливих думок про один і той самий предмет, узятий в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні. Це означає, що в даному міркуванні, доведенні, теорії не можна одночасно вивести судження (чи висловлювання) і його заперечення (див. також *Несуперечливості закон*). 2) Властивість формальної системи, що відповідає інтуїтивній вимозі, щоб ніяка формула, яку можна витлумачити як логічно абсурдне чи змістово суперечливе твердження, не була вивідною. Розробка засобів доказу Н. наукових теорій є важливою проблемою сучасної логіки і центральним завданням в обгрунтуванні основ *науки*.

НЕСУПЕРЕ́ЧЛИВОСТІ ЗАКО́Н — один з чотирьох осн. законів *формальної логіки*; принцип логічного *мислення*, за яким висловлювання в одному й тому самому процесі *міркування* не може бути одночасно істинним і хибним. Це означає, що в процесі логічного виводу не можуть бути одночасно істинними якесь висловлювання і його заперечення. Н. з. відіграє надзвичайно важливу роль у процесі мислення й пізнання світу. Його дотримання є необхідною умовою правильності процесів міркування та доведення істинності наук. теорій. Визнання Н. з. не означає заперечення діалектичних суперечностей мислення й пізнання, а навпаки. Вимога Н. з., з одного боку, якраз передбачає, що такі суперечності неодмінно виникають, і, з другого боку, що тільки розв'язання їх є об'єктивною основою розвитку *пізнання*.

Нетреба звичайна. Гілочка та суплідця.

НЕСУЦІ́ЛЬНЕ СПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — вид спостереження, який охоплює не всі одиниці досліджуваної сукупності, а тільки певну частину, однак достатньо масову, щоб одержати узагальнюючі статистичні характеристики. Див. *Спостереження статистичне*.

НЕСУ́ЧІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що становлять несучий остов (*каркас*) будинку або споруди, забезпечуючи їхню надійність і довговічність. Н. к. сприймають осн. навантаження (власну масу, масу устаткування, людей, снігу, напір вітру, тиск грунту на підземні частини будинку або споруди тощо) і передають їх на основу. Розрізняють Н. к. вертикальні, що сприймають гол. чин. стискальні зусилля (*колони, фундаменти,* несучі *стіни* та ін.), і горизонтальні, що перебувають під дією переважно розтягальних (*мембрани,* ванти, підвіски) або згинальних (напр., панелі і балки *перекриттів*) зусиль. Є Н. к.: лінійні (*арки, балки, ферми,* колони, *ригелі*. відтяжки), площинні (плити, *панелі*, настили) і просторові (*куполи, оболонки, склепіння,* див. також *Просторова система* в будівельній механіці); суцільні і гратчасті (див. *Гратчасті конструкції*). Н. к. виготовляють з бетону, залізобетону, сталі, каменю, пластичних мас, деревини Перспективними є конструкції з легких сплавів, *пневматичні будівельні конструкції*. Н. к. розраховують на міцність, жорсткість, стійкість і витривалість (металеві Н. к.). Якщо Н. к. є одночасно і *огороджувальними конструкціями,* їх товщину визначають з урахуванням теплотех. і звукоізоляційних вимог.

Літ.: Металлические конструкции. М., 1976; Байков В. Н., Сигалов Э. Е. Железобетонные конструкции М., 1978; Мельников Н. П. Металлические конструкции. ч. 1—2. М., 1975—78; Гринь И. М. Строительные конструкции из дерева и синтетических материалов. К., 1979. *В. Д. Сургучов.*

НЕСУ́ЧІСТЬ — кількість яєць, одержаних від птиці за певний період (місяць, сезон, рік). Птиця починає нестись з досягненням статевої зрілості: курки у 3—6 міс., індички — 6,5—8 міс., качки і гуски — у 8—10 міс. Н. залежить від виду і породи птиці, віку, умов утримання й годівлі. Від курок несучих порід одержують за рік 180—300 (макс. 365) яєць, індичок — 70—120 (200), качок — 80—150 (230), гусок — 10—70 яєць. У курок несучих порід Н. більша на 10—12%, ніж у м'ясних. Н. знижується з віком і триває до 10 років. Для рівномірного одержання яєць протягом року стадо птиці комплектують молодими несучками, виведеними в різні сезони. Див. також *Птахівництво, Птахофабрика*.

М. М. Карпусь.

НЕСХРЕ́ЩУВАНІСТЬ — неможливість одержання нащадків при *схрещуванні* або неможливість схрещування систематично віддалених форм (при міжвидовій, міжродовій та ін. *гібридизації*). У тварин Н. виникає найчастіше внаслідок екологічної *ізоляції*, морфологічних відмінностей та відмінностей поведінкових реакцій. У рослин Н. зумовлена наявністю спец. *генів* несумісності; виявляється у нездатності пилку проростати на приймочці *маточки* материнського організму або в ранній загибелі *пилкових зерен,* що вже проросли. Все це робить неможливим *запліднення*. Зрідка, хоч запліднення відбулося, зародок гине внаслідок його генетичної несумісності з тканинами *ендосперму* насінини. Іноді Н. можна подолати за допомогою спец. прийомів, напр. методами попереднього вегетативного зближення, посередника (розроблені І. В. *Мічуріним*), штучного запліднення тощо. Одним з нових методів подолання Н. у рослин є парасексуальна гібридизація, в основі якої лежить злиття позбавлених оболонок клітин — *протопластів* і одержання з таких гібридних клітин нормальних рослин. В процесі еволюції Н. виникла як один із засобів збереження сталості біол. *виду*.

В. А. Труханов.

НЕ́ТЕЛЬ — тільна (вагітна) телиця. Вік Н. може бути різний і залежить від скороспілості тварин, їхнього індивідуального розвитку й госп. використання. Нормально розвинених телиць використовують для *відтворення стада* з 16—18-місячного віку. Передчасне парування недорозвинених телиць негативно впливає на молодий організм Н. і якість приплоду, пізнє — невигідне г-ву і, крім того, може призвести до *неплідності*. В структурі та *обороті стада* кількість Н. має становити 20—25 голів на 100 корів.

НЕ́ТЕР (Noether) Еммі (23.III 1882, Ерланген — 14.IV 1935, Брін-Мор, США) — нім. математик. У 1922—33 працювала позаштатним професором у Геттінгенському ун-ті, 1928—29 читала лекції в Моск. ун-ті. Осн. праці стосуються алгебри. Праці Н. сприяли створенню заг., або абстрактної алгебри (заг. теорія *ідеалів,* теорія *кілець*, груп тощо). Сформулювала 1918 одну з фундаментальних теорем теор. фізики, що пов'язує закони збереження з симетріями системи (див. *Нетер теорема*).

НЕ́ТЕР ТЕОРЕ́МА — фундаментальна теорема фізики, яка встановлює зв'язок між властивостями симетрії фіз. системи і *збереження законами*. Сформулювала 1918 *Е. Нетер*. Читається так: якщо фіз. система описується рівняннями руху у вигляді системи диференціальних рівнянь, одержаних з *варіаційного принципу механіки,* то кожному перетворенню (неперервно залежному від одного параметра системи), яке залишає інваріантним варіаційний функціонал, відповідає певний закон збереження (див. *Інваріантність*). До таких неперервних перетворень у просторі-часі належать: зсув у часі (однорідність часу), з якого випливає закон збереження енергії; зсув у просторі (однорідність простору) — закон збереження імпульсу; тривимірне просторове обертання — закон збереження моменту кількості руху; чотиривимірне обертання в просторі-часі, зокрема *Лоренца перетворення* — узагальнений закон руху центра мас. Н. т. широко застосовують у класичній і квантовій механіці. Важливе значення має Н. т. у квантовій теорії поля, де закони збереження, які випливають з існування певної групи симетрії, часто є осн. джерелом інформації про властивості досліджуваних об'єктів.

Літ.: Полак Л. С. Вариационные принципы механики, их развитие и применение в физике. М., 1960; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1978.

НЕТІ́ШИН — селище міського типу Славутського р-ну Хмельн.

обл. УРСР. Розташований на р. Горині (бас. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Кривин. 3,4 тис. ж. (1981). У Н.— колгосп, восьмирічна школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 клуби, 2 бібліотеки.

НЕТКА́НИХ МАТЕРІА́ЛІВ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь легкої промисловості, підприємства якої виробляють неткані текстильні матеріали. Осн. продукція: неткані матеріали для білизни, верх. одягу, основа штучної шкіри, напівовняні матеріали для спортивного одягу, неткані матеріали типу ватинів тощо. Див. *Текстильна промисловість*.

НЕТКА́НІ МАТЕРІА́ЛИ — текстильні матеріали з *волокон, ниток* або синтетичних плівок, з'єднаних механічними і фізико-хімічними способами без застосування методів *ткацтва*. Набули значного поширення з 40-х рр. 20 ст. Осн. видами Н. м. є: в'язально-прошивні, ниткопрошивні, голкопробивні, валяльно-повстяні та клеєні. У в'язально-прошивних матеріалах волокна (у ниткопрошивних — нитки) з'єднують, прошиваючи їх нитками або пряжею. Волокна голкопробивних матеріалів переплутують між собою, багаторазово пробиваючи (прошиваючи) їхній шар зазубленими голками. Валяльно-повстяні матеріали одержують звалюванням вовняних волокон у процесі мех. або теплової обробки у вологому середовищі. Волокна та нитки клеєних Н. м. з'єднують клеями або термопластичними матеріалами під тиском при підвищеній т-рі. При з'єднанні термопластичних волокон і плівок клеєних Н. м. вдаються до термічної обробки або *ультразвукового зварювання*. З Н. м. виготовляють матеріали для білизни, верхнього одягу, килими, ковдри, пакувальні матеріали, утеплюючі прокладки для взуття й одягу, вони є основою у виробн. штучної шкіри (*замші*) тощо. Технологія виготовлення Н. м. значно продуктивніша, ніж тканих матеріалів. В СРСР 1980 вироблено 755,3 млн. м² нетканих матеріалів, у т. ч. в УРСР — 88,7 млн. м².

Літ.: Козенко К. М. Производство нетканых материалов для изготовления обуви. К., 1968; Гензер М. С. Механическая технология нетканых текстильных полотен. М., 1978; Гусев В. Е., Озеров Б. В. Оборудование поточных линий и технология производства нетканых материалов. М., 1978.

К. М. Козенко.

НЕ́ТО (Нету; Neto) Агостіньйо (17.IX 1922, Кашікана, округ Луанда, Ангола — 8.IX 1979, Москва) — держ. і політ. діяч Анголи, поет. У 1957 закінчив мед. ф-т ун-ту в м. Коїмбрі (Португалія). З 1962 — голова орг-ції *Народний рух за визволення Анголи* (МПЛА). Після проголошення незалежності Анголи (1975) Н.— президент країни, голова Революц. ради Нар. Республіки Анголи. З 1977 Н.— голова *МПЛА — Партії праці*. Автор збірок «Вірші» (1961), «З сухими очима» (1963). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1976.

НЕТОПИ́Р (Pipistrellus) — рід *ссавців* род. гладконосих *кажанів*. Тіло (довж. 37—55 мм) вкрите коротким бурим волоссям. Морда широка, вкорочена, череп малий, зубів 34, крила порівняно вузькі й довгі. Н. зустрічаються в лісистих, гірських і безлісих місцевостях, живуть групами, селяться в щілинах скель, дуплах дерев, будівлях. Живляться комахами. Самка щороку в червні народжує 2 малят. Н. поширені в Європі, Пн. Африці, Азії, в Австралії і Пн. Америці (до Пд. Мексіки). 39 видів, з них в СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 4. Найпоширеніші Н. малий, або звичайний (P. pipistrellus), і Н. Натузіуса (P. nathusii). Н. середземноморський (P. kuhli) та Н. кожанковидний (P. savii) включені до *Червоної книги* Української РСР. Викопні рештки Н. відомі починаючи з олігоцену. Деякі зоологи об'єднують Н. з *кожанами* в один рід Vespertilio.

НЕТРЕ́БА (Xanthium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Однорічні однодомні опушені трави. Листки лопатеві, прості. Маточкові квітки зібрані в двоквіткові суцвіття — кошики, тичинкові квітки — в багатоквіткові кошики. Понад 30 видів (за ін. даними, всього кілька видів), ростуть майже по всій земній кулі. В СРСР — понад 10 видів, у т. ч. в УРСР — 4; з них найпоширеніші — бур'яни Н. колюча (X. spinosum), до 100 см заввишки, з довгими 2—3-роздільними колючками при основі листків і Н. звичайна, або зубовидна (X. strumarium), до 100 см заввишки, усі частини рослини містять йод, насіння — до 40% жирної олії.

НЕТРИМА́ННЯ СЕ́ЧІ — мимовільне витікання сечі без позиву на сечовипускання. Розрізняють справжнє, несправжнє та нічне Н. с. Справжнє Н. с.— постійне виділення сечі. Спричинюється недостатністю замикального апарата *сечового міхура* внаслідок його ушкоджень, природженими вадами *сечівника* та сечового міхура, захворюваннями та ушкодженнями *центральної нервової системи*, мех. перешкодами до сечовипускання. При несправжньому Н. с. сеча витікає крізь *фістулу* сечового міхура чи *сечовода* або з сечовода при його ектопії (зміщенні). Нічне Н. с. полягає в тому, що у хворого під час сну не виникає позив і сечовипусканню не передує пробудження. Нічне Н. с. найчастіше пов'язане з функціональними розладами центрів *головного мозку*, які регулюють сечовипускання. Н. с. може виникати також внаслідок неправильного виховання дитини, порушень режиму, інфекційних захворювань, рідше — при ураженні поперекових та крижових корінців *спинного мозку*, захворюваннях сечового міхура. Лікування: медикаментозне, фізіотерапія, хірургічне тощо; при нічному Н. с.— також гіпноз, *голкотерапія*.

В. І. Сапсай.

НЕТРУДОВІ́ ДОХО́ДИ — доходи, одержані власником або володільцем майна незаконним шляхом, а також внаслідок незаконної трудової діяльності чи вчинення злочину. Конституція СРСР (ст. 13) та конституції союзних республік (в УРСР — ст. 13 Конституції УРСР), *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 23) покладають на громадян заг. обов'язок не використовувати майно, що є в особистій власності або в *користуванні*, для одержання Н. д. Істотною ознакою Н. д. є їхня неправомірність. У зв'язку з цим до Н. д. відносять доходи, одержані шляхом здавання в найом майна за плату понад встановлені розміри; використання майна з застосуванням найманої праці (напр., одержання за допомогою найманої праці на присадибній ділянці с.-г. продукції для продажу її) та використання предметів особистої власності для кустарного промислу без відповідного дозволу, а також доходи, одержані громадянином внаслідок вчинення злочину (напр., заняття забороненим промислом, спекуляція). ЦивК УРСР встановлює санкції за одержання Н. д., зокрема стягнення в доход держави пайового внеску члена житлобудівного або дачнобудівного кооперативу, який внесено за рахунок Н. д. (ст. 36 ЦивК УРСР), вилучення майна, яке використовується для одержання Н. д. (ст. 106, 107 ЦивК УРСР). За Указом Президії Верховної Ради УРСР від 29.VIII 1962 передбачено безоплатне вилучення будинків, дач та ін. будівель, споруджених або придбаних за рахунок Н. д. тощо. Таке вилучення може бути здійснене лише в судовому порядку. Особи, винні в одержанні Н. д., не користуються щодо них захистом цивільних прав.

Д. В. Боброва.

НЕ́ТТО (італ. nétto, букв.— чистий) — вага товару без упаковки (тари). Вживаються також вирази Н.-прибуток і Н.-бюджет — чистий прибуток і чистий бюджет після вирахування витрат.

НЕТУШИ́Л Іван Вячеславович (2.V 1850, м. Простейов, тепер Пд.-Моравської обл. ЧССР — 21.II 1928, Харків) — рос. філолог та історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Чех за національністю. Освіту здобув в ун-тах Оломоуця, Праги та Петербурга. З 1885 — професор Харків. ун-ту (1906—12 — проректор, 1912—19 — ректор). Вивчав переважно ранню історію Старод. Риму, зокрема проблеми походження магістратур, зовн. політику Риму до 4 ст. до н. е., генезис лат. мови. Події політ. життя розглядав у відриві від соціальної історії.

НЕУЙМІ́НА КОМЕ́ТИ — шість комет, що їх відкрив 1913—41 рад. астроном Г. М. Неуймін (1886—1946) на обсерваторії в Сімеїзі. До них належать *комети*: 1913 III — короткоперіодична сімейства Сатурна (період обертання 17,8 року); 1914 III з гіперболічною орбітою; 1916 II (5,4 року), 1929 III (10,9 року), 1936 IV (8,6 року) і 1941 VII (5,5 року) — короткоперіодичні сімейства Юпітера. Блиск усіх цих комет дуже невеликий. Комети 1914 III, 1936 IV і 1941 VII Неуймін відкрив одночасно з ін. астрономами, але незалежно від них.

НЕУНИ́ЛОВ Борис Олександрович [н. 20.IX (3.X) 1908, Данков,

А. Нето.

тепер Липец. обл.] — рад. грунтознавець, агрохімік і рисівник, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. ВАСГНІЛ (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1940. По закінченні Далекосхідного с.-г. ін-ту (1935) працював на Далекосхідній рисовій дослідній станції і в рисорадгоспі до 1963. В 1964—70 — на посаді голови Президії Далекосхідного філіалу Сибірського відділення АН СРСР, з 1970 — перший заст. голови Президії Далекосхідного наук. центру АН СРСР. В 1973—78 — зам. директора по науці Всесоюзного н.-д. ін-ту рису ВАСГНІЛ (Білозерне, Краснодар. кр.). З 1978 — на пенсії, наук. консультант. Праці присвячені наук. основам і агротех. заходам, спрямованим на підвищення родючості грунту на рисових полях. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

НЕУРЯДО́ВІ МІЖНАРО́ДНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ (НМО) — об'єднання національних товариств (асоціацій), груп чи окремих громадян країн світу для досягнення спільних цілей та розвитку міжнародного співробітництва в різних галузях.

Виникли в 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з інтенсифікацією міжнар. зв'язків. На 1980 налічувалося понад 2,5 тис. НМО. Розрізняють НМО універсальні (до них належать нац. т-ва, групи чи окремі громадяни усіх чи майже всіх країн світу), регіональні (охоплюють країни окремих географічних регіонів), субрегіональні (входять частини регіонів). Розрізняють також НМО *загальні* (входять представники всіх соціально-політ. систем, віросповідань тощо) і *однотипні* (за політ.-ідеологіч. ознаками). Серед НМО є громадсько-політ., профспілкові, жін., молодіжні, наук., культурно-освітні, філантропічні та ін. В основі діяльності НМО лежить, як правило, установчий акт (статут, декларація), де викладено осн. принципи і цілі, зафіксовано структуру, форми діяльності орг-ції. Найвищим органом НМО є, як правило, заг. збори членів. Між сесіями заг. зборів діє обраний ними виконавчий орган (к-т, рада, президія). Великі НМО мають постійні секретаріати, деякі — лише ген. секретаря. Фінансуються вони за рахунок внесків та різних субсидій. Деякі мають свої друковані органи. Багато НМО одержали т. з. *консультативний статус* при ООН або *ЮНЕСКО*, МОП та ін. Залучення їх до діяльності ООН через *Економічну і соціальну раду ООН* передбачено ст. 71 Статуту ООН. Існує К-т ООН по неурядових орг-ціях. НМО, що мають консультативний статус, об'єднує міжнар. орг-ція — Конференція неурядових орг-цій. Ряд НМО робить значний внесок у боротьбу за мир, розрядку і міжнар. співробітництво (*Всесвітня Рада Миру*, МДФЖ, ВФДМ, ВФП та ін.). Авторитетною орг-цією є *Міжпарламентський союз*. Деякі НМО стоять на реакційних позиціях (сіоністські, окремі релігійні та профспілкові).

Ю. М. Кочубей.

НЕУСТО́ЙКА — визначена законом або договором грошова сума, яку одна сторона повинна сплатити іншій стороні в разі невиконання або неналежного виконання нею зобов'язання. Різновидами Н. є пеня, штраф.

НЕУХИ́ЛЬНОГО ЗРОСТА́ННЯ ПРОДУКТИ́ВНОСТІ СУСПІ́ЛЬНОЇ ПРА́ЦІ ЗАКО́Н — специфічний екон. закон комуністичного способу виробництва, суть якого полягає в об'єктивній необхідності й можливості постійного скорочення суспільно необхідного *робочого часу* на виробництво одиниці продукції. В. І. Ленін вказував, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу. Капіталізм створив продуктивність праці, небачену при кріпосництві. Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 20). Підвищення *продуктивної сили праці* властиве всім *суспільно-економічним формаціям*. Кожна з них накладає на цей процес свій відбиток, оскільки підвищення *продуктивності праці* залежить не тільки від рівня розвитку продуктивних сил, а й від панівного *способу виробництва*, характеру сусп. ладу. Так, підвищення продуктивності праці за *капіталізму* відбувається стихійно, в умовах анархії та циклічного розвитку виробн., що переривається *економічними кризами*. Нерівномірний розвиток капіталістичного виробн. зумовлює нестійке зростання продуктивності праці. Тому закон підвищення продуктивності праці в капіталістич. економіці має умовне, відносне, а не абсолютне значення. У капіталістичному суспільстві підвищення продуктивності праці підпорядковане інтересам одержання найбільшого прибутку капіталістами. Тому підвищення продуктивності праці не супроводиться відповідним зростанням добробуту трудящих, призводить до посилення *експлуатації*, зростання *безробіття*, погіршення умов продажу *робочої сили*. За соціалізму, де *засоби виробництва* і продукти праці належать усьому суспільству, продуктивність праці неухильно зростає і є гол. джерелом збільшення сусп. багатства і зростання *добробуту* кожної людини. Соціалізм докорінно змінює характер праці, роблячи її вільною, творчою, створює об'єктивні умови й можливості постійного, неухильного зростання продуктивності сусп. праці, народжує нове ставлення до праці, *соціалістичне змагання*.

Планомірний розвиток народного господарства в умовах соціалізму дає змогу усунути непродуктивні затрати сусп. праці, забезпечити раціональне використання матеріально-речових і особистого факторів виробн., що сприяє неухильному зростанню продуктивності сусп. праці, а це, в свою чергу, визначає безперервне і швидке збільшення *сукупного суспільного продукту*, підвищення добробуту народу, всебічний розвиток усіх членів суспільства. В цьому й полягає соціально-екон. аспект даного закону. В соціалістичних країнах продуктивність праці зростає значно швидшими темпами, ніж у капіталістичних. В СРСР, зокрема, середньорічні темпи зростання продуктивності сусп. праці за 1951—79 більш як утричі вищі, ніж у США. Рівень продуктивності праці у пром-сті Рад. Союзу вищий, ніж у багатьох капіталістичних країнах Зх. Європи і значно наблизився до рівня США. На етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* створюються ще більш сприятливі умови для діяння Н. з. п. с. п. з. Суспільство має могутній *потенціал економічний* та *потенціал науково-технічний*, що дає можливість планомірно прискорювати *науково-технічний прогрес*. Дальшому підвищенню продуктивності праці сприяє *соціалістична економічна інтеграція*, що поглиблює спеціалізацію і *кооперування виробництва*. Неухильне і більш швидке зростання продуктивності суспільної праці за соціалізму є гол. умовою успішного здійснення програми комуністичного будівництва, забезпечення перемоги соціалізму в *економічному змаганні двох світових систем*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг, відділ 3; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Об улучшении планирования и усилении воздействия хозяйственного механизма на повышение эффективности производства и качества работы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 12 июля 1979 г. М., 1979.

А. А. Чухно.

НЕФ (франц. nef, від лат. navis — корабель), нава — витягнуті у довжину приміщення в базилікальних (див. *Базиліка*) спорудах або хрестово-купольних храмах, відокремлені одне від одного хрещатими стовпами, колонадами або *аркадами*, на які спирається перекриття. Часто середній Н. ширший і вищий за бокові й має самостійне перекриття.

НЕФЕЛІ́Н (від грец. νεφέλη — хмара) — мінерал класу *силікатів*. $Na_3K[AlSiO_4]_4$. *Сингонія* гексагональна. Густ. 2,6. Твердість 6. Безбарвний або сірий з жовтуватим, буруватим, червонуватим відтінками. Блиск скляний. Н.— породоутворюючий мінерал *лужних гірських порід*. У Рад. Союзі великі родовища Н. є в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, Алтаї, в Краснояр. кр.); на Україні є в межах приазовської частини *Українського щита*; за кордоном — у Гренландії, Норвегії, Швеції, ФРН, Кенії. Н. одержують і штучно. Використовують як *алюмінієву руду*, у виробн. *кераміки*, як сировину для одержання соди, *силікагелю*, *поташу*, цементу тощо.

НЕФЕЛІ́НОВИЙ СІЄНІ́Т — магматична яснокристалічна лужна гірська порода, що складається з *нефеліну*, лужних польових шпатів і кольорових мінералів (біотиту, лужних піроксенів, амфіболів). Як *акцесорні мінерали* Н. с.

містять апатит, циркон, сфен, магнетит, ільменіт і рідкісноземельні мінерали. З Н. с. пов'язані родовища нефеліну, апатиту, графіту, кріоліту, цирконію та ін. В СРСР Н. с. поширені на Кольському п-ові, Уралі, на Україні (у Приазов'ї).

НЕФЕЛІ́НОВИЙ ЦЕМЕ́НТ — цемент, одержуваний тонким помелом нефелінового шламу (відходу виробн. окису алюмінію з *нефелінів, сієнітів* та ін. гірських порід) і добавок (вапна, портландцементу, гіпсу), що регулюють строки тужавіння і тверднення; гідравлічна *в'яжуча речовина*. Характеризується малим тепловиділенням, стійкістю в хім. агресивному середовищі, *морозостійкістю*. Марки Н. ц. за міцністю на стиск 200, 300, 400 і 500. Найефективнішим є застосування Н. ц. при виготовленні буд. *силікатних виробів* автоклавного тверднення. Бетони на Н. ц. використовують у пром., гідротех. та цивільному будівництві.

НЕФЕРТІ́ТІ — єгипетська цариця (кін. 15 — поч. 14 ст. до н. е.), дружина *Аменхотепа IV*, можливо, його зведена сестра. Ймовірно, брала участь у проведенні реліг. реформ чоловіка. В 1912 в *Тель-ель-Амарні* (поблизу Каїра) знайдено скульптурні портрети Н., створені майстром Тутмесом (зберігаються в музеях Каїра, Берліна і Зх. Берліна). Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 96—97.

НЕФРИ́ДІЇ (від грец. νεφρός — нирка та ... ιδιον — зменшувальний суфікс) — органи виділення деяких безхребетних тварин. У плоских червів, коловерток, гастротрихів, немертин, деяких багатощетинкових червів тощо — найпримітивніші Н. (*протонефридії*). Н. більшості кільчастих червів представлені *метанефридіями*. Див. також *Видільна система*.

НЕФРИ́Т (від грец. νεφρός — нирка) — мінерал класу *силікатів*, прихованокристалічна відміна *актиноліту*. Колір білий, сірий, зелений з різними відтінками. Великі родовища Н. є в СРСР (на Уралі, в Забайкаллі, Саянах); за рубежем — у Китаї, Новій Зеландії, Полінезії. Використовують як *виробне каміння*.

НЕФРИ́Т$_{\text{г}}$ гломерулонефрит [від грец. νεφριτις (νόσος) — ниркова хвороба і лат. glomerulus — клубочок] — двостороннє запальне захворювання нирок з переважним ураженням клубочків. Найчастіше до виникнення Н. призводять гострі інфекційні захворювання (*ангіна*, запалення легень, гострі запальні захворювання верхніх дихальних шляхів, деякі вірусні хвороби). Сприяють виникненню Н. охолодження тіла, перевтома, зловживання алкоголем. Н.— захворювання імунної природи (див. *Імунопатологія*). За механізмом розвитку розрізняють імунокомплексний та автоімунний Н. При першому комплекси *антиген — антитіло* формуються поза ниркою і виявляють свій деструктивний вплив, осідаючи на мембрани клубочків. Автоімунний Н. зумовлений наявністю в організмі антитіл (автоантитіл) проти структурних елементів клубочків, імунні комплекси формуються безпосередньо в них. За перебігом захворювання Н. поділяють на гострий, підгострий злоякісний, швидко прогресуючий та хронічний. Гострий Н. частіше виникає в холодну пору року, і початок його характеризується переважно *набряком* тіла, підвищенням кров'яного тиску, зменшенням кількості виділюваної сечі, наявністю в ній білка, *еритроцитів* (іноді при великій домішці крові сеча набирає кольору м'ясних помиїв). Крім сечового синдрому, гострий Н. може проявлятися *нефротичним синдромом*. Підгострий злоякісний та швидко прогресуючий Н. трапляються рідко, прогноз при них несприятливий. Хронічний Н. може бути наслідком гострого або виникає як первинно-хронічне захворювання; характеризується сечовим або нефротичним синдромом, в процесі прогресування виникають підвищення кров'яного тиску, *ниркова недостатність*. Л і к у в а н н я: дієта, медикаментозне — сечогінні засоби, препарати для зниження кров'яного тиску; ліки, що впливають на імунну реактивність організму; при хронічному Н.— курортне, при нирковій недостатності (залежно від її ступеня) — малобілкова дієта, заходи для зниження кров'яного тиску, поліпшення водно-сольового та азотного обміну, застосування апарата *нирка штучна*, а також *трансплантація* нирки.

Л. А. Пиріг.

НЕФРОЛІТІА́З (від грец. νεφρός — нирка і λίθος — камінь) — те саме, що й *нирковокам'яна хвороба*.

НЕФРОЛО́ГІЯ (від грец. νεφρός — нирка і λόγος — слово, вчення) — розділ медицини, що вивчає хвороби нирок, а також розробляє методи профілактики та лікування їх. В самостійний розділ Н. виділилась у 50—60-х рр. 20 ст. (1-й Міжнар. конгрес нефрологів — 1960). Цьому сприяли досягнення у вивченні ультраструктури нирки, експериментальні дослідження функції *нефрона*, успіхи експериментальної та клінічної *імунології*. Основи Н. заклав англ. лікар Р. Брайт, який вперше (1827) описав клінічну суть гломерулонефриту (див. *Нефрит*). Великий внесок у розвиток Н. зробили нім. вчений Ф. Фольгард, амер.— Т. Аддіс, англ.— Д. Блек, франц. — Ж. Амбюрже, нім.— Г. Сарре; вітчизняні — О. М. Шумлянський (1782 довів наявність на початку ниркового канальця порожнини, утвореної капсулою), В. К. Ліндеман (1900 за допомогою нефротоксичної сироватки вперше викликав нефротоксичний нефрит у кролів), Ф. Г. Яновський і його учень О. Ф. Каковський (представники київ. терапевтичної школи) та ін.; з сучас. вчених — Є. М. Тареєв, Г. П. Шульцев, М. Я. Ратнер, А. П. Пелещук (представник київ. школи нефрологів) та ін. Значними досягненнями Н. останніх двох десятиріч є з'ясування природи деяких хвороб нирок, впровадження імунотропних методів лікування, *трансплантації* нирки, виявлення спадкових і природжених захворювань, застосування апарата *нирка штучна*. Все це стало можливим завдяки прогресові біохімії, імунології, генетики, фармакології. Формування нефрологічної служби в країні почалося у 1965 (були відкриті перші спеціалізовані нефрологічні відділення). На 1980 в УРСР такі відділення є майже в усіх областях республіки та ряді міст. У 1969 в СРСР засновано Всесоюзне наук. т-во нефрологів. На базі *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів* (*урології*) *київського науково-дослідного інституту* відкрито Республіканський нефрологічний центр (1979). Підготовка лікарів-нефрологів здійснюється на базі цього ж інституту та Центрального інституту вдосконалення лікарів (Москва).

Літ.: Рябов С. И., Наточин Ю. В., Бондаренко Б. Б. Диагностика болезней почек. Л., 1979; Пиріг Л. А., Мельман Н. Я. Хвороби нирок. К., 1980.

Л. А. Пиріг.

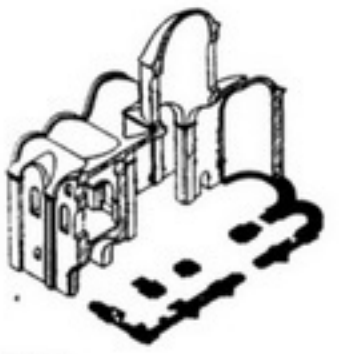

Неф.

НЕФРО́Н (від грец. νεφρός — нирка) — основний структурний і функціональний елемент *нирок* хребетних тварин і людини. До складу Н. входить *мальпігієве тільце* (відсутнє у деяких риб), де відбувається осн. процес *сечоутворення*.

НЕФРОСКЛЕРО́З (від грец. νεφρός — нирка і σκλήρωσις — ущільнення) — ущільнення та зморщування нирок внаслідок розростання сполучної тканини. Спостерігається в кінцевій стадії *гіпертонічної хвороби*, при *пієлонефриті*, туберкульозі нирок, дифузному гломерулонефриті, *нирковокам'яній хворобі* та ін. При Н. уражаються дрібні ниркові артерії (артеріоли); вони склерозуються й руйнуються, внаслідок чого гине нирковий епітелій. Л і к у в а н н я: безсольова дієта, медикаментозне (засоби, що знижують артеріальний тиск), іноді хірургічне.

НЕФРОТИ́ЧНИЙ СИНДРО́М — комплекс характерних для уражень нирок симптомів: *набряк* тіла (не обов'язковий симптом), виділення білка з сечею (більше 3,5 г за добу), зменшення вмісту білка (насамперед за рахунок *альбумінів*) та збільшення вмісту *холестерину* в сироватці крові. Н. с. може бути виявом первинних (гломерулонефриту — див. *Нефрит*, амілоїдозу нирок, нефропатії вагітних, колагенових нефропатій — див. *Колагенові хвороби*) та вторинних (при цукровому *діабеті*, хворобах крові, злоякісних пухлинах, *сифілісі* та ін.) захворювань нирок. Вважають, що в основі його лежить зумовлене порушенням імунної реактивності організму ураження стінок капілярів клубочків, значна втрата білка і зменшення його вмісту в сироватці крові, що призводить до зменшення *онкотичного тиску* плазми крові, внаслідок чого рідина з крові переходить в тканини — виникає набряк. Л і к у в а н н я Н. с. залежить від його причини. Застосовують також сечогінні засоби та препарати, що поліпшують білковий обмін.

Л. А. Пиріг.

Нечуйвітер волохатенький:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

НЕФРОТО́М (від грец. νεφρός — нирка і τομή — відрізок) — зачаток органів виділення у зародків хордових тварин і людини. Кожний

І. І. Нехода.

Д. Нечай.
Фрагмент малюнка худ. О. Г. Данченка.

Нецке.

Г. В. Нечипоренко.
Серпень. 1972.

Н.— парний метамерний (див. *Метамерія*) утвір, розташований між спинним сегментом (*сомітом*) і несегментованою черевною частиною *мезодерми*. З Н. розвиваються *нирки*, їхні протоки й сім'явивідний канал.

НЕФТЕКА́МСЬК — місто респ. підпорядкування, центр Краснокамського р-ну Башк. АРСР. Розташований за 8 км від р. Ками. Залізнична станція. 72 тис. ж. (1980). Видобування нафти. Комбінат штучних шкір, бавовнопрядильна фабрика.
Кармановська ДРЕС. Підприємства харч., лісової та лісохім. пром-сті. Нафт. технікум. Н. виник 1957, місто — з 1963.

НЕФТЕЮГА́НСЬК — місто окружного підпорядкування Ханти-Манс. авт. округу Тюмен. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на березі Юганської Обі (прот. Обі), за 50 км від м. Сургута. 51 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтодобувної пром-сті (Усть-Балицьке та ін. родовища). Утворений 1967.

НЕФУ́Д ВЕЛИ́КИЙ — кам'янисто-піщана пустеля на Пн. Аравійського півострова, в Саудівській Аравії. Довж. 500 км, шир. до 300 км. Поверхня — плато з масивами рухомих пісків червонуватого кольору, над яким підносяться окремі *останці*, складені гол. чин. із пісковиків. Клімат різко континентальний, сухий. Опадів — до 100 мм на рік. Характерні сухі русла (*ваді*). Рослинність пустельна.

НЕФУ́Д МАЛИ́Й, Дехна — піщана пустеля на Сх. Аравійського п-ова, в Саудівський Аравії. Простягається на 1200 км вузькою (від 20 до 70 км) смугою від *Нефуда Великого* до пустелі *Руб-ель-Халі*. Переважають масиви рухомих пісків. Клімат дуже жаркий, сухий. Рослинність пустельна. На Сх.— зарості білого саксаулу.

НЕХО́ДА Іван Іванович [11 (24). VI 1910, с. Олексіївка, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.— 17.X 1963, Київ] — укр. рад. поет. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1932) та ін-т кінематографії в Москві (1940). В 1945—57 — гол. редактор вид-ва «Молодь», 1957 — 63 — голова Кримської організації СПУ. Друкувати вірші почав 1925. Автор збірок поезій «Червона Армія» (1931), «Я іду в бій» (1942), «Дума про дружбу» (1954), «Хто сіє вітер» (1959) та ін., поеми «Повість про моїх друзів» (1952), книг для дітей. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.
Тв.: Вибране. К., 1980; Рос. перекл.— Чудесный Сад. К., 1962: О времени и о себе. М., 1963.

НЕ́ЦКЕ — твір мініатюрної декоративно-ужиткової пластики з дерева, слонової кістки, металу. Був поширений в Японії (кін. 17—19 ст.). За допомогою Н. до пояса прикріплювались люлька, кисет тощо. Мала вигляд фігурок, плоских дисків з рельєфною металевою вставкою.

НЕЧА́ЄВ Олександр Петрович [24.X (5.XI) 1870 — 6.IX 1948] — рос. рад. психолог, один із засновників вітчизняної *експериментальної психології* і *експериментальної педагогіки*. Закінчив Петерб. ун-т. Розробляв гол. чин. проблеми індивідуальних особливостей людини й питання *педагогічної психології*. Організатор ряду психологічних лабораторій, зокрема першої в Росії лабораторії експериментальної педагогіки (1901), ініціатор скликання Всеросійських з'їздів з пед. психології (1906 і 1909) та експериментальної педагогіки (1910, 1913 і 1916). За рад. часу працював у наук. установах і вузах Москви й Семипалатинська. На 2-му психоневрологічному з'їзді (січень 1924), не зрозумівши завдань перебудови психології на основі марксизму, Н. намагався утвердити принципи *емпіризму*. Позицію Н. було піддано критиці.

НЕЧА́ЄВ Сергій Геннадійович [20.IX (2.X) 1847, с. Іваново, тепер м. Іваново — 21.XI (3.XII) 1882, Петербург] — рос. революціонер; дотримувався змовницької тактики. Син маляра. В 1868—69 був вільним слухачем Петерб. ун-ту, брав участь у студентському русі. В березні 1869 виїхав до Швейцарії, де зблизився з М. О. *Бакуніним* і М. П. *Огарьовим*. Восени, повернувшись у Москву, створив таємне революц.-змовницьке товариство «*Народна розправа*». В грудні в зв'язку з арештами втік до Швейцарії. В основу написаного Н. «Катехізиса революціонера» покладено єзуїтський лозунг «мета виправдовує засоби»; керувався ним у своїй революц. діяльності. Програму Н., викладену у виданому ним за кордоном журн. «Народна розправа», К. Маркс і Ф. Енгельс назвали взірцем «*казарменого комунізму*» (див. Твори, т. 18. с. 397). В 1872 заарештований швейцарською поліцією і виданий царському урядові. У 1873 засуджений до 20 років каторги. Помер у Петропавловській фортеці.

НЕЧА́ЄВЦІ — учасники таємного революційно-змовницького товариства, створеного 1869 в Москві С. Г. *Нечаєвим*. Див. «*Народна розправа*».

НЕЧА́Й Данило [р. н. невід.— п. 20.II (2.III) 1651] — герой *визвольної війни українського народу 1648—54*, сподвижник Б. Хмельницького. Після *Корсунської битви 1648* брав участь в організації нар. повстань проти польс.-шляхет. гніту на Правобережній Україні. Був першим полковником *Брацлавського полку*. Козаки полку на чолі з Н. брали участь у *Пилявецькій битві 1648* та визвольному поході на зх.-укр. землі 1648, у *Збаразькій облозі 1649* та *Зборівській битві 1649*. Будучи противником компромісного *Зборівського договору 1649*, Н. в кін. 1649 — на поч. 1650 очолив нар. повстання на Брацлавщині, Волині та Поділлі. Восени 1650 під час походу сел.-козац. війська проти союзника *Речі Посполитої* молд. господаря В. *Лупу* передові укр. полки під командуванням Н. оволоділи Яссами. Після повернення з Молдавії козаки Брацлавського полку на чолі з Н. охороняли зх. кордон визволеної території. Вночі проти 20.II (2.III) 1651 польс.-шляхет. військо напало на містечко Красне. Н. загинув у бою. Про Н. укр. народ склав пісні («Ой, з-за гори високої» та ін.). Між тепер. селами Красним і Черемошним, де, за переказами, похований Н., йому встановлено пам'ятник.
Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954; Лола О. П. Данило Нечай. К., 1956. *М. М. Кравець.*

НЕЧИПОРЕ́НКО Генріх Вікторович (н. 6.VII 1935, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1960 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався в *С. Григор'єва*. Твори: «Перша борозна» (1960), «Поет» (1964), триптих «Народжена перемагати» (1965—80), «На рубежі» (1970), «Серпень» (1972), «Святковий вечір» (1976), «Початок шляху» (1977), «Зорепад» (1979).

НЕ́ЧКІНА Милиця Василівна [н. 12 (25).II 1901, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.] — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член АПН РРФСР (з 1947; з 1966 — АПН СРСР). В 1921 закінчила істор.-філологічний ф-т Казанського ун-ту. З 1924 — на викладацькій роботі у вузах Москви. З 1935 працює також в Ін-ті історії АН СРСР. Розробляє питання історії рос. революц. руху і громад. думки 19 ст., історіографії і методології історії, заг. концепцію рос. істор. процесу. Н.— один з авторів колективних праць «Історія пролетаріату СРСР» (1930—35), «Історія Москви» (т. 3, 1954), автор ряду розділів і редактор перших рад. підручників для вищої і серед. шкіл, ряду розділів «Нарисів історії історичної науки в СРСР» (т. 2—4, 1960—66). Н. належить ряд праць з історії руху *декабристів*. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Портрет с. 346.

НЕЧУЙВІ́ТЕР (Hieracium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні опушені трави. Листки цілокраї або глибокозубчасті, обернено-яйцевидно-ланцетні, тупуваті, до основи звужені в черешок, зверху зелені, зісподу сірувато-повстисті. Квітки двостатеві, язичкові, гол. чин. жовті, в суцвіттях — кошиках, одиночних або зібраних у загальне суцвіття. Плід — сім'янка. Багатьом видам Н. властиве розмноження шляхом *апоміксису*. Бл. 1000 видів, поширених у холодній і помірній зонах Пн. півкулі і Пд. Америці. В СРСР — бл. 700 (за ін. джерелами, понад 780) видів, з них в УРСР — 154. Найпоширеніший Н. волохатенький (H. pilosella), що росте на галявинах, вирубах, вздовж доріг. Деякі види вирощують як декоративні. Іл. с. 343.

НЕЧУЙ-ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Семенович [справж. прізв. — Левицький; 13 (25).XI 1838, містечко Стеблів, тепер смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.— 15.IV 1918, Київ] — укр. письменник демократичного напряму. Н. в сім'ї священика. Закінчив Київ. духовну академію (1865). Викладав

у Полтав. духовній семінарії (1865—66), в гімназіях Каліша, Сєдлеця (1866—73), Кишинева (1873—85). Після відставки (1885) оселився в Києві. Літ.-естетичні погляди, реалістичний метод Н.-Л. формувалися під впливом творів Т. Шевченка, Марка Вовчка і передової рос. (М. Гоголь, І. Тургенєв, М. Салтиков-Щедрін) та зарубіж. (Ч. Діккенс, Е. Золя) л-ри. У 1868 виступив з повістю «Дві московки» — про царську солдатчину, тяжку долю жінки. У повісті «Микола Джеря» (1878) на широкому тлі кріпосницької і пореформеної дійсності подано образ селянина-бунтаря. В ній, як і в повісті «Бурлачка» (1880), Н.-Л. відтворив глибокі соціальні суперечності між поміщиками й селянами, процеси первісного капіталістич. нагромадження, початкову стадію пролетаризації селянства. У фантазії «Бідний думкою багатіє» (1875) перед читачем постають картини вільного майбутнього. Як і рос. письменники-шестидесятники, Н.-Л. зображував народ без будь-яких прикрас. Безпросвітна темрява, забобонність, приватновласницька психологія селян за капіталізму знайшли відображення в соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я» (1879) та оповіданнях «Баба Параска і баба Палажка» (1887). В сатиричних повістях і оповіданнях «Старосвітські батюшки та матушки» (1885), «Афонський пройдисвіт» (1890), «Поміж ворогами» (1893) Н.-Л. дошкульно висміював релігію, церкву, паразитичне життя і побут духівництва, а в пізніших творах «Старі гультяї», «Телеграма до Грицька Бинди» (1911), «Сільська старшина бенкетує» (1912) — сільських багатіїв та начальство. Зображенню життя і прагнень інтелігенції різних ідейних напрямів присвячено романи і повісті «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890), «Неоднаковими стежками» (опубл. 1910), «На гастролях в Микитянах» (опубліковано 1911). В цих творах, а також у деяких публіцистичних статтях («Сьогочасне літературне прямування», 1878—84, та ін.) виявились ідейна суперечливість, елементи бурж. об'єктивізму і нац. обмеженості. З ліберально-бурж. позицій Н.-Л. висвітлював істор. минуле України: казка «Запорожці» (1873), повість «Гетьман Іван Виговський» (1899), роман «Князь Єремія Вишневецький» (1897, опубл. 1932). Проте і в цих творах Н.-Л. поставив проблему ролі нар. мас в історії, високо підніс героїв визвольної боротьби укр. народу — С. Наливайка, Б. Хмельницького, М. Кривоноса, І. Сірка та ін. Н.-Л. написав ряд наук.-популярних істор. праць: «Унія і Петро Могила...» (1875), «Український гетьман Богдан Хмельницький» (1878), «Історія Русі» (1879) та ін. Істор. темам присвятив драми «Маруся Богуславка» (1875, за мотивами нар. дум), і «В диму та в полум'ї» (1910). В комедіях «На Кожум'яках» (1875) і «Голодному й опеньки — м'ясо» (1887) Н.-Л. висміяв міщанство. Перероблена М. Старицьким комедія «На Кожум'яках» (нова назва — «За двома зайцями») здобула широку популярність на сцені укр. театру. В період революції 1905—07 Н.-Л. виражав демократичні настрої, співчував учасникам революції, які стали жертвами реакції. Як літ. критик захищав принципи реалізму й народності, боровся проти декадентства («Без пуття», 1900). У лінгвістичних працях («Сьогочасна часописна мова на Україні», 1907; «Криве дзеркало української мови», 1912; «Граматика української мови», ч. 1—2, 1914) обстоював чистоту укр. літ. мови, дбав про її близькість до нар. джерел. Написав ряд праць з етнографії й фольклористики. Перекладав укр. мовою твори М. Салтикова-Щедріна. Н.-Л. утвердив в укр. л-рі жанр соціальної повісті й роману, розширив її ідейно-тематичні обрії, стояв біля джерел робітн. теми. Визначний письменник-реаліст, він збагатив укр. літ. мову лексикою, взятою з живої нар. мови. Творчість Н.-Л. підготувала грунт для появи соціальних романів Панаса Мирного та дальшого розвитку прозових жанрів у творчості І. Франка, М. Коцюбинського, Н. Кобринської, Б. Грінченка та ін. укр. реалістів. У Стеблеві — *Нечуя-Левицького І. С. музей*, 1968 там же відкрито пам'ятник письменникові. Деякі твори Н.-Л. екранізовано: «Микола Джеря» (1927), «Бурлачка» (під назвою «Василина», 1928). Іл. див. на окремому аркуші між с. 432—433.

Тв.: Твори. т. 1—4. К., 1956; Зібрання творів, т. 1—10. К., 1965—68; Твори. т. 1—2. К., 1977; Рос. перекл.— Избранные произведения. т. 1—2. М., 1956.

Літ.: Франко І. «Микола Джеря», повість Івана Нечуя. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Бернштейн М. Д. До характеристики світогляду раннього І. Нечуя-Левицького. «Радянське літературознавство», 1966, № 9; Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй). В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 2. К., 1965; Власенко В. О. Художня майстерність І. С. Нечуя-Левицького. К., 1969; Крутікова Н. Є. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Тараненко М. П. Боротьба І. Нечуя-Левицького проти декадентства. «Радянське літературознавство», 1965, № 10; Шавловський І. І. Вивчення творчості І. С. Нечуя-Левицького в школі. К., 1969.

М. П. Тараненко.

НЕЧУЯ-ЛЕВИ́ЦЬКОГО І. С. МУЗЕ́Й у Стеблеві — літературно-меморіальний будинок-музей. Відкритий 1968 (1960—67 працював на громад. засадах) у будинку, де народився і жив у різні роки письменник. У кабінеті експонуються особисті речі Н.-Л., письмове приладдя, альбом з фотографіями рідних і знайомих, книжки з автографами Н.-Л., твори письменника мовами народів СРСР та ін. В літ. експозиції — копії листування з І. Франком, М. Коцюбинським, Панасом Мирним, В. Короленком. У художній експозиції — твори І. Труша, Ф. Красицького, А. Базилевича, В. Полтавця та ін. укр. художників. На тер. музею встановлено пам'ятник І. Нечую-Левицькому.

Літ.: Хаврусь С. Л. Стеблівський будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького. Путівник. Дніпропетровськ, 1971; Будинок-музей І. С. Нечуя—Левицького. (Буклет). К., 1980.

С. Л. Хаврусь.

НЕША́ВСЬКІ СТАТУ́ТИ 1454, Нешавські привілеї — привілеї, які дістала польс. шляхта від короля *Казимира IV* під м. Нешавою під час війни Польщі проти *Тевтонського ордену* за підтримку в боротьбі короля з магнатами. Н. с. закріпили політ. панування шляхти, надаючи їй законодавчі права: видання законів, вирішення питань війни і миру.

Шляхта звільнялася від суду королівських чиновників (за винятком особливих випадків). Н. с. скасовували також виключне право *магнатів* обіймати вищі держ. посади і частково обмежували права міст.

НЕЩАДИ́МЕНКО Рита (Харитина) Петрівна [1 (13).IV 1890, с. Сердегівка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.— 25.IV 1926, Київ] — укр. рад. актриса. В 1914—15 навчалася в театр. студії Ф. Комісаржевського в Москві. В 1918 вступила до *«Молодого театру»*, працювала й у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—20 і 1921—22), в *«Кийдрамте»* (1920—21) й у *«Березолі»* (1922—26). Ролі: Перше слово поета («Гайдамаки» за Шевченком), Таня («Зіля Королевич» Васильченка), Люцілла («Адвокат Мартіан» Лесі Українки), Мотренька («Комуна в степах» М. Куліша), Едрітта («Горе брехунові» Ф. Грільпарцера), Дагні («Північні велетні» Ібсена), Ізабелла («Жакерія» за Меріме) та ін. Портрет с. 346.

В. В. Гаккебуш.

НЕЩЕРЕ́ТІВСЬКІ КУРГА́НИ — кургани на лівому березі р. Білої біля с. Нещеретового Білокуракинського р-ну Ворошиловгр. обл. В 1928—29 розкопано 9 курганів з різночасними похованнями. Більшість з них належала до *бронзового віку*. В двох курганах виявлено поховання 10—13 ст. У двох похованнях пізньосарматського часу (2—3 ст.) знайдено кістяки людей з деформованими черепами, а також глиняний посуд, уламки залізного меча і срібні застібки.

НЕЯ́ВНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, задані одним або кількома співвідношеннями, не розв'язаними відносно залежних змінних. Напр., співвідношення $x^2 + y^2 = 1$ задає Н. ф. $y = y(x)$, співвідношення $x = \rho \cos \varphi \sin \theta$, $y = \rho \sin \varphi \times \sin \theta$, $z = \rho \cos \theta$ задають Н. ф. $\rho = \rho(x, y, z)$, $\varphi = \varphi(x, y, z)$, $\theta = \theta(x, y, z)$. Н. ф. є одним з аналітичних способів задання функції. В найпростіших випадках Н. ф. можна виразити через *елементарні функції*. Так, у першому з наведених вище прикладів маємо $y = \pm \sqrt{1 - x^2}$, а в другому випадку

$$\rho = \pm \sqrt{x^2 + y^2 + z^2},$$

$$\varphi = \operatorname{Arctg} \frac{y}{x},$$

$$\theta = \operatorname{Arccos} \left(\pm \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} \right).$$

Взагалі ж таких функцій знайти не вдається. Існують співвідношення між змінними, які не задають ніякої Н. ф.; напр., співвідношення $a^{xy} = 0$ $(a \neq 0)$ не задовольняється ніякою парою дійсних чи комплексних чисел.

І. С. Нечуй-Левицький.

Пам'ятник І. С. Нечую-Левицькому в Стеблеві. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1968.

Нечуя-Левицького І. С. музей. Меморіальна кімната.

М. В. Нечкіна.

Р. П. Нещадименко.

О. Ф. Немець.

В. С. Немчинов.

НЕЯ́СИТЬ — рід птахів ряду совоподібних. Те саме, що й *сіра сова*.

«НЕ́ВСКАЯ ЗВЕЗДА́» — легальна більшовицька газета. Видавалася в Петербурзі з 26.II (10.III) по 5 (18).X 1912; всього вийшло 27 номерів. Після 22.IV (5.V) виходила замість закритої «Звезды». Роботою газети керував із-за кордону В. І. Ленін; у «Н. з.» було опубліковано 20 його статей. Часто зазнавала репресій. З 27 номерів «Н. з.» 9 було конфісковано, на 2 накладено штраф. Закрита царським урядом 11 (24).X 1912.

НЕ́ГІН Євген Аркадійович (н. 16.I 1921, м. Бор Горьк. обл.) — рос. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив (1944) Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. З 1949 — на н.-д., конструкторській та керівній роботі. Осн. праці стосуються газодинаміки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1953; Ленінська премія, 1959.

НЕ́МЕЦЬ Олег Федорович (н. 13. II 1922, Київ) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. політех. ін-т (1947). У 1949—70 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, з 1970 — в Ін-ті ядерних досліджень (з 1974 — директор). Наук. праці з ядерної фізики. Разом зі співробітниками експериментально обгрунтував оптичну модель для дейтронів і α-частинок, встановив зв'язок між механізмом ядерних реакцій та ймовірністю збудження ядерних рівнів різної природи. Виявив значну відмінність ймовірностей розщеплення дейтронів на близьких за масами ядрах (явище Нємця) і показав, що поверхня магічних ядер менш дифузна, ніж звичайних. Перший розпочав вимірювання *g*-факторів ядерних рівнів методом спотвореної кутової кореляції безпосередньо під пучком циклотрона, а також експериментально визначив усі спін-тензори поляризації дейтронів при пружному розсіянні. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

НЄМЧИ́НОВ Василь Сергійович [2 (14).I 1894, с. Грабово, тепер Пензенського р-ну Пенз. обл.— 5.XI 1964, Москва] — рад. економіст і статистик, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН БРСР (з 1940), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив екон. відділення Моск. комерц. ін-ту (1917). В 1917—26 — на керівній роботі в держ. статистичних органах. З 1928 — на наук.-пед. роботі, 1940—48 — директор Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. В 1949—63 — голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР. У 1958 організував першу в СРСР лабораторію економіко-матем. досліджень, на базі якої 1963 створено Центр. економіко-матем. ін-т (ЦЕМІ) АН СРСР. Осн. праці — з питань теорії і практики статистики, проблем розвитку продуктивних сил і структури сусп. виробн., з питань розробки моделей планового г-ва та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1965 (посмертно).

«НИ́ВА» — укр. літературно-науковий журнал. Виходив 1865 у Львові тричі на місяць під ред. К. Горбаля. Мав поміркований, «народовський» напрям. Тут друкувалися твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, М. Старицького, О. Стороженка, поезії О. Пушкіна, М. Лермонтова, байки І. Крилова в перекладі М. Старицького, твори А. Міцкевича в перекладі О. Навроцького, «Гамлет» У. Шекспіра в перекладі П. Свенціцького тощо. «Н.» публікувала фольклорні розвідки (цикл «Буковинські пісні з голосами»), висвітлювала театр. життя, подавала інформацію про літ. життя на Україні та в ін. слов'ян. народів. Вийшло 20 номерів.

«НИ́ВА» — рос. ілюстрований щотижневий журнал. Виходив 1870—1918 у Петербурзі. У 1891—96 видавався «Сборник „Нивы“», 1894—1916 — «Ежемесячные литературные приложения», що містили белетристику, наук.-популярні і критичні статті. Передплатники «Н.» одержали як безплатний додаток зібрання творів багатьох рос. й зарубіж. письменників: О. Грибоєдова, О. Кольцова, І. Тургенєва, І. Гончарова, М. Гоголя, А. Чехова, Л. Толстого, І. Буніна, О. Блока, Г. Гейне, Мольєра, М. Метерлінка та ін. Одночасно в додатку виходили тенденційно-монархічні романи тощо. У висвітленні сусп.-політ. життя журнал стояв на ліберально-бурж. позиціях.

В. В. Яременко.

«НИ́ВА» — укр. літературно-художній альманах. Вийшов в Одесі 1885. В ньому опубліковано повість І. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса», оперета М. Старицького «Утоплена» (драм. переробка за М. Гоголем), уривок з Гомерової «Одіссеї» у перекладі П. Ніщинського, фольклорно-етногр. матеріали, зібрані на Одещині. В альманасі надруковано також вірші й оповідання Дніпрової Чайки, Б. Грінченка, А. Бобенка. В часи царських заборон і переслідувань укр. видань «Н.» відіграла позитивну роль у згуртуванні сил укр. літератури.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Амвросій Юліанович (8.IV 1873, Коломия, тепер Івано-Фр. обл.— 7.II 1943, там же) — укр. актор. В 1892—1914, 1923—24 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, в укр. мандрівних трупах Ю. Косиненка (1896), В. *Коссака*, в *Театрі імені І. Тобілевича* (1929—32) та ін. Ролі: Потап («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Нечипір, Сотник («Пошились у дурні», «Вій» Кропивницького), Омелько, Зеленський («Безталанна», «Хазяїн» Карпенка-Карого), Городничий («Ревізор» Гоголя), Актор, Тетерев («На дні», «Міщани» Горького), Де Сантос («Уріель Акоста» Гуцкова). Працював у театрах також балетмейстером.

П. К. Медведик.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Андрій (бл. 1590, Галичина — 1655, Краків) — органіст, українець за походженням. Учень Дж. *Фрескобальді*. Був органістом у соборі св. Петра в Римі, потім — у домініканському костьолі в Кракові.

І. М. Лисенко.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Нестор Остапович (31.VIII 1893, Бережани, тепер місто Терноп. обл.— 12.IV 1940, Лодзь, тепер у ПНР) — укр. композитор і муз. діяч. Син О. Й. *Нижанківського*. Вивчав фортепіано та композицію у Львові й Відні. В 1926 закінчив Школу вищої майстерності у В. *Новака* в Празькій консерваторії. З 1929 викладав муз.-теор. дисципліни у Вищому муз. ін-ті ім. М. Лисенка у Львові. Виступав як піаніст, акомпаніатор і муз. критик. Автор музики до комедії «Кирка з Льолею» Ю. Косача (1938), хорів («Піскар», 1912; «Наймит» 1933; «Був май», «Галочка»), маршу «За мир» (слова В. Сосюри), романсів на тексти І. Франка, І. Манжури, У. Кравченко, О. Олеся; естрадних пісень; фп. творів («Імпровізація на українську тему», 1923; «Маленька сюїта», 1929; «Коломийка», «Інтермеццо»); обробок нар. пісень.

Літ.: Булка Ю. Нестор Нижанківський. К., 1972. *П. К. Медведик.*

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Остап Йосипович (24.I 1863, м. Стрий, тепер Львівської області — 22.V 1919, там же) — український композитор, хоровий диригент, муз.-громадський діяч. У 1887 закінчив Львів. духовну семінарію. В 1896 склав іспит у Празькій консерваторії на шкільного вчителя співів. У 1885 засн. муз. вид-во «Бібліотека музикальна», яке видавало твори укр. композиторів, зокрема вперше в Галичині — хори М. Лисенка. Був організатором виїзних студентських концертів «Артистичні мандрівки» (1889, 1892), в яких виступав як диригент. У 1892 створив у Бережанах філію Львів. «*Бояна*». В 1894—95 — учитель співу в гімназії у Львові, 1895—96 — гол. диригент Львів. «Бояна», редактор багатьох його видань. Автор хорів («Гуляли», «З окрушків» — на слова Ю. Федьковича, «В'язанка слов'янських гімнів», «Наша дума, наша пісня» — на слова Т. Шевченка), солоспівів («Пісня вечірня», «О не забудь», «В гаю зеленім»; на тексти Т. Шевченка — «Вітер в гаю нагинає», «Минули літа молодії»), вокальних ансамблів (дует «Люблю дивитись»), фп. п'єс (цикл «Вітрогони»), обробок нар. пісень (зб. «Українсько-руські народні пісні», 1907). Учасник шевченківських концертів у Львові, Бережанах, Тернополі, Стрию, Дрогобичі, Рогатині. Розстріляний білополяками.

Літ.: Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Колесса Ф. М. Музикознавчі праці. К., 1970; Людкевич С. Остап Нижанківський і наша суспільність. В кн.: Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії. К., 1973. *Л. І. Савицька.*

НИЖАНКО́ВИЧІ — селище міського типу Старосамбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на р. Вігорі (прит. Сяну). Залізнична станція. 2,2 тис. ж. (1980). У Н.— меблева ф-ка — філіал Добро-

мильського деревообр. комбінату. 2 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомі з 13 ст. під назвою Загуменки, з 15 ст.— під сучас. назвою. Архіт. пам'ятки: костьол (15 ст.), церква (16 ст.).

НИ́ЖНЄ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді. Розташоване на р. Сіверському Дінці, за 3 км від залізнич. ст. Тошківка. 4,5 тис. ж. (1980). Видобування вугілля, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 2 клуби. 2 б-ки. Засн. 1754.

НИ́ЖНИКОВА Тамара Миколаївна (н. 9.III 1925, Самара, тепер Куйбишев) — білорус. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1964). Член КПРС з 1955. В 1949 закінчила Моск. консерваторію. В 1949—76 — солістка Білоруського театру опери та балету. Партії: Марфочка, Баба Лопотуха («Алеся», «Михась Підгорний» Тикоцького), Маринка («Маринка» Пукста), Волхова й Марфа («Садко», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Любов Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Лакме (однойменна опера Деліба). З 1964 викладає в Мін. консерваторії (з 1976 — професор). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 348.

НИ́ЖНІ ВОРО́ТА (до 1945 — Нижні Верецьки) — селище міського типу Воловецького р-ну Закарп. обл. УРСР. Розташовані на р. Латориці (бас. Дунаю), за 14 км від залізнич. ст. Воловець. 2,9 тис. ж. (1980). Воловецькі райсільгосптехніка та райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, будинок побуту. Зональна Гірськокарпатська с.-г. дослідна станція. 2 заг.-осв. школи, лікарня. 2 клуби, 6 б-к. Відомі з 12 ст.

НИ́ЖНІ СІРОГО́ЗИ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 15 км від залізнич. ст. Сірогози. 6,6 тис. ж. (1980). Засн. на поч. 19 ст. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1960 Н. С.— с-ще міськ. типу. Хлібний з-д, харчосмакова ф-ка, будинок побуту. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 бібліотеки.

НИ́ЖНІЙ НАГО́ЛЬЧИК — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Нагольній (бас. Міусу), за 15 км від залізнич. ст. Антрацит. 1,9 тис. ж. (1980). Тепличний комбінат, радгосп, будинок побуту. Середня школа, мед. пункт, санаторій-профілакторій, будинок культури, бібліотека.

НИ́ЖНІЙ НО́ВГОРОД — колишня (до 1932) назва м. *Горького*, центру Горьков. обл. РРФСР.

НИ́ЖНІЙ ТАГІ́Л — місто обласного підпорядкування, центр Пригородного р-ну Свердл. обл. Розташований на сх. схилі Серед. Уралу, на р. Тагілі (бас. Обі). Залізнична станція. 400 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Значний центр металург. (*Нижньотагільський металургійний комбінат*) та маш.-буд. (Уральський вагонобудівний, котельно-радіаторний заводи) пром-сті. Є підприємства хім., легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. Газ надходить по газопроводу з Зх. Сибіру. В Н. Т.— пед. ін-т, філіал Уральського політех. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та лялькок; музеї — історико-революц. і образотворчих мистецтв. Засн. 1725 у зв'язку з буд-вом металург. заводу. Н. Т. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

НИ́ЖНЯ ДУВА́НКА — селище міського типу Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована біля злиття річок Красної і Дуванки (бас. Сіверського Дінця), за 25 км від залізнич. ст. Сватове. 3,4 тис. ж. (1980). Дільниця Сватівського мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, плодорозсадницький радгосп, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, філіал Сватівської муз. школи, лікарня. Будинок культури. 2 бібліотеки. Засн. 1732.

НИ́ЖНЯ КРИ́НКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Радянській райраді м. Макіївки. Розташована на р. Кринці (прит. Міусу), за 4 км від залізнич. ст. Нижньокринка. 17,8 тис. ж. (1980). Видобування кам. вугілля, підприємства побутового обслуговування. 4 заг.-осв. школи, лік. комплекс. Палац культури, 2 клуби, 5 б-к. Виникла 1788.

НИ́ЖНЯ ПАЛА́ТА — складова частина (поряд з *верхньою палатою*) двопалатного *парламенту* (див. *Двопалатна система*) в бурж. державах (*Палата громад* у Великобританії, *Палата представників* у США, *Національні збори* у Франції та ін.). Формується шляхом прямих виборів депутатів населенням.

НИ́ЖНЯ ПЕРЕ́ДНЯ — гора в Карпатах Українських, на Пн. Сх. хребта *Негровець* у Закарп. обл. УРСР. Вис. 1547 м. Складена пісковиками і сланцями. Схили вкриті хвойними лісами, на вершині — гірські луки, *полонини*. Трапляються осередки сніжних лавин. Ведуться лісорозробки.

М. М. Койнов.

НИ́ЖНЯ РОЗПРА́ВА — нижча ланка станового суду в феод. Росії для *державних селян*. Створена за указом 1775 в місцевостях, де жила значна кількість цих селян (зокрема, на Лівобережній і Слобідській Україні). Н. р. очолював розправний суддя, призначуваний губ. правлінням з чиновників. До її складу входило 8 засідателів. Вищою інстанцією для Н. р. була верхня розправа, яка розглядала в апеляційному порядку справи, що надходили з Н. р. На тер. України Н. р. існували 1782—96. Див. також *Розправи*.

НИЖНЬОВА́РТОВСЬК — місто окружного підпорядкування Ханти-Мансійського авт. окр. РРФСР, райцентр. Порт на правому березі Обі. 122 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтодобувної (на базі Самотлорського та групи Вар'єганських родовищ нафти) та газопереробної пром-сті. Нафтопроводи Самотлор — Альметьєвськ, Н.— Куйбишев та ін. Місто — з 1972.

НИЖНЬОГІ́РСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр, на р. Салгирі. Залізнич. ст. Нижньогірська. 9,9 тис. ж. (1980). З 17 ст. відоме як с-ще Сейтлер (Сегидлер). У складі Криму 1783 приєднано до Росії. Рад. владу встановлено 7 (20).I 1918. З 1938 — с-ще міськ. типу. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (30.X 1941—12.IV 1944) в с-щі з травня по серпень 1943 діяв Сейтлерський підпільний райком партії. В 1945 с-ще перейменовано на Нижньогірський. У селищі — консервний, мол., винно-соковий і комбікормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

НИЖНЬОГІ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Крим. області УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км². Нас. 52,3 тис. чол. (1980). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нижньогірський*. Поверхня рівнинна. Район розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поклади глини, є лік. грязі. Найбільша річка — *Салгир* з прит. Біюк-Карасу. Територією Н. р. проходить *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України. Грунти темно-каштанові, пд. чорноземи. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: нижньогірські консервний, винно-соковий, мол. і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Нижньогірський). Спеціалізація с. г.: землеробство зерново-виноградо-садівничого та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 86,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, соняшник. Значні площі під садами, зокрема яблуневими, виноградниками. У Н. р.— 10 колгоспів, 9 радгоспів, Кримська дослідно-меліоративна станція (с. Желябовка). райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Нижньогірська. Автомоб. шляхів — 278 км (усі з твер-

А. Ю. Нижанківський.

Н. О. Нижанківський.

О. Й. Нижанківський.

Обкладинка альманаху «Нива».

НИЖНЬОДНІПРОВСЬКИЙ ТРУБОПРОКАТНИЙ ЗАВОД

Т. М. Нижникова.

дим покриттям). У районі — 26 заг.-осв., 2 муз. і спорт. школи; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 45 кіноустановок, 41 б-ка. У с. Андріївці (тепер с. Желябовка) Н. р. пройшли дитячі роки члена виконавчого к-ту «Народної волі» А. І. *Желябова*. У Н. р. видається газ. «Трудовая слава» (з 1933).

Літ.: Расцветают степи Нижнегорья. Симферополь, 1970.

Л. Г. Фоменко.

НИЖНЬОДНІПРО́ВСЬКИЙ ТРУБОПРОКА́ТНИЙ ЗАВО́Д імені К. Лібкнехта — підприємство чорної металургії. Розташований у Дніпропетровську. Засн. 1909 як з-д Т-ва рос. залізнич. пром-сті на базі майстерень по ремонту залізнич. вагонів. У 1913 тут збудовано трубний цех, який випускав незначну кількість суцільнокатаних труб. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу. За роки Рад. влади з-д перетворено на потужне підприємство. В 1922 йому присвоєно ім'я К. Лібкнехта. За 1931—35 збудовано і введено в експлуатацію 5 мартенівських печей, перший у країні цех по виробн. залізних суцільнокатаних колес, новий трубопрокатний цех, цех по виробн. балонів з труб та ряд допоміжних цехів. У 1939 цехи металевих виробів виділено в окреме підприємство — Нижньодніпровський завод металевих виробів. У післявоєнні роки поряд з відбудовою провадили докорінну реконструкцію з-ду, споруджували нові цехи та окремі металург. агрегати. З-д виробляє сталь, труби (кулькопідшипникові, високоміцні обсадні, нафтопровідні безшовні, тонкостінні електрозварні), залізничні суцільнокатані колеса. На підприємстві систематично ведуться роботи щодо впровадження нової техніки і прогресивних технологічних процесів. Н. т. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

А. І. Козловський.

НИЖНЬОДНІСТРО́ВСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — іригаційна будова для *зрошення* земель у посушливих степах Одес. обл., на лівому березі Дністровського лиману, в межах Біляївського та Овідіопольського р-нів. Будівництво провадиться з 1964, з 1968 вводиться в експлуатацію. Площа зрошення 1980 — 27 тис. га, в перспективі — 47 тис. га. Джерело водопостачання — р. Дністер. Воду з Дністра забирають за допомогою гол. насосної станції потужністю 8 м³/с і подають по двох напірних трубопроводах діаметром 1,8 м, завдовжки 7,8 км до приймального басейну Н. з. с. З басейну вода самопливом надходить до зрошувальної мережі та до 6 насосних станцій другого підйому заг. потужністю 3 м³/с, які подають воду на підвищені ділянки зрошуваних земель. Заг. протяжність відкритих каналів — 411 км, у т. ч. довж. магістрального каналу — 28 км, міжгосподарських розподільних каналів, облицьованих бетоном та залізобетонними плитами,— 45 км. Внутрігосподарську мережу прокладено в залізобетонних трубах. Поливають с.-г. культури за допомогою *дощувальних машин й установок*, багаторічні насадження — по борознах. Г-ва, що використовують воду Н. з. с., спеціалізовані на виробн. овочів, картоплі, винограду та зернових культур.

О. Ф. Рубан.

НИЖНЬОДУНА́ЙСЬКА НИЗОВИ́НА, Румунська низовина — низовина між Карпатами на Пн. та Старою Планиною на Пд., в межах Румунії та Болгарії. Довж. 560 км, шир. 150 км. Поверхня Н. н. полого нахилена із Зх. на Сх. від 150—200 м до 10—50 м. Підвищена зх. частина (Олтенія) розчленована притоками Дунаю. У сх. частині (Мунтенії) великі площі долини і гирла Дунаю заболочені, багато озер — стариць і проток. Грунти гол. чин. чорноземні. Н. н.— район розвинутого землеробства. Вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. буряки; садівництво, виноградарство. На Н. н.— столиця Румунії Бухарест.

НИЖНЬОКА́МСЬК — місто респ. підпорядкування Тат. АРСР, райцентр. Розташований на лівому березі Ками, за 35 км від залізнич. ст. Кругле Поле і за 6 км від річкового порту Нижньокамський. 139 тис. ж. (1980). У Н.— комплекс нафтохім. виробництв по випуску синтетичного каучуку (виробниче об'єднання «Нижньокамськнафтохім»), виробн. шин та автокамер (виробниче об'єднання «Нижньокамськшина»); буд. індустрія (виробниче об'єднання «Каменергобудпром») та ін. 2 ТЕС. Підприємства харч. та ін. галузей промсті. Філіал Казанського хім.-технологічного ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. Місто — з 1966.

«НИЖНЬОКАМСЬКНАФТОХІ́М» — виробниче об'єднання нафтохім. пром-сті. Розташований у м. Нижньокамську Тат. АРСР. Утворений 1976 на базі Нижньокамського нафтохім. комбінату. Буд-во комбінату почато 1961, першу продукцію одержано 1967. До складу об'єднання входять 11 з-дів. Осн. продукція: синтетичні каучуки, дивініл, етилен, бензол, стирол, пропан, окис етилену, пропілен, дизельне паливо, мазут, етиленгліколі, абсорбенти. Підприємство випускає також товари нар. споживання. На об'єднанні високий рівень автоматизації, вперше в СРСР почали діяти комплекс ЕП-450 та одна з найбільших у світі система етиленопроводів.

Т. О. Власова.

НИЖНЬОСИРОГО́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 23,2 тис. чол. (1980). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нижні Сірогози*. Поверхня району рівнинна. Поклади глини. Грунти темно-каштанові й пд. чорноземи. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: хлібний з-д, харчосмакова ф-ка (Нижні Сірогози), комбінат хлібопродуктів та з-д масла і сухого молока (с-ще Сірогози). Будинок побуту (Нижні Сірогози). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 120,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 108,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина. Скотарство, свинарство. У Н. р.— 8 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сірогози. Автомоб. шляхів — 209 км, у т. ч. з твердим покриттям — 130 км. У районі — 28 заг.-осв. і музична школи; 26 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 23 будинки культури і клуби, кінотеатр, 28 кіно-

установок, 19 б-к. У Н. р. видається газ. «Червоний промінь» (з 1932). *Д. К. Ткаченко.*

НИЖНЬОТАГІ́ЛЬСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т імені В. І. Леніна — підприємство чорної металургії СРСР з повним металургійним циклом. Розташований у м. Нижньому Тагілі Свердл. обл. Створений 1957 на базі Новотагільського металург. з-ду, введеного в експлуатацію 1940. До складу комбінату входять: гірниче управління (Високогірський, Лебяжинський та Гороблагодатський рудники) із збагачувальними та агломераційними ф-ками; вогнетривне та коксохімічне виробн., старий металург. з-д (засн. 1725, належав М. Демидову), доменні, мартенівські, киснево-конверторні цехи, прокатні стани, обслуговуючі підрозділи. Нижньотагільські металурги відомі славними революц. традиціями. Вони брали участь у страйках (1874, 1889, 1905), активно боролися за встановлення Рад. влади в Нижньому Тагілі, у складі червоногвардійських загонів захищали Рад. владу в період громадян. війни та воєнної інтервенції; зробили великий внесок у перемогу рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Комбінат виробляє чавун, сталь, прокат, ванадієвий шлак, кокс, шамотні та магнезіальні вогнетриви, буд. матеріали, хім. продукцію понад 30 видів. В 1960 комбінату присвоєно ім'я В. І. Леніна. Н. м. к. нагороджений орденом Леніна (1966) та орденом Жовтневої Революції (1975); коксохім. виробн. комбінату — орденом Трудового Червоного Прапора (1943), Високогірський рудник — орденом Леніна (1945). *М. А. Третьяков.*

НИ́ЖЧІ РОСЛИ́НИ, сланеві рослини (Thallobionta, або Thallophyta) — одно- та багатоклітинні організми, тіло яких (т. з. *слань*, або талом), на відміну від *вищих рослин*, не поділене на корінь, стебло і листки, має просту анатоміч. будову, розміри від кількох нанометрів до 40 м. До Н. р. відносять *водорості*, *гриби*, *лишайники*. Відомо бл. 200 тис. видів, поширених по всій земній кулі в найрізноманітніших *біотопах*. Серед Н. р. є *гетеротрофи* (голозойні, сапрофіти, паразити), *автотрофи* (хемо- та фото-), фіксатори атмосферного азоту. Розмноження нестатеве (вегетативне та спеціалізованими клітинами — спорами) і статеве. Статевий процес — галогаметогамія (*ізогамія*, *гетерогамія*, *оогамія*), *кон'югація*. Органи розмноження (*спорангії*, *гаметангії*) майже завжди одноклітинні. Н. р. відіграють велику роль у природі, житті та господарській діяльності людини.

Н. П. Масюк.

НИЗ — у 16—18 ст. назва нижньої течії Дніпра, де селилися запорожці. Див. *Запорізька Січ*.

НИЗИ́ (до середини 19 ст.— Низ) — селище міського типу Сумського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Пслі (прит. Дніпра). Залізнична станція. 3,5 тис. ж. (1980). У селищі — цукр. комбінат, середня школа, лікарня, клуб, 2 б-ки. Літ.-меморіальний музей П. І. *Чайковського*, який протягом 1871—79 майже щоліта відпочивав у Н. Засн. 1662.

НИЗОВИНА́ — ділянка суходолу, висота якої не перевищує 200 м над р. м. Поверхня Н. переважно рівнинна, слабо хвиляста, зрідка горбиста. Складені Н. здебільшого з річкових або мор. відкладів. Є Н., які розташовані нижче р. м. (напр., *Прикаспійська низовина*). Найбільші Н. світу: Амазонська, Зх.-Сибірська, Міссісіпська та ін.; на Україні — *Придніпровська низовина*, *Причорноморська низовина*.

НИ́ЗЬКЕ — категорія *естетики*, що містить негативну оцінку явищ, які викликають у людини почуття огиди і презирства. Н. являє собою узагальнену в процесі сусп.-істор. практики естетичну оцінку невідповідних гармонійному розвитку людини сусп. умов, аморальності вчинків і помислів. Н. має відносний, конкретно-істор. характер. Протилежною Н. «категорією є *піднесене*.

НИ́ЗЬКІ ТЕМПЕРАТУ́РИ, кріогенні температури — температури, при яких тепловий рух атомів речовини в конденсованому стані зменшується настільки, що починають проявлятися її квантові властивості. Здебільшого до Н. т. відносять т-ри, нижчі за точку кипіння повітря (73 К). Проте, строго кажучи, поняття «низькі температури» своє для кожного конкретного явища. Так, у випадку *надпровідності* металів Н. т. вважають т-ри від точки кипіння рідкого водню (20 К) до 0,1 К, хоч *Дебая температура* для металів лежить у межах 100—200 К. Т-ри, нижчі за 0,1 К, наз. наднизькими. Для одержання Н. т. використовують зріджені гази (азот, водень, гелій), застосовуючи при цьому посудини Дьюара або *кріостати*. Т-ри, нижчі за 4,2 К, одержують за допомогою відкачки пари над рідким гелієм. При одержанні т-р, нижчих за 0,3 К, застосовують розчинення ізотопів гелію (^{3}He в ^{4}He), *магнітне охолодження*, *Померанчука явище*. Найнижча досягнута т-ра становить $\sim 10^{-6}$ К. Н. т. дедалі ширше використовують у техніці, зокрема для одержання надсильних (понад 10 Тл) і вимірювання гранично низьких (до 10^{-16} Тл) магн. полів, реєстрування і підсилення слабких електр. сигналів (до 10^{-17} В), одержання наднизького вакууму (до 10^{-10} Па) тощо. Фіз. явища, які проявляються при Н. т. (див. *Фізика низьких температур*), використовуються при створенні передової технології, що стимулює швидкий розвиток нових науковотех. напрямів — космічного матеріалознавства, кріоелектромашинобудування, низькотемпературного приладобудування, кріобіології та ін. *Б. І. Веркін.*

НИКИ́ФОР (Νικηφόρος; н. після 741 — п. 828) — патріарх константинопольський (бл. 792—828), візант. історик. Автор полемічних церк. творів і «Бревіарію» («Короткої історії»). В «Бревіарії», в якому Н. описав події з історії Візантії за 602—769, містяться важливі матеріали з історії давніх слов'ян.

НИКИ́ФОР II Фока (Νικηφόρος II Φῶκας; бл. 912 — 11.XII 969) — імператор *Візантії* з 963. Проводив політику, яка відображала інтереси стратіотів (воїнів) і динатів (великих землевласників). Виступав проти зростання церк.-монастирського землеволодіння. Провів військ. реформу, зробив гол. силою армії важку кінноту лицарського типу. Відвоював у арабів Кріт (961), Кілікію і Кіпр (обидва 965), Пн. Сірію (969), частину Пн. Месопотамії. В 966 почав війну проти Болгарії, намагаючись при цьому використати військ. сили київ. князя *Святослава Ігоровича*. Занепокоєний перемогами рус. війська, Н. II підбурив *печенігів* напасти на Київ, примусивши Святослава повернути до Придніпров'я. Н. II був убитий внаслідок змови.

НИКИ́ФОР ГРИГОРА́ (Νικηφόρος ὁ Γρηγοράς; між 1290 і 1295 — 1359 або 1360) — візант. історик, богослов. Гол. праця Н. Г.— «Римська історія» (або «Ромейська історія») охоплює події 1204—1359, висвітлюючи гол. чин. церковно-богословську боротьбу у Візантії. Н. Г. у своєму творі з ворожих позицій описав виступи *зилотів*.

НИКИ́ШЕВ Дмитро Микитович [11 (23).IX 1898, с. Сергієвський Боровок, тепер Новодеревенського району Рязанської області — 20. XII 1973, Москва] — радянський військовий діяч, генерал-майор (1940). Член КПРС з 1917. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях проти денікінців і військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. команд. і команд. 9-ю, а потім — 57-ю арміями Пд. фронту, нач. штабу Сталінградського фронту. Після війни Н.— на викладацькій роботі, з 1954 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НИ́КОЛОВ Андрей (12.V 1878, Враця — 17.XII 1959, Софія) — болг. скульптор, нар. художник НРБ (з 1953). В 1896—1903 навчався в Міському рисувальному уч-щі в Софії, 1903—07 — в АМ у Парижі. В 1914—26 жив у Римі. Твори: портрети — «Фанні» (1906), письменника І. Вазова (1910), художника В. Димитрова-Майстори (1953); композиції — «Дух і матеріал», «Мати» (обидві — 1924), «Радянський воїн — охоронець миру» (1950, у співавт.). Викладав у Худож.-індустріальному уч-щі (1910—14) та АМ (1931—40) в Софії. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Болгарія*, т. 1, с. 448—449.

А. Николов. Портрет С. Михайловського. 1923.

НИ́КОН (р. н. невід.— 1088, Київ) — церковно-політ. діяч *Київської Русі*, літописець. З 1074 — ігумен Києво-Печерського монастиря. Виступав проти княжих міжусобиць, за єдність Руської землі. Двічі втікав від князівського гніву в *Тмутаракань*, заснував там монастир (1061). Повернувшись до Києва, здійснив переробку найдавнішого літописного зведення, складеного в 30-х — на поч. 40-х рр. 11 ст. Н. уточнив хронологію його.

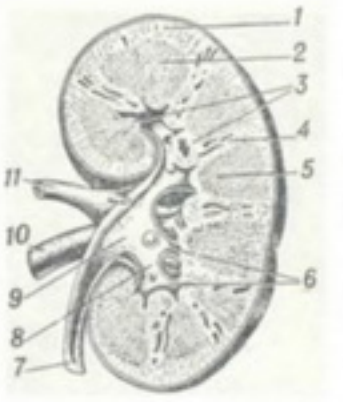

Нирка людини (поздовжній розріз): *1* — кіркова речовина; *2* — мозкова речовина; *3* — ниркові сосочки; *4* — ниркový стовп; *5* — ниркова піраміда; *6* — малі ниркові чашечки; *7* — сечовід; *8* — велика ниркова чашка; *9* — ниркова миска; *10* — ниркова вена; *11* — ниркова артерія.

доповнив новими усними переказами (про поєдинок тмутаракансь-кого князя Мстислава з касозьким князем Редедею, про хрещення кн. Володимира, про три помсти княгині Ольги древлянам та ін.), надав йому виразного антивізант. спрямування. Літописне зведення Н. (1073) було одним із джерел «*Повісті временних літ*» (1113).

В. П. Колосова.

НИ́КОН [Микита Минов; 1605, с. Вельдеманово, тепер Перевозького р-ну Горьк. обл.— 17 (27).VIII 1681, Ярославль] — рос. церковно-політ. діяч. Н. в сім'ї мордовського селянина. З 1635 був ченцем. У 1648 — митрополит Новгородський. З 1652 — патріарх Московський. У 1653—56 Н. провів церк. реформу. Богослужбові книги було приведено у відповідність з грец. оригіналами (Н. запросив, зокрема, до Москви для виправлення і перекладу грец. текстів *біблії* укр. учених *Єпіфанія Славинецького*, А. Сатановського, Ф. *Сафоновича* та ін.), змінено деякі церк. обряди.

Невизнання церковної реформи Н. частиною духівництва і віруючих призвело до церковного *розколу* (див. *Старообрядництво*). Н. активно проводив політику зміцнення впливу церкви, встановлення зверхності церк. влади над світською. Це викликало невдоволення уряду. Церк. собор 1667 позбавив Н. сану і засудив до заслання.

НИКОНЕ́НКО Архип (р. н. невід., с. Оржиця, тепер смт Полтав. обл.— прибл. 1855, там же) — укр. кобзар і лірник. Один з найкращих виконавців *дум*, майстер імпровізації, грав на *кобзі* й *лірі*. Своєму мистецтву надавав великого виховного значення. В репертуарі Н. були укр. нар. пісні та думи («Козак Голота», «Про вдову і трьох синів», «Сестра і брат», «Втеча трьох братів з города Азова» та ін.). Думи від Н. записав і опублікував П. *Куліш* в «Записках о Южной Руси» (т. 1, СПБ, 1856).

Літ.: Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

М. П. Полотай.

НИ́ЛІН Павло Пилипович [н. 3 (16).I 1908, Іркутськ] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з поч. 30-х рр. Перша книга — «Людина піднімається вгору. Нариси звичайного життя» (1936). Автор оповідань «Кохана дівчина» (1936, однойм. фільм, 1940), «Остання крадіжка» (1939), «Про кохання» (1940), сценарію фільму «Велике життя» (1-я серія, 1940, Держ. премія СРСР, 1941; 2-я серія, 1958), повістей «Жорстокість» (1956; однойм. фільм, 1958), «Іспитовий термін» (1956, однойм. фільм, 1960), «Через кладовище» (1962; однойм. фільм, 1965) та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Знаменитый Павлюк. М., 1968; Четыре повести. М., 1970; Испытательный срок. Л., 1979; Укр. перекл.— Жорстокість.— Іспитовий термін. К., 1960; Через кладовище. К., 1965.

І. М. Давидова.

НИ́РКА ШТУ́ЧНА, гемодіалізатор — апарат, призначений для тимчасової активної заміни втраченої видільної і частково регуляторної (підтримання водно-електролітного балансу і кислотно-лужної рівноваги в організмі) функції нирок при гострій і хронічній *ниркovій недостатності*, різних отруєннях та *інтоксикаціях*. Відомо понад 100 моделей портативної і стаціонарної Н. ш. індивідуального та групового користування, основаних гол. чин. на екстракорпоральному *діалізі* крові крізь напівпроникні мембрани. Гол. складовою частиною Н. ш. є діалізатор (найпоширеніші пластинчаті, котушкові і капілярні) одноразового або багаторазового користування. Мембрани, що застосовуються в діалізаторах — це модифікований целофан, гідратцелюлозна мембрана купрофан 150-РМ та ін. Розробляються принципово нові системи і апарати Н. ш., що в майбутньому дадуть змогу створити портативний апарат для *імплантації*.

Є. Я. Баран.

НИ́РКИ — парний орган *видільної системи* хребетних тварин і людини. Через Н. з організму виділяються кінцеві продукти *азотистого обміну*, чужорідні й токсичні сполуки, а також надлишок неорганічних і органічних речовин. Н. відіграють важливу роль у підтриманні сталості концентрації осмотично активних речовин в рідинах організму (див. *Осморегуляція*) і об'єму цих рідин, а також *кислотно-лужної рівноваги*. В Н. утворюються біологічно активні речовини (*ренін*, *простагландини* тощо), які беруть участь у регуляції артеріального тиску, еритропоезі (див. *Кровотворення*), *зсіданні крові*. Розрізняють 3 типи Н.: переднирку (*пронефрос*), первинну Н. (*мезонефрос*) і вторинну Н. (*метанефрос*), які в *еволюції* хребетних, а також в *онтогенезі* вищих хребетних послідовно змінюють одна одну. У ссавців, у т. ч. людини, Н. містяться по обидва боки хребта (у людини на рівні 12-го грудного і 2—3-го поперекових хребців), у черевній порожнині тіла позаочеревинно (лише передня поверхня Н. вкрита *очеревиною*). За формою Н. схожа на біб. Колір поверхні Н. червоно-бурий, тканина щільна. У дорослої людини довжина кожної Н. становить 11—12 см, ширина — бл. 6 см, товщина — 3—4 см; маса — 120 — 200 г. Нирки вкриті фіброзною, а також (разом з *надниркovими залозами*) жировою капсулами. На внутр. краї Н. є ниркові ворота, через які проходять кровоносні й лімфатичні судини, нерви і *сечоводи*. Н. складаються з внутрішньої мозкової і зовнішньої кіркової речовин. Мозкова речовина утворена окремими острівцями — ниркovими пірамідами, яких буває від 15—20 до 30—35. 2—3 піраміди, зливаючись своїми кінцями, утворюють спільний сосочок. Кожний сосочок обернений всередину порожнини малої ниркової чашечки, яка переходить у велику ниркову чашечку, з неї *сеча* надходить у ниркову миску і далі — у сечовід (див. *Сечовиділення*). Кіркова речовина становить осн. масу Н., більшою своєю частиною лежить на периферії органа, але заходить і в глибину Н. до ниркової миски, утворюючи між окремими пірамідами ниркові стовпи. Морфофізіол. одиницею Н. є *нефрон*. Початковий відділ нефрона — *мальпігієве тільце* (ниркове тільце), що складається з судинного клубочка, оточеного бокаловидною капсулою. Остання переходить в *проксимальний* сечовий каналець (спочатку звивистий, потім — прямий), який продовжується в тонку низхідну ділянку петлі Генле, товста висхідна ділянка якої повертається до клубочка. *Дистальний* відділ нефрона (через зв'язуючий відділ) з'єднується із збірними трубками, що містяться в кірковій речовині Н. Збірні трубки, зливаючись, утворюють в сосочку беллінієві протоки, які відкриваються в ниркову миску. Мальпігієві тільця і звивисті канальці складають основу кіркової речовини, прямі збірні трубочки — мозкової. Захворювання Н. вивчає *нефрологія* (див. також *Сечоутворення*).

Б. Є. Єсипенко.

НИРКОВА́ НЕДОСТА́ТНІСТЬ — синдром порушення функцій *нирок*. Може виникати раптово (гостра Н. н.) або поступово (хронічна). Гостра Н. н. може спостерігатись при різкому зниженні кров'яного тиску, що спричинюється сильною кровотечею, мех. травмою або виникає під час переливання несумісної крові, внаслідок електротравми, при септичному аборті тощо (це т. з. преренальні фактори); при безпосередньому ушкодженні паренхіми нирок внаслідок отруєння грибами, солями ртуті, урану, хрому, деякими ліками тощо (ренальні фактори); при гострому порушенні прохідності обох сечоводів внаслідок закупорки їх нирковими камінцями або здавлювання пухлиною (постренальні фактори); при травматичних ушкодженнях (роздавлювання) обох або єдиної в організмі людини нирки (аренальні фактори).

Гостра ниркова недостатність спричинює тяжкі порушення функцій, в т. ч. розлад водного, електролітного, азотного та ін. обмінів. Клінічно виявляється різким зменшенням або припиненням виділення нирками сечі — *анурією*, *уремією*.

Хронічна Н. н. розвивається як ускладнення хронічних прогресуючих захворювань нирок і сечових шляхів — гломерулонефриту, гломерулосклерозу, *пієлонефриту*, *туберкульозу* і полікістозу нирок, *нирковокам'яної хвороби*, *аномалій* розвитку тощо. Ознаки: сухість у роті, спрага, нудота, блювання, свербіння шкіри, недокрів'я, порушення діяльності органів дихання, серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту тощо. Лікування: гострої Н. н.— в стаціонарі (очищення крові за допомогою апарата *нирка штучна* і корекція лужно-кислотних і електролітних порушень); хронічної — дієта і медикаментозне, в пізніх стадіях — *трансплантація* нирки.

Ю. І. Кушнірук

НИРКОВОКАМ'ЯНА́ ХВОРО́БА, нефролітіаз — захворювання людини і тварин, яке характеризується утворенням у ниркових мисках або їхніх чашечках каменів (*конкрементів*). На Н. х. жінки хворіють частіше, ніж чоловіки. Причинами Н. х. бувають заг. порушення *обміну речовин,* особливо мінерального, неправильне харчування, нестача вітамінів, хвороби шлунково-кишкового тракту, гіперфункція *паращитовидних залоз* і місцеві (гнійнозапальні процеси в нирках, напр. *пієлонефрит*). Ознаками Н. х. є болі в ділянці нирок і наявність крові в сечі, причому кров з'являється після болю. Болі бувають тупими або гострими і часто мають приступоподібний характер з іррадіацією в ділянку статевих органів (ниркова колька). Біль виникає після ходьби, труської їзди, фіз. навантаження і пов'язаний з порушенням відтікання сечі з нирок. Найдостовірнішим симптомом хвороби є вихід з сечею камінців. Методи діагностики в основному рентгенологічні. Л і к у в а н н я: якщо діаметр камінців не перевищує 1 см та при локалізації їх у чашечках нирок — консервативне (певний водний режим — не менш 1,5 л рідини на добу, дієтотерапія, медикаментозне, курортне); в ін. випадках — хірургічне.

В. С. Карпенко.

НИ́ЬСЬКИЙ Георгій Григорович [н. 8 (21).I 1903, ст. Новобілицька, тепер Гом. обл.] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1958). В 1922—30 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі-ВХУТЕІНі. Твори: «Біля берегів Далекого Сходу», «Пейзаж з маяком», «Порт Одеса (теплохід „Росія")», всі — 1950, «Підмосковна зима» (1951), «Колгосп „Загор'є"» (1959), «Над снігами» (1959—60). Картини Н. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Дніпропетровському худож. музеї, Львів. картинній галереї. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Пейзаж.*

Г. Г. Ниський. Підмосков'я. Лютий. 1957. Державна Третьяковська галерея в Москві.

НИ́ТКА текстильна — тонкий, гнучкий і міцний виріб значної довжини з хім. або натуральних текстильних *волокон.* Розрізняють Н.: вихідні, що не діляться у поздовжньому напрямі без порушення (напр., Н. елементарні натуральні, у т. ч. шовк-сирець), первинні (*пряжа* та Н. комплексні, що складаються з кількох елементарних) і вторинні (Н., одержувані звичайно *скручуванням* кількох первинних). Н. поділяють на однорідні — з волокон одного виду (бавовняні, віскозні та ін.) і мішані — з волокон різних видів (напр., льонолавсанові). Є Н. комбіновані, що одержують скручуванням пряжі і комплексних ниток. Н. бувають прості, фасонні (з потовщеннями, петлями та ін.), текстуровані (високооб'ємні) й армовані, обвиті по всій довжині ін. волокнами або нитками. Лінійна густина (товщина) Н. визначається відношенням її маси (в г) до довжини (в км). Чим більше це відношення, тим Н. товща. Використовуючи різні *переплетення ниток,* виготовляють тканини і трикотаж. Н. застосовують також у виробн. *хутра штучного, нетканих матеріалів,* швейних ниток (ними скріплюють деталі одягу, взуття та ін. виробів), канатів тощо.

НИ́ТЧАСТІ БАКТЕ́РІЇ — бактерії, що утворюють нитки завдовжки до 1 см, розділені перегородками на клітини. Є *аеробами,* хемоорганотрофами (одержують енергію за рахунок окислення органічних сполук), нехвороботворні. Оточені слизовою оболонкою — піхвою. Н. б. розмножуються шляхом фрагментації ниток, а також відщепленням від їхнього кінця клітин — *гонідій,* златних рухатись. У деяких Н. б. спостерігається несправжнє галуження. Найвідомішими Н. б., що живуть у прісній воді, є нитчасті *сіркобактерії* родів Beggiatoa, Thiothrix, Thioploca, нитчасті *залізобактерії* родів Sphaerotilus, Leptothrix, Spirothrix, Clonothrix, Lieskeela. Представники інших родів (напр., Caryophanon, Oscillospira) виявлені в гною, *рубці* жуйних тварин.

Ж. П. Коптєва.

НИ́ФОНТОВА Руфіна Дмитрівна (н. 15.IX 1931, Москва) — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Після закінчення 1957 Театру-студії кіноактора працює в *Малому театрі* (Москва). Ролі: Катерина («Гроза» О. Островського), Одинцова («Батьки і діти» Тургенєва), Комісар («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Ольга, Вероніка («Чому посміхалися зорі», «Сторінка щоденника» Корнійчука), Ілона («Кам'яне гніздо» Вуолійокі), Любов («Любов Ярова» К. Треньова) та ін. З 1955 знімається в кіно. Ролі у фільмах: «Вольниця», трилогія «Сестри», «Вісімнадцятий рік», «Похмурий ранок»; «Помилка Оноре де Бальзака» та «Сім'я Коцюбинських», обидва — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка, та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

НИЧИПОРЕ́НКО Іван Іванович [25.IX (8.X) 1842, Межигір'я поблизу Вишгорода, тепер у складі смт Вишгорода Київ. обл.— 12 (25).I 1910, Київ] — укр. педагог і осв. діяч. У 1863 закінчив Київ. ун-т. З 1865 до 1879 викладав історію і географію в гімназіях Полтави, Немирова, Мурома (тепер Володимир. обл., РРФСР). У 1879—90 був директором *Колегії Павла Галагана* в Києві. Багато уваги приділяв активізації методів навчання, самостійним роботам учнів.

Ю. Й. Гуща.

НИЧИПОРЕ́НКО Сергій Петрович [н. 25.IX (8.X) 1900, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл.] — укр. рад. вчений у галузі колоїдної хімії, доктор тех. наук (з 1960), професор (з 1969). Закінчив (1928) Волинський індустріальний політехнікум. Працював на підприємствах Донбасу, Уралу, Баку, в Експериментальному ін-ті хім. машинобудування (Харків). У 1944—58 — на керівних посадах у М-ві пром-сті буд. матеріалів УРСР, Н.-д. ін-ті буд. матеріалів Академії будівництва і архітектури УРСР, 1959—67 — в Ін-ті заг. і неорганічної хімії, з 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР. Осн. праці — з питань фізико-хім. механіки дисперсних структур та їх застосування у пром-сті. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР, 1969.

НИШ — місто на Пд. Сх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Сербії. Розташований на р. Нишаві. Вузол з-ць і автошляхів. 127,7 тис. ж. (1971). Підприємства маш.-буд., металург., електронної (виробн. телевізорів, радіоприймачів, рентген. апаратів), хім., цем., шкіряно-взут., текст., харчосмакової пром-сті. Ун-т. Поблизу Н.— бальнеологічний курорт Нишка-Баня.

НІАГА́РА-ФОЛС — місто на Пд. Сх. Канади, у провінції Онтаріо. Розташований на лівому березі р. Ніагари, біля *Ніагарського водоспаду.* Мостом сполучається з амер. м. Ніагара-Фолс, що є фактично передмістям м. *Буффало.* 67 тис. ж. (1971). На базі місц. електроенергії розвинута маш.-буд. та хім. пром-сть. З-д по виробництву автомобільного скла. Центр туризму.

НІАГА́РСЬКИЙ ВОДОСПА́Д — водоспад у Пн. Америці, на р. Ніагарі. Козячим островом Н. в. поділяється на 2 потоки: зх. (належить Канаді) — шир. до 800 м, вис. падіння води 48 м та сх. (належить США) — шир. 300 м, висота падіння 51 м. Гідроресурси частково використовуються (ГЕС). В обхід Н. в. споруджено судноплавний канал Уелленд. Туризм.

НІАМЕ́Й — столиця Нігеру. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Нігері. Вузол автошляхів, річкова пристань, аеропорт міжнар. значення. Бл. 300 тис. ж. (1978). У місті працюють газовий, цем., миловарний, борошномельний, молочний, по виробн. пива і безалкогольних напоїв з-ди, металовиробів, меб-

Р. Д. Нифонтова.

Ніагарський водоспад.

Нівелір.

лева, пластмасових виробів, текст. ф-ки. ТЕС. Розвинуті кустарні промисли (гончарні, із золота, срібла та дерева вироби, чинення шкур тощо). Ун-т (засн. 1973). Нац. адм. школа (при ній — б-ка), Нац. школа охорони здоров'я. Бюро геології та гірничої справи. Тех. центр тропічного лісівництва, Ін-т тропічної агрономії та ін. наукові заклади. Нац. музей Нігеру, при ньому — Центр худож. ремесел.

НІБЕЛУ́НГИ — в старовинному нім. епосі міфічний народ карликів, нащадки короля Нібелунга. Див. *«Пісня про Нібелунгів»*.

НІ́БУР (Niebuhr) Бартольд Георг (27.VIII 1776, Копенгаген — 2.I 1831, Бонн) — нім. історик античності. Викладач Берлінського (1810—13) і Боннського (з 1823) ун-тів. Гол. праця — «Римська історія» (т. 1—3) залишилася незакінченою, викладення історії Рима доведено до 241 до н. е. Н.— засновник науково-критичного методу вивчення історії.

НІ́БУР (Niebuhr) Рейнгольд (21.VI 1892, Райт-Сіті, шт. Міссурі — 1.VI 1971, Стокбрідж, шт. Массачусетс) — амер. теолог, представник т. з. діалектичної *теології*. В умовах екон. кризи 1929—33 і розчарування в лібералізмі очолив тих амер. протестантських теологів, які відійшли від *модернізму*. Відмовляючись від ідей соціального прогресу, вдосконалення людської особистості, Н. твердив, що будь-які спроби побудувати справедливий сусп. лад вступають у суперечність із злою і егоїстичною («гріховною») сутністю людини. Тому слід переконати віруючого, що соціальні злигодні в певному розумінні є наслідком зіпсованості його душі, викликати в нього почуття провини перед богом, змусити відмовитися від кардинальних соціальних перетворень і обмежитися повсякденною практичною діяльністю, спрямованою лише на пом'якшення суперечностей, які в принципі не можуть бути розв'язані.

НІВА́ЛЬНИЙ ПО́ЯС (від лат. nivalis — сніговий) — пояс вічних снігів, верхній природний висотний пояс гір, розміщений, як правило, вище кліматичної *снігової межі*. Для ландшафтів Н. п. характерні *сніжники* і *льодовики*, інтенсивне фіз. вивітрювання. Органічний світ бідний. Рослинність розріджена (лишайники, мох, окремі види квіткових рослин), тварини трапляються рідко; мешкають постійно лише деякі види птахів і комах. Нижня межа Н. п. біля Полярного кола проходить на р. м., а в горах Центр. Азії піднімається до 6500 м (місцями вище).

НІВА́ЦІЯ [від лат. nix (nivis) — сніг] — руйнівна дія снігового покриву на гірські породи в процесі *морозного вивітрювання* в умовах попеременного замерзання і танення. Відбувається поблизу *снігової межі*. Переважає гол. чин. у полярних, субполярних і високогірних районах. Н. зумовлює появу відносних знижень, які нерідко перетворюються на *кари* й цирки.

НІВЕЛІ́Р (від франц. niveler — вирівнювати, niveau — рівень) — геодезичний інструмент для визначення різниці висот двох будь-яких точок земної поверхні при *нівелюванні*. Осн. частинами Н. є *зорова труба* й горизонтальний рівень. До Н. додаються ще *рейки нівелірні*. Існують Н.-автомати, що автоматично записують елементи профілю місцевості, баронівеліри тощо. *А. С. Харченко.*

НІВЕЛЮВА́ННЯ — визначення висоти різних точок земної поверхні відносно певної вихідної точки

або над рівнем моря. Один з видів геодезичних вимірювань (див. *Геодезія*). За призначенням розрізняють Н. загальнодержавне і тех. За точністю загальнодерж. Н. поділяють на Н. I, II, III і IV класу; за методами вимірювання — на геом., тригонометричне, барометричне, мех., гідростатичне і радіотех. Загальнодержавне Н. здійснюють з метою створення осн. держ. нівелірних сіток. Тех. Н. застосовують при буд-ві шляхів, каналів, гідровузлів та ін. споруд. Точки Н. закріплюють на місцевості особливими знаками — *реперами*, марками. На території СРСР створено держ. нівелірну сітку високої точності. Геометричне Н. є найточнішим; його використовують при створенні держ. нівелірних сіток. Воно полягає в безпосередньому вимірюванні різниці висот $h = a - b$ точок A і B, розміщених на віддалі не більше 200—300 м (мал.). Таке вимірювання проводять за допомогою *нівеліра* і *рейок нівелірних*. Тригонометричне Н. широко застосовують при топографо-геодезичних роботах. Різницю висот визначають обчисленням, вимірюючи кут нахилу візирної лінії до горизонту за допомогою *теодоліта* і віддаль між точками в горизонтальній площині. Барометричне Н. застосовують при експедиційних дослідженнях місцевості. Здійснюють його за допомогою *анероїдів* і гіпсотермометрів. Різницю висот точок обчислюють за різницею атм. тиску в цих точках. Механічне Н. застосовують у шляховому будівництві. Здійснюють його за допомогою нівелірів-автоматів, які монтують на рамі велосипеда або на автомобілі. Ці нівеліри автоматично викреслюють профіль або зазначають висоти точок. При гідростатичному Н. різницю висот визначають за допомогою шкал двох посудин, наповнених рідиною і з'єднаних гнучким шлангом. Користуються цим методом зрідка. Радіотехнічне Н. застосовують при аерофотознімані та аеровізуальних дослідженнях місцевості. Здійснюють його за допомогою *радіовисотомірів*, які автоматично фіксують висоту польоту літака, і статоскопів. Астрономо-гравіметричне Н. застосовують для вивчення фігури *геоїду* способом вимірювання сили ваги. *А. С. Харченко.*

НІ́ВІНА Людмила Діонисівна (н. 27.XII 1919, Харків) — укр. рад. архітектор. У 1937—46 навчалася на архіт. ф-ті Харків. інж.-буд. ін-ту. З 1946 працює в проектних установах Львова. Серед робіт — Палац культури ім. Ю. О. Гагаріна (1961), лабораторний корпус н.-д. ін-ту буд. матеріалів (1965), забудова житл. районів по вул. Пасічної (1958—60), вул. Терешкової (1965—70), вул. Любинської (1966—72), Сріблястий (1974—78) та ін.; готелі «Львів» (1965), «Інтурист» (1972—75), всі — у Львові й у співавт. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

НІ́ВХИ (застар.— гіляки) — народ, який живе в басейні нижньої течії р. Амуру (Хабаровський край РРФСР) і на о. Сахалін. Чисельність — 4,4 тис. чол. (1979, перепис). Мова — нівхська, яку відносять до *палеоазіатських мов*. Офіційно більша частина Н. вважалася православною, але фактично зберігалися давні реліг. уявлення, *шаманство*. Н., імовірно,— безпосередні нащадки найдавнішого населення басейну р. Амуру та узбережжя Охотського м. До поч. 20 ст. у Н. зберігалися значні пережитки родоплемінного ладу. За Рад. влади докорінно змінилося життя і побут Н. У колгоспах Н. поряд з традиційними заняттями — рибальством, мор. промислом і мисливством — розвиваються городництво і тваринництво. Частина працює в пром-сті. Зросла нац. інтелігенція.

НІ́ВХСЬКА МО́ВА (застар. назва — гіляцька мова) — мова *нівхів*. Традиційно Н. м. відносять до *палеоазіатських мов*. Говорить нею бл. 1,4 тис. чол. (1979, перепис). Зв'язки її з ін. мовами остаточно не встановлено. Ряд дослідників відзначає, що типологічно й матеріально Н. м. близька до *алтайських мов*. Н. м. є мовою аглютинативно-синтетичного типу. Іменник має категорії відмінка, числа й присвійності. Прикметника як окремої частини мови немає. У Н. м. розрізняють три основні діалекти: східно-сахалінський, північносахалінський та амурський. Писемність 1931—53 — на лат. графічній основі, з 1953 — на основі рос. алфавіту. В усній народній поетичній творчості нівхів відбито їхні найдавніші уявлення про будову Всесвіту, про природу, відображено жит-

Ніамей. Будинок Національних зборів.

тя народу. Писемна література зародилася за Рад. влади. Написано п'єси, публіцистичні твори (збірки «Тайга й тундра», 1928—33; «Про наше життя», 1929). Найвизначніший представник нівхської л-ри — В. М. *Сангі*. У своїх творах він зображує істор. минуле нівхів, їхній побут, становлення їх як соціалістичної народності. Опублікував «Нівхські легенди» (1961), «Легенди Ихміфа» (1967) тощо.

Літ.: Панфилов В. З. Грамматика нивхского языка, ч. 1—2. М.—Л., 1962—65.

В. З. Панфілов.

НІГЕР [справж. прізв., ім'я, по батькові — Джанаєв Іван Васильович; 21.X (2.XI) 1896, с. Сіндзісар Нарського повіту, тепер Пн.-Осетинської АРСР—3.V 1947, м. Орджонікідзе] — осет. рад. поет і літературознавець. Друкуватися почав 1920 як поет. Автор поем «Гицці» (1934), «На березі Тереку» (1939), «Червоноармієць буде розповідати» (1945); поеми «Син Уахатага — відважний Гуйман», «Танок Баделяти» (обидві — 1935) та ін. написані на сюжети нар. пісень і переказів. Дослідник творчості К. *Хетагурова*, Ц. *Гадієва*, *нартського епосу*. Перекладач поезій Т. Шевченка.

НІГЕР — ріка в Зх. Африці, в межах Гвінеї, Малі, Нігеру, Беніну та Нігерії. Довж. 4160 км, площа бас. 2092 тис. км². Бере початок на Леоно-Ліберійському масиві, де має назву Джоліба. Впадає в Гвінейську зат. Атлантичного ок., утворюючи заболочену дельту площею бл. 24 тис. км². Гол. притоки: Міло, Бані (праві), Сокото, Кадуна, Бенуе (ліві). У верхів'ї має гірський характер, нижче — рівнинна, лише місцями порожиста.

Ріка Нігер.

Живлення за рахунок літніх мусонних дощів, буває 2 паводки, під час яких вода піднімається на 7—8 м. Пересічна витрата води в дельті до 12 000 м³/с. Н. має значні запаси гідроенергії. Використовується для зрошування; споруджено греблі, канали. Судноплавний від гирла до м. Локоджі, вище — на окремих ділянках. Найбільші міста на Н.— Бамако (Малі), Ніамей (Нігер), у гирлі — Порт-Харкорт (Нігерія).

В. С. Гаврилюк.

НІГЕР, Республіка Нігер — держава в Зх. Африці. В адм. відношенні поділяється на 7 департаментів.

Державний лад. Н.— республіка. Конституцію прийнято 1960. Після військ. перевороту 1974 дію конституції припинено, найвищий орган законодавчої влади — Нац. збори розпущено. Верховна держ. влада належить Вищій військ. раді (ВВР), що складається з представників армії. Голова ВВР виконує функції глави д-ви й уряду (президента).

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Більша частина тер. країни розташована в *Сахарі*. Рельєф переважно рівнинний, вис. 300—500 м, в центрі — підвищене, дуже розчленоване плато Аїр заввишки до 1900 м (г. Багезан — найвища точка Н.). Поклади уранових руд, нафти, фосфоритів, кам. солі, руд олова, вольфраму, ніобію, заліза. Клімат тропічний, жаркий і сухий, на Пд.— субекваторіальний. Пересічна річна т-ра найхолоднішого місяця (грудня, січня) від

Ніамей. Вид частини міста.

+20 до +24°, найтеплішого (травня) від +32 до +34°. Опадів на Пн. і Пн. Сх. менш як 100 мм на рік, на Пд. і Пд. Зх. до 600—800 мм. Бувають багаторічні посухи. Єдина непересихаюча ріка — *Нігер*, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність на кам'янистих і піщаних грунтах, на крайньому Пд.— савана на червоно-бурих грунтах.

Населення. Бл. 50% нас. Н. становлять *хауса*. Живуть також джерма, *сонгаї*, *фульбе*, *туареги*, тубу та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас.— 4 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить понад 8%. Найбільші міста: *Ніамей*, Зіндер.

Історія. Археол. знахідки свідчать, що тер. Н. заселена з періоду *неоліту*. В 7—19 ст. частина тер. Н. входила до складу середньовічних суданських д-в, зх. та пд.-зх. частини — до д-ви *Сонгаї*, окремі райони — до ряду ін. держ. об'єднань. У кін. 19 ст. Н. захопила Франція і включила його 1904 до колонії Верхній Сенегал — Нігер, що входила до колоніальної федерації Франц. Зх. Африки. Народи Н. вели постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання народу джерма 1905, тубу і туарегів 1906—14, туарегів та ін. 1914—17). Після 2-ї світової війни в країні розгорнувся нац.-визвольний рух. У 1947 Н. здобув статус «заморської території» Франції. В 1958 Н. було проголошено «автономною республікою» в складі франц. Співтовариства. 3.VIII 1960 Н. здобув незалежність. Проте уряд Н. дотримувався такої політ. орієнтації, яка виключала можливість радикальних соціально-екон. перетворень. У 1974 в Н. відбувся військ. переворот. Новий уряд Н. засудив антинар. характер скинутого режиму, амністував політ. в'язнів, почав боротьбу проти корупції. В міжнар. відносинах уряд Н. дотримується політики неприєднання. В 1972 Н. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Між Н. і СРСР підписано угоди про торгівлю і культур. співробітництво (1962). З 1960 Н.— член ООН. Н.— член *Ради згоди*, *Загальної афро-маврікійської організації*, *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*. Діяльність політ. партій 1974 заборонено. Об'єднання профспілок трудящих Нігеру засн. 1959.

І. Д. Шевченко.

Господарство. Н.— економічно відстала агр. країна, с. г. якої спеціалізується гол. чин. на вирощуванні арахісу. Після проголошення незалежності іноз. капітал (гол. чин. французький) продовжує утримувати провідні позиції в усіх галузях г-ва, поряд з цим уряд країни вживає заходів щодо створення і розширення держ. сектора. Д-ва контролює (з 1974) виробн. буд. матеріалів, деякі підприємства по обробці с.-г. сировини, частину експортно-імпортних операцій, закупки й продаж арахісу, заохочує розвиток збутової кооперації тощо. В с. г. зайнято 97% самодіяльного населення і створюється бл. 40% валового внутрішнього продукту (1978). Воно не задовольняє потреб країни в продовольстві. Переважає общинне землекористування, невеликі натуральні та напівнатуральні г-ва. В обробітку — 22% тер. Н., з них лише 5 тис. га зрошується. Техніка обробітку землі дуже примітивна. Виробн. арахісу, яке на поч. 70-х рр. становило бл. 50% вартості товарної с.-г. продукції, внаслідок тривалих посух знизилося з 312 тис. т 1966/67 до 73,7 тис. т 1977/78. З товарних культур вирощують також бавовник, тютюн, фініки, овочі; для власного споживання — просо, сорго, маніок, рис, цукр. тростину, батат, ямс. Поширене пасовищне кочове та напівкочове тваринництво, значної шкоди якому також завдають посухи. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 2,99

Герб Нігеру.

НІГЕР

Площа — 1267 тис. км²

Населення — бл. 5,3 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Ніамей

Караван у пустелі.

(проти 4,2 млн. 1972), овець і кіз — 9,5 (проти 9,1 млн.). Щорічний вилов риби пересічно 12 тис. т. Пром-сть представлена гол. чин. гірничодобувною галуззю та галузями, що переробляють місц. с.-г. сировину. Розробляють родовища урану (1978 вироблено 2250 т уранового концентрату), видобувають також олов'яну руду, кам. сіль, соду. Невеликі підприємства по очистці арахісу, рису, бавовни та ін., а також текст., цем., шкіряної галузей, ф-ки металовиробів та виробів з пластмаси, мінеральних добрив. Розвинуті кустарні промисли. В 1978 було вироблено 45,5 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Ніамей. З-ць в країні немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довж. автошляхів (тис. км, 1978) — понад 18, у т. ч. асфальтованих — понад 2. У Ніамеї — міжнар. аеропорт. З Н. вивозять урановий концентрат (бл. 75% вартості експорту), арахіс та ін. с.-г. продукти, живу худобу; довозять транспортні засоби, машини, нафтопродукти, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — Франція та Нігерія. Підтримуються зовнішньоторг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Грошова одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 3,7 тис. лікарняних ліжок (8,3 ліжка на 10 тис. ж.); бл. 90% ліжкового фонду належить д-ві; мед. допомогу 1976 подавали 110 лікарів (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 6 зубних лікарів, 8 фармацевтів. У 1976 в Ніамеї відкрито Вищу школу для підготовки лікарів.

А. М. Сточик.

Освіта наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 94% нас. було неписьменним, поч. школою було охоплено 13% дітей віку поч. навчання. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 7 (4 + 3). Поряд з державними є приватні школи. В 1977/78 навчальному році у початкових школах налічувалося 177,6 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 21,9 тис. У Ніамеї містяться: ун-т (засн. 1971; статус ун-ту з 1973; 1978/79 навч. р.— 850 студентів), Нац. адм. школа (засн. 1963). Наук. заклади: Геол. служба, дослідний ін-т гуманітарних наук при ун-ті (засн. 1976), Нац. дослідний ін-т с. г., ветеринарна лабораторія, усі — в Ніамеї. Б-ки: ун-ту, Нац. адм. школи, Регіонального центру досліджень і документації в галузі фольклору; архів (засн. 1913), Нац. музей (засн. 1959), усі — в Ніамеї.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалися 1 щоденна, 1 щотижнева газети та 6 ін. періодичних видань. Газети: щоденна «Сахель» (з 1960) та щотижнева «Сахель хебдо» (з 1961) — урядові, видаються франц. мовою, тираж — по 3 тис. прим. «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Ніжер» («Офіційний вісник республіки Нігер», з 1933) — урядовий щомісячник, тираж — 1 тис. прим. У 1967 створено урядову службу — Управління радіомовлення і телебачення Н. Радіопередачі ведуться франц. та п'ятьма місц. мовами.

Архітектура та декоративно-ужиткове мистецтво. Нар. житло Н. на Пд. Зх.— солом'яні хатини, на Сх.— глинобитні або кам. будинки з трав'яною покрівлею, на Пн.— намети, вкриті шкірами. В містах — будинки і мечеті з банко (суміш глини з соломою), нові квартали забудовують спорудами сучас. архітектури. В Н. поширені худож. ремесла — виготовлення сумок, сандалій, посудин, намиста з шкіри, оздоблені тисненням, плетіння, гончарство, ткацтво (тканини яскраво розписують). Центрами, де працюють нар. майстри, є Агадес, Зіндер, Ніамей, Тахуа.

Музика, театр, кіно. Музика Н.— синтез традиц. мист. народів хауса, джерма, сонгаї, капурі, фульбе, туарегів. Носіями муз. культури були профес. співаки й музиканти — гріоти. Муз. інструменти: дундун, гуду-гуду, барабани (в хауса — об'єднані в ансамблі), комбі, отебель, лютні гондже (у джермі та сонгаї), кунтуги, ріжки, тріскачки. Після 1960 створено ряд ансамблів традиційної музики (композитори Іса Хамані, Ібрахім Арба, Махамууду), розвиваються нові види музики — естрадні пісні, музика до кінофільмів (композитор Дауд Різо та ін.), муз. освіта. Проводяться фестивалі музики й танцю (в Ніамеї, Мараді та ін.).

Розвиток театр. мист. Н. пов'язаний з країнами Пн. Африки. В Н. «мандрівні комедіанти» з ляльками розігрували *фарси* на побутові теми. Сучас. театр розвинувся лише в 50-х рр. 20 ст. при культур. центрах. Перший драматург — Дандобі Махаман, який написав п'єси «Пригоди кози» та «Легенда Кабрін Кабра». Найпопулярніший театр. колектив — «Амікаль Ніамея». В його репертуарі — п'єси «Дзеркало», «Соні Алі Бер» Бубу Хама. З 1964 щорічно проводяться театральні тижні. Поширені фольклорні програми (істор. драма «Танімуне» Андре Саліфу). Кіно бере початок з 1957, коли франц. режисер Ж. Руш зняв тут фільм «Я — чорний». З 1961 виходять документальні фільми кінематографістів Н. («Ауре», реж. М. Алассан); серед фільмів — «Кабас-кабо» (1969), «Шайтан» (1974; обидва — реж. Умару Ганда), «Дружина, вілла, машина, гроші» (1971, реж. М. Алассан). У 1970 виникла Асоціація нігерських кінематографістів.

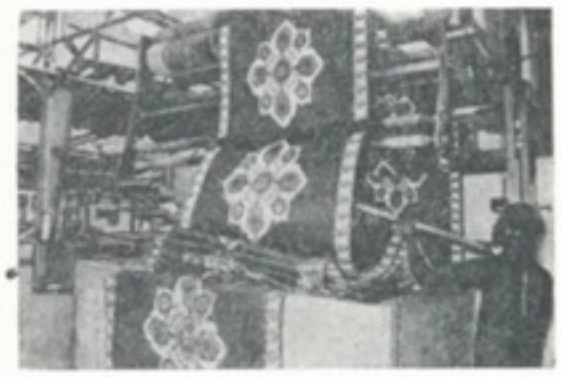

В одному з цехів текстильного комбінату «Нітекс» поблизу міста Ніамея.

НІГЕ́РІЯ, Федеративна Республіка Нігерія — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається водами Гвінейської зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 19 штатів. Карти див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Державний лад. Н.— республіка. За формою держ. устрою — федерація. Входить до Співдружності, очолюваної Великобританією. Згідно з чинною конституцією 1979 глава д-ви й уряду — президент, який обирається населенням строком на 4 роки. Законодавчу владу здійснюють Нац. збори, що складаються з двох палат: сенату (95 членів; по 5 сенаторів від кожного штату) і палати представників (450 депутатів). Обираються населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу в штатах здійснюють губернатори, яких призначає глава уряду, законодавчу — Палата зборів штату.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низовинні, місцями заболочені, на Зх. численні *лагуни*. Рельєф переважно рівнинний. Більша частина тер. Н. — хвилясте плоскогір'я заввишки 350—600 м з окремими останцевими гірськими масивами (плато Джос, Йоруба, Уді, Шебші та ін.) заввишки до 2042 м (пік Фогель — найвища точка країни). На Пд.— низовинна примор. рівнина. Надра Н. багаті на нафту і газ, є також поклади кам. та бурого вугілля, олов'яна, заліз., вольфрамова, ніобієва, молібденова,

Нігер.
Урановий рудник в Арлі

уранова, свинцева, цинкова, титанова руди, золото, фосфорити, вапняки. Клімат екваторіальний, мусонний. На всій тер. Н. пересічна річна т-ра перевищує +25°. Опадів на Пн. до 500 мм на рік, у центр. частині 1000—1350 мм, на узбережжі до 4000 мм. Річкова сітка густа, річки повноводні, найбільші з них — *Нігер* та його притока Бенуе. Поширені червоні, червоно-бурі й червоно-жовті латеритні грунти. Рослинний покрив — *савана*, на Пд.— вологі тропічні ліси з цінними породами дерев (кайя, сапеле, іроко, опепе та ін.), на узбережжі — мангрові зарості.

Населення. Н.— найбільша за кількістю населення афр. країна. Її населяють понад 200 народів, які говорять різними мовами. Найчисленніші з них *хауса, йоруба, ібо, фульбе, канурі*. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас.— 86 чол. на 1 км² (1973, перепис). Міське населення становить 23%. Найбільші міста: *Лагос, Кано, Ібадан, Огбомошо*.

Історія. Перші поселення на території сучас. Н. належать до періоду *палеоліту*. Не пізніше 8—10 ст. н. е. тут утворилися ранньокласові д-ви (Хауса, Канем-Борну, *Бенін*). У 1472 на тер. Н. з'явилися португальські, а 1553 — англ. колонізатори. В 1861 англійці захопили Лагос, в кін. 70-х рр. 19 ст.— басейн р. Нігер, у кін. 19 ст.— Бенін, на поч. 20 ст. встановили контроль над тер. пн. Н. З 1914 вся тер. сучас. Н. стала називатися «Колонія та протекторат Нігерії». Населення Н. не раз повставало проти колонізаторів (повстання 1907—08 в Лагосі, 1908—13 у містах пд. Н., 1918 в зх. Н., 1929 в Абі та ін.). Нац.-визвольний рух посилився після 2-ї світової війни 1939—45. 1.X 1960 Н. здобула незалежність, залишившись у складі *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Цього самого року Н. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 1.X 1963 Н. було проголошено федеративною республікою. В період 1-ї республіки (1963—66) уряд Н. відображав інтереси феод.-поміщицьких верств і дотримувався прозахідної орієнтації, що викликало невдоволення прогресивних сил. 15.I 1966 в Н. відбувся військ. переворот. Н. було проголошено унітарною республікою. Непослідовна політика нового уряду знову призвела (29.VII 1966) до військ. перевороту. Було відновлено федеративну форму правління (2-а республіка), усунуто від керівництва д-вою феод.-компрадорські елементи. Іноз. монополії, які прагнули перешкодити незалежному політ. і екон. розвиткові Н., взяли курс на розкол країни. Вони підтримали сепаратистський заколот у сх. Н. (1970—75) з метою відділення її від федерації і створення т. з. Республіки Біафра. В серед. 1975 в Н. загострилася внутріполіт. обстановка. 29.VII 1975 в країні відбувся військ. переворот. До влади прийшов уряд ген. М. Мохаммеда, який проводив прогресивну політику. 13.II 1976 реакційні проімперіалістичні кола зробили спробу здійснити держ. переворот, вбили М. Мохаммеда. Проте віддані уряду війська заарештували заколотників. Протягом 1976—79 в Н. здійснено ряд прогресивних перетворень. 1.X 1979 військ. уряд передав правління цивільному урядові. У внутр. політиці взято курс на розвиток національної економіки. В зовнішній політиці Н. виступає проти расизму, колоніалізму та підступів імперіалістичних сил на африканському континенті, дотримується *некриєднання політики*, розвиває взаємовигідні екон. зв'язки з багатьма країнами, в т. ч. з СРСР. Між Н. і СРСР підписано ряд екон., торг. і культур. угод (1968, 1970, 1971, 1978, 1979). З 1960 Н.— член ООН. Н.— член *Організації африканської єдності, Економічного товариства країн Західної Африки*.

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Національна партія Нігерії, засн. 1978. З 1979 — правляча. Спирається гол. чин. на мусульман пн. штатів. Нігерійська партія єдності, засн. 1978. Нігерійська народна партія, засн. 1978. Партія народного відродження, засн. 1978. Народна партія Великої Нігерії, засн. 1978. Нігерійський конгрес праці — єдиний профцентр. Засн. 1978.

Господарство. Н.— агр. країна з відносно розвинутою добувною, особливо нафтодобувною пром-стю. Структура економіки Н. склалася в умовах тривалого колоніального панування англ. монополістичного капіталу, спеціалізуючись на вирощуванні окремих експортних с.-г. культур та видобуванні мінеральної сировини. Після проголошення 1960 незалежності в країні розпочався процес створення нац. економіки. З 70-х років уряд Н. вживає деяких заходів щодо ослаблення залежності країни від іноз. капіталу. Створюється і зміцнюється держ. сектор, розвивається обробна пром-сть, вдосконалюється її структура, націоналізовано окремі галузі промсті тощо. Проте іноз. капітал продовжує утримувати значні позиції в економіці країни. В капіталістич. світі Н. посідає одне з провідних місць за виробн. продуктів олійної пальми, бобів какао, арахісу, натурального каучуку, видобуванням нафти, виробн. олов'ян. концентрату, ніобію. Різнобічну підтримку Н. в розвитку нац. г-ва надає Рад. Союз, з допомогою якого збудовано нафтопровід, в Аджаокуті споруджується (1981) великий металург. комплекс, проводяться геологорозвідувальні роботи, підготовка кваліфікованих кадрів тощо.

С. г., в якому зайнято бл. 70% економічно активного населення, поки що лишається основою економіки країни. Частка його у валовому внутр. продукті поступово зменшується і 1978/79 становила 18,4% проти 61,2% 1960. Поширене общинне землеволодіння, подекуди збереглися феод. пережитки. Переважають невеликі сел. г-ва, розширюється капіталістичний сектор. Провідна галузь с. г.— рослинництво. Гол. експортні культури (закуплено у населення; тис. т, 1978): олійна пальма (пальмісти— 239), какао (бобів какао — 160), арахіс (140), бавовник (бавовникусирцю — 117), каучуконоси (каучуку — 58). Для власного споживання вирощують просо, сорго, кукурудзу, ямс, касаву, рис, маніок, цукр. тростину тощо. Тваринництво екстенсивного характеру. Розводять (поголів'я, млн., 1978): велику рогату худобу — 11,5, овець — 8,5, кіз — 23,6, свиней — 1,0, домашню птицю та ін. Розвинуте рибальство (1,1 млн. т риби, 1978).

Частка пром-сті становить понад 50% валового внутрішнього продукту (1977), у т. ч. добувної — понад 40%. В ній зайнято бл. 20% самодіяльного населення. Найшвидшими темпами розвивається нафтодобування, частка держави в якому з 1976 становить 58%. Нафту переробляють на заводах у Варрі та поблизу Порт-Харкорта. Видобувають також природний газ, олов'яну та ніобієву руди, кам'яне вугілля, у невеликій кількості — вольфрам, тантал, торій, циркон, поліметалеві руди, золото тощо. Серед галузей обробної пром-сті найбільш розвинуті текст. та харчова (олійницька, пивоварна, тютюнова, м'ясоконсервна, сококонсервна, борошномельна, цукр., по переробці бобів какао).

Окремі підприємства оловоплавильної, сталепрокатної, металообр. (складання автомобілів, тракторів, велосипедів, швейних машин, радіоапаратури, виробн. сталевих труб), хім. (виробн. пластмас, синтетичного волокна, лаків, фарб та ін.), деревообр., целюлозно-паперової, цем., бавовноочисної, шкіряно-взут. пром-сті; виробн. шин з натурального каучуку. В 1978 вироблено 3,5 млрд. кВт · год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центри: Лагос, Ібадан, Порт-Харкорт, Кадуна. 80% перевезень припадає на автомоб. та залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 3,5, автошляхів — 104,3, у т. ч. з бітумним покриттям — 29,0. Осн. мор. порти — Лагос та Порт-Харкорт. У Лагосі, Кано та Ілоріні — міжнар. аеропорти. З Н. вивозять нафту (понад 90% валютних надходжень), арахіс, боби какао, продукти олійної пальми, олово, ніобій, каучук тощо; довозять машини й устаткування, товари широкого вжитку, хімікати, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Великобританія, Франція, ФРН, Японія. Розвиваються зовнішньоторг. відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами.

Грош. одиниця — найра. 1 найра = 1,6 дол. США (1980).

Л. Л. Фітуні.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в Н. було 53,9 тис. лікарняних ліжок (8,6 ліжка на 10 тис. ж.), понад 60% ліжкового фонду — в держ. лікарнях; мед. допомогу подавали 1977 4,2 тис. лікарів (0,6 лікаря на 10 тис. ж.), 168 зубних лікарів, 1,5 тис. фармацевтів. Лікарів готують мед. ф-т ун-ту в Ібадані, школи в Ла-

Герб Нігерії.

НІГЕРІЯ

Площа — 923,8 тис. км²

Населення — 79,7 млн. чол. (1973. перепис)

Столиця — м. Лагос

Видобування основних видів мінеральної сировини

Сировина	1970	1978
Нафта, млн. т	54,1	115 *
Природний газ, млн. м³	81,0	70,0
Олов'яна руда, тис. т	8,0	4,4
Ніобіт (колумбіт), тис. т	1,4	0,8

* 1979.

Декоративна маска із слонової кістки. 16 ст.

Маска народу екої. Дерево.

У. Океке. Молода дівчина. Акварель. 1963.

госі й Зарії. В 1969 було поставлено з СРСР мед. устаткування, 1968 і 1970 — медикаменти, перев'язні засоби, 1971 — вакцина для боротьби з епідемією холери.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина нас. Н. лишається неписьменною (70% у 70-х рр.). У 1976 проголошено заг. поч. навчання. Здійснюється перехід до нової системи нар. освіти, яку становлять 6-річна поч. школа, 3-річна молодша серед. і 3-річна старша серед. школи. Викладання нац. мовами хауса, йоруба та ібо. В 1978/79 навч. р. поч. школою було охоплено 11,4 млн. дітей, серед. школою — 530 тис. Розвивається профес. освіта. Вищу освіту здобувають у 13 ун-тах і 7 коледжах університетського рівня. Найбільші вузи: Ібаданський ун-т (засн. 1962; 1978/79 навч. р.— 8,8 тис. студентів; до складу ун-ту входять ін-т дослідження Африки, ін-т педагогіки, охорони здоров'я дітей), ун-т у Лагосі (засн. 1962; 1978/79 навч. р.— 5,8 тис. студентів), Ун-т ім. Ахмаду Белло в м. Заріа (засн. 1962; 1977/78 навч. р.— 13,6 тис. студентів), Нігерійський ун-т у м. Нсукка (засн. 1960; 1978/79 навч. р.— 6,2 тис. студентів). Планує і координує наук. дослідження Рада з науки і техніки (засн. 1970). Працюють Федеральний ін-т пром. досліджень в Ошоді (засн. 1955), Федеральний центр с.-г. досліджень у Моорі (засн. 1910), н.-д. ін-т бобів какао в Ібадані, Нігерійський ін-т пальмової олії в Беніні, Нігерійський ін-т соціальних та екон. досліджень в Ібадані. В 1977 засн. Нігерійську академію наук в Ібадані. Діють також наук. т-ва і асоціації. Найбільші б-ки містяться при ун-тах, Нац. б-ка — в Лагосі. Музеї: Нац. музей у Лагосі, Музей старожитностей у Беніні, музей у Ife тощо.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося понад 100 періодичних видань заг. тиражем понад 1 млн. примірників. Найзначніші газети: щоденні «Дейлі таймс» («Щоденний час», з 1925) — урядова, «Найджіріан трібюн» («Нігерійська трибуна», з 1949), «Дейлі Скетч» («Щоденний нарис», з 1964), «Нью найджіріан» («Новий нігерієць», з 1965); щотижнева «Санді таймс» («Недільний час», з 1953), всі — англ. мовою. Нац. інформ. агентство — Агентство новин Нігерії засн. 1976, діє з 1979. Радіомовлення — з 1935, телебачення — з 1959. З 1957 діє Федеральна радіокорпорація (попередня назва — Нігерійська радіомовна корпорація). Передачі ведуться англ., араб., франц., нім. і місц. мовами.

Література Н. розвивається мовами йоруба, ібо, хауса. Більшість письменників пише англ. мовою. В кін. 19 — на поч. 20 ст. зародилася публіцистика. В 20—40-х рр. була поширеною громадян. поезія, найяскравіший представник якої — Д. Ч. Осадебей. У 30-х рр. відбувалося становлення драматургії. В 50-х рр. з прозовими творами, що значною мірою спиралися на фольклор йоруба, виступив А. Тутуола. Автор першого роману в л-рі Н. «(Люди міста», 1954) — С. Еквенсі. Нові мотиви, підвищена увага до внутр. світу людини притаманні поезії того часу. З кін. 50-х рр. значне місце в л-рі займає соціальна тематика. В 60-х рр. все більшого значення набуває розробка проблем побудови нового суспільства, боротьби нового з старим, ліквідації патріархальних і колоніальних пережитків. Письменники все частіше аналізують складний процес сусп. розвитку й зростання самосвідомості африканців. Найпомітнішими в л-рі стали романи «Все руйнується» (1953), «Спокою більше немає» (1960), «Стріла бога» (1964), «Людина з народу» (1966) Ч. Ачебе, «Інтерпретатори» (1965) та «Час беззаконня» (1969) В. Шоїнки, повість «Голос» (1964) Г Окари. В 70-х рр. виступили молоді прозаїки К. Омотосо і О. Мезу. В кращих зразках поезії Н. поєднано традиції нар.-пісенної афр. творчості та світової англомовної поезії. Найвідоміші поети. В. Шоїнка, Г. Окара, Дж. П. Кларк та К. Окігбо (1932—67). Крім яскраво виражених політ. віршів, їм належать також твори, в яких широко використано міфологію народів Н. Розвиток драматургії пов'язаний з іменами Дж. П. Кларка і В. Шоїнки, п'єси якого «Танок лісів» (1960), «Дорога» (1965), «Жнива Конгі» (1968) поставлено в багатьох країнах Африки і за її межами. Вірші Г. Окари в перекладі укр. мовою опубліковано в журн. «Всесвіт» (1975. № 12).

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житла Н. різноманітні — прямокутні чи круглі (дерев'яні, глинобитні), вкриті соломою або пальмовим листям й оздоблені орнаментальним і фігурним різьбленням будинки. В 13—15 ст. розвивалися міста з регулярним плануванням у пд. районах та радіальним — у північних, будували мечеті, прямокутні в плані, часто без мінаретів. У кін. 19 ст. у формах будівель Н. з'явилися елементи латиноамер. *барокко,* згодом — сучас. європ. архітектури. Місц. архітектори (О. Олумуїва, А. Аджемі) широко застосовують скульптурний декор.

З часів культури Нок збереглися теракотові статуетки, з перших століть н. е.— фігурки людини з бронзи. Значного розвитку досягла скульптура *Беніну* й Ife (12—17 ст.), ритуальні маски. Серед нар. ремесел поширені різьблення на дереві, ювелірна справа, виготовлення вибивних тканин, гончарство тощо. Після проголошення незалежності країни з'явилося профес. мист. (живописці У. Океке, А. Онаболу, І. Грілло; скульптори О. Ідах, Ф. Ідубор, А. Аканджі, Б. Енвонву, Б. Осабе; графік І. Вангбоже).

Музика. Культова музика розвинулася в епоху середньовіччя. «Мовою барабанів» музиканти передавали найважливіші події, легенди й міфи. В 19 ст. діяльність католицьких місіонерів призвела до відмирання культової музики. З серед. 20 ст. поширились європ. муз. інструменти, виникли нові муз. форми, основані на афр. нар. музиці. В 60—70-х рр. з'явилися твори профес. композиторів Акіна Юби, Фели Сованде, Сема Акробота та ін. Щорічні фестивалі музики й танцю організують Філармонічний хор Ібадана, Хорове т-во ун-ту Ife, Нігерійське муз.-культурне т-во в Лагосі.

Театр Н. бере початок з побутових й обрядових танців. У дні свят влаштовуються театралізовані процесії. На поч. 20 ст. розвинувся театр європ. типу. Одним із засновників театру на мові йоруба був Г. Огунде (1944—45 він організував пересувний театр; з 1960 ця трупа стала професійною). В 50-х рр. 20 ст. К. Огунмола заснував пересувний театр, для якого пише п'єси Д. Ладіпо. З кін. 50-х рр. почав активно розвиватися аматорський театр, чому допомогла діяльність Ібаданського коледжу (1955 споруджено «Артс тіетр», 1962 створено школу драми). З аматорських труп найвідоміша «Маски, 1960» (керівник — В. Шоїнка). В 1964 з цієї трупи створено профес. трупу «Орісун тіетр» (працювала до 1969). Найвідоміші аматорські трупи Лагоса: «Театральна майстерня» (керівник — С. Ійаму, створено 1962), «Нігерійський плейхаус» (керівник — К. Екійе, створено 1968) та ін. У кожному штаті Н. є Рада мистецтв, яка сприяє розвитку аматорських колективів.

Кіно. В 1947 було організовано англ. кінокомпанію (з 1950 наз. «Федерал філм юніт»). З серед. 60-х рр. з'являються кадри нігерійських кінематографістів, які здобули освіту в європ. кіношколах. Деякі фільми Н. демонструвалися на міжнар. кінофестивалях, зокрема в Ташкенті та Москві («Боротьба за свободу», 1979). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Нигерия. Современный этап развития М., 1978; Тимофеев А. И. Нигерия: этапы развития. М., 1978; Зотова Ю. Н. Традиционные политические институты Нигерии. Первая половина XX в. М., 1979; Русаков Е. П. Экономическая история Федеративной Республики Нигерии. М., 1971; Вавилов В. Н. Проза Нигерии. М., 1973; Вавилов В. Н., Щеглов Ю. К. Литература Нигерии. В кн.: Современные литературы Африки. М., 1973; Вавилов В. Н. Роль фольклора в становлении нигерийского романа. В кн.: Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Вознесенская Ю. А., Эльвова В. А. Писатели Нигерии. 1960—1977. Биобиблиографический справочник. 1960—1977. М., 1979; Воронина В. Л. Архитектура Западной и Восточной Африки. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т 10. М., 1972.

НІ́ГЕРО-КОРДОФА́НСЬКІ МО́ВИ, конго-кордофанські мови — сім'я мов корінних народів Африки. Н.-к. м.— одна з чотирьох сімей, на які амер. лінгвіст Дж. Грінберг ділить усі африканські мови. За його теорією, Н.-к. м. розгалужуються на дві гілки: кордофанську (мови коаліб, гегалі, талоді, тумтум тощо) й нігеро-конголезьку. Нігеро-конголезькі мови він поділяє на 6 груп: зх.-атлантичну (мови фула, волоф, серер та ін.), манде (бамбара, менде тощо), гур, або вольтійську (мосі, грусі, догон та ін.), ква, або гві-

нейську (мови еве, *йоруба*, едо тощо), бенуе-конголезьку (мови тив, бітаре та ін., а також мови *банту*), адамауа-убангійську, або адамауа-східну (мови чамба, мумуйє, санго, занде тощо). За типологією Н.-к. м. різноманітні: аглютинативні, ізолюючі, деякі з них — флективні. Для більшості Н.-к. м. характерна система *іменних класів*. *В. Я. Порхомовський.*

НІГІЛІ́ЗМ (від лат. nihil — ніщо, нічого) — заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, принципів, законів, авторитетів, традицій тощо. На ранніх етапах заг.-демократичного революц. руху Н. може відігравати певну прогресивну роль, оскільки висловлює негативне ставлення до відживаючого реакц. сусп. ладу, як це було в Росії в 60-х рр. 19 ст., коли виразником Н. була передова різночинна інтелігенція. Але загалом Н., для якого характерна відсутність чіткої позитивної програми, є реакційним явищем, оскільки огульно заперечує цінності людської *культури* і *моралі*, *норми права* тощо і є виявом кризи соціальних цінностей бурж. суспільства. Н. характерний, зокрема, для *ніцшеанства*, *екзистенціалізму*.

НІГМА́ТІ Рашит [справж. прізв., ім'я, по батькові — Нігматуллін Рашит Нігматуллінович; 27.I (9.II) 1909, с. Дінгізбай, тепер Большечерніговського р-ну Куйб. обл.— 13.X 1959, Уфа] — башкирський радянський поет, народний поет Башкирської АРСР (з 1959). Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1926. Перша збірка віршів — «Вступ» (1933). У поемах «Голос історії» (1934), «Життя, народжене бурею» (1936), «Чудові долини Ак-Їделі» (1940) та ін. оспівував героїчну боротьбу башк. народу за нове життя. Автор «Поеми про героя» (1941), героїко-патетичної поеми «Убий, сину мій, фашиста!» (1942). Тема праці рад. людей звучить у поемі «Дівчина із Сакмара» (1952), зб. віршів «Слово привіту» (1955) та ін. Поема «Із іскри полум'я» присвячена В. І. Леніну. Виступав як драматург. Писав твори для дітей. Дружба башк. та укр. народів відображена в поемі «Більшовик» (1948), у віршах «Україна», «Ми стоїмо за мир». Переклав поему «Катерина» Т. Шевченка. Нагороджений двома орденами, медалями.

НІ́ГТІ — щільні рогові пластинки, що вкривають тильну поверхню кінцевих фаланг пальців у напівмавп, мавп і людини. Являють собою видозмінені *кігті*. Нігтьова пластинка міститься на нігтьовому ложі (ділянці *дерми*) і оточена шкірною складкою — нігтьовим валиком. Розрізняють передній вільний край Н., тіло Н. і задню частину Н.— його корінь, який заходить під задню частину нігтьового валика. Ділянка нігтьового ложа, на якій міститься корінь Н., є місцем росту Н. Швидкість росту Н. становить 0,1—0,2 мм на добу. Повне оновлення Н. відбувається протягом 95—115 днів. Ураження Н. поділяють на оніхії (ураження самого Н.) та пароніхії (ураження нігтьового валика).

НІДЕРЛА́НДИ, Королівство Нідерландів (неофіц. назва — Голландія) — держава в Зх. Європі. На Пн. і Зх. омивається Північним м. До складу Н. входять Зх.-Фризькі о-ви. В адм. відношенні поділяється на 11 провінцій.

Державний лад. Н.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1887 (з доповненнями і змінами 1920—65). Глава д-ви—король (королева). Законодавчу владу здійснюють король і двопалатний парламент — Генеральні штати. Перша (верхня) палата (75 депутатів) обирається провінційними штатами (виборними органами самоврядування провінцій) на 6 років; 37 або 38 депутатів переобираються кожні 3 роки. Друга (нижня) палата (150 депутатів) обирається населенням строком на 4 роки. Виконавча влада належить урядові — Раді міністрів, очолюваній прем'єр-міністром.

Краєвид на півночі країни. Амстердам. На одній з вулиць міста.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками та бухтами. Вздовж берегів — дюни, *вати*. Бл. 40% тер. країни лежить нижче рівня моря. Споруджено численні греблі і дамби, що захищають прибережні низовини (*марші* та *польдери*) від затоплення. В рельєфі переважають погорбовані низовинні рівнини. Поклади природного газу, кам. вугілля, нафти, кам. солі, каоліну. Клімат морський. Пересічна т-ра липня +16, +17°, січня — від +1 до +3°. Опадів 650—750 мм на рік. Багато повноводних річок та озер. На Пд. Зх.— пониззя *Рейну*, *Маасу* і Шельди. Поширені дерново-підзолисті, в примор. частині — родючі мулисті грунти маршів. Природна рослинність значно змінена людиною. Під лісами — бл. 8% площі країни (на Пд. збереглися дубові та букові гаї, на дюнах — штучні насадження з сосни і тополі). Створено 3 нац. парки (Велювезом, Кеннемерські дюни, Хоге-Велюве) й 8 заповідників.

Населення. Понад 96% нас. становлять *голландці* й споріднені з ними *фламандці* та *фризи*. Живуть також німці та інші. Офіц. мова — нідерландська (голландська). Пересічна густота населення — 342 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 78%. Найбільші міста: *Амстердам*, *Гаага*, *Роттердам*, *Утрехт*, *Ейндховен*.

Історія. Тер. Н. було заселено ще за часів *неоліту*. У 2-й пол. 1-го тис. до н. е. тут жили кельтські племена (див. *Кельти*), яких на поч. н. е. витіснили *германці*. В 1 ст. до н. е. частина тер. Н., яку заселяли герм. племена, ввійшла до складу Рим. імперії. У 3—4 ст. на тер. Н. оселилися *франки*, сакси і фризи. У 5 ст. тер. Н. увійшла до *Франкської держави*, за *Верденським договором 843* — до володінь Лотаря I. В 10—11 ст. на тер. Н. виникли перші самостійні феод. володіння: *Фландрія*, Голландія, Гелдерн, Зеландія, Утрехт та ін.

З 12 ст. почався швидкий розвиток міст, які стали центрами ремесла й торгівлі. Утворення *Ганзи* сприяло поширенню товарно-грошових відносин і зростанню міст. Протягом 12—14 ст. між окремими князівствами точилася гостра міжусобна боротьба за владу, яка значно ослабила Н. Політ. роздробленість, а також *Столітня війна 1337—1453* призвели до підкорення Н. в 1-й пол. 15 ст. герцогами Бургундськими (див. *Бургундія*). З кін. 15 ст. Н.— під владою *Габсбургів*, з 1556, після розпаду імперії *Карла V*,— під владою Іспанії. В кін. 15 — на поч. 16 ст. в Н., завдяки швидкому розвиткові міст, їхнім міжнар. зв'язкам, зародженню торг.-ремісничого устрою, що прийшов на зміну феод.-лицарському, а також завдяки вигідному місцеположенню Н. (між Францією і Німеччи-

Герб Нідерландів.

НІДЕРЛАНДИ

Площа — 41,2 тис. км² (з внутрішніми водами)

Населення — 14,1 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Амстердам, резиденція короля та уряду — м. Гаага

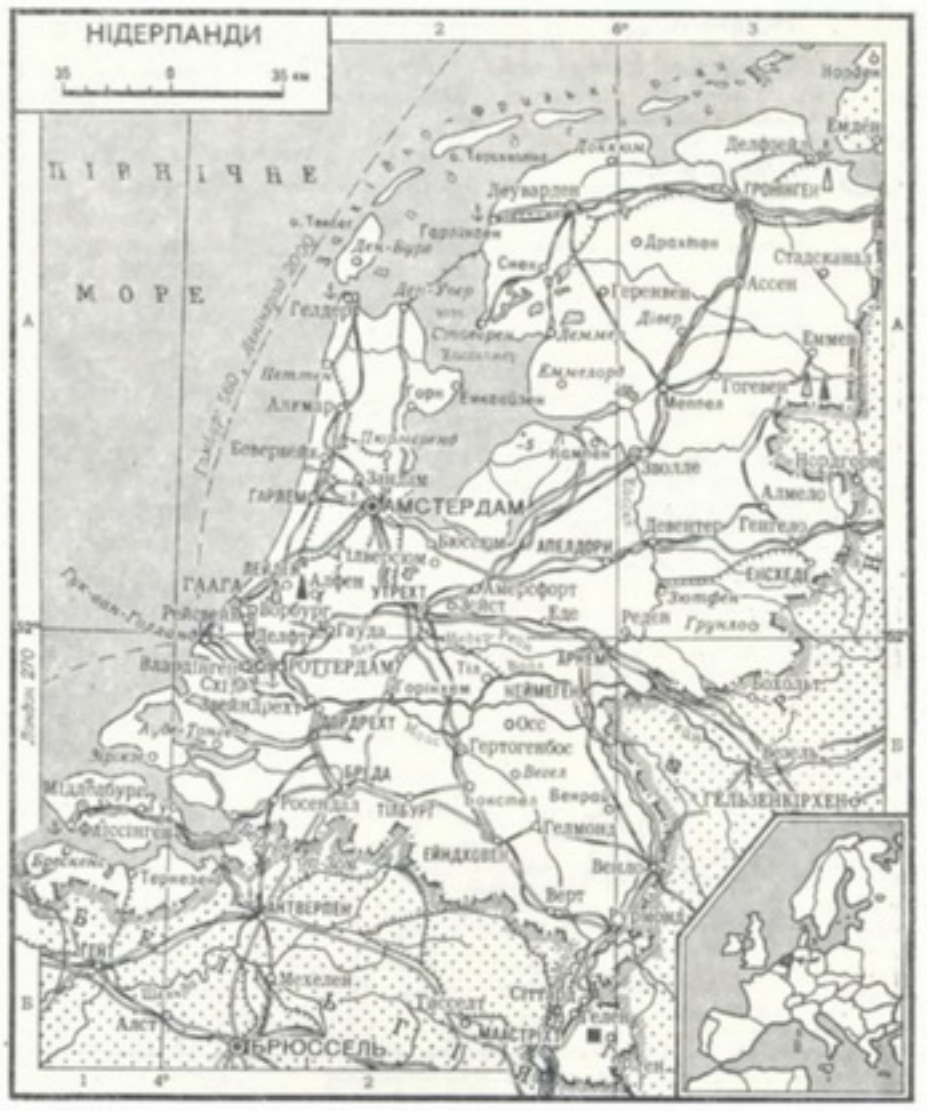

вою), відбувався швидкий розвиток капіталістичних відносин, з'явилися перші в Європі *мануфактури*. Однак капіталістичний розвиток гальмувався пануванням ісп. абсолютизму й католицької церкви, проти яких в серед. 16 ст. розгорнувся широкий нар. рух, що поклав початок першій бурж. революції в Європі (див. *Нідерландська буржуазна революція 16 століття*). Гегемоном революції виступила молода буржуазія, ідеологією якої став *кальвінізм*. Після революції, що перемогла тільки на Пн. країни, відбулося відособлення Пн. і Пд. Н.: на Пн. утворилася суверенна д-ва — Республіка Сполучених провінцій (див. *Утрехтська унія 1579*), яка з 17 ст. дістала назву Голландія, пд. частина залишилася під владою Іспанії. Перемога революції сприяла швидкому капіталістичному розвиткові країни. В 17 ст. Н.— одна з найпередовіших д-в Європи, з розвинутою торгівлею і мореплавством, — почали широкі колоніальні загарбання, гол. чин. у Пд.-Сх. Азії (див. *Ост-Індські компанії*). В 1795—1813 Н.— під владою Франції.

За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* Голландію і Бельгію було об'єднано в Нідерландське королівство. В результаті революції 1830 Бельгія відокремилася від Голландії. В 1-й пол. 19 ст. в Н. розгорнувся процес капіталістичної індустріалізації, в країні виникли перші монополії. В 1839 споруджено першу залізницю. Внаслідок дальшого посилення експлуатації трудящих метрополії, а також використання природних ресурсів Індонезії Н. перетворилися на країну з високорозвинутою пром-стю. З серед. 19 ст. в Н. почав розвиватися робітн. рух. У 1881 було створено С.-д. союз Н., 1894 — С.-д. робітн. партію (СДРП). В роки 1-ї світової війни 1914—18 Н. додержувалися нейтралітету. В 1918 засн. Компартію Н. У 1940 країну було окуповано нім.-фашист. військами. Уряд Н. евакуювався до Великобританії. Нар. маси на чолі з Компартією розгорнули боротьбу проти окупантів, у якій брали участь і рад. військовополонені (повстання на о. Текселі у квітні 1945). В 1942 встановлено дипломатичні відносини між емігрантським урядом Н. і СРСР. У 1945 Н. було визволено союзними військами. В післявоєн. період у країні реорганізовано політ. партії і профспілки, 1946 на базі СДРП створено Партію праці. Після 2-ї світової війни посилилося проникнення в Н. амер. капіталу, почався розпад нідерл. колоніальної системи. В 1945 першою проголосила незалежність Індонезія; на 1980 у складі колоніальних володінь Н. залишилися тільки Нідерландські Антільські о-ви. Зовн. політика Н. визначається участю їх у НАТО і *Європейському економічному товаристві*. Н. перебувають в екон. і митному союзі з Бельгією та Люксембургом (див. *Бенілюкс*). З 60-х рр. посилилися ділові контакти Н. з СРСР (1965—66 відбувся обмін парламентськими делегаціями). Торг.-екон. відносини між Н. і СРСР регулюються договором (липень 1972) про співробітництво в екон., пром. і технічній галузях. У 1978 підписано програму культурного і наукового співробітництва між СРСР і Н. З 1945 Н.— член ООН. З 1949 — член *НАТО*, з 1954 — *Західноєвропейського союзу*.

Т. Г. Солтановська.

Заводи концерну «Філіпс» у місті Ейндховені.

Політичні партії, профспілки. В країні кілька десятків політ. партій. Партія праці, засн. 1946. Реформістська. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Християнсько-демократичний заклик (ХДЗ) — блок трьох клерикальних партій, засн. 1976 (складається з Католицької народної партії, засн. 1945, Антиреволюційної партії, засн. 1878, Християнсько-історичного союзу, засн. 1908). Народна партія за свободу і демократію (НПСД), засн. 1948. Ліберальна. Політична партія радикалів, засн. 1968. «Демократи-66», засн. 1966. «Демократичні соціалісти-70», засн. 1970. Державна реформістська партія, засн. 1918. Селянська партія, засн. 1963. Реформістський політичний союз, засн. у 50-х рр. Пацифістська соціалістична партія, засн. 1957. *Комуністична партія Нідерландів*, засн. 1918. Федерація нідерландських профспілок, засн. 1976. Входить до МКВП. Нідерландське національне об'єднання християнських профспілок. Входить до ВКП.

Господарство. Н.— високорозвинута індустр.-агр. країна з експортною орієнтацією г-ва і широкими зовнішньоторг. зв'язками. За обсягом пром. виробн. посідає 9-е місце в капіталістичному світі (1979). Характерна висока концентрація виробн. і капіталу. В осн. галузях панують великі нац. та транснац. монополії, зокрема «Ройял датч-Шелл» (нафтопереробка), «Філіпс» (радіоелектроніка та електротехніка), «Юнілевер» (харч. і хім. пром-сть), «Естел» (виробн. чорних металів), «АКЗО» (виробн. хім. волокон). Разом з тим зростає роль державного сектора, на який 1978 припадало 17% пром. продукції. Але, незважаючи на заг. високі темпи розвитку економіки, для г-ва країни характерні кризові явища — диспропорції в розвитку окремих галузей, поглиблення нерівномірності розміщення виробничих сил, зростання інфляції, цін, безробіття (6% самодіяльного населення, 1979) тощо.

Промисловість разом з будівництвом дає 40% нац. доходу країни. В ній зайнято понад 30% економічно активного населення. 60% енергетичного балансу Н. припадає на природний газ, за видобутком якого країна посідає

одне з провідних місць у світі. У невеликій кількості видобувають нафту та кам. сіль. Обробна пром-сть Н. працює переважно на довізній сировині. Провідні її галузі — машинобудування (особливо суднобудування, електротехнічне, електронне, автомобілебудування, виробн. підйомно-транспортного та пром. устаткування), металообробка, чорна і кольорова (виплавка чавуну, сталі, олова, цинку, свинцю, кадмію, алюмінію) металургія. Значного розвитку набули нафтохімія (нафтопродукти та виробн. пластмас) та хіміч. пром-сть. (виробн. мінерал. добрив, лаків, барвників, волокон). Численні підприємства харч. пром-сті (м'ясні й молочні вироби, плодоовочеві консерви, виробн. шоколаду, пива та ін.). Розвинуті також огранка алмазів, текст., швейна, шкіряно-взут., фарм. та буд. матеріалів пром-сть. Гол. пром. центри: Амстердам, Роттердам, Ейндховен.

Сільське господарство Н. відзначається високою продуктивністю і товарністю. Переважають великі та середні капіталістичні г-ва. Поширені закупівельно-збутові кооперативи, очолювані великими землевласниками. Бл. 70% всієї с.-г. продукції дає тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 5128, (у т. ч. молочних корів — 2319), свиней — 9608. Розвинуте птахівництво. Заг. площа с.-г. угідь становить 2,2 млн. га (включаючи осушені ділянки кол. мор. заток), з них 62% займають луки та пасовища. На орних землях вирощують пшеницю, ячмінь, картоплю, цукр. буряки. Значного розвитку набуло тепличне г-во (овочі та вирощування квітів, гол. чин. тюльпанів).

Транспорт. Найважливіший вид транспорту — водний (річковий та морський). Тоннаж мор. торг. флоту, приписаного до Н. (без володінь),— 3,2 млн. брутто реєстрових т (1978). Головні мор. порти: Роттердам (найбільший у світі) та Амстердам. 53% внутр. перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. з-ць — понад 3,2 тис. км (1979). Гол. міжнар. аеропорт — Схіпгол (Амстердам).

Зовнішня торгівля. 70% вартості експорту припадає на пром. продукцію: судна, електроустаткування, радіоприймачі, нафтопродукти, пластмаси, синтетичне волокно, медикаменти тощо. Вивозять також худобу, мол. продукти, овочі, квіти та ін. Довозять мінеральну сировину, трансп. засоби, хім. товари тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства і США. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. товарообороті Н. 1978 становила 2,1%. Грош. одиниця — *гульден*. За курсом Держбанку СРСР 100 гульденів = = 28,60 крб. (липень 1981).

С. Б. Лавров.

Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 132,1 тис. лікарняних ліжок (9,4 ліжка на 10 тис. ж.); більшість лікарень належить д-ві; мед. допомогу 1978 подавали 23,8 тис. лікарів (17 лікарів на 10 тис. ж.), 4,8 тис. зубних лікарів, 1,3 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 8 мед. ф-тах ун-тів. Міжнар. примор. курорт Схевенінген (поблизу Гааги), невеликі курорти в районі Гук-ван-Голланд та ін.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1950 в країні діє закон про обов'язкове безплатне 8-річне навчання. Поч. школа — 6-річна, її відвідують діти віком від 7 до 12 років. Серед. школи двох типів: 6-річні, що дають право

Плантація тюльпанів.

вступити до ун-ту, т. з. передуніверситетські школи — гімназії, атенеуми й ліцеї; загальноосв. серед. школи, що включають молодші, проміжні й старші серед. школи. Лише 30% поч. і серед. шкіл у Н.— державні, в основному *конфесіональні школи*. На базі поч. школи будується система профес. і серед. спец. освіти з тривалістю навчання від кількох місяців до 5 років. У 1976/77 навч. р. у Н. налічувалося 9,4 тис. поч. шкіл (1,5 млн. учнів), 1,5 тис. серед. шкіл (766 тис. учнів), 2 тис. профес. і серед. спец. шкіл (517 тис. учнів). Повну вищу освіту дають 9 ун-тів, 3 тех. ун-ти й 4 коледжі університетського рівня, в т. ч. Вища с.-г. школа у Вагенінгені. Держ. ун-ти: Лейденський (засн. 1575), в Утрехті (засн. 1636), Гронінгені (засн. 1614), найбільший — муніципальний в Амстердамі (засн. 1877), у Лімбургу (засн. 1975), ім. Е. Роттердамського в Роттердамі та ін. Є т. з. вільні (приватні) ун-ти — протестантський в Амстердамі й католицький у Неймегені. Позауніверситетська система вищої освіти включає тех. навч. заклади підвищеного рівня, с.-г., худож. та ін. школи. В 1976/77 навч. р. таких закладів було 384 (111 тис. студентів).

Наук. установи держ. і приватні. До державних належать ін-ти при ун-тах, ін-ти Центральної орг-ції з прикладних досліджень (засн. 1930), ін-ти *Нідерландської академії наук* (засн. 1808) й м-в, Нідерл. орг-ції по розвитку фундаментальних досліджень (засн. 1950), Центр. рада з ядерної енергії (засн. 1963), Ін-т міжнар. відносин (засн. 1945). Наук. т-ва — Історичне в Утрехті, Королівське любителів старожитностей в Амстердамі та ін. До приватних орг-цій належать ін-ти приватних фірм (таких як концерн «Філіпс») і університетів.

Найбільші б-ки: ун-ту в Амстердамі, Лейденського ун-ту, Королівська в Гаазі. В Амстердамі містяться: Держ. музей (засн. 1808), Нац. музей Ван Гога (засн. 1972), Будинок-музей Рембрандта (засн. 1907), Музей Королівського ін-ту тропіків (засн. 1910) та ін.; у Гаазі — Муніципальний музей (засн. 1862), Королівський кабінет картин (Мауріцгейс, засн. 1820), Поштовий музей (засн. 1929) та ін.; у Лейдені — Нац. музей етнографії (засн. 1837), Нац. музей геології й мінералогії (засн. 1820) та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося 8 центр. і 80 провінційних щоденних газет. Найзначніші газети: «Де Телеграаф» («Телеграф», з 1893), «Алгемейн дагблад» («Загальний щоденний листок», з 1946), «НРК — Ганделсблад» («НРК — торговельний листок», з 1970), «Де Фолкскрант» («Народна газета», з 1920), «Гаагсе курант» («Гаагська газета», з 1883), «Де Гелдерландер» («Гелдерландець», з 1848). Газета «*Де Ваархейд*» («Правда», з 1940) — орган ЦК Компартії Н. Інформаційне агентство Н.— «Алгемейн Недерландс Персбюро» (АНП), об'єднання видавців нідерл. газет, засн. 1934. Радіомовлення — з 1923, телебачення — з 1951 (з 1967 — кольорове). Нідерл. радіомовна корпорація — офіціозна орг-ція радіомовлення і телебачення, засн. 1969. Радіомовлення на закордон ведеться 7 мовами.

Література. Найдавніші літ. пам'ятки нідерл. мовою належать до 9 ст. Першим відомим поетом був творець придворного епосу в нідерл. і нім. л-рі Г. ван Фельдеке (бл. 1140—1200). Вершина середньовічної л-ри — позначена антифеод. й антиклерикальними мотивами нар. поема «Пісня про Рейнарда» (бл. 1250), що мала великий вплив на розвиток нар. поезії і драми (зокрема, святкової містерії). В 13 ст. розвивалися л-ра містичного напряму, чільне місце в якій належить поетесі Гадевейх, і бюргерська л-ра, найвизначнішим представником якої був Я. ван Марлант. Ідеї доби *Відродження* знаходять свій вияв у творчості письменника й мислителя *Еразма Роттердамського* та його послідовників поетів Я. ван дер Нота, К. ван Мандера, Д. Коорнгерта, Ф. Марнікса де Сінт-Алдегонде, Г. Л. Спігела. Перемога бурж. революції 16 ст. спричинилася до бурхливого розвитку нідерл. культури, через що 17 ст. називають її «золотим віком». Демократичними ідеями позначена творчість поета і драматурга Г. А. Бредеро, драматурга С. Костера. Велику роль у розвитку л-ри відіграв т. з. Мейденський гурток на чолі з поетом, драматургом та істориком П. К. Гофтом, який проголошував ідеї бурж. республіканізму. З дидактичними віршами виступав Я. Катс. У поезії Я. Зута і Я. Лейкена відчутний вплив філософ. поглядів Б. *Спінози*. Найбільшим поетом нідерл. класицизму був Й. ван ден *Вондел*. Екон. занепад Н. у 18 ст. викликав застій л-ри. Письменники переважно наслідували взірці франц. класицизму, нім. сентименталізму, нім. та англ. романтизму. На тлі цієї л-ри виріснялися твори драматурга П.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	64,7
Природний газ, млрд. м³	93,6
Нафтопродукти, млн. т	63,4
Чавун, тис. т	4814
Сталь, тис. т	5877
Прокат, тис. т	3755
Алюміній, тис. т	259
Цемент, тис. т	3700
Азотні добрива, тис. т	1524
Судна, тис. брутто реєстрових т	277
Бавовняні тканини, тис. т	24 *
Масло, тис. т	203
Сир, тис. т	425

* 1978.

А. Паламедес. Портрет дами з гвоздикою. 1660. Київський музей західного та східного мистецтва

Х. Кроп. Ранок і вечір. Сієніт. 1919. Музей Кроллер-Мюллер. Оттерло.

Палац Юстиції в Гаазі. 1830.

Лангендейка. Прогресивні тенденції помітні в поезії В. ван Гарена і О. З. ван Гарена. Про піднесення нідерл. л-ри в 19 ст. свідчила творчість поетів А. К. В. Старінга, Е. Й. Поттітера, прозаїка Н. Бетса. Найвище досягнення критичного реалізму в нідерл. л-рі — творчість *Мультатулі,* в якій критика голл. колоніалізму і взагалі капіталістичного суспільства набула значної гостроти. Високого формального рівня досягла поезія Ж. Перка (1859—81), В. Клоса (1859—1938), А. Вервея (1865—1937), проте їхній творчості властивий нахил до індивідуалізму. В 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. суспільні проблеми порушували прозаїки Л. ван Дейссел, Ф. ван Еден, Л. Куперус, Г. *Гейєрманс,* А. ван Схендел. З революц. позицій виступали поети А. ван Коллем, Г. Гортер, Г. Роланд-Голст ван дер Схалк. Екон. криза 30-х рр., встановлення фашист. диктатури в Німеччині й розв'язана нею 2-а світова війна посилили антифашист. і антибурж. тенденції в творчості А. Колена, Г. ден Брабандера, С. Вестдейка, Т. де *Фріса,* А. Бламан та ін. У 50-х рр. під впливом загальноєвроп. течій у творчості поетів молодшого покоління був помітний нахил до експериментаторства (Л. Фроман, П. Роденко, Люсеберт, Р. Камперт та ін.), а в прозі — захоплення ідеями *екзистенціалізму* (твори Г. Лампо, В. Германса, Г. К. ван гет Реве, А. Космана, Я. Волкерса, Г. Мюліса та ін.). У 60—70-х рр. у творчості цих письменників та молодших за них В. Рюїслінка, Г. Гересма, Ж. Гамелінка, Я. Кремера та ін. дедалі сильнішими стають реалістичні тенденції. Укр. мовою перекладено деякі твори Мультатулі, Г. Гейєрманса.

Є. О. Попович.

Архітектура. На тер. Н. збереглися мегалітичні споруди *неоліту,* кельтське поселення (1-е тис. до н. е.), давньорим. будівлі (1—3 ст.), культові споруди епохи *Каролінгів* (див. також *«Каролінгське відродження»*).

За середньовіччя (див. *Нідерландське мистецтво*) зводили (в основному кам'яні) міські укріплення, романські й готичні церкви, ратуші (в основному цегляні); за доби *Відродження* — ратуші (ратуша в Мідделбурзі, 1452—1520, арх.— сім'я Келдерманс), будинки бюргерів і церкви з багатим кам. декором; у 17—18 ст.— громад. і торг. будівлі, будинки гільдій, храми в стилі голл., пізніше — франц. *класицизму* (ратуша в Амстердамі, 1648—55, арх. Я. ван *Кампен*; палац Гюгетан у Гаазі, 1734—36, арх. Д. Маро). В 19 ст. інтенсивно розвивалися міста, забудовувалися переважно еклектичними спорудами;. в 20 ст. реконструюються старі (Роттердам), споруджуються нові (Еммелорд) міста, в архітектурі яких переважають *функціоналізм* (арх. Я. Ауд, Г. Рітвелд та ін.) та *раціоналізм* (арх. Й. А. Брінкман, Я. Дейкер та ін.). В 60—70-х рр. архітектура Н. тісно пов'язана з *дизайном* (аеропорт Схіпгол в Амстердамі, 1963—67, арх. М. Ф. Дейнтьєр).

Образотворче мистецтво. На тер. Н. збереглися кераміка часів неоліту, металеві вироби 1-го тис. н. е. В 15 ст. в розвиток нідерл. живопису доби Відродження значний внесок зробили художники пн. провінцій (*Я. ван Ейк*, Р. ван дер Вейден, Г. ван дер *Гус*, Г. *Мемлінг,* Г. *Босх* та ін.). В 16 ст., поряд з картинами на реліг. тематику, з'являються пейзаж, натюрморт, твори на побутові теми (*Лука Лейденський,* К. Массейс, Я. Госсарт, П. *Брейгель* Старший). Скульптура не мала великого поширення в Н. (майстри 17 ст. Х. де Кейсер, А. Квеллін). У той час широко розвинулися різні види графічної техніки — малюнок, офорт, різцева гравюра — і особливо живопис (Ф. *Гальс,* А. ван *Остаде, Я. Стен,* Г. Терборх, Я. *Вермер* Делфтський, Я. *ван Рейсдал,* П. Поттер, В. *Калф*), який відзначався яскравим демократизмом і реалістичністю. Особливе місце займає творчість *Рембрандта* — одного з найвидатніших майстрів 17 ст. У 18 ст. в мист. помітний відхід від демократичних традицій. Високою майстерністю виконання позначені твори декор.-ужиткового мист. (фаянс, меблі тощо). На поч. 19 ст. з'явилися твори, для яких характерні риси *академізму* (Я. Крюсеман) та умовною і зовн. романтизацією образів (А. Шеффер, Д. Й. Блес, А. Сгелфгаут та ін.). У 2-й пол. 19 ст. розвинулася гаагська школа живопису (Й. *Ісраелс*, Г. В. Месдаг та ін.), що втілювала реалістичну лінію в мистецтві. Соціальна насиченість реалістичних образів, експресія властиві картинам В. *ван Гога,* створеним на батьківщині. У 20 ст. склалася голл. школа скульптури (Й. Мендес да Коста, Л. Зейл, М. Андріссен та ін.). В сучас. живописі поширені різні модерністські течії (живописці П. Мондріан, Б. ван дер Лек, скульптор А. Волтен). Поряд з цим існують і демократичні тенденції (Чарлі Тороп, Г. Шабо, П. Алма). Див. *Нідерландське мистецтво.*

М. М. Нікулін.

Музика. З кін. 12 ст. у Н. розвивалося мист. *менестрелів.* У 14 ст. утворилися хорові капели при різних *цехах,* профес. співацькі школи (метризи) при великих кафедральних соборах. Серед муз. пам'яток 15 ст.— пісні флагелантів та ін. реліг. сект. З 2-ї пол. 16 ст. в Амстердамі проводилися прилюдні органні концерти, поширилася гра на дзвонах — карійон. У період буржуазної революції (16 ст.) виникли пісні *гезів,* спрямовані проти іспанського панування. Профес. музика досягла високого рівня в епоху Відродження, зокрема, важливу роль у становленні класичної європ. *поліфонії* відіграла т. з. нідерл. композиторська школа (15—16 ст.; композитори Г. Дюфаї, Й. Окегем, Я. Обрехт, *Жоскен Депре,* О. *Лассо*). З 17 ст. розвивалася інструм. музика, на високому рівні було виробництво муз. інструментів. Визначним композитором-інструменталістом 16 — поч. 17 ст. був Я. П. Свелінк. З кін. 17 ст. у Н. переважала англ., франц. та італ. музика; розвивався балет. Перша голл. опера в стилі класицизму — «Торжествуюче кохання» К. Гакуарта (1673). В кін. 18 ст. утворилися перші муз. т-ва, пожвавилося концертне життя. З серед. 19 ст. розгорнулася діяльність композиторів Й. Фергюлста, Р. Гола, В. Ніколаї та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. формувалися риси нац. нідерл. школи в творчості основоположників нової голл. музики Б. Зверса (хорові та оркестрові композиції), А. Діпенброка (пісні, театр. музика), Й. Вагенара (симф. твори, кантати). Відомі композитори поч. і 1-ї пол. 20 ст. К. Дюппер (програмні симфонії), С. Дресден, В. Пейпер (у їхній творчості традиції старовинної музики поєднуються з новаторськими тенденціями). Серед музикантів середини — 2-ї пол. 20 ст.: композитори Г. Ландре, С. Бессем, К. ван Баттен, Т. де Леув, Я. Герадс, Ю. Андріссен, Г. Кокс; диригенти П. Гюппертс, Б. Гайтінк; піаністи К. де Грот, Л. Понсе, Г. Генкеманс; клавесиніст Г. Леонгардт; скрипалі Т. Олоф, Г. Кребберс; вокалісти Т. Байле, Ф. Вронс, Г. Браувенстейн; діячі балету О. де Гас, Я. Флієр, І. Сандерс. У Н. існують «Де Недерландсе опера», оперні компанії «Де Зейд-Недерландсе опера», «Форум»; Нідерл. нац. балет (гастролював в СРСР, 1971), Нідерл. танц. театр; 12 симф. оркестрів, у т. ч. «Консертгебау» (з 1883), «Резіденсі» (з 1899), Амстердамський філармонічний (засн. 1951; гастролював в СРСР 1971, 1972); 7 консерваторій, 3 муз. ліцеї, Нідерл. ін-т католицької церк. музики та ін.; кілька муз. т-в («Гаагський художній клуб», «Доменус», «Молодь і музика», «Нова музика» та ін.). У Н. поширена робітн. муз. самодіяльність, існує хорове об'єднання «Голос народу» (з 1907, Гаага). Серед хорів —

Г. Шабо. Пожежа Роттердама. 1940. Музей у Гаазі.

«Аполлон» (чоловічий; Амстердам), «Гаагські співаки» (з 1917).

М. П. Загайкевич.

Театр. З кін. 12 ст. на тер. сучас. Н. влаштовували постановки церковних драм, а також світських драм. творів. У 14—16 ст. з'явилися аматорські т-ва літератури і театру, т. з. камери риторів (або редерейкерів), які ставили *фарси* й *мораліте*. В 1638 засн. Міський театр у Амстердамі (в репертуарі п'єси Й. Вондела, Г. А. Бредеро та ін.). Було багато й *мандрівних трун*. Відомі професактори цього часу: Л. Карлсзон, А. К. ван Гермез, А. Ноземан та ін. В 1874 в Амстердамі відкрилася Школа декламації, 1870 створено «Нідерландське театральне об'єднання», 1875 — театр «Нідерландська сцена», 1892 — трупа «Нідерландське театральне об'єднання», в репертуарі якої п'єси Г. Гейєрманса («Гетто»), а також М. Емантса, Ф. Едена та ін. В 1912—17 цю трупу очолював Гейєрманс, йшли п'єси Ю. А. Стріндберга, Г. Гофмансталя, грали тут актори Л. Бауместер, Я. Мюс та ін. В 20-х рр. 20 ст. великого поширення набули аматорські колективи. В 10—30-х рр. власні трупи очолили актори і режисери В. Ройярдс, Е. Феркаде, Л. Салборн та ін. В 40—60-х рр. провідними колективами були «Гаагська комедія» (очолювана К. Ласером, П. Стенбергеном) та «Нідерландська комедія» (під керівництвом Г. В. ван дер Берг та Й. де Местр) в Амстердамі. Починаючи з 50-х рр. і тепер на сценах Н. йдуть п'єси нац. драматургів Я. Стала, С. Нотебома, Я. ван дер Мерве та ін., а також твори рос. авторів А. Чехова, Ф. Достоєвського, М. Гоголя, М. Горького та ін. Театри працюють у містах Арнемі, Роттердамі; в країні багато театр. кабаре, є експериментальна трупа «Студіо», для дітей — «Арена». Серед сучас. митців — А. ван Далсюм, К. ван Дейк, Е. ван Лінген, В. Фос, Л. де Бур та інші. **Кіно.** Випускати документальні фільми почали 1898, художні — 1910. В 1927 в Амстердамі було організовано кіноклуб «Фільм-ліга», куди входили кінопрацівники, які ставили фільми соціального спрямування: «Мертва вода» (1934, реж. Г. Рюттен) та ін. Після визволення Н. від нім.-фашист. окупації вийшли документальні фільми, присвячені Рухові Опору. Згодом відомими стали науково-популярні кінокартини «Амстердам, місто води» (1958, реж. М. Гас) та ін. й художні фільми, серед яких — «Фанфари» (1958), «Голос води» (1966), обидва — реж. Б. Ганстра), «Колеги, припиніть шум» (1960, реж. Ф. Радемакерс), «Франк і Єва» (1973, реж. П. де Ла Парра), «Турецький фрукт» (1973, реж. П. Фергувен).

Літ.: Серебрянный Л. Р. Нидерланды. М., 1974; Волевич И. В. Современная литература Нидерландов. М., 1962; Крашенинникова Н. Л. Современная архитектура Нидерландов. (Голландия). М., 1971; Виппер Б. Р. Становление реализма в голландской живописи XVII века. М., 1957; Гершензон-Чегодаева Н. М. Нидерландский портрет XV века. М., 1972: Голландская и фламандская живопись. Альбом. Прага—Л., 1970; Никулин Н. Н. Нидерландская живопись XV—XVI веков в Эрмитаже. Л., 1980; Егорова К. С. Художественные музеи Голландии. М., 1969; Грубер Р. И. История музыкальной культуры, т. 1, ч. 2; т. 2, ч. 2. М.—Л., 1941—59.

НІДЕРЛА́НДСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Королівська Нідерландська академія наук — головна наук. установа в Нідерландах. Засн. 1808 в Амстердамі як Королівський ін-т наук, л-ри і мистецтв. Після ряду реорганізацій (1851, 1855) став академією. Сучас. назва — з 1938. В складі Н. а. н. два відділення: математики і природничих наук; філології, л-ри, історії та філософії. Серед іноз. членів академії — рад. учені П. Л. Капіца (з 1969), А. М. Колмогоров (з 1963), О. Н. Фрумкін (з 1965). Н. а. н. публікує вісник академії, щорічники, доповіді, періодичні видання відділень.

А. В. Санцевич.

НІДЕРЛА́НДСЬКА БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 16 СТОЛІ́ТТЯ — бурж. революція 1566—1609 в Нідерландах, які перебували під владою Іспанії; поєднувала антифеод. боротьбу з нац.-визвольною війною проти іспан. *абсолютизму*. Гол. рушійною силою революції були нар. маси, що найбільше терпіли від феод. і капіталістичної експлуатації. Боротьбу очолили революц. елементи буржуазії, які виступали під прапором *кальвінізму*. Згодом до них приєдналася частина ліберального дворянства (графи Егмонт, *Горн*, принц *Вільгельм I Оранський* та ін.). Революц. виступи, які почалися влітку 1566 і охопили майже всю країну, були спрямовані проти католицької церкви і влади іспанців. Улітку 1567 в Нідерланди вступили іспан. війська на чолі з герцогом *Альбою*, який встановив у країні режим кривавого терору. Це викликало героїчний опір нар. мас. Партизани (лісові і морські *гези*) винищували іспан. солдатів, католицьких попів, громили іспан. флотилії та мор. опорні пункти. В 1572 почалися широкі революц. виступи в пн. провінціях. Боячись посилення нар. руху, велика торг. буржуазія цих провінцій восени 1572 передала владу Вільгельму Оранському. Іспан. військам 1572—75 не вдалося придушити революцію на Пн., де закладались основи майбутньої бурж. республіки. 4.IX 1576 в Брюсселі перемогло антиіспан. повстання. Влада перейшла до Генеральних штатів. У 1576 революц. і визвольний рух охопив пд. провінції. В 1579 дворяни Пд., налякані сел. рухом, уклали між собою Арраську унію, а потім — сепаратний договір з іспан. королем *Філіпом II*, за яким вони визнавали його законним монархом, а като-

НІДЕРЛАНДСЬКА МОВА

Ніжин. Миколаївський собор. 1668.

лицизм — пануючим віросповіданням. Революц. провінції Пн. відповіли на це підписанням *Утрехтської унії 1579* про спільні дії проти іспан. загарбників і зрадників. 26.VII 1581 Генеральні штати проголосили незалежність Нідерландів від Іспанії. В 1583—85 іспан. військам удалося придушити революцію на Пд. Провінції Пн. продовжували боротьбу. Після ряду поразок Іспанія 1609 визнала незалежність бурж. Республіки Сполучених провінцій (таку назву здобула утворена внаслідок революції д-ва на Пн. Нідерландів). Н. б. р. 16 ст. відкрила епоху бурж. революцій в Європі.

Т. Г. Солтановська.

НІДЕРЛА́НДСЬКА МО́ВА, голландська мова — мова *голландців* і *фламандців*. Належить до зх.-герм. підгрупи герм. групи *індоєвропейських мов*. Н. м. сформувалася на основі нижньофранкських діалектів. В історії Н. м. виділяють два періоди — середньонідерл. (1200—1500) і новонідерл. (з 1500). Літ. норма склалась у 16—17 ст. Сучас. Н. м. має два тер. варіанти — голландський (пошир. у Нідерландах, Сурінамі, на Антільських о-вах) і фламандський (пошир. у Бельгії). У Н. м. розрізняють багато діалектів. Характерні риси — багатство голосних і *дифтонгів*. За типологією — *аналітична мова*. Іменник і займенник відмінюються (є два відмінки), прикметник незмінний. Категорія роду зникає. Дієслово має 2 прості і 6 складних форм часу, 2 стани, 3 способи. Алфавіт Н. м.— на основі латинського. Про л-ру Н. м. голландським варіантом див. *Нідерланди*, розділ Література; фламандським варіантом — *Бельгія*, розділ Література.

Літ.: Миронов С. А. Нидерландский (голландский) язык. М., 1965; Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. К., 1978.

Ю. О. Жлуктенко.

НІДЕРЛА́НДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — художня школа, що розвинулася на території Нідерландів за середньовіччя (включно до Нідерландської бурж. революції 16 ст.). Після революції відбувся поділ Н. м. на голл. (див. *Нідерланди*) та фламандське (див. *Бельгія*). За *Каролінгів* (див. *«Каролінгське відродження»*) на території Нідерландів будувалися церкви-базиліки (Онзеліве Врау в Маастріхті, 10—16 ст.), іноді центричні капели. Романський стиль був поширений в 11—13 ст. (церква Сен-Бартелемі в Льєжі, 11—12 ст., та ін.). В цей час з'явилися ранні громад. будівлі (міські башти в Турні, Генті; замок графів Фландрських у Генті, 1180—1200). В 13 ст. значні архіт. споруди звели також в Брабанті й приморській Фландрії. В 13—15 ст. виросли міста навколо замків і ринкових площ з будинками гільдій та цехів, міськ. баштами і ратушами. Будувалися міські стіни з баштами, укріплені мости. В долинах Маасу в архітектурі сполучалися риси романського й готичного стилів (Нотр-Дам в Дінані, 1227—79). В Пн. Нідерландах розвинулася готика з цегли й дерева (Сінт-Якобскерк в Гаазі, 14—16 ст.). Серед споруд 14—16 ст.— собори в Брюсселі, Мехелені, Антверпені; ратуші в Брюгге, Брюсселі, Генті; суконні ряди в Левені, Мехелені; цехові споруди тощо.

З 11 ст. поширилися мініатюра («Біблія зі Ставло», 1093—97), литво з бронзи, золотарство; в 13 — на поч. 15 ст.— готична скульптура («Богоматір» в церкві Сен-Жан у Льєжі), монументальний («Розп'яття» в церкві Сінт-Пітерскерк в Утрехті, бл. 1300) і станковий (художники Ж. Малуель, А. Бельшоз, М. Брудерлам) живопис. З нідерландських скульпторів стали відомими К. Слютер і К. де Верве, з мініатюристів — брати Лімбург. У 15—16 ст. за часів нідерл. *Відродження* у вівтарних картинах, портретах, мініатюрі художники правдиво відтворювали навколишнє життя (живописці Р. Кампен, Я. *ван Ейк*, Д. Баутс, Рогір ван дер Вейден, Г. ван дер *Гус*, Г. *Мемлінг*, Г. *Босх*). У 2-й пол. 16 ст. розвивалися світські різновиди живопису: портрет (А. Мор, Д. Якобус), пейзаж (І. Патінір), побутовий жанр (*Лука Лейденський*, П. *Брейгель* Старший). В цей період розквітло виробництво шпалер, золотарство, почали виробляти мереживо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433, а також на окремих аркушах до ст. *Бельгія*, т.1, с. 448—449, *Нідерланди*, т. 7.

Літ.: Бевеш О. Искусство Северного Возрождения. Пер. с англ. М., 1973.

НІ́ДЕРЛЕ (Niederle) Любор (20. IX 1865, Клатові — 14.VI 1944, Прага) — чес. археолог, етнограф та історик-славіст, член Чес. АН. У 1887 закінчив філос. ф-т Празького ун-ту. Вивчав античну й первісну археологію та історію слов'ян. народів. Осн. праця Н.— «Слов'янські старожитності» (т. 1—4, 1902—34). На основі істор., археол., етногр. та лінгвістичних джерел Н. довів культурну спільність слов'ян за середньовіччя. Він рішуче виступав проти спроб деяких реакційних учених принизити культуру слов'ян.

Тв.: Рос. перекл.— Славянские древности, в. 4. Л., 1962.

НІ́ЄДРЕ Яніс Янович (н. 24.V 1909, Тіхвін, тепер Ленінгр. обл.)— латис. рад. письменник, літературознавець, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1959). Член КПРС з 1934. Друкуватися почав 1927. Автор зб. оповідань «В камерах п'яти корпусів» (1941) — про своє перебування в тюрмі за часів бурж. Латвії; трилогії «Село Пушкани» (т. 1—3, 1941—61) — про революц. боротьбу трудящих в дорадянській Латгалії — сх. частині сучасної Латв. РСР; романів «Весняні води» (1959, рос. перекл. 1960), «За вікном росте реп'ях» (1966); біографічних романів із життя латис. революціонера П. Стучки «Кожному своє щастя» (1968, рос. перекл. 1970) і «Острівець в бурхливому морі» (1970, рос. перекл. 1972); історичних «Я повернусь» (1972, рос. перекл. 1974), «Не кожному довіряють найважче» (1978), праць «Латиський фольклор» (1948) і «Латиська література» (т. 1—2, 1952—53) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люди, візьміть моє серце! К., 1961.

Б. К. Звайгзне.

НІЄЛО (італ. nièllo — чернь) — техніка декорування металевих виробів. Див. *Чернь*.

НІЖЕ́ВИЧ Матвій Федорович (бл. 1710, Україна — 1761, Петербург) — укр. бандурист. Муз. освіту здобув у Петербурзі. З 1740 — соліст Придворної співацької капели; бандурист при дворі імператриці Єлизавети Петрівни.

НІ́ЖИН — місто обласного підпорядкування Черніг. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Острі (притока Десни). Вузол залізнич. та автомобільних шляхів. 71 тис. ж. (1980).

Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147 як Уненеж. З серед. 14 ст. входив до складу *Великого князівства Литовського*. З 1514 відомий як Н. За *Деулінським перемир'ям 1618* відійшов до шляхет. Польщі. В 1625 Н. було надано *магдебурзьке право*. В 1648 військо на чолі з Б. Хмельницьким визволило Н. З 1648 до 1782 Н.— полкове місто *Ніжинського полку*. В Н. відбулася *Чорна рада 1663*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Н. відійшов до Росії. З 2-ї пол. 17 ст. Н.— один з центрів внутр. і зовн. торгівлі України. В 1820 відкрито Гімназію вищих наук, реорганізовану 1832 на *Ніжинський ліцей*. У 1904 створено групу РСДРП. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. Проти австро-нім. окупантів і гетьманщини вибухнуло *Ніжинське збройне повстання 1918*. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (13.IX 1941—15.IX 1943) в місті діяла *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація* під керівництвом Я. П. *Батюка*. У Н.— з-ди: «Ніжинсільмаш», «Прогрес», мех., лакофарбовий, гумових виробів, буд. матеріалів. Підприємства харч. (виробничо-аграрне об'єднання консервної пром-сті, з-ди: прод. товарів, молочний, пивоварний та ін.) і легкої (швейна та худож. виробів ф-ки) пром-сті. Меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя, технікум механізації с. г., мед., культур.-осв. та 3 профес.-тех. уч-ща, 17 заг.-осв., музична, спортивна школи; 8 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. Будинок культури, 5 клубів, 3 кінотеатри, драм. театр, 5 б-к, краєзнавчий музей та музей М. В. Гоголя. У Н. понад 20 архіт. пам'яток. Серед них: собори — Миколаївський (1668), Благовіщенський (1716) і Введенський (1778), церкви — Грецька Всіхсвятська, Іванівська (обидві — 18 ст.), Грецька Михайлівська (1731), Троїцька (1733) й Покровська (1757), ліцей (тепер корпус пед. ін-ту, 1807—20, арх. А. Руска), житл. будинки (18 ст.). Пам'ятники: В. І. Леніну, М. В. Гоголю, Героям Радянського Союзу Я. П. Батюку, С. П. Мохову, обеліск визволителям Н. від нім.-фашистських загарбників та ін. В Н. народилися укр. церк. і культур. діяч Г. *Конисський*, мореплавець Ю. Ф. *Лисян-*

Ніжин. Пам'ятник Ю. Ф. Лисянському.

ський, укр. рад. матеріалознавець М. В. *Корноухов*, рад. історик л-ри В. П. *Адріанова-Перетц*, рад. історик М. В. *Нечкіна*, укр. рад. живописець М. С. *Самокиш*, фольклорист Ю. М. *Соколов*. У Н. навчалися М. В. Гоголь, Л. І. *Глібов*, Є. П. *Гребінка*, укр. і рос. письменник, етнограф О. С. *Афанасьєв-Чужбинський*, рос. поет М. В. *Гербель*, укр. поет В. М. *Забіла*, рос. письменник Н. В. *Кукольник*, білорус. поет-демократ Ф. К. *Богушевич*, рос. філософ П. Г. *Редькін*, укр. фольклорист К. М. *Сементовський*. У 1846 сюди приїздив Т. Г. Шевченко. У Н. тривалий час жила укр. актриса М. К. *Заньковецька*, не раз бували *Карпенко-Карий*, М. К. *Садовський*, П. К. *Саксаганський*. У 1897—1900 у духовному училищі навчався М. І. *Подвойський*. У 1888—1904 жив О. О. *Богомолець*, 1905—09 — латис. живописець Ю. І. *Федер*, 1908—14 — С. П. *Корольов*.

НІЖИНСЬКА ПІДПІЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКО - МОЛОДІЖНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашистська орг-ція, що діяла в Ніжині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після загарбання міста фашистами в ньому виникла підпільна антифашист. група на чолі з Я. П. *Батюком*. Вона здійснила ряд диверсій, поширювала серед населення повідомлення Радінформбюро. В лютому 1943 відбулась орг. нарада, на якій було створено підпільну орг-цію (17 чол.). У березні 1943 встановлено зв'язок з Носівським підпільним райкомом партії. Підпільники переправляли рад. військовополонених у партизан. загін, передали партизанам бл. 150 гвинтівок, багато боєприпасів і медикаментів, збирали розвідувальні дані, вели агіт.-масову роботу серед населення, здійснювали саботаж і диверсії на залізницях і шосейних шляхах тощо. В кін. липня 1943 гітлерівці натрапили на слід орг-ції. Більшість її учасників було заарештовано і страчено. Ті члени орг-ції, що врятувалися, пішли в партизанський загін.

Ю. В. Бабко.

НІЖИНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧО-АГРА́РНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ КОНСЕ́РВНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ. Розташоване в м. Ніжині Черніг. обл. Ств. 1974 на базі Ніжинського консервного комбінату (гол. підприємство, засн. 1927 як засолювальний пункт). До складу об'єднання (1980) входять: центр. з-д (цехи: консервні, засолювальний, квасильний, фабрикатний, тарний, бляшанобанковий тощо), філіали та 2 радгоспи. Осн. продукція: плодоовочеві консерви, сухі, солоні й квашені овочі, фруктові соки. Значно розширено асортимент продукції (1960 — 14 видів, 1980 — 28). Консервні та засолювальний цехи оснащено потоково-механізованими лініями.

В. П. Кулик.

НІЖИНСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — виступ трудящих Ніжинського пов. Черніг. губ. проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* в серпні 1918. Очолив повстання створений у липні 1918 підпільним Черніг. губкомом КП(б)У та губревкомом Центр. військ. повстанський штаб (нач. штабу М. Г. *Кропив'янський*), який поширював свою діяльність на Черніг. і частину Полтав. губерній. Центром повстання став Ніжинський пов., де налічувалося бл. 6 тис. повстанців. Повстання почалося вночі проти 6.VIII. Першими виступили партизан. загони під командуванням П. К. Маруні і К. А. Січкаря. В руках повстанців опинилися містечко Вертіївка, села Дримайлівка, Хибалівка, Вересоч, Дроздівка, Орлівка, Стодоли, Смолянка, Жуківка, Куликівка. Проти повстанців окупанти кинули регулярні війська. Вночі проти 9.VIII загони під командуванням М. К. Кропив'янського та С. П. Покиньбороди почали наступ на Ніжин і вдень оволоділи ним. Проте під натиском переважаючих сил противника, який дістав значне підкріплення, повстанці змушені були відступити. Бойові дії розгорнулись і в ін. повітах Чернігівщини. Окупаційне командування кинуло проти повстанців десятки тисяч нім. солдатів і гетьманців. Повстання було жорстоко придушено. Повстанці розділилися на невеликі загони і продовжували партизан. дії. В кінці серпня вони перейшли у *«нейтральну зону»*. Більшість з них пізніше ввійшла до складу *Першої Української радянської дивізії*. Незважаючи на поразку, Н. з. п. відіграло велику роль у розвитку повстанського руху на Україні.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967.

В. І. Власенко.

НІЖИ́НСЬКИЙ Вацлав Хомич [28.II (12.III) 1889, Київ — 11.IV 1950, Лондон] — рос. артист балету, балетмейстер. Після закінчення 1907 Петерб. театр. уч-ща — соліст Маріїнського театру (до 1911). В 1909—13, 1916—17 — танцівник і хореограф у «Російських сезонах» і в балетній трупі С. Дягілева. Н. відновив мист. чоловічого танцю, розширив балетну лексику. Гол. партії в балетах, поставлених М. Фокіним: «Петрушка» Стравінського, «Єгипетські ночі» Аренського, «Шопеніана», «Привид троянди» — на музику Вебера. Поставив балети «Післяполудневий відпочинок Фавна» на музику Дебюссі (1912), «Весна священна» Стравінського, «Ігри» Дебюссі (обидва — 1913), всі — в Парижі; «Тіль Уленшпігель» Р. Штрауса (1916, Нью-Йорк). В 1917 припинив виступи через хворобу.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — один з найстаріших вищих навч. закладів на Україні. Засн. 1820 на кошти кн. І. А. Безбородька в Ніжині як Гімназія вищих наук (гуманітарного профілю). Призначалася для дітей небагатого дворянства. Закінчило її бл. 100 чол., серед них доктор права П. Г. Редькін, рос. і укр. письменники М. В. Гоголь, Н. В. Кукольник, Є. П. Гребінка, В. М. Забіла, О. С. Афанасьєв-Чужбинський, художник А. М. Мокрицький, громад. діяч В. В. Тарновський (старший; див. *Тарновські*) та ін. У 1821—26 директором гімназії був І. С. *Орлай*. Викладали: письменник і літератор І. Г. Кульжинський, професори М. Г. Білоусов (1820—30), І. А. Сребницький, художник К. С. Павлов (1820—39) та ін. Під впливом декабристів у гімназії виникла прогрес. група професорів, що сприяла вихованню революц. світогляду молоді. З посиленням реакції гімназія зазнала репресій. У 1827—30 відбулося слідство у «Справі про вільнодумство». В 1832 гімназію реорганізовано у фіз.-матем. ліцей для підготовки офіцерських кадрів. Випускниками його були укр. етнограф К. М. *Сементовський*, учені інженери Д. І. *Журавський* і П. І. *Собко* та ін. У 1840 фіз.-матем. ліцей перетворено на юридичний, що мав готувати чиновників судових установ. З нього вийшли укр. байкар Л. І. *Глібов*, поет М. В. *Гербель*. У 1875 ліцей реорганізовано в істор.-філол. ін-т ім. кн. Безбородька. Ін-т готував учителів класичних мов, рос. мови та історії для серед. навч. закладів. З 1876 ін-т видавав протягом 45 років «Известия историко-филологического института». Серед студентів були представники селян, міщан та ін. верств населення. Закінчили його історики М. С. *Державін*, М. Н. *Петровський*, філолог-славіст Є. Ф. Карський, укр. історик педагогіки М. Ф. Даденков, укр. мовознавець І. М. *Кириченко*, білорус. поет-демократ Ф. К. *Богушевич*, художник М. С. *Самокиш* та ін. Викладали: мовознавець Г. А. *Ільїнський*, педагог О. Ф. *Музиченко*, психолог і філософ М. Я. Грот, проф. В. В. Качановський, укр. фольклорист О. Н. *Малинка*, літературознавець і педагог П. К. Волинський та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в ін-ті виникли революц. студентські орг-ції, які відверто виступали проти існуючого держ. ладу, поліцейсько-чиновницького свавілля в ін-ті. Значним було заворушення студентів 1899. Студенти брали участь у виступах 1905, революц. подіях 1917. У 1920 за Рад. влади ін-т реорганізовано в ін-т нар. освіти. Див. *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя.

М. Д. Ярмаченко.

Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. В. Гоголя — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР, один з найстаріших в СРСР гуманітарних вузів. Як пед. вуз створено 1920 на базі Ніжин. історико-філол. ін-ту імені кн. Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*). Ім'я М. В. Гоголя присвоєно 1939. В 1980/81 навч. р. в ін-ті було 5 ф-тів: філол., фізико-матем., природничий, музики і співів, англ. і нім. мов, на яких налічувалося 2824 студенти, зокрема на денному відділенні 1963. Є заочне й підготовче відділення. При ін-ті — б-ка (понад 500 тис. одиниць зберігання), музей М. В. Гоголя, картинна галерея, працює літ. студія, з якої вийшли Ю. *Збанацький*, Є. *Гуцало*, О. *Юхценко* та ін. У Н. п. і. навчалися академіки АН УРСР літературознавець

Нізамі Гянджеві.

М. З. *Шамота*, фізіолог і біофізик П. Г. *Богач*, Герой Рад. Союзу О. В. *Тканко* та ін. У різний час в ін-ті працювали літературознавець, член-кор. АН СРСР В. І. *Рєзанов*, історик, чл.-кор. АН УРСР М. Н. *Петровський*, педагог М. Ф. *Даденков*, психолог О. М. *Раєвський*, мовознавець, академік АН СРСР і АН УРСР І. К. *Білодід*, філолог і палеограф О. С. *Грузинський* та ін. З часу організації у пед. ін-ті підготовлено 28 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Будинок Н. п. і.— пам'ятка архітектури поч. 19 ст., зведений у стилі класицизму за проектом А. І. *Руски*.

Г. П. Васильківський.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні. Створений на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. Адм. центром Н. п. був Ніжин. У 1663 пн. частина Н. п. (10 сотень) увійшла до складу новоствореного *Стародубського полку*. У 2-й пол. 18 ст. Н. п. складався з 22 сотень. За ревізією 1764 в Н. п. налічувалося 141 775 душ чоловічої статі. Сел.-козац. маси Н. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні 1658 під керівництвом М. *Пушкаря* і повстанні 1659 під проводом І. *Богуна*, в *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовських походах 1695—96*, в *Північній війні 1700—21*, в рос.-тур. війнах 18 ст. В 1782, в зв'язку зі скасуванням полково-сотенного адм.-тер. устрою на Лівобережній Україні, Н. п. було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Чернігівського намісництва*.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851.

О. І. Путро.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 56,2 тис. чол. (1980). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ніжин*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Осн. річка — *Остер* (прит. Десни). Грунти дерново-підзолисті, болотяні, темно-сірі опідзолені. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів (Полісся), пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, липа, осика, береза, вільха, ясен) займають 6,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ніжин. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Районний комбінат побутового обслуговування (Ніжин), 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, жито, ячмінь, гречка), цукр. буряків, овочевих культур (в осн. огірків), картоплі, ефіроолійних культур (гол. чин. м'яти). Площа с.-г. угідь 1980 становила 115,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 73,0 тис. га. Скотарство, свинарство, вівчарство, бджільництво, птахівництво. У Н. р.— 16 колгоспів, 9 радгоспів, держ. племінна станція, навч. г-во Ніжинського технікуму механізації сільського г-ва, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Ніжин, залізничні станції: Вертіївка, Липів Ріг, Лосинівка, Яхнівка. Автомобільних шляхів — 403 км, у т. ч. з твердим покриттям — 326 км. У районі — 54 заг.-осв. і музична школи, 24 будинки культури, 30 клубів, 57 кіноустановок, 52 б-ки. Музеї:

меморіальний М. К. *Заньковецької* на її батьківщині в с. Заньках, істор.-меморіальний М. І. *Подвойського* на його батьківщині в с. Кунашівці та меморіальний М. П. *Кирпоноса* на його батьківщині в с. Вертіївці. У Н. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1919).

П. С. Арендар.

НІЖИНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. М. Коцюбинського. Засн. 1927 в Києві як *Театр Київської обласної Ради профспілок* ім. М. М. Коцюбинського. З 1934 — в Ніжині. Серед засновників театру — Б. *Лучицький*, К. *Лучицька*. На його сцені виступали А. *Бучма*, Н. *Ужвій*, М. *Литвиненко-Вольгемут*, О. *Петрусенко*. Серед вистав — «Украдене щастя» І. Франка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «За двома зайцями» М. Старицького, «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Неосвячене кохання» М. Коцюбинського, «Дикий ангел» О. Коломійця, «Влада темряви» Л. Толстого, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «І змовкли птахи» І. Шамякіна, «Мачуха» О. Бальзака, «Бразільський скарб» М. Машаду. В театрі також працювали нар. арт. СРСР Е. *Бистрицька*, нар. арт. УРСР В. *Ігнатенко*, засл. артисти УРСР В. Авраменко. В. Тось та ін.

Д. Ш. Шарипов.

НІЗАМІ́ ГЯНДЖЕВІ́ Абу Мухаммед Ільяс Ібн-Юсуф (бл. 1141, м. Гянджа, тепер Кіровабад — 12.III 1203, там же) — азерб. поет і мислитель. Здобув різносторонню освіту; досконало володів араб. мовою, вивчав історію, філософію, л-ру, математику, медицину, астрономію. Писав перською мовою. У ранніх ліричних творах оспівував красу та розум людини, засуджував соціальну несправедливість. Осн. твір Н. Г.— «П'ятериця» («Хамсе») складається з 5 поем: «Скарбниця таємниць» (написана між 1173 — 1180), «Хосров і Ширін» (1181), «Лейлі і Меджнун» (1188), «Сім красунь» (1197) та «Іскандер-наме» (бл. 1203). У першій дидактико-філос. поемі «Скарбниця таємниць» поет виступав захисником знедоленої людини, співцем праці, яка звеличує трудівника. Водночас у ній наявні релігійні мотиви. В основу романтичної за змістом поеми «Хосров і Ширін» покладено тему щирого кохання, що надихає на героїчні вчинки. У поемі «Лейлі і Меджнун», написаній на сюжет старовинної араб. легенди, Н. Г. засуджував жорстокість пануючого феодального ладу, відстоював право людини на щастя та любов. У поемі «Сім красунь» поет розгорнув картини нар. страждань, показав простих людей чесними, працьовитими, сміливими; викривав підступність і жадібність придворних шаха. Змалював образ сміливої і мужньої руської дівчини, висловив глибоку повагу до Русі. П'ята поема «Іскандер-наме» — про мудрого правителя, вся діяльність якого спрямована на благо народу. В епоху жорстокого феод. гніту та реліг. фанатизму Н. Г. висловлював повагу до різних народів, вірив у нове суспільство, в якому всі люди будуть рівними. За мотивами поем Н. Г. створено оперу «Лейлі і Меджнун» (композитор Уз. Гаджибеков) і балет «Сім красунь» (композитор К. Караєв). На могилі Н. Г., поблизу Кіровабада, споруджено пам'ятник і мавзолей (1947); пам'ятник встановлено також у Баку на площі Нізамі.

Тв.: Укр. перекл.— Лейла і Меджнун. Перекл. Л. Первомайського. К., 1947; Рос. перекл. — Лирика. Баку, 1979.

Пам'ятник **А. Нікітіну** в місті Калініні. Скульптор С. М. Орлов, архітектор Г. Захаров. 1955.

НІЗДРЮВА́ТИЙ БЕТО́Н — високопористий бетон з рівномірно розподіленими порами у вигляді чарунок розміром 1—2 мм; вид *легкого бетону*. Одержують Н. б. в результаті тверднення попередньо спученої пороутворювачем суміші мінеральної *в'яжучої речовини*, тонкодисперсного кремнеземистого компонента і води. За способом утворення пористої структури (заг. пористість 80—90%) Н. б. поділяють на *газобетон* і *пінобетон*. Такі бетони бувають: автоклавні (див. *Автоклавні матеріали*) і неавтоклавні (тверднуть при т-рі до 100° С); теплоізоляційні, конструкційно-теплоізоляційні і конструкційні. З Н. б. виготовляють стінові панелі і блоки, плити покриттів, тепло- і звукоізоляційні вироби.

НІЇГА́ТА — місто в Японії, адм. ц. префектури Ніїгата. Розташована на зх. узбережжі о. Хонсю, в гирлі р. Сінано. Значний мор. порт (у т. ч. регулярне сполучення з рад. портом Находка). 420 тис. ж. (1975). Найбільше розвинуті нафтопереробка та нафтохімія. Металург. (виплавка алюмінію, виробн. феросплавів), маш.-буд.

(електротех. і транспортне машинобудування, судноверф), текст. (виробн. шовкових і штучних тканин), лісопильна, паперова, цементна промисловість. Університет. Великі оранжереї.

НІЇХА́МА — місто в Японії, на Пн. острова Сікоку. Порт на узбережжі Внутр. Японського м. 134 тис. ж. (1975). Розвинута хім. (у т. ч. нафтохім. комбінат) і верстатобуд. пром-сть. На місцевій сировині працюють глиноземний та по рафінуванню міді заводи.

НІ́КА — у грец. міфології богиня перемоги. Див. *Ніке*.

НІКАРА́ГУА — найбільше озеро Центр. Америки. Розташоване на тер. д-ви Нікарагуа. Площа 8,4 тис. км², глиб. до 70 м. Лежить у тектонічній западині (на вис. понад 30 м над р. м.) на кілька метрів нижче від оз. Манагуа, з яким сполучене р. Тіпітапа. З Н. витікає р. Сан-Хуан, що впадає у Карибське м. В зх. частині Н.— о. Ометепе з вулканом тієї самої назви (вис. 1556 м). Судноплавне.

НІКАРА́ГУА, Республіка Нікарагуа — держава в Центр. Америці. На Сх. омивається водами Карибського м., на Пд. Зх.— Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 16 департаментів і 1 територію.

Державний лад. Н.— республіка. З вересня 1979 найвищим органом влади є Уряд нац. відродження. Його діяльність координує Керівна рада — колегіальний орган у складі 5 осіб. У травні 1980 створено також Держ. раду республіки у складі 47 представників політ., громад., профспілкових та ін. орг-цій.

Природа. Узбережну частину Карибського м. займає алювіальна низовина — Москітовий берег. У внутр. районах країни підноситься нагір'я заввишки до 2438 м, на Зх.— тектонічна западина з великими озерами Нікарагуа та Манагуа. Вузька рівнинна смуга Тихоокеанського узбережжя з Пн. Сх. оточена пасмом діючих і згаслих вулканів (найбільший діючий вулкан — Ель-В'єхо, вис. 1780 м). Часто бувають землетруси. Поклади золота, срібла, мідної, свинцево-цинкової руд, нафти. Клімат тропічний. Пересічна річна т-ра на низовині від +25 до +28°, в горах — від +16 до +18°. Опадів від 2—4 тис. мм до 6,5 тис. мм на рік. Річки багатоводні, найбільша з них — Ріо-Гранде. Понад 50% площі країни — під лісами. Для внутр. районів характерна *савана*.

Населення. Бл. 85% нас. становлять *нікарагуанці*. Переважно в лісних зонах живуть індіан. племена. Пересічна густота нас.— понад 16 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 48%. Найбільші міста: *Манагуа, Леон,* Гранада.

В порту Корінто

Історія. Здавна тер. Н. населяли індіанські племена, гол. чин. *чибча, ацтеки, тольтеки*. Узбережжя сучас. Н. відкрив Х. *Колумб* 16.IX 1502. В 1524 іспан. завойовники перетворили Н. на свою колонію. В 1573 Н. було включено до генерал-капітанства Гватемала, а 1823 ввійшла до Федерації Об'єднаних провінцій Центр.

Манагуа. Палац героїв революції.

Америки. В 1838 Н. проголосила незалежність. З серед. 19 ст. в країну почав проникати амер. капітал. У 1855—60 Н. окупували амер. війська. В 1893 уряд лібералів провів у країні ряд бурж. реформ, зокрема було запроваджено заг. виборче право. В 1911 США шляхом інтервенції вдалося повалити уряд Н. і окупувати країну (1912—33). З липня 1927 в Н. розгорнулася нац.-визвольна боротьба під керівництвом А. *Сандіно,* яка завершилася перемогою патріотів і виведенням військ США. Але в лютому 1934 команд. нац. гвардією А. Сомоса з допомогою США організував убивство А. Сандіно і 1936 здійснив держ. переворот. У країні було встановлено військ.-поліцейську тиранію сім'ї Сомоси. В зовн. політиці уряд Сомоси йшов у фарватері агресивної політики США (участь у контрреволюц. перевороті в Гватемалі 1954, у придушенні гватемальської революції, у вторгненні в Домініканську Республіку 1965). З поч. 60-х рр. у країні розгорнувся широкий робітн. і демократичний рух. У 1961 було створено Сандіністський фронт нац. визволення (СФНВ), програма якого передбачала повалення тиранії Сомоси і створення уряду нац. єдності. СФНВ став провідною політ. і військ. силою народу Н. в боротьбі проти режиму Сомоси. Демократичний союз визволення, створений 1974, об'єднав ведучі опозиційні партії країни, 1978 було створено Широкий фронт опозиції. В 1979 засн. Патріотичний фронт і Рух єдиного народу — орг-ції, що вели боротьбу під керівництвом СФНВ. Диктатура Сомоси опинилася в повній ізоляції і спиралася лише на допомогу США. В серпні 1978 почалося нар. повстання, яке охопило всю країну. 19.VII 1979 нар. революція перемогла, диктатуру А. Сомоси було повалено. Влада в країні перейшла до Уряду національного відродження, що об'єднав усі соціальні верстви і політ. угруповання, які підтримують революцію, ведучою силою уряду є СФНВ. Протягом 1979—80 в країні було націоналізовано банки, проведено часткову грош. реформу, встановлено монополію зовн. торгівлі. З 18.IX 1979 нормалізовано дипломатичні відносини між Н. і СРСР (встановлено 1944). В 1980 укладено торговельну угоду, угоди про екон. і тех. співробітництво, культур. і наук. співробітництво, консульську конвенцію між обома країнами. Н. підтримує *неприєднання рух*.

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Сандіністський фронт національного визволення, засн. 1961. Об'єднує широкі верстви трудящих — робітників, селян, студентство, прогресивну інтелігенцію. Незалежна ліберальна партія, засн. 1941. Виражає інтереси дрібної буржуазії та інтелігенції. Соціал християнська партія, засн. 1957. Виражає інтереси серед. верств буржуазії. Нікарагуанський демократичний рух, засн. 1978. Виражає інтереси великої нац. буржуазії. Консервативна партія Н., засн. в серед. 19 ст. Партія великих землевласників. Сандіністський профцентр трудящих ім. Хосе Беніто Ескодара, засн. 1979. Загальна конфедерація праці (незалежна), засн. 1953. Асоціація сільських трудящих, засн. 1976. Комітети сандіністського захисту, засн. в липні 1979.

Господарство. Н.— слаборозвинута в економічному відношенні країна. Після перемоги революції 1979 новий уряд країни експропріював землі та ін. маєтність, які належали диктатору Сомосі та його прислужникам, націоналізував природні багатства країни. Згідно з діючим Надзвичайним планом активізації екон. діяльності 62% держ. бюджету країни виділено на житл. буд-во, освіту і охорону здоров'я, встановлено сталі ціни на осн. продукти харчування, зростає частка держ. сектору у пром-сті (бл. 40% у 1980 проти 15% у 1978) тощо. Але в багатьох галузях г-ва ще значні позиції посідає іноз. капітал. Ос-

НІКАРАГУА
МАНАГУА
Ніагарота
Корінто
Чінандега
Леон
Гранада
Масая
Ріваса
Хінотега
Матагальпа
Ісабія
Ньюєва-Сеговія
Чонталес
Рівас
Сан-Карлос
Сан-Хуан-дель-Сур
Ель-Рама
Ель-Кастільйо
Ель-Моррито
Сан-Мігелито
Ісла-Ометепе
Ісла-Сан-Бернардо
Ісла-Ель-Вігія
Ісла-Ель-Гіґанте
Ісла-Ель-Чіпотільйо
Ісла-Ель-Ескондідо
Ісла-Ель-Мадроньйо
Ісла-Ель-Пінар
Ісла-Ель-Сапотільйо
Ісла-Ель-Тігре
Ісла-Ель-Тортугеро
Ісла-Ель-Ферро
Ісла-Ель-Фрейлесіто

нова економіки — с. г., в якому зайнята більша частина самодіяльного населення. Створюються перші кооперативи, проте гол. роль продовжує відігравати приватний сектор, який дає 75% валютних надходжень країни. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1978): бавовник — 144 (волокно), каву — 60, банани — 157; для власного споживання — кукурудзу — 209, сорго — 58, квасолю — 51 та ін. Тваринництво в основному пасовищне. Розводять (поголів'я, млн., 1977): велику рогату худобу — бл. 3 і свиней — 0,6. Заготівлі деревини цінних порід дерев (червоного, палісандрового та ін.). На узбережжі — рибальство, мор. промисли. Пром-сть розвинута слабо. Видобувають (1976): золото (1,4 т), срібло (1,8 т), мідну (0,7 тис. т) та свинцево-цинкову (17,2 тис. т) руди, нафту. Провідні галузі обробної пром-сті — харч. та легка (гол. чин. текст. і взут.). Невеликі підприємства металообр., хім., фарм., цем., паперової, деревообр. галузей. Поблизу Манагуа — нафтопереробний з-д. У 1977 було вироблено бл. 680 млн. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри: Манагуа, Леон та Масая. Довж. з-ць — 373 км, автошляхів — 12,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 1,6 тис. км. Мор. порти: Корінто, Блуфілдс, Сан-Хуан-дель-Сур. З Н. вивозять бавовник та бавовникове насіння, каву, м'ясо, цукор, деревину, мінеральну сировину; довозять машини і устаткування, готові вироби, сировину тощо. Осн. торг. партнери — США, країни Латинської Америки. Грош. одиниця — кордоба. 10 кордоб = 1 дол. США (вересень 1979). *О. І. Полоса.*

Медичне обслуговування. В 1975 в Н. було 4,7 тис. лікарняних ліжок (22 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1976 подавали 1,4 тис. лікарів (6,6 лікаря на 10 тис. ж.), 1975 працювали 350 зубних лікарів, 481 фармацевт. Лікарів готують на мед. ф-ті Нац. автономного ун-ту Н. в Леоні та в мед. коледжі в Манагуа. *А. М. Сточик.*

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За диктатури А. Сомоси освіта перебувала в занепаді. В 1978—79 бл. 70% нас. країни, а в сільс. місцевості понад 90% були неписьменні. Формально поч. школа (строк навчання — 6 років) була обов'язковою і безплатною для дітей віком від 7 до 13 років. Після перемоги нар. революції з 1979 запроваджується заг. обов'язкове поч. навчання, серед. освіта [строк навчання у серед. школі 5 (3 + 2) або 6 (3 + + 3) років] стала безплатною. В країні створюється нова демократична система освіти. Розгорнуто нац. кампанію по ліквідації неписьменності, завдяки чому процент неписьменних знизився до 15 (1981). Вузи: Нац. автономний ун-т Н. у м. Леоні (засн. 1812; 1977/78 навч. р. 14,9 тис. студентів), Нікарагуанське відділення Ун-ту Центр. Америки в м. Манагуа (засн. '961; 1977/78 навч. р. 4,1 тис. студентів), університет у Манагуа (засн. 1976). Наук. установи: Нікарагуанська академія мов (засн. 1928), Академія географії та історії (засн. 1934), Нац. академія філософії (засн. 1964), Геол. служба, Ін-т с. г., усі — в Манагуа. Нац. б-ка в Манагуа, Центр. б-ка ун-ту і Муніципальна б-ка — в Леоні. Нац. музей у Манагуа (засн. 1896), музей «Тендері» в м. Масая.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося

5 газет і 1 журнал. Найзначніші газети: «Барикада», з 1979 — офіційний орган Сандіністського фронту нац. визволення (СФНВ), «Пренса» («Преса», з 1926), «Нуево діаріо» («Нова газета», з 1980), усі — щоденні. Щотижневий журнал «Подер сандініста» («Сандіністська влада», з 1979) — офіц. орган СФНВ. Урядове інформ. агентство Нуева Нікарагуа засн. 1979. Радіостанції: «Голос Нікарагуа» — урядова, засн. 1979; «Радіо Сандіно» — радіостанція СФНВ, засн. 1978. Телебачення з 1956. Сандіністська система телебачення засн. 1979.

Література Н. почала розвиватися ісп. мовою з 2-ї пол. 16 ст., після приходу іспанців у Центр. Америку. Першою літ. пам'яткою вважають «Історію Нікарагуа» Фернандеса де Ов'єдо-і-Вальдеса (кін. 16 ст.). В кін. 18 ст. з наук.-популярними творами і політ. статтями виступали М. Ларрайнага і Р. Ф. Осехо. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* дала поштовх розвиткові л-ри в країні. Збірка пісень і сатир учасника цієї війни Ф. Кіньйонеса Сунсіна («Поезії», 1826) поклала початок романтизму в л-рі Н., який панував до кін. 19 ст. Його представляли також А. Арагон, Л. А. Вілья, К. Діас та ін. В прозі кін. 19 ст. утверджується *костумбризм* (романи Г. Гусмана, нариси Х. Д. Гамеса, А. Флетеса Баланьйоса). Поет Рубен *Даріо* в кін. 19 ст. заклав основи іспано-амер. модернізму. Пошук національно-самобутніх шляхів розвитку мистецтва, протистояння північноамер. культур. експансіонізмові поєднувалися в його творчості з поетикою західноєвроп. модернізму. Нікарагуанські «рубендаристи» (Х. Р. Авілес, Х. Р. Герра та ін.) засвоювали переважно песимістичні мотиви поезії Рубена Даріо. Проте у віршах Сантьяго Аргуельйо з'являються оптимістичні громадян. мотиви. На поч. 20 ст. виник пізньоромантичний напрям з ухилом до інтимної лірики (Солон Аргуельйо, Х. Т. Оліварес, Х. А. Сальгадо, С. Сакаса). Антиімперіалістична тема звучала в романах Е. Роблето (н. 1892), у віршах С. де ла Сельви (1893—1960). Після встановлення в 30-х рр. диктатури родини Сомоси було ув'язнено і фізично знищено багатьох прогресивних літераторів — поетів Е. Кастро, А. Кортеса, Р. Лопеса Переса. В партизан. боротьбі з армією Сомоси загинув молодий поет Л. Ругама. В еміграції померли С. де ла Сельва, А Пальяйс. Незважаючи на переслідування, боротьбу за демократичні свободи продовжували Г. Алеман Боланьйос, П. Антоніо Куадра, Х. Пасос, Х. Коронель Утречо. Проти амер. експансії виступали Е. Карденаль, Е. Мехія Санчес, К. Мартінес Рівас та ін., твори яких виходили нелегально або анонімно. В 1963 видано антологію нікарагуанських поетів. Знищення Сандіністським фронтом нац. визволення режиму Сомоси відкрило широкі можливості для розвитку л-ри. Найвідоміші поети 70-х рр.: Дж. Беллі, Е. Ільєскас, К. Перес Алонсо, Е. Гутьєррес, Фанор Тельєс, Хуліо Вальє-Кастільйо. В перекладі укр. мовою видано «Вибране» Р. Даріо (К., 1968) та патріотичні вірші Дж. Беллі (журн. «Всесвіт», 1980, № 3). *В. С. Харитонов.*

Архітектура та образотворче мистецтво. За колоніальних часів для міст Н. характерна прямокутна сітка вулиць, озеленені площі, одноповерхові будинки з внутр. подвір'ями. Церкви 17—19 ст.— прямокутні в плані, з елементами стилю *барокко* (собор у Леоні, 1747—1825), пізніше — *класицизму* (церква Сан-Франсіско в Гранаді, 1862). В м. Манагуа будівлі неокласичної і сучас. архітектури (арх. П. Дамбах та ін.). Давні індіан. культури Н. перебували під впливом цивілізацій Мексіки, Колумбії та Панами. Збереглися петрогліфи, круглі кам'яні стовпи з рельєфами, статуї і статуетки, вази з кераміки тощо. Серед сучас. митців: живописець А. Алонсо Рочі, різьбяр Х. Амадор Ліра, гравер С. Бараона. Поширені різні види нар. мист.: різьблення на дереві, кераміка, вишивання.

Літ.: Гонионский С. А. Сандино. М., 1965; Леонов Н. С. Очерки новой и новейшей истории стран Центральной Америки. М., 1975; Булычев И. М. Никарагуа на пути национального возрождения. М., 1980; Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в. М., 1972; Латинская Америка. Справочник. М., 1976.

НІКАРАГУА́НЦІ — народ, основне населення Нікарагуа. Чисельність — 2,1 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *іспанською мовою*. За релігією — переважно католики, незначна частина — про-

тестанти. Н. в основному метиси («ладино») — нащадки ісп. переселенців 16—20 ст., які змішалися з аборигенами (індіанцями міскіто, сумо та ін.) і неграми (біглі невільники 17 ст.), а також *креоли* і нащадки вихідців з США і країн Європи. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, рибальство; частина працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру Н. див. *Нікарагуа*.

НІ́КЕ (Ніка; Νίκη) — у грец. міфології богиня перемоги в битвах, а також у спортивних, музичних та ін. змаганнях. Зображували її молодою жінкою з крилами, з лавровим вінком у руках. У римлян їй відповідає *Вікторія*.

НІ́КЕЛЕВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом нікелю в таких кількостях, що його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У природі відомо бл. 45 мінералів, до складу яких входить нікель. Пром. значення мають *нікелін* (містить до 44% нікелю), герсдорфіт NiAsS (понад 35%), *пентландит* (понад 34% нікелю), нікелистий *піротин* (0,25—14,2%), нікелистий нонтроніт Fe_2 $[(OH)_2Si_4O_{10}] \times$ $\times H_2O$ (до 3% NiO_2). Як домішки Н. р. містять залізо, мідь, кобальт, метали платинової групи, селен, телур, сурму. Гол. пром. типи Н. р.— сульфідні й силікатні. В СРСР пром. родовища Н. р. є в РРФСР (у Сх. Сибіру, на Кольському п-ові, Уралі), на Україні (Побужжя й Серед. Придніпров'я), за кордоном — у Канаді, Австралії, Новій Каледонії, Індонезії, на Кубі, Філіппінах та ін.

О. І. Заріцький.

НІКЕЛІ́Н — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. NiAs. *Сингонія* гексагональна. Густ. 7,78. Твердість 5,5—6,0. Колір мідно-червоний. Блиск металевий. Найбільші родовища Н.— в Канаді і НДР; в СРСР є в Кемер. обл. та в Тувинській АРСР. Н. одержують і штучно. Використовують як *нікелеву руду*.

НІ́КЕЛЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *нікелю*. Бувають конструкційні, електротехнічні, з особливими фіз. і хім. властивостями, жароміцні і жаростійкі (див. *Жаростійкі сплави*). Конструкційні Н. с. відзначаються високими емісійними (див. *Емісія електронна*) властивостями, підвищеною мех. міцністю і корозійною стійкістю, піддаються мех. обробці навіть у холодному стані. Такі сплави застосовують в електронній техніці, приладобудуванні тощо. Електротехнічні Н. с. мають великий питомий *електричний опір* і високу *жаростійкість*; при нагріванні — значну *електрорушійну силу*. З них виготовляють *термопари, резистори* високоточних вимірювальних приладів, нагрівальні елементи електр. печей (див. *Ніхром*) тощо. До Н. с. з особливими фіз. і хім. властивостями належать магнітно-м'які, корозійностійкі та інші сплави. Найвищою *магнітною проникністю* у слабких *магнітних полях* відзначаються магнітно-м'які Н. с., що містять 79% Ni, 16% Fe і 5% Mo. Магнітно-м'які сплави використовують у виробн. осердь малогабаритних трансформаторів і дроселів, магн. екранів і підсилювачів тощо (див. також *Магнітні матеріали*). Корозійностійкі сплави застосовують в хім. апаратобудуванні. З жароміцних (деформівних, ливарних) і жаростійких Н. с. виготовляють деталі і вузли газових турбін, авіац. двигунів та ін.

О. І. Єфімов.

НІ́КЕЛЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *нікель* переважно в ступені окислення +2. Відомі також Н. с. зі ступенем окислення +3, рідше +4, +1 і 0. Найпоширеніші Н. с.— *оксиди, гідроксиди, сульфіди, галогеніди* тощо. Моноксид нікелю NiO — зеленкуваті кристали, нерозчинні у воді, розчиняються у к-тах. Утворюється при нагріванні гідроксиду, карбонату, оксалату, нітрату нікелю. Застосовують як *каталізатор*, у керамічній пром-сті, для виготовлення *фарб* і *емалей*, як напівпровідниковий матеріал тощо. Гідроксид нікелю $Ni(OH)_2$ — світло-зеленого кольору, осаджується з розчинів нікелевих солей гідроксидами лужних металів; розчиняється у к-тах, аміаку. Застосовують для виготовлення лужних акумуляторів. Сульфід нікелю NiS — чорного кольору, осаджується з розчинів солей сульфід-іонами; служить пром. каталізатором в органічному синтезі. Галогеніди нікелю NiF_2, $NiCl_2$, $NiBr_2$, NiI_2 — розчинні у воді; використовуються як каталізатори. Сульфат нікелю кристалізується з розчинів у вигляді смарагдово-зелених кристалів $NiSO_4 \cdot 7H_2O$ (нікелевий купорос) і синьо-зеленого $NiSO_4$; застосовуються як каталізатори, для *нікелювання*, для виготовлення акумуляторів та ін. Інші бінарні сполуки одержують безпосередньо взаємодією нікелю з неметалами (H, C, P, N, B тощо). Для нікелю характерні реакції комплексоутворення. При цьому Ni (II) утворює *координаційні сполуки* переважно з координаційними числами 4, 5, 6, напр. $[Ni(NH_3)_6]Br_2$. Координаційні сполуки нікелю з диметилгліоксимом використовують для аналітичного визначення нікелю. При дії CO на тонкоподрібнений порошок нікелю утворюється карбоніл нікелю $Ni(CO)_4$, термічною *дисоціацією* якого одержують найбільш чистий нікель.

С. В. Волков.

НІКЕЛЮВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих і неметалевих виробів шару *нікелю*. Товщина такого покриття становить, як правило, від 1—2 до 40—50 мкм. Нікель наносять найчастіше електролітичним способом (див. *Гальванотехніка*), рідше — хімічним (відновленням іонів нікелю з його солей, напр., гіпофосфітом натрію у водних розчинах). Щоб зменшити пористість електролітичних покриттів і тим самим поліпшити їхню захисну здатність, вдаються до попереднього *латунування, міднення* або наносять багатошарові покриття (напр., мідь — нікель — хром). Нікелюванням створюють *захисні покриття*, підвищують стійкість виробів проти зношування, надають їм декоративного вигляду. Н. застосовують у виробн. хім. апаратури, мед. інструментів, автомобілів і велосипедів, побутових виробів тощо.

НІ́КЕЛЬ [Niccolum; від назви мінерала купфернікеля (нім. Kupfernickel, від Kupfer — мідь і Nickel — злий дух, що нібито заважав одержанню міді)], Ni — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 28, ат. м. 58, 70. Природний Н. складається з п'яти стабільних ізотопів: ^{58}Ni, ^{60}Ni, ^{61}Ni, ^{62}Ni і ^{64}Ni. Вперше одержав 1751 швед. хімік А. Ф. Кронштедт (1722—1765). Вміст Н. у земній корі $8 \cdot 10^{-3}$% за масою. У природі буває в мінералах *нікелінї, пентландиті, гарнієриті* та ін. (див. *Нікелеві руди*). Н.— сріблясто-білий метал з коричневим відтінком, дуже пластичний і ковкий; відзначається високою електро- і теплопровідністю; густ. (т-ра 20° С) 8900 кг/м³, $t_{пл}$ 1453° С, $t_{кип}$ бл. 3000° С. Слабо реагує (без вологи) з киснем, сіркою, галогенами; при нагріванні взаємодіє з ними досить енергійно з утворенням *оксидів, сульфідів, галогенідів*; легко утворює *координаційні сполуки*, входить до складу рослинних та тваринних організмів (див. *Нікелю сполуки*). З металами (Bi, Sn, Ti, V, W, Zn та ін.) дає *інтерметалеві сполуки*. Порошкуватий Н. на повітрі спалахує, розкладає воду, поглинає велику кількість газів (H_2, CO тощо). У розведених кислотах — азотній Н. розчиняється добре, соляній та сірчаній — важче. Стійкий до дії лугів, концентрованої азотної к-ти. Одержують Н. *електролізом* водних розчинів його солей, відновленням оксиду Н., термічною *дисоціацією* леткого $Ni(CO)_4$. Застосовують для виготовлення різних сталей, сплавів (див. *Нікелю сплави*), анодів лужних акумуляторів, каталізаторів, гальванічного покриття (див. *Нікелювання*), у хім. і реакторобудуванні тощо.

С. В. Волков.

НІ́КІЙ (Νικίας, бл. 469 до н. е., Аттіка — 413 до н. е., Сіракузи) — держ. діяч Стародавніх *Афін*, багатий рабовласник. Після смерті *Перікла* очолив помірковано-демократичну течію, яка виступала за припинення *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.). Тому укладений 421 до н. е. мир був названий його ім'ям. Після поновлення війни 415 до н. е. очолив військ. експедицію до Сіцілії, яка завершилася 413 до н. е. розгромом афін. армії і флоту. Взятого в полон Н. сіракузці стратили.

НІКІТЕ́НКО Віктор Васильович (н. 22.V 1938, с. Шилівка Добропільського р-ну Донец. обл.) — новатор у металург. пром-сті, металург, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1967. В 1957—79 працював на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова підручним сталевара, сталеваром. Бригада, очолювана Н., протягом багатьох років добивалася найвищого в галузі зйому сталі з 1 м² поду печі, не раз встановлювала світові рекорди виплавки сталі на мартенівських печах серед. потужності. В 1973 без відриву від виробн. Н. закінчив Донец.

В. В. Нікітенко.

Ніке Самофракійська. Мармур. Кінець 4 ст. до н. е. Лувр. Париж.

І. М. Нікітін. Портрет напольного гетьмана. 20-і роки 18 ст. Державний Російський музей у Ленінграді.

В. П. Нікітін.

В. М. Нікітін.

І. С. Нікітін.

А. Нікіш.

політех. ін-т. З 1979 — слухач Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. *О. Г. Кандала.*

НІКІТІН Андрій Іванович (н. 23. VI 1927, м. Богуслав Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1974), професор (з 1978). Закінчив (1957) Казанський ун-т. З 1958 працює в ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. праці стосуються операційних систем ЕОМ, багатомашинних комплексів та мереж ЕОМ. Держ. премія УРСР, 1972.

НІКІТІН Афанасій (р. н. невідомий — п. 1472) — рос. мандрівник, тверський купець. У 1466—69 через ханство Шемаху і Баку та м. Ормуз здійснив мандрівку до Індії, де прожив бл. 3 років. Повертаючись на батьківщину, відвідав афр. берег (Сомалі), м. Маскат на Аравійському п-ові, Персію, Туреччину. В 1472 прибув до Кафи (Феодосія). По дорозі до Твері (тепер м. Калінін) поблизу Смоленська восени того ж року помер. Залишив записки — «Ходіння за три моря» — цінну літ.-істор. пам'ятку. В них Н. описав відвідані райони Індії та Ірану, а також (на основі розповідей) Шрі-Ланки, Китаю та ін. д-в. У 1955 в м. Калініні встановлено пам'ятник А. Нікітіну. Іл. с. 364.

НІКІТІН Валер'ян Олексійович (н. 23.XI 1929, с-ще Васильсурськ Горьк. обл. РРФСР) — укр. рад. лікар-стоматолог, професор (з 1977). Член КПРС з 1965. В 1952 закінчив Харків. мед. стоматологічний ін-т, 1957—67 працював на кафедрі стоматології цього ін-ту, а з 1967 — зав. кафедрою терапевтичної стоматології Укр. ін-ту удосконалення лікарів (Харків). Праці Н. присвячені розробці, дослідженню і впровадженню в стоматологічну практику нових кріогенних методів і апаратури, а також нових комбінованих лікарських препаратів в аерозольних упаковках тощо. Держ. премія УРСР, 1977.

НІКІТІН Василь Петрович [2 (14). VIII 1893, Петербург — 16.III 1956, Москва] — рос. рад. вчений у галузі електромеханіки й електрозварювання, академік АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1938. Закінчив (1914) Петерб. політех. ін-т. Працював у Дніпроп. гірничому ін-ті (1925—29), Моск. гірничій академії (1929—32, тепер Моск. ін-т сталі), Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана (з 1933, директор — з 1950). Осн. праці — з теорії електр. машин, проблем створення апаратів для дугового електрозварювання. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

НІКІТІН Володимир Миколайович [н. 26.VII (7.VIII) 1907, Архангельськ] — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1955). Член КПРС з 1938. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1929; тепер Харків. ун-т). В 1930—53 — співробітник Харків. зоотехнічного ін-ту з 1953 — професор Харків. ун-ту. Праці Н. присвячені проблемам вікової й порівняльної фізіології та біохімії тварин, зокрема вивченню вікових змін білкового, нуклеїнового, ліпідного й ферментативного складу органів і тканин в *онтогенезі,* питанням ендокринології, травлення у жуйних, вікової і порівняльної гематології, дослідженню ролі нервової системи в регуляції процесів старіння тощо. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія АН УРСР ім. О. О. Богомольця, 1974.

НІКІТІН Іван Микитович (бл. 1690, Москва — 1742) — рос. живописець, один із засновників світського портретного живопису в Росії. Навчався в Петербурзі, 1716—19 — у Венеції та Флоренції. Автор портретів: цесарівни Анни Петрівни та Наталії Олексіївни (обидва — до 1716), Петра I, т. з. напольного гетьмана (обидва — 20-і рр. 18 ст.), «Петро на смертному ложі» (1725), С. Строганова (1726). В 1732 був заарештований у справі наклепу на Феофана Прокоповича, 1737 засланий до Тобольська (помер у дорозі з заслання в Москву). Твори Н. зберігаються в ДТГ і ДРМ. Іл. с. 367.

НІКІТІН Іван Савич [21.IX (3.X) 1824, Воронеж — 16 (28).X 1861, там же] — рос. поет. Друкуватися почав 1853. У ранніх віршах Н. поряд з реліг.-містичними звучать соціальні мотиви («Тиша ночі», «Помста»). У творчості 50-х рр. Н. звертається до показу нар. життя («Бурлак», «Дружина ямщика», «Орач»), висловлював гнівний протест проти самодержавства («Пісня бобиля», «Впаде знеславлене тиранство», поеми «Перекупник», 1858; «Тарас», 1860, та ін.). У «Щоденнику семінариста» (1861) відобразив побут бурси, створив позитивний образ різночинця. Н. — визнаний майстер рос. поетичного пейзажу. На слова Н. створено понад 60 романсів і пісень («Зустріч зими» М. Римського-Корсакова, Р. Глієра, «Пісня бобиля» С. Монюшка, «Русь» Е. Направника та ін.). Укр. мовою твори Н. перекладали Панас Мирний, В. Самійленко, П. Грабовський та ін.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1960—61; Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1965; Сочинения. М., 1980.

О. О. Білявська.

НІКІТІН Микола Миколайович [27.VII (8.VIII) 1895, Петербург — 26.III 1963, Ленінград] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1921. Зб. оповідань «Бунт» (1923), «Тепер на Заході. Берлін — Рур — Лондон» (1924), «З олівцем у руці» (1926) та ін. Романи «Злочин Кирика Руденка» (1927), «Це почалось у Коканді» (1939) — про соціалістичне будівництво, дружбу народів; «Північна Аврора» (1950; Держ. премія СРСР, 1951) — про боротьбу молодої Рад. республіки з англо-амер. інтервенцією на Півночі 1918—19. Писав п'єси, нариси-спогади про М. Горького, О. Толстого. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1968; Северная Аврора. Л., 1971; Укр. перекл. — Північна Аврора. К., 1952.

НІКІТСЬКА ЯЙЛА́ — гірський масив у пд.-зх. частині Головного пасма *Кримських гір.* Переважні висоти 1300—1400 м, найбільша — 1473 м (г. Авінда). Н. я. розділяє Ялтинський та Гурзуфський південнобережні амфітеатри. Розвинуті карстові форми рельєфу: воронки, улоговини, кари. Рослинність гірсько-лучна. На скелястих вапнякових схилах — ліси з кримської сосни. Входить до складу *Кримського заповідно-мисливського господарства. О. В. Єна.*

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІ́ЧНИЙ САД — комплексна науково-дослідна установа М-ва сільс. г-ва СРСР, підпорядкована ВАСГНІЛ. Засн. 1812 Х. Х. *Стевеном* за 6 км на Сх. від Ялти, поблизу с. Нікіта (тепер смт Ботанічне). У складі саду — 13 наук. відділів і 4 виробничо-експериментальні г-ва: Центральне (поблизу Ялти), Приморське (смт Фрунзенське), Степове (смт Гвардійське) та Джанкойський карантинний розсадник (смт Медведівка). Площа Н. б. с. разом з виробничо-експеримент. г-вами становить (1981) бл. 990 га. В колекціях саду (без гібридного фонду) — понад 15 тис. видів, різновидів, форм і сортів рослин, в *гербарії* — понад 112 тис. аркушів, у фонді наук. б-ки — понад 188 тис. одиниць зберігання. Науковці саду вивчають світові рослинні ресурси з метою використання їх у нар. г-ві; здійснюють *інтродукцію, акліматизацію* і *селекцію* деревних декоративних, квіткових, плодових, у т. ч. субтропічних, і горіхоплідних культур, нових тех. рослин тощо. Наук. досягнення саду впроваджуються в основному на Пд. Європ. частини СРСР, зокрема на Кавказі і в Серед. Азії. За досягнення в розвитку пд. садівництва Н. б. с. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1962). Іл. с. 372.

Є. Ф. Молчанов.

НІ́КІШ (Nikisch) Артур (12.X 1855, Лебені-Сент-Міклош — 23.I 1922, Лейпціг) — угор. диригент, композитор, педагог. У 1866—73 навчався у Віденській консерваторії. З 1878 — диригент, 1882—89 — гол. диригент оперного театру в Лейпцігу (1905—06 — його директор). Очолював оркестри: Бостонський симф. (1889—93), Гамбурзький (1897), Лейпцігський «Гевандгауз» (1895—1922), одночасно — Берлінський філармонічний, з яким гастролював у європ. країнах і США. Не раз приїздив до Петербурга й Москви (вперше 1899). В 1893—95 — гол. диригент і директор оперного театру в Будапешті. В 1902—07 викладав у Лейпцігській консерваторії. Пропагував творчість рос. композиторів, особливо — музику Чайковського. Автор оркестрових творів, кантати, струнного квартету, сонати для скрипки й фортепіано. Син Н. — Митя Нікіш (1899—1936) — відомий піаніст.

НІ́КЛОТ (р. н. невід. — п. 1160) — князь *бодричів* бл. 1131—60. Очолював боротьбу полабо-прибалт. слов'ян проти нім. і дат. феод.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:7 500 000
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Росток
Нойбранденбург
Шверін
БЕРЛІН
Потсдам
Франкфурт
Магдебург
Котбус
Галле
Лейпциг
Дрезден
Ерфурт
Карл-Маркс-Штадт
Гера
Зуль
Б А Л Т І Й С Ь К Е М О Р Е
о. Фальстер
о. Лолланн
пр. Фемарн-Бельт
о. Фемарн
о. Гіддензе
о. Рюген
Мекленбурзька бухта
Любекська бухта
Поморська бухта
Щецінська затока
Ельба
Одра
Шпре
Везер
Рейн
Майн
Везер
Ельба-Трава-канал
Ельба-Гафель-канал
Шарлоттенбург
Шенефельд
Темпельгоф
Темпельгофер-Фельд
Шпандау
Целендорф
Вільмерсдорф
Фрідріхсгайн
Пренцлауер-Берг
Веддінг
Моабіт
Кройцберг
Нойкельн
Шеберг
Целендорф
Темпельгофер-Фельд
Шпандау

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Точна механіка та оптика
- Автомобільна, тракторна й комбайнобудування
- Деревообробна й целюлозно-паперова
- Скляно-керамічна
- Текстильна та швейна

Потужність електростанцій

- понад 1 млн. кВт
- від 100 тис. кВт до 1 млн. кВт

СКОРОЧЕННЯ

Баф-Бл. – Бад-Бланкенбург	*Л.-Об.* – Лімбах-Оберфрона
Вер. – Вердау	*Рех.* – Рехтельсгрюн
Гл. – Глаухау	*С.-Ег.* – Санкт-Егідієн
Кв. – Кведлінбург	*Гв.* – Гіршфельде

МАСШТАБ 1:2 500 000

25 0 25 50 75 км

Примітка. Західний Берлін – особливий політичний утвір, розміщений у центрі НДР. Статус Західного Берліна регулюється Чотиристоронньою угодою СРСР, США, Великобританії та Франції від 3 вересня 1971 р., а також іншими угодами й рішеннями чотирьох держав воєнного і повоєнного періодів

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Цукрові буряки й зернові культури (з переважанням озимої пшениці та ячменю) в поєднанні з розвинутим тваринництвом
- Інтенсивне тваринництво (з переважанням молочного скотарства та свинарства) в поєднанні з посівами озимого жита
- Тваринництво (з переважанням молочного напряму) в поєднанні з посівами різних зернових культур і картоплі
- Зернові культури (з високою питомою вагою пшениці) в поєднанні з високорозвинутим тваринництвом
- Зернові культури (з переважанням озимого жита), картопля й тваринництво
- Гірськопасовищне тваринництво з посівами зернових культур і картоплі

агресії. Під час *хрестового походу проти слов'ян 1147* завдав ряд поразок хрестоносцям. Убитий у сутичці з військом нім. феодала *Генріха Лева*.

НІКОБА́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — група з 19 островів між Бенгальською зат. та Андаманським м. в Індійському ок. Територія Індії. Пл. 1,6 тис. км². Великі острови — вершини підводного хребта, вис. до 642 м, інші — коралового походження. Клімат субекваторіальний, вологий. Тропічна рослинність. Плантації кокосової пальми. Рибальство, вилов трепангів.

НІКОБА́РЦІ — група племен, корінне і основне населення Нікобарських о-вів (Індія). Чисельність — 20 тис. чол. (1978, перепис). Мова — нікобарська, монкхмерської сім'ї мов. У Н. поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*). Н. перебувають на різних стадіях розкладу первіснообщинного ладу. Осн. заняття — землеробство, рибальство, тваринництво. Розвинуті гончарство, будівництво човнів тощо.

НІКОЗІ́Я, Нікосія — столиця Кіпру, гол. екон. і культурний центр країни. Розташована в центр. частині острова. Вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. 120 тис. ж. (1974, з передмістями). Пром-сть представлена підприємствами металообр., деревообр., текст., шкіряно-взут., харч. галузей. Розвинуті кустарні промисли, особливо гончарство. Численні наук. т-ва (у т. ч. по вивченню Кіпру, музичне, друзів старовини), Центр наук. досліджень та ін. Музеї: Кіпрський, нар. мистецтва, нац. реліквій, Кіпрський турецький, ікон, Лапідарій (фрагменти середньовічних будов). Архіт. пам'ятки 13—16 ст. Н. засн. приблизно у 7 ст. до н. е. З 1960 — столиця. Н.— центр архієпископства православної автокефальної кіпрської церкви.

НІКОЛА́ДЗЕ Яків Іванович [16 (28).V 1876, Кутаїсі — 10.III 1951, Тбілісі] — грузинський радянський скульптор, нар. художник Груз. РСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член Комуністичної партії з 1939. В 1892—94 навчався в Строгановському уч-щі в Москві, 1894—95 і 1897—98 — Одес. рисувальній школі, 1899—1901 і 1904—10 — в Парижі, де понад рік працював у майстерні О. *Родена*. Брав активну участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. Твори: «Вітер» (1905), «Саломея» (1906); портрети — В. Месхішвілі (1896), А. Церетелі (1914), І. Чавчавадзе, Ш. Руставелі (обидва — 1937), поета 12 ст. Чахрухадзе (1944), «Ленін у період створення „Іскри"» (1947); пам'ятники — надгробок І. Чавчавадзе в Пантеоні на горі Мтацмінда в Тбілісі (1908—10, відкритий 1913) та ін. Один із засновників і професор Тбіліської АМ. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Іл. с. 372.

НІКОЛА́ЄВ Анатолій Васильович [14 (27).XI 1902, Оренбург — 13.II 1977, Новосибірськ] — рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1960. Закінчив (1924) Ленінгр. ун-т. З 1957 — директор Ін-ту неорганічної хімії Сибірськ. відділення АН СРСР (у Новосибірську). Праці Н. про природні солі (1927—34) послужили наук. обгрунтуванням для будівництва Кучукського сульфатного комбінату та ін. промислів. Н. встановив 4 типи твердих розчинів солей рідкісноземельних елементів. Його дослідження з теорії екстракції неорганічних сполук виявили характер нижньої критичної точки області розшаровування (розпад клатратів) і дали змогу рекомендувати нові й ефективні екстрагенти для лантаноїдів, актиноїдів, багатьох кольорових і благородних металів. Н. уперше використав результати рентгеноспектральних досліджень екстрагентів для встановлення характеру зв'язків з видобуваними речовинами. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. В. І. Вернадського АН СРСР, 1946. Премія ім. М. С. Курнакова АН СРСР, 1977.

НІКОЛА́ЄВ Анатолій Петрович [(24.I (5.II) 1896, Тараща, тепер Київ. обл.— 6.VII 1972, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, дійсний член АМН СРСР (з 1952). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1917). В 1922—41 працював у Києві, Полтаві, Донецьку; 1944—54 — на керівних посадах в ін-тах акушерства і гінекології АМН СРСР (Москва, Ленінград); з 1954 — заступник директора по науковій частині Ін-ту охорони материнства та дитинства в Києві. Праці Н. присвячені вивченню перебігу родового акту, боротьбі з внутрішньоутробною *асфіксією* плода, проблемі знеболювання родів (зокрема, розробці методу психопрофілактичної підготовки вагітних), питанням про токсикози вагітності тощо. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

НІКОЛА́ЄВ Андріян Григорович (н. 5.IX 1929, с. Шоршели Марїїнсько-Посадського р-ну Чувaської АРСР) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1962, 1970), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1971), Герой Праці СРВ (1962), Герой МНР (1965), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Фрунзенське військове авіац. училище (1954) та Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968). Канд. тех. наук (з 1975). В загоні космонавтів з 1960. 11—15.VIII 1962 здійснив космічний політ на кораблі «Восток-3» (див. «*Восток*»). З 12 по 15.VIII 1962 «Восток-3» перебував у груповому польоті з кораблем «Восток-4», пілотованим П. Р. *Поповичем*. Між кораблями було встановлено радіозв'язок, найменша віддаль між ними становила 6,5 км. З обох кораблів велись телевізійні передачі. 1—19.VI 1970 разом з В. І. *Севастьяновим* здійснив космічний політ як командир корабля «Союз-9» (див. «*Союз*»). У польоті була виконана велика програма наук.-тех. та мед.-біол. досліджень. Н.— почесний член Міжнар. академії астронавтики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ім'ям Н. названо кратер на зворотному боці Місяця.

НІКОЛА́ЄВ Володимир Миколайович (1847, Царське Село, тепер м. Пушкін — 11.XI 1911, Київ) — укр. архітектор. У 1870 закінчив петерб. АМ, академіком якої був з 1892. З 1870 працював у Києві. За його проектом було збудовано: театр Бергоньє (тепер Рос. драм. театр ім. Лесі Українки, 1873), приватний будинок (тепер адм. будинок; кін. 19 ст.), будинок купецького зібрання (тепер філармонія, 1882), трапезну церкву в Києво-Печерській лаврі (1893—95), комплекс Дегтярьовської богадільні (1902), Миколаївський собор Покровського монастиря (1902), ряд житл. будинків. Брав участь у спорудженні *Володимирського собору* (в співавт., 1862—96), оперного театру (за проектом В. *Шретера*, 1898—1901) та Міського музею (тепер ДМУОМ, за проектом В. *Городецького*, 1897—1900). Автор постаменту пам'ятника Б. Хмельницькому. Один з організаторів і директор (1901—11) Київ. худож. училища. *В. Є. Ясієвич*.

НІКОЛА́ЄВ Георгій Олександрович [н. 4 (17).I 1903, Москва] — рос. рад. вчений у галузі зварних конструкцій і зварювального виробництва, акад. АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1969), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1956). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. ін-т інженерів залізнич. транспорту (1925) та МДУ (1928). У 1925—33 працював в Ін-ті інженерних досліджень Наук.-тех. комітету Народного Комісаріату шляхів. З 1931 — у Московському автогенно-зварювальному ін-ті (згодом ф-т зварювального виробн. МВТУ ім. М. Е. Баума-

А. В. Ніколаєв.

А. П. Ніколаєв.

А. Г. Ніколаєв.

Нікозія. В центральній частині міста.

В. М. Ніколаєв. Трапезна палата з церквою в Києво-Печерській лаврі. 1893—95

Г. О. Ніколаєв.

М. Ф. Ніколаєв.

Г. Т. Ніколаєва.

В. В. Ніколаєва-Терешкова.

на). З 1939 — заст. директора, з 1964 — ректор МВТУ ім. М. Е. Баумана. Осн. праці — з питань розрахунку зварних з'єднань та міцності зварних конструкцій, проектування та виготовлення таких конструкцій, спец. методів зварювання. Депутат Верховної Ради РРФСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

НІКОЛА́ЄВ Іполит Володимирович (1870 — р. см. невід.) — укр. архітектор. Син В. М. *Ніколаєва*. У 1893 закінчив петерб. АМ. У 1893—1917 працював у Києві, побудував драм. театр на Петровській алеї (1912, не зберігся), лікарню (тепер ім. Калініна; 1902), ряд житл. будинків. Брав участь у спорудженні кінотеатру Шанцера (зруйнований під час Великої Вітчизн. війни) й політех. ін-ту. Для творчості Н. характерне використання форм *класицизму*. В 1904—07 викладав у Київ. політех. ін-ті та Київ. худож. училищі.

НІКОЛА́ЄВ Лев Петрович [29.I (10.II) 1898, м. Таганрог — 10.XII 1955, Харків] — укр. рад. антрополог і біомеханік-ортопед, доктор мед. наук (з 1934). В 1916 закінчив природниче відділення Паризького ун-ту, а 1920 — мед. ф-т Харківського ун-ту. У 1924—30 — зав. кафедрою анатомії, професор Харків. ін-ту нар. освіти і одночасно (з 1928) — зав. антропологічним підвідділом Укр. н.-д. ін-ту ортопедії та травматології, де 1934 організував перший в СРСР відділ *біомеханіки*, яким керував до кінця життя. Праці присвячені антропологічним дослідженням населення Лівобережної України, динаміці його фіз. розвитку. Вперше в СРСР розробив науково обгрунтовані стандарти одягу і взуття та біомеханічні основи протезування.

Тв.: В кн.: Материалы по антропологии Украины, сб. 1—3. Х., 1926—27; Антропометрические материалы для изготовления стандартной обуви. Х., 1931; Биомеханические основы протезирования. М., 1954.

В. Д. Дяченко.

НІКОЛА́ЄВ Микола Федорович (н. 12.VI 1922, с-ще Моспине, тепер м. Донец. обл.) — парт. і держ. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1949. Н. в сім'ї робітника. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1944—47 працював на з-ді в Челябінську. Після закінчення 1952 Донец. індустріального ін-ту працював ст. інженером тресту, нач. шахтобудівного управління, нач. шахтоуправління, заст. керуючого трестом «Шахтарськантрацит» у Донбасі. З 1956 — на відповідальній роботі в апараті ЦК Компартії України: зав. сектором, заст. зав. відділом, зав. відділом важкої пром-сті. З січня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1971 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

НІКОЛА́ЄВ Сергій Миколайович [н. 10 (23).III 1908, с. Абдаєво, тепер Моркинського р-ну Мар. АРСР] — мар. рад. драматург, нар. письменник Мар. АРСР (з 1958). Член КПРС з 1940. Перші п'єси — «Біла міль», «Тривога» (обидві — 1930). Автор комедій «Саліка» (1938), «Нові плоди» (1940), істор.-революц. драм «Заграва» (1940), «Акпарс» (1951), «Велика хвиля» (1961), «Комісари» (1972), п'єс про Велику Вітчизн. війну «Дівчина в шинелі» (1942), «На березі Ілеті» (1944). Книга спогадів рос. мовою — «Роки творчих пошуків» (1978). Перекладач п'єс І. Франка, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Йошкар-Ола, 1952; Большая волна. Драма. Йошкар-Ола, 1967; Комиссары. Драма. Йошкар-Ола, 1972.

І. М. Давидова.

НІКОЛА́ЄВА (справж. прізв.— Волянська) Галина Євгеніївна [5 (18).II 1911, с. Усманка, тепер Маріїнського р-ну Кемер. обл.— 18.X 1963, Москва] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1939. Писала вірші (зб. «Крізь вогонь», 1946), новели («Загибель командарма», 1945), нариси («Колгосп „Трактор"», 1948; «Риси майбутнього», 1949). Роман «Жнива» (1950; Держ. премія СРСР, 1951; на його осн. створено фільм «Повернення Василя Бортникова», 1953), «Повість про директора МТС і головного агронома» (1954) — про післявоєнну відбудову колг. господарства. В романі «Битва в дорозі» (1957; однойм. фільм, 1961) показала широку картину життя рад. суспільства 50-х рр., соціалістичні відносини між особистістю і колективом. Автор «Оповідань бабки Василини про чудеса» (1962), роману «Сильна взаємодія» (незакінчений) і лірико-філос. щоденника «Наш сад» (обидва — видано 1964). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1972—73; Укр. перекл.— Риси майбутнього. К., 1950; Жнива. К., 1952; Повість про директора МТС і головного агронома. К., 1955; Битва в дорозі. К., 1965.

НІКОЛА́ЄВА Ганна Тимофіївна (н. 5.V 1922, м. Острогозьк, тепер Ворон. обл.) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. В 1939 після закінчення драм. студії в м. Орлі працювала в театрах Орла, Кишинева, Одеси. З 1952 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Євгенія («Тепленьке місце» О. Островського), Донна Анна («Камінний гість» Пушкіна), Маша («Три сестри» Чехова), Матрьона («Влада темряви» Л. Толстого), Меланья («Діти сонця» М. Горького), Кіра Карлівна («Дочка прокурора» Ю. Яновського), Кесарія («Поки горба не перевернулась» Іоселіані), місіс Севідж («Дивна місіс Севідж» Дж. Патрика) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

НІКОЛА́ЄВА Маргарита Миколаївна (н. 23.IX 1935, м. Іваново) — укр. рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1960). Олімпійська чемпіонка в опорному стрибку і командній першості (1960).

НІКОЛА́ЄВА - ТЕРЕШКО́ВА Валентина Володимирівна (н. 6.III 1937, с. Масленниково Тутаївського р-ну Яросл. обл.) — перша в світі жінка-космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1963), Герой Соціалістичної Праці ЧССР (1963), Герой Соціалістичної Праці НРБ (1963), Герой Праці СРВ (1963), Герой МНР (1965), полковник-інженер. Член КПРС з 1962. Трудову діяльність почала 1954 в Ярославлі. У 1960 закінчила Ярославський заочний технікум легкої пром-сті, 1969 — Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. Кандидат тех. наук (з 1977). Займалась парашутним спортом в Ярославському аероклубі. В загоні космонавтів з 1962. 16—19.VI 1963 здійснила політ у космос. Пілотований нею корабель «Восток-6» (див. «*Восток*») здійснив груповий політ з кораблем «Восток-5» (космонавт В. Ф. *Биковський*). Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР з 1974. На XXIV — XXVI з'їздах КПРС обиралась членом ЦК КПРС. Голова Комітету рад. жінок (з 1968), віце-президент Міжнар. демократичної федерації жінок (з 1969), член Всесвітньої Ради Миру. На ознаменування видатного подвигу Н.-Т. в Москві споруджено (1963) бронзовий бюст героїні. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ім'ям Терешкової названо кратер на зворотному боці Місяця.

НІКОЛА́ЄНКО Марія Харитонівна (н. 15.X 1936, с. Кірове Немирівського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1959. Працювала телятницею, а згодом — дояркою у колгоспі «Україна». У 1979 середньорічний надій молока на корову закріпленої групи становив 4611 кг. Н.— делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Ю. С. Жугін.

НІКОЛАЇ Леопольд Федорович [30.XI (12.XII) 1844, с. Іжевський Завод, тепер м. Іжевськ Удм. АРСР — 11 (24).III 1908] — рос. вчений у галузі мостобудування і будівельної механіки. Закінчив Казанський ун-т (1866) і Петерб. ін-т інженерів шляхів (1871). З 1880 — професор, 1901—05 — директор цього ін-ту. Осн. праці — з питань теорії розрахунку мостів: визначення поперечних розмірів опор залежно від допустимих для мостів навантажень і напружень, розрахунку гратчастих і безрозкісних ферм, знаходження абс. згинального моменту в балках тощо; з механіки грунтів — визначення тиску сипких тіл на підпірні стінки. Автор двох капітальних підручників з курсу мостів, а також праць у галузі проектування залізниць.

НІКО́ЛЕНКО Дмитро Федотович [н. 26.X (7.XI) 1899, с. Жаботин, тепер Кам'янського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. психолог, один із засновників укр. рад. психології, професор (з 1974), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1980). Після закінчення 1924 Київ. ін-ту нар. освіти працював у навч.

га н.-д. закладах Києва, з 1930 — у Київ. пед. ін-ті ім. Горького (з 1952 — зав. кафедрою психології). Осн. праці — в галузі дитячої і пед. психології, особистості вчителя, психології праці, профорієнтації і профдобору, історії психології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *О. Т. Губко.*

НІКОЛЕ́СКУ (Nicolescu) Мірон (27.VIII 1903, Джурджу — 30.VI 1975, Бухарест) — рум. математик, акад. АН СРР (з 1955), Герой Соціалістичної Праці СРР, засл. діяч науки СРР, іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив (1924) Бухарестський ун-т. Директор Матем. ін-ту АН СРР (з 1963), президент АН СРР (з 1966). Осн. праці — в галузі геом. теорії функцій. Н.— один з засновників сучас. рум. матем. школи. Нагороджений багатьма орденами й медалями Соціалістичної Республіки Румунії. *О. І. Бородін.*

НІКОЛЕ́СКУ (Nicolescu) Татяна (н. 9.VII 1923, Кишинів) — рум. літературознавець і перекладач. Професор (з 1973) рос. л-ри Бухарест. ун-ту. Досліджує рум.-рос.-укр. літ. взаємини. Автор книг «Творчість Гоголя в Румунії» (1959), «Толстой та румунська література» (1963), «Сучасні радянські прозаїки» (1968), «Іван Бунін» (1970), «На щаблях часу» (1972), багатьох передмов до рум. видань творів рос. і рад. письменників. Перекладач творів Л. Толстого, І. Буніна, Л. Андрєєва, А. Бєлого, С. Антонова, В. Шукшина та ін. Написала статтю «Шевченко — народний бард України» (1965). Нагороджена рад. орденами «Знак Пошани» та Дружби народів.
О. С. Романець.

НІКОЛЯ́ (Nicolas) Арман (н. 28.I 1925, Ніцца, Франція) — діяч комуністичного руху Мартініки. Н. в сім'ї педагога. В 1945—51 навчався в Сорбонні. Здобув філологічну та істор. освіту. В 1947 вступив до Французької КП (ФКП). Засновник і голова Асоціації студентів Мартініки, учасник руху студентів колоніальних країн. У 1951—61 — викладач ліцею в м. Фор-де-Франс (Мартініка). З 1953 — гол. ред. газети комуністів «Жюстіс» [«Справедливість»; тепер ЦО Мартінікської КП (МКП)], член Бюро Мартінікської федерації ФКП. З 1957, після створення МКП,— член її Політбюро і секретар ЦК. Зазнавав переслідувань з боку франц. влади. З 1963 — ген. секретар МКП. Автор праць з історії Мартініки.

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Борис Петрович [н. 1 (13).X 1900, Мензелінськ, тепер Тат. АРСР] — рад. фізикохімік і радіохімік, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1970). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1925) працює там же, одночасно з 1946 — зав. лабораторією Радієвого ін-ту ім. В. Г. Хлопіна. Досліджував процеси обміну іонів між водними розчинами і різними твердими системами — грунтами, іонітами та ін., розробив теорію таких процесів, які застосовують в іонообмінній хроматографії, запропонував також іонообмінну теорію скляного електрода. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1949, 1973.

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Володимир Васильович [н. 2 (15).VIII 1906, с. Квашонки, тепер Талдомського р-ну Моск. обл.] — рад. мікробіолог і вірусолог, доктор вет. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1941. Закінчив Ленінгр. вет. ін-т (1929). З 1933 — зав. кафедрою мікробіології Троїцького вет. ін-ту Челяб. області, 1944—56 — Свердл. с.-г. ін-ту, а 1956—79 — зав. кафедрою мікробіології і вірусології Укр. с.-г. академії. Наук. праці з питань інфекц. (вірусних) хвороб, резистентності та імунолог. реактивності організму тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. *В. А. Бортничук.*

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Михайло Васильович [1848 — 2 (15).VII 1917] — рос. історик-сходознавець, основоположник ассиріології в Росії. Закінчив Моск. духовну академію. В 1887 організував Сх. комісію при Моск. археол. т-ві. В 1893 очолив, разом з антропологом О. А. Івановським, археол. експедицію до Закавказзя, під час якої зняв копії значної кількості урартських написів 8—7 ст. до н. е. Видав шумерські документи госп. звітності 3-го тис. до н. е., що створило основу для вивчення екон. і соціальних відносин старод. Дворіччя. Зробив спробу зіставити шумерський клинопис із старод. *піктографічним письмом.*

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Олександр Михайлович [20.II (4.III) 1858, Астрахань — 8.XII 1942, Харків] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. ун-т (1881). З 1896 — зав. відділом риб, амфібій і рептилій Зоол. музею АН в Петербурзі. В 1903—20 — професор Харків. ун-ту, 1921—31 — зав. н.-д. кафедрою зоології Харків. ін-ту нар. освіти, одночасно 1921—26 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню тваринного світу різних областей Росії, зокрема Криму, та прилеглих пд. країн. Н. описав 69 нових видів і 16 підвидів хребетних тварин. Провадив наук.-промислові дослідження риб на рр. Мурмані, Волзі та у Чорному м. В перекладах Н. та за його редакцією опубліковано ряд широко відомих книг, зокрема «Життя тварин» А. Е. Брема та ін.
Тв.: Позвоночные животные Крыма. СПБ, 1891; География животных. Х., 1909; Визначник риб України. Х.—К., 1930.

НІКО́ЛЬСЬКИЙ Сергій Михайлович [н. 17 (30).IV 1905, З-д Талиця Перм. губ., тепер м. Талиця Свердл. обл.] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1952. Закінчив (1929) Катеринославський ін-т нар. освіти (тепер Дніпропетровський ун-т). У 1930—40 працював там же, з 1940 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР, з 1947 — також у Моск. фіз.-тех. ін-ті. Осн. праці стосуються функціонального аналізу, теорії наближень функцій, теорії вкладень класів диференційовних функцій багатьох змінних, обгрунтування прямих методів варіаційного числення, теорії крайових задач для рівнянь з частинними похідними. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1977. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1972.

НІКО́ПОЛЬСЬКА БИ́ТВА 1396 — битва біля м. Нікополя (Болгарія) 25.IX між армією тур. султана Баязіда I (бл. 200 тис. чол.) і учасниками хрестового походу проти турок (бл. 70 тис. чол.) на чолі з угор. королем Сигізмундом I. Завершилася поразкою хрестоносців. Внаслідок цієї перемоги Туреччина закріпила своє панування на Балканському півострові.

НІ́КОПОЛЬ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на березі Каховського водосховища. Залізнична станція, річковий порт. 149 тис. ж. (1980). На місці сучас. Н. в 16 ст. існувала переправа Микитин Ріг. На поч. 17 ст. тут виникло с-ще Микитине. Після ліквідації 1775 *Запорізької Січі* біля с-ща почали будувати фортецю і місто Слов'янськ. У 1782 його перейменовано на Н. Через Н. проходив чумацький шлях до Криму. Пром. розвиток міста почався в кінці 19 ст. в зв'язку з розробкою марганц. руд. На поч. 1-го десятиліття 20 ст. в Н. створено орг-цію РСДРП. Залізничники Н. брали участь у заг. політ. страйку в грудні 1905. Наприкінці грудня 1905 страйк трудящих Н. переріс у збройний виступ. Рад. владу в Н. встановлено 28.X (10.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в районі Н. діяли партизан. загони. Внаслідок *Нікопольсько-Криворізької операції 1944* Н. був визволений від нім.-фашист. окупантів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1980).

Н.— центр *Нікопольського марганцевого басейну.* Провідні галузі пром-сті міста — металург. (*Нікопольський південнотрубний завод* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Нікопольський завод феросплавів*) та маш.-буд. (*Нікопольський кранобудівний завод* імені В. І. Леніна, мех., рем.-мех. заводи). Підприємства по виробн. буд. матеріалів (залізобетон. конструкцій та ін.), легкої (швейна, прядильно-ниткова ф-ки) та харч. пром-сті. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Гідромеліорації та механізації с. г. і металург. технікуми; мед., пед. і 3 профес.-тех. уч-ща, 28 заг.-осв. та музична школи, 14 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. Палац і Будинок культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 25 б-к, краєзнавчий музей. В Н. народився нар. артист СРСР В. М. *Дальський.* У різні роки тут бували письменники О. С. *Афанасьєв-Чужбинський,* І. О. *Бунін,* О. П. *Стороженко,* рос. рад. композитор С. С. *Прокоф'єв,* рос. живописці І. Ю. *Рєпін,* В. О. *Сєров.*
Літ.: Меньшиков Г. И., Позняков К. И., Пятигорец А. И. Никополю — 200. Днепропетровск, 1980.

НІ́КОПОЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ФЕРОСПЛА́ВІВ — підприємство чорної металургії. Розташований у

М. Х. Ніколаєнко.

Б. П. Нікольський.

О. М. Нікольський.

С. М. Нікольський.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАНОБУДІВНИЙ ЗАВОД

Нікітський ботанічний сад. Алея віялолистих пальм трахікарпів.

Я. І. Ніколадзе. Скульптурний портрет Іллі Чавчавадзе. Мармур. 1937 Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

Нільгау.

м. Нікополі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1962. Першу продукцію одержано 1966. З-д випускає феросплави (силікомарганець, феромарганець), флюси для механізованого зварювання та електрошлакового переплаву сплавів. Осн. цехи підприємства по виробництву феросплавів обладнано унікальними рудотермічними електропечами, системою мокрої газоочистки; централізовано підготовку та подавання шихтових матеріалів у піч. Цех по виробн. електроплавлених флюсів (єдиний у світі за обсягом і номенклатурою виробів) обладнано потужними електропечами, системою мокрої газоочистки, припічною грануляцією готової продукції. *Б. Ф. Величко.*

НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАНОБУДІВНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство будівельного машинобудування. Розташований у м. Нікополі Дніпроп. обл. Засн. 1885. Випускав с.-г. машини та інвентар. У 1924 підприємству присвоєно ім'я В. І. Леніна. В роки довоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано і на ньому освоєно серійне виробн. підйомно-трансп. устаткування широкої номенклатури (транспортери, автонавантажувачі, шнеки, штабелеукладачі тощо). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйоване на схід країни. Відбудова почалася 1944. В 1950 з-д почав освоювати виробн. баштових кранів. Підприємство виробляє (1981): самохідні гідравлічні та баштові крани, уніфіковані вузли, запасні частини та ланки гусениць до тракторів і екскаваторів, спортивні товари, вироби госп.-побутового призначення. Виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

А. Ф. Гонтаренко.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ МА́РГАНЦЕ́ВИЙ БАСЕ́ЙН — на Пд. України, у межах Дніпроп. і Запоріз. областей. За запасами марганцевих руд належить до найбільших у світі. Включає Нікопольський, Великотокмацький та Інгулецько-Дніпровський марганцеворудні райони. Рудоносна товща поширена вздовж пд. схилу *Українського щита* смугою завдовжки бл. 250 км і завширшки до 20 км від долини р. Інгульця до пд.-зх. окраїни Приазовського кристалічного масиву. Пром. запаси марганцевих руд — понад 2,3 млрд. т (1980). У геол. будові Н. м. б. беруть участь архейські (див. *Архейська ера і група*) і протерозойські (див. *Протерозойська ера і група*) кристалічні породи, на яких залягають осадочні відклади крейдової, палеогенової й антропогенової (четвертинної) систем. Кристалічний фундамент у межах басейну має нерівну поверхню, особливо на Правобережжі Дніпра. Марганцеві руди — в мор. піщано-глинистих відкладах олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*). Вони поширені у вигляді стяжінь, конкрецій, наяьотів і проверстків. Потужність рудоносного пласта до 2—5 м. Глиб. залягання руд від 15 до 140 м. У Н. м. б. виділяють три типи марганцевих руд: окисні, карбонатні й окисно-карбонатні. Окисні руди поширені в Інгулецько-Дніпровському і Нікопольському марганцеворудних районах, вони складаються з *оксидів* і *гідроксидів* марганцю (*піролюзит, псиломелан, манганіт,* брауніт та ін.). Карбонатні руди виявлено переважно у Великотокмацькому марганцеворудному районі. До їхнього складу входять марганцевистий *кальцит* і кальцієвий *родохрозит*. Окисно-карбонатні руди є в усіх марганцеворудних районах басейну, але не мають значного поширення. Марганцеву руду в межах Н. м. б. виявлено 1874, пром. розробку розпочато 1886. Добувають руду відкритим і шахтним способами. Руду збагачують (див. *Збагачування корисних копалин*) на гірничо-збагачувальних фабриках, одержуючи концентрат з вмістом марганцю до 50%. З концентрату одержують *феросплави,* які йдуть на потреби гол. чин. *чорної металургії* України та ін. республік. Марганець та його сполуки використовують у *кольоровій металургії,* при *електрозварюванні,* в *хімічній промисловості, фармакології* тощо. Див. також *Марганцеворудна промисловість.*

Літ.: Бетехтин А. Г. Промышленные марганцовые руды СССР. М.—Л., 1946; Никопольский марганцеворудный бассейн. М., 1964.

В. Д. Войлошніков.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ ПІВДЕННОТРУ́БНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Нікополі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1931, введено в дію 1935. Виробляв безшовні сталеві труби. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. устаткування з-ду було евакуйоване на Урал. Споруди під час окупації міста були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Відбудову почато 1944, завершено 1947. Було введено в дію всі осн. і допоміжні цехи, збудовано стан 350. В наступні роки тривало нове буд-во. В 1959—79 стали до ладу цехи: відцентрового виливання, трубоелектрозварювальний, перший в СРСР цех обробки труб для геологорозвідувальних робіт, вертикального та горизонтального пресування, трубоволочильний, потужний трубний цех безперервного прокатування з унікальним станом 30—102 та ін. Всього на з-ді 1980 діяло 12 осн. та 26 допоміжних цехів. Підприємство випускає сталеві безшовні труби методами гарячого, холодного та теплого прокатування, відцентрового виливання, пресування; електрозварні труби з вуглецевих, легованих, нержавіючих марок сталей і сплавів (діаметр від 0,1 до 920 мм, стінки завтовшки від 0,1 до 160 мм) для потреб усіх галузей нар. г-ва.

З-д виробляє також товари нар. споживання і прокатний інструмент. Н. п. з. експортує труби майже в 40 країн світу. Всі цехи підприємства оснащено високопродуктивним устаткуванням, ряд виробничих процесів автоматизовано. Н. п. з. нагороджено орденом Леніна (1966). *Г. Й. Хаустов.*

НІКОПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,0 тис. км². Нас. 47,7 тис. чол. (1980). В районі — 72 населені пункти, підпорядковані селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів.

Центр — м. *Нікополь.* Поверхня району —рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками. На Пд. омивається *Каховським водосховищем.* У межах району — *Нікопольський марганцевий басейн.* Є поклади бокситів, вапняків, піску, глини, гранітів тощо. Річки: *Базавлук* з прит. *Кам'янкою* і *Солоною* та *Томаківка* (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Нікополь.

Найбільші підприємства у районі — Нікопольський комбінат хлібопродуктів та Новопавлівський гранітний кар'єр (с-ще Кам'янське). У районі — 8 будинків побуту. Розвинуті землеробство зернового і тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 134,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 115,8 тис. га. Зрошується 22,3 тис. га. Великі роботи проводять щодо рекультивації земель. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, рицина, овочеві. Садівництво. Скотарство, свинарство. птахівництво. У Н. р.— 15 колгоспів, 2 риболовецькі; 2 радгоспи, птахофабрика, міжколг. бройлерна ф-ка, 2 міжколг. об'єднання (рибомеліоративне та по переробці овочів і фруктів), міжколг. птахоінкубаторна станція, міжколг. агропром. садівниче підприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Нікополь, Лошкарівка, Чортомлик, Павлопілля, Ревун. Майже всі автомоб. шляхи (407 км) з

твердим покриттям. У районі — 25 заг.-осв. шкіл, 39 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 15 будинків культури, 29 клубів, 47 кіноустановок, 36 б-к. У с. Шолоховому Н. р. народився двічі Герой Рад. Союзу П. А. *Таран*. Біля с. Чкалового — скіфський курган *Чортомлик*, біля с. Олександрополя — *Олександропільський курган*. На тер. Н. р.— *Товста могила*. У с. Капулівці поховано кошового отамана І. Д. *Сірка*. Біля цього села на о. Чортомлик, або Базавлук, 1593—1709 існувала *Чортомлицька Січ*. У Н. р. видається газ. «Південна Зоря» (з 1930). *В. І. Остапченко.*

НІКОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІЗЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція, проведена 30.I—29.II під час Великої Вітчизняної війни рад. військами 3-го (командуючий — ген. армії Р. Я. *Малиновський*) і 4-го (командуючий — ген. армії Ф. І. *Толбухін*) Укр. фронтів з метою знищення нім.-фашист. угруповання в районі Нікополя і Кривого Рога. Гол. удару завдавали війська 3-го Укр. фронту в напрямі на с-ще Апостолове. 30.I війська цього фронту почали наступ на допоміжних напрямах, 31.I в наступ перейшло осн. угруповання, 6.II війська 3-го Укр. фронту визволили Апостолове. Війська 4-го Укр. фронту почали наступ 31.I і до 8.II очистили весь лівий берег Дніпра і у взаємодії з військами 3-го Укр. фронту визволили Нікополь. Війська 3-го Укр. фронту, долаючи опір ворога, 22—24.II визволили Кривий Ріг і захопили плацдарм на правому березі р. Інгульця. Одночасно війська 4-го Укр. фронту форсували Дніпро в районі Великої Лепетихи й завдали удару ворогові на Пд.-Зх. напрямі й до 29.II вийшли на рубіж Блакитне — Качкарівка. Внаслідок Н.-К. о. було розгромлено нікопольсько-криворізьке угруповання ворога, рад. війська зайняли вигідну позицію для наступу на Пд. Україні.

НІКОТИ́Н — *алкалоїд*, що міститься (у вигляді солей оцтової, яблучної, лимонної к-т) переважно в листках і насінні рослин роду *тютюн*. Н.— безбарвна рідина з характерним запахом, добре розчиняється у воді та органічних розчинниках, на повітрі набуває коричневого кольору, $t_{кип}$ 247° С. Вперше до Європи тютюн завіз з Америки (1560) француз Ж. Нікo (звідси й назва рослини — Nicotiana tabacum та алкалоїду). Н. вилучено з рослини 1828, синтезував його (1904) швейц. хімік А. Пікте. При окисленні хромовою к-тою Н. перетворюється на *нікотинову кислоту*. Н.— один з найотруйніших алкалоїдів (за ступенем дії наближається до синильної кислоти). Кілька крапель Н. (100—200 мг, тобто кількість, яка міститься в 200 г тютюну), відразу введені людині, можуть призвести до смерті. При *курінні* Н. разом з димом потрапляє в дихальні шляхи, всмоктується слизовими оболонками і впливає на діяльність перв. системи. Н. в малих дозах справляє на організм збуджуючу дію, у великих — пригнічуючу і може призводити до паралічу нервової системи, припинення дихання та серцевої діяльності. Н. при курінні спричинює хронічне отруєння організму. В разі гострого отруєння необхідна допомога, спрямована на підтримку дихання. 40%-ний водний розчин сульфату Н. та водні екстракти тютюну використовують як *інсектициди*. В пром-сті з Н. одержують нікотинову кислоту.

НІКОТИНАМІДАДЕНІНДИНУКЛЕОТИ́Д (NAD) — кофермент *окислювально-відновних реакцій*, наявний в клітинах усіх типів. Входить до складу *дегідрогеназ*. Є динуклеотидом (див. *Нуклеотиди*), що містить амід *нікотинової кислоти* (нікотинамід), *аденін*, вуглевод *рибозу* та неорганічний фосфор. В NAD дві мононуклеотидні одиниці з'єднуються між собою макроергічним (див. *Макроергічні сполуки*) ангідридфосфатним зв'язком. Інший макроергічний (глікозидний) зв'язок локалізований на ділянці між азотом нікотинамідного ядра та рибозою. Активною ділянкою NAD є нікотинамід, піридинове кільце якого здатне до зворотного окислення і відновлення. NAD існує в окисленому (NAD^+), а також у відновленому станах (NADH). В ході ферментативного окислення органічних субстратів відбувається приєднання відщеплених від них електронів до NAD^+ з утворенням NADH. Останній окислюється в процесі клітинного *дихання* і тим самим виступає в ролі енергетичного субстрату. Див. також *Окислення біологічне*.

А. Г. Халмурадов.

НІКОТИНАМІДАДЕНІНДИНУКЛЕОТИДФОСФА́Т (NADP) — кофермент *окислювально-відновних реакцій*, наявний в усіх живих клітинах. Є необхідним для виявлення каталітичної (див. *Каталіз*) активності багатьох *дегідрогеназ*. Як і *нікотинамідаденіндинуклеотид* (NAD), існує в окисленому ($NADP^+$) та відновленому (NADPH) станах. Будова NADP подібна до будови NAD. Різниця полягає в наявності в NADP додаткової моноефірної фосфатної групи, приєднаної до спиртової групи біля другого атома вуглецю рибозного компонента аденілової ділянки молекули NADP. Каталітично активним центром NADP є амід *нікотинової кислоти*, здатний до зворотного окислення та відновлення. NADP бере участь в реакціях *біосинтезу* жирних к-т, *стеринів*, стероїдних *гормонів*, а також у процесах фіксації CO_2.

А. Г. Халмурадов.

НІКОТИ́НОВА КИСЛОТА́, ніацин, вітамін РР (протипелагричний фактор), 3-піридинкарбонова кислота, $C_6H_5O_2N$ — водорозчинний *вітамін* групи В. У чистому вигляді являє собою безбарвні кристали. Н. к. входить до складу *коферментів* більшості *дегідрогеназ* у вигляді нікотинаміду. На Н. к. багаті дріжджі, картопля, висівки, житнє борошно, внутр. органи тварин (печінка, нирки). Багато які тварини та бактерії-симбіонти синтезують Н. к. з амінокислоти *триптофану*. Добова потреба людини в Н. к. становить бл. 20 мг. Нестача Н. к. в організмі призводить до виникнення захворювання — *пелагри*. Н. к. і нікотинамід застосовують для профілактики і лікування пелагри, при хворобах печінки, а також при лікуванні судинних, шлунково-кишкових захворювань тощо. Н. к. у пром-сті добувають окисленням *нікотину*.

НІКС — у грец. міфології богиня ночі. Див. *Нюкта*.

НІ́КСОН (Nixon) Річард Мілгауз (н. 9.I 1913, Йорба-Лінда, шт. Каліфорнія) — держ. діяч США. За фахом юрист. В 1953—61 — віце-президент США в адміністрації Д. *Ейзенхауера*. В 1969—74 — президент США від *Республіканської партії*. В обстановці зростаючої могутності СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності Н. висунув концепцію переходу від «ери конфронтації до ери переговорів». Брав участь у рад.-амер. переговорах на найвищому рівні, які поклали початок взаємовідносинам між СРСР і США на принципах *мирного співіснування* (див. *Радянсько-американські документи*). У 1973 адміністрація Н. змушена була підписати угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі (див. *Паризька угода 1973*). В обстановці внутріполіт. міжпарт. конфлікту, викликаного «*уотергейтською справою*», Н. 9.VIII 1974 вийшов у відставку.

І. М. Кравченко.

НІКУ́ЛІН Лев Веніамінович [справж. прізв., ім'я та по батькові — Ольконицький Лев Володимирович; 8 (20).V 1891, Житомир — 9.III 1967, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник громадян. війни на Україні, Балтиці. Друкуватися почав 1910. Перша книга — «Чотирнадцять місяців в Афганістані» (1923). Революційно-пригодницькі і хронікальні романи — «Таємниця сейфу» (1925), «Ад'ютанти господа бога» (1927), автобіогр. роман «Час, простір, рух» (т. 1—2, 1933). Автор істор. романів «Росії вірній сини» (1950; Держ. премія СРСР, 1952), «Московські зорі» (кн. 1—2, 1954—57), «Мертва хвиля» (1965) та ін. Писав спогади і біографічні нариси — «Люди російського мистецтва» (1947), «Федір Шаляпін» (1954), «Чехов. Бунін. Купрін» (1960), мемуари — «Люди і мандри. Спогади» (1962), п'єси («Порт-Артур», 1938; поставлена у Києві). Нагороджений двома орденами, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1956; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1979; Укр. перекл.— Росії вірній сини. Х., 1953; Московські зорі. К., 1957; Мертва хвиля. К., 1968.

НІКУ́ЛІН Юрій Володимирович (н. 18.XII 1921, м. Демидов Смол. обл.) — рос. рад. артист цирку (клоун), нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив студію розмовних жанрів при Моск. цирку. Працював у клоунській групі під керівництвом *Карандаша*. З 1950 виступає в дуеті з нар. арт. РРФСР М. Шуйдіним і є автором багатьох виконуваних інтермедій. Відомий як кіноактор. Грав у кінокомедіях: «Пес Барбос і незвичайний крос» (1961), «Операція „И" та інші пригоди Шурика» (1965), «Кав-

Л. В. Нікулін.

Ю. В. Нікулін.

М. Німеллер.

О. Німейєр. Каплиця Палацу президента в місті Бразіліа. 1959.

П. О. Нілус. Автопортрет. 1935.

П. О. Нілус. Відпочинок. 1896. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

О. Німейєр.

Нім. «Мезон Каррє», 1 ст. до н. е.

казька полонянка» (1967); виконав драматичні ролі у фільмах «Коли дерева були великими» (1962), «До мене, Мухтар!» (1965), «Старики-розбійники» (1972), «Вони воювали за Батьківщину» (1976), «20 днів без війни» (1978). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Почти серьёзно. М., 1979.

НІЛ — ріка на Сх. Африки, в межах Уганди, Судану та Єгипту. Довж. 6671 км, площа бас. 2870 тис. км². За витік Н. вважають р. Кагеру, яка бере поч. на тер. Руанди і впадає в оз. Вікторія, витікаючи з нього під назвою Вікторія-Ніл. Нижче озер Кйога і Мобуту-Сесе-Секо Н. має назву Бахр-ель-Джебель, нижче впадіння притоки Бахр-ель-Газалі — Білий Ніл. Біля м. Хартума Білий Н. зливається з Голубим Н. і ріка дістає назву Ніл. Н. впадає у Середземне м., утворюючи велику *дельту* (пл. 24 тис. км²), розчленовану численними рукавами. У верх. течії Н.— гірська ріка з порогами і водоспадами. Далі має переважно рівнинний характер. У межах Нубійської пустелі, між Хартумом і Асуаном, Н. перетинає кристалічне плато, утворюючи 6 порогів (т. з. катаракті). У зв'язку з великою протяжністю басейну Н. має складний режим. Живлення переважно дощове, найбільші рівні води — у червні та вересні — жовтні. Пересічна витрата води біля Асуана 2600 м³/с, найбільша — 15 000 м³/с. Річний стік — 84 км³. Твердий стік становить 62 млн. м³ на рік, більша частина його під час повені осідає у вигляді мулу і використовується як природні добрива. Долина Н.— один з центрів давньої цивілізації (див. *Єгипет* Стародавній). Н. має велике нар.-госп. значення як джерело зрошування, побутового та пром. водопостачання, як головна трансп. магістраль для країн бас. ріки, особливо для Єгипту. В долині Н. розташовані осн. с.-г. райони країни і зосереджено бл. 97% населення. На Н. з метою регулювання стоку споруджено ГЕС та водосховища, зокрема Асуанську греблю (за екон. та тех. допомогою СРСР). Довж. судноплавних шляхів Н. понад 3000 км. У верхів'ї — судноплавство на окремих ділянках. Рибальство (нільський окунь, тигрова риба, зубатий короп тощо). На Н.— міста Хартум (Судан), Асуан, Каїр, у дельті — мор. порт Александрія (Єгипет).

П. В. Ковальов.

НІЛ СО́РСЬКИЙ (Микола Майков, бл. 1433—1508) — рос. церковний і громад. діяч, ідеолог *нестяжателів*. Після пострижения в ченці мандрував по країнах Сходу, вивчав у Константинополі і Афоні візант. релігійно-філос. л-ру. Повернувшись, заснував скит на р. Сорі, поблизу Кирило-Білозерського монастиря. У своїх творах викривав користолюбство і неробство ченців, виступав за *секуляризацію* церк. земель, проповідував моральне самовдосконалення, аскетизм, перенесення релігійності з обрядової сторони її у внутр. світ людини.

Д. П. Кирик.

НІ́ЛО-САХА́РСЬКІ МО́ВИ — гіпотетична велика сім'я мов частини корінного населення Африки. Генетична єдність Н.-с. м., а також внутр. класифікація їх ще потребують обґрунтування. Багато мов цієї сім'ї мало вивчені. Гіпотезу про об'єднання всіх корінних мов Африки в 4 макросім'ї (однією з них є Н.-с. м.) висунув 1963 амер. учений Дж. Грінберг. За його гіпотезою, Н.-с. м. поділяються на 6 гілок: сонгаї; сахарська (канурі, теда, загава та ін. мови); маба, рунга, мімі, каранга; фур; шарінільська (нілотські, нубійські, кунама, маді, мангбету, берта тощо); кома, гуле, мао. Можливо, до Н.-с. м. належить мертва мероїтська мова. Типологічно Н.-с. м. флективні, з розвиненою *внутрішньою флексією* і тональними протиставленнями, *іменних класів* немає.

В. Я. Порхомовський.

НІЛО́ТИ — група народів (динка, нуер, шилук, *джолуо*, барі, *масаї, нанді* та ін.), які живуть у Судані, Кенії, Уганді, Танзанії, а також у прикордонних районах Заїру, Ефіопії та Єгипту. Заг. чисельність — бл. 10 млн. чол. (1970, перепис). Говорять нілотськими мовами, що належать до *ніло-сахарських мов*. За релігією Н. здебільшого анімісти (див. *Анімізм*), є також мусульмани. Осн. заняття Н.— скотарство, землеробство, рибальство і мисливство.

НІ́ЛУС Петро Олександрович [9 (21).II 1869, маєток Бушени на Поділлі — 23.V 1943, Париж] — укр. живописець. В 1883—89 навчався в Одес. рисувальній школі в К. *Костанді*, пізніше — в петерб. АМ. Активний діяч *Товариства південноросійських художників* і член Т-ва *передвижників* (з 1899). Твори: «По знайомих» (1892), «Відпочинок» (1896), «На бульварі» (90-і рр. 19 ст.), «Біля каси театру» (1901), «В майстерні художника» (1903), пейзажі. В 1917 написав серію «Перші маніфестації». З 1920 жив за кордоном, де створив картини — «Травневий день» (1923), «Антракт» (1925), «Вулиця Парижа» (1930), «Весна» (1938), «Вихід з метро» (1942) та ін. Твори Н. зберігаються в ДМУОМ, Одес. худож. музеї, ДРМ.

Літ.: Афанасьєв В. Петро Олександрович Нілус. К., 1963.

НІЛЬГА́У (Boselaphus tragocamelus) — парнокопитний ссавець з групи *антилоп*. Довж. тіла самців до 2 м, вис. в холці бл. 1,5 м, маса до 200 кг; роги відносно короткі, прямі; забарвлення блакитнувато-сіре. Самки дещо менші, безрогі, пісочно-коричневі. Поширена в лісах на Пд. від Гімалаїв, в Індії й Пакистані. Живиться пагонами та листям рослин. Самка після 240—245 діб вагітності народжує 2 телят. Н. добре витримує неволю, може розмножуватись у зоопарках і піддається одомашненню. Акліматизована в заповіднику *Аскания-Нова*. Іл. с. 372.

Ріка **Ніл**.

НІЛЬСБО́РІЙ (Nielsbohrium; за ім'ям Н. *Бора*), Ns — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 105. Н. відкрив 1970 Г. М. *Фльоров* з співробітниками у Дубні (СРСР). Ізотоп ^{261}Ns з $T_{1/2}$ = = 1,8 ± 0,6 с був одержаний в результаті опромінення мішені, що містить ізотоп ^{243}Am, прискореними іонами ^{22}Ne. Потім в СРСР і США були синтезовані ін. ізотопи Н.: ^{260}Ns ($T_{1/2}$ = 1,6 с) і ^{262}Ns ($T_{1/2}$ = 40 с). Амер. вчені запропонували для 105-го елемента назву «ганій» (на честь О. *Гана*). За хім. властивостями Н. нагадує *тантал*.

НІ́ЛЬСЕН (Nielsen) Аста (11.IX 1881, Копенгаген — 25.V 1972, там же) — датська актриса «німого» кіно. В 1901—10 — артистка датських театрів. З 1911 жила в Німеччині. В 1911—32 грала в датському й німецькому кіно. Серед кращих ролей — Гамлет («Гамлет», 1920, за Шекспіром), Анастасія Пилипівна («Ідіот», 1921, за Достоєвським), Юлія («Фрекен Юлія», 1921, за Й. А. Стріндбергом), Гедда Габлер («Гедда Габлер», 1924, за Г. Ібсеном), Міцці («Безрадісний провулок», 1925). Після приходу до влади фашистів у Німеччині повернулася на батьківщину, де до кін. 30-х рр. працювала в театрі.

Тв.: Безмолвная муза. Пер. с дат. Л., 1971.

НІ́ЛЬСЕН (Hielsen) Карл Август (9.VI 1865, Норре-Люндельсе, поблизу Оденсе — 3.X 1931, Копенгаген) — дат. композитор, диригент, педагог і муз. письменник. У 1884—86 навчався в Н. *Гаде* в Копенгагенській консерваторії (з 1916 — її викладач, в 1931 — директор). У 1908—14 диригував оркестром Королівського театру, 1915—27 — Муз. т-ва в Копенгагені. Автор опер «Саул і Давид» (1902), «Маскарад» (1906), кантат, симфоній, увертюр, концертів для інструментів з оркестром, камерно-інструм. ансамблів, п'єс, пісень, музики до драм. вистав. У Копенгагені проводяться фестивалі музики Нільсена.

НІ́ЛЬСЕН (Nilsen) Рудольф (28. II 1901, Осло — 23.IV 1929, Париж) — норв. поет, журналіст. Член Компартії Норвегії з 1923. Літ. діяльність почав 1921. В 1924—26 працював у комуністичній пресі. Перша зб. віршів «На кам'янистому ґрунті» (1925) — про життя робітників. Зб. «До побачення» (1926) написана під враженням перебування в СРСР. Вірш із цієї збірки «Голос революції» став робітн. піснею. У зб. «Будні» (вид. посмертно 1929) змальовував життя робітників, закликав їх до солідарності в боротьбі за соціалізм.

Тв.: Рос. перекл.— Песнь поколения. М., 1968.

О. Д. Сенюк.

НІМ — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Гар. Вузол з-ць

і автошляхів. 130 тис. ж. (1975). Найбільше розвинута маш.-буд. і швейна пром-сть. Підприємства взут., трикотажної, виноробної, олійницької (оливкова олія) галузей. Відомий з 4—3 ст. до н. е. Серед архіт. пам'яток: рим. часів — арка Августа (після 16 р. до н. е.), подіумний храм з колонами корінфського ордеру «Мезон Карре» (1 ст. до н. е.), амфітеатр (кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е.), «храм Діани» (частина лазень-терм — поч. 2 ст.), акведук Пондю-Гар (кін. 1 ст. до н. е.); собор Сен-Кастор (башта 11—15 ст.).

НІ́МАН, Німунас — ріка на Зх. Європ. частини СРСР, у межах БРСР і Лит. РСР, частково на кордоні з Калінінгр. обл. РРФСР. Довж. 937 км, площа бас. 98,2 тис. км². Бере початок на пд. схилах Мінської височини, впадає в Куршську зат. Балтійського м., утворюючи велику *дельту*. Має рівнинний характер, при перетині Балтійського пасма утворює пороги. Живлення мішане. Для Н. характерні осінні паводки. Замерзає в грудні, скресає в березні. Гол. притоки: Щара, Шешупе — ліві, Березина, *Вілія* (Няріс) — праві. Н. з'єднаний каналами з Дніпром і Віслою. Регулярне судноплавство від м. Бірштонаса. Сплав лісу. На Н.— Каунаська ГЕС та водосховище; міста — Гродно (БРСР). Каунас (Лит. РСР).

«НІМЕ́» КІНО́ — назва кінематографа перших 30-и років його існування. Відсутність звуку визначала принципи побудови фільму, його естетичні особливості. В «Н.» к. т. з. ігрові фільми передавали зміст і розвиток подій без слів за допомогою зображення. Виражальними засобами, характерними для «Н.» к., особливо в ранній період його розвитку, були: специфіка акторського виконання (експресивна манера гри з зовнішньою виразністю *міміки* й жесту), а також написи, які повинні були пояснювати дії. До основних виражальних засобів, які, починаючи з 20-х рр., виробило «Н.» к. і які лягли в основу *кіномистецтва*, належали: чергування *планів кінематографічних*, зміна *ракурсів кінознімання*, *монтаж*, який організовував твір в єдине ціле й надавав йому відповідного трактування. Перші «німі» фільми франц. режисерів братів *Люм'єр* (документальні) та Ж. Мельєса (казково-фантастичні) визначили головні напрями розвитку світового кіно. Пошуки худож. форми та стилістики «Н.» к. вели представники франц. «*Авангарду*» (у перший період його діяльності), нім. *експресіонізму*, амер. кінорежисери Д. У. Гріффіт, Ч. Чаплін, Р. Флаерті. Серед видатних зарубіжних акторів «Н.» к. — А. Нільсен, Б. Кітон, М. Ліндер, Ч. Чаплін, Д. Фербенкс, М. Пікфорд, Л. Гіш. Визначним досягненням «Н.» к. стала творчість рад. митців: режисерів С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, О. Довженка, Дз. Вертова та ін.; операторів Е. Тіссе, А. Головні, А. Москвіна (зокрема й укр.— Б. Завелєва, Д. Демуцького); акторів: Н. Вачнадзе, О. Хохлової, М. Баталова, В. Барановської, укр.— А. Бучми, Д. Капки, М. Надемського, І. Замичковського, С. Свашенка, С. Шкурата та ін. У число 12 кращих фільмів усіх часів і народів, визначених на Брюссельській міжнар. виставці 1958, увійшло 9 «німих» фільмів: рад.— «Броненосець „Потьомкін"» (реж. С. Ейзенштейн, 1925), «Мати» (реж. В. Пудовкін, 1926), «Земля» (реж. О. Довженко, 1930); зарубіжні — «Нетерпимість» (реж. Д. У. Гріффіт, 1916), «Кабінет доктора Калігарі» (реж. Р. Віне, 1919), «Жадібність» (реж. Е. Штройгем, 1924), «Золота лихоманка» (реж. Ч. Чаплін, 1925), «Остання людина» (реж. Ф. Мурнау, 1925), «Страсті Жанни д'Арк» (реж. К. Т. Дрейєр, 1927). Мист. кіно в окремих сучас. фільмах звертається до «Н.» к. як до власного першоджерела, відтворюючи на екрані його кумирів, стиль і форми («Останній кіносеанс», реж. П. Богданович; «Раба кохання», реж. М. Михалков), творчо розвиваючи його кращі традиції.

Літ.: Журов Г. В. З минулого кіно на Україні. К., 1959; Звёзды немого кино. М., 1968; Арнхейм Р. Кино как искусство. Пер. с англ. М., 1960.

Л. І. Брюховецька.

НІМЕ́ЙЄР (Niemeyer) Оскар (власне — Німейєр Суаріс Філью; н. 15.XII 1907, Ріо-де-Жанейро) — бразільський архітектор, один із засновників сучасної школи браз. архітектури. Член Бразільської компартії. В 1934 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. Твори Н. відзначаються новаторською розробкою залізобетонних конструкцій, пошуками їхньої естетичної виразності, вільним плануванням, експресією і пластичністю архіт. форм. Серед споруд — банк Боавіста (1946), власний будинок Н. (1953), госпіталь «Південна Америка» (1953), готель «Насьйонал» (1970), всі — у Ріо-де-Жанейро; Музей красних мистецтв у Каракасі (Венесуела; 1955—56); будинок ЦК Франц. компартії в Парижі (1966—71), громад. будівлі в Гані, Лівані, Італії, Алжірі. З 1957 — автор забудови м. *Бразіліа*. Член Президії Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963. Іл. с. 373.

Тв.: Мой опыт строительства Бразилиа. Пер. с португ. М., 1963.
Літ.: Хайт В. Л., Яницкий О. Н. Оскар Нимейер. М., 1963; Архитектура и общество: Оскар Нимейер. М., 1975.

НІМЕ́ЙРІ Джафар Мухаммед (н. 1930, Омдурман) — держ. і політ. діяч Демократичної Республіки Судан (ДРС), маршал. Нар. в дрібнобурж. сім'ї. Здобув вищу військ. освіту у ФРН і США. 25.V 1969 очолив держ. переворот офіцерів, підтриманих прогресивними силами країни, проти реакційного блоку бурж.-поміщицьких і феод.-племінних верств. У 1969—71— голова Революц. ради, 1971—76— прем'єр-міністр, головнокомандуючий збройними силами. З 1971 — президент, прем'єр-міністр ДРС. З 1972 — голова партії Суданський соціалістичний союз.

НІМЕ́ЛЛЕР (Niemöller) Мартін (н. 14.I 1892, Ліпштадт) — громадський діяч ФРН, антифашист, учасник *Руху прихильників миру*. Пастор євангелічної церкви. Під час 1-ї світової війни 1914—18 — офіцер підводного флоту. З 1919 вивчав теологію в Мюнстері. З 1924 — священнослужитель. У 1937—45 ув'язнений у фашист. концтаборах (*Заксенгаузен*, *Дахау* та ін.). В 1947—64 — голова євангелічної церкви в Гессені і Нассау. В 1961—68 — один з президентів Всесвітньої ради церков. З 1957 — президент Нім. т-ва миру. З 1969 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. Золота медаль Миру ім. Жоліо-Кюрі, 1965. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967. Портрет с. 373.

НІМЕ́ЦЬКА ДЕМОКРАТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, НДР — держава в Центральній Європі. Омивається Балтійським м. НДР належить ряд островів (Рюген, Пель, зх. частина о. Узедом та ін.). В адм. відношенні поділяється на 15 округів. На тер. НДР — *Західний Берлін*, який має особливий політ. статус. Карти див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Державний лад. НДР — соціалістич. д-ва. Діючу конституцію прийнято 1968 (з доповненнями 1974). Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Нар. палата, що складається з 500 депутатів, які обираються населенням строком на 5 років. В ній представлені всі політ. партії і осн. громадські орг-ції НДР. Нар. палата обирає строком на 5 років Держ. раду, яка виконує функції Нар. палати в період між її сесіями. Найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади — Рада міністрів, яку очолює голова. Місц. органами держ. влади в округах, районах, містах, міських районах, общинах і об'єднаннях общин є відповідні нар. представництва.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками і мілководними лагунами; характерне чергування низьких і обривистих берегів. Рельєф пн. і центр. частин країни рівнинний (Середньоєвропейська рівнина, вис. до 150—200 м), переважають льодовикові й водно-льодовикові форми рельєфу. На Пд. і Пд. Зх.— середньовисокі гори Гарц, Тюрінгенський Ліс, пн. схили Рудних гір (з найвищою точкою НДР — г. Фіхтельберг, 1214 м), розчленовані річковими долинами. Корисні копалини: буре вугілля, калійна і кам. солі, каолін, уранова і нікелева руди. Невеликі поклади нафти й газу, залізної, свинцево-цинкової, мідної, поліметалевої руд, кам. вугілля та ін. Клімат помірний, перехідний до континентального, на Пн. і Пн. Сх.—

Герб Німецької Демократичної Республіки.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 108,2 тис. км²

Населення — 16,8 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Берлін

Росток. Панорама частини міста.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

ВИРОБНИЦТВО ФОТОАПАРАТІВ
(тис. шт.)

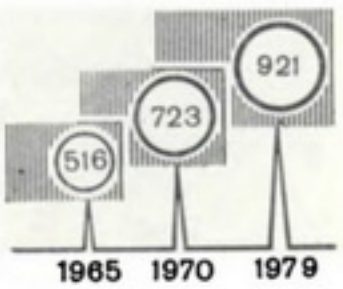

морський. Пересічна т-ра січня на рівнині від +0,1 до —1,5° (в горах до —5°), липня — від +16 до +18,5° (в горах до +16°). Опадів 480—650 мм, в горах до 1500 мм на рік. Гол. ріки — *Ельба* (з прит. Зале, Гафель) і *Одра*. Багато річок з'єднані каналами (Ельба — Гафель, Гафель — Одер, Одер — Шпре та ін.). На Пн. і в серед. частині країни — багато озер і боліт, найбільші озера — Мюріц, Шверінер-Зе, Плауер-Зе. Переважають підзолисті, бурі й сірі лісові грунти. В сх. і пн. передгір'ях Гарцу — чорноземи. Під лісами — бл. 27% тер. країни. На Пн.— масиви соснових лісів, у горах — букові й мішані ліси. Для охорони природи створено заповідники Мюріц, Обергарц та ін.; 17% площі країни оголошено територіями, які охороняються.

Населення. Понад 99% нас. становлять *німці*. На Пд. Сх. країни (округи Котбус і Дрезден) живуть також *лужичани*, або сорби, та ін. Пересічна густота населення — понад 155 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 76%. Найбільші міста: *Берлін, Лейпціг, Дрезден,* Карл-Маркс-Штадт, *Магдебург*.

Історія. Після розгрому нім. фашизму в 2-й світовій війні 1939—45 Сх. Німеччина ввійшла в Рад. зону окупації. Відповідно до рішень *Потсдамської конференції 1945* тут було послідовно проведено заходи по демілітаризації, *денацифікації* і демократизації. У квітні 1946 в результаті об'єднання в Сх. Німеччині комуністичної і с.-д. партій на основі марксизму-ленінізму було створено Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН). Під керівництвом робітн. класу і його авангарду СЄПН у Сх. Німеччині було проведено глибокі революц. перетворення, створено справді демократичні органи самоуправління, конфісковано й передано народу власність воєн. злочинців і монополій, націоналізовано великі підприємства і банки, проведено агр. реформу. В зх. зоні окупації США, Великобританія і Франція, порушивши Потсдамські угоди, в союзі з великими нім. капіталістами і юнкерами взяли курс на відродження нім. мілітаризму і розкол Німеччини. Завершенням цієї політики було утворення у вересні 1949 сепаратної зх.-нім. д-ви — *Федеративної Республіки Німеччини*. 7.X 1949 Нім. Нар. рада проголосила Нім. Демократичну Республіку. Нар. раду було перетворено на тимчасову Нар. палату, яка прийняла Конституцію НДР. 10.X 1949 уряд СРСР передав тимчасовому урядові НДР функції керівництва, що належали до цього Рад. військ. адміністрації. 15.X 1949 СРСР першим визнав НДР. З утворенням НДР у ній разом із завершенням антифашист.-демократичних перетворень почався процес створення основ соціалізму. II конференція СЄПН (1952) проголосила побудову основ соціалізму гол. завданням НДР. Незважаючи на підривну діяльність зх.-нім. реакц. сил і організацію численних провокацій (у т. ч. контрреволюц. путчу 17.VI 1953), соціалістичне будівництво проводилося успішно. Під час виконання 1-го п'ятирічного плану (1951—55) було закладено основи соціалізму. До кін. 50-х рр. соціалістичний сектор став домінуючим у пром-сті. В 1960 в основному завершилася колективізація с. г. Важливе значення в успіхах НДР мала підтримка, надана їй Рад. Союзом та ін. соціалістич. країнами. В 1950 НДР було прийнято до *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). З 1955 НДР — член *Організації Варшавського Договору*. З метою забезпечення своїх держ. інтересів, а також безпеки ін. соціалістич. країн і припинення підривної діяльності з Зх. Берліна НДР, за погодженням і схваленням д-в Варшавського договору, здійснила в серпні 1961 заходи щодо зміцнення охорони і контролю на кордоні з Зх. Берліном. VI з'їзд СЄПН (1963) прийняв Програму партії — програму розгорнутого будівництва соціалізму. В 1968 прийнято нову, соціалістичну Конституцію НДР. IX з'їзд СЄПН (1976) прийняв нову Програму партії, затвердив директиви 5-річного плану розвитку нар. г-ва (1976—80). У Програмі ставиться завдання дальшого будівництва розвинутого соціалістичного суспільства і створення тим самим осн. передумов для поступового переходу до комунізму. X з'їзд СЄПН (1981) прийняв план розвитку нар. г-ва на 1981—85. В результаті спільних зусиль соціалістич. д-в було зірвано імперіалістичну політику міжнар. ізоляції НДР. У 1972 між НДР і ФРН було укладено договір, що поклав початок нормалізації відносин між ними на міжнар.-правовій основі. В 1973 НДР було прийнято в ООН. У серпні 1978 згідно з програмою «*Інтеркосмос*» вперше громадянин НДР, космонавт-дослідник З. *Йєн* у складі міжнар. екіпажу, разом з В. *Биковським* узяв участь у роботі на борту орбітального науково-дослідного комплексу «Салют-6» — «Союз-29» — «Союз-31». Важливу роль у зміцненні міжнар. політ. і екон. позицій НДР відіграють її двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з СРСР, УНР, ПНР, НРБ, ЧССР та ін. соціалістичними країнами. Діючий тепер Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НДР укладено 1975. 5.X 1979 в Берліні підписано програму спеціалізації і кооперування виробн. між СРСР і НДР до 1990. 27.I 1981 у Москві підписано плач культур. і наук. співробітництва між СРСР і НДР на 1981—85. *В. Н. Гулевич.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Соціалістична єдина партія Німеччини,* створена 1946. Ліберально-демократична партія Німеччини, засн. 1945. Християнсько-демократичний союз, створений 1945. Демократична селянська партія Німеччини, засн. 1948. Національно-демократична партія Німеччини, засн. 1948. Об'єднання вільних німецьких профспілок, засн. 1946. Входить до ВФП. У 1946 засн. Союз вільної німецької молоді, 1947 — Демократичний жіночий союз Німеччини, 1945 — Культурбунд НДР. *Національний фронт НДР,* засн. 1949—50.

Народне господарство. НДР — високорозвинута індустр. країна з багатогалузевою пром-стю та інтенсивним с. г., яка входить до числа десяти найрозвинутіших

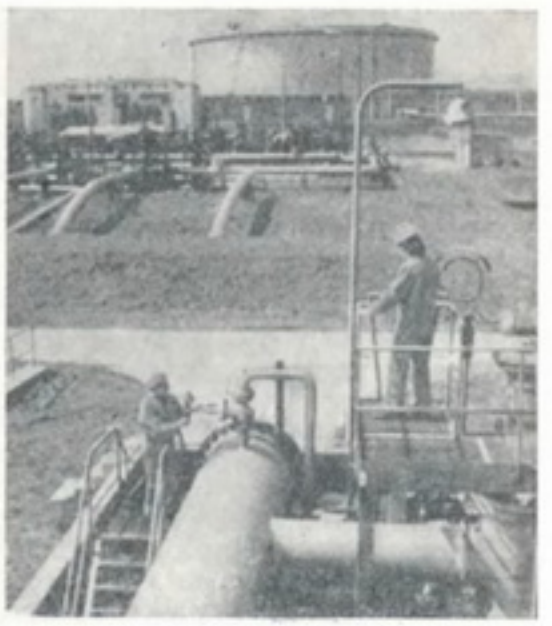

На одній з дільниць нафтопроводу «Дружба».

у пром. відношенні д-в світу. Успішний розвиток продуктивних сил у країні став можливим завдяки ліквідації наслідків війни, усуненню диспропорцій у економіці, викликаних поділом Німеччини, удосконаленню галузевої структури нар. г-ва, інтенсивному включенню НДР в систему міжнар. соціалістич. поділу праці. Соціально-екон. перетворення за роки нар. влади — зем. реформа, експропріація майна військ. злочинців і активних нацистів, націоналізація більшої частини великих пром. підприємств, банків і транспорту, створення с.-г. виробничих кооперативів, перехід до загальнодерж. форм планування та ін. — дали змогу уже 1950 більш як половину нац. доходу виробляти на соціалістич. підприємствах. За 1949—78 нац. доход збільшився в 7 разів. У 1978 на соціалістич. сектор припадало 96,4% нац. доходу. Динамічний і стабільний екон. розвиток НДР базується на глибокому й всебічному співробіт-

Узбережжя острова Рюген.

Силосні башти в одному з господарств країни.

ництві з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В рамках РЕВ НДР спеціалізується в таких галузях, як судно- і верстатобудування, с.-г., поліграф., хім. і точне машинобудування, електротех. і електронна пром-сть, виробн. товарів широкого вжитку. Успіхи в галузі матеріального виробн. є основою підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих. За 1979 реальні доходи на душу населення зросли на 3,4%.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1965	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	53,5	96,9
Буре вугілля, млн. т	251,0	256,0
Чавун, млн. т	2,3	2,4
Сталь, млн. т	3,9	7,0
Цемент, млн. т	6,1	12,3
Сірчана кислота, тис. т	804,0	971,0 •
Пластмаси і синтетичні смоли, тис. т	219,0	762,0 •
Легкові автомобілі, тис. шт.	102,9	171,0
Телевізори, тис. шт.	536,7	567,0

• 1978.

Промисловість характеризується наявністю двох секторів: соціалістичного, який складається з держ. (1978 — 96,4%) і кооп. (0,6%) підприємств, і приватного (3,0% підприємств, переважно невеликі ремонтні майстерні, кустарні виробництва). За роки нар. влади здійснено соціалістич. реконструкцію пром-сті, створено ряд нових галузей, зокрема машинобудування. Прискореними темпами розвиваються галузі, які мають найбільший вплив на хід і динаміку наук.-тех. прогресу (електроніка, приладобудування, хім. пром-сть та ін.). Провідне місце займає обробна пром-сть. Гол. її галузь — машинобудування. Особливо розвинуте важке (Берлін, Магдебург, Лейпціг, Ерфурт, Карл-Маркс-Штадт, Плауен та ін.), транспортне (Лейпціг, Потсдам, Айзенах, Баутцен, Герліц, Дессау, Людвігсфельде та ін.), в т. ч. суднобудування (гол. чин. у Ростоку, Варнемюнде, Вісмарі), с.-г. і тракторобудування (Шенебекк, Веймар, Лейпціг), а також електротехніка, електроніка і приладобудування (Берлін, Дрезден, Ерфурт, Потсдам, Франкфурт). Точна механіка і оптика представлені з-дами в Ієні, Дрездені, Ерфурті, Берліні, Карл-Маркс-Штадті. Значна частина продукції машинобудування експортується. 2-е місце за обсягом валової продукції належить хім. пром-сті. У зв'язку з недостатньою забезпеченістю сировиною в НДР взято курс на розвиток гол. чин. нафтохімії на базі поставок нафти з СРСР по нафтопроводу «Дружба» (власне видобування не перевищує 200 тис. т на рік). Гол. центри хім. пром-сті: округи Галле і Лейпціг (нафтохімія, азотні добрива, продукти органічного синтезу), Котбус (вугільні брикети, газ, кокс, хім. продукти), Потсдам (штучні волокна), Берлін (фотохімія), Шведт в окрузі Франкфурт (переробка нафти і нафтохімія). За роки соціалістич. будівництва практично заново створено металургію. Збудовані металург. комбінат «Ост» в Айзенгюттенштадті, який працює на радянській заліз. руді й польському коксі, цинкоплавильний з-д у Фрайберзі, мідеплавильний комбінат ім. В. Піка в Айслебені; реконструйовано сталеплавильні й прокатні з-ди в Бранденбурзі, Різі, Гредіці, Фрайталі та ін. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. (особливо вовняна) і швейна. Гол. центри: округи Карл-Маркс-Штадт, Берлін, сх. частина округу Дрезден і зх. частина округу Ерфурт. Розвинуті також харч., фарфорова (Мейсен), скляна, меблева галузі. Високого технологічного рівня досягла поліграфія (Лейпціг). Електроенергетика НДР базується гол. чин. на бурому вугіллі, за добуванням якого країна займає 1-е місце в світі. Найбільші електростанції — в межах буровугільних басейнів. З допомогою СРСР збудовано ряд АЕС, які працюють на місцевій урановій руді. Добування бурого вугілля (гол. чин. відкритим способом) зосереджено в округах Котбус, Лейпціг і Галле. З ін. галузей гірничодобувної пром-сті виділяється видобування калійних солей (на Пд. Зх. і в передгір'ях Гарцу), руд нікелю (район м. Глаухау), олова, цинку, свинцю (Рудні гори), заліза (Гарц, Тюрінгенський Ліс).

Сільське господарство. Частка с. г. в сукупному суспільному продукті НДР становила 9,6% (1978). Соціалістич. сектору належить бл. 95% с.-г. угідь. За 1965—78 капіталовкладення в с. г. і лісове г-во НДР збільшилося з 2,8 млрд. до 5,1 млрд. марок. Гол. виробники продукції — с.-г. виробничі кооперативи, а також нар. маєтки і садівничі виробничі кооперативи. Осн. напрямом розвитку с. г. є його інтенсифікація. В 1978 площа орних земель становила 4,8 млн. га, луків — 1,2 млн. га. С. г. високомеханізоване: 1978 в країні налічувалося 139,5 тис. тракторів і понад 13 тис. комбайнів. Гол. його галузь — тваринництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 5596, свиней — 12132, овець — 1979. Велике значення в цій галузі має перехід до пром. методів виробн., створення великих тваринницьких комплексів. Розвинуте птахівництво.

В рослинництві гол. культури — жито, пшениця, овес, ячмінь, цукр. буряки.

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1965	1978
Пшениця	1802	3147
Жито	1910	1895
Ячмінь	1651	4135
Овес	758	595
Цукрові буряки	5804	7569
Картопля	12 857	10 777

Транспорт. НДР має розвинуту сітку шляхів. Довж. з-ць (1979) — 14,2 тис. км, автошляхів вищої категорії — 13 тис. км, судноплавних внутр. водних шляхів — 2,5 тис. км. Численні транс'європейські й міжнар. перевезення. Тоннаж мор. флоту — 1,9 млн. т дедвейт. Гол. мор. порти — Росток, Вісмар, Штральзунд. Внутр. судноплавство гол. чин. по Одеру,

Виробництво продукції тваринництва (тис. т)

Продукція	1965	1978
М'ясо і сало (в забійній вазі)	1577,5	2375
Молоко	6371,4	8226
Яйця, млн. шт.	3935	5219

Ельбі й каналах між ними. Найбільший міжнар. аеропорт — Шенефельд (Берлін).

Зовнішні економічні зв'язки. Бл. 70% зовнішньоторг. обороту НДР припадає на країни РЕВ, у т. ч. 36% — на СРСР (1979). У торгівлі з соціалістич. країнами експорт НДР складається гол. чин. з готових пром. виробів (машин, устаткування й предметів широкого вжитку), імпорт — з сировини, палива, напівфабрикатів і окремих видів пром. устаткування. Зовнішньоторг. зв'язки з країнами, що розвиваються, характеризуються експортом машин і устаткування, в т. ч. комплектного, в імпорті переважають сировина, паливо, напівфабрикати та деякі види продовольства. НДР успішно розвиває торгово-екон. відносини з промислово розвинутими країнами. Грош. одиниця — марка НДР. За курсом Держбанку СРСР 100 марок = 40,5 крб. (липень 1981).

А. С. Філіпенко.

Охорона здоров'я. В 1976 в країні було 180,5 тис. лікарняних ліжок (107 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1975 подавали 31,3 тис. лікарів (18,5 лікаря на 10 тис. ж.), 7,7 тис. зубних лікарів, 3,1 тис. фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-тах 6 ун-тів і в 3 мед. академіях. Відомі бальнеологічні курорти: Візенбад, Брамбах, Бад-Ельстер і кліматичні — Обервізенталь, Бінц та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Конституцією НДР 1968 запроваджено обов'язкову безплатну 10-річну серед. освіту. Всі діти віком від 6 до 16 років охоплені обов'язковим навчанням у загальноосв. політех. неповній серед. 10-річній школі. На її основі діють 2 річні розширені повні серед. школи, по закінченні яких одержують атестат зрілості. Профес. навчання провадиться на базі 10-річної серед. школи в 2-річних і на базі 8 класів — у 3-річних школах. Багато які профес. школи видають атестати зрілості. В системі серед. спец. освіти — технікуми, інженерні школи. Вчителів молодших класів готують 3—4-річні вчительські ін-ти, викладачів 5—12 класів — вузи. В 1979/80 навч. р. у 5073

В одному з залів електростанції у Боксберзі.

загальноосв. політех. неповних серед. школах навчалося 2314,2 тис. учнів, у 282 2-річних розширених повних серед. школах — 46,4 тис.; у 981 профес. школі — 462,2 тис., у 236 середніх спеціальних навчальних закладах — 169,7 тис. студентів, у 53 вищих навчальних закладах — 129,6 тис. студентів. Найбільші вузи: *Берлінський університет* імені Гумбольдтів (засн. 1809), *Лейпцігський університет* імені Карла Маркса (засн. 1409; 1963 уклав договір про співробітництво з Київським ун-том ім. Т. Г. Шевченка), Галле-Віттенберзький ун-т ім. М. Лютера в Галле (засн. 1694). Ієнський ун-т ім. Ф. Шіллера (засн. 1557), тех. ун-т у Дрездені (засн. 1828), ун-т ім. Е. М. Арндта в Грайфсвальді (засн. 1456). Наук. центри: *Німецької Демократичної Республіки Академія наук* у Берліні, Академія с.-г. наук, Академія пед. наук, Академія д-ви і права, Академія будівництва. На 1981 27 наук.-дослідних установ НДР співробітничали з 13 н.-д. ін-тами АН УРСР, зокрема Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР і Центр. ін-т зварювальної техніки НДР, Ін-т кібернетики АН УРСР і комбінат «Роботрон» НДР, Ін-т металофізики АН УРСР і Центр. ін-т фізики твердого тіла і матеріалознавства АН НДР. У 1978 АН НДР здійснила переклад нім. мовою «Енциклопедії кібернетики» (видання *Головної редакції Української Радянської Енциклопедії*). Найбільші б-ки: Держ. і Центр. пед. б-ки в Берліні, Німецька нац. і б-ка ун-ту ім. К. Маркса в Лейпцігу. Гол. музеї: Нім. історії, Держ. і Пергамський музей в Берліні, *Дрезденська картинна галерея,* Нац. музей нім. класичної л-ри у Веймарі, Музей історії робітничого руху, Музей В. І. Леніна, «Искры», Г. Димитрова, Музей образотворчих мистецтв, усі — в Лейпцігу, Меморіальний музей пам'яті жертв фашизму в Бухенвальді.

Л. І. Писарєва.

Преса, радіомовлення, телебачення. В НДР 1980 виходило 39 щоденних газет заг. тиражем бл. 8,5 млн. прим., понад 500 журналів та ін. періодичних видань заг. тиражем 27 млн. прим. Осн. газети: щоденні — «*Нойєс Дойчланд*», з 1946 — орган ЦК СЄПН, «Трібюне» («Трибуна», з 1945), «Юнге вельт» («Юний світ», з 1947), «Нойє цайт» («Новий час», з 1945), «Національ-цайтунг» («Національна газета», з 1948); щотижневі — «Вохенпост» («Щотижнева пошта», з 1953) — орган СЄПН, «Зоціалістіше демократі» («Соціалістична демократія», з 1962), «Горіцонт» («Горизонт», з 1968). Осн. журнали: «Айнгайт» («Єдність», з 1946) — теор. орган ЦК СЄПН, «Ді арбайт» («Праця», з 1946), «Фрайє вельт» («Вільний світ», з 1954). *АДН* — телеграфне агентство НДР, створене 1946. Радіомовлення ведеться через 66 радіостанцій 11 мовами, телебачення (з 1952) — за двома програмами; діють 21 осн. і 440 ретрансляційних передавачів. Роботу радіостанцій і телестудій планують Державні комітети по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів НДР.

О. В. Ткачов.

Література. В 1945—49 в Сх. Німеччині відбувалася консолідація передових літ. сил. Боротьбу за нову л-ру очолили засновники нім. соціалістич. л-ри 20 ст. Й. *Бехер,* А. *Зегерс,* Б. *Брехт,* В. *Бредель,* Е. *Вайнерт* та ін., які повернулися з еміграції. З часу створення НДР (1949) до поч. 60-х рр. формувалася соціалістич. нац. л-ра. В боротьбі проти бурж. ідеології, за комуністичну партійність, переборюючи схематизм і спрощенство, л-ра НДР розвивалася шляхом утвердження та вдосконалювання методу соціалістич. реалізму. В л-ру прийшло нове покоління письменників (Е. *Штрітматтер,* Ф. Фюман, Г. *Кант,* Д. Нолль, М. В. Шульц, Е. Кладіус, Й. *Бобровський,* Г. Байєрль, Ю. Брезан та ін.). Гол. зміст л-ри НДР — засудження фашист. минулого й розв'язаної нім. імперіалізмом війни, боротьба антифашистів у Німеччині та ін. країнах, утвердження ідей пролет. інтернаціоналізму й миру, будівництво соціалістич. суспільства, життя і праця робітн. класу, селянства, інтелігенції, формування соціалістич. особистості. В 60—70-х рр. л-ра НДР характеризується новаторськими худож. пошуками в осягненні соціально-політ. процесів, індивідуальної психології людини, морально-етичних проблем, в аналізі нерозривних взаємозв'язків між суспільним і особистим. В НДР видаються переклади творів укр. класичної л-ри (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського), укр. рад. письменників (М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, Л. Первомайського, О. Гончара, Н. Рибака, В. Собка та ін.), ведеться наук. робота по вивченню їхньої творчості. На Україні л-ра НДР представлена перекладами творів Г. *Фаллади,* Б. *Келлермана,* А. Зегерс, Б. Брехта, В. Бределя, Ф. *Вольфа,* Л. *Ренна,* Е. Штрітматтера, Ю. Брезана, Б. *Апіца* та багатьох інших.

Н. М. Матузова.

Архітектура. Після 1949 в НДР проведено велику роботу по реконструкції міст і відновленню цінних архіт. пам'яток (двірцевий ансамбль Цвінгер у Дрездені та ін.). Збудовано нові міста — Айзенгюттенштадт, Гойєрсверда та ін. В 1-й пол. 50-х рр. переважала фасадна периметральна забудова й традиційний ордерний декор (1-а черга вул. Карл-Маркс-алле в Берліні, вул. Ернст-Тельман-штрасе в Дрездені, центр. площа в Магдебургу, вул. Лангештрасе в Ростоку). З 2-ї пол. 50-х рр. 20 ст. утверджуються нові архіт. форми, функціональні засоби планування, індустр. методи буд-ва з стандартизованих елементів. Естетична виразність будівель і архіт. ансамблів визначається більш вільною архіт.-просторовою композицією й більшою культурою оздоблювальних робіт (2-а черга Карл-Маркс-алле, реконструкція вул. Унтер-ден-Лінден, Маркс-Енгельс-плац, Александр-плац; арх. Г. Гензельман, Р. *Паулік,* К. Г. Лангхас та ін.; будинки Держ. ради, 1964, арх. Р. Корн. та Міністерства іноз. справ, 1967, арх. Й. Кайзер; зал Конгресгалле, 1964, арх. Г. Гензельман, телевізійна оглядова вежа, вис. понад 360 м, 1969, арх. К. Кольман, Г. Франке, К. Тімм, інж. В. Герцог та ін., готель Штадт-Берлін, 1969, арх. Р. Корн, Г. Шарліпп, Г. Богацкі, Палац Республіки, 1976, арх. Г. Граффундер, К. Гаппель, К. Ланге та ін., всі — у Берліні, реконструкція центрів Дрездена, Лейпціга, Магдебурга).

Музей імені Г. Димитрова в Лейпцігу. Архітектор Л. Гофман та ін. 1888—95.

Образотворче мистецтво НДР грунтується на традиціях нім. пролет. революц. мистецтва. В становленні соціалістич. реалізму в мист. НДР велику роль відіграли художники Г. *Грундіг,* Л. *Грундіг,* М. *Лінгнер,* О. *Нагель,* Дж. *Хартфілд,* скульптори Ф. *Кремер,* В. Арнольд та ін. Темі будівництва нового життя в країні присвячено твори живописців і графіків В. Вомаки, Б. Кречмара, скульпторів В. Ферстера, Г. Роммеля, Г. Ліхтенфельда. Багато майстрів образотворчого мистецтва викривають злочини фашизму, втілюють у своїй творчості ідею боротьби за мир (живописці й графіки В. Зітте, Г. Гакенбек, К. Е. Мюллер, В. Клемке та ін.). Зростає значення монументального мист., до якого звертається багато майстрів. Ряд пам'ятників виконав нім. скульптор Ф. Кремер (Бухенвальдський монумент, 1952—58). На тер. НДР створено монументи й рад. митцями («Воїнам Радянської Армії, полеглим в боях з фашизмом» у Трептов-парку в Берліні, Є. Вучетич і Я. Бєлопольський, 1946—49; пам'ятник В. І. Леніну в Берліні, Н. Томський, 1970; пам'ятник Карлу Марксу в Карл-Маркс-Штадті, Л. Кербель, 1971, та ін.). Великого розвитку набула й нар. творчість.

Музика. З утворенням НДР склалися умови для розвитку соціалістич. муз. культури, що характеризується масовістю, демократичністю й реалістичною спрямованістю, тісно пов'язана з прогресивними традиціями нім. культури. Значний внесок у формування муз. культури НДР зробили композитори, зв'язані з антифашист. і робітн. рухом,— Г. *Ейслер,* П. *Дессау,* Е. Г. Майєр, К. Швен. Серед муз. діячів НДР — композитори М. Буттінг, О. Герстер, Р. Вагнер-Регені, Ф. Фінке, І. Чілензек, З. Маттус, Г. Кохан, А. Азріель, Г. Вольгемут, Й. Верцлау, З. Курц; музикознавці Г. Бесселер, Г. Кнеплер, М. Шнайдер, Г. А. Брокгауз. Великого розвит-

ку набула музична виконавська майстерність. Регулярно проводяться міжнародні конкурси й фестивалі (Берлінські фестивальні дні, муз. «Дворічники» — в Берліні, фестивалі й конкурси ім. Й. С. Баха — в Лейпцігу, ім. Р. Шумана — в Цвіккау, Генделівські торжества — в Галле). Серед виконавців — диригенти Г. Абендрот, Г. Бонгарц, К. Зандерлінг, Ф. Конвічний, К. Мазур, О. Зуїтнер; вокалісти Е. Флайшер, І. Арнольд, П. Шрайєр, Г. Унгер, Г. Штольц; співак і драматичний актор Е. *Буш*; піаністи Д. Цехлін, А. Шмідт. Вищі муз. школи — в Берліні, Лейпцігу, Дрездені, Веймарі; консерваторії — в Цвіккау, Галле, Шверіні, Ростоку; балетні школи — в Берліні, Дрездені та Лейпцігу. Діють *Німецька державна опера* та «Коміше опер» в Берліні, оперні театри в Дрездені, Веймарі, Лейпцігу та ін. містах; 40 театрів мають муз. трупи. В країні — 88 держ. оркестрів, з них 30 симфонічних («Гевандгауз» у Лейпцігу, Дрезденської філармонії, Держ. симф. оркестр у Берліні та ін.); хорові колективи (Берлінська держ. капела, лейпцігський «Томанерхор» та ін.). У 1951 засн. Спілку нім. композиторів і музикознавців. Між НДР і СРСР встановлено тісні муз. зв'язки. В 1968 між Лейпцігською вищою муз. школою та Київською консерваторією укладено договір про дружбу і співробітництво. В 1978 Лейпцігський оперний театр гастролював у Києві.

М. П. Загайкевич.

Театр. В репертуарі театрів НДР — кращі твори світової класики, рос. класичної і рад. драматургії. Життю нової Німеччини присвячено п'єси драматургів Г. Вангенгайма, Ф. Вольфа, Й. Бехера, Г. Ціннер, Е. Штрітматтера, Г. Канта, Г. Байєрля. Велике значення мала творчість Б. Брехта — організатора і керівника театру *«Берлінер ансамбль»*, в якому було втілено його новаторські принципи. В 1957, 1968 театр гастролював у СРСР. Один з провідних театр. колективів НДР — *Німецький театр* («Дойчес театр») в Берліні (засн. 1883). Стверджуючи нац. реалістичні традиції, він ставить п'єси Ф. Шіллера, У. Шекспіра, Г. Е. Лессінга, Й. В. Гете, сучас. авторів НДР (Р. Керндля, Г. Луке, В. Шрайєра, К. Гаммеля та ін.), європ. драматургів 20 ст., рос. класичної і рад. драматургії; в 1975 театр гастролював у СРСР. Працюють театри: «Каммершпіле», «Фольксбюне», «Театр ім. М. Горького» і «Театр дер Фройндшафт», всі — в Берліні; «Штатстеатр» у Дрездені, Нім. нац. театр у Веймарі, «Фолькстеатр» у Ростоку, «Шаушпільгауз» і театр для дітей — «Театр дер юнген Вельт» (відкритий 1946), обидва — в Лейпцігу та ін. Значний внесок у розвиток театру НДР зробили режисери В. Лангтофф, О. Ланг, М. Векверт; актори: Е. Буш, Г. Вайгель, П. Вегенер, Е. *Гешоннек*, В. Клайнау, Е. Шалль, Г. Май та ін. Діють театр. ін-т у Веймарі, Лейпцігська вища театральна школа, драматичне училище в Берліні.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Після 2-ї світової війни в Сх. Німеччині було створено кіностудію «ДЕФА». В 1946 вийшов перший худож. фільм «Вбивці серед нас» (реж. В. Штаудте). Ряд фільмів присвячено викриттю фашизму: «Шлюб у затінку» (1947), «Строкатокартаті» (1949, реж. обох — К. Метціг), «Ліссі» (1957), «Зірки» (1959), «Професор Мамлок» (1961), «Мені було 19» (1967, всі — реж. К. *Вольф*); «Голий серед вовків» (1963, реж. Ф. Байєр). Про Рух Опору розповідали картини «Сильніше ночі» (1954, реж. З. Дудов), «Червона капела» (1970, реж. Г. Е. Бранд). Про нім. робітн. клас — «Непереможені» (1953, реж. А. Поль), «Ернст Тельман — син свого класу» (1954, реж. К. Метціг), «Поки я живий» (1965, реж. Г. Райш). Сучасності й проблемам моралі присвячено фільми «Дружина Лота» (1965, реж. Е.Гюнтер), «Час жити» (1969), «Спілі вишні» (1975, реж. обох — Г. Земан), «Наше коротке життя» (1981, реж. Л. Варнеке). Спільно з рад. кіностудіями поставлено картини: «П'ять днів — п'ять ночей» (1960, реж. Л. О. Арнштам), «На шляху до Леніна» (1970, реж. Г. Райш), «Гойя» (1971, реж. К. Вольф). У документальному кіно широко відомі імена Анелі й Андре Торндайк («Ти і твої товариші», 1956, в рад. прокаті «Це не повинно повторитися»), Г. Шоймана і В. Хайновського («Людина, що сміється», 1971; «Чистий пуч», 1975). Серед акторів: Е. Гешоннек, Г. Зімон, У. Тайн, В. Кох-Гоге, А. Домрезе, А. Бюргер, Г. Вольф. Нім. актор Г. Грайф знімався в укр. фільмах «Вершники» (1939), «Богдан Хмельницький» (1941). Кінопрацівників готує Вища школа кіно й телебачення НДР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Ульбрихт В. Избранные статьи и речи. Пер. с нем. М., 1961; Хонеккер Э. Роль рабочего класса и его партии в социалистическом обществе. Пер. с нем. М., 1973; История Германской Демократической Республики. 1949—1979. М., 1979; Отношения СССР с ГДР. 1949—1955 гг. Документы и материалы. М., 1974; СССР — ГДР: сотрудничество и сближение (К 30-летию ГДР). М.— Берлин, 1979; ГДР в период развёрнутого строительства социализма. М., 1965; Дружба и сотрудничество СССР и ГДР — яркое воплощение ленинских идей социалистического интернационализма. Волгоград, 1974; Кулінич І. М. Перша на німецькій землі. К., 1974; Кулінич І. М. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму. К., 1976; Дерибер С. Краткая история ГДР. Пер. с нем. М., 1965; Бовтрук А. П. СЕПГ — боевой отряд международного коммунистического движения. К., 1977; Германская Демократическая Республика. М., 1973; Сальников С. С. Германская Демократическая Республика. Л., 1977; ГДР: становление и рост. Пер. с нем. М., 1977; Литература Германской Демократической Республики. М., 1958; Творчество и жизнь. Пер. с нем. М., 1976; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин (На матеріалі української радянської літератури 20—30-х років). К., 1977; Лук'янова В. П. Голоси демократичної Німеччини. К., 1978; Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1976; Кренц Г. Современная архитектура ГДР. Пер. с нем. М., 1975; Марченко Е. Художники Германской Демократической Республики. М., 1971; Пышновская З. С. Немецкие художники-антифашисты. М., 1976; Буттинг М. История музыки, пережитая мной. Пер. с нем. М., 1959; Избранные статьи музыковедов Германской Демократической Республики. Пер. с нем. М., 1960; История зарубежного театра, ч. 2. М., 1972; Касьянова Л. И., Каравашкин А. В. Дорога к мастерству. М., 1973; 50 фильмов киностудии ДЕФА. М., 1976.

НІМЕ́ЦЬКА ДЕРЖА́ВНА О́ПЕРА (Die Deutsche Staatsoper) — музичний театр НДР, один з найстаріших у Німеччині. Відкритий 1742 (арх. Г. В. Кнобельсдорф) в Берліні (до 1918 — Королівська опера). В театрі поставлено опери В. А. Моцарта, Л. Бетховена, К. М. Вебера, Л. Шпора, Р. Вагнера та ін. композиторів, твори італ. і франц. майстрів. Роки фашист. режиму згубно позначились на діяльності Н. д. о. Під час 2-ї світової війни (1939—45) будинок було пошкоджено. В 1955 театр відкрито у відновленому будинку (арх. Р. Паулінк). Н. д. о. розвиває кращі традиції нім. оперного мист-ва, пропагує твори світової класики (зокрема, Чайковського, Глинки, Римського-Корсакова, Мусоргського), рад. композиторів (Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва), композиторів країн соціалістичної співдружності. В різний час у театрі працювали диригенти Ф. Вейнгартнер, Р. Штраус, Л. Блех, В. Фуртвенглер, К. Краус, О. Клемперер, Г. Караян, Ф. Конвічний, О. Сюїтнер та ін.

«НІМЕ́ЦЬКА ІДЕОЛО́ГІЯ». Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків» — одна з ранніх праць К. Маркса і Ф. Енгельса, в якій вперше сформульовано як цілісну концепцію *матеріалістичне розуміння історії*, її осн. принципи і закони (див. *Історичний матеріалізм*). В «Н. і.» піддано критиці ідеалістичне розуміння історії у представників *молодогегельянства* і в споглядальному матеріалізмі Л. *Фейєрбаха*, викрито реакц. характер бурж. *індивідуалізму* й *анархізму* М. *Штірнера* та *«істинного соціалізму»*. К. Маркс і Ф. Енгельс показали залежність сусп. свідомості від сусп. буття, заклали основи вчення про *суспільно-економічні формації*, про визначальну роль матеріального виробництва в житті суспільства, діалектику взаємодії й розвитку *продуктивних сил* і *виробничих відносин* (які в «Н. і.» ще наз. «формами спілкування»), довели наявність об'єктивних законів розвитку суспільства тощо. В «Н. і.» закладено основи теорії *класів суспільних* і *класової боротьби*. В праці з'ясовано осн. матеріальні передумови комуністичного перетворення суспільства, пов'язані з розвитком продуктивних сил і формуванням революц. класу.— пролетаріату, що дало змогу зробити висновок про історичну неминучість пролетарської революції; покладено початок теорії *наукового комунізму*. Написана 1845—46. За життя авторів через цензурні умови не видавалася; опублікована повністю 1932 в

СРСР. «Н. і.» є важливим етапом у становленні вихідних положень марксистської теорії.

О. М. Булатов.

НІМЕ́ЦЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (НКП). Засн. 25.IX 1968, коли у ФРН почав роботу Федеральний к-т по створенню НКП. Орг. оформлення партії завершив її Ессенський з'їзд (12—13.IV 1969), який прийняв програмну заяву і статут. У документах з'їзду підкреслювалося, що НКП є марксистсько-ленінською партією робітн. класу і своєю метою ставить соціалістичне перетворення суспільства. НКП розвиває традиції революц. робітн. руху в Німеччині (див. *Комуністична партія Німеччини*), бореться за єдність дій робітн. класу, за демократичні і соціальні перетворення у ФРН, проти влади монополістич. капіталу, загрози неонацизму і мілітаризму, за зміцнення міжнар. і європ. безпеки. Дюссельдорфський з'їзд партії (1971) прийняв тези «НКП проти великого капіталу, за мир, демократичний прогрес і соціалізм», у яких узагальнено досвід класової боротьби останніх років. Мангеймський з'їзд (1978) прийняв програму НКП, яка визначила її найближчу мету — здійснення повороту до демократичного і соціального прогресу в країні й кінцеву — побудову соціалізму. Ганноверський з'їзд НКП (травень 1981) намітив чергові завдання партії в боротьбі за інтереси трудящих, за мир і соціальні перетворення. Під впливом НКП працює спілка Соціалістична нім. робітн. молодь (утв. 1968) та ін. прогресивні орг-ції. НКП брала участь у Конференції комуністичних і робітн. партій Європи 1976. Чисельність — близько 50 тис. чол. (1981). Голова — Г. *Міс* (з 1973). Друк. органи: ЦО — газ. «*Унзере цайт*», журн. «Праксіс» («Практика») та ін.

В. Н. Гулевич.

НІМЕ́ЦЬКА МО́ВА — належить до зх.-герм. підгрупи герм. групи індоєвропейської сім'ї мов. Говорять нею в НДР, ФРН, Зх. Берліні, Австрії, частково Швейцарії, Люксембургу та ін. Австр. і швейц. варіанти Н. м. мають своєрідні особливості.

Літературна Н. м. є наслідком екстра- й інтралінгвістичних уніфікаційних процесів, які відбувалися в нім. землях у 14—19 ст. Вона базується на центр.-східному діалекті Верх. Саксонії. У мовному об'єднанні Німеччини, для якої й досі характерна глибока діалектна диференціація, важливу роль відіграли *Селянська війна 1524—26* і *Реформація*, а пізніше — діяльність над удосконаленням і унормуванням мови т. з. мовних академій 17—18 ст., праці теоретиків мови і класиків нім. літератури. Н. м. написали більшість своїх творів К. Маркс і Ф. Енгельс. Осн. риси фонетичної будови Н. м.: фонологічне протиставлення довгих і коротких голосних, наявність 3 *дифтонгів*, 2 *африкат*, протиставлення приголосних за дзвінкістю — глухістю, словесний наголос рухомий (переважає початковий). Для типології Н. м. характерне використання синтетичних (зовн. та *внутрішньої флексії*, зокрема аблауту й умлауту) й аналітичних засобів (широко вживаються відмінювані *артиклі*, а також допоміжні дієслова). Іменник має категорії роду, числа й відмінка. Прикметник зберіг т. з. сильну й слабку відміни. Дієслову властиві категорії особи, часу, числа, способу і стану, є два типи дієвідмінювання: т. з. слабке (продуктивне) й сильне (архаїчне). Порядок слів у реченні відносно сталий. Алфавіт Н. м.— на основі латинського. Про л-ру Н. м. див. розділ Література в статтях *Німецька Демократична Республіка, Німеччина, Федеративна Республіка Німеччини, Австрія, Швейцарія*.

Літ.: Жирмунский В. М. История немецкого языка. М., 1965; Сунцова І. П. Вступний курс фонетики німецької мови. К., 1960; Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973; Moskalskaja O. I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. M., 1971; Stepanowa M. D., Černyševa I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1975; Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. Львів, 1980.

Б. М. Задорожний.

НІМЕ́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР (Deutsches Theater) — драм. театр у Берліні (НДР). Засн. 1883, перебував у приміщенні, в якому з 1848 працював літній, а з 1850 — постійний міськ. театр. Н. т. відкрито п'єсою Шіллера «Підступність і кохання» (в ролі Фердінанда — Й. *Кайнц*). Засновники театру — актори Е. Поссарт, Л. Барнай та ін., разом з драматургом Л'Аронжем, задумали його як нац. театр з переважно класичним репертуаром (трагедії Шіллера, Гете, Лессінга, Клейста та ін.). В 1894—1904 колектив очолював режисер і літ. критик О. Брам — прихильник *натуралізму* в мистецтві (поставив цикли п'єс Г. Гауптмана і Г. Ібсена, «Владу темряви» Л. Толстого). В 1905—33 (з перервами) театром керував М. *Рейнгардт;* здійснив вистави за творами У. Шекспіра, Л. Толстого, М. Гоголя, Есхіла, Софокла, в яких успішно грали А. *Моїссі*, Г. Ейзольд, П. Вегенер, В. Краус, А. Бассерман. В 1944 театр було закрито, з червня 1945 знову відкрито. В 1946—63 його очолював В. Лангтофф, який почав ставити сучасні п'єси антифашист. спрямування («Німці» Кручковського, «Страх і відчай Третьої імперії» Брехта, «Російське питання» Симонова та ін.), твори світової та нім. класики. В репертуарі були п'єси й укр. драматургів — «Платон Кречет» (в нім. постановці — «Хірург») Корнійчука, «Прага залишається моєю» (в нім. постановці — «Юліус Фучик») Буряківського (в гол. ролі Е. *Буш*). В 1963—70 театр очолював В. Гайнц, який орієнтувався на *Станіславського*

систему, з 1972 ним керує Х. Шенеман. Серед відомих акторів Н. т. 60—80-х рр.— Е. Буш, В. Клейнау, Ф. Зольтер, Р. Людвіг, Д. Дюрен. У 1927 вистави театру переглянув Л. *Курбас*; 1930 група акторів Н. т. була на виставах «*Березоля*» і зустрічалася з його колективом. При Н. т. діє його філіал, експериментальна сцена — «Каммершпіле» (засн. 1906 М. Рейнгардтом), а також театр. товариство. *І. Г. Посудовська.*

НІМЕ́ЦЬКОГО БА́НКУ ФІНА́НСОВА ГРУ́ПА — найбільша фінансово-монополістична група ФРН. Почала складатися наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Фінанс. центром групи є Німецький банк, засн. 1870 у Берліні. В 1947 був поділений на 10 регіональних банків. У 1957 відбулося злиття їх в єдиний банк, який є одним з 10 найбільших банків світу. Гол. контора — у Франкфурті-на-Майні. Пром. ядро групи — один з провідних електротех. концернів світу «Сіменс» (сума активів 1979 становила 29,7 млрд. марок) і металург. концерн «Манесман» (сума активів 1979 — 8,5 млрд. марок). До складу групи входять також найбільші маш.-буд., хім., гірничодобувні концерни, провідні страхові й торг. монополії. Група контролює бл. 1/3 всього акц. капіталу ФРН. Має тісні зв'язки з різними фінанс. групами *Моргана, Рокфеллерів, Ротшільдів* тощо. *С. В. П'ятенко.*

НІМЕ́ЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — головна наук. установа в НДР. Засн. 1700 як Прусська академія наук, реорганізована 1946. У складі академії 29 центр. ін-тів, 15 ін-тів та ін. установ (1977). Провідні напрями: суспільні і соціально-екон. науки; математика і фізика; ядерна фізика й техніка ізотопів; матеріалознавство; космічна фізика; біол. науки; хімія. Видає «Щорічник», «Вісник» і серію наук. журналів. При академії функціонує 12 наук. т-в: астронавтичне, біол., хім., геогр., геол., істор., матем., фіз., психологічне та ін. *А. В. Санцевич.*

НІМЕ́ЧЧИНА — держава в Центр. Європі, існувала до кінця 2-ї світової війни 1939—45. З 1945 по 1949 була розділена на окупаційні зони: амер., англ., франц. і радянську. З 1949 на тер. Н. існують дві держави — *Німецька Демократична Республіка* і *Федеративна Республіка Німеччини,* окремий статус має *Західний Берлін*. Площа Н. 1914 становила 540,8 тис. км², напередодні 2-ї світової війни — 468,7 тис. км² (без Саарської обл.), в межах, визначених *Потсдамською конференцією 1945,*— 356 тис. км². Населення за заг. переписом 1946 становило 65,9 млн. чол. Столицею Н. був *Берлін*.

Історія. Первісна людина на тер. Н. з'явилася в епоху раннього *палеоліту*. До 6—1 ст. до н. е. більшу частину тер. Н. заселили племена *германців,* які утворили ряд племінних союзів. У 6—8 ст. вся тер. Н. була завойована *франками* і ввійшла до складу *Франкської держави,* а після її розпаду (9 ст.) — до Сх.-Франкського королівства, яке поклало початок держ. відокремленню нім. областей. До кін. 11 ст. у Н. в основному завершилося формування феод. відносин. Нім. феодали проводили агресивну зовн. політику. Її гол. об'єктами стали землі *полабських слов'ян* та ін. прибалт. народів, а також Італія. За *Оттона I* в серед. 10 ст. було завойовано серболужицькі землі, Пн. і Серед. Італію, утворено «*Священну Римську імперію*». В 12—13 ст. нім. князі (особливо саксонські) в результаті *хрестових походів* проти поганців захопили землі *бодричів, лютичів, пруссів,* литів і естів. Дальшу експансію німецьких лицарів на схід («*Дранг нах Остен*») припинили слов'янські народи (див. *Льодове побоїще 1242, Грюнвальдська битва 1410*). В 13—15 ст. у всіх галузях г-ва поширилися товарно-грошові відносини, зросло цехово-ремісниче виробництво. Нім. міста зосередили в своїх руках посередницьку торгівлю в Європі. Було створено союзи міст (*Ганза,* Рейнський союз). Екон. піднесення відбувалося в умовах посилення феод. роздробленості. До поч. 14 ст. Н. розпалася на окремі князівства. Великі князі (*курфюрсти*) привласнили собі право обирати імператора. З 1438 до 1806 імператорський престол в Н. посідали *Габсбурги*. В 15 ст. почали зароджуватися капіталістичні відносини, що призвело до загострення соціальних і політ. суперечностей. Посилилася антифеод. боротьба селянства. В 1517 в Н. почалася *Реформація* — масовий рух проти католицької церкви, що переріс у *Селянську війну 1524—26*. Поразка Сел. війни посилила феод. реакцію. В 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. Н. зазнавала екон. занепаду. Тяжкі наслідки для соціально-екон. і політ. розвитку Н. мала *Тридцятилітня війна 1618—48,* що закінчилася *Вестфальським миром 1648,* який закріпив політ. роздробленість країни. В 17—18 ст. з існуючих на тер. Н. більш як 300 д-в виділилися *Австрія* і *Пруссія* (з 1701 — королівство), які вели боротьбу за панування в Н. В результаті війни за австр. спадщину 1740—48 і *Семилітньої війни 1756—63* Пруссія закріпила за собою Сілезію. Австрія і Пруссія брали участь у поділах Польщі 1772, 1793 і 1795, вели війни проти революц. Франції. В 1803—04 *Наполеон I* ліквідував дрібні нім. д-ви, створив *Рейнський союз 1806—13* нім. д-в. «Священна Римська імперія» припинила своє існування. В 1812 Австрія і Пруссія брали участь у війні наполеонівської Франції проти Росії, а 1813 приєдналися до антифранц. коаліції. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* було створено Нім. союз з 39 д-в (у т. ч. 4 міста), керівну роль у якому відігравала Австрія. Політику нім. д-в значною мірою визначав *Священний союз*. У 40-х рр. 19 ст. в Н. почався пром. переворот. Зростала чисельність пролетаріату, створювалися перші соціалістичні орг-ції. В 1844 відбулося повстання сілезьких ткачів. У 40-х рр. 19 ст. почали свою діяльність К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони очолили першу міжнар. пролет. орг-цію *Союз комуністів*. У 1848—49 в Н. відбулася бурж.-демократична революція, що мала на меті об'єднання країни і ліквідацію феод.-абсолютистського ладу (див. *Революція 1848—49 в Німеччині*). Після поразки революції об'єднання Н. проходило не революц. шляхом, а «зверху», внаслідок династичних воєн Пруссії і Австрії проти Данії 1864, *австро-прусської війни 1866* і *франко-прусської війни 1870—71*. 18.I 1871 Н. було проголошено імперією на чолі з кайзером, яким став прусський король *Вільгельм I*. Канцлером Н. став О. *Бісмарк*.

Панівною силою в Н. було прусське *юнкерство*. В 70-х рр. 19 ст. робітн. клас Н. досяг значних успіхів. У 1875 було створено Соціалістичну робітн. партію (з 1890 — *Соціал-демократична партія Німеччини,* див. також *Готська програма, Ерфуртська програма* Соціал-демократичної партії Німеччини). В 1877 вона одержала на виборах до рейхстагу майже 1/2 млн. голосів. Відповіддю на це був Винятковий закон проти соціалістів, проведений 1878 через рейхстаг. У 1879 Н. уклала союзний договір з Австро-Угорщиною, до якого 1882 приєдналася Італія (див. *Троїстий союз*). Блокові цих д-в протистояла *Антанта*. В кін. 19 ст. Н. розгорнула активну політику колоніальних загарбань в Африці й районі Тихого ок. На межі 19 і 20 ст. Н. вступила в стадію імперіалізму. Характерною рисою його в Німеччині був класовий союз юнкерства і великої буржуазії. Нім. імперіалізм вів активну боротьбу за переділ світу, 1914 розв'язав *першу світову війну 1914—18*. Під час війни лідери С.-д. партії зайняли соціал-шовіністичні позиції. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії викликала в Н. революц. піднесення. На поч. 1918 нім. імперіалісти, скориставшись з тимчасової слабкості молодої Рад. д-ви (див. *Брестський мир 1918*), окупували Україну (див. *Австро-німецька окупація України 1918*), Білорусію, Прибалтику і частину Закавказзя. Нім. окупанти підтримували на окупованій території контрреволюц. режими, зокрема на Україні — *Центральну раду* і *гетьманщину*. Внаслідок *Листопадової революції 1918* в Н. було повалено монархічний лад. Але до влади прийшли праві с.-д. лідери, які взяли курс на придушення революції. Зазнавши поразки у війні, Н. 11.XI 1918 підписала *Комп'єнське перемир'я 1918* з Антантою. 30.XII 1918 — 1.I 1919 на установчому з'їзді в Берліні було засновано Комуністичну партію Н. 15.I 1919 контрреволюціонери по-звірячому вбили її вождів — К. *Лібкнехта* і Р. *Люксембург*. Було жорстоко придушено *Бременську Радянську республіку* і *Баварську Радянську республіку*. В лютому 1919 у Веймарі відкрились Установчі збори, які 31.VII 1919 прийняли конституцію, що узаконила встановлення в Н. бурж. парламентської республіки (див. *Веймарська республіка*). 28.VI 1919

Н. підписала *Версальський мирний договір 1919*. Н. зобов'язана була сплатити величезні репарації (див. *Дауеса план, Юнга план*). Восени 1923 в Н. склалася революц. ситуація (див. *Гамбурзьке повстання 1923*). Розправившися з революц. виступами, нім. буржуазія почала з допомогою США, Великобританії і Франції відновлення воєнно-пром. потенціалу Н. Світова екон. криза 1929—33 різко загострила становище в Н. Монополії Н., неспроможні далі зберегти своє панування методами бурж. демократії, взяли курс на тоталітарний режим. У 1933 в країні було встановлено фашист. диктатуру (див. *Фашизм*). У березні 1933 заборонено компартію. Гітлерівці розгорнули підготовку до війни за світове панування. В 1936—37 було створено агресивний «*Антикомінтернівський пакт*» (Н., Японія, Італія). В 1937—39 Н. брала участь у інтервенції проти респ. Іспанії. В березні 1938 Н. захопила Австрію (див. *Аншлюс*). У вересні 1938 при сприянні Великобританії, Франції і США (див. *Мюнхенська угода 1938*) вона анексувала частину, а в березні 1939 окупувала всю Чехословаччину. Відмова Великобританії і Франції від організації системи колективної безпеки проти агресора змусила Рад. Союз, який прагнув запобігти створенню єдиного антирад. фронту імперіалістичних д-в, 23.VIII 1939 укласти з Н. договір про ненапад (див. *Радянсько-німецькі документи*). Агресією проти Польщі 1.IX 1939 Н. розв'язала *другу світову війну 1939—45*. 3.IX 1939 Великобританія і Франція оголосили війну Н. В 1940 Н. окупувала Данію, Норвегію, Бельгію, Голландію, Люксембург, розгромила Францію, 1941 захопила Югославію і Грецію. 22.VI 1941 вона вчинила напад на СРСР. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. Війна завершилася повним розгромом фашист. Н. 8.V 1945 Н. капітулювала. Верх. владу в ній взяли на себе уряди СРСР, США, Великобританії і Франції; війська кожної з цих д-в займали одну з 4 окупаційних зон. *Потсдамська конференція 1945* визначила принципи політики СРСР, США і Великобританії щодо Н., яка розглядалася як єдине екон. і політ. ціле. Відповідно до рішень *Кримської конференції 1945* потсдамські угоди передбачали здійснення демілітаризації, денацифікації і демократизації Н. Але зх. д-ви порушили ці принципи, що призвело до розколу Н. на дві д-ви — Німецьку Демократичну Республіку і Федеративну Республіку Німеччини.

В. Н. Гулевич.

Наука. Розвиткові науки в Н. сприяли розширення економічних зв'язків у 13—15 ст., виникнення університетів (14—15 ст.), винайдення Й. *Гутенбергом* у 40-х рр. 15 ст. *книгодрукування*. В 16 ст. почали розвиватися природничі науки: астроном і математик Й. *Кеплер* відкрив закони руху планет (див. *Кеплера закони*); Г. В. *Лейбніц* незалежно від І. *Ньютона* завершив створення диференціального та інтегрального числень. У 17—18 ст. у Н. почали виникати наук. т-ва і академії. Середина 18 ст. ознаменувалася появою космогонічної гіпотези І. *Канта* (див. *Космогонія*). Й. Р. Глаубер добув хімічно чисті азотну і соляну кислоти та ряд нових солей. У 19 ст. сформульовано осн. положення *клітинної теорії* будови організмів (Т. *Шванн*, 1838) і закон перетворення та збереження енергії (Ю. Р. Майєр, Г. Л. Ф. *Гельмгольц*, 40-і рр. 19 ст.), з'явилися праці А. *Гумбольдта* з географії (1845—62), розроблено метод *спектрального аналізу* (Г. Р. *Кірхгоф*, Р. В. *Бунзен*, 1859), відкрито рентгенівське проміння (В. К. *Рентген*, 1895). Величезний внесок у розвиток природознавства зробили К. *Маркс* і Ф. *Енгельс*, які довели, що єдино правильним методом пізнання природи є матеріалістична діалектика. На поч. 20 ст. А. *Ейнштейн* сформулював заг. теорію відносності. В 1924—27 В. *Гейзенберг* і М. *Борн* створили (поряд з Е. *Шредінгером* і П. *Діраком*) *квантову механіку*. Нім. філософія пройшла в своєму розвитку ряд етапів. Її початковою формою була середньовічна *схола-*

стика (найвизначніші представники — *Альберт Великий* і *Фома Аквінський*). У 15—16 ст. в Н. розвивався *гуманізм* (Й. Рейхлін, *Еразм Роттердамський*, У. фон *Гуттен*), що висунув проблему людини та її духовної свободи як осн. світоглядну проблему. Боротьба за духовне розкріпачення особи тривала в 17—18 ст. під знаком ідей *Просвітительства* і просвітительського раціоналізму, під впливом яких центр. поняттям ряду філос. вчень від Г. В. Лейбніца до Г. В. Ф. *Гегеля* став розум. Відмітною рисою філософії Н. цього періоду є переважно ідеалістичний характер філос. систем. Незважаючи на це, в нім. філософії 17—18 ст. значну питому вагу мали матеріалістичні тенденції, що виявилися в природничоісторичному матеріалізмі, *пантеїзмі* (Г. Е. *Лессінг*, Й. Г. *Гердер*, Й. В. *Гете*, К. Кноблаух), атеїстичних ідеях, характерних навіть для деяких ідеалістичних вчень. Інша важлива риса нім. філософії — становлення й розвиток *діалектики*. Вона виникла в пантеїстичній формі у Я. Беме й *Миколи Кузанського*, в раціональній формі на грунті ідеалізму у Г. В. Лейбніца і розвивалася під впливом досягнень природничих та сусп. наук, прогресу філос. знань (праці Г. Е. Лессінга, Й. Г. Гердера, Й. В. Гете, Г. Фостера та ін.), готуючи наступний етап історії філос. думки в Н.— *класичну німецьку філософію* (кін. 18 ст.— 30—40-і рр. 19 ст.), гол. представники якої — І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. *Шеллінг*, Г. В. Ф. Гегель, Л. *Фейєрбах*. Нім. філософи того періоду вперше створили ряд систем діалектики, найрозвинутішою з яких була гегелівська. Найвищим ступенем домарксистського матеріалізму був антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха, що став поряд з діалектикою одним з теор. джерел марксистської філософії — *діалектичного матеріалізму* та *історичного матеріалізму*, створених К. Марксом і Ф. Енгельсом у серед. 40-х рр. З виникненням марксизму історія філософії в цілому і нім. філософія, зокрема, поляризується на марксистську і немарксистську. Боротьба матеріалізму та ідеалізму набула якісно нового характеру, стала філос. проявом боротьби двох антагоністичних класів — буржуазії і пролетаріату. Посилилася боротьба цих двох світоглядів і в Н. З серед. 19 ст. на противагу марксизмові виник ряд ідеалістичних течій: *неокантіанство, махізм, волюнтаризм, «філософія життя», неогегельянство, неотомізм*. Слідом за бурж. класичною філософією виникли *вульгарний матеріалізм* (Л. *Бюхнер*, К. *Фогт*, Я. *Молешотт*), ідеалізм гегельянців (див. *Гегельянство*), *еклектизм* Є. *Дюрінга*, позитивізм Е. *Маха*, Р. *Авенаріуса* та ін. У філософії Н. кін. 19 — поч. 20 ст. панували ідеалістичні течії, які протистояли марксизмові (*неопозитивізм, прагматизм*, неотомізм та ін.). Боротьба з марксистською філософією в Н. набула також форми *ревізіонізму* (Е. *Бернштейн*, К. *Каутський*, К. Шмідт, К. Форлендер та ін.). В той же час послідовники К. Маркса і Ф. Енгельса Й. *Діцген*, А. *Бебель*, В. *Лібкнехт*, Ф. *Мерінг* відстоювали й розвивали діалектичний матеріалізм. Деякі реакційні течії нім. філософії — *ніцшеанство* та ін. використав у своїх ідеологічних цілях нім. фашизм. Після 2-ї світової війни і утворення НДР марксистська філософія стала панівним світоглядом у робітничо-сел. нім. д-ві. Створено розгалужену мережу н.-д. установ, об'єднаних навколо Центрального Інституту АН НДР. У ФРН продовжують займати провідне місце бурж. філос. концепції, які певним чином змінюються під впливом соціально-політ. і духовного життя: *феноменологія, екзистенціалізм*, неопозитивізм (і постпозитивізм). Значний вплив мають *герменевтика*, соціальна філософія *франкфуртської школи*, навіть релігійна філософія.

На екон. думку Н. в 17— 1-й пол. 19 ст. істотно вплинула екон. та політ. відсталість країни. Екон. вчення того часу належать до *вульгарної політичної економії*. В 17 ст. поширилася камералістика (спец. цикл адм. та екон. дисциплін); на поч. 19 ст. склалася романтична школа (А. Мюллер та ін.), яка ідеалізувала прусську монархічну д-ву. Ф. Ліст і його послідовники обгрунтували ідеї *протекціонізму* і сприяння бурж. д-ви розвиткові нац. економіки. В 40-х рр. 19 ст. революц. переворот у політ. економії здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс, екон. вчення яких стало складовою частиною *марксизму-ленінізму*. В серед. 19 ст. в бурж. політ. економії Н. виникли *історична школа* (В. Рошер, Б. Гільдебранд та ін.), вульгарні концепції *«граничної продуктивності»*, *«державного соціалізму»*, згодом *нова історична школа*. В останні десятиліття 19 ст. поширилися погляди *австрійської школи*, представники якої вели гостру боротьбу проти марксизму. На захист ідеології нім. імперіалізму з концепціями *реформізму*, *«планового (регульованого) капіталізму»*, *«ультраімперіалізму»* виступили теоретики нім. соціал-демократії. З 1933 фашисти підкорили екон. науку в країні своїм загарбницьким цілям. Після 1949 екон. наука в НДР служить справі побудови розвинутого соціалістич. суспільства. В ФРН у бурж. політ. економії розвинулися концепції *неоліберализму*, *неокейнсіанства* та ін.

М. А. Булатов (філософія).

Література. Найдавніші з відомих пам'яток нім. л-ри належать до 8—9 ст. Пізніше виникли епос нар. мандрівних співців (шпільманів), героїчний епос (*«Пісня про Нібелунгів»*), куртуазна (придворна) лірика — т. з. мінезанг, віршований куртуазний роман. З розвитком міст з'явилася міська л-ра — шванк, містерія, мейстерзанг (поезія цехових ремісників). Гуманістична л-ра епохи Відродження розвивалася під впливом Реформації та Селян. війни. Соціальні потрясіння в Н. 17 ст. відображено в л-рі *барокко* й нім. *класицизму*. Л-ра Просвітительства 18 ст. досягла найвищого розквіту в творчості Г. Е. Лессінга, Й. В. Гете, Й. К. Ф. *Шіллера*. В 70-х рр. виступили письменники *«Бурі і натиску»*. В кін. 18 — на поч. 19 ст. виникла л-ра *романтизму*. Твор-

Маркграф Еккегард та його дружина Ута. Камінь. Близько 1250—60. Собор у Наумбургу.

чість її демократичних представників (Г. *Гейне*) з часом набула реалістичного характеру. З прогресивним рухом початку 30-х рр. 19 ст. пов'язана творчість революц. демократа Г. *Бюхнера*, письменників «*Молодої Німеччини*». Бурж.-демократичне піднесення 40-х рр. викликало до життя політ. і сатиричну поезію та прозу. В роки революції 1848—49 Г. Гейне, Ф. *Фрейліграт*, Г. *Веєрт*, які співробітничали з К. Марксом, у своїх творах відстоювали соціалістич. ідеали. Поразка революції сприяла засиллю в 2-й пол. 19 ст. аполітичної та реакційно-апологетичної л-ри. Їй протистояли критичний реалізм, л-ра революц. соціал-демократії, творчість кращих представників натуралізму, що виник у 80—90-х рр. (Г. *Гауптман*). З поч. 20 ст. спостерігається піднесення нім. критичного реалізму (Г. *Манн*, Т. *Манн*, Б. *Келлерман*, А. *Цвейг*, Л. *Фейхтвангер* та ін.). У 10—20-х рр. виникла л-ра експресіонізму. В 1918—33 народжується революційно-пролетарська л-ра, яка заклала фундамент нім. л-ри соціалістич. реалізму (Й. Р. *Бехер*, Б. *Брехт*, А. *Зегерс*, Е. *Вайнерт*, Ф. *Вольф*, В. *Бредель*, Е. Е. *Кіш*, К. *Грюнберг*, Л. *Ренн* та ін.). Після приходу до влади фашистів 1933 більшість прогресивних письменників покинули батьківщину. Розвиток л-ри нім. антифашист. еміграції (1933—45) характеризується видатними творчими досягненнями — романи А. Цвейга «Виховання під Верденом» (1935), А. Зегерс «Сьомий хрест» (1942), дилогія Г. Манна про Генріха IV (1935—38), поезія Й. Р. Бехера, драматургія Б. Брехта та багато ін. творів. Л-ра антифашист. опору існувала і в гітлерівській Німеччині. Після 1945 і утворення двох нім. держав (1949) л-ра в них розвивається різними шляхами. Див. *Німецька Демократична Республіка* і *Федеративна Республіка Німеччини*. розділи Література

Н. М. Матузова.

Архітектура. На тер. Н. збереглися рештки мегалітичних споруд і будов на палях доби неоліту, давньорим. міст і таборів, слов'ян. храмів (1-е тис. н. е.). У 8—9 ст. під впливом пізньоантичної та візантійської культур склалися т. з. каролінгська архітектура (палацова капела в Ахені, бл. 796—98, освячена 805). Каролінгські традиції стали базою для нім. ранньороманського, т. з. оттонівського мистецтва (Ціріакускірхе в Гернроде, після 961; Міхаельскірхе в Гільдесгаймі, після 1001—33). В романський період (11—13 ст.) в Н. будували міста, зводили найбільші монастирські церкви (Марія-Лаг, 1093—1156) і собори (у Шпайєрі, Вормсі, Наумбургу, Бамбергу). Нім. *готика* (13—15 ст.) розвивалася під впливом франц. архітектури. В той час споруджувалися міські укріплення, ратуші (в Любеку, 13—16 ст.), будівлі цехів, складів, кам. й фахверкові міські будинки, велетенські кам. собори (у Кельні, буд-во почато 1248), цегляні церкви (Марієнкірхе в Любеку, бл. 1270—1350). Нім. архітектурі 16 ст. притаманні ренесансні риси (портик ратуші в Кельні, 1569—73, арх. В. Фернуккен). З поч. 17 ст. в Н. набула поширення архітектура барокко (ратуша в Аугсбургу, 1615—20, арх. Е. Голль; міський палац у Берліні, 1698—1722, арх. А. Шлютер; ансамбль Цвінгер у Дрездені, 1711—22, арх. М. Д. Пеппельман), а з серед. 18 ст.— *рококо* (заміський палац Фрідріха II Сан-Сусі в Потсдамі, 1745—47, арх. Г. В. Кнобельсдорф). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в нім. архітектурі утвердився *класицизм* (Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К. Г. Лангганс, Нова вартівня, 1816—18, Драм. театр, 1819—21, і Старий музей, 1824—28, у Берліні, усі — арх. К. Ф. Шінкель). На будовах середини й 2-ї пол. 19 ст. позначився вплив *еклектизму* (рейхстаг, 1884—94, арх. П. Валлот). На поч. 20 ст. для нім. архітектури стають характерними риси *конструктивізму* та *функціоналізму* (архіт. комплекс фірми «АЕГ» у Берліні, 1909—12, арх. П. Беренс; будинок «Баугауз» у Дессау, 1926, арх. В. Гропіус; павільйон Н. на виставці в Барселоні, 1929, арх. Л. Міс ван дер Рое). Центром нових архіт. пошуків стала школа «Баугауз». З встановленням фашист. диктатури багато видатних архітекторів емігрувало. В нім. архітектурі з'явилися хибна монументальність і показна урочистість, які спиралися на неокласицистичні догми.

Образотворче мистецтво. На тер. Н. виявлено пам'ятки мист. палеоліту (жіночі статуетки, фігурки тварин), неоліту (кераміка, статуетки), бронзового та залізного віків. До початку н. е. належить розквіт культури германців (оздоблення будинків різьбленням та розписом, прикраси «*звіриного стилю*»), 8—9 ст. пов'язані з «*Каролінгським відродженням*». Власне нім. мистецтво склалося в добу середньовіччя (фрески в храмах, різьблення на кістці, мініатюра, ювелірні вироби). В 13—15 ст. в Н. розвинулося мист. готики, поряд з скульптурою в храмах з'явилися вітражі. Статуї соборів набули більшої життєвості, виник станковий живопис, досягли розквіту різні види худож. ремесел. У 15 ст. в образотворчому мист. Н. посилилися реалістичні тенденції (живописці Л. Мозер, М. Пахер; скульптори Т. Ріменшнайдер, графік М. Шонгауер). Для кін. 15 — поч. 16 ст. характерні риси *Відродження*. В той період працювали такі видатні художники-реалісти, як А. *Дюрер*, Г. *Гольбейн* Молодший, М. Нітгардт (Грюневальд), Л. *Кранах* Старший, скульптори Ф. *Штос* (В. Ствош) і П. Фішер. У 17 ст. широкого розвитку набуло монументально-декоративне мист. (скульптор А. Шлютер). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. у мист. Н. утвердився класицизм (живописці А. Р. Менгс, А. Кауфман; скульптори Й. Г. Шадов, Й. Г. Даннеккер). Риси просвітительського реалізму можна простежити в творчості художників А. *Графа*, Д. Н. Ходовецького та ін. На поч. 19 ст. сформувалося мист. *назарейців* (П. *Корнеліус*, Ф. Овербек, К. Д. Фрідріх, О. Рунге), представників *дюсельдорфської школи*, *бідермайєра* (Й. П. Газенклевер, К. Хюбнер). В серед. 19 ст. поряд з академізмом (В. Каульбах, К. Пілоті) розвивалися реалістичні напрями (А. *Менцель*, В. Лайбль, М. *Ліберман*), *імпресіонізм* (Л. Коринт, М. Слефогт), *символізм* (Ф. Штук, М. Клінгер). З кін. 19 — поч. 20 ст. у Н. виступили групи графіків, представників критичного реалізму (Г. *Цілле*). В той самий час виник *експресіонізм* (Е. Л Кірхнер, К. Шмідт-Ротлуф). Після 1-ї світової війни антивоєнні теми знайшли відображення у творчості пролет. художників К. *Кольвіц*, Г. *Грундіга*, Л. *Грундіг*, а також Ж. *Гроса*, О. *Дікса*. За часів фашист. диктатури такі художники, як К. Кольвіц, Е. Барлах, О. *Нагель*, Г. і Л. Грундіги продовжували працювати нелегально. В післявоєн. період демократичні традиції нім. мистецтва відродились у НДР; ряд представників прогресивних напрямів живопису та ін. видів образотворчого мист. працюють і в ФРН.

Г. Гольбейн Молодший. Портрет Еразма Роттердамського. 1528—32. Публічне художнє зібрання. Базель.

Кадр з фільму «Остання людина». Режисер Ф. В. Мурнау. 1925.

Музика. У давніх герм. племен існувала військова й танц. музика, були поширені духові (мисливські роги, кістяні флейти) та ліроподібні муз. інструменти. В часи середньовіччя носіями нар. муз. культури були мандрівні музиканти — ваганти й шпільмани, які виконували істор. й сатиричні пісні. В 12—15 ст. розквітло муз.-поетич. мистецтво мінезингерів; у 14—16 ст. існували цехові об'єднання поетів-співаків — мейстерзингерів (Г. Сакс); поширилася також вокальна та інструм. музика. Реформація та Селян. війна сприяли розповсюдженню хорової музики (протестантський хорал). У 1627 Г. Шюц створив першу нім. оперу «Дафна», 1638 — перший балет «Орфей та Еврідіка». Творчість Д. Букстегуде, Й. Пагельбеля, Й. Кунау сприяла формуванню характерних рис нім. органної та клавірної музики. Вершина муз. культури Н. 18 ст.— творчість Й. С. *Баха* та Г. Ф. *Генделя*. З серед. 18 ст. розвивалися жанри комічної опери зингшпіль і пісні в нар. стилі, в музиці виникла течія, споріднена з напрямом «Бурі і натиску» в л-рі (К. Ф. Е. Бах, представники мангеймської школи та ін.). Великий вплив на розвиток нім. нац. музики мали К. В. *Глюк* та представники *віденської класичної школи* (Ф. Й. *Гайдн*, В. А. *Моцарт*, Л. *Бетховен*). На поч. 19 ст. в музиці Н.

утвердився *романтизм*, який знайшов вираження в опері, пісенно-романсовому жанрі, в симф. та камерно-інструм. музиці (К. М. *Вебер*, Г. Маршнер, Л. Шпор, Я. Л. Ф. *Мендельсон-Бартольді*, Р. *Шуман*, В. Р. *Вагнер*). Продовжувачем традицій бетховенського симфонізму був Й. *Брамс*. У 2-й пол. 19 ст. поширилися аматорські хори, зокрема робітничі хорові т-ва. Розвивалася наука про музику. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на муз. культурі Н. позначився вплив *неокласицизму*, експресіонізму, конструктивізму (М. Регер, Р. *Штраус*, П. Гіндеміт). Великого розмаху набула діяльність робітничих муз. об'єднань, популяризувалися революц. пісні (Г. *Ейслер* та ін.). Фашист. режим згубно позначився на муз. культурі країни. Багато прогресивних музикантів змушені були емігрувати. В 19—20 ст. у Н. працював ряд видатних виконавців: диригенти Г. Бюлов, Ф. Вайнгартнер, піаністи К. Вік, Ф. Калькбренер, К. Таузіг, вокалісти Л. Леман, А. Німан та ін. Серед оркестрових та хорових колективів: симф. оркестр при Гевандгаузі в Лейпцігу (засн. 1743), Берлінський філармонічний оркестр (засн. 1882), берлінська «Співоча академія» (засн. 1791). Провідні оперні театри: Дрезденська опера (засн. 1667), оперний театр у Веймарі (створений у кін. 17 ст.), Нім. держ. опера (засн. 1742), Лейпцігська опера (засн. 1693), «Байройтський театр» (збудований 1872—76). У Лейпцігській консерваторії (засн. 1843) вчилися укр. композитори М. *Лисенко* та М. *Калачевський*.

М. П. Загайкевич.

Театр. Джерела нім. театру — в народних іграх та обрядах, у мистецтві мандрівних акторів — *шпільманів*. В середні віки виникли *літургійна драма, містерія, міракль, мораліте*. Найдемократичнішим жанром був нім. фарс — фастнахтшпіль. У 17 ст. розвивався *шкільний театр*, створено першу нім. профес. трупу. В 18 ст. театр перебував під впливом ідей Просвітительства; в його репертуар було введено класицистичну трагедію та просвітительську драму. Драматург і теоретик театру Г. Е. Лессінг створив нац.-реалістичну драматургію. Його принципи здійснив Гамбурзький нац. театр (засн. 1767), 1777 відкрився Мангеймський нац. театр, 1791 — Веймарський театр, на чолі якого стояли видатні представники руху «Бурі й натиску» Й. В. Гете й Ф. Шіллер; тут було закладено основи нім. режисури й ансамблевої гри. Відомі діячі театру Н. 18 ст.— К. Екгоф, Ф. Л. *Шредер*, А. В. Іффланд. У кін. 18 — на поч. 19 ст. в театрі панував романтизм. У другій пол. 19 ст. став популярним Майнінгенський театр (засн. 1831). На розвиток реалізму в театр. мистецтві вплинула худож. практика Дюссельдорфського театру (1832—37), творчість актора К. *Зейдельмана*. Для «Вільного театру» (засн. 1889) й *Німецького театру* («Дойчес театр»; засн. 1883, 1894 ним керував О. Брам, а з 1905 — М. *Рейнгардт*) був характерний *натуралізм*. У 19 — на поч. 20 ст. високою виконавською майстерністю відзначалися актори А. Матковський, Л. Барнай, Е. Поссарт, Й. *Кайнц*, А. Бассерман, О. *Моїссі* та ін. У роки 1-ї світової війни театр Н. відійшов від реалістичних традицій, зазнавши впливу *експресіонізму* (режисери Л. Йєснер, К. Г. Мартін). У 1927 відкрився «Театр Піскатора», для якого була характерна публіцистична спрямованість (режисер Е. *Піскатор*). У 1929 виникли театр. трупи («Театр молодих акторів» та ін.) й робітничі аматорські колективи («Червоний рупор»). Для революц. театру писали п'єси Б. Брехт, Ф. Вольф, працювали режисер М. *Валлентін*, актори Е. *Буш*, Г. Отто та ін. З приходом до влади нацистів багато які прогресивні діячі театру емігрували. В 1944 театри були закриті. Після розгрому фашизму почався процес відновлення театру Н. В репертуарі театрів з'явилися п'єси нім. драматургів антифашист. змісту, а також п'єси рад. драматургів. Розвиток театр. мистецтва в НДР і ФРН пішов різними шляхами.

І. Г. Посудовська.

Кіно виникло в Н. 1895. Випуск повнометражних фільмів почався напередодні 1-ї світової війни («Празький студент», 1913, реж. С. Ріє). В 1917 створено велику виробничу фірму «УФА». В 20-х рр. в нім. кіномистецтві чільне місце посіли фільми, що належали до *експресіонізму*: «Кабінет лікаря Калігарі» (1920, реж. Р. Віне), «Кабінет воскових фігур» (1925, реж. П. Лені). Водночас ставилися фільми, що відображали безсилля людини перед долею («Втомлена смерть», 1921; «Нібелунги», 1924, реж. обох — Ф. Ланг), й реалістичні в жанрі камерної драми («Остання людина», 1925, реж. Ф. Мурнау; «Безрадісний провулок», 1925, реж. Г. Пабст). Серед відомих фільмів — «Мадам Дюбаррі» (1919, реж. Е. Любич), «Блакитний ангел» (1930, реж. Дж. Штернберг), «Тригрошова опера» (1931, музичний, реж. Г. Пабст). Фільми «Подорож матінки Краузе в щастя» (1929, реж. П. Ютці), «Куле Вампе» (1932, реж. З. Дудов), «Нічия земля» (1930, реж. В. Трівас) та ін. відзначалися соціальною антивоєн. спрямованістю. В 1928—29 діяло прогресивне товариство «Союз Народного кіно», куди входили Б. *Балаж*, К. *Кольвіц*, Г. *Манн*, Г. В. Пабст (пропагувало досягнення революц. кіно). Відомі нім. актори кіно: Е. *Яннінгс*, К. Фейдт, Г. Портен. За часів фашист. диктатури кіно перетворилося на знаряддя нацистської пропаганди.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения: т. 7. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии; т. 8. Энгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии; т. 18. Энгельс Ф. Заметки о Германии; Ленин В. И. Германская социал-демократия и вооружения. Полное собрание сочинений, т. 23; Очерки истории Германии с древнейших времен до 1918 г. М., 1959; Петряев К. Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900—1914 гг.). Одесса, 1959; Кулінич І. М., Кошик М. М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні. К., 1959; Кульбакин В. Д. Очерки новейшей истории Германии. М., 1962; Смирин М. М. Германия эпохи Реформации и Великой Крестьянской войны. М., 1962; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму. К., 1963; Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма. М., 1964; Ерусалимский А. С. Германский империализм: история и современность. М., 1964; Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К., 1969; Овчаренко Н. Е. Германская социал-демократия на рубеже двух веков. М., 1975; Очерк истории немецкого рабочего движения. Пер. с нем. М., 1964; Цельт И. [та ін.]. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на немецкое рабочее движение. Пер. с нем. М., 1967; Германия во второй мировой войне. Пер. с нем. М., 1971; Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964; Булатов М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. К., 1974; История немецкой литературы, т. 1—5. М., 1962—76; Девякин В. Н. Немецкая антифашистская литература. 1933—1945 гг. М., 1965; Лук'янова В. П. З історії радянсько-німецьких літературних взаємин. К., 1977; Мартынов И. И. Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века. М., 1970; Искусство, которое не покорилось. М., 1972; Психологическая история немецкого кино. Пер. с англ. М., 1977.

Німеччина. К. Кольвіц Вдова. Гравюра на дереві. 1923.

НІ́МКИ (Mutillidae) — родина паразитичних перетинчастокрилих комах. Тіло (довж. 4—14 мм) волохате, з яскравими плямами і смужками. Самці крилаті, самки безкрилі, дещо схожі на *мурашкових*. Більшість видів Н. розвивається на личинках і лялечках бджолиних, ос та деяких ін. комах (напр., Mutilla glossina паразитує на мусі *цеце* і є природним регулятором її чисельності). Відомо бл. 2 тис. видів Н., поширених переважно у тропіках. В СРСР бл. 80 видів, у т. ч. в УРСР — 20 видів, серед них Н. європейська (M. europea), що паразитує в гніздах бджіл і джмелів.

НІМОТА́ — відсутність мовлення у людини при збереженні слуху. До Н. можуть спричинитися різноманітні ураження відповідних відділів головного мозку (травма, пухлини, інфекційні захворювання тощо), деякі психічні захворювання, істерія, ушкодження органів мовлення. Якщо порушення центральної нервової системи не глибоке або своєчасно проведено лікування, то функція мовлення в ряді випадків може відновитись. Див. також *Алалія, Афазія, Глухонімота*.

НІ́МФА (від грец. νύμφη — наречена; лялька або личинка) — одна із стадій післязародкового розвитку більшості членистоногих тварин, що розвиваються з неповним перетворенням (див. *Метаморфоз*). Характерна для кліщів, усіх первиннобезкрилих і деяких крилатих *комах*. В результаті багаторазового *линяння* перетворюється на статевозрілу особину — *імаго*. Н. наз. також сам організм на цій стадії.

НІМФА́ЛОВІ, німфалідові, німфаліди (Nymphalidae) — родина денних *метеликів*. Крила (розмах від 2,5 до 18 см) яскраво забарвлені, часто з плямистим малюнком; передні ноги вкорочені. Гусениця вкрита шиповидними виростами та волосками; живиться трав'янистими рослинами і листям

Німка європейська (самка).

Ф. Ф. Нірод.

Німфа, яку вжалив скорпіон. Скульптура Л. Бартоліні. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Німфей. Терракотовий рельєф із зображенням танцівниці. Кінець 5 ст. до н. е.

деревних порід. Н. поширені всесвітньо, найчисленніші в тропіках. В родині бл. 2 тис. видів, в СРСР — бл. 140 видів, з них на Україні — бл. 45, у т. ч. *адмірал,* кропивниця (Vanessa urticae) та інші.

НІМФЕ́Й — давньогрецьке місто на зх. березі Керченської протоки, залишками якого є городище біля с. Героївського (кол. Ельтиген; тепер у складі м. Керчі). Засн. в 6 ст. до н. е. на місці скіфського поселення. Осн. галузь г-ва — землеробство та експорт зерна в Грецію. Були розвинуті також рибальство, виноградарство і різні ремесла. В кін. 5 ст. до н. е. включений до складу *Боспорської держави.* В серед. 3 ст. н. е. Н. зруйнували *готи.* Розкопки провадяться з 1939. Відкрито залишки будинків, вулиць, цистерни для води, залишки виноробні, мурів, святилища Афродіти і кабірів (підземних богів), святилища Деметри, де знайдено теракотові статуетки, монети.

Літ.: Худяк М. М. Из истории Нимфея VI—III веков до н. э. Л., 1962.

НІ́МФИ (νύμφαι) — у грец. міфології жіночі божества природи. Н., що жили в деревах, наз. дріадами; в горах і гротах — ореадами; в морях і океанах — *нереїдами,* океанідами та ін.; у водах на материку — *наядами* тощо. Н. були довговічними, але не безсмертними. В мистецтві зображували їх вродливими юними дівчатами.

НІ́МЦІ — основне населення ФРН (55,6 млн. чол., тут і нижче оцінка 1978), НДР (16,6 млн. чол.) і Зх. Берліна (1,8 млн. чол.). Живуть також у США (4,5 млн. чол.), СРСР (1,9 млн. чол., 1979, перепис), Канаді (1,2 млн. чол.) і Бразилії (0,7 млн. чол.). Меншими групами вони розселилися майже в усіх країнах Європи і Лат. Америки, в Австралії і країнах Пд. Африки. Говорять *німецькою мовою.* В НДР більшість віруючих — лютерани, у ФРН — лютерани і католики. В 10—13 ст. в результаті змішання герм. племен (див. *Германці* стародавні) з *кельтами,* романськими народами, зх. слов'янами та прибалт. племенами сформувалася нім. народність. У бурж. націю Н. консолідувались у 2-й пол. 19 ст. Участь у формуванні нім. народу різних етнічних елементів, тривала роздробленість Німеччини, належність окремих її частин до різних держ. утворень — все це сприяло збереженню обласної самосвідомості (за рядом культурних, мовних і побутових особливостей ще й досі визначаються баварці, саксонці, гессенці, мекленбуржці та ін.). Після утворення 1949 НДР почалося формування соціалістичної нім. нації цієї країни. Про історію, економіку і культуру Н. див. *Німеччина, Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччини.*

С. І. Брук.

НІНЕ́ВІЯ (сучас. пагорби Куюнджік і Телль-Небі-Юнус) — стародавнє місто *Ассирії,* на лівому березі р. Тігру (тер. сучас. Іраку). З серед. 5-го тис. до н. е.— спочатку поселення, потім місто. У кін. 8—7 ст. до н. е.— столиця Ассирії. В той час Н. простягалася на 4 км вздовж Тігру, місто мало строге планування. За царя Ашшурбаніпала (7 ст. до н. е.) в Н. було створено бібліотеку-сховище, яка містила понад 30 тис. клинописних табличок. У 612 до н. е. Н. зруйнували союзні війська *Вавілонії* та *Мідії.*

НІН-І-КАСТЕЛЬЯ́НОС (Nin y Castellanos) Хоакін (29.IX 1879, Гавана — 24.X 1949, там же) — кубинський композитор, піаніст, музикознавець. Муз. освіту здобув у Барселоні й Парижі. Виступав як піаніст у країнах Європи й Пд. Америки. В 1910 засн. у Гавані консерваторію й концертне т-во. З 1913 працював у Парижі та Брюсселі, 1939 повернувся в Гавану, займався фольклористичними дослідженнями, був професором консерваторії. Автор балету «Блакитний шарф» (1937), мімодрами «Другий» (1913), «Іберійської рапсодії» для скрипки і фортепіано, «Іспанської сюїти» для віолончелі і фортепіано (обидві — 1930), фп. творів, пісень, обробок нар. пісень. Уклав збірник для фортепіано творів ісп. композиторів 16—18 ст.

НІНСЯ-ХУЕ́ЙСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н — на Пн. Китаю. Площа 170 тис. км². Нас. понад 3 млн. чол. (1976). Адм. ц. — м. Іньчуань. Більша частина території — плоскогір'я заввишки до 1000 м, зайняте пустелею Алашань. Клімат посушливий. Економічно відсталий район Китаю. Основа г-ва — землеробство (у т. ч. поливне). Вирощують рис, пшеницю, гаолян, кунжут, ріпак, коноплі, бавовник. Тваринництво. Видобувають кам. вугілля. Окремі підприємства маш.-буд., хім., текст. (бавовняної та вовняної), харч. (зокрема, борошномельної) пром-сті. Гол. пром. центр — Іньчуань.

М. В. Фурманов.

НІО́БА (Ніобея; Νιόβη) — у грец. міфології дочка *Тантала,* дружина фіванського царя Амфіона. Маючи багато дітей, Н. насміхалася з богині *Лети,* в якої було їх тільки двоє. Діти Лети, *Аполлон* і *Артеміда,* жорстоко помстилися за зневагу до матері: за один день стрілами повбивали всіх дітей Н., і вона з найщасливішої на світі матері стала найнещаснішою. З горя Н. скам'яніла. Але навіть перетворившись на скелю, вона не перестала відчувати болю: з-під каменя весь час тік струмок з її сліз. Образ Н., що став символом матері-страдниці, широко відтворено в мистецтві й л-рі (Гомер, Евріпід, Овідій, Сапфо, Піндар та ін.). В укр. л-рі його використали Леся Українка, О. Кобилянська та ін.

НІО́БІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення, що містять ніобій у таких кількостях, що його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку економіки й техніки. Осн. мінерали Н. р.: *колумбіт* (вміст Nb_2O_5 до 78,8%), *пірохлор* (понад 73%); менше значення мають фергусоніт $Y(Nb, Ta)O_4$ (38—58%) і евксеніт (Y, Er, Ce, U, Pb, Cu) $[(Nb, Ta, Ti)_2 (O, OH)_6]$ (понад 35%). Найбільші родовища Н. р.— у Бразилії, Канаді, Нігерії, Малайзії, Мозамбіку та Заїрі.

НІО́БІЙ (Niobium; за ім'ям давньогрец. богині *Ніоби,* дочки *Тантала*), Nb — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 41, ат. м. 92,9064. У природі існує стабільний ізотоп ^{93}Nb. Відкрив Н. 1801 англ. хімік Ч. Гетчет (1765—1847) і дав йому назву колумбій Cb. Вдруге Н. був відкритий 1844 нім. хіміком Г. Розе (1795—1864), який назвав його ніобієм для підкреслення схожості з *танталом.* Н.— рідкісний елемент, середній вміст його у земній корі $2 \cdot 10^{-3}$%. Зустрічається у природі разом з танталом у мінералах *колумбіті,* лопаріті, *пірохлорі* (див. *Ніобієві руди*). Н.— пластичний метал сірого кольору; густ. 8570 кг/м³; $t_{пл}$ 2467° С; $t_{кип}$ 4760° С. За хім. властивостями дуже подібний до танталу. Хімічно малоактивний, дуже корозійностійкий метал; не взаємодіє з к-тами, за винятком плавикової та сумішей її з азотною к-тою. Н. розчиняється у розплавлених лугах, сплавляється з багатьма металами. Одержують Н. відновленням оксиду Nb_2O_5 вуглецем, карбідом Н. NbC; застосовують також *алюмінотермію,* відновлення фтороніобату калію K_2NbF_7 металевим натрієм. Н. входить до складу багатьох жаро- і корозійностійких сплавів (див. *Ніобію сплави*), застосовується в атомній енергетиці, електроніці тощо.

В. Л. Павлов.

НІОБІ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Те саме, що й *колумбіт.*

НІО́БІЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *ніобію.* У Н. с. висока *жароміцність,* порівняно невелика густина, вони пластичні і добре зварюються, стійкі в деяких к-тах і в розплавлених лужних металах, але при нагріванні (т-ра понад 400° С) в повітрі та ін. окислювальних середовищах окислюються. Розрізняють Н. с. жароміцні і надпровідні (див. *Надпровідники*). Жароміцні Н. с. поділяють на: низькоміцні (їх застосовують до т-ри 1100—1150° С), леговані гол. чин. титаном, цирконієм або гафнієм, інколи — ванадієм і танталом; середньоміцні (використовувані до т-ри 1200—1250° С), що містять, крім титану, цирконію і гафнію, молібден, вольфрам і тантал, та високоміцні (їх експлуатують до т-ри 1250—1300, короткочасно — до т-ри 1450—1500° С) — зі значною кількістю (в сумі до 25%) вольфраму і молібдену. До надпровідних Н. с. належать сплави на основі систем ніобій — цирконій, ніобій — титан, ніобій — титан — цирконій і ніобій — олово. Н. с. застосовують в електронній і космічній техніці, атомній енергетиці, хім. пром-сті тощо.

НІРА́ЛА Сур'якант Тріпатхі (1896, с. Меданіпур, Бенгалія — 15.X 1961, Аллахабад) — інд. письменник. Писав *гінді мовою.* Один із засновників (разом із Дж. *Прасадом* і С. *Пантом*) романтичної течії чхаявад в поезії гінді. Літ. діяльність почав 1916. Рання творчість позначена суб'єктивізмом, романтичним смутком, оспівуванням кохання й краси. Основою поетичного кредо Н. пізнішого часу

стали гуманізм і боротьба людини за добро й справедливість. Проза Н. має соціально-критичне спрямування. Автор збірок поезій «Безіменна» (1923), «Аромат» (1930), «Пісенник» (1936), «Нове листя» (1946), «Поклоніння» (1950), «Дзвін пісень» (1954); романів «Небесна діва» (1931), «Алака» (1933), «Мертва хватка» (1946), «Чорні діяння» (1950), повістей «Кулі Бхатт» (1939), «Козлятник Біллесур» (1946); збірок оповідань «Лілі» (1933), «Дружина пана Шукли» (1941).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1970, № 9; 1973, № 9; Рос. перекл.— Алака. Избранная проза. М., 1960; Поток. Стихи, песни и поэмы. М., 1961.

Літ.: Покальчук Ю. Поет епохи. «Всесвіт», 1967, № 4; Покальчук Ю. Поезія краси і страждання. «Всесвіт», 1970, № 9; Челышев Е. П. Сурьякант Трипатхи Нирала. М., 1978.

Ю. В. Покальчук.

НІРВА́НА (санскр., букв.— згасання, затухання) — одне з основних понять у *буддизмі, джайнізмі* та *індуїзмі*, що означає вищий стан «блаженства» людської душі, яка звільняється від безперервного потоку перевтілень, страждань і зливається з духовною, «божественною» першоосновою світу. Н. нібито настає внаслідок відмови людини від задоволення «земних» потреб, чуттєвих бажань і життєвих радощів.

НІ́РЕНБЕРГ Маршалл Уоррен (н. 10.IV 1927, Нью-Йорк) — амер. біохімік, член Нац. АН США (з 1967) та Амер. академії мистецтв і наук (з 1966). Закінчив ун-т штату Флоріда (1952). З 1962 — зав. лабораторією біохім. генетики Лінгівського нац. ін-ту серця. Осн. наук. праці—з питань *генетики*, зокрема розшифрування *генетичного коду* (показав, що матрицею синтезу поліфенілаланіну є поліуридилова к-та і що *кодон* УУУ, або урацил-урацил-урацил, визначає включення амінокислоти фенілаланіну в поліпептидний ланцюг в процесі *біосинтезу* білка). Нобелівська премія, 1968 (разом з Р. У. Холлі та Х. Г. *Кораною*).

НІ́РОД Федір Федорович [н. 31.III (13.IV) 1907, Петербург] — укр. рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1965). Член КПРС з 1946. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. У 1934—45 працював у Запоріз. (нині Львів.) укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (оформив вистави — «Правда» О. Корнійчука, 1937; «Украдене щастя» І. Франка, 1940; «Навала» Л. Леонова, 1943—44), 1950—60 — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка («Далібор» Б. Сметани, 1951; «Лісова пісня» В. Кирейка, 1953; «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, 1954), з 1961 — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка («Милана», 1957, і «Тарас Шевченко», 1964, Г. Майбороди; «Загибель ескадри» В. Губаренка, 1967; «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва, 1971; «Князь Ігор» О. Бородіна», 1975; «Спартак» А. Хачатуряна, 1977; «Лебедине озеро» П. Чайковського, 1979). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Панфілова М. К. Федір Нірод. К., 1969.

НІС Степан Данилович [літ. псевд. — С. Волошин та ін.; 24.IV (6.V) 1829, с. Понори, тепер Талалаївського р-ну Черніг. обл.— 29.XII 1900, м. Городня, тепер райцентр Черніг. обл.] — укр. етнограф і фольклорист. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1854). Працював земським лікарем на Україні (зокрема, в Чернігові), в Росії та в Болгарії. Зібрав багато пісень, приказок та прислів'їв, які частково опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» (1859—60), збірках А. Метлинського, П. Чубинського та ін. Автор оповідань з життя селян та козаків. «Хуртовина», «Шворин рід», «Про Конотіп» (усі — 1861), «Запорожець Абиух» (1897) тощо. Написав кілька розвідок з етнографії та нар. медицини («Про хвороби та як їм запомогти», 1874; «У всякого народа своя природа», 1888, тощо).

Літ.: Бріцина О. Ю. Фольклорно-етнографічна діяльність С. Д. Носа. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 1.

Ф. П. Погребенник.

НІС — початковий відділ дихальних шляхів хребетних тварин і людини, в якому містяться *нюху органи*. Н. у людини складається з зовн. частини, що утворена кістково-хрящовим скелетом і вкрита м'язами і шкірою, та порожнини Н., обмеженою кістками лицьового та частково мозкового *черепа*, в передньому відділі — хрящами. Вертикальна поздовжня перегородка поділяє порожнину Н. на дві майже симетричні половини. Через парні отвори (ніздрі) передній відділ Н. сполучається з зовн. середовищем, отвори заднього відділу (хоани) ведуть у *носоглотку*. Порожнина Н. сполучається з *придатковими пазухами носа*, від ротової порожнини відділена твердим і м'яким *піднебінням*. Носові раковини (по три на кожній зовн. стінці) ділять порожнину Н. на верх., серед. і нижній носові ходи. Слизова оболонка нюхової частини порожнини Н. (верх. раковин і верх. частини перегородки) містить нюхові *рецептори*; в дихальній частині вона вкрита миготливим *епітелієм*, що виділяє слиз. Порожнина Н. бере участь у виконанні дихальної, нюхової, захисної та резонаторної функцій. Захворювання Н. вивчає *оториноларингологія*.

НІ́СА — стародавнє місто, тепер руїни за 18 км на Пн. Зх. від Ашхабада (Туркм. РСР). Н. виникла як родове поселення, за рабовласницького періоду перетворилася на значне місто *Парфянського царства*. Залишками Н. є городища Нова Н. і Стара Н. Розкопувались 1930—36; систематичні розкопки провадяться з 1946. Городище Нова Н. (бл. 18 га) займає територію кол. міста і цитаделі. Городище Стара Н. (бл. 14 га) є залишками укріпленої резиденції парфянських царів, яка занепала після падіння (224) Парфянського царства. За середньовіччя Н. була великим містом Хорасану — області д-ви *Саманідів*. Серед археол. знахідок найбільший інтерес становлять пам'ятки парфянського часу: залишки фортечних мурів, палаців, храмів і госп. споруд. Знайдено невелику металеву, теракотову й мармурову скульптури, прикраси, посуд, унікальні культові *ритони* із слонових бивнів, оздоблені різьбленими рельєфами і скульптурними фігурками. Виявлено численні документи парфянського архіву 1 ст. до н. е., написані на глиняних черепках, частину яких прочитали рад. вчені. З 1980 городища Н. оголошено держ. археол. заповідником. Іл. також с. 388.

НІСТА́ГМ (від грец. νυσταγμός — сонливий стан, дрімота) — мимовільні швидкі ритмічні рухи очних яблук. Залежно від напряму руху очних яблук розрізняють горизонтальний, вертикальний, ротаторний (коловий), діагональний і мішаний Н. Звичайно Н. буває двостороннім, зрідка — одностороннім. Н. може бути фізіологічним (спостерігається при розглядуванні предметів, що швидко рухаються, при швидкому обертанні тіла, вливанні у вухо холодної або гарячої води тощо), патологічним (коли у людини слабкий зір, при паралічі очних м'язів, *лабіринтиті, істерії*, інтоксикаціях тощо). Трапляється і професійний Н.— у гірників. Лікування: усунення осн. причини ністагму.

НІСТАТИ́Н — лікарський протигрибковий препарат з групи *антибіотиків*. Застосовують при *кандидамікозах* (рота, піхви, шлунково-кишкового тракту, легень, сечовивідних шляхів, шкіри тощо) та з метою профілактики розвитку цього захворювання при тривалому вживанні антибіотиків.

НІТ (від лат. niteo — блищу) — застаріла назва одиниці яскравості поверхні, яка застосовувалась замість назви «кандела на квадратний метр» (кд/м²). Див. *Кандела*.

НІ́ТРА — місто на Пд. Сх. Чехословаччини, у Словацькій Соціалістичній Республіці. Розташована на р. Нітрі. 68 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування та харч. (особливо пивоварна) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. С.-г. і пед. ін-ти. Н.— одне з найдавніших словацьких міст (800—500 до н. е.— велике поселення, в 9 ст.— столиця Нітранського князівства). Архіт. пам'ятки 9—17 ст.

НІТРАГІ́Н — один з видів бактеріальних добрив, що їх виготовляють з чистої культури бульбочкових бактерій. Див. *Ризоторфін*.

НІТРА́ТИ — солі азотної (нітратної) кислоти HNO_3. В природі поширені у вигляді мінералів натрієва (або чілійська) селітра $NaNO_3$ і калієва селітра KNO_3. Н.— безбарвні кристалічні речовини, стійкі у звичайних умовах; добре розчиняються у воді. При високих т-рах легко віддають кисень і є сильними окислювачами. Одержують Н. внаслідок дії HNO_3 на метали, оксиди і гідроксиди металів, солі тощо. Застосовують як добрива ($NaNO_3$, KNO_3, NH_4NO_3 та ін.), у виробн. *вибухових речовин* [KNO_3, NH_4NO_3, $Ba(NO_3)_2$], як протраву при фарбуванні [$Al(NO_3)_3$, $Cr(NO_3)_3$ та ін.] тощо. Н. амонію, лужних і лужно-

Ніоба. Мармур. Римська копія з грецького оригіналу близько 320—280 до н. е. Галерея Уффіці. Флоренція.

Ніса. Культовий ритон із слонової кістки. 2 ст. до н. е. Музей історії Академії наук Туркменської РСР. Ашхабад.

Бічна стінка порожнини **носа**:
1 — верхній носовий хід; *2* — верхня носова раковина; *3* — клиновидна пазуха; *4* — середній носовий хід; *5* — нижній носовий хід; *6* — нижня носова раковина; *7* — середня носова раковина; *8* — лобна пазуха.

Ніса. Мармурова статуя, 2 ст. Музей історії Академії наук Туркменської РСР. Ашхабад.

земельних металів наз. також *селітрами*. Крім солей, бувають органічні Н. (напр., ефіри) — нерозчинні у воді рідини, розчиняються у спирті з ефіром; термічно нестійкі. Застосовують для виробн. вибухових речовин та *порохів* (див. *Нітрогліцерин*, *Нітрати целюлози*).

НІТРА́ТИ ЦЕЛЮЛО́ЗИ нітроцелюлоза — складні *ефіри* целюлози й азотної кислоти заг. формули $[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(ONO_2)_x]_n$, де x може змінюватися від 0 до 3. Пухка біла волокниста маса з густ. 1590—1650 кг/м³. Ступінь заміщення, або вміст азоту в Н. ц., визначає їхні властивості. Н. ц., що містять до 2% N, розчиняються у розведених лугах, 9—11% N — в етиловому спирті, до 13% N — в суміші етилового спирту з ефіром. Усі види Н. ц. добре розчинні в ацетоні, не розчиняються у воді, а також у неполярних *розчинниках*. Вони помірно гігроскопічні, відзначаються низькою теплостійкістю, вибуховими властивостями. Розрізняють види Н. ц.: колоксилін (10,7—12,2% N); піроколодій (12,4—12,6% N), відкритий Д. І. *Менделєєвим*; піроксилін № 2 (12,2—12,5% N) і піроксилін № 1 (13,0—13,5% N). Одержують Н. ц. нітруванням целюлози нітруючою сумішшю (суміш к-т HNO_3 і H_2SO_4), зберігають при вмісті 20—40% води або етилового спирту. Колоксилін застосовують для виробн. *целулоїду*, *нітролаків*, піроксилін — для одержання *вибухових речовин*. Осн. недолік Н. ц.— горючість, через те (у виробн. плівок, лаків) вони витісняються ацетатами целюлози і синтетичними полімерами.

В. А. Боголюбський.

НІТРИ́ДИ — хімічні сполуки азоту з іншими, більш електропозитивними елементами, гол. чин. з металами. За будовою і властивостями Н. поділяють на групи: 1) Н. лужних і лужноземельних металів. Це типові *солі* легко розкладаються водою з утворенням *аміаку*. 2) Н. металів III групи періодичної системи хімічних елементів Д. І. Менделєєва і Н. неметалів. Ці Н. (напр., AlN, BN, Si_3N_4) стійкі проти дії к-т, тугоплавкі і дуже термостійкі. Застосовують для виготовлення жароміцних сплавів, термоізоляції та ін. 3) Н. перехідних металів (TiN, ZrN, W_2N тощо). Відзначаються високими твердістю, крихкістю, тугоплавкістю, електропровідністю, теплопровідністю та ін. На поверхні металів Н. утворюють щільні й міцні захисні плівки (див. *Азотування*).

Літ.: Самсонов Г. В. Нитриды. К., 1969.

НІТРИ́ЛИ — органічні сполуки заг. формули R — CN, де R — органічний радикал (—CH_3, —C_2H_5, —C_6H_5 тощо). До Н. належать акрилонітрил $CH_2 = CH—CN$, ацетонітрил $CH_3—CN$ та ін. Будовою і властивостями відрізняються від ізомерних їм *ізонітрилів*. Н. легко вступають у реакції приєднання, відновлення тощо. Взаємодією Н. з водою (при наявності синильної кислоти) одержують *карбонові кислоти*. Один з найважливіших методів добування Н. є діяння *ціанідами* металів на галогенопохідні. У пром-сті застосовують акрилонітрил — вихідну сировину для синтезу *поліакрилонітрилу*, *бутадієн-нітрильних каучуків*.

НІТРИ́ТИ — солі азотистої (нітритної) кислоти HNO_2. Безбарвні кристалічні речовини, добре розчинні у воді (за винятком $AgNO_2$). Виявляють як окислювальні, так і відновні властивості. Одержують Н. діянням суміші NO і NO_2 на оксиди і гідроксиди металів, відновленням нітратів та ін. Застосовують Н. гол. чин. у виробн. органічних барвників (Н. натрію $NaNO_2$). Н. органічні — похідні азотистої к-ти (ефіри тощо), напр амілнітрит $C_5H_{11}ONO$; використовують у медицині.

НІТРИФІКА́ЦІЯ (від грец. νίτρον — сода, селітра і лат. facio — роблю) — мікробіологічний процес перетворення в грунті й воді амонійних солей і *аміаку* в *нітрати* (солі азотної кислоти) — основну форму азотного живлення рослин. За оптимальних для Н. умов *нітрифікуючі бактерії*, що спричинюють Н., протягом літа можуть нагромадити в орному шарі грунту бл. 300 кг/га нітратів. Нітрифікуючі бактерії є в усіх грунтах, найменше їх у кислих. Вапнування кислих грунтів (див. *Вапнування грунтів*) сприяє розвиткові цих бактерій. Посилює процес Н. *мульчування*.

НІТРИФІКУ́ЮЧІ БАКТЕ́РІЇ — рухливі *бактерії*, що окислюють аміак та амонійні солі до *нітратів*. Поширені в грунті, прісно- і солоноводних водоймах. Вперше виділені рос. мікробіологом С. М. *Виноградським* 1890). Н. б.— хемолітотрофи (одержують енергію за рахунок окислення неорганічних сполук), аероби, грамнегативні (див. *Грама метод*). Окислення аміаку до нітратів (див. *Нітрифікація*) відбувається в 2 етапи і здійснюється двома групами Н. б. На першому етапі нітритні бактерії (Nitrosomonas, Nitrosolobus та ін.) окислюють аміак до *нітриту*: $NH_4^+ + 1\frac{1}{2}O_2 \rightarrow NO_2^- + 2H^+ + H_2O$. На другому етапі нітратні бактерії (Nitrobacter, Nitrococcus та ін.) окислюють нітрит до нітрату: $NO_2^- + \frac{1}{2}O_2 \rightarrow NO_3^-$. Взаємовідношення між цими двома групами Н. б. метабіотичні (для нітратних бактерій субстратом є продукти життєдіяльності нітритних бактерій). Н. б. можуть також засвоювати вуглець атмосферного CO_2 або *карбонатів*.

С. Б. Яновер.

НІТРОАМОФО́СКА — складне азотно-фосфорно-калійне *мінеральне добриво*. Містить 50—54% N, P_2O_5 і K_2O. Одержують шляхом обробки фосфорної к-ти, нейтралізованої *аміаком*, сплавом *аміачної селітри*, додаючи хлористий калій або сульфат калію. Випускають у гранулах. Усі поживні речовини Н. легко засвоюються рослинами. Див. також *Складні добрива*.

Ж. Т. Головащук.

НІТРОБЕНЗО́Л, $C_6H_5NO_2$ — найпростіша ароматична *нітросполука*. Н.— маслянista рідина жовтуватого кольору з запахом гіркого мигдалю; отруйний; густ. (т-ра 15° С) 1208 кг/м³, $t_{пл}$ 5,7° С, $t_{кип}$ 210,9° С. Малорозчинний у воді, добре змішується з органічними розчинниками. При відновленні (залежно від умов) Н. перетворюється на *анілін* або ін. продукти (азобензол, гідразобензол тощо). Одержують Н. *нітруванням* бензолу нітруючою сумішшю (суміш азотної й сірчаної к-т). Застосовують для виробн. аніліну, *бензидину* тощо, у виробн. *барвників*, як окислювач та ін.

НІТРОГЛІКО́ЛЬ, глікольдинітрат, $O_2NOCH_2 — CH_2ONO_2$ — повний ефір *етиленгліколю* й *азотної кислоти*. Н.— безбарвна в'язка рідина, токсичний; густ. (т-ра 15° С) 1500 кг/м³, $t_{пл}$ — 20° С; погано розчинний у воді, змішується з органічними розчинниками. Одержують Н. *нітруванням* етиленгліколю сумішшю азотної й сірчаної к-т. Н.— *вибухова речовина*, застосовується разом з *нітрогліцерином* і *нітратами целюлози* для виготовлення *динамітів* і *порохів*.

НІТРОГЛІЦЕРИ́Н, гліцеринтринітрат, $CH_2ONO_2 — CHONO_2 — CH_2ONO_2$— складний *ефір* гліцерину й азотної кислоти. Безбарвна оліїста рідина, без запаху, солодка на смак, густ. (т-ра 25° С) 1591,8 кг/м³. Кристалізується у двох модифікаціях — стабільній (біпірамідально-ромбічній) з $t_{пл}$ 13,5° С і лабільній (триклінній) з $t_{пл}$ 2,8° С; добре розчиняється в ефірі, хлороформі, оцтовій к-ті, обмежено — у воді, етиловому спирті сірковуглеці. Н.— сильна *вибухова речовина*, вибухає при незначному ударі, теплота вибуху 6,3 МДж/кг, швидкість *детонації* 7,7 км/сек, об'єм газоподібних продуктів вибуху 713 л/кг; т-ра спалаху ~ 200° С. Одержують Н. *нітруванням* гліцерину сумішшю к-т HNO_3 і H_2SO_4. Застосовують у виробництві *динамітів*, *порохів* тощо.

У мед. практиці Н. застосовують як судинорозширювальний засіб. Він розслабляє гладенькі м'язи, особливо коронарних судин; розширюючи капіляри, поліпшує кровопостачання і забезпечує киснем *міокард*, знижує артеріальний тиск, прискорює серцевий ритм, поглиблює і підсилює дихання. Призначають при *стенокардії*, *астмі бронхіальній*, печінковій і кишковій *коліках*. У великих дозах токсичний.

В. А. Боголюбський (фіз.-хім. властивості).

НІТРОЗОСПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять нітрозогрупу — N = O, зв'язану з атомом вуглецю, напр. $C_6H_5—N = O$ — нітрозобензол. Багато Н. існують у димерній формі, що легко переходить у мономерну: $(R_3CNO)_2 \rightleftarrows 2R_3CNO$. Мономерні Н.— забарвлені рідини або гази (сині, зеленкуваті), димерні — безбарвні тверді речовини. Н. дуже реакційноздатні. Їх можна окислити у відповідні *нітросполуки*, відновити до *амінів* (або гідроксиламінів) тощо. Одержують Н. різними способами з олефінів, амінів, нітросполук, оксимів. Н. ароматичного ряду застосовують як *барвники*, напівпродукти в органічному синтезі, аналітичні реагенти та ін.

НІТРОЛА́КИ — *лаки* на основі *нітратів целюлози*. Для виготовлення Н. застосовують гол. чин. *колоксилін* і органічні *розчинники* (ацетон, метилетилкетон, складні ефіри оцтової кислоти та ін.). До складу Н. можуть входити також природні або синтетичні *смоли* (гліфталеві та пентафталеві смоли, феноло-формальдегідні, сечовино-формальдегідні, епоксидні смоли тощо) та *пластифікатори* (напр., фосфати, фталати, касторова олія, хлоровані парафіни). Для одержання кольорових Н. додають *пігменти*. Суміш Н. з неорганічними або органічними *наповнювачами* наз. емалевими фарбами (нітроемалями). Н. вогненебезпечні. Швидко висихають, утворюючи плівки, стійкі до дії бензину, мінер. масел, обмежено водостійкі, нестійкі до дії лугів, концентрованої H_2SO_4, а також до нагрівання тощо. Застосовують для покриття дерев'яних та металевих виробів. Нітролакові покриття добре поліруються. Н. поступово витісняються матеріалами на основі синтетичних *плівкоутворюючих речовин*.

В. Я. Починок.

НІТРОМЕТА́Н, CH_3NO_2 — найпростіша *нітросполука* аліфатичного ряду. Безбарвна рідина із своєрідним запахом; густ. (т-ра 20° С) 1138 кг/м³; $t_{кип}$ 101,2° С; малорозчинна у воді, добре розчиняється в більшості органічних розчинників; утворює азеотропну (нероздільно киплячу) суміш з водою ($t_{кип}$ 83,6° С; 76,4% Н.). Н. легко взаємодіє з альдегідами, кетонами, етиленоксидом та ін. сполуками; напр. з формальдегідом: $CH_3NO_2 + CH_2O \rightarrow HOCH_2CH_2NO_2$. У пром-сті Н. одержують деструктивним *нітруванням* парафінових вуглеводнів (найчастіше використовують *пропан*). Застосовують Н. як *розчинник*, для *екстрагування* ароматичних вуглеводнів, у виробн. хлорпікрину, деяких *вибухових речовин* тощо. Н.— отруйний (гранично допустима концентрація у повітрі 0,01%).

С. М. Васіна.

НІТРО́Н — торговельна назва синтетичного *волокна* з *поліакрилонітрилу*, яке виробляють в СРСР. В ін. країнах наз. орлон, кашмілон тощо. Застосовують для виготовлення тканин і різних тех. виробів.

НІТРОСПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять у молекулі одну або кілька нітрогруп — NO_2, зв'язаних з атомами вуглецю. Залежно від кількості нітрогруп Н. поділяють на моно-, ди-, три- і полінітросполуки. Розрізняють Н.: 1) аліфатичні, або жирного ряду, в яких нітрогрупа міститься безпосередньо біля атома вуглецю аліфатичного ланцюга, напр., *нітрометан* CH_3NO_2, 2) ароматичні, що містять нітрогрупу в ароматичному ядрі, напр., *нітробензол* $C_6H_5NO_2$; 3) жирноароматичні — з нітрогрупою у боковому ланцюзі, напр., фенілнітрометан $C_6H_5CH_2NO_2$. Найпростіші Н. аліфатичного ряду — безбарвні рідини з приємним запахом, одержують їх нітруванням *насичених вуглеводнів* азотною к-тою за *Коновалова реакцією*. Ароматичні Н.— жовтуваті рідини або кристалічні речовини, добре розчинні в органічних розчинниках; одержують *нітруванням* ароматичних сполук сумішшю азотної і сірчаної к-т. Аліфатичні Н. застосовують як розчинники, в органічному синтезі при одержанні *амінів, альдегідів, кетонів, карбонових кислот* тощо; ароматичні — для виробн. *барвників*, деякі — як вибухові речовини (*тринітротолуол*).

С. М. Васіна.

НІТРОФІ́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ (від грец. νίτρον — сода, селітра і φιλέω — люблю) — рослини, які добре розвиваються лише на грунтах, багатих на засвоювані сполуки азоту, гол. чин. на солі азотної кислоти, амонію тощо. До Н. р. належать рослини пасовищ, зокрема ті, що ростуть на стоянках худоби (напр., борщівник, бугила), багато які *бур'яни* (пирій, лобода, лутига, щириця та ін.), рослини смітних місць (кропива, блекота, будяк, собача кропива, полин гіркий), рослини, які оселяються на лісових вирубках (хаменерій, малина) і використовують сполуки азоту, що утворилися при розкладанні *лісової підстилки* та порубкових решток. Серед культурних рослин Н. р. є пшениця, льон, соняшник тощо.

НІТРОФО́С, нітрофосфат — складне азотно-фосфорне *мінеральне добриво*. Осн. складовими частинами Н. є нітрат амонію, фосфат амонію, дикальційфосфат і частково монокальційфосфат. Містить в середньому 38% N та P_2O_5. Випускають у гранулах. Застосовують під усі с.-г. культури. Див. також *Складні добрива*.

Ж. Т. Головащук.

НІТРОФО́СКА — складне мінеральне добриво, що містить азот, фосфор і калій. Загальний вміст поживних речовин, залежно від методу виробн., коливається від 35 до 52%, в Н., одержуваних на основі фосфатів амонію, може досягати 60%. Випускають у гранулах. Н., як і ін. *складні добрива*, застосовують під усі с.-г. культури.

В. П. Ніжко.

НІТРОЦЕЛЮЛО́ЗА — те саме, що й *нітрати целюлози*.

НІТРОЦЕМЕНТА́ЦІЯ, газове ціанування — дифузійне насичення поверхні сталевих або чавунних виробів одночасно азотом і вуглецем у газовому середовищі; різновид *хіміко-термічної обробки*. Проводиться переважно в шахтних або муфельних (див. *Муфель*) печах, до ендотермічного (з вбиранням тепла) середовища яких додають природний газ (5—10%) і аміак (3—10%). Товщина дифузійного (див. *Дифузія*) шару становить прибл. 0,25—1,5 мм. Розрізняють Н. низькотемпературну (при т-рі 500—700° С) і високотемпературну (840—930° С). Н. підвищує твердість, стійкість проти зношування і витривалість матеріалів, а іноді і їхню корозійну стійкість, збільшуючи тим самим довговічність і надійність деталей машин.

НІТРУВА́ННЯ — введення нітрогрупи — NO_2 в молекули органічних сполук за схемою: $R - H + HO - NO_2 \rightarrow R - NO_2 + H_2O$. Н. здійснюють за допомогою концентрованої або розведеної азотної к-ти HNO_3, нітруючої суміші (суміш к-т HNO_3 і H_2SO_4), діоксиду азоту NO_2 тощо. Нітруючим агентом є катіон нітронію NO_2^+, що утворюється за схемою $HONO_2 + 2H_2SO_4 \rightarrow NO^+ + H_3O^+ + 2HSO_4^-$, який реагує, напр., з молекулою ароматичної сполуки за рівнянням: $Ar - H + NO_2^+ \rightarrow Ar - NO_2 + H^+$. Н. насичених вуглеводнів розведеною к-тою HNO_3 винайшов і розробив 1888 М. І. *Коновалов* (див. *Коновалова реакція*), а Н. ароматичних сполук — нім. хімік Е. Мітчерліх (1834). Н. застосовують у виробн. органічних *барвників, вибухових речовин*, парфюмерних та фарм. препаратів.

С. М. Васіна.

НІТШ (Nitsch) Казімеж (1.II 1874, Краків — 26.IX 1958, там же) — польс. мовознавець, акад. (з 1911), президент Польс. АН (1946—52), чл.-кор. АН СРСР (з 1947). Закінчив Краківський ун-т (1898). Професор Краківського (1911—52, з перервами) і Львів. (1917—20) ун-тів. Автор праць з історії польс. мови, діалектології, лінгвістичної географії, лексикографії: «Діалекти польської мови» (1915, переробл. вид. 1957), «Мовний атлас польського Підкарпаття» (1934, у співавт.), «З історії малопольського наріччя» (1928). У своїх працях («З географії польських слів» та ін.) використовував матеріали укр. мови.

Т. Б. Лукінова.

НІЎЕ, Савідж — острів у центр. частині Тихого ок., в *Полінезії*, володіння Нової Зеландії. Площа 259 км². Нас. 3,8 тис. чол. (1976, оцінка). Адм. ц.— Алофі. Н.— кораловий острів вис. до 91 м. В центр. частині — западина (залишок колишньої лагуни). Острів відкрив 1774 Дж. *Кук*. З 1901 — володіння Нової Зеландії. З жовтня 1974 Н. дістав внутр. самоврядування в рамках «вільної асоціації» з Новою Зеландією. Основа економіки — вирощування кокосової пальми і бананів, виробн. копри на експорт. Розвинуті кустарні промисли. Зовн. зв'язки здійснюються через Нову Зеландію. Туризм.

«НІХО́НГІ», «Ніхон секі» («Аннали Японії») — япон. *хроніка* з давніх часів до 697 (31 том). Складена 720. 1—2-й томи містять япон. міфи, 3—30-й — хроніку правління імператорів, витяги з япон. документів і кор. хронік. Останній том, який складався з геральдичних записів, втрачено. Продовженням «Н». є «Секу Ніхонгі» («Продовження анналів Японії», 40 томів, що охоплюють період з 697 по 791).

НІХРО́М — сплав *нікелю* з *хромом*; один із *нікелю сплавів*. Містить 65—80% Ni і 10—30% Cr. Н. піддають *легуванню* кремнієм (до 1,5%) або алюмінієм (до 3,5%), мікродобавками рідкісно- і лужноземельних елементів. Сплав відзначається рідкісним поєднанням високої *жаростійкості* з великим питомим *електричним опором*. За певних умов ніхрому притаманна *надпластичність*, він добре піддається зварюванню й обробці

П. І. Ніщинський.

різанням. З Н. виготовляють нагрівальні елементи електр. печей і побутових приладів, вироби, що їх експлуатують при високій т-рі і невеликому мех. навантаженні, інколи — реостати і високоточні резистори. Н., в якому замість частини нікелю є залізо, наз. феронікромом.

НІ́ЦЦА — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Приморські Альпи. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол з-ць і автошляхів. 344 тис. ж. (1975). Один з гол. курортних центрів *Лазурового берега*. Окремі підприємства електротех., текст., швейної, меблевої, парфюмерної, харч. та ін. галузей пром-сті. Виготовлення сувенірів. Обслуговування туристів. Ун-т. 8 музеїв (у т. ч. археол., природничої історії, красних мистецтв та ін.). Кіностудія. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. У Н. народився Дж. *Гарібальді*, поховано О. І. *Герцена*. Колишня столиця графства Ніцца, що входило до *Сардінського королівства* (Італія). У складі Франції — з 1860. Н.— один з найбільших кліматичних курортів Європи, який функціонує протягом цілого року (*кліматотерапія*, зокрема *сонцелікування*). Показання: функціональні розлади нервової системи, перевтома тощо. В Н. є численні готелі, пансіонати, санаторії.

НІ́ЦШЕ (Nietzsche) Фрідріх (15. X 1844, Реккен, Саксонія — 25.VIII 1900, Веймар) — нім. філософ, представник *ірраціоналізму* та *волюнтаризму*, один із засновників «*філософії життя*». Навчався в Боннському та Лейпцігському ун-тах, викладав класичну філологію у Базельському ун-ті (1869—79). Погляди Н. формувалися під впливом філософії А. *Шопенгауера*, естетичних ідей і мистецтва В. Р. *Вагнера*, *позитивізму* та *соціального дарвінізму*. Центр. поняттям філософії Н. є категорія «життя», що як єдина реальність звільнена від матеріальності, є формою прояву «космічної закономірності» — містичної «волі до влади», проявами якої у людини є довічний інстинкт самозбереження, боротьба за існування, прагнення до панування. Крайній ірраціоналізм у поєднанні з волюнтаристською містикою, що заперечують об'єктивно існуючий світ і можливості його пізнання, стали у Н. фундаментом для побудови реакційних соціальних концепцій, які відверто і цинічно відобразили потреби і прагнення монополістичної буржуазії. Нерівність і експлуатацію Н. обґрунтовує різною мірою «волі до влади» у окремих людей, що неминуче призводить до поділу суспільства на *еліту* і маси. Н. оспівує культ «надлюдини», якій нібито дозволено все, *насильство*, війну як засіб очищення культури. Погляди Н. покладено в основу найреакційніших соціологічних концепцій імперіалістичної буржуазії (див. *Ніцшеанство*).

Л. К. Куличенко.

НІЦШЕА́НСТВО — реакційна ідеалістична філософська течія, яка склалася наприкінці 19 ст. під впливом філософії Ф. *Ніцше*. *Ірраціоналізм* і *волюнтаризм*, апологія соціальної нерівності та експлуатації людини людиною, міф про властиву всім людям «волю до влади», проповідь війни та вандалізму, зоологічна ненависть до трудящих мас тощо, притаманні поглядам Ніцше, набули дальшого розвитку й теор. обґрунтування у Н. В руслі Н., як одного з напрямів «*філософії життя*», формувалися філос. концепції О. *Шпенглера*, Г. Файгінгера, Л. Клагеса, Е. Юнгера та ін. Н. справило помітний вплив на *екзистенціалізм*, *феноменологію*, *позитивізм*, *інтуїтивізм*, *прагматизм*, сучас. бурж. історіографію. В кін. 19 ст. Н. взяли на озброєння ідеологи *пангерманізму*, в 20 ст.— верховоди нім. *фашизму*. Антидемократизм і аморалізм Н. згубно вплинули на певні кола бурж. інтелігенції та дрібнобурж. верстви, сприяли злиттю їх з реакційними силами. Вплив Н. позначився на творчості багатьох бурж. письменників, зокрема в Росії — М. Арцибашева, Д. Мережковського, на Україні — Є. Маланюка, М. Сріблянського, А. Товкачевського та ін. В епоху загострення заг. кризи бурж. суспільства Н. стало ідейним прапором ворогів миру, демократії і соціалізму.

Л. К. Куличенко.

НІЧЛА́ВА — річка у Терноп. обл. УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 33 км, площа бас. 871 км². Бере початок і тече *Подільською височиною*. Є ставки. На Н.— м. *Копичинці*.

НІ́ЧНА КРАСУ́НЯ, мірабіліс красива (Mirabilis jalapa) — багаторічна трав'яниста рослина родини почечуйних. Листки супротивні, суцільні. Квітки з приємним запахом червоні, жовті або білі, зібрані в волоті, розкриваються тільки ввечері. Плід — горішок. Дико росте в Пд. Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, культивують як однорічну декоративну рослину.

Нічна красуня. Верхня частина квітучої рослини.

НІ́ЧНА РОБО́ТА — за рад. правом робота з 10 годин вечора до 6-ї години ранку. Згідно з ст. 25 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 54 КЗпП УРСР) тривалість роботи (зміна) в нічний час скорочується на 1 годину. Тривалість Н. р. дорівнює денній, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при 6-денному робочому тижні з одним вихідним днем. До Н. р. забороняється залучати вагітних жінок і матерів, які мають дітей віком до одного року; осіб, молодших за 18 років, ряд перелічених у законодавстві (ст. 55) ін. осіб (напр., хворих на туберкульоз). Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком тих галузей нар. г-ва, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід (ст. 175). Не допускається залучення до Н. р. інвалідів без їхньої згоди (ст. 172).

НІ́ЧНИЦЯ (Myotis) — рід ссавців род. гладконосих *кажанів*. Довж. тіла 37—93 мм, крила широкі й тупі, вуха відносно довгі, волосяний покрив бурувато-сірий або іржаво-бурий. Переважно нічні тварини; вдень зграями або групами ховаються в дуплах дерев, щілинах скель, на горищах тощо. Живляться комахами. Самка раз на рік народжує 1 маля. Бл. 100 сучас. видів, що зустрічаються на суходолах Зх. та Сх. півкуль, на Пн.— до меж поширення деревних рослин. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 9, у т. ч. Н. велика (M. myotis), Н. водяна (M. daubentoni), Н. гостровуха (M. oxygnathus, синонім M. blythi) та ін. Викопні рештки Н. відомі починаючи з олігоцену.

НІ́ЧНІ МЕТЕ́ЛИКИ — група комах. Те саме, що й *різновусі*.

НІ́ША (франц. niche) — 1) В геоморфології — незначне заглиблення на схилі або біля підніжжя височини. Утворюються внаслідок *вивітрювання*, руйнівної дії хвиль, *ерозії* тощо, а також на місці накопичення і прориву газів у момент застигання лави. 2) В архітектурі — заглиблення в стіні будівлі для встановлення статуй, ваз, розміщення вбудованих шаф тощо. Іноді Н. застосовують для пластичної обробки стіни. 3) У військовій справі — укриття, влаштоване в окопах під бруствером (в інших спорудах — у стінах і крутосхилах) і призначене для захисту одиночного військовослужбовця від куль, осколків, уражаючих факторів ядерних вибухів або для збереження боєприпасів і продовольства. У твердих грунтах Н. викопують, не укріплюючи їх, у м'яких — обшивають дошками.

НІШТА́ДТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1721 — договір між Росією і Швецією, що закріпив перемогу рос. військ у *Північній війні 1700—21*. Підписаний 30.VIII (10.IX) 1721 в м. Ніштадті (Фінляндія). За Н. м. д. до Росії відійшли *Ліфляндія* з Ригою, Естляндія з Ревелем і Нарвою, частина Карелії з Кексгольмом, Інгерманландія (Іжорська земля), о-ви Езель, Даго та ін. землі від Виборга до курляндського кордону. Росія повернула Швеції Фінляндію. Договір відновив рос.-швед. торгівлю. Укладення Н. м. д. закріпило за Росією вихід до Балтійського м., а також ліквідувало загрозу загарбання Лівобережної і Слобідської України Польщею.

НІЩИ́НСЬКИЙ Петро Іванович [псевд.— Петро Байда; 9 (21).IX 1832, с. Неменка тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.— 4 (16).III 1896, с. Ворошилівка, тепер Тиврівського р-ну Вінн. обл.] — укр. композитор і поет-перекладач. Муз.-теор. освіту здобув у Київ. духовному уч-щі. З 1850 — півчий церкви рос. посольства в Афінах; закінчив там ун-т (1856, філологічний та богословський ф-ти), здобув ступінь магістра наук. З 1857 жив у Петербурзі, з 1860 — в Одесі, з 1875 — в Ананьєві; викладав у гімназіях рос. та грец. мови, писав музику, організував хори й керував ними. Широкоосвічена людина прогресивних поглядів, Н. був знайомий з рос. революц. демократом А. *Желябовим*, спілкувався з корифеями укр. муз.-театр. культури М. *Лисенком*, П. *Сокальським*, М. *Кропивницьким*, І. *Карпенком-Карим*, М. *Садовським*, П. *Саксаганським*. Найвизначніший твір Н.— муз.

картина з нар. життя «Вечорниці», яку він створив 1875 на власний текст як вставну сцену до 2-ї дії драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вперше виконаний того ж року єлизаветградським артистичним гуртком, твір набув самостійного значення. Славнозвісний чоловічий хор з «Вечорниць» — «Закувала та сива зозуля» — популярний і в наші дні. Н.— автор обробок укр. нар. істор. пісень (зокрема, «Про козака Софрона», «Ой п'є Байда», «Ой гук, мати»), романсів «Порада» і «Нудьга». Відомий і як автор перших перекладів укр. мовою безпосередньо з оригіналу «Антігони» Софокла (вид. в Одесі 1883), «Одіссеї» (вид. у Львові, 1889, 1892) та «Іліади» (незакінчений) Гомера; грец. мовою — «Слова о полку Ігоревім». Брав участь у складанні рос.-укр. словника; автор підручника грец. граматики.

Літ.: Довженко В. П. І. Ніщинський. К., 1955. *Л. Б. Архімович.*

НІЯЗІ [справж. прізв. та ім'я — Тагі-заде-Гаджибеков Ніязі Зульфугарович; н. 7 (20).VIII 1912, Тбілісі] — азерб. рад. диригент, композитор, муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1942. Навчався в Тбіліській консерваторії (1925—31) й аспірантурі Бакинської консерваторії (1933—34). З 1938 (з перервами) — худож. керівник і гол. диригент Азерб. симф. оркестру. В 1937—48 — диригент, 1951—52, 1958—59 — гол. диригент, 1961—65 — директор, худож. керівник і гол. диригент Азерб. театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. За диригуванням Н. поставлено опери «Нергіз» А. М. М. Магомаєва (1938) й «Севіль» Амірова (1953), балет «Легенда про любов» А. Мелікова (1962) та ін. Автор муз. творів, серед яких опера «Хосров і Ширін» (1942), балет «Чітра» (1962), симф. мугам «Раст». Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

НКРУ́МА (Nkrumah) Кваме (21.IX 1909, Нкрофул, Золотий Берег — 27.IV 1972) — діяч афр. нац.-визвольного руху, держ. діяч Гани. В 1935—45 жив у США, 1945—47 — у Великобританії. Закінчив Лінкольнський і Пенсільванський ун-ти. В 1949 заснував Нар. партію конвенту, яка очолила визвольну боротьбу проти англ. колонізаторів. З 1952 очолив перший афр. уряд Золотого Берега, з 1957 — прем'єр-міністр Гани, з 1960 — одночасно президент. Усунутий внаслідок військ. перевороту 1966. Останні роки жив в еміграції у Гвінеї. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

НО́А КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *бронзового віку*, яку датують 13—11 ст. до н. е. Поширена на тер. Сх. Румунії, а також на тер. СРСР (Молд. РСР і пд.-зх. частина УРСР). Назва походить від могильника, виявленого в передмісті Брашова (Ноа — буквально Нове місто) в Румунії. На тер. УРСР досліджено поселення і могильник біля с. Острівця Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. та поселення поблизу с. Магали Новоселицького р-ну Чернів. обл. (див. *Магала*). Для поселень Н. к. характерна наявність *зольників*, поблизу яких були наземні житла та господарсько-виробничі споруди. Могильники — великі грунтові (до 200 поховань), зі скорченим трупопокладенням. При дослідженні пам'яток Н. к. знайдено глиняний посуд, кістяні наконечники стріл, бронзові листовидні наконечники списів, втульчасті *кельти*, дзеркала, шпильки тощо. Носії Н. к. займалися скотарством, землеробством, бронзоливарною справою, підтримували тісні зв'язки з племенами *комарівської культури* та ін.

Літ.: Культура Ноа. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

НО́БЕЛІВСЬКІ ПРЕ́МІЇ — міжнародні премії, що присуджуються з 1901 за рахунок прибутків Нобелівського фонду — процентів на капітал, заповіданий для цієї мети шведським промисловцем А. Б. *Нобелем*. Щорічний прибуток від цього фонду поділяється на 5 рівних частин і присуджується щороку (за винятком років 2-ї світової війни) у вигляді Н. п. за найважливіші дослідження і відкриття в галузі фізики, хімії, фізіології або медицини, за кращі літ. твори, за діяльність по зміцненню миру. З 1968 щорічні премії пам'яті Нобеля присуджуються й у галузі екон. наук (засновані держ. банком Швеції на честь свого 300-річчя). Н. п. присуджується незалежно від расової і нац. належності, статі, віросповідання, можуть присуджуватися і за праці, виконані раніше, якщо їхнє значення стало очевидним пізніше. Н. п. присуджуються окремим особам, за винятком премій миру, і лише один раз. Як виняток, Н. п. було присуджено двічі М. *Склодовській-Кюрі* (1903, 1911), Л. *Полінгу* (1954, 1962) і Дж. *Бардіну* (1956, 1972). Право висунення кандидатур на здобуття Н. п. належить лише особам (не орг-ціям), коло яких визначено положенням про кожний вид Н. п. Присудження Н. п. з хімії, фізики, економіки доручено королівській академії наук, з фізіології або медицини — Королівському Каролінгському медико-хірургічному інституті, з л-ри — Шведській академії (всі ці установи — в Стокгольмі), які утворюють для цієї мети к-ти по Н. п. За діяльність по зміцненню миру Н. п. присуджує Нобелівський к-т, спеціально призначуваний норвезьким парламентом. Рішення про присудження премій оскарженню і скасуванню не підлягають. Лауреатові Н. п. вручається золота медаль із зображенням А. Б. Нобеля і відповідним написом, диплом і чек на встановлену грошову суму, розмір якої залежить від прибутків Нобелівського фонду (від 30 до 70 тис. доларів). Лауреат Н. п. повинен протягом 6-ти місяців після вручення йому Н. п. (вручаються 10 грудня) виступити з популярною лекцією на тему своєї роботи, як правило, в Стокгольмі або Осло. Н. п. за наук. заслуги удостоєно ряд видатних учених, у т. ч. радянських: М. М. Семенова (з хімії, 1956), П. О. Черенкова, І. М. Франка, І. Є. Тамма (з фізики, 1958), Л. Д. Ландау (з фізики, 1962), М. Г. Басова і О. М. Прохорова (з фізики, 1964), рад. письменника М. О. Шолохова (1965), Л. В. Канторовича (з екон. наук, 1975), П. Л. Капіцу (з фізики, 1978) та ін. Першим з рос. учених Н. п. одержав І. П. Павлов (1904). В ряді випадків рішення про присудження Н. п., особливо за літ. твори і діяльність по зміцненню миру, були тенденційними й визначалися політ. інтересами реакційних кіл. *В. В. Мрига.*

НО́БЕЛІЙ (Nobelium; за ім'ям А. Б. *Нобеля*), No — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 102; належить до *актиноїдів*. Перше повідомлення про одержання елемента 102 було зроблено 1957 міжнар. групою вчених, що працювала у Стокгольмі, яка й запропонувала назву Н. Наступні досліди (СРСР і США) показали помилковість цього повідомлення. Правильні дані про 102-й елемент і його хім. властивості було одержано (1963—67) в Дубні Г. М. Фльоровим і його співробітниками, які запропонували для цього елемента назву «жоліотій» (за ім'ям Ф. *Жоліо-Кюрі*). Але питання про назву елемента 102 остаточно не розв'язано, і тому його знак у періодичній системі взято в дужки. Відомо дев'ять ізотопів Н. з масовими числами 251—259, серед яких найбільш довгоживучий ізотоп ^{259}No ($T_{1/2}$ бл. 1,5 год.). За хім. властивостями Н. близький до *фермію* і *каліфорнію*.

НО́БЕЛЬ (Nobel) Альфред Бернгард (21.X 1833, Стокгольм — 10.XII 1896, Сан-Ремо, Італія) — швед. інженер-хімік і підприємець. Член Лондонського королівського т-ва і Шведської АН. У 1863 налагодив пром. виробн. *динаміту*, а 1867 дістав патенти на вибухові речовини і на гримучортутний капсуль-детонатор. Організатор і співвласник підприємств по виробн. динаміту в багатьох країнах Зх. Європи. Засновник щорічних міжнар. премій (див. *Нобелівські премії*).

НО́БІЛЕ (Nobile) Умберто (25.I 1885, Лауро, Авелліно — 30.VII 1978, Рим) — італ. конструктор дирижаблів і полярний дослідник. В 1926 — командир дирижабля «Норвегія» власної конструкції, на якому група дослідників на чолі з Р. *Амундсеном* здійснила переліт з о. Шпіцберген через Пн. полюс на Аляску. Очолив (1928) італ. експедицію до Пн. полюса на дирижаблі «Італія», який в районі Шпіцбергена зазнав катастрофи. В рятуванні Н. та його супутників брав участь рад. криголам «Красін». У 1932—36 Н. працював у Москві консультантом з питань дирижаблебудування. У 1939 емігрував до США. Після другої світової війни повернувся до Італії, викладав в ун-ті Неаполя.

НОБІЛІТЕ́Т [від лат. nobilitas (nobilitatis) — знать] — привілейована замкнута правляча верхівка рабовласницького класу в Стародавньому *Римі* в період республіки. Сформувався до поч. 3 ст. до н. е. Н. володів монопольним правом на заміщення вищих держ. по-

К. Нкрума.

Нічниця гостровуха.

сад, був оплотом реакції під час рухів за аграрні реформи і демократизацію держ. ладу. В період імперії Н. втратив колишнє значення. В ширшому розумінні Н.— знать.

НОВА́ БОРОВА́ — селище міського типу Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1980). Залізобетонних виробів, рем.-мех. та овочесушильний з-ди, пром. комбінат, лісництво. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури. Виникла у 2-й пол. 17 ст.

НОВА́ БРИТА́НІЯ — вулканічний острів у зх. частині Тихого ок., у *Бісмарка архіпелазі*. Тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Пл. 36,6 тис. км². Нас. (з прилеглими островами) 166 тис. чол. (1973). Вис. до 2300 м (діючий вулкан Улавун). Тропічні вологі ліси. Вирощують кукурудзу, банани, кокосову пальму. Рибальство. Осн. місто і порт — Рабаул.

НОВА́ ВОДОЛА́ГА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільховатці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Водолага. 14,1 тис. ж. (1980). Засн. бл. 1675. Рад владу встановлено в січні 1918. З 1938 Н. В.— с-ще міськ. типу. У селищі — комбінати: «Буддеталь», плодоовочевий та хлібний; мол., асфальтовий з-ди, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки. В 20-х рр. у Н. В. бували парт. і держ. діячі М. І. Калінін, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, 1932 — О. М. Ярославський.

НОВА́ ГАЛЕ́ЩИНА — селище міського типу Козельщинського р-ну Полтав. обл. УРСР. Залізнич. ст. Галещина. 3,1 тис. ж. (1980). Біофабрика. Середня школа, лікарня, клуб, кінотеатр, б-ка. Утворена 1958.

НОВА́ ГВІНЕ́Я, Іріан — найбільший з островів *Меланезії*, у Тихому ок., розташований на Пн. від Австралії. Зх. частина Н. Г.— *Західний Іріан* — тер. Індонезії, східна — тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Пл. 829 тис. км² (другий за розмірами: острів після Гренландії). Нас. бл. 3,2 млн. чол. (1971). Рельєф пн. частини переважно гористий (г. Джая, 5029 м), є вулкани, пд.-сх.— низовинний. Клімат екваторіальний, на Пд.— з сухим зимовим періодом. Пересічні місячні т-ри від 24 до 27°. Опадів до 4000 мм на рік. Більша частина тер. Н. Г. вкрита вічнозеленими лісами, на Пд.— листопадні екваторіальні ліси й *савани*, в горах (до 3000 м) — гірсько-тропічні ліси. Багатий тваринний світ: єхидна, кенгуру, до 500 видів птахів (райські птахи, папуги), з плазунів характерні гекони, крокодили. Плантації каучуконосів, чаю кави, хінного дерева, цукр. тростини. На Зх. острова — видобування нафти. Рибальство. Гол. порти — Соронг (Зх. Іріан), Порт-Морсбі, Маданг (Папуа — Нова Гвінея). На Н. Г. проводив дослідження М. М. *Миклухо-Маклай*.

«НОВА́ ГЕНЕРА́ЦІЯ» — 1) Літературна організація укр. футуристів-лефівців (члени літ. групи «Левый фронт искусств»). Створена 1927 в Харкові; очолював М. *Семенко*. До орг-ції входили Г. Шкурупій, О. Полторацький, М. Скуба та ін. Продовжуючи лінію «*Аспанфуту*», учасники «Н. г.» заперечували реалізм і заміняли його «функціональним мистецтвом», відкидали класичну спадщину, проголошували гасла про «нову форму», під якою часто розуміли некритичне перенесення на рад. грунт різних течій та формалістичних прийомів бурж. мистецтва. «Н. г.» змінювала назву: з 1929 — ВУСКК (Всеукр. спілка робітників комуністичної культури), а з 1930 — ОППУ (Об'єднання пролет. письменників України). Самоліквідувалася у січні 1931.

2) Щомісячний журнал укр. лефівців. Виходив з жовтня 1927 по грудень 1930 у Харкові. Стоячи на вульгарно-соціологічних позиціях і пропагуючи ідеї літ. орг-ції «Н. г.», журнал виступав за т. зв. раціональну поезію та мистецтво без емоцій, проти лірики й психологізму в худож. прозі, заперечував навчання худож. майстерності в класиків літератури. Проте в деяких худож. творах уже відчувався відхід ряду письменників від футуризму.

А. А. Тростянецький.

«НОВА́ ГРОМА́ДА» — укр. рад. літературно-мистецький та економічно-науковий журнал, орган Всеукркоопспілки. Виходив 1922—31 у Києві. Висвітлював кооперативний рух на Україні, екон. і культурне життя села. З 1932 наз. «*Соціалістична громада*».

«НОВА́ ГРОМА́ДА» — укр. літературно-художній місячник ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Києві протягом 1906. Вийшло 12 номерів. Видавці журналу — укр. поміщики В. Леонтович, Є. Чикаленко — планували його як орган укр. буржуазії. Піднесення громад. руху на Україні, участь у ньому широкої письменницької громадськості сприяли проникненню в журнал ліберальних та демократичних ідей. У журналі друкувалися, зокрема, укр. прогресивні письменники: М. Коцюбинський, Леся Українка, А. Тесленко, М. Кропивницький, Л. Яновська та ін. Тут уперше опубліковано деякі поезії Т. Шевченка («Сова», «Три літа») і П. Грабовського. «Н. г.» друкувала переклади творів зх.-європ. письменників, літературознавчі матеріали, статті з питань міжнар. життя, хроніку й бібліографію. В ряді публіцистичних виступів (статті С. Єфремова, Ф. Матушевського) містилися різкі випади проти марксизму, пропагувалися націоналістичні ідеї.

«НОВА́ ДУ́МКА» — суспільно-політичний та літературно-художній ілюстрований журнал, орган Союзу русинів і українців Хорватії. Виходить з 1971 неперіодично (2—3 книги на рік обсягом до 10 аркушів кожна) у м. Вуковар. Висвітлює громад.-політ. життя русинів і українців у Югославії, історію закарп. українців в умовах соціального і нац. поневолення (16—19 ст.), публікує худож. твори і етногр. матеріали. Вміщує інформацію про досягнення Рад. України.

О. В. Мишанич.

НОВА́ ЕКОНОМІ́ЧНА ПОЛІ́ТИКА (неп) — *економічна політика* КПРС і Рад. держави в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*. Запроваджена на основі рішень *Десятого з'їзду РКП(б)* 1921, коли політика «*воєнного комунізму*» себе вичерпала. Осн. риси екон. політики перехідного періоду В. І. Ленін визначив ще 1918 у творах «Чергові завдання Радянської влади», «Про „ліве" хлоп'ятство і про дрібнобуржуазність». Неп був новим порівняно з політикою «воєнного комунізму», яку Рад. д-ва змушена була проводити в умовах громадян. війни для забезпечення перемоги. Але в мирних умовах *продрозверстка* і звуження ринку не відповідали екон. інтересам *селянства*, яке переважало в країні, ослаблювали матеріальні стимули розвитку с.-г. виробн., що негативно впливало й на пром-сть. Це зумовило об'єктивну необхідність переходу до непу. Наукове обгрунтування непу В. І. Ленін здійснив у доповідях і промовах на X і XI з'їздах РКП(б), III і IV конгресах Комінтерну, в брошурі «Про продовольчий податок» та ін. Суть непу полягала, як указував В. І. Ленін, у зміцненні на екон. основі *союзу робітничого класу і селянства*, госп. змички між соціалістичною промисловістю і дрібнотоварним сел. господарством. Неп грунтувався на використанні товарно-грош. відносин для соціалістичного будівництва. Основу непу становили: заміна продрозверстки *продподатком*, допущення вільної торгівлі при регулюванні її з боку органів Рад. влади, здача в оренду частини дрібних держ. підприємств приватним особам, дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств, допущення в певних межах *оренди землі* і використання *найманої праці*, залучення іноз. капіталу до відбудови пром-сті у формі *концесій*. Розмір продподатку встановлювався набагато менший за продрозверстку. Сплативши його, селянин мав право вільно розпоряджатися продовольчими лишками. Це матеріально стимулювало його для розвитку землеробства і тваринництва, створювало сприятливі умови для розвитку с. г. і піднесення соціалістичної пром-сті. Порівняно з воєнним комунізмом неп являв собою певного роду відступ, допускав тимчасовий розвиток приватного капіталу, але наявність командних висот економіки в руках Рад. д-ви, політика обмеження капіталістичних елементів затримували зростання їх і забезпечували неухильне зміцнення позицій соціалізму в усіх сферах госп. життя країни. Питома вага соціалістичного сектора в СРСР у виробн. пром. продукції зросла за 1922—28 з 68,3% до 82,4, у роздрібній торгівлі (включаючи й громад. харчування) — з 26,4 до 76,4%. Все це створило передумови для проведення соціалістичної *індустріалізації* і *колективізації сільського господарства*, ліквідації багатоукладності

в економіці країни і побудови соціалізму спільними зусиллями всіх трудящих під керівництвом Комуністичної партії. Конституція 1936 законодавчо закріпила перемогу соціалізму в СРСР, у зв'язку з чим відпала необхідність у непі. Досвід СРСР у здійсненні розроблених В. І. Леніним принципів економічної політики в перехідний період від капіталізму до соціалізму має міжнар. значення, творчо використовується ін. соціалістичними країнами.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність; т. 43. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.— Про продовольчий податок; т. 45. IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970.

М. В. Черненко.

НОВА́ ЗЕЛА́НДІЯ — держава в пд.-зх. частині Тихого ок. Розташована на двох великих островах — Північному (пл. 114,7 тис. км²) і Південному (пл. 150,6 тис. км²) та численних невеликих островах. В адм. відношенні поділяється на 109 графств; для статистичних цілей — на 13 статистичних районів.

Державний лад. Н. З.— конституційна монархія. Осн. діючий конституційний акт було прийнято англ. парламентом 1852. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), що його представляє генерал-губернатор. Найвищий законодавчий орган — Палата представників (92 депутати, обираються населенням на 3 роки). Виконавчу владу здійснює уряд — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Рельєф Н. З. переважно гористий. На більшій частині Південного о.— гори заввишки до 3764 м (г. Кука — найвища точка країни), поверхня Північного о. — погорбована рівнина. Низовини лише по долинах річок та подекуди вздовж узбережжя океану. Є діючі вулкани, гейзери, гарячі мінеральні джерела, грязьові озера. Часто бувають землетруси. Поклади заліз., мідної та поліметалевих руд, золота, кам. та бурого вугілля, нафти, газу. Клімат переважно субтропічний, морський, на крайньому Пд.— помірний. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (липня) від +12° на Пн. до +5° на Пд.; найтеплішого (січня) — відповідно від +19 до +14°. Опадів від 2000—5000 мм на Зх. до 400—700 мм на рік на Сх. На Південному о. в горах значні площі займають льодовики. Річкова сітка густа, річки повноводні, гірські, найбільші з них — Уаїкато й Клута, багато міжгірних озер. На Північному о. поширені жовтоземи, на Південному о.— чорноземовидні, в горах — гірсько-лісові і бурі грунти. Під лісами — бл. 25% площі країни, гол. чин. в горах, на решті території переважає чагарникова та трав'яниста рослинність. Бл. 75% видів рослин — *ендеміки*. В Н. З. створено 9 нац. парків, найбільший — Фйордленд на Південному о.

Веллінгтон. Вид частини міста.

Населення. Осн. населення — *новозеландці*, складаються з англоновозеландців і *маорі*. Живуть також англійці, англо-австралійці, голландці, ірландці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота населення — 11,7 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 81,5%. Найбільші міста країни: *Веллінгтон, Крайстчерч, Окленд*.

Історія. Здавна тер. Н. З. населяли племена маорі. Н. З. відкрито голл. експедицією А. *Тасмана* 1642, досліджено 1769 англ. мореплавцем Дж. *Куком*, 1819—21 — рос. експедицією Ф. Ф. *Беллінсгаузена*. В 1840 вождям маорі Великобританія нав'язала угоду, за якою Н. З. фактично перетворилася на її колонію. Колонізатори знищили значну частину корінного населення, захопили кращі землі, на яких створили великі вівчарські г-ва. В 1843—72 розгорнулася збройна боротьба (маорійські війни) проти англ. колонізаторів, що була жорстоко придушена. В 1907 Н. З. дістала статус домініону. В 1-й світовій війні 1914—18 новозеландські війська входили до складу брит. армії у Франції і на Бл. Сході. Після війни в результаті поділу нім. колоній (1919) Н. З. спільно з Великобританією і Австралією одержала мандат на управління кол. німецькими колоніями Зх. Самоа і о. Науру, що було затверджено *Лігою націй* 1920. В 1921 засн. Компартію Н. З. В 20-х рр. відбувався процес становлення Н. З. як самостійної капіталістичної держави. Велика залежність економіки від зовнішнього ринку зумовила для Н. З. надзвичайну гостроту екон. кризи 1929—33. Н. З. брала участь у 2-й світовій війні 1939—45 на боці антифашист. коаліції. В 1944 Н. З. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Після війни в країні зміцніли позиції іноз., особливо амер., капіталу. В 1951 Н. З. вступила в *АНЗЮС*, 1954 — в *СЕАТО*, 1966 — в *АЗПАК*, 1971 — в *АНЗЮК*. Її війська брали участь в імперіалістичних агресіях у Кореї та Індокитаї. В 1962 Н. З. змушена була надати незалежність Зх. Самоа, 1968 — о. Науру.

Уряд Н. З. (1975 до влади прийшла Національна партія) виражає інтереси великого капіталу і підпорядковує політ. курс країни інтересам імперіалістичних держав. З 1945 Н. З.— член ООН.

Ю. Й. Патлажан.

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1936. Виражає інтереси великої буржуазії і фермерства. З 1975 — правляча. Лейбористська партія, заснована 1916. Партія соціального кредиту, заснована 1954. Об'єднує представників дрібної і серед. буржуазії. Комуністична партія Н. З., засн. 1921. *Партія соціалістичної єдності Нової Зеландії*, засн. 1966. Об'єднує комуністів, які виступають з позицій пролет. інтернаціоналізму. Новозеландська федерація праці, засн. 1937. Об'єднує більшість профспілок. Входить до МКВП.

Ю. Й. Патлажан.

Господарство. Н. З.— високорозвинута капіталістична країна, економіка якої базується на виробн. на експорт продукції тваринництва. Країна посідає 1-е місце в капіталістичному світі за експортом тваринного масла, 2-е — за експортом м'яса й вовни. Значні позиції в г-ві належать іноз. капіталу, вживаються заходи щодо посилення держ.-монополістичного регулювання економіки, вдосконалення структури г-ва, розвитку пром-сті.

Герб Нової Зеландії.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ

Площа — 268,7 тис. км²

Населення — 3,1 млн. чол. (1979)

Столиця — м. Веллінгтон

Гора Егмонт на Північному острові.

Виробництво основних видів продукції тваринництва (тис. т)

Продукція	1979
Вовна (на базі немитої)	321
М'ясо (всіх видів)	1317
Масло	252
Сир	90

Держ. сектор контролює електростанції, вугільні шахти, закупівлі та збут с.-г. продукції, імпорт, буд-во, освоєння нових земель, залізничний транспорт тощо. В результаті екон. кризи капіталістичного г-ва 70-х рр. у країні зростають інфляція, безробіття (25,9 тис. безробітних у серпні 1979), дефіцит платіжного балансу. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 12% економічно активного населення. Характерні висока механізація і продуктивність цієї галузі. Переважають великі й середні ферми. Бл. 80% вартості всієї с.-г. продукції припадає на тваринництво. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 8,5, свиней — 0,5, овець — 62,2 (1978). Рослинництво має невелике значення. Вирощують кормові культури, пшеницю, овочі; садівництво. Розвинуте лісове г-во, понад 60% деревини заготовляють у штучно насаджених лісах. На узбережжі — рибальство. В пром-сті створюється 50% вартості нац. доходу країни. В невеликій кількості видобувають вугілля, природний газ, залізисті піски, золото та ін. Осн. галузь обробної пром-сті — харчосмакова (гол. чин. м'ясна, маслоробна та сироварна). Є підприємства маш.-буд. (трансп., електротех. і невелике суднобудування), деревообр., целюлозно-паперової, хім. (виробн. мінеральних добрив), металург. (у т. ч. виплавка алюмінію з довізного глинозему), буд. матеріалів, нафтопереробної, текст. пром-сті. В 1979 було вироблено 2,3 млн. т хім. добрив, 1,2 млн. т целюлози, 712 тис. т паперу і картону, 750 тис. т цементу, 1,8 млн. м³ пиломатеріалів, 21,7 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Окленд, Веллінгтон, Крайстчерч, Данідін. Довж. (тис. км, 1979): з-ць — 5,6, автошляхів — 96. Розвинутий мор. транспорт. Осн. мор. порт — Окленд, спеціалізовані — Фангареї (нафта) і Тауранга (целюлоза, папір). У Веллінгтоні, Окленді і Крайстчерчі — міжнар. аеропорти. З Н. З. вивозять вовну, молочні продукти, м'ясо і м'ясопродукти, целюлозу і папір; довозять машини, устаткування, мінеральну сировину, паливо, споживчі товари. Гол. торг. партнери — Великобританія, Австралія, Японія, США. Грош. одиниця — новозеландський долар. За курсом Держбанку СРСР 100 новозеландських доларів = 63,93 крб. (липень 1981).

В. М. Юрковський.

Медичне обслуговування. В 1976 в Н. З. було (не враховуючи психіатричних лікарень) 22,6 тис. лікарняних ліжок (73 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 4,1 тис. лікарів (13 лікарів на 10 тис. ж.), 1,1 тис. зубних лікарів, 2,4 тис. фармацевтів. Лікарів готують в 4 держ. школах і на 2 мед. ф-тах університетів.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Н. З. навчання всіх дітей і підлітків від 6 до 15 років обов'язкове. Поряд з державними є приватні школи. Строк навчання в поч. школі 6 років, у проміжній — 4 роки. 10-річною школою (поч. і проміжною) охоплено всіх дітей відповідного віку. Строк навчання в серед. школі — 3 роки. У 1976/77 навч. р. в поч. школах налічувалося 442 тис. учнів, у проміжних — 83 тис., у серед. навч. закладах — 361,7 тис., у вищих навч. закладах — 74,9 тис. студентів, у т. ч. в 7 ун-тах — 45,1 тис. Ун-ти: в Окленді (засн. 1882), Кентерберійський у Крайстчерчі (засн. 1873), Массей у Палмерстон-Норті (засн. 1926), Отаго в Данідіні (засн. 1869), Вікторія у Веллінгтоні (засн. 1897), Вайкато в Гамільтоні (засн. 1964) й університетський коледж Лінкольна у Крайстчерчі (засн. 1878). Наук. установи: Королівське т-во Н. З. (засн. 1867) — вища наук. установа країни з 43 відділеннями й філіалами в різних містах, Департамент наук. та індустр. досліджень (засн. 1926), Рада пед. досліджень (засн. 1933), астр. обсерваторія (засн. 1939), всі — у Веллінгтоні, Рада мед. досліджень у Данідіні (засн. 1950), Ін-т екон. досліджень у Веллінгтоні (засн. 1958) та ін. Нац. б-ка у Веллінгтоні (засн. 1966; включає 5 б-к), публічні в Окленді (засн. 1880), Крайстчерчі (засн. 1859), Веллінгтоні (засн. 1893), б-ка Нац. музею та ін. У Веллінгтоні містяться Нац. музей (засн. 1865) і Нац. худож. галерея (засн. 1934—36); музеї у містах Данідіні, Крайстчерчі, Окленді та ін.; худож. галереї у Данідіні, Окленді та ін. містах.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 у Н. З. видавалося 33 щоденні газети заг. тиражем бл. 900 тис. примірників. Найзначніші газети: «Нью-Зіленд геральд» («Новозеландський вісник», з 1863), «Окленд стар» («Зірка Окленда», з 1870), «Івнінг пост» («Вечірня пошта», з 1865), «Домініон» (з 1907), «Пресс» («Преса», з 1861). Найбільші щотижневики: «Нью-Зіленд трус» («Новозеландська правда», з 1904), «Нью-Зіленд уїменз уїклі» («Новозеландський жіночий щотижневик», з 1934), «Санді таймс» («Недільний час», з 1965). Діє інформ. агентство Нью-Зіленд Пресс Ассошіейшн, засн. 1879. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1958. Радіо- і телевізійна служба здійснюється держ. Новозеландською радіомовною корпорацією (засн. 1962); крім того, є кілька приватних радіокомпаній.

Література розвивається з серед. 19 ст. англ. мовою. В записах серед. 19 ст. і пізнішого часу зберігся багатий фольклор маорі (міфи, легенди, пісні, прислів'я). В поч. період розвиток л-ри відбувався під впливом англ. л-ри. Твори поетів 50—80-х рр. 19 ст. А. Дометта і Т. Бреккена мали романтичний характер. Мотивами свободолюбства пройнята поезія У. Голдера і Дж. Барра. Картини колоніального життя змалювали прозаїки М. Е. Баркер, Дж. Уайт, Дж. Г. Уїлсон. Риси нац. своєрідності в л-рі проявилися в кін. 19 — на поч. 20 ст., коли предметом зображення стало власне новозеландське

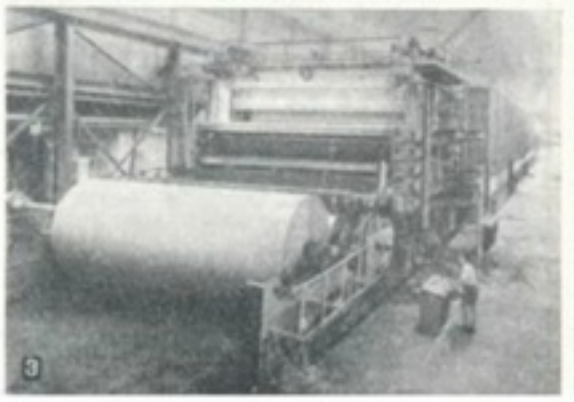

1. Гідроелектростанція на річці Уаїкато.
2. Пакування вовни на експорт.
3. На паперовій фабриці у Веллінгтоні.
4. В одному з цехів м'ясокомбінату у Веллінгтоні.

життя з його соціальними і расовими проблемами. З 90-х років з'являються поезії У. Пембера, Джессі Маккей, яка виступала проти соціальної несправедливості, романи Дж. Вестон, Г. Б. Вогеля, Дж. Шам'єра, У. Сатчелла, оповідання А. А. Грейса, У. Бока та ін., на поч. 20 ст.— психологічні новели Кетрін Менсфілд (її творчість належить також англ. л-рі), феміністичні романи Джейн Мандер та ін. Л-ра 30—40-х рр. відобразила сувору пору світової екон. кризи, боротьбу трудящих за свої права. Цим темам присвятили романи Дж. А. Лі, Робін Гайд, Ф. Сарджесон, вірші — Р. А. К. Мейсон, Д. Гловер, А. Керноу та ін. З 50-х рр. у поезії переважає морально-філос. проблематика (Дж. Бакстер, А. Кемпбелл та ін.). Зміцнює свої позиції реалістична проза — романи 40—60-х рр. Д. Баллантайна, Д. Девіна, Н. Гілліарда та ін. Популярним жанром стала новела, в т. ч. психологічна (М. Шедболт, Б. Міткаф та ін.). У творчості деяких письменників (перш за все в романах Джанет Фрейм) помітні модерністські впливи. В 70-х рр. в л-ру прийшли письменники-маорі В. Іхімаер та Х. Туваре.

Архітектура та образотворче мистецтво. Напередодні англ. колонізації маорі жили в укріплених селищах з прямокутними в плані дерев'яними будинками, вкритими двосхилими трав'яними дахами. В 2-й пол. 19 ст. виросли міста з чітким плануванням (Крайстчерч, Окленд) або пов'язані з рельєфом місцевості (Веллінгтон). Адм. й культові будівлі споруджували спочатку в неокласичному та неоготичному стилях, у 20—30-х рр. 20 ст.— в сучас. формах, у 60—70-х рр. широко застосовували нові буд. матеріали і конструкції. Найдавніші пам'ятки мист. маорі — петрогліфи, орнаментальне різьблення, наскельні розписи. У кін. 19 — на поч. 20 ст. склалася місц. худож. школа (художники Г. Ліндауер, Ф. Годжкінс, Ч. Ф. Голді, П. ван дер Велден, Дж. Нейрн, А. Ф. Ніколл, Л. Мітчелл; скульптор Р. О. Гросс; графік Е. Мервін Тейлор та ін.).

Музика. У народу маорі побутували ритуальні пісні й танці; епічні, ліричні й трудові пісні завжди пов'язані з пластикою. Муз. інструменти: духові — сурми (пу), виготовлені з раковин, дерева, гарбуза; різновиди флейт (поруту, уїо, коауау); тріскачки, свистки; ударні — гонги, кастаньєти (токере). В пісенно-танц. мистецтві поширене звуконаслідування голосам природи. На поч. 19 ст. поширилося мист. китобоїв, лісорубів — переселенців з Брит. о-вів. На основі місцевих та зх.-європ. муз. традицій у 19 ст. виникло профес. муз. мист. У кін. 19 ст. створено перші симф. оркестри. В 20 ст. відродився інтерес до нац. мист. (т. з. младомаорійський рух, очолюваний А. Нгатою). Було організовано ряд фольклорних ансамблів, у т. ч. «Нгаті Понеке» у

Будинок парламенту у Веллінгтоні. Початок 20 ст.

Веллінгтоні (музиканти-маорі В. Гуата, Те Рема Карепа). В серед. 20 ст. поширився т. з. гавайський стиль — стилізація під фольклор маорі (нац. інструменти замінено гітарою). Серед сучас. профес. колективів — симф. оркестр Новозеландської радіомовної корпорації (з 1947), Молодіжний оркестр (1959), Нац. оперна (1954) та Нац. балетна (1955) трупи (у Веллінгтоні). Муз. ф-ти — в ун-тах Вікторії у Веллінгтоні (там же з 1966 студія електронної музики), Окленді і Данідіні. Серед композиторів — Г. Хілл, Д. Лілберн, Д. Фаркуаер, К. Смол, Е. Локвуд. Асоціація новозеландських композиторів — з 1974.

Театр. В 30-х рр. з'явилися аматорські трупи (драматичні й оперні), з поч. 50-х рр.— пересувні профес. трупи («Нью-Зіленд плейєрс», «Саутерн комеді плейєрс», «Даунстейдж», «Ком'юніті артс сервіс тіетр»). У 1960 створено профес. Новозеландський балет. Працюють напівпрофес. театри «Сентрал тіетр» в Окленді, приватний «Глоб тіетр» у Данідіні (виник 1958, керівники — подружжя П. та Р. Карі). Серед сучас. театр. митців: режисери С. Бірн, Р. Баркер, К. Кеткарт; актори Р. Стоун, Д. Фермейд. Відомі драматурги — Дж. Бакстер, Дж. Коппард, А. Керноу.

Кіно. Перший фільм (документальний) було знято 1898. В 1912 створено держ. кіностудію «Нейшенал філм юніт». Засновник худож. кінематографії — реж. Р. Гейуорд («Дорогою дружби», 1936; «Любити маорі», 1972). В 1936 при сприянні Дж. *Грірсона* було створено значні документальні стрічки: «Каботажне судно» (реж. С. Холмс), «Гаряча земля» (реж. Дж. Фіні) та ін. Серед худож. фільмів — «Зламана перешкода» (реж. Р. Майрамс і Дж. О'ші), «Картинки для тестів» (1977, реж. Д. Стівенс), «Сплячі собаки» (1977, реж. Р. Доналдсон).

Університет Отаго в Данідіні. Засновано 1869.

Літ.: Андреева В. М. Новая Зеландия. М., 1963; Андреева В. М., Малаховский К. В., Петриковская А. С. Новая Зеландия. М., 1974; Выставка живописи и графики Новой Зеландии. Каталог. М.—Л., 1959; Новозеландские рассказы. Пер. с англ. М., 1963.

НОВА́ ЗЕМЛЯ́ — група островів у Пн. Льодовитому океані між Баренцовим і Карським морями; входить до Арх. обл. РРФСР. Складається з двох великих островів — Північного і Південного, розділених протокою Маточкін Шар, та багатьох дрібних. Заг. площа понад 83 тис. км². Береги переважно фіордові. Рельєф гірський (вис. до 1547 м), лише на Пд. є низовинні ділянки. Клімат арктичний. Річкова мережа розвинута слабо. Є невеликі річки (Безіменна, Промислова), що зимою промерзають до дна. Опадів 150—250 мм. Часто бувають сильні вітри. Бл. 25% тер. Н. З. вкрито материковим льодом. Значна частина Н. З. належить до зони арктичних пустель, пд.— до *тундрової зони*. На островах водяться лемінги, песці, білі ведмеді; влітку — «пташині базари» (кайри, люрики, гаги та ін.), в прибережній частині моря — тюлені, моржі, нерпи; з риб — тріска, пікша тощо. Населені пункти: Русаново, Красіно та ін. Метеорологічні станції.

НОВА́ ІРЛА́НДІЯ — вулканічний острів у Тихому ок., в *Бісмарка архіпелазі*. Частина тер. *Папуа — Нової Гвінеї*. Площа 8,6 тис. км². Нас. (з прилеглими островами) 50 тис. чол. (1973). Рельєф гористий, вис. до 2150 м (г. Ламбел). Клімат екваторіальний. Вологі тропічні ліси. Вирощують кокосову пальму, цукр. тростину, банани. Рибальство. Гол. місто — Кавієнг.

НОВА́ ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА — напрям *вульгарної політичної економії*, що виник в останній третині 19 — на поч. 20 ст. внаслідок зміни істор. обстановки — переростання капіталізму в монополістичний капіталізм, поширення марксизму. Представники її — Г. Шмоллер, Л. Брентано, К. Бюхер, М. Вебер, А. Вагнер, В. Зомбарт (Німеччина), Ф. Сіміан (Франція), А. Тойнбі (Великобританія) та ін. В своїх дослідженнях представники Н. і. ш., як і власне *історичної школи*, заперечували діяння об'єктивних екон. законів і підміняли наук.-теор. аналіз суспільно-екон. життя вульгарно-істор. описом одиничних явищ госп. життя. Н. і. ш. характеризувала розвиток капіталізму як процес еволюційних змін у продуктивних силах при збереженні гол. устоїв капіталістичного способу виробн. Так, К. Бюхер, ігноруючи реальні соціально-екон. відносини між класами, підміняв їх тех.-екон. відносинами між керівниками й виконавцями і тим самим затушовував відмінності між сусп.-екон. формаціями, знімав питання про об'єктивну неминучість революц. переходу від однієї формації до іншої, виключав необхідність соціалістич. революції. В. Зомбарт, ідеалістично трактуючи екон. процеси, твердив, що основа сусп.-екон. системи визначається типом госп. мислення. Л. Брентано вважав реформізм засобом стримання революц. ру-

Нова Зеландія. Е. Мервін Тейлор. Краболов. Гравюра на дереві. 20 ст.

ху робітн. класу, твердив, що в умовах капіталістичного ладу можливе істотне поліпшення становища трудящих. На цій основі виникли концепції «*державного соціалізму*», «*загального добробуту держави*» та ін. В сучас. умовах концепції Н. і. ш. розвинуті у США (теорія «*стадій економічного зростання*»). Н. і. ш. широко використала ідеї класового співробітництва буржуазії і пролетаріату. Псевдонаук. концепції Н. і. ш. використовували ідеологи фашизму для пропаганди расових теорій, виправдання агресивної політики імперіалістичних д-в і придушення революц.-демократичних сил у Німеччині, Австрії, Італії та ін. країнах.

Д. П. Богиня.

НОВА́ ІСТО́РІЯ — згідно з періодизацією *всесвітньої історії*, прийнятою в марксистській історичній науці, епоха від *Англійської буржуазної революції 17 століття* до *Великої Жовтневої соціалістичної революції*; історична наука, що вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є виникнення капіталістичного ладу (див. *Капіталізм*) і його перемога над *феодалізмом*. У наук. періодизації Н. і. виділяють два осн. періоди: перший — період перемоги і утвердження капіталізму в Європі і Америці (1640—1870), другий — від *Паризької комуни 1871* до перемоги Великого Жовтня.

НОВА́ КАЛЕДО́НІЯ — група островів (найбільший — о. Нова Каледонія) в пд.-зх. частині Тихого ок., в *Меланезії*; «заморська територія» Франції. Площа 19 тис. км². Нас. бл. 140 тис. чол. (1979). Адм. ц.— м. Нумеа. Острови вулканічного походження, оточені кораловими рифами. Вис. до 1628 м (г. Паньє на о. Нова Каледонія). Значні поклади нікелю, а також хрому, міді, заліза, кобальту та ін. металів. Клімат тропічний. Пересічна т-ра січня +24°, +26°, липня +20°. Річна кількість опадів від 700 мм на Зх. до 3000 мм на Сх. Багато невеликих порожистих річок. Поширені вічнозелені тропічні ліси й *савани*. Н. К. відкрита 1774 експедицією Дж. *Кука* і названа стародавнім ім'ям Шотландії (Каледонія). З 1853 Н. К.— володіння Франції, з 1860 — франц. колонія. В 1878 в Н. К. відбулося антиколоніальне повстання, яке було жорстоко придушене колонізаторами. В 1864—96 Н. К. була місцем каторги. За цей час тут відбувало покарання бл. 40 тис. в'язнів, у т. ч. 4 тис. учасників *Паризької комуни 1871*. Під час 2-ї світової війни 1939—45 адміністрація Н. К. у вересні 1940 приєдналася до руху «*Вільна Франція*». З 1946 має статус «заморської території» Франції.

Основа економіки — гірничорудна пром-сть. Видобувають нікелеву (бл. 20% видобутку нікелю в капіталістич. світі) та ін. руди. У 1978 вироблено 44 тис. т нікелю (в перерахунку на метал). Є підприємства лісопильної, меблевої, буд. матеріалів пром-сті, по переробці с.-г. сировини. Більшість населення зайнята в с. г. На плантаціях вирощують кокосову пальму, каву, банани, цукр. тростину, бавовник; для власного споживання — таро, батат, кукурудзу тощо. Розводять велику рогату худобу. Рибальство. З Н. К. вивозять нікель, нікелеву та ін. руди, копру, кокосову олію, каву.

Л. О. Лещенко (історія).

НОВА́ КАХО́ВКА — місто обл. підпорядкування Херсон. обл. УРСР. Порт на лівому березі Дніпра, за 6 км від залізнич. ст. Каховка, поблизу *Каховської ГЕС*. Засн. 1950 на місці с. Ключового (відоме з 1891) у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. З 1952 — місто Нова Каховка. У місті — електромашинобуд., залізобетонних конструкцій, гідротех. металоконструкцій з-ди. Підприємства харч. пром-сті (м'ясокомбінат, хлібозавод тощо). Виробн. меблів. Радгосп-завод «Таврія». Комбінат побутового обслуговування. Електромех. та гідромеліорації, механізації і електрифікації с. г. технікуми, 3 профес.-тех. уч-ща. 15 заг.-осв., музична і спорт. школи; 8 лік. закладів. Палац і 4 будинки культури, 6 клубів, кінотеатр, 19 б-к, краєзнавчий музей радгоспу-заводу, картинна галерея. Пам'ятники: героям громадян. та Великої Вітчизн. воєн (1957, арх. Ю. Насєдкін), В. І. Леніну (1967, скульптори М. Вронський і О. Олійник, арх. Є. Ящунський), героям громадян. війни (1967, скульптор М. Вронський). У 1952—53 тут жив рад. кінорежисер і письменник О. П. *Довженко*.

Літ.: Касьяненко О. Є. Місто молодості — Нова Каховка. Одеса, 1965.

«НОВА́ КРИ́ТИКА» — напрям у літературознавстві ряду зарубіжних країн. Виник в англійській і американській літературній критиці в 20—30-х рр. 20 ст. і поширився (*структуралізм*) в європ. л-рах (Франція, Італія. ФРН). Теоретики «Н. к.» (Дж. Ренсом, К. Брукс, Р. Барт та ін.) розглядають худож. твір як замкнену самодостатню структуру. Зміст твору вони виводять виключно з особливостей форми (слово, ритм, композиція, символіка і т. д.) поза соціально-політ., ідеологічним, культур.-істор. контекстом реальності, ігноруючи особистість автора. «Неокритики» певною мірою сприяли розвиткові поетики. Найбільшого впливу «Н. к.» набула в 40—50-х рр., пізніше почала втрачати свої позиції. Рад. літературознавство розглядає «Н. к.» як формалістичний напрям (див. *Формалізм*), що відображає кризисний стан бурж. ідеології й культури серед. 20 ст.

Літ.: Оленева В. О «новой критике» в США. В кн.: Элитарные представления об искусстве и современный мир. К., 1980.

Т. Н. Денисова.

НОВА́ МАЯ́ЧКА — селище міського типу Цюрупинського р-ну Херсон. обл. УРСР, за 29 км від залізнич. ст. Каховка. 7,6 тис. ж. (1980). Хлібозавод, 2 радгоспи, будинок побуту. Заг.-осв. школа. філіал Цюрупинської муз. школи, лікарня, дитячий санаторій. Будинок культури, клуб, кінотеатр. Засн. на поч. 19 ст.

НОВА́ ОДЕ́СА — місто Микол. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Пд. Бузі, за 28 км від залізнич. ст. Баловне. В серед. 18 ст. на місці сучас. Н. О. були *зимівники* запорізьких козаків. У 1776 тут засновано с. Федорівку. Жителі села брали участь у *Бузьких козаків повстанні 1817*. З 1832 село має назву Н. О. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1976 Н. О.— місто. У місті — буд. матеріалів і сироробний з-ди, хлібний та харч. комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей.

«НОВА́ ОПОЗИ́ЦІЯ» — антипарт. фракційне угруповання, що сформувалося 1925 всередині ВКП(б) на платформі *троцькізму*. Її організаторами були Г. Зінов'єв і Л. Каменєв. Як і «стара», тобто троцькістська, опозиція, «Н. о.», базуючись на хибному твердженні про неможливість побудови соціалізму в СРСР до перемоги світової пролет. революції, виступала проти ленінського курсу на соціалістичну *індустріалізацію*, проти монополії зовн. торгівлі, орієнтувала нар. г-во СРСР переважно на розвиток с.-г. експорту та ввіз пром. виробів з-за кордону, прирікаючи цим Рад. Союз на роль аграрно-сировинного придатку імперіалістичних д-в. «Н. о.», перебільшуючи куркульську небезпеку, вплив приватнокапіталістичних елементів у нар. г-ві СРСР, виступала проти *нової економічної політики*, проти зміцнення союзу робітничого класу з середнім селянством. «Н. о.» твердила, ніби держ. пром-сть СРСР є не соціалістичною, а держ.-капіталістичною. Антиленінську суть своєї платформи «Н. о.» намагалася замаскувати псевдореволюц. фразеологією. В результаті широкої полеміки з представниками опозиції, що розгорнулася з поч. грудня 1925, парт. орг-ції засудили розкольницьку діяльність «Н. о.», в усіх питаннях підтримуючи лінію ЦК партії. «Н. о.» та її прибічників у КП(б)У рішуче засудив *Дев'ятий з'їзд КП(б) України* (1925). На *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б)* «Н. о.» відкрито виступили проти лінії партії. З'їзд рішуче засудив «Н. о.». Проте опозиціонери не підкорилися і розгорнули боротьбу проти рішень з'їзду. Так, лідери «Н. о.» продовжували пропаганду антиленінських поглядів у Ленінгр. парт. орг-ції, ще до з'їзду зробивши спробу перетворити її на свою опору. З'їзд звернувся до ленінградських комуністів із спец. відозвою, в якій викрив антипарт. поведінку лідерів «Н. о.». XXIII Ленінградська губ. парт. конференція (1926) переважною більшістю (97%) голосів схвалила рі-

шення з'їзду, засудила «Н. о.» і обрала новий губком партії на чолі з С. М. Кіровим. Розгром «Н. о.» зміцнив єдність парт. рядів, згуртував усіх комуністів на ідейній основі марксизму-ленінізму. Проте опозиціонери не припинили боротьбу проти партії. Влітку 1926 вони об'єдналися з троцькістами у *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок*, остаточно розгромлений партією 1927.

Ф. Ю. Шерстюк.

НОВА́ ПРА́ГА — селище міського типу Олександрійського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташована на р. Бешці (прит. Інгульця), за 14 км від залізнич. ст. Пантаївка. 9,6 тис. ж. (1980). Цегельний та асфальтовий з-ди, маслосироцех Олександрійського мол. з-ду, консервний цех Новопразького консервного з-ду, розташованого в м. Олександрії, виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 3 будинки культури, 3 клуби. 5 б-к. Засн. 1730.

«НОВА́ РЕ́ЙНСЬКА ГАЗЕ́ТА» («Neue Rheinische Zeitung») — щоденна газета, орган пролет. крила нім. і європ. революц. демократії. Виходила в Кельні під час *революції 1848—49 в Німеччині* (з 1.VI 1848 до 19.V 1949; з 28.IX до 11.X 1848 була заборонена). Її гол. редактором був К. Маркс, до редакції входили Ф. Енгельс, В. *Вольф*, Г. *Веєрт* та ін. члени *Союзу комуністів*. «Н. Р. г.» відстоювала революц. шлях об'єднання Німеччини у формі демократич. республіки, боролася за розв'язання завдань бурж.-демократич. революції в інтересах нар. мас. Згуртовуючи навколо себе широкі демократичні кола, була спрямовуючим центром їхніх революц. дій. Видання газети припинилося в зв'язку з репресіями прусського уряду. В. І. Ленін вважав «Н. Р. г.» «найкращим, неперевершеним органом революційного пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 75).

НОВА́ СЕ́РБІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створена 1752 царським урядом у зв'язку з організацією *військових поселень* для оборони Пд. України від нападів турків і татар. У 1751 з Австрії на Україну емігрувало 218 сербів і угорців. Наступної весни прибули нові подунайські переселенці — серби, болгари, волохи, греки. Вони зайняли територію від Дніпра на Сх. до р. Синюхи на Зх., від верхів'їв річок Інгулу та Інгульця на Пд. до річок Великої Висі та Омельника на Пн. Чоловіче населення поділялося на 2 полки: гусарський і Пандурський піхотний, що об'єднувалися в корпус. Штаб-квартира містилася в Новомиргороді. Адміністративним центром Н. С. стала фортеця св. Єлизавети, засн. 1754 (з 1775 — місто Єлизаветград; тепер Кіровоград).

В 1754 у Н. С. переселено багато укр. козаків з Лівобережної України, з яких сформували окремий полк. У 1764 військ. поселення в Н. С. було ліквідовано, її територія ввійшла до *Новоросійської губернії*.

НОВА́ СІЧ — остання *Запорізька Січ* на Дніпрі (1734—75). Заснована козаками кол. *Олешківської Січі*, які в кін. березня 1734 дістали від царського уряду офіц. дозвіл на повернення в межі Рос. д-ви. Запорожці збудували Н. С. за 3—5 км від Старої (Чортомлицької) Січі, біля тепер. с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Крім Н. С., яка була місцеперебуванням вищого військ. управління — Коша Запорізької

Козацька військова рада на Новій Січі.

Січі, запорожці збудували ряд укріплень, т. з. бекетів, або маяків, уздовж кордону з Крим. ханством, на переправах через Дніпро, Самару, Пд. Буг. Запоріжжя було поділено на 8 *паланок* (округів). У с. г. значне місце посіли *зимівники* (бл. 4 тис.) старшини і заможних козаків. Осн. робочою силою в зимівниках були наймити — *аргати*. Переважна частина запорізького населення жила в *слободах* (їх було понад 100), які виникли гол. чин. у пн. місцевостях Запоріжжя. Населення запорізьких земель поділялося на козаків і *посполитих*. Козаки, які жили в слободах, поділялися в основному на 3 соціально-екон. групи: заможних, дрібних власників і *голоту*. Заможні козаки експлуатували наймитів, а також *підсусідків*. Застосування вільнонайманої праці сприяло формуванню на Запоріжжі капіталістичних відносин. Адм.-військ. і судова влада на Н. С. зосереджувалася в руках старшини, яка поділялася на кошову, паланкову, курінну старшину і військ. служителів. Кошова старшина (кошовий отаман, військ. суддя, військ. писар, осавул) обиралася щороку 1.I на заг. військ. раді (див. *Козацька рада*), курінна старшина — на курінних сходках. Паланкову старшину призначав Кіш. У виборах старшини мали право брати участь усі козаки. Але заможне козацтво добивалося призначення на керівні посади своїх представників. Запорізьке військо Н. С. поділялось на 38 *куренів*. У мирний час запорожці охороняли пд. кордони Запоріжжя від нападів крим. і ногайських татар. Під час рос.-тур. воєн (1735—39, 1768—74) запорізька піхота, кіннота й військ. флотилія разом з частинами рос. армії брали участь у боях проти тур.-тат. військ. Запорізьке низове військо поповнювалося переважно з селян — втікачів з Лівобережної, Слобідської, Правобережної України. Кіш не повертав селян-втікачів. Це пояснювалося прагненням запорізької старшини зміцнити автономію Запоріжжя, збільшити чисельність Запорізького низового війська та доходи військ. скарбу, бажанням старшини і заможного козацтва забезпечити своє г-во робочою силою. Крім того, значну роль відігравало співчуття до втікачів рядового козацтва і посполитих. Жорстока експлуатація старшиною і заможними козаками трудового козацтва і посполитих зумовлювала запеклу класову боротьбу, яка не вщухала протягом всього існування Н. С. Великі виступи сіроми відбулися в січні 1749, березні 1754, січні 1761. Під впливом *Коліївщини* вибухнуло *сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768*. Однак суспільно-політичний устрій Н. С. зберігав певні демократичні риси. Як і раніше — в 16—17 ст.— Запоріжжя у 18 ст. відігравало роль важливого осередку антифеод. боротьби пригноблених нар. мас України і Росії.

Проводячи централізаторську політику, посилюючи феод.-кріпосницьке гноблення на Лівобережній і Слобідській Україні, царський уряд став на шлях поступового обмеження політ. автономії й самоврядування Н. С., а потім і ліквідації її. Після переможного закінчення рос.-тур. війни 1768—74 царський уряд, переправляючи війська з Дунаю на Волгу для придушення сел. війни під керівництвом О. І. *Пугачова*, наказав генералові П. Текелію зайняти Січ. Наприкінці травня — на поч. червня 1775 царське військо вступило на Запоріжжя. 4 (15).VI царські полки оточили Січ і 5 (16).VI, роззброївши запорожців, захопили січову фортецю. Козац. землі почали роздавати рос. і укр. поміщикам, а місцеве населення закріпачувати. Частина козацтва втекла в пониззя Дунаю, де заснувала під владою Туреччини т. з. *Задунайську Січ*. Територія Н. С. ввійшла до складу Новоросійської і Азовської губерній.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1—3. Одесса, 1885—86.

В. О. Голобуцький.

НОВА́ У́ШИЦЯ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Калюсі (прит. Дністра), за 48 км від залізнич. ст. Дунаївці. 4,2 тис. ж. (1980). Вперше згадується в писемних джерелах під 1439 як с. Літнівці. Після 2-го поділу Польщі (1793) Літ-

О. Х. Новаківський.

нівці в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1829 перейменовано на Н. У. Під час революції 1905—07 в Н. У. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1924 Н. У.— с-ще міськ. типу. У селищі — консервний, хлібний і комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, лісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Технікум механізації с. г. Середня і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

«НОВА́ ХВИ́ЛЯ» — напрям у франц. кіно 50 — 60-х рр. 20 ст. Передумовами його виникнення були: потреба митців порушити актуальні соціальні питання, розширити виражальні засоби кіно, а також засилля комерційного кіно, гостра криза бурж. кіномистецтва, що змушувала молодих кінорежисерів створювати фільми, які б коштували дешево, в напіваматорських умовах з непрофесійними акторами. Представники «Н. х.» — кінокритик А. Базен, режисери Ф. *Трюффо*, К. Шаброль, Ж. Рівет, Ж. Л. Годар, П. Каст та інші, спочатку в журнальних публікаціях, а потім і в фільмах виступили з критикою капіталістич. суспільства, його моралі й соціальних суперечностей; відкинули канони комерційного кіно — традиційні сюжети, засилля «кінозірок», пишноту постановок. Найвідоміші фільми — «400 ударів» (реж. Ф. Трюффо, 1958), «На останньому подиху» (реж. Ж. Л. Годар), «Хіросіма, любов моя» (реж. А. *Рене*), обидва — 1959. Згодом режисери «Н. х.» вели пошуки тільки щодо форми, соціальний зміст вихолощувався, а разом з ним втрачалося і прогресивне значення цього напряму.

Л. І. Брюховецька.

НОВА́ ШОТЛА́НДІЯ — провінція на Пд. Сх. Канади. Розташована на п-ові Нова Шотландія та о. Кейп-Бретон. Площа 54,6 тис. км². Нас. 812 тис. ж. (1976). Адм. ц.— м. Галіфакс. Більшу частину поверхні займає низовинна погорбована рівнина. Поширені мішані ліси. Видобувають вугілля, барит, гіпс. Розвинуті чорна металургія, нафтопереробка, коксохімія, трансп. машинобудування. Підприємства деревообр., целюлозно-паперової, харч. (гол. чин. рибоконсервної) пром-сті, 2 з-ди по виробн. важкої води. Гол. пром. центри й осн. мор. порти — Сідні, Галіфакс. С. г. переважно приміськ. типу. Садівництво. Значна частина населення зайнята рибальством. Туризм.

НО́ВАК Вілен Захарович (н. 3.I 1938, с. Глезне, тепер Любарського р-ну Житомирської області) — український радянський кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1963. В 1972 закінчив Київ. ін-т театрального мист. ім. І. Карпенка-Карого. З цього ж року — на Одес. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми: «Ринг» (1973), «Червоні дипкур'єри» (1978), «Камертон» (1979, телевізійний), «Вторгнення» (1980).

НО́ВАК (Novák) Вітезслав (15.XII 1870, Каменіце — 18.VII 1949, Скутеч) — чес. композитор, нар. арт. ЧССР (з 1945). Муз. освіту здобув у Празькій консерваторії (з 1909 — її викладач, 1919—22 — директор; 1919—39 — професор композиції в Школі вищої майстерності при консерваторії). Розвивав реалістичні традиції чес. муз. класики. Автор 4 опер (у т. ч. «Ліхтар», 1923), 2 балетів-пантомім (обидва пост. 1930), творів — симф. (зокрема, «Травневої симфонії», присвяченої визволенню Чехословаччини від фашист. окупації, 1945), камерно-інструм., хорових, для фортепіано; романсів, пісень, обробок словац. і морав. нар. пісень. Серед учнів Н.— укр. композитори В. *Барвінський*, Н. *Нижанківський*, М. *Колесса*, Р. *Сімович*.

Літ.: Бэлза И. Витезслав Новак. М., 1957.

НОВА́К Григорій Ірмович (5.III 1919, м. Чорнобиль Київ. обл.— 10.VI 1980, Москва) — укр. рад. спортсмен-важкоатлет, артист цирку, засл. майстер спорту (з 1945), засл. артист РРФСР (з 1969). Перший рад. чемпіон світу (1946). Чемпіон Європи (1947), чемпіон СРСР (1940, 1943—46, 1948, 1949, 1951) в різних вагових категоріях. Встановив 69 світових рекордів, у т. ч. в триборстві для середньої ваги (1946; 425 кг). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

НО́ВАК Терентій Федорович (н. 30.X 1912, Гоща, тепер смт Ровен. обл.) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1934. Н. в сел. сім'ї. З 1936 — член Волинського підпільного окружкому КПЗУ. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) брав активну участь у створенні і зміцненні органів Рад. влади на Ровенщині. Був обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. Під час Великої Вітчизн. війни — керівник підпільної орг-ції, що 1941—44 діяла на тер. Ровен. обл. Після визволення області — командир партизан. з'єднання, яке діяло на тер. Польщі. Після Великої Вітчизн. війни — на парт. і рад. роботі. В 1967—76 — директор Львів. істор. музею. Автор ряду спогадів і повістей. Нагороджений орденом Леніна, іноз. орденами, медалями.

НОВАКІ́ВСЬКИЙ Олекса Харлампійович [2 (14).III 1872, с. Слободо-Ободівка Ольгопільського повіту Кам'янець-Подільської губ.— 29.VIII 1935, Львів] — укр. живописець. Початкову худож. освіту здобув в Одесі у Ф. Клименка. В 1892—1900 навчався в Краківській академії красних мистецтв у Л. *Вичулковського* та ін. Довгий час працював у с. Могилі поблизу Кракова, з 1913 жив у Львові. Твори: «Діти» (1905), «Коляда» (1907—10), «Весна в селі Могила», «Автопортрет» (обидва — 1911), «Народне мистецтво», «Наука» (обидва — 1915—16), «Пробудження», «Гора Грегіт», «Автопортрет з дружиною», «Революціонерка» (1924), «Дзвінка», «Довбуш» (обидва — 1931), натюрморти, пейзажі. Картини Н. зберігаються в ДМУОМ, Львів. музеї укр. мист. та ін. зібраннях. Заснував (1913) у Львові художню школу, де навчалися С. *Гебус-Баранецька*, В. Іванюх, Г. Смольський, Р. Сельський та ін. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей О. Х. Новаківського. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Островський В. Олекса Новаківський. К., 1964; Олекса Новаківський. Альбом. К., 1973

В. О. Островський.

НОВАКІ́ВСЬКИЙ Ярослав Олексійович (н. 1.I 1920, Львів) — укр. рад. архітектор. Син художника О. *Новаківського*. В 1950 закінчив Львів. політех. ін-т. Серед архіт. споруд — реконструкція Будинку офіцерів у Коломиї (1954), спортивний комплекс басейну «Динамо» (1953—56), житл. будинок на вул. Пархоменка (1956), комплекс споруд телецентру (1956—57) у Львові; проекти забудови приміських зон Чернівців (1963—65), Ужгорода, Львова (1964—66). Участь у розробці проектів реконструкції істор. осередку Львова. Автор статей з історії архітектури.

НОВА́ЛІС (Novalis; справж. ім'я та прізв.— Фрідріх фон Гарденберг; 2.V 1772, Відерштедт, поблизу Мансфельда — 25.III 1801, Вайсенфельс) — нім. поет і філософ, представник раннього *романтизму*. За філос. поглядами — об'єктивний ідеаліст. У своїй філософії, яку назвав «магічним ідеалізмом», розглядав світ як єдине ціле, де протилежності становлять два ряди явищ, з яких один виступає як позначення другого. Це створює передумову для взаємопереходу протилежностей, можливість загального перетворення одних явищ на інші. Улюблений жанр Н.— поетично-філос. фрагмент («Фрагменти», 1798; це — уривки з численних нотаток природознавчого й гуманітарного змісту). В повісті «Учні в Саїсі» (1800) критикував сучасне йому суспільство, засуджував хижацьке ставлення до природи. В ліричних віршах і прозовому циклі «Гімни до Ночі» (1800) висловлював тугу за потойбічним, нескінченним буттям, протиставляючи його короткочасному життю на цьому світі. В романі «Генріх фон Офтердінген» (незакін., вид. 1802), задуманому як «роман виховання» (чи «роман розвитку»), звеличував поезію як найглибшу, первісну силу життя.

Б. М. Гаврилків.

НОВА́ТОРСТВО (від лат. novator — той, що будує заново, оновлювач) — в СРСР творча діяльність людей у праці, спрямована на створення нового, прогресивного в науці, техніці, виробництві, мистецтві, культурі. Н. має велике соціально-екон. значення. Воно сприяє зростанню продуктивності праці, прискоренню науково-технічного прогресу, відіграє важливу роль у зміцненні зв'язків науки з виробн., стимулює підвищення культур.-тех. рівня трудящих, їхньої кваліфікації. Н.— явище, властиве соціалізмові. Широкі можливості розвитку

Н. в Рад. Союзі відкриті перед усіма трудящими. Конституція СРСР (1977, ст. 47) гарантує всім громадянам країни свободу наук., тех. і художньої *творчості*, яка сприяє широкому розвиткові наук. пошуків, винахідницької і раціоналізаторської діяльності. В СРСР масовий рух новаторів — одна з найважливіших форм *соціалістичного змагання* і його найвищої форми — руху за комуністичне ставлення до праці. Для Н. періоду розвинутого соціалізму дедалі більш притаманним стає колективізм. Це виявляється в патріотичних починаннях підприємств, галузей нар. г-ва, міст, областей, республік. Творча ініціатива трудящих народжує різні форми організації і розвитку Н.: ради новаторів, громадські конструкторські і технологічні бюро, творчі комплексні бригади тощо. Розвиток Н., масової творчості трудящих — важливе завдання партійних, профспілкових, комсомольських орг-цій, госп. органів. Див. також *Винахідництво, Раціоналізація виробництва*.

В. М. Савенок.

НОВА́ЦІЯ (лат. novatio — оновлення, зміна) — в *цивільному праві* угода про заміну одного *зобов'язання* між тими самими особами іншим, яка приводить до припинення попереднього зобов'язання і виникнення на його основі нового. За рад. правом найчастіше застосовується в кредитно-розрахункових відносинах (напр., покупець замість сплати грошей за куплену річ видає за згодою продавця боргову розписку). Н. передбачено, зокрема, ст. 220 ЦивК УРСР. Між соціалістичними орг-ціями Н. допускається в разі, якщо це не суперечить актам планування народного господарства.

НО́ВАЧЕК (Nováček) Радім (21.III 1905, м. Усті, тепер ЧССР — 13.II 1942, Маутгаузен, Австрія) — чеський мінералог. Закінчивши Празький ун-т (1927), працював асистентом, з 1936 — доцент цього ун-ту. Досліджував мінерали тер. Чехословаччини. Наук. праці Н. присвячені вивченню уранових мінералів, пегматитів, кобальтових руд, розробці мікрохім. методів дослідження мінералів, кристалографії й оптичних властивостей ряду органічних сполук. Загинув у фашист. концентраційному таборі. Ім'ям Н. названо мінерал новачекіт.

НОВАЧЕ́НКО Микола Петрович [5 (17).XII 1898, с. Буринь Курської губ., тепер м. Буринь Сум. обл.— 1966, Харків] — укр. рад. ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1952). Член КПРС з 1946. Закінчив Харків. мед. ін-т (1922). В 1922—66 працював в Укр. н.-д. ін-ті протезування, ортопедії та травматології ім. проф. М. І. Ситенка. з 1940 — його директор.

Праці Н. присвячені вивченню регенерації кісткової тканини в умовах експерименту, питанням лікування переломів кісток, протезування тощо, запропонував ряд ефективних кістковопластичних операцій, ряд апаратів. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

«НО́ВАЯ ЖИЗНЬ» — перша легальна більшовицька газета. Видавалася з 27.X (9.XI) по 3 (16).XII 1905 в Петербурзі. Вийшло 28 номерів. Офіц. редактором-видавцем був поет М. М. Мінський, видавницею — М. Ф. *Андрєєва*. Після приїзду В. І. Леніна на поч. листопада з еміграції в Петербург газета стала виходити під його безпосереднім керівництвом. «Н. ж.» стала фактично центральним органом РСДРП. В газеті було надруковано 14 статей В. І. Леніна. «Н. ж.» мала свої відділення й агентства в Москві, Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі та ін. містах. Зазнавала урядових репресій. 2 (15).XII 1905 заборонена урядом. Останній, 28-й, номер вийшов нелегально.

НО́ВГОРОД — місто, центр Новгород. обл. РРФСР. Розташований на р. Волхові. Вузол з-ць, пристань. 192 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони.

Н.— одне з найдавніших рус. міст, центр *ільменських слов'ян*. Перша згадка в літописі датується 859. Другий за значенням центр *Київської Русі* (з кін. 10 ст.), столиця *Новгородської феодальної республіки* (1136—1478), осередок ремесла і торгівлі. Великого значення в Н. набуло *віче*. Боротьба *посадських людей* проти феодалів і купців не раз виливалася в збройні повстання (в середині 12 ст., в 13—15 ст.), а також проявлялася у формі *єресей*. Давній Новгород був значним культурним центром (див. *Берестяні грамоти, Новгородські літописи, Новгородська школа архітектури та живопису*). Новгородці в складі війська *Олександра Невського* розбили шведів у *Невській битві 1240*, а в *Льодовому побоїщі 1242*— нім. лицарів. З 1478 Н.— у складі *Російської централізованої держави*. Одним з проявів класової боротьби було *Новгородське повстання 1650*. З 1727 — губернське місто. У 1896 створено с.-д. гурток і підпільну друкарню. На поч. 1906 оформилася група РСДРП. Рад. владу встановлено 14 (27).XI 1917. З 1944 Н.— обласний центр. Провідна галузь господарства — машинобудування (гол. підприємства об'єднань «Планета», «Волна», «Элкон», «Комплекс»). Розвивається хімічна (завод скловолокна, виробниче об'єднання «Азот»), деревообр., легка і харч. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. У Н.— політех. та пед. ін-ти, філіал Ленінгр. с.-г. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, Новгородський держ. об'єднаний історико-архіт. музей-заповідник з філіалом (музей народного дерев'яного зодчества «Вітославлиці»).

На тер. Новгород. кремля (11 ст.) збереглися *Софійський собор* (1045—50, фрески — 2-а пол. 11 ст., 1108 і 1144), дзвіниця (15—17 ст.), Єпископське подвір'я з «Грановитою палатою» (1433) й дозорною вежею (1673), присутствені місця (18—19 ст.), пам'ятник «Тисячоліття Росії» (1862, скульптор М. Микешин) та ін. Серед ін. архіт. пам'яток — собори Миколо-Дворищенський — на Ярославовому дворищі (закладений 1113), Різдва богородиці в Антонієвому монастирі (закладений 1117), Георгіївський в Юр'євому монастирі (буд-во почато 1119, будівничий Петро) та ін.; церкви Спаса на Нередиці (1198, розписи 1199), Параскеви П'ятниці (1207), Миколи на Липні (1292), Федора Стратилата на Ручаї (1360—61), Спаса на Ільїній вул. (1374; фрески 1378, *Феофан Грек*) та ін.; в стилі *класицизму* — Гауптвахта (поч. 19 ст.), Шляховий палац (1771, перебудовано 1824—28, арх. В. Стасов). Пам'ятники: В. І. Леніну (1926—56, скульптор Д. Шварц), меморіал героїв громадянської і Великої Вітчизн. воєн. Н.— один з центрів туризму.

Новгород. Церква Федора Стратилата. 1360—61.

НОВГОРО́ДКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Кам'янці (прит. Інгулу), за 13 км від залізнич. ст. Куцівка. 7,2 тис. ж. (1980). Вперше згадується в документах 1770 як хутір Куцівка. З 1822 має назву Н. Рад. владу встановлено на поч. лютого 1918. З 1965 Н.— с-ще міськ. типу. У с-щі — з-ди по розливу мінеральної води та щебеневий, харч. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. В Н. народився невропатолог Д. І. *Панченко*.

НОВГОРО́ДКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 23,9 тис. чол. (1980). У районі — 30 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новгородка*. Н. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поверхня хвиляста, розчленована річковими долинами і балками. Корисні копалини — граніти і глини. Річки — *Інгул* з прит. Кам'янкою (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: новгородківські з-д по розливу мінеральної води та харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Новгородка) та будинок побуту (с. Погребнякове). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза) і тех. (соняшник, цукр. буряки) культур та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1980 становила 87,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 77,7 тис. га. У Н. р.—

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА ГІМНАЗІЯ

Новгород-Сіверський. Спасо-Преображенський монастир. Надбрамна дзвіниця. Кінець 17 ст.

10 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Куцівка. Автомоб. шляхів — 183 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 20 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 19 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 10 будинків культури, 20 клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка, 25 б-к. У с. Верблюжці (тепер с. Погребнякове Н. р.) народився укр. рад. парт. і держ. діяч П. Л. *Погребняк*. У Н. р. видається газ. «Маяк комунізму» (з 1935). *В. І. Ткачук.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ГІМНА́ЗІЯ — один з найстаріших середніх навч. закладів дореволюц. України. Засн. 1804 на базі головного нар. уч-ща, відкритого 1789. Довгий час була центром освіти кол. Чернігів. губ. В різні роки гімназію закінчили відомі діячі науки і освіти М. О. *Максимович*, К. Д. *Ушинський*, П. П. *Заблоцький-Десятовський*, революціонери-народники О. Д. *Михайлов* і О. І. Баранников, письменник П. *Куліш* та ін. У 1869—71 в ній навчався революціонер-народник і винахідник М. І. *Кибальчич*, який був організатором видання рукописного журналу «Винт», бібліотечного гуртка і нелегальної бібліотеки. *Б. Н. Митюров.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДРУКА́РНЯ. Засн. 1674 у *Спасо-Преображенському соборі* в Новгороді-Сіверському на кошти черніг. архієпископа Л. *Барановича*. Тех. керівником був С. *Ялинський*. Більшість видань Н.-С. д. становлять полемічні та моралізаторські твори Л. Барановича й І. *Галятовського*. Тут надруковано також «Анфологіон», вірш О. Бучинського «Чигирин...» про героїчну оборону міста від тур.-тат. військ 1677, букварі та ін. навч. посібники. В 1679 устаткування Н.-С. д. перевезено до Чернігова, де засн. *Чернігівську друкарню*. *Я. Д. Ісаєвич.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА СТОЯ́НКА — поселення кінця оріньяко-солютрейської пори (епохи) пізнього *палеоліту* на високому правому березі Десни, на території сучас. м. Новгорода-Сіверського Черніг. обл. Виявлена 1933, досліджувалась 1935—38 і 1954. Культурні залишки залягали під навісами і в гротах великих піскових брил (скель), які, напевно, були житлами й сховищами мешканців Н.-С. с. Знайдено крем'яні різці, скребки, вістря. Унікальними крем'яними виробами є три великі знаряддя — гігантоліти. Інтерес становить також ребро мамонта, орнаментоване численними лінійними насічками. Знайдено кілька уламків черепа пізньопалеолітичної людини та численні кістки тварин.

Літ.: Підоплічко І. Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. В кн.. Палеоліт і неоліт України, т. 1. К. 1947.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — одне з удільних князівств *Чернігово-Сіверської землі*. Див. *Сіверське князівство.*

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Лівобережній Україні в кінці 18 ст. Створене 1782 з території кол. *Стародубського полку* та окремих частин кол. Чернігівського і Ніжинського полків. Складалося з 11 повітів. Адм. ц. намісництва був Новгород-Сіверський. За ревізією 1782 у Н.-С. н. було 11 міст, 20 містечок, 2186 ін. населених пунктів з населенням 371 046 душ чоловічої статі. В 1791 Конотопський і частину Коропського повітів було включено до *Чернігівського намісництва*. За указом Павла I від 12 (23).XII 1796 про поділ Рос. д-ви на губернії Н.-С. н. 1797 було ліквідовано, а його гериторія ввійшла до складу *Малоросійської губернії*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Десні (прит. Дніпра). Залізнична станція, пристань. Відомий з 1044. З 1098 Н.-С.— центр удільного князівства *Київської Русі*. В 1356 його загарбала феод. Литва. Після рос.-лит. війни 1500—03 — у складі Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* місто відійшло до шляхет. Польщі. В 1620 йому надано *магдебурзьке право*. В 1654 Н.-С. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1904 в місті виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Н.-С. (26.VIII 1941—16.IX 1943) в районі діяв партизанський загін на чолі з Г. С. *Артозєєвим*. У місті — асфальтовий, буд. матеріалів, льонообр., сироробний і прод. товарів з-ди, птахокомбінат, бавовноткацька ф-ка, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт пам'ятки: Успенська церква (кін. 17 — поч. 18 ст., дзвіниця — 1820), дерев'яна церква Миколи (1760); ансамбль Спасо-Преображенського монастиря (засн. в 11 ст.), до якого входять: надбрамна дзвіниця кін. 17 ст., Петропавлівська церква з трапезною (17 ст.), бурса (1657—67), келії (17 ст.), корпус настоятеля (17 ст.) з прибудованою Іллінською церквою (1785—95); собор Спаса (1791—96, арх. Дж. Кваренгі; під собором виявлено рештки Спасо-Преображенського собору, кін. 12 — поч. 13 ст.; іл. див. до ст. Дж. *Кваренгі*, т. 5, с. 83), ряд будівель у стилі *класицизму* (Тріумфальна арка, 1786; торговельні ряди, поч. 19 ст.; гімназія, 1808).

Новгород-Сіверський. Пам'ятник воїнам-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. 1971.

У Н.-С. народився укр. і рос. скрипаль і композитор Г. А. *Рачинський*, навчались у 20-х рр. 19 ст. укр. історик і філософ М. О. *Максимович*, у 30-х рр. 19 ст.— рос. педагог К. Д. *Ушинський*, у 60-х рр. 19 ст.— революц. народники М. І. *Кибальчич* і О. Д. *Михайлов*, працював укр. фольклорист і етнограф О. В. *Маркович*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Черніг. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,8 тис. км². Нас. 50,1 тис. чол. (1980). У районі — 99 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новгород-Сіверський*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами і балками. Корисні копалини: крейда, вапняки, торф. Річки — *Десна* та її притоки Судость і Вара. В заплаві Десни — озера. Грунти підзолисті. Розташований у зоні мішаних лісів. Площа лісів (сосна, береза, дуб) 59 тис. га. Найбільші підприємства району: новгород-сіверські сироробний і льонообробний з-ди, бавовноткацька ф-ка, птахокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Новгород-

Новгород-Сіверський. Торговельні ряди. Початок 19 ст.

Сіверський), будинок побуту. С. г. району спеціалізується на виробн. м'яса і молока та вирощуванні зернових (озима пшениця й озиме жито), картоплі й льону. Площа с.-г. угідь 1980 становила 107,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,0 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,2 тис. га. У Н.-С. р.— 26 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична станція Новгород-Сіверський. Автомобільних шляхів — 412 км, у т. ч. з твердим покриттям — 182 км. У районі — мед. уч-ще (Новгород-Сіверський), 52 заг.-осв., музична, спорт. і однорічна с.-г. школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 22 будинки культури, 31 клуб, 2 кінотеатри, 59 кіноустановок, 51 б-ка, краєзнавчий музей. У с. Бириному Н.-С. р. народився укр. фольклорист О. Ю. *Андрієвський,* в с. Вороб'ївці — вітчизняний хірург і анатом І. В. *Буяльський* та герой громадян. війни на Україні Т. В. *Черняк,* у с. Лісконогах — рад. економіст Я. Г. *Фейгін.* У Н.-С. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1919).

М. П. Золотоноша.

НОВГОРО́ДСЬКА ЗЕМЛЯ́ — північна частина території Давньої Русі, що була населена *ільменськими слов'янами*. Центром Н. з. був басейн озера Ільмень, річок Волхова, Ловаті, Мсти та Мологи з їхніми притоками. Н. з. включала також значні володіння Новгорода в басейнах річок Онеги, Пн. Двіни, Мезені, Печори і на Пн. сягала Білого моря, на Сх.— Уральських гір. Н. з. поділялася на п'ять частин (п'ятин): Бєжецьку, Водську, Деревську, Обонезьку, Шелонську. Внаслідок феод. роздробленості Київської Русі відбулося (1136) політ. відокремлення Н. з. (див. *Новгородська феодальна республіка*).

НОВГОРО́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 5.VII 1944. Розташована на Зх. Європ. частини СРСР. Площа 55,3 тис. км². Нас. 725 тис. чол. (1980). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, білоруси та ін. Міськ. нас.— 66%. Поділяється на 21 район, має 10 міст і 21 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Новгород*. Нагороджена орденом Леніна (1967).

Зх. частина Н. о. зайнята Приільменською низовиною, східна — Валдайською височиною (заввишки до 296 м, г. Рижоха). На Пн. Сх.— Тіхвінське пасмо (заввишки до 280 м). Корисні копалини: буре вугілля, торф, вогнетривкі й буд. глини, вапняки, кварцові піски, мінеральні фарби, боксити. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —7,5 до —10,2°, липня +16,5, +17,5°. Опадів 700—800 мм на рік. Найбільші ріки — *Волхов* (витікає з оз. *Ільмень*), Шелонь, Ловать, Мста (впадають в це озеро). Крім оз. Ільмень, на тер. Н. о. розташовані озера Валдайське, Пірос, Вельє та багато ін. Грунти переважно підзолисті. Н. о. розташована в зоні хвойних лісів, якими зайнято понад 50% її тер. Подекуди трапляються *діброви*. Значні площі зайняті луками і торф'яними болотами. Провідна галузь пром. комплексу Н. о.— точне машинобудування й металообробка. Розвиваються хім., лісова, скляна і фарфоро-фаянсова, легка та харч. пром-сть. Гол. маш.-буд. підприємства розміщені в Новгороді (об'єднання «Волна», «Планета», «Элкон», «Комплекс»). Є підприємства хімічного машинобудування, виробництво приладів і медичних інструментів (Стара Руса), верстатів-автоматів для деревообр. пром-сті (Боровичі) та ін. Хім. пром-сть представлена виробн. азотних добрив та скловолокна (Новгород). Гол. центри деревообр. й целюлозно-паперової пром-сті — Парфіно, Окуловка, Боровичі, Чудово, Пестово. В м. Боровичах — комбінат вогнетривів (працює на місц. сировині). Виготовлення фарфоро-фаянсових виробів у селищах Краснофарфорному та Пролетарії. Значна кількість підприємств легкої (льонообробні, швейні, трикотажні) та харч. пром-сті. Збереглися кустарні промисли — виготовлення доріжок, виробів з бересту, металу; різьблення на дереві. У смт Крестцях — ф-ка «Крестецька строчка» по виготовленню строчковишитих виробів. Добування торфу. С. г. спеціалізується на льонарстві та м'ясо-мол. скотарстві. Вирощують зернові (ячмінь, пшениця, жито, овес), картоплю, овочі, кормові культури. Розводять велику рогату худобу, овець, свиней і птицю. Н. о. перетинає з-ця Москва — Ленінград, є також лінії: Бологоє — Псков, Ленінград — Дно, Луга — Новгород. Використовуються автомоб. та водні шляхи. В області — політех. і пед. ін-ти, 14 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр у Новгороді. Музеї: Новгородський держ. об'єднаний історико-архіт. і худож. музей-заповідник з філіалами (музей народного дерев'яного зодчества «Вітославлиці» у Новгороді, краєзнавчі музеї в містах Стара Руса, Валдай, Боровичі; меморіальні будинки-музеї Ф. М. Достоєвського в Старій Русі, М. О. Некрасова та Г. І. Успенського в м. Чудово, Музей-садиба О. В. Суворова у с. Кончанському-Суворовському). На тер. області — 7 санаторіїв, у т. ч. бальнеогрязьовий у Старій Русі. Гол. центри туризму: Новгород, Стара Руса, Валдай (пам'ятка архітектури 17 ст. Іверський монастир на одному з островів Валдайського озера).

НОВГОРО́ДСЬКА СУ́ДНА ГРА́МОТА» — судовий кодекс *Новгородської феодальної республіки* 15 ст., присвячений судоустрою та судопереведенню у Великому Новгороді. Джерелами «Н. с. г.» були окремі статті *«Руської правди»* і місц. новгородське право. Дійшла до нас у редакції 1471 в єдиному списку (без кінця). Досліджував «Н. с. г.» М. Ф. *Владимирський-Буданов*. Грамота визначала компетенцію судів архієпископа, посадника, тисяцького та ін. осіб, розглядала різні суд. казуси. Особливу увагу приділяла розглядові зем. спорів. Охороняла інтереси пануючих верств населення, зокрема бояр, відобразила політику Івана III. «Н. с. г.» є одним з джерел пізніших *уставних грамот* і *Судебника 1497*.

НОВГОРО́ДСЬКА ФЕОДА́ЛЬНА РЕСПУ́БЛІКА — феод. держава (1136—1478) з столицею в Новгороді, що виникла в результаті феод. роздробленості *Київської Русі*. Тер. Н. ф. р. весь час розширювалась і в 15 ст. простягалася від Балтійського м. до Пн. Уралу і від Баренцового м. до верхів'я Волги. Гол. заняттями осн. населення Н. ф. р.— феодально залежного селянства — були землеробство і скотарство. Розвинуті були також лісові промисли, льонарство, видобування солі й виплавляння заліза. Міста Новгород, Стара Руса, Ладога, Торжок, Орєшек та ін. являли собою значні ремісничі центри. Жорстока експлуатація селян і міськ. ремісників боярами і монастирями призводила до численних повстань міської бідноти й селян (зокрема, 1136, 1207, 1228—29, 1270, 1418, 1446—47). Новгородські купці мали

НОВГОРОДСЬКА ШКОЛА АРХІТЕКТУРИ ТА ЖИВОПИСУ

Новгородська школа архітектури та живопису.
Богоматір Знамення. Розпис церкви Спаса на Нередиці в Новгороді. 1198.
Чудо Георгія про змія. Розпис церкви Георгія на Старій Ладозі. Близько 1167.

Новгородська школа архітектури та живопису.
Церква Спаса на Нередиці в Новгороді. 1198.

широкі торг. зв'язки з ін. землями та зарубіж. країнами. Зокрема, через Київ вони вели торгівлю з *генуезькими колоніями Північного Причорномор'я*. Будучи за монголо-тат. іга деякий час залежною від *Золотої орди*, Н. ф. р., проте, зберігала свою екон. і політ. могутність. За своїм держ. ладом Н. ф. р. була аристократичною боярською республікою на чолі з архієпископом. Найвищий орган влади — новгородське *віче*. Фактично влада була в руках боярства. В 13—15 ст. населення Н. ф. р. вело боротьбу проти агресії нім., швед. і дат. загарбників. Новгородці на чолі з кн. *Олександром Невським* розбили в *Невській битві 1240* війська швед. феодалів, а в *Льодовому побоїщі 1242* — нім. лицарів. У серед. 15 ст. моск. великокнязівський уряд ліквідував політ. незалежність Новгорода. В 1478 тер. Н. ф. р. відійшла до складу Рос. централізованої держави.

Висока культура Н. ф. р. розвивалася на основі культури, створеної в період розквіту Київ. Русі. Під час розкопок у Новгороді знайдено численні *берестяні грамоти*. Новгород був значним центром літописання (див. *Новгородські літописи*), образотворчого мистецтва (див. *Новгородська школа архітектури та живопису*).

Літ.: Лихачёв Д. С. Новгород Великий. Очерк истории культуры Новгорода XI—XVII вв. М., 1959; Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV в. М.—Л., 1961; Хорошкевич А. Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV—XV веках. М., 1963.

НОВГОРО́ДСЬКА ШКО́ЛА АРХІТЕКТУ́РИ ТА ЖИВО́ПИСУ — одна з осн. шкіл давньорус. мистецтва. Склалася у *Новгороді* в період феод. роздробленості, на основі мистецтва *Київської Русі* і під впливом мистецтва народів, зокрема *Візантії*. В архітектурі 12 — 1-й пол. 13 ст. ця школа характеризується монументальністю та пластичністю форм, компактністю об'ємів і простотою композицій (Георгіївський собор Юр'євого монастиря, буд-во розпочато 1119; храми Спаса на Нередиці, 1198; Георгія на Старій Ладозі, 2-а пол. 12 ст., та ін.). Твори живопису цього періоду відзначаються емоційною виразністю образів, яскравістю кольорової гами, різкою графічністю бліків (фрески вищезгаданих храмів, ікони «Устюзьке благовіщення», ДТГ, Москва, «Ангел Злати власи», ДРМ, Ленінград, та ін.). У спорудах кін. 13 — поч. 14 ст. для більшої виразності архіт. композиції іноді застосовували елементи *романського стилю* (церква Успіння на Волотовому полі, 1352); в 2-й пол. 14 — на поч. 15 ст. вільне використання декоративних елементів поєднується з тектонічною ясністю об'ємів (церква Федора Стратилата, 1360—61). В живописі відчуваються одухотворена патетика, драматична експресія письма (фрески *Феофана Грека*, ікони «Флор і Лавр», «Битва новгородців з суздальцями, ДТГ). Н. ш. а. та ж. відіграла велику роль у розвитку рос. худож. культури.

Літ.: Лазарев В. Н. Искусство Новгорода. М., 1947; Лазарев В. Н. Новгородская иконопись. М., 1976; Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. М., 1968.

Ю. С. Асєєв.

НОВГОРО́ДСЬКЕ (до 1951 — Нью-Йорк) — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді, на р. Кривому Торці (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Фенольна. 13,0 тис. ж. (1980). Цегельний завод, комбінат хлібопродуктів, відділення Костянтинівської райсільгосптехніки, Донецька протиерозійна дослідна станція, будинок побуту.

6 заг.-осв. і музична школи, лікарня. 7 клубів, 7 б-к. Виникло в кін. 18 ст.

НОВГОРО́ДСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1650 — одне з антифеод. міських повстань у Рос. державі в середині 17 ст. Гол. причиною Н. п. було загострення суперечностей між міською біднотою і заможними верствами. Приводом до Н. п. були підвищення цін і спекуляція уряду хлібом, що погіршило становище міської бідноти. Повсталі (більшість їх становили *посадські люди*, яких підтримали стрільці) в серед. березня розгромили двори «кращих» людей і скинули воєводу. Влада перейшла до обраних земських старост. Спроби повсталих зв'язатися з повстанцями у Пскові (див. *Псковське повстання 1650*) зазнали невдачі. Царське військо з допомогою заможної верхівки міськ. населення 13 (23). IV придушило повстання.

НОВГОРО́ДСЬКІ ЛІТО́ПИСИ — важливе джерело для вивчення суспільно-політ. історії рус. земель, особливо Новгородської землі 11—17 ст. Н. л. умовно поділяють на 5 зведень. Найдавнішим з них є складений на основі щорічних записів, що велися в Новгороді з 11 ст., Н. л. I (виклад подій доведено в ньому до 1330). До його складу включено коротку редакцію «*Руської правди*» і юрид. збірник. Наступним за хронологією є Н. л. IV, в якому висвітлювалися події не тільки з історії Новгорода, а й всієї Русі (в одних списках до 1443, в інших — до 1473). Осн. частина Н. л. V доведена до 1446. Н. л. II і III пізнішого походження (II — кін. 16 ст., III — кін. 17 ст.). Н. л. II містить відомості про час царювання *Івана IV*. В Н. л. III подано церк. історію Новгорода, а також багато відомостей з історії архітектури. Осн. частина його доведена до 1674.

НОВЕ́ — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, підпорядковане Кіровській райраді м. Кіровограда. Залізнична ст. Лелеківка. 3,1 тис. ж. (1980). Чавуноливарний і асфальтобетонний з-ди, комбінат великопанельного домобудування. Школа, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, бібліотека.

«НОВЕ́ ЖИТТЯ́» — щотижнева легальна газета, орган масової легальної революц. організації Зх. України «*Сельроб*». Виходило з 8.IV 1928 по 18.VIII 1929 в м. Хелмі (тепер ПНР). Було продовженням газ. «Наше життя». Призначалося для трудящих Холмщини, Волині, Полісся і Підляшшя. Газета боролася проти бурж. ідеології, пропагувала інтернаціоналізм, міжнар. пролет. солідарність, закликала трудящих до антифашист. боротьби. Вона знайомила з життям трудящих Рад. Союзу, закликала до возз'єднання з Рад. Україною. «Н. ж.» було заборонено урядом бурж. Польщі.

«НОВЕ́ ЖИТТЯ́» — щотижнева газета, орган ЦК Культурного союзу укр. трудящих ЧССР. Виходить у м. Пряшеві (з 1951) укр. мовою. Газета інформує про соціалістичне будівництво в країні, висвітлює соціальне, культурно-освітнє життя і побут населення укр. походження в ЧССР, чехословацько-рад. зв'язки, вміщує матеріали про життя на Рад. Україні, художні твори.

НОВЕ́ І СТАРЕ́ — філософські категорії, які відображають перехід від одного якісного стану до іншого в процесі розвитку. С т а р е — те, що перестало бути необхідним і гальмує дальший розвиток. Воно змінюється н о в и м, яке має майбутнє. У процесі розвитку Н. і с. перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Поява нового завжди є стрибком, завершенням старих суперечностей і початком нових. Нова якість, заперечуючи стару, не знищує її цілком. При цьому *заперечення* виступає як момент зв'язку, розвитку, з удержанням усього позитивного (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 192). Проте не все, що виникає, є новим. Нове характеризується особливими рисами: воно є закономірним наслідком попереднього розвитку; нове вбирає все багатство, все позитивне старого; перетворює спадщину старого у відповідності з умовами, що змінилися; набуває таких властивостей, елементів зв'язку, які прискорюють рух уперед. Нове, що виникло,— це невитрачена можливість дальшого прогресивного розвитку. Всі ці особливості породжують нездоланність нового, прогресивного в розвитку. Становлення нового в природі й суспільстві відбувається не однаково. В суспільстві завдяки наявності свідомості створюється можливість сприяти появі і становленню нового, або, навпаки, гальмувати цей процес. Революц. сили активно сприяють утвердженню нового, прогресивного.

В. І. Плотников.

«НОВЕ́ МИСТЕ́ЦТВО» — щотижневий ілюстрований журнал. У 1925—26 — орган Управління відділу мистецтв Головполітосвіти УРСР, 1927—28 видання відділу мистецтв управління політосвіти УРСР. Виходив у Харкові. Висвітлював питання театрального, музичного, образотворчого та кіномистецтва. У «Н. м.» друкувалися, зокрема, фейлетони Остапа Вишні, малюнки О. *Довженка*.

НОВЕ́ЛА (італ. novèlla, букв.— новина) — невеликий за обсягом жанр художньої прози. Див. *Оповідання*.

НОВЕ́ЛА (від лат. novellae leges — нові закони) у п р а в і — історико-правовий термін, що позначає сукупність законів, виданих після закінчення *кодифікації*, які до-

повнюють або змінюють будь-які з встановлених нею норм права. З'явилися під час перших кодифікацій римського права. Закони, видані після опублікування кодексу імператора Сх. Римської імперії Феодосія (438), дістали назву «Новели Феодосія». Широко відомі також новели Юстініана у Візантії. Спочатку збірники Н. видавали в приватному порядку. Згодом (за середньовіччя) вони ввійшли до зводу римського права (див. *Корпус юріс цівіліс*). Умовно термін «новела» в теорії права застосовується й для позначення нововведень у попереднє законодавство (напр., для нових положень у тому чи ін. кодексі порівняно з попереднім).

Н. С. Прозорова.

НОВЕ́Р (Noverre) Жан Жорж (29. IV 1727, Париж — 19.X 1810, Сен-Жермен-ан-Ле) — франц. балетмейстер. Працював у Парижі (в оперному театрі, 1776—80) та Лондоні (1755—57, 1781—94). Поставив понад 80 балетів. Заклав основи сучас. балету. В своїй праці «Листи про танець і балети» (1759) обстоював принципи балету-п'єси, створюваного в співдружності композитора, хореографа та художника.

НО́ВИЙ (Nový) Карел (справж. прізв.— Новак; 8.XII 1890, Бенешов — 23.XI 1980, Прага) — чес. письменник, нар. митець ЧССР (з 1960). В л-ру вступив зб. оповідань «Дорога життя» (1919). У романі «Містечко Раньков» (1927) показав життя провінції. Визнання Н. принесла трилогія «Залізне коло» (романи «Хутір Кршешин», 1927; «Серце серед бурі», 1930; «Обличчям до обличчя», 1932), в якій реалістично змалював життя селян в умовах бурж. суспільства. Гострі соціальні проблеми порушив у романах «Гроші» (1931), «Хочемо жити» (1933), «На роздоріжжі» (1934). Події 1-ї світової війни відобразив у романі «Замах» (1935). Середньовічній історії Чехії присвятив роман «Лицарі й розбійники» (1940). В роки фашист. окупації був кинутий до концтабору. Значне місце в повоєнній творчості Н. займає роман «Полум'я і вітер» (1959) — про долю молодого покоління початку 20 ст. Писав книги для дітей.

Тв.: Укр. перекл.— Мандрівний мисливець. К., 1968; Рос. перекл. — На распутье. М., 1962; Пламя и ветер. М., 1965; Мы хотим жить. М., 1970.

В. А. Моторний.

НОВИ́Й АФО́Н — кліматичний приморський передгірний курорт в Гудаутському р-ні Абх. АРСР. Лікувальні фактори — кліматотерапія, морські купання. Показання: хвороби органів дихання нетуберкульозного характеру, деякі захворювання нервової й серцево-судинної систем, порушення обміну речовин, *анемії*. Санаторій, турбази, пансіонати.

НОВИ́Й БИ́КІВ — селище міського типу Бобровицького р-ну Чернігів. обл. УРСР. Розташований на р. Супої (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Кобижча. 2,7 тис. ж. (1980). У селищі — цукр. з-д, середня школа, лікарня, клуб. Відомий з 2-ї пол. 16 ст.

НОВИ́Й БУГ — місто Микол. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Новий Буг. Виник у 2-й пол. 18 ст. як поселення Куца Балка. Пізніше мало назви Семенівка, Новопавлівка. З 1832 дістало назву Н. Б. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1961 Н. Б.— місто. У місті — сироробний, консервний, хлібний, комбікормовий, конопляний з-ди, хлібопродуктів комбінат, швейний цех вознесенського виробничого об'єднання «Южанка», цех Микол. меблевої ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Технікум механізації та електрифікації с. г., пед. уч-ще, 8 заг.-осв., музична і спорт. школи; лікарня, поліклініка. 4 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 7 б-к, істор. музей. В Н. Б. народились укр. рад. поет і літературознавець С. А. *Крижанівський*, скульптор В. Х. *Федченко*.

«НОВИ́Й ГУМАНІ́ЗМ» — ідеалістична школа в естетиці і літературознавстві США, очолювана професором Гарвардського ун-ту І. Беббітом, філософом П. Е. Мором і поетом Т. Х'юмом. Найактивніше діяла у 10—30-х рр. 20 ст. «Неогуманісти» осуджували гуманізм епохи *Відродження*, вважаючи його відповідальним за індивідуалізм бурж. суспільства 20 ст. Романтизм вони критикували як апофеоз індивідуалізму, а соціально-критичний реалізм (Т. Драйзер, К. Сендберг, С. Льюїс) — за його підкреслену увагу до соціальних умов життя людини. «Неогуманісти» вважали людину від природи суперечливою істотою, якій притаманне не так добро, як зло, всіляко підкреслювали роль розуму й самодисципліни у процесі самовдосконалення особистості — єдиного, на їхню думку, засобу збереження цивілізації. На грунті «Н. г.» виникла літ. течія «*Нова критика*».

Т. Н. Денисова.

НОВИ́Й ЗАВІ́Т — частина *Біблії*, яку, на відміну від *Старого завіту*, визнає за «священне писання» лише *християнство*, основи віровчення і моралі якого він викладає. Богослов'я приписує авторство Н. з. найближчим учням Ісуса Христа, проте наукою доведено, що текст Н. з. складався поступово в 1—2 ст. (остаточно затверджений церквою в 4 ст.). Н. з. включає 27 книг (4 *євангелія*, «Діяння святих апостолів», 21 «Послання апостолів» та «Одкровення Іоанна Богослова», або *Апокаліпсис*).

НОВИ́Й ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ТЕА́ТР— товариство акторів. Засн. 1919 на базі *Тернопільського українського драматичного театру* та групи акторів *Театру товариства «Руська бесіда»* зі Львова. Худож. керівництво колективу здійснювали режисери *А. Бучма*, В. *Калин*, М. *Бенцаль*.

Н. л. т. гастролював у Чорткові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Проскурові (тепер Хмельницький), Вінниці та ін. Актори: Я. *Бортник*, М. *Крушельницький*, К. *Рубчакова*, І. *Рубчак*, Т. Демчук, С. Зубрицький, П. Сорока, Г. Юрчакова, Н. та К. Пилипенки, зав. муз. частиною — Б. *Крижанівський*. В репертуарі вистави: «Зимовий вечір» М. Старицького, «Невольник» і «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Суєта», «Мартин Боруля», «Безталанна», «Бондарівна» І. Карпенка-Карого; «Ведмідь» А. Чехова, «Молодість» М. Гальбе, «Мірандоліна» К. Гольдоні та ін. Внаслідок об'єднання в січні 1920 Н. л. т. з групою акторів кол. «*Молодого театру*» на чолі з Г. *Юрою*, які працювали у Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка, у Вінниці засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка (тепер — *Київський український драматичний театр* імені І. Франка).

П. К. Медведик.

НОВИ́Й МІЖНАРО́ДНИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПОРЯ́ДОК — програма молодих політично незалежних держав щодо перебудови міжнар. економічних відносин, висунута в умовах загострення кризи системи імперіалістичної експлуатації паливно-сировинних і трудових ресурсів країн, що розвиваються. Зафіксована в документах 6-ї спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань сировини та розвитку (травень 1974). Програма включає вимоги політ., екон., правового характеру. Н. м. е. п. пропонує дотримуватись у міжнар. відносинах принципів суверенної рівності д-в, тер. цілісності, невтручання у внутр. справи. Обов'язковою вимогою д-в, що стали на шлях нац. незалежності, є право кожної країни на самовизначення, вибір соціально-екон. системи, право контролю над своїми госп. ресурсами. У проектах Н. м. е. п. відображено проблеми, які стоять перед молодими країнами Азії, Африки та Лат. Америки. Одна з найгостріших — проблема справедливих відносин у галузі *зовнішньої торгівлі*. Оскільки існує великий розрив між цінами на сировинні товари, які експортують молоді незалежні д-ви, та цінами на пром. товари, що надходять у ці країни з розвинутих капіталістичних д-в, країни, що розвиваються, пропонують запровадити систему індексації цін на сировину щодо цін на пром. товари, щоб встановити справедливе співвідношення між ними. Серед реформ, які намагаються провести в галузі зовн. торгівлі,— ліквідація тарифних і нетарифних бар'єрів у розвинутих країнах для товарів країн, що розвиваються, розвиток пром-сті по обробці й переробці сировини у цих країнах, створення міжнар. запасів сировини та міжнар. фонду фінансування їх. Прямим наслідком політики імперіалістичних країн є зовн. заборгованість молодих незалежних країн, що на кін. 1979 становила понад 360 млрд. дол. (за даними 11-ї спец. сесії Генеральної Асамблеї ООН з екон. питань 1980). У зв'язку з цим одним з положень проектів Н. м. е. п. є вжиття заходів, спрямованих на усунення зовн. заборгованості. В умовах *науково-технічної революції* високий ступінь монополізації ринку технології зумовлює залежність країн, що розвиваються, від імперіалістичних д-в при одержан-

А. Г. Новиков.

Г. Т. Новиков.

М. І. Новиков.

ні нової техніки і технології. Тому пропонується розширити допомогу країнам, що стали на шлях нац. незалежності, у розвитку їхнього науково-технічного потенціалу, відкрити їм доступ до найновіших досягнень науки і техніки. У проектах Н. м. е. п. зафіксовано вимоги д-в «третього світу» щодо перебудови світ. валютної та кредитної систем, створення власних нац. валют, надання країнам, що розвиваються, продовольчої допомоги. Проекти Н. м. е. п. мають антимонополістичну спрямованість. В них ставиться питання про обмеження, а потім і ліквідацію засилля *міжнародних монополій* в економіці слаборозвинутих країн Азії, Африки та Лат. Америки. Осн. положення Н. м. е. п. активно підтримують країни світової *соціалістичної співдружності*.

Л. О. Канищенко.

«НО́ВЫЙ МИР» — щомісячний літ.-художній і громадсько-політ. журнал. Орган Спілки письменників СРСР. Виходить з січня 1925 у Москві. Першими редакторами були А. Луначарський, Ю. Стеклов, І. Скворцов-Степанов; з 1926 редактори журналу — В. Полонський (1926—31), К. Симонов (1946—50, 1954—58), О. Твардовський (1950—54; 1958—70), В. Косолапов (1970—74), С. Наровчатов (1974—81). «Н. м.» публікує й твори представників багатонац. рад. л-ри. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

НОВИ́Й ОРЛЕА́Н — місто на Пд. США, в штаті Луїзіана. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт у дельті р. Міссісіпі, за 175 км від її впадіння в Мексіканську зат. Аеропорт. 581 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша нафтопереробна, хім. (особливо виробн. синтетичного каучуку й продуктів осн. хімії) та харч. (очищення цукру, переробка продуктів тропічного землеробства, що надходять з країн Лат. Америки) пром-сть. Виробн. глинозему та виплавка алюмінію. Суднобудування й судноремонт. Підприємства авіакосмічної, військової, деревообр., паперової, швейної галузей. 5 ун-тів. Ін-т по вивченню Мексіки та країн Центр. Америки. Н. О. засн. 1718. У 18 і 1-й пол. 19 ст.— один з центрів работоргівлі.

НОВИ́Й ПІВДЕ́ННИЙ УЕ́ЛЬС — штат на Пд. Сх. Австралії. Площа 801,4 тис. км². Нас. 4,7 млн. чол. (1973). Адм. ц.— м. Сідней. У межах штату розташована столиця Австралії — м. *Канберра*. Поверхня переважно рівнинна. На Сх.— Великий Вододільний хр. Найбільша ріка — Муррей з прит. Дарлінг і Моурамбіджі. Поширена напівпустельна чагарникова *савана*, на схилах гір та узбережжі — ліси. Економічно найрозвинутіший штат країни. Видобування вугілля, руд, свинцю, цинку, срібла, міді, титану. Значні чорна й кольорова металургія. Автомобіле-, авіа-, локомотиво- й суднобудування, виробн. с.-г. машин, залізничного устаткування. Підприємства вовняної, м'ясохолодобійної, борошномельної, м'ясоконсервної, сироробної та ін. галузей. Пром-сть зосереджена гол. чин. на узбережжі у великих містах Сіднеї, Ньюкаслі, Порт-Кемблі, Вуллонгонзі. З с.-г. культур вирощують пшеницю, овес, ячмінь, кукурудзу, цукр. тростину, бавовник. Значні площі зайняті пасовищами. Розвинуте тваринництво м'ясо-мол. напряму. Судноплавство по р. Муррей. Гол. мор. порти — Сідней, Ньюкасл, Порт-Кембла.

НОВИ́Й РОЗДО́Л — місто Миколаївського р-ну Львів. обл. УРСР, за 25 км від залізнич. ст. Миколаїв-Дністровський. Засн. 1953 в зв'язку з будівництвом сірчаного комбінату. З 1965 Н. Р.— місто. У місті — роздольське виробниче об'єднання «Сірка», комбінат буд. матеріалів, рем.-механіч. з-д та ін. Будинок побуту. Політехнікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, лік. містечко. Палац культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

«НОВИ́Й РОМА́Н» — течія в бурж. літературі середини 20 ст. Див. *«Антироман»*.

НОВИ́Й САД — місто на Пн. Сх. Югославії, в Соціалістичній Республіці Сербії, адм. ц. автономного краю *Воєводина*. Значний порт на Дунаї, вузол автошляхів, залізнична станція. 152 тис. ж. (1972). Провідна галузь г-ва — машинобудування (с.-г. машини, верстати, інструменти, приладо-, літако- та суднобудування). Підприємства електротех., хім., зокрема фарм., шкір.-взут., текст., харч. пром-сті. Важливий ринок с.-г. продукції. Ун-т. Музей Воєводини, картинна галерея. Одне з місць поселення українців у Югославії. В Н. С.— школа з укр. мовою навчання, видавництво «Руське слово».

НОВИ́Й СВІ́Т — селище міського типу Старобешівського р-ну Донец. обл. УРСР, на березі Старобешівського водосховища, за 6 км від залізнич. ст. Менчугове. 9,6 тис. ж. (1980). У селищі — *Старобешівська ДРЕС* імені В. І. Леніна, з-ди «Буддеталь» та хлібний, Старобешівське відділення Донец. рибокомбінату, будинок побуту. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Засн. 1954 у зв'язку з будівництвом ДРЕС.

НОВИ́Й СТИЛЬ — див. *Григоріанський календар, Календар*.

НОВИ́Й ЯРИЧІВ — селище міського типу Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. УРСР, за 7 км від залізничної станції Борщовичі. 2,4 тис. ж. (1980).

У селищі — філіал львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність», комбінат комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомий з 1370.

НО́ВИК Катерина Йосипівна [н. 2 (14).XII 1898, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. геолог і палеоботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1946. Закінчивши Дніпроп. ін-т нар. освіти (1923), працювала викладачем у школі. З 1928 — наук. співробітник н.-д. кафедри геології при Дніпроп. гірничому ін-ті. З 1930 — наук. співробітник геол. музею АН УРСР, з 1934 — *Геологічних наук інституту* АН УРСР (1945—70 — зав. відділом). Осн. праці — з стратиграфії та палеоботаніки кам.-вуг. відкладів Європ. частини СРСР, історії геол. науки. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. *В. В. Пермяков.*

НО́ВИКОВ Анатолій Григорович [н. 18 (30).X 1896, Скопін, тепер Рязан. обл.] — рос. рад. композитор і громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1952. У 1927 закінчив Моск. консерваторію (клас Р. *Глієра*). Керував самодіяльними, армійськими хорами (20 — 30-х рр.), ансамблями пісні ВЦРПС, Всесоюзного радіо та ін. (1930—43). З 1958 — голова Всерос. хорового т-ва. Автор понад 50 пісень на слова рад. поетів («Росія», «Дороги», «Гімн демократичної молоді світу», «Вася-Васильок», «Смуглянка», «Марш комуністичних бригад»), муз. комедій «Лівша» (1957), «Коли ти зі мною» (1961), «Особливе завдання» (1965), «Василь Тьоркін» (1971); творів для духового оркестру, хору; музики до драм. вистав. У деяких піснях («Пісня про Котовського», цикл «Побратими») використав укр. нар. мелос. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948.

Літ.: Поляновский Г. А. Анатолий Новиков. М., 1976.

НО́ВИКОВ Анатолій Григорович (н. 5.VII 1927, м. Костянтинівка, тепер Донец. обл.) — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1957. В 1958 закінчив Держ. ін-т театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва). Працював у театрах Саратова, Брянська, Пермі, з 1972 — гол. режисер і директор Крим. рос. драм. театру ім. М. Горького (Сімферополь). Вистави: «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Чайка», «Дядя Ваня» А. Чехова, «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Вони були акторами» Г. Натансона та В. Орлова, «Щаблі» М. Зарудного, «Гамлет» У. Шекспіра та ін. Викладає в драм. студії при театрі. Держ. премія СРСР, 1977.

НО́ВИКОВ Володимир Михайлович [літ. псевд.— Кюннюк Урастиров; н. 26.IV (9.V) 1907, Еміський насліг, тепер Амгинського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. поет, нар. поет Якут. АРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1925. У першій зб. «В пробудженому краї» (1932) оспівав нових людей. Поема «Комуніст Семен» (1932) — про колективізацію с. г. Почуттям рад. патріотизму пройнята лірична поема «Баба Нужда і дівчина Свобода» (1936). Автор поетичної обробки нар. якут. епосу (олонхо) «Богатир тойон Джагарима на рижому коні» (1941); поеми «Північна райдуга» (1947), що відображає бойовий подвиг Героя Радянського Союзу якута Ф. Попова, який 1943 брав участь у форсуванні Дніпра, збірок «40 пісень» (1937), «Світлий струмок» (1969). Багато віршів Н. покладено на музику. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Любимые перелески. Стихи. Поэмы. Якутск, 1971. *Г. М. Васильєв.*

НО́ВИКОВ Гнат Трохимович [н. 20.XII 1906 (2.I 1907), с. Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ Дніпроп. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав 1919 шахтарем. З 1923 — робітник на металург. з-ді у Кам'янському. Після закінчення 1932 Дніпродзержинського металург. ін-ту працював нач. цеху, гол. енергетиком на з-ді у Ворошиловську (тепер Комунарськ), директором електростанції, гол. механіком Чимкентського свинцевого з-ду, директором з-ду в Саратові. В 1941—43 — секретар Саратовського обкому партії. В 1943—50 — нач. Гол. управління Наркомату, потім Мін-ва електростанцій СРСР. У 1950—54 — заст. нач. буд-ва Горьковської ГЕС. У 1954—58 — нач. управління буд-ва Кременчуцької ГЕС. У 1958 — заст. міністра електростанцій СРСР, з грудня 1958 — міністр будівництва електростанцій СРСР. У 1962 — міністр енергетики і електрифікації СРСР, з листопада 1962 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голови Держбуду СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

НО́ВИКОВ Іван Олексійович [1 (13).I 1877, с. Ільково Мценського повіту, тепер Орлов. обл.— 10.I 1959, Москва] — рос. рад. письменник. У 1901—08 працював у Києві. Друкуватися почав 1899. Писав романи («Між двома зорями», 1914, та ін.), повісті («Повість про коричневе яблуко», 1917), оповідання (зб. «Шукання», 1904), п'єси, сценарії, вірші. Найзначніші твори Н.— романи «Пушкін у Михайловському» (1936) і «Пушкін на півдні» (1943), об'єднані пізніше у книгу «Пушкін у вигнанні» (1947). Писав книги історико-літ. характеру — «„Слово о полку Ігоревім“ та його автор» (1938), «Пушкін і „Слово о полку Ігоревім“» (1951), «Письменник і його творчість» (1956) та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1966—67; Укр. перекл.— Оповідання Наталі Степанівни. Х., 1930; Пушкін у вигнанні. К., 1955.

НО́ВИКОВ Микола Васильович (н. 10.IV 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки і міцності матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1954. Закінчив (1954) Київ. політех. ін-т. У 1957—61 працював в Ін-ті металокераміки і спецсплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР, 1961—68 — консультантом і зав. сектором ЦК КП України. Заст. директора Ін-ту проблем міцності АН УРСР (1968—77), директор Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР (з 1977). Осн. праці — з проблем мех. коливань, міцності матеріалів і конструкцій в умовах низьких т-р. Розробив методи дослідження фізико-мех. властивостей моно- і полікристалів надтвердих матеріалів, композиційних матеріалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1973.

НОВИКО́В Микола Іванович [27.IV (8.V) 1744, родовий маєток Тіхвінське-Авдотьїно, поблизу села (тепер міста) Бронниць під Москвою — 31.VII (12.VIII) 1818, там же] — рос. просвітитель, письменник, журналіст, книговидавець. Видавав сатиричні журнали «Трутень» (1769—70), «Пустомеля» (1770), «Живописец» (1772—73), «Кошелёк» (1774), в яких викривав соціальні суперечності рос. суспільства 18 ст. З кін. 70-х рр. видавав філос. журн. «Утренний свет» (1777—80), «Детское чтение для сердца и разума» (1785—89), газ. «Московские ведомости» (1779—89, з додатками), а також навч. посібники, заг.-осв. книги з прикладних наук тощо. В кн. «Спроба історичного словника про російських письменників» (1772) значне місце приділив укр. письменникам, зокрема, Л. Барановичу, І. Галятовському, А. Радивиловському. Опублікував пам'ятки рос. історії та л-ри «Стародавня російська вівліофіка» (1773—75, 1788—91). Автор художніх (цикл сатиричних оповідань «Прислів'я російські», 1782), філос. та екон. («Про торгівлю взагалі», 1783, та ін.) творів. Педагогічні погляди виклав у трактаті «Про виховання і наставлення дітей. Для поширення загальнокорисних знань і загального благополуччя» (1783). В 1792 за просв. діяльність був ув'язнений на 15 років у Шліссельбурзькій фортеці; 1796 звільнений без дозволу продовжувати попередню діяльність. Видання Н. були відомі в Харкові, Києві, Полтаві, Ніжині та ін. За його допомогою відкрито цивільну друкарню при Київ. духовній академії (1787), створено у Глухові просв. центр, який очолили Я. Козельський і Ф. Гуманський. Видав підручник з рос. мови І. Переверзєва для українців (1787); у зб. «Повне нове зібрання російських пісень» вмістив 17 укр. пісень, у «Стародавній російській вівліофіці» — щоденник українського і російського письменника Димитрія Ростовського (див. *Туптало* Д. С.).

Тв.: Избранные сочинения. М.—Л., 1951; Избранные педагогические сочинения. М., 1959. *Е. Г. Гайнцева.*

НО́ВИКОВ (Novicov) Міхай (н. 27.VIII 1914, Одеса) — рум. літературознавець, письменник, громад. діяч. Професор Бухарест. ун-ту. Член Рум. компартії з 1932. За королівського режиму перебував 1934 і 1935—40 в ув'язненні. Н. належать книги «За літературу нового життя» (1953), «Реалізм. Критичний реалізм. Соціалістичний реалізм» (1961), «Література і життя» (1965), «Російська радянська література» (1975), «Михайло Шолохов» (1977). У кн. «Російські письменники» (1972) досліджує творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Герцена, С. Єсеніна у зв'язках із рум. літературою. Автор праць про Т. Шевченка і рум. літературу. Збірки: «Оповідання про Дофтану» (1957), «Народження пісні» (1964).

Тв.: Рос. перекл.— Конец Дофтаны. Рассказы бывшего политзаключённого. М., 1963. *О. С. Романець.*

НО́ВИКОВ Олександр Олександрович [6 (19). XI 1900, с. Крюково, тепер Нерехтського р-ну Костром. обл.— 3.XII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Головний маршал авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. З 1933 — у ВПС Рад. Армії, 1938 — нач. штабу ВПС Ленінгр. військ. округу. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 — нач. штабу ВПС Пн.-Зх. фронту. З 1940 — команд. ВПС Ленінгр. військ. округу. З поч. Великої Вітчизн. війни — команд. ВПС Пн. (з серпня 1941 — Ленінгр.) фронту, в лютому — квітні 1942 — 1-й заст. команд., 1942—46 — команд. ВПС Рад. Армії (одночасно 1942—43 — заст. наркома оборони СРСР). З 1953 — команд. Далекосяжною авіацією, 1954—55 — заст. головкома ВПС. З 1956 — у запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

О. О. Новиков.

НО́ВИКОВ Петро Сергійович [15 (28).VIII 1901, Москва — 9.I 1975, там же] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1960). Закінчив Моск. ун-т (1925). У 1929—34 працював у Моск. хім.-технологічному ін-ті, з 1934 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1957 керував відділом матем. логіки). Осн. праці стосуються теорії множин, матем. логіки та алгебри. Створив один з методів дослідження проблем дескриптивної теорії множин (т. з. «принцип порівняння індексів»). Одержав важливі результати в проблемі *континууму* і близьких до неї проблемах потужності та вимірності проективних множин. Створив метод доведення несуперечливості формальних систем, заснований на понятті регулярної формули. Довів нерозв'язність проблеми тотожності, спряженості та ізоморфізму в теорії груп. Разом з своїми учнями розв'язав відому проблему Бернсайда про періодичні групи. Створив школу матем. логіки в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Ленінська премія, 1957.

П. С. Новиков.

НО́ВИКОВ Сергій Петрович (н. 15. XII 1949, Москва) — укр. рад. спортсмен, засл. майстер спорту з *дзю-до* (з 1974), олімпійський чемпіон у важкій ваговій категорії (1976). Чемпіон Європи (1973—74, 1976), чемпіон СРСР (1974—78). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

О. С. Новиков-Прибой.

НО́ВИКОВ-ПРИБО́Й (справж. прізв.— Новиков) Олексій Силович [12 (24).III 1877, с. Матвєєвське, тепер Сасовського р-ну Рязан. обл.— 29.IV 1944, Москва] — рос. рад. письменник. У 1899—1906 — матрос Балт. флоту. За політ. діяльність переслідувався цар. властями. Під час рос.-япон. війни 1904—05 брав участь в Цусімській битві. В 30-х рр. часто приїздив на Україну — був у Києві

В. П. Новинська.

О. П. Новицький.

Харкові, Одесі. Друкуватися почав 1906. Перша зб. «Морські оповідання» (1914, надрук. 1917). Писав твори в осн. з життя моряків («Море кличе», 1919; «Підводники», 1923; «Єралашний рейс», 1925; «Жінка в морі», 1926; «Солона купіль», 1929, та ін.). Кращий твір — істор. епопея «Цусіма» (ч. 1—2, 1932—35; 4-а ред. 1940, Держ. премія СРСР, 1941). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з нарисами і статтями про рад. флот, працював над романом «Капітан першого рангу» (ч. 1—2, 1942—44, незакін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1963; Избранное. М., 1979; У к р. п е р е к л.— В бухті «Відрада». Х., 1928; На вибоях. Х.—К., 1930; Морці з «Дельфіна». Х., 1930; Капітан першого рангу. Одеса, 1953; Цусіма. К., 1977.

Літ.: Красильников В. А. А. С. Новиков-Прибой. Жизнь и творчество. М., 1966; Карлов Л. До творчої історії романа Новикова-Прибоя «Цусіма» «Жовтень», 1954, № 7.

Л. І. Левандовський.

«НОВИ́НИ КІНОЕКРА́НУ» — щомісячний критико-публіцистичний ілюстрований журнал, орган Держ. комітету УРСР по кінематографії та Спілки кінематографістів України. Виходить з 1961. Публікує матеріали, присвячені проблемам кіно України, союзних республік, а також інформацію про зарубіжне кіно.

НОВИ́НСЬКА Віра Петрівна [н. 19. VII (1.VIII) 1900, Київ] — укр. рад. актриса муз. комедії (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. Виховувалась у сім'ї укр. акторів. На сцені — з 1908 (трупа Д. Гайдамаки). В 1919—29 працювала в театрах Краснодара, Баку, Тбілісі, Ростова, Ленінграда та ін. Працювала в театрах муз. комедії в Харкові (1929—34) та Києві (1935—72; з 1967 — театр оперети). Ролі: Сільва, Маріца («Сільва», «Маріца» Кальмана), Перікола, Еврідіка («Перікола», «Орфей у пеклі» Оффенбаха), Хівря, Софія («Сорочинський ярмарок», «Весілля в Малинівці» Рябова), Парася, Матвіївна («Трембіта», «Дівочий переполох» Мілютіна). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НОВИ́НСЬКИЙ Мстислав Олександрович [17.II (1.III) 1841, Новгород — 11 (24).I 1914, Петербург] — російський вет. лікар, основоположник експеримент. онкології. В 1874 закінчив вет. відділення петерб. Медико-хірург. академії. В 1875—77 провадив н.-д. роботу при зоохірург. кабінеті тієї ж академії. Після цього працював вет. інспектором на залізниці. Дисертація Н. (1877) присвячена перещепленню злоякісних пухлин (раку, саркоми) у піддослідних тварин. Н. теоретично обгрунтував можливість і здійснив таке перещеплення (первинне і вторинне).

НОВИ́ЦЬКИЙ Григорій Ілліч (р. н. невід.— п. після 1727) — укр. етнограф, дослідник Сибіру. Походив з укр. старшинської сім'ї. Навчався в *Київській академії*. Був полковником кінного охотського полку. Під час війни зі Швецією приєднався до Карла XII, але незабаром залишив табір швед. окупантів, повернувся з повинною. З 1709 за наказом Петра I жив у Москві. Але 1712 Н. було заслано до Сибіру. Н.— автор першої етнографічної праці про остяків (хантів) «Короткий опис про народ остяцький» (1715). Цю працю 1721 було видано (без зазначення автора) німецькою, 1884— рос. мовами.

Тв.: Краткое описание о народе остяцком. 1715. Новосибирск, 1941.

НОВИ́ЦЬКИЙ Іван Петрович [1844, м. Тараща, тепер Київ. обл. — 31.VII (12.VIII) 1890, Київ] — укр. бурж.-ліберальний історик, етнограф і журналіст. Н. в сім'ї чиновника. Навчався на історико-філологічному ф-ті Київ. ун-ту. Автор праць «Нарис історії селянського стану Південно-Західної Росії в XV—XVIII ст.» (1876), «Адам Кисіль — воєвода київський» (1885), «Довідковий словник юридичних термінів давньої актової мови Південно-Західної Росії» («Университетские известия». К., 1871, № 8; 1872, № 3). В своїх працях вказував на поміркованоліберальний характер нац. руху укр. буржуазії, відстоював ліберальні методи «умиротворення краю»; антифеод. рухи укр. селянства, зокрема рух під проводом У. *Кармалюка,* намагався зобразити як звичайні розбійницькі виступи.

НОВИ́ЦЬКИЙ Михайло Михайлович [8 (20).IX 1892, Ніжин — 29.III 1964, Київ] — укр. рад. літературознавець. Закінчив Петрогр. ун-т (1919). Автор праць про життя і творчість Т. Г. Шевченка: «Арешт Шевченка в 1859 р.» (1924), «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери», «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (обидві — 1925) та ін. За участю Н. здійснено текстологічну підготовку бл. 30 різних видань творів Шевченка, зокрема «Кобзаря» (рос. перекл., 1934), 10-томного (т. 7—10. К., 1961—64) і 6-томного (т. 1, 3. К., 1963) академ. видань повного зібрання творів поета. *Ф. К. Сарана.*

НОВИ́ЦЬКИЙ Олекса Миколайович [н. 7 (20). IV 1914, с. Пії, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. поет, перекладач, засл. працівник культури Груз. РСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1933 — на журналістській роботі. Навчався в Літ. ін-ті ім. О. М. Горького (1939—41). Друкуватися почав 1930. Видав збірки поезій «Ми йдемо на бій» (1942), «Живи, Україно» (рос. мовою, 1943), «Україна сонячна моя» (1966), «Славлю мою Батьківщину» (1978). Автор розвідки «Тарас Шевченко й Айра Олдрідж» (1966) та багатьох статей про взаємозв'язки укр. л-ри з л-рами братніх народів Рад. країни. Написав тексти пісень «Розлягалися тумани», «Колгоспна застольна», «Розмова Дніпра з Волгою», «Ти любов моя» та ін. Праці в галузі перекладу з рос., білорус., грузинської та ін. мов народів СРСР. Упорядник двотомної антології «Поезія грузинського народу» (1961, у співавт.), антології молодої поезії «Сонячне гроно» (1970), «Райдужними мостами» (1968), «Голоси Азербайджану» (1981) та ін. видань, редактор кількох збірників перекладів.

В. Х. Косян.

НОВИ́ЦЬКИЙ Олексій Петрович (20.IV 1862, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 24.IX 1934, Київ) — укр. рад. історик мистецтва, акад. АН УРСР (з 1922). В 1887 закінчив математичний ф-т Моск. ун-ту, водночас вивчав історію мистецтва. Зробив описи Румянцевського музею й галереї П. Третьякова. В 1911 організував у Москві ювілейну виставку малярських і графічних творів Шевченка, за рад. часу розробляв питання історії рос. і укр. мистецтва й архітектури, очолював археол. комітет при АН УРСР. Осн. праці — «Передвижники і їхній вплив на російське мистецтво» (1897), «Історія російського мистецтва...» (2 тт., 1902—05), «Тарас Шевченко як маляр» (1914), «До питання про походження дерев'яної укр. архітектури» (1927) та ін. Працював над підготовкою академічного видання мистецької спадщини Шевченка.

НОВИ́ЦЬКИЙ Орест Маркович (25.I 1806, с. Пилипи, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл.— 4.VI 1884) — укр. філософ, психолог, представник «філософії неортодоксального православ'я». Н. в сім'ї священика. Закінчив 1831 Київ. духовну академію. В 1834—50 — професор Київ. ун-ту, викладав філософію, психологію і логіку. За філос. поглядами — дуаліст (див. *Дуалізм*), прихильник апріоризму в теорії пізнання. В «Настановах з досвідної психології» (1840) та ін. творах він намагався довести необхідність примирення науки і релігії. В галузі психології висунув ряд передових на той час положень, зокрема, про активний характер процесу сприйняття, яке є відображенням дійсних властивостей предметів, тощо. Був одним з популяризаторів філософії Старод. Сходу, але висвітлював її з ідеалістичних позицій.

НОВИ́ЦЬКИЙ Яків Павлович (14.X 1847, с. Аули, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.— 19. V 1925, Запоріжжя) — укр. фольклорист, етнограф і педагог. Був учителем (з 1869). З 1881 — попечитель земських шкіл у м. Олександрівську (тепер Запоріжжя). За рад. часу працював в органах нар. освіти. Зібрав на Катеринославщині величезні фольклорні, етногр. і краєзнавчі матеріали. Їх опубл. частково в зб. М. Драгоманова «Малоруські народні перекази та оповідання» (1876) та в інших збірках. Основні праці: «З берегів Дніпра» (1905), «Малоруські історичні пісні, зібрані в Катеринославщині (з 1874 по 1903 рр.)» (1908), «Народна пам'ять про Запоріжжя» (1911).

І. П. Березовський.

НОВИЧЕ́НКО Леонід Миколайович [н. 18 (31).III 1914, с. Русанівка, тепер Липоводолинського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. літературознавець, критик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1939). Друкується з 1938. В роки Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом; 1943—46 — відповідальний редактор газ. «Літерату-

ра і мистецтво», потім «Літературної газети»; 1950—52 — головний редактор журн. «*Вітчизна*». З 1949— в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З 1959 — секретар Правління Спілки письменників СРСР. Автор праць з теорії соціалістичного реалізму, історії укр. л-ри, вивчення взаємозв'язків л-р народів СРСР і слов'ян. л-р, зокрема книг про Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичину, М. Ірчана. Один з авторів і редакторів «Історії української літератури» (т. 1—8, 1967—71). За книгу про творчість П. Тичини «Поезія і революція» (1956) удостоєний премії АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського, 1958; за книгу «Не ілюстрація — відкриття!» (1967) — Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Павло Тичина. К., 1941; Повість про поета. К., 1941; Мирослав Ірчан. К.,1958; Про багатство літератури. К., 1959; Шевченко і сучасність. К., 1964; Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах. К., 1968; Життя як діяння. К., 1974; Український радянський роман. К., 1976; Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Рос. перекл. — Литературно-критические очерки. К., 1951; Поэзия и революция. М., 1957; Не иллюстрация — открытие! М., 1969. *В. Г. Дончик.*

НОВІ БІЛОКОРОВИЧІ — селище міського типу Олевського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Жереві (притока Тетерева). Залізнична ст. Білокоровичі. 3,1 тис. ж. (1980). Щебеневий з-д, лісгоспзаг, будинок побуту. 2 середні школи, мед. амбулаторія і мед. пункт. 2 клуби, 3 б-ки. Н. Б. виникли 1901.

НОВІ БІЛЯРИ́ (до 1914 — Ананталь) — селище міського типу Комінтернівського р-ну Одес. обл. УРСР, на березі Малого Аджалицького (Григорівського) лиману, за 45 км від залізнич. ст. Одеса-Сортувальна. 4,6 тис. ж. (1980). Булдинський з-д стінових матеріалів; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. Засн. на поч. 20 ст.

«НОВІ ВИДАННЯ УРСР» — щодекадний бібліографічний бюлетень *Книжкової палати УРСР* імені Івана Федорова. Видається з 1958. До 1974 виходив під назвою «Нові книги УРСР». Готується на основі контрольного примірника видань, який одержує Книжкова палата. Вміщує відомості про продукцію вид-в України — книги, брошури, ноти, альбоми, плакати, портрети, відкриті листи тощо. Матеріал у бюлетені розміщено за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидання в СРСР». Має алфавітний допоміжний покажчик. Метою бюлетеня є повна й оперативна бібліографічна інформація бібліотечних працівників і всіх, хто працює з книгою, про вихід у світ видавничої продукції, сприяння роботі б-к у пропаганді літератури. *Ю. Б. Медведєв.*

НОВІ ГЕБРИ́ДИ — 1) Архіпелаг у пд.-зх. частині Тихого ок., в *Меланезії*. Складається з 80 островів (найбільші — Еспіріту-Санто, Малекула, Амбрім, Ефате). Загальна пл. 14,8 тис. км². Нас. 112 тис. чол. (1979), гол. чин. *меланезійці*. Острови вулканічного походження, гористі. Є діючі вулкани, мінеральні джерела. Поклади марганцевої руди, сірки. Клімат тропічний, вологий. Поширені вологі тропічні ліси та рідколісся. 2) Колишнє співволодіння (кондомініум) Великобританії і Франції. З 30.VII 1980 — незалежна д-ва *Вануату* (див. т. 12, Додаток).

НОВІ ДОКТРИ́НИ ПРИРО́ДНОГО ПРА́ВА — «відродження», модернізація природного права у 20 ст. Див. *Природне право*.

НОВІ ЗО́РІ — *змінні зорі*, блиск яких за період від одного до кількох сотень днів зростає у 10^3—10^6 разів, після чого протягом кількох або десятків років спадає і досягає вихідної величини. Внаслідок цього навіть дуже слабка *зоря* може стати видимою неозброєним оком (звідси назва). До початку 80-х рр. 20 ст. у нашій *Галактиці* зареєстровано понад 200 Н. з. Виявлено спалахи Н. з. і в ін. *галактиках*. Причиною спалаху, який супроводиться викидом речовини (10^{-3}—10^{-5} маси зорі), є порушення сталості зовн. шарів зорі, що входить до складу тісної *подвійної зорі* і перебуває на пізній стадії еволюції. Спалахи типових Н. з. можуть повторюватися через кілька тисяч років.

Літ.: Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977. *М. Я. Орлов.*

«НОВІ ЛІ́ВІ» — ліворадикальний рух, що виник у кінці 50-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. і поширився у Франції, Італії, ФРН та ін. країнах Заходу, гол. чин. серед інтелігенції й студентства. Аморфний в орг. і ідеол. відношенні рух «Н. л.» включає різні течії стихійного антиімперіалістичного, антимонополістичного, демократичного руху непролет. верств міського населення. Його теор. основою є дрібнобурж. радикалізм, зокрема концепція Г. *Маркузе*. «Н. л.» висловлювали невдоволення деякими рисами розвитку бурж. суспільства: бюрократично-монополістичною централізацією, урбанізацією, забрудненням навколишнього середовища тощо, певною мірою підтримували боротьбу за соціальне і нац. визволення в країнах Азії, Африки, Лат. Америки, але водночас заперечували революц. роль робітн. класу і його партій, вважаючи осн. революц. силою інтелігенцію і студентство. Проголошуючи марксизм-ленінізм застарілим, «Н. л.» намагалися поєднати деякі його положення з концепціями бурж. філософії, *анархізмом* тощо. В ряді випадків діяльність «Н. л.» об'єктивно сприяла реакційним колам, які використовували прояви крайнього радикалізму (аж до тероризму) як привід для репресій проти демократичних сил. У 70-х рр. рух «Н. л.» пішов на спад.

В. Г. Кремень.

«НОВІ ОСМА́НИ» — учасники таємної політ. організації «Т-во нових османів», засн. 1865 у Стамбулі представниками молодої тур. інтелігенції. Виступали за встановлення конституційного ладу і проведення прогресивних реформ. Заперечували право нетурецьких народів імперії на самостійний розвиток і проповідували ідею єдиної «османської нації». В 1876 верстви, близькі до «Н. о.», домоглися прийняття першої тур. конституції (скасована 1878 султаном *Абдул-Гамідом II*). Наступниками «Н. о.» були *молодотурки*.

НОВІ ПЕТРІ́ВЦІ — село Вишгородського району Київ. обл., на правому березі Київського моря, на шосе Київ — Мінськ. Н. П. відомі з часів Київської Русі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тут на поч. листопада 1943 був командний пункт 1-го Укр. фронту (команд.— генерал армії М. Ф. *Ватутін*), звідки здійснювалося керівництво *Київською наступальною операцією 1943*. На території Н. П.— пам'ятник-музей (філіал *Українського музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*) визволення Києва від нім.-фашистських загарбників (1958, арх. А. Милецький та В. Бакланов, скульптор І. Першудчев; іл. див. т. 5, с. 127). Складова частина експозиції музею — діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943» (1980, художник М. Присєкін).

НОВІ САНЖА́РИ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Нові Санжари. 8,1 тис. ж. (1980). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1925 Н. С.— с-ще міськ. типу. У селищі — шкіряний з-д, харчосмакова ф-ка, філіал виробничого худож. об'єднання «Полтавчанка», цех об'єднання «Полтавдерев», меблевий цех полтавської ф-ки «Реммеблі», цех Кобеляцького молочно-консервного комбінату, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. та муз. школи, лікарня, поліклініка, санаторій, будинок відпочинку, турбаза. Будинок культури, 2 бібліотеки.

НОВІ СТРІ́ЛИЩА — селище міського типу Жидачівського р-ну Львів. обл. УРСР, за 25 км від залізнич. ст. Ходорів. 1,2 тис. ж. (1980). У селищі — майстерні побутового обслуговування, середня школа, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Відомі з 1513.

«НОВІ ШЛЯХИ» — укр. літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. Виходив 1929—32 щомісяця у Львові під редакцією прогресивного громад. діяча А. В. *Крушельницького*. Журнал викривав ідеологію бурж. націоналізму, пропагував досягнення Рад. України у політ., екон. і літ.-мистецькому житті. В журналі друкувалися пролет. письменники з групи «*Горно*» — В. Бобинський, Я. Галан, М. Калинчук-Пасанто, Я. Кондра та ін., передруковувалися твори укр. і рос. рад. письменників — Максима Горького, В. Маяковського, П. Лісового та ін., подавалася широка інформація про літ. життя у Зх. Європі. Після заборони «Н. ш.» польс. владою А. В. Крушельни-

Л. М. Новиченко.

«Нові шляхи». Обкладинка.

цький видавав антифашист. журн. «Критика» (1932 вийшло чотири номери). *В. І. Півторадні.*

НОВІ́ТНЯ ІСТО́РІЯ — згідно з періодизацією *всесвітньої історії*, прийнятою в марксистській історичній науці, епоха від Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 до нашого часу; історична наука, що вивчає цей період. Гол. змістом Н. і. є перехід людства від капіталізму до соціалізму. В наук. періодизації Н. і. виділяють три осн. періоди: перший — від перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції до 2-ї світової війни, другий — від 2-ї світової війни до серед. 50-х рр. 20 ст., третій — від серед. 50-х рр. до нашого часу.

НОВОАЗО́ВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Азовського м., в гирлі р. Грузький Єланчик, за 42 км від м. Жданова. Засн. 1849 як козац. станиця Новомиколаївська. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В 1923 перейменована на Будьоннівку, 1959 — на Н. З 1966 — місто. У Н.—племінний вівцезавод, комбікормовий, мол., хлібний, 2 асфальтобетонні та цегельний з-ди, птахофабрика, харчосмакова ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 3 пансіонати. Будинок культури, 4 клуби, 10 бібліотек.

НОВОАЗО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1980). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоазовськ*. На Пд. Н. р. омивається *Азовським морем*. На Пн. району — відроги *Приазовської височини*, пд. частина розташована в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: піски, глина, вапняки. Річки — *Кальміус* та *Грузький Єланчик*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. На тер. району — філіал *Українського степового заповідника* — Хомутівський степ. Переважають підприємства харч. пром-сті: новоазовські мол. і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка. Кривокосівський (смт Сєдове) рибообр. цех Ждановського виробничого рибоконсервного комбінату. Комбінат побутового обслуговування (Новоазовськ).

Спеціалізація с. г.— землеробство овочево-зернового, тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 89,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,2 тис. га. Гол. культури: озима та яра пшениця, соняшник, ячмінь, кукурудза, овочеві. В Н. р. — 12 колгоспів, у т. ч. 3 риболовецькі, 5 радгоспів, птахофабрика, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 600 км, у т. ч. з твердим покриттям — 530 км.

В районі — 3 профес.-тех. уч-ща, 19 заг.-осв. та 3 муз. школи, 33 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні; на узбережжі Азовського м.— пансіонати і турбази. 35 будинків культури і клубів, 41 кіноустановка, 26 б-к; музеї: меморіальний в смт Сєдовому (кол. хутір Крива Коса) на батьківщині вітчизняного полярного дослідника Г. Я. *Сєдова* та флори і фауни при філіалі Укр. степового заповідника — Хомутівський степ (с. Хомутове). У Н. р. видається газ. «Строитель коммунизма» (з 1933).

В. П. Гриценко.

НОВОАЙДА́Р — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Айдар (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новий Айдар. 6,7 тис. ж. (1980). Засн. в 2-й пол. 17 ст. Жителі Н. брали участь у *Булавінському повстанні 1707—09*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1957 — с-ще міськ. типу.

У селищі — птахофабрика, харчосмакова ф-ка, цех Сєвєродонецького мол. з-ду, елеватор, дільниця Ворошиловгр. ф-ки госп. виробів, лісомеліоративна станція, міжколг. буд. орг-ція; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побут. обслуговування. 3 заг.-осв., муз. і спорт. школи, лікарня. Палац культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

НОВОАЙДА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,5 тис. км². Нас. 30,4 тис. чол. (1980). У районі — 38 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новоайдар*. У межах Н. р.— відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини — мергель і глини. Вздовж пд.-зх. межі району тече *Сіверський Донець*, територією району — його прит. *Айдар* та *Євсуг*. Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Найбільші підприємства району: новоайдарські елеватор та харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Новоайдар). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 98,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, горох, кукурудза, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. У Н. р. — 11 колгоспів, 9 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новий Айдар, Красноозеровка, Штормове. Автомоб. шляхів — 314 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. У районі — 23 заг.-осв., музична і спортивна школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 6 будинків культури, 24 клуби, 34 кіноустановки, 26 б-к. У Н. р. видається газ. «Красное знамя» (з 1931).

І. І. Забурдаєв.

НОВОАЛТА́ЙСЬК (до 1962 — Чесноковка) — місто крайового підпорядкування, центр Первомайського р-ну Алт. краю РРФСР. Розташований на правому березі Обі. Залізнич. ст. Алтайська. 50 тис. ж. (1980). Вагонобудівний з-д. Виробн. залізобетонних виробів. Худож. уч-ще. Засн. у 20-х рр. 17 ст., місто — з 1942.

НОВОАМВРО́СІЇВСЬКЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване за 12 км від залізнич. ст. Амвросіївка. 3,3 тис. ж. (1980). У селищі — друге і третє виробництва *Амвросіївського цементного комбінату;* філіал Амвросіївського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Клуб, 2 б-ки. Виникло в кін. 19 ст.

НОВОАРХА́НГЕЛЬСЬК — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Синюсі (прит. Пд. Бугу), за 69 км від залізнич. ст. Помічна. 8,4 тис. ж. (1980). Засн. 1742 як поселення Архангельський городок. На поч. 50-х рр. 18 ст. мав назву Архангел-город. У 1764 перейменований на Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — сироробний, комбікормовий, асфальтовий і цегельний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, ГЕС, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

НОВОАРХА́НГЕЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 40,8 тис. чол. (1980). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новоархангельськ*. Н. р. розташований у межах *Придніпровської височини.*

Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Синюха* з прит. Великою Виссю, Кагарликом та Ятранню. Новоархангельське й Тернівське водосховища. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, липа) та лісосмуги займають бл. 10 тис. га.

Найбільші підприємства: новоархангельські сироробний та комбікормовий, Підвисоцький консервний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Новоархангельськ). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, цукр. буряків; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 95,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,6 тис. га. У Н. р.— 15 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 333 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — 29 заг.-осв., музична і спорт. школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень. 20 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 53 кіноустановки, 38 б-к, 4 істор. музеї (в селах Кам'янечому, Кальниболотах, Підвисокому, Надлаку). У с. Нерубайці Н. р. народився укр. рад. письменник П. А. *Байдебура,* в с. Кальниболотах — укр. рад. актор В. Г. *Магар,* в с. Іванівці — укр. рад. письменник Н. С. *Рибак.* У Н. р. видається газ. «Колос» (з 1932).

І. С. Зубець.

НОВОБУ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 36,1 тис. чол. (1980). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Новий Буг. Н. р. лежить у смузі переходу від пд. відрогів *Придніпровської височини* до *Причорноморської низовини.* Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, граніт. Найбільша річка — *Інгул.* Софіївське водосховище. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. У районі переважають підприємства по переробці с.-г. сировини; найбільші: новобузькі сироробний, консервний, хлібний з-ди; комбінат побутового обслуговування. С. г. району спеціалізується на виробн. зерна, м'яса та молока. Площа с.-г. угідь 1980 становила 109 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, коноплі. У Н. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, племзавод, міжколг. птахопідприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новий Буг, Новополтавка. Автомоб. шляхів — 442 км, у т. ч. з твердим покриттям — 173 км. У районі — технікум механізації і електрифікації с. г., пед. уч-ще, 34 заг.-осв., музична і спортивна школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 12 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 47 кіноустановок, 25 б-к, істор. музей. У с. Новодмитрівці (тепер с. Новомихайлівка Н. р.) народився двічі Герой Радянського Союзу В. І. *Михлик.* У Н. р. видається газ. «Вперед» (з 1930).

Є. О. Заудальський.

НОВОВАСИ́ЛІВКА — селище міського типу Приазовського р-ну Запоріз. обл. УРСР, за 40 км від залізнич. ст. Мелітополь. 3,4 тис. ж. (1980). У селищі — прод. товарів та цегельний з-ди, виробниче відділення Приазовської райсільгосптехніки; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, 2 клуби, кінотеатр, б-ка. Засн. 1823.

НОВОВОДОЛА́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 48,2 тис. чол. (1980). У районі — 74 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нова Водолага.* Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: природний газ, кварцовий пісок, глина. Річки — Мож, Берестова, Вільхуватка (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, береза, осика) займають 14,9 тис. га. Найбільші підприємства району: комбінати «Буддеталь» та плодоовочевий і молочний заводи (Нова Водолага). Комбінат побутового обслуговування (Нова Водолага). В землеробстві району переважає вирощування озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи, гречки, соняшнику, цукр. буряків. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 87,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 15,4 тис. га. В Н. р.— 17 колгоспів, радгосп, птахофабрика, міжколг. об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Водолага, Власівка, Ордівка, Кварцовий. Автомоб. шляхів — 332 км, у т. ч. з твердим покриттям — 213 км. У районі — радгосп-технікум (с. Липкуватівка), сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Рокитне), 40 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи, 43 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, міжколг. санаторій. 12 будинків культури, 37 клубів, 38 кіноустановок, 43 б-ки. У Н. р. видається газ. «Ленінець» (з 1931).

В. Д. Мирошник.

НОВОВОЛИ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Волин. обл. УРСР, за 20 км від залізнич. ст. Володимир-Волинський. Населений пункт виник 1950 у зв'язку з початком експлуатації Львівсько-Волинського кам.-вуг. басейну. В 1951 засновано с-ще Нововолинське. З 1957 Н.— місто. Один із центрів *Львівсько-Волинського вугільного басейну.* Заводи: по ремонту гірничого устаткування, спец. технологічного устаткування, будівельних матеріалів, залізобетонних виробів, мол., хлібний, харч. концентратів. М'ясо- та деревообр. комбінати, бавовнопрядильна ф-ка; комбінат побутового обслуговування. У Н.— відділення заг.-тех. ф-ту Луцького філіалу Львів. політех. ін-ту, електромех. технікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв. і музична школи; лік. містечко. 2 палаци культури, кінотеатр, 7 бібліотек.

НОВОВОЛИ́НСЬКИЙ ЗАВО́Д СПЕЦІА́ЛЬНОГО ТЕХНОЛОГІ́ЧНОГО УСТАТКУВА́ННЯ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство електротех. пром-сті. Розташований в м. Нововолинську Волин. обл. Збудований 1979 згідно з міжурядовою угодою в межах РЕВ між СРСР, НДР і ПНР. Випускає спец. технологічне устаткування для комплексної механізації і автоматизації специфічних робіт в електротех. пром-сті, закрема електромоторобудуванні.

А. Я. Ковилін.

НОВОВОРО́НЕЗЬКА АЕС імені 50-річчя СРСР. Розташована за 40 км від м. Воронежа, в смт Нововоронезький Каширського р-ну Воронез. обл. Встановлена потужність станції (1980) — 2,5 млн. кВт. Перший блок потужністю 210 тис. кВт введено в експлуатацію 1964, другий (365 тис. кВт) — 1969, третій (440 тис. кВт) — 1971, четвертий (440 тис. кВт) — 1972, п'ятий енергоблок-гігант (1 млн. кВт) — 1980. На АЕС встановлено водо-водяні реактори. Електроенергія по лініях електропередачі надходить до Єдиної Європейської енергосистеми. Н. АЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

В. К. Сєдов.

НОВОВОРОНЦО́ВКА — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр. Пристань на березі Каховського водосховища, за 23 км від залізнич. ст. Ток. 6,8 тис. ж. (1980). У 2-й пол. 18 ст.

на місці Н. були запорізькі *зимівники*. В кін. 18 ст. тут засновано с. Миколаївку. З 1821 село належало графові М. С. *Воронцову*, який незабаром перейменував його на Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — буд. матеріалів, маслоробний і хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум бухгалтерського обліку, заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 б-ки, історичний музей.

НОВОВОРОНЦО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 27,2 тис. чол. (1980). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній і 12 сільс. Радам нар. депутатів.

Центр — смт *Нововоронцовка*. Н. р. на Сх. омивається *Каховським водосховищем*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: вапняк, глина тощо. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства — нововоронцовські маслоробний з-д і харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Нововоронцовка). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, рицини. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 78,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,5 тис. га. У Н. р.— 11 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 203 км (усі з твердим покриттям). У районі — с.-г. технікум бухгалтерського обліку (Нововоронцовка), професс.-тех. уч-ще (с. Гаврилівка), 17 заг.-осв. і музична школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 12 будинків культури, 7 клубів, 2 кінотеатри, 24 кіноустановки, 20 б-к, істор. музей (Нововоронцовка). У Н. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1935). *А. Г. Половинко.*

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1257 як місто Звягель. У 1340 його захопили лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Звягель у складі Правобережної України возз'єднано з Росією і 1795 перейменовано на Н.-В. У 1823—25 Н.-В. був одним із центрів руху *декабристів*: тут служили брати А. І. та П. І. *Борисови* — засновники *Товариства об'єднаних слов'ян*. У створенні товариства брав участь і польс. революціонер, уродженець міста Ю. *Люблінський*. Радянську владу встановлено в листопаді 1917. У місті з-ди: с.-г. машин, рем.-мех., металовиробів, буд. матеріалів і конструкцій, каменедробильний, комбікормовий, кормового біоміцину, маслоробний, пивоварний, хлібний; м'ясний комбінат, швейна та меблева ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Маш.-буд. технікум, професс.-тех. уч-ще, 13 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня. Палац культури, 9 клубів, 4 б-ки. В Н.-В. народилася Леся Українка. Є літ.-меморіальний музей поетеси, встановлено їй пам'ятник. У 1846 місто відвідав Т. Г. Шевченко.

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 67,6 тис. чол. (1980). У районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 34 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоград-Волинський*. Поверхня району — хвиляста рівнина, в межах району — сх. схили *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, граніт, пісок, глина. Річки — *Случ* з прит. Смілкою, Церемом, Тнею (бас. Дніпра). Грунти переважно дерново-підзолисті супіщані та глейові, а також сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, вільха) займають 12,7 тис. га. В межах району — Городницький і Туганівський держ. заказники. Найбільші підприємства: фарфоровий (смт Городниця) та склоробний (смт Броницька Гута) з-ди, паперова ф-ка (с. Чижівка). 3 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (озимі жито й пшениця), картоплі, овочевих, льону-довгунця, цукр. буряків, хмелю. Тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво); бджільництво. Площа с.-г. угідь 1980 становила 99,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,1 тис. га, сіножаті і пасовища — 14,3 тис. га. У Н.-В. р.— 29 колгоспів, 6 радгоспів, 2 міжгосп. г-ва (по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізнична станція Новоград-Волинський. Автомоб. шляхів — 447 км, у т. ч. з твердим покриттям — 258 км. У районі — Житомирський технікум землевпорядкування (с. Ярунь), 80 заг.-осв. шкіл, 71 лік. заклад, у т. ч. 11 лікарень. 23 будинки культури, 69 клубів, 87 кіноустановок, 96 бібліотек. У Н.-В. р. видається газ. «Радянський прапор» (з 1930). *В. М. Антонюк.*

НОВОГРО́ДІВКА — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Гродівка. Виникла 1939. З 1958 Н.— місто. У Н.— 2 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, будинок побуту. 2 професс.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Палац культури, 4 бібліотеки.

НОВОГУ́ЙВИНСЬКЕ — селище міського типу Житомирського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Житомир. 2,8 тис. ж. (1980). Рем. з-д, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, б-ка. Засн. 1932.

НОВОДА́Р'ЇВКА (до 1932 — Дар'ївка) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді. Залізнич. ст. Дар'ївка. 5,3 тис. ж. (1980). Кам.-вуг. шахта, газокомпресорна станція, асфальтобетонний та щебеневий з-ди, радгосп. 4 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія, 3 клуби, 3 б-ки. Виникла 1876—78.

НОВОДВО́РСЬКИЙ Андрій Осипович [псевд.— А. Осипович; 1853, Липовецький повіт Київ. губ., тепер Липовецький р-н Вінн. обл.— 2 (14).IV 1882, Ніцца] — рос. письменник. Навчався в Київ. ун-ті (1872—74). Співробітничав у журн. «*Отечественные записки*». У творчості Н. відображено епоху 70-х рр., показано кризу народницького руху («Епізод з життя ні пави, ні ворони», 1877; «Кар'єра», 1880; «Мрійники», 1881). В оповіданнях «Напередодні ліквідації» (1880), «Роман» (1881), «Історія» (1882) та ін. Н. створив образи революц. молоді тих часів. У багатьох творах Н. події відбуваються на Україні.

Тв.: «Сувенир», и другие рассказы. М., 1960.

НОВОДІ́ВИЧИЙ МОНАСТИ́Р, Богородице-Смоленський монастир — колишній жіночий монастир у Москві, з 1922 — Музей історії і рос. мистецтва 16—17 ст., з 1934 — філіал *Історичного музею* в Москві. Н. м. засн. 1524 великим кн. *Василієм III* на честь здобуття Смоленська. Архіт. ансамбль включає фортечні мури (кін. 17 ст.) з узорчастими верхами і баштами, Смоленський собор (1524—25) з розписами 16—17 ст. і різьбленим дерев'яним іконостасом (1683—85), трапезну (1685—87), дзвінницю (1689—90), Преображенську і Покровську надбрамні церкви, Лопухінські і Мар'їнські житлові палати (всі 1683—88). У Н. м. було сховище книг 16—19 ст. На т. з. Старому кладовищі Н. м. поховано Д. В. *Давидова*, декабристів М. І. *Муравйова-Апостола*, С. П. *Трубецького* та ін. На Новому кладовищі — могили М. В. *Гоголя*, А. П. *Чехова*, В. В. *Маяковського*, О. П. *Довженка* та ін. видатних діячів вітчизн. культури. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Москва*.

НОВОДМИ́ТРІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ БУ́РОГО ВУГІ́ЛЛЯ — одне з найбільших на Україні родовищ бурого вугілля. Розташоване біля с. Нової Дмитрівки Барвінківського

р-ну Харків. обл. УРСР. Заг. геол. запаси 536,7 млн. т, промислові — бл. 390 млн. т (1981). Пл. 12 км². Родовище пов'язане з *грабеном*, виповненим осадочними відкладами кайнозойського віку потужністю до 1000 м. Вугілля — у відкладах верх. олігоцену (див. *Олігоценова епоха і олігоценовий відділ*) та нижнього міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Виявлено 25 пластів бурого вугілля. Потужність їх від кількох десятків сантиметрів до 74 м (пласт «Основний»), глиб. залягання пром. пластів від 86 до 404 м. Зольність вугілля пересічно від 14,2% до 24,5%, вміст сірки від 1,04% до 5,5%, вологість 42—64%; нижча теплота згоряння на робоче паливо 1412—2560 ккал/кг. Вугілля пласта «Основного» завдяки високому виходу бітумів придатне для брикетування, виготовлення гірського воску, решти пластів — для спалювання на теплових електростанціях. Наявність вугілля встановлена 1950. Розвідку закінчено 1973.

В. Б. Шпакова.

НОВОДНІСТРО́ВСЬК — селище міського типу Сокирянського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташований за 18 км від залізнич. ст. Романківці. 4,3 тис. ж. (1980). Управління буд-ва Дністровського комплексного гідровузла. Філіал Куйбишевського буд. технікуму, середня школа, філіал Сокирянської муз. школи, поліклініка, кінотеатр, 2 б-ки. Утворений 1975 у зв'язку з спорудженням Дністровського комплексного гідровузла.

НОВОДОНЕ́ЦЬКЕ—селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Добропільській міськраді, поблизу залізнич. ст. Легендарна. 7,0 тис. ж. (1980). Кам.-вуг. шахта, меблева ф-ка, Легендарненський елеватор; будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, клуб, 3 б-ки. Виникло 1956.

НОВОДРУ́ЖЕСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Лисичанській міськраді. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 3 км від залізнич. ст. Насвітевич. Засн. 1935 в зв'язку з будівництвом вугільної шахти. З 1963 Н.— місто. Кам.-вуг. шахта, пивоварний з-д. 4 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, 6 бібліотек.

НОВОЕКОНОМІ́ЧНЕ (кол. Каракове) — селище міського типу Красноармійського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Казенному Торці (бас. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Красноармійськ. 3,6 тис. ж. (1980). Більшість населення працює на навколишніх шахтах; комбінат побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Засн. в кінці 18 ст.

НОВОЕКОНОМІ́ЧНЕ — колишня (з 1957 до 1972) назва м. *Димитрова*.

НОВОЖИ́ЛОВ Валентин Валентинович [н. 5 (18).V 1910, м. Люблін, тепер ПНР] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1931) Ленінгр. фіз.-мех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах. З 1945 — в Ленінгр. ун-ті. Осн. праці — з теорій пружності й пластичності, розрахунку оболонок і міцності корабельних конструкцій. На основі праць Н. і під його керівництвом створено практичні методи статичного й динамічного розрахунку суден, розроблено норми міцності. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

НОВОЗЕЛА́НДЦІ — основне населення *Нової Зеландії*. Чисельність — бл. 2,8 млн. чол. (1978, оцінка). Включають *маорі* (280 тис. чол.) і англо-новозеландців (т. з. пакеха — бл. 2,5 млн. чол.). Останні за походженням європейці, які почали селитися в Новій Зеландії в кін. 18 ст. (гол. чин. нащадки переселенців з Англії, Шотландії та Ірландії). Н. говорять англ. мовою (маорі зберігають і рідну маорійську мову). За релігією — християни. Між пакеха і маорі зберігається політична, економічна й соціальна нерівність, що бере початок з часів, коли Великобританія захопила Нову Зеландію. Культура Н. склалася на основі культури, перенесеної переселенцями з Британських о-вів, увібравши в себе деякі елементи культури маорі.

НОВОКАЇ́Н — лікарський препарат з групи *знеболювальних засобів*; гідрохлорид діетиламіноетилового ефіру параамінобензойної кислоти. Н. широко застосовують у хірургічній практиці як знеболювальний засіб (див. *Анестезія*), для *блокад новокаїнових*, при гіпертонічній хворобі, атеросклерозі, деяких шкірних захворюваннях тощо; іноді — як розчинник лікарських препаратів.

НОВОКАХО́ВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство електротех. пром-сті. Розташований у м. Новій Каховці Херсон. обл. Буд-во почато 1955. Першу продукцію одержано 1957. З-д виробляє електродвигуни потужністю від 1 до 3,5 тис. кВт, які використовують у різних галузях нар. г-ва країни і експортують в десятки країн світу. Н. е. з.— осн. постачальник двигунів 4А225 та 4А250 для комплектації кормоприготувальної техніки на тваринницьких фермах. Крім того, з-д випускає товари культур.-побутового призначення.

А. В. Гловацький.

НОВОКРАМАТО́РСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство важкого машинобудування. Розташований в м. Краматорську Донец. обл. Введено в дію 1934. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування підприємства було евакуйовано в райони Пд. Уралу, Сибіру та в м. Електросталь Моск. обл. Після визволення Краматорська від нім.-фашист. загарбників вже наприкінці 1944 видано першу післявоєнну продукцію. В наступні роки на підприємстві здійснювалося широке нове буд-во, реконструйовано на новій тех. базі старі цехи. Н. м. з. випускає металургійне, прокатне, гірничорудне та важке ковальсько-пресове устаткування. Крім того, з-д є найбільшим постачальником унікальних виливків і поковок для енерг. машинобудування, верстатобудівної пром-сті та ін. галузей важкої індустрії. Осн. продукція підприємства (1980): слябінги, напівбезперервні та безперервні широкосмугові стани гарячого прокатування сталі, товстолистові стани гарячого й холодного прокатування сталі, товстолистові стани гарячого й холодного прокатування алюмінію та його сплавів, крокуючі екскаватори, розкривні й добувні роторні комплекси, потужні шахтні підйомні машини й рудорозмелювальні млини, міксери для чавуну, ковальсько-пресове устаткування та ін. Завод нагороджений орденами Леніна (1945), Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1976). З 1976 Н. м. з.— гол. підприємство виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод».

В. О. Александров.

НОВОКРИВОРІ́ЗЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені Ленінського комсомолу — підприємство гірничорудної пром-сті. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во комбінату на базі покладів залізистих кварцитів, відкритих на лівому березі р. Інгульця, почато 1956. Введено в дію наприкінці 1959 в складі рудного кар'єру та збагачувальної ф-ки. В 1961 збудовано першу чергу агломераційної ф-ки, 1962 — другу. До складу Н. г. к. входять (1980): три кар'єри, дробильна (три стадії подрібнювання) й збагачувальна (14 секцій магн. збагачування) ф-ки, агломераційна ф-ка (2 спікальні цехи, шихтове відділення) та 12 допоміжних цехів. Протягом 1963—75 проведено реконструкцію комбінату. Зросли виробничі потужності підприємства (1960—79): по видобутку руди — в 3,7 раза, виробн. залізорудного концентрату — у 4,2 раза, агломерату — в 5,6 раза. Н. г. к. обладна-

В. В. Новожилов.

ний високопродуктивними машинами й устаткуванням.

Ю. А. Хватов.

НОВОКУЗНЕ́ЦЬК (кол. Кузнецьк, 1931—32 — Новокузнецьк, 1932—61 — Сталінськ) — місто обласного підпорядкування Кемеровської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на берегах р. Томі. Вузол залізниць. 545 тис. ж. (1980). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Жовтневої Революції (1971, 1981). Один з найбільших металург. центрів СРСР (*Кузнецький металургійний комбінат*, з-ди: алюмінієвий та феросплавів, *Західно-Сибірський металургійний завод*). Машинобудування спеціалізується на виробн. гірничого устаткування. Розвинута легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. Хіміко-фармацевтичний з-д. Видобування вугілля. В Н.— Сибірський металург. і пед. ін-ти, 11 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-ти по гідродобуванню вугілля, по проектуванню металург. підприємств та ін. Театри — драм. та ляльок; цирк; музеї: краєзнавчий, геол. та рад. образотворчого мистецтва.

НОВОКУ́ЙБИШЕВСЬК — місто обласного підпорядкування Куйб. обл. РРФСР. Розташований на лівому березі Волги, за 5 км від залізнич. ст. Новокуйбишевська. 110 тис. ж. (1980). Нафтохім. комбінат, нафтопереробний та синтетичного спирту з-ди. Підприємства буд. матеріалів, харч. та легкої пром-сті. В Н.— н.-д. і проектні організації нафтопереробки й нафтохімії, вечірні ф-ти куйб. політех. та інженерно-буд. ін-тів, нафтохім. та індустріально-пед. технікуми, мед. уч-ще. Н. утворений 1952.

НОВОЛИ́ПЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д. Розташований в м. Липецьку РРФСР. Буд-во почато 1931 на базі Липецького залізорудного родовища. Перший чавун одержано 1934. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування доменного цеху і ТЕЦ було демонтовано й евакуйовано в Челябінськ. Відбудову почато 1949, в грудні 1950 введено в експлуатацію першу доменну піч, 1957 — цех гарячого прокатування трансформаторної сталі, 1958—59 — електросталеплавильний цех з установками безперервного розливання сталі (УБРС), 1960 — цех холодного прокатування трансформаторної сталі. Н. м. з. виробляє кокс, чавун, сталь, прокат, він є осн. постачальником холоднокатаної трансформаторної сталі в країні. Значна частина продукції експортується. Всі осн. процеси на підприємстві механізовано й автоматизовано; застосовується електронно-обчислювальна техніка. Н. м. з. нагороджено орденом Леніна (1971).

НО́ВОМЕСЬКИЙ (Novomeský) Лацо (справж. ім'я — Ладіслав Міхал; 27.XII 1904, Будапешт — 4.IX 1976, Братіслава) — словац. поет, критик і громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1964). Член Компартії Чехословаччини з 1925. В 20—30-х рр. — редактор кількох словац. і чес. комуністичних газет і журналів. Виступав на 1-му з'їзді рад. письменників. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору, член підпільного ЦК Компартії Словаччини, один з керівників Словац. нац. повстання 1944. Після війни — міністр освіти і культури Словаччини. Соціально загострені збірки віршів «Неділя» (1927), «Ромбоїд» (1932), «Відчинені вікна» (1935) — нове явище в словац. пролет. поезії. У збірках «Святий за селом» (1939), «Забороненим олівцем» (1948) викривав фашизм, показував роль трудящих в антифашист. боротьбі. Поема «До міста 30 хв.» (1963) і зб. «Звідти й інші» (1964) сповнені роздумів про діалектику людського життя, непохитну вірність гуманістичним ідеалам. Поема «Вілла Тереза» (1963) — гімн Великій Жовтн. соціалістичній революції, В. І. Леніну, безсмертю його ідей. У репортажах 1931 — поч. 1932 захищав поневолене населення Закарпатської України, його політ., національні й культур. права. У ст. «Слов'янський ювілей» (1939) підкреслив велику політ. актуальність творчості Т. Шевченка. В 1969 Рад. уряд нагородив Н. орденом Леніна.

Тв.: Укр. перекл.— Простим оком невидиме. Пряшів, 1975; [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Чорне й червоне. «Жовтень», 1966, № 3; Вілла Тереза. «Всесвіт», 1971, № 11; Рос. перекл.— Избранное. М., 1966; Стихи. Поэмы. Статьи. М., 1976.

І. М. Лозинський.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична ст. Верхньодніпровськ. 4,1 тис. ж. (1980). Племптахорадгосп-репродуктор. Середня школа, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, Будинок культури, б-ка. Засн. 1917.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Верхній Терсі (бас. Дніпра), за 30 км від залізнич. ст. Гайчур. 5,5 тис. ж. (1980). Засн. в останній чверті 18 ст. як с-ще Кочережки. З 1813 має назву Н. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Н.— с-ще міськ. типу. У селищі — маслоробний, прод. товарів та комбікормовий з-ди, міжгосп. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 3 бібліотеки.

НОВОМИКОЛА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 23 тис. чол. (1980). У районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новомиколаївка*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди порізана ярами та балками. Осн. корисна копалина— граніт. Річки — *Верхня Терса* та *Гайчур* (бас. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: новомиколаївські прод. товарів, маслоробний та комбікормовий з-ди, Тернуватська меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Новомиколаївка). В с. г. переважають землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 79,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,9 тис. га, луки і пасовища — 7,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, рицина. Скотарство, свинарство, вівчарство. У Н. р.—14 колгоспів, кінний з-д, міжгосп. підприємство по виробн. продуктів птахівництва, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. ст. Гайчур. Ав-

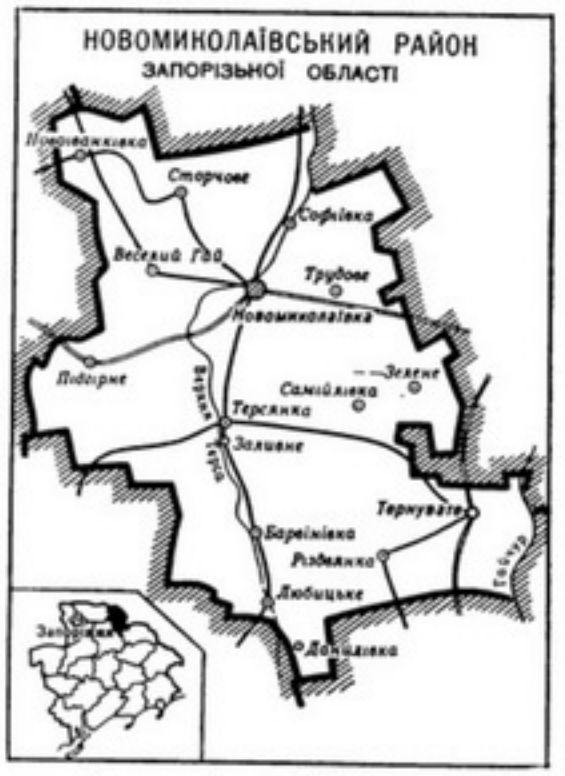

томоб. шляхів — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 21 заг.-осв. та 2 муз. школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 51 клубна установа, 2 кінотеатри, 40 кіноустановок, 32 б-ки. У Н. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1932).

В. В. Дем'янов.

НОВОМИ́РГОРОД — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Великій Висі (бас. Пд. Бугу). Залізнична ст.

Засн. 1740. В січні 1893 в Златополі (тепер у складі Н.) О. Г. *Шліхтер* організував с.-д. гурток. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 Н.— місто. У місті — буровуг. шахта; з-ди: буд. матеріалів, шкіряний, прод. товарів, плодоконсервний, комбікормовий; меблева фабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Зоотехнічний технікум, 6 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 клубів, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В Н. народилися декабрист Є. П. *Оболенський*, укр. рад. поет П. М. *Біба*, укр. рад. письменники Б. А. *Гончаренко*, Ю. О. *Мокрієв*, рос. рад. актор і педагог В. М. *Давидов*, укр. лікар, мікробіолог І. С. *Дудченко*, укр. рад. живописець Ф. Ф. *Кличко*. Деякий час у Н. жили І. П. *Котляревський*, укр. революц. демократ С. А. *Подолинський*. У Н. бували О. С. Пушкін, А. А. *Фет*.

НОВОМИ́РГОРОДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1980). У районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській,

селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новомиргород*. Н. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: буре вугілля, каолін, граніт, глина тощо. Річки — Велика Вись з прит. Малою Виссю (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Майже весь район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 4,3 тис. га. Підприємства вуг., буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті (ново-

миргородські буровуг. шахта, шкіряний, прод. товарів, буд. матеріалів з-ди та меблева ф-ка, Капітанівський цукр. з-д). Комбінат побутового обслуговування (Новомиргород). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 84,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овочеві, цукр. буряки, соняшник, соя. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В Н. р.— 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новомиргород і Капітанівка. Автомоб. шляхів — 226 км, у т. ч. з твердим покриттям — 143 км. У районі — зоотех. технікум, профес.-тех. уч-ще (Капітанівка), 33 заг.-осв., музична і спорт. школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 45 будинків культури і клубів, кінотеатр, 54 кіноустановки, 37 б-к. У с. Арсенівці (тепер у межах с. Веселівки) народився укр. драматург і актор *Карпенко Карий* (І. К. Тобілевич), у с. Петроостровi — рос. рад. письменник Є. Ю. *Поповкін*. У Н. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1930). *О. Г. Ладявва.*

НОВОМОСКО́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Самарі (прит. Дніпра). Залізнич. вузол, пристань. 70 тис. ж. (1980). В 17 ст. запорізькі козаки заснували тут кілька хуторів-зимівників. У 1-й пол. 18 ст. біля збудованої тут фортеці виникла слобода Новоселиця (або Самарчик). Біднота Новоселиці 1768 брала активну участь у *Коліївщині*. У 1784 Новоселиця була перейменована на Н. і дістала статус міста. З 1906 в Н. діяв Новомосковський к-т Катеринославської окружної орг-ції РСДРП. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917.

В місті — *Новомосковський трубний завод* імені 50-річчя Радянської України, залізобетонних та електротех. виробів, шпалопросочувальний, хлібний, прод. товарів з-ди, комбінат хлібопродуктів, меблева і швейна ф-ки тощо. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Металургійний і кооперативний технікуми, радгосп-технікум, профес.-тех. уч-ще, 19 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Палац металургів, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 41 б-ка, худож. музей нар. ужиткового мистецтва. Пам'ятник В. І. Леніну (1973; скульптор М. С. Суходолов, арх. О. Крикін). Пам'ятка дерев'яної архітектури — Троїцький собор (1773—81, майстер Я. *Погребняк*). В Н. народився укр. рад. живописець М. П. *Глущенко*.

НОВОМОСКО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2 тис. км². Нас. 75,6 тис. чол. (1980). В районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новомосковськ*. Район розташований у межах *Придніпровської низовини*. Осн. корисні копалини —кам. вугілля і природний газ. Найбільша річка — *Самара*, на пн. межі району тече *Оріль*, на пд.-зх.— р. Кільчень (усі — бас. Дніпра). Тер. району

проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник Балка Бандурка. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Новомосковськ. У районі найбільші підприємства — цукровий завод (смт Губиниха), комбінат хлібопродуктів (Новомосковськ), ремонтно-механічний, залізобетонних виробів (смт Меліоративне), конопляний (смт Перещепине), консервний (с. Піщанка) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Перещепине). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, соняшнику та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 141,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 118,3 тис. га. Зрошується 11,4 тис. га. У районі — 20 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Новомосковськ, залізничні станції: Орлівщина, Вільне, Губиниха, Кільчень, Перещепине. Автомоб. шляхів — 455 км (усі з твердим покриттям). У районі — 43 заг.-осв. і музична школи; 48 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; дит. санаторій. 19 палаців і будинків культури, 32 клуби, 65 кіноустановок, 46 б-к. У с. Голубівці Н. р. народився двічі Герой Рад. Союзу Г. П. *Кравченко*. У Н. р. видається газ. «Новомосковська правда» (з 1919). *А. А. Щудро.*

НОВОМОСКО́ВСЬКИЙ ТРУ́БНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Новомосковську Дніпроп. обл. Буд-во почато 1932. Введено в дію 1935 як бляхокатальний з-д. У 1940 виробляв тонкий лист, оцинковану покрівлю, білу бляху. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 осн. технологічне устаткування з-ду евакуйовано на Урал. Споруди підприємства були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Відбудову почато відразу після визволення міста, завершено 1947. В 1961 на підприємстві організовано виробн. електрозварних труб. Осн. продукція з-ду: тонколистовий прокат, електрозварні труби, сталевий емальований та оцинкований посуд. Всі технологічні операції механізовано і автоматизовано. *І. Г. Баранцов.*

НОВОНАРО́ДЖЕНА ДИТИ́НА — дитина після народження і до 28-го дня життя. В цей період дитина пристосовується до нових умов — поза утробою матері. Н. д. може бути доношеною (при строках вагітності до 10 місяців, або 40 тижнів, або 280 днів) чи недоношеною (строк вагітності зменшується), або переношеною, від чого залежить її дальший розвиток. Доношена Н. д. має масу тіла 2500—4500 г, зріст 47—54 см, окружність голови 32—34 см. Н. д. властиві велика голова (20—25% довжини тіла), довгий тулуб, короткі кінцівки (руки і ноги однакової довжини), червоного кольору шкіра (тонкий підшкірно-жировий шар), вкрита сировидною змазкою.

В нормі на 1—5-й день дитина втрачає 6—10% своєї маси, до кінця періоду новонародженості маса відновлюється. Ранка після відпадіння пуповини загоюється на 5—8-й день. На голові кістки черепа не зрощені (велике або, рідше, мале тім'ячко). В перші 3—4 дні випорожнення у Н. д. темно-зеленого кольору (меконій), потім стають жовтими з кислим запахом. Сечовиділення в перші кілька днів буває 10—12, а потім — 20 разів на добу. Дихання часте — до 50 разів за 1 хв, серцебиття — 130—150 ударів за 1 хв. Для нормального розвитку Н. д. її треба годувати 6—7 разів на добу, краще грудним молоком або *молочними сумішами* (див. *Вигодовування дитини*), часто сповивати (кожний раз після випорожнення і сечовиділення). Т-ра в кімнаті має становити 22° С. Система захисту від інфекцій у Н. д. слабо розвинена, тому її слід оберігати від зараження. Батьки повинні звертати увагу на найменші ознаки відхилення в стані здоров'я Н. д. (кволість, відмова від груді, порушення сну, неспокій, зменшення маси тіла тощо) та її поведінці й негайно звертатися до лікаря. Див. також *Грудна дитина, Охорона материнства і дитинства, Дитячі хвороби*.

П. С. Мощич.

НОВООДЕ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 37,0 тис. чол. (1980). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих міській і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Нова Одеса*.

Н. р. на Пд. Зх. омивається Бузьким лиманом. Розташований в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини — граніти, пісок. Річки — *Південний Буг* з прит. Гнилим Єланцем та Громоклією. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: новоодеські буд. матеріалів, сироробний та Сухоєланецький комбікормовий з-ди. 5 будинків побуту. Землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 121,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. У Н. р.— 14 колгоспів, 4 радгоспи, об'єднання «Міжгосптахопром», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Баловне. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 304 км. У районі — 24 заг.-осв., музична, спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 35 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 37 кіноустановок, 31 б-ка, істор.-краєзнавчий музей. Село Кандибине цього району 1891 відвідав М. Горький. У Н. р. видається газ. «Ленінський промінь» (з 1931).

М. П. Кобзар.

НОВООЗЕ́РНЕ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Євпаторійській міськраді. Розташоване на березі оз. Донузлав, за 34 км від залізнич. ст. Євпаторія. 4,5 тис. ж. (1980). Комбінат побутового обслуговування. Середня школа, філіал Євпаторійської міської поліклініки. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Засн. 1971.

НОВООЗЕРЯ́НКА — селище міського типу Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 7 км від залізнич. ст. Діброва Олевська. 1,2 тис. ж. (1980). Озерянський комбінат залізобетонних і гідротех. конструкцій. Восьмирічна школа, мед. пункт, Будинок культури, б-ка. Буд-во Н. почато 1963 у зв'язку з спорудженням комбінату.

НОВООЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Великій Кам'янці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Встрєчна-Донецька. 2,1 тис. ж. (1980). Борошномельний з-д, відділення Краснодонського птахорадгоспу. Середня школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у 17 ст.

НОВООЛЕКСІ́ЇВКА — селище міського типу Генічеського р-ну Херсон. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 9,4 тис. ж. (1980). Плодоовочеконсервний з-д, комбінат хлібопродуктів, 2 радгоспи, виробниче відділення Генічеської райсільгосптехніки, Генічеська дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури. клуб, б-ка. Засн. в кін. 19 ст.

НОВООРЖИЦЬКЕ — селище міського типу Оржицького р-ну Полтав. обл. УРСР, за 35 км від залізнич. ст. Лубни. 1,9 тис. ж. (1980). Цукр. з-д. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, б-ка. Утворене 1979.

НОВОПИЛИ́ПІВСЬКІ КУРГА́НИ — група курганів біля с. Новопилипівки Мелітопольського р-ну Запоріз. обл. Досліджували їх 1951—52. Розкопано 13 курганів, де виявлено понад 70 різночасних поховань. Більшість становлять поховання *ямної культури*. Серед знахідок у цих похованнях інтерес становить антропоморфна стела, що перекривала яму осн. поховання в одному з курганів. При розкопках Н. к. виявлено кілька поховань *катакомбної культури* і 20 поховань *зрубної культури*.

НОВОПОКРО́ВКА (до 1859 — Шамшеве) — селище міського типу Солонянського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована у верхів'ї р. Комишуватої Сури (бас. Дніпра), за 18 км від залізнич. ст. Єлізарове. 3,0 тис. ж. (1980). Колгосп, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, лікарня, клуб, б-ка. Засн. у кін. 18 ст.

НОВОПОКРО́ВКА — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована на р. Уді (прит. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Есхар. 4,5 тис. ж. (1980). У селищі — з-д по виготовленню закладних деталей і ремонту оснастки, Введенська птахофабрика, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, б-ка. Засн. 1818.

НОВОПО́ЛОЦЬК — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР. Розташований на лівому березі Зх. Двіни. Залізнична станція. 70 тис. ж. (1980). У місті — виробниче об'єднання «Полімір»; з-ди: нафтопереробний, білково-вітамінних концентратів, залізобетонних виробів; підприємства автомоб., залізнич. та трубопровідного транспорту. ТЕЦ. Політех. ін-т, нафт. технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей. Н. утворений 1963.

НОВОПСКО́В — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Кам'янки в р. Айдар (прит. Сіверського Дінця). 8 тис. ж. (1980). Засн. в серед. 17 ст. як с-ще Закам'янка. Жителі селища брали участь у *Булавінському повстанні 1707—09*. В 1829 с-ще перейменовано на Н. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1957 Н.— с-ще міськ. типу. В селищі — лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів, маслоробний і комбікормовий з-ди, хлібокомбінат, харчосмакова ф-ка, міжколгоспна будівельна орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, санаторій-профілакторій. Будинок культури, клуб, 7 бібліотек.

НОВОПСКО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа 1,6 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1980). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новопсков*. Поверхня Н. р.— хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками, ярами. Корисні копалини: крейда, пісок, глина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Айдар* з прит. Білою та Кам'янкою (бас. Сіверського Дінця). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства району — новопсковські харчосмакова ф-ка, хлібокомбінат, маслоробний і комбікормовий з-ди, Білолуцький комбінат буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Новопсков). Спеціа-

лізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 133,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 102,7 тис. га, луки і пасовища — 26,2 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові. Скотарство, свинарство. У Н. р.— 20 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 236 км, у т. ч. з твердим покрит-

тям — 215 км. У районі — 30 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи, 32 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень; санаторій-профілакторій. 32 будинки культури і клуби, 33 кіноустановки, 32 б-ки. Під час *Булавінського повстання 1707—09* на місці сучас. села Булавинівки Н. р. був військ. табір К. О. *Булавіна*. В селі йому встановлено пам'ятник. У Н. р. видається газ. «Перемога» (з 1932). *К. Г. Бойко.*

НОВОРА́ЙСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ВОГНЕТРИВКИ́Х ГЛИН — у Костянтинівському і Слов'янському р-нах Донец. обл. УРСР. За запасами (60 млн. т) та видобутком глин найбільше на Україні. Пл. 32 км². Вогнетривкі глини — у відкладах міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Потужність пласта 0,1—6,5 м, глиб. залягання від 0,2 до 56 м. Глини родовища складаються гол. чин. з *гідрослюд, каолініту й кварцу*; тонкодисперсні, високопластичні, мають низьку спікливість. Вогнетривкість їх 1580—1750°. Родовище відкрито 1930, експлуатується з 1959 (відкритим способом). Глини родовища використовують у металург., фарфоро-фаянсовій, скляній, нафт. та ін. галузях промисловості.

В. І. Груба.

НОВОРОСІ́ЙСЬК — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Порт на березі незамерзаючої Цемеської (Новоросійської) бухти Чорного м. Значний залізничний вузол. 162 тис. ж. (1980). Поділяється на 3 міські райони. Н. засн. 1838 як військ. укріплення. З 1866 — центр Чорноморського округу, 1896—1920 — центр Чорноморської губ. Першу марксистську групу в місті створено 1892. В грудні 1905 в Н. відбулося збройне повстання (див. *«Новоросійська республіка»*). Рад. владу встановлено 1 (14).XII 1917. У Новоросійській бухті 18.VI 1918 за наказом Рад. уряду затоплено частину кораблів Чорноморського флоту, щоб вони не потрапили до рук нім. імперіалістів. Під час Великої Вітчизн. війни більшу частину міста захопили нім.-фашист. загарбники (див. *Новоросійська оборонна операція 1942*). Вночі проти 4.II 1943 в р-ні Мисхако (див. *Мала земля*) висадився десант рад. моряків, які 225 днів утримували плацдарм до повного визволення міста (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*). Н. нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1966). У 1973 йому присвоєно почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Провідна галузь пром-сті — цементна. Розвинута також металообр. (з-ди: «Червоний двигун», вагоно- та суднорем., металовиробів), буд. матеріалів (з-ди: азбоцем. виробів «Комунар», залізобетонних виробів), харч. (борошномельно-елеваторний комбінат, з-ди: мол., пивоварний з цехом по виробн. напою «пепсі-кола», рибозавод) пром-сть. Об'єднання «Новоросійськрибпром» та меблеве «Чорноморець».

Новоросійське морське пароплавство. У Н.— Вище інженерне морське уч-ще, філіал політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади; історико-краєзнавч. музей, планетарій. Меморіальний комплекс пам'яті захисників Малої землі та меморіальний комплекс «Долина смерті».

НОВОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця, утворена 1764 як військ. округ для боротьби проти нападів тур.-тат. агресорів на Україну. До її складу ввійшли *Нова Сербія*, Новослобідське козацьке поселення, *Слов'яно-Сербія*, *Українська лінія*, 13 сотень *Полтавського полку*, дві сотні *Миргородського полку*. Адм. ц. Н. г. було м. Кременчук. Населення 1773 становило бл. 163 тис. чол., складалося з укр. селян, козаків, рос. селян, молдаван, сербів, болгар, греків, угорців; було воєнізованим і приписаним до гусарських і *пікінерських полків*. Тяжке становище військ. поселенців викликало 1769—70 повстання в Дніпровському і Донецькому пікінерських полках (див. *Пікінерів повстання 1769—70*). У 1775 до Н. г. було приєднано частину земель *Нової Січі*, а Бахмутський повіт Н. г. передано до новоствореної *Азовської губернії*. В 1783 Н. г. ліквідовано і включено до складу *Катеринославського намісництва*. 2) Адм.-тер. одиниця, створена за указом Павла I від 12 (23).XII 1796. До Н. г. ввійшла більша частина Катеринославського намісництва. Н. г. складалася з 12 повітів. Адм. ц.— Катеринослав (1797—1802 — Новоросійськ). Населення 1797 становило 835 тис. чол. У 1802 Н. г. було поділено на Миколаївську (з 1803 — Херсонську), Катеринославську і Таврійську губернії. *А. Д. Бачинський.*

НОВОРОСІ́ЙСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1942 — операція рад. військ Пн.-Кавказького фронту у взаємодії з силами Чорноморського флоту та Азовської військ. флотилії, проведена з 19.VIII по 26.IX під час Великої Вітчизн. війни. Для оборони Таманського п-ова і Новоросійська рад. командування створило Новоросійський оборонний район (команд.— генерал-майор Г. П. Котов, з 8.IX — генерал-майор А. А. *Гречко*) в складі 47-ї армії, Азовської військ. флотилії, мор. баз і зведеної авіац. групи. 19. VIII ворог при значній перевазі в живій силі і техніці перейшов у наступ, завдаючи гол. удару в напрямі станиць Абинської, Кримської і допоміжних ударів на Темрюк і Таманський п-ів. Ціною великих втрат ворог захопив Таманський п-ів, м. Анапу і прорвався до Новоросійська. В запеклих боях рад. війська 11.IX зупинили противника в пд.-сх. частині міста. 26.IX нім.-фашист. війська змушені були перейти до оборони. Героїзм і мужність рад. військ та місц. населення зірвали ворожий план прориву в Закавказзя через Новоросійськ.

«НОВОРОСІ́ЙСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — революційно-демократична диктатура робітників і селян, встановлена внаслідок взяття влади в Новоросійську 12—25.XII 1905 (25.XII 1905—7.I 1906) Радою робітничих депутатів (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Раду було обрано в ході політ. страйку 8—10 (21—23).XII, що почався на заклик Чорноморського к-ту РСДРП. До Ради входило понад 70 депутатів; крім більшовиків, тут були представники й ін. партій. В результаті роботи більшовиків значна частина військ. гарнізону відмовилася виступити проти робітників. Рада закрила урядові установи (крім банку), запровадила 8-годинний робочий

Новоросійськ. Пам'ятник воїнам-захисникам міста. 1963.

день, створила робітн. к-ти і робітн. дружини, роззброїла поліцію, обклала податком буржуазію і чиновників, звільнила політ. в'язнів. 24.XII 1905 (6.I 1906) для придушення виступу царський уряд направив війська і броненосець. Рада «Н. р.» з метою збереження революц. сил вирішила не чинити опір і припинила свою діяльність. У місті було заарештовано бл. 1 тис. чол.; керівників «Н. р.» засуджено до каторжних робіт.

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО. Сформоване у Пд. Бессарабії в грудні 1806 з задунайських козаків, які повернулися на батьківщину (див. *Задунайська Січ*), та укр. і рос. селян-втікачів. Затверджене царським указом від 20.II (4.III) 1807 під назвою Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Брало участь у боях проти тур. військ на Дунаї. У вересні 1807 ліквідоване в зв'язку з масовими втечами до війська селян з Херсонщини і Поділля. Переважна більшість козаків осіла в придунайських степах. Відновлене в червні 1828 під назвою Дунайське козац. військо. До нього ввійшли кол. козаки, рос. відставні солдати і волонтери з балканських країн. Військо охороняло держ. кордони по Дунаю та Чорноморському узбережжю, під час *Кримської війни 1853—56* брало участь в боях у Добруджі, на Кавказі та в обороні Одеси в квітні 1854. В 1856 перейменоване на Н. к. в. У 1868 складалося з 10 станиць (13 150 чол.). Серед козацтва точилася класова боротьба, що супроводилася масовими виступами рядових козаків проти старшини і царської адміністрації (1843—45, 1849, 1857, 1868). Указом від 3 (15).XII 1868 Н. к. в. ліквідовано. *А. Д. Бачинський.*

НОВОРОСІЙСЬКИЙ КРАЙ — істор. область на Пд. Україні і частково на Пд. Росії з 2-ї пол. 18 до поч. 20 ст. (див. *Новоросія*).

НОВОРОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Відкритий в Одесі 1865. Під такою назвою існував до 1920. Див. *Одеський університет* імені І. І. Мечникова.

НОВОРОСІЙСЬКО-ТАМАНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ

НОВОРОСІЙСЬКО-ТАМА́НСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція рад. військ Пн.-Кавказ. фронту (команд.— генерал-полковник І. Ю. *Петров*) у взаємодії з Чорномор. флотом (команд.— віце-адмірал Л. А. *Владимирський*) та Азовською військ. флотилією (команд.— контр-адмірал С. Г. *Горшков*), проведена 9.IX—9.X під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 для розгрому нім.-фашист. військ на Таманському п-ові. Рад. командування з метою сприяння військам Пн.-Кавказ. фронту протягом 4.II—16.IX провело ряд десантних операцій у районі Пд. Озерейки та на зх. березі Цемеської бухти, в районі Станички, передмістя Новоросійська. Рад. десантникам у районі Цемеської бухти і Станички вдалося не тільки захопити плацдарм (пізніше названий *Малою землею*), але розширити й укріпити його. З 16.II почалася багатоденна героїчна оборона Малої землі, яка відіграла значну роль у проведенні Н.-Т. о. Рад. військам протистояла 17-а нім.-фашист. армія, що мала 16 піхотних д-зій (440 тис. чол.). 9, 56 і 18-а рад. армії Пн.-Кавказ. фронту мали 18 стріл. д-зій, 4 стріл. бригади і 2 танк. полки, переважали противника за чисельністю в 1,5 раза. Згідно з планом Н.-Т. о. гол. удар завдавався в районі Новоросійська силами 18-ї армії з суходолу і десантниками Чорномор. флоту, а війська 9-ї і 56-ї армій завдавали ударів на правому фланзі та в центрі фронту. 10.IX кораблі Чорномор. флоту прорвалися в Новоросійський порт і висадили 3 десанти. Одночасно почався наступ на суходолі сх. і зх. груп 18-ї армії, зх. групи — з плацдарму Мисхако — Мала земля. 11.IX перейшли в наступ війська 9-ї армії, які завдавали удару на Темрюк, а 14.IX — війська 56-ї армії, які діяли на центр. ділянці фронту. В Новоросійську в ході запеклих боїв 15.IX сх. і зх. групи 18-ї армії з'єдналися, і до світанку 16.IX місто було визволено. Для сприяння наступаючим військам Чорномор. флот висадив морські десанти в тилу ворога, в районах оз. Солоне та Благовєщенська, а Азовська військ. флотилія — на пн. узбережжі Таманського п-ова. Прорвавши оборону противника, війська Пн.-Кавказ. фронту 9.X вийшли до Керченської протоки. Внаслідок Н.-Т. о. було розгромлено таманське угруповання ворога і створено сприятливі умови для визволення Криму. *К. Є. Науменко.*

НОВОРО́СІЯ, Новоросійський край — істор. область на Пд. Україні і частково на Пд. Росії. Назва виникла у зв'язку з освоєнням Рос. д-вою тер. Пн. Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. В той період Н. ототожнювалася з *Новоросійською губернією* і *Азовською губернією,* згодом — з *Катеринославським намісництвом.* Після входження *Бессарабії* до Росії 1812 Н. охоплювала Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії і Бессарабську область. На поч. 20 ст. Н. називали територію, до якої входили Бессарабська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Херсонська, Ставропольська губернії та Область Війська Донського. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції назва «Новоросія» вийшла з ужитку. Територія Н. ввійшла до складу РРФСР, УРСР і Молдавської РСР.

НОВОСАНЖА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 49,3 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нові Санжари.* Н. р. розташований в межах *Придніпровської низовини.* Корисні копалини: нафта, природний газ, сіль, торф. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Ворскла* з прит. Тагамликом та *Оріль* (всі — бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) займають 11 тис. га. Найбільші підприємства: новосанжарські експедиція глибокого буріння, шкіряний з-д, філіал виробничого худож. об'єднання «Полтавчанка», цех виробничого об'єднання «Полтавдерев», меблевий цех полтавської ф-ки «Реммеблі» й Руденківський консервний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Нові Санжари). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, соняшнику, овочевих культур, картоплі та виробн. молока, м'яса, яєць і вовни. Площа орних земель 1980 становила 83,5 тис. га, сіножатей і пасовищ — 13,8 тис. га. У Н. р.— 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Нові Санжари. Автомоб. шляхів — 401 км, у т. ч. з твердим покриттям — 121 км. У Н. р. — 51 заг.-осв., 2 муз. школи, 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій, будинок відпочинку, турбаза. 18 будинків культури, 38 клубів, 61 кіноустановка, 49 б-к. У Н. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1932).

Б. П. Дроботенко.

НОВОСВІ́ТЛІВКА — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Луганчику (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Новосвітлівський. 3,3 тис. ж. (1980). Асфальтобетонний з-д, радгосп, комбінат комунальних підприємств. Середня і муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. у 60-х рр. 19 ст.

НОВОСЕ́ЛИЦЯ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Прут. Залізнична станція. Вперше згадується в джерелах 1456 під назвою Шишківці. З 1617 село відоме як Новоселиця. За *Бухарестським мирним договором 1812* Н. в складі Бессарабії було возз'єднано з Росією. На поч. 20 ст. в Н. створено с.-д. групу, що допомагала переправляти з-за кордону в Росію марксистську л-ру. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1918 Н. загарбала бурж.-поміщицька Румунія. 28.VI 1940 Н. в складі Хотинщини повернуто

СРСР. З цього самого року Н.— місто. У місті — підприємства харч. пром-сті (птахокомбінат, плодоконсервний, лікеро-горілчаний, маслосироробний з-ди, харчосмакова ф-ка). Працюють також з-д залізобетонних виробів, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 3 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; лікарня, Будинок культури, 2 кінотеатри, б-ка. У 1907 в Н. бував рос. письменник В. Г. *Короленко*, 1915 — амер. журналіст Дж. *Рід*, 1916 деякий час жив Д. М. *Карбишев*.

НОВОСЕ́ЛИЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НІВ — на пд.-зх. околиці с. Новоселиці Катеринопільського р-ну Черкас. обл. УРСР. Складається з первинних і вторинних (перевідкладених) каолінів. Первинні каоліни ранньокрейдового віку залягають на каолінізованих продуктах *вивітрювання* кристалічних порід. Поклади вторинних каолінів пов'язані з осадочними відкладами серед. еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*). Глиб. залягання каолінів від 25 до 63 м. Родовище розробляється з поч. 20 ст. Уперше розвідане 1935. Використовують каоліни як сировину для виготовлення вогнетривких та фарфоро-фаянсових виробів. *К. О. Суходольський.*

НОВОСЕ́ЛИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у східній частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 86,8 тис. чол. (1980). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоселиця*. Н. р. розташований в межах Прут-Дністровського межиріччя. Поверхня гол. чин. рівнинна. Поклади гіпсу. Річки — *Прут* (на пд. межі району) з притоками Рингачем і Черленою. Грунти чорноземні та темносірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, бук, граб, берест, дика груша) займають 3% тер. району. Найбільші підприємства: новоселицькі птахокомбінат, маслосироробний і залізобетонних виробів з-ди, меблева ф-ка, Мамалигівське заводоуправління буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Новоселиця). Землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 57,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,8 тис. га. Гол. культури: озимі пшениця і жито, ячмінь, горох, овес, кукурудза, цукр. буряки, соя, картопля, овочеві. У Н. р. — 20 колгоспів, бройлерна ф-ка, міжколг. комплекси по відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Новоселиця, Мамалига. Автомоб. шляхів —577 км, у. т. ч. з твердим покриттям — 557 км. У районі — мед. уч-ще, 40 заг.-осв., 3 муз., художня і спорт. школи, 36 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 46 клубних установ, кінотеатр, 42 кіноустановки, 55 б-к. У с. Ванчинець Н. р. народився укр. рад. композитор С. О. *Сабадаш*, в с. Маршинцях — укр. рад. співачка С. М. *Ротару*. В Н. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1944). *А. В. Білик.*

НОВОСЕ́ЛІВКА (до 1808 — хутір Заболочанський) — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на р. Нетриусі (бас. Сіверського Дінця), за 15 км від залізнич. ст. Слов'яногірськ. 1,8 тис. ж. (1980). Ставки «Донрибкомбінату». Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. у 17 ст.

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ — селище міського типу Роздольненського р-ну Крим. обл. УРСР, за 33 км від Євпаторії. 4,0 тис. ж. (1980). У селищі — винобродний з-д, птахофабрика, виробниче відділення Роздольненської райсільгосптехніки тощо. Середня школа, сільс. профес.-технічне училище, лікарня. Будинок культури, бібліотека. Засн. 1928.

НОВОСЕ́ЛІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ СКЛЯНИ́Х ПІСКІ́В — у Нововодолазькому р-ні Харків. обл. УРСР, на Пн. Зх. від с. Новоселівки. В геол. будові родовища беруть участь осадочні гірські породи палеогенового, неогенового і антропогенового (четвертинного) віку. Пром. товща пісків — у відкладах міоцену (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*), потужність їх від 6,8 до 17,5 м. Складається з трьох ділянок. За якістю пісків — краще на Україні. Уперше родовище розвідано 1932. Експлуатується з 1936. Піски родовища використовують у скляній пром-сті України та ін. республік. *К. О. Суходольський.*

НОВОСИБІ́РСЬК (до 1926 — Новоніколаєвськ) — місто, центр Новосиб. обл. РРФСР. Розташований на обох берегах р. Обі. Значний трансп. вузол. 1343 тис. ж. (1981). Поділяється на 9 міськ. районів. Роком заснування Н. вважається 1894. В 1902 в залізничному депо створено с.-д. групу. З грудня 1903 — місто. Рад. владу проголошено 13 (26).XII 1917. 26.V 1918 внаслідок контрреволюц. заколоту владу в місті захопив есеро-меншовицький білогвард. уряд, 18.XI 1918 — колчаківці (див. *Колчаківщина*). Частини Червоної Армії і повсталі робітники визволили місто 14.XII 1919. В 1921—25 — центр Новоніколаєвської губ., з 1925 — центр округу Сибірського краю, з 1930 — центр Зх.-Сибірського краю, з 1937 — Новосибірської обл. Н.— один з найбільших пром., наук. і культур. центрів СРСР. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (з-ди: важких верстатів і гідропресів, тягового електромашинобудування, електротермічного устаткування, «Сибсільмаш», приладобудування) та металургійна (металург. з-д, оловокомбінат та ін.). Розвинута хім., легка (шкіряно-взут. і бавовняний комбінати, швейні ф-ки та ін.), харч. (млинарський, жировий, м'ясоконсервний комбінати) та буд. матеріалів пром-сть. Електроенергія надходить від Новосиб. ГЕС та ТЕЦ. В Н.— *Сибірське відділення АН СРСР*, Сибірське відділення ВАСГНІЛ, Сибірське відділення АМН СРСР. 14 вузів, у т. ч. *Новосибірський університет*, 39 середніх спеціальних навчальних закладів. Театри: опери та балету, «Червоний факел», муз. комедії, юного глядача, ляльковий, драм., філармонія, цирк. Публічна наук.-тех. б-ка Сибірського відділення АН СРСР. Краєзнавчий музей (філіал — Будинок-музей С. М. Кірова), картинна галерея, студія кінохроніки. Архіт. пам'ятки: собор (1897, арх. Г. Косяков), вокзал, торг. корпус, театр (всі — між 1900—12, арх. О. Крячков). Серед споруд рад. архітектури — будинки міськкому та обкому КПРС (1924—25), облвиконкому (1931—33), театру опери та балету (1931—45), залізничного вокзалу (1930—41), цирку (1968—71). Пам'ятники: Героям революції (1922, скульптор В. Сибіряков), Монумент Слави (1967, художник А. Чернобровцев).

НОВОСИБІ́РСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 28.IX 1937. Площа 178,2 тис. км². Нас. 2637 тис. чол. (1980). Розташована на півдні Зх. Сибіру. Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, татари. Міськ. нас.— 72%. Поділяється на 30 районів, має 14 міст і 20 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Новосибірськ*. Нагороджена 2 орденами Леніна (1957, 1970). Н. о. займає пд.-сх. частину *Західно-Сибірської рівнини* (*Барабинський степ*, пн. окраїна *Кулундинського степу*). На Пд. Сх.— Приобське плато та відроги Салаїрського кряжа. Корисні копалини: кам. вугілля, залізна руда, торф, нафта, газ, глини, піски, вапняки. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —18 до —21°, липня +17, +20°. Опадів 200—500 мм на рік, максимум — влітку. Для пд. районів характерні посухи. Гол.

О. В. Новосьолова.

М. Новотко.

ріка — *Об*, на Пн. Зх.— притоки *Іртиша* — Ом і Тара. На Обі — Новосибірське водосховище. Багато озер: Чани, Сартлан, Убінське, Урюм та ін. Бл. 26% площі області під болотами. Грунти переважно підзолисті, сірі лісові та чорноземні. Понад 20% території вкрито лісом (ялиця, ялина, сосна, кедр, подекуди з березою, осикою, модриною), на Барабинській низовині — березові *колки*.

Для нар.-госп. комплексу Н. о. характерне поєднання значної обробної пром-сті з розвинутим багатогалузевим с. г. Енергетика базується на вугіллі Кузбасу, гідроенергії Обі (Новосибірська ГЕС) та енергії, що надходить з Сх. Сибіру. Провідне місце в пром. комплексі Н. о. посідає машинобудування і металообробка, у т. ч. виробн. важких металорізальних верстатів, ковальсько-пресових машин, електротех. устаткування. Підприємства радіотех. пром-сті та приладобудування. Харч. пром-сть представлена молочномаслоробною, м'ясною, жировою, борошномельною, кондитерською та ін.; легка — бавовняною, швейною, шкіряно-взут., трикотажною та ін. галузями. Більша частина пром. підприємств — у Новосибірську. Лісозаготівлі, лісова і лісохім. пром-сть розміщені на Пн. Сх. області. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (Іскітім, Дорогіно, Горний).

Спеціалізація с. г.: землеробство зернового й тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Провідна зернова культура — яра пшениця (на Н. о. припадає бл. 20% заг. її збору в Зх. Сибіру). Вирощують також зернобобові, кормові культури, льон-довгунець, картоплю та овочі. Окремі г-ва спеціалізуються на вирощуванні лікар. рослин. Розводять велику рогату худобу, тонкорунних овець, свиней, коней. Навколо Новосибірська — приміське г-во. Тер. області перетинає дільниця Транссибірської залізнич. магістралі (електрифікована), з-ці Новосибірськ — Кузбас, . Новосибірськ — Барнаул. Дільниця Середньосибірської магістралі: Новосибірськ — Каменьна-Обі — Карасук. Судноплавство по Обі. В Новосибірську — 2 аеропорти. В Н. о.— *Сибірське відділення АН СРСР*, сибірські відділення ВАСГНІЛ та АМН СРСР; 14 вузів, у т. ч. *Новосибірський університет*, 51 серед. спец. навч. заклад, 6 театрів (Новосибірськ); музеї — краєзнавчий (його філіал — Будинок-музей С. М. Кірова), обл. картинна галерея у Новосибірську, музей В. В. Куйбишева в м. Куйбишеві та ін. Грязебальнеологічний курорт Карачі, санаторії.

НОВОСИБІ́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Ленінського комсомолу — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1959 як частина Новосибірського наук. центру *Сибірського відділення АН СРСР*. У складі Н. у. (1981) ф-ти: механіко-матем., фіз., природничих наук, геолого-геофіз., екон., гуманітарний, спеціальний, підвищення кваліфікації; аспірантура; підготовче відділення. При ун-ті працюють ін-т підвищення кваліфікації, фізикоматем. школа, 11 наук. лабораторій, обчислювальний центр, б-ка. В 1980/81 навч. р. в ун-ті налічувалось бл. 4 тис. студентів. У 1963—81 рр. у вузі підготовлено близько 10,5 тис. спеціалістів. Н. у. видає збірники наук. праць.

В. Д. Бондар.

НОВОСИБІ́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг у Пн. Льодовитому ок., між морями Лаптєвих і Східно-Сибірським. Входять до складу Якут. АРСР. Пл. майже 38 тис. км². Складаються з трьох груп: власне Н. о., або о-ви Анжу (пл. 31 тис. км²), Ляховські та *Де-Лонга острови*. До першої групи входять о-ви Котельний, Фаддєєвський, Нова Сибір і Бєльковський. Між о-вами Котельним і Фаддєєвським лежить Земля Бунге — піщана рівнина, що по краях заливається морем. Поверхня в основному низовинна, висота до 374 м (г. Малакатин-Тас на о. Котельному). Клімат арктичний. Поширена *багаторічна мерзлота*. Рослинність арктична, тундрова. Багато озер. На Н. о. живуть пн. олені, песці, лемінги. Влітку багато птахів. Мор. і звіробійний промисли.

НОВОСІ́ЛЕЦЬКИЙ Роман Михайлович (н. 8.III 1926, с. Потелич, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1975). У 1953 закінчив Львів. політехнічний ін-т. Працює у *Геологорозвідувальному українському науково-дослідному інституті* (з 1971 — зав. відділом). Наук. праці присвячені вивченню будови й умов формування нафт. і газових родовищ, процесам нафтогазоутворення, міграції газів. Держ. премія УРСР, 1977.

В. О. Вітенко.

НОВОСЬО́ЛОВА Олександра Василівна [н. 10 (22). III 1900, с. Верезіно, тепер Кашинського р-ну Калінін. обл.] — рад. хімік-неорганік, акад. АН СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1980). Закінчила Моск. ун-т (1925). З 1926 працює там же. Осн. наук. праці — розробка методів синтезу, дослідження фазових діаграм, фіз.-хім. властивостей і будови багатьох сполук рідкісних елементів, особливо сполук берилію. Уперше в СРСР застосувала для синтезу тугоплавких сполук метод хім. газотранспортних реакцій і одержала (разом з Б. П. Соболєвим) монокристали силікатів берилію, цинку, алюмінію, марганцю. Нагороджена 3 орденами Леніна, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

НОВО́ТКО (Nowotko) Марцелій (8.VIII 1893, Варшава — 28.XI 1942, там же) — діяч комуністич. руху Польщі. Н. в сім'ї с.-г. робітника. В 1916 вступив до партії *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви*. З 1918 (з часу заснування) — член КП Польщі (КПП). В 1920 брав участь у роботі Тимчас. революц. к-ту Польщі. В 1922—23 за дорученням КПП працював у Компартії Зх. України (1923 — член її ЦК, секретар львів. орг-ції), згодом — секретар ряду окружних к-тів КПП. Не раз зазнавав репресій (загалом пробув у тюрмах 10 років). У 1939—41 — в СРСР, очолював створену 1941 Ініціативну групу польс. комуністів (у Москві). В грудні 1941 повернувся на батьківщину. Один із засновників Польс. робітн. партії (5.I 1942), перший секретар її ЦК. Вбитий провокатором.

НОВОТРО́ЇЦЬК — місто обласного підпорядкування Оренб. обл. РРФСР. Розташований на р. Уралі. Залізнична ст. Новотроїцьк I. 97 тис. ж. (1980). В Н.— Орсько-Халіловський металург. комбінат, підприємства хім. і буд. матеріалів пром-сті. Металург. і буд. технікуми. Н. утворено 1945.

НО́ВОТРО́ЇЦЬКЕ — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на р. Сухій Волновасі (бас. Кальміусу), за 8 км від залізнич. ст. Великоанадоль. 8,9 тис. ж. (1980). У селищі — рудоуправління по добуванню доломіту та вапняку, відділення Волноваської райсільгосптехніки. 3 заг.-осв. школи, лікарня. 3 будинки культури, 3 б-ки. Засн. 1773.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 30 км від залізнич. ст. Новоолексіївка. 10,1 тис. ж. (1980).

Засн. в 60-х рр. 19 ст. на місці аулу Сарабулат, перша писемна згадка про який належить до поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 Н.— с-ще міськ. типу. У Н.— птахокомбінат, маслосироробний, комбікормовий, м'ясокісткового борошна з-ди, харчосмакова ф-ка, управління експлуатації зрошувальних систем, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — ранньослов'янське городище 8—10 ст., виявлене поблизу с. Новотроїцького (тепер у складі с. Пристайлового) Лебединського р-ну Сум. обл. Розташоване на мисі правого берега р. Псла. Досліджувалося 1952—54. При розкопках відкрито залишки 50 напівземлянкових жител, бл. 100 госп. і виробничих споруд. Знайдено різні знаряддя — землеробські (лемеші, коси, серпи, мотики), для обробки дерева (сокири, тесла, долота тощо), рибальські й мисливські, зброю, бронзові й срібні жіночі прикраси (вискові кільця, підвіски, сережки, браслети, персні, гривни), глиняний, здебільшого ліпний, посуд (горщики, миски, сковорідки) тощо.

Літ.: Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. М.—Л., 1958.

НОВОТРО́ЇЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,1 тис. км². Нас. 46,3 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Новотроїцьке*. Н. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*. На Пд. омивається зат. *Сивашем*. Корисні копалини: глини, пісок, солі Сиваша. Грунти каштанові солонцюваті в комплексі з солонцями. Розташований у степовій зоні. В межах району — частина *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*. Підприємства — в осн. по переробці с.-г. сировини (новотроїцькі птахокомбінат, маслосироробний з-д, харчосмакова ф-ка). Комбінат побутового обслуговування (Новотроїцьке) та 4 будинки побуту. Землеробство району — зернового напряму, тваринництво — м'ясо-молочного. Площа с.-г. угідь 1980 становила 174,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 146 тис. га. Зрошується 41,1 тис. га (магістральний канал Каховської зрошувальної системи та ін.). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, багаторічні трави, овочеві, баштанні. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, птахівництво. У Н. р.— 13 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 368 км, у т. ч. з твердим покриттям — 195 км. У районі — 39 заг.-осв. і музична школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. Палац культури, 14 будинків культури, 25 клубів, 2 кінотеатри, 47 кіноустановок, 34 б-ки. В смт Сиваському Н. р. народився рос. рад. письменник Ф. Д. *Залата*. У Н. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1932).

В. М. Тимошенко.

НОВОУКРАЇ́НКА — місто Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Чорному Ташлику (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. В 1754 на місці Н. засновано фортецю Павлівськ і військ. поселення. В 1764 перейменовано на Новопавлівськ, з 1773 — посад Павлівський, з 1830 має назву Н. Під час революції 1905—07 в Н. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено на поч. лютого 1918. З 1938 Н.— місто. У Н.— цукр., прод. товарів, комбікормовий, цегельний, 2 щебеневих, залізобетонних виробів з-ди, хлібопродуктів і харч. комбінати, меблева ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. 8 заг.-осв., музична, спортивна школи, лікарня. Палац і 4 будинки культури, 8 клубів, кінотеатр, 8 бібліотек. В Н. народились укр. актор Ф. В. *Левицький*, укр. співачка Р. М. *Сергієнко*.

НОВОУКРАЇ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 57,7 тис. чол. (1980). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані міській і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Новоукраїнка*. Поверхня району — рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Корисні копалини — глина й граніт. Річки — *Чорний Ташлик, Сухий Ташлик* і Плетений Ташлик (бас. Пд. Бугу). Грунти гол. чин. чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. (більша) — в степовій. Підприємства по виробн. буд. матеріалів, а також харч. пром-сті: новоукраїнські цукр. і комбікормовий з-ди, комбінат хлібопродуктів, Капустинський кар'єр (с. Кам'яний Міст). Комбінат побутового обслуговування (Новоукраїнка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, цукр. буряків, соняшнику та виробн. м'яса, яєць, вовни (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 140,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 129,6 тис. га. У Н. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Новоукраїнка, Адабаш, Кропивницька. Автомоб. шляхів — 434 км, у т. ч. з твердим покриттям — 401 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. Палац культури, 18 будинків культури, 51 клуб, 45 б-к, літ.-меморіальний музей І. К. *Микитенка* на батьківщині письменника в с. Рівному. В с. Бежбайраках (тепер с. Кропивницьке) народився укр. драматург М. Л. *Кропивницький*, у с. Глодосах — укр. рад. поет Т. Г. *Масенко*, в с. Комишуватому — новатор с.-г. виробн. О. В. *Гіталов*, у с. Диминому — укр. рад. письменник М. О. *Далекий*. У Н. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

В. Я. Круценко.

НОВОУТВО́РЕННЯ в медицині — те саме, що й *пухлини*.

НОВОУ́ШИЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 48 тис. чол. (1980). В районі — 64 населені пункти, підпорядковані селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Нова Ушиця*. Н. р. розташований в межах *Подільської височини*. Річки — *Дністер* (на пд. межі району) та його притоки *Ушиця* і *Калюс*. Грунти сірі, світло-сірі та темно-сірі опідзолені й опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, ясен) займають 16% тер. району. Найбільші підприємства — новоушицькі консервний, хлібний і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Нова Ушиця) та 5 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, кукурудзи, тютюну, овочевих культур, садівництві; тваринництво мол.-м'ясного напряму (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,6 тис. га. У Н. р.— 17 колгоспів, 6 радгоспів, райсіль-

госптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — технікум механізації с. г., 38 заг.-осв. і музична школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 18 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 51 кіноустановка, 53 б-ки, музей історії с. Тимків. В с. Глібів Н. р. народився укр. літературознавець К. О. *Копержинський*. У Н. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1922).

В. О. Петручак.

НОВОЧЕБОКСА́РСЬК — місто республіканського підпорядкування Чув. АРСР. Розташований на Волзі, за 20 км від залізнич. ст. Чебоксари. 89 тис. ж. (1980). З-д «Рембудмаш», залізобетонних конструкцій та домобуд. комбінати, ТЕЦ. Чебоксарська ГЕС (будується, 1981). Хім.-мех. технікум. Утворений 1965.

НОВОЧЕРКА́СЬК — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Розташований на р. Аксай (бас. Дону), залізнична станція. 185 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. Н.— значний центр маш.- буд., хім. та ін. галузей пром-сті. Осн. підприємства: з-ди електровозобуд., верстатобудівний, електродний, синтетичних продуктів, нафт. машинобудування, виробниче об'єднання «Магніт» та ін. Підприємства харч. пром-сті — винробний, спирто-горілчаний, мол. з-ди, м'ясокомбінат, конд. ф-ка. Поблизу Н.— Новочеркаська ДРЕС. У місті — політех. та інженерно-меліоративний ін-ти, 13 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. установи, в т. ч. Південний н.-д. ін-т гідротехніки і меліорації, Всеросійський н.-д. ін-т виноробства та виноградарства, н.-д. ветеринарний ін-т. Драм. театр, музей історії донського козацтва (відкритий 1899), його філіал — Будинок-музей М. Б. *Грекова*, меморіальний будинок художника-пейзажиста І. І. Крилова. Місто засн. 1805.

НОВОША́ХТИНСЬК — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнич. ст. Михайлово-Леонтьєвська. 105 тис. ж. (1980). Видобування вугілля. Підприємства коксохім., легкої, харч. і буд. матеріалів пром-сті. Вечірній гірничий технікум. Утворений 1939.

НОВОЯ́ВОРІВСЬКЕ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнич. ст. Янтарна. 9,1 тис. ж. (1980). Поблизу селища — яворівське виробн. об'єднання «Сірка», з-д залізобетонних виробів, комбінат побутового обслуговування. 2 середні школи та школа мистецтв; лік. містечко. Будинок культури, б-ка. Н. засн. 1965.

НОГА́ЙСЬК — колишня (до 1964) назва м. *Приморська* Запоріз. обл. УРСР.

НОГА́ЙСЬКА МО́ВА — мова *ногайців*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляють нею понад 54 тис. чол. (1979, перепис). У Н. м. є три діалекти. Осн. риси Н. м.: сильна *редукція* голосних, *сингармонізм*. Іменам властиві категорії відмінка, числа, присвійності й присудковості. Широко вживаються післяйменники. До 1928 для Н. м. використовувалася араб. графіка, 1928—37 — латинська, з 1938 — рос. алфавіт. Про л-ру Н. м. див. *Карачаєво-Черкеська автономна область*, розділ Культура.

НОГА́ЙСЬКА ОРДА́ — тат. феодальне держ. утворення на території від Пн. Прикаспія і Приаралля до Тури і Ками і від Волги до Іртиша. Виникла наприкінці 14 ст. внаслідок розпаду *Золотої орди*. Остаточно оформилася в 40-х рр. 15 ст. Центр орди — м. Сарайчик (Сарайджук) у пониззі р. Яїка (тепер р. Урал). У серед. 16 ст. Н. о. розпалася на Велику Н. о. (на Сх. від Волги, 1557 добровільно підкорилася Росії), Алтиулську орду (басейн р. Ембі) і Малу Н. о. (між Кабардою і Азовом). У 2-й пол. 16 ст. Мала Н. о. перекочувала в пд.-укр. степи, де розпалася на *Білгородську орду, Єдисанську орду, Джамбуйлуцьку орду* та *Єдичкульську орду*, які були васалами *Кримського ханства*. В 1770 підвладні Крим. ханству ногайці перейшли під протекторат Росії, в 2-й пол. 19 ст. емігрували з укр. степів до Туреччини. В 17 ст. Велика Н. о. і Алтиулська орда були розгромлені *калмиками*. Залишки ногайців відступили в пн.-дагестанські степи.

НОГА́ЙСЬКИЙ СТЕП — напівпустельна рівнина в Передкавказзі, в межиріччі Тереку і Куми, в межах Даг. АРСР. Площа бл. 25 тис. км². Вис. до 170 м на Зх.; на Сх. подекуди лежить нижче р. м. (до — 28 м). Рослинність — гол. чин. полин і солянки. Бл. 70% території використовують як зимове пасовище. Зрошується водами Терсько-Кумського каналу.

НОГА́ЙЦІ (самоназва — ногай) — народність, яка живе переважно в Даг. АРСР і Ставропольському краї, а також у Чечено-Інгушській АРСР, Карачаєво-Черкеській а. о. Заг. чисельність — 60 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ногайська (див. *Ногайська мова*). Віруючі Н.— мусульмани-суніти. Н.— нащадки різних монг. і тюрк. племен, які входили до складу улусу золотоординського воєначальника Ногая (звідси самоназва), що змішалися з тюркомовними *половцями* і сприйняли їхню мову. Протягом 16—19 ст. Н. прийняли рос. підданство. За Рад. влади докорінно змінилося життя Н. Вони перейшли до осілості. Осн. заняття — тваринництво, землеробство; частина працює в пром-сті. Зросла нац. інтелігенція.

НОГА́ТА — срібна монета високої проби — куфічний (монета з написом без зображення) *дирхам*. Разом з *куною* становила кунно-грошову систему Давньої Русі. Н. з'явилася в 10 ст. і важила бл. 2,5 г. В 11 ст. Н. дорівнювала $^1/_{20}$ *гривні*.

НОГІ́Н Віктор Павлович [2 (14).II 1878, Москва — 22.V 1924, там же] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у сім'ї прикажчика. За революц. діяльність 1897 заарештований і 1898 висланий до Полтави, де 1900 включився в роботу групи сприяння «*Искре*». В 1900 емігрував за кордон. У 1901 повернувся в Росію; агент «Искры» в Москві, Петербурзі. В 1903 — член Катеринослав. к-ту РСДРП. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. Був членом к-тів РСДРП в Ростові-на-Дону, Москві, Миколаєві, Петербурзі, Баку. 7 раз був засланий до Сх. Сибіру, на Північ, 6 раз здійснював втечі. В 1917 — голова Моск. Ради робітн. депутатів. У першому складі Рад. уряду — нарком у справах торгівлі і пром-сті. З 1918 — на рад., профспілковій, відповідальній госп. роботі. На V, VI з'їздах і VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) обирався членом ЦК, на IX з'їзді РКП(б) — кандидатом у члени ЦК. В 1921—24 — голова Центр. ревізійної комісії РКП(б). Похований у Москві на Красній площі.

НОГІ́НСЬК (до 1930 — Богородськ) — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнична ст. 120 тис. ж. (1980). В Н.— Глуховський бавовняний комбінат ім. В. І. Леніна, з-д паливної апаратури та ін. Філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, технікум рад. торгівлі, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Названий на честь В. П. *Ногіна*. Виник у 16 ст. як с. Рогожа, місто — з 1781.

НОГОХВО́СТИ, ногохвістки, подури (Podura, синонім Collembola) — ряд первиннобезкрилих *комах*. Часто Н. вважають окремим класом. Тіло (довж. 0,2—10 мм) вкрите лусочками і волосками. *Фасеткових очей* немає, у деяких видів є лише прості о́чки. Черевце з 6 (і менше) сегментів, з стрибальною вилкою на кінці або без неї. Н. зустрічаються у вологих місцях, в лісовій підстилці, в грунті, взимку часто трапляються на снігу; окремі види — у воді. Живляться рослинною і тваринною їжею. Бл. 3,5 тис. видів, поширених всесвітньо. В СРСР відомо 500 видів; на Україні — понад 200. Н. беруть активну участь у біотичному кругообігу та процесах

грунтоутворення. Деякі Н. (бл. 40 видів) шкідники культурних рослин та харч. продуктів. У викопному стані відомі починаючи з девону. *О. П. Кришталь.*

НОГОЩЕ́ЛЕПИ — кінцівки 1—3-го передніх грудних сегментів у *ракоподібних*. За будовою Н. нагадують нижні щелепи (*максили*) і ходильні ноги. Н. виконують функції захоплювання і подрібнення їжі, відчуття смаку і дотику, нерідко — дихання і вентиляції зябрових порожнин. У *губоногих* Н. наз. кігтеподібні ніжки 1-го сегмента тулуба.

«НОДО́Н СІНМУ́Н» («Робітнича газета») — щоденна газета, орган ЦК *Трудової партії Кореї*. Видається в Пхеньяні з 1.XI 1945. До вересня 1946 виходила під назвою «Чонно» («Вірний шлях»).

НОДЬЄ́ (Nodier) Шарль (29.IV 1780, Безансон — 27.I 1844, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (1833). Відіграв важливу роль у формуванні франц. романтизму (романи «Вигнанці», 1802, «Зальцбурзький живописець», 1803). Виступав проти диктатури Наполеона I (сатирична ода «Наполеонна», 1803). Співчував визвольній боротьбі балкан. народів. Широку популярність здобув «розбійницьким» романом «Жан Сбогар» (1818), герой якого стає борцем проти соціальної несправедливості. З 20-х рр. виступав у жанрі казки і фантастики (казки «Смарра», 1821; «Трілбі», 1822; фантастична повість «Фея з крихтами», 1832; новела «Інес де Лас Сьєррас», 1837).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М.—Л., 1960.

В. І. Пащенко.

НО́ЖИЦІ — інструмент або машина-знаряддя, якими ріжуть (стрижуть) матеріали. Н. (мал.) бувають: ручні, що їх використовують у побуті, медицині, слюсарній або ін. справі, та машинні (з електр., гідравлічним чи пневматичним *приводом*), застосовувані переважно на металообробних підприємствах. Є Н. з паралельними, похилими (т. з. гільйотинні Н.), дисковими та ін. ножами. Для фігурного різання листового матеріалу служать висічні та вібраційні Н. При поперечному різанні прокатного металу, що рухається, використовують «летючі» ножиці (барабанні, ударні та ін.).

НОЖОВА́ ОБЕРТО́ВА БОРОНА́ — одна з сучасних конструкцій *борони*, що поєднує принцип роботи зубової і дискової борін. Іл. див. т. 1, с. 539.

НОЗЕМАТО́З — інвазійна хвороба бджіл і шовкопрядів (див. *Пебрина*), що спричинюється одноклітинними паразитами роду нозема ряду *мікроспоридій*. Збудник Н. бджіл — Nosema apis, паразитує в кишечнику дорослих комах, спричинюючи розлад травлення (пронос). Цикл розвитку паразита проходить у клітинах кишок, де він перетворюється на *спору*. Разом з екскрементами спори потрапляють на *стільники бджоляні*, рамки, мед, *пергу*, спричинюючи масове зараження комах. Хворі бджоли в'ялі, випорожнюються, не вилітаючи з *вулика*, слабнуть і гинуть цілими сім'ями. Найбільшого розвитку Н. досягає в кінці зими та навесні в *омшаниках* з підвищеною вологістю і т-рою понад 6°. Заходи боротьби. Бджолам згодовують лікувальні сиропи з домішкою антибіотика фумагіліну. Уражені сім'ї після виставлення з омшаника пересаджують в нові або продезинфіковані вулики, поліпшують умови утримання бджіл та ін.

НОЗОГЕОГРА́ФІЯ (від грец. νόσος — хвороба і *географія*) — розділ *медичної географії*, що вивчає закономірності географічного поширення окремих хвороб людини. Осн. завдання Н.— визначення сукупності зовн. факторів, що зумовлюють виникнення певної хвороби, та нозоареалів (районів поширення окремих хвороб) і вивчення їхньої динаміки. Методи Н. включають аналіз структури нозоареалів, розробку і зіставлення спец. нозокарт та дослідження медико-статистичних даних.

НО́ЇВ КОВЧЕ́Г — за біблійною легендою судно, на якому під час «всесвітнього потопу», що його бог наслав на Землю за «гріхи» людей, урятувалися «праведник» *Ной* з родиною та різними тваринами, щоб заселити ними світ після потопу.

НОЇН-УЛА́ — могильник гуннської знаті (кін. 1 ст. до н. е.— поч. 1 ст. н. е.), міститься у горах Ноїн-Ула на Пн. Монголії. Має понад 200 великих курганів. Розкопки могильника провадилися 1924—25 під керівництвом П. К. *Козлова*, а згодом К-том наук МНР. Знахідки характеризують культуру *гуннів* часів кит. династії *Хань*, коли існували зв'язки гуннської знаті з кит. двором. Померлих ховали в рублених поховальних камерах. У похованнях знайдено гуннські вироби (предмети побуту, озброєння, мистецтва), численні кит. предмети з бронзи, дерева, нефриту, а також шовкові тканини. Інтерес становлять також знайдені в Н.-У. вовняні тканини високої худож. цінності — бактрійські, парфянські, малоазійські, що свідчать про широкі торг. зв'язки гуннів.

НОЙ — за біблійною легендою «праведник», який за своє доброчесне життя був урятований разом з сім'єю під час «всесвітнього потопу» і через своїх синів Сіма, Хама й Яфета став родоначальником людських рас.

НОЙБРА́НДЕНБУРГ — місто на Пн. Сх. НДР, адм. ц. округу Нойбранденбург. Вузол з-ць. 72,2 тис. ж. (1978). Підприємства машинобудування (у т. ч. устаткування для харч. пром-сті), буд. матеріалів, деревообр. та харчової пром-сті. Ін-ти с.-г. наук та економіки с. г. (у складі Грайфсвальдського ун-ту). Центр туризму в т. з. Мекленбурзькій Швейцарії.

«НО́ЙЄС ДОЙЧЛАНД» («Neues Deutschland» — «Нова Німеччина») — щоденна газета, орган ЦК *Соціалістичної єдиної партії Німеччини*. Видається в Берліні з 23.IV 1946.

НОКА́УТ (англ. knock-out — удар, що збиває з ніг) — стан боксера, коли він не може продовжувати бій внаслідок розладу функцій організму (запаморочення, часткова або повна втрата орієнтації, іноді — свідомості), спричинений ударом противника. Боксеру, який програв бій Н., як правило, забороняють брати участь у змаганнях протягом трьох місяців і більше.

НОКДА́УН (англ. knock-down — нищівний удар) — стан боксера під час бою, коли він від удару противника втрачає координацію рухів і орієнтацію й не здатний кілька секунд продовжувати бій. Якщо після рахунку 9 боксер, який перебуває у Н., не приймає бойової постави, його противнику присуджується перемога *нокаутом*.

НО́КСВІЛЛ — місто на Пд. США, в штаті Теннессі. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Теннессі (початковий пункт судноплавства). 425 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства електрометалург., маш.-буд., металообробної, хім., текст., швейної, меблевої пром-сті. У передмісті — великий алюм. комбінат і атомна пром-сть. Ун-т. Н. засн. 1786.

В. П. Ногін.

НОКТЮ́РН (франц. nocturne, букв.— нічний) — 1) У 18 ст.— багаточастинні муз. п'єси сюїтного типу для інструм. ансамблю. Виконувались на відкритому повітрі у вечірні години (звідси й назва). 2) У 19 ст.— одночастинний муз. твір наспівного, ліричного, мрійливого характеру. Творець фп. Н.— Дж. Філд (Англія); дальшого розвитку набув у творчості Ф. Шопена. Н. пишуть також для ін. інструментів та інструм. ансамблів (Н. у 2-му струнному квартеті О. Бородіна, Н. для фп. тріо С. Людкевича). Сценічне втілення ноктюрнові образи дістали, зокрема, в опері «Ноктюрн» М. Лисенка.

НОМ (грец. νομός) — 1) Грец. назва давньоєгип. округу (єгип.— сепат). Кожний Н. мав політ. і реліг. центр, військо, символічне зображення та богів-покровителів. На чолі Н. стояв номарх. 2) Одиниця адм.-тер. поділу сучас. Греції.

НО́МА (від грец. νομή — поширення), водяний рак — захворювання, що характеризується розвитком вологої *гангрени* тканин обличчя, іноді — слизової оболонки піхви, прямої кишки, рідко — шкіри шиї, пальців рук і ніг. Назва «водяний рак» виникла у зв'язку з тим, що руйнування тканин при Н. дещо подібне до загибелі їх при раку, однак ніяких ознак злоякісного росту Н. не має. Виникає у осіб з недостатнім харчуванням (гол. чин. у дітей), особливо в роки народного лиха (війна, неврожай), або після тяжких інфекційних захворювань (кір, тифи та ін.). Лікування: *антибіотики*, повноцінне харчування, протигангренозні сироватки, переливання крові тощо.

НОМЕНКЛАТУ́РА (лат. nomenclatura — перелік, список імен, назв) — 1) Система назв і термінів, вживаних у певній галузі науки, техніки, мистецтва. 2) Перелік назв продукції, яка виробляється пром. підприємствами (див. *Номенклатура продукції*). 3) Перелік рахунків *бухгалтерського обліку*. 4) Перелік *службових осіб*, призначення чи затвердження яких

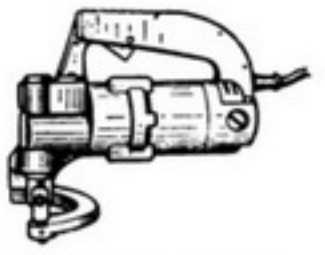

Електричні **ножиці.**

М. Номис.

на відповідну посаду входить до компетенції вищестоящого органу.

НОМЕНКЛАТУ́РА ПРОДУ́КЦІЇ — класифікований перелік матеріальних благ, що їх виготовляють підприємства всіх галузей нар. господарства. В СРСР діє єдина планова і звітна Н. п. За ступенем деталізації або узагальнення окремих різновидів продукції розрізняють номенклатуру розгорнуту (специфіковану) за типами, марками, профілями, розмірами, артикулами, сортами; групову, де окремі позиції розгорнутої номенклатури об'єднано в однорідні групи за єдиним найменуванням; зведено-планову — найбільш укрупнений перелік продукції. Планомірне регулювання Н. п. в масштабі нар. г-ва та його окремих ланок є могутнім важелем підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

НОМЕНКЛАТУ́РА ХІМІ́ЧНА — система назв хімічних елементів і їхніх сполук, яка служить для позначення складу, хім. будови і групових властивостей речовин. Раніше вживали назви, що вказували на природні джерела або походження (червона кров'яна сіль, мурашина к-та, сечовина, кофеїн), особливості речовини (гримуча к-та) та її дію на організм (антипірин), географічне місце її використання або відкриття (іприт, жавелева вода), на ім'я вченого, якому таке відкриття належить (бертолетова сіль, сіль Рейнеке, вуглеводень Чічібабіна), та ін. Ці назви переобтяжували пам'ять і були на заваді систематизації фактичного матеріалу. Необхідна була наукова Н. х., яка б однозначно характеризувала формулу речовини. Перша Н. х. була розроблена 1787 Комісією франц. хіміків під головуванням А. Л. *Лавуазьє*. Рос. Н. х. створювалась протягом 19 ст. у працях Я. Д. *Захарова*, В. М. *Севергіна*, Г. І. *Гесса*, Д. І. *Менделєєва* та ін. Назви більшості хімічних елементів, як правило,— це запозичені латинські терміни (uranium — уран, kalium — калій) або кальки з них (hydrogenium — «водород»). В основі укр. Н. х. лежать рос. хім. назви (з урахуванням особливостей мови). Проте російська і українська Н. х. зберегла традиційні назви таких давно відомих елементів, як залізо, золото, мідь, миш'як, олово, ртуть, свинець, сірка, срібло, сурма. В укр. Н. х. сюди належать також водень, кисень і вуглець. З метою впорядкування міжнар. Н. х. Номенклатурною комісією *Міжнародного союзу теоретичної та прикладної хімії* (IUPAC) завершено розробку правил Н. х. неорганічних і органічних сполук. Назви неорганічних сполук утворюються відповідно до їхньої класифікації. При цьому в них відображаються вид зв'язаних атомів і їхній *окислення ступінь*. Так, назви *оксидів* складаються з двох слів, першим з яких є «оксид» з множинним префіксом. Він показує співвідношення між числом атомів кисню і даного елемента [$^1/_2$ — гемі-, 1 — моно-(звичайно випускається), $^3/_2$— сескві-, 2 — ди-(ді-) і т. д.]. Друге слово — назва елемента в родовому відмінку, напр., N_2O — гемі-оксид азоту, CO — монооксид (оксид) вуглецю, Fe_2O_3 — сесквіоксид заліза, SO_2 — діоксид сірки. Оксиди називають ще так: після слова «оксид» дається назва елемента в родовому відмінку з вказівкою (в дужках) на його ступінь окислення: Fe_2O_3 — оксид заліза (III), SO_2 — оксид сірки (IV). Назви *гідроксидів* складаються з слова «гідроксид» і назви елемента в родовому відмінку з зазначенням його ступеня окислення, напр., NaOH — гідроксид натрію, Fe $(OH)_2$ — гідроксид заліза (II), Cr $(OH)_3$ — гідроксид хрому (III), Sn $(OH)_4$ — гідроксид олова (IV). Назви кисневмісних к-т найчастіше утворюють поєднанням прикметника від назви відповідного елемента і слова «кислота», ступінь окислення кислотоутворюючого елемента (нижча і вища) передають суфіксами (відповідно -ит і -ат), напр., HNO_2 — азотна (нітратна) к-та, H_2SO_4 — сірчана (сульфатна) к-та, $HClO_2$ — хлоритна к-та, $HClO_4$ — перхлоратна к-та. При позначенні *солей* спочатку називають кислотний залишок, а потім — у родовому відмінку — катіон з вказівкою на ступінь окислення металу. Наявність у солі H^+ або OH^- передається префіксами відповідно гідро- і гідроксо-, напр., $NaNO_2$ — нітрит натрію, $AgNO_3$ — нітрат срібла, $Fe_2(SO_4)_3$ — сульфат заліза (III), $(NH_4)_2PO_4$ — фосфат амонію, Ca $(CH_3COO)_2$ — ацетат кальцію, CuCl — хлорид міді (I), K_2HPO_4 — гідрофосфат калію, KH_2PO_4 — дигідрофосфат калію, $Cu_2(OH)_2SO_4$ — гідроксосульфат міді (II), Fe $(OH)_2Cl$ — дигідроксохлорид заліза (III), K_4 [Fe $(CN)_6$] — гексаціаноферат (II) калію, K_3 [Fe $(CN)_6$] — гексаціаноферат (III) калію.

В Н. х. неорганічних речовин широко використовуються терміни на означення атомних груп й іонів: NH_4^+ — амоній, PH_4^+ — фосфоній, H_3O^+ — гідроксоній. Назви органічних сполук відображають не тільки склад, а й хім. їх будову. Вони виходять з принципу заміщення в молекулі відповідного вуглеводня, від якого можна утворити дану сполуку. Так, у сполук жирного ряду вихідними вважаються алкани з нерозгалуженими ланцюгами: CH_4 — метан, CH_3CH_3 — етан, $CH_3CH_2CH_3$ — пропан, $CH_3CH_2CH_2CH_3$ — бутан і т. д.

Для вуглеводневих радикалів з однією вільною валентністю (такі радикали часто бувають замісниками) використовують назви алканів із заміною суфікса -ан на -ил (-іл): CH_3 — метил, CH_3CH_2 —етил тощо. Кратні зв'язки, цикли, замісники та їх кількість виражаються спеціальними префіксами і закінченнями, а положення вказаних елементів структури в молекулі позначаються араб. цифрами. Для побудови назви вуглецеві атоми нумерують за певними правилами; використовують ті ж множинні префікси (ди- або ді-, три- або трі- тощо), що й у назвах неорганічних сполук; подвійний зв'язок позначається закінченням -ен (-єн) замість -ан у назві відповідного алкана, потрійний — закінченням -ин (-ін), про наявність групи OH свідчить закінчення -ол, групи CO — закінчення -он і т. д. Напр.: $CH_2 = CH —$ $— CH = CH_2$ — бутадієн-1,3; $— (CH_3)_2C — CO — CH_3$ — 3,3-диметилбутанон - 2; $CH_2 = CH —$ $— CH_2OH$ — пропен-2-ол-1. Розроблено також Н. х. аліциклічних, ароматичних, гетероциклічних, поліфункціональних сполук, а також представників спец. класів органічних речовин — вуглеводів, стероїдів, терпенів тощо. Н. х. використовується поряд з хім. символікою (див., зокрема, *Знаки хімічні*), що однозначно або в заг. рисах визначає хім. будову речовин.

Літ.: Номенклатурные правила ИЮПАК по химии, т. 1—2. М., 1979; Справочник химика. Дополнительный том. Л., 1968.

В. В. Скопенко, М. Ю. Корнилов.

НО́МИС М. [справж. прізв., ім'я та по батькові — Симонов Матвій Терентійович; 17 (29). XI 1823, с. Заріг, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.— 26.XII 1900 (8.I 1901), Лубни] — укр. етнограф, фольклорист, письменник і педагог. Закінчив Київ. ун-т (1848). Учителював у Ніжинській та Немирівській гімназіях. З 1855 служив чиновником у Петербурзі, Пскові, Катеринославі, Житомирі. З 1873 був у Лубнах директором гімназії, з 1877 —голова земства, мировий суддя, займав ін. посади. Зібрав цінний матеріал про нар. побут, звичаї та обряди, багато зразків нар. творчості. Друкуватись почав 1858. Опублікував кілька статей про укр. нар. звичаї та обряди. Співробітничав у журн. «Русская беседа», «Основа», «Киевская старина» та ін. Найвизначніша праця Н.— «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис» (СПБ, 1864), яка містила понад 14,5 тис. приказок і загадок. У ній опубл. також записи С. Рудańського, В. Білозерського, М. Білозерського, П. Куліша, В. Лазаревського, Марка Вовчка та ін. Автор збірки «Оповідання М. Т. Симонова (Номиса)» (1900).

Літ.: Пыпин А. Этнография малорусская. В кн.: Пыпин А. История русской этнографии, т. 3. СПБ, 1891.

С. В. Мишанич.

НОМІНА́Л (лат. nominalis — іменний, від nomen — ім'я, назва) — 1) Номінальна вартість, що її зазначають на *цінних паперах* (акціях, облігаціях тощо), паперових грошових знаках і монетах. 2) Номінальна ціна товару, позначена в *прейскуранті* або на самому товарі. 3) Книжковий Н.— комплексна роздрібна ціна, зазначена на книжковій, нотній, образотворчій та періодичній друкованій продукції, призначеній для продажу, а також на геогр. та ін. картах.

НОМІНАЛІ́ЗМ (лат. nominalis — іменний; nomen — ім'я, назва) — напрям у середньовічній схоластичній філософії (схоластиці), представники якого на противагу середньовіч. *реалізмові* вважали, що реально існують тільки окремі речі, а загальні поняття (*універсалії*) є лише назвами, або іменами

(звідси назва напряму), що їх створило людське мислення. Найвидатнішими номіналістами 11—14 ст. були І. *Росцелін, Іоанн Дунс Скот, У. Оккам*. Хоч Н. визнавав первинність речей і вторинність понять, обмежував втручання бога в природу, і, за висловом К. Маркса, був першим виразом матеріалізму в середні віки (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 135), номіналісти не розуміли об'єктивного характеру змісту заг. понять, що відображають загальне, істотне, закономірне в об'єктивно існуючих речах і явищах навколишнього світу. Елементи *суб'єктивізму* в поясненні природи понять, які Н. розглядав як витвір розуму, позбавлений будь-якого реального значення, згодом використав суб'єктивний ідеалізм. Позитивні моменти Н. набули розвитку в англ. і франц. матеріалізмі 17—18 ст. В 20 ст. суб'єктивістську концепцію Н. підхопили *неопозитивізм* і сучас *семантичний ідеалізм*. Н. існує і як течія в філос. обгрунтуванні математики (т. з. матем. Н.). Його представники (У. Куайн, Н. Гудмен) відмовляються від абстрактних сутностей як передумови математики.

НОМІНАЛІСТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ ГРО́ШЕЙ — напрям бурж. економічної думки з питань походження та суті *грошей*. Полягає в запереченні товарної природи грошей, зводить їх до умовних знаків, які не мають внутр. вартості і зв'язку з золотом. Прихильники Н. т. г.— бурж. економісти Дж. М. *Кейнс* (Великобританія), П. *Семюелсон*, М. Фрідмен (США) та ін. Виникнення грошей, за Н. т. г., це результат законодавчих актів д-ви чи угоди між людьми для полегшення *обміну*. Вартість грошей трактується з суб'єктивно-психологічних позицій. Вона нібито надається грошам д-вою чи самим ринком за їхню надзвичайну корисність як купівельного і платіжного засобу. Наук. неспроможність Н. т. г. довів К. Маркс. Він показав, що вона базується на абсолютизації однієї функції грошей — як засобу обігу, заперечуючи інші, перш за все функцію міри вартості. Н. т. г. суперечить вимогам *вартості закону* про визначення мінових пропорцій затратами абстрактної суспільно необхідної праці. Положення Н. т. г. використовують, щоб обгрунтувати втручання д-ви в грош. сферу з метою держ.-монополістичного регулювання економіки. *М. І. Савлук.*

НОМІНА́ЛЬНА ЗАРОБІ́ТНА ПЛА́ТА — див. *Заробітна плата*.

НОМІНАТИ́ВНА КОНСТРУ́КЦІЯ в мовознавстві — конструкція речення, в якій *підмет* при перехідному й неперехідному дієсловах виражається називним відмінком. З неперехідними дієсловами вживається тільки один варіант Н. к. («Робітник працює»), а з перехідними — два варіанти, представлені активним і пасивним зворотами («Шахтарі добувають вугілля» і «Вугілля добувається шахтарями»). Н. к. властива індоєвроп., уральським, тюркським та ін. мовам. Див. також *Ергативна конструкція* в мовознавстві. *І. Р. Вихованець.*

НОМІНА́ЦІЯ (лат. nominatio — називання, найменування) в мовознавстві — процес і результат утворення мовних одиниць для позначення предметів і явищ дійсності. Н. характеризує мовні одиниці з погляду співвіднесеності їх з дійсністю. Об'єктом (позначуваним) Н. можуть бути предмет, ознака (дерево, високий, бігати), предмет з його ознаками (високе дерево), а також подія («Гроза!», «Відлетіли журавлі»). Залежно від характеру об'єкта розрізняють лексичні Н., що мають форму слів, сполучень слів та фразеологізмів, і Н. події (ситуації), що мають форму речення.

Літ.: Языковая номинация, ч. 1—2. М., 1977. *І. Р. Вихованець.*

НОМОГЕНЕ́З (від грец. νόμος — закон і γένεσις — походження) — ідеалістична, антидарвіністська гіпотеза *еволюції* живої природи. Висунута на поч. 20 ст. рад. вченим Л. С. *Бергом*. Згідно з Н., в істор. розвитку живої природи провідну роль відіграють внутр. (автономні) причини, які визначають всі осн. властивості організмів і спрямовують еволюційний процес в строго визначеному і завжди прогресивному напрямі. Що ж до умов існування організмів, то згідно з гіпотезою Л. С. Берга їх роль в істор. розвитку організмів не суттєва. Н. стверджує принцип поліфілітичного (див. *Поліфілія*) розвитку органічних форм, заперечує творчу роль *добору природного*, а органічну *доцільність* помилково розглядає як властивість, споконвічно притаманну живій матерії. Див. також *Ортогенез*. *Б. Г. Новиков.*

НОМОГРА́МА (від грец. νόμος — закон і γράμμα — риска, літера, написання) — спеціальне креслення для зображення функціональної залежності (рівняння, формул, таблиці) між величинами. Дає змогу без обчислень знайти значення однієї змінної за даними значеннями решти та дослідити цю залежність (див. *Номографія*).

НОМОГРА́ФІЯ (від грец. νόμος — закон і γράφω — пишу) — розділ *обчислювальної математики*, що вивчає методи графічного зображення функціональної залежності за допомогою номограм. Кожну *номограму* будують для конкретної функціональної залежності в заданих межах зміни змінних. На номограмах обчислювальна робота замінюється простими геом. операціями, вказаними в схемі користування, яка додається до номограми, та зчитуванням відповідей. Змінні зображаються на номограмах шкалами і сімействами позначених ліній. Методи Н. дають можливість компактно й наочно зображати на аркуші паперу досить широкий клас залежностей з багатьма змінними. Для номографування даної залежності її точно чи наближено приводять до номографовного вигляду та записують рівняння елементів номограми в прямокутній системі координат. Параметри перетворення, які входять у ці рівняння, підбирають так, щоб надати номограмі зручного для користування вигляду. Потім розраховують таблиці координат окремих елементів, після чого креслять номограму. Номограми, в яких відповідь знаходиться шляхом виконання однієї геом. операції (одне накладання лінійки, одна засічка циркулем тощо), наз. елементарними. До них належать номограми: з вирівняних точок, з рівновіддалених точок, циркульна, барицентрична та ін. Кожному типові елементарної номограми відповідає своя канонічна форма залежності, яку можна зобразити такою номограмою. Елементарними номограмами з вирівняних точок (мал.) можна подавати деякі залежності з числом змінних від 3 до 6. В заг. випадку така номограма має 3 бінарні поля (бінарне поле — це сітка, утворена двома сімействами позначених ліній). В таких номограмах використовується умова розташування трьох точок на одній прямій: якщо точки бінарних полів лежать на одній прямій, то позначки (значення змінних, приписані точці) їх задовольняють номографовну залежність. Застосовують також складені номограми, утворені з елементарних номограм одного і того ж або різних типів. Клас залежностей, які можна подати ними, відповідно розширюється. В середньому номограми забезпечують одержання відповіді з 2—3 правильними значущими цифрами. Номограми застосовують для дослідження екстремальних властивостей, проведення аналізу впливу різних змінних на відповідь, виявлення області існування розв'язку, розв'язування задач на підбір параметрів емпіричних формул за дослідними даними, *апроксимації* однієї функції іншою тощо. Щоб збільшити коло залежностей, які допускають побудову номограм, застосовують наближене номографування. Його використовують, напр., для зображення номограмами таблиць з кількома входами, в т. ч. і таблиць, одержаних при розв'язуванні задач на ЕОМ.

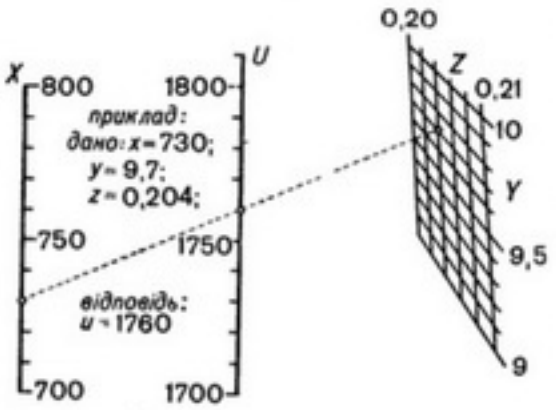

Номографія. Номограма для знаходження значень величини $u = -0{,}02xy + 100yz + 9xz - 1{,}17x + 30y - 9400z + 2844$.

В 70-х рр. 20 ст. розвинулась машинна Н. Розроблено програми для автоматизації побудови номограм.

Літ.: Хованский Г. С. Основы номографии. М., 1976; Хованский Г. С. Номография и её возможности. М., 1977; Словарь-справочник автора. М., 1979. *Г. С. Хованський.*

НОНЕ́Т (італ. nonétto, від лат. nonus — дев'ятий) — 1) Музичний твір у сонатно-циклічній формі для 9 виконавців (переважно інструменталістів). 2) Музичний ансамбль з 9 виконавців.

НОНЕШВІ́ЛІ Йосип Еліозович (6.IV 1918, с. Карданахі, тепер Гурджанського р-ну Груз. РСР — 7.X 1980, Тбілісі) — груз. рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1938. Перша зб.— «Поезії» (1940). Автор збірок «Після бурі» (1949), «Повість про одну дівчину» (1952), «На землі Казахстану» (1955), «Вибране» (1964), «Створення Грузії» (1971), «Однотомник» (1978), «Вірші, переклади, виступи» (1979), в яких писав про соціалістичні перетворення, про мужність рад. людей, боротьбу за мир, дружбу народів. Україні присвятив вірші «Гурамішвілі на Україні», «Пісня про Україну». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 2. К., 1961.

Р. Ш. Чилачава.

НОНПАРЕ́ЛЬ (франц. nonpareille, букв.— незрівнянний) — один з найменших друкарських шрифтів, *кегель* якого дорівнює 6 *пунктам*, або 2,25 мм. Нонпареллю складають переважно допоміжний текст (напр., підписи до малюнків, бібліографічні дані) до тексту, набраного *петитом*.

НОНФІГУРАТИ́ВНЕ МИСТЕ́ЦТВО (англ. nonfigurative) — одна з поширених у західноєвроп. та амер. мистецтвознавстві назв *абстрактного мистецтва*.

НООСФЕ́РА (від грец. νόος — розум і σφαῖρα — куля) — оболонка земної кулі, де відбувається взаємодія природи і людського суспільства. Формується в умовах складних взаємовідносин і взаємозв'язків природи й суспільства, дедалі більшого впливу людської діяльності на *навколишнє середовище*. Важливими факторами утворення Н. є соціально-екон. умови життя людини, зокрема її виробнича та наук. діяльність. Людина, пізнаючи закони природи й суспільства і вдосконалюючи техніку, сама будучи часткою природи, активно впливає на її перетворення. За таких умов вплив людини поширюється на різні оболонки земної кулі. Таким чином можна виділити сукупність оболонок, пов'язаних з людською діяльністю, тобто Н. Серед складових частин Н. виділяють антропосферу — сукупність людей як організмів, техносферу — сукупність штучних об'єктів, створених цілеспрямованою діяльністю людини та природних об'єктів, змінених цим процесом; до Н. входять змінена людиною жива та нежива природа, освоєні людиною *природні ресурси*, природоохоронні об'єкти. Деякі дослідники виділяють також соціосферу — сукупність соціальних факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства в його взаємодії з природою. Ідею про виникнення Н. висунув 1880—90 В. І. *Вернадський*, який вперше обгрунтував матеріалістично усвідомлене наук. поняття про неї. Термін «ноосфера» запровадили в 20-х рр. 20 ст. франц. вчені П. Тейяр де Шарден та Е. Леруа. Деякі вчені розуміють Н. як *біосферу*, раціонально змінену людиною відповідно до об'єктивних законів природи і суспільства (Ю. П. Трусов, О. І. Перельман), або як біосферу на новітньому етапі розвитку її (М. А. Голубець). Дискусійним є й питання про межі ноосфери.

Е. Т. Палієнко.

НОП — див. *Наукова організація праці*.

НОРАДРЕНАЛІ́Н, норепінефрин, артеренол, аміноетанолпірокатехін — *гормон* мозкової речовини *надниркових залоз*; *медіатор* нервової системи. За хім. будовою належить до *катехоламінів*. За характером біол. дії Н. подібний до *адреналіну* і є його попередником в організмі. Н. виділяється переважно адренергічними *нейронами* симпатичної нервової системи (див. *Вегетативна нервова система*), в яких він відіграє роль медіатора. Н. в крові може бути показником стану (тонусу та реактивності) нервової системи. Н. застосовують у мед. практиці при зниженні кров'яного тиску, шоці, крововтраті тощо. Одержують Н. синтетичним способом.

НОРВЕ́ГІЯ, Королівство Норвегія — держава на Пн. Європи, займає пн. та зх. частини *Скандінавського півострова* та прилеглі острови. Омивається Баренцовим, Норвезьким та Північним морями, на Пд.— прот. Скагеррак. В адм. відношенні поділяється на 19 фюльке (областей). Н. належить група островів Свальбард (архіпелаг Шпіцберген, о. Ведмежий та ін.) у Пн. Льодовитому ок., а також острови Ян-Майєн та Буве в Атлантичному ок.

Державний лад. Н.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1814 (з наступними змінами й доповненнями). Глава д-ви — король. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент — *стортинг* (155 депутатів, що обираються населенням на 4 роки; з свого складу стортинг обирає $^1/_4$ депутатів, які утворюють *лагтинг*, решта — *одельстинг*). Постанови стортингу набувають сили закону після затвердження королем. Виконавча влада належить урядові на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає король.

Герб Норвегії.

НОРВЕГІЯ

Площа — 324 тис. км²

Населення — 4,1 млн. чол. (1980)

Столиця — м. Осло

Узбережжя Норвезького моря.

Природа. Мор. береги Н. підвищені, скелясті, порізані численними *фіордами*. Більшу частину території займають *Скандінавські гори* (вис. до 2470 м, г. Гальгепіґген). Сх. схили гір пологі, західні — стрімкі, високими уступами обриваються до фіордів. Тектонічні западини поділяють Скандінавські гори на платоподібні масиви — фієльди. Невеликі низовини лише на Пд., в районі *Осло-фіорда*. Поклади заліз., нікелевої, мідної, молібден., титанової, ніобієвої, уранової, кобальтової та срібної руд. Клімат помірний, у прибережних р-нах — океанічний, на крайній Пн.— субарктичний. Пересічна т-ра січня на Пн. — від 2 до —4°, на Пд. під дією теплої *Північно-Атлантичної течії* підвищується до +2°. Літо прохолодне (пересічна т-ра липня від +10 до +14°). Опадів на узбережжі понад 2000 мм на рік, у внутр. районах 500—600 мм. На багатьох фієльдах поширені льодовики, заг. площа зледеніння бл. 5 тис. км². Багато повноводних порожистих річок, найбільші з них — Гломма, Логен (Гудбрансдаль), Логен (Нумедаль). У горах — численні мальовничі озера. На Пн. поширені малопотужні підзолисто-глейові, в центр. частині — підзолисті, на Пд.— бурі лісові грунти. Бл. 25% тер. країни — під хвойними лісами, на Пн.— переважно тундрова рослинність. У Н. створено кілька нац. парків, найбільший з яких — Бергеф'єлль.

Населення. Бл. 98% нас. становлять *норвежці*. Нац. меншостями є *саами* і квени (норвезькі фінни). Живуть також шведи, датчани, німці та ін. Офіц. мова — норвезька. Пересічна густота нас.— 12,5 чол. на 1 км² (1980). Міське нас. становить понад 50%. Найбільші міста: *Осло*, *Тронгейм*, *Берген*.

Історія. В серед. 1-го тис. до н. е. на тер. Скандінавського п-ова розселилися герм. племена, які потіснили місц. населення на тер. Н.— саамів. Становлення феод. д-ви на тер. Н. ознаменувалося широ-

кою зовн. експансією, походами *вікінгів* (норманнів; «епоха вікінгів» — кін. 8 — серед. 11 ст.). В 9—10 ст. почалося політ. об'єднання Н., яке завершилося після громадян. воєн 2-ї пол. 12 — поч. 13 ст. В 1046—66 Н. правив *Гаральд Суворий*, що був одружений з дочкою Ярослава Мудрого — *Єлизаветою Ярославною*. Цей шлюб зміцнив політ. зв'язки Н. з Київ. Руссю. В 1262—64 до складу Н. ввійшла Ісландія. В 1319 було укладено особисту унію Н. з Швецією, 1380 — з Данією, 1397 — *Кальмарську унію* трьох сканд. королівств під владою дат. короля. В 15—16 ст. ішов процес підкорення Н. владі дат. королів і феодалів. *Реформація*, проголошена 1536 дат. держ. радою, стала засобом дальшого підкорення Н. Данією. У 1537 Н. було перетворено на дат. провінцію. З розвитком капіталістичних відносин у кін. 18 ст. в Н. зміцнів нац. рух за вихід з-під дат. політ. панування. За Кільським договором 1814, відповідно до таємного зговору учасників антинаполеонівської коаліції, Н. (без її давніх володінь у Пн. Атлантиці) відійшла до Швеції як плата за участь швед. армії в боротьбі проти *Наполеона I*. Період шведсько-норвезької унії 1814—1905 характеризувався боротьбою населення Н. за незалежність. У 1884 організаційно оформилися загальнонац. партії Венстре і Хейре. В 1887 було створено Норвезьку робітничу партію (НРП). На поч. 20 ст. Н. завоювала нац. обласну автономію, мала свою конституцію, нац. органи влади. В 1905 норв. парламент (стортинг) під тиском нар. мас і впливом революц. подій у Росії проголосив незалежність Н. Під час 1-ї світової війни 1914—18 Н. зберігала нейтралітет. Норв. підприємці збагатилися на торгівлі з обома воюючими угрупованнями. В 1918 в Н. під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції розгорнувся масовий революційний робітн. рух. На поч. 1918 в Н. почали виникати Ради робітн. і солдат. депутатів, але через перешкоду з боку буржуазії і правих сил не стали революц. органами влади. В 1923 було створено Компартію Н. В 1924 Н. встановила дипломатичні відносини з СРСР. В умовах світової екон. кризи 1929—33 бурж. уряди Н. посилили репресії проти робітників, сприяли діяльності фашист. орг-цій. НРП, прийшовши до влади 1935, провела ряд соціальних реформ, що дало змогу Н. подолати кризу. Під час 2-ї світової війни Н. 1940 було окуповано гітлерівською Німеччиною, уряд емігрував до Лондона; 1942 фашисти створили в країні колабораціоністський уряд В. *Квіслінга*. На тер. Н. розгорнувся масовий *Рух Опору*, в складі якого перебували й громадяни СРСР (кол. військовополонені нім.-фашист. концтаборів на тер. Н.). В жовтні 1944 Рад. Армія, розгромивши нім.-фашист. війська у Заполяр'ї, визволила від гітлерівських загарбників Пн. Н. 8.V 1945 нім.-фашист. війська в Центр. Н. капітулювали перед силами норв. Руху Опору. В післявоєн. період політ. курс Н. в основному зумовлений її участю в *НАТО* (з 1949) і спрямований на тісне політ. і військ.-екон. співробітництво з США, Великобританією, ФРН (але Н. не допускає розміщення на своїй території іноземних військ. баз і ядерної зброї). На поч. 70-х рр. в Н. розгорнулася гостра боротьба у питанні про приєднання її до *Європейського економічного товариства* (ЄЕТ). Всенар. референдум 1972 відхилив домагання норв. правлячих кіл включити Н. в ЄЕТ. Уряд Н. проводить політику розвитку добросусідських відносин і ділового співробітництва з СРСР (угоди про екон., пром. і наук.-технічне співробітництво, травень 1972). У 1978 підписано нову програму культурного і наукового співробітництва між СРСР і Н. на 1979—83. З 1945 Н. — член ООН.

Б. М. Гончар.

Політичні партії, профспілки. *Норвезька робітнича партія*, засн. 1887. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Партія Хейре, засн. 1884. Виражає інтереси великої буржуазії. Партія Венстре, засн. 1884. Представляє інтереси серед. і дрібної буржуазії, деякої частини службовців та інтелігенції. Партія Центру, засн. 1920. Представляє інтереси гол. чин. великих і серед. землевласників та лісовласників. Християнська народна партія, засн. 1933. Об'єднує клерикальні верстви. Соціалістична ліва партія, засн. 1975. *Комуністична партія Норвегії*, засн. 1923. Центральне об'єднання профспілок Норвегії, засн. 1899. Входить до МКВП.

Господарство. Н.— розвинута індустр.-агр. капіталістична країна. В економіці переважає приватнокапіталістичний сектор, характерна висока концентрація капіталу, значні позиції посідають багатонац. корпорації. Г-во має експортну спрямованість (вартість експорту — понад 40% валового внутр. продукту) і значною мірою залежить від імпорту та кон'юнктури на світовому ринку; велике значення має участь норв. торг. флоту в світових мор. перевезеннях. У 70-х рр. значно посилилися кризові явища в економіці Н.— зростають інфляція, вартість життя, число безробітних 1979 становило 25,6 тис. чол. (пересічно за місяць), зовн. заборгованість досягла 105 млрд. крон. Частка пром-сті у валовому внутр. продукті становила 22,6% (1978). Видобувають заліз., мідну, нікелеву, титанову руди, пірит, вугілля; на шельфі Північного моря — нафту й газ. Нафту переробляють на 4 нафтоперегінних з-дах заг. потужністю 13 млн. т (1978). На базі дешевої електроенергії ГЕС (Н. посідає 1-е місце в капіталістичному світі за виробн. електроенергії на душу населення) значного розвитку набула електрометалург. (виплавка електрочавуну, електросталі, феросплавів, алюмінію, цинку, нікелю, міді, магнію) та електрохім. (гол. чин. виробн. азотних добрив) пром-сть. Значне місце посідає машинобудування, зокрема суднобудування, а також заг., електротехнічне, радіоелектронне, турбінобудування та целюлозно-паперова пром-сть. Легка пром-сть представлена переважно виробн. вовняних тканин, теплого одягу, взуття. Розвинута харч. пром-сть, особливо рибообробна та виробн. молочних продуктів. Гол. пром. центри — Осло, Берген, Тронгейм, Ставангер.

Природні умови Н. не сприяють розвиткові с. г. Обробляють бл. 3% тер. країни. Переважають невеликі фермерські г-ва. Поширена виробничо-збутова кооперація. Провідна галузь — інтенсивне тваринництво м'ясо-мол. напряму. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 954, овець — 1912, свиней — 703. Вирощують гол. чин. зернові та картоплю. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Важливе місце в г-ві займає рибальство, за експортом продукції якого Н. посідає 2-е місце в світі. В 1979 виловлено 2,4 млн. т риби. Розвинуте також хутрове звірівництво. В лісах значні заготівлі деревини. Осн. вид транспорту — морський. Тоннаж торг. мор. флоту на кін. 1979 становив 38,3 млн.

Осло. Панорама частини міста.

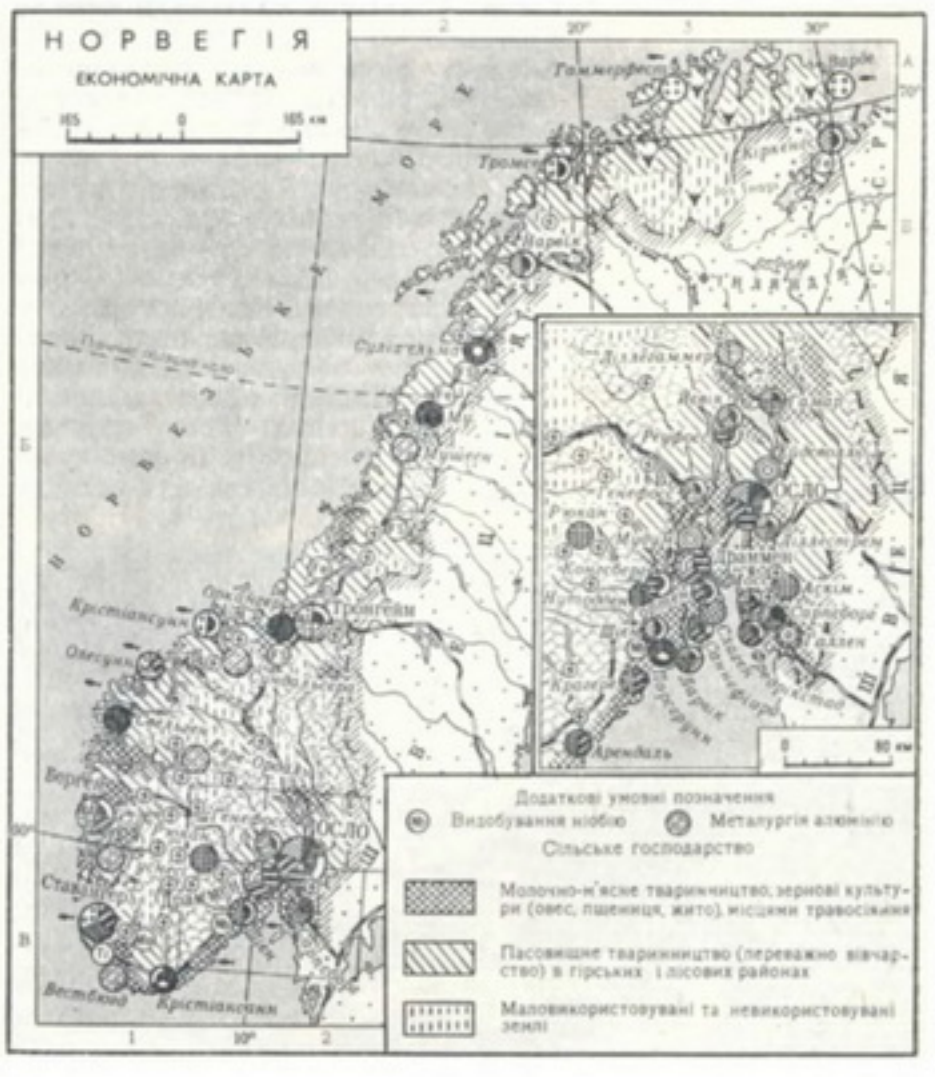

дедвейт т. Довж. (тис. км, 1979): з-ць — 4,2, автошляхів — 79,8. Гол. мор. порти — Осло, Берген, Ставангер; аеропорти — Форнебу (Осло) та Сула (Ставангер). З Н. вивозять машини та устаткування (включаючи судна), нафту та нафтопродукти, чорні й кольорові метали, целюлозно-паперові вироби, рибу і рибопродукти; довозять машини, мінеральну сировину, метали і металовироби, автомобілі тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія, Швеція, ФРН. Частка соціалістичних країн у зовніш-ньоторг. обороті Н.— 3% (1979). Грошова одиниця — *крона*.

В'ялення риби.

За курсом Держбанку СРСР 100 крон = 12,47 крб. (липень 1981).

А. П. Ревенко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в Н. було 68,3 тис. лікарняних ліжок (169 ліжок на 10 тис. ж.), бл. 75% ліжкового фонду — в держ. лікарнях; мед. допомогу подавали 7,5 тис. лікарів (18,5 лікаря на 10 тис. ж.), 4 тис. зубних лікарів. Готують лікарів 2 мед. ф-ти ун-тів. Бальнеологічні курорти — Санкт-Олафс-Кілле, Саннефіорд, Ларвік; на зх. узбережжі — примор. кліматична станція Берген, поблизу Осло — клімато-грязьовий курорт Ганке.

А. М. Сточик.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1848 запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 13—14 років, 1968 — продовжено до 16 років. До сучас. системи освіти входять: дошкільні заклади; обов'язкова елементарна школа — 6-річна молодша і 3-річна старша; серед. загальноосв. школа — гімназія, що дає право вступу до ун-ту або ін. вищої школи університетського рівня; профес.-тех. і серед. спец. навч. заклади. В 1976/77 навч. р. у Н. налічувалося 3,4 тис. обов'язкових елементарних шкіл (584,9 тис. учнів), 277 гімназій (73,9 тис. учнів), 695 профес.-тех. уч-щ (78,5 тис. учнів), 88 серед. спец. навч. закладів (3,4 тис. учнів); у вузах — 40,7 тис. студентів, у вищих школах неуніверситетського рівня — 14,8 тис. студентів. Вищу освіту здобувають у 4 ун-тах: в Осло (засн. 1811), Бергені (засн. 1948), Тронгеймі (засн. 1968), Тромсе (засн. 1972), 10 вищих школах — Норвезькій економіки й управління виробництвом, архітектурній, Норвезькій комерційній, ветеринарній тощо. Наук. дослідження в країні координують Держ. к-т з науки і техніки та Консультаційна рада з наук. досліджень. В 1978 в Н. налічувалося понад 300 н.-д. ін-тів, 300 лабораторій пром. і торг. фірм, бл. 40 наук. т-в. Діє *Норвезька академія наук і літератури* (засн. 1857).

Найбільші бібліотеки — при ун-тах, міська б-ка в Осло. Музеї: Норв. народний (засн. 1894), Університетський нац. старожитностей (засн. 1828), Нац. галерея (засн. 1837), Музей прикладного мистецтва (засн. 1876), Музей Мунка (засн. 1963), Музей Вігеланна (засн. 1947), Зоологічний (засн. 1820), музеї, в яких зберігаються судна норв. вікінгів, корабель Р. Амундсена й Ф. Нансена «Фрам», пліт Т. Хейєрдала «Кон-Тікі», усі — в Осло.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в Н. видавалося 160 газет заг. тиражем понад 2 млн. прим. (з них 72 щоденні заг. тиражем 1,7 млн. прим.) та бл. 2 тис. ін. періодичних видань заг. тиражем понад 2 млн. прим. Найвпливовіші газети: «Афтенпостен» («Вечірня пошта», з 1860), «Дагбладет» («Денна газета», з 1869), «Верденс ганг» («Світ у русі», з 1945), «Адрессеавісен» («Адресна газета», з 1767), «Арбейдербладет» («Робітнича газета», з 1884), «Бергенс тіденде» («Бергенська газета», з 1868), «Ставангер афтенблад» («Вечірня газета Ставангера», з 1893), «Нашунен» («Нація», з 1896). Газета «Фріхетен» («Свобода», з 1923; до 1940 наз. «Арбейдерен») — центр. орган Комуністичної партії Норвегії. Інформ. агентство — Норв. телеграфне бюро — акціонерне т-во норв. газет, засн. 1867. Радіомовлення і телебачення контролює служба Норв. держ. радіомовлення, засн. 1933. Телебачення ведеться з 1960.

Література. Пам'яток старод. норв. л-ри майже не залишилось. Про неї судять в основному з пам'яток ісланд. л-ри, що своїм корінням сягають в усну нар. традицію: це міфологічна й героїчна еддична поезія та частина прозових *саг*. Норвезцями були найдавніші творці скальдської поезії (див. *Скальди*) Брагі Боддасон, Тедольв із Гвіна, Торб'єрн Горнклові (9 ст.). Найвизначніші пам'ятки 13 ст.— поема «Сонне видиво» та дидактичний діалог «Королівське дзеркало», пов'язані з розвитком феодалізму і з християнством. У добу унії з Данією літ. життя занепало, розвивався тільки фольклор. Літературною була дат. мова. За часів *Відродження* й *Реформації* найзначнішими були історико-географічна праця «Про норвезьку державу» (1567) А. Педерсена Беєра та поетичний опис норв. Півночі «Нурланнська сурма» П. Дасса. На 1-у пол. 18 ст. припадає діяльність видатних письменників, які належать до норв. і дат. культур: творця сканд. театру *Л. Гольберга* і попередника романтизму поета К. Тулліна. В 1772 в Копенгагені утворилося «Норвезьке товариство», що ставило за мету відродження норв. л-ри. Того ж року Ю. Н. Брун створив першу нац. драму «Ейнер Тамбешельвер» і перший нац.гімн Н.З нац.-патріотичними ліричними віршами виступали К. Фастінг, К. Фріман. 1-а пол. 19 ст. знаменна зростанням зацікавлення нац. історією і фольклором. П. К. Асб'єрнсен і Й. Е. Му зібрали й видали норв. нар. казки, з'явилися записи нар. пісень і балад М. Б. Ланнстада. Після відокремлення Н. від Данії та унії з Швецією посилюється нац.-патріотичний рух. Центр. постаттю в л-рі став Г. А. *Вергеланн* — творець нової лірики, що поєднувала в собі соціальну, філос. й інтимну тематику. Проти радикалізму й демократизму Г. А. Вергеланна з вузькою нац. програмою виступив Ю. С. Вельгавен, який у 40-х рр. очолив літ. напрям, названий «національною романтикою». В 2-й пол. 19 ст. осн. напрямом стає критич. реалізм. На цей час припадає розквіт творчості письменників, які піднесли нац. л-ру до світового рівня — Г. *Ібсена*, Б. М. Б'єрнсона (*Бйорнсона*), Ю. Лі, А. Л. *Х'єлланна*. У драмах, романах, оповіданнях вони гостро критикували капіталістичне суспільство і бурж. мораль. Конфлікт міста з селом у своїх романах відтворив А. Гарборг. Виділялася соціально насичена й патріотична поезія П. Сівле. Нахил до натуралізму помітний у творах Г. Гейберга, Г. Єгера та ін. З реалістично-психологічними романами виступив К. *Гамсун*. У 90-х рр. значного поширення набула лірика імпресіоністського характеру (С. Обстфеллер, В. Краг та ін.). На поч. 20 ст. в л-ру прийшли прозаїки Ю. Боєр (*Бойєр*), У. Дуун, С. *Унсет* та ін. Під впливом робітн. руху й Великої Жовтн. соціалістичної революції зародилася норв. про-

Берген. Панорама частини міста.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1973	1978
Електроенергія, млрд. кВт·год	69,0	89,0
Нафта, млн. т	1,6	18,0
Залізна руда (концентрат), млн. т	3,9	3,8
Сталь, тис. т	963	1120
Чавун, тис. т	690	660
Алюміній первинний, тис. т	618	660
Целюлоза і паперова маса (в перерахунку на суху вагу), тис. т	2105	1440
Судна (спущені на воду, тоннажем більше 100 брутто реєстрових т)	1071	390

лет. л-ра: в поезії і драматургії виступили Р. *Нільсен* і Н. *Гріг*, у прозі — Ю. Фалькбергет і К. Упдаль. Високого емоційного напруження досягла громадян. поезія Г. Вільденвея, А. Еверланна, І. Гагеруп. Глибоким проникненням у людську психологію відзначається творчість С. Гуля, А. Омре, А. Сандемусе, Т. Весоса, Ю. Боргена. Під час 2-ї світової війни і в 50-х рр. домінуючою в л-рі була антифашист. тема — вірші Н. Гріга, А. Еверланна, І. Гагеруп, повісті та оповідання Т. Недреос, Е. Булстада. В 50—70-х рр. у норв. поезії спостерігається відхід від традиційних форм. Р. Якобсен, Я. М. Брюгейм, А. Є. Андерсен, П. Брекке, Г. Юганнесен, С. Мерен у складних асоціативних віршах намагаються відобразити складність довколишнього світу. В повістях та оповіданнях І. Свінсоса, А. Мюкле, Т. Стігена, К. Гольта, С. Крістов, С. Гельмебакка та ін. переважає суворий реалізм. У творах Г. Люнде, Е. Говардсголма та ін. поглиблюється критика бурж. суспільства.

На Україні про норв. л-ру писали І. Франко, Леся Українка, Н. Кобринська. В перекладі укр. мовою побачили світ окремі поезії Г. А. Вергеланна, Ю. С. Вельгавена, Б. М. Б'єрнсона, Г. Ібсена, А. Гарборга, добірка віршів сучас. норв. поетів («Всесвіт», 1973, № 3), п'єси Г. Ібсена, романи та оповідання К. Гамсуна, Г. Бойєсена, Г. Онруда, повісті Т. *Хейєрдала*, збірка «Сучасна норвезька новела» (К., 1975), добірка оповідань Т. Недреос («Всесвіт», 1980, № 12). Серед перекладачів творів норв. л-ри — І. Франко, П. Грабовський, М. Загірня, А. Крушельницький.

О. Д. Сенюк.

Архітектура. За середньовіччя в Н. значного розвитку набула *дерев'яна архітектура*, склався своєрідний тип церкви з подвійним каркасом — «ставкірка» (в Урнесі, 1060—1130; Боргунні, бл. 1150; іл. див. на окремому аркуші до ст. Дерев'яна архітектура, т. 3, с. 448—449). В кам. будівництві 12 — поч. 16 ст. відчувається вплив англ. романської (собор у Ставангері, 1130—1300) й готичної (собор у Тронгеймі, бл. 1140—1320) архітектури. Елементи архітектури *Відродження* помітні в спорудах 2-ї пол. 16—17 ст. (башта Розенкранц у Бергені, 1562—68); *барокко* і *рококо* — у 18 ст. (церква в Сер-Фруне, 1787, арх. С. Аспос; будинок садиби Дармсгорд у Бергені, 1770—95); *класицизму* — в 19 ст. (королівська резиденція, т. з. Стіфтсгорден у Тронгеймі, 1774—78). У 2-й пол. 19 ст. в архітектурі Н. панував *еклектизм* (замок Оскарсголль на п-ові Бюгде в Осло, 1847—52, арх. Ю. Г. Небелонг); у кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст.— *функціоналізм* (ресторан «Скансен» в Осло, 1926—27, арх. Л. Баккер). У післявоєнні роки архітектори Н. ведуть пошуки самобутніх нац. форм архітектури (ратуша в Осло, 1933—50, арх.

Ф. Таулов. Місячна ніч. Київський музей західного та східного мистецтва.

А. Арнеберг та М. Поульсон; готель «Вікінг», 1948—52, арх. К. Кнутсен; Будинок уряду, 1958, арх. Е. Вікше, всі — в Осло; музей в Ховікаддене, 1964—69, архітектори Й. Ейквар, С. Е. Енгебретсен).

Є. М. Сільверсван.

Образотворче мистецтво. З часів неоліту і бронзи на тер. Н. збереглися наскельні розписи. З серед. 1-го тис. н. е. тут поширився *«звіриний стиль»*. Наприкінці 8 ст. сформувалося середньовічне мистецтво (різьблення на дереві, слоновій кістці тощо). Власне норвезьке мист. сформувалося в 19 ст. (живописець і графік Ю. К. К. Даль; художники А. Тідеманн, Г. Гуде, Ф. Коллетт, Г. Баккер, Ф. Таулов; скульптори Г. Мікельсен, Ю. Міддельтун та ін.). В кін. 19 ст. з'явилися худож. твори з патріотичною тематикою (живописці К. Крог, Г. Мунте, Т. Кіттельсен і скульптор Г. Вігеланн). У цей час працював представник *експресіонізму* Е. *Мунк*. На поч. 20 ст. розвинулося монументально-декор. мист. (А. Револль, П. Крог та ін.). З 2-ї пол. 20 ст. поширилися різні модерністські течії (живописці Я. Вейдеман, Г. С. Гундерсен, І. Сіттер). Прогресивні демократичні тенденції зберігалися в творах живописця Г. Фінне, графіка П. Гогена. Серед відомих скульпторів — Р. Лунне, Г. Янсон та ін. З видів декор.-ужиткового мист. поширені: різьблення на дереві, кераміка, виготовлення металевих виробів, ткацтво, вишивання, плетіння мережива. Окремі твори художників Н. зберігаються в Київ. та Одес. музеях зх. та сх. мистецтва.

Музика. Самобутні норв. нар. пісні (епічні, ліричні, пісні-балади, пастушачі, рибальські), танці (халінг, спрингар та ін.), інструм. награші (люарслоти та ін.). Муз. інструменти: духові — букегорн (козиний ріг), прилар (бичачий ріг), сельє (різновид флейти); струнний — гартингфеле (різновид скрипки) та ін. У 16 ст. розвинулося мист. нар. співаків — зингмейстерів. Серед перших норв. музикантів — органіст і диригент Ф. Грот, композитор А. Флінтенберг, органіст Ф. Фогель, збирач фольклору, педагог і теоретик, органіст-композитор Л. М. Лінneман (2-а пол. 18 — поч. 19 ст.). На джерелах нар. мистецтва грунтувалася творчість композиторів серед. 19 ст.— Х. Х'єрульфа (автора лірич. пісень, фп. п'єс), У. Булля (автора концерту для скрипки з оркестром, скрипкових творів, засновника першого в Н. театру «Національна сцена»), Р. Нурдрока (автора нац. гімну, засновника муз. т-ва «Євтерпа»). Піднесення муз. культури Н. пов'язане з творчістю й громад. діяльністю Е. *Гріга*, який зробив величезний вплив на розвиток нац. муз. школи. В кін. 19 — на поч. 20 ст. нац. напрям розвивали композитори Ю. Свенсен, Ю. Хальворсен, Ю. Сельмер, А. Баккер-Грендаль, К. Еллінг, Я. Боргстрем. Основоположник сучас. норв. музики — Ф. У. Вален (вдається до додекафонії). Серед композиторів серед. 20 ст.— Х. Северуд, К. Егге (засн. спілку композиторів скандінав. країн), Е. Твейт; автори сучас. церк. музики — композитори й органісти Л. Нільсен та А. Санволь. У 40—60-х рр. 20 ст. відомі композитори Л. Йєнсен, У. Х'єлланн, У. Фален, С. Юрдан, А. Нургейм, А. Янсон; диригенти Е. Ф'єльстад, О. Грюнер-Хегге, К. Гарагулю; співаки І. Андерсен, Й. Оселіо, К. Норена, співачки С. Арнольдсон, Г. Грерud, К. Флагстад; артисти балету А. Борг, Х. Мюрер, Р. Даленг, Л. Ліхі, Р. Люкас. У Н. працюють: Норв. опера з балетною трупою (з 1958; Осло), консерваторії — в Осло (з 1883) та Бергені (з 1905), Вища школа музики в Тронгеймі; симф. оркестри (Осло, Берген), струнний квартет при Філармонічному т-ві; секція музикознавства (з 1954) при Ін-ті філософії і історії ун-ту в Осло; Спілка норв. композиторів.

Театр. Драм. театр Н. почався з реліг. та побутових обрядів. У 16 ст. учні церк. шкіл влаштовували вистави у вигляді *містерій* і *моралітe*. З серед. 18 ст. в Крістіанії (тепер Осло) та в Бергені з'явилися перші аматорські трупи (1780 тут створено постійний театр, який ставив п'єси У. Шекспіра, К. Гольдоні, Б. Анкера та Е. Фаллесена). З 1794 почав діяти театр у Бергені, з 1827 — в Крістіанії. В 1850 в Бергені відкрито Норв. театр (керівники — драматурги

Собор у місті Тронгеймі. Близько 1140—1320. Внутрішній вигляд.

Різьблення на порталі дерев'яної церкви в Хюлестаді. Кінець 12 ст.

К. Крог. Суворий вітер. 1882. Королівський палац. Осло.

Н. Аструп. Дощ у Йєльстері. 1905. Колекція Р. Мейєра. Берген.

Норвегія.
Г. Вігеланн. Бюст Г. Ібсена. Мармур. 1903. Національна галерея. Осло.

Г. Ібсен, згодом Б. Бйорнсон). У 1899 організовано Нац. театр в Осло. В його репертуарі були п'єси Ібсена, Бйорнсона, У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Ю. А. Стріндберга, Б. Шоу та ін.; грали актори Х. Крістенсен, А. Одвар, Г. Стурмоен, Д. Кнудсен, Г. Гріг та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. виникли нові театри в Крістіанії, Бергені, Тронгеймі, Ставангері. В репертуарі були п'єси Х. Крога, Н. Гріга, М. Горького та ін. В 1937—45, за часів фашизму, театри Н. переживали кризу. Після визволення країни організовувалися експериментальні трупи, які протистояли комерційній театр. політиці. В Нац. театрі ставляться твори світової і нац. класики, а також рад. драматургії. Працюють також Норвезький театр (засн. 1913), Новий театр Осло (засн. 1929), численні театр. кабаре. В 1953 в Осло відкрито Держ. театр. школу.

Кіно. Виробн. фільмів почалося 1908. На ранні фільми Н. мала вплив «шведська класична школа» («Анна-підкидьок», 1920, реж. Р. Брейстейн; «Наречена з Гломдаля», 1925, реж. К. Т. *Дрейєр*). У 30-х рр. з'явилися фільми з гострою соціальною тематикою: «Бродяга» (1937), «Торрес Снертевольт» (1940; обидва — реж. Т. Ібсен). Найвищим досягненням норв. кіно стали фільми, присвячені Рухові Опору: «Ми хочемо жити» (1946, реж. У. Дальгар), «Біженці» (1946, реж. Т. Санне), «Битва за важку воду» (1948, реж. Т. Вібе-Мюллер спільно з франц. реж. Ж. Древілем), а також фільми реж. А. Скоуена «Вимушена посадка» (1952), «Дев'ять життів» (1957), «Оточення» (1960). У 60-х рр. вийшли фільми режисерів Н. Мюллера, Н. Р. Крістенсена, Т. Вібе-Мюллера та ін., присвячені бунтові молоді проти святенницької моралі. Було випущено фільми спільного рад.-норв. виробництва: «Лише одне життя» (1968, реж. С. Мікаелян), «Під кам'яним небом» (1973, реж. К. Андерсен, І. Масляников). У Н. розвинуте також документальне, наук.-популярне (реж. П. Хест, А. Берг, Т. Хейердал) та мультиплікаційне кіно (реж. І. Капріно).

Літ.: Похлёбкин В. В. Норвегия. М., 1957; История Норвегии. М., 1980; Кан А. С. История скандинавских стран. М., 1971; Голошубов Ю. И. Скандинавия и проблемы послевоенной Европы. М., 1974; Неустроев В. П. Литература Скандинавских стран. 1870—1970. М., 1980; Норвежская новелла XIX—XX веков. Пер. с норв. Л., 1974; Ланге К., Эствед А. Норвежская музыка. Пер. с англ. М., 1967.

Норвегія.
Е. Мунк. Портрет письменника Г. Єгера. 1889. Національна галерея. Осло.

НОРВЕ́ЖЦІ — нація, яка становить бл. 98% населення Норвегії. Заг. чисельність — 4,72 млн. чол. (1978, оцінка). Живуть також у США і Канаді. Говорять *норвезькою мовою*. Віруючі Н.— лютерани. Норв. народність сформувалася в кін. 1-го тис. н. е. в результаті змішання герм. племен з давньофінськими і давньолопарськими племенами. Н. консолідувалися в бурж. націю в кін. 19 ст. Сучасні Н. в містах працюють у пром-сті, на мор. транспорті, в торгівлі. Осн. заняття Н.-селян — тваринництво, землеробство, рибальство. Розвинуті художні промисли, фольклор, музика, танці. Про історію, г-во і культуру Н. див. *Норвегія*.

НОРВЕ́ЗЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К І ЛІТЕРАТУ́РИ — вища наукова установа в Норвегії. Засн. 1857 у Крістіанії (тепер м. Осло). Академія має два відділення: математики і природничих наук; істор. і філос. наук. Випускає праці, доповіді, щорічники, а також періодичні видання з окремих наук. галузей.

А. В. Санцевич.

НОРВЕ́ЗЬКА МО́ВА — мова *норвежців*. Належить до пн. (скандінавської) підгрупи герм. групи *індоєвропейських мов*. У Н. м. розрізняється велика кількість діалектів. Найдавніші рукописні пам'ятки Н. м. належать до 12 ст. З кін. 14 ст., після загарбання Норвегії Данією, в країні поширилась писемна *датська мова*, хоч розмовною залишалася Н. м. З серед. 19 ст. у Норвегії почалася боротьба між двома формами літ. мови — між риксмолом (або букмолом), що грунтується на дат. лексиці та граматиці й норв. фонетиці, і лансмолом (або нюношком), створеним внаслідок штучного синтезу норв. діалектів; поширенішим є риксмол. Осн. фонетичні риси Н. м.: глухі зімкнені після голосних зберігаються, наголошені склади перетворюються на довгі, наголос музичний. Осн. граматичні риси: давня система трьох родів, іменник має два відмінки, дієслово не має особових закінчень, вживаються *артиклі*. Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру Н. м. див. *Норвегія*, розділ Література.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. Грамматика норвежского языка. М.—Л., 1957.

М. І. Стеблін-Каменський.

НОРВЕ́ЗЬКА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (НРП). Засн. 1887. Соціал-демократична. Соціальну основу НРП становлять робітники, службовці, дрібні селяни, частина інтелігенції. В 1919 ввійшла до Комінтерну. В 1921 з НРП виділилося праве крило, яке утворило Норв. с.-д. робітн. партію (НСДРП). У 1922 на чолі НРП стали центристи. Після виходу НРП з Комінтерну (1923) її ліве крило заснувало *Комуністичну партію Норвегії*. В 1927 НРП об'єдналася з НСДРП. З 1935 до 1965 НРП — правляча партія. В роки 2-ї світової війни члени НРП брали участь у *Русі Опору*. Зовнішньополіт. курс НРП спрямований на співробітництво Норвегії з *НАТО* і водночас — на забезпечення нац. інтересів країни, розвиток її відносин з СРСР та ін. соціалістичними д-вами. В 1961 ліва опозиція в НРП, що виступила проти участі в НАТО, вийшла з партії і створила Соціалістичну нар. партію Норвегії. В 1965—70 — в опозиції. В 1971—72 і з жовтня 1973 знову при владі. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Друкований орган — газ. «Арбейдербладет» («Робітнича газета»).

Б. М. Гончар.

НОРВЕ́ЗЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., між островами Шетландськими, Фарерськими, Ісландією, Ян-Майєном і Ведмежим, а також Скандінавським п-овом. Площа 1388 тис. км², найбільша глиб. 3970 м. Солоність до 35‰. Завдяки впливові теплої Пн.-Атлантичної течії Н. м. не замерзає. Біля берегів Норвегії — мілини (*банки*), багаті на рибу. Гол. порти: Тронгейм, Тромсе, Нарвік.

НО́РВІД (Norwid) Ципріан Каміль (24.IX 1821, Ляскова-Глухи, поблизу Варшави — 23.V 1883, Париж) — польс. письменник. З 1842 жив за кордоном. За життя Н. опубліковано лише окремі твори — кращі з них: вірш «Фортепіано Шопена» (1865), полемічний трактат «Про мистецтво (для поляків)» (1858). Створив поетичний цикл «Vade-mecum» («Інформатор», 1865—66), незакінч. філос. поему «A Dorio ad Phrygium» («Від дорійського до фрігійського», 1871), вірш «Громадянинові Джону Брауну» (1859), трагедії «За кулісами» (1865—66, перероб. 1869), «Клеопатра» (1870—78, незакінч.), «Перстень великосвітської дами» (1872), пройняті критикою бурж. цивілізації, ідеалами солідарності народів, позначені філос. роздумами про сенс життя, праці, мистецтва. Займався також живописом і скульптурою. Укр. мовою твори Н. перекладали М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1972.

Літ.: Липатов А. В. Циприан Камиль Норвид. В кн.: История польской литературы, т. 1. М., 1968.

І. М. Лозинський.

НО́РД Бенедикт Наумович (справж. прізв.— Левін: 26.X 1901, Брусилів, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.— 5.X 1965, Москва) — укр. та рос. рад. режисер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. Навчався в худож. студії О. *Мурашка* (1918) в Києві. В 1926 закінчив Білорус. театр. ін-т, який тоді знаходився в Москві. Працював у театрах Мінська, Москви; з 1936 — на Україні; 1941—46 — в театрі, який діяв при військ. округах і фронтах (згодом *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*). В 1946—51 — гол. режисер Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка, в 1952—63 — Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Макар Діброва» Корнійчука, «Любов на світанку» Галана, «Без вини винуваті» О. Островського, «Діти сонця», «Єгор Буличов та інші» М. Горького, «Гамлет» Шекспіра, «Учень диявола» Шоу. З 1936 викладав у театр. ін-тах Москви, Києва, Харкова (з 1960 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

НО́РДГАУЗЕН — місто на Пд. Зх. НДР, в окрузі Ерфурт. Вузол з-ць і автошляхів. 46,2 тис. ж. (1978). Найрозвинутіше важке машинобудування (пром. і шахтне устаткування, тракторобудування). Виробн. засобів зв'язку, сталевого литва. Підприємства швейної та харчової промисловості.

НО́РДЕНШЕЛЬД (Nordenskiöld) Нільс Адольф Ерік (18.XI 1832, м. Гельсінгфорс, тепер Хельсінкі — 12.VIII 1901, Дальбю, поблизу Мальме) — швед. геолог і географ,

мореплавець, член Стокгольмської АН (з 1858), чл.-кор. Петерб. АН (з 1879), почесний член Рос. геогр. т-ва (з 1881). В 1853 закінчив ун-т у Гельсінгфорсі. В 1858—73 здійснив ряд експедицій на Шпіцберген. У 1870 та 1883 керував експедиціями в Гренландію. В 1878—79 на судні «Вега» вперше здійснив наскрізне плавання *Північним морським шляхом*. Ім'ям Н. названо архіпелаг у Карському м., затоку і мис на Новій Землі, мис і льодовик у Гренландії, річку в Канаді та ін. геогр. об'єкти.

НО́РДЕНШЕ́ЛЬДА АРХІПЕЛА́Г — група островів на Пд. Сх. Карського м. (Краснояр. кр. РРФСР). Складається з 90 островів, які утворюють 5 груп (Вількицького, Циволька, Пахтусова, Літке, Східні). Найбільший — о. Руський (довж. 38 км, шир. до 14 км). Острови вкриті тундровою рослинністю. Частину архіпелагу відкрив 1893 Ф. *Нансен*, решту — 1900 рос. експедиція під керівництвом Е. В. Толля. Названий на честь Н. *Норденшельда*.

НОРДИ́ЗМ (від нім. Nord — північ) — різновид *расизму*, антинаукова теорія, яка стверджує, що творцями осн. здобутків людської *цивілізації* є нібито лише представники «вищої», т. з. нордичної (північної) раси (німці, англо-сакси, скандінавські народи). В основу Н. покладено реакційні ідеї франц. соціологів Ж. А. *Гобіно* та Ж. В. *Лапужа*. У фашист. Німеччині Н. було зведено в ранг офіційної ідеології.

НО́РДКАП — скелястий мис на о. Магерейа, в Норвегії. Вис. до 300 м. Одна з найвідоміших пн. точок Європи (71° 10′ пн. широти і 25° 47′ сх. довготи).

НОРДКА́ПСЬКА ТЕЧІЯ — тепла течія біля пн. берегів Скандінавського і Кольського п-овів, відгалуження теплої *Північно-Атлантичної течії*. Пересічна річна т-ра води +4, +8°, солоність 35‰. Швидкість 0,9—1,9 км/год. Завдяки впливові Н. т. пд. і пд.-зх. частини Баренцового м. не замерзають.

НО́РДКІН — скелястий мис на пн. узбережжі Скандінавського п-ова, в Норвегії. Крайня пн. точка материкової частини Європи (71° 08′ пн. широти і 27° 42′ сх. довготи).

НОРЕЙКА́ Віргіліус Кястутіс Леоно (н. 22.IX 1935, Шяуляй, тепер Лит. РСР) — лит. рад. співак (тенор), нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1971. У 1958 закінчив Вільнюську консерваторію (клас К. *Петраускаса*). З 1957 — соліст Лит. театру опери та балету (з 1975 — його худож. керівник і директор). Партії: Герцог («Ріголетто» Верді), Хозе («Кармен» Бізе), Вертер («Вертер» Массне), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Тадас («Заблудлі птахи» Лаурушаса), Скудутіс («Даля» Дваріонаса), Нагліс та Андрюс («Вайва», «Дочка» Клови). Голова Театр. т-ва Лит. РСР (з 1974).

НОРИ́Н — річка в Житомир. обл. УРСР, ліва притока Ужу (бас. Прип'яті). Довж. 84 км, площа бас. 832 км². Живлення дощове й грунтове. В басейні Н.— значні масиви лісів, береги заболочені. Використовують для пром. водопостачання. На Н.— м. *Овруч*.

НОРИ́Т (норв. norit, від Norge — Норвегія) — магматична гірська порода, різновидність *габро*, що складається з ромбічного піроксену, основного плагіоклазу та оліві́ну. Як домішки містить різні рудні мінерали: магнетит, титаномагнетит, сульфіди тощо. Родовища Н. є в РРФСР (на Кольському п-ові й на Уралі), на Україні (Волинь, Приазов'я). Використовують як буд. матеріал.

НОРИ́ЦЯ — неприродний канал або отвір у людини і експериментальних тварин, що сполучає якусь порожнину або орган з поверхнею тіла чи ін. органом. Те саме, що й *фістула*.

НО́РІДЖ — місто на Сх. Великобританії, адм. ц. графства Норфолк. Розташований на р. Уенсем. Вузол з-ць і автошляхів. 119 тис. ж. (1976). Значний центр шкіряно-взут. пром-сті, підприємства маш.-буд., харч. галузей. Ун-т, публічна б-ка. Архіт. пам'ятки 12—15 ст.

НОРІ́ЛЬСЬК — місто крайового підпорядкування Красноярського краю РРФСР. Одне з найпівнічніших міст світу, розташоване за Північним полярним колом. Сполучене з-цею з портом Дудінка на р. Єнісеї. Аеропорт. 182 тис. ж. (1980). Н. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971). В місті — *Норільський гірничо-металургійний комбінат* (працює на місц. сульфідних мідно-нікелевих рудах), підприємства металообр., харч. і буд. матеріалів пром-сті. Вечірній індустр. ін-т, мед. та муз. уч-ща. Н.-д. ін-т с. г. Крайньої Півночі. Драм. театр. Буд-во Н. розпочато 1935, місто — з 1953.

НОРІ́ЛЬСЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т імені А. П. Завенягіна — підприємство кольорової металургії СРСР. Розташований у м. Норільську Красноярського краю РРФСР. Буд-во комбінату почато 1935. Першу вугільну шахту і перший рудник здано в експлуатацію 1936. Н. г.-м. к.— багатогалузевий комплекс, до складу якого (1980) входять гірничі, збагачувальні, металург., транспортні, енергетичні, ремонтно-мех. виробництва, порт Дудінка на Єнісеї з причалами для мор. і річкових суден, автономна з-ця Дудінка — Норільськ — Талнах, обчислювальний центр, заводи будівельних матеріалів, харч. та с.-г. підприємства, буд. орг-ції. Осн. продукція — нікель, мідь, кобальт, платиноїди, селен, сірка. З місцевої сировини виготовляють також залізобетон, стінові панелі, цеглу й цемент. Н. г.-м. к. нагороджено орденом Леніна (1965) та орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

Б. І. Колесников.

НО́РІЯ (ісп. noria — водокачка, з араб.), ківшовий підйомник — транспортувальна машина у вигляді нескінченного ланцюга або стрічки з закріпленими на них *ківшами;* різновид *елеватора*. Норією піднімають у вертикальному або круто похилому напрямі рідкі й сипкі матеріали. Висота підйому не перевищує звичайно 25 м. Н. застосовують найчастіше у харч. та хім. пром-сті.

НО́РКА (Mustela, синонім Lutreola) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Довж. тіла 28—54 см, маса від 400 г до 1,5 кг, забарвлення волосяного покриву темно-коричневе. Живу́ть у долинах річок та біля озер. Оселяються в норах, дуплах дерев, серед бурелому. Добре плавають. Живляться мишовидними гризунами, жабами, рибою. *Гін* у лютому — квітні. Самка після 32—75 діб вагітності народжує 2—17 (частіше 5—6) малят. Н.— цінні хутрові звірі. 2 види: Н. з в и ч а й н а (M. lutreola), поширена в Європі й Пн.-Зх. Азії, в УРСР — по всій території, крім Криму, але рідкісна; Н. а м е р и к а н с ь к а (M. vison) у Пн. Америці (акліматизована в СРСР); є одним з осн. об'єктів *звірівництва* (зокрема в УРСР). Виведено різні породи Н. різноманітного забарвлення (сірого, білого, білого з чорним та ін.) і великих розмірів. У викопному стані відомі з плейстоценових відкладів.

НО́РМА (лат. norma — правило, взірець) — міра, взірець, звичайний стан. Напр., Н. поведінки, Н. представництва, Н. літературної мови; середня кількість чогось, напр. *норма часу*.

НО́РМА в м а т е м а т и ц і — поняття, що узагальнює *модуль* числа на більш складні об'єкти. Н. *вектора* x наз. його довжина. Н. *кватерніона* $x = a + bi + cj + dk$ називається число $\|x\| = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2 + d^2}$. Для *векторного простору* L Н. вектора x (позначається $\|x\|$) наз. функція, що задовольняє умови: $\|x\| > 0$ при $x \neq 0$ і $\|x\| = 0$ при $x = 0$; $\|\alpha x\| = |\alpha| \cdot \|x\|$ для будь-якого $x \in L$ і дійсного α; $\|x + y\| \leqslant \|x\| + \|y\|$ для будь-яких $x, y \in L$. Векторний простір, у якому визначена Н., наз. н о р м о в а н и м. У будь-якому *евклідовому просторі* Н. можна виразити за допомогою скалярного добутку (див. *Векторне числення*): $\|x\| = \sqrt{(x, x)}$. Використовуючи Н. у векторному просторі L, вводять Н. для лінійних функціоналів (див. *Функціональний аналіз*) f за формулою $\|f\| = \sup_{x \in L} [|f(x)| / \|x\|]$ та для лінійних *операторів* A за формулою $\|A\| = \sup_{x \in L} [\|Ax\| / \|x\|]$.

НО́РМА ВИ́РОБІТКУ — кількість одиниць продукції або операцій, яку повинен виконати працівник (або бригада) за одиницю часу (годину, робочу зміну, місяць) у певних організаційно-технічних умовах. Н. в. залежно від виду роботи можуть бути виражені в штуках, одиницях міри довжини, площі, обсягу або ваги. Визначають за формулою:

$$Нв = \frac{Т_р \cdot ч}{Т_н},$$

де Нв — норма виробітку, $Т_р$ — тривалість періоду (у годинах, хвилинах), на який встановлюють Н. в., ч — кількість працівників, які беруть участь у виконанні ро-

Ц. К. Норвід.

Б. Н. Норд.

В. К. Л. Норейка.

Норка звичайна.

НОРМА ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

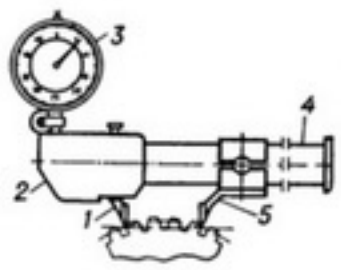

Накладний **нормалемір:** *1* — вимірювальна губка; *2* — корпус; *3* — відліковий пристрій; *4* — штанга; *5* — переставна губка.

боти, $T_н$ — норма часу на дану роботу або один виріб (у людино-годинах, людино-хвилинах). Науково обгрунтовані Н. в. є одним з вирішальних факторів економії живої праці, підвищення її продуктивності. Див. також *Нормування праці*.

НО́РМА ДОДАТКО́ВОЇ ВА́РТОСТІ — відносна величина, яку визначають відношенням *додаткової вартості* до *змінного капіталу* $\left(\frac{m}{v}\right)$. Виражають в процентах. Н. д. в. показує ступінь *експлуатації* робітників капіталістами. Якщо робітник половину робочого дня відтворює вартість своєї робочої сили, а другу половину працює на капіталіста, то ступінь експлуатації дорівнює 100%. З розвитком капіталізму, в гонитві капіталістів за надприбутком норма додаткової вартості підвищується.

НО́РМА МО́ВНА — одна з обов'язкових ознак *літературної мови*, система правил, що визначають *культуру мови*. Н. м. встановлює правила вимови, словоформовживання, побудови фрази. Це історично змінне явище, яке, однак, на всіх етапах розвитку літ. мови зміцнює основи *системи мовної*, сприяє всебічному розвиткові внутр. закономірностей мови. Розрізняють норми безваріантні і варіативні (напр., паралельне вживання форм «дубу» і «дубові», варіантів наголошування «новий» і «но́вий»). Н. м. регулює писемне й усне *мовлення*. Поряд з системою мови вона є одним з об'єктів *мовознавства*. Вироблені мовознавством рекомендації закріплюються в працях з *орфоепії*, *граматики*, *лексикографії*, впроваджуються в практику книгодрукування й засобів масової інформації.

В. М. Русанівський.

НО́РМА НАГРОМА́ДЖЕННЯ — показник, що характеризує міру (ступінь) використання *національного доходу* для нагромадження. Визначають Н. н. (Н) як відношення нагромаджуваної частини нац. доходу (*фонду нагромадження*, Фн) до всього нац. доходу (НД) у процентах: $Н = \frac{Фн}{НД} \cdot 100$. Заг. Н. н. визначає конкретне співвідношення нагромадження і споживання за кожний період часу, тобто частку ресурсів нац. доходу, спрямовану на розвиток сусп. виробн. і зростання нар. добробуту. Поряд із заг. Н. н. розрізняють норму виробничого нагромадження, що характеризує частку або ступінь використання нац. доходу для забезпечення приросту засобів виробн., для розширення сфери матеріального виробн. Її обчислюють як відношення фонду виробничого нагромадження до заг. обсягу нац. доходу.

В. П. Нестеренко.

НО́РМА ПРА́ВА — загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється або санкціонується і забезпечується (гарантується) державою. У Н. п., як у *праві* в цілому, виражається зумовлена матеріальними відносинами *воля* пануючих класів чи окремих соціальних груп або всього народу (в *розвинутому соціалістичному суспільстві*). В експлуататорських суспільствах Н. п. закріплюють і охороняють приватну власність, різні форми примусу експлуатованих, структуру політичної влади, яка забезпечує привілеї пануючого класу, юридичну і фактичну нерівність між людьми.

У соціалістичному суспільстві за допомогою Н. п. забезпечується планомірне і раціональне ведення нар. г-ва, контроль і облік за мірою праці і споживання, організованість *суспільних відносин*, послідовно здійснюється принцип рівноправності у відносинах між громадянами, між усіма націями і народностями. Н. п. за соціалізму служать неухильному вдосконаленню і поглибленню *соціалістичної демократії*, розвиткові та охороні прав і свобод громадян, виконанню ними своїх обов'язків. Здійснення Н. п. тут забезпечується не лише юрид. засобами, зокрема державним примусом, а головним чином організаторською і виховною роботою державних органів та громадських організацій.

За структурою Н. п., як правило, складається з 3 частин: г і п о т е з и, де викладено умови, при наявності яких *суб'єкти права* здійснюють дану норму; д и с п о з и ц і ї, яка визначає права і обов'язки учасників *правовідносин*, що виникають за умов, передбачених гіпотезою; с а н к ц і ї, де визначено заходи держ. впливу, гол. чин. у формі примусу, в разі невиконання норми. Н. п. класифікуються: 1) за юрид. силою залежно від органів, що їх видають (закон, указ, постанова та ін.); 2) залежно від об'єкту, який вони регулюють (держ., трудове, кримінальне право тощо), від меж їхньої дії (див. *Чинність закону*) тощо; 3) залежно від обов'язковості виконання їх — є т. з. імперативні Н. п., тобто обов'язкові для виконання, та диспозитивні, які дозволяють учасникам правовідносин визначати свої права і обов'язки в межах, встановлених законом.

М. І. Козюбра.

НО́РМА ПРИБУ́ТКУ — відношення *додаткової вартості* до всього *авансованого капіталу*, виражене в процентах. Визначають за формулою:

$$p' = \frac{m}{c+v} \cdot 100,$$

де m — маса додаткової вартості, c — *постійний капітал* і v — *змінний капітал*. Н. п. є перетвореною формою *норми додаткової вартості;* вона затушовує капіталістичну експлуатацію, оскільки прибуток зовні виступає як породження всього авансованого капіталу, а не його змінної частини. Величина Н. п. залежить від норми додаткової вартості, *органічної будови капіталу*, швидкості *обороту капіталу*. В результаті міжгалузевої конкуренції і переливання капіталів встановлюється серед. прибуток на рівновеликі капітали. За імперіалізму капіталісти одержують *монопольний надприбуток*.

НО́РМА РЕА́КЦІЇ в г е н е т и ц і — діапазон модифікаційної *мінливості* організму, що залежить від умов зовн. середовища, в яких відбувається реалізація *генетичної інформації*, закладеної у *генотипі*. Від цих умов залежить ступінь виявлення ознаки. Напр., забарвлення квітки льону змінюється залежно від температури повітря. Різні ознаки навіть того самого організму мають неоднакову Н. р. Так, зріст і маса людини змінюються в широких межах, в той час як *групи крові* та колір райдужної оболонки *ока* практично не змінюються. Н. р. враховують при селекційній роботі: для підвищення продуктивності рослин і тварин створюють оптимальні умови їхнього вирощування й утримання.

В. А. Труханов.

НО́РМА ЧА́СУ — час, встановлений на виготовлення одиниці продукції або виконання визначеного обсягу роботи одним або групою робітників відповідної кваліфікації в певних організаційно-тех. умовах. Н. ч. обчислюють у людино-годинах або людино-хвилинах. Н. ч. є мірою праці у всіх типах виробн. В СРСР використовується при встановленні необхідної чисельності робітників для виконання виробничої програми, пропускної спроможності використовуваного устаткування, при розстановці робітників на виробн. та організації їхньої праці. На основі Н. ч. на соціалістич. підприємствах визначають планове завдання щодо затрат робочого часу на виконання роботи або виготовлення одиниці продукції. Н. ч. складається з норми штучного часу (затрат часу на одиницю роботи) та норми підготовчо-заключного часу (затрат часу на підготовку та роботи, пов'язані з її завершенням). Між Н. ч. і *нормою виробітку* існує обернена залежність. З удосконаленням нової техніки та зміною організаційно-технічних умов зменшується й норма часу.

НОРМАЛЕМІ́Р — прилад, яким вимірюють довжину загальної *нормалі* циліндричних зубчастих коліс із зовнішнім зачепленням; різновид *контрольно-вимірювальних засобів*. Н. (мал.) бувають накладні (прилад накладають на зубчасте колесо) і стаціонарні (зубчасте колесо встановлюють на прилад). Найпоширеніщими є Н. накладні (на базі *мікрометра*) — т. з. зубомірні мікрометри. Границя вимірювань ними до 700 мм. Ціна поділки 0,01 мм, величина допустимої *похибки* — 0,005 мм.

НОРМАЛІЗА́ЦІЯ (франц. normalisation — упорядковування) в т е р м о о б р о б ц і — попередня або остаточна термічна обробка сталі, що полягає в нагріванні її до т-ри, вищої за т-ру верхніх *критичних точок*, витримуванні при цій температурі і наступному охолодженні на спокійному повітрі або струменем повітря. Н. надає сталі однорідну дрібнозернисту структуру (див. *Структура металу*), підвищує *пластичність* і *ударну в'язкість*, знімає напруження, виправляє дефекти (див. *Дефекти металів*), що виникають у процесі штампування, кування або прокатки. Н. провадять у камерних, ковпакових та роликових печах, нагріваючи вироби

прибл. до т-ри 750—950° С. Швидкість охолодження становить звичайно 150—250° С на годину. В багатьох випадках Н. застосовують для змінювання структури подрібнюванням зерен перед *гартуванням*.

НОРМА́ЛЬ (від лат. normalis — прямолінійний) до кривої (поверхні) в даній точці M_0 — пряма, що проходить через M_0 перпендикулярно до *дотичної прямої* (*дотичної площини*) в цій точці. Плоска крива в кожній звичайній точці має єдину Н. Якщо ця крива задана параметричними рівняннями $x = x(t)$, $y = y(t)$, то рівняння її Н. в точці (x_0, y_0), якій відповідає значення t_0 параметра t, має вигляд

$$(x - x_0)\frac{dx(t_0)}{dt} + (y - y_0)\frac{dy(t_0)}{dt} = 0.$$

Для кривої, заданої рівнянням $F(x, y) = 0$, рівняння Н. має вигляд

$$(x - x_0)\frac{\partial F(x_0, y_0)}{\partial x} + (y - y_0)\frac{\partial F(x_0, y_0)}{\partial y} = 0.$$

Просторова крива в кожній своїй звичайній точці має безліч Н., що заповнюють *нормальну площину* P (мал.). Н. M_0N, що лежить у *стичній площині*, наз. головною нормаллю. Н. M_0B, перпендикулярна до стичної площини, наз. бінормаллю. Дотична M_0T, гол. Н. та бінормаль утворюють т. з. супровідний *тригедр* кривої. Для поверхні, заданої рівнянням $F(x, y, z) = 0$, рівняння Н. має вигляд

$$\frac{x - x_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial x}} = \frac{y - y_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial y}} = \frac{z - z_0}{\frac{\partial F(x_0, y_0, z_0)}{\partial z}}$$

Поняття Н. відіграє істотну роль як у *диференціальній геометрії*, так і в застосуваннях її до геометричної оптики, механіки тощо.

НОРМА́ЛЬНА ПЛОЩИНА́ просторової кривої в даній точці — площина P, що проходить через дану точку перпендикулярно до *дотичної прямої* в цій точці [див. мал. до ст. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці]. Містить всі нормалі до кривої в цій точці.

Якщо крива задана параметричними рівняннями $x = x(t)$, $y = y(t)$, $z = z(t)$, то рівняння Н. п. в її звичайній точці $M_0(x_0, y_0, z_0)$, якій відповідає значення t_0 параметра t, має вигляд

$$(x - x_0)x'(t_0) + (y - y_0)y'(t_0) + (z - z_0)z'(t_0) = 0.$$

НОРМА́ЛЬНА ШКО́ЛА — педагогічний навч. заклад, що готує гол. чин. учителів для початкової школи в ряді капіталістичних країн. Виникла в Австрії 1777, у Франції — в кін. 18 ст. В 19 ст. Н. ш. поширилися в англо-саксонських країнах, де пізніше дістали назву учительських чи пед. *коледжів*. Функціонують також у Бельгії, Люксембурзі, франкомовних р-нах Швейцарії і Канади, в більшості країн Лат. Америки, в ряді афр. країн. Строк навчання різний — від 3 до 6 років. У Франції є вищі Н. ш., що готують педагогів для середніх загально-освітніх і Н. ш. У деяких країнах є вищі технічні Н. ш. для підготовки викладачів технічних коледжів та професійних шкіл.

А. В. Санцевич.

НОРМА́ЛЬНИЙ ПЕРЕРІЗ — лінія перерізу поверхні з площиною, проведеною через *нормаль* до цієї поверхні. Використовуючи Н. п., вивчають викривлення *поверхні* в різних (дотичних) напрямах, що виходять з даної точки. Серед цих напрямів є два (взаємно перпендикулярні) гол. напрями, для яких нормальна кривина (тобто *кривина* відповідного Н. п.) досягає найбільшого й найменшого значень k_1 і k_2 (т. з. головні кривини поверхні в даній точці). Кривину k_n будь-якого ін. Н. п. виражають через гол. кривини за допомогою формули Ейлера: $k_n = k_1 \cos^2\varphi + k_2 \sin^2\varphi$, де φ — кут між площинами Н. п. і першого гол. напряму. Використовуючи нормальні кривини, знаходять також кривини похилих перерізів. Кривина k похилого перерізу α, що проходить через дану дотичну пряму a, виражається формулою Менье: $k = k_n/\cos\varphi$, де k_n — нормальна кривина поверхні в напрямі прямої a, φ — кут між площиною α і нормаллю до поверхні. Див. також *Поверхонь теорія*.

НОРМА́ЛЬНИЙ РОЗПО́ДІЛ в теорії імовірностей — один з найважливіших *розподілів випадкових величин*. Характеризується *густиною імовірності*

$$p(x) = e^{-(x-a)^2/2\sigma^2}/\sigma\sqrt{2\pi},$$

де a — *математичне сподівання* випадкової величини, σ^2 — її *дисперсія* ($\sigma > 0$). Якщо $a = 0$ і $\sigma = 1$, Н. р. наз. стандартним, або нормованим; для нього складено таблиці. *Випадкові величини*, для яких справедливий Н. р., застосовують у *похибок теорії*, балістиці тощо. Див. також *Біноміальний розподіл*, *Центральна гранична теорема*.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969; Справочник по теории вероятностей и математической статистике. К., 1978

НОРМА́ЛЬНІ УМО́ВИ — стандартні фізичні умови, які визначаються тиском $p = 101325$ Па (760 мм рт. ст.) і абсолютною температурою $T = 273{,}15$ К ($t = 0°$ С).

НОРМА́ЛЬНІСТЬ РО́ЗЧИНУ — *концентрація* розчину, виражена числом еквівалентів розчиненої речовини (кількість речовини в *молях*, яка взаємодіє з молем атомів водню або відповідною кількістю ін. елементів) в 1 л розчину. Спосіб вираження концентрації розчинів через Н. р. широко використовують в аналіт. хімії, що значно спрощує розрахунки.

НОРМА́НДІЯ — історична область на Пн. Зх. Франції. В давні часи на тер. Н. жили *кельти*. В серед. 1 ст. до н. е. Н. завоювали римляни. В 486 Н. увійшла до *Франкської держави*. На поч. 10 ст. Н. завоювали *норманни* (звідси її назва) і заснували тут герцогство. В 11 ст. відбулося *Нормандське завоювання Англії 1066*. В 1204 Н. увійшла до складу володінь франц. короля. Під час *Столітньої війни 1337—1453* Н. 1417—50 була під владою Англії. В 1468 франц. король *Людовік XI* включив Н. до королівського домену. В період *релігійних воєн* 16 ст. в Н. поширився *кальвінізм*. У 1790 тер. Н. поділено на департаменти Приморська Сена, Ер, Кальвадос, Манш, Орн. Головні міста Н.— Руан, Гавр, Кан, Шербур.

«НОРМА́НДІЯ — НІ́МАН» — 1-й окремий винищувальний авіаційний полк «Франції, що бореться», (офіц. назва руху за визволення Франції від нім.-фашистських окупантів та їхніх ставлеників), який діяв 1943—45 на рад.-нім. фронті під час 2-ї світової війни 1939—45. На підставі рад.-франц. угоди від 25.XI 1942 про формування на тер. СРСР франц. авіац. ескадрильї 28.XI 1942 до СРСР прибув особовий склад ескадрильї франц. льотчиків. У березні 1943 ескадрилья вступила в бойові дії на рад. літаках, а 5.VII 1943 була розгорнута в полк. Він брав участь у *Курській битві 1943*, Білоруській та ін. операціях. Під час боїв по визволенню Литви і форсування р. Німану полку присвоєно почесне найменування «Німанський».

У 1943—45 французькі льотчики здійснили понад 5 тис. бойових вильотів, провели 869 повітр. боїв, збили 273 ворожі літаки. Полк нагороджено орденами Червоного Прапора, Олександра Невського і франц. орденами, 83 франц. льотчиків — рад. бойовими орденами. Льотчики М. Альбер, Р. де ла Пуап, Ж. Андре і посмертно М. Лефевр стали Героями Рад. Союзу.

НОРМА́НДСЬКЕ ЗАВОЮВА́ННЯ А́НГЛІЇ 1066 — вторгнення в Англію французько-нормандських феодалів на чолі з герцогом Нормандії Вільгельмом. Приводом до вторгнення були претензії Вільгельма на англ. престол, основані на родинних зв'язках з англосаксон. королем Едуардом Сповідником, який помер на поч. 1066. Форсувавши на вітрильних кораблях Ла-Манш, військо Вільгельма завдало поразки новому англосаксонському королю Гарольду в битві поблизу м. Гастінгса. Гарольд загинув у бою. 14.X 1066 Вільгельм став королем Англії (був коронований 25.XII 1066; див. *Вільгельм I* Завойовник). В Англії було встановлено сильну королівську владу, яка спиралася на централізовану військ.-феод. систему. Землеволодіння англосаксонської знаті було конфісковано й поділено серед наближених нового короля. Нові феодали покріпачили значні маси селян, які раніше мали особисту свободу. Н. з. А. сприяло завершенню процесу феодалізації країни.

Г. Й. Хенегар.

НОРМА́НДСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у прот. Ла-Манш.

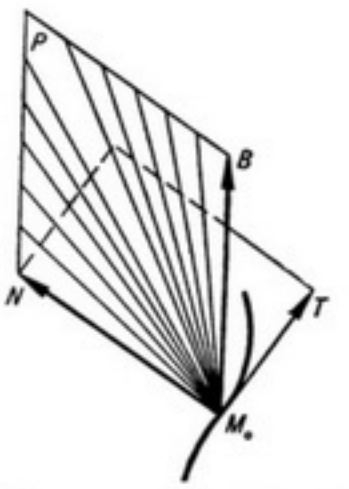

Нормаль. Супровідний тригедр до кривої в точці M_0.

Норманське мистецтво. Голова фантастичної тварини з Усеберга. Норвегія. Різьблення. 9 ст. Музей кораблів вікінгів на півострові Бюгде. Осло.

Тер. Великобританії. Площа 196 км². Нас. 125 тис. чол. (1971). Найбільші острови — Джерсі та Гернсі. Клімат морський. Опадів до 750 мм на рік. Садівництво, парникове овочівництво. Рибальство. Гол. місто — Сент-Хелієр (о. Джерсі).

НОРМА́ННИ (від сканд. northman — північна людина) — назва, під якою в Зх. Європі були відомі народи Скандінавії в період їхньої експансії кін. 8 — серед. 11 ст. У Скандінавії учасників походів називали *вікінгами*, на Русі — *варягами*.

НОРМА́НСЬКА ТЕО́РІЯ — антинаукова теорія в дворянській і буржуазній історіографії 18—20 ст. Її створили і пропагували реакційні нім. історики, які працювали в 2-й пол. 18 ст. в Росії (Г. З. Байєр, Г. Ф. Міллер, А. Л. Шлецер). Намагаючись виправдати іноз. засилля в Росії, в т. ч. і в рос. науці, історики-норманісти, спираючись на легендарний переказ «*Повісті временних літ*» про трьох варязьких князів *Рюрика, Синеуса і Трувора*, нібито запрошених слов'янами на князювання, утверджували концепцію про вирішальну роль *варягів* (норманнів) у створенні давньорус. д-ви і формуванні її матеріальної і духовної культури. За Н. т. норманське походження має і сам термін *Русь*. Згодом і серед рос. дворянських (М. М. *Карамзін* та ін.) і бурж. істориків з'явилися прибічники і послідовники Н. т. Неспроможність Н. т. була очевидною для передових учених Росії, як тільки ця теорія виникла. Проти неї активно виступали М. В. Ломоносов, пізніше — рос. революц. демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, історики Д. І. *Іловайський*, С. А. Гедеонов, М. О. *Максимович*. Критикуючи окремі положення Н. т., історики 19 ст., проте, не змогли розкрити її антинаук. змісту, ворожої політ. спрямованості. В Зх. Європі й Америці положення Н. т. увійшли складовою частиною в бурж. концепцію історії Київської Русі. Для сучас. норманізму характерною є оборонна позиція. Історики-норманісти, всупереч археол. і писемним джерелам, намагаються довести, ніби норманни відіграли вирішальну роль у формуванні пануючого класу, походженні великого землеволодіння, розвитку торгівлі й прокладанні торг. шляхів Київської Русі. Для багатьох бурж. і бурж.-націоналістичних істориків Заходу норманізм став зброєю ідеологічної боротьби.

Рад. вчені (Б. Д. *Греков*, М. М. *Тихомиров*, Б. О. *Рибаков*, Л. В. *Черепнін*, В. Т. Пашуто та ін.), спираючись на величезний археол. матеріал, переконливо довели, що виникнення давньорус. д-ви було зумовлене процесами внутр. соціально-екон. і сусп.-політ. розвитку слов'ян. Перші держ. утворення з'явились у сх. слов'ян уже в 6 ст. (*поляни, древляни, сіверяни* та ін.). На межі 8 і 9 ст. у Серед. Придніпров'ї, на базі міжплемінних князівств, утворилося держ. об'єднання — Руська земля, а в 2-й пол. 9 ст. завершився процес формування давньорус. д-ви. Норманни, які потрапляли на Русь і вступали на службу до давньорус. феод. верхівки, не лишили помітного сліду в багатій матеріальній і духовній культурі Київської Русі, оскільки досить швидко злилися з корінним населенням і ослов'янились. Ці факти спростовують антинаукові твердження норманістів.

Літ.: Шушарин В. П. О сущности и формах современного норманизма. «Вопросы истории», 1960, № 8; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. М.—Л., 1965.

П. П. Толочко.

Норманське мистецтво. Корабель з Усеберга (реконструкція). Норвегія. 9 ст. Музей кораблів вікінгів на півострові Бюгде. Осло.

НОРМА́НСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво норманів (*вікінгів*) кін. 8—11 ст. Збереглися предмети з поховань у кораблях, поховальних камерах у Норвегії, стели й камені в Скандінавії, написи й орнаменти на рельєфах та о-вах Пн. Атлантики. У 8 ст. у візерунках переважав «*звіриний стиль*», в 9—10 ст., з поширенням християнства — плетінка й зображення людини і тварин, у 11 ст.— символічні мотиви. Будівлі мали вигляд витягнутих споруд з 2—3-ма рядами стовпів і двосхилими дахами.

НОРМАТИ́ВИ в економіці — науково обгрунтовані розрахункові величини затрат робочого часу, матеріальних і фінансових ресурсів, що їх обчислюють при нормуванні, плануванні та управлінні виробничою та госп. діяльністю підприємств (об'єднань) і організацій. Н. визначають у натурально-речовій та вартісній формах, їх виражають в абсолютних і відносних величинах. В СРСР розроблено єдину систему науково обгрунтованих норм і нормативів для планування економічного і соціального розвитку, яка включає Н. витрат праці і заробітної плати, Н. освоєння та використання виробничих потужностей, Н. капітальних вкладень і капітального буд-ва, Н. потреб і запасів устаткування, Н. фінансові, Н. соціально-екон., Н. охорони навколишнього середовища тощо. Економічні Н. забезпечують дальший розвиток госп. розрахунку підприємств (об'єднань) на основі встановлення залежності між кінцевими результатами діяльності та гарантованою величиною ресурсів, що залишаються в їхньому розпорядженні. До таких Н. належать Н. відрахувань від прибутку, Н. формування фондів екон. стимулювання, Н. заробітної плати на 1 крб. чистої продукції, Н. формування єдиного фонду розвитку науки і техніки, Н. плати за виробничі фонди та ін. За сферою використання Н. поділяють на міжгалузеві, які застосовують у різних галузях нар. г-ва, галузеві, або відомчі, які застосовують у межах даної галузі, і заводські, що діють на даному підприємстві. За строками функціонування Н. бувають тривалої дії (використовуються при перспективному плануванні) та поточні; за ступенем обов'язковості — типові й довідкові. Н. мають бути прогресивними, враховувати сучас. досягнення в галузі науки і техніки, нові методи й форми управління та організації виробн. і праці, передовий досвід.

В. М. Ніколенко.

НОРМАТИ́ВИ З ПРАЦІ — регламентовані розрахункові величини, що їх застосовують на підприємствах, встановлюючи технічно обгрунтовані норми аналітично-розрахунковим методом. До Н. з п. належать нормативи часу, чисельності, *нормативи обслуговування*, нормативи режимів роботи устаткування. За сферою застосування нормативи поділяють на міжгалузеві (використовують на підприємствах кількох м-в та відомств) та галузеві; за адм.-тер. ознакою — на загальносоюзні, республіканські, районні (басейнові) та місцеві; за ступенем укрупнення — на диференційовані (елементні), які встановлюють на окремі відносно самостійні операції, та укрупнені, що їх розраховують на певний завершений комплекс робіт. Щодо обов'язковості застосування Н. з п. бувають єдиними (обов'язковими) й типовими. Міжгалузеві Н. з п. розробляє Центр. бюро нормативів з праці, галузеві— н.-д. та нормативні орг-ції м-в і відомств, місцеві — безпосередньо підприємства, виробничі об'єднання. Методичне керівництво розробкою Н. з п. на всіх рівнях нар. г-ва здійснює Центр. бюро нормативів з праці. Створення Н. з п. сприяє встановленню однаково напружених норм праці, зниженню трудомісткості продукції, вдосконаленню організації праці на наук. основі.

В. М. Данюк.

НОРМАТИ́ВИ ОБСЛУГОВУВАННЯ — розрахункові величини, які визначають необхідну кількість верстатів, машин, технологічного устаткування, величину виробничої площі, що їх обслуговують один робітник або виробнича бригада за певний проміжок часу. Н. о. встановлюють на основі норм часу обслуговування. Н. о. бувають індивідуальні (для окремого робітника) і колективні (для бригади); за строком дії Н. о. поділяють на тимчасові (запроваджують на час освоєння устаткування чи випуску нової продукції) і постійні (встановлюють, як правило, методами тех. нормування). З удосконаленням нормування осн. і допоміжного виробн., з розвитком нових форм організації праці (див. *Бригадний підряд*), створенням комплексних бригад (див. *Бригада виробнича*), які працюють за єдиним нарядом, з розширенням зон обслуговування та суміщення професій зростає значення впровадження прогресивних нормативів обслуговування.

В. М. Ніколенко.

НОРМАТИВІ́ЗМ у праві — одна з бурж. теорій права, що базується на філософії *позитивізму* і *неокантіанства*. В Європі був особливо поширений в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Засновник Н.— австр. юрист Г. Кельзен та його послідовники А. Меркль, Й. Кунц, А. Фердросс та ін. розглядають право як замкнуту систему норм, джерело яких міститься у межах цієї системи, що існує незалежно від соціальної реальності, екон. і політ. умов. Назвавши цю доктрину «чистою теорією права», її

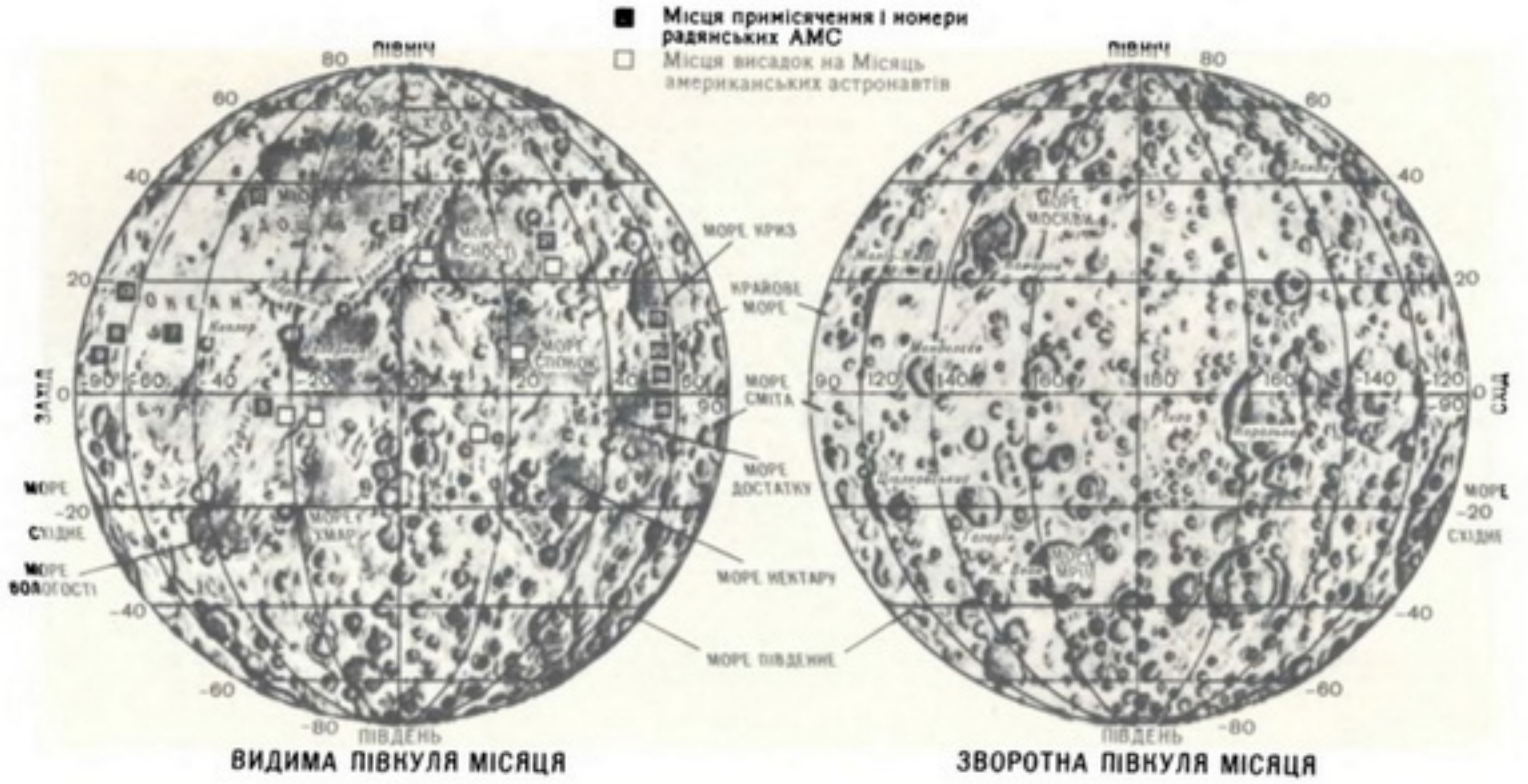

ВИДИМА ПІВКУЛЯ МІСЯЦЯ

ЗВОРОТНА ПІВКУЛЯ МІСЯЦЯ

До ст. **Місяць.**

1. Карти півкуль Місяця.

2. Схід планети Земля над поверхнею Місяця (*а, б, в* — послідовні стадії).

3. Знімок поверхні Місяця, виконаний 18.II 1973 з борту «Лунохода-2». Виразно видно сліди від коліс «Лунохода».

4. Знімок поверхні Місяця, виконаний з борту «Аполлона-11». Видно сліди людини на поверхні Місяця.

5. Кратери ударного походження на поверхні Місяця. Кратери з крутими стінками мають пізніше походження.

6. Для порівняння метеоритний кратер на Землі (поблизу Уїнслоу в Арізоні, США).

1

2
3

4
5
6

1
2
3

4

5
6
7

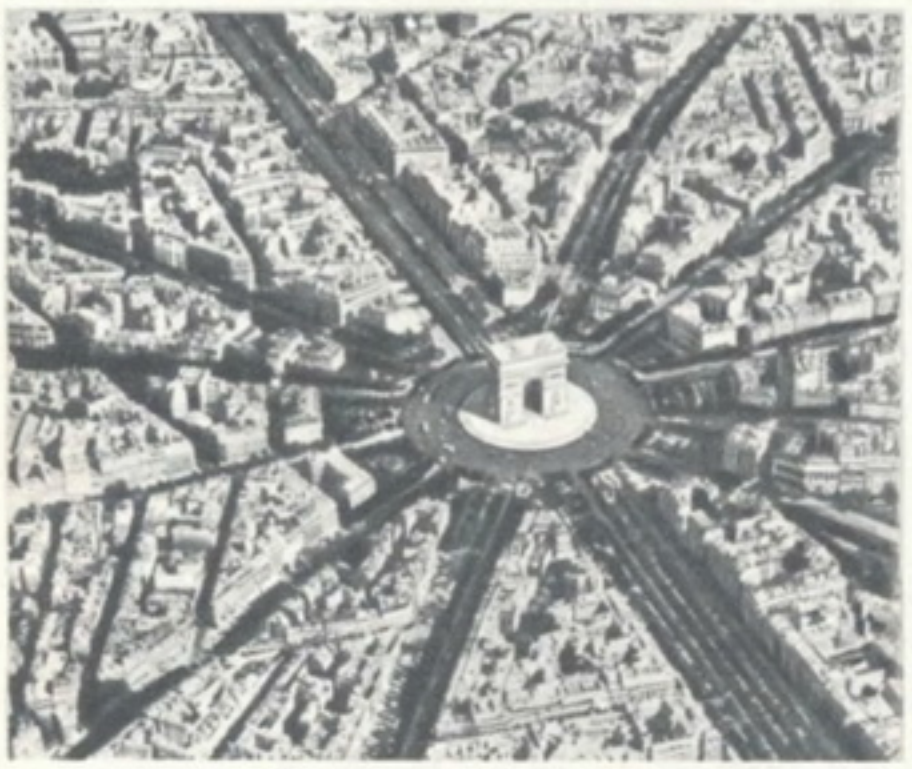

8

До ст. **Містобудування,**

1. Москва. Проспект Калініна. 1964–69. Архітектори М. В. Посохін, А. А. Мндоянц та ін.
2. Київ. Панорама лівобережжя. На передньому плані ліворуч – житловий масив Русанівка. 1963–73. Архітектори В. Є. Ладний і Г. С. Кульчицький; праворуч – масив Березняки. 1968–78. Архітектори В. М. Гречина, С. Б. Шпільт, Г. М. Блінова і В. І. Козлова.
3. Варшава. Лазенковська магістраль. 1972–74. Архітектор А. Цибаровський, інженери Є. Мазур, Ю. Матурський і Ч. Судлярек.
4. Місто Шевченко Казахської РСР. 1967–77. Архітектори Г. М. Вилегжанін, М. І. Левін, Є. Б. Федоров і С. С. Целярицький.
5. Париж. Площа Зірки, тепер де Голля та прилеглі квартали. 1853–69. За планом архітектора Ж. Османа.
6. Чікаго. Забудова набережної озера Мічіган. 60-і роки 20 ст.
7. Токіо. Центр міста. Район Акасака. 70-і роки 20 ст.
8. Місто Кам'янець-Подільський. Замок. 15–16 ст.
9. Черкаси. Ансамбль центральної площі. 1968–72. Архітектори В. М. Халковський, С. М. Фурсенко і Г. А. Урсатий.
10. Донецьк. Площа 50-річчя СРСР. 1967–70. Архітектори В. П. Кишкань, Г. І. Благодатний та ін.

9
10

1
2
3
4
5

До ст. **Міфологія.**

1. «Рогата богиня», або «Біла дама». Епоха неоліту. Ауанрхет. Сахара.
2. Поклоніння богові сонця Атонові. Рельєф із храму в Ахетатоні. Стародавній Єгипет. 1-а чверть 14 ст. до н. е.
3. Ороміла — дух пророкування. Статуетка з слонової кістки (з Беніну). 19 ст.
4. Набу — бог писемності. Ассірійська статуя.
5. Якшині — божество плодючості. Матхура. Кушанське царство. 2 ст. н. е.
6. Тешуб — головний бог хеттів. Хеттська держава. 2-е тис. до н. е.
7. Богиня плодючості годує цапів (з Рас.-Шамри). Фінікія. 14 ст. до н. е.
8. Догу — втілення сил плодючості (з Кіта-Акіта). Японія. Кераміка. 2,5—1,5 тис. до н. е.
9. Людина-тигр — дух, який відлякує від могили демонів. Китай. 16—11 ст. до н. е.
10. Шіпе-Тотек — бог оновлення природи. Культура ацтеків. 14—16 ст.
11. Бог сонця. Горельєф із Паленке. Культура майя. 7—8 ст.
12. Зображення предка. Мистецтво аборигенів Нової Зеландії.
13. Голова моаї — кам'яного ідола. Острів Пасхи. 12—17 ст.
14. Голова бога війни Ку. Мозаїка з пір'я, черепашок і собачих зубів. Гавайські острови. Полінезія.
15. Культова статуетка. Розфарбоване дерево. Арнхемленд. Австралія.

6
7
8
9

10
11
12
13
14
15

До ст. **Міфологія.**

1. «Венера з кубком». Барельєф. Пізній палеоліт. Лоссель. Франція. **2.** Богиня зі зміями (із Кноського палацу на острові Кріт). Фаянс. 17—16 ст. до н. е. **3.** Гера і Зевс. Метоп храму Гери в Селінунті (на острові Сіцілія). Туф. Близько 470—460 до н. е. **4.** Химера. Бронза. Стародавній Рим. Близько 480 до н. е. **5.** Культовий візок із Трунхольма з зображенням коня, який везе сонячний диск. Скандінавія. Близько 14—12 ст. до н. е. **6.** Боротьба міфологічних героїв. Бронзовий брактеат із Торслунде. Швеція. 7 ст. **7.** Символи плодючості. Глиняні жіночі статуетки, знайдені в селі Колодяжному Дзержинського р-ну Житомирської обл. Трипільська культура. 4—3-е тис. до н. е. **8.** Скіфська змієнога богиня. Зображення на кінському налобнику (з кургану Велика Цимбалка на нижньому Дніпрі). 4 ст. до н. е. **9.** Збруцький ідол (поганський бог Святовит?), знайдений біля села Личківців Гусятинського р-ну Тернопільської обл. **10.** Рельєф на кам'яній стіні поганського капища, виявленого в селі Буші Ямпільського р-ну Вінницької обл. 1-е тис. н. е. **11.** Кам'яний ідол із розкопок біля села Акулинино Московської обл. 10—11 ст. **12.** Божество плодючості, знайдене у форті Ленчиця. Центральна Польща. 12 ст. **13.** Культова кам'яна баба з південноукраїнських степів. 11—13 ст. **14.** Людські фігури, які переходять у зображення качок і змій. Бронзова фібула, знайдена в околиці міста Зінькова Полтавської обл. 7 ст. **15.** Зображення трифона на керамічній плитці з давнього міста Галича (тепер тут село Крилос Івано-Франківської обл.). 12 ст.

До ст. **Молдавська РСР.**

1. Центральномолдавська височина.
2. Кишинів. Проспект Миру.
3. У складальному цеху кишинів. приладобуд. заводу «Мезон».
4. Молдавська ДРЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.
5. В одному з цехів Дрокіївського цукрового заводу.
6. В одному з цехів Унгенського консервного заводу.
7. У ткацькому цеху Бендерського шовкового комбінату.
8. Міжколгоспний тваринницький комплекс по відгодівлі свиней виробничого об'єднання «Колгосптваринпром» Ради колгоспів Сорокського району.
9. Збирання винограду комбайном у радгоспі-заводі «Бошканський» Кріулянського району.
10. Витримка виноматеріалів у радгоспі-заводі Пуркари Суворовського району.

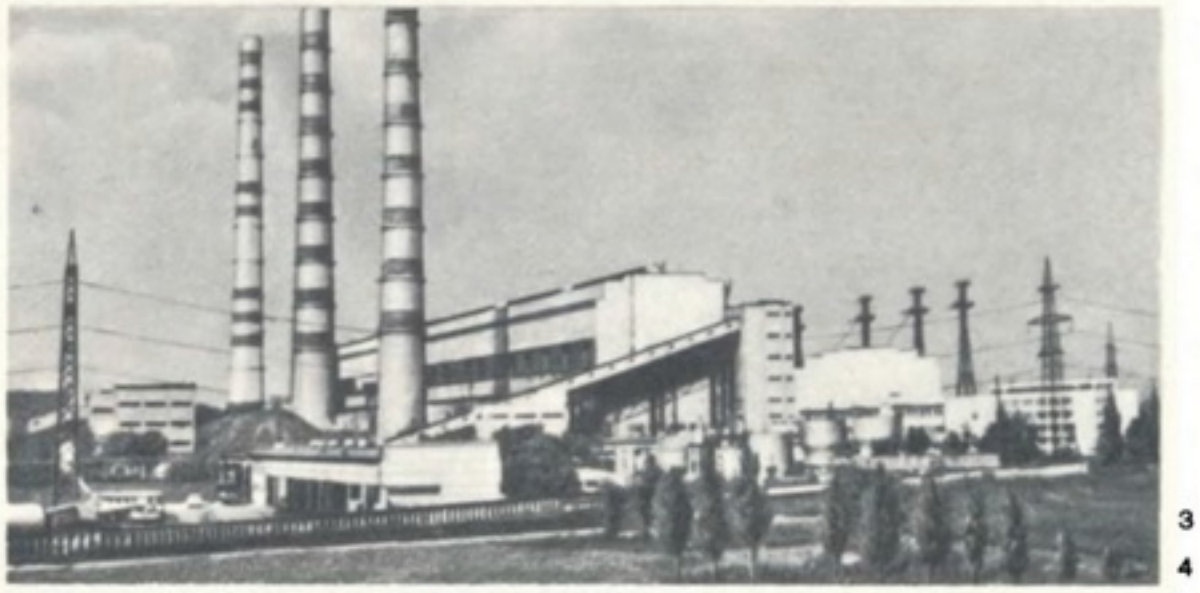

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

1
2

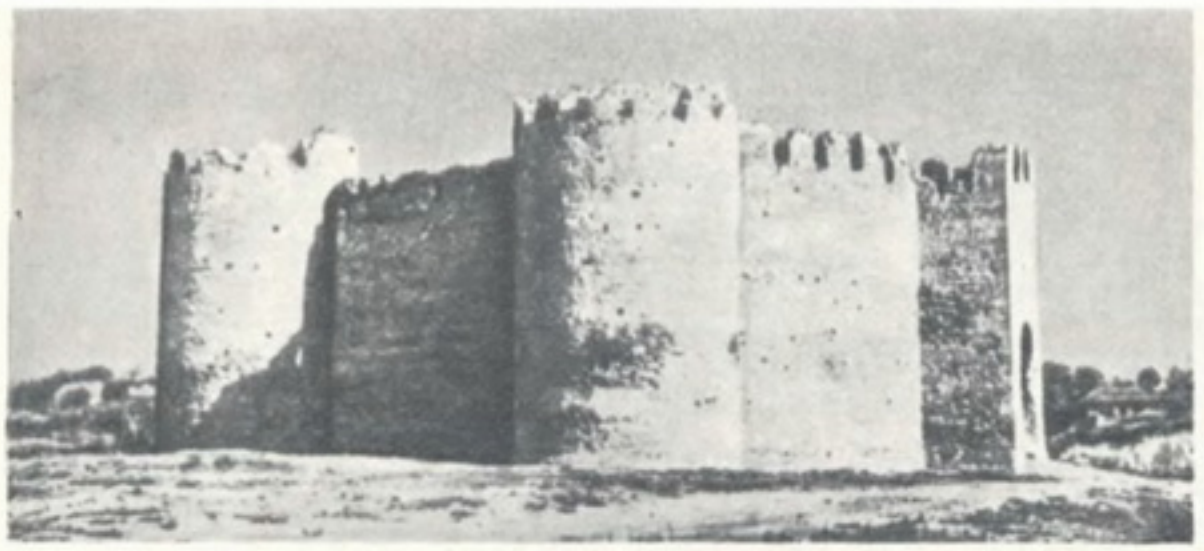

3
4
5

До ст. **Молдавська РСР.**

1. Фортеця в Сороках. 1543.
2. Дмитріївський собор в Оргєєві. 1631—36.
3. Пам'ятник Г. І. Котовському в Кишиневі. 1953. Скульптори Л. І. Дубиновський та ін., арх. Ф. П. Наумов.
4. Державний художній музей Молдавської РСР у Кишиневі.
5. Будинок ЦК Компартії Молдавської РСР у Кишиневі. 1976. Арх. О. Черданцев.
6. Розпис фасаду церкви монастиря у Воронці. 1548—50.
7. І. В. Саїнчук. Маса маре. 1960. Державний художній музей Молдавської РСР. Кишинів.
8. М. Г. Греку. Дитинство. З триптиха «Історія одного життя». 1967.
9. Сцена з вистави «Каса маре» Й. Друце. Молдавський академічний музично-драматичний театр імені О. С. Пушкіна. Кишинів. 1962.
10. Сцена з опери В. Белліні «Норма». Молдавський театр опери та балету. Кишинів. 1975.
11. Кадр із фільму «Лаутари». Режисер Е. В. Лотяну. 1971.

6
7
8

9
10
11

До ст. **Монгольська Народна Республіка.**

1. Краєвид на заході країни.
2. У передгір'ях Великого Хінгану.
3. Проспект Миру в Улан-Баторі.
4. Дарханська ТЕЦ.
5. Добування вугілля на родовищі Шарин-Гол.
6. На гірничо-збагачувальному комбінаті «Ерденет».
7. В цеху Улан-Баторського м'ясного комбінату.
8. Виробництво килимів на Улан-Баторській килимовій фабриці.
9. Загальний вигляд Дарханського цементного заводу.
10. В цеху Улан-Баторського молочного заводу.
11. Збирання пшениці.
12. На пасовищі.

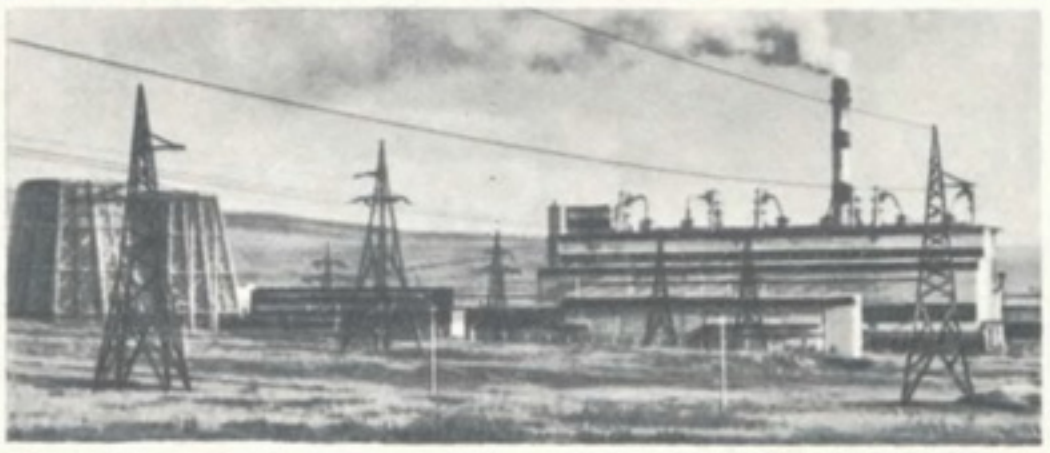

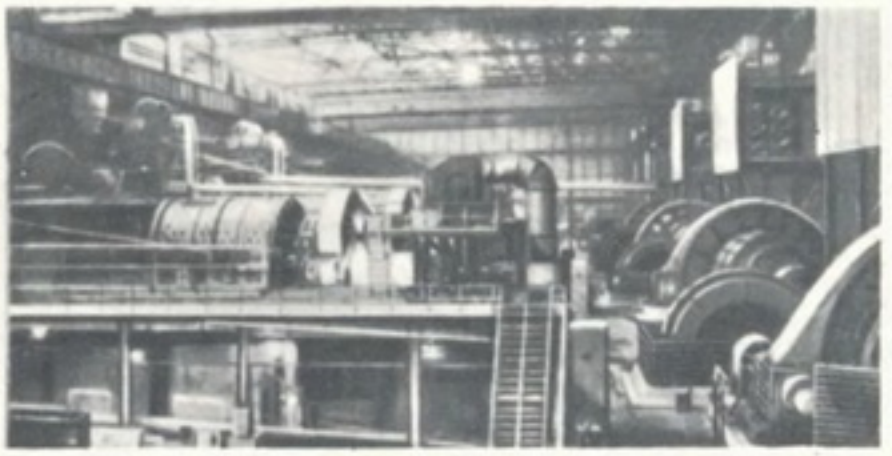

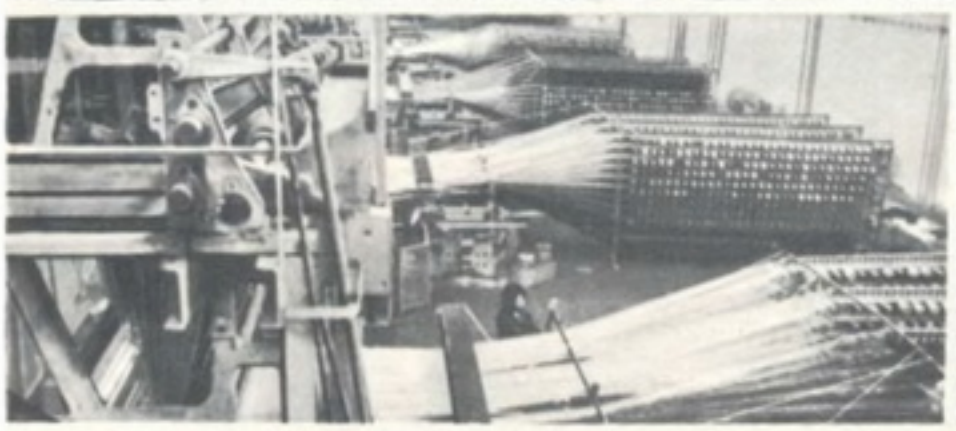

До ст. **Монгольська Народна Республіка.**

1. Храм Мегджіт-Джанрай-сег монастиря Гандан в Улан-Баторі. 1911—13. 2. Головний храм Богдо-Хан у комплексі Ногон-Орго. Улан-Батор. 3. Палацовий комплекс Ногон-Орго в Улан-Баторі. «Свята брама». 1832. 4. Будинок уряду (50—60-і рр. 20 ст.), арх. Чімід, М. М. Щепетильников і В. М. Павлов) та усипальниця Сухе-Батора і Чойбалсана (50-і рр. 20 ст., арх. Чімід і Б. С. Мезенцев) в Улан-Баторі. 5. Килим з Ноїн-Ули. Кінець 1-го ст. до н. е.— початок 1 ст. н. е. ДЕ у Ленінграді. 6. Голова меморіальної статуї принца Кюль-Тегіна. Мармур. 6—8 ст. Центральний музей МНР. Улан-Батор. 7. Д. Амгалан. Зустріч. 1977. 8. О. Мягмар. Мати. 1978. 9. Живопис 19 ст. Музей образотворчих мистецтв. Улан-Батор. 10. Скульптура з зображенням божества. Мідь. 17 ст. Музей образотворчих мистецтв. Улан-Батор. 11. Кадр із фільму «Вихід». Реж. А. І. Бобровський і Ж. Бунтар. 1968. 12. Народний музикант.

1
2
3

4
5
6

7
8

До ст. **Настінні розписи.**

1. Гості. Фрагмент розпису в гробниці Нахта у Фівах. 15 ст. до н. е. **2.** Портрет однієї з дочок Ярослава Мудрого. Фрагмент фрески в Софійському соборі в Києві. 11 ст. **3.** Розпис вілли містерій поблизу Помпей. Стародавній Рим. 2-а половина 1 ст. до н. е. **4.** Втеча до Єгипту. Фрагмент фрески в церкві Миколи в селі Горянах (тепер Нестеровського р-ну Львівської області). 13—14 ст. **5.** А. Рубльов. Фрагмент розпису «Хід праведних у рай» в Успенському соборі в місті Владимирі. 1408. **6.** П. Веронезе. Розпис «Діалектика» в Палаці дожів у Венеції. 1577. **7.** Д. Рівера. Фрагмент розпису «Класова боротьба нового часу (Маркс)» у Національному палаці в Мехіко. 1935. **8.** А. О. Шепа. Розпис «Легенда про народного героя Пінту» в ресторані смт Бурштин Галицького р-ну Івано-Франківської області. 1968. **9.** О. М. Захарчук. Фрагмент розпису «Легенда про Гайдара» в бібліотеці музею А. Гайдара в Каневі Черкаської області. 1967. **10.** О. П. Філатчев та ін. Фрагмент розпису «Студенти» в Інституті нафтохімічної промисловості в Москві. 1975.

9
10

1
2
3

4
5
6

7

До ст. **Нечуй-Левицький І. С.**

Ілюстрації українських художників до творів І. С. Нечуя-Левицького:

1. «Микола Джеря». В. І. Касіян. 1951.
2. «Микола Джеря». В. В. Полтавець. 1974.
3. «Дві московки». М. П. Глущенко. 1948.
4, 5. «Кайдашева сім'я». А. Д. Базилевич. 1980.
6. «Баба Параска та баба Палажка». А. Д. Базилевич. 1959.

Кадри з кінофільмів:

7. «Микола Джеря». Одеська кінофабрика. 1927.
8. «Василина», за повістю «Бурлачка». Одеська кінофабрика. 1928.
9. «За двома зайцями», за мотивами комедії «На Кожум'яках» у переробці М. Старицького. Київська кіностудія ім. О. П. Довженка. 1963.
10. Сцена з вистави «Микола Джеря». Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка. 1975.

8
9
10

1
2

3
4

До ст. **Нігерія.**

1. Краєвид на плато Джос.
2. Панорама міста Лагоса.
3. ГЕС Каїнджі на ріці Нігер.
4. Нафтопереробний завод у Порт-Харкорті.
5. Збирання каучуку на плантації гевеї.
6. Глинобитні хатини народу нупе.
7. Орнаментована стіна житлового будинку в Зарії.
8. Будинок Асамблеї в Ібадані.
9. Воїн на коні. Бронза. Кінець 17 — початок 18 ст. Британський музей. Лондон.
10. Ф. Ідубор. Голова юнака. Бронза. Національний музей. Лагос.
11. Б. Онобракпайє. Настінний розпис у павільйоні мистецтв і ремесел на виставці сучасного мистецтва в Лагосі. 1960.
12. Сцена з вистави «Лев і скарб» Воле Шоїнка. Трупа Ібаданського університету. 1959.

5

6
7
8

9
10
11
12

1

2

3

4

5

До ст. **Нідерландське мистецтво.**

1. Рогір ван дер Вейден. Різдво. Центральна частина вівтаря. Середина 15 ст. Берлін. 2. Лука Лейденський. Корівниця. Гравюра на міді. 1510. 3. Г. Босх. Сад насолод. Кінець 15 ст. Фрагмент. Прадо. Мадрід. 4. П. Брейгель. Фламандські приказки. Фрагмент. 1559. Берлін. 5. Я. Вермер. Келих вина. Між 1658 і 1660. Берлін. 6. Рембрандт. Портрет Ніколаса Брейнінга. 1652. Кассель. 7. Я. Стен. Хвора і лікар. Близько 1660. Амстердам. 8. Я. ван Ейк. Портрет людини в тюрбані. 1433. Національна галерея. Лондон.

6

7

8

1
2

До ст. **Німецька Демократична Республіка.**

1. Ландшафт на північному заході країни.
2. Гірський масив у Саксонії.
3. В одному з цехів заводу поліграфічних машин «Планета» поблизу Дрездена.
4. Нафтогазохімічний комплекс Лойна-2 в Галле.
5. Берлін. Карл-Маркс-алле.
6. Ремонт судна в сухому доці порту Росток.
7. На верстатобудівному заводі в Берліні.
8. Буровугільний розріз Вельцов-Зюд в окрузі Коттбус.
9. Механічне доїння корів.
10. На птахофабриці.
11. Збирання зернових.

3
4
5

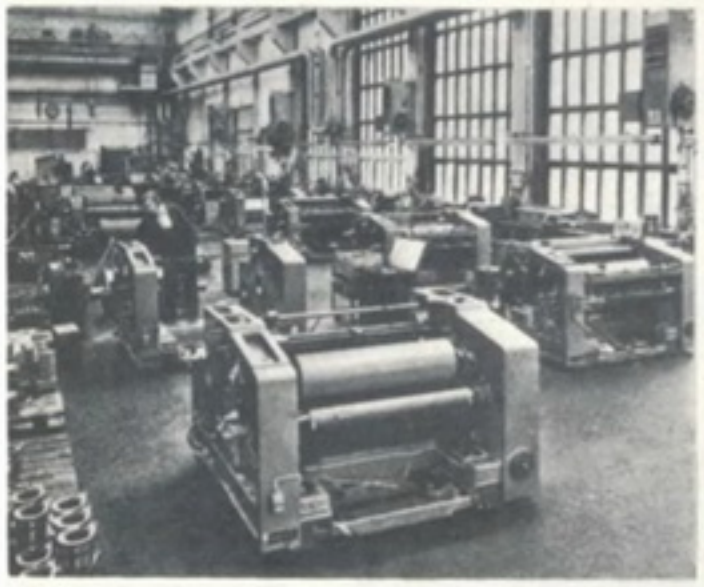

6
7
8

9
10
11

1

2

3

4

До ст. **Німецька Демократична Республіка.**

1. Потсдам. Палац Сан-Сусі. 1745—47. Арх. Г. В. Кнобельсдорф.

2. Лейпціг. Стара ратуша. Будівництво почато 1556. Арх. І. Лоттер.

3. Магдебург. Карл-Маркс-штрасе. 1963—65. Арх. Г. Дальхау, Г. Гайнеман і Ф. Якобс.

4. Берлін. Трептов-парк з пам'ятником воїнам Радянської Армії. 1946—49. Скульптор Є. Вучетич, арх. Я. Білопольський.

5. Г. Грундіг. Жертвам фашизму. 1946—49. Дрезден.

6. Ф. Кремер. Портрет Б. Брехта. Бронза. 1956. Німецька академія мистецтв у Берліні.

7. О. Нагель. Озброєні робітники. Літографія. 1958.

8. Сцена з вистави «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта в театрі «Берлінер ансамбль».

9. Кадр з фільму «Червона капела». Режисер Г. Е. Брандт. 1970.

10. Виступ самодіяльного хорового колективу округу Дрезден у палаці Цвінгер.

5

6

7

8

9

10

До ст. **Одеса.**

1. Будинок міськвиконкому (колишня Стара біржа). 1828–34, перебудова 1871–73. Арх. Ф. О. Моранді.
2. Вулиця Дерибасівська.
3. Пам'ятник В. І. Леніну. 1967. Скульптори М. Г. та О. М. Манізери.
4. Потьомкінські сходи. 1834–41. Арх. Ф. К. Боффо.
5. Частина вулиці В. І. Леніна.
6. Інститут очних хвороб і тканинної хірургії ім. академіка В. П. Філатова. 1939. Арх. М. А. Кац і Л. Л. Кордовський.
7. Український музично-драматичний театр ім. Жовтневої революції.
8. Готель «Чорне море». 1972. Арх. І. М. Іванов та ін.
9. Пам'ятник Невідомому матросу. 1960–69. Скульптор М. І. Нарузецький, арх. П. В. Томилін і Г. В. Топуз.
10. Залізничний вокзал. 1952. Архіт. Л. М. Чуприн.
11. Вид на порт. На передньому плані — пам'ятник А. Е. Рішельє. 1823–28. Скульптор І. П. Мартос, арх. А. І. Мельников.

1

2

До ст. **Неаполь Скіфський.**

1. Настінний розпис в одному з поховальних склепів.

2. Мармуровий рельєф із зображенням скіфського царя Скілура та його сина Палака.

До ст. **Ольвія.**

1. Сучасний вигляд городища Ольвії з півночі.

2. Залишки оборонної башти. 2 ст. н. е.

3. Предмети, знайдені при розкопках Ольвії: а — мармурова голова жінки (можливо, богині здоров'я Гігієї). 3 ст. до н. е.; б — аттічний чорнофігурний лекіф. 5 ст. до н. е.; в — корінфський чорнофігурний бомбілій. 6 ст. до н. е.; г — ситула (велика ваза). Елліністичний час; д — теракотова статуетка богині родючості Кібели. 3 ст. до н. е.; е — бронзове дзеркало. 6 ст. до н. е.; є — свинцевий букраній (голова бика). Елліністичний час; ж — бронзовий дельфін (грошовий знак). 5—4 ст. до н. е.; з — срібна монета. 295—285 до н. е.

1

2
3

прихильники, на відміну від марксизму-ленінізму, розглядають *норми права* поза простором і часом, розривають форму і зміст *права*, ігнорують класову оцінку діючого права. Звідси провідна теза Н.: «право може бути зумовлене тільки правом, сила права — у ньому самому». Заг. джерелом норм права виступає невизначена «основна» норма, яка проголошується передумовою всього бурж. правопорядку, в т. ч. конституції. Створення всіх ін. юрид. норм прихильники Н. покладають як на законодавця, так і на особу, яка застосовує право. Н. у праві використовується для обгрунтування порушення режиму бурж. законності. Нині Н. у праві особливо поширений у країнах Лат. Америки.

В. К. Забігайло.

НОРМАТИ́ВНА ГРАМА́ТИКА — систематизований виклад правил побудови слів, уживання форм і конструкцій літ. мови. Н. г. є різновидом описової граматики, що грунтується на усталених (традиційних) наук. положеннях, відображаючи існуючі в мові граматичні (морфологічні, синтаксичні, словотвірні), а також фонетичні, орфоепічні, орфографічні та ін. норми. Н. г., характеризуючи узаконені (літературно правильні) форми й конструкції (див. *Норма мовна*), відмежовується від нестійких, нерегулярних уживань, відкидаючи їх як неправильні з погляду літературної мови або розглядаючи їх із певними застереженнями. Описова Н. г. відрізняється від теор. наук. граматики, метою якої є поглиблене дослідження граматичної будови мови (чи якоїсь з її мікросистем) на сучас. етапі (в плані *синхронії*) або в попередні епохи (в плані *діахронії*) з використанням, крім описового, ін. методів дослідження.

М. Я. Плющ.

НОРМАТИ́ВНИЙ АКТ — виданий уповноваженим на це нормотворчим органом держави акт про встановлення, зміну або скасування *норми права*. Конституція СРСР і конституції союзних і авт. республік надають право видання Н. а. точно визначеному колу органів. *Верховна Рада СРСР*, Верховні Ради союзних і авт. республік приймають *закони*, що мають вищу юрид. силу. Н. а. всіх ін. органів є *підзаконними актами*. *Президія Верховної Ради СРСР*, Президії Верховних Рад союзних і авт. республік видають *укази* і приймають постанови; *Рада Міністрів СРСР*, Ради Міністрів союзних і авт. республік — постанови й розпорядження; загальносоюзні, союзно-респ. і респ. міністерства та держ. к-ти СРСР, держ. к-ти союзних республік та особи, що їх очолюють,— накази та інструкції, *місцеві Ради народних депутатів* та їхні виконкоми — рішення й розпорядження. Важливим видом Н. а. в СРСР є спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК компартій і Рад Міністрів союзних республік. Н. а. за дорученням або за згодою держ. органів можуть видавати масові *громадські організації*. Від Н. а. слід відрізняти індивідуальний юрид. акт, що не встановлює нових заг. норм права і є формою застосування положень Н. а. до окремої особи (напр., указ про нагородження орденом).

НО́РМИ ДО́СВІДНО-СТАТИСТИ́ЧНІ — норми, що їх встановлюють з досвіду нормувальника або майстра, на основі звітно-статистичних даних про фактичні затрати часу на таку саму роботу в минулому або порівнюючи дану операцію з однаковою чи подібною, на яку норму встановлено. Н. д.-с. запроваджують, не проводячи критичного аналізу орг.-тех. умов виконання роботи та методів і прийомів її здійснення. Вони не враховують зростання тех. озброєності праці, передових досягнень технології та організації виробн., передового досвіду новатора, а лише фіксують досягнутий рівень виробн. в минулому. Тому Н. д.-с., як правило, занижені. Підвищення ефективності виробн. в СРСР потребує планомірної роботи на підприємствах щодо заміни Н. д.-с. прогрес. технічно обгрунтованими нормами. Див. *Нормування праці*.

НО́РМИ СОЦІА́ЛЬНІ — зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила *поведінки*, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам. За сферою вияву, своїм офіц. статусом та санкціями в разі невиконання розрізняють моральні, естетичні, правові, релігійні Н. с., які в сукупності відіграють вирішальну роль у розвитку й функціонуванні соціального контролю. Система Н. с. є *мірою* діяльності, спрямованої на задоволення людиною своїх потреб, інтересів, на досягнення певних цілей. Вона окреслює межі допустимого, «нормального», зумовлює санкції за відхід від них. Н. с. становлять основу визначення активної життєвої позиції людини. За змістом Н. с. мають класовий, парт. характер (напр., норми комуністичної моралі, норми партійного життя). Наук. пояснення природи Н. с. дає лише марксизм-ленінізм, що розглядає суспільство як цілісну систему виникнення, функціонування, закріплення та передачі від покоління до покоління Н. с. Наступність передачі Н. с. у формі *звичаїв*, *традицій*, правил тощо є основою сусп. виховання. Прилучення особи до соціальних стандартів («соціалізація») та інтерналізація Н. с. (перетворення зовні існуючих вимог на внутр. звичку і потребу людини) — двоєдиний процес, що лежить в основі сусп. виховання. В соціалістичному суспільстві, з становленням комуністичних сусп. відносин, на перший план виходять моральні норми.

М. А. Гнилицький.

НО́РМИ СПОЖИВА́ННЯ — екон. показники, що характеризують рівень споживання матеріальних благ та забезпеченість населення послугами. В соціалістичних країнах Н. с. застосовують при складанні планів розвитку нар. г-ва, зростання *добробуту* трудящих та аналізі виконання цих планів. При цьому виходять з науково обгрунтованих норм: споживання осн. продуктів харчування, важливих непродовольчих товарів, забезпечення населення товарами тривалого користування, ін. непродовольчими товарами, задоволення населення різними послугами. В Рад. Союзі Н. с. обчислюють як в цілому по країні, так і по кожній союзній республіці та її екон. районах у розрахунку на одну людину. Деякі з них розраховують по місту і селу. Н. с. товарів тривалого користування і забезпечення населення окремими видами послуг встановлюють у розрахунку на одну сім'ю, на 100 сімей або господарств. Н. с. матеріальних благ і споживчих послуг змінюються залежно від соціально-екон. умов життя й використовуються для аналізу *життєвого рівня* населення країни.

В. М. Савенок.

НОРМУВА́ННЯ ВИ́ТРАТ МАТЕРІА́ЛЬНИХ РЕСУ́РСІВ — встановлення максимально допустимої міри витрат сировини, матеріалів, палива, енергії на виробництво одиниці продукції або виконання певного обсягу робіт. Характеризує міру використання *предметів праці* в процесі виробн. За допомогою норм здійснюється матеріальне планування у всіх галузях нар. г-ва; на їхній основі проводять планові розрахунки потреби в *матеріальних ресурсах* по підприємствах і в цілому по нар. г-ву. Норми витрат є тех.-екон. базою розробки *матеріальних балансів*. Вони мають бути прогресивними, динамічними й обгрунтованими і відповідати сучас. рівневі передової техніки, технології і організації виробн. За призначенням норми поділяють на 2 групи: норми витрат сировини, *матеріалів основних* і *матеріалів допоміжних*. Окремо нормують витрати палива і електроенергії. У зв'язку з тим, що сировина і осн. матеріали речовинно входять у продукт, норми їхніх витрат, як правило, встановлюють на одиницю виготовлюваної продукції. За ступенем укрупнення Н. в. м. р. бувають індивідуальні і групові. Індивідуальні норми встановлюють на виробн. одиниці конкретної продукції і певного підприємства, цеху або виробничої дільниці, групові (укрупнені) — на виробн. однотипної продукції на ряді однорідних підприємств або цехів у масштабі галузі (галузеві норми). За періодом дії розрізняють перспективні, річні й поточні норми. У практиці застосовують 3 осн. методи Н. в. м. р.: звітно-статистичний, дослідно-виробничий, аналітично-розрахунковий. За звітно-статистичним методом норми витрат встановлюють на основі звітних даних про серед. фактичну витрату матеріалів за минулий період, за дослідно-виробничим методом — на основі проведення практичних дослідів по використанню матеріалів. Найбільш прогресивним і досконалим методом нормування є аналітично-розрахунковий, згідно з яким норми витрат матеріалів визначають на основі аналізу первинної тех. документації та тех. розрахунків величини витрачання їх на виробн. одиниці продукції тощо.

О. М. Носалевич.

НОРМУВА́ННЯ ПРА́ЦІ — встановлення обгрунтованої міри затрат праці на виготовлення одиниці продукції або заданого обсягу роботи за конкретних організаційно-технічних умов. Є однією з найважливіших складових частин *організації праці*. Розрізняють *норми часу, норми виробітку*, обслуговування, чисельності, управління (кількості підпорядкованих осіб одному керівникові). Осн. функції Н. п.: встановлення рівнонапружених норм праці за однакових умов виробн. незалежно від відомчої підпорядкованості підприємств; сприяння досягненню суспільно необхідної інтенсивності праці на всіх ділянках соціалістичного виробн.; встановлення відповідності між мірою праці і мірою заробітної плати; забезпечення випереджаючих темпів зростання продуктивності праці порівняно з темпами зростання серед. заробітної плати. Н. п.— це основа поточного і перспективного планування тех.-екон. показників виробн. Роль науково обгрунтованого Н. п. значно зросла в умовах *інтенсифікації виробництва*, вдосконалення планування госп. діяльності підприємств відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979). За способом і характером обгрунтування розрізняють досвідно-статистичне Н. п.— норми встановлюють на основі досвіду нормувальника, технолога чи майстра або на основі статистичних даних про фактичні затрати робочого часу; технічно обгрунтоване — враховують тех.-організаційні фактори виробн.; наук., або комплексне, Н. п. відрізняється від технічного тим, що враховує також соціальні, фізіологічні та психологічні фактори і пов'язане з *науковою організацією праці*. У практиці Н. п. застосовують сумарні та аналітичні методи встановлення норм. До сумарних методів належать досвідний, статистичний, аналоговий, метод нормування за укрупненими типовими та єдиними нормативами. Для цих методів загальним є те, що норма встановлюється на кожну технологічну операцію без розчленування її на складові частини. З аналітичних методів Н. п. відомі два — аналітично-розрахунковий та аналітично-дослідний. Основу кожного з них становить розчленування робочого процесу на складові частини, ретельний аналіз їх, проектування найпрогресивнішого методу роботи виконавця, розрахунок норм часу на кожну складову частину. Заг. керівництво процесом Н. п. в Україні здійснює Держ. комітет СРСР з праці та соціальних питань. Методичне керівництво та розробку міжгалузевих нормативів з праці покладено на Центр. бюро нормативів з праці.

В. М. Данюк.

Норцеподібні. Норець великий з пташенятами.

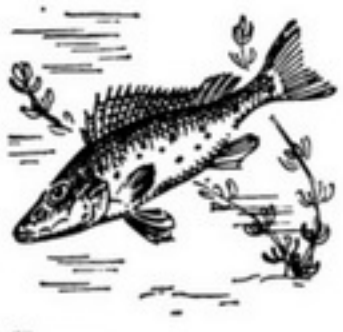

Носар.

НО́РРІС (Norris) Френк (повне ім'я — Бенджамін Франклін; 5.III 1870, Чікаго — 25.X 1902, Сан-Франціско) — амер. письменник. Як журналіст брав участь в англо-бурській війні (90-і рр.) і в американо-ісп. війні на Кубі (1898). Перший твір — романтична поема «Івернел» (1892). Романи «Мак-Тіг» (1899), «Вандовер і звір» (1895, вид. 1914) створив під впливом франц. натуралістичної школи, зокрема Е. Золя. Найбільшим здобутком Н. є епос про пшеницю, складовими частинами якого стали романи «Спрут» (1901) і «Вир» (1903). В них Н. відобразив боротьбу амер. фермерів проти монополії власників залізниць на землю. Автор зб. літ.-критичних статей «Відповідальність романіста» (вид. 1903).

Тв.: Укр. перекл.— Вир. «Літературно-науковий вістник», 1905, кн. 1—3, 6—9; Рос. перекл. — Омут. Л., 1925; Сильная духом. Л., 1928; Спрут. М., 1980.

Літ.: Садагурский А. С. Фрэнк Норрис и американский роман. Кишинёв, 1976.

Т. Н. Денисова.

НО́РРІШ (Norrish) Роналд Джордж Рейфорд (9.XI 1897, Кембрідж — 7.VII 1978) — англ. фізико-хімік. Після закінчення коледжу в Кембріджі (1915) брав участь як англ. військовослужбовець у воєнних діях у Європі (у 1918 — військовополонений). Потім займався н.-д. і пед. діяльністю, гол. чин. у Кембріджському ун-ті, де 1937—65 очолював ф-т фіз. хімії. Осн. праці — з кінетики хім. процесів. Нобелівська премія, 1967 (разом з Дж. *Портером* та М. *Ейгеном*).

НОРТГЕ́МПТОН — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. графства Нортгемптоншір. Розташований на р. Нін. Залізнична ст. 142 тис. ж. (1976). Значний центр шкіряно-взут. пром-сті. Виробн. устаткування для взут. пром-сті, підйомно-транспортних та землерийних машин, частин літаків і автомашин, радіоелектронних приладів. Церкви 12—14 ст. Н. уперше згадується 914.

НО́РТРОП (Northrop) Філмер (н. 27.XI 1893) — амер. філософ. З 1923 — професор Єльського університету. Праці Н.— у галузі загальної соціології та методології науки. Як прихильник *інструменталізму* пропонував відмовитися від пошуків єдиного універсального методу в науці й визнати необхідність застосування різних методів, кожний з яких слід використовувати на певній стадії дослідження й для певного кола проблем. У соціології Н. визнавав примат у суспільстві духовного життя й вирішальну роль ідеології, вважаючи її позакласовою. Шлях до подолання «ідеологічного конфлікту між Сходом і Заходом» Н. вбачав в поєднанні сх. (ціннісно орієнтованої, інтуїтивістської) та зх. (наукової, раціональної за своєю основою) філос. позицій, у створенні на цій основі «синтезу ідеологій», який сприятиме розв'язанню всіх соціальних конфліктів.

А. К. Бичко.

НО́РФОЛК — володіння Австралії на острові тієї самої назви в пд.-зх. частині Тихого ок. Площа 35 км². Нас. 1,5 тис. чол. (1975). Адм. ц.— м. Кінгстон. Острів вулканічного походження (вис. до 316 м), оточений кораловими рифами. Клімат і рослинність тропічні. Основа економіки — землеробство (вирощування цитрусових, бананів, овочів) та рибальство. Розвивається туризм.

НО́РФОЛК — місто на Пд. Сх. США, в штаті Віргінія. Порт на березі зат. Хемптон-Родс, залізнична станція. 290 тис. ж. (1975). Розвинуті суднобудування, автоскладальна та хім. пром-сть (у т. ч. виробн. мінеральних добрив). Підприємства харч. (зокрема, переробка арахісу та насіння бавовнику) пром-сті. Військ.-морська та військ.-повітряна бази. Н. засн. 1688.

НОРЦЕПОДІ́БНІ (Podicipediformes) — ряд водоплавних *птахів*. Тіло (довж. 23—60 см, маса від 150 г до 1,5 кг) валькувате, дзьоб прямий, загострений, шия довга, на голові часто є пучок довгих пер. Ноги зміщені назад, кожен палець з плавальною шкірною оторочкою. Оперення спини темне, черевця — сріблясто-біле. Н. поширені по всій земній кулі, крім субантарктичних і субарктичних зон. Живуть на прісноводних водоймах, перев. на озерах. Добре плавають та пірнають, залишаючись під водою 1—3 хв. Живляться водяними безхребетними, іноді рибою. Гніздо плавуче. У кладці 2—8 яєць. Н.— *виводкові птахи*. В ряді 1 родина — норцеві (Podicipedidae) з 4 родами і 18—20 видами. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 5 видів: норець великий (Podiceps cristatus), норець сірощокий (P. griseigena) та ін. У викопному стані відомі з олігоцену. Н.— мисливські птахи (використовуються шкурки).

М. А. Воїнственський.

НОРЦО́В Пантелеймон Маркович [н. 15 (28).III 1900, с. Пасківщина, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.] — рос. рад. співак (ліричний баритон) і вокальний педагог, нар. арт. РРФСР (з 1947). У 1925 закінчив Київ. консерваторію. Ще студентом 1924 був зарахований до трупи Київ. опери, 1925 — Великого театру (Москва). В 1926—27 співав в оперних театрах Харкова та Києва. В 1927—54 — соліст Великого театру СРСР. Один із кращих на рад. сцені виконавців партії Онєгіна («Євгеній Онєгін» Чайковського), виступав у ній 590 раз. Партії: Мазепа, Світлійший, Єлецький, Роберт («Мазепа», «Черевички», «Пікова дама», «Іоланта» Чайковського), Мизгір («Снігуронька» Римського-Корсакова), Дон Жуан (однойменна опера Моцарта), Ескамільйо («Кармен» Бізе), Жермон («Травіата» Верді). Відомий камерний співак. З 1951 викладач сольного і камерного співу Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних (професор — з 1973). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

В. С. Мурза.

НО́РЧЕПІНГ — місто на Сх. Швеції. Розташований на р. Муталі, між оз. Глан і Бровікен-фіордом Балтійського м. Значний порт, залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 119 тис. ж. (1976). Провідні галузі пром-сті — електротех., радіоелектронна, гумова й хім. Металообробка, виробн. паперу. Старовинний (з 17 ст.) текст. центр країни. Замок 16 ст. Н. засн. у 14 ст.

НО́САКА Сандзо (н. 30.III 1892, м. Хагі) — діяч япон. і міжнар. комуністичного руху. В 1917 закінчив ун-т Кейо (Токіо). З 1922 працював у Япон. федерації праці. Член Компартії Японії (КПЯ) з 1922. В 1924 — один з організаторів легальної орг-ції КПЯ — Бюро по вивченню проблем пром. праці, був його керівником. У 1928—30 — в ув'язненні. З 1930 — член ЦК КПЯ. З 1931 — представник КПЯ в Комінтерні, з 1935 — член Президії ВККІ. З 1940 працював у Китаї, був одним з організаторів Ліги визволення япон. народу, що вела політ. роботу серед япон. військовополонених. У 1946 повернувся в Японію. В 1946—70 — член Президії (до 1955 — Політбюро) ЦК КПЯ, 1964—70 — її Постійного бюро. В 1950—55 працював у підпіллі. З 1955 — перший секретар, з 1958 — голова ЦК КПЯ. В 1946—50, 1956—77 — деп. парламенту.

НОСАЛЕ́ВИЧ Олександр Модестович (21.III 1874, с. Біличі, тепер Білич Старосамбір. р-ну Львів. обл.— 19.I 1959, Вісбаден, ФРН) —укр. співак (бас). У 1898 закінчив Віденську консерваторію. Був солістом оперних театрів Штутгарта (1898—99), Альтенбурга (1901—02), Гамбурга (1902—03), Нюрнберга (1907—08), Відня (1911—20), Вісбадена (1920—32) та ін. європ. міст. Партії: Мефістофель («Фауст» Гуно), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Рокко («Фіделіо» Бетховена), Ескамільйо («Кармен» Ж. Бізе), Герман («Тангейзер» Вагнера). Концертував у Львові, Перемишлі, Станіславі, Коломиї, Золочеві, за рубежем. Виконував укр. нар. пісні й романси укр. композиторів Д. Січинського, М. Лисенка, зокрема на тексти Т. Шевченка — «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой Дніпре мій, Дніпре». «Учітеся, брати мої».

П. К. Медведик.

НОСА́Р, бубир (Acerina acerina)— прісноводна риба ряду *окунеподібних*. Довж. тіла до 20 см, маса до 100 г. Тіло вкрите дрібною лускою, видовжене, особливо рило. Забарвлення світло-жовте, на боках і спині темні округлі плямочки. Поширений в усіх великих річках, що впадають в Чорне і Азовське моря (крім Дунаю), та деяких притоках цих річок. Живиться донними безхребетними, дрібною рибою. Нерест у квітні — травні на перекатах з піщаним або кам'янистим дном. Пром. значення не має.

А. Я. Щербуха.

НОСА́Ч Павло Варламович [10 (22). IX 1890, с. Бовкун, тепер Таращанського р-ну Київ. обл— 20.X 1966, Київ] — укр. рад. кобзар. Рано залишився сиротою, був наймитом. Під час 1-ї світової війни 1915 тяжко поранений, утратив зір. У 1928 навчився грати на кобзі в О. А. *Маркевича*. В репертуарі Н. були нар. пісні, пісні на слова Т. Шевченка та його власні твори: «Про Щорса», «Ленінська зоря», «Зорі комунізму», «Дума про великого Кобзаря», «Гей, чого ти розквітаєш» та ін. Під час фашистської окупації ходив по селах, співав патріотичні пісні, створив кілька власних пісень, спрямованих проти окупантів.

Літ.: Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

М. П. Полотай.

НОСАЧЕ́НКО Данило (рр. н. і см. невід.) — рос. співак (бас) 18 ст. За походженням українець. Співу навчався в Петербурзі. Служив при дворі О. Розумовського, 1764 дебютував на сцені Придворного театру в Петербурзі. Виступав в італ. і рос. операх.

І. М. Лисенко.

НОСАЧО́В Андрій Петрович [н. 30.XI (13.XII) 1913, с. Гіржове, тепер Великомихайлівського р-ну Одес. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1933) драм. студії при Донец. театрі муз. комедії (педагог Д. *Козачківський*) працював в Криворізькому театрі «Кривбас» (1933—34), колгоспному театрі ім. Жовтневої революції (ст. Довгинцеве Дніпроп. обл., 1934—38), Уральському укр. муз.-драм. театрі Каз. РСР (1938—41), з 1941 — в *Сумському українському театрі драми і комедії* ім. М. С. Щепкіна. Ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Часник («В степах України» Корнійчука), Іван Сірошапка («Зачарований вітряк» Стельмаха), Витягайченко («Конармія» за Бабелем), Сандро («Виходячи на пенсію, не гасіть світло» Хугаєва), Ланс («Два веронці» Шекспіра). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

НОСЕ́НКО Іван Миколайович (н. 26.IX 1920, с. Олександрівка, тепер Михайловського р-ну Орлов. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1967. В 1941 закінчив Дніпропетровське худож. уч-ще, де вчився в М. *Погрібняка* та О. *Жирадкова*. Твори: пам'ятники — П. Осипенко (1953), морякам-десантникам (1972) — у Бердянську; «Запорожці» (1961), «У наймах коси побіліють» (1961), «Молодий Горький» (1963), «Металург» (1967), «Сталевар, ударник комуністичної праці А. Гаврилюк» (1976), «Я. М. Свердлов» (1979) та ін.— в співавт. з Н. Носенко.

НО́СІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Давньорус. поселення Носів на Руді згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147. В серед. 14 ст. Н. захопили лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1654 Н. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації (14.IX 1941—15.IX 1943) в Н. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанське з'єднання «*За Батьківщину*». З 1960 Носівка — місто. У Н.— цукровий комбінат, філіал *Ніжинського виробничо-аграрного об'єднання консервної промисловості*, маслоробний, хлібний, цегельний з-ди, меблева ф-ка, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи, 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В Н. народились укр. рад. драматург І. А. *Кочерга*, укр. рад. художник С. Ф. *Шишко*.

НО́СІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 50,7 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Носівка*.

Поверхня району рівнинна, з незначним коливанням відносних висот. Корисні копалини — торф, глини. Найбільша річка — *Остер* (прит. Десни). Грунти переважно сірі опідзолені та чорноземні лучні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 18,2 тис. га. Підприємства харч., деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: носівські цукр. комбінат, меблева ф-ка, маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Носівка), 2 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 81,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,6 тис. га, луки і пасовища — 19,4 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, кукурудза, льон. У Н. р.— 22 колгоспи, радгосп, міжгосп. об'єднання по виробн. яєць і м'яса птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична станція Носівка. Автомобільних шляхів — 272 км, у т. ч. з твердим покриттям — 219 км. У районі — 36 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Мрин); 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 12 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 37 кіноустановок, 34 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. У с. Володьковій Дівиці (тепер с. Червоні Партизани) народився рад. військ. діяч М. Г. *Кропив'янський*. У Н. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1932).

М. М. Фурса.

А. П. Носачов.

П. В. Носач.

І. М. Носенко. Сталевар, ударник комуністичної праці А. Гаврилюк. Мідь. 1976.

НО́СКЕ (Noske) Густав (9.VII 1868, Бранденбург — 30.XI 1946, Ганновер) — діяч правого крила нім. соціал-демократії. Під час *Листопадової революції 1918* — член уряду — Ради нар. уповноважених. У січні 1919, мобілізувавши військ. сили контрреволюції, придушив революц. виступи робітників Берліна, Бремена та ін. міст Німеччини (за визначенням самого Н., виконав роль «кривавого собаки»). У лютому 1919 — березні 1920 — військ. міністр; з 1920 — у відставці.

НО́СКО Петро Васильович [8(20). XII 1885, с. Бубнівщина, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл. — 22.V 1976, Київ] — укр. рад. живописець. У 1903—09 навчався в Київ. худож. уч-щі, 1909—16 — в петерб. АМ. Твори: «Розгром поміщицького маєтку в 1905 році» (1926), «Т. Г. Шевченко серед кріпаків» (1927), «Взяття Овруча партизанами» (1945), «Т. Г. Шевченко-кріпак» (1948), «В. І. Ленін за роботою» (1949), «Окопна правда» (1957), «Продаж кріпаків» (1964), «До Червоної Армії» (1965), «В партизани збираються» (1970—71). Картини Н. зберігаються в ДМУОМ. Київ. музеї Т. Г. Шевченка.

НОСКО́В Борис Олексійович [1 (13).VIII 1899, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 5.XI 1970, Харків] — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1960). Член КПРС з 1939. Закінчив (1927) Моск. гірничу академію, працював на машинобуд. з-дах міст Коломни, Кірова, Харкова. З 1946 викладав у Харків. політех. ін-ті (з 1956 — зав. кафедрою технології ливарного виробництва). Осн. праці — з теорії металург. процесів, теорії і практики застосування плавильних агрегатів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

НО́СОВ Микола Миколайович [10 (23).XI 1908, Київ — 26.VII 1976, Москва] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював кінорежисером (1932—51). Друкуватися почав 1938. Автор книг для дітей: гумористичних оповідань (зб. «Фантазери», 1957, однойм. фільм, 1966), повістей «Весела сімейка» (1949), «Щоденник Колі Синицина» (1950), «Вітя Малєєв у школі і вдома» (1951; Держ. премія СРСР, 1952; фільм «Два друга», 1955), трилогії «Пригоди Незнайки та його друзів» (1954), «Незнайка у Сонячному місті» (1958), «Незнайка на Місяці» (1964—65), «Повісті про мого друга Ігоря» (1972), автобіографічної повісті «Таємниця на дні колодязя» (1976) та ін. Деякі твори Н. інсценізовано. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

М. Ф. Гетьманець.

НОСОГЛО́ТКА — верхня, або носова, частина глотки. У людини Н. сполучається з порожниною *носа* з допомогою *хоан*. Зверху Н. обмежена склепінням, знизу — м'яким *піднебінням*. На бокових стінках Н. є глоткові отвори слухових труб, які сполучають Н. з *барабанною порожниною*. Слизова оболонка Н. вистелена багатошаровим миготливим *епітелієм*. Хвороби Н. вивчає *оториноларингологія*.

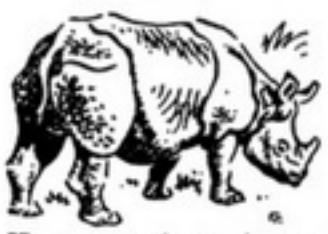

Носорогові. Індійський носоріг.

НОСОРО́ГОВІ (Rhinocerotidae) — родина ссавців ряду *непарнокопитих*. Тіло (довж. до 5 м, вис. в холці до 1,8 м, маса до 3,6 т) масивне, кінцівки короткі, трипалі. Шия коротка. Очі маленькі, на лобі й переніссі 1—2 роги (у чорного носорога до 5), розташовані один за одним. Шкіра дуже товста, майже без волосся. Поширені в тропіч. областях Африки і Пд.-Сх. Азії. 5 видів, які відносять до 4 родів: суматранський носоріг (Didermocerus), індійський носоріг (Rhinoceros) з 2 видами, чорний носоріг (Diceros), білий носоріг (Ceratotherium). Живуть Н. у лісах, саванах, по болотах тощо. Тримаються поодинці або парами (іноді групами). Живляться рослинами. Самка після бл. 550-денної вагітності раз у 2—3 роки народжує 1 (рідше 2) маля. Статевозрілими стають у віці від 3 до 9 років. Тривалість життя 50—60 років. Через непомірне полювання чисельність Н. дуже знизилась. Всі види Н. включені до *Червоної книги*. Викопні види (бл. 30 родів) відомі з еоцену; деякі з них досягали великих розмірів (див. *Індрикотерій*). В антропогені до пізнього голоцену на тер. України жив *волохатий носоріг*.

НО́СТОК (Nostoc) — рід синьозелених водоростей класу гормогонієвих. Н. утворює мікро- або макроскопічні, часто кулясті колонії, які складаються з багатоклітинних нерозгалужених однорядних ниток, занурених у спільний слиз. Розмножуються спорами і фрагментами ниток, поділом та брунькуванням колоній. Бл. 50 видів, поширений у прісних водоймах, на ґрунті, скелях тощо. Відомі азотфіксуючі Н. (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). Деякі їстівні.

НОСТРАТИ́ЧНІ МО́ВИ (від лат. nostratis — місцевий) — гіпотетична велика сім'я мов, до якої включають індоєвропейські, алтайські, уральські, дравідійські, картвельські та деякі ін. мови Євразії й Африки, в яких виявлено ознаки віддаленої *спорідненості мов*. Гіпотезу про генетичну спорідненість Н. м. висунув на поч. 20 ст. дат. учений Х. Педерсен. Завдяки працям рад. мовознавця В. М. Ілліча-Світича, присвяченим реконструкції вихідної фонологічної системи ностратичної *прамови* і створенню етимологічного словника Н. м., ця гіпотеза стала доказовою мовознавчою теорією.

Літ.: Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков, т. 1—2. М., 1971—76.

Й. Ф. Андерш.

НО́ТА ДИПЛОМАТИ́ЧНА (лат. nota — позначка, письмовий знак) — офіційне письмове звернення однієї держави до іншої. Один з видів дипломатичного листування. Див. також *Меморандум*.

НОТА́БЛІ (франц. notables, від лат. notabilis — визначний) — у Франції 14—18 ст. члени особливих зборів, що скликалися королем для обговорювання держ. (гол. чин. фінансових і адм.) питань. Призначалися королем з числа найвидатніших представників дворянства, вищого духівництва, міських верхів. Збори Н. збиралися нерегулярно, мали дорадчий характер. Останні збори Н. відбулися 1788 напередодні *Великої французької революції*.

НОТАРІА́ЛЬНИЙ АКТ — документ, що його видав, посвідчив або засвідчив нотаріальний орган (див. *Нотаріат*). За рад. законодавством, Н. а. є нотаріальні свідоцтва про право на *спадщину*, про *право власності* на частку в спільному майні подружжя та ін., *написи виконавчі*, засвідчення вірності копій документів і виписок з них, справжності підпису на документах тощо. Порядок вчинення Н. а. встановлено Законом СРСР про державний нотаріат від 25.XII 1973 та республіканськими актами (в УРСР — Законом УРСР про державний нотаріат, прийнятим Верховною Радою УРСР 25.XII 1974, зміни і доповнення 1978, 1979). Н. а., як правило, можна вчиняти в будь-якій держ. нотаріальній конторі. Вірність копій актів найвищих органів держ. влади і держ. управління СРСР та союзної республіки, які стосуються особистих прав та інтересів громадян, а також копії документів, викладених іноземною мовою, засвідчуються в першій держ. нотаріальних конторах. При оформленні Н. а. нотаріус перевіряє законність усіх угод і документів, встановлює особу громадянина, його представників, перевіряє справжність підписів учасників угод та ін. осіб, які звернулися за вчиненням Н. а., з'ясовує *дієздатність* громадян і перевіряє *правоздатність* юрид. осіб. При посвідченні Н. а. нотаріус вчиняє посвідчувальний напис, який підписує і скріплює гербовою печаткою державної нотаріальної контори. Держ. нотаріуси та ін. службові особи, які вчиняють Н. а., зобов'язані додержувати таємниці щодо їхнього оформлення. Термін «нотаріальний акт» часто вживають і в розумінні дій нотаріальних органів взагалі.

П. Ю. Глуценко.

НОТАРІА́ЛЬНІ ДІЇ — дії, що їх вчиняють нотаріальні органи (див. *Нотаріат*) для посвідчення правочинів, засвідчення і видачі документів. В СРСР коло Н. д. визначається насамперед Законом СРСР про державний нотаріат 1973 і прийнятими в союзних республіках відповідними норма-

П. В. Носко. Окопна правда. 1957. ДМУОМ в Києві.

гивними актами, зокрема в УРСР Законом про державний нотаріат 1974 (зміни і доповнення 27.IV 1978, 14.IX 1979), а також інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій держ. нотаріальними конторами УРСР 1975. До Н. д. належать посвідчення договорів, довіреностей, заповітів, різних угод; видача нотаріальних свідоцтв про право на спадщину, про купівлю будівель та ін.; нотаріальне засвідчення вірності копій і виписок з документів, факту перебування громадянина в живих тощо. Н. д. є вчинення виконавчих нотаріальних написів, протестів векселів, морських протестів тощо. До Н. д. належить і вжиття заходів щодо охорони майна, яке залишилося після померлих, прийняття в депозит грошових сум і цінних паперів тощо. За бажанням сторін у нотаріальному порядку можуть бути посвідчені й ін. угоди, якщо вони не суперечать законові. Див. також *Нотаріальний акт*.

П. Ю. Глущенко.

НОТАРІА́Т (від лат. notarius — писар, секретар)— система держ. органів, на які покладено обов'язок посвідчувати права і факти, що мають юрид. значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юрид. вірогідності. Згідно з ст. 1 Закону СРСР про державний нотаріат, прийнятого 19.VII 1973, завданнями держ. Н. є охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, держ. установ, підприємств і орг-цій, колгоспів та ін. кооп. і громад. орг-цій, зміцнення *соціалістичної законності* і *правопорядку*, запобігання правопорушенням шляхом правильного і своєчасного посвідчення *договорів* та ін. угод, оформлення спадкових прав, вчинення *написів виконавчих* тощо. Діяльність Н. проводиться нотаріусами з метою надати документам і діям громадян і соціалістичних орг-цій безспірного характеру і цим забезпечити охорону їхніх законних прав і інтересів від правопорушень. В населених пунктах, де немає держ. нотаріальних контор, певні нотаріальні дії (посвідчення заповітів, довіреностей тощо) вчиняють виконкоми відповідних місц. Рад нар. депутатів. Окремі нотаріальні дії (посвідчення заповітів і довіреностей) можуть провадитись також відповідними службовими особами лікувально-профілактичних закладів, санаторіїв, суден, експедицій, військових частин тощо. Виконання нотаріальних дій за кордоном покладається на *консульські установи* СРСР. Держ. нотаріуси та ін. службові особи, які виконують нотаріальні дії, керуються в своїй діяльності законами СРСР і союзних республік, а також постановами і розпорядженнями Уряду СРСР і урядів союзних республік. В Українській РСР діє Закон УРСР про державний нотаріат 1974 та ін. нормативні акти.

П. Ю. Глущенко.

НО́ТИ (лат. nota — позначка, письмовий знак) — 1) Умовні графічні позначення звуків певної висоти й тривалості. Складовими частинами сучас. Н., що визначають тривалість звуків, є: голівка, незаповнена (𝅗𝅥 — т. з. біла) або заповнена (♩ — т. з. чорна); штиль (вертикальна риска) — вгору праворуч від голівки (♩) або вниз ліворуч (𝅘𝅥); хвостик — простий, подвійний, потрійний (♪, 𝅘𝅥𝅯, 𝅘𝅥𝅰), або ребра (в'язки, ♫, 𝅘𝅥𝅯𝅘𝅥𝅯𝅘𝅥𝅯𝅘𝅥𝅯). Висота звуків визначається місцем голівки Н. на п'яти паралельних лінійках (*нотному стані*) і між ними, а також на додаткових лінійках — зверху, знизу і між ними. Тривалість звуків позначається Н.: цілa — 𝅝, половина — 𝅗𝅥, чверть — ♩, восьма — ♪, шістнадцята — 𝅘𝅥𝅯 і т. д. Назви Н. застосовують буквені (нім.-англ.): C, D, E, F, G, A, H або складові (італ.-франц.): до, ре, мі, фа, соль, ля, сі. Назва й висота однієї з Н., відносно якої визначаються всі інші, фіксується на початку нотного стану ключовим знаком. 2) Аркуші, зошити, томи з записом муз. творів. Див. також *Нотне письмо*.

НОТИФІКА́ЦІЯ (від лат. notifico — оповіщаю) — офіційне повідомлення (шляхом надіслання *ноти дипломатичної* або ін. документа) однією державою іншої про свою позицію з якогось питання зовнішньої політики або міжнародних відносин. Поширена в дипломатичній і договірній практиці держав.

НО́ТНЕ ПИСЬМО́, нотація — система графічних знаків для записування музики, а також сам запис музики. В Стародавній Греції існувала буквена система фіксації звуків (їхньої висоти, а не тривалості). В 10 ст. грец. букви замінено латинськими (в цьому варіанті Н. п. застосовується і в 20 ст. для визначення окремих звуків і тональностей). У серед. віки було поширене невменне Н. п. — графічні знаки (невми) проставляли над текстом для нагадування мелодії наспіву. На поч. 11 ст. Гвідо д'Арецціо запровадив 4 нотні лінії.

Згодом було введено 5-лінійну систему (утворився сучасний *нотний стан*), а невми замінено *нотами* з квадратними голівками (хоральна нотація). Для ритмічного погодження між окремими голосами поліфонічної музики виникла т. з. мензуральна нотація, що фіксувала і висоту, і тривалість звуків. У 15—17 ст. одночасно існувала буквена або цифрова система (табулатура) для запису інструм. музики (в л-рі для нар. інструментів нотно-цифрова система вживається досі). В 17—18 ст. акорди позначалися цифрами над або під нотами басового голосу (т. з. генерал-бас).

В Київській Русі безлінійне Н. п. виникло в 10 ст. (т. з. *крюки*). В Росії й на Україні 5-лінійна нотна система почала застосовуватись у 16 ст. в Києві, в 17 ст. відбувся перехід від крюкового письма до 5-лінійної системи. Сучас. Н. п. визначає звуковисотне положення нот, їх метроритмічні співвідношення, дає змогу точно фіксувати нотний текст муз. твору. Є різноманітні способи скорочення окремих деталей Н. п.— *абревіатури*.

НО́ТНИЙ СТАН, нотоносець — рядок з 5 горизонтальних паралельних ліній, на яких пишуть *ноти* (див. *Нотне письмо*). Для рояля, баяна, арфи та голосів (в оркестрі, хорі) застосовують по 2 і більше Н. с., об'єднуючи їх ліворуч дужкою — аколадою.

НОТОГЕ́Я (від грец. νότος — південь і γή — земля) — біогеографічний підрозділ (царство) суші, рівнозначний *Австралійській біогеографічній області*.

НОТОТЕ́НІЯ (Notothenia) — рід морських придонних риб ряду *окунеподібних*. Бл. 30 видів. Поширена в антарктичних водах, біля берегів Патагонії. Найпоширеніші лускатоока Н. (N. kempi) біля берегів Антарктиди на глибині до 830 м, мармурова Н. (N. rossi), сіра Н., або сквама (N. squamifrons), і зелена Н. (N. gibberifrons) — об'єкт пром. лову. Найбільша мармурова Н. (довж. тіла до 1 м, маса 9 кг); забарвлення плямисто-мармурове. До 5—6 років живе в прибережній зоні, а при досягненні статевої зрілості виходить у відкрите море. Живиться рачками. Плодючість 70—90 тис. донних ікринок. Нерест осінньо-зимовий. М'ясо нототеній смачне (особливо копчене).

НОТТА́РА (Nottara) Константін (5.VI 1859—15.X 1935) — рум. актор, режисер і педагог. У 1879 закінчив Бухарестську консерваторію драм. мист. З 1877 — в Нац. театрі (Бухарест), в 1889—92 директор (разом з Г. Манолеску і С. Юліаном), з 1892 — режисер цього театру. Ролі: Лука Арбор («Завірюха» Делавранчі), Горацій («Джерело Бландузії» Александрі), Тіпетеску («Загублений лист» Караджале) та ін. Поставив спектаклі за п'єсами Й. Л. Караджале, В. Александрі, Б. Делавранчі, М. Сарбула та ін. рум. драматургів, а також У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго. В 1891—1927 викладав у Бухарестській консерваторії драматичного мистецтва.

НО́ТТІНГЕМ — місто в центр. частині Великобританії, адм. ц. графства Ноттінгемшір. Розташований на р. Трент. Вузол з-ць і автошляхів. 280,3 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування (верстати, мотоцикли, велосипеди, мед., хім., авіа- й залізничне устаткування тощо), виробн. трикотажу й мережив. Підприємства бавовняної, шкіряно-взут., фарм., харчосмакової пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки 11—18 ст. Н. відомий з 9 ст.

НОУ́МЕН (від грец. νοούμενον — осягнуте розумом) — у філософії *Платона* й середньовічній *схоластиці* — те, що осягається розумом на противагу даному в чуттях (*феномену*). В філософії І. *Канта* — синонім поняття «річ у собі» (див. *«Річ у собі» і «Річ для нас»*), яке фіксує, що межею пізнання є чуттєвість.

НО́У-ХА́У (англ. know-how, букв. — знаю як) — у *міжнародному приватному праві* зобов'язання, що полягає в передачі однією країною іншій тех. досягнень і знань, викладених у формі документації, а також виробничого досвіду і на-

М. Нуайме.

виків, необхідних для виготовлення тих чи ін. виробів чи організації виробничого процесу тощо. Характерними рисами Н.-х. є: науково-тех. і екон. цінність, практична застосовність, повна чи часткова конфіденційність тощо. Ці риси зумовлюють можливість розглядати знання і досвід як об'єкт комерційної угоди, оформленої у вигляді ліцензійного договору (безпатентна *ліцензія*) чи здійсненої відповідно до договору про тех. співробітництво. До Н.-х. відносять тех. рішення, виконані на рівні винаходів, але внаслідок ряду причин не запатентовані чи взагалі непатентноспроможні за законами тієї або іншої країни, а також досвід і знання тех., комерційного чи управлінського характеру, які практично застосовані у виробництві й професійній діяльності. Н.-х. поряд з патентами на винаходи, авторськими свідоцтвами й товарними знаками є власністю підприємства і передача його здійснюється згідно з угодою шляхом передачі документації, організації навчання робітників, направлення спеціалістів для налагодження виробничого процесу тощо. В умовах прискорення науково-технічного прогресу кількість ліцензійних угод на Н.-х. зростає значно швидше, ніж продаж патентних ліцензій. Передача Н.-х. стає невід'ємною частиною пром. кооперування, продажу комплектних підприємств, спільних наук. досліджень тощо.

С. І. Соколенко.

НОЧЕСВІ́ТКА, ноктилюка (Noctiluca) — рід найпростіших ряду панцирних *джгутикових*. Тіло (діаметр 0,6—3 мм) кулясте. Живиться Н. мікроскопічними планктонними організмами. Розмножується поділом або *пупкуванням*. Здатна до свічення у темряві (див. *Біолюмінесценція*), що виникає при окисленні жирових включень (див. *Включення клітини*). 1 вид — N. miliaris, поширений в помірних і тропічних водах Світового ок., в СРСР — у Чорному і далекосхідних морях. Н.— один з осн. компонентів морського *планктону*, що спричинює свічення моря.

НУА́ЙМЕ Міхаїл (н. 17.X 1889, Біскінта, Ліван) — ліван. письменник і критик. Освіту здобув у рос. школі в рідному селі та в учительській семінарії в Назареті (Палестина); 1906—11 навчався в Полтав. духовній семінарії, де познайомився з рос. і укр. л-рами. В 1911 емігрував до США. З 1932— в Лівані. В 1956 і 1962 відвідав СРСР, побував, зокрема, у Києві і Полтаві. Дебютував 1913 як критик. У 1918 опублікував комедію «Батьки й сини», 1923 — зб. критичних статей «Сито», в якій обстоював реалізм і соціальний прогрес. Після повернення до Лівану видав книгу про Х. Дж. *Джубрана* (1934), збірки новел «Було — не було» (1937), «Знатні» (1956), збірки віршів «Шепіт вій» (1943), «Роздуми при заході сонця» (1973) та ін., філос. твори («Етапи», 1932; «Книга Мірдада», 1948), роман «Останній день» (1963) тощо. В 1959—60 вийшли спогади «Сімдесят...» (т. 1—3). Популяризатор рос. і укр. культури в араб. світі, борець за мир.

Тв.: Укр. перекл.— Знатні. К., 1958; Рос. перекл.— Ливанские новеллы. М., 1959; Мои семьдесят лет. М., 1980.

Літ.: Имангулиева А. И. «Ассоциация пера» и Михаил Нуайме. М., 1975; Кочубей Ю. Гордість арабської літератури. «Всесвіт», 1978, № 5.

Ю. М. Кочубей.

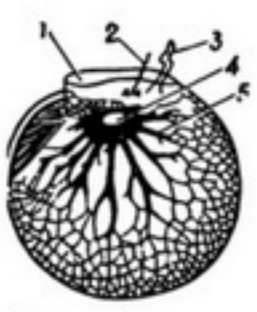

Ночесвітка:
1 — навколоротова западина; *2* — джгутик; *3* — щупальце (товстий джгутик); *4* — ядро; *5* — тяжі цитоплазми.

НУАКШО́Т — столиця Мавританії. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Значний порт на узбережжі Атлантичного ок., осн. транспортний вузол країни, аеропорт міжнар. значення. 140 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства металообр., деревообр. та харч. пром-сті. ТЕС. Установка для опріснення мор. води. Пед. ін-т. Н.-д. центр з проблем гірничої справи й пром-сті. Центр. публічна б-ка, Нац. б-ка. Іл. див. т. 6, с. 287.

НУБІ́ЙСЬКА ПУСТЕ́ЛЯ — пустеля в Африці, гол. чин. в межах Судану. Лежить між р. Нілом та Червоним м., від якого відокремлена хр. Етбай. Являє собою плато, складене з кристалічних порід, що поступово знижується з Сх. на Зх. (від 1000 до 300 м). Клімат тропічний. Опадів 25 мм на рік. Характерні *ваді*. Рослинність пустельна, багато *ксерофітів*. Скотарство. Через Н. п. прокладено з-цю та автомоб. дорогу.

НУБІ́ЙЦІ — народ, який живе по берегах Нілу, на Пн. *Судану*, а також в Єгипті. Заг. чисельність — 1,71 млн. чол. (1978, оцінка). Незначна кількість Н. (гірські Н.) живе в горах Кордофану. Говорять нубійською мовою, що належить до ніло-сахарської сім'ї, а також *арабською мовою*. За релігією — мусульмани-суніти. Н.— нащадки населення Давньої Нубії. Здавна Н. займаються зрошуваним землеробством, ремеслами. В сучас. Н., крім того, розвинуте тваринництво. Значна частина Н. осіла у великих містах Судану.

НУ́БІЯ (Каш, Куш — у давніх єгиптян, Нільська Ефіопія — в античних авторів) — історична область в Африці, між 1-м і 6-м порогами Нілу. З 16—15 до 11 ст. до н. е. тер. Н. перебувала під владою Старод. *Єгипту*. Тепер тер. Пн. Н. до 2-го порога входить до складу Єгипту, решта — до Судану.

НУВІ́СТОР (від італ. nuòvo — новий і vista — вигляд) — надмініатюрна металокерамічна *лампа електронна*. Осн. частинами Н. (мал.) є анод, катод та одна (*тріод*) або дві (*тетрод*) сітки циліндричної форми, закріплені на керамічній основі у металевому балоні. Висота лампи найчастіше 20—25 мм. Н. відзначаються стійкістю проти дії радіоактивного випромінювання, вібрації, у них низький рівень електр. шумів. Частота підсилюваних ними електр. коливань не перевищує звичайно 800 МГц. Н. застосовують гол. чин. у малогабаритній радіоелектронній апаратурі підвищеної надійності.

НУДО́ТА — неприємне відчуття в ділянці ямки під грудьми і глотці, що нерідко передує *блюванню*. Виникає гол. чин. при харчових *отруєннях* і захворюваннях органів черевної порожнини, на ранніх строках *вагітності*, при ураженні *центральної нервової системи* та ін. Н. нерідко виникає при сильних хвилюваннях, негативних емоціях. Механізм виникнення Н. такий самий, як і при блюванні. Лікування залежить від причини нудоти.

НУКЛЕ́АЗИ — ферменти, що каталізують розщеплення *нуклеїнових кислот* (НК) шляхом *гідролізу* фосфодіефірних зв'язків. Виявлені практично в усіх біол. об'єктах. Одні з них специфічні лише по відношенню до *рибонуклеїнових кислот* (рибонуклеази), інші — до *дезоксирибонуклеїнової кислоти* або ДНК (дезоксирибонуклеази), деякі виявляють активність по відношенню до обох типів НК (неспецифічні Н.). Розрізняють також ендонуклеази, що розщеплюють полімерний ланцюг нуклеїнової к-ти всередині молекули, та екзонуклеази, які послідовно розщеплюють фосфодіефірні зв'язки одного з кінців ланцюга. Н. беруть участь у перетравлюванні і розщепленні чужорідних для даного організму НК, репарації («виправленні») молекул ДНК тощо.

НУКЛЕЇ́НОВІ КИСЛО́ТИ (НК), полінуклеотиди — найважливіші біологічно активні *біополімери*, що складаються з великої кількості зв'язаних між собою *нуклеотидів*. Розрізняють два гол. типи Н. к.: *рибонуклеїнові кислоти* (РНК) та *дезоксирибонуклеїнову кислоту* (ДНК). Біол. роль Н. к. полягає в збереженні, реалізації та передачі спадкової інформації, «записаної» в молекулах Н. к. у вигляді *генетичного коду*.

НУКЛЕОЗИ́ДИ — природні органічні сполуки, до складу яких входять залишок азотистої основи та вуглевод *рибоза* чи *дезоксирибоза*. Наз. відповідно рибонуклеозидами і дезоксирибонуклеозидами. Н. утворюються в клітинах організмів при гідролітичному розщепленні *нуклеїнових кислот* і *нуклеотидів*. До Н. належать *аденозин*, гуанозин, інозин, уридин та ін.

НУКЛЕО́ЛЬ (від лат. nucleus — ядро і oleum — олія) — постійна складова частина *ядра* рослинних і тваринних клітин; те саме, що й *ядерце*.

НУКЛЕОПРОТЕЇ́ДИ — складні речовини, побудовані з простих білків і *нуклеїнових кислот* (НК). Залежно від типу НК, яка входить до складу Н., розрізняють дезоксирибонуклеопротеїди (ДНП) та рибонуклеопротеїди (РНП). ДНП зосереджені в клітинних ядрах та головках *сперматозоїдів*, РНП — у багатьох *вірусах*, інформосомах (часточки, наявні в тваринних клітинах; складаються з високомолекулярної РНК та білка), *рибосомах*. Біол. роль Н. в організмі зумовлюється функціями НК.

НУКЛЕОТИ́ДИ — нуклеозидфосфати — складова частина *нуклеїнових кислот* (НК), багатьох *коферментів* та ін. біологічно активних сполук. Крім того, Н. містяться в живій клітині у вільному стані й відіграють важливу роль в *обміні речовин*. До складу Н. входять вуглевод (*рибоза* або *дезоксирибоза*), залишок фосфорної кислоти і азотиста основа (звичай-

но пуринова або піримідинова). Сполуки, що містять залишки двох Н., наз. динуклеотидами, трьох — тринуклеотидами, залишки невеликої кількості Н.— олігонуклеотидами, великої — полінуклеотидами, або НК.

НУ́КЛЕУС (лат. nucleus — ядро), ядрище в археології — кусок кременю або каменю іншої породи, від якого відбивали відщепи або ножевидні пластинки для виготовлення кам'яних знарядь. Н. завжди має т. з. ударну площинку, тобто площину, що залишилася від відколотого першого куска каменю. Дисковидні й черепаховидні Н. характерні для *мустьєрської культури*. За пізнього *палеоліту, мезоліту, неоліту* і *мідного віку* були пірамідальні й призматичні.

НУКЛІ́ДИ — атоми з різною кількістю протонів або (і) *нейтронів* у ядрі чи різним енерг. станом ядра. Так, *ізотопи* одного й того ж хім. елемента є Н., які різняться кількістю нейтронів у ядрі.

НУКЛО́НИ (від лат. nucleus — ядро) — спільна назва для *протонів* і *нейтронів*, тобто частинок, з яких складаються *атомні ядра*. Протони й нейтрони близькі за масою і мають багато спільних властивостей. Зокрема, *ядерні сили* взаємного притягування між двома протонами, протоном і нейтроном та між двома нейтронами однакові (якщо частинки відповідної пари перебувають в однаковому стані). Тому протон і нейтрон можна розглядати як два різні «зарядові стани» однієї й тієї ж частинки — Н., які різняться значенням проекції *спіну ізотопічного*.

НУКУАЛО́ФА — столиця держави Тонга. Порт на о. Тонгатапу в зх. частині Тихого ок. Понад 25 тис. ж. (1979). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини. Торг. центр. Вивіз копри й бананів.

НУКУ́С — місто, столиця Каракалп. АРСР. Розташований на правому березі Амудар'ї, за 38 км від залізнич. ст. Ходжейлі. Вузол автомоб. та залізнич. шляхів. Аеропорт. 113 тис. ж. (1980). Місто Н. засн. 1932 на місці аулу Нукус, що виник у 60-х рр. 19 ст. З 1939 Н.— столиця Каракалп. АРСР. Н.— один з найбільших пром. і культур. центрів республіки. Провідні галузі пром-сті — металообр. (з-ди по ремонту с.-г. і шляхових машин) та буд. матеріалів (комбінати домобудівний і буд. матеріалів; цегельний, гранітно-мармуровий з-ди). Юртоповстяний комбінат. Розвинуті легка та харч. галузі. Меблева ф-ка. В Н.— *Нукуський університет* імені Т. Г. Шевченка, 15 серед. спец. навч. закладів. Каракалп. філіал АН Узб. РСР, 15 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: муз. драми і комедії ім. К. С. Станіславського та юного глядача, філармонія. Музеї: краєзнавчий та мистецтв.

НУКУ́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Т. Г. Шевченка — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Узбецької РСР. Засн. 1976 на базі Каракалпацького пед. ін-ту. В складі ун-ту (1980) ф-ти: матем., фіз., хіміко-біол., сільськогосподарсько-екон., філол., рос. мови й л-ри, романо-герм. філології, фіз. виховання, історико-геогр., заочний; підготовче відділення; аспірантура; 4 навч.-консультаційні пункти, наук. лабораторії, обчислювальний центр, б-ка (фонд — 350 тис. одиниць зберігання). В 1979/80 навч. р. налічувалося понад 5,5 тис. студентів. З 1976 ун-т підготував бл. 2 тис. спеціалістів. *Ч. А. Абдиров.*

НУЛІСО́МІЯ (від лат. nullus — ніякий і грец. *σῶμα* — тіло) — відсутність в організмі або клітині в диплоїдному хромосомному наборі (див. *Каріотип*) пари гомологічних хромосом (див. *Анеуплоїдія*). Такий організм або клітину наз. нулісоміком. Н., особливо у вищих тварин, часто призводить до загибелі організму. Використовуються нулісоміки в *селекції* рослин. За допомогою нулісомного аналізу визначають групи *зчеплення генів*.

НУЛІФІКА́ЦІЯ ГРО́ШЕЙ (від лат. nullus — ніякий і facio — роблю) — один з методів стабілізації *валюти*, при якому держава скасовує знецінені грошові знаки і замінює їх новими. Застосовується в тих випадках, коли купівельна спроможність *грошей* падає так низько, що вартість, представлена паперовогрош. одиницею, зводиться практично до нуля.

НУЛЬ (від лат. nullus — ніякий) — *цифра* в будь-якій *системі числення*, що показує відсутність одиниць якого-небудь розряду; *число*, властивістю якого є те, що будь-яке число не змінюється при додаванні його. Позначається символом 0. Добуток будь-якого дійсного чи комплексного числа на Н. дорівнює Н.; ділення на Н. неможливе. Якщо добуток двох чисел дорівнює Н., то хоча б одне з цих чисел дорівнює Н. Однак існують сукупності елементів (напр., *кільце* квадратних *матриць* порядку *n*, кільце *векторів* тривимірного простору), для яких ця властивість не виконується. Ненульові елементи таких сукупностей, добуток яких дорівнює Н., наз. дільниками нуля.

НУЛЬОВА́ ЕНЕ́РГІЯ, енергія нульових коливань — найменша кінетична енергія мікрочастинок, які перебувають у зовн. полі (електронів в атомі, нуклонів в атомному ядрі, атомів у молекулі або кристалі і т. д.). Скінченність величини Н. е. зумовлена квантовими властивостями речовини і випливає з *невизначеностей співвідношення*. Зокрема, більша за енергію взаємодії Н. е. атомів у рідкому гелії перешкоджає його кристалізації аж до абс. нуля т-р (див. *Квантова рідина*), а нульові коливання електромагн. поля приводять до *лембівського зсуву рівнів*.

Е. А. Пашицький.

НУЛЬОВИ́Й МЕРИДІА́Н — те саме, що й *початковий меридіан*.

«НУЛЬОВО́ГО ЗРОСТА́ННЯ ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. концепція щодо взаємодії суспільства і природи, представники якої під приводом збереження навколишнього середовища в умовах науково-технічної революції і встановлення «глобальної рівноваги» між суспільством і природою пропонують відмовитися від розширеного *відтворення*. Виникла в кінці 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. під безпосереднім впливом різкого загострення екологічних проблем в капіталістич. системі. Представники «Н. з. т.» — Дж. Форрестер, Д. Г. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Дж. Рендерс, У. Беренс (США), Г. Річардсон (Великобританія) та ін. Вони розглядають проблеми навколишнього середовища виключно з техніко-екон. позицій, поза системою капіталістичних *виробничих відносин*, абстрагуються від наявності двох протилежних соціально-екон. систем. Причину екологічної кризи бурж. ідеологи хибно вбачають в *економічному зростанні*, а не в антагоністичних суперечностях його капіталістичної сусп. форми. «Н. з. т.» спрямована на припинення економічного зростання двох світових систем, збереження існуючого розриву між ними в рівнях розвитку *продуктивних сил*. Втілення в життя «Н. з. т.» в країнах капіталізму означало б різке збільшення *безробіття* і «заморожування» особистого споживання трудящих, а в країнах, що розвиваються,— збереження їхньої соціально-екон. відсталості. *П. М. Леоненко.*

НУМЕ́А — адм. ц. Нової Каледонії. Мор. порт на узбережжі Тихого ок. 60 тис. ж. (1978). Виплавка нікелю. Вивіз нікелю, заліз. руди, копри.

НУМІ́ДІЯ (лат. Numidia) — у давнину область у Пн. Африці (сх. частина сучас. Алжіру). В 1-му тис. до н. е. на тер. Н. виникли *поліси* (Цірта, Тугга, Тевесте, Сікка та ін.). В 3 ст. до н. е. Н. підкорив *Карфаген*. У період 2-ї Пунічної війни (218—201 до н. е.; див. *Пунічні війни*) цар сх. частини Н. Масінісса підтримав Рим у боротьбі проти Карфагену, за що Рим допоміг йому стати 201 до н. е. володарем всієї Н. Внаслідок невдалої *Югуртинської війни* (111—105 до н. е.) Н. з Римом посилилася її залежність від Риму. В 46 до н. е. Н. стала рим. провінцією (Нова Африка). В 429 або 430 н. е. Н. завоювали *вандали*, 533 — *Візантія*, в 7 ст.— *араби*.

НУМІЗМА́ТИКА [лат. numisma (numismatis) — монета, від грец. νόμισμα] — наука про *монети*; допоміжна історична дисципліна. Місце Н. серед ін. істор. дисциплін і її значення визначаються тісним зв'язком Н. з історією обміну, що виник за найдавніших часів на базі сусп. поділу праці. Предметом вивчення Н., крім монет, є також скарби монет, замінники монет, примітивні гроші, давня грошова й монетна термінологія. В процесі розвитку Н. встановлено деякі закономірності грошового обігу, вироблено ряд специфічних методів, що застосовуються при аналізі скарбів або груп монет (напр., метод порівняння штемпелів, методи точних наук, переважно для аналізу металу та ін.). Дослідження нумізматичного матеріалу дає змогу робити точні висновки щодо ступеня розвитку товарного виробн., ролі і функцій грошей при обміні, грошово-вагових систем тощо. Завданням Н. є вивчення історії монетної справи та грошового

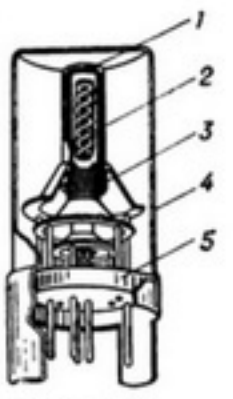

Нувістор:
1 — анод; *2* — катод; *3* — сітка; *4* — балон; *5* — основа.

Нут звичайний:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — біб; *4* — насінини.

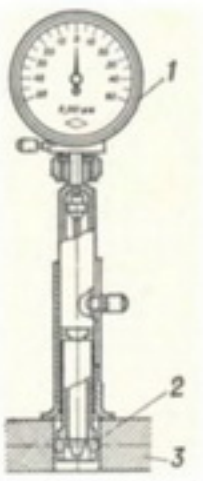

Кульковий індикаторний вутромір:
1 — відліковий пристрій; *2* — вимірювальна кулька; *3* — деталь.

Нутрія.

обігу конкретної території, держави, міста. Виникнення Н. пов'язане з колекціонуванням давніх монет, переважно античних, яке зародилося в епоху *Відродження*. Вже в 16 ст. були закладені основи держ. колекцій Австрії, Німеччини і Франції, які разом з колекціями Ермітажу, Британського музею і Американського нумізматичного т-ва (Нью-Йорк) є найбільшими в світі сховищами монет. Основоположником Н. вважається австр. абат Й. Еккель (1737—98) — автор 8-томної праці «Наука про давні монети». В 19 ст. завершилося становлення Н. як науки. З'явилися періодичні видання «Revue Numismatique» («Нумізматичний огляд», 1836), «The Numismatic Chronicle» («Нумізматична хроніка», 1838), створено узагальнюючі праці з Н. В Росії інтерес до давніх монет зародився в кін. 17 ст. У 18—19 ст. складено каталоги монет приватних і держ. зібрань. У 19 ст. Н. в Росії стала на наук. основу. В дореволюц. і рад. час розвинулися й досягли значних успіхів російська (О. Д. Чертков, С. І. Шодуар, І. І. Толстой, О. В. *Орєшников*, І. Г. Спаський, О. О. Ільїн, В. Л. Янін), східна (Х. Д. Френ, П. С. Савельєв, В. Г. Тізенгаузен, О. К. Марков, Р. Р. Фасмер, Є. О. Пахомов, О. А. Давидович та ін.) і антична Н. (Б. В. Кене, О. Л. *Бертьє-Делагард*, О. М. Зограф, Д. Б. Шелов, К. В. Голенко). На Україні осн. увагу приділено знахідкам рим. монет (В. Г. Ляскоронський) і проблемам грошового обігу за середньовіччя (К. В. Болсуновський, В. А. Шугаєвський, М. Ф. Котляр), а також античній нумізматиці (П. Й. Каришковський, В. О. Анохін).

В СРСР виходять наук. збірники з Н. «Нумизматика и эпиграфика» (в. 1—13, 1960—80) і «Нумизматика и сфрагистика» (в. 1—5, 1963—74). Регулярно скликаються міжнар. конгреси нумізматів (1953, 1961, 1967, 1973 і 1979), видаються міжнар. анотовані покажчики л-ри («Numismatic Literature» — «Нумізматична література») і скарбів монет («Coin Hoards» — «Скарби монет»).

Літ.: Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. СПБ, 1882; Марков А. К. Древняя нумизматика, ч. 1—2. СПБ, 1901—03; Трутовский В. К. Нумизматика, в. 1. М., 1909; Шугаевский В. А. Монета и денежный счёт в Левобережной Украине в XVII веке. Чернигов, 1918; Спасский И. Г. Русская монетная система. Л., 1970; Казаманова Л. Н. Введение в античную нумизматику. М., 1969; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; Русская нумизматика XI—XX веков. Материалы и исследования. Л., 1979; Нумизматический словарь. Львов, 1980; Clain-Stefanelly E. Select numismatic bibliography. New York, 1965; Nohejlova-Prátova Em. Základy numismatiky. Praha, 1975; Kraay C. M. Archaic and classical greek coins. London, 1976.

В. О. Анохін.

НУМУЛІ́ТИ, нумулітоподібні (Nummulitida) — ряд переважно викопних одноклітинних організмів — *форамініфер*. Разом із сучасними формами об'єднує 60 родів, 5 з яких поширені в наш час в екваторіальній частині океанів. Вапнякова черепашка Н. (1—160 мм у діаметрі) дисковидної, сочевицевидної або зірчастої форми; складається з численних спіральних завитків, що наростають в одній площині і поділені септами (перегородками) на камери. Н. ведуть придонний спосіб життя, прикріплюючись *псевдоподіями* до водоростей. Рештки Н. відомі з верхньокрейдових та палеогенових відкладів тропіків і субтропіків Європи, Азії, Африки, Америки. Н. як провідні викопні мають значення для *стратиграфії*.

Д. Є. Макаренко.

НУНАТА́КИ (ескімоське) — окремі скелі чи скелясті вершини, що виступають над поверхнею льодовика в місцях з відносно невеликою потужністю льоду. Характерні для крайових частин льодовикового покриву Гренландії та Антарктиди.

НУ́НЦІЙ (від лат. nuntius — вісник) — дипломатичний представник *папи римського*. За *дипломатичним рангом* відповідає надзвичайному і повноважному послу.

НУ́ПЕ (самоназва — нупесизі) — народ, який живе в *Нігерії*. Чисельність — 1780 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Н. належить до нігерокордофанської сім'ї мов. Релігія — іслам, частково зберігаються традиційні вірування і культи. За середньовіччя створили д-ву, що існувала до поч. 19 ст. Осн. заняття Н.— землеробство; здавна розвинуті ремесла.

НУРА́ — річка в Караганд. та Цілиногр. областях Каз. РСР. Довж. 978 км, площа бас. 60,8 тис. км². Бере початок у Каркаралінських горах, тече у межах Казах. дрібносопковика. Впадає в безстічне оз. Тенгіз. Живлення переважно снігове. У верхів'ї влітку пересихає. На Н. споруджено водосховища. Використовують для пром.-побутового водопостачання та зрошування. У гирлі Н.— *Кургальджинський заповідник*.

НУРАЛІ́ Бяшим Юсупович [4 (16).I 1900, аул Ашхабад, тепер у складі м. Ашхабада — 2.I 1965] — туркм. рад. живописець, нар. художник Туркм. РСР (з 1947). В 1926—30 навчався в моск. ВХУТЕІНі в П. *Кузнецова*. Твори: диптих «Туркменський старий побут» і «Туркменський новий побут» (обидва — 1927), «Подруги» (1957), «Бахші серед чабанів» (1964). У 1932—48 викладав у Туркменському худож. училищі в Ашхабаді. Відомий також як народний поет і співак. Нагороджений 2 орденами.

НУРЕ́КСЬКА ГЕС. Розташована на р. Вахші в Пулісангинській ущелині, поблизу м. Нурека Тадж. РСР. Буд-во почато 1961. Перші 2 агрегати стали до ладу 1972. Встановлена потужність — 2,4 млн. кВт (9 агрегатів по 300 тис. кВт кожний). Виробн. електроенергії в середній за водністю рік — 11,2 млрд. кВт · год. Гребля утворює Нурекське водосховище. Нурекська ГЕС входить до Об'єднаної енергосистеми Середньої Азії.

НУРИСТА́НЦІ—основне населення Нуристану в Афганістані, частина живе також у Чітралі в Пакистані. Складаються з племен катті, прасун, вайгалі, ашкуні, вама. Говорять *індоіранськими мовами*. Чисельність — 125 тис. чол. (1978, оцінка). Осн. заняття чоловіків — відгінне скотарство, жінок — землеробство; розвинуті також садівництво, виноградарство, ремесла. В минулому сусідні мусульманські народи Н. наз. *кафірами*, а їхню країну — Кафіристаном. У кін. 19 ст. Н. були насильницьки обернені на мусульман, але в них збереглися домусульманські дуалістичні (див. *Дуалізм*) реліг. вірування.

НУРҐ Закі (справж. прізв.— Нурутдінов Закі Шарафутдінович; н. 24.XII 1921, с. Татарські Тюки, тепер Буїнського р-ну Тат. АРСР) — тат. рад. поет. Член КПРС з 1948. У роки Великої Вітчизн. війни був нач. розвідки в партизанському загоні К. *Заслонова* в Білорусії. Друкуватися почав 1937. Автор поем «Дорога слави» (1949) і «Сходження» (1956), збірок «Вірші» (1949), «Ми живемо на Волзі» (1951), «Поглядом прямим» (1963), «Роки і дороги» (1971), «Подумай і посміхнись» (1976), «Промінь серця» (1980) — про мужність і героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни, духовний світ сучасників; книги оповідань і нарисів «І мертві мстили» (1962) — про бойові будні партизан. Пише твори для дітей. Перекладач творів рос., укр., білорус. і поетів Рад. Сходу. Переклав тат. мовою ряд віршів Т. Шевченка, присвятив йому статтю «Школа Кобзаря» (1961). Н.— упорядник і перекладач зб. «Поети України» (1972), куди увійшли вірші 42 укр. поетів (від Сковороди до сучасних рад. поетів) з короткими біограф. довідками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Р. К. Ганієва.

НУРІ́ЄВ Зія Нурійович [н. 8 (21).III 1915, с. Верхньолачентау, тепер Бірського р-ну Башк. АРСР) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. Закінчив Бірський пед. технікум (1933) і ВПШ при ЦК КПРС (1951); кандидат екон. наук. У 1933—38 і 1940—42 працював у системі нар. освіти. В 1938—40 — в Рад. Армії. З 1942 — на парт. роботі; в 1952—57 — секретар, 2-й секретар, 1957—69 — перший секретар Башк. обкому КПРС. У 1969—73 — міністр заготівель СРСР, член Союзної ради колгоспів. З квітня 1973 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань; 1954—69 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

НУ́РМІ (Nurmi) Пааво (13.VI 1897, м. Турку — 2.X 1973, Хельсінкі) — фінський легкоатлет, бігун на середні й довгі дистанції. Олімпійський чемпіон 1920 (на 10 000 м, у кросі — на 8000 м), 1924 (на 1500 і 5000 м; в командному бігу — на 3000 м, у кросі — на 10 000 м), 1928 (на 10 000 м). Н. встановив 22 світові рекорди. В Хельсінкі Н. споруджено прижиттєвий пам'ятник.

НУС (від грец. νοῦς, νόος — мисль, розум) — одне з основних понять античної, переважно грецької, філософії, що означало узагальнення всіх актів *свідомості* й *мислення*, всіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, яким підпорядковані космос і людина. У античних матеріалістів Н. виступає як сукупність законів природи або їхнє джерело, яке вони уявляли в чуттєвій матеріальній формі (напр., *Анаксагор*). Ідеалістично тлумачили Н. *Платон* і особливо *Арістотель*, для якого Н. є формою всіх форм, що перебуває у вічному самоспоглядданні. Н.— одне з гол. понять *неоплатонізму*.

НУТ, баранячий горох (Cicer) — рід трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті, опушені. Квітки одиночні, білі, рожеві або червоні. Плід — біб. 27 видів, поширений у Серед. і Малій Азії, Афганістані, Ірані, Ефіопії. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — один культурний вид: Н. звичайний, або баранячий горох, турецький горох (C. arietinum) — однорічна трав'яниста рослина заввишки 30—60 см. Насіння містить 16—30% білка, 5—8% олії, понад 60% безазотистих екстрактивних речовин, вітамін B_1, використовується як харч. продукт і на корм худобі. Врожайність зерна 12—20 ц/га. На Україні районовані (1981) сорти: Високорослий 30, Дніпровський високорослий, Дніпровський 1, Красноградський 213, Краснокутський 195, Совхозний 14.

НУТАЛІО́З — хвороба коней, ослів, мулів; спричиняється одноклітинними паразитами нуталіями родини *піроплазмід*, які живуть і розмножуються в еритроцитах крові. Збудників Н. переносять *пасовищні кліщі*. У хворих тварин підвищена т-ра тіла, жовтяничність і крововиливи на слизових оболонках, зменшується кількість еритроцитів та гемоглобіну. Діагноз встановлюють на основі виявлення в крові нуталій. Заходи боротьби. Застосовують флавакридин, піроплазмін тощо. Згодовують легкоперетравні корми. Профілактика — знищення кліщів-переносників.

НУТА́ЦІЯ (лат. nutatio — коливання). 1) Н. у механіці — коливний рух осі власного обертання тіла, який відбувається одночасно з *прецесією* і при якому змінюється кут між віссю власного обертання тіла і віссю, навколо якої відбувається прецесія. 2) Н. в астрономії — зумовлені притяганням Сонця і Місяця невеликі коливання земної осі, що накладаються на її прецесійний рух. Відкрив 1737 Дж. *Брадлей*.

НУТА́ЦІЯ у рослин — обертальний рух ростучих частин різних органів — стебел, листків, квітконосів, вусиків, коренів та ін. Зумовлена нерівномірністю росту різних частин рослинних органів. Найкраще Н. виявлена у *витких рослин*. У більшості рослин обертання відбувається зліва направо. Див. також *Рухи* у рослин.

НУ́ТРІЯ (Myocastor, синонім — Myopotamus) — єдиний рід гризунів родини нутрієвих. Включає 1 вид — нутрія, або болотяний бобер (Myocastor coypus), поширений у Пд. Америці. Довж. тіла 50—85 см, маса 6—7,5 кг (зрідка до 12 кг і більше). Хвіст (довж. 30—45 см) вкритий рідким щетинистим волоссям; задні кінцівки з плавальними перетинками, молочні залози і соски (4—5 пар) розміщені високо по боках тулуба. Волосяний покрив бурувато-коричневий, складається з жорсткої ості й короткого ніжного підшерстя. Шляхом селекції виведено різноманітні кольорові форми нутрії. Веде напівводний спосіб життя, селиться по берегах річок, озер, на болотах. Живиться рослинами. Гнізда влаштовує на воді в густих заростях або риє нори в крутих берегах. Самка 1—2 рази на рік після 130-добової вагітності народжує 1—14 (частіше 4—5) добре розвинутих, зрячих малят. Статевозрілими стають у 5—7 міс. Тривалість життя до 10 років. Н. як цінний хутровий звір акліматизована в ряді країн. В СРСР розводять з 1930, зокрема на Україні з 1950 у клітках та напіввільних умовах на фермах (у Львів., Закарпат., Сум. та ін. областях), а також в індивідуальних г-вах. М'ясо Н. їстівне. *Л. В. Колесов.*

НУТРОМІ́Р — прилад, яким вимірюють внутрішні лінійні розміри отворів, пазів деталей машин та ін. виробів; різновид *контрольно-вимірювальних засобів*. Н. (мал.) бувають: мікрометричні (див. *Мікрометр*) та індикаторні (див. *Індикатор*); за типом *передачі* від вимірювального наконечника до відлікового пристрою — конусні, важільні і клинові; за конструкцією вимірювальних наконечників — цангові, кулькові та ін. Границя вимірювань Н. від 0,2 до 10 м. Ціна поділки переважно 0,01 мм, величина допустимої *похибки* до 0,09 мм. Інша назва Н.— штихмас.

НУ́ТРОЩІ — органи людини і тварин, що містяться в основному в грудній та черевній порожнинах. Це — *дихання органи*, органи серцево-судинної системи, *травної системи*, *видільної системи* і внутр. *статеві органи*. До Н. відносять також *залози* внутр. секреції. Вчення про Н. наз. *спланхнологією*.

НУХА́ — одне з найстародавніших міст Аз. РСР; див. *Шекі*.

НУЦЕ́ЛУС (від лат. nucella — горішок) — центральна багатоклітинна частина *насінного зачатка* насінних рослин. Гомологічний мегаспорангію (див. *Спорангій*) папоротеподібних. Всередині Н. диференціюється мегаспороцит (материнська клітина), внаслідок редукційного поділу якого (див. *Мейоз*) виникає жіночий *гаметофіт* (первинний *ендосперм* у голонасінних і *зародковий мішок* у покритонасінних). В міру розвитку *насінини* Н. покритонасінних здебільшого поглинається *зародком* та ендоспермом, у деяких рослин він зберігається і в насінині (див. *Перисперм*).

НУ́ШИЧ (Нушић) Бранислав [8.X 1864, Белград (за ін. даними — м. Смедерево) — 19.I 1938, Белград] — серб. письменник, дійсн. член Серб. АН і мистецтв (з 1933). За фахом — юрист. Був на дипломатичній службі, директором театрів у ряді міст. Літ. діяльність почав 1883 комедією «Народний депутат» (поставлено 1896, надрук. 1924). В 1887 був ув'язнений за спрямовану проти короля Мілана Обреновича сатиричну пісню «Двоє рабів». Автор бл. 40 драм. творів, переважно комедій. Найвідоміші з них: «Підозріла особа» (первісний підзаголовок — «Гоголіада в двох діях», 1887, поставлена 1923, надрук. 1924), «Звичайна людина» (1900), «Пані міністерша» (1929), «Д-р» (1936), «Небіжчик» (1937), гол. темою яких є викриття міщанства, раболіпства, жадоби до влади й грошей. Гнівний протест проти війни звучить в «Оповіданнях одного капрала про сербсько-болгарську війну» (1885), кн. «Тисяча дев'ятсот п'ятнадцятий», присвяченій пам'яті сина, який загинув під час 1-ї світової війни. Широко відомі роман «Дитя громади» (1902), гумористична повість «Автобіографія» (1924). Писав також статті, фейлетони, гуморески. П'єси Н. ставилися на сценах укр. театрів.

Тв.: Укр. перекл.— Д-р (доктор філософії). К., 1958; Гайдуки. К., 1969; Міністерське порося. К., 1969; Автобіографія. К., 1980; Рос. перекл.— Комедии. М., 1956; Избранное. М., 1958; Ослиная скамья. М.—Л., 1964; Автобиография. М., 1972; Дитя общины.— Избранное. М., 1975.

Літ.: Жуков Д. А. Бранислав Нушич. М., 1972; Лихачёва Л. П. Бранислав Нушич. Библиографический указатель. М., 1965. *В. Г. Гримич.*

НЮА́НС (франц. nuance — відтінок) — відтінок, перехід в інтонаціях мови, у значенні слів, у барвах. 1) В літературі (поезія) — перехід у ліричному вірші від одного настрою до іншого; при віршоскладанні — чергування різних розмірів вірша. 2) В образотворчому мистецтві — незначна різниця в кольорі або світлосилі між двома близькими тонами. 3) В музиці — відтінки в *динаміці*, *темпі*, засобах звуковидобування, які посилюють художньо-емоційну виразність твору. Сукупність відтінків, застосовуваних при виконанні муз. твору, наз. нюансуванням. Спосіб нюансування залежить від змісту й побудови твору, а також від стилю виконання.

НЮ́КТА, Нікс (Νύκτος, Νύξ) — у грец. міфології могутня богиня ночі, яку шанував навіть *Зевс*. Дочка *Хаоса*, сестра і дружина *Ереба*, від якого вона народила ясний *Ефір*, День, *Гіпноса*, а також *Танатоса*, *Еріду*, *Немезіду*, *Харона* та ін. Іл. с. 442.

НЮ́РНБЕРГ — місто на Пд. ФРН, у землі Баварія. Розташований на р. Пегніц. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 499 тис. ж. (1976). Один із значних пром. центрів ФРН. Провідна галузь — машинобудування (особливо електротехнічне, а також верстатобудування, точна механіка, виготовлення металовиробів, мотоциклів, велосипедів та ін.). Підприємства хім., деревообр., поліграф., шкіряної, текст., швейної, харчосмакової

З. Н. Нурієв.

Б. Нушич.

Б. Ю. Нуралі. Портрет дівчини-туркменки. 1937. Державний музей образотворчих мистецтв Туркменської РСР. Ашхабад.

П. М. Нятко.

пром-сті. Виробн. іграшок, олівців. Численні ремісничі майстерні. Академія прикладної техніки, Академія образотворчого мистецтва, Вища школа педагогіки та ін. Німецький нац. музей, музеї транспорту, ремесла, іграшок. Архіт. пам'ятки 13—17 ст. Після розгрому фашизму в 2-й світовій війні в Н. відбувся судовий процес над групою головних воєнних злочинців (див. *Нюрнберзький процес*). Перші згадки про Н. належать до 1050. В Н. народився А. *Дюрер*.

НЮРНБЕ́РЗЬКИЙ ПРОЦЕ́С — судовий процес над головними нім.-фашистськими воєнними злочинцями, що відбувся 20.XI 1945—1.X 1946 в Нюрнберзі в Міжнар. Військ. Трибуналі (представлений СРСР, США, Великобританією, Францією). Підсудні звинувачувались у злочинах проти миру, воєнних злочинах і злочинах проти людяності. Трибунал засудив до страти на шибениці Г. Герінга (покінчив самогубством перед стратою), М. Бормана (заочно), І. фон Ріббентропа, В. Кейтеля, Е. Кальтенбруннера, А. Розенберга, Г. Франка, В. Фріка, Ю. Штрейхера, Ф. Заукеля, А. Йодля, А. Зейс-Інкварта (вирок було виконано 16.X 1946); Р. Гесса, В. Функа, Е. Редера — на довічне ув'язнення; Б. фон Шираха, А. Шпеєра — до 20 років, К. фон Нейрата — до 15 і К. Деніца — до 10 років ув'язнення. Підсудних Г. Шахта, Ф. фон Папена і Г. Фріче було виправдано, Р. Лей покінчив самогубством до початку процесу, Г. Круппа через хворобу не судили. Трибунал визнав злочинними орг-ціями керівний склад *Націонал-соціалістської партії* Німеччини, *гестапо*, СД (служба безпеки) та СС (охоронні загони фашист. партії). Проте не було визнано злочинними СА (штурмові загони фашист. партії), гітлерівський уряд, верх. командування та генштаб. Член трибуналу від СРСР (Р. А. Руденко) заявив про свою незгоду з рішенням трибуналу про невизнання злочинними цих орг-цій, а також щодо виправдання Г. Шахта, Ф. фон Папена і Г. Фріче. Н. п.— перший в історії міжнар. суд над воєнними злочинцями, що визнав агресію найтяжчим кримінальним злочином.

Літ.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. 1—3. М., 1965—66. *А. К. Мартиненко.*

Нюкта (Нікс). Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

НЮХ — здатність людини і тварин сприймати й розрізняти різноманітні запахи. Один з видів *хеморецепції*. Здійснюється нюховим *аналізатором*. Н. відіграє значну роль у найважливіших життєвих функціях організму (в живленні, рятуванні від ворогів, *біоорієнтації*, *спілкуванні тварин*, розмноженні тощо). Серед безхребетних тварин дуже добре розвинений Н. у комах. Ссавців залежно від рівня розвитку Н. поділяють на макросматичних — з гострим Н. (хижаки, копитні та ін.), мікросматичних — з слаборозвиненим Н. (ластоногі, примати, зокрема людина) і аносматичних — типові органи Н. відсутні (дельфіни, зубаті кити). Природними подразниками нюхових *рецепторів* є молекули пахучих речовин, які досягають *нюху органів* через ніздрі (разом з атмосферним повітрям) або через *хоани* з ротової порожнини під час *ковтання*. Гострота Н. змінюється залежно від т-ри, вологості повітря, змін стану центр. нервової системи тощо.

НЮХУ ОРГАНИ, нюхові рецептори — органи людини, усіх хребетних та багатьох безхребетних тварин, що сприймають різноманітні запахи. Осн. елементом Н. о. є нюхові клітини, які являють собою нервові клітини (*нейрони*) з 2 відростками: периферичним, що сприймає ароматичне подразнення, і центр., за допомогою якого Н. о. зв'язані з *центральною нервовою системою*, зокрема у більшості хребетних тварин і людини — з *корою великих півкуль головного мозку*. Найпростіше побудовані Н. о. безхребетних, у яких нюхові клітини розкидані по всій поверхні тіла або скупчені в групи. У риб Н. о. мають вигляд парних нюхових мішків, що сполучаються з ротовою порожниною жолобками, у дводишних ці жолобки перетворилися на канали — носові ходи (див. *Ніс*), які одним отвором відкриваються назовні, другим (хоани) — в ротову порожнину. У земноводних вже намічається поділ носових ходів на два функціонально різні відділи: нижній — дихальний і верх.— нюховий (в якому розміщені Н. о.). Ці відділи добре виявлені у плазунів, птахів і ссавців, у т. ч. людини. У наземних хребетних (за винятком птахів) у Н. о. відокремлюється т. з. *якобсонів орган*. У ссавців з добре розвиненим *нюхом* площа нюхової частини порожнини носа, вкритої *епітелієм* з нюховими рецепторами, збільшується за рахунок додаткових раковин.

С. Ф. Мануйл.

«НЯН ЗАН» («Nhân Dân» — «Народ») — щоденна газета, орган ЦК *Комуністичної партії В'єтнаму*. Засн. 11.III 1951. Видається в Ханої.

НЯРІС — назва р. *Вілії* в Лит. РСР.

НЯТКО Поліна Мусіївна [дівоче прізв.— Омельченко; н. 8 (21).X 1900, с. Карабачин, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. актриса, режисер і театральний педагог, нар. арт. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1953. В 1916—18 навчалася в *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка*, 1918—19 — в драм. студії *«Молодого театру»* (Київ), в якому почала творчу діяльність. Працювала в *«Центростудії»* (Київ, 1920—21), Київ. шостому районному театрі ім. Лесі Українки (1921—22), театрі *«Березіль»* (1923—24), театрах Одеси, Дніпропетровська, Донецька, з 1940 постійно — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Мавка, Аврелія («Лісова пісня», «Адвокат Мартіан» Лесі Українки), Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Ганна Петрівна («Не судилось» Старицького), Котька, Небаба («Кадри», «Диктатура» Микитенка), Катерина, Марія Смерека, Ага Щука («В степах України», «Макар Діброва», «Калиновий гай» Корнійчука), Діана Михайлівна («Не називаючи прізвищ» Минка), Мамаїха («Дума про Британку» Ю. Яновського), Меланія, Альошка («Єгор Буличов та інші», «На дні» М. Горького), Беатріче, Катарина («Багато галасу даремно», «Приборкання непокірної» Шекспіра), Мабель Сміт («Джіммі Хіггінс» за Сінклером) та ін. Вистави: «Лісова пісня» Лесі Українки, «Мірандоліна» Гольдоні та ін. Знялася у фільмах «Позбавлені дня» (1927), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1936), «Поема про море» (1958), «Смужка нескошених диких квітів» (1978) та ін. Концертна діяльність (з 1918). З 1921 викладала в драм. студіях при різних театрах, 1940—60 — в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Серед учнів Н.— О. *Кусенко*, А. *Роговцева*, Е. *Бистрицька*, Ю. *Тимошенко*, Ю. *Березін*. Держ. премія СРСР, 1948, 1950.

Літ.: Лабінський М. Г. Те, що не вмирає. «Український театр», 1980, № 4. *М. Г. Лабінський.*

П. М. Нятко в ролях Мавки («Лісова пісня» Лесі Українки) та Марії Смереки («Макар Діброва» О. Корнійчука).

НЬЄРЕ́РЕ (Nyerere) Джуліус Камбарадже (н. 1922, с. Бутіама, пров. Мусома) — політ. і держ. діяч Об'єднаної Республіки Танзанії. В 1952 закінчив Едінбурзький ун-т. З 1954 — президент партії Афр. нац. союз Танганьїки (ТАНУ). З 1958 обіймав ряд держ. посад. Після проголошення незалежності Танганьїки (1961) — прем'єр-міністр (до 1962). В 1962—64 — президент Танганьїки. Після об'єднання Танганьїки і Занзібару (1964) — президент Об'єднаної Республіки Танзанії. З 1977 — голова партії Чама ча Мапіндузі (революц.-демократична партія, утворена в результаті злиття ТАНУ з партією Афро-Ширазі).

«НЬЮ ЕЙДЖ» («New Age» — «Новий вік») — щотижнева газета, ЦО Нац. ради *Комуністичної партії Індії*. Засн. 4.X 1953. Видається в Делі англ. мовою.

НЬЮ-БЕ́ДФОРД — місто на Пн. Сх. США, в штаті Массачусетс. Порт на узбережжі Атлантичного ок. в зат. Баззардс. 153 тис. ж. (1975). Значна текст. і швейна пром-сть. Підприємства верстатобуд., електротех., металург. та гумової галузей. База риболовецького флоту. Н.-Б. засн. 1760.

НЬЮ-БРА́НСУЇК — провінція на Сх. Канади, на узбережжі Атлантичного ок. Пл. 72,5 тис. км². Нас. 664 тис. чол. (1976), гол. чин. франко-канадці. Адм. ц. — м. Фредеріктон. Поверхня — височина до 825 м заввишки. Покла-

ди кам. вугілля, нафти, газу й поліметалів. Річки належать до бас. р. Сент-Джон. На узбережжі зат. Фанді — припливи вис. 15—18 м (найбільші в світі). Бл. 75% території займають ліси. Провідні галузі г-ва — деревообр. і целюлозно-паперова. Розвинута гірнича пром-сть. На базі покладів міді, нікелю, свинцю, цинку й срібла в Батерсті працює комплекс гірничорудних, металург. і хім. підприємств. Нафтохім., маш.-буд. (у т. ч. суднобудівна), буд. матеріалів, взут. і харч. галузі. Гол. пром. центр і порт — Сент-Джон. С. г. має місцеве значення. Переважає землеробство. За вирощуванням насінної картоплі провінція займає провідне місце в країні. Рибальство.

НЬЮ-ГЕМПШИР — порода курей м'ясо-яєчного напряму. Виведена в США (штат Нью-Гемпшір) добором *род-айландів* за несучістю і скороспілістю. Птиця має прямокутний глибокий тулуб, міцний кістяк, листовидний гребінь. Оперення каштаново-червоне із золотистим полиском. Жива маса півнів 3,5—4 кг, курок 2,5—3 кг.

Несучість курей м'ясного типу 160—180, несучого — 220—230 яєць на рік. Маса яйця бл. 60 г. Н.-г. поширені у більшості країн Європи. В СРСР завезені 1946. На Україні курей цієї породи використовують для виведення гібридної птиці (див. *Гібрид*) та при вирощуванні *бройлерів*.

НЬЮ-ГЕ́МПШІР — штат на Пн. Сх. США, на кордоні з Канадою. На Пд. Сх. омивається водами зат. Мен Атлантичного ок. Пл. 24,2 тис. км². Нас. 849 тис. чол. (1977). Адм. ц.— м. Конкорд. Поверхня гориста, зайнята хребтами *Аппалачів* (Білі гори вис. до 1916 м). На узбережжі — приморська низовина. Багато озер. Поширені хвойні ліси. Розвинуте машинобудування (зокрема, електротех., текст. і взуттєве, а також суднобудування), деревообр., целюлозно-паперова, шкіряно-взут. і текст. галузі. Гол. пром. центр — Манчестер. У с. г. переважає тваринництво мол. напряму й птахівництво. Вирощують кормові трави, кукурудзу, картоплю. Заготівля лісу. Туризм.

НЬЮ-ДЖЕ́РСІ — штат на Сх. США. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. Площа 20,3 тис. км². Нас. 7,3 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Трентон. Більшу частину території займає заболочена Приатлантична низовина, на Пн.— передгір'я *Аппалачів*. Поширені піщані пустища. Один з найбільш урбанізованих штатів США (див. *Урбанізація*). Видобування цинкової руди та буд. матеріалів. Провідна галузь обробної пром-сті — машинобудування (у т. ч. електротех., електронне й авіаційне, а також суднобудування, виробн. пром. устаткування, складання автомобілів). Кольорова металургія. Хім., у т. ч. гумова, нафтопереробна, силікатно-керамічна, текст., швейна, трикотажна пром-сть. Гол. пром. центри — Ньюарк, Джерсі-Сіті (фактично — передмістя Нью-Йорка). С. г. приміського типу — птахівництво, городництво, мол. тваринництво. На узбережжі — курорти (головний — Атлантік-Сіті).

НЬЮ-ЙО́РК — штат на Пн. Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок., на кордоні з Канадою. Пл. (включаючи о. Лонг-Айленд) — 128,4 тис. км². Нас. 19,9 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Олбані. Більшу частину території займають відроги *Аппалачів*. На о. Лонг-Айленд, у долині р. Святого Лаврентія та в районі оз. *Онтаріо* переважає рівнинний рельєф. Гол. ріка — Гудзон. Поширені хвойні та мішані ліси. Один з економічно найрозвинутіших штатів країни. Видобувають цинк, кам. сіль, буд. матеріали, в невеликій кількості залізну руду. Провідна галузь пром-сті — обробна, зокрема маш.-буд. (електротех., радіоелектронна, авіаракетна, суднобуд., оптико-мех., приладобуд., виробн. пром. устаткування тощо). Значна поліграф. і швейна пром-сть. Металург. (у т. ч. виплавка алюмінію), нафтопереробні, хім., фарм., трикотажні, шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства. На ріках Ніагарі та Св. Лаврентія — великі ГЕС. Гол. пром. центри — Нью-Йорк, Буффало, Рочестер. С. г. приміськ. типу. Переважає мол. тваринництво. Вирощують гол. чин. кормові культури; садівництво, городництво. Осн. порти — Нью-Йорк і Буффало (на *Великих озерах*). Розвинутий туризм.

В. О. Малєєв.

НЬЮ-ЙО́РК — місто на Пн. Сх. США, в штаті Нью-Йорк. Найбільший госп., фінансовий і культур. центр країни. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. у гирлі р. Гудзону. Площа (в муніципальних межах, включаючи акваторії) 816 км². Нас. 7,42 млн. ж., з передмістями — 9,56 млн. ж. (1976, оцінка). Разом з найближчими містами Джерсі-Сіті, Ньюарком, Патерсоном, Кліфтоном та ін. в штатах Нью-Йорк та Нью-Джерсі утворює міську агломерацію Нью-Йорка заг. площею бл. 10 тис. км² з нас. понад 16 млн. чол. Поділяється на 5 районів: Мангаттан, Бруклін, Куїнс, Бронкс і Річмонд. Центр. частина міста розташована на о. Мангаттан, ін. райони і передмістя — на обох берегах та на островах дельти р. Гудзону і на о-ві Лонг-Айленд. Засн. 1626 під назвою Новий Амстердам. У 1664 захоплений англійцями і перейменований на Н.-Й. У 1785—90 Н.-Й.— тимчасова столиця США. З 60—70-х рр. 19 ст.— гол. фінанс. центр США. Тут — штаб-квартири

Нью-Йорк. Вид частини міста.

Нью-Йорк. Будинок Організації Об'єднаних Націй. Архітектори К. Рош і Дж. Дінкелу. 1975—76.

ООН та ін. міжнар. орг-цій. Н.-Й. — один з центрів робітн. руху США. Гол. галузі пром-сті — машинобудування (зокрема, електротех., радіоелектронне, авіаракетне, оптикомеханічне, автоскладання, суднобудування) і металообробка. Важливе місце (за кількістю зайнятих) посідають швейна і поліграф. галузі. Розвинуті кольорова металургія, нафтопереробна, хім. і харч. пром-сть. Виготовлення галантерейних і ювелірних виробів, обробка хутра та ін. Багато невеликих і середніх підприємств. Важка пром-сть розміщена переважно у передмістях. Н.-Й.— найголовніший у країні й один з найбільших у світі мор. порт. Вузол з-ць, автошляхів і трансатлантичних авіаліній (3 аеропорти, в т. ч. Дж. Кеннеді). Міськ. метрополітен (з 1868). У Н.-Й. зосереджені правління більшості банків, страхових компаній, пром. та ін. корпорацій країни, фондова біржа. У місті — 6 ун-тів (у т. ч. Колумбійський). Серед наук. закладів — Нью-Йоркська АН, Амер. академія мистецтв і л-ри, Академія політ. наук, Нью-Йоркська мед. академія, Бруклінський політех. ін-т, Ін-т фізики, Амер. ін-т хімії, Амер. ін-т аеронавтики і астронавтики та ін. Найбільші б-ки — Нью-Йоркська публічна, Колумбійського ун-ту, Комерційна, Амер. музею природничої історії, Нью-Йоркського істор. т-ва ООН ім. Д. Хаммаршельда та ін. Музеї: Метрополітен-му-

зей, амер. мистецтва Уїтні, сучас. мистецтва, Амер. природничої історії, амер. індіанців, міста Н.-Й. та ін. Театральні зали зосереджені переважно на одній з гол. вулиць — Бродвеї, у т. ч. «Елвін-тіетр», «Бродвей-тіетр» та ін. Лінкольнівський центр виконавчих мистецтв, у складі якого відома «Метрополітен-опера», «Філармонічний зал», репертуарний драм. театр «Вівіан Бомонт», «Нью-Йорк сіті балеї», Джульярдська школа (консерваторія), театр. б-ка і музей. Концертні зали. Бруклінська академія музики. Ботанічний сад. Центр. частина міста — о. Мангаттан має прямокутну систему планування, що склалася на поч. 19 ст. По діагоналі Мангаттан перетинається широкою магістраллю — Бродвеєм. Тут зосереджені осн. торг. й громад. споруди. Поздовжні (авеню) й поперечні (стріт) вулиці поділяють острів на великі квартали з різкими контрастами забудови і благоустрою. Скупченістю, антисанітарією відзначаються р-ни трудового населення (негритянські квартали *Гарлему*, Іст-Сайд та ін.). Діловий центр Н.-Й.— вул. Уолл-стріт у пд. частині Мангаттану з хмарочосами банків, бірж, великих підприємств тощо. Збереглися будівлі 17 — поч. 20 ст. у стилі *класицизму* (ратуша 1803—12, арх. Дж. Мангін, Дж. Мак-Комб); *неокласицизму* (Федерал-Холл, 1839—42, арх. У. Росс та ін.), неоготики (церква Трініті-черч, 1833—46, арх. Р. Апджон); еклектичні (Б-ка Моргана, 1902—05, арх. Ч. Ф. Мак-Кім та ін.). Хмарочоси: Трібюн-білдінг (1874, арх. Р. М. Хант), Мак-Гроу-Гілл-білдінг (1928—31, арх. Р. Гуд та ін.), Емпайр стейт білдінг (1930—31), Сігрем-білдінг (1956—58, арх. Л. *Міс ван дер Рое* та Ф. Джонсон), Центр міжнар. торгівлі (1971—73, арх. М. Ямасакі та ін.). Серед споруд 60—70-х рр.— Музей Соломона Р. Гуггенгейма (1956—59, арх. Ф. Л. *Райт*; іл. див. на окрем. арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), аеровокзал в аеропорту Дж. Кеннеді (1962, арх. Е. *Саарінен*), «Метрополітен-опера» (1966, арх. У. К. Гаррісон). Мости: Бруклінський (1869—83, інж. Дж. та У. Реблінги), Дж. Вашінгтона (1931, арх. К. Гілберт, інж. О. Амман) та ін. Пам'ятники: статуя Свободи (1886, скульптор Ф. Бартольді, арх. Р. М. Хант), арка Дж. Вашінгтона (1895, арх. Ч. Ф. Мак-Кім, І. Нід, С. Уайт), О. С. Пушкіну (скульптор О. Ковальов), Т. Г. Шевченку (скульптор В. Бородай), обидва — в Арров-парку, 1970.

«НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС» («New York Times» — «Нью-Йоркський час») — найбільша щоденна газета в США. Видається в Нью-Йорку. Засн. 1851. Відображає інтереси великого монополістичного капіталу. Належить до найбільш впливових і поінформованих газет США. Формально незалежна, але в основному підтримує Демократичну партію. Має закордонні видання в Парижі й Лімі (Перу). *О. В. Зайчук.*

НЬЮКА́СЛ-АПО́Н-ТАЙН —місто на Сх. Великобританії, адм. ц. графства Тайн-енд-Уїр. Порт у гирлі р. Тайн, поблизу її впадіння в Північне м. Вузол з-ць і автошляхів. 296 тис. ж. (1976). Центр *конурбації* Тайнсайд. Підприємства металург., суднобудівної, судноремонтної, електротех. пром-сті, виробн. котлів, турбін, суднових двигунів, гірничо-шахтного та ін. устаткування. Ун-т, музей науки і техніки (експонується паровоз Дж. Стефенсона), картинна галерея. Архіт. пам'ятки 11—17 ст.

НЬЮКОМ (Ньюкомб; Newcomb) Саймон (Сімон; 12.III 1835, Уолліс, Нова Шотландія, Канада — 11.VII 1909, Вашінгтон) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1869), член Лондон. королівського т-ва (з 1877), почесний член Петерб. АН (з 1896). Закінчив (1858) Гарвардський ун-т. У 1861—77 — професор Морської академії у Вашінгтоні. Осн. праці стосуються небесної механіки, астрометрії, навігаційної астрономії. Н. був талановитим популяризатором науки, він написав відомі книги «Астрономія в загальнозрозумілому викладі» (рос. видання 1896), «Астрономія для всіх» (рос. видання 1905).

НЬЮ-МЕ́КСІКО — штат на Пд. Зх. США, на кордоні з Мексікою. Площа 315 тис. км². Нас. 1,2 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Санта-Фе. Рельєф гористий (*Скелясті гори*, плато Колорадо й Льяно-Естакадо). Гол. річка — *Ріо-Гранде*. *Савана* й степова рослинність, у горах — соснові ліси. Розвинута гірничодобувна пром-сть: видобувають уранову руду, калійні солі, нафту, природний газ, мідь, цинк, поліметали. Провідні галузі обробної пром-сті — кольорова металургія, атомна. Підприємства харч. пром-сті. Гол. пром. центр — Альбукерке. Основа с. г.— пасовищне тваринництво (велика рогата худоба, вівці). На зрошуваних землях вирощують кормові трави, бавовник, сорго, пшеницю, овочі. Розвинутий туризм.

НЬЮПОРТ — місто на Пд. Зх. Великобританії, в графстві Гуент, в Уельсі. Значний порт на р. Аск, поблизу її впадіння в естуарій р. Северн, вузол з-ць. 134 тис. ж. (1976). Розвинуті металургія (сталеливарна, мідеплавильна та ін. галузі) і машинобудування (у т. ч. суднобудування та судноремонт). Виробництво гуми, шкіри, азбесту.

НЬЮТОН (Newton) Ісаак (4.I 1643, Вулсторп — 31.III 1727, Лондон; похований у Вестмінстер. абатстві) — англ. вчений, один з основоположників сучас. природознавства, член Лондон. королів. т-ва (з 1672) і його президент (з 1703). Закінчив Кембрідж. ун-т (1665), в якому 1669—1701 очолював фізико-матем. кафедру; з 1695 — доглядач, з 1699 — директор Монетного двору. В 1705 за наук. заслуги одержав титул лорда. Питання природознавства, які розробляв Н., були тісно пов'язані з наук. проблематикою його часу. Дослідження з оптики він розпочав ще в студентські роки пошуком способів усунення вад оптичних приладів. У 1666 за допомогою тригранної скляної призми розклав біле світло на окремі кольорові складові і довів, що *дисперсія світла* спричинює спотворення зображень у лінзових оптичних системах — *хроматичну аберацію*. Намагаючись позбутися цієї аберації, сконструював (1668) телескоп-рефлектор, у якому замість лінзи використав угнуте сферичне дзеркало (т. з. телескоп Ньютона). Вивчаючи кольори тонких плівок, відкрив (1675) інтерференційні смуги у вигляді кілець (див. *Ньютона кільця*) і висловив припущення про періодичність світлового процесу. Результати оптичних досліджень Н. опублікував у фундаментальній праці «Оптика» (1704). Більшість наук. праць Н. були опубліковані через багато років після написання їх, а деякі вийшли в світ вже після смерті автора. Причиною цього була висока вимогливість Н. щодо своїх висновків, а також бажання уникнути дискусій, що відволікали його від наук. досліджень. Питання природознавства, які вивчав Н., вимагали розробки принципово нових матем. методів. Виходячи з потреб механіки Н. розробив (незалежно від Г. *Лейбніца*) *диференціальне числення* та *інтегральне числення*, які в його термінології одержали назву методу флюксій. Осн. ідеї методу склалися 1665—66 під впливом праць учителя Н. в Кембріджському ун-ті І. Барроу (1630—77), праць Б. *Кавальєрі*, П. *Ферма*, Дж. *Валліса*; найповніший виклад методу Н. зробив у творі «Метод флюксій...» (1670—71, опубл. 1736). Велике значення мали також праці Н. з алгебри (див., зокрема, *Ньютона біном*, *Ньютона метод*), інтерполяції і геометрії. Вершиною наук. діяльності Н. є твір «Математичні начала натуральної філософії» (1687). В «Началах» Н., узагальнивши дослідження Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, Р. *Декарта*, Х. *Гюйгенса*, Р. *Гука*, Е. *Галлея* та свої власні, створив стрункy систему земної й небесної механіки, яка лягла в основу всієї класичної фізики. Тут Н. дав поняття маси, кількості руху, інерції, сили, прискорення, доцентрової сили; сформулював 3 осн. закони руху (див. *Ньютона закони механіки*), а також закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*), на основі якого розробив теорію руху небесних тіл. Н. показав, що із закону всесвітнього тяжіння випливають *Кеплера закони* і найважливіші відхилення від них. У «Началах» Н. розглянув також рух тіл у суцільному середовищі (газі, рідині), швидкість поширення звуку в пружних середовищах, приділив велику увагу законові мех. подібності.

Визначальним у поглядах Н. на природу був *стихійний матеріалізм*. Як вчений-природознавець, він визнавав об'єктивне існування матерії, простору і часу, об'єктивність законів природи та їх принципову пізнаванність. Проте, виходячи з метафізичних позицій, Н. не зміг пояснити причину виникнення руху і зводив її до акту «божественного першопоштовху». Т. ч., його матеріалізм набував форми *деїзму*. Основоположники марксистської філософії, підкреслюючи історичну обмеженість його світогляду, високо оцінювали роль Н. в розвитку науки, його вплив на характер наук. і філос. уявлень цілої епохи.

Літ.: Вавилов С. И. Исаак Ньютон. М., 1961; Кордун Г. Г. Історія фізики. К., 1980.

НЬЮТОН, Н, N — одиниця сили й ваги в *Міжнародній системі одиниць* (СІ); дорівнює силі, яка надає тілу масою 1 кг прискорення 1 м/с² у напрямі дії сили. Названо за ім'ям І. *Ньютона*.

НЬЮТОНА БІНОМ — формула для обчислення будь-якого цілого додатного степеня бінома (двочлена) через степені його доданків. Має вигляд: $(a + b)^n = a^n + C_n^1 a^{n-1} b + C_n^2 a^{n-2} b^2 + \ldots + C_n^k a^{n-k} b^k + \ldots + b^n$, де a і b — будь-які числа, C_n^k — *коефіцієнт* $(k + 1)$-го члена розкладу, що дорівнює числу комбінацій з n елементів по k (див. *Комбінаторний аналіз*). Коеф. розкладу (біноміальні коефіцієнти) мають багато цікавих властивостей; напр., біноміальні коеф., рівновіддалені від кінців, є однаковими; сума всіх біноміальних коеф. дорівнює 2^n. Формула Н. б. для цілого додатного показника була відома задовго до І. *Ньютона*; проте він 1676 вказав можливість поширення її на дробові й від'ємні показники степеня. Н. б. узагальнено й на випадок довільного дійсного чи комплексного показника; при цьому права частина є нескінченним *рядом*, який збігається при $|a| > |b|$. Н. б. використовують у багатьох розділах математики.

НЬЮТОНА ЗАКОН ТЯЖІННЯ, закон всесвітнього тяжіння — універсальний закон природи. Відкрив І. *Ньютон*. За Н. з. т. дві матеріальні частинки взаємно притягуються з силою F, яка прямо пропорційна їхнім масам m_1 і m_2 і обернено пропорційна квадрату віддалі r між ними:

$$F = \gamma (m_1 m_2)/r^2, \qquad (1)$$

де γ — *гравітаційна стала*; сила F напрямлена вздовж прямої, що з'єднує ці частинки. Під матеріальними частинками тут мають на увазі тіла, розміри яких набагато менші за віддалі між ними, тобто *матеріальні точки*. Силу притягання (тяжіння) між реальними тілами (з урахуванням їхніх розмірів, форм і густини) можна визначити, знайшовши геом. суму сил взаємодії між парами окремих малих частинок, на які уявно розбиваються ці тіла. З цього випливає, що силу взаємного притягання між двома кулями (однорідними або з сферичним розподілом густини речовини) можна знайти за формулою (1), коли за r взяти віддаль між центрами куль.

НЬЮТОНА ЗАКОНИ МЕХАНІКИ — три осн. закони класичної *механіки*. Сформулював І. *Ньютон* (1687), узагальнивши численні спостереження, досліди і теор. дослідження Г. *Галілея*, Х. *Гюйгенса*, Р. *Гука* та свої власні. Перший закон (закон інерції): «Усяке тіло продовжує вдержуватися у своєму стані спокою або прямолінійного і рівномірного руху, поки й оскільки воно не змушується прикладеними силами змінювати цей стан». Другий закон: «Зміна кількості руху пропорційна прикладеній рушійній силі і відбувається в напрямі тієї прямої, по якій ця сила діє». Третій закон: «Дії завжди відповідає рівна їй і протилежно напрямлена протидія, тобто дії двох тіл одного на одне завжди рівні і напрямлені по одній прямій у протилежні сторони». За сучас. уявленнями і термінологією в першому і другому Н. з. м. під тілом треба розуміти *матеріальну точку*, а під рухом — рух в *інерціальній системі відліку*. Матем. вираз другого закону має вигляд: $\frac{d(mv)}{dt} = F$ або $ma = F$, де m — маса точки, v і a — її швидкість і прискорення, t — час, F — діюча сила. Н. з. м. справджуються для макротіл, що рухаються з швидкостями, які набагато менші за *швидкість світла* у вакуумі. Рух мікрочастинок описується *квантовою механікою*, а рух тіл з швидкостями, близькими до швидкості світла,— механікою Ейнштейна (див. *Відносності теорія*).

НЬЮТОНА КІЛЬЦЯ — інтерференційна картина, яка виникає в тонкому повітряному проміжку між сферичною поверхнею плосковипуклої лінзи та плоскою поверхнею скляної пластинки (мал. 1; див. *Інтерференція світла*). Відкрив 1675 І. *Ньютон*. У відбитому *монохроматичному світлі* Н. к. являють собою систему світлих і темних смуг (кілець), що чергуються, в центрі картини — темна пляма (мал. 2). У прохідному світлі спостерігається доповняльна картина — центральна пляма світла. Радіуси світлих r_c і темних $r_т$ кілець визначаються за формулами: $r_c = \sqrt{(2m - 1)R(\lambda/2)}$ і $r_т = \sqrt{mR\lambda}$,

І. Ньютон.

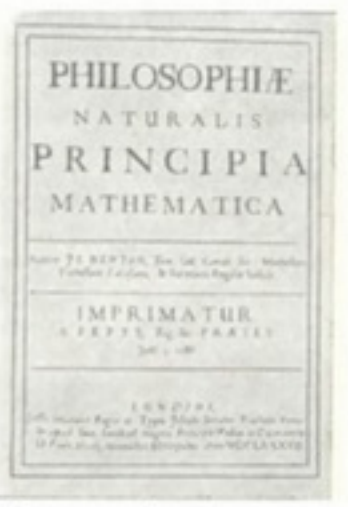

Титульний лист першого видання праці **І. Ньютона** «Математичні начала натуральної філософії».

Мал. 1. Схема оптичної системи для одержання **Ньютона кілець.**

Мал. 2. **Ньютона кільця** у відбитому світлі.

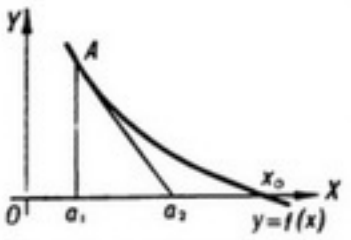

Ньютона метод. Знаходження кореня x_0 рівняння $f(x) = 0$.

де m — номер кільця, рахуючи з центральної (нульової) плями, R — радіус кривини лінзи, λ — довжина світлової хвилі. В білому світлі, внаслідок залежності радіусів Н. к. від довжини хвилі, інтерференційна картина являє собою систему кольорових кілець зі значним накладанням одних кольорів на інші. Правильна форма Н. к. спотворюється при навіть незначних дефектах у обробці опуклої поверхні лінзи і верхньої поверхні пластинки. Тому спостерігання форми кілець є зручним методом контролю якості шліфування пластинок і лінз, а також близькості поверхонь лінз до сферичної форми.

НЬЮТОНА МЕ́ТОД, метод дотичних — один з наближених методів знаходження *кореня* x_0 рівняння $f(x) = 0$. Полягає в тому, що за «першим» (вихідним) наближенням $x = a_1$ знаходять друге (точніше), проводячи дотичну до графіка $y = f(x)$ в точці $A(a_1, f(a_1))$ до її перетину з віссю OX (мал.); точка перетину $x = a_2 = a_1 - f(a_1)/f'(a_1)$ береться за нове наближення кореня. Повторюючи процес, одержують дедалі точніші наближення кореня x_0 за умови, що похідна $f'(x)$ монотонна і зберігає знак на *сегменті*, який містить x_0. *Похибка* $\varepsilon_2 = x_0 - a_2$ нового значення пов'язана зі старою похибкою $\varepsilon_1 = x_0 - a_1$ формулою $\varepsilon_2 = -\varepsilon_1^2 f''(\xi)/f'(a_1)$, де ξ лежить між x_0 і a_1. Метод розробив 1669 І. *Ньютон*. Дальший розвиток ідеї Ньютона привів до створення ефективного методу знаходження розв'язків операторних рівнянь.

НЬЮ́ТОНА МЕХА́НІКА — механіка, в основі якої лежать *Ньютона закони механіки*; те саме, що й *механіка класична*.

НЬЮФА́УНДЛЕНД — острів в Атлантичному ок., біля сх. берегів Пн. Америки. Тер. Канади. Пл. 111 тис. км². Поверхня погорбована (вис. до 814 м). Клімат помірний. Опадів 750—1500 мм на рік. Багато озер і боліт. Масиви лісу з цінними породами (біла й чорна ялини, бальзамічна ялиця тощо). Родовища заліз., мідних, цинкових руд. Гол. місто — Сент-Джонс.

НЬЮФА́УНДЛЕНД — провінція на Сх. Канади. Розташований на о. Ньюфаундленд і в пн.-сх. частині п-ова *Лабрадор*. Омивається водами Атлантичного ок. Площа 404,6 тис. км². Нас. 549 тис. чол. (1976). Адм. ц.— м. Сент-Джонс. Поверхня Н. погорбована (вис. 200—300 м). Багато річок і озер. Значні площі під хвойними лісами. Видобувають залізну руду, свинець, цинк, мідь, плавиковий шпат. Провідні галузі пром-сті — целюлозно-паперова й рибопереробна. Нафтохімія та машинобудування (гол. чин. транспортне). Осн. пром. центр і мор. порт — Сент-Джонс. С. г. приміськ. типу. Розвинуте рибальство.

НЬЯМВЕ́ЗІ, ваньямвезі — найчисленніший народ Танзанії, який живе на території між озерами Вікторія і Руква. Чисельність — 3,7 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовами кіньямвезі (ньямвезі) сх. групи мов *банту*. Більшість Н.— мусульмани-суніти, решта — християни. Осн. заняття — землеробство.

НЬЯРУА́НДА, баньяруанда — народ, який населяє *Руанду*. Живуть також у Конго та Уганді. Заг. чисельність — 8390 тис. чол. (1977, оцінка). Мова Н.— уруньяруанда, належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов. За походженням, мовою і культурою Н. близькі до *рунді*. Більшість Н. зберігає місц. традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство, скотарство.

НЬЯ́СА — озеро на Сх. Африки, в межах Мозамбіку, Танзанії, а також Республіки Малаві (де має назву Малаві). Лежить у западині на вис. 472 м над р. м. Пл. 30,8 тис. км². Глиб. до 706 м (у пн. частині). Береги переважно високі, скелясті. Район активного вулканізму, часто бувають шторми. В озеро впадає кілька невеликих річок, витікає р. Шіре (прит. Замбезі). Бл. 230 видів риби, є крокодили, бегемоти, гніздуються водоплавні птахи. Відкрите на поч. 17 ст. португальцями, першу карту склав 1861 англ. дослідник Д. *Лівінгстон*.

НЬЯ́Я (санскр.— правило міркування, логічний висновок, логіка) — філософська школа в Індії, засновником якої вважають давньоінд. філософа Готаму. Представники старод. Н. додержувались переважно матеріалістичних поглядів. Осн. увагу вони зосереджували на проблемах *пізнання теорії* і *логіки*. Визнавали чотири джерела пізнання: чуттєве *сприймання*, свідчення авторитету, *аналогію* та *умовивід*. У системі логіки Н. значний інтерес становить розвиток вчення про *силогізми*. За середньовіччя вчення Н. тлумачилося в дусі ідеалізму. Його прихильники обстоювали ідею існування бога, безсмертя душі.

О — вісімнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення — трохи видозмінена буква, що походить з грецької. В сучасній укр. літ. мові цією буквою позначають лабіалізований голосний звук заднього ряду середнього підняття (око, вогонь). Ненаголошений голосний «о» в позиції перед складом з наголошеним «у» вимовляється близько до «у» (ко^{у}жу́х, зо^{у}зу́ля).

«О ВОСПИТА́НИИ ЧАД» — один із перших друкованих посібників з виховання дітей у сім'ї. Перші 200 прим. книги надруковано у *Львівській братській друкарні* 1609. Осн. його частину становить церк.-слов'ян. переклад повчань «отців церкви», насамперед Іоанна Златоустого. На думку деяких дослідників, упорядником «О в. ч.» був І. *Борецький* — ректор *Львівської братської школи*, який підібрав цитати, що відповідали його власним поглядам на виховання. Хоча посібник і має реліг. характер, в ньому виявляються гуманістичні ідеї, підкреслюється важливість виховання й навчання в житті людини. Упорядник піддає сумніву вчення церкви про визначення долі людини наперед. Радить батькам віддавати дітей у науку, оскільки наука — джерело всього доброго. Вважає, що виховання треба починати з раннього віку, що навички, прищеплені з дитинства, визначають поведінку людини протягом усього життя. Плоди доброго виховання, які передаються з покоління в покоління, вплинуть на моральність народу, його характер. Книга збереглася в двох примірниках: у Львів. музеї укр. мистецтва й у Софійській нар. бібліотеці (Болгарія).

Літ.: Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький. Львів, 1963; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. К., 1968.

О. І. Пенішкевич.

О́АЗИС (грец. Ὄασις — назва одного з давньоєгип. міст, оточеного пустелею) — ділянка деревної, а також чагарникової і трав'янистої рослинності в пустелі чи напівпустелі. Існування О. зумовлене більш інтенсивним, порівняно з прилеглими районами, зволоженням (природним чи штучним). Площа О. від кількох десятків гектарів до десятків тисяч квадратних кілометрів (напр., частини *Ферганської долини* в Середній Азії, долина р. Нілу). Як правило, густо заселені. Розвинуте інтенсивне землеробство. О. наз. також звільнені від льоду ділянки в Антарктиді.

ОАПЕК — див. *Організація арабських країн — експортерів нафти*.

ОАС (франц. OAS; Organisation armée secrète — таємна збройна організація) — ультра-колоніалістське угруповання військ.-фашистського типу у Франції. Утворено в березні 1961 в період боротьби алж. народу за незалежність. Гол. метою ОАС було збереження колоніального панування Франції над Алжіром, встановлення військ.-фашист. диктатури у Франції. Діючи в обох країнах, ОАС проводила масовий терор серед мирного араб. населення, організувала замахи на президента Франції Ш. де *Голля*, вчиняла численні терористичні акти проти громад. діячів і діячів культури, прихильників миру в Алжірі. Після завоювання Алжіром незалежності (березень 1962) ОАС, втративши мету свого існування і масову базу, перетворилася на групу карних злочинців. Під тиском демократичних сил Франції на червень 1962 ОАС було знешкоджено.

М. І. Маймескул.

ОБ — ріка в Зх. Сибіру, одна з найбільших в СРСР. Утворюється злиттям Бії, яка витікає з Телецького оз., та Катуні, що бере початок на Алтаї з льодовика на схилах г. Бєлухи. Впадає в Обську губу Карського м. Довж. 3650 км,

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ *О*
Давньо-єгипетська	
Сінайська	
Фінікійська	
Давньо-грецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

площа бас. 2990 тис. км². За гідрографічними умовами О. поділяють на три частини — верхню, середню та нижню. Верхня О. (від місця злиття Бії й Катуні до гирла Томі) тече погорбованою рівниною серед крутих берегів. Шир. долини 5—10 км, глиб. від 1,5 до 5 м. Русло розчленоване на численні протоки. В місцях перетину відрогів Салаїрського кряжа — перекати. Нижче Каменя-на-Обі О. виходить на *Західно-Сибірську рівнину*. Долина розширюється до 20 км. Вище м. Новосибірська в результаті спорудження ГЕС створено Новосибірське водосховище. В серед. течії (до гирла Іртиша) О. тече заболоченою тайговою рівниною. Шир. долини до 30—50 км, у заплаві багато озер і стариць. Русло О. утворює рукави, з'єднані численними протоками. Після впадіння *Іртиша* О. стає потужною рікою з широкою (до 50—60 км) долиною (глиб. русла досягає 4—8 м). У районі с. Перегребного О. ділиться на Велику О. (правий рукав) і Малу О. (лівий), які вище Салехарда зливаються в один потік завширшки до 20 км. У гирлі О. утворює дельту з гол. рукавами — Хаманельська О. (лівий) і Надимська О. (правий). О. приймає багато приток (Чумиш, Іня, Том, Чулим, Кеть, Тим, Вах, Казим — праві; Чариш, Васюган, Іртиш, Пн. Сосьва — ліві). Живлення ріки мішане, з переважанням снігового. Рівень води під час водопілля піднімається до 5 м у верхів'ї, у середній та нижній течії — до 10 м. Середньорічні витрати води від 1470 м³/с біля Барнаула до 12 300 м³/с біля Салехарда (макс. відповідно від 9690 до 42800 м³/с). Пересічний річний стік становить бл. 400 км³. Замерзає О. у жовтні — листопаді, скресає у верхів'ї в квітні, у пониззі — в травні — червні. О.— осн. водотранспортна магістраль Зх. Сибіру. Значення бас. О. зростає в зв'язку з освоєнням природних ресурсів цього району — нафти, газу (див. *Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), бурого вугілля, торфу, лісових ресурсів. О. судноплавна на всьому протязі. Має великі запаси гідроенергії (збудовано Новосибірську ГЕС, на Іртиші — Бухтарминську та Усть-Каменогорську ГЕС). Рибальство розвинуте переважно у нижній течії. Пром. значення мають осетер, стерлядь, нельма, муксун, сиг, пелядь, а також щука, окунь, налим, карась тощо. Води бас. О. використовують для водопостачання й зрошування (канали Іртиш — Караганда, Кулундинський та ін.). Гол. міста і пристані: Барнаул, Каменьна-Обі, Новосибірськ, Колпашево, Нижнєвартовськ, Сургут, Салехард.

Г. В. Бачурін.

Ріка Об.

ОБАЛЬ Петро Павлович [н. 7 (19). IV 1900, с. Ободівка, тепер у складі с. Лозівка Підволочиського р-ну Терноп. обл.] — укр. радянський живописець і графік. У 1920—26 навчався в краків. АМ у Т. Аксентовича й В. Яроцького. Після навчання повернувся на Україну. Твори: живописні — «Автопортрет» (1926), «Золоте Поділля» (1931), «Портрет дружини» (1932), «Лемківські ниви» (1940), «Жертви війни» (1945), «Карпатські верби» (1958); графічні — «На базар» (1926), «Безробітні» (1933), «Кам'яр» (1935), «Знайомство з Карпатами» (1964), «Квітень» (1966). Картини О. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. В 1925—56 викладав малювання в серед. навч. закладах.

ОББИВА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, якою очищають зерна пшениці й жита від пилу і бруду, частково видаляють з них зародок, відокремлюють плодові оболонки, лущать зерна вівса та ячменю; один із засобів борошномельного, комбікормового і *круп'яного виробництва*. Робочим органом О. м. є обертовий барабан з поздовжніми або радіальними штабками (бичами), що рухається всередині циліндричного корпусу, притискаючи зерна до його внутр. поверхні — сталевої або з *абразивних матеріалів*.

ОБВА́Л — раптове обрушення гірських порід і переміщення їх униз по схилу від діяння сили тяжіння. Відбуваються О. внаслідок ослаблення цільності (зв'язності) порід в результаті *вивітрювання*, діяльності поверхневих і підземних вод, *землетрусів*, неправильного проведення земляних робіт при буд-ві споруд тощо. Найчастіше О. трапляються на крутих схилах гір, берегах морів і річок. У результаті великих О. у долинах річок іноді утворюються озера (Ріца на Кавказі, Сарезьке на Памірі та ін.). Вивчення і прогноз О. мають велике значення для буд-ва в районах, де вони можливі.

ОБВАЛКУВА́ННЯ ЗЯ́БУ — див. *Валкування грунту*.

ОБВАЛУВА́ННЯ — обнесення земляними валами (*дамбами*) території для захисту її від затоплення повеневими чи зливовими водами або для *затримання талих вод* на певній площі. О. застосовують також, щоб запобігти заболочуванню водами поверхневого стоку, при *осушенні земель* і *гідромеханізації*.

ОБВИНУВА́ЛЬНИЙ ВИ́СНОВОК — у рад. кримінальному процесі акт, у якому слідчим чи органом дізнання підводяться підсумки *попереднього розслідування* по справі. О. в. є актом, на підставі якого *обвинузачений* підлягає *відданню до суду*, і водночас однією з гарантій *права обвинуваченого на захист*. Копія О. в. повинна бути вручена обвинуваченому не менш як за три доби до слухання справи в суді (ст. 254 КПК УРСР). О. в. встановлює межі *судового розгляду справи*, оскільки суд розглядає конкретну справу тільки в межах пред'явленого обвинувачення і щодо тих обвинувачених, яких згідно з О. в. віддано до суду. Відповідно до ст. 223 КПК УРСР О. в. складається з описової і резолютивної частин. В описовій викладається суть справи і всі її обставини так, як їх встановлено слідством; систематизуються докази, які підтверджують наявність злочину і *вину* обвинуваченого. В резолютивній частині коротко викладаються суть пред'явленого обвинувачення і юрид. кваліфікація дій обвинуваченого із зазначенням статей КК УРСР, що передбачають скоєний злочин. До О. в. додаються: список осіб, що підлягають виклику в судове засідання, довідки про речові докази тощо. О. в. підлягає затвердженню прокурором (ст. 229 КПК УРСР).

М. І. Бажанов.

ОБВИНУВА́Ч — у праві особа, що підтримує *обвинувачення* в суді під час розгляду кримінальної справи. За рад. законодавством (в УРСР—п. 9 ст. 39 КПК УРСР) здійснення обвинувачення покладено на *прокурора*, який підтримує в суді держ. обвинувачення, на *громадських обвинувачів*, а також на потерпілих у справах *приватного обвинувачення*, які порушуються лише за скаргами потерпілих (про наклеп, образу тощо).

ОБВИНУВА́ЧЕНИЙ — за рад. правом особа, що у встановленому законом порядку притягнена до *відповідальності кримінальної*. За рад. законодавством (в УРСР — ст. 5, 43 гл. 12 КПК УРСР) ніхто не може бути притягнений як О. інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Конституція СРСР (ст. 158), конституції союзних (в УРСР — ст. 156 Конституції УРСР) і авт. республік визнають *право обвинуваченого на захист*. Для його здійснення кримінально-процесуальне законодавство (ст. 21 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік) надає О. широкі права. Підставами пред'явлення особі обвинувачення є наявність достатніх *доказів*, що вказують на вчинення саме нею *злочину*. О. має право знати, в чому його обвинувачують; давати пояснення щодо пред'явленого йому *обвинувачення*; подавати докази; заявляти будь-які клопотання, що мають значення для встановлення істини в справі (напр., про проведення експертизи, допит свідків, витребування документів); заявляти відвід слідчому чи особі, яка провадить дізнання, прокуророві, експертові і перекладачеві; знайомитися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства тощо. Для реального здійснення цих прав органи *попереднього розслідування* зобов'язані роз'яснити їх О., пред'явити списки експертів, питання, що їм поставлено, та ін. Для подання О. необхідної правової допомоги закон допускає участь захисника з моменту оголошення О. про закінчення слідства в його справі. Захисник О. має право робити виписки з матеріалів справи, мати по-

«О воспитании чад». Обкладинка і одна з сторінок книжки.

П. П. Обаль. Річка Стрий. 1973.

бачення з О., подавати докази, оскаржувати дії та рішення слідчого і прокурора тощо. Закон забороняє домагатися показань О. шляхом насильства, погроз та ін. незаконних заходів (ст. 175 КК УРСР, ч. 3 ст. 22 КПК УРСР). Пред'явлення обвинувачення неповнолітньому та ін. особам, що не мають змоги повною мірою здійснювати свої процесуальні права, допит їх та ін. слідчі дії обов'язково здійснюються за участю захисника, *законних представників* О. Після *віддання до суду* О. стає *підсудним*. *Р. І. Гричук.*

ОБВИНУВА́ЧЕННЯ — 1) В рад. *кримінальному судочинстві* діяльність (функція) уповноважених законом органів або осіб, зміст якої полягає в доведенні *вини* особи, притягненої до кримінальної відповідальності. Держ. О. здійснює прокурор (див. *Державний обвинувач*), громад. О.— *громадський обвинувач*. У справах т. з. *приватного обвинувачення* О. підтримує потерпілий особисто або через свого представника. Завданням О. є забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жодний невинний не був притягнений до кримінальної відповідальності і засуджений. 2) Зміст тверджень обвинувача про винність особи, сформульованих, зокрема, в мотивованій постанові органів розслідування про притягнення особи як *обвинуваченого*, чи в постанові судді про віддання обвинуваченого до суду, в промові держ. чи громад. обвинувача під час судових дебатів.

Обвійник грецький. Квітуча гілка.

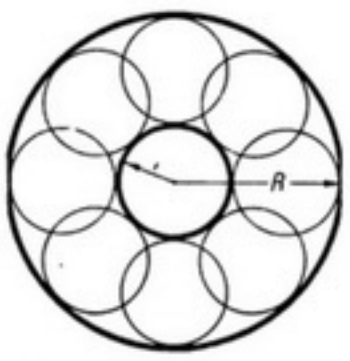

Обгортка сім'ї кіл однакового радіуса, центри яких розміщені на одному колі.

ОБВІ́ЙНИК (Periploca) — рід кущових витких рослин родини *ластівневих*. Листки цілісні, супротивні. Квітки п'ятичленні. Плід — листянка. 10—15 видів, поширених у Середземномор'ї, в тропічній Африці, в помірних і субтропічних областях Азії. В СРСР — 1 вид: О. грецький (P. graeca) — ліана до 12 м заввишки, листки еліптичні; квітки зеленувато-бурі, великі, в цимозних суцвіттях. Кора містить алкалоїди і глікозид периплоцин. Культивують як декоративну рослину на Пд. Серед. Азії і в Молдавії.

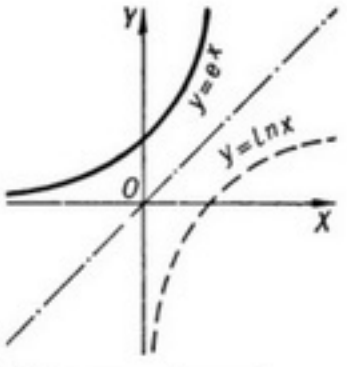

Обернена функція. Графіки взаємно обернених функцій $y = e^x$ і $y = \ln x$.

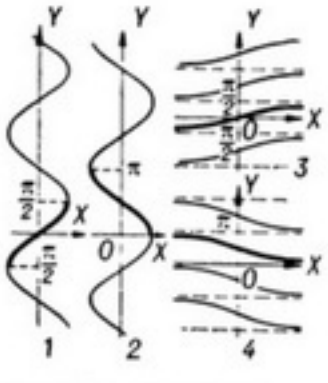

Графіки **обернених тригонометричних функцій:**
1) $y =$ Arcsin x;
2) $y =$ Arccos x;
3) $y =$ Arctg x;
4) $y =$ Arc ctg x.

ОБВО́ДИ СУДНА́ — обриси зовнішньої поверхні корпусу судна. Форма обводів багато де в чому зумовлює експлуатаційні та *мореxідні якості* судна, його зовнішній вигляд. Розрізняють О. с. гострі та тупі. Найвигіднішу форму обводів обирають, випробовуючи моделі суден у спец. басейнах.

ОБВО́ДНЕННЯ — комплекс гідротехнічних заходів, проведення яких забезпечує подачу води до безводних чи маловодних районів для водопостачання населених пунктів, ферм, пасовищ, задоволення ін. господарсько-побутових і виробничих потреб у воді. О. здійснюють насамперед на базі місцевих водних ресурсів, будуючи *водосховища*, необхідні *водозабірні споруди*. Якщо ж місцеві водні ресурси недостатні, воду подають водопровідними і *зрошувальними каналами* із джерел, розміщених за межами території О. У цих випадках О. здійснюють у комплексі зі *зрошенням*. На Україні для зрошення і О. споруджено ряд водопровідних *каналів*, зрошувальних каналів, *зрошувальних систем*, *Інгулецьку зрошувально-обводнювальну систему* та ін. Див. також *Водне господарство*.

Літ. див. до статей *Зрошення* та *Водне господарство*.

В. М. Долинська.

ОБГОРТА́ННЯ — водолікувальна процедура. О. полягає в тому, що роздягненого хворого обгортають змоченим водою (т-ра 25—30° С) простиралом, а поверх нього — теплою ковдрою. Тривалість О.— 10—60 хв. Призначається як жарознижуючий і збуджуючий засіб при *інфекційних хворобах* (короткочасні О.), як *заспокійливий засіб* при перезбудженні нервової системи, зокрема при *безсонні* (О. серед. тривалості), та як *потогінний засіб* (тривалі обгортання).

ОБГО́РТКА (обвідна) сім'ї ліній на площині — лінія, яка в кожній своїй точці дотикається до якоїсь лінії цієї сім'ї, причому кожна її дуга дотикається до нескінченної множини цих ліній. Напр., два концентричні *кола* з радіусами R і r є О. сім'ї всіх розташованих між ними кіл з радіусами $(R - r)/2$ (мал.); еволюта (див. *Еволюта і евольвента*) є О. сім'ї всіх *нормалей* евольвенти. Якщо $f(x, y, \lambda) = 0$ — рівняння сім'ї ліній на площині, то для одержання рівняння О. потрібно виключити параметр λ із системи $f(x, y, \lambda) = 0$, $f'_\lambda(x, y, \lambda) = 0$. Аналогічно визначається О. сім'ї поверхонь у просторі. Поняття О. застосовується як у геометрії, так і в деяких питаннях матем. аналізу, теор. фізики тощо.

ОБДАРО́ВАНІСТЬ — індивідуальна потенціальна своєрідність *задатків* людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності. Матеріал. основою природних її можливостей є особливості будови та функціональні властивості мозку й окремих його *аналізаторів*. Необхідні для розвитку О., природні задатки самі по собі не визначають її. О. розвивається в процесі засвоєння індивідом духовних та ін. надбань людства, його творчої діяльності.

Розрізняють О. технічну, наукову, зокрема математичну, музичну, поетичну, художню, артистичну та ін. Високий ступінь спеціальної О. наз. *талантом*. Говорять також про загальну О., маючи на увазі особливості людей, що виявляють здібності до різних галузей діяльності. Видатні люди часто відзначались різносторонньою О. (Леонардо да Вінчі, А. Дюрер, М. Ломоносов, Г. Сковорода, Т. Шевченко та ін.). Антинаукові є фаталістичні погляди на О. як на властивість, що нібито випадає на долю тільки деяких, «обраних» індивідів. Соціалістичне суспільство всемірно сприяє виявленню і розвитку О., надає кожному громадянину всі можливості для всебічного розвитку в різних галузях діяльності.

Літ.: Лейтес Н. С. Об умственной одаренности. М., 1960; Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961; Ковалёв А. Г. Психология личности. М., 1965; Костюк Г. С. Психологія. К., 1968.

Г. С. Костюк.

ОБДО́РСЬК — колишня (до 1933) назва м. *Салехарда*.

ОБЕЗЗЕМЕ́ЛЮВАННЯ СЕЛЯ́Н — відокремлення селян, безпосередніх виробників, від землі як основного засобу їхньої праці. Масове О. с. почалося в період розкладу *феодалізму*, було одним з методів *первісного нагромадження капіталу*. В Англії відбувалося у формі насильницького привласнювання сел. землі лендлордами (див. *Огороджування*). В Росії, в т. ч. на Україні, в результаті *селянської реформи 1861* поміщики відрізали в своє володіння майже 1/5 сел. землі. Розвиток капіталізму в с. г. посилював О. с., поглиблював розшарування *селянства* і перетворював мільйони селян на безземельних, найманих робітників (див. *Найману працю*).

ОБЕЛІ́СК (грец. *ὀβελίσκος*, букв. — невеликий рожен) — гранчастий кам'яний стовп, що звужується догори і має пірамідальне завершення. О. були поширені в Старод. Єгипті як пам'ятники. З Єгипту багато О. вивезено до Старод. Риму, пізніше у міста Європи й Америки. В Росії О. споруджуються з 18 ст. Звичайно вони являють собою пам'ятники військової слави: Румянцевський О. у Ленінграді (1799), пам'ятник Невідомому солдату в Києві (1957), обеліск Солдатської Слави в Полтаві (1969) та інші.

ОБЕ́Р (Auber) Даніель Франсуа Еспрі (29.I 1782, Кан — 12.V 1871, Париж) — франц. композитор і муз. діяч. Член Ін-ту Франції (з 1829). Навчався у *Л. Керубіні*. В 1842—71 — директор Паризької консерваторії, з 1857 також придворний капельмейстер. О.— один з майстрів т. з. великої опери. Найвідоміша — «Німа з Портічі» («Фенелла», 1828); її тема — повстання неаполітанських рибалок проти ісп. панування в Італії в 17 ст. О.— майстер франц. комічної опери («Фра-Дьяволо», 1830; «Бронзовий кінь», 1835, «Чорне доміно», 1837). Більшість опер О. написав на лібретто Е. *Скріба*.

Л. Б. Архімович.

ОБЕ́РНЕНА ФУ́НКЦІЯ до даної функції $y = f(x)$ — *функція* $x = \varphi(y)$, яка задається тим же законом відповідності (у випадку, коли відповідність є взаємно однозначною) між змінними x і y, що й дана функція $f(x)$, але в оберненому порядку: $y \to x = \varphi(y)$. Напр., $x = \ln y$ є О. ф. для $y = e^x$, $x = +\sqrt{y}$ для $y = x^2$ $(x \geqslant 0)$. Функції $y = f(x)$ і $x = \varphi(y)$ наз. взаємно оберненими. Область визначення однієї з двох таких функцій є областю значень другої і навпаки. Графіки взаємно обернених функцій (де незалежна змінна позначена однією і тією ж буквою x) симетричні відносно бісектриси першого і третього координатних кутів (мал).

ОБЕ́РНЕНІ ГІПЕРБОЛІ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції*, що виражаються формулами Arsh $x =$

До ст. **Мімікрія.** Мімікрія у тварин. Їстівні незахищені комахи, схожі на неїстівних захищених: 1 — муха дзюрчалка осовидна і 2 — метелик склівка шершневидна, схожі на шершня — 3; 5 — муха джмелевидка звичайна, схожа на джмеля земляного — 4; 18 — метелик білан дисморфія, схожий на метелика геліконіду лікорею — 19. Членистоногі, у позі спокою схожі на предмети навколишнього середовища: 6 — паличник листовидка, 7 — зелений деревний клоп, 11 — гусінь метелика п'ядуна зеленого, схожа на зелені листки; 8 — метелик носатка у позі спокою, схожий на сухий листок, і 9 — він же в польоті; 10 — метелик С-біле, схожий на сухий листок; 13 — метелик совка мома в позі спокою і 14 — його гусінь, схожі на лишайник, та 12 — той же метелик у польоті; 15 — метелик червона орденська стрічка у позі спокою, схожий на кору, і 16 — він же в польоті; 17 — гусінь п'ядуна березового, схожа на сучок; 20 — метелик каліма у позі спокою, схожий на сухий листок, і 21 — він же в польоті; 22 — паличник бацилюс, схожий на гілочки; 23 — богомол диявольський, схожий на квітку орхідеї; 24 — павук драсус, схожий на бруньку дерева — 25. Мімікрія у рослин: 26 — ловильний апарат непентеса, схожий на квітку орхідеї; 27 — квітка рефлезії Арнольда, схожа на гниюче м'ясо.

До ст. Мутації.

I. Мутації забарвлення оперення у канарки: 1 — дикий тип (зелене); 2–3 — мутантні форми (2 — жовте, 3 — плямисте). II. Мутації забарвлення шерсті у миші хатньої: 1 — дикий тип (сіре); 2–6 — мутантні форми (2 — біле, 3 — жовте, 4 — чорне, 5 — коричневе, 6 — дрібнокрапкове). III. Мутації забарвлення і форми очей у дрозофіли: 1 — дикий тип (тьмяно-червоні очі); 2–4 — мутантні форми (2 — рожеві очі, 3 — білі, 4 — «смуговидні», зменшені). IV. Мутантні форми ячменю: пізня полегла (праворуч) і рання неполегла (ліворуч). V. Соматичні мутації, спричинені у рослин іонізуючою радіацією (рентгенівським або гама-промінням): поява білого забарвлення в червоних квітках тютюну (1) і двох сортів ротиків (2 і 3, 4). На мал. 3 — нормальна квітка, 4 — мутантна.

$= \ln(x + \sqrt{x^2+1})$, $-\infty < x < +\infty$ (гіперболічний ареасинус), $\operatorname{Arch} x = \ln(x + \sqrt{x^2-1})$, $1 \leqslant x < \infty$ (гіперболічний ареакосинус), $\operatorname{Arth} x = \frac{1}{2}\ln\frac{1+x}{1-x}$, $|x| < 1$ (гіперболічний ареатангенс); *обернені функції* по відношенню до *гіперболічних функцій*. Позначення і назва походять від лат. area — площа (гіперболічні функції можна розглядати як функції площі гіперболічного сектора). Похідні О. г. ф. виражаються формулами $(\operatorname{Arsh} x)' = 1/\sqrt{x^2+1}$; $(\operatorname{Arch} x)' = 1/\sqrt{x^2-1}$; $(\operatorname{Arth} x)' = 1/(1-x^2)$; інтеграли — формулами $\int \operatorname{Arsh} x\,dx = x \operatorname{Arsh} x - \sqrt{x^2+1} + C$; $\int \operatorname{Arch} x\,dx = x \operatorname{Arch} x - \sqrt{x^2-1} + C$; $\int \operatorname{Arth} x\,dx = x \operatorname{Arth} x + \ln\sqrt{1-x^2} + C$; тому О. г. ф. часто з'являються при інтегруванні раціональних дробів та квадратичних ірраціональностей. У комплексній області О. г. ф. багатозначні. Їхні гол. значення ($\operatorname{arsh} z$, $\operatorname{arch} z$, $\operatorname{arth} z$) одержуються, якщо брати гол. значення *логарифмів*. З гол. значеннями *обернених тригонометричних функцій* вони пов'язані формулами: $\operatorname{arsh} z = -i \times \arcsin iz$; $\operatorname{arch} z = i \arccos z$; $\operatorname{arth} z = -i \operatorname{arctg} iz$.

ОБЕ́РНЕНІ ТРИГОНОМЕТРИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ, колові функції, аркфункції — *функції*, що визначають дугу (число) за даним значенням її *тригонометричних функцій*, що розглядаються на певних проміжках монотонності. Розрізняють такі О. т. ф.: 1) $\operatorname{Arcsin} x$ («арксинус x») — множина *обернених функцій* до $\sin x$; 2) $\operatorname{Arccos} x$ («арккосинус x») — до $\cos x$; 3) $\operatorname{Arctg} x$ («арктангенс x») — до $\operatorname{tg} x$; 4) $\operatorname{Arcctg} x$ («арккотангенс x») — до $\operatorname{ctg} x$; 5) $\operatorname{Arcsec} x$ («арксеканс x») — до $\sec x$; 6) $\operatorname{Arccosec} x$ («аркскосеканс x») — до $\operatorname{cosec} x$. Функції $\operatorname{Arcsin} x$ та $\operatorname{Arccos} x$ визначені при $|x| \leqslant 1$, $\operatorname{Arctg} x$ та $\operatorname{Arcctg} x$ — для всіх дійсних x, $\operatorname{Arcsec} x$ та $\operatorname{Arccosec} x$ — при $|x| \geqslant 1$; останні дві функції вживаються рідко. Оскільки тригонометричні функції є *періодичними функціями*, для кожної з них існує нескінченна множина обернених функцій (мал.). З них виділяються гол. значення $\arcsin x$, $\arccos x$, $\operatorname{arctg} x$, $\operatorname{arcctg} x$ (на мал. виділено жирною лінією), $\operatorname{arcsec} x$, $\operatorname{arccosec} x$, які визначаються з умов: $-\pi/2 \leqslant \arcsin x \leqslant \pi/2$, $0 \leqslant \arccos x \leqslant \pi$, $-\pi/2 \leqslant \operatorname{arctg} x \leqslant \pi/2$, $0 \leqslant \operatorname{arcctg} x \leqslant \pi$, $0 \leqslant \operatorname{arcsec} x \leqslant \pi$, $-\pi/2 \leqslant \operatorname{arccosec} x \leqslant \pi/2$. Заг. значення О. т. ф. пов'язані з їхніми гол. значеннями формулами: $\operatorname{Arcsin} x = n\pi + (-1)^n \times \arcsin x$; $\operatorname{Arccos} x = 2n\pi \pm \arccos x$; $\operatorname{Arctg} x = n\pi + \operatorname{arctg} x$; $\operatorname{Arcctg} x = n\pi + \operatorname{arcctg} x$; $\operatorname{Arcsec} x = 2n\pi \pm \operatorname{arcsec} x$; $\operatorname{Arccosec} x = n\pi + (-1)^n \operatorname{arccosec} x$. Будь-яке співвідношення між тригонометричними функціями можна замінити співвідношенням між О. т. ф. Напр., з рівності $\operatorname{tg} x = \sin x/\sqrt{1-\sin^2 x}$ випливає, що $\arcsin x = \operatorname{arctg}(x/\sqrt{1-x^2})$. О. т. ф. можна подати степеневими *рядами*. Напр., $\arcsin x = x + \frac{1}{2}\cdot\frac{x^3}{3} + \frac{1\cdot3}{2\cdot4}\cdot\frac{x^5}{5} + \frac{1\cdot3\cdot5}{2\cdot4\cdot6}\cdot\frac{x^7}{7} + \ldots$; $\operatorname{arctg} x = x - \frac{x^3}{3} + \frac{x^5}{5} - \frac{x^7}{7} + \ldots$; ці ряди збігаються при $|x| \leqslant 1$. Існують співвідношення, які пов'язують О. т. ф. з *оберненими гіперболічними функціями*.

ОБЕ́РНЕНІ ЧИ́СЛА — два числа, добуток яких дорівнює одиниці. О. ч. є, напр., 3 і $\frac{1}{3}$, $-\frac{2}{5}$ і $-\frac{5}{2}$. Для всякого числа $a \neq 0$ існує обернене число $1/a$.

ОБЕ́РНЕННЯ у фотографії — одержання позитивного зображення (*позитива*) об'єкта на тому ж *фотографічному матеріалі*, на якому цей об'єкт знято. За способом О. світлочутливий шар фотоматеріалу спочатку піддають дії світла і наступному *проявленню фотографічному*, внаслідок чого *приховане фотографічне зображення* перетворюється на видиме негативне (*негатив*). Далі з проявленого, але не фіксованого (див. *Фіксування фотографічне*) фотоматеріалу видаляють, занурюючи його в спец. розчин, металеве срібло (воно створює негативне зображення). При повторному діянні світла і вторинному проявленні металеве срібло, що залишилося на фотоматеріалі, зумовлює появу позитивного зображення. В разі О. зображень на кольорових фотоматеріалах при першому проявленні одержують негативне зображення з металевого срібла, при другому — з металевого срібла і барвників. Після видалення всього срібла на фотоматеріалі залишаються лише барвники, які й створюють кольорове зображення. Порівняно з способом двоступеневим (негативно-позитивним) спосіб О. економічніший (витрачається лише один фотоматеріал замість двох), дає змогу набагато швидше одержувати позитивне зображення. При О. перевага надається т. з. оборотним фотоматеріалам (плівкам, паперу), що їх властивості сприяють цьому процесу фотографічної обробки. О. застосовують у професіональній, аматорській, наук. і учбовій фотографії і кінематографії, в телебаченні.

ОБЕ́РНЕНО ПРОПОРЦІ́ЙНІ ВЕЛИЧИ́НИ — дві змінні величини, пов'язані між собою так, що зі збільшенням (зменшенням) однієї з них у кілька разів друга зменшується (збільшується) у стільки ж разів. Для О. п. в. x і y справджується залежність $xy = k$ (k — стале). Ця залежність графічно зображується рівнобічною *гіперболою*.

ОБЕРО́Н — один з супутників планети *Уран*. Діаметр О. 1460 км, середня віддаль від центра планети 587000 км. Площина *орбіти* О. майже перпендикулярна до площини орбіти Урана. Відкрив 1787 В. *Гершель*. Див. *Супутники планет*.

О́БЕРТ (Oberth) Герман (н. 25.VI 1894, Германштадт, Трансільванія, тепер Сібіу, Румунія) — нім. вчений, один з піонерів ракетної техніки. Навчався в ун-тах Мюнхена (1913—14 та 1919—20), Клужа (1919), Геттінгена (1920—21), Гейдельберга (1921—23). У 1925—38 — професор коледжу Рот в Медіаші (Румунія). З 1938 займався питаннями розробки й використання ракетної техніки, зокрема для дослідження атмосфери, розробляв теорію ракетних двигунів тощо. О.— один із засновників Нім. т-ва ракетної техніки й космічного польоту (ФРН). У 1951 т-во запровадило медаль О., яку присуджують за фундаментальні дослідження з ракетної техніки й *космонавтики*. З 1963 т-ву присвоєно ім'я Оберта.

Д. Ф. Е. Обер.

ОБЕРТА́ЛЬНИЙ МОМЕ́НТ — величина, що характеризує силове діяння, яке змінює *кутову швидкість* тіла, що обертається. О. м. дорівнює алгебр. сумі моментів усіх сил, які діють на тіло відносно осі обертання (див. *Момент сили*).

ОБЕРТА́ННЯ ЗЕМЛІ́ — один з рухів Землі. Відбувається з заходу на схід. О. З. пояснюється зміна дня і ночі, відхилення тіл, які падають, на схід тощо. Встановлено, що напрям осі О. З. непостійний, а саме обертання нерівномірне. Час одного оберту Землі навколо своєї осі, який дорівнює відрізкові часу між двома послідовними верхніми кульмінаціями точки весняного *рівнодення*, наз. зоряною *добою*. Див. також *Пори року*.

ОБЕРТИ́Н — селище міського типу Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл. УРСР. Розташований на р. Чорнявій (прит. Пруту), за 14 км від залізнич. ст. Годи-Турка. 3,7 тис. ж. (1980). В О.— 2 цегельні з-ди, цехи городенківських сокоекстракційного з-ду та заводоуправління буд. матеріалів, виробниче відділення райсільгосптехніки, відділення Тлумацького комбінату комунальних підприємств та райпобуткомбінату, птахоінкубаторна станція. Заг.-осв. школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. Перша писемна згадка про О. датується 1416, селище міськ. типу — з 1940.

Обеліск на Гострій Могилі у Ворошиловграді, встановлений на честь героїв оборони міста 1919.

ОБЕРТО́ВА ПІЧ, трубчаста піч — промислова горизонтальна або трохи похила піч циліндричної форми, корпус якої обертається навколо поздовжньої осі. Розрізняють О. п. (мал.) на пилоподібному, кусковому, рідкому і газовому паливі, а також О. п. з електр. нагрівом. Сировина або вироби нагріваються в печі, повільно переміщуючись під час обертання її корпуса. Нагрів може бути прямим, непрямим (через стінку *муфеля*) або комбінованим. Є О. п.: нагрівальні, в яких металеві заготовки обробляють для кування і штампування; термічні, де металеві

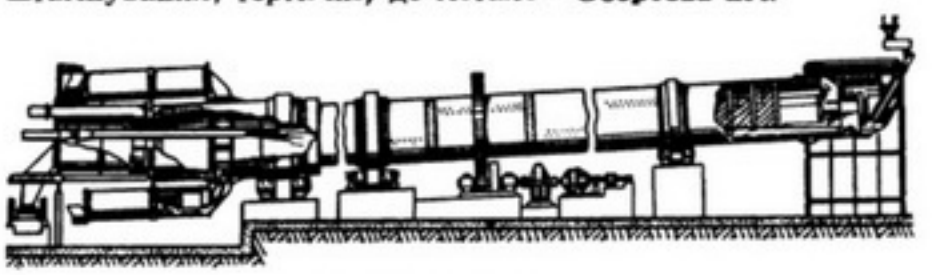

Обертова піч.

ві вироби піддають термічній обробці; випалювальні, застосовувані для випалу *клінкеру*, руд, нерудних матеріалів і залізорудних окатишів та ін. Довжина О. п. 50—230, діаметр 3—7,5 м. Продуктивність досягає 150 т/год готової продукції.

ОБЕРТО́НИ (нім. Oberton, одн., від ober — верхній і Ton — звук, тон) — прості (синусоїдальні) складові коливань, частота яких більша за частоту осн. коливання (коливання найменшої частоти). О., частоти яких кратні частоті осн. коливання, наз. гармоніками, або гармонічними О. Якщо відношення частоти О. до частоти осн. коливання не є цілим числом, такий О. наз. негармонічним, або ангармонічним. Від сукупності осн. коливання і О. залежить тембр звука.

ОБ'ЄДНАНА ЕНЕРГЕТИ́ЧНА СИСТЕ́МА ПІ́ВДНЯ (ОЕС Півдня) — виробниче і територіально-галузеве об'єднання електроенергетичних систем УРСР і Молд. РСР, які при загальному оперативному управлінні ними з єдиного диспетчерського пункту зберігають самостійне адм.-госп. управління. Входить до складу *Єдиної енергетичної системи СРСР*. Диспетчерську службу ОЕС Півдня створено 1940 в результаті об'єднання потужних теплових і гідравлічних електростанцій Донбасенерго і Дніпроенерго лінією електропередачі (ЛЕП) напругою 220 кВ. У 1980 до складу ОЕС Півдня входило 9 енергосистем: Донбасенерго, Дніпроенерго, Харківенерго, Київенерго, Вінницяенерго, Львівенерго, Одесаенерго, Кременерго та Молдавголовенерго. Встановлена потужність електростанцій системи на 1.I 1980 дорівнювала 44,1 млн. кВт, виробн. електроенергії — 243,6 млрд. кВт · год (1979). Основу її становлять теплові електростанції (понад 86% заг. потужності системи). Найбільші електростанції ОЕС Півдня: *Запорізька ДРЕС, Вуглегірська ДРЕС, Криворізька ДРЕС, Бурштинська ДРЕС, Придніпровська ДРЕС, Трипільська ДРЕС, Ладижинська ДРЕС, Чорнобильська АЕС, Дніпрогес* та ін. Енерг. системи в ОЕС Півдня об'єднано гол. чин. ЛЕП напругою 220 кВ і вище (їхня протяжність на 1.I 1980 становила понад 17 тис. км). В об'єднанні експлуатується трансукр. ЛЕП напругою 750 кВ Донбас — Дніпро — Вінниця — Західноукраїнська — Альбертірша (УНР) та ЛЕП 750 кВ Чорнобильська АЕС — Західноукраїнська; ЛЕП постійного струму напругою 800 кВ Донбас — Волгоград. Відповідно до контрактів, укладених на основі міжурядових угод, з 1962 Львівську енергосистему об'єднано з енерг. системами країн — членів РЕВ у міжнар. енергосистему «*Мир*». Оперативне керівництво енергосистемами, що входять до ОЕС Півдня, здійснює об'єднане диспетчерське управління, яке міститься в Києві.

О. С. Бурлака.

ОБ'ЄДНАНА ЕНЕРГОСИСТЕ́МА — сукупність *енергетичних систем*, з'єднаних міжсистемними *лініями електропередачі* напругою переважно 220—750 кВ. Розподілом електроенергії в О. е. керують з єдиного диспетчерського пункту (за єдиним графіком), що дає змогу ефективніше використовувати енергетичні ресурси і, отже, поліпшувати умови енергопостачання усіх галузей пром-сті та ін. споживачів. Першу в СРСР О. е. було створено (1942—43) на Уралі для керування Свердловською, Пермською та Челябінською енерг. системами. В СРСР (1980) — 11 об'єднаних енергосистем. Дев'ять з них, гол. чин. на території Європ. частини СРСР, входять до складу *Єдиної енергетичної системи СРСР*. Енергосистеми УРСР (разом з енергосистемою Молд. РСР) становлять *Об'єднану енергетичну систему Півдня*. Перспективним є приєднання енергосистем Середньої Азії та Далекого Сходу до єдиної енергосистеми СРСР, пов'язане з дальшим розвитком ліній електропередачі надвисокої (1150—1500 кВ) напруги. Створено О. е. країн — членів РЕВ (див. «*Мир*») з Центральним диспетчерським управлінням в м. Празі.

О. О. Шевченко.

ОБ'ЄДНАНА ПА́РТІЯ ГАЇТЯ́НСЬКИХ КОМУНІ́СТІВ (ОПГК). Засн. в грудні 1968 внаслідок об'єднання Партії нар. єднання Гаїті (ПНЄГ; ств. 1959) і Союзу гаїтянських демократів (ств. 1954, до 1966 — Нар. партія нац. визволення). З часу заснування діє в підпіллі. Декларація про об'єднання партій проголосила антиімперіалістичну і антифеод. програму, закликала до створення єдиного фронту антифеод. і антиімперіалістичних сил під керівництвом робітн. класу, до збройної боротьби проти диктаторського режиму. І з'їзд ОПГК (вересень 1978) прийняв програму, в якій закликав усі прогресивні сили до демократичної, нар., нац. революції, та статут партії. ОПГК брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969 (ПНЄГ — в Нараді комуністичних і робітн. партій 1960). Ген. секретар ЦК — Рене Теодор. Друк. органи: ЦО — щоміс. газ. «Букан» («Багаття», з 1969, розповсюджується нелегально) та ін.

Є. Г. Лапшев.

ОБ'ЄДНАНИЙ ІНСТИТУ́Т ЯДЕРНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ (ОІЯД) — міжнар. ядерно-фіз. центр соц. країн. Розташований у м. Дубні Моск. обл. Засн. 1956. Осн. завдання ін-ту — забезпечення спільного проведення фундаментальних теор. і експериментальних досліджень у галузі ядерної фізики вченими соц. країн. В ОІЯД працюють (1981) вчені з 11 країн-членів: НРБ, СРВ, КНДР, Республіки Куби, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. Найвищим органом управління ін-том є Комітет повноважних представників (по одному представникові від країни-члена), наук. діяльністю ін-ту керує Вчена рада, до складу якої входять провідні вчені країн-членів. Першим директором ін-ту був Д. І. *Блохінцев*, з 1964 ін-т очолює М. М. *Боголюбов*. У складі ОІЯД шість лабораторій (теор. фізики, високих енергій, ядерних проблем, ядерних реакцій, нейтронної фізики, обчислювальної техніки й автоматизації), які за своїми масштабами є ін-тами з самостійними напрямами досліджень, а також відділ нових методів прискорення. В ін-ті проводяться експериментальні й теор. дослідження в галузі фізики елементарних частинок, ядерної і нейтронної фізики, прискорювальної техніки. Експериментальні роботи виконуються на унікальних базових установках: прискорювачах протонів — синхрофазотроні і синхроциклотроні, циклотронах для прискорювання важких іонів, імпульсному реакторі. ОІЯД здійснює широке наук. співробітництво з нац. ін-тами багатьох країн. З 1970 ін-т видає періодичний журнал «Физика элементарных частиц и атомного ядра».

О. Н. Сисакян.

Герб Об'єднаних Арабських Еміратів.

ОБ'ЄДНАНІ АРАБСЬКІ ЕМІРА́ТИ

Площа — 83,6 тис. км²

Населення — 891,6 тис. чол. (поч. 1980, оцінка)

Столиця — м. Абу-Дабі

ОБ'ЄДНАНІ АРА́БСЬКІ ЕМІРА́ТИ, ОАЕ — держава на Сх. Аравійського п-ова, федерація, яка включає 7 еміратів — Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Аджман, Умм-ель-Кайвайн, Ель-Фуджайра та Рас-ель-Хайма. Омиваються водами Перської та Оманської заток. Корінне населення — араби; 70% — вихідці з ін. араб. країн, Індії, Пакистану, Ірану та ін. Держ. мова — арабська.

Державний лад. Діючу конституцію ОАЕ (тимчасову) прийнято 1971. Найвищим законодавчим органом є Вища рада емірів (ВРЕ), що складається з глав еміратів. ВРЕ із свого складу обирає главу (президента) ОАЕ. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана прем'єр-міністром. Орган представництва еміратів — Федеральна нац. рада (40 членів), яка виконує дорадчі функції.

П. Ф. Мартиненко.

Природа. Берегова лінія малорозчленована. На узбережжі поширені заболочені чи замулені ділянки, зайняті солончаками (сабха). Більша частина тер. ОАЕ — пустельна рівнина, яка лише на Сх. переходить в кам'янисте плато завишки до 1310 м (г. Хатта). Надра вивчені мало. Виявлено значні поклади нафти, невеликі поклади руд, міді та свинцю, сірки, червоного окису заліза (вохри). Клімат тропічний, сухий. Пересічна т-ра січня бл. +20°, липня — від +30 до +35°, іноді до +50°. Опадів до 150 мм на рік. Постійних річок немає, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність, в оазисах — фруктові дерева, фінікова пальма, тамарикс, акація тощо.

Історія. Тер. ОАЕ в давнину була районом поселення семітських племен, історично пов'язаних з д-вами *Месопотамії*. В кін. 1-го тис.

до н. е. тут утвердилися *араби*. З 7 ст. ця територія, на якій існував ряд князівств, входила до складу араб. *Халіфату*, з 14 ст.— Ормузької д-ви. В 16—17 ст. вона частково підпала під владу португ. колонізаторів. З 18 ст. її населення, яке займалося каботажною торгівлею, вело боротьбу проти англ. Ост-Індської компанії (за це англійці прозвали район князівств «Піратським берегом»). У 1820, 1835, 1839, 1853, 1892 англ. Ост-Індська компанія підписала угоди з правителями місц. князівств, що призвело до встановлення англ. протекторату над цією територією. З 20-х рр. 20 ст. в князівствах почався антиангл. рух. У роки 2-ї світової війни цю територію використовували як базу військ.-повітр. сил Великобританії та США. Після закінчення війни Великобританія, прагнучи зберегти свій вплив у цьому районі, намагалася створити підконтрольну їй федерацію з 9 князівств (з включенням Бахрейну й Катару). Проте під тиском нац.-визвольного руху вона 1971 була змушена вивести звідти свої війська. 2.XII 1971 правителі 6 князівств (Абу-Дабі, Аджман, Дубай, Умм-ель-Кайвайн, Ель-Фуджайра, Шарджа) проголосили про створення суверенної федеративної д-ви — ОАЕ. В 1972 до її складу ввійшло також князівство Рас-ель-Хайма. В 1971 ОАЕ встановили дипломатичні відносини з СРСР. Того самого року Великобританія уклала з ОАЕ договір «про дружбу», який передбачає в разі необхідності взаємні консультації з усіх питань, що їх цікавлять. З 1971 ОАЕ — член ООН. ОАЕ входять до *Ліги арабських держав*. Діяльність політ. партій заборонено. *Г. Г. Зибіна.*

Господарство. Основа економіки — видобування нафти (понад 80 млн. т, 1979). Родовища нафти розробляють гол. чин. іноз. компанії, але частка нац. капіталу з 1978 становить не менше 51%. В 1979 доходи країни від продажу нафти становили 12,5 млрд. дол. Значна частина їх використовується для створення сучас. *інфраструктури*. В незначній кількості видобувають мідь, свинець, сіль, вохру, сірку. Працюють нафтопереробний, нафтохім., по зрідженню газу, алюмінієвий, цем., металовиробів, безалкогольних напоїв, пластмасових труб, рибоконсервний заводи. Невелика судноверф, деревообр. і тютюнова ф-ки, установки по опрісненню мор. води та ін. Розвинуті кустарні промисли (виготовлення килимів, тканин, кинджалів, виробів з дорогоцінних металів тощо). Більшість населення зайнята в с. г. В обробітку — бл. 8% тер. країни. Кращі землі належать феод.-племінній знаті. Розвивається іригаційне буд-во. В оазисах вирощують фініки, виноград, фрукти, а також зернові, тютюн і бавовник. Переважає кочове скотарство, розводять велику рогату худобу та верблюдів. На узбережжі — рибальство (бл. 50 тис. т риби, 1978), промисел перлів. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Асфальтованих автошляхів — 1412 км (1979). У Абу-Дабі, Шарджі та Дубаї — міжнар. аеропорти. Гол. мор. порти — Мінаер-Рашід і Дубай. З ОАЕ вивозять нафту, зріджений газ, в'ялену рибу, перли, тютюн, шкірсировину, фініки; довозять товари широкого вжитку, продовольство, машини і устаткування, буд. матеріали. Гол. торг. партнери — Японія, США, Великобританія, Саудівська Аравія, Оман, Катар. Грош. одиниця — федеральний дірхам. 3,77 дірхама = 1 дол. США (кін. 1979). *Г. М. Биков.*

Культура. Після здобуття незалежності в країні запроваджено обов'язкову 4-річну поч. освіту. Система освіти складається з 2-річних дит. садків (охоплюються діти 4—6 років), 4-річної початкової, 4-річної проміжної й 4-річної серед. шкіл. У 1978/79 навч. р. у 350 початкових і середніх навчальних закладах налічувалося 94,4 тис. учнів. У містах Абу-Дабі, Шарджа і Рас-ель-Хаймі є ряд серед. тех. і пед. навч. закладів, зокрема, в Абу-Дабі —профес. заклад підвищеного типу — Ін-т профес. освіти. Ун-т ОАЕ в Абу-Дабі (засн. 1974, почав працювати з 1977; 1979/80 навч. р.— бл. 3 тис. студентів). Центр документації наук. досліджень (засн. 1968), відділення Брит. ради — в Абу-Дабі й Дубаї, б-ка ун-ту, публічні б-ки в Абу-Дабі й Дубаї, археол. музей в Абу-Дабі.

В ОАЕ 1980 виходили 4 щоденні газети та 2 щомісячні журнали. Найвідоміша газета — «Аль-Іттіхард» («Єдність», з 1972, араб. мовою). Інформ. агентство ОАЕ засн. 1976. Радіо і телебачення ОАЕ є урядовою службою, засн. 1972. Радіомовлення ведеться араб., англ., франц. та урду мовами.

В. П. Лапчинська (освіта).

Літ.: Абдалла Я. Ю. Объединенные Арабские Эмираты. М., 1978; Клековский Р. В., Луцкевич В. А. Объединенные Арабские Эмираты. М., 1979.

«ОБ'ЄДНАНІ ІРЛАНДЦІ» («United Irishmen») — ірл. бурж. національно-визвольне товариство. Засн. 1791 в Белфасті. Лідери «О. і.» (Т. Уолф Тоун, Р. Еммет) виступали за незалежну ірландську республіку, за єднання католиків і протестантів у боротьбі проти англійського колоніального панування і *англіканської церкви*. В русі «О. і.» взяло участь бл. 150 тис. чол. У 1795 на чолі т-ва стала підпільна революц. Директорія (містилася у Дубліні), що висунула респ. програму. З 1796 т-во почало підготовку до збройного повстання. В 1798 повстання охопило лише частину пров. Лейнстер і *Ольстер* (через арешт і страту більшості лідерів напередодні виступу). Спроба члена Директорії т-ва Р. Еммета підняти повстання 1803 також зазнала невдачі. Англ. правлячі кола, намагаючись утримати колонію, домоглися включення Ірландії до складу метрополії (англо-ірл. унія 1801).

С. В. Толстов.

ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ — термін, яким прийнято називати країни, що під час 2-ї світової війни 1939—45 входили до *антигітлерівської коаліції* і 1945 утворили *Організацію Об'єднаних Націй*. Вживається також як скорочена назва ООН.

ОБ'ЄДНАННЯ АРХІТЕКТОРІВ-УРБАНІСТІВ, АРУ. Існувало 1928—31 у Москві. В деклараціях і теор. працях члени О. а.-у. закликали архітекторів перейти від проектування окремих споруд до створення єдиної просторової системи міста, розглядати будівлю, як частину міста. В планувальній структурі міст особливу увагу приділяли функціональному зонуванню міської території з урахуванням майбутнього розвитку. Теор. положення О. а.-у. відобразилися в сучас. *містобудуванні*. В 1931 О. а.-у. влилося у Всесоюзне архітектурне наукове товариство.

ОБ'ЄДНАННЯ МОЛОДИХ МИТЦІВ УКРАЇНИ (ОММУ) — творче угруповання укр. рад. художників. Виникло й сформувалося 1929—31. Існувало до 1932. Загалом обстоювало реалістичні позиції, але на його діяльності позначилися вульгарно-соціологічні тенденції, рецидиви хибних настанов *Пролеткульту*. До складу ОММУ входили переважно студенти худож. інститутів республіки; деякі з них згодом стали визначними майстрами (В. Агібалов, С. Григор'єв, В. Мухін, О. Пащенко, Г. Пивоваров, М. Попенко-Коханий, В. Федченко та ін.).

ОБ'ЄДНАННЯ НА ПІДТРИМКУ РЕСПУБЛІКИ (ОПР) — бурж. партія Франції. Заснована у вересні 1958 прибічниками Ш. де *Голля* під назвою Союз за нову республіку, 1962 злилася з угрупованням лівих голлістів і офіційно почала називатися Союз на захист нової республіки — Демократичний союз праці (1967 було перейменовано на Союз демократів за П'яту республіку). З 1968 він дістав назву Союз демократів за республіку. З грудня 1976 має сучас. назву. Виражає інтереси ряду монополій, поряд з цим здійснює вплив на серед. верстви, селянство, частину трудящих, заохочуючи їх лозунгами боротьби за авторитет д-ви, нац. незалежність Франції і окремі соціальні реформи. Представники ОПР до травня 1981 входили до складу уряду.

ОБ'ЄДНАННЯ СУЧАСНИХ АРХІТЕКТОРІВ (ОСА) — творче об'єднання рад. архітекторів, створене 1925 в Москві. Члени ОСА виступали під лозунгами *функціоналізму* та *конструктивізму*, пропагували наук. підхід до вирішення архіт. завдань, використання найновіших конструкцій та матеріалів, типізацію й індустріалізацію буд-ва, нові принципи соціалістичного розселення. Члени ОСА провадили наук.-дослідну та пед. діяльність в Ін-ті худож. культури й *ВХУТЕМАСі*. Серед членів ОСА — брати *Весніни*, М. Гінзбург, Г. *Орлов*, І. Леонідов. На Україні відділенням ОСА було *Товариство сучасних архітекторів України*. ОСА існувало до 1931. *В. Є. Ясієвич.*

ОБ'ЄДНАННЯ СУЧАСНИХ МИТЦІВ УКРАЇНИ (ОСМУ) — творче об'єднання укр. рад. художників. Засн. 1927 групою майстрів, що вийшла з *АРМУ*. Іс-

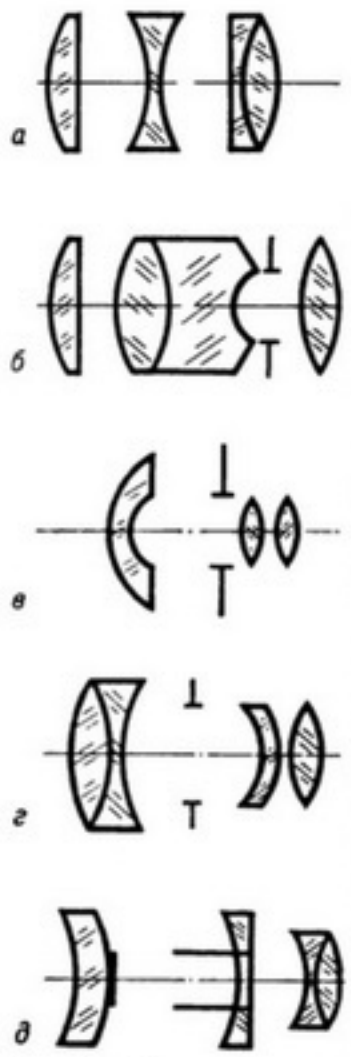

Мал. 1. Схема деяких типів фотографічних **об'єктивів:** *а* і *б* — універсальні «Індустар» і «Юпітер»; *в* — ширококутовий Гілля; *г* і *д* — довгофокусні «Телемар-22» і МТО-500.

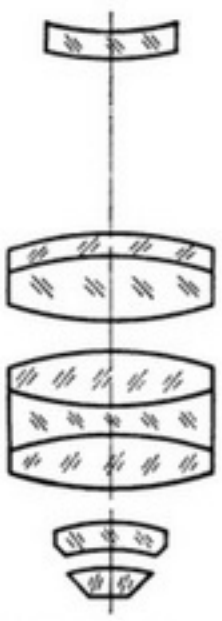

Мал. 2. Схема **об'єктива** мікроскопа.

нувало до 1932. ОСМУ ставило собі за мету створити на Україні «ідеологічно одностайну групу нових радянських реалістів», що прагнули «виявити новий ритм нашої революційно-реконструктивної доби». ОСМУ орієнтувалося на новітнє мистецтво Зх. Європи, насамперед прогресивне, заперечуючи значення вітчизняної реалістичної класики 19 ст. За своєю ідейно-творчою програмою і практикою ОСМУ було близьке до рос. «Общества станковистов» (ОСТ). Члени ОСМУ зверталися переважно до сучасної тематики, відтворювали революц. події, працю рад. людей, гол. чином індустріальну. В складі ОСМУ були: Л. Крамаренко, В. Пальмов, А. Петрицький, І. Плещинський, А. Таран, О. Усачов, М. Шаронов, молоді художники І. Беклемішева, О. Жданко, Ю. Садиленко, Д. Шавикін, І. Штільман та ін.

Л. В. Владич.

ОБ'ЄКТ (від лат. objectus — предмет, явище) — фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну або пізнавальну діяльність суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії).

ОБ'ЄКТ ПРА́ВА — суспільні відносини, на які спрямовується дія *права* і які регулюються за допомогою системи правових норм. Певна галузь сусп. відносин регулюється відповідною сукупністю правових норм і являє собою об'єкт регулювання даної *галузі права*. Так, майнові відносини регулюються нормами цивільного права і становлять їхній об'єкт, проступки регулюються нормами адм. права, сімейні відносини є об'єктом правового регулювання сімейного права. Сусп. відносини, що є О. п., регулюються шляхом впливу на вольову (див. *Воля* у праві) поведінку учасників цих відносин (вибору варіанта в межах права), від яких норми права вимагають вчинення певних дій чи утримання від них. Учасники конкретних *правовідносин*, що виникають при регулюванні О. п., наділені в рад. праві т. з. суб'єктивними правами, тобто мають можливість діяти певним чином відповідно до закону і вимагати певних дій (або утримання від них) від ін. зобов'язаних осіб. Від О. п. слід відрізняти конкретну *річ* (предмет), яка є об'єктом спору. О. п. завжди є сусп. відносини, пов'язані з *правом власності* на річ, а не сама річ, яка являє собою безпосередній предмет правового спору.

М. П. Стеценко.

ОБ'ЄКТИ́В (від лат. objectivus — предметний) — повернута в бік матеріального об'єкта частина *оптичної системи* (або вся система), яка створює його дійсне зображення. Це зображення або безпосередньо спостерігають в *окуляр*, або одержують на плоскій (інколи викривленій) поверхні (напр., на світлочутливому шарі фотоплівки). За складом оптичних елементів розрізняють лінзові, дзеркальні та дзеркально-лінзові О., а за призначенням — фотографічні, проекційні, О. *мікроскопів*, телескопічні тощо. Осн. характеристиками О. є: *фокусна віддаль f'*, діаметр вхідної зіниці *d* (зображення апертурної *діафрагми*, утворене елементами О., розташованими перед цією діафрагмою), відносний отвір *d/f'*, який визначає *світлосилу* О., *поле зору* та *роздільна здатність*. Відносний отвір позначають на оправах деяких О. у вигляді 1 : *a*, де $a = f'/d$ (напр., 1 : 3,5 або просто 3,5). О. може бути й однаєдина лінза, проте для одержання необхідної якості зображення, зокрема для виправлення аберацій (див. *Аберації оптичних систем*), доводиться застосовувати О., які складаються із значної кількості елементів. Сучас. фотографічні О. (фотооб'єктиви), до яких належать О. *фотографічних апаратів, кінознімальних апаратів* і аерофотоапаратів (див. *Аерофотознімання*), виготовляють у вигляді лінзових та дзеркально-лінзових систем, що в них виправлено осн. аберації. Перевагами дзеркально-лінзових О. перед лінзовими є менші поздовжні розміри і маса. За своїми характеристиками фотооб'єктиви поділяються на універсальні (нормальні), світлосильні, ширококутові та довгофокусні (телеоб'єктиви). На мал. 1 подано схеми найбільш відомих фотографічних О. В універсальних О. $f'/d = 1 : 1{,}8 \div 1 : 4{,}0$, а поле зору бл. 50°. Світлосильні О. мають відносний отвір від 1 : 1,8 до 1 : 0,8, їхнє поле зору, як правило, менше, ніж в універсальних. Ширококутовими наз. фотооб'єктиви з полем зору більшим за 70° (до 180°), з відносним отвором 1 : 5,6 і меншим. До телеоб'єктивів відносять О., фокусна віддаль яких перевищує трикратну величину лінійного поля зору (100—2000 мм); кут їхнього поля зору звичайно менший за 30°, а відносний отвір не перевищує 1 : 4,5 ÷ 1 : 5,6. Фото- і кінооб'єктиви із змінною фокусною віддаллю наз. панкратичними. Застосування таких О. дозволяє міняти масштаб зображення без зміни віддалі до об'єкта. При знімані й демонструванні широкоекранних кінофільмів застосовують т. з. анаморфотні насадки (з циліндричними лінзами) на фотооб'єктиви. Проекційні О. використовують для утворення на екранах збільшених зображень плоских предметів (див. *Проекційний апарат*). Проекційні О. за конструкцією простіші, ніж фотооб'єктиви, оскільки вимоги до них щодо аберацій значно менші. О. мікроскопів (мікрооб'єктиви) є лінзові або дзеркально-лінзові системи з малими фокусними віддалями (від 30—40 мм до 2 мм). Різняться лінійним *збільшенням оптичним* (від 2—3 до 100—120), числовою апертурою, застосуванням імерсії — рідини з великим показником заломлення, яка міститься між досліджуваним об'єктом і першою лінзою О. На мал. 2 подано схему лінзового О. мікроскопа, т. з. планапохромата. Телескопічні О., до яких належать О. *зорових труб*, геодезичних приладів (напр., *теодолітів*) і *телескопів*, характеризуються невеликим полем зору (від 10—15° до 1° і менше). Діаметри таких О.— від кількох см до 5 м і більше. О. зорових труб — переважно дволінзові системи. Об'єктиви телескопів можуть бути лінзовими і дзеркально-лінзовими (див. *Рефрактор, Рефлектор, Менісковий телескоп*). Для збільшення світлосили сучас. лінзові О. роблять просвітленими (див. *Просвітлення оптики*).

С. П. Парняков.

ОБ'ЄКТИВІ́ЗМ — бурж. світоглядна позиція, в основу якої покладено фальшиву тезу про утримання науки від критичного, партійного ставлення до зображуваних фактів, подій і явищ; протилежна комуністичній *партійності*. Гносеологічну основу О. становить абсолютизація специфіки об'єкта, метафізичний відрив його від суб'єкта (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії). Це безпосередньо виявляється, зокрема, в дуалістичному роз'єднанні і протиставленні пізнавальної й оціночної здатності людини. Керуючись переважно емпіричними уявленнями, прихильники О. наголошують гол. чин. на зовнішніх, безпосередньо спостережуваних сторонах дійсності в її відриві від можливості (див. *Можливість і дійсність*); звідси вихідною практичною настановою О. є споглядальність, яка неминуче змушує тлумачити *відображення* як пасивне, дзеркальне, щось на зразок відбитку печатки на воску. Найвиразніше виявляється О. у *позитивізмі, неопозитивізмі*, у мистецтві — в *натуралізмі*. Проголошувана О. «безсторонність» насправді є своєрідною ідеологічною маскою, за якою прихована бурж. партійність. Змальовуючи екон. і політ. владу пануючого класу як «об'єктивні обставини», О. проповідує соціальну *індиферентність*, що виступає замаскованою апологією віджилих сусп. порядків. Зокрема, розгляд істор. відносин у відриві від практичної діяльності т. з. об'єктивною історіографією надає їй реакційного характеру. Долаючи споглядальність, марксистський матеріалізм на відміну від бурж. О. доводить наук. аналіз до викриття соціальних суперечностей і класової основи досліджуваних соціальних явищ і, не обмежуючись констатацією наявного становища, науково розробляє цілі і засоби революц. перетворення дійсності. Матеріалізм, зазначав В. І. Ленін, включає в себе партійність, «зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи» (Повне зібрання творів, т. 1, с. 390).

І. В. Бичко.

ОБ'ЄКТИ́ВНА І́СТИНА — зміст людських знань, «який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 112). Питання про істинність наших знань — одне з найважливіших у *пізнання теорії*. Проблема істини органічно пов'язана з розв'язанням *основного питання філософії*. *Діалектичний матеріалізм* виходить з того, що свідомість є *відображення* об'єктивного світу, яке здійснюється на основі *практики*. Практика разом

з тим виступає і як об'єктивний критерій істини. Будучи результатом пізнавальної діяльності суб'єкта, О. і. за своїм змістом збігається з об'єктом, адекватно відображує його і в цьому розумінні є незалежною від суб'єкта. В тлумаченні істини діалектичний матеріалізм протилежний *ідеалізмові*, який заперечує пізнання як відображення *матерії* і розглядає істину як цілком зумовлену свідомістю (людською — *суб'єктивний ідеалізм*, надлюдською, божественною — *об'єктивний ідеалізм*). Діалектичний матеріалізм відрізняється й від *метафізичного матеріалізму*, який розглядає О. і. як незмінне, закінчене знання. Насправді О. і. відображає істор. процес розвитку людських знань, рух від відносної істини до абсолютної (див. *Абсолютна і відносна істини*).

Ю. Ф. Бухалов.

ОБ'ЄКТИ́ВНА РЕА́ЛЬНІСТЬ — див. *Матерія*.

ОБ'ЄКТИ́ВНЕ — 1) Характеристика природної і соціальної дійсності як такої, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта. 2) Характеристика істинного знання, яка вказує на те, що воно є відображенням об'єктивної дійсності і що зміна його не залежить від людей. 3) Характеристика практичного й пізнавального ставлення до дійсності, яке свідомо виходить з визнання перших двох моментів.

ОБ'ЄКТИ́ВНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — один з основних різновидів *ідеалізму*. На противагу *суб'єктивному ідеалізмові*, що першоосновою вважає свідомість окремого індивіда, О. і. першоосновою проголошує абс. ідеальне начало (світовий дух, *абсолютну ідею* тощо), яке існує поза людським розумом і незалежно від нього. О. і. розглядає матеріальний світ як продукт діяльності об'єктивного духу (розуму, ідеї), як «інобуття духу». Гносеологічним корінням О. і. є абсолютизація *мислення, понять* і ідей, відрив їх від чуттєвого світу, перетворення мислення на самостійну активну силу, нібито здатну створити все існуюче. «Абсолютний дух» в О. і. — це абсолютизоване поняття, відірване від *матерії* і протиставлене їй. О. і. є філос. основою *теології*. Найвизначніші представники О. і.: в античній філософії — *Платон*, у нім. класичній філософії — Ф. В. *Шеллінг*, Г. В. Ф. *Гегель*, у сучас. бурж. філософії — школи *неотомізму* і *персоналізму*.

В. Г. Яценко.

ОБ'ЄКТИ́ВНІСТЬ — один з основних принципів марксистської *діалектики*, який виражає необхідність неупередженого наукового осягнення дійсності, відображення об'єкта таким, яким він є сам по собі, в його різноманітних відношеннях і розвитку. Саме такий підхід забезпечує досягнення істинного *знання*, адекватного об'єктові. В марксизмі-ленінізмі О. збігається з принципом *партійності*, вимагає розкривати класову сутність сусп. явищ, доводити наук. пояснення дійсності до необхідності революц. перетворення її відповідно до об'єктивних законів. О. спрямована проти *суб'єктивізму*, довільності в розгляді об'єкта, проти викривлення дійсності, намагання видати бажане за дійсне. Разом з тим О. протистоїть *об'єктивізмові*, який на словах проголошує, що партійність несумісна з науковістю, а насправді є проявом бурж. партійності.

Ю. Ф. Бухалов.

ОБ'Є́М — 1) *Міра множини* точок, що утворюють певне тіло K в тривимірному просторі, яка не змінюється при довільних *рухах* простору. В найпростішому випадку О. тіла вимірюється кількістю розміщених у ньому *кубів*, ребро кожного з яких дорівнює одиниці довжини. У заг. випадку розглядають усі можливі *многогранники*, вписані в K і описані навколо нього (див. *Вписані і описані фігури*). Якщо V_- — верхня грань (див. *Верхня та нижня грані*) всіх вписаних, а V_+ — нижня грань всіх описаних навколо K многогранників, то шуканий О. має бути не меншим за V_- і не більшим за V_+. Коли $V_- = V_+ = V$, то число V наз. О. тіла K. Його обчислюють, використовуючи, напр., формулу $V = \iiint\limits_K dxdydz$ (див. *Кратні інтеграли*). Поняття О. узагальнено і на багатовимірний простір. 2) О. питомий речовини — фіз. величина, обернена до *густини* речовини.

Літ.: Хинчин А. Я. Краткий курс математического анализа. М., 1953; Шилов Г. Е. Математический анализ (конечномерные линейные пространства). М., 1969; Лебег А. Об измерении величин. Пер. с франц. М., 1960.

В. П. Білоусова.

ОБ'Є́МНА МА́СА ЗЕРНА́, об'ємна вага зерна, натура зерна — вага одиниці об'єму (здебільшого 1 л) зерна в грамах. О. м. з. характеризує виповненість і технологічні (борошномельні) якості зерна. О. м. з. визначають за допомогою спец. приладу — пурки — на хлібоприймальних підприємствах та при експорті зерна. О. м. з. часто називають натурою зерна, на відміну від абсолютної ваги (див. *Маса 1000 насінин*). За об'ємною масою зерно поділяють на 4 категорії. До 1-ї відносять пшеницю, у якої О. м. з. становить 785 г і більше — це зерно високої натури; до 2-ї — 765—784 — вище середньої натури; до 3-ї — 725—764 — середньої натури; до 4-ї — нижче 725 г — низьконатурне. О. м. з. (перераховану на масу 1 м³ зерна у кг) використовують при розрахунках розмірів складських приміщень, визначенні наближеної маси зерна у складах і під час транспортування. ГОСТом на сортове насіння О. м. з. не враховується.

І. П. Яковлев.

ОБ'Є́МНЕ ШТАМПУВА́ННЯ — обробка об'ємних металевих та неметалевих заготовок (прутків тощо) тиском у *штампах*; різновид *штампування*. В процесі О. ш. (мал.) метал заповнює внутрішню частину штампа, набуваючи відповідної форми. Надлишок металу витискується у спец. порожнину, потім його обрізують. Розрізняють О. ш. гаряче і холодне. Для гарячого О. ш. матеріали нагрівають до т-ри 200—1300° С в полуменевих печах, індукційних або ін. типу установках. Далі ці матеріали піддають обробці в осн. на штампувальних *молотах* і *пресах*. Таким способом виготовляють зубчасті колеса, колінчасті вали та ін. вироби. При холодному О. ш. використовують переважно ковальсько-пресові автомати, одержуючи вироби з чистою гладенькою поверхнею: болти, заклепки, цвяхи тощо. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

О. П. Грудєв.

ОБ'Є́МНИЙ ЗАРЯ́Д — те саме, що й *просторовий заряд*.

ОБ'Є́МНО-БЛО́КОВЕ ДОМОБУДУВА́ННЯ — зведення будинків з об'ємних *блоків* повної заводської готовності; один з етапів *індустріалізації* будівництва. О.-б. д. значно знижує, порівняно з великоблоковим і великопанельним (див. *Великоблокові конструкції, Великопанельні конструкції*) буд-вом, витрату матеріалів, поліпшує умови праці на *будівельному майданчику*, сприяє зниженню трудомісткості й скороченню строків виконання робіт, зменшує вартість буд-ва. Застосування об'ємних блоків, наприклад блоків-кімнат, санітарно-кухонних і сходово-ліфтових вузлів, санітарно-тех. кабін (вони бувають монолітні й збірно-монолітні вагою до 10 т і більше), підвищує заг. жорсткість будинків (зокрема, об'ємно-панельних), що дає змогу зводити їх у складних умовах буд-ва, напр. в р-ні гірничих виробок, у сейсмічних р-нах і в зоні *осідання грунту*. В СРСР О.-б. д. розпочато 1954, зокрема в УРСР — 1958. В УРСР будинки з об'ємних блоків споруджують здебільшого у Кременчуці, Полтаві, Харкові. Блоки-кімнати для О.-б. д. виготовляє переважно Кременчуцький з-д об'ємного домобудування (став до ладу 1970), організовано виробн. об'ємних блоків на Ворошиловград. домобудівному комбінаті. Над проблемами О.-б. д. працюють у *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті, Діпроцивільпромбуді, Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків інституті*.

М. І. Медведєв.

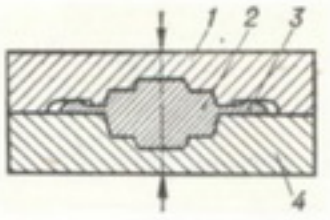

Об'ємне штампування: *1* — верхня частина штампа; *2* — виріб у внутрішній частині штампа; *3* — надлишок металу; *4* — нижня частина штампа.

ОБЖИ́НКИ — свято завершення збирання врожаю. Супроводилися відповідними діями: сплітання вінка з колосків і польових квітів, піснями (див. *Обжинкові пісні*) тощо. Колгоспні О. мають новий, соціалістичний зміст і відомі як свято врожаю. На ньому, крім деяких традиційних форм і дій, влаштовуються концерти, спорт. змагання, ігри, танці тощо.

ОБЖИ́НКОВІ ПІСНІ, жнивні пісні, жниварські пісні — народнопоетичні обрядові твори, що їх виконують під час жнив і *обжинків*. Генетично й функціонально пов'язані з трудовим процесом збирання хлібних рослин вручну за допомогою серпа чи коси (звідси косарські пісні) і машинами. О. п. є в усіх слов'ян. народів. Осн. тематика: збирання врожаю, любов до рідної землі, тяжка праця наймита в господаря-експлуататора, в деяких піснях — протест проти соціального гніту. О. п. — це високопоетичні твори, щирі,

глибоко емоційні. Деякі О. п. за тематикою, мотивами, худож. образами близькі до *весільних пісень*. Серед О. п. є величальні, сатиричні й гумористичні. За рад. часу частина О. п. відійшла в минуле, частина оновилась у зв'язку з корінними змінами в суспільно-екон. житті. Рад. О. п. прославляють трудовий героїзм селянства, його самовіддану працю на колгоспній ниві.

Видання: Жниварські пісні. К., 1971. *Літ.:* Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973.

М. М. Шубравська.

ОБИТО́ЧНА, Обитічна — річка в Запоріз. обл. УРСР, впадає в Обиточну зат. Азовського м. Довж. 100 км, площа бас. 1430 км². Тече Приазовською височиною. На О. споруджено водосховище й 13 ставків. Використовують для пром. і с.-г. водопостачання та для зрошування. Риборозведення. На О.— м. Приморськ. У долині річки виявлено залишки поселень бронзового віку (3 — 1-е тис. до н. е.). Досліджено курган і поселення скіф. часу (4 ст. до н. е.).

ОБИТО́ЧНА ЗАТО́КА — мілководна затока в пн. частині Азовського м. Зі Сх. обмежена *Обиточною косою*. Омиває береги Запоріз. обл. УРСР. Взимку замерзає. Т-ра води влітку до +28°. В О. з. впадає р. *Обиточна*.

ОБИТО́ЧНА КОСА́ — коса на пн. узбережжі Азовського м., в межах Запоріз. обл. УРСР. Вдається в море більш як на 25 км між Обиточною і Бердянською затоками. Зх. берег розчленований, сх.— прямолінійний. В найвужчому місці (ширина бл. 8 м) косу під час осінніх і весняних штормів заливає море. Складена з піску та черепашнику. Рослинність сухих степів. Місце гніздування, зимівлі та відпочинку під час перельоту багатьох видів водоболотяних птахів, масового нересту морських риб (уздовж узбережжя). Держ. заказник. Біля О. к. 15.IX 1920 Азовська флотилія здобула перемогу над врангелівськими мор. силами.

О́БІГ в економіці — характерна для *товарного виробництва* форма обміну продуктів праці через купівлю-продаж. Екон. функцією О. є зміна форм вартості — перетворення товарів на *гроші* і грошей — на товари. Розвивається з простого обміну однієї споживної вартості на іншу (Т—Т), проте суттєво відрізняється від нього, оскільки опосередковується грішми (Т—Г—Т), розпадається на два послідовні етапи: Т—Г і Г—Т. Безперервність О. є умовою нормального руху екон. процесів у суспільстві, тому можливість розриву між продажем і купівлею зумовлює, як показав К. Маркс, потенціальну можливість *економічних криз* уже в простому товарному виробн.

В капіталістичному суспільстві він стає знаряддям для реалізації *додаткової вартості* і, перш за все, відбувається як О. капіталу, в т. ч. і змінного. Його процес виражається формулою Г—Т—Г', де обмін споживних вартостей є не метою, а лише засобом для одержання *прибутку*. З розвитком капіталізму окремі функціональні форми капіталу відокремлюються, утворюючи специфічний О. капіталу (*торгового капіталу*, позичкового та ін.). За капіталізму О. підпорядкований стихійному діянню його екон. законів, відбувається в умовах анархії виробн. та конкурентної боротьби між капіталістами, супроводиться відставанням платоспроможного попиту трудящих від пропозиції товарів, екон. кризами. Процеси О. відбуваються і в соціалістичному суспільстві, оскільки на першій фазі комуністичного *способу виробництва* зберігаються товарно-грош. відносини. О. за соціалізму зумовлюється сусп. формою *власності* на *засоби виробництва* та його основним економічним законом і докорінно відрізняється від капіталістичного: звужується сфера його діяння — в О. не вступають *робоча сила*, заводи, фабрики, земля та ін. природні багатства, цінні папери (*акції*) тощо. О. використовується як засіб реалізації *основного економічного закону соціалізму*. В соціалістичній економіці О. засобів виробн. і О. продуктів нар. споживання існує в таких формах: *матеріально-технічне постачання* держ. підприємств і колгоспів, закупівлі с.-г. продуктів, торгівля товарами нар. споживання, зовнішня торгівля. Крім того, відбувається *грошовий обіг*, що його контролює і планує Держ. банк СРСР. Всю сферу О. засобів виробн. і переважну частину О. предметів споживання (за винятком незначної частини, що виробляється в *особистому підсобному господарстві*) планомірно регулює соціалістична держава.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Карл Маркс. Повне зібрання творів, т. 26; Маневич В. Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917—1926 года. М., 1979; Обращение средств производства в условиях социалистического хозяйствования. М., 1980.

О. М. Розинко.

ОБІНЬЄ (d'Aubigné) Теодор Аріпна д' (8.II 1552, Сентонж, поблизу Пона — 29.IV 1630, Женева) — франц. поет, історик, мемуарист. Учасник *релігійних воєн*, соратник Генріха Наваррського (див. *Генріх IV*). Гугенот, пристрасний борець проти феод.-католицької реакції. Після прийняття Генріхом IV католицизму зазнав переслідувань, останні роки перебував у вигнанні. Літ. творчість почав під впливом «*Плеяди*» (зб. «Весна», вид. 1874). У «Трагічних поемах» (ч. 1—7, 1616) реалістично зобразив народні страждання, викривав папство й інквізицію. В романі «Пригоди барона Фенеста» (кн. 1—4, 1617—30) нещадно висміював придворне дворянство. Автор «Всесвітньої історії» (1616—25), в якій є згадки про епізоди з укр. історії останньої третини 16 ст., мемуарів (вид. 1729), численних памфлетів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; З «Трагічних поем». [Уривок]. «Всесвіт», 1976, № 3; Рос. перекл.— Поэты французского Возрождения. Л., 1938; Трагические поэмы.— Мемуары. М., 1949; Европейские поэты Возрождения. М., 1974.

Т. Т. Духовний.

ОБЛАК Ватрослав (15.V 1864, Целе — 15.VIII 1896) — словенський мовознавець-славіст. Закінчив Віденський ун-т (1890). Учень В. *Ягича*. Працював в ун-ті в Граці (з 1894). Автор наук. праць: «До історії відмінювання імен у словенській мові» (1888), «Церковнослов'янський переклад Апокаліпсиса» (1890), «Македонські студії» (1896). Питанням укр. мови присвячена рецензія на працю П. Г. Житецького «Нарис літературної історії малоруського наріччя» (опубл. 1899).

ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) ДОНЕ́ЦЬКО-КРИВОРІ́ЗЬКОГО БАСЕ́ЙНУ — об'єднання більшовицьких орг-цій Донбасу, Харків. і Катеринослав. губерній 1917—18. Була утворена на 1-й обл. парт. конференції, що проходила в Катеринославі 13—16 (26—29).VII 1917 за участю 33 делегатів від 13 парт. орг-цій, які представляли 13 648 членів партії. Розглянувши доповіді з місць, питання про поточний момент, екон. становище в Донбасі, конференція відзначила зростання впливу партії в масах, висловила впевненість у неминучості перемоги соціалістичної революції, обрала обл. к-т, до якого ввійшли *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. А. Бистрянський, Я. В. Залмаєв, А. З. Каменський, Е. Й. *Квірінг*, М. В. Копилов, М. І. Острогорський. К-т працював у Харкові. Органом к-ту була газ. «*Донецкий пролетарий*». Загалом за час існування орг-ції відбулися 3 обл. парт. конференції. На *Шостому з'їзді РСДРП(б)* орг-цію представляли 12 делегатів від 8 місц. орг-цій. Схваливши рішення з'їзду, більшовицькі орг-ції Донецько-Криворізької обл. розгорнули боротьбу за втілення в життя курсу партії на збройне повстання. Посилення впливу більшовиків знайшло вияв у більшовизації Рад робітн. і солдат. депутатів басейну. Серед 60 делегатів Рад краю на *Другому Всеросійському з'їзді Рад* 44 були більшовиками. На цей час обл. парт. орг-ція налічувала до 33 тис. чол., тобто більше як половину заг. чисельності більшовиків України.

О. о. РСДРП(б) Д.-К. б. відіграла велику роль у встановленні Рад. влади на Україні. 5—6 (18—19). XII 1917 2-а обл. парт. конференція схвалила ленінський «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*», націлила більшовиків краю на посилення боротьби за владу Рад. 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, який проголосив утворення Укр. Рад. республіки. Після з'їзду більшовики спрямували боротьбу трудящих мас на розгром *каледінщини* і *Центральної ради*. За допомогою революц. військ, що прибули з Рад. Росії, Червона гвардія Донецько-Криворізького басейну в грудні 1917 — січні 1918 встановила на території краю владу Рад, подала підтримку трудящим ін. районів України. 24—25.I (6—7.II)

1918 в Харкові відбулася 3-я обл. парт. конференція. Поряд з правильними постановами, які сприяли зміцненню парт. орг-цій і місц. Рад, здійсненню перших соціалістичних перетворень, тут було прийнято й помилкове рішення про утворення *Донецько-Криворізької Радянської республіки* і виділення її зі складу України (затверджене на IV обл. з'їзді Рад Донецько-Криворізького басейну). В. І. Ленін і ЦК РСДРП(б) піддали принциповій критиці цей крок як такий, що порушував єдність революц. сил України. Помилку було частково виправлено участю делегатів Рад Дон.-Криворіз. області в *Другому Всеукраїнському з'їзді Рад* (березень 1918). В березні — квітні обл. більшовицька орг-ція провела велику роботу по створенню частин Червоної Армії, мобілізації трудящих на боротьбу проти австро-нім. загарбників, евакуації рад. установ і матеріальних цінностей на територію Рад. Росії. О. о. РСДРП(б) Д.-К. б. існувала до поч. окупації краю австро-нім. військами (квітень 1918).

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970; Корольов Б. На шляху до Жовтня. К., 1968; Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні. (Листопад 1917 — липень 1918 рр.). Х., 1972; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980. *П. Л. Варгатюк.*

ОБЛАСНА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНОГО КРА́Ю — місцеве об'єднання більшовиків Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, частини Херсонської та пд. частини Могильовської губ. Ініціатором створення обл. орг-ції виступив Київ. к-т РСДРП, який ще 26.III (8.IV) 1917 розглянув питання про скликання обл. конференції. Першим кроком на шляху утворення обл. орг-ції була окружна нарада РСДРП Пд.-Зх. краю, що відбулася 15—17 (28—30). IV 1917. На нараді були представлені більшовики Києва, Білої Церкви, Брусилова, Василькова, Козятина, Сміли (Київ. губ.), Чернігова, Конотопа (Черніг. губ.), Кременчука (Полтав. губ.), Вінниці (Поділ. губ.), Гомеля (Могильов. губ.). У роботі наради взяли участь представники Російського бюро ЦК РСДРП О. Ф. *Розмирович,* М. О. *Савельєв,* І. І. *Шварц.* Нарада визнала за необхідне створити Пд.-Зх. окружне парт. об'єднання і обрала окружний к-т РСДРП(б), що об'єднав роботу парт. орг-цій РСДРП(б), в яких на квітень 1917 налічувалося 2611 комуністів. До складу к-ту увійшли Є. Б. *Бош* (секретар), І. С. *Гаєвський* [його було обрано й делегатом на *Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)*], І. М. *Крейсберг,* К. Т. Неровня, М. П. *Тарногродський* та ін. Окружний к-т розгорнув активну роботу по зміцненню місц. парт. орг-цій, створенню обл. орг-ції, яка була оформлена на обл. конференції РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, що відбулася 10—12 (23—25).VII 1917. На конференції були представлені парторганізації Києва, Одеси, Малина, Білої Церкви, Переяслава, Вінниці, Чернігова, Конотопа, Остра, Клинців, Гомеля, а також представники від орг-цій РСДРП(б) Харкова та Катеринослава. Делегати заслухали доповідь Київ. окружного к-ту РСДРП(б), доповіді з місць, прийняли рішення про поточний момент, про боротьбу проти наклепницької кампанії бурж. преси, про конструювання обл. орг-ції. Особливу увагу конференція звернула на посилення роботи в масах, зокрема серед солдатів і селян, на озброєння трудящих, створення загонів *Червоної гвардії.* До складу обраного конференцією обл. к-ту РСДРП(б) увійшли 9 чол.: Є. Б. Бош (голова), А. В. Гриневич, К. Т. Неровня, М. П. Тарногородський та ін. Велику допомогу обл. орг-ції надавав ЦК РСДРП(б), який підтримував з нею постійний зв'язок. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б),* на якому обл. орг-цію представляла Є. Б. Бош, осн. увага більшовицьких орг-цій краю була спрямована на підготовку трудящих мас до вирішальної боротьби проти бурж. уряду. У вересні обл. к-т вирішив скликати чергову обл. конференцію для обговорення поточного моменту, нац. питання, а також питань про вибори до *Установчих зборів,* про організацію с.-г. пролетаріату, про перегляд парт. програми, про вибори до земського самоврядування тощо. Проте з 25 орг-цій краю лише 10 змогли надіслати представників до Києва. Тому замість конференції 12 (25).IX 1917 було проведено нараду, яка обговорила доповідь Є. Б. Бош про поточний момент, заслухала доповіді з місць, що показали всебічне посилення діяльності більшовицьких орг-цій. Представники обл. к-ту взяли участь у роботі Всерос. з'їзду копальників та возіїв буряків [Київ, 13—15 (26—28).VIII 1917], де було ухвалено більшовицьку резолюцію про передачу поміщицької землі сел. к-там, у роботі двох конференцій більшовиків Пд.-Зх. фронту (вересень). За порадою ЦК РСДРП(б) при обл. к-ті було створено бюро фронтових і тилових орг-цій РСДРП(б) Пд.-Зх. фронту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції обл. орг-ція виступила одним з ініціаторів створення на Україні єдиного парт. центру. Обл. к-т провів підготовку до скликання обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві, який відбувся 3—5 (16—18).XII, обрав *Головний комітет соціал-демократії України.* Після з'їзду обл. орг-ція припинила своє існування.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957. *Б. І. Корольов.*

ОБЛАСНИ́Й (КРАЙОВИ́Й) З'ЇЗД РСДРП(б) У КИ́ЄВІ. Відбувся 3—5 (16—18). XII 1917. Скликаний з ініціативи обл. к-ту більшовиків Пд.-Зх. краю з метою консолідації парт. сил на Україні і створення загальноукр. парт. центру. В роботі з'їзду взяли участь 47 делегатів з ухвальним голосом від 24 орг-цій, що налічували понад 18 тис. комуністів, 7 делегатів з дорадчим голосом від 6 орг-цій, а також 6 представників Київ. та Пд.-Зх. к-тів РСДРП(б) і 4 більшовики-делегати, що прибули на Всеукраїнський з'їзд Рад з Харкова і Миколаєва. Крім орг-цій Пд.-Зх. краю, на з'їзді були представлені Катеринославська, Єлизаветградська і 6 орг-цій Пд.-Зх. фронту. Хоча з'їзд не мав формального мандата від усіх парт. орг-цій України, за характером обговорених питань і прийнятими рішеннями він сприяв розв'язанню назрілих завдань парт. будівництва і встановлення Рад. влади на Україні. З'їзд констатував зростання впливу більшовицької партії, Ради Нар. Комісарів серед трудящих України, відзначив посилення боротьби мас за владу Рад, засудив реакційну націоналістичну політику *Центральної ради,* викрив антинар. характер укр. дрібнобурж. партій і закликав трудящих до боротьби за ліквідацію бурж.-націоналістичної контрреволюції, за встановлення влади Рад, утворення Укр. Рад. д-ви. У спец. резолюції з приводу ультиматуму Раднаркому Центр. раді заявлялося, що ультиматум пред'явлено не укр. народові, а його ворогам. З'їзд закликав трудящих України до ще тіснішого згуртування з робітниками, селянами і солдатами всієї країни для спільної боротьби за Рад. владу. Центральним на з'їзді було питання про парт. роботу в краї і про крайовий парт. орган. Було ухвалено утворити на Україні єдину парт. орг-цію, як складову частину більшовицької партії, під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України» і обрано її керівний центр — *Головний комітет соціал-демократії України.* *В. Ф. Солдатенко.*

ОБЛАСНИ́Й СУД — ланка радянської судової системи, що в межах своєї компетенції здійснює *правосуддя* на території *області.* О. с. утворюються в республіках, які мають обл. поділ. Відповідно до ст. 152 Конституції СРСР О. с. обирається обл. Радою нар. депутатів строком на 5 років у складі голови, його заступників, членів і нар. засідателів. Діє у складі двох колегій — у цивільних і кримінальних справах — та президії. Колегії, як суди першої інстанції, розглядають цивільні та кримінальні справи, віднесені законом до відання О. с. (див. *Підсудність*). Крім того, О. с. може вилучити з *районного (міського) народного суду* даної області будь-яку справу і прийняти її до свого провадження. Рішення, вироки та ухвали суд. колегій О. с. можуть бути оскаржені до Верховного Суду республіки. В першій інстанції справи розглядаються суд. колегією в складі головуючого (голова суду, його заступник або член суду) і двох нар. засідателів. У касаційному порядку (див. *Касаційний розгляд справ*) О. с. розглядають справи

за касаційними скаргами та *протестами прокурора* на рішення, вироки та ухвали нар. судів. У касаційному порядку справи розглядаються суд. колегією в складі трьох членів О. с., один з яких призначається головуючим. Президія О. с. розглядає в порядку суд. нагляду (див. *Перегляд у порядку судового нагляду*) протести на рішення, вироки і ухвали нар. судів та на касаційні ухвали суд. колегій О. с., що набрали законної сили. Президію О. с. затверджує виконком обл. Ради нар. депутатів у складі голови, його заступників і 2—4 членів обласного суду. *Я. П. Нагнойний.*

ОБЛАСТЬ — 1) В СРСР велика адм.-тер. і господарська одиниця в адміністративно-територіальному устрої союзної республіки. Встановлення обл. (крайового) адм.-тер. поділу Конституція СРСР (ст. 79) відносить до компетенції союзної республіки. О. утворюється Верховною Радою союзної республіки з урахуванням природних і екон. особливостей республіки, розміру території, кількості населення, тяжіння населених пунктів до обл. центру. О. складається з районів і міст обл. підпорядкування. За станом на 1.I 1980 у складі 10 союзних республік є 121 О. (у т. ч. в УРСР — 25) та 8 *автономних областей*. Обл. поділ в УРСР встановлено 1932. Кількість і перелік О. закріплюється в Конституції союзної республіки. В УРСР є О.: Вінницька, Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Ровенська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. Органом державної влади в О. є обл. Рада нар. депутатів, держ. управління — виконком обл. Ради нар. депутатів. Закон СРСР «Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів» від 25.VI 1980 та «Закон УРСР про обласну Раду народних депутатів УРСР» від 31.X 1980 встановлюють, що обл. Рада нар. депутатів вирішує всі питання місц. значення, виходячи з загальнодерж. інтересів та інтересів громадян, що проживають на території О., проводить у життя рішення вищестоящих держ. органів тощо. 2) В царській Росії назва деяких адм.-тер. одиниць, що відповідали *губерніям*, але управлялися за особливим положенням. Див., напр., *Область Війська Донського*.

І. М. Разнатовський.

ОБЛАСТЬ у математиці — будь-яка відкрита (див. *Відкриті і замкнені множини*) зв'язана множина у даному просторі. Зв'язність означає, що при довільному розбитті множини на дві неперетинні частини принаймні одна з них містить граничну точку (див. *Топологія*) другої. Напр., на прямій О. є будь-який скінченний чи нескінченний *інтервал*. Якщо О. доповнити всіма її граничними точками, одержимо замкнену область. Іноді О. наз. всяка відкрита множина в просторі. Див. також *Многозв'язна область*, *Однозв'язна область*.

ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО — адм.-тер. одиниця в царській Росії; включала територію вздовж середньої і нижньої течій р. Дону, заселену переважно *донськими козаками*. Створена 1792 під назвою «Земля Війська Донського» (з 1870 називалась О. В. Д.) з центром у Новочеркаську. В 1802 цю територію поділено на округи. Управляв нею військ. наказний отаман Донського козачого війська. В 1887 до О. В. Д. приєднано Ростовський пов. і Таганрозьке градоначальство. На поч. 1920 О. В. Д. увійшла до складу РРФСР як Донська обл. (існувала до 1924). Тепер тер. О. В. Д. входить до складу Ростовської і Волгоградської областей РРФСР, Донецької і Ворошиловгр. областей УРСР.

ОБЛИВАННЯ — лікувально-профілактична процедура, яка полягає в тому, що на тіло людини виливають 2—3 відра води. О. проводять щоденно протягом 4—6 тижнів, поступово знижуючи т-ру води з 32—34° до 20—22° С. Призначають О. для *загартовування організму*, а також на початку курсу *водолікування*.

ОБЛИСІННЯ, плішивість — порідшання або повна відсутність волосся на обмеженій ділянці чи на всій поверхні волосистої частини шкіри. Розрізняють старече О.— фізіол. явище, зумовлене віковими змінами; передчасне О.— спостерігається в будь-якому віці, пов'язане з порушеннями здоров'я людини, найчастіше спричиняється *себореєю*; природжене — буває рідко, як наслідок недорозвинення волосяних цибулин; колоподібне (гніздове) — утворення лисинок розміром з 15—20-копійкову монету, спричинюється нервово-ендокринними розладами, інтоксикацією організму. Лікування залежить від причини облисіння, проводиться під контролем лікаря.

ОБЛИЦЬОВУВАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали (вироби) для *облицьовувальних робіт*; різновид *опоряджувальних матеріалів*. Розрізняють О. м.: природні й штучні; власне облицьовувальні й конструкційно-облицьовувальні; для зовн. і внутр. облицьовування. До природних О. м. належать плити і камені з *граніту, габро, лабрадориту, діориту, вапняку, мармуру, туфу, пісковику* та ін. гірських порід. Лицьову поверхню таких О. м. роблять борознистою, точковою, шліфованою або полірованою (див. також *Каменеобробка*). Штучними О. м. є керамічні плитки, плити і камені, лицьова *цегла* (див. також *Керамічні матеріали*), вироби із *скла* (листи, склопакети, склоблоки, килимо-мозаїчні плитки, панелі з *склопрофілітy*), плити з *ситалів, шлакоситалів, мармуру штучного, деревноволокнисті плити* і *деревностружкові плити*. Застосовують також листи з *азбестоцементу, склопластиків*, декоративної *фанери*, гіпсокартону, рулонні, листові і плиткові полімерні матеріали, декоративно-акустичні плити (напр., типу «Акмігран», див. *Звуковбирні матеріали*) тощо. Крім того, фасади будинків і споруд оздоблюють профільованими виробами з алюмінію, сталі і декоративного бетону. *О. О. Литвинов.*

ОБЛИЦЬОВУВАЛЬНІ РОБОТИ — будівельні роботи, пов'язані з облицьовуванням поверхонь конструктивних елементів будинків і споруд; різновид *опоряджувальних робіт*. Підвищують довговічність і поліпшують архітектурно-художню виразність будинків і споруд. Осн. операції О. р. полягають у сортуванні і підготовці *облицьовувальних матеріалів*; виготовленні буд. розчинів, клеїв і мастик; підготовці і розмічуванні облицьовуваної поверхні; пробиванні отворів для *кріпильних деталей* і власне облицьовуванні. Розрізняють О. р. зовнішні (оздоблювання фасадів будинків і споруд) та внутрішні (оздоблювання стін, стель, колон, пілястр). Зовн. О. р. виконують одночасно з кладкою стін або після їх зведення, застосовуючи (в разі потреби) *риштування* та помости. До стін облицьовувальні матеріали прикріплюють металевими *анкерами*, гаками або цементними розчинами. Внутр. О. р. провадять після закінчення загальнобуд. робіт, прикріплюючи облицьовувальні матеріали за допомогою буд. розчинів, мастик або клеїв. Деякі матеріали (напр., *деревностружкові плити, деревноволокнисті плити*, декоративно-акустичні плити «Акмігран») навішують на спеціальні каркаси. О. р. виконують спеціалізовані ланки робітників. У заводському домобудуванні облицьовування зовн. і внутр. поверхонь великорозмірних будівельних конструкцій провадять одночасно з їх виготовленням на домобудівних комбінатах. *О. О. Литвинов.*

ОБЛІГАЦІЯ (лат. obligatio — зобов'язання) — цінний папір, який дає його власникові доход у вигляді фіксованого *процента* від його номінальної вартості або виграшу. О. являє собою довгострокове боргове зобов'язання, за яким позичальник зобов'язується повернути позичену суму й виплатити позикодавцеві доход у формі виграшів або оплатити *купони*. В капіталістичних країнах О. випускають д-ва та приватні *акціонерні товариства*. О. є однією з форм *фіктивного капіталу*. За соціалізму О. випускає тільки д-ва, використовуючи їх для розміщення серед населення внутр. позик (див. *Позики державні*).

ОБЛІК ВИТРАТ НА ВИРОБНИЦТВО — сукупність облікових операцій, що забезпечують повне та своєчасне виявлення всіх витрат на виробництво і розподіл їх за об'єктами *калькуляції*. Виробничі витрати в пром-сті обліковують на рахунках «Основне виробництво» і «Допоміжне виробництво». В *аналітичному обліку* ці рахунки, в свою чергу, поділяють за цехами, стадіями обробки, замовленнями тощо. Первинні документи (наря-

ди, маршрутні листи, вимоги на матеріали тощо) групують за об'єктами калькуляції собівартості, а потім у нагромаджувальних відомостях записують результативні суми розподілу витрат за цільовим призначенням. Залежно від технології, процесу виготовлення продукції, організації виробн. і конкретних умов роботи підприємства в обліку застосовують простий, попереробний, позамовний і нормативний методи калькулювання собівартості продукції.

В с. г. витрати на виробн. обліч ують окремо по рослинництву, тваринництву, пром-сті, допоміжному виробн. та ін. на відповідних синтетичних рахунках.

Для аналітичного обліку використовують спец. книги, відомості, журнали-ордери, при цьому витрати на виробн. зазначають за статтями (елементами).

М. О. Приходько.

ОБЛІК ГОТОВОЇ ПРОДУКЦІЇ — реєстрація надходження, зберігання, відвантаження та реалізації готової продукції. Готову продукцію, що надійшла на склад або відвантажена замовникам безпосередньо з цеху, оформляють приймально-здавальною накладною, відомістю або актом. За цими документами бухгалтерія складає нагромаджувальні відомості випуску продукції з виробн. Продукцію, яку відпускають покупцям зі складу, обліч ують у видаткових накладних, на підставі яких бухгалтерія складає рахунок-платіжну вимогу. Щоденно ці вимоги реєструють у нагромаджувальних відомостях відвантаження і реалізації продукції, а в кінці місяця підсумкові результати переносять у зведену відомість. У *бухгалтерському обліку* рух продукції відображують на рахунку «Готова продукція», витрати по реалізації— на рахунку «Позавиробничі витрати». Аналітичний облік проводять за місцем зберігання готової продукції і окремо за матеріально відповідальними особами, на складах — за сортами в натуральному виразі. В колгоспах і радгоспах готову продукцію обліч ують на основі відповідних первинних документів, уніфікованих для колгоспів і радгоспів (реєстру відправки зерна та ін. продукції з поля, актів про прийняття продукції, відомостей зважування тварин та ін.). В колгоспах і радгоспах надходження с.-г. продукції обліч ують на рахунку «Продукція сільськогосподарського виробництва».

М. О. Приходько.

ОБЛІК НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ — система організованого спостереження, кількісного вимірювання і відображення соціально-екон. процесів у всіх ланках народного господарства з метою планового керівництва соціалістичною економікою.

О. н. можливий лише в соціалістичному суспільстві. Створення єдиної системи О. н. зумовлено сусп. власністю на засоби виробн. і єдиним нар.-госп. планом. О. н. має своєчасно забезпечувати органи управління на всіх рівнях науково обгрунтованими і достовірними даними, що об'єктивно характеризують хід виконання держ. планів, завдань і зобов'язань, ефективність сусп. виробн. і *науково-технічного прогресу,* темпи і пропорції в розвитку галузей нар. г-ва тощо. «Облік і контроль — ось головне, що́ потрібне для „налагодження", для правильного функціонування першої фази комуністичного суспільства» (Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 33, с. 96). Єдина система О. н. включає *облік оперативно-технічний, бухгалтерський облік* і *статистику.* Відображаючи різні сторони процесу розширеного соціалістичного *відтворення,* окремі види обліку взаємно розвивають і доповнюють один одного. Взаємозв'язок між різними видами соціалістичного обліку забезпечують, застосовуючи єдину первинну документацію. Так, бухгалтерський і статистичний облік узагальнюють та науково обробляють дані оперативно-тех. обліку. Статистика часто використовує відомості, одержані бухгалтерським обліком і навпаки. В соціалістичному обліку статистика виконує організуючу роль. Вона забезпечує планомірне збирання й групування облікових даних, їхні єдність і порівнянність. В СРСР застосовують єдині для всіх галузей нар. г-ва принципи обліку валової і товарної продукції, капітальних вкладень, основних і оборотних засобів, собівартості продукції, товарообороту тощо, а також єдині форми звітності та інструкції щодо заповнення їх. Єдність обліку і статистики значною мірою посилюється внаслідок широкого застосування в економіці ЕОМ, створення автоматизованих *банків даних,* встановлення взаємодії між *автоматизованими системами управління підприємств* (АСУП), галузевими *автоматизованими системами управління* (АСУ), *автоматизованою системою державної статистики* (АСДС) і автоматизованою системою планових розрахунків (АСПР). За Конституцією СРСР організація єдиної системи О. н. в Рад. Союзі перебуває у віданні найвищих органів держ. влади та органів держ. управління. Нар.-госп. обліком керує Центр. статистичне управління СРСР, яке разом з Держпланом СРСР, М-вом фінансів СРСР, Держбанком СРСР та ін. м-вами й відомствами розробляє єдину наукову методологію обліку.

Літ. див. до ст. *Бухгалтерський облік, Статистика.* *Т. І. Таланова.*

ОБЛІК ОПЕРАТИ́ВНО-ТЕХНІ́ЧНИЙ — система поточного нагляду за ходом господарських операцій та процесів. Використовується для оперативного планування. Разом з *бухгалтерським обліком* і *статистикою* становить єдину систему *обліку народногосподарського.* Для О. о.-т. застосовують натуральні, трудові та грош. вимірники. За допомогою О. о.-т. на пром. підприємствах одержують дані про навантаження машин та устаткування, виконання *норм виробітку,* витрати електроенергії, матеріалів тощо. У с. г. за допомогою О. о.-т. одержують дані про хід виконання посівних робіт, обробіток полів, збирання врожаю тощо. О. о.-т. широко застосовують і в ін. галузях нар. г-ва. Дані обліку реєструють у журналах, книгах, на картках, у рапортичках, вони можуть передаватись усно, по телефону, телетайпом. Обробляють дані і складають зведену документацію, як правило, за допомогою спец. машин.

М. О. Приходько.

ОБЛІК ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ — сукупність облікових операцій, що забезпечують контроль за надходженням основних засобів, переміщенням їх, збереженням кожного інвентарного об'єкта, своєчасне нарахування *амортизації* і зношування. Осн. засоби обліч ують за первинною вартістю, яка складається з витрат на буд-во або придбання їх, включаючи вартість доставки та встановлення. *Бухгалтерський облік* наявності і руху осн. засобів ведуть на рахунку «Основні засоби», а зношування їх — на регулюючому пасивному рахунку «Зношування основних засобів». Одиницею О. о. з. є окремий об'єкт. О. о. з. при невеликій кількості їх ведуть в інвентарній книзі. Однотипні об'єкти обліч ують на типових інвентарних картках групового обліку або на одному рахунку інвентарної книги. *Аналітичний облік* осн. засобів підприємства і госп. орг-цій проводять за інвентарними об'єктами, згрупованими відповідно до типової класифікації *основних фондів* ЦСУ СРСР.

Обліпиха крушиновидна. Гілка з плодами та маточкова квітка.

ОБЛІПИ́ХА (Hippophaë) — рід дводомних рослин родини маслинкових. Кущі або дерева від 0,1—0,5 до 10—15 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні, чергові, зверху зелені, зісподу сріблясто-сірі. Квітки одностатеві, дрібні. Плід — овальна або майже куляста несправжня кістянка жовтого, оранжевого або оранжево-червоного кольору. З (за ін. джерелами, 4) види, поширений в Європі й помірному поясі Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 1 вид: О. крушиновидна (H. rhamnoides) — технічна, харчова, лікарська і декоративна рослина. Плоди і насіння О. містять жирну олію, вітаміни B_1, B_2, B_c, C, E, PP, каротиноїди, органічні к-ти, глікозиди, цукри, дубильні речовини. Обліпихова олія застосовується при лікуванні опіків і променевих ушкоджень шкіри, кольпітів, пролежнів, ендоцервіцитів, виразки шлунка та ін. Плоди О. використовують у нар. медицині як знеболювальний і протицинготний засоби. Культивують О. як плодову і декоративну рослину. Розмножується насінням і вегетативно. Плодоносить на 4—5-й рік. Урожайність до 100 ц/га. Основні сорти: Вітамінна, Дар Катуні, Золотий початок, Новина Алтаю, Щербинка 1.

А. П. Лебеда.

ОБЛІТЕРА́ЦІЯ (лат. obliteratio — стирання, згладжування) в медицині — зарощення або закриття просвіту порожнистого чи трубчастого органа внаслідок розростання тканини (найчастіше сполучної). О. може настати в результаті запального процесу або розростання пухлини і впливати на фізіологічний стан організму. Так, напр., О. яйцепроводів може

спричинити *безплідність*, а О. плевральної порожнини при плевриті — вилікування.

ОБЛО́ГА — спосіб ведення воєнних дій для оволодіння фортецею (укріпленим містом) або іншим пунктом фортечного типу. Фортецю оточували війська, які будували навколо неї одну або дві смуги облогових укріплень, укріплені табори, проводили атаки, що звичайно завершувалися штурмом фортеці. О. іноді мала характер блокади (див. *Блокада воєнна*). Під час О. застосовували поступову або прискорену атаку, підкопи, облогову техніку, *метальні машини*. З винаходом пороху та появою артилерії почали застосовувати при О. підземні *міни* і бомбардування обложених об'єктів. У 17 ст. франц. військ. інженер *С. Вобан* удосконалив метод поступової атаки, що його потім застосовували всі армії світу до 2-ї пол. 19 ст. В кін. 19 ст. з удосконаленням артилерії для О. фортець почали застосовувати прискорену атаку. Для цього створювали спец. облогові армії з потужною артилерією. Укр. козаки володіли високим мистецтвом О. фортець (м. Кафа 1628; фортеці Кодак 1648; Кам'янець-Подільський, Замостя 1648; Львів 1648, 1655; Збараж 1649). Після 1-ї світової війни з втратою фортецями воєнного значення О. не застосовується.

ОБМА́НКИ — група мінералів з напівметалевим блиском та з ін. ознаками (колір, густина), властивими як рудам металів, так і нерудним мінералам. Назву запропонували в середні віки рудокопи, які часто помилялись у визначенні цих мінералів. Тепер назва «обманка» збереглася лише за деякими мінералами: цинкова О. (*сфалерит*), кадмієва О. (гринокіт), *рогова обманка* (відміна *амфіболів*) тощо.

О́БМІН в економіці — об'єктивно необхідна фаза суспільного *виробництва*, що зв'язує виробництво і *розподіл*, з одного боку, і споживання — з другого. Розвивається на основі сусп. *поділу праці*. Сусп. поділ праці як заг. умова розвитку *продуктивних сил* неодмінно породжує і зумовлює відносини О. діяльністю між учасниками уже поділеної праці. К. Маркс і Ф. Енгельс дали глибоко наук. аналіз взаємозв'язку виробн. і О., визначили природу і місце О. в екон. житті суспільства. Зокрема, Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» виробн. і О., як дві різні сусп. функції, назвав «абсцисою і ординатою економічної кривої» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 140). Характер і форми його зумовлюються *способом виробництва*.

О. може проявлятися у формі О. конкретними видами праці (О. діяльністю) і бути стадією внутрішньо притаманною виробн., тобто обміном, що здійснюється безпосередньо у виробн., а також самостійною фазою *відтворення*, де здійснюється обмін продуктами праці в натуральній чи вартісній формах. Ці різні форми О. не існують відокремлено, автономно, вони тісно взаємопов'язані і є в кожній виробничій ланці, що перебуває в сфері сусп. поділу праці і кооп. зв'язків. Виробн. відіграє визначальну роль щодо О., як і до ін. фаз відтворення. Проте і О. діяльністю пронизує всі стадії сусп. виробн., виступаючи необхідною умовою екон. розвитку. О. як сусп. функція, набуваючи самостійності, виділяється в окрему фазу відтворення, відокремлюється в специфічну сферу екон. життя. Ця самостійність О. проявляється в тих особливих функціях, які він виконує в процесі відтворення, в діянні законів, притаманних сфері О. (напр., закони *попиту і пропозиції, грошового обігу* та ін.), в набутті ряду конкретних форм, що виходять за межі, зумовлені безпосередньо процесом виробн. (напр., біржові операції з цінними паперами), в посиленні впливу на процес регулювання виробн. (напр., нова роль банків у період монополістичного капіталізму). Однак все це не означає, що О. набуває визначальної ролі в сусп. виробн., яку йому приписують захисники мінової концепції, де товарний О. виступає осн. сферою екон. життя суспільства.

Обмін розвивався і вдосконалювався з розвитком сусп. виробн. За первіснообщинного ладу він існував лише як О. діяльністю між членами общини, а вже при спілкуванні двох або більше общин здійснювався О. продуктами. Дальший розвиток сусп. поділу праці і приватної власності перетворює цей випадковий О. продуктами на регулярний процес товарного О. з притаманними йому рисами *конкуренції*, антагонізму, розшарування виробників. Найвищого розвитку товарний О. досяг за капіталізму, коли він набув всеохоплюючого характеру, де *товаром* стає і *робоча сила*. О. виступає як засіб пограбування трудящих мас, є способом реалізації *додаткової вартості*.

За соціалізму докорінно змінюється класова суть О. В умовах сусп. власності на засоби виробництва він набуває плановомірного характеру відносин товариського співробітництва. Сфера дії О. за соціалізму обмежена, робоча сила перестала бути товаром, не підлягають купівлі-продажу соціалістичні підприємства, а також земля.

На вищій фазі комунізму, коли відімруть товарно-грош. відносини, О. товарами перестане існувати, О. діяльністю між людьми досягне найвищого розвитку. На сучас. етапі товарний О. широко використовується як одна з найважливіших форм екон. зв'язків і співробітництва різних країн на міжнар. арені.

В. І. Стаховський.

О́БМІН ЖИТЛОВИ́Х ПРИМІ́ЩЕНЬ — за рад. законодавством, взаємна передача прав і обов'язків двома і більше особами на приміщення, яким вони користуються за *житлового найму договором* або як члени *житлобудівного кооперативу*, з наступним переселенням в обміняні приміщення. Регулюється законодавством Союзу РСР і союзних республік, зокрема в УРСР — ст. 309—311 ЦивК УРСР. Предметом обміну можуть бути конкретні (не менше однієї кімнати) житлові приміщення, розташовані в одному або різних населених пунктах. У будинках підприємств, установ і організацій обмін допускається за згодою останніх, у будинках, що належать громадянам на праві особистої власності, — за згодою власника будинку. О. ж. п. можна здійснювати лише за письмовою згодою всіх дорослих членів сім'ї, у т. ч. й тимчасово відсутніх, які постійно проживають у обмінюваних приміщеннях. Відмову у згоді на обмін можна оскаржити в суд. порядку, крім випадків обміну приміщень у будинках житлобудівних кооперативів і належних громадянам. О. ж. п. оформляється ордером, який видається виконавчим комітетом відповідної місц. Ради нар. депутатів. Відмову у видачі обмінного ордера можна оскаржити в судовому порядку.

Т. М. Лісниченко.

О́БМІН РЕЧОВИ́Н, метаболізм — закономірний порядок перетворення речовин і енергії у живих системах, спрямований на їх збереження і самовідтворення; основна ознака живої *матерії*. Являє собою тонко відрегульовану, цілісну систему хім. реакцій в організмі, що склалася в результаті тривалої *еволюції*. О. р. лежить в основі всіх проявів *життя* — росту, розмноження, збудження, руху, пристосування до зміни умов існування тощо. Ф. *Енгельс* зазначав, що найважливішим моментом існування живих тіл є постійний О. р. між ними і навколишньою природою, причому з припиненням цього обміну припиняється і життя. О. р. складається з двох нерозривних, взаємозумовлених процесів — *асиміляції* і *дисиміляції* органічних та неорганічних речовин і здійснюється за допомогою безлічі хім. реакцій, кожна з яких (за деякими винятками) каталізується спец. білками — *ферментами*. Суттєва роль у процесах О. р. належить *вітамінам*, похідні яких входять до складу ферментів. У процесах перетворення речовин в організмі беруть участь також вода і мінеральні сполуки. В ході асиміляції з речовин, що надходять в організм із зовн. середовища, синтезуються сполуки, специфічні для даного організму. Ці сполуки, входячи до складу організму, не залишаються незмінними, а піддаються постійному розщепленню з виділенням енергії і виводяться з нього у вигляді т. з. кінцевих продуктів О. р. (CO_2, H_2O, NH_3 та ін.). Процеси асиміляції і дисиміляції у цілком сформованих живих системах в нормі зрівноважені, при *старінні* в О. р. переважають процеси дисиміляції. В процесі еволюційного розвитку форм життя на Землі склалися різні типи О. р. Проте у зв'язку з єдністю походження всіх організмів осн. риси існуючих типів О. р. подібні, зокрема найсуттєвіші біохім. ланки клітинного О. р., «набір» ферментів, що беруть участь у *окисленні біологічному* органічних енергетично ефективних сполук тощо.

Асиміляція. Залежно від способу живлення та типу О. р. усі орга-

нізми поділяють на *гетеротрофів* і *автотрофів*. Біосинтез вуглеводів у автотрофів відбувається в осн. за рахунок фіксації вуглекислого газу, який відновлюється в процесі фотохім. розкладу води за участю *хлорофілу* (див. *Фотосинтез*), рідше за рахунок енергії, одержуваної при *окислювально-відновних реакціях* (див. *Хемосинтез*). При цьому спочатку утворюються первинні органічні сполуки, з яких далі синтезуються тривуглецеві фосфатні сполуки. З останніх за участю ферментів синтезуються пентози і *гексози*. Моносахариди в свою чергу є осн. матеріалом для синтезу *дисахаридів* та *полісахаридів*, з яких можуть утворюватися й інші безазотисті речовини. Гетеротрофи одержують вуглеводи в основному з їжею у вигляді ди- і полісахаридів. Проте вони можуть синтезувати їх за рахунок ін. низькомолекулярних сполук (*оцтової кислоти*, деяких *амінокислот* та ін.). У травному тракті вуглеводи розщеплюються до моносахаридів, які всмоктуються в кров і розносяться по всіх тканинах організму. В тканинах з моносахаридів синтезується запасний полісахарид — *глікоген*. Див. *Вуглеводний обмін*. Біосинтез ліпідів (жирів та ін. жироподібних речовин) у гетеротрофів і автотрофів перебігає в принципі однаково — за рахунок тривуглецевої сполуки гліцерофосфату та оцтової к-ти. Людина і тварини одержують жири також з їжею. У травному тракті вони ферментативно розщеплюються на *гліцерин* та *жирні кислоти* (див. *Жировий обмін*). Біосинтез білків у автотрофів починається із засвоєння неорганічного азоту та синтезу амінокислот за рахунок *аміаку* і органічних к-т (див. *Карбонові кислоти*), які утворюються переважно в результаті дисиміляції вуглеводів. Деякі мікроорганізми здатні засвоювати молекулярний азот, перетворюючи його на амінний (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). З'єднання синтезованих амінокислот у поліпептидні ланцюги (див. *Пептиди*), тобто утворення білкових молекул, відбувається на спец. субклітинних *органелах — рибосомах*. Інформація про первинну структуру кожного білка закодована в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) і реалізується в клітині внаслідок процесів *транскрипції* і *трансляції*. Механізм *біосинтезу* білків у гетеротрофів та автотрофів принципово не відрізняється. Проте в організмі гетеротрофів деякі амінокислоти не синтезуються (див. *Незамінні амінокислоти*) і надходять в організм з білками їжі. Інші (замінні) амінокислоти гетеротрофи в основному одержують з їжею, але вони можуть також синтезувати їх за рахунок амонійного азоту та окремих продуктів обміну вуглеводів і ліпідів. Див. також *Білковий обмін*. Біосинтез нуклеїнових кислот. Синтез *рибонуклеїнових кислот* (РНК) та ДНК в організмі починається з біосинтезу пентоз, деяких амінокислот (*гліцин, глютамінова кислота, аспарагінова кислота*) і *мурашиної кислоти*. При наявності цих сполук, а також CO_2, NH_3, АТФ (аденозинтрифосфорна к-та; див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ряду ін. факторів у клітинах утворюються т. з. пуринові й піримідинові рибо- і дезоксирибонуклеотиди (див. *Нуклеотиди*). Перші є матеріалом для біосинтезу РНК, а другі — ДНК.

Дисиміляція — сукупність реакцій, в результаті яких вивільнюються енергія та ряд метаболітів, необхідних для забезпечення життєдіяльності організмів. Процеси розпаду білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових к-т та ін. компонентів тіла живих організмів відрізняються від процесів біосинтезу цих речовин як за локалізацією, так і за характером метаболічних (див. *Метаболізм*) реакцій. Розщеплення більшості складних органічних сполук до простих відбувається в організмі від діяння специфічних гідролітичних ферментів (*ліпаз*, протеаз, *амілаз* та ін.). Утворені низькомолекулярні сполуки частково використовуються при біосинтезі специфічних структур тканин організму або окислюються до CO_2, H_2O, NH_3 та ін. кінцевих продуктів обміну; при цьому енергія, що виділяється, трансформується в енергію макроергічних зв'язків (див. *Макроергічні сполуки*) аденозинтрифосфорної к-ти. Найважливішими шляхами окислення вуглеводів є *гліколіз* та пентозофосфатний шлях (див. *Пентозофосфатний цикл*), в ході яких цукор окислюється до CO_2 та H_2O. Розщеплення жирів в організмі відбувається за участю ліпаз і перебігає з утворенням жирних к-т і гліцерину. Продукти розщеплення жирів у свою чергу можуть легко окислюватись і в результаті ряду перетворень кінець кінцем давати CO_2 та H_2O. Жирні к-ти окислюються в ланцюгу реакцій β-окислення з утворенням оцтової к-ти, яка або використовується для синтезу ряду сполук (ліпідів, ізопреноїдів тощо), або окислюється до CO_2 та H_2O. Гліцерин також може перетворюватися з утворенням піровиноградної, молочної та оцтової к-т. При розпаді в організмі азотових сполук утворюються аміак та низькомолекулярні органічні к-ти. Вільний аміак, який утворюється в процесі дисиміляції білків, отруйний для організму; частина його знешкоджується шляхом зв'язування з аспарагіновою або глютаміновою к-тою з утворенням аспарагіну і глютаміну, а ін. частина виводиться з організму у вигляді амонійних солей або *сечовини* та *сечової кислоти*. Центральною ланкою процесів окислення ди- і трикарбонових к-т, що утворюються як проміжні продукти при дисиміляції білків, вуглеводів і жирів, є т. з. *трикарбонових кислот цикл*. Реакції цього циклу супроводяться утворенням значної кількості енергії, трансформованої в енергію макроергічних зв'язків АТФ (див. *Окислювальне фосфорилювання*).

Всі біохім. реакції, що разом становлять О. р. в організмі, найщільніше пов'язані й узгоджені між собою, відзначаються чіткою просторовою локалізацією в клітині. Остання досягається завдяки існуванню складної системи *мембран біологічних*, на (або в) яких «прикріплена» більшість ферментів, що забезпечують послідовні перетворення окремих речовин у певних субклітинних структурах. Стабільності та регулюванню О. р. у клітині сприяє також здатність біол. мембран забезпечувати вибірковість надходження поживних речовин (див. *Мембранний транспорт*, *Проникність біологічних мембран*) у клітину. Єдність процесів О. р. в організмі в цілому забезпечується складними регуляторними механізмами, у високоорганізованих тварин і людини особливого значення набувають *гормональна регуляція* та *нервова регуляція*. Порушення процесів О. р. або механізмів їх регуляції призводить до певних захворювань або навіть до смерті організму. Глибоке і всебічне вивчення процесів О. р. є одним з першорядних завдань *біохімії*, *фізіології*, *мікробіології* та ряду ін. наук і значною мірою зумовлює сучас. досягнення медицини, ветеринарії, тваринництва, мікробіологічної, харч. та легкої промисловості.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Гулый М. Ф. Основные метаболические циклы. К., 1968; Гулый М. Ф. Природа и биологическое значение некоторых метаболических приспособительных реакций организмов. К., 1977; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Мецлер Д. Биохимия. т. 1—3. Пер. с англ. М., 1980.

Д. О. Мельничук.

ОБМІННА ВЗАЄМОДІЯ — взаємний вплив однакових, тотожних мікрочастинок, який проявляється як результат особливої *взаємодії*. О. в. є квантовомех. явищем, яке не має аналога в класичній фізиці. Існування О. в. випливає з *тотожності принципу*. Вона виникає навіть при відсутності прямої силової взаємодії між частинками і починає проявлятися, коли серед. віддаль між ними стає порівнянною з довжиною *Бройля хвиль*. О. в. має характер взаємного відштовхування для *ферміонів* (внаслідок дії *Паулі принципу*) і притягування — для *бозонів*. У зовн. полі внаслідок О. в. відбувається певна узгодженість (кореляція) руху тотожних частинок (напр., електронів у кулонівському полі атомних ядер), яка може привести як до збільшення, так і до зменшення енергії взаємодії в системі. Напр., у *феромагнетиках* енергетично вигідніший стан, при якому спіни електронів незаповнених електронних оболонок сусідніх атомів паралельні, а в молекулах з *ковалентним зв'язком* — стан, коли спіни валентних електронів атомів цих молекул антипаралельні. Під О. в. у *квантовій теорії поля* розуміють взаємодію між частинками поля шляхом обміну *віртуальними частинками*.

ОБМІНСЬКИЙ Тадеуш (16.IV 1874, Львів — 18.VII 1932, там же) — укр. архітектор. У 1898 закінчив Львів. політех. ін-т, де пізніше працював викладачем. До 1914 періодично співробітничав з архіт. майстернею І. *Левинського*. Автор

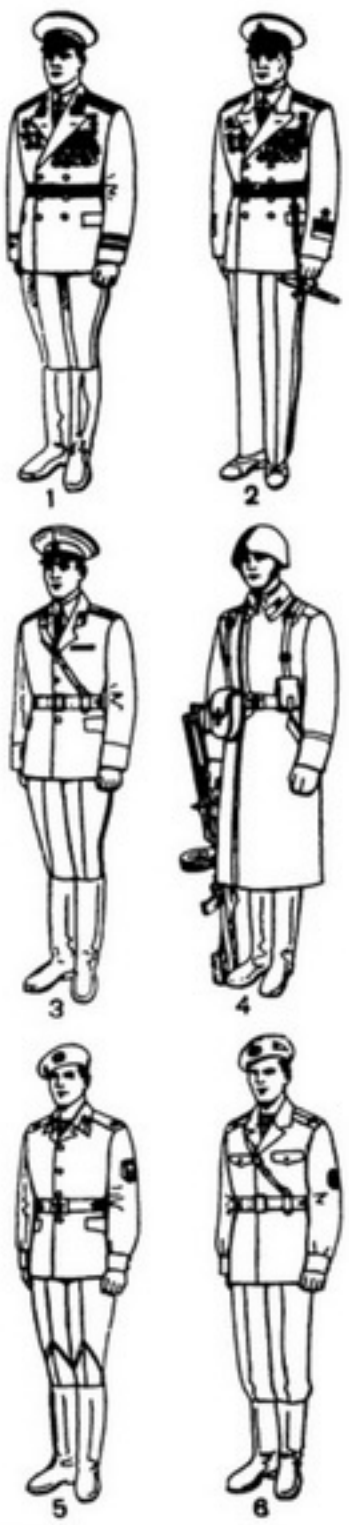

Обмундирування військове.
Формений одяг військовослужбовців Збройних Сил СРСР: 1 — літній парадний маршалів і генералів (крім авіації) — для строю; 2 — літній парадний адміралів і генералів ВМФ (форма № 1); 3 — літній повсякденний офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби — для строю; 4 — зимовий польовий сержантів і солдатів (на особливий період); 5 — літній повсякденний сержантів, солдатів та курсантів повітряно-десантних військ; 6 — літній польовий офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби морської піхоти.

житл. та громад. споруд у стилі *модерн* — готель «Народний» (1909), будинок Науково-технічної б-ки Львів. політех. інституту (1932).

ОБМУНДИРУВА́ННЯ ВІЙСЬКО́ВЕ — формений одяг військовослужбовців, який має відмітні ознаки — однакові крій (конструкцію), колір, кант, гудзики та ін. В О. в. звичайно включають верхній одяг (шинель, пальто, бушлат, плащ-накидку, мундир, кітель, тужурку, брюки тощо), верхні сорочки, галстуки, кашне, рукавички, головні убори (шапку, кашкет, пілотку, берет та ін.), взуття, поясний ремінь. Вибір матеріалів і крою О. в. залежить від його призначення і загальногігієнічних вимог, нац. традицій країни, своєрідності побудови збройних сил, кліматичних та ін. умов. Певне поєднання осн. предметів О. в., *знаки розрізнення військовослужбовців* та спорядження, яке прийняте для особового складу збройних сил, наз. військ. формою одягу. Вона затверджується найвищими урядовими органами і сприяє строгому виконанню обов'язків військ. служби, підвищує організованість і дисципліну військовослужбовців, дає змогу розрізняти їхню належність до збройних сил держави, видів збройних сил, родів військ і *звання військові*. В Збройних Силах СРСР є такі види військ. форми одягу: парадна, парадно-вихідна, повсякденна, польова, робоча. Кожна з них поділяється на літню та зимову, а у Військ.-Мор. Флоті має нумерацію. При парадній формі одягу на мундирах носять ордени, медалі і знаки розрізнення (порядок ношення їх уточнено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.III 1980); при парадно-вихідній, повсякденній і польовій — орденські планки і знаки розрізнення. На постачанні Рад. Армії і ВМФ є й додаткові види О. в.— утеплене (для районів з холодним кліматом), полегшене (для жаркого клімату), особливо парадне (для почесних караулів), захисний і спец. одяг. Порядок використання предметів О. в. визначено Правилами ношення військ. форми одягу, затвердженими міністром оборони СРСР. Право ношення військ. форми одягу в СРСР мають усі військовослужбовці, а також генерали, адмірали, офіцери, прапорщики і мічмани, звільнені у запас або у відставку з таким правом. *Є. С. Дяченко.*

ОБНІНСЬК — місто обласного підпорядкування Калуз. обл. РРФСР. Розташований на р. Протві (прит. Оки). Залізнична ст. Обнінське. 76 тис. ж. (1980). В О.— перша в СРСР атомна електростанція (*Обнінська АЕС*). Н.-д. ін-ти: мед. радіології, фізико-енергетичний, експериментальної метеорології; сейсмологічна обсерваторія та ін. Філіал Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Будівництво О. розпочато 1950, місто — з 1956.

ОБНІНСЬКА АЕС — перша в СРСР атомна електростанція. Розташована в м. Обнінську Калузької обл. РРФСР. Перший пром. струм одержано 1954. Теплова потужність реактора становить 30,0 тис. кВт, електрична — 5,0 тис. кВт. На станції використано уран-графітовий реактор канального типу з охолоджуванням водою під тиском. Схема АЕС двоконтурна. З 1957 реактор станції працює в режимі випробувального реактора. На О. АЕС було випробувано тепловиділяючі елементи для *Бєлоярської АЕС* імені І. В. Курчатова, Білібінської АДРЕС та ін. установок. О. АЕС — база для підготовки кадрів для атомної енергетики. *В. С. Сєвер'янов.*

ОБНОВЛЕ́НЦІ — прихильники радикального оновлення руського *православ'я* з метою пристосування його до умов соціалістичної д-ви. Практичну діяльність по модернізації православ'я почали на поч. 20-х рр., коли з розрізнених обновленських груп (див., зокрема, «*Жива церква*») було утворено обновленську церкву (1923), гол. натхненником та ідеологом якої став митрополит О. І. Введенський. О. засудили контрреволюц. діяльність церк. керівництва на чолі з патріархом Тихоном, визнали Рад. владу, переглянули соціально-етичні догми руського православ'я в дусі «комуністичного християнства» і водночас почали проводити в життя широку програму кардинальних церк. реформ, що передбачала модернізацію православного віровчення і обрядовості (див. *Модернізм* у релігії). Такий радикалізм у галузі церк. перетворень відштовхнув від О. осн. масу віруючих, яким більше імпонував реліг. традиціоналізм. Уже в 30-х рр. О. довелося відмовитися від церк. реформаторства і поступово повернутися до догматів патріаршої церкви, яка на той час уже твердо стояла на позиціях лояльності по відношенню до рад. сусп. і держ. ладу. Згодом чимало церковно-реформаторських ідей О. почали реалізовувати прихильники модернізму в сучас. рус. православ'ї.

Літ.: Гордиенко Н. С. Современное православие. М., 1968; Шишкин А. А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви. Казань, 1970.
М. С. Гордієнко.

ОБНО́РСЬКИЙ Віктор Павлович [11 (23).XI 1851, м. Грязовець, тепер Волог. обл.— 17.IV 1919, Томськ] — рос. робітник-революціонер. Н. в сім'ї унтер-офіцера. В 1869—73 працював слюсарем на з-дах Петербурга. В 1871—72 брав участь в організації робітн. гуртків, зблизився з членами гуртка *чайковців*. Восени 1873 виїхав до Одеси. Працюючи там на пром. підприємствах, вів революц. пропаганду серед робітників. О. тричі був за кордоном (Лондон, Париж, Женева). Познайомився з документами і діяльністю *Інтернаціоналу 1-го*, встановив зв'язки з зх.-європ. соціалістами. В 1878 у Петербурзі разом з С. М. *Халтуріним* заснував «*Північний союз російських робітників*», був одним з авторів його програми. В лютому 1879 заарештований у Петербурзі. В 1880 О. засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі. З червня 1884 — на поселенні в Сибіру. Працюючи механіком, слюсарем, продовжував брати участь у політичному житті. Вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

ОБНО́РСЬКИЙ Сергій Петрович [14 (26).VI 1888, Петербург — 13.XI 1962, Москва] — рос. рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петерб. ун-т (1910), учень О. О. *Шахматова*. Професор Пермського (1916—22), Ленінгр. (1922—41), Моск. (з 1943) ун-тів. Директор Ін-ту рос. мови АН СРСР (1944—50). Автор праць з історії, діалектології, лексикології й лексикографії рос. мови («Іменне відмінювання в сучасній російській мові», в. 1—2, 1927—30; «Нариси з морфології російського дієслова», 1953, тощо). У праці «Нариси з історії російської літературної мови старшого періоду» (1946) обґрунтував оригінальну теорію про самобутність давньорус. літ. мови, її народну сх.-слов'ян. основу. В дослідженнях широко використовував дані укр. мови. Нагороджений трьома орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1970.

Тв.: Избранные работы по русскому языку. М., 1960. *В. Ю. Франчук.*

ОБОВ'ЯЗКО́ВА ЧА́СТКА — частина *спадщини*, яка незалежно від змісту *заповіту* належить *неповнолітнім* або непрацездатним спадкоємцям — дітям спадкодавця (в т. ч. усиновленим), його непрацездатним дружині, батькам (усиновителям) і утриманцям. Передбачена ч. 2 ст. 119 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. В УРСР згідно з ст. 535 ЦивК УРСР О. ч. становить не менше як $^2/_3$ частки, яка належала б кожному з названих спадкоємців при спадкоємності за законом. Заповіт, яким ці спадкоємці позбавлені права спадкоємства, закон визнає недійсним у частині, що не відповідає О. ч. Правила про О. ч. не поширюються на заповіти щодо вкладів в державних ощадних касах і Держбанку СРСР.

ОБОВ'ЯЗКО́ВЕ НАВЧА́ННЯ — принцип осв. політики, здійснюваний державою, відповідно до якого діти певного віку в законодавчому порядку повинні здобути освіту в установленому обсязі. Є необхідною умовою демократизації системи *народної освіти*. В СРСР обов'язкова *середня освіта* (див. *Загальна освіта*, а також розділи про освіту в статтях про країни світу).

ОБОВ'ЯЗКО́ВЕ СТРАХУВА́ННЯ — в СРСР одна з форм *страхування* державного, за якою правовідносини між страховою організацією (органом Держстраху СРСР) і страхувальником виникають безпосередньо з закону (без укладання договору). О. с. може бути майновим і особистим. Страхувальниками цього виду страхування є колгоспи, міжколгоспні орг-ції, а також громадяни, в г-ві яких є об'єкти, що підлягають О. с. (будівлі, госп. тварини у колгоспах, транспортні засоби тощо). За майновим О. с. страхова орг-ція відшкодовує збитки, заподіяні внаслідок страхового випадку (пожежі, граду тощо), а страхувальник вносить встановлені страхові

платежі. О. с. *майна* колгоспів здійснюється відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.VIII 1967 «Про державне обов'язкове страхування майна колгоспів», громадян — відповідно до Закону СРСР про обов'язкове окладне страхування від 4.IV 1940. Чинне законодавство передбачає один вид особистого О. с.— страхування пасажирів від нещасних випадків, що поширюється на пасажирів усіх видів транспорту (крім залізничного приміського сполучення та внутріобл. маршрутів автомобільного транспорту). Свідченням виникнення страхового зобов'язання є проїзний квиток, при продажу якого відповідна транспортна організація стягує з пасажира страховий збір.

ОБО́В'ЯЗОК — одна з основних категорій *етики*, що виражає моральні вимоги, які для особи, класу, соціальної групи в конкретних соціальних умовах є внутрішньо прийнятними моральними зобов'язаннями. В історії моральної свідомості людства зміст О. тлумачився відповідно до загальносоціального чи класового розуміння обов'язків особи в ту чи ін. епоху. Представники різних напрямів домарксистської етики шукали джерела й підстави О. в божественій волі (неопротестантизм, *неотомізм*), в апріорному моральному законі (*кантіанство, інтуїтивізм*), у вічній незмінній природі людини (*натуралізм*) та ін. Наукове витлумачення природи О. вперше дала марксистсько-ленінська етика, яка розглядає О. як результат усвідомлення людиною моральних норм свого класу, що, в свою чергу, визначається її конкретно-істор. практикою. В умовах соціалізму усвідомлення громад. О. в конкретній формі діяльності людини відображує її активну життєву позицію, її особисту *відповідальність* за долю країни, за соціальний прогрес людства. *Б. О. Рутковський.*

ОБОДО́ВА КИ́ШКА — відділ *товстої кишки* ссавців, у т. ч. людини. О. к. є продовженням *сліпої кишки* і у вигляді обідка облямовує петлі *тонкої кишки*. У вищих ссавців розрізняють висхідну, поперечну і низхідну частини О. к., а в людини — ще й сигмовидну частину ободової кишки.

ОБО́ЗНИЙ — виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адм.-військ. посад на Україні в 17—18 ст. О. поділялися на генеральних і полкових. Генеральні О. керували артилерією, відали організацією і постачанням козацького війська, брали участь у переговорах з іноз. послами, засідали в генеральному суді тощо. Полкові О. вважалися заступниками полковника в козац. війську. Як правило, О. ставали представники найзаможнішої верхівки козацтва (див. *Генеральна старшина*). Указом 1835 царський уряд закріпив за О. та їх родинами спадкове дворянство.

ОБО́Л (грец. ὀβολός) — грошова і вагова одиниця в Стародавній Греції з 7 ст. до н. е. Оболами називалися срібні та мідні монети вартістю в 1/6 *драхми*. Карбували й срібні монети вартістю в 2, 3 і 4 О.: діоболи, тріоболи і тетроболи. В 5—1 ст. до н. е. монети перелічених номіналів карбували в *Боспорській державі, Ольвії* і *Херсонесі*. За середньовіччя О. також називалися монети у Франції, Італії, Іспанії, Угорщині, Португалії, Голландії, Польщі, Литві.

ОБОЛЕ́НСЬКИЙ Євген Петрович [9 (20).IV 1796, Новомиргород, тепер місто Кіровогр. обл.— 26.II (10.III) 1865, Калуга] — декабрист, князь, поручик лейб-гвардії Фінляндського полку. Член «*Союзу порятунку*», «*Союзу благоденства*», один із засновників *Північного товариства декабристів*. Додержувався респ. поглядів. Активний учасник повстання в Петербурзі 14 (26).XII 1825. Засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Покарання відбував у Нерчинську. З 1839 — на поселенні в Сибіру. Після амністії 1856 жив у Калузі.

ОБОЛО́НКА в будівництві і техніці — просторова конструкція, обмежена двома криволінійними поверхнями, віддаль між якими (товщина) мала порівняно з іншими її розмірами. Залежно від форми серединної поверхні (вона ділить товщину О. навпіл) О. поділяють на циліндричні, сферичні, конічні, параболічні, гіперболічні, тороїдальні, призматичні (складчасті) та ін. За *повною кривиною* (т. з. гауссовою) поверхні розрізняють оболонки з поверхнею позитивної *кривини*, нульової і негативної. Вони бувають: тонко- і товстостінні (залежно від відношення товщини до радіуса кривини серединної поверхні); одно-, дво- і багатошарові; ізотропні (див. *Ізотропія*) й анізотропні (див. *Анізотропія*); монолітні, збірно-монолітні й збірні. Їх виготовляють з залізобетону, сталі і легких сплавів (див. *Листові конструкції*), пластичних мас, деревини тощо. О. відзначаються високими жорсткістю і міцністю (ними перекривають великі прогони без проміжних опор), легкістю, економічністю (за витратою матеріалів), архіт. виразністю; водночас є несучими й огороджувальними конструкціями. Вади О.— складність розрахунку та виготовлення. Застосовують О. як *покриття* (у т. ч. висячі) будинків і споруд, у конструкціях літальних апаратів, резервуарів, силосних башт тощо. Див. також *Купол, Складчасті конструкції, Склепіння*. Іл. с. 462.

ОБОЛО́НКА РОСЛИ́ННОЇ КЛІТИ́НИ — утвір, що оточує *протопласт* рослинної клітини, продукт його життєдіяльності. Захищає клітину від пошкоджень, бере участь у вбиранні й проведенні речовин, *транспірації, секреції* тощо. Розрізняють О. р. к. первинну — тоненька, еластична, вкриває переважно молоді, твірні та генеративні клітини, вторинну — утворюється внаслідок відкладання на первинну О. р. к. речовин, що містять переважно *целюлозу*, і складається з трьох шарів, з яких внутрішній іноді виділяють у третинну оболонку. До складу О. р. к. входять *вуглеводи* типу целюлози, геміцелюлоз і пектинів, іноді *лігнін*, суберин, *кутин*, у багатьох грибів — *хітин*. О. р. к. має пори, через які проходять *плазмодесми*, що здійснюють зв'язок між клітинами. В процесі розвитку клітин структура і склад О. р. к. змінюються. Залежно від хім. змін в О. р. к. відбувається *здерев'яніння*, скорковіння, мінералізація, кутинізація і ослизнення.

ОБОЛО́НКИ ЗЕМЛІ́ — концентричні оболонки, з яких складається Земля. Те саме, що й *геосфери*.

ОБОЛО́НСЬКІ — родина майстрів художніх тканин і килимів 2-ї пол. 18 ст. (Андріїха О. та її сини Василь, Михайло, Григорій і Овсій). Жили і працювали в м. Кролевці (тепер Сум. обл.). Виготовляли квітчасті килими, ткані червоним по білому, рушники, тканини для оздоблення стін, вибійчані тканини з зображенням птахів і квітів, а також геом. орнаментом (ромби і прямокутники). У Полтав. худож. музеї зберігається килим роботи О. з витканим підписом.

ОБОЛО́НЬ — народна назва низовинних заболочених лук, узлісся. Поширена переважно на Україні. Іноді вживається як власна назва. Так, наприклад, низовинний, частково заболочений, район на пн. околиці Києва здавна наз. Оболонню. Тепер на цьому місці виріс сучас. житл. масив.

ОБО́РІН Лев Миколайович [29.VIII (11.IX) 1907, Москва — 5.I 1974, там же] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. СРСР (з 1964). В 1926 закінчив Моск. консерваторію (клас К. *Ігумнова*), з 1930 — її викладач (з 1935 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ОБОРО́НА — вид бойових дій, що застосовується з метою зриву або відбиття наступу переважаючих сил противника, прикриття або утримання зайнятих позицій (району), а також з метою економії сил і засобів на другорядному напрямі для створення переваги на головному напрямі. О. дає змогу виграти час і створити умови для переходу в *наступ*. О. можна застосовувати в тактичному, оперативному і стратегічному масштабах, вимушено або з наміром. В давнину та в середні віки для О. використовували засічні смуги, *вали*, рови, *фортеці, замки*, пізніше споруджували *флеші, редути, каземати, бастіони, окопи*, загородження, *траншеї, бліндажі*; системи довгочасних фортифікацій становили *укріплені райони*, смуги, лінії. Побудова О. включає угруповання військ (сил), систему оборонних рубежів (районів) та позицій, підготовлені вогневі удари і удари авіації, системи вогню та загороджень. Вона організується і ведеться відповідно до конкретних особливостей місцевості, театру воєнних дій, оперативно-тактичних обставин. Суть О. полягає в ураженні противника, коли він висувається на вихідні рубежі, наступає і атакує передні краї тих, що обороняються, в ході бою за утримання оборонних рубежів та об'єктів. З цією метою

В. П. Обнорський.

С. П. Обнорський.

Л. М. Оборін.

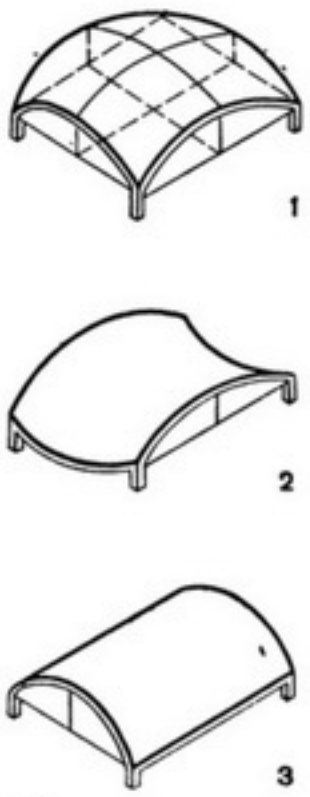

Оболонки:
1 — з поверхнею позитивної кривини; 2 — з поверхнею негативної кривини; 3 — з поверхнею нульової кривини.

противникові завдають масованих ударів усіма видами зброї, проводяться вогнева *контрпідготовка, контрудари* та *контратаки*. За методом ведення О. поділяється на позиційну й маневрену. Сучас. О. звичайно поєднує обидва ці методи. Вона повинна бути стійкою й активною, тобто здатною протистояти масованим ударам усіх видів зброї, боротися проти танків, десантів та аеромобільних військ противника. Стійкість і активність О. підвищується за рахунок насиченості її броньованими засобами, глибокого ешелонування та розосередження сил і засобів, різноманітності способів ведення оборонних дій. *Є. С. Дяченко.*

ОБОРО́НСТВО — опортуністична, соціал-шовіністична політика угодовських партій *Інтернаціоналу 2-го*, спрямована на захист нац. інтересів імперіалістичної буржуазії в період 1-ї світової війни (1914—18). На поч. війни соціал-демократи Німеччини, соціалісти Франції та Бельгії, праві соціалісти Англії та Австро-Угорщини виступили за надання своїм урядам воєнних кредитів. Ці партії, всупереч інтересам трудящих, закликали до відмови від класової боротьби всередині країни на час війни в ім'я перемоги над іноз. ворогом. Така позиція завдала великої шкоди міжнар. робітн. рухові. Політику О. в Росії відстоювали меншовики, есери та ін. дрібнобурж. і націоналістичні партії. Укр. бурж. і дрібнобурж. угруповання — ТУП, частина УСДРП також виступали на боці оборонців. Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків, вірна принципам пролет. *інтернаціоналізму*, засудила оборонців як агентів імперіалістичної буржуазії. Більшовики домагалися поразки бурж. урядів в імперіалістичній війні, перетворення імперіалістичної війни на громадянську. Величезну роботу більшовицька партія провела після Лютневої революції 1917 по викриттю «революційного О.» дрібнобурж. партій, які твердили, нібито після перемоги революції 1-а світова війна перестала бути імперіалістичною, перетворилася на війну на захист завоювань революції. Більшовики роз'яснювали масам, що покінчити з імперіалістичною війною і домогтися миру можливо, лише скинувши владу буржуазії. Керована В. І. Леніним більшовицька партія забезпечила перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції і вихід Росії з імперіалістичної війни. *Ю. П. Лавров.*

ОБОРО́Т КАПІТА́ЛУ — *кругооборот капіталу*, взятий не як окремий акт, а як періодичний процес поновлення і повторення руху всього *авансованого капіталу*. В результаті кожного кругообороту до капіталіста повертається у грош. формі лише частина авансованого капіталу. Повний оборот *капітал* здійснює лише тоді, коли вся капітальна *вартість* повертається до капіталіста у своїй первинній (грошовій) формі, збільшеній на величину *додаткової вартості*. Час, протягом якого авансований капітал проходить стадію *виробництва* і стадію *обігу*, становить час О. к. За одиницю виміру швидкості О. к. приймають рік.

За характером обороту капітал поділяють на *основний капітал* і *оборотний капітал*. За час обороту осн. капіталу оборотний капітал здійснює кілька оборотів. Відповідно до того, в яких пропорціях *продуктивний капітал* поділяється на осн. і оборотний, залежить час його обороту. Число оборотів даного капіталу обчислюють за формулою: $n = \frac{O}{o}$, де n — число оборотів, O — одиниця виміру швидкості обороту капіталу, o — час обороту даного капіталу.

Прискорення О. к. дає можливість зменшити величину авансованого капіталу, яка обертається в кожному окремому циклі обороту. Це сприяє збільшенню річної маси додаткової вартості і відповідно збільшенню річної *норми прибутку*. Чим швидше обертається капітал, тим швидше обертається його змінна частина (див. *Змінний капітал*) і тим більшу додаткову вартість одержує капіталіст внаслідок експлуатації найманої *робочої сили*. *Р. А. Сліпоморий.*

ОБОРО́Т СТА́ДА — зміни чисельності поголів'я виробничих, вікових і статевих груп тварин як у цілому по г-ву, так і на фермах, у бригадах та відділках за певний календарний період (рік, сезон, квартал, місяць). Один з елементів організаційно-екон. заходів, що відображують рівень розвитку тієї чи іншої галузі *тваринництва* в г-ві та потреби *відтворення стада*. Зміни чисельності поголів'я відбуваються в зв'язку з надходженням приплоду, купівлею чи продажем худоби, забоєм на госп. потреби, з переведенням молодняка у старші вікові групи, на плем'я, для відгодівлі тощо. Плановий О. с. складають при розробці виробничо-фінансового, перспективного, організаційно-госп. планів, а також госпрозрахункових завдань відділкам, бригадам, фермам. Тут враховують поголів'я на початок року, план виробн. і продажу державі продуктів тваринництва, строки парувань і розплоджування тварин, намічуване збільшення поголів'я на запланований період і чисельність його на кінець періоду. Фактичний О. с. показує зміни чисельності поголів'я за звітний період. О. с. служить основою для розрахунку виробн. валової і товар. продукції тваринництва, зростання поголів'я, потреби в кормах, приміщеннях, робочій силі, матеріалах, фонду оплати праці, витрат на формування осн. *стада* та купівлю плем. тварин, визначення *собівартості* продукції тощо.

ОБОРО́ТНИЙ КАПІТА́Л — частина *продуктивного капіталу*, вартість якої входить у створювані товари цілком і яка повністю повертається до капіталіста в грошовій формі після їхньої реалізації. До О. к. відносять *капітал*, авансований на купівлю *предметів праці*, а також ту частину капіталу, яку авансують на купівлю *робочої сили* (див. *Змінний капітал*).

ОБОРО́ТНИЙ ПЛУГ — знаряддя для гладкої оранки без розгінних борозен і звальних гребенів. О. п. рухається човниковим способом і кладе (обертає) скибу в один бік. Використовують О. п. в основному на схилах. О. п. є тракторні та кінні. Будову О. п. навісного двокорпусного ПОН-2-30 див. на мал. Агрегатують з тракторами Т-40, Т-40А. На кінній тязі використовують О. п. ПГ-25. Див. також *Плуг*. *В. С. Гапоненко.*

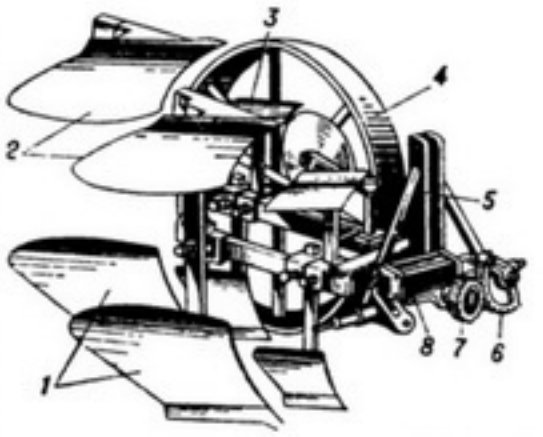

Оборотний плуг навісний ПОН-2-30: *1* — правообертальні корпуси; *2* — лівообертальні корпуси; *3* — передплужник; *4* — опорне колесо; *5* — навіска; *6* — зубчастий сектор; *7* — зубчасте колесо; *8* — гідроциліндр.

ОБОРО́ТНИЙ ПРОЦЕ́С — фіз. процес, який може протікати в зворотному напрямі так, щоб система, яка його здійснює, проходила через усі ті самі проміжні стани. О. п. є ідеалізацією реальних процесів, які внаслідок тертя, дифузії, випромінювання і т. д. завжди є *необоротними процесами*. Процес вважають оборотним, якщо він настільки повільний, що його можна розглядати як неперервний ряд рівноважних станів. Зокрема, в *термодинаміці* під оборотним розуміють такий процес, який протікає набагато повільніше, ніж встановлюється *термодинамічна рівновага* в даній системі. Поняття О. п. широко застосовують при теор. розгляді теплових циклів (див., напр., *Карно цикл*), а також при розв'язуванні багатьох задач механіки, електродинаміки та гідроаеромеханіки.

ОБОРО́ТНІ ЗА́СОБИ — сукупність *оборотних фондів* виробництва і *фондів обігу* на соціалістичних підприємствах і в господарських організаціях. О. з., які перебувають у виробн., належать до оборотних фондів, а ті, що їх використовують у сфері *обігу*,— до фондів обігу. За структурою О. з. поділяють на матеріальні й грошові. До матеріальних О. з. належать: сировина, запаси *матеріалів основних* і купованих *напівфабрикатів, матеріали допоміжні*, паливо й пальне, електроенергія, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту, малоцінні та швидкозношувані предмети, насіння, тварини на відгодівлі й молодняк, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів, запаси *готової продукції* на складі. Грошові О. з.— це товари, відвантажені покупцеві, гроші за які ще не одержано, кошти в касі підприємства та на його рахунку

в банку, кошти в розрахунках (дебіторська заборгованість). О. з. бувають нормовані (встановлені планом) і ненормовані (засоби, вкладені у відвантажену продукцію, дебіторська заборгованість, кошти на рахунках у банку). Потреби в нормованих О. з. забезпечуються гол. чин. з власних коштів, а в ненормованих покриваються кредиторами, в т. ч. Держбанком СРСР.

ОБОРО́ТНІ РЕА́КЦІЇ — *хімічні реакції*, які одночасно протікають у двох протилежних напрямах (прямому і зворотному) і перебувають у стані динамічної рівноваги, напр., $H_2 + I_2 \rightleftarrows 2HI$.

ОБОРО́ТНІ ФО́НДИ — частина виробничих фондів, яка повністю споживається в кожному виробничому циклі, цілком переносить свою вартість на створену продукцію і для продовження виробництва відтворюється у натуральній та у вартісній формах після кожного виробничого циклу. О. ф. складаються з двох частин: предметів праці, які перебувають на підприємстві у вигляді виробничих запасів, і предметів праці, що вступили у процес виробн. До першої частини належать сировина, матеріали основні і матеріали допоміжні, паливо й пальне, електроенергія, куповані напівфабрикати, тара й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту осн. фондів; до другої — незавершене виробництво й витрати на освоєння нової продукції та напівфабрикати власного виготовлення. Щоб визначити потреби підприємств у О. ф. та для екон. використання їх, кожному підприємству встановлюють норми витрат і норми запасів сировини, матеріалів тощо (див. *Нормування витрат матеріальних ресурсів*).

ОБОРО́ТНІСТЬ ОБОРО́ТНИХ ЗА́СОБІВ — показник ефективності використання *оборотних засобів*. Оборотні засоби у своєму русі проходять три стадії: на першій оборотні засоби змінюють грош. форму на товарну, на другій відбувається процес продуктивного споживання предметів праці, що завершується виробн. *готової продукції*, на третій оборотні засоби вступають у сферу *обігу* і після реалізації продукції знову набувають грош. форми. Отже, відбувається кругооборот оборотних засобів. О. о. з. підприємств визначають за показниками коефіцієнта оборотності, тривалості одного обороту (в днях) тощо. Екон. значення О. о. з. полягає в тому, що від неї залежить розмір коштів, що їх потребує підприємство за даних обсягів виробн. і *реалізації продукції*. Осн. напрямами прискорення О. о. з. є встановлення прогресивних норм виробничих запасів, ліквідація наднормативних запасів оборотних засобів, скорочення тривалості виробничого циклу, прискорення реалізації готової продукції, поліпшення організації *матеріально-технічного постачання* підприємств.

ОБПИ́ЛЮВАННЯ — нанесення на рослини і грунт порошковидних *пестицидів* за допомогою *обпилювачів* для боротьби з шкідниками та хворобами с.-г. і лісових культур, а також для знищення бур'янів. Застосовують О. і при *дефоліації* та *десикації*. Використовують для О. препарати в формі дустів. Обпилюють в тиху погоду, найкраще рано-вранці, коли немає вітру і є роса, та у вечірні години. Забороняється обпилювати рослини в період цвітіння (можливі опіки квіток і отруєння бджіл). Час О. і норму дустів на 1 га визначають спеціалісти, враховуючи біол. особливості шкідників і збудників хвороб с.-г. рослин, а також метеорологічні умови. О. дуже забруднює навколишнє середовище, тому його все більше витискує *обприскування*.

Обпилювач ОШУ-50А.

ОБПИ́ЛЮВАЧ — машина або апарат для обпилювання сухими порошкоподібними *пестицидами* с.-г. культур з метою захисту їх від шкідників і хвороб. Пром-сть СРСР випускає О. двох видів: навісні тракторні й ранцеві ручні. З навісних тракторних О. найпоширеніший універсальний ОШУ-50А (мал.), призначений для боротьби з шкідниками і хворобами садів, виноградників, польових, технічних і овочевих культур, а також лісових смуг і масивів. Продуктивність при обпилюванні садів і виноградників — 5 га/г, польових культур — 27 га/г. З ранцевих ручних О. широко застосовують ОРВ-1 для обпилювання садів, виноградників, овочевих і ін. культур на ділянках, не доступних для тракторних О., а також на присадибних ділянках. Продуктивність 0,17 га/г роботи.

ОБПРИ́СКУВАННЯ — спосіб застосування *пестицидів;* нанесення на рослини хімічних препаратів у вигляді розпиленої рідини за допомогою *обприскувачів* для захисту с.-г. і лісових культур від шкідників, хвороб і знищення бур'янів. О. застосовують також при *дефоліації* та *десикації*, *позакореневому підживленні рослин*, *дезинсекції* складських приміщень, овочесховищ, теплиць і парників, *дезинфекції* і дезинсекції тваринницьких приміщень. Для боротьби з шкідливими комахами застосовують *інсектициди*, із збудниками хвороб — *фунгіциди*, з бур'янами — *гербіциди*. Для обприскування виготовляють робочі рідини із концентрованих емульсій, порошків та технічних препаратів. Строки О. і норми витрати робочої рідини визначають спеціалісти, враховуючи біол. особливості шкідників і збудників хвороб. Щоб запобігти можливому отруєнню людей, тварин, зокрема птахів, бджіл тощо, при О. необхідно суворо додержуватись інструкцій.

ОБПРИ́СКУВАЧ — машина або апарат для хімічного захисту с.-г. культур від шкідників та хвороб, а також для знищення бур'янів шляхом *обприскування* пестицидами. О. поділяють на універсальні (обладнані змінними розпилювальними пристроями) і спеціальні (для польових культур, садів, виноградників, хмелю та ін.); за способом розпилення — на гідравлічні, пневматичні та аерозольні (див. *Аерозольний генератор*); за способом приведення в дію й транспортування — на ранцеві, кінно-моторні, тракторні та авіаційні, причіпні, навісні та напівнавісні. В СРСР найпоширеніші уніфіковані навісні О. серії ОН, які включають базову модель ОН-400 і 5 його модифікацій (ОН-400-1 — для хім. обробки технічних культур, ОН-400-2 — для обприскування чайних плантацій, ОН-400-3 — для хім. обробки зернових і технічних культур, ОН-400-4—для обприскування хмелю, ОН-400-5— для обприскування виноградників), та причіпні: садовий ОВС-А і вентиляторний ОВТ-1В і навісний підживлювач-обприскувач універсальний ПОУ. Будову і технологічну схему О. марки ОН-400 див. на мал. Обприскувач ОН-400 агрегатують з тракторами класу 6 і 20 кН. Ширина захвату 10 м.

В. С. Гапоненко.

ОБРА́ДОВИЧ (Обрадовић) Доситей (до посвячення в ченці — Димитріє; бл. 1739, с. Чаково, тепер на тер. Соціалістичної Республіки Румунії — 28.III 1811, Белград) — серб. письменник, громад. діяч. Перший міністр освіти Сербії; зачинатель нової серб. л-ри нар. мовою. Відвідав багато європ. країн, був проїздом на Україні, а також у Білорусії (1787). Найвідоміші твори — автобіогр. роман «Життя і пригоди Димитріє Обрадовича, нареченого в чернецтві Доситеєм» (ч. 1—2, 1783—88), книги «Поради здорового розуму» (1784), «Езопові та інших байкарів байки» (1788), «Зібрання різних повчальних речей» (1793). Гол. мотив творів О.— засудження реліг. фанатизму, бездуховності чернечого життя, протиставлення їм

а

Навісний універсальний **обприскувач** ОН-400: *а* — загальний вигляд; *б* — будова і технологічна схема: *1* — резервуар; *2* — ежектор; *3* — перемикач; *4* — підведення від заправних засобів; *5* — пульт керування; *6* — манометр; *7* — штанга з розпилювачами; *8* — фільтр всмоктувальний; *9* — насос; *10* — запобіжний клапан; *11* — гідромішалка; *12* — всмоктувальний рукав.

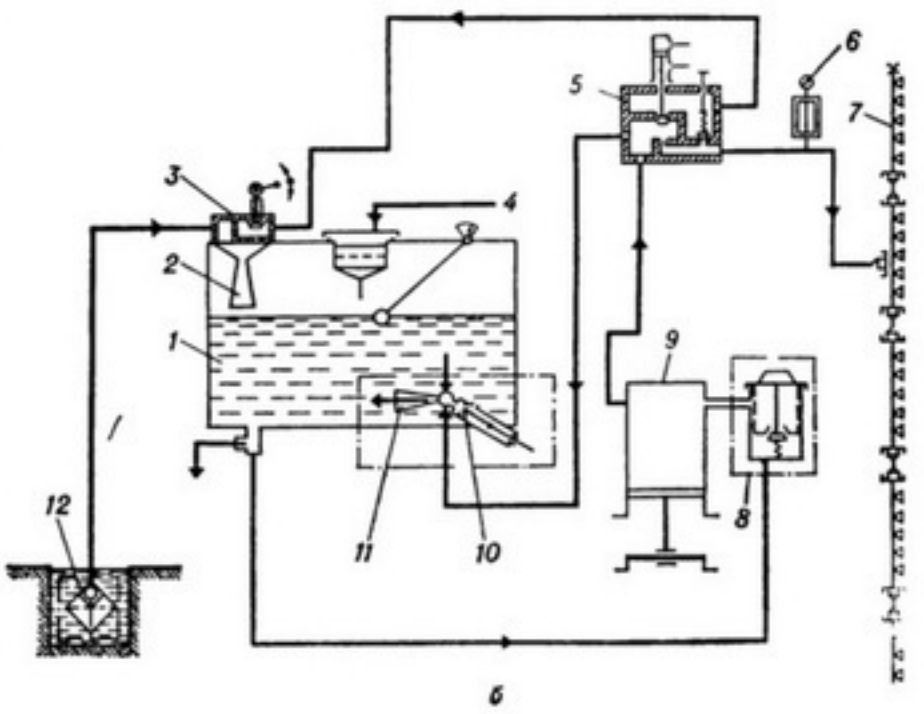

б

знань і розуму. У віршах і статтях оспівував визвольну боротьбу серб. народу проти турків, австро-угор. панування.

Літ.: Радченко К. Ф Досиѳей Обрадовичъ и его литературная деятельность. К., 1897. *В. Г. Гримич.*

ОБРАЗ — форма і продукт суб'єктивного, ідеального *відображення* об'єктивної реальності в *свідомості* людини. О. поділяють на чуттєві (*відчуття, сприймання, уявлення*) та уявні, що існують у вигляді *понять*, позбавлених чуттєвої наочності. Здатність людини до образного відображення світу розвинулась і функціонує на основі сусп. *практики* й *діяльності* і забезпечує змістовне, цілеспрямоване перетворення предметного світу, регулювання *поведінки* й діяльності людей. Природа О. і заг. закони відтворення дійсності в О. вивчаються філософією в межах *відображення теорії*, що вважає О. відображенням реального об'єкта у формах психічної діяльності суб'єкта на грунті певних нейрофізіологічних процесів; т. ч. О. є вторинним, похідним від об'єкта й щодо нього ідеальним. Суб'єктивний за формою, О. здатний нести в собі об'єктивний зміст (інформацію), тією чи ін. мірою відповідати оригіналові. В певному відношенні О. виступає аналогом об'єкта, його ідеальним «відбитком», «копією». Лише завдяки подібній адекватності об'єктові О. може бути об'єктивно істинним, а відображення — пізнавальним. Цим О. принципово відрізняється від *знаків, символів* тощо, які є не відтворенням, а довільним і умовним позначенням об'єктів. Повнота відображення об'єкта в О. завжди відносна, пізнання, безконечно наближуючись до змісту предмета, не вичерпує всієї повноти його. Тому відображення світу в свідомості завжди є процесом створення й розгортання серії О., їхньої зміни, уточнення, перевірки. В науці, напр., пізнавальні О. організуються в суворо впорядковані, обґрунтовані й апробовані системи. Це — наук. *ідеї, гіпотези, теорії*. Своєрідністю відзначаються *образи художні* в мистецтві. Створення складних О., що відображають глибинні зв'язки явищ, потребує творчої роботи свідомості, здатності до *аналізу і синтезу, узагальнення*, продуктивної уяви. Виникаючи в суб'єктивній свідомості, О. об'єктивуються, матеріалізуються в практичних діях, мові, різних знаково-символічних системах. За допомогою закріплення в знаках вони передаються й сприймаються в процесі спілкування, утверджуючись як сусп. надбання. В них знаходить вияв сукупний підсумок пізнання й духовно-практичного освоєння світу. Цим пояснюється важлива роль О. у відображенні й розумній організації всіх сфер людського життя. *В. П. Іванов.*

В. П. Образцов.

В. М. Образцов.

І. П. Образцов.

ОБРА́З ХУДО́ЖНІЙ — специфічна форма відображення дійсності в *мистецтві*, основний продукт художньої творчості, який характеризується особливою здатністю естетичного впливу на людину. О. х. властиві всі закономірності образного відтворення дійсності, сформульовані в марксистсько-ленінській *відображення теорії*. а його своєрідність (художність відображення) полягає в чуттєво-емоційній природі, доступній духовному переживанню. Як результат доцільної творчої діяльності О. х. є конкретно-чуттєвим втіленням певної мети, художнього задуму. Цей задум, у якому об'єктивну дійсність пропущено в свідомості художника крізь призму його естетичних смаків, *ідеалів, світогляду* та соціально-класової позиції, становить ідейний і тематичний зміст О. х. До форми О. х. належать його композиційно-сюжетна побудова, стильові й жанрові особливості втілення в чуттєвому матеріалі — словах, звуках, барвах тощо. Заг. законом О. х. й усієї худож. творчості виступає єдність *змісту і форми*, що надає О. х. цілісності, досконалості, виразності й оживляє його в сприйнятті як особливу реальність, у якій не живуть по-справжньому, а лише переживають. Найважливішими властивостями О. х. є правдивість і реалістичність, тобто відповідність реальному життю й передовим сусп. естетичним ідеалам. О. х. не копіює, а узагальнює явища життя. Для цього існують різні творчі прийоми, серед яких гол. роль відіграють типізація й індивідуалізація. Кожний худож. твір являє собою або окремий О. х. або їхню систему, а мистецтво в цілому створює цілий світ О. х. , що є активним засобом формування духовної культури людини. *В. П. Іванов.*

ОБРА́ЗА — за рад. правом *злочин*, що полягає в умисному приниженні честі і гідності особи, вираженому в непристойній формі. В УРСР передбачена ст. 126 КК УРСР. О. може бути завдана різноманітними непристойними діями, виголошенням нецензурних або лайливих висловлювань, написанням образливих листів тощо. О. (на відміну від *наклепу*) є наявною незалежно від того, відповідає чи ні дійсності негативна оцінка на адресу потерпілого. Покарання за О.— виправні роботи на строк до 3-х місяців чи штраф або громадський осуд. Справи про О. порушуються тільки за скаргою потерпілого (див. *Приватне обвинувачення*). Закон (ст. 189, 189⁴ КК УРСР) окремо передбачає прилюдну О. представника влади або громадськості при виконанні ним службових обов'язків або з приводу виконання їх; О. працівників міліції або нар. дружинників у зв'язку з покладеним на них обов'язком по охороні *громадського порядку*. Одним з *військових злочинів* є О. підлеглим начальника і начальником — підлеглого, а також одним військовослужбовцем іншого. Див. також *Захист честі і гідності, Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*. *А. Я. Світлов.*

«ОБРАЗОТВО́РЧЕ МИСТЕ́ЦТВО» — двомісячний ілюстрований журнал з питань теорії і практики укр. образотворчого мистецтва, орган М-ва культури УРСР та Спілки художників України. Засн. 1935 у Києві. У 1935—39 виходив під назвою «*Малярство і скульптура*». З поч. Великої Вітчизн. війни не виходив. Видання відновлено 1970. Друкує статті про творчість укр. і рос. рад. художників, митців братніх республік, класиків світового мистецтва.

ОБРАЗОТВО́РЧІ МИСТЕ́ЦТВА — розділ пластичних мистецтв, що об'єднує *живопис, скульптуру, графіку*, фотомистецтво. О. м. відображують дійсність у наочних образах, відтворюють об'єктивно існуючі властивості реального світу: об'єм, колір, просторовість, матеріальну форму предмета, світлоповітряне середовище тощо. О. м. зображують не тільки те, що доступне безпосередньому зоровому сприйняттю, а й передають розвиток подій у часі, певну фабулу, розгорнуту оповідь. Вони розкривають духовний склад людини, її психологію. У своїй сукупності О. м. створюють реальну картину життя людини й природи, а іноді й наочно втілюють не існуючі в реальності образи, які є наслідком людської фантазії. О. м. відтворюють різні епохи в історії людства. Одна з форм пізнання світу, О. м. є фактором формування суспільної свідомості (див. *Мистецтво*). Боротьба ідейних тенденцій в сфері О. м. є частиною ідеологіч. боротьби двох систем— соціалістичної та капіталістичної.

ОБРАЗЦО́В Василь Парменович [1 (13).I 1849 (за ін. відомостями — 1851), м. Грязовець, тепер Волог. обл. РРФСР (за ін. відомостями — Вологда) — 14.XII 1920, Київ] — рос. і укр. терапевт. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1875). В 1877—78 брав участь як полковий лікар у російсько-турецькій війні. З 1893 — професор Київ. ун-ту (1904—18 очолював факультетську терапевтичну клініку). У докторській дисертації (1880) О. довів, що існують проміжні форми розвитку червонокрівців, чим сприяв становленню т. з. унітарної теорії *кровотворення*. О. розробив метод фіз. дослідження органів черевної порожнини (глибока методична ковзна пальпація) й особливу методику вистукування грудної клітки. Вніс багато нового у вчення про механізм роздвоєння тонів серця і ритму галопу, удосконалив *діагностику* ряду захворювань органів травлення. В 1909 О. разом зі своїм учнем М. Д. *Стражеском* вперше у світі поставив зажиттєвий діагноз закупорки вінцевих артерій серця, а 1910 описав клінічну картину *інфаркту* міокарда. О. був головою Київ. фізико-мед. т-ва, Київ. т-ва лікарів. Створив київ. терапевтичну школу, яка значною мірою впливала на дальший розвиток вітчизн. терапії. На території Київ. лікарні ім. Жовтневої революції О. споруджено 1950 пам'ятник.

ОБРАЗЦО́В Володимир Миколайович [6 (18).VI 1874, Миколаїв — 28.XI 1949, Москва] — рос. рад. вчений у галузі транспорту, академік АН СРСР (з 1939). Закінчив (1897) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював на залізницях, викладав (з 1901) у Моск. інженерному уч-щі та ін. учбових закла-

До ст. **Монета.** Зразки радянських монет.

До ст. **Овочеві культури.**

дах. У 1919—22 — професор Моск. ін-ту цивільних інженерів, 1923—49 — Моск. ін-ту інженерів залізничного транспорту, 1935—40 — начальник Н.-д. ін-ту залізничного транспорту (Москва). З 1939 очолював секцію по наук. розробці проблем транспорту АН СРСР. Осн. праці — з питань залізнич. транспорту, взаємодії і розвитку мережі різних видів транспорту в СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

ОБРАЗЦО́В Іван Пилипович (н. 28.VII 1920, с. Бики, тепер Максатихинського р-ну Калінін. обл.) — рос. рад. вчений у галузі будівельної механіки і теорії міцності літальних апаратів, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1944) Моск. авіац. ін-ту ім. С. Орджонікідзе викладав у ньому (1958—72 — ректор). З 1972 — міністр вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Осн. праці — в галузі теорії і заг. методів розрахунку тонкостінних просторових систем, а також методів розрахунку оптим. конструкцій заданої надійності при складній сукупності зовн. навантажень й експлуатаційних режимів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

ОБРАЗЦО́В Сергій Володимирович [н. 22.VI (5.VII) 1901, Москва] — рос. рад. актор і режисер, театральний діяч, нар. арт. СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1971). Син В. М. *Образцова*. Навчався на живописному факультеті моск. ВХУТЕМАСу. У 1922—30 — актор Муз. студії МХАТу (з 1926 — Муз. театр ім. В. І. Немировича-Данченка), 1930—36 — МХАТу 2-го. В 1920 (працюючи в театрі) почав виступати на естраді, створив пародійно-сатиричний жанр мініатюр з ляльками. В 1931 очолив Центр. театр ляльок у Москві. Серед вистав для дітей — «Каштанка» Сперанського, «По щучому велінню» Тараховської, «Містер Твістер» Маршака; для дорослих — «Ніч проти різдва»; «Король-олень» Сперанського, «Незвичайний концерт», «Чортів млин», «Божественна комедія» Штока. З 1956 працює також у кіно як сценарист і режисер. З 1935 почав пед. роботу (з 1973 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Образцов С. В. Эстафета искусств. М., 1978; Сергей Образцов. Моя профессия, 1981.

ОБРАЗЦО́ВА Олена Василівна (н. 7.VII 1939, Ленінград) — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1976). У 1964 закінчила Ленінгр. консерваторію. З того ж року — солістка Великого театру СРСР. Партії: Марина Мнішек, Марфа («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Графиня, Поліна («Пікова дама» Чайковського), Елен Безухова («Війна і мир» Прокоф'єва), Женя («Зорі тут тихі» Молчанова), Амнеріс («Аїда» Верді), Кармен («Кармен» Бізе). Неодноразово виступала на сценах зарубіж. театрів. Партії Шарлотти («Вертер» Массне) і Еболі («Дон-Карлос» Верді) виконувала в театрі «Ла Скала». Концертна діяльність. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1976.

О'БРА́ЙЄН (O'Brien) Уїльям Сміт (17.X 1803, Дромоленд — 18.VI 1864, Бангор) — діяч ірл. нац.-визвольного руху. З 1828 — один з лідерів ірл. опозиції в англ. парламенті. В 1843 приєднався до рипілерів (прибічників скасування англо-ірл. унії 1801), після розколу Асоціації рипілерів (засн. 1840) — до радикалів. Брав участь у створенні орг-ції Ірл. конфедерація (1847), де виступав як прихильник конституційних методів боротьби Ірландії за незалежність. Під час ірл. повстання 1848 додержувався оборонної тактики. Після поразки повстання висланий до Тасманії. В 1856 повернувся на батьківщину.

ОБРЕЇМОВ Іван Васильович [н. 24.II (8.III) 1894, Аннесі, Франція] — рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив Петрогр. ун-т (1915). У 1919—24 і 1942—44 працював у Держ. оптичному ін-ті, 1924—29 — Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, 1929—41 — Укр. фіз.-тех. ін-ті (Харків, 1929—33 — директор), 1944—54 — Ін-ті органіч. хімії АН СРСР, 1954—65 — Ін-ті елементоорганіч. сполук АН СРСР, з 1965 — Ін-ті заг. і неорганічної хімії АН СРСР. Осн. наук. праці — з фізики кристалів і мол. спектроскопії. Розробив метод вирощування монокристалів з розплаву, дослідив їх пластичну деформацію й оптичні властивості. Вивчав спектри органічних кристалів при низьких т-рах. О.— автор монографії «Про застосування френелевої дифракції для фізичних та технічних вимірювань» (1945), в якій виклав розроблені ним теорію і метод визначення дисперсії в широкому частотному інтервалі (метод Обреїмова). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ОБРЕ́НОВИЧІ (Обреновићи) — династія в Сербії (1815—42, 1858—82 — князівська; 1882—1903 — королівська). У внутр. політиці спиралися на великих землевласників напівфеод. типу. В 1842—58 — у вигнанні. Представники: засновник *Милош Обренович* (1815—39, 1858—60), Михайло (1839—42; 1860—68), Милан (1868—89), Олександр (1889—1903). Проавстрійська зовн. політика Олександра призвела до повалення династії. В 1903 до влади прийшли *Карагеоргієвичі*.

ОБРІЗНА́ ГРАВЮ́РА — вид *ксилографії*.

ОБРІ́ЗУВАННЯ РОСЛИ́Н — спеціальний прийом догляду за деревами і кущами, спрямований на формування крони шляхом укорочування та видалення частини гілок. О. р. здійснюють у плодових, ягідних культур і лісових декоративних порід: укорочування пагонів чи гілок, коли вони зменшуються за довжиною, й проріджування, коли їх видаляють повністю. О. р. сприяє зміні біохімічних процесів у рослині, активізує ріст. О. р. в садівництві провадять в осінньо-зимовий період, навесні й літом з різною інтенсивністю для зерняткових і кісточкових, горіхових і ягідних порід. В декоративному садівництві для архітектурного формування О. р. здебільшого провадять напровесні і влітку. Місця зрізів замазують садовим варом, олійною фарбою. Розрізняють О. р. на кільце, шип, вирізування шипів, пагонів, *пінцирування*, обрізування на пень, обрізування сучків, для формування крони.

О. р. на кільце — видалення секатором, садовим ножем чи ножівкою гілки або пагона біля їх основи по кільцевому напливу кори. Товсті гілки спочатку підрізують з нижнього боку, а потім з верхнього. Застосовується для плодових і лісових декоративних порід. О. р. на шип застосовують при розмноженні рослин (плодових, декоративних) окулюруванням. Весною, до пробудження бруньок, *підщепу* обрізають на висоті 10—15 см вище заокулірованого вічка. Шип служить кілочком, до якого підв'язується культурний пагін (окулянт), щоб він не відламався і ріс вертикально. Вирізування шипів роблять у серпні, після того як окулянт здерев'яніє в основі. Шип вирізують на кільце біля основи окулянта. Видаляють пагони у плодових і декоративних розсадниках при вирощуванні штамбових дерев і кущів (бузку, троянди). При формуванні крони пагони, що відростають на штамбі, обламують ще молодими або вирізують у дорослому стані. У зоні крони зайві пагони, непотрібні для закладення гілок, спочатку пінцирують, а в липні вирізують на кільце. Обрізування на пень — догляд за деревами і чагарниками в зеленому будівництві,

С. В. Образцов.

О. В. Образцова.

І. В. Обреїмов.

До ст. **Овочеві культури.** **1.** Капуста цвітна Вітчизняна. **2.** Капуста червоноголова Гако. **3.** Капуста білоголова Амагер 611. **4.** Кольрабі Віденська біла 1350. **5.** Капуста брюссельська Геркулес. **6.** Перець солодкий помідоровидний. **7.** Перець солодкий Новочеркаський 35. **8, 9.** Перець гострий український гіркий (у технічній і біологічній стиглості). **10.** Помідори Донецькі 3/2—1. **11.** Помідори Київські 139. **12.** Баклажан Сімферопольський 105. **13.** Квасоля овочева Конкурент 230/9. **14.** Горох лущильний Овочевий 76. **15.** Горох цукровий Невибагливий 195. **16.** Огірок Зозуля. **17.** Огірок Ніжинський 12. **18.** Часник Український білий гуляйпільський. **19.** Цибуля ріпчаста Каба дніпропетровська. **20.** Цибуля ріпчаста Стригунівська носівська. **21.** Цибуля Ялтинська місцева. **22.** Батун. **23.** Салат Першотравневий. **24.** Морква Шантене сквирська. **25.** Морква Нантська харківська. **26.** Буряк столовий Бордо 237. **27.** Буряк столовий Носівський плоский. **28.** Пастернак Студент. **29.** Петрушка коренева Урожайна. **30.** Селера Яблучна. **31.** Редька Зимова кругла біла. **32.** Редька Зимова кругла чорна. **33.** Редиска Льодяна бурулька. **34.** Редиска Червона з білим кінчиком. **35.** Редиска Рубін. **36.** Шпинат Вікторія. **37.** Кабачки Грибовські 37. **38.** Диня Козачка 244. **39.** Патисони Білі 13. **40.** Кавун Мелітопольський 60. **41.** Кавун Скороспілка харківська. **42.** Щавель Бельвільський. **43.** Ревінь Вікторія. **44.** Гарбуз Мозоліївський 15.

спрямований на стимулювання росту й галуження, формування певної форми крони, одержання цільових стандартів рослин. Таке обрізування викликає посилений ріст молодих пагонів з вегетативних і сплячих бруньок біля кореневої шийки (у самшиту, тису, свидини, бирючини, жовтої акації та ін. рослин). Обрізують напровесні (березень — початок квітня). Обрізування сучків роблять протягом року спец. садовими ножівками і секаторами, місця зрізів замазують фарбою. Обрізування для формування крони — формування дерев і чагарників з метою створення міцного скелета дерева з відповідним до заданої форми крони розташуванням скелетних та обростаючих гілочок, зручною для догляду та збирання врожаю (ярусна, розріджено-ярусна, чашевидна, навкісна і вільноростуча пальмета, формові крони та ін.), а в зеленому будівництві — певної декоративної форми (куляста, конічна, прямокутна та ін.). Під час формування крони поряд з обрізуванням (прорідження, укорочування) застосовують пінцирування, згинання пагонів і гілок з підв'язуванням їх до шпалери чи тимчасових опор. *І. Н. Гегельський.*

ОБРІСТ (Obrist) Йоганн Георг (26.V 1843, Тіроль, Австрія — 1901) — австр. літературознавець, перекладач, педагог. В 1868—73 жив у Чернівцях, працював учителем гімназії. Один із перших дослідників творчості Т. Шевченка і перекладачів його творів нім. мовою. Автор кн. «Тарас Шевченко, малоросійський поет. Біографічний нарис з додатком спроб вільних переспівів його поезій» (1870). У нарисі вказував на органічний зв'язок Т. Шевченка з нар. творчістю, високо оцінював його соціально-критичні поезії. Серед Шевченкових творів, перекладених О., у книзі вміщено: «Гамалія», «Іван Підкова», «Лілея», «Русалка», «Тарасова ніч», «Утоплена», уривки з поеми «Гайдамаки» тощо. Переклади О. було опубліковано і 1914 в ювілейному номері журн. «Україніше рундшау» («Український огляд», № 3—4) та окремою збіркою — «Тарас Шевченко — найбільший поет України» (Відень, 1914).

Б. М. Гавришків.

ОБРОБІТОК ГРУ́НТУ — механічне діяння на *грунт* робочими органами машин і знарядь, яке створює найкращі умови для розвитку і росту вирощуваних культур. Застосовуючи необхідні прийоми О. г., поліпшують фізичні властивості грунту, його тепловий, повітряний, водний і поживний режими; знищують бур'яни, збудників хвороб і шкідників с.-г. культур; захищають с.-г. угіддя від водної та вітрової *ерозії грунту*; забезпечують загортання в грунт добрив і насіння с.-г. культур на оптимальну глибину, активізують мікробіол. процеси тощо. Одноразове діяння на грунт грунтообробними машинами та знаряддями наз. прийомом О. г. Осн. прийомами О. г. є: *оранка, лущення стерні, культивація, боронування, коткування, шлейфування, фрезерування грунту*. Під час О. г. здійснюються такі осн. технологіч. процеси: перевертання, розпушування, перемішування, ущільнення грунту, вирівнювання його поверхні тощо. Сукупність прийомів О. г., які виконують в оптимальні агротехніч. строки у певній послідовності, наз. системою О. г. Її застосовують з урахуванням грунтово-кліматичних умов та біол. особливостей вирощуваних культур. На Україні поширені такі системи О. г. Система основного, *зяблевого обробітку грунту* — під ярі культури. Система на півпарового зяблевого О. г.— див. *Напівпар*. Система передпосівного О. г. під ярі культури включає шлейфування, боронування, культивацію, коткування та ін. прийоми. Система О. г. під озимі культури включає обробіток чистих і зайнятих парів (див. *Пар*), а також непарових попередників. Система післяпосівного О. г. забезпечує нормальні умови для росту й розвитку рослин у післяпосівний період — досходове і післясходове боронування посівів, *міжрядний обробіток грунту, букетування, підгортання рослин* та ін. На Україні поряд з полицевим (плужним) О. г. г-ва застосовують безполицевий (плоскорізний) О. г. із збереженням більшої частини пожнивних залишків на поверхні грунту. Набуває поширення мінімальний О. г. Він забезпечує зменшення енергетичних затрат на одиницю площі й запобігає розпиленню та надмірному ущільненню грунту завдяки скороченню кількості прийомів О. г.; зменшенню глибини обробітку; суміщенню кількох технологіч. операцій (напр., передпосівної культивації, сівби. внесення *добрив* і *гербіцидів*) за один прохід трактора по полю за допомогою комбінованих агрегатів; мінімалізації обробітку грунту під час догляду за просапними культурами і чистими парами при застосуванні ефективних гербіцидів. Окремо виділяють системи *обробітку грунту на зрошуваних землях*, на осушених землях (див. *Освоєння осушених земель*) та проти водної і вітрової ерозії грунту (див. *Протиерозійна система обробітку грунту*).

Літ.: Рубін С. С., Михайловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980. *І. С., Руденко.*

ОБРОБІТОК ГРУ́НТУ НА ЗРО́ШУВАНИХ ЗЕ́МЛЯХ — система *обробітку грунту*, тісно пов'язана з режимом *зрошення*. За строками виконання і найважливішими якісними показниками вона відрізняється від системи обробітку грунту, що склалася в богарному (неполивному) землеробстві. Суть відмінності в тому, що на богарі обробіток грунту спрямований гол. чин. на нагромадження вологи, а О. г. на з. з., крім цього, має створити найбільш сприятливі умови для доброї аерації грунту, мобілізації поживних речовин, а також для запобігання засоленню (див. *Засолені грунти*) зрошуваних земель. Способи зрошення та способи *поливу* створюють необхідність додаткової диференціації О. г. на з. з., зокрема проведення спец. агротехприйомів, пов'язаних з підготовкою грунту до поливу, післяполивних розпушувань міжрядь просапних культур тощо. Однак в О. г. на з. з. є ряд спільних способів і прийомів з тими, що їх застосовують на богарі, напр. осн., *зяблевий обробіток грунту, шлейфування, культивація* тощо, за рахунок диференційного застосування яких на зрошуваних землях одержують значні прибавки врожаю всіх с.-г. культур. Розробкою теоретичних і практичних питань щодо удосконалення існуючих і застосування нових систем О. г. на з. з. займається, зокрема, *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут*.

В. І. Остапов.

ОБРО́БКА ДЕРЕВИ́НИ — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з наданням *деревині* та виробам з неї певних форм, розмірів і властивостей. Деревину обробляють, використовуючи *лісозаготівельне устаткування, деревообробні верстати* і *дереворізальні інструменти*, механічними способами: різанням (*довбанням, лущенням*, пилянням, *свердлінням, струганням, фрезеруванням, шліфуванням*), гнуттям, *пресуванням*, розколюванням (див. також *Лісозаготівельні роботи, Лісопилляння, Столярні роботи, Теслярські роботи*). Найпоширеніший хім. спосіб — просочування деревини синтетичними смолами, аміаком (модифікована деревина), *антипіренами, антисептичними засобами* (див. *Консервування*). Деревину (вироби) піддають також *сушінню*, вимочуванню (з видаленням рослинних соків), *полірування*, на неї наносять захисні (у т. ч. вогнезахисні, див. *Вогнезахищені матеріали*) і декоративні покриття тощо. Спец. видами О. д. є різьблення, випалювання, *інкрустація* (зокрема, *інтарсія*). В УРСР проблеми О. д. досліджуються у *Механічної обробки деревини українському науково-дослідному інституті*, Івано-Франківському проектно-конструкторському технологічному ін-ті, ін. установах. Див. також *Деревообробна промисловість*.

Літ.: Власов Г. Д., Куликов В. А., Родионов С. В. Технология деревообрабатывающих производств. М., 1967; Бухтияров В. П. Оборудование для отделки изделий из древесины. М., 1978; Справочное руководство по древесине. Пер. с англ. М., 1979.

ОБРО́БКА МЕТА́ЛІВ РІ́ЗАННЯМ, різання металів — сукупність технологічних процесів, пов'язаних зі зміною форми металевих заготовок при зрізуванні з них поверхневих шарів. До осн. видів О. м. р. належать *довбання, протягання, свердління, струган ня, точіння* і *фрезерування*. Найпоширенішими викінчувальними операціями О. м. р. є *шліфування, доводка* і *хонінгування*. Обробку різанням поділяють на лезову (інструментами з різальними ребрами правильної геом. форми) і абразивну (див. *Абразивна обробка*). Її режим визначається в основному швидкістю різання, подачею і глибиною різання. Для О. м. р. засто-

совують *металорізальні верстати* і *металорізальні інструменти*. Іноді зону різання міцних металів нагрівають електр. струмом (див. *Електромеханічна обробка*), вдаються до *вібраційного різання*. Порівняно з *обробкою металів тиском* О. м. р. супроводиться більшими втратами (в стружку) металу на виріб, однак забезпечує вищу точність обробки, дає змогу виготовляти вироби будь-якої конфігурації. Розвиток О. м. р. зумовлений необхідністю інтенсифікувати процеси різання, підвищувати точність і якість обробки, автоматизувати і механізувати її. Важливі праці з питань О. м. р. належать вітчизняним вченим І. А. *Тіме*, К. О. *Зворикіну*, Г. І. Грановському, Т. М. Лоладзе, С. С. *Руднику*, М. Ф. *Семку*, П. І. Ящерицину та ін. В УРСР проблеми О. м. р. досліджують, зокрема, у Київському і Харківському політех. ін-тах, *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР та ін. установах. На Україні найбільшими підприємствами з розвинутою О. м. р. є *Київський завод верстатів-автоматів*, *Кременчуцький автомобільний завод*, *Харківський тракторний завод*.

Літ.: Подураев В. Н. Резание трудно-обрабатываемых материалов. М., 1974; Бобров В. Ф. Основы теории резания металлов. М., 1975; Родин П. Р. Металлорежущие инструменты. К., 1979.

П. Р. Родін.

ОБРО́БКА МЕТА́ЛІВ ТИ́СКОМ — 1) Сукупність технологічних процесів, пов'язаних зі зміною форми металевих заготовок при пластичному деформуванні під впливом зовнішніх сил. Обробці тиском піддають більшість металів і сплавів, за винятком крихких, напр. чавунів. До осн. видів О. м. т. належать *кування*, *штампування*, *прокатка*, *волочіння*, *пресування* і *гнуття*. О. м. т. буває переважно гарячою (при т-рі, вищій за т-ру *рекристалізації*) і холодною (звичайно при кімнатній т-рі). Після холодної обробки пластичні властивості металів (див. *Наклеп* металів і сплавів) відновлюють *відпалом*. Іноді вдаються до теплої обробки металів (в межах проміжних т-р). Для О. м. т. застосовують *молоти*, *преси*, *прокатні стани*, *волочильні стани* та ін. Поряд зі зміною форми заготовок О. м. т. дає змогу поліпшувати якість виробів: підвищувати міцність, зменшувати шорсткість поверхні (напр., обробка обкатуванням роликами і кульками). Порівняно з *обробкою металів різанням* О. м. т. відзначається меншими витратами металу на виріб, її легше механізувати й автоматизувати. 2) Теорія обробки металів тиском — наукова дисципліна про визначення зусиль, що зумовлюють пластичне деформування, про розрахунок розмірів і форми заготовок, вивчення закономірностей *текучості* матеріалу та ін. Пов'язана з фізикою металів, теорією *пластичності*. Важливі праці з різних питань О. м. т. належать рад., зокрема укр., вченим: О. І. *Цєликову*, О. П. *Чекмарьову*, П. Т. *Ємельяненку*, С. І. Губкіну, І. М. Павлову, В. С. Смирнову та ін. В УРСР дослідження в галузі О. м. т. провадять, зокрема, у *Чорної металургії інституті*, *Металів українському науково-дослідному інституті*, *Трубної промисловості всесоюзному науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституті*, *Дніпропетровському металургійному інституті* та ін. установах. На Україні до найбільших підприємств, де розвинута О. м. т., належать *ждановський металургійний завод «Азовсталь»*, *Ждановський металургійний завод «Запоріжсталь»*, *Криворізький металургійний завод* та ін. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*, *Прокатне виробництво*.

Літ.: Клименко В. М., Шаповал В. Н. Вибрационная обработка металлов давлением. К., 1977; Сторожев М. В., Попов Е. А. Теория обработки металлов давлением. М., 1977; Гун Г. Я. Теоретические основы обработки металлов давлением. М., 1980; Суворов И. К. Обработка металлов давлением. М., 1980.

О. П. Грудєв.

ОБРО́БНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей виробництва, підприємства яких обробляють і переробляють промислову та с.-г. сировину й матеріали. На відміну від *добувної промисловості*, предмет праці якої — в природі, О. п. обробляє предмети, що вже самі є продуктами праці. До неї належать підприємства по виробн. чорних і кольорових металів, хім. та нафтохім. продуктів, машин і устаткування, виробів деревообробки та целюлозно-паперової пром-сті, цементу та ін. буд. матеріалів, продукції легкої і харч. пром-сті, а також підприємства по ремонту пром. виробів тощо. За роки Рад. влади О. п. країни, в т. ч. й УРСР, набула широкого розвитку. Створено потужну тех. базу галузей і виробництв О. п. Див. *Будівельних матеріалів промисловість*, *Деревообробна промисловість*, *Кольорова металургія*, *Легка промисловість*, *Машинобудування*, *Металообробна промисловість*, *Нафтохімічна промисловість*, *Харчова промисловість*, *Чорна металургія* та ін. статті про окремі галузі обробної промисловості.

ОБРО́К, чинш — платежі, що їх виплачували селяни феодалам у формі продуктової (натуральний О.) або грошової (грошовий О.) феод. *земельної ренти*. На ранніх стадіях феодалізму селяни сплачували О. продуктами. З розвитком товарно-грошових відносин натуральний О. почав поступово замінюватися грошовим. У Росії до скасування кріпацтва О. був однією з осн. форм феод.-кріпосницької експлуатації селянства. На Україні О. був менше поширений. Тут переважала *панщина*. Після *селянської реформи 1861* О. було замінено викупними платежами.

ОБРОСТА́ННЯ, обрость — поселення водяних організмів на предметах або спорудах, що стикаються з водою. Утворення О. звичайно починається з оселення бактерій на твердих підводних предметах. Основу О. становлять прикріплені тварини і рослини: губки, актинії, гідроїди, двостулкові молюски, вусоногі ракоподібні, асцидії, водорості та ін. *водяні тварини* і *водяні рослини*. Серед них оселюються рухливі тварини, гол. чин. черви та ракоподібні. Мор. О. (до 100 і більше кг/м²) різноманітніші й потужніші, ніж прісноводні. Багато які організми О. розселюються за допомогою суден. О. призводять до руйнування підводних споруд, спричинюють зниження швидкості ходу суден (до кількох десятків процентів), закупорювання водопровідних труб, зменшення ефективності охолоджувальних пристроїв тощо. Заходи боротьби з О.: регулярне мех. очищення підводних поверхонь суден і споруд від О., промивання водоводів гарячою водою або розчинами хім. речовин, отруйних для О., покриття поверхонь, що обростають, отруйними фарбами.

ОБРО́ЦЬКИЙ Ян (Іван; бл. 1730 — бл. 1800) — укр. скульптор. Жив у Львові. Автор скульптур та декоративних оздоб з каменю й дерева, а також виліплених по алебастру (Латинський кафедральний собор у Львові). В творах О. риси стилю *рококо* поєднуються з елементами *класицизму*.

Володимир Опанасович Обручев.

О́БРУЧЕВ Володимир Олександрович [1836—30.I (12.II) 1912, Петербург] — учасник революц. руху 60-х рр. в Росії. Закінчив Академію Генштабу (1858), але незабаром вийшов у відставку. Співробітничав у *«Современнике»*. В жовтні 1861 заарештований за розповсюдження революц. прокламації «Великорус» і 1862 засуджений до трьох років каторги в Сибіру. В 1865—74 жив в Іркутську, Верхньоуральську. В 1874 повернувся із заслання. Розправу царизму з О. та ін. учасниками революц. руху 60-х рр. 19 ст. свого часу затаврував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 5, с. 28).

О́БРУЧЕВ Володимир Опанасович [28.IX (10.X) 1863, с. Клепеніно, тепер Ржевського р-ну Калінін. обл. РРФСР — 19.VI 1956, Москва] — рад. геолог і географ, акад. АН СРСР (з 1929; чл.-кор. з 1921), Герой Соціалістичної Праці (1945), почесний президент Геогр. т-ва СРСР (з 1947). Закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі (1886). Професор Том. технологічного (тепер політех.) ін-ту (1901—12), Таврійського ун-ту в Сімферополі (1918—19), Моск. гірничої академії (1921—29). З 1930 — голова Комісії (Комітету) по вивченню вічної мерзлоти АН СРСР, з 1939 — директор Інституту мерзлотознавства АН СРСР у Москві. В 1942—46 — акад.-секретар Відділення геолого-географічних наук АН СРСР. О.— відомий дослідник геології і географії Сибіру, Серед. та Центр. Азії, здійснив ряд експедицій у ці регіони. Відкрив гірські хребти у Наньшані, родовища нафти, золота та ін. металів у Джунгарії. Велику увагу приділяв розробці окремих проблем антропогенового (четвертинного) періоду, зокрема походженню *лесу* (розвинув еолову гіпотезу), вивченню неотектонічних рухів (див. *Неотектоніка*). Осн. наук. праці пов'язані із з'ясуванням проблем зледеніння і *багаторічної мерзлоти* в Сибіру, з заг. питаннями тектоніки і тек-

тонічної будови Сибіру, геологією родовищ золота тощо. Автор кількох підручників, багатьох наук.-популярних книг, наук.-фантастичних романів — «Плутонія» (1924), «Земля Санникова» (1926) та ін. За праці по дослідженню Центр. Азії О. присуджено премію ім. М. М. Пржевальського, велику золоту медаль Рос. геогр. т-ва і 2 премії ім. П. О. Чихачова від франц. АН. У 1947 АН СРСР присудила О. першу золоту медаль ім. О. П. Карпінського. Ім'ям О. названо гірський хребет у Тув. АРСР, гору у верхів'ях р. Вітіму, оазис в Антарктиді та ін. геогр. об'єкти, а також мінерал обручевіт. У 1938 АН СРСР встановила премію ім. В. О. Обручева за кращі праці з геології Сибіру. О. нагороджено 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. В. І. Леніна, 1926. Держ. премія СРСР, 1941, 1950.

Тв.: Геология Сибири, т. 1—3. М.—Л., 1935—38; Избранные работы по географии Азии, т. 1—2. М., 1951; Избранные труды, т. 1. М., 1958.
Літ.: Наливкин Д. В. Научная деятельность академика Владимира Афанасьевича Обручева. «Известия АН СССР. Серия геологическая», 1944, № 1; Поступальская М., Ардашникова С. Обручев. М., 1963.

ОБРЯ́ДИ — соціальне явище, що являє собою комплекс символічних, визначених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення (обряжання) певних подій у житті людей, держави, приурочених окремим етапам трудової діяльності, а також відзначенню деяких пір року (О. поховальні, *весілля, обжинки,* новорічного, весняного циклу, т. з. купальські О., пов'язані з *Купалом,* та ін.). Вони є складовою частиною традиційно-побутової культури народу й містять у собі елементи пісенного, хореографічного, драматичного, *декоративно-ужиткового мистецтва.*

О. виникли в первісному суспільстві, і характер їх зумовлювався трудовою діяльністю, побутовими, суспільними умовами. Протягом століть церква використовувала традиційні О. для потреб реліг. культу. В СРСР за роки Рад. влади з перебудовою побуту О. втратили реліг. зміст, більшість їхніх позитивних традиційних елементів переосмислюється відповідно до сучасних соціалістичних ідейно-естетичних вимог. Надається великого значення розвиткові радянських громадян. О. В УРСР Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1.IX 1978 затверджено Положення про комісії по радянських традиціях, святах та обрядах Української РСР. Координує і спрямовує обрядотворчий процес у республіці Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР. Для практичного впровадження О. створено спеціалізовані держ. обрядові служби з широкою мережею салонів і святкових залів. Для проведення родинно-громадян. та ін. О. функціонують палаци та будинки урочистих подій, будинки трауру. Від імені держави О. проводять обрядові старости, організатори ритуалів, урочистості супроводяться хоровим співом, грою оркестрів. Використовується багата традиційна й сучас. держ. символіка й атрибутика.

Літ.: Весілля, т. 1—2. К., 1970; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. К., 1978; Социалистическая обрядность и формирование нового человека. К., 1979.

В. Т. Кувєда.

ОБРЯДО́ВА ПОЕ́ЗІЯ — народнопоетичні твори (переважно пісні), що супроводять побутові *обряди* в житті людей. О. п. можна поділити на календарно-обрядову, яка виконується в певні періоди року (*колядки, щедрівки, веснянки,* русальні, *купальські пісні*) або під час певних трудових процесів (*обжинкові пісні,* косарські, гребовицькі пісні), і на родинно-обрядову (*весільні пісні, голосіння,* хрестинні й колискові пісні). О. п. найдавніша за походженням. В ній відбилися різні періоди сусп. розвитку. Різновиди О. п. є в усіх народів світу. Тематично О. п. відображає хід того чи ін. обряду, його дії, а також мрії селянина про світле прийдешнє, роздуми про гірку жіночу долю, тяжку працю селянина, оспівує красу природи, кохання. Більшість зразків О. п. відзначається ліризмом, задушевністю. О. п. багатожанрова. За рад. часу у зв'язку з перебудовою умов життя людей на соціалістичних засадах деякі жанри старої О. п. зникають або набувають нового змісту, нових форм побутування, втрачаючи магічний характер. Багато обрядових пісень побутує й тепер.

Видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, собранные П. П. Чубинским, т. 4. СПБ, 1877; Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року. К., 1963; Весілля, кн. 1—2. К., 1970.
Літ.: Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 2. Колядки и щедровки. Варшава, 1887; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян К., 1973.

М. М. Шубравська.

ОБСАДНІ ТРУ́БИ — тонкостінні труби (сталеві, азбестоцементні, поліетиленові тощо), якими закріплюють (обсаджують) стінки *бурових свердловин.* В кільцевий простір між трубами і стінками свердловини нагнітають цементний розчин, глину, полімерні композиційні або ін. матеріали. Діаметр О. т. від 44 до 3600 мм. З'єднання їх між собою — різьбове («труба в трубу», за допомогою *муфт,* ніпелів) або безрізьбове (напр., електрозварне, клейове).

ОБСЕРВАТО́РІЇ ТА ІНСТИТУ́ТИ АСТРОНОМІ́ЧНІ — науково-дослідні установи, що ведуть наукову роботу в галузі *астрономії.* На астр. обсерваторіях в основному спостерігають і досліджують небесні світила та явища, в ін-тах розробляють теор. проблеми астрономії та інтерпретують дані спостережень. Однак обсерваторії часто виконують також теор. дослідження, а деякі ін-ти — спостереження. Для цього О. та і. а. устатковуються *телескопами* та ін. *астрономічними інструментами,* спец. лабораторними приладами і обчислювальними машинами. В СРСР координацією діяльності О. та і. а. займається Астр. рада АН СРСР, в міжнар. масштабі узгодження планів спостережних і теор. робіт ведуть галузеві Комісії *Міжнародного астрономічного союзу.* Виникнення астр. обсерваторій сягає глибокої давнини. Залишки старод. споруд астр. призначення є в СРСР (Вірменія, Узбекистан), на Бл. Сході (Вавілон), у Мексиці, Перу, Англії та ін. місцях.

В 70-х рр. 20 ст. у світі було більш як 500 О. та і. а., з них в СРСР — понад 40. Найстаріші обсерваторії — Паризька (з 1667), Грінвіцька (з 1675) та ін. В Росії першою обсерваторією була Пулковська (заснована 1839). Найбільші з рад. обсерваторій: *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР, Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР, *Спеціальна астрофізична обсерваторія* АН СРСР (на якій встановлено найбільший у світі телескоп — з діаметром дзеркала 6 м; другий за величиною — з діаметром дзеркала 5 м — встановлено в Маунт-Паломарській астр. обсерваторії, шт. Каліфорнія, США), Бюраканська астрофіз. обсерваторія АН Вірм. РСР, Абастуманська астрофіз. обсерваторія АН Груз. РСР, Шемахинська обсерваторія АН Аз. РСР, Радіоастрофіз. обсерваторія АН Лат. РСР; найбільші ін-ти: Держ. астр. ін-т ім. П. К. Штернберга (в складі Моск. ун-ту), Ін-т теор. астрономії АН СРСР (Ленінград), Ін-т астрофізики і фізики атмосфери АН Ест. РСР, Ін-т астрофізики АН Каз. РСР, Ін-т астрофізики АН Тадж. РСР. На Україні, крім Кримської астрофіз. обсерваторії, є *Астрономічна обсерваторія головна АН УРСР, Київська астрономічна обсерваторія, Львівська астрономічна обсерваторія, Миколаївська астрономічна обсерваторія, Одеська астрономічна обсерваторія* та *Харківська астрономічна обсерваторія.* Астр. дослідження ведуться також на *Полтавській гравіметричній обсерваторії* АН УРСР, в спец. лабораторії Ужгород. ун-ту та на відповідних кафедрах Київ., Одеського та Харків. ун-тів і Львів. та Одеського політех. ін-тів. Радіоастр. дослідження з допомогою спец. установок проводять Харк. ін-т радіоелектроніки (установка МАРС) та Ін-т радіофізики та електроніки АН УРСР (Харків).

В. П. Цесевич.

ОБСЕРВА́ЦІЯ (лат. observatio — спостереження, нагляд) — медичний нагляд за тимчасово ізольованими в спец. приміщеннях особами, які виїжджають або прибувають з населених пунктів і країн, неблагополучних щодо *чуми, віспи, холери,* жовтої гарячки. О. здійснюється сан.-епідемічною службою. Тривалість О. визначається *інкубаційним періодом* захворювання, з приводу якого вона призначається. Див. також *Дезинфекція, Дезинсекція, Карантин.*

ОБСЕРВА́ЦІЯ в навігації — спосіб визначення місцеположення (*координат географічних*) суден у морі за результатами спостережень об'єктів, координати яких відомі, або за випромінюванням від об'єктів. Розрізняють О. навіга-

ційну — за береговими орієнтирами, астронавігаційну — засобами *мореплавної астрономії* та радіонавігаційну — за напрямом на джерело радіохвиль (напр., *радіомаяки*, навігаційні *штучні супутники Землі*).

ОБСИДІА́Н — вулканогенна гірська порода; різновидність *вулканічного скла* чорного кольору.

ОБСКУРАНТИ́ЗМ [від лат. obscurans (obscurantis) — той, що затемнює, потьмарює] — мракобісся, вороже ставлення до науки, освіти й соціального прогресу, відвертий захист релігійних передсудів. Термін виник у 16 ст. в зв'язку з поширенням *Просвітительства* і боротьбою проти реакц. ідей у Зх. Європі.

ОБСТА́ВА СУДНОПЛА́ВНА — сукупність візуальних плавучих пристроїв (знаків) і берегових споруд, що сприяють безпеці судноплавства гол. чин. на внутр. *водних шляхах*. До плавучих пристроїв (знаків) належать *бакени*, буї, віхи та ін. Береговими спорудами є найчастіше стовпи (щогли) із спец. знаками (вдень) і сигнальними вогнями (вночі). Знаками О. с. позначають *фарватер* і небезпечні місця водних шляхів, напрям руху суден, глибини на перекатах і мілинах, забороняють рух або причалювання суден тощо.

ОБСТА́ВИНА — другорядний член речення, який пояснює дію чи стан, вказуючи на їхнє місце, час, причину чи мету, а також характеризує дію чи ознаку щодо способу здійснення, якості, міри або ступеня вияву. За характером цих значень, з якими співвідносяться відповідні питання, виділяють кілька розрядів О.: місця (відповідає на питання — де?), часу (відповідає на питання — коли?), причини (чому?), мети (для чого?), допусту (незважаючи на що?), способу дії (як? яким способом?), міри або ступеня (скільки? якою мірою?). О. найчастіше виражаються *прислівниками*. У функції О. можуть виступати й дієприслівники, інфінітиви, іменники у непрямих відмінках (з прийменниками чи без них), словосполучення (напр.: «Я згарячу забувся», «Пізньої осені повернувся Гуща»). Межа між О. та ін. другорядними членами речення, зокрема *додатками* й *означеннями*, буває нечіткою, коли вони виражаються іменниками в непрямих відмінках з прийменниками (напр.: «Тече вода з-під явора» — відповідає на питання і «звідки?», і «з-під чого?»).

І. К. Кучеренко.

ОБСТРУ́КЦІЯ (лат. obstructio — перешкода) — демонстративна дія, до якої вдаються, щоб зірвати певні заходи, пропозиції тощо. Один із методів парламентської боротьби в бурж. країнах, спрямований на зрив обговорення або прийняття того чи ін. законопроекту.

О́БСЯГ ВИРОБНИ́ЦТВА — кількість виготовленої продукції та виконаних робіт за певний період часу (рік, півріччя, квартал, місяць). О. в. встановлюють залежно від рівня організації сусп. виробн. (підприємство, цех або ін. виробнича одиниця, галузь, нар. г-во в цілому) та мети аналізу. Визначаючи О. в., використовують натуральні та вартісні вимірники. Залежно від мети аналізу застосовують показники валової, товарної, чистої (нормативної), реалізованої продукції. Особливо велике значення для визначення дійсного О. в. на всіх рівнях його організації має показник обсягу продукції в натуральному виразі. О. в. залежить від рівня *продуктивності праці*, *режиму економії* тощо.

О́БСЬКА ГУБА́ — затока Карського м. біля пн. берегів СРСР, між п-овами Ямал і Гиданський. Довж. 800 км, шир. 30—90 км, переважні глиб. 10—12 м. В О. г. впадає р. *Об*. На Сх. відгалужується Тазовська губа. Більшу частину року вкрита кригою. На зх. березі О. г.— мор. гавань Новий Порт.

ОБТИРА́ННЯ — лікувально-профілактична процедура, що полягає в швидкому і енергійному розтиранні всього тіла або його окремих частин (руки, ноги тощо) мокрою тканиною чи губкою, а потім сухим рушником. О. проводять щоденно, поступово знижуючи т-ру води з 30—32° до 18—20° С. О. застосовують з метою *загартовування організму*, при перевтомі, неврастенії тощо. Див. також *Водолікування*.

ОБТИСКНИ́Й СТАН — прокатний агрегат (система машин і пристроїв), на якому великі сталеві зливки обтискують на *блюми*, *сляби* і фасонні заготовки, з яких на інших прокатних станах виготовляють *прокат*. До О. с. належать *блюмінги*, *блюмінги-слябінги* і *слябінги*.

ОБТЮРА́ТОР (франц. obturateur, від лат. obturo — закупорюю) — 1) Пристрій, яким періодично (на час, необхідний для зміни кадра) перекривають світловий потік у кінознімальних і кінопроекційних апаратах, а також здійснюють *модуляцію світла* в деяких оптико-мех. та фотоелектр. пристроях. Розрізняють О. (мал.) з обертовим рухом (дискові, конусні, циліндричні) та з рухом зворотно-поступальним (шторні); з дзеркальним покриттям або без нього. 2) Пристрій в затворах гармат роздільного заряджання, що усуває прорив порохових газів під час пострілу.

ОБТЮРА́ЦІЯ (франц. obturation, від лат. obturo — закупорюю) — герметизація каналу ствола під час пострілу з вогнепальної зброї, яка запобігає прориву порохових газів, забезпечує далекобійність та безпеку стрільби. В зброї з гільзовим заряджанням О. досягається за рахунок пружності *гільзи*, яка, розширюючись під час пострілу, щільно притискується до стінок патронника й забезпечує герметизацію ствола з казенної частини. В арт. гарматах з безгільзовим зарядженням О. досягається застосуванням у *затворі* спец. пристрою (обтюратора) з пружистим елементом, що притискується під час пострілу до стінок камори. Прориву порохових газів уперед перешкоджають у нарізній зброї пояски снарядів, оболонки куль, у мінометах — кільцеві канавки на циліндричній частині мін та ін. пристосування; в динамореактивних системах — спец. деталь на стабілізаторі у вигляді конуса, юбки; у гладкоствольній зброї — спец. пристрої на снарядах. Під час пострілу ці спец. деталі й пристрої притискуються до каналу ствола і цим забезпечують обтюрацію.

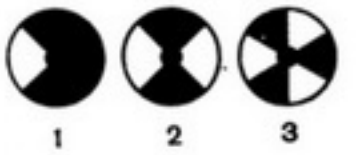

1 2 3

Дискові обтюратори кіноапаратів:
1— однолопатевий; 2— дволопатевий; 3 — трилопатевий.

О́БУХ Володимир Олександрович [25.III (6.IV) 1870, маєток Свібло, тепер Вітеб. обл. БРСР — 14.VI 1934, Москва] — рос. рад. лікар, один з організаторів рад. охорони здоров'я. Член Комуністичної партії з 1894. В 1901 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Брав активну участь у революційному русі. В 1919—20 очолював Моск. міський відділ охорони здоров'я. Лікував В. І. Леніна. В 1929—31 завідував кафедрою соціальної гігієни 2-го Моск. мед. ін-ту. О. сприяв організації диспансерів по боротьбі з туберкульозом, венеричними хворобами, наркоманією, нічних і денних санаторіїв тощо.

ОБУ́ХІВ — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, за 45 км від Києва. Вперше згадується в істор. документах 14 ст. як поселення Лукавиця. З кін. 16 ст. має сучас. назву. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (30.VII 1941—8.XI 1943) в О. з осені 1942 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1979 О.— місто. У місті — з-ди: госп. виробів, цегельний, мол.; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Будуються (1981) картонно-паперовий комбінат і з-д силікатних стінових матеріалів. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В О. народився укр. рад. поет А. С. *Малишко*.

ОБУ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 59, 4 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Обухів*. Поверхня переважно горбиста. В межах району — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: торф, буд. і керамічні глини. Вздовж пн.-сх. межі О. р.

О. М. Обухов.

Н. А. Обухова.

тече *Дніпро (Канівське водосховище)*, в межах району — його прит. *Стугна* та Красна. Грунти чорноземні, сірі й світло-сірі опідзолені. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 4,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: *Трипільська ДРЕС*, Григорівський цукр., Обухівський комбікормовий (с. Матяшівка), Халеп'янський та Обухівський цегельні з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Обухів). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 45 тис. га, у т. ч. орні землі — 35 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, овочеві. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В О. р.— 12 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, радгосп-комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгосп-хімія. Залізнична ст. Трипілля-Дніпровське, річковий порт Трипілля. Автомоб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 147 км. У районі — 31 заг.-осв., 2 муз. та автомобільна школи, профес.-тех. і мед. уч-ща; 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 19 клубів, 36 кіноустановок, 32 б-ки, музей комсомольської слави (с. Трипілля), літ.-меморіальний будинок-музей О. Є. Корнійчука (с. Плюти). В с. Щерба нівці О. р. народився укр. рад. письменник Г. М. *Косинка*, в с. Копачеві — укр. рад. мистецтвознавець П. І. *Говдя*, в с. Германівці (тепер с. Красне Друге) — укр. рад. письменник А. С. *Михайлюк*, у с. Германівській Слобідці (тепер с. Красна Слобідка) — організатор колгоспного виробн. і. Ф. *Кабанець*, у с. Григорівці — укр. рад. диригент І. Є. *Іващенко*. Поблизу с. Трипілля відкрито пам'ятки *Трипільської культури*. На тер. О. р.— с. Витачів (за часів Давньої Русі — місто *Витечів*). В О. р. видається газ. «Зоря Жовтня» (з 1931). *В. С. Крятов.*

ОБУ́ХОВ Олександр Михайлович (н. 5.V 1918, Саратов) — рад. геофізик, акад. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Моск. ун-ту (1940) працював в Ін-ті теоретичної геофізики АН СРСР, з 1946 — у Геофіз. ін-ті АН СРСР. З 1949 — професор, з 1964 — зав. кафедрою Моск. ун-ту. З 1956 — директор Ін-ту фізики атмосфери АН СРСР. Осн. наук. праці з фізики атмосфери, турбулентності та матем. статистики. О.— один з авторів спектральної теорії турбулентності. Розробив теорію подібності турбулентності у приповерхневому шарі повітря (1946). Автор праць по обґрунтуванню гідродинамічної теорії короткочасного прогнозу погоди (1949—62). Запропонував метод статистично-ортогональних розкладань випадкових полів (1960). Ввів поняття систем гідродинамічного типу. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Г. В. Перепьолкіна.

ОБУ́ХОВ Павло Матвійович [30.X (11.XI) 1820, Воткінський з-д, поблизу м. Воткінська, тепер Удм. АРСР — 1 (13).I 1869, с. Пятра, на території теперішнього м. Пятра-Нямц, Соціалістична Республіка Румунія, похований у Петербурзі] — рос. металург. Закінчив (1843) Ін-т корпусу гірничих інженерів (Петербург), працював на підприємствах Уралу, зокрема в Златоусті (з 1861 — управитель Златоустівського гірничого округу). У 1857 одержав привілей на масове виробництво високоякісної (тигельної) сталі. На Всесвітній виставці в Лондоні (1862) гармату з такої сталі, що витримала без пошкоджень понад 4 тис. пострілів, було відзначено золотою медаллю. З 1863 О. керував спорудженням у Петербурзі сталеливарного з-ду, що дістав назву Обуховського (тепер з-д «Більшовик»).

ОБУ́ХОВА Надія Андріївна [22.II (6.III) 1886, Москва — 15.VIII 1961, Феодосія, похована у Москві] — рос. рад. співачка (мецо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). В 1912 закінчила Моск. консерваторію (клас У. Мазетті). В 1916—43 — солістка *Великого театру СРСР* (Москва). О. — представниця рос. вокальної школи. Мала сильний красивого тембру й широкого діапазону голос, високу вокальну техніку. Партії: Любаша, Ганна («Царева наречена», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Кармен («Кармен» Бізе), Кларіче («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва). Була майстром камерного співу. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Надежда Андреевна Обухова. Воспоминания. Статьи. Материалы. М., 1970; Поляновский Г. Мои встречи с Н. А. Обуховой. М., 1971; Поляновский Г. А. Н. А. Обухова. М ,1980

«ОБУ́ХОВСЬКА ОБОРО́НА» 1901 — страйк робітників казенного Обуховського заводу (тепер з-д «Більшовик») в Петербурзі. Почався 7 (20).V після відмови адміністрації поновити на роботі 26 звільнених з з-ду учасників маївки. Робітники з-ду на заклик соціал-демократів почали страйк, висунувши такі вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня, щорічне святкування 1 Травня, вибори уповноважених від робітників, повернення на з-д звільнених за участь у маївці, підвищення заробітної плати, звільнення пом. начальника з-ду та деяких майстрів тощо. Внаслідок сутички з поліцією 7 робітників було вбито, десятки поранено, 120 чол. заарештовано. 8.V до обуховців приєдналися робітники ін. підприємств. Адміністрація змушена була піти на деякі поступки. 13—14 (26—27). V страйк був припинений, але 6 (19).VII він знову почався у зв'язку з поверненням на з-д ненависного робітникам пом. начальника з-ду. Царизм жорстоко розправився з учасниками страйку. З 800 заарештованих у травні — липні страйкарів більшість було вислано з Петербурга, 29 засуджено до каторги.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА МАТЕМА́ТИКА — розділ математики, що вивчає питання, пов'язані з дослідженням реальних процесів засобами *обчислювальної техніки*. Включає *моделювання математичне*; розробку та дослідження *чисельних методів* і *алгоритмів* розв'язування типових задач, що виникають при дослідженні матем. моделей; теорію та технологію *програмування*. О. м. вивчає за допомогою обчислювального експерименту (о. е.) явища, що допускають матем. описування. Осн. етапи о. е.: 1) побудова матем. моделі явища, що вивчається, та її попередній аналіз аналітичними методами; 2) побудова обчислювального алгоритму та теор. дослідження його якості; 3) програмування; 4) розв'язування задачі на ЕОМ; 5) аналіз одержаних числових результатів, порівняння з фіз. експериментом, оцінка точності і перегляд матем. моделі. Якщо матем. модель потрібно змінити, то весь вказаний вище цикл повторюють знову. Оскільки при о. е. розраховують серію варіантів для різних матем. моделей, то необхідно створювати комплекси (пакети) програм, що дозволяють оперативно розв'язувати класи задач різноманітної природи. Велике значення в О. м. має теорія чисельних методів. Її кінцева мета полягає у створенні економічних алгоритмів, що дозволяють знайти розв'язок задачі з потрібною точністю за мінім. машинний час. Ця теорія є самостійною наукою, що використовує весь арсенал сучас. математики і має свої власні методи та фундаментальні результати. Осн. напрямами в області чисельних методів розв'язування типових задач є розробка наближених методів розв'язування *диференціальних рівнянь* (як звичайних, так і з частинними похідними), некоректно поставлених задач. Розвиток О. м. пов'язаний з роботами по розв'язуванню таких проблем, як використання ядерної енергії, динаміка космічних польотів, фізика плазми та ін.

Літ.: Березин И. С., Жидков Н. П. Методы вычислений, т. 1—2. М., 1962—66; Самарский А. А. Теория разностных схем. М., 1977; Ляшко И. И., Макаров В. Л., Скоробогатько А. А. Методы вычислений. К., 1977.

В. Л. Макаров, О. А. Самарський.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА МАШИ́НА — пристрій або комплекс пристроїв, що оперують з числами, словами в скінченних алфавітах, *матрицями*, графами та іншими дискретними значеннями змінних величин. Застосовується для механізації й автоматизації процесу обробки *інформації* й обчислень. За способом представлення інформації сучас. О. м. діляться на *аналогові обчислювальні машини*, *цифрові обчислювальні машини* та *гібридні обчислювальні системи*. Числа в О. м. подаються в певній *системі числення*. Найчастіше застосовують десяткову систему, використовувану в рахівницях, підсумовуючих машинах, арифмометрах, настільно-клавішних, лічильно-аналітичних та ін. машинах. В *електронних обчислювальних машинах* звичайно використовують двійкову систему числення. В ЦОМ цифри і літери алфавіту зображаються дискретними множинами станів деякого запам'ятовуючого середовища. Високий рі-

вень автоматизації обчислень досягається шляхом вводу даних в О. м. за допомогою *перфораційних карт, перфораційних стрічок* та ін. носіїв інформації. Повна автоматизація обробки дискретної інформації забезпечується в ЦОМ з автом. (програмним) керуванням. Див. також *Обчислювальна техніка*.

К. Л. Ющенко.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА ТЕ́ХНІКА— сукупність технічних і математичних засобів, методів і прийомів, що використовуються для автоматизації обчислень та обробки *інформації*. Розрізняють цифрові, аналогові та гібридні засоби О. т. (див. *Обчислювальна машина*). Найбільш поширені електронні ЦОМ. Перша ЦОМ створена 1946 (США). У 1950 в АН УРСР під керівництвом С. О. *Лебедєва* створена (Київ) перша в континентальній Європі мала електронна лічильна машина «*МЭСМ*». Її структуру покладено в основу серії вітчизн. лампових та напівпровідникових машин «БЭСМ». ЦОМ на електронних лампах та напівпровідниках витісняються ЦОМ на інтегр. та *великих інтегральних схемах* (ВІС). В країнах РЕВ широко використовують ЦОМ, що входять в *єдину систему електронних обчислювальних машин* (ЄС ЕОМ), яка включає універсальні обчислювальні машини для *обчислювальних центрів*. Для автоматизації технологічних процесів та складних експериментів використовують ЦОМ, що входять у систему малих ЕОМ, які відносяться до класу *міні-ЕОМ*, що з'явились в 60-х рр. 20 ст. Обидві системи виконані на інтегральних схемах. Їхні моделі відрізняються продуктивністю (від кількох десятків тисяч до кількох мільйонів операцій за секунду), об'ємами пам'яті, вартістю тощо. В 70-х рр. 20 ст. з'явились дуже перспективні ЦОМ на ВІС, що одержали назву *мікро-ЕОМ*. Досягнення сучас. технології дозволяють розмістити мікро-ЕОМ (без зовн. пристроїв) на кількох кристалах невеликих розмірів (напр., 6 × ×6, 12 × 12 мм). Намічається створення однокристальних (монолітних) мікро- та міні-ЕОМ, а в майбутньому — розміщення на одному кристалі осн. частини (*процесора*) потужної універсальної ЕОМ. Перехід до ВІС робить ЦОМ дешевшими, що значно поширює їхнє застосування в пром-сті та техніці. О. т. як наука розвиває осн. принципи побудови та проектування засобів О. т. Див. також *Аналогова обчислювальна машина, Гібридна обчислювальна система, Цифрова обчислювальна машина*.

Літ.: Справочник по цифровой вычислительной технике. (Процессоры и память). К., 1979; Справочник по цифровой вычислительной технике. (Электронные вычислительные машины и системы). К., 1980.

Б. М. Малиновський.

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНИЙ ЦЕНТР — науково-дослідна установа, що займається розробкою програмного забезпечення ЕОМ, методів розв'язування прикладних задач у різних галузях науки, техніки, управління. О. ц. надають також послуги по виконанню обчислювальних робіт зовн. замовникам (надання машинного часу, консультації з методів розв'язування задач і методів програмування). Під О. ц. розуміють, крім того, підприємства, призначені для виконування складних і трудомістких обчислювальних робіт за допомогою ЕОМ.

О. ц. почали виникати після створення *електронних обчислювальних машин*. Перші ЕОМ використовувались для наук.-тех. розрахунків. В подальшому ЕОМ стали застосовувати для розв'язування проблем управління економікою. Точні кількісні методи широко застосовують у біології, медицині, геології, соціології та ін. науках, для чого, природно, потрібно було розробити матем. методи розв'язування задач в цих галузях. Розробку таких методів ведуть О. ц. В СРСР О. ц. існують гол. чин. у складі АН СРСР і АН союзних республік, а також при міністерствах, відомствах, на підприємствах, в ун-тах. Останнім часом створюються О. ц. заг. призначення, завданням яких є обслуговування споживачів незалежно від відомчої належності. При створенні потужних О. ц. враховують ефект устаткування, що використовується. В розпорядженні О. ц.— потужні машини високої вартості, користування якими, внаслідок їхньої великої продуктивності та повного завантаження, дешевше, ніж користування машинами, що перебувають у власності окремих споживачів. Звідси доцільність звернення до О. ц. для розв'язування складних задач. З появою мультипрограмних ЕОМ, тобто машин, які можуть одночасно розв'язувати кілька задач, стало можливим звернення споживача до ЕОМ безпосередньо із свого «робочого місця» через виносні пульти (*термінали*), зв'язані з машиною *каналами зв'язку* (телефонними, телеграфними і навіть через супутники зв'язку). Так з'явилися О. ц. колективного користування. Вони мають потужний парк ЕОМ, з'єднаних каналами зв'язку з великою кількістю організацій-споживачів. Для споживача наявність у нього терміналу еквівалентна (за можливостями) наявності власної ЕОМ. Крім того, О. ц. колективного користування мають програмне забезпечення в такому обсязі, в якому його практично не може мати окремий споживач. На Україні перший такий О. ц. створено в Ін-ті кібернетики АН УРСР 1972, коли замість малої ЕОМ «МИР-2» почали використовувати інформаційно-обчислювальні можливості великої ЕОМ «БЭСМ-6». Пов'язані між собою О. ц. колективного користування створюють мережу О. ц. (див. *Мережі ЕОМ*), що дає можливість споживачеві використовувати будь-яку розроблену де завгодно програму, тобто користуватися всім досвідом, досягнутим людством у галузі розробки методів розв'язування різних задач і програмування. Вперше проект мережі О. ц. для потреб республіки було розроблено на Україні в 60-х роках. Ін-т кібернетики АН УРСР здійснює наук.-методичне керівництво по створенню мережі О. ц. і є гол. орг-цією з цієї проблеми. О. ц. є однією з ланок *автоматизованої системи управління*. Значна робота по створенню таких систем, запровадженню нових форм і методів управління галуззю за допомогою сучас. засобів *обчислювальної техніки* проводиться і на Україні. Зокрема, у чорній металургії

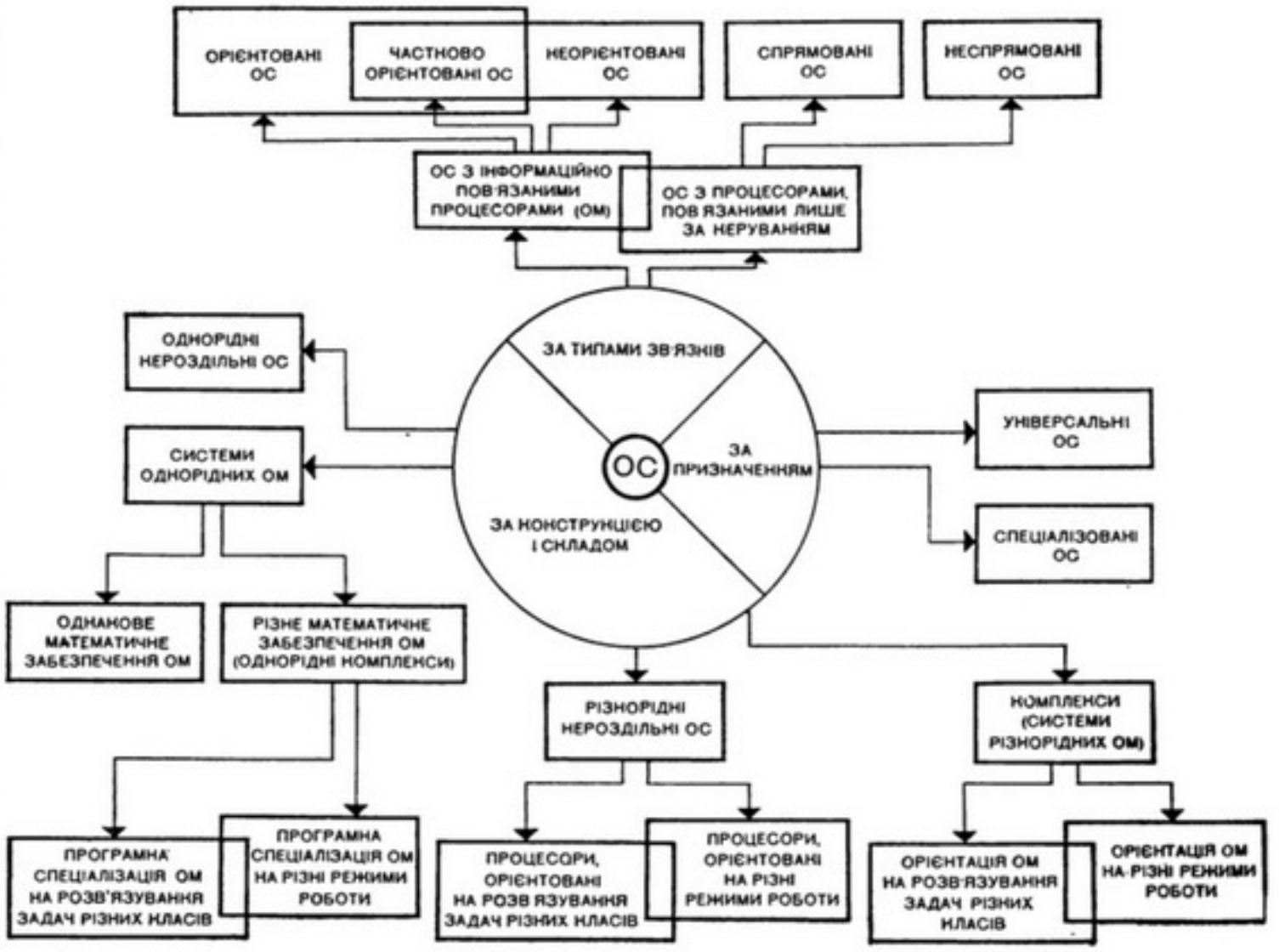

Класифікація обчислювальних систем.

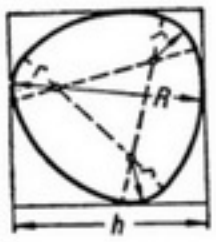

Один з овалів постійної ширини.

створена системотех. база, що забезпечує розв'язання важливих практичних завдань галузі. О. ц. колективного користування організовано в пром. центрах Донецьку і Кривому Розі. В них є розвинуті комплекси програмних засобів. З врахуванням специфіки галузі розроблено та запроваджено загальносистемні програмні засоби для диспетчеризації завдань, пакетної обробки, керування *банками даних*, засобами телеобробки тощо, що в 2—3 рази збільшило продуктивність прикладного програмування. Така розробка і запровадження ефективних методів і засобів автоматизованого управління підприємствами чорної металургії УРСР забезпечила підвищення ефективності металургійного виробництва за рахунок виявлення та реалізації резервів сировини і виробничих потужностей, зниження транспортних та невиробничих витрат, більшу оперативність тощо. *А. О Дородніцин.*

ОБЧИСЛЮВАЛЬНІ СИСТЕ́МИ — взаємопов'язані сукупності засобів *обчислювальної техніки*. До складу кожної О. с. входить не менше двох *процесорів*, один з яких — основний. Осн. процесор — складова частина *обчислювальної машини*, що виконує обчислення, передбачені *алгоритмами* розв'язуваних задач. Допоміжний процесор обробляє *інформацію*, не передбачену осн. алгоритмами, виконує неосн. обчислення тощо. Створення О. с. підвищує продуктивність порівняно з окремими однопроцесорними обчислювальними машинами, дає змогу ефективніше використовувати обчислювальне устаткування та *банки даних*, забезпечує більшу надійність в роботі при розв'язуванні задач. О. с. класифікують за конструкцією і складом осн. процесорів, за типами зв'язку і призначенням (мал.). За конструкцією розрізняють нероздільні О. с., в яких неможлива автономна робота процесорів, та роздільні, в яких допустима автономна робота кожної з машин. За складом осн. процесорів О. с. бувають однорідні та різнорідні. За типами зв'язків О. с. ділять на 3 групи: з інформаційно пов'язаними процесорами; з процесорами, пов'язаними тільки по керуванню; О. с. зі зв'язками обох типів. За призначенням розрізняють О. с. спеціалізовані та універсальні. Див. також *Мережі ЕОМ*. Іл. с. 471.

В. І. Брановицький.

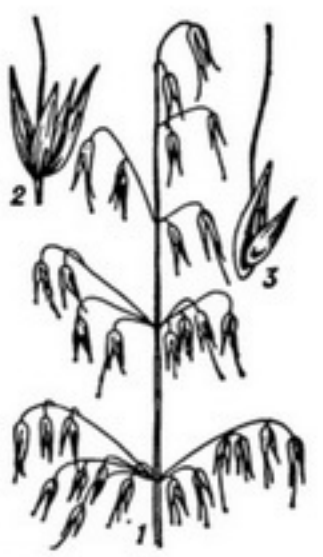

Овес сорту Радянський: *1* — верхня частина рослини; *2* — колосок; *3* — зернівка в квітковій лусці.

О́БШУК — у кримінальному судочинстві слідча дія, що полягає в примусовому обстеженні приміщень, ділянок місцевості та окремих громадян з метою відшукання й вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також ін. предметів і документів, що мають значення для встановлення істини по конкретній кримінальній справі. Конституція СРСР (ст. 55) гарантує *недоторканність житла* громадян. Відповідно до цього положення процесуальний закон (в УРСР — гл. 16 КПК УРСР) визначає підстави й порядок проведення О. Він здійснюється за мотивованою постановою органу *дізнання*, слідчого і з санкції прокурора. Ця дія проводиться, як правило, вдень у присутності двох понятих, особи, що займає дане приміщення, а при її відсутності — представника місц. Ради нар. депутатів або житл.-експлуатаційної контори тощо. Про проведення О. і його наслідки складається протокол. О. осіб і приміщень, що користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*, провадять за згодою дипломатич. представника, в присутності прокурора та представника М-ва закордонних справ. *О. Й. Ляхович.*

ОБЩИ́НА — 1) Первісна форма соціальної організації людей, що виникла при *первіснообщинному ладі* і в різних трансформаціях зберігалася століттями в класовому суспільстві. За Ф. Енгельсом, О. «є явищем, спільним для всіх народів на певному ступені розвитку» (К. Маркс, Ф. Енгельс. Тв., т. 22, с. 416). О. як кооперація трудящих індивідів була першою великою продуктивною силою. Об'єктивно зумовлена примітивністю засобів виробництва, О. спочатку являла собою госп.-громад. об'єднання кровних родичів (родова О.). Дальший розвиток продуктивних сил, удосконалення і диференціація госп. діяльності людини привели до виникнення сімейної О., яка включала кілька поколінь нащадків батьківського роду, що спільно володіли землею і осн. знаряддями праці. В процесі розкладу первіснообщинного ладу, поглиблення майнової диференціації, появи класів виникла сільська (сусідська, поземельна) О.— територіальна спільність людей, пов'язаних між собою залишками колективної власності на землю. Сусідська О. найкраще вивчена на прикладі герм. *марки*. В надрах сільської О. у багатьох народів (в т. ч. у росіян і українців — під назвою *дворище*, земля) до 20 ст., як пережиток, зберігалася і сімейна О.

Давньослов'ян. О. (*верв, мир*) існувала і в період Київ. Русі. З розвитком майнової нерівності вона розклалася, рядові общинники — *смерди* — потрапляли в екон. залежність від феодалів. З утвердженням великого феод. землеволодіння в Росії О. перетворилася з вільної на залежну від пануючого класу та його д-ви орг-цію безпосередніх виробників, яку використовували з метою їх експлуатації. Побудована на основі кругової поруки, О. була колективним відповідачем за всі дії її членів, розподіляла повинності на користь феодала і д-ви між окремими дворищами і *димами*. Феодали прагнули підірвати виборне управління О., примусово ставили на чолі її своїх людей, використовували у власних інтересах общинні суди. В умовах феод. суспільства О., незважаючи на розвиток майнової нерівності, певною мірою зберігала свою демократичну природу і дещо стримувала експлуататорські тенденції тих общинників, які розбагатіли. Антифеод. боротьба селян часто проходила під гаслами захисту общинних порядків. У традиційному вигляді О. зберігалася в Росії серед *державних селян* до 19 ст., а в Галузі землекористування (система відкритих полів, примусова сівозміна, спільне користування лісами і пасовищами) — серед усіх категорій селян до поч. 20 ст. Певну роль О. відіграла у соціально-екон. розвитку суспільства (освоєнні нових земель, прокладанні шляхів, меліоративному буд-ві тощо). Рос. О. займала значне місце в теоретичних концепціях народників (див. *Народництво*). Вони вбачали в О. екон. осередок народоправ'я і справедливого сусп. ладу, сподівалися використати її для переходу до соціалізму, минаючи капіталізм. В. І. Ленін довів неспроможність народницького розуміння О. В своїх працях він показав реакційну станову замкнутість О., що гальмувала розвиток капіталізму в с. г. і розкладалась під його впливом (див. Повне зібрання творів, т. 2, с. 401; т. 3, с. 143; т. 4, с. 411, та ін.). На Україні поширенню общинної форми землекористування сприяла *визвольна війна українського народу 1648—54*. Зокрема, на Лівобережжі та Слобожанщині в 2-й пол. 17 ст. багато О. (*громад*) виникло на раніше не освоєних землях. Після визволення Пн. Причорномор'я в 2-й пол. 18 ст. тут утворилися сел. О., штучно насаджені поміщиками. На Правобережжі О. існували здавна (з обов'язковою сівозміною, але без обов'язкових переділів землі). Бурж.-націоналістична «теорія» про панування на Україні подвірного землеволодіння та існування тут О. лише у вигляді судово-адм. інституту не відповідає істор. дійсності. За *селянською реформою 1861* О. та її виборні органи стали нижчою ланкою адм. управління на селі. Ліквідацію О. і заміну общинного землеволодіння одноосібним здійснила *столипінська аграрна реформа*. Залишки общинного землекористування в СРСР, у т. ч. в УРСР, існували до суцільної колективізації сільського г-ва. В більшості *країн, що розвиваються*, О. існує досі. 2) В ряді соціалістичних країн (Болгарія, НДР, Польща, Югославія)— низова адм.-тер. одиниця.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 19. Енгельс Ф. Марка; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 17. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). К., 1959; Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа. М., 1963; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. К., 1970; Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в. К., 1971. *В. Г. Сарбей.*

ОБЩИ́ННА ТЕО́РІЯ, маркова теорія — бурж. теорія, згідно з якою вихідним пунктом аграрної еволюції і всього соціального ладу середньовіччя була *община* (*марка*). О. т. склалася в 2-й пол. 19 ст. (осн. принципи викладено Г. Л. *Маурером*). У 70—90-х рр. 19 ст. О. т. стала панівною в рос. *медієвістиці*. Осн. наук. досягненням О. т. було обгрунтування положення про те, що суспільному ладу, заснованому на приватній зем. власності, передував лад, заснований на колективному обробітку землі та на колективній власності на землю. Водночас О. т. заперечувала соціальні антагонізми у феод. епоху, припускала недооцінку ролі насильства і переоцінку правових ін-тів, уявляла общину як незмінний ін-т. З кін. 90-х рр. 19 ст. О. т. зазнала критики з боку істориків реакційних напрямів, які обстоювали вічність приватновласницьких відносин. З 30-х рр. 20 ст. О. т. втратила самостійне значення.

ОВА́ЛИ (франц. ovales, від лат. ovum — яйце) — опуклі замкнені плоскі криві. Найпростішими О. є *коло* і *еліпс*. До будь-якого О. можна провести рівно дві *дотичні прямі*, паралельні довільному напрямові в площині цього овала. О. мають ряд цікавих властивостей. Напр., на будь-якому О. є не менше 4-х точок, в яких *кривина* досягає максимуму чи мінімуму; якщо *віддаль* між двома паралельними дотичними до О. (ширина О.) постійна в усіх напрямах, то довжина О. дорівнює добуткові числа π на цю віддаль. Найпростішим О. постійної ширини є коло. Ін. прикладом такого О. може бути фігура, одержана так: з вершин рівностороннього *трикутника* зі стороною a проводять дуги 6 кіл — три довільним радіусом r, три інші радіусом $R = r + a$ (мал.).

ОВАНІСЯ́Н Нар Михайлович [н. 30.III (12.IV) 1913, Тбілісі] — вірм. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1964). У 1941 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1945—51 — соліст Груз. театру опери та балету, з 1951 — Вірм. театру опери та балету, одночасно 1954—63 — викладач Єреванської консерваторії. Партії: Давид-Бек (однойменна опера Тиграняна), Надір-шах («Алмаст» Спендіарова), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мельник («Русалка» Даргомижського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Валько («Молода гвардія» Мейтуса). Нагороджений орденом Леніна.

ОВЕ́Н — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — 2 та 2,6 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР (в кінці літа, восени та взимку). Астр. знак О. ♈ використовують для позначення точки весняного *рівнодення*, де вона перебувала бл. 2000 р. тому, хоча зараз вона міститься в сузір'ї *Риб*. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

ОВЕ́РНЬ — історична область Франції, в межах Центр. Франц. масиву. Назва походить від найменування галльського племені арвернів, яке населяло її в давнину. О. з 8 ст.— графство, яке входило до королівства, потім герцогства Аквітанії. З 1154 до поч. 13 ст. О. разом з Аквітанією була володінням Англії. В 1271 частина тер. О., а в 16 ст. вся О. увійшла до франц. королівського *домену*. В 1791 тер. О. було поділено на департаменти Альє, Пюї-де-Дом, Канталь, Верхня Луара. Гол. місто О.— Клермон-Ферран.

ОВЕ́С (Avena) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Бл. 33 (за ін. джерелами, бл. 70) видів, пошир. гол. чин. у середземноморських країнах; в СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 8. Рід поділяють на 2 секції: Avenastrum (включає багаторічні лучні й степові трави, що їх використовують як кормові рослини); Euavena (однорічні види, у т. ч. культурні й вівсюги). Листки лінійні. Суцвіття — розлога волоть, складається з 1—3-квіткових або багатоквіткових колосків. Плід — зернівка. У багатьох країнах, здебільшого Пн. півкулі, найбільше значення має О. посівний (A. sativa), що його вирощують як кормову і почасти круп'яну культуру. Зерно вівса містить багато крохмалю, білків, жирів та вітамінів і є цінним концентрованим кормом для с.-г. тварин. 100 кг зерна містить 100 *кормових одиниць*, 4—5 кг жиру і 8,5 кг перетравного протеїну, 100 кг соломи — відповідно 31,2 і 1,4. Овес широко застосовують для травосумішей на *сіно* й *зелений корм*. *Зерно* вівса використовують для виготовлення круп'яних, багатих на білки (до 17%), які добре засвоюються. Білки вівсяних круп'яних містять багато незамінних амінокислот (лізину, аргініну, триптофану), і тому їх широко використовують у дієтичному і дитячому харчуванні. За площею посіву у світовому землеробстві О. займає сьоме місце серед зернових культур. Площа його становить бл. 30 млн. га. Серед зарубіжних країн найбільші площі вівса в США, Канаді, Польщі, Франції. В СРСР (1978) О. займав 12,1 млн. га. На Україні під посіви вівса відводять бл. 780 тис. га. Середня врожайність вівса в УРСР — 23 ц/га, в передових г-вах 30—40 ц/га. Деякі види вівса — злісні бур'яни. На Україні (1981) районовано 12 сортів вівса (табл.).

Літ.: Митрофанов А. С., Митрофанова К. С. Овес. М., 1972; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

С. М. Бугай.

ОВЕ́ЧКІН Валентин Володимирович [9 (22).VI 1904, Таганрог — 28.I 1968, Ташкент] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Перша книга — «Колгоспні оповідання» (1935). Повість «З фронтовим привітом» (1945), цикл нарисів з життя повоєнного колг. села «Районні будні» (1952—56). Автор п'єс «Настя Колосова» (1949), «Назустріч вітру» (1958), «Літні дощі» (1959) та ін., незакінченої автобіографічної кн. «Невидумані нариси» (опубл. 1972). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1963; Пусть это сбудется. Пьесы. М., 1962; Статьи, дневники, письма. М., 1972; Укр. перекл.— З фронтовим привітом. К., 1946; Нариси з колгоспного життя. К., 1955.

Літ.: Вильчек Л. Ш. Валентин Овечкин. М., 1977.

В. Я. Буран.

ОВ'ЄДО — місто на Пн. Іспанії, головне в історичній області Астурія, адм. ц. провінції Ов'єдо. Вузол з-ць і автошляхів. Аванпорт О.— м. Хіхон на узбережжі Біскайської зат. Атлантичного ок. 164 тис. ж. (1974). Центр найбільшого в країні Астурійського кам.-вуг. басейну. Розвинуті металургія, важке машинобудування, хім. (вибухівка, добрива) пром-сть. Підприємства цем., керамічної, текст. і харч. галузей. ТЕС. Ун-т (засн. 1604). Провінційний археол. музей. Картинна галерея. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. О. засн. у 8 ст. на місці рим. поселення.

ОВІ́ДІЙ (Публій Овідій Назон; Publius Ovidius Naso; 20.III 43 до н. е., м. Сульмон у Серед. Італії — 18 н. е., м. Томи, тепер Констанца в СРР) — рим. поет. Прославився любовними поезіями — збірки «Любовні елегії», «Героїні» («Послання»), «Наука кохання», «Засоби від кохання», «Косметичні засоби». Автор «Фастів» (незакінч.) — поетичного коментаря до рим. календаря. Найвизначніший твір — «Метаморфози» (незакінч.). У 8 н. е. за наказом імператора Августа його заслано у м. Томи. В останні роки написав автобіогр. «Скорботні елегії» і «Понтійські послання», пройняті тугою за батьківщиною. Із спадщини О. не збереглися драма «Медея», зб. віршів, написана мовою гетів, тощо. Твори О. здавна були популярними на Україні. З 16 ст. їх вивчали в школах. Одним із перших перекладачів творів О. укр. мовою був Ф. Прокопович. Поему «Ібіс» переклав 1915 І. Франко. Укр. мовою твори О. перекладали також І. Стешенко, М. Зеров, М. Білик та ін. Ім'ям О. названо *Овідіополь*, де, за припущенням (яке було помилковим), перебував поет на засланні.

Тв.: Укр. перекл.— Метаморфози. Львів, 1893; Перетворення. В кн.: Питання класичної філології, в. 3. Львів, 1963; Любовні вірші.— Фасти. «Іноземна філологія», 1970, в. 20; Понтійські послання.— Скорботні елегії. «Іноземна філологія», 1974, в. 36; [Елегії]. «Всесвіт», 1975, № 9; 1981, № 9; Рос. перекл.—Amores. Любовные элегии. М., 1963; Элегии и малые поэмы. М., 1973; Метаморфозы. М., 1977; Скорбные элегии.— Письма с Понта. М., 1978.

Літ.: Публій Овідій Назон. Львів, 1960.

Р. П. Головин.

ОВІДІО́ПОЛЬ — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на лівому березі Дністровського лиману. Залізнична станція. 9,9 тис. ж. (1980). На поч. 18 ст. на місці с-ща була тур. фортеця Хаджи-Дере. За *Ясським мирним договором 1791* вона відійшла до Росії. В 1793 тут було закладено нову фортецю. Поселення біля фортеці назване О. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1970 О.— с-ще міськ. типу. У селищі — пресових вузлів, прод. товарів та мол. з-ди, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 5 заг.- осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Палац і Будинок культури, 2 клуби, 3 бібліотеки. В 1843 тут побував

Н. М. Ованісян.

Сорти вівса, районовані (1981) на Україні

Артемівський 107
Астор
Геркулес
Льговський 78
Льговський 1026
Маріво
Мирний
Надійний
Радянський
Синельниківський 21
Черкаський 1
Чернігівський 83

ОВІДІОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

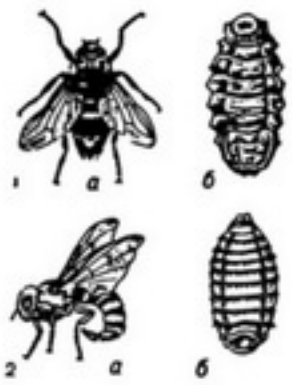

Оводи:
1 — овід бичачий (*а* — самка, *б* — личинка);
2 — гачок, або овід великий кінський (*а* — самка; *б* — личинка).

Огар.

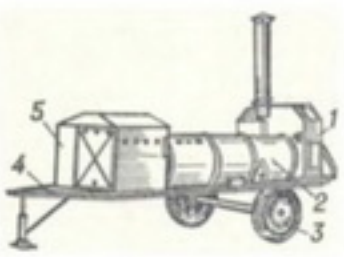

Овочесушарка:
1 — топка зі змішувальною камерою; *2* — сушильний барабан; *3* — ходова частина; *4* — сниця; *5* — охолоджувальна камера.

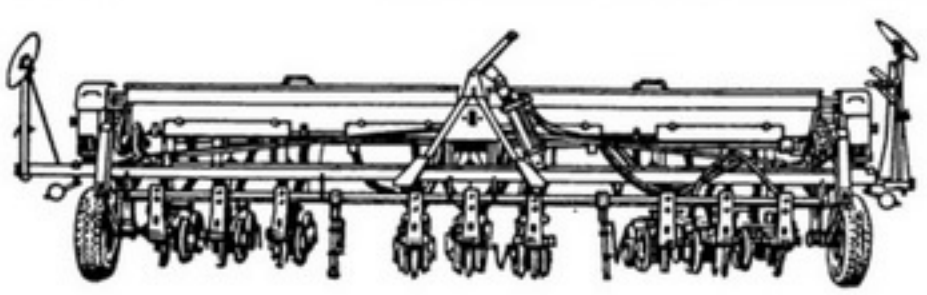

Овочева сівалка СО-4,2.

польс. письменник Ю. І. *Крашевський*.

ОВІДІО́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1980). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Овідіополь*. О. р. на Зх. омивається *Дністровським лиманом*, на Сх.— Чорним м. Розташований в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: глина, пісок, ракушняк тощо. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — Дальницький держ. заказник. Найбільші пром. підприємства: овідіопольські пресових вузлів, прод. товарів і моя. та Великодолинський залізобетонних виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Овідіополь). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,9 тис. га. Зрошується 14,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, овочеві та баштанні. Виноградарство, садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. В О. р.— 9 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 8 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овідіополь, Аккаржа, Барабой, Каролина-Бугаз. Автомоб. шляхів — 251 км (усі з твердим покриттям).

У районі — 26 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 31 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 28 клубних установ, 33 кіноустановки, 28 б-к. В О. р. видається газ. «Наддністрянська правда» (з 1939). *В. Х. Даценко*

ОВІ́СТИ (від лат. ovum — яйце) — біологи 17—18 ст., які помилково вважали, що в жіночій статевій клітині — яйці міститься сформований мікроскопічний організм, розвиток якого вони зводили лише до простого росту. Див. також *Анімалькулісти, Преформізм*.

ОВНАТА́Н НАГА́Ш (1661, с-ще Шорот, тепер Сісіанський р-н Вірм. РСР — 1722, там же) — вірм. поет і художник. Жив у Тбілісі та Єревані. Багато подорожував. В поезіях оспівував кохання і дружбу («Пісні кохання», «Пісні весни і радощів», «Люба, згляньсь»). Твори О. Н. відзначаються реалістичними рисами, близькістю до нар. поезії ашугів. У деяких віршах виступав проти церк. мракобісів. Створив фрески собору в м. *Ечміадзіні*.

ОВНАТАНЯ́Н Каро Томасович [6 (19).X 1902, Баку — 29.VI 1970, Донецьк] — укр. рад. хірург, доктор мед. наук (з 1937), засл. діяч науки УРСР (з 1963). Закінчив мед. ф-т Азерб. університету ім. Н. Наріманова (1927), при якому й залишився працювати. В 1943—52 — професор Північноосетинського мед. ін-ту (м. Орджонікідзе), а з 1952 — Донец. мед. ін-ту. Праці О. присвячені питанням хірургії печінки і жовчних шляхів, селезінки, торакальної хірургії, урології тощо. Запропонував ряд методів оперативного втручання і нових хірургічних інструментів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 3 орденами Червоної Зірки, медалями.
В. С. Карпенко.

ОВОГЕНЕ́З (від лат. ovum — яйце і грец. γένεσις — походження), оогенез — процес розвитку *яйцеклітин* у тварин і людини. Розрізняють три періоди О. В п е р і о д р о з м н о ж е н н я відбувається збільшення кількості овогоніїв (первинних яйцеклітин) внаслідок розмноження їх шляхом *мітозу*. В п е р і о д р о с т у поділ овогоніїв припиняється і вони вже наз. *овоцитами* 1-го порядку. Деякі з них заглиблюються в тканину яєчника, вкриваються оболонками, утворюючи *фолікули*. На початку періоду росту овоцит збільшується незначно, але в його *ядрі* відбуваються процеси, що підготовлюють *редукцію* генетичного матеріалу (див. *Мейоз*). В кінці цього періоду овоцит швидко росте (іноді об'єм його збільшується в десятки тисяч разів) і накопичує *жовток*. П е р і о д д о з р і в а н н я гаметоцитів, або мейозу, включає два послідовні поділи. Внаслідок першого утворюються овоцит 2-го порядку і перше *полярне тільце*, а після другого — зріла яйцеклітина і друге полярне тільце. Розрізняють О. дифузний і локалізований. Дифузний відбувається в будь-якій ділянці тіла тварин, властивий губкам і деяким плоским червам. Локалізований О. відбувається в певних органах (яєчниках), властивий всім іншим тваринам і людині. Див. також *Сперматогенез*.

ОВОДИ́ — група коротковусих *двокрилих* комах. Довж. тіла 7—16 мм. Дорослі особини протягом життя (3—20 днів) нічого не їдять (живуть за рахунок поживних речовин, накопичених личинкою). Личинки червовидні, без голови, з ротовими гачками: паразитують в організмі різних ссавців (зрідка — людини), спричинюючи *оводові хвороби;* живляться гноєвидними виділеннями, кров'ю або лімфою хазяїна. Залежно від локалізації личинок в організмі тварини-хазяїна розрізняють чотири родини О.: носоглоткові (Oestridae), підшкірні (Hypodermatidae), шлункові (Gastrophilidae) і шкірні (Cuterebridae). Відомо бл. 150 видів О., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; переважна більшість— у тропічних і субтропічних, зонах. В СРСР — бл. 40 видів, з них на Україні — 9, у т. ч. О. бичачий (Hypoderma bovis), гачок, або О. великий кінський (Gastrophilus intestinalis), та ін.
Г. В. Бошко.

ОВОДО́ВІ ХВОРО́БИ — ентомозні хвороби тварин, спричинювані личинками *оводів* (див. *Ентомози*). Завдають значної шкоди тваринництву і шкіряній пром-сті. Збудники паразитують у підшкірній клітковині (*гіподерматози* великої рог. худоби), шлунково-кишковому тракті (гастрофільози коней), носовій і лобній порожнинах (естроз овець). Хворі тварини втрачають спокій, худнуть, знижують молочну продуктивність, на спині (в місцях залягання личинок) утворюються болючі шкірні жовна з отворами. Навколо личинки виникає запалення тканин, що може призвести до загибелі тварин, особливо овець. З а х о д и б о р о т ь б и. Знищення личинок в організмі тварин *інсектицидами*, а також оводів у всіх фазах їх розвитку, зміна пасовищ, у період льоту оводів випасають тварин вночі.

ОВОСКО́П (від лат. ovum — яйце і грец. σκολέω — розглядаю) — прилад для визначення якості яєць просвічуванням, а також для контролю за розвитком зародка в процесі інкубації яєць. Застосовують О. марки И-11А (мал. *а*) з міражним столом СМУ-А (мал. *б*) для просвічування яєць в інкубаторних лотках. *С. А. Притченко.*

ОВОЦИ́ТИ (від лат. ovum — яйце і грец. κύτος — вмістище, тут — клітина), ооцити — жіночі статеві клітини в період їх росту й дозрівання. Див. *Овогенез*.

ОВОЧЕ́ВА СІВА́ЛКА — машина для висівання насіння *овочевих культур*. Пром-сть СРСР випускає навісні О. с. марки СО-4,2 (мал.) — висіває різне за розміром насіння разом з *мінеральними добривами*, широкорядним та стрічковим способами на рівній, грядковій і гребеневій поверхні грунту з міжряддям 45, 60, 70, 80, 90, 140 см, а також (при стрічковому способі) за схемою 60 + 20,8 + 62, 40 + 100, 32 + 32 + 76 і 50 + 110 см. Ця О. с. комплектується одно- і дворядковими сошниками. Осн. вузлами її є: рама з пневматичними колесами, насіннєвий і туковий ящики з висівними апаратами, привод висівних апаратів і брус з сошниками та їх поводками. Продуктивність до 4 га/г. Агрегатують з тракторами класу 1,4 і 2 тс.
С. О. Карпенко.

ОВОЧЕ́ВИЙ КУЛЬТИВА́ТОР — знаряддя для *міжрядного обробітку грунту* й підживлення ово-

чевих та ін. просапних культур. За заг. будовою всі О. к. подібні до культиватора КРН-4,2 (див. *Культиватор*), відрізняються лише шириною захвату, кількістю робочих секцій та набором робочих органів.

ОВОЧЕ́ВІ ЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — платформи, бурякопідіймачі, копачі, комбайни, ін. знаряддя і машини для механізації збирання овочевих культур. В СРСР, зокрема на Україні, найширше застосовують такі О. з. м. Платформа овочева універсальна причіпна ПОУ-2,0 — для збирання овочів з механізованим вивантаженням або перевантаженням у транспортні засоби. Вантажопідйомність — 2 т. Агрегатують з тракторами Т-25А і Т-40М. Продуктивність до 0,2 га/г. Платформа навісна НПСШ-12А — для збирання помідорів, огірків та ін. з укладанням їх у ящики. Навішують на самохідні шасі Т-16М. Продуктивність 0,2—1 га/г. Комбайн МСК-1 (мал.) — для суцільного збирання капусти з одночасним доведенням її до товарного вигляду і вивантаженням у кузов транспорту, що йде поруч з комбайном. Продуктивність 0,16 га/г. Цибулекопач ЛКГ-1,4 (мал.) — для викопування цибуліріпки й укладання її у валки для просушування та підбирання з валків і вантаження у транспортні засоби. Продуктивність на підкопуванні до 0,7 га/г, на підбиранні — 0,9 га/г. Агрегатують з тракторами класу 1,4 тс. Комбайн самохідний томатозбиральний СКТ-2 (мал.) — для суцільного разового збирання спеціальних одночасно достигаючих томатів консервного призначення, а також для останнього збирання столових сортів. Продуктивність 0,17—0, 22 га/г. Комбайн ФМЕ-963 — для збирання зеленого горошку (продуктивність 0,42 га/г) і машину ФЗБ — для збирання зеленої квасолі (продуктивність 0,26 га/г) в СРСР завозять з УНР. *С. О. Карпенко.*

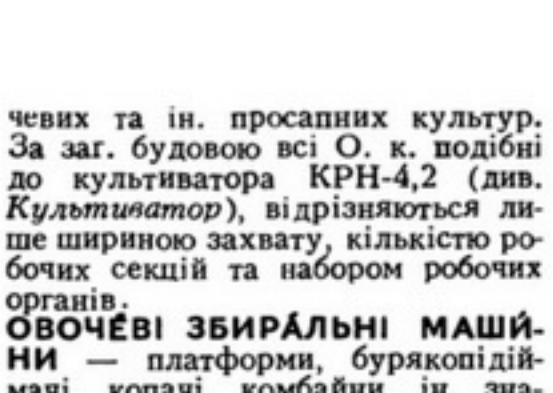
1

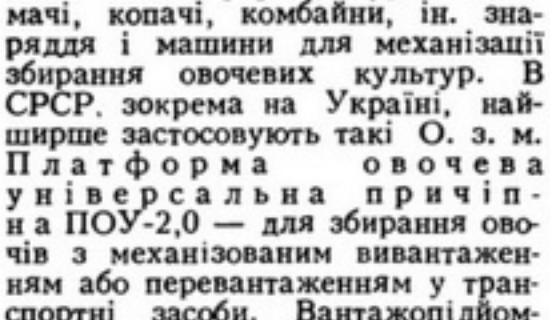
2

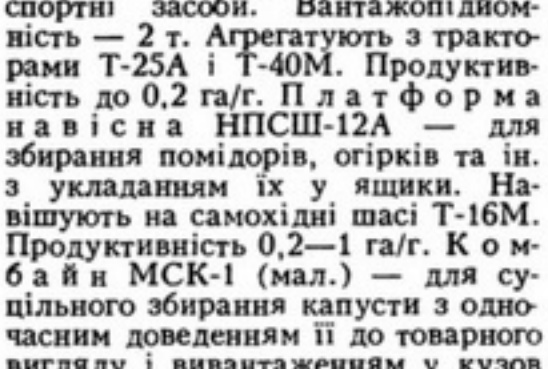
3

Овочеві збиральні машини.
1. Комбайн МСК-1.
2. Цибулекопач ЛКГ-1,4.
3. Самохідний томатозбиральний комбайн СКТ-2.

ОВОЧЕ́ВІ КУЛЬТУ́РИ — трав'янисті рослини, соковиті частини яких (*овочі*), багаті на вуглеводи, вітаміни та ін. поживні речовини, використовують у їжу. Найпоширеніші овочеві рослини належать до 11 родин: капустяних (*хрестоцвітих*) — капуста (білоголова, червоноголова, савойська, брюссельська, цвітна, пекінська, китайська, кольрабі), бруква, ріпа, редиска, редька, хрін, крес-салат, листкова гірчиця; селерових (*зонтичних*) — морква, петрушка, пастернак, селера, кріп; *гарбузових* — огірки, гарбузи, кабачки, патисони, кавуни, дині; пасльонових — помідори, перець, баклажани, фізаліс; *бобових* — квасоля, горох, боби; *лілійних* — цибуля (ріпчаста, батун, порей, шніт, багатоярусна), часник; спаржевих — спаржа; айстрових (*складноцвітих*) — салат-латук, артишок, скорцонера, естрагон, салатний цикорій, ендивій; лободових — столові буряки, листкові буряки— мангольд, шпинат; гречкових — щавель, ревінь; *злакових* — овочева (цукрова) кукурудза. За тривалістю життя О. к. бувають одно-, дво- та багаторічні, а за продуктивними органами поділяються на: листкові — капуста, кріп, петрушка та селера (листки), салат, шпинат; плодові — огірки, дині, кавуни, кабачки, гарбузи, патисони, перець, помідори, баклажани, горох, квасоля, боби, кукурудза; коренеплідні — морква, буряки, редька, селера, редиска, пастернак, ріпа, бруква, петрушка; цибулинні — часник, цибуля (ріпчаста, порей, батун, шніт). Серед О. к. є пряні рослини, що містять ефірні олії (кріп, петрушка, естрагон та ін.), які поліпшують смак, викликають апетит і сприяють кращому засвоєнню їжі. Майже всі О. к. є цінною сировиною для консервної пром-сті. Цибуля, часник і деякі ін. овочі містять *фітонциди*, які вбивають хвороботворні організми. Батьківщиною О. к. є тропічні і субтропічні зони. Тому О. к. теплолюбні й вибагливі до родючості ґрунту та його вологості. Рад. вчені вивели багато нових цінних сортів О. к., пристосованих до певних ґрунтово-кліматичних зон країни. Лише на Україні на 1981 районовано понад 240 сортів О. к. Розроблено ефективні прийоми вирощування О. к. у відкритому та закритому ґрунті, зокрема методом *гідропоніки*. Див. також *Овочівництво*. Про окремі О. к. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Літ.: Овочівництво відкритого ґрунту. К., 1977; Матвеев В. П., Рубцов М. И. Овощеводство. М., 1978; Овочівництво закритого ґрунту. К., 1978; Сорти овочевих і баштанних культур. К., 1978. *Ф. Я. Попович.*

ОВОЧЕСУША́РКА — машина для сушіння насіння овочевих та ін. культур. В СРСР, зокрема на Україні, використовують О. пересувну СПБ-50. Осн. вузли її — див. на мал. Працює на будь-якому місцевому паливі (дрова, торф, кам'яне вугілля тощо). В сушильному барабані О. насіння сушиться сумішшю топкових газів з повітрям. Продуктивність О. при сушінні насіння (за годину чистої роботи, в кг): огірків — 64, помідорів — 44, баклажанів — 95, кабачків — 65, перцю — 55, моркви — до 150. Обслуговують машину 2 робітники. Широко застосовують на Україні сучасні потокові лінії (див. *Насіннєвидільні машини*). *С. О. Карпенко.*

ОВОЧЕСХО́ВИЩЕ — приміщення або інша споруда для зберігання овочів, кормових і технічних коренебульбоплодів та насінників. О. бувають постійні й тимчасові (*бурти, траншеї*). Постійні О.— в основному одноповерхові приміщення (цегляні, залізобетонні тощо), на підвищених місцях з заглибленням на 1,5 — 2 м; у місцях з високим рівнем грунтових вод будують гільки наземні О. Стіни, підлогу й стелю О. вкривають теплоізоляційним матеріалом. Посередині О. роблять поздовжній прохід (проїзд) шириною 1,5—3,5 м. По боках проходу влаштовують засіки або стелажі. Для підтримання необхідного режиму температури та вологості повітря О. обладнують припливною або припливно-витяжною *вентиляцією*. Найдосконалішими є великі за місткістю О. (понад 1000 т), де свіжі овочі зберігають у контейнерах сучас. конструкції (до 500 кг кожний). Всі виробничі процеси в О. повністю механізовано (діють *транспортери, підйомники, навантажувачі*, підбирачі тощо), використовують і різні транспортні засоби. *В. Л. Снєжко.*

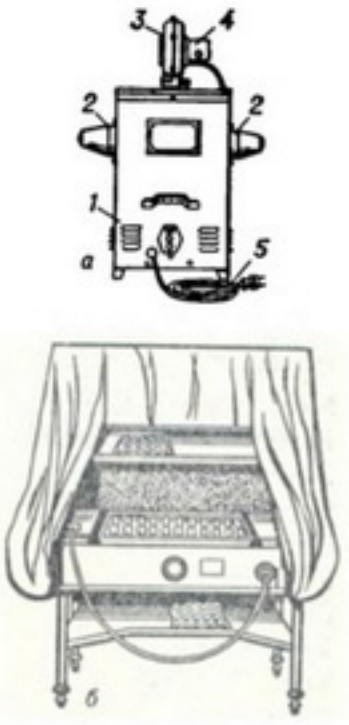

Овоскоп:
а — настільний овоскоп И-11А (*1* — корпус; *2* — губуси; *3* — вентилятор; *4* — електродвигун; *5* — електрокабель);
б — стіл міражний з овоскопом СМУ-А.

ОВО́ЧІ—соковиті частини овочевих рослин, придатні для споживання людиною. Здебільшого як їжу використовують коренеплоди (буряки, морква), стеблоплоди (кольрабі), цибулини (цибуля), розрослі верхівкові бруньки (капуста), розетки листків (шпинат), черешки листків (ревінь), сукупність потовщених соковитих квітконосних стебел (цвітна капуста), недорозвинені плоди (огірки, кабачки), стиглі плоди (помідори, кавуни), недостигле насіння (зелений горошок) тощо. В харчуванні людини О. належить особлива роль. Становлячи значну частину вуглеводів їжі, О., крім того, підвищують перетравність і засвоєння неовочевої їжі, нейтралізують шкідливі к-ти, які нагромаджуються в організмі, постачають людині важливі міне-

Основні показники розвитку овочівництва в СРСР

	1940		1979	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Посівна площа овочевих культур, млн. га	1,5	0,5	1,7	0,5
Валовий збір овочів, тис. т	13 732	5486	27 215	7216
Врожайність, ц з 1 га	91	113	156	141
Державні закупівлі овочів, тис. т	2970	1329	18 010	4779

Сорти і гібриди огірків, районовані на Україні (1981)

Сорти і гібриди для відкритого грунту

Витязь
Воронезький
Донський 175
Конкурент
Кущовий
Молдавський 12 (F_1)
Ніжинський місцевий
Ніжинський 12
Передовий
Призив 238 (F_1)
Росинка
Сигнал 235 (F_1)
Урожайний 86
Успіх 221 (F_1)
Харківський

Гібриди огірків для закритого грунту

Квітневий (F_1)
Дружний 85 (F_1)
Зозуля (F_1)
Травневий (F_1)
Манул (F_1)
Московський тепличний (F_1)
Джерельце (F_1)
Садко (F_1)
Сигнал 235 (F_1)
Сюрприз 66 (F_1)
ТСХА 1 (F_1)
Успіх 221 (F_1)

Овочівництво. Зрошування капусти в радгоспі імені К. Лібкнехта Дніпропетровської області.

У теплиці радгоспу імені С. Орджонікідзе Ворошиловградської області.

ОВОЧІВНИЦТВА І БАШТАННИЦТВА УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

ральні сполуки. Так, морква і шпинат містять солі *заліза*; капуста та цибуля — солі *кальцію*; гарбузи, часник, кольрабі — солі *фосфорної кислоти* та ін. Пересічно О. містять (у %): вуглеводів (крохмаль, цукор) 2—14; азотистих речовин 1—2 (в зелених плодах гороху та квасолі до 7); клітковини й мінеральних речовин 0,3—0,5; води — 85—92 (в часнику 65). Вуглеводи О. засвоюються організмом людини на 85—95%, азотисті речовини—на 60—70%. Калорійність коливається від 9 кал (на 100 г огірків) до 39 кал (на 100 г буряків). О. є важливим джерелом вітамінів B_1, B_2, B_3, C, PP, K, каротину, органіч. к-т, ферментів, фітонцидів та мікроелементів. Листяні О. (салат, шпинат, щавель, листя буряків) містять велику кількість вітамінів B_2, C та каротину; помідори — вітамін C і каротин; морква (особливо з оранжево-жовтими коренеплодами) — значну кількість каротину. Погіршують якість О. несвоєчасний збір урожаю, тривала кулінарна обробка, довгочасне зберігання. О. вживають сирі (салат, редиска, редька, цибуля, капуста червоноголова, листя кропу, петрушки, селери); сирі та перероблені (помідори, огірки, дині, кавуни, цибуля, часник); переважно перероблені (капуста, коренеплоди, горох, квасоля, боби, спаржа). О. збирають у їстівній стиглості для споживання у свіжому вигляді; у збиральній — закладають на довгочасне зберігання (див. *Заморожування харчових продуктів, Квашення, Маринування*); у технічній — для технологічної переробки та транспортування на далеку віддаль; у фізіол. стиглості — для одержання насіння. Див. також *Овочеві культури, Овочівництво.*

ОВОЧІВНИ́ЦТВА І БАШТА́ННИЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства плодоовочевого г-ва. Розташований у м. Мерефі Харків. обл. Засн. 1947 на базі Ін-ту соцземлеробства. В ін-ті 17 відділів і лабораторій, 1 опорний пункт у радгоспі «Київська овочева фабрика». Ін-тові підпорядковані Донецька, Дніпропетровська і Сімферопольська овочево-баштанні дослідні станції, Сквирська селекційно-дослідна станція овочівництва і Київська овочево-картопляна дослідна станція. Ін-т координує н.-д. роботу з овочівництва і баштанництва 22 наук. і учбових установ. Здійснюючи свої осн. завдання, ін-т та його станції вивели 136 сортів і гібридів овочевих та баштанних культур, придатних для механізованого вирощування і збирання, з яких районовано 70, що займають на Україні бл. 60% заг. площі посіву цих культур; розробили і впровадили у виробн. різних зон науково обгрунтовані прогресивні технології виробн. високоякісної продукції овочівництва і баштанництва; розробили осн. питання розвитку галузі в УРСР на базі міжгосподарської кооперації і промислової інтеграції. Щорічно ін-т з дослідною мережею передає об'єднанню «Сортнасіннєовоч» понад 2000 ц насіння *еліти* 44 овочевих та баштанних культур. Ін-т має аспірантуру. Видає міжвідомчий збірник «Овочівництво та баштанництво» і «Науково-технічний бюлетень». При ін-ті працює республіканська школа підвищення кваліфікації агрономів-овочівників і учбовий центр підготовки овочівників масових спеціальностей. *Г. Л. Бондаренко.*

ОВОЧІВНИ́ЦТВО — 1) Галузь сільського господарства, вирощування *овочевих культур*. Розрізняють О. закритого грунту, яке дає можливість ліквідувати сезонність у постачанні населенню свіжих овочів, і О. відкритого грунту, що об'єднує польове і присадибне вирощування овочів. Перші згадки про вирощування овочів на тер. СРСР належать до 5 ст. В дореволюц. Росії бл. 85% посівів овочевих культур розміщувалось у дрібних сел. г-вах. За роки Рад. влади О. в країні стало однією з найважливіших галузей с. г. (див. табл. с. 475).

Навколо великих міст і пром. центрів створено мережу спеціалізованих радгоспів. О. просунулось у пн. і сх. райони країни. Розширився асортимент овочевих культур за рахунок вирощування раніше малопоширених овочевих рослин (баклажанів, солодкого перцю, цвітної капусти, салатних, ароматичних, пряних та ін.). Значно зросло вирощування парниково-тепличних овочів. Створено пром-сть по переробці овочів (виробн. овочевих консервів, томатного соку, пюре, пасти, заморожених овочів тощо).

На Україні (1981) вирощують понад 240 сортів овочевих культур. Найбільші площі — під помідорами (24,4%), капустою (19,2%), огірками (17,0%), буряками і морквою (11,9%). Інтенсивно розвивається О. у південних районах зрошуваного землеробства. В областях зони Степу розміщено 49,1% посівів овочевих культур, Лісостепу — 15,3%. Високі врожаї овочів одержують в спеціалізованих радгоспах республіки — радгоспі «Берестовий» ім. 50-річчя Великого Жовтня Костянтинівського р-ну Донец. обл., радгоспі «Саки» Крим. обл., ім. І. Д. Черняховського Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. та ін. Дальший розвиток О. відбувається в тісному зв'язку з ін. галузями *агропромислового комплексу* на основі формування агропромислових підприємств і об'єднань. Серед країн — членів РЕВ в галузі О. здійснюється широке економічне кооперування щодо виробн. с.-г. техніки, насінництва, овочевих культур та постачання окремих видів продукції. 2) Наука, що вивчає біологію овочевих рослин та прийоми вирощування їх. Наукову роботу щодо дальшого розвитку О. в СРСР, зокрема на Україні, проводять комплексні н.-д. станції, лабораторії, конструкторські бюро і відповідні кафедри с.-г. інститутів. Вони розробляють наукові основи О., біологічно, економічно і технічно обгрунтовані методи підвищення продуктивності рослин, системи живлення рослин і зрошення, нові машини для сівби, садіння, догляду за рослинами і збирання врожаю, типи і конструкції культиваційних споруд і сховищ, ефективні засоби боротьби з шкідниками, хворобами і бур'янами, нові сорти і прийоми *насінництва*. Центром н.-д. роботи з О. в республіці є *Овочівництва і баштанництва український науково-дослідний інститут*. Питання О. в республіці висвітлюються в журналі «Вісник сільськогосподарської науки» та в ін. виданнях. *В. І. Бойко.*

О́ВРУЦЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — виступ трудящих Овруцького пов. Волинської губ. проти нім. окупантів і петлюрівської *Директорії* в листопаді 1918 — квітні 1919. Невеликі партизансько-повстанські загони, які діяли в повіті в 2-й пол. 1918, посилили бойову діяльність у листопаді — грудні, коли почалась евакуація нім. військ з України. На поч. грудня 1918 повстанці на деякий час оволоділи Овручем. У січні — березні 1919 влада в місті і повіті не раз переходила до рук повстанців. У серед. лютого 1919 в Овручі оформилася більшовицька організація, що сприяло значній активізації боротьби. Влада Рад в Овруцькому повіті була відновлена в 1-й половині квітня 1919.

О́ВРУЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КВАРЦИ́ТІВ — в Овруцькому р-ні Житомир. обл. УРСР. Пром. запаси—62,5 млн. т (1980). Пов'язане з відкладами верхньопротерозойського віку. Кварцити рожевого, сірого, рідше бурого кольору; текстура масивна. Складаються гол. чин. з кварцу (до 93%), уламків кварцового *порфіру* (1—5%) і *пірофіліту* (2—5%). Об'ємна вага кварциту 2,66 г/см³, густ. 2,61—2,67, пористість 1,99—3,50; водопоглинання після обпалювання 0,7—1,47. Пересічна потужність кварцитів 65,4 м. Родовище відоме з 2-ї пол. 19 ст. Детально розвідане 1965 — 67. Кварцити родовища використовують як динасову сировину (див. *Динас*) для металургійної промисловості. *К. О. Суходольський.*

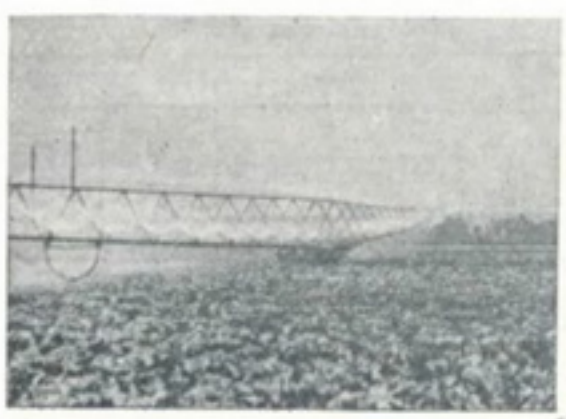

О́ВРУЦЬКИЙ КРЯЖ, Словечансько-Овруцький кряж — височина на Пн. Житомир. обл. УРСР. Простягається з Зх. на Сх. на 50 км. Шир. до 17 км, вис. до 316 м. Складається з осадочно-метаморфічних порід (кварцити, сланці, пісковики), перекритих лесовидними суглинками. Поверхня розчленована річковими долинами, ярами та балками. Схили вкриті переважно мішаними лісами (сосна, дуб).

О́ВРУЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 3,2 тис. км². Нас. 94,0 тис. чол. (1980). У районі — 158 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 32 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Овруч*. О. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Лише на Пд. Зх. підноситься *Овруцький кряж*. Корисні копалини: кварцити, граніти, пісковики, торф, вогнетривкі глини, кварцовий пісок, пірофіліт. Річки — *Словечна* з притокою Ясенець, Жолонь, Болотна, *Норин* (усі — басейну Дніпра). Грунти в основному дерново-підзолисті супіщані, глеюваті, глейові й торфово-болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика) займають 67% тер. району. В межах району — частина *Поліського заповідника* та держ. заказник «Дідове озеро». Підприємства гірничодобувної, буд. матеріалів, приладобуд. пром-сті та по переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства: філіал Київ. дослідного з-ду порційних автоматів, мол.-консерв. комбінат (Овруч), рудоуправління (видобування кварцитів, смт Першотравневе), Овруцький та Товкачівський щебеневі з-ди, льонозавод та кар'єр (с. Ігнатпіль). Комбінат побутового обслуговування (Овруч). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні льону та картоплі (в основному на насіння), тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 74,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 45,5 тис. га. В О. р.— 20 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овруч, Ігнатпіль, Хайчноринь, Велідники. Автомоб. шляхів — 1946 км, у т. ч. з твердим покриттям — 980 км. У районі — 74 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 81 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень. 25 будинків культури, 114 клубів, кінотеатр, 104 кіноустановки, 101 б-ка, 2 музеї (краєзнавчий в Овручі та партизанської слави Полісся у с. Словечному). В О. р. видається газ. «Зоря» (з 1930). *В. К. Мизіна-Сорокіна.*

О́ВРУЧ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Норині (бас. Прип'яті). Залізнич. вузол. Вперше згадується в писемних джерелах 977 під назвою Вручий. Бл. 1362 його загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В Овруцькому пов. відбулося *Овруцьке збройне повстання 1918—19* проти нім. окупантів і петлюрівської *Директорії*. Під час Великої Вітчизн. війни О. 17.XI 1943 був визволений партизан. з'єднанням під командуванням О. М. *Сабурова*. В бою за місто загинув командир словацького загону Ян *Налепка*. В О.— молочноконсервний комбінат, консерв., хлібний, винобродний, льонообр. з-ди, філіал Київ. дослідного з-ду порційних автоматів. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, б-ка, музей історії міста. В О. збереглися архіт. пам'ятки: часів Київської Русі — церква Василія (кін. 12 — поч. 13 ст., майстер, імовірно, П. *Милонег*; реставрована 1908—12, арх. О. *Щусєв* та П. Покришкін; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129); монастирські будівлі поч. 20 ст. (арх. Щусєв). Пам'ятники: Героєві Рад. Союзу, нац. герою Чехословаччини Яну Налепці (1963; іл. див. до ст. *Житомирська область*, т. 4, с. 131), древлянському кн. Олегу. В О. народилися рад. етнограф і письменник В. Г. *Богораз*, вітчизн. лісівник В. Є. *Графф*.

О́ВСЕНЬ — персонаж міфології сх. слов'ян; як Усень відомий також у латис. міфології. В дохристиянські часи — бог родючості, пізніше — покровитель коней і бджіл. Ще в 19 ст. О. вшановували в переддень Нового року. На Україні паралеллю О. була *Коляда* (звідси подібність укр. *колядок* до рос. овсеньок). О. й Коляду уявляли у вигляді цапа або кози.

ОВСЯ́НИКО-КУЛИКО́ВСЬКИЙ Дмитро Миколайович [23.I (4.II) 1853, містечко Каховка, тепер місто Херсон. обл.— 9.X 1920, Одеса] — рос. літературознавець і мовознавець, почесний академік Петерб. АН (з 1907). Навчався в Петерб. (1871—73) та Новоросійському в Одесі (1873—76) ун-тах. Професор Новоросійського, Харків., Петерб. та ін. ун-тів. На Україні найпліднішим був період праці О.-К. у Харків. ун-ті (1888—1905). Представник психологічної школи у літературознавстві, послідовник О. О. *Потебні*. Досліджував психологію творчості, вважав, що існує пряма залежність худож. манери письменника від особливостей його духовного складу («Питання психології творчості», 1902, та ін.). Осн. праці присвятив синтаксисові російської мови, теорії та історії л-ри (творчості М. Гоголя, О. Пушкіна, І. Тургенева, Л. Толстого, А. Чехова, Максима Горького та ін.); редактор «Історії російської літератури 19 ст.» (т. 1—5, 1908—10). Автор досліджень із *санскриту*, з ведичної міфології та філософії. Психологізм мовознавчої концепції О.-К. найповніше виявився в праці «Синтаксис російської мови» (1902). Значну увагу приділяв питанням укр. культури. Автор статей «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1911), «Національні й загальнолюдські елементи в поезії Т. Г. Шевченка» (1914). Підтримував дружні стосунки з М. *Драгомановим*, М. *Зібером* та ін.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М.—Пг., 1923—24. *В. М. Брицин.*

ОВСЯ́НКІН Михайло Федорович (н. 6.IX 1922, с-ще Пєсочня, тепер місто Кіров Калуз. обл.) — укр. радянський скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. В 1954 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався у В. *Агібалова*, О. *Кудрявцевої* та ін. Твори: «Отокар Ярош» (1961), «Генерал армії Л. Свобода» (1964), «Я. Свердлов» (1967); монумент Вічної Слави в Дніпропетровську (1967, у співавт.), монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні (1975, у співавт.) та пам'ятники М. Скрипнику й А. Макаренку (обидва — 1968), всі —у Харкові; пам'ятники жертвам фашизму в Кременчуку (1973), В. І. Леніну в Красноградіі (1977); меморіал Вічної Слави в Харкові (1977, співавт.) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977. Іл. див. до ст. *Кременчук*, т. 5, с. 492 і на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449.

Д. М. Овсянико-Куликовський.

ОВСЯ́ННИКОВ Пилип Васильович [14 (26).VI 1827, Петербург — 29.V (11.VI) 1906, маєток Запілля, тепер Лузький р-н Ленінгр. обл.] — рос. фізіолог і гістолог, акад. Петерб. АН (з 1863). Закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т (1853). В 1856—63 — професор Казан., 1864—92 — Петерб. ун-тів. Організував (1864) і керував (до 1906) першою фізіол. лабораторією Петерб. АН. Праці О. присвячені питанням нейрогістології, порівняльної гістології та фізіології. Вивчав механізми нервової регуляції дихання, зокрема центри довгастого мозку (1871). Ряд праць присвячено паразитології й токсикології.

ОВУЛЯ́ЦІЯ (від лат. ovum — яйце) — фізіологічний процес виходу готової до запліднення *яйцеклітини* з яєчника людини і тварин в порожнину тіла або в лійку маткових труб. У ссавців, у т. ч. людини, під час О. розривається стінка *граафового пухирчика*. У самок більшості хребетних тварин О. відбувається періодично, у деяких — лише при *копуляції*; у

Огамічний алфавіт. Напис на камені, що в місті Ебойні (поблизу Абердіна) в Шотландії.

А. М. Овчаренко.

В. І. Овчаренко.

Ф. Д. Овчаренко.

І. П. Овчаренко. Портрет хірурга Ю. Єненка. Тонований гіпс. 1969.

жінок — найчастіше між 7-м і 14-м днями після *менструації*. О. стимулюється *гонадотропним гормоном* гіпофіза.

ОВЧАРЕ́НКО Анатолій Миколайович (н. 10.IV 1937, м. Ігрень, тепер у складі Дніпропетровська) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1968. Після закінчення 1960 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює у Вінницькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Садовського. Ролі: Грець («У неділю рано зілля копала...» за Кобилянською), Льонька («Острів твоєї мрії» Зарудного), Олексій («Оптимістична трагедія» В. Вишневського), Таланов («Навала» Леонова), Федір («Третя патетична» Погодіна), Груя («Святая святих» Друце), Маргус («Перевертень» Кіцберга) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ОВЧАРЕ́НКО Василь Іванович (1.XII 1899, с. Драбівці, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 14.IV 1978, Дніпропетровськ) — укр. рад. актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1959). Творчу діяльність почав 1923 в укр. пересувних театрах. У 1933 закінчив Дніпроп. театр. технікум. В 1930—74 — в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Грець («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Свічка («Свіччине весілля» Кочерги), Ріварес («Овід» за Войнич) та ін. Вистави: «Безталанна» Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» Старицького, «Майська ніч» за М. Гоголем, та ін. Держ. премія СРСР, 1951.

ОВЧАРЕ́НКО Дмитро Павлович (1.XI 1906, м. Мерефа, тепер Харків. обл.— 10.XI 1976, Харків) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). В 1929 закінчив Харків. худож. ін-т, де навчався в О. *Хвостенка-Хвостова* й М. *Бурачека*. Оформляв вистави в Донец. укр. драм. театрі, Харків. театрі опери та балету ім. М. Лисенка, Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка. Кращі серед них — «Пісня про Свічку» І. Кочерги (1936), «В бурю» Т. Хрєнникова (1950), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Князь Ігор» О. Бородіна (обидві — 1954), «Тарас Бульба» М. Лисенка (1955), «Комуніст» Д. Клебанова (1967), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького (1970). З 1931 викладав у Харків. худож.-пром. ін-ті (до 1963 — Харків. худож. інститут).

ОВЧАРЕ́НКО Ілля Пантелійович (26.IX 1926, с. Мусіївка, тепер Міловського р-ну Ворошиловгр. обл.— 25.VIII 1978, Ворошиловград) — укр. рад. скульптор. Член КПРС з 1952. В 1944—49 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі у В. *Агібалова* та В. *Федченка*. Твори: портрети — матері (1960), В. І. Леніна (1970), генерал-лейтенанта М. Григоренка (1975); пам'ятники — В. Сосюрі в м. Лисичанську (1966), Т. Шевченкові в с. Соколовій Балці Новосанжарського р-ну Полтав. обл. (1967, в співавт.), монумент «Україна — визволителям» у смт Мілове Ворошиловгр. обл. (1972, у співавт.) та ін. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

ОВЧАРЕ́НКО Олександр Іванович (н. 28.I 1922, с. Григор'євка Семиріченської обл., тепер Іссик-Кульської обл. Кирг. РСР) — рос. рад. літературознавець. Член КПРС з 1948. Праці О. присвячені творчості Максима Горького, питанням теорії соціалістичного реалізму («Соціалістичний реалізм. Проблеми. Аналіз творів. Спори», 1977, та ін.). Автор статей про рос., укр. і білорус. письменників (О. Гончара, М. Стельмаха, І. Шамякіна та ін.). Удостоєний премії АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

М. Ф. Гетьманець.

ОВЧАРЕ́НКО Федір Данилович [н. 26.I (8.II) 1913, хутір Василівщина, тепер село Білопільського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. хімік, спеціаліст у галузі колоїдної хімії, акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Глухівський пед. ін-т (1934), де працював до 1936. Викладач Київ. ветеринарного ін-ту (1937—41 і 1945—49). Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1949—67 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Голова Відділу хім. і геол. наук (1959—62). З 1967 і з 1973 — зав. відділом Ін-ту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР (1967 — 68 — директор). Дослідження з питань періодичного осадоутворення та структури дисперсних мінералів, їхніх адсорбційних, іонообмінних та електрокінетичних властивостей. Створив новий напрям у дослідженні ліофільності дисперсних мінералів, з'ясував механізм взаємодії полярних і неполярних речовин з їхньою поверхнею. В 1968—72 — секретар ЦК Компартії України. В 1966—68 — кандидат, 1968—75 — член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верх. Ради СРСР 6—7-го скликань. Депутат Верх. Ради УРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981.

ОВЧИ́НА—шкура, знята з дорослої вівці. Кожухові О. одержують від *грубововних овець* з вовною, не коротшою за 6 см. Найкращу кожухову О. одержують з *романовської породи овець* та ін. порід *овчинно-шубних овець*. Від *тонкорунних овець*, напівтонкорунних і напівгрубововних одержують хутрові О. З них виготовляють хутрові шапки, комірі, пальто та ін. вироби, в яких О. ставлять назовні, а з боку *міздрі* вкривають тканиною. Вовновий покрив не коротший за 2,5 см. Найкращі хутрові О. з шкур *цигайської породи овець*. Шкіряні О. мають вовну до 2,5 см; з них виробляють легке взуття (див. *Шеврет*), одяг та різні шкіргалантерейні вироби. Товарних властивостей О. набувають у процесі *консервування*, вичинки та фарбування.

Д. К. Міхновський.

ОВЧИ́ННИКОВ Василь Федорович [12 (25).XII 1907, Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ — 5.IV 1978, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1928. В 1928—32 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Пальмова*, О. *Богомазова* та М. *Рокицького*. Твори: картини «Кохання» (1931), «Сестра-партизанка» (1937), «Шевченко серед друзів» (1939); графічні серії — «Героїчний Сталінград» (1943), «Велика Вітчизняна війна» (1944—45); триптих «Бабин Яр» (1947), серії картин «З іскри — полум'я» (1950—57), «Між двома війнами» (1962—64); «Солдат» (1967), серія «Космос» (1962—77). *Літ.:* З іскри — полум'я. Картини Василя Овчинникова. [Альбом]. К., 1961; Василь Овчинников. Альбом. К., 1972.

ОВЧИ́ННИКОВ Юрій Анатолійович (н. 2.VIII 1934, Москва) — рад. хімік та біохімік, акад. АН СРСР (з 1970), член Президії (з 1973), віце-президент АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1962. Закінчив Моск. ун-т (1957). З 1960 працює в Ін-ті біоорганічної хімії ім. М.М. Шемякіна АН СРСР, з 1970 — директор цього ж ін-ту; зав. кафедрою біоорганічної хімії Моск. ун-ту (з 1972). Наук. праці в галузі біоорганічної хімії та фізико-хім. біології, зокрема присвячені вивченню біологічних мембран, хімії та фізико-хімії білково-пептидних речовин. О. належать розроблення мас-спектрометричного методу визначення послідовності амінокислотних залишків у пептидах та визначення первинної структури ферменту аспартат-амінотрансферази, відкриття нового типу мембрано-активних комплексонів тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1977, 1978. Премія ім. О. П. Карпинського (ФРН), 1979.

ОВЧИ́ННО-ШУ́БНІ ВІ́ВЦІ — породи *грубововних овець*, яких розводять з метою одержання високоякісних *овчин*. До них належать *романовська порода овець*, кулундинська, північна короткохвоста і сибірська короткожирнохвоста вівці. Шубних овець почали розводити у зв'язку з попитом на теплий хутровий одяг. Високої якості овчинам надає особливість вовнового покриву О.-ш. в., який на відміну від вовни ін. овець складається тільки з пуху й ості. Внаслідок більш інтенсивного росту пух переростає остьові волокна на 2—3 см і утворює косиці з дрібними завитками. Найбільш цінні овчини одержують з 5—8-місячного молодняка. Крім овчин, від О.-ш. в. одержують м'ясо, сало, молоко.

ОГ (Haug) Гюстав Еміль (19.VI 1861, Дрюзенем, тепер Франція — 29.VIII 1927, Нідербронн, Франція) — франц. геолог, член франц. АН (з 1917), чл.-кор. Петерб. АН (з 1909). З 1904 — професор Паризького ун-ту. Наук. праці з різних питань *геології*, *стратиграфії*, *тектоніки*, регіональної геології. Склав геол. карту Франції. Відомі праці О. з питань вчення про *геосинкліналі*. О. уперше поділив *земну кору* на мобільні — складчасті й стабільні — жорсткі ділянки. Він намагався довести, що *трансгресії* в геосинкліналях супроводяться *регресіями мо-*

ря на суміжних *платформах* і навпаки, проте ці погляди не підтвердились. Курс геології О. сприяв систематизації геол. знань і підняттю рівня викладання геології.

ОГА́ЙО — ріка у США, найбільша ліва прит. *Міссісіпі*. Утворюється злиттям рік Мононгахіла та Аллегейні, які беруть початок в *Аппалачах*. Довж. (від місця злиття) 1580 км, площа бас. 528,1 тис. км². Живлення переважно снігове й дощове. Бувають катастрофічні повені (вода піднімається на 15—20 м). У районі м. Луїсвілл — пороги, в обхід яких споруджено канали. Води О. забруднені стічними водами пром. підприємств. Судноплавна. ГЕС. Найбільші міста на О.— Піттсбург. Цінциннаті. Луїсвілл.

ОГА́ЙО — штат на Пн. Сх. США. Пл. 106,8 тис. км². Нас. 10,7 млн. чол. (1977). Адм. ц.— м. Колумбус. Більшу частину тер. займають хвилясті Центральні рівнини, на Сх.— Аллеганське плато заввишки до 460 м. Найбільша ріка — Огайо (судноплавна). На Пн.— оз. *Ері*. На плато місцями збереглися ліси. О.— один з економічно найрозвинутіших штатів країни. Видобувають кам. вугілля, нафту, природний газ. Провідні галузі обробної пром-сті — металург. (за виплавкою чавуну й сталі О. посідає одне з провідних місць у США), маш.-буд. (важке й електротех. машинобудування, верстато-, авіаракетне і автомобілебудування; виробн. ковальсько-пресового устаткування, радіоелектронних приладів, лічильних і побутових машин, шарикопідшипників тощо) та нафтохім. (виробн. гуми для автомобілів). Підприємства хім. (коксохім., електрохім.; по виробн. кислот, лугів, лаків, фарб, ліків та ін.), цем., силікатної, керамічної, склоробної, паперової, харч. пром-сті. Виробн. урану-235. АЕС. Гол. пром. центри — Клівленд і Цінциннаті. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму. З с.-г. культур вирощують кукурудзу, сою, пшеницю, овес, сіяні трави, овочі. Садівництво й виноградарство. У внутр. перевезеннях найбільше значення має мор. транспорт (судноплавство по *Великих озерах*); осн. порти — Клівленд і Толідо. *В. О. Малєєв.*

ОГАМІ́ЧНИЙ АЛФА́ВІ́Т (ірл. ogham) — буквене письмо стародавніх *кельтів* і піктів. Літери О. а. складаються з коротких або довгих рисочок, що відходять від стовбура (чим нагадують дерево), та з крапочок. Сукупність рисочок становить літеру, що позначає приголосний звук, а сукупність крапочок — літеру, що позначає голосний. Кількість рисочок або крапочок у літері — від 1 до 5. Написи О. а. знайдено в Ірландії, в Пд. Уелсі, на о. Мен, в Корнуоллі, Шотландії тощо. Більшість написів О. а. відносять до 4—6 ст. О. а. був витіснений з ужитку *латинським алфавітом*. До 17 ст. в Ірландії його використовували для тайнопису. Іл. с. 477.

О́ГАР (Casarca) — рід птахів род. *качачих*. 1 вид — о г а р, або р у д а к а ч к а (*C. ferruginea*). Довж. тіла бл. 60 см, маса 1,1—1,6 кг. Оперення яскраве, рудувате, голова біла, на шиї вузька чорна поперечна смуга, дзьоб і ноги чорні. Поширений у степовій і пустельній зонах Євразії, в Пн.-Зх. Африці. В СРСР — від Сиваша до Приамур'я. В УРСР — нечисленний перелітний птах морського узбережжя; у напіввільному стані О. розводять в *Асканії-Новій*. Селиться поблизу водойм. Гнізда робить у глибоких норах (до 4 м), щілинах покинутих будівель, дуплах тощо. Кладку з 8—12 яєць самка насиджує 27—29 днів. Живиться рослинною та тваринною їжею. О. часто утримують у зоопарках. Включений до *Червоної книги* Української РСР. Іл. с. 474.

ОГА́РКОВ Микола Васильович [н. 17 (30).X 1917, с. Молоково, тепер Молоковського р-ну Калінін. обл.] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1977), Герой Рад. Союзу (1977). Член КПРС з 1945. В Рад. Армії з 1938. В 1941 закінчив Військ. інженерну академію ім. В. В. Куйбишева. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — на Зх., Карельському і 3-му Укр. фронтах на відповідальних посадах по інженерному забезпеченню бойових дій військ. У 1959 закінчив Військ. академію Генштабу. З 1968 — 1-й заст. нач. Генштабу Збройних Сил СРСР, з 1974 — заст. міністра оборони СРСР, з 1977 — нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. На XXIII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК партії, на XXIV — XXVI з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОГАРЬО́В Микола Платонович [24.XI (6.XII) 1813, Петербург — 31.V (12.VI) 1877, Грінвіч, поблизу Лондона; 1966 прах О. перевезено в Москву на Новодівиче кладовище] — рос. революціонер, поет, публіцист. Навчався в Моск. ун-ті (1829—33), де разом з О. Герценом організував гурток, учасники якого вивчали твори зх.-європ. утопістів-соціалістів. Влітку 1834 О. був заарештований і 1835 висланий у Пенз. губ. У 1841—46 жив за кордоном. Вдруге заарештований 1850. В 1856 емігрував за кордон. Оселився у Лондоні, де приєднався до початої Герценом революц. пропаганди і очолив разом з ним *Вільну російську друкарню*. Був одним із ініціаторів видання «*Колокола*» (1857—67), брав участь у виданні альманаху «*Полярная звезда*». О.— один з організаторів т-ва «*Земля і воля*». З метою революц. пропаганди в народі Герцен і О. створили газ. «Общее вече» (1862—64). У 1865 переїхав до Швейцарії. На формування світогляду О., що пройшов складний шлях ідейного розвитку від дворянської революційності до селянського революц. демократизму (див. *Народництво*), значний вплив зробили повстання *декабристів*, а також ідеї *Великої французької революції* й зх.-європ. *утопічного соціалізму*. Знайомство О. з матеріалістичною філософією Л. *Фейєрбаха* та досягненнями сучас. йому природознавства, критичне сприйняття діалектики Г. В. Ф. Гегеля зумовили його перехід у серед. 40-х рр. на позиції філос. матеріалізму та атеїзму. В 60-х рр. О. перейшов на революц.-демократичні позиції, одним з перших виступив з викриттям грабіжницького характеру селянської реформи 1861 і критикою лібералізму. Закликав до зниження кріпацтва, вимагав передачі землі селянам. З матеріалістичних позицій підходив до аналізу багатьох конкретних сусп. явищ, залишаючись у цілому в межах ідеалістичного розуміння історії. В питаннях естетики був прихильником реалістичного напряму, обстоював суспільну роль і *народність мистецтва*, боровся за його високу ідейність, рішуче відкидаючи при цьому ідеалістичну теорію «*мистецтва для мистецтва*». Як поет виступив у 30-х рр. Ранні вірші О.— революц.-романтичного характеру, сповнені соціального протесту проти тогочасного ладу. У віршах «Сільський» (1840), «Дорога» (1841), «Хата» (1842) та ін. реалістично показав життя покріпаченого села. В поемі «Гумор» (ч. 1—2, 1840—41; ч. 3, 1869), віршованих повістях «Село» (1847), «Зимовий шлях» (1854—55) реалізм поезії О. поглибився. Цикл «Монологи» (1844—47), вірш «Сподівання. Рік 1848» та ін.— зразки громадян. революц. поезії. У творах О. років еміграції посилилися мотиви боротьби й протесту проти самодержавства («В'язниця», 1857—58; «Свобода», 1858; «Пам'яті Рилєєва», 1859; «Студент», 1868). Вірші 70-х рр. («На Новий рік», «Героїчна симфонія Бетховена» та ін.) пройняті ліризмом і революц. пафосом. Автор літ.-критичних праць, мемуарів, статей про мистецтво і л-ру, революц. прокламацій тощо.

О. мав зв'язки з укр. культурою; пропагував за кордоном твори Т. Шевченка, Марка Вовчка. Поезії О. укр. мовою перекладали П. Грабовський, М. Старицький. В Москві О. встановлено пам'ятник (скульптор М. А. Андреєв).

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; Стихотворения и поэмы. Л., 1956; Избранное. М., 1977; У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Антологія російської поезії в українських перекладах. Х., 1925.

Літ.: Чернишевський М. Г. Поезії М. Огарьова. В кн.: Чернишевський М. Г. Літературно-критичні статті. К., 1951; Путинцев В. А. Н. П. Огарев. Жизнь, мировоззрение, творчество. М., 1963. *Е. Г. Гайнцева.*

ОГБОМО́ШО — місто на Зх. Нігерії. Вузол автошляхів, залізнич. станція. 432 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства харч. пром-сті, кустарне виготовлення тканин; взут. ф-ка. Торгівля бобами какао й продуктами олійної пальми. Учительський коледж.

О'ГЕ́НРІ (O'Henry; справж. ім'я та прізв.— Уїльям Сідні Портер; 11.IX 1862, Грінсборо, Пн. Кароліна — 5.VI 1910, Нью-Йорк) — амер. письменник. Змінив багато професій. Літ. діяльність почав 1894 з видання гумористичного щотижневика. Автор більш як 600 новел, що ввійшли до збірок «Чотири мільйони» (1906), «Серце Заходу» (1907), «Милий шахрай» (1908) тощо. В романі «Королі і капуста» (1904), що являє собою

Ю. А. Овчинников.

М. В. Огарков.

М. П. Огарьов.

В. Ф. Овчинников. Ніч перед повстанням 1905 року. З серії «З іскри — полум'я». 1950—57.

низку новел, дещо пов'язаних сюжетно, сатирично зобразив амер. колонізаторів у Лат. Америці. Кращі твори О'Г. створюють в цілому картину життя капіталістичної Америки, де прості люди ведуть постійну боротьбу за існування. О'Г.— майстер гостросюжетної новели з несподіваним закінченням.
Тв.: Укр. перекл.— Вибрані оповідання. Х.— Одеса, 1930; Останній листок. К., 1946; Дари волхвів. К., 1956; Королі і капуста. К., 1980; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Сочинения, т. 1—3. М., 1975; Короли и капуста. — Рассказы. М., 1977; Избранные новеллы. М., 1978.
Лит.: Левидова И. М. О. Генри и его новелла. М., 1973; Левидова И. М. О'Генри. Биобиблиографический указатель. М., 1960.
Д. С. Яхонтова.

О'Генрі.

М. К. Огінський.

В. М. Оглоблін.

К. Д. Огнєвой.

ОГІЄВСЬКИЙ Анатолій Володимирович (31.VIII 1894, м. Стародуб Черніг. губ., тепер Брян. обл. РРФСР — 3.IV 1952, Київ) — укр. рад. гідролог, доктор тех. наук (з 1936), професор (з 1937). У 1922 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1926 працював у Ін-ті водного г-ва АН УРСР (тепер Ін-т гідромеханіки АН УРСР), з 1933 — зав. відділом гідрології цього ін-ту. В 1928—32 керував Службою гідрологічного оповіщення Дніпробуду. В 1944—47 — директор Київ. н.-д. гідрологічної обсерваторії. Вів також пед. діяльність: з 1931 викладав у Київ. інженерно-меліоративному ін-ті (тепер Укр. ін-т інженерів водного г-ва), з 1934 — зав. кафедрою гідрології цього ж ін-ту. Розробив теорію осн. закономірностей формування поверхневого стоку у річкових басейнах і на її основі — методи гідрологічних прогнозів і розрахунків. Автор підручників для вузів з гідрології суші та гідрометрії.
Літ.: Железняк И. А. Анатолий Владимирович Огиевский. Л., 1973.
И. А. Железняк.

ОГІЄВСЬКИЙ Василь Дмитрович [30.I (11.II) 1861, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 1.VI 1921, Київ] — вітчизн. вчений-лісівник, один з основоположників лісової дослідної справи в Росії. У 1886 закінчив Петербурзький лісовий ін-т. З 1912 — проф. цього ж ін-ту, з 1919 — проф. Київ. політехнічного ін-ту. Н.-д. роботи О. проводив на організованих ним у Європ. частині Росії опорних пунктах, серед яких основні були у Собицькому і Микільському лісництвах кол. Черніг. губ. і в Тульських засіках. Вивчав плодоношення сосни, її природне поновлення, випробовував різні способи й агротехніку сівби та садіння сосни й дуба. В Собицькому лісництві збереглися закладені О. посадки сосни різного географіч. походження. В лісовому г-ві застосовують розроблений О. гніздовий спосіб сівби дуба, т. з. густий посів жолудів місцями. В 1909 О. організував у Петербурзі першу в Росії Контрольну і дослідну станцію лісового насіння.

ОГІЄВСЬКИЙ Володимир Васильович [28.IV (10.V) 1890, с. Крапивна, тепер Щокінського р-ну Тул. обл.— 26.II 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки. Закінчив (1914) Київ. політех. ін-т. В 1917 обраний до Ради військ. радіотелеграфу РРФСР (з 1918 — голова). Викладав (з 1921, з 1939 — професор) у Київ. політех. ін-ті. Працював над проблемами радіопередач, теор. основ радіотехніки й автом. радіовимірювань. Під керівництвом О. створено (1924) першу в Києві радіомовну станцію. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ОГІЄВСЬКИЙ-ОХОЦЬКИЙ Петро (1814—88) — укр. письменник, етнограф і фольклорист. Був сільським священиком на Чернігівщині. Збирав матеріали про нар. побут, обряди, звичаї, записував фольклор. Автор статей «Народні звичаї» (1873) та ін. Як письменник і етнограф публікувався в «Черниговских губернских ведомостях». Фольклорні записи О.-О. частково використано у виданнях Б. Грінченка. О.-О. належать і збірки поезій та байок («Думки на могилі», 1854, та ін.).
С. В. Мишанич.

ОГІНСЬКИЙ (Ogiński) Міхал Клеофас (Михайло Андрійович; 25.IX 1765, Гузув, поблизу Варшави — 15.X 1833, Флоренція) — польс. композитор і політ. діяч, граф. Учасник визвольного повстання 1794 під керівництвом Т. *Косцюшка*. З 1802 жив у Залісі (поблизу Вільна), часто бував у Петербурзі (сенатор Рос. імперії), в 1822—33 жив у Флоренції. О.— автор бл. 40 фп. творів, у т. ч. бл. 20 полонезів (серед яких широко відомий — «Прощання з батьківщиною»); вальсів, мазурок, ін. танців; військ. патріотичних пісень і маршів, романсів, опери «Зеліс та Валькур, або Бонапарт у Каїрі» (1799). Написав «Мемуари про Польщу і поляків з 1788 по 1815 р.» (вид. 1826—27), трактат «Листи про музику».
Літ.: Бэлза И. Ф. Михал Клеофас Огиньский. М., 1974.

ОГІРОК (Cucumis sativus) — однорічна однодомна трав'яниста рослина родини *гарбузових*. Стебло шорстко-волосисте, розгалужене, лежаче або лазяче, завдовжки 1,5—2 м і більше. Листки чергові, 3—5-лопатеві. Квітки одностатеві, жовті. Плід — несправжня ягода (гарбузина) 6—100 см завдовжки. Насіння жовтувате, довгасте, сплюснуте, зберігає нормальну схожість протягом 3—6 років. Походить О. з Індії. О. вирощують в багатьох країнах як овочеву рослину. На Україні вони займають 22% загальної площі *овочевих культур*. О.— цінний продукт харчування. Плоди містять цукри (1—2,5%), вітаміни С (4—19 мг%), B_1, B_2, каротин, органічні к-ти та мінеральні солі тощо. Споживають їх свіжими, солоними, маринованими. Найкращі для маринування є дрібні зелені О.— *корнішони*. О. є важливою сировиною для консервної пром-сті. Врожайність у передових г-вах до 300 ц/га і більше. На Україні районовані (1981) сорти і гібриди для відкритого і закритого грунту (табл., с. 476).
Літ.: Щербакова Г. С., Титаренко Г. Р. Огірки. К., 1973; Белик В. Ф., Кузьмина К. Н., Соломина И. П. Огурцы, кабачки, патиссоны. М., 1979.
Г. С. Щербакова.

ОГІРОК-ПИРСКАЧ, скажений огірок (Ecballium elaterium) — багаторічна трав'яниста, переважно однодомна рослина родини гарбузових. Стебла сланкі, шорсткуваті. Листки серцевидні. Квітки блідо-жовті, роздільностатеві (тичинкові — в китицях, маточкові — поодинокі). Плоди довгасті, щетинисті, завбільшки з сливу. Росте переважно по берегах Середземного і Чорного морів, на сухих відкритих місцях; в СРСР, у т. ч. в УРСР, на Пд. степової частини в Криму, на Кавказі, зрідка в Серед. Азії. Дозрілий плід поштовхом відокремлюється від плодоніжки і з силою викидає через утворений отвір насіння з слизом, яке розсівається і сприяє поширенню цієї рослини.

ОГІРОЧНИК, огіркова трава (Borago) — рід рослин родини шорстколистих. Одно- або багаторічні трави з великими цілісними листками, що мають огірковий запах і смак (звідки назва). Квітки голубі, рожеві, білі, правильні, зібрані в небагатоквіткові суцвіття (завійки); плід — з чотирьох горішків. 3 види, пошир. в Середземномор'ї, в СРСР, у т. ч. УРСР,— один здичавілий вид: О. лікарський (B. officinalis) — однорічна рослина заввишки до 60 см з темно-голубими, рідше з білуватими квітками. Росте на городах, серед бур'янів; медонос; молоді листки використовують як салат. Застосовується в нар. медицині як обволікаючий і пом'якшувальний засіб.

ОГЛЕЄННЯ ҐРУНТУ — відновлення в анаеробних умовах окисних сполук грунту (гол. чин. заліза) в закисні, шкідливі для рослин сполуки. Дуже оглеєний *грунт* втрачає структуру, що погіршує *родючість грунту*. О. г. зумовлюється неглибоким заляганням підгрунтових вод, які підтоплюють грунт знизу, або періодичним затоплюванням грунту зверху. Залежно від ступеня оглеєння розрізняють грунти глеюваті (оглеєнням зачеплена лише верхня частина *материнської породи*), глейові (оглеєні середні горизонти з глибини 40—50 см) і болотні (грунтова товща оглеєна доверху). Періодично затоплювані грунти називають поверхнево оглеєними. На Україні оглеєні грунти поширені на Поліссі та в Передкарпатті, а також у заплавах річок. Глейові грунти поліпшують зниженням рівня грунтових вод, а поверхнево оглеєні — відведенням з поверхні застійної води.
О. М. Можейко.

ОГЛОБЛІН Володимир Миколайович [н. 28.VI (11.VII) 1915, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. актор і режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1980). Навчався в Моск. ун-ті. В 1939 закінчив драм. студію Київ. рос. драм. театру (педагоги — К. *Хохлов*, Б. *Норд*, І. *Чужой*). Працював у театрах Пермі, Саратова, Одеси, Львова, Миколаєва, Дрогобича, Сум, Сімферополя; 1952—58 і 1967—71 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка, 1958—67 і з 1979 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Петро («Міщани» М. Горького), Федір («Навала» Леонова).

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ВІННИЦЬКА ОБЛ.

Дністер

Прут

Дунай

Південний Буг

Чорне море

Придністровська височина

Подільська височина

Бессарабська височина

Причорноморська низовина

Придунайська низовина

Придунайські плавні–філія Чорноморського заповідника

Суліїнське гирло

Кілійське гирло

Жебриянське гирло

Старостамбульське гирло

Сасик (Кундук)

Шагани

Алібей

Бурнас

Сасик

Катлабух

Кагул

Ялпуг

Кучурган

Тилігул

Чичиклія

Хаджидерський лиман

Куяльницький лиман

Куяльник

Хаджибейський лиман

Тилігульський лиман

Березанський лиман

Дофінівський лиман

Шабо

Затока

Сергіївка

Будацький лиман

Дністровський лиман

Іллічівський

Одеська область

Молдова

Румунія

Україна

до Болгарії

о. Зміїний (СРСР)

Кишинів

Тирасполь

Бендери

Одеса

Іллічівськ

Білгород-Дністровський

Болград

Ізмаїл

Рені

Вилкове

Котовськ

Ананьїв

Балта

Подільськ

Роздільна

Арциз

Татарбунари

Саратська

Ренійська

Ізмаїльська

Болградська

Кілійська

Тарутинська

Овідіопольська

Біляївська

Комінтернівська

Любашівська

Савранська

Окнянська

Подільська

Красноокнянська

Одеська

Татарбунар

ОКЕАНІЯ

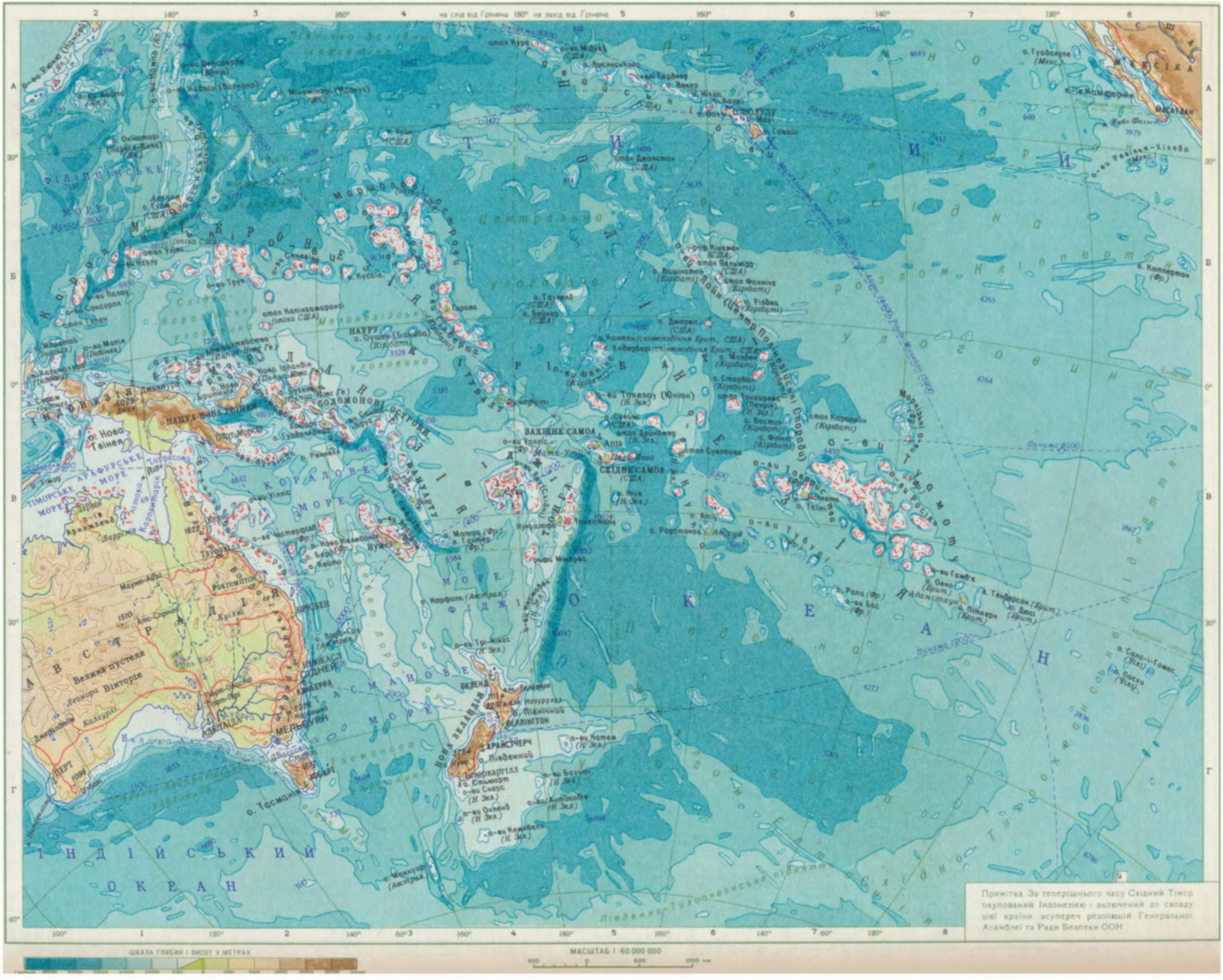
на схід від Грінвича
на захід від Грінвича
ТИХИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
ФІЛІППІНСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ МІКРОНЕЗІЇ
ЯВСЬКЕ МОРЕ
ТІМОРСЬКЕ МОРЕ
АРАФУРСЬКЕ МОРЕ
КОРАЛОВЕ МОРЕ
ТАСМАНОВЕ МОРЕ
ФІДЖІ
НАУРУ
ПАПУА-НОВА ГВІНЕЯ
СОЛОМОНОВІ ОСТРОВИ
ВАНУАТУ
НОВА КАЛЕДОНІЯ
ЗАХІДНЕ САМОА
СХІДНЕ САМОА
ТОНГА
ТОКЕЛАУ
ТУВАЛУ
КІРІБАТІ
ГАВАЇ
ГУАМ
МАРІАНСЬКІ ОСТРОВИ
ПАЛАУ
МАРШАЛОВІ ОСТРОВИ
ФЕДЕРАТИВНІ ШТАТИ МІКРОНЕЗІЇ
ЛОБІ (ЦЕНТР ПОЛІНЕЗІЙСЬКОЇ СПОКУСИ)
ЦЕНТРАЛЬНА ТИХООКЕАНСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-ТИХООКЕАНСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВДЕННО-ТИХООКЕАНСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНА ТИХООКЕАНСЬКА КОТЛОВИНА
СХІДНО-МЕЛАНЕЗІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВДЕННО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВНІЧНО-СХІДНЕ ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВДЕННО-СХІДНЕ ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВНІЧНО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ ЖОЛОБ
ПІВДЕННО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ ЖОЛОБ
ЗАХІДНО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ ЖОЛОБ
ЗАХІДНО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ЗАХІДНО-ТИХООКЕАНСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНА ІНДІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВДЕННО-ЗАХІДНА ІНДІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ЦЕНТРАЛЬНА ІНДІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-ІНДІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВДЕННО-ІНДІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ЦЕНТРАЛЬНО-ІНДІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ЗАХІДНО-ІНДІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ЗАХІДНО-ІНДІЙСЬКИЙ ЖОЛОБ
ЦЕНТРАЛЬНО-ІНДІЙСЬКИЙ ЖОЛОБ
ПІВДЕННО-ІНДІЙСЬКИЙ ЖОЛОБ
ЗАХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ЗАХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ЖОЛОБ
ЗАХІДНО-АВСТРАЛІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-АВСТРАЛІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВДЕННО-АВСТРАЛІЙСЬКЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВНІЧНО-АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ЖОЛОБ
ПІВДЕННО-АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ЖОЛОБ
ПІВНІЧНО-АВСТРАЛІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ПІВДЕННО-АВСТРАЛІЙСЬКА КОТЛОВИНА
ВЕЛИКА АВСТРАЛІЙСЬКА ЗАТОКА
ТАСМАНОВА ЗАТОКА
ПІВНІЧНО-ТАСМАНОВЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВДЕННО-ТАСМАНОВЕ ПІДНЯТТЯ
ПІВНІЧНО-ТАСМАНОВА КОТЛОВИНА
ПІВДЕННО-ТАСМАНОВА КОТЛОВИНА
ПІВНІЧНО-ТАСМАНОВИЙ ЖОЛОБ
ПІВДЕННО-ТАСМАНОВИЙ ЖОЛОБ

Поставив спектаклі: «Безталанна» Карпенка-Карого, «Розплата» Корнійчука, «Не називаючи прізвищ» Минка, «Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака, «Дикий Ангел» Коломійця, «Васса Желєзнова» М. Горького, «Король Лір» Шекспіра, «Привиди» Ібсена та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1980.

ОГЛО́БЛІН Дмитро Миколайович [29.VIII (11.IX) 1905, Перм — 12.X 1968, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі маркшейдерії, доктор тех. наук (з 1940), професор (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Закінчив (1928) Урал. політех. ін-т, працював в Урал. гірничому ін-ті (з 1942— директор). З 1948 — зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. праці — з методики маркшейдерських робіт. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. *М. Г. Папазов.*

ОГНЄВО́Й Костянтин Дмитрович (н. 30.IX 1926, Дніпропетровськ) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1965. В 1955 закінчив Моск. консерваторію. У 1955—73 — соліст Київ. театру опери та балету, 1973—78 — Київ. філармонії. Партії: Люченціо («Приборкання непокірної» Шебаліна), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Сінодал («Демон» Рубінштейна), Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Фауст (однойменна опера Гуно), Альфред («Травіата» Верді), Таміно («Чарівна флейта» Моцарта). Концертна діяльність. З 1965 викладає в Київ. консерваторії.

ОГНІВЦЕВ Олександр Павлович (27.VIII 1920, с. Петровське, тепер місто Ворошиловградської обл. —7.IX 1981, Москва) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1965). Після закінчення 1949 Кишинівської консерваторії — соліст Великого театру СРСР. Партії (понад 30): Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Грозний («Псковитянка» Римського-Корсакова), Вожак («Оптимістична трагедія» Холмінова), Генерал, Болконський («Гравець», «Війна і мир» Прокоф'єва), Мефістофель («Фауст» Гуно), Філіпп II («Дон Карлос» Верді). Концертна діяльність. Знявся у фільмах «Римський-Корсаков» (роль Шаляпіна, 1953), «Алеко» (1954). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

ОГОЛО́ШЕННЯ ПОМЕ́РЛИМ — визнання в судовому порядку померлим безвісно відсутнього у місці постійного проживання громадянина (див. *Безвісна відсутність*). Регулюється ст. 10 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 21 ЦивК УРСР, ст. 261—264 ЦПК УРСР). Відбувається за заявою заінтересованих осіб. Застосовується до громадянина, про місце перебування якого немає відомостей протягом 3-х років, а в разі, коли він пропав безвісти за обставин, що загрожували його життю,— при відсутності відомостей протягом 6 місяців. Відносно осіб, які пропали під час воєнних дій, О. п. може мати місце не раніше 2-х років по закінченні цих дій. На підставі рішення суду про О. п. реєструється смерть відсутньої особи і настають відповідні наслідки в пов'язаних з нею особистих, майнових та ін. відносинах (успадковується її *майно*, припиняється шлюб, призначається *пенсія* непрацездатним утриманцям тощо). Якщо оголошена померлою особа виявиться живою, рішення про її О. п. скасовується.

Є. Ф. Мельник.

«ОГОНЁК» — рос. рад. громадсько-політичний і літ.-художній ілюстрований щотижневий журнал. Виходить з 1923 у Москві. Перший редактор — М. *Кольцов*; з 1953 — А. *Софронов*. «О.» публікує хроніку сучасного життя, оповідання, нариси, вірші, фоторепортажі. Як додаток з 1925 виходить бібліотечка «О.», з 1928 — твори рос. і зарубіжних письменників. Нагороджений орденом Леніна (1973).

ОГОНО́ВСЬКИЙ Іларій Михайлович (6.XII 1854, с. Чагрів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл. — 10.VII 1929, Львів) — укр. філолог і педагог. Закінчив Львівський ун-т (1884). Працював викладачем гімназії у Львові. Автор досліджень: «Про IV еклогу Вергілія», «Про вплив Ісая на промови Демосфена» тощо. Написав «Методичну граматику...» (1894, у співавт.). Уклав «Словар до Гомерової Одіссеї і Іліади» (1900). Перекладав твори грец. і рим. письменників. *Ю. К. Редько.*

ОГОНО́ВСЬКИЙ Омелян Михайлович (3.VIII 1833, с. Григорів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл.— 28.X 1894, Львів) — укр. літературознавець бурж.-націоналістичного напряму. Брат І. *Огоновського*. Був головою т-ва «*Просвіта*» у Львові (1877—94), професором Львів. ун-ту (з 1888). Автор шеститомної «Історії літератури руської» (1887—94), перекладу «Слова о полку Ігоревім» і приміток до нього. Писав також вірші, оповідання, драми («Гальшка Острозька», «Федір Острозький»), складав шкільні підручники, досліджував історію укр. мови. Видав «Кобзар» Т. Шевченка (т. 1—2, 1893). І. Франко та М. Драгоманов гостро критикували О. за тенденційне висвітлення історії укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка.

ОГОРО́ДЖУВАЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що становлять зовнішню (огороджувальну) частину будинків (споруд) або поділяють їх на окремі приміщення. Захищають будинок (споруду) від дії зовн. факторів — вологи, вітру, шуму, температурного впливу, забезпечують *звукоізоляцію* (іноді й *теплоізоляцію*) приміщень. Часто О. к. є і *несучими конструкціями*. Розрізняють О. к. вертикальні (напр., *стіни, перегородки*) і горизонтальні (*перекриття, покриття*, дахи). Вони бувають: монолітні, збірні й збірно-монолітні (див. *Монолітні конструкції, Збірні конструкції, Збірно-монолітні конструкції*); прості, або одношарові, й комплексні, або багатошарові; з дрібних (напр., плит, щитів, настилів) і великорозмірних елементів (див. *Великоблокові конструкції, Великопанельні конструкції, Каркасно-панельні конструкції*). Виготовляють О. к. з бетону (у т. ч. *легкого бетону*), залізобетону, азбесто- і армоцементу, сталі, сплавів алюмінію, цегли, каменю, деревини, скла, пластмас, повітронепроникних тканин і плівок тощо. Осн. характеристики О. к.— міцність, жорсткість, стійкість, волого-, вогне- і морозостійкість, довговічність, архітектурна виразність. Удосконалення О. к. пов'язане із зниженням їхньої маси і вартості, поліпшенням теплофіз. властивостей і конструктивних рішень, з підвищенням ступеня заводської готовності.

Літ.: Повышение эффективности металлических и деревопластмассовых конструкций. К., 1978; Дехтяр А. Ш. Облегченные конструкции металлических стен промышленных зданий. М., 1979; Шерешевский И. А. Конструирование промышленных зданий и сооружений. Л., 1979; Каменные и армокаменные конструкции. К., 1980.

Л. В. Косицький, Л.-Л. Л. Сазикіна.

ОГОРО́ДЖУВАЛЬНІ СПОРУ́ДИ — гідротехнічні споруди, що захищають портову *акваторію* від хвиль, течій, наносів і криги. Бувають внутрішні (вони запобігають утворенню хвиль в акваторії *порта*) і зовнішні. До О. с. належать *моли* й *хвилеломи* (на морях, водосховищах, озерах), льодозахисні *дамби* і *льодорізи* (на річках). Між берегом і О. с. або між О. с. залишають прохід (ворота), ширина якого не менша довжини найбільшого судна, що має входити у порт. З боку моря (водосховища, озера) кожна О. с. обмежовується розширеною (головною) частиною обтічної у плані форми. Цю частину споруджують, як правило, на глибині, не меншій, ніж двократна висота розрахункової хвилі. Обсяг робіт при зведенні О. с. зменшують, використовуючи природні миси, острови, підводні мілини тощо. При розміщенні О. с. враховують конфігурацію берега і дна, напрям вітрів, течій і наносів; розташування О. с. в плані перевіряють лабораторними випробуваннями. *М. І. Губина.*

ОГОРО́ДЖУВАННЯ — одна з форм масового обезземелення селянства; основа т. з. *первісного нагромадження капіталу*. О. полягало в насильницькому згоні селян феодалами з землі, яку вони потім огороджували і приєднували до свого *домену*. Класичний вияв О. мало в Англії кін. 15 — поч. 19 ст. Селяни, які позбавлялися землі і перетворювалися здебільшого на бродяг і злидарів, підіймали численні повстання (зокрема, *Кета Роберта повстання 1549*). Т. з. парламентські О. (дозволені актами парламенту) у 18 — на поч. 19 ст. привели у Великобританії до ліквідації селянства як класу. О. було поширено також у Нідерландах, Франції та Німеччині.

ОГРЕ́НИЧ Микола Леонідович (н. 8.XII 1937, с. Іванівка, тепер смт Іванівського р-ну Одес. обл.) — укр. рад. співак (тенор), нар. арт. УРСР (з 1975). У 1968 закінчив Одес. консерваторію. В 1962—65 — артист Одес. театру муз. комедії, з 1966 — соліст Одес. театру опери та балету. Партії: Петро

О. П. Огнівцев.

М. Л. Огренич.

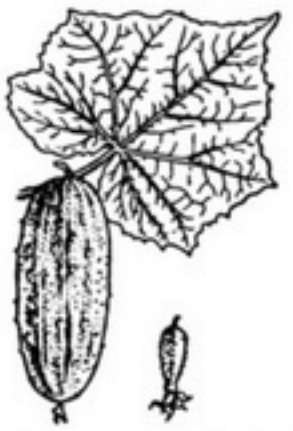

Огірок сорту Успіх 221. Листок, плід та зав'язь.

Огірок-пирскач. Пагін з квітками та плодами.

(«Наталка Полтавка» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ленський, Водемон («Євгеній Онєгін», «Іоланта» Чайковського), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Хозе («Кармен» Бізе), Оттавіо («Дон Жуан» Моцарта).

ОГУ́З — скіфський царський курган кін. 4 ст. до н. е. за 4 км на Пн. Сх. від смт Нижніх Сірогоз Херсон. обл. Розкопували його 1891—94, 1902, 1972, 1979—80 (дослідження тривають). Насип кургану (заввишки 20 м) був оточений ровом (діаметр 125 м) і валом. Під курганом відкрито 3 поховальні споруди — центральну і 2 бокові (всі пограбовані в давнину). Інтерес становить центр. поховальна споруда (найбільша з досліджених аналогічних скіфських пам'яток): у великій ямі було збудовано кам'яний склеп. У підземних коридорах, що вели до центр. поховальної споруди, знайдено багато золотих і срібних оздоб кінського спорядження, золоті прикраси. В пн. боковій могилі, відкритій 1980, виявлено поховання жінки, яка, ймовірно, належала до скіфської верхівки. У вхідній ямі знайдено численні бронзові штамповані прикраси, кістяки 3 коней, збруя яких була оздоблена срібними зображеннями вершника з пантерою, божества з левом, сцени шматування оленя грифонами. В підземній камері виявлено залишки античного саркофага, оздобленого платівками з кістки, що утворювали стилізовану картину «рослинного світу». Знайдено бл. 6 тис. золотих прикрас. Серед них: серга у вигляді скульптурного зображення сфінкса, платівки з зображенням Великої скіфської богині, персонажів античної міфології: *Афіни, Аполлона, Геракла, Горгони* та ін., підвіски у вигляді барана, лева, негроїдних облич. Предмети з О. зберігаються в *Ермітажі* та в *Музеї історичних коштовностей УРСР*.

Літ.: Лєсков О. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974.

Ю. В. Болтрик.

В. І. Одайник.

В. І. Одайник. Молодиці. 1970. Кіровоградський краєзнавчий музей.

Огуз. Срібний кінський нащічник.

Огуз. Золота сережка.

ОГУ́ЗИ — тюркомовні племена в Центр. і Серед. Азії. На поч. 7 ст. в складі *Тюркського каганату* виник племінний союз токуз-О. (буквально — дев'ять О.). У 9 ст. О., яких витіснили киргизи, переселилися на тер. сучас. Сіньцзяну і сучас. пров. КНР Ганьсу, де назва «токуз-О.» поступово витіснилася етнонімом «уйгур». У кін. 9 — серед. 10 ст. склався союз О. і в Приараллі і Прикаспії. В 10 ст. у пониззі Сирдар'ї виникла д-ва О. (з центром в Янгікенті), яку в серед. 11 ст. розгромили *половці*. Частина огузьких племен переселилася в південнорус. степи (в літописах відомі під ім'ям *торків*). Друга частина О., очолена *сельджуками*, завоювала країни Передньої Азії. О. відіграли важливу роль в етногенезі туркменів, азербайджанців, турків, а також гагаузів і каракалпаків.

О́ДА (від грец. ᾠδή — пісня) — в Стародавній Греції — урочистий ліричний вірш для хору. Пізніше О.— урочиста величальна пісня, присвячена якійсь видатній події чи особі. За часів *античності* О. писали Піндар (Греція) і Горацій (Рим); в епоху *Відродження* — П. Ронсар (Франція). Значного поширення О. набула в поезії *класицизму* (Ж. Ж. Руссо у Франції та ін.). В Росії О. була найбільш поширена у творчості М. Ломоносова, Г. Державіна, революц. змісту надали цьому жанрові О. Радищев («Вольність»), О. Пушкін («Вольність»), К. Рилєєв. В укр. л-рі попередниками О. були *панегірики*, до О. наближається твір І. Котляревського «Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку, князю Олексію Борисовичу Куракіну» (1804). В 20-х рр. 19 ст. класична О. стала об'єктом бурлескних переробок (П. Гулак-Артемовський «До Пархома», «До Гараська» тощо). Рад. поети терміном «ода» підкреслюють високе громадянське звучання своїх творів («Ода революції» В. Маяковського, «Ода Конституції» І. Неходи).

ОДА́ЙНИК Вадим Іванович (н. 29.VII 1925, Одеса) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1958. В 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався в І. *Штільмана*, В. *Костецького*, С. *Григор'єва*. Учасник Великої Вітчизняної війни. Твори: «Жнива» (1949), «Дорогі гості» (1952), «В. І. Ленін серед гуралів» (1957), «Тарасові шляхи» (1961), «Монтажники» (1964), «Напередодні» (1967), «Комуністи» (1969), «Гуцульське весілля» (1970), «Жито» (1970—71), «Червона кузня» (1972), «Дорога на Косів» (1976), «За кожну п'ядь рідної землі» (1977—78). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Іл. див. також до ст. М. Ю. *Лермонтов*, т. 6, с. 130.

Літ.: Вадим Одайник. Альбом. К., 1979.

ОДВІ́РОК — дерев'яні бруси, що обрамовують дверний отвір. У нар. архітектурі О. часто оздоблюють різьбленням.

О́ДЕЛЬСТИНГ (норв. odelsting) — *нижня палата* парламенту Норвегії — *стортингу*. Утворюється $^3/_4$ депутатів стортингу ($^1/_4$ обирається стортингом до *верхньої палати — лагтингу*).

О́ДЕНСЕ — місто в Данії, на о. Фюн, адм. ц. амту Оденсе. Розташоване в пониззі р. Оденсе. Вузол з-ць і автошляхів. 168 тис. ж. (1974). Провідна галузь пром-сті — суднобудування. Розвинуті також складання автомобілів та велосипедів, виробн. елеваторів та електроустаткування. Підприємства харч., текст. і швейної пром-сті. Ун-т. Музеї: художній, історико-культурний, «Фюнське селище», будинок-музей Г. К. *Андерсена*, який народився в О. Архіт. пам'ятки 12—15 ст.

О́ДЕР — нім. назва р. *Одри*.

ОДЕ́СА — місто, обласний центр УРСР. Розташована на пн.-зх. узбережжі Чорного м. 1 057 тис. ж. (1980). Поділяється на 8 міських районів.

На тер. сучасної О. існувало тат. поселення Качибей (Хаджибей). Перша згадка про нього належить до 1415. На території, що за *Яським мирним договором 1791* відійшла до Росії, 1793 почали буд-во фортеці, 1794 — нового міста. В 1795 офіційно затверджено його сучас. назву. Спочатку О. розвивалась як мор. порт. Особливо зросло екон. значення міста після прокладення з-ць О.— Балта — Єлизаветград (тепер Кіровоград)— Кременчук і О.— Київ. У 2-й пол. 19 ст. за обсягом зовн. торгівлі О. була на 2-му місці після Петербурга. В 19 ст. вона стала значним пром., наук. і культур. центром Пд. України. В 1817 в О. засн. *Рішельєвський ліцей*, перетворений згодом (1865) на Новоросійський ун-т в Одесі. В 1839 почало працювати *Одеське товариство історії і старожитностей*. О. відіграла значну роль у нац.-визвольному русі грец. і болг. народів. У 1814 було засновано грец. нац.-визвольне т-во «*Філікі етерія*», 1854 — «*Одеське болгарське настоятельство*». В 70-х рр. 19 ст. О.— центр народницького руху на Пд. України. З О. пов'язана революц. діяльність В. М. *Фігнер*, А. І. *Желябова*, В. П. *Обнорського*, С. М. *Халтуріна*. Влітку 1875 в О. створено «*Південноросійський союз робітників*». На ознаменування 7-ї річниці Паризької комуни відбулася *Одеська сходка революційних гуртків 1878*. У 1898 створено Одес. к-т РСДРП [див. *Одеська організація РСДРП(б)*]. У 1901—02 оформилися с.-д. орг-ції «*Південна революційна група соціал-демократів*», «*Південний революційний союз соціал-демократів*», «*Робітнича воля*». Значну допомогу Одес. орг-ції РСДРП подавали В. І. Ленін (делегат III з'їзду РСДРП від Одес. орг-ції РСДРП), газ.

Одеса. Ріг вулиць Дерибасівської та Радянської Армії.

«*Искра*», її агенти Д. І. *Ульянов*, В. В. *Воровський*, Р. С. *Землячка* та ін. Робітники міста брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В 1904 в О. перебувало Пд. бюро к-тів більшості (див. *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*). В 1905—07 О.— один з центрів революц. боротьби. Тут відбувся *Одеський червневий збройний виступ 1905*. Вночі проти 15 (28).VI 1905 до О. прибув повсталий броненосець «*Потьомкін*».

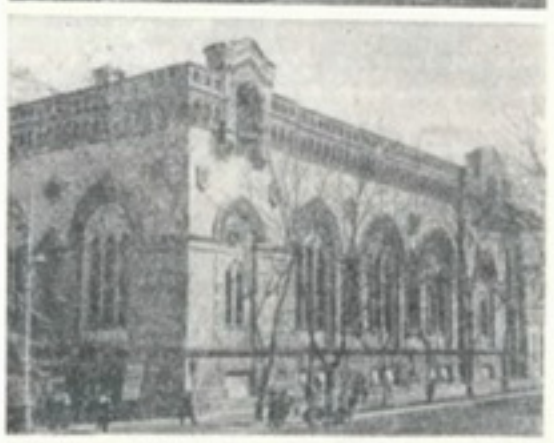

Аркада. 18 ст.
Будинок Нової біржі (тепер філармонія). Архітектор О. О. Бернардацці. 1894—99.
Театр опери та балету. Архітектори Г. Гельмер та Ф. Фельнер. 1874—77. Інтер'єр.

Робітники О. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. В листопаді 1905 в О. виникла Рада робітн. депутатів. Відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*. У травні 1917 створено *Румчерод*. 17 (30).I 1918 внаслідок перемоги *Одеського січневого збройного повстання 1918* в місті встановлено Рад. владу. Більшовики керували боротьбою трудящих О. проти австро-нім. окупантів і англо-франц. інтервентів. У підпіллі діяли *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У* та «*Іноземна колегія*» при Одес. обл. к-ті КП(б)У. Внаслідок *Одеської операції 1920* місто було визволено від денікінців. З 1932 О.— обл. центр. В роки Великої Вітчизн. війни з 5.VIII по 16.X 1941 тривала оборона міста від нім.-фашист. загарбників (див. *Одеська оборона 1941*). Під час нім.-рум. окупації 1941—44 в О. діяли підпільні обком партії, 6 міських райкомів партії, в районі О.— 5 партизанських загонів. 10.IV 1944 місто було визволено внаслідок *Одеської операції 1944*. В 1942 встановлено медаль «За оборону Одеси». В 1965 місту-герою О. вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Містами-побратимами О. є Варна, Сегед, Спліт, Александрія, Генуя, Ліверпуль, Марсель, Тріполі, Оулу, Констанца, Йокогама, Ванкувер, Балтімор.

В О. народилися декабрист О. В. *Поджіо*, рос. революц. діяч П. П. *Шмідт*, рад. військ. діяч Р. Я. *Малиновський*. В О. деякий час жили декабристи П. І. Пестель, брати С. І. та М. І. Муравйови-Апостоли, С. Г. Волконський, М. І. Лорер, М. С. Лунін, М. Ф. Орлов, О. П. Юшневський, болг. революц. діячі і поети Х. Ботев, Г. С. Раковський, болг. революц. діяч Д. Благоєв. Попечителем Одес. навч. округу деякий час був М. І. Пирогов. Викладали в Новоросійському ун-ті в Одесі І. І. Мечников, І. М. Сєченов, В. П. *Філатов*. Дореволюц. О. була значним пром. центром і трансп. вузлом Росії з відносно розвинутою харч. (консервною, борошномельною, цукрорафінадною, тютюновою, м'ясною), металообр. та легкою промстю. На імпортній сировині розвинулася джутова, хім. та деякі ін. галузі пром-сті. За роки соціалістичного будівництва, особливо у післявоєн. час, докорінно реконструйовано старі пром. підприємства і збудовано нові. Сучасна О. — великий індустр. центр країни з високорозвинутою багатогалузевою пром-стю, важливий міжнар. мор. порт. У місті — понад 170 пром. підприємств. Провідне місце у нар.-госп. комплексі О. посідає маш.-буд. і металообр. пром-сть. Найбільші підприємства цієї галузі: *Одеський завод важкого вагобудування* імені П. Старостіна, *Одеський завод важкого кранобудування* імені Січневого повстання, *одеське виробниче об'єднання «Пресмаш»* імені 60-річчя Жовтня, *Одеський завод радіально-свердлильних верстатів* імені В. І. Леніна, *одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш»*, наук.-виробниче об'єднання «Кисеньмаш», з-д «Кінап», всесоюзне наук.-виробниче об'єднання «Харчопромавтоматика»; «Продмаш», «Одесакабель», «Будгідравліка», «Центролив», судорем. та ін. з-ди. Осн. продукція машинобудування: радіально-свердлильні, фрезерні, алмазно-розточувальні, прецизійні верстати, ковальсько-пресові й грунтообр. машини, устаткування для харч. пром-сті тощо. Хім. пром-сть представлена припортовим, нафтопереробним і суперфосфатним з-дами; хім.-фарм.— *одеським виробничим хіміко-фармацевтичним об'єднанням «Біостимулятор»*. Розвивається виробн. синтетичних матеріалів. Значне місце за випуском пром. продукції міста посідає багатогалузева харч пром-сть (*Одеський дослідний консервний завод* імені В. І. Леніна *Одеський цукрорафінадний завод* імені XXVI з'їзду КПРС, хлібний завод № 4, комбінат харч. концентратів, завод шампанських вин, винно-коньячний комбінат, експериментальний винний з-д). О.— значна база рибопром. флоту (чорноморське виробн. об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» — веде промисел в Атлантичному та Тихому ок., Чорному й Азовському морях). Провідні підприємства легкої пром-сті — *Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, *Одеська фабрика технічних тканин*, хутрова, суконна, взуттєві ф-ки. Виробн. буд. матеріалів (*одеський лінолеумовий завод «Більшовик»*, виробничі об'єднання «Одесбудматеріали», «Одесзалізобетон», цем. з-д та ін.).

О.— значний центр трансп. комунікацій країни (мор., залізнич., авіац. та автомоб.). Тут міститься *Чорноморське морське пароплавство, Одеський морський порт* торговельний, управління *Одеської залізниці*.

О.— важливий культур. центр республіки. В 1979/80 навч. р. у місті налічувалося 112 загально-

Пам'ятник О. С. Пушкіну. Скульптор Ж. А. Полонська, архітектор П. Х. Васильєв. 1888.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптори А. Ю. Білостоцький та О. О. Супрун. 1966.

осв. шкіл (115 тис. учнів), 15 музичних, 3 худож. школи, 25 серед. спец. навч. закладів (36 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (13,9 тис. учнів), 15 вищих навч. закладів (понад 86 тис. студентів), зокрема *Одеський університет* імені І. І. Мечникова, *Одеський інститут інженерів морського флоту*, Вище інженерне мор. уч-ще ім. Ленінського комсомолу, Технологіч. ін-т харч. пром-сті ім. М. В. Ломоносова, політех., гідрометеорологічний, нар. г-ва, мед., пед., консерваторія ім. А. В. Нежданової, інженерно-буд., електротех. зв'язку, с.-г., Технологічний ін-т холодильної пром-сті (див. окремі статті), а також Вища парт. школа. Працюють *Південний науковий центр АН УРСР* з наук. установами, що входять до нього, *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут* ВАСГНІЛ, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції і насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* імені акад. В. П. Філатова, *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* імені І. І. Мечникова, *Одеська астрономічна обсерваторія*, Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва і океанографії та ін. наук. установи й проектні орг-ції. В місті 511 б-к різних підпорядкувань і відомств (книж. фонд — 28,5 млн. од.), серед яких одна з найстаріших б-к України — *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького (1980 нагороджено орденом Дружби народів), 63 клубні заклади, 105 кіноустановок, у т. ч. 23 кінотеатри, 6 театрів: опери та балету, укр. муз.-драм., рос. драм., юного глядача, муз. комедії, ляльок, обл. філармонія, кіностудія, цирк. Функціонують 6 музеїв: *Одеський археологічний музей* АН УРСР, *Одеський історико-краєзнавчий музей*, Музей мор. флоту СРСР, Художній музей, Літ. музей, Музей західного та східного мистецтва. В О. 8 палаців і будинків піонерів і школярів, дві станції юних техніків, станція юних натуралістів, юнацька мор. флотилія, дит. спорт. школи тощо. Є зоопарк. Працює респ. вид-во «*Маяк*». Виходять 26 газет, у т. ч. обласні — «*Чорноморська комуна*», «*Знамя коммунизма*» та «Комсомольська іскра», міська — «Вечерняя Одесса», 22 багатотиражні газети. Обл. радіомовлення й телебачення. Телецентр.

З О. пов'язана творчість багатьох письменників. Тут жили як засланці О. Пушкін (1823—24), А. Міцкевич (1825). Помітний слід у літ. житті О. залишило перебування в місті В. Бєлінського (1846), М. Гоголя (1848, 1850—51), О. Островського (1860), М. Добролюбова (1861). В О. працювали бібліограф і критик М. *Комаров*, літературознавець Д. *Овсяніко-Куликовський*, прозаїки і поети П. *Ніщинський*, О. *Ган*, А. Марченко, М. *Венгер*, *Дніпрова Чайка*, *Менделе Мойхер-Сфорім*, Л. Кармен, М. *Щербина*, А. *Бобенко*, Г. Комарівна. В О. було видано укр. альманахи «*Нива*», «*З-над хмар і долин*», «*Багаття*». Пожвавленню літ. життя сприяло видання журналів «Юг» (1882), «По морю и суше» (1895—96), «Жизнь юга» (1897), «Южные записки» (1903—05), діяльність літ.-артистичного (1897—1916) та бібліографічного (1911—18) т-в. О. відвідували Леся Українка і М. Коцюбинський. У 1909 і 1911 тут лікувався І. Франко. В О. вчився болг. письменник І. *Вазов*; жив і працював класик рум. і молд. л-ри М. *Емінеску*. Короткий час 1891 працював вантажником в одес. порту М. Горький. Жив в О. і писав про неї О. Купрін, відвідував місто І. Бунін. У 1919 в О. вийшов літ. альманах «Червоний вінок», у якому було надруковано твори укр. рад. письменників П. Тичини, В. Чумака, В. Блакитного (Еллана), М. *Терещенка*. Вперше в О. виступив В. Сосюра (1920). У 20—30-х рр. в О. жили і працювали О. Довженко, Ю. Яновський, М. Куліш, М. Бажан, І. Микитенко, О. Корнійчук, С. Олійник. В О. народилися рос. рад. письменники А. Ахматова, Е. Багрицький, І. Бабель, В. Катаєв, В. Інбер, С. Кірсанов, І. Ільф, Є. Петров, тут працювали Ю. Олеша, Л. Славін та ін. Жили в О. або побували тут В. Маяковський, К. Паустовський, Н. Хікмет, Л. Арагон, Т. Драйзер, М. Залка. Зростанню літ. сил сприяли створена 1924 філія «*Гарту*», літ. об'єднання «Потоки Октября» (1924—27), редакції журналів «Лава» (1920), «Юголеф» (1924—27), «Шквал» (1924—33), «*Металеві дні*», «*Літературний Жовтень*». У післявоєнні роки видано 23 випуски альманаху «Літературна Одеса», тепер виходить періодичний літ.- художній і громад.-політичний збірник «Горизонт». З 1934 працює відділення Спілки письменників України.

О. забудовувалася за регулярним планом (1794, інж. Ф. Деволлан; перероблено 1803, затверджено 1814). Були створені центр. міські ансамблі, в т. ч. Приморський бульвар (інж. К. Потьє, арх. Ф. К. Боффо) і напівкругла площа (тепер пл. К. Маркса; 1826—29, арх. А. Мельников). Від площі до моря ведуть Потьомкінські сходи (довж. 142 м, 1834—41, арх. Боффо). Серед архіт. пам'яток у стилі *класицизму*: палац Воронцова (тепер Палац піонерів ім. Я. Гордієнка; 1826—27), Стара біржа (тепер міськвиконком; 1828—34, перебудова 1871—73, арх. Ф. О. Моранді), обидва — арх. Боффо, палац Потоцького (тепер Худож. музей; кін. 18 — поч. 19 ст.), госпіталь (тепер клініка мед. ін-ту; 1806—21, арх. Ж. Тома де Томон), палац Наришкіної (тепер Палац культури моряків ім. М. Горького; 1829—30, арх. Боффо); еклектизму: Театр опери та балету (1884—87, арх. Г. Гельмер та Ф. Фельнер), Нова біржа (тепер філармонія; 1894—99, арх. О. Бернардацці), Археол. музей (1883, арх. Ф. Гонсіоровський), пасаж (1899—1903, арх. Л. Владек та Т. Фішель), будинок Наук. б-ки ім. М. Горького (1905—07, арх. Ф. Нестурх). В рад. час споруджено санаторії ім. Ф. Е. Дзержинського (1930—32, арх. А. Дубинін) і «Росія» (1939, арх. М. Кац та М. Кліфер), Ін-т очних хвороб і тканинної терапії ім. В. Філатова (1939, арх. Кац та Л. Кордовський), залізнич. вокзал (1952, арх. Л. Чуприн), будинок обкому Компартії України (1953, арх. Г. Топуз та ін.), мор. вокзал (1965—66, арх. В. Головін та В. Кремляков), гол. корпус політех. ін-ту (1965—67, арх. Л. Раджеро-Афанасьєва та М. Куткіна), готель «Чорне море» (1972, арх. І. Іванов, В. Савченко, Л. Ващенко та ін.), нове приміщення Театру муз. комедії (1981, арх. Г. Топуз). Пам'ятники: А. Е. Рішельє (1823—28, скульптор І. Мартос), М. С. Воронцову (1853, скульптор Ф. Бругер, арх. Боффо), О. С. Пушкіну (1888, скульптор Ж. Полонська, арх. П. Васильєв), борцям за владу Рад (1960, скульптор П. Кравченко), Невідомому матросу (1960—69, скульптор М. Нарузецький), «Потьомкінцям — нащадки» (1965, скульптор В. Богданов), Т. Г. Шевченку (1966, скульптори А. Білостоцький та О. Супрун), В. І. Леніну (1967, скульптори М. та О. Манізери), В. П. Філатову (1967, скульптор О. Ковальов), Л. М. Толстому (1967, скульптори О. Князик та А. Соловйов), М. Горькому (1972, скульптор Князик). З 1932 діє обл. відділення Спілки архітекторів УРСР.

Мистецьке життя О. розгорнулося на поч. 19 ст. В 60-х рр. 19 ст. в місті засновано Т-во заохочування красних мист., при якому з 1865 існувала *Одеська рисувальна школа*. В її діяльності активну участь брали Н. Кондаков, О. Павловський, Л. Іоріні, К. Костанді, Г. Ладиженський. З 1872 в О. регулярно влаштовувалися виставки *передвижників*. У 1890—1922 діяло *Товариство південно-російських художників*. Серед мистецьких осередків О. 1922—29 відзначалося *Товариство художників імені К. К. Костанді*, з яким були зв'язані Д. Крайнєв, П. Волокидін, Є. Буковецький, О. Шовкуненко, В. Заузе та ін. В 1922 в О. існував Худож. ін-т (з 1934 — *Одеське художнє училище*). В О. містяться *Одеський художній музей*, *Одеський музей західного та східного мистецтва*. В О. жили і працювали художники М. Жук, Л. Мучник та ін. Є обласна організація Спілки художників УРСР.

Музичне життя розвивалося з перших років існування міста. Вже 1799 тут був музикантський цех (див. *Музикантські цехи на Україні*). В 1804 відбулися перші вистави рос. мовою (аматорська постановка опери «Мельник — чаклун, обманщик і сват» Соколовського). В 1810 відкрито міський театр (збуд. 1809, арх. Ж. Тома де Томон), у якому 1811 виступала кріпацька оперна і драм. трупа князя О. Шаховського за участю кріпацького оркестру М. Куликовського, а згодом — італ. оперні трупи (антрепризи Замбоні, з 1821 — Буонаволіо та ін.). В 1827—47 вистави італ. опери чергува-

лися з рос. спектаклями трупи І. Штейна та ін.; пізніше виступали тільки італ. трупи, в їхніх виставах брали участь і рос. співаки. В 1847 в О. виступав Ф. Ліст. З 70-х рр. 19 ст. утворилася рос. антреприза (виконувалися уривки з опер «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки, опери А. Рубінштейна та ін.). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. до О. приїздили композитори М. Мусоргський (1879), П. Чайковський (1893, пост. «Пікової дами»), М. Римський-Корсаков (1894), О. Глазунов, М. Іполитов-Іванов, С. Рахманінов; диригенти В. Сафонов, О. Виноградський; співаки Ф. Шаляпін, С. Крушельницька, Л. Собінов; балерини А. Павлова, К. Гельцер та ін. В О. жили і працювали укр. композитори П. Ніщинський, П. Сокальський, М. Аркас. Концертне життя вело Філармонічне т-во (засн. 1842), яке 1870 об'єдналося з Т-вом любителів музики (засн. 1865 з ініціативи П. Сокальського) й дістало назву Одес. муз. т-во. В 1884 створено Одес. відділення Рос. муз. т-ва, при якому 1897 відкрито муз. уч-ще, перетворене 1913 на консерваторію. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Одес. опері було поставлено твори укр. композиторів В. Фемеліді, К. Данькевича та ін. З О. пов'язана діяльність композиторів М. *Вілінського,* В. *Золотарьова,* диригентів Й. *Прибіка,* А. *Маргуляна,* А. *Пазовського,* хорового диригента К. *Пігрова,* скрипалів П. *Столярського* і Д. Ойстраха, піаніста Я. Зака, співаків М. Гришка, І. Паторжинського, Ю. Кипоренко-Доманського, О. *Благовидової,* П. Цесевича, балетмейстерів К. Голейзовського, П. Вірського, М. Мойсєєва. В місті працюють *Одеський театр опери та балету, Одеський театр музичної комедії,* філармонія (засн. 1937), *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, спец. дит. муз. школа-десятирічка ім. П. С. Столярського, муз. уч-ще, дит. диригентсько-хорова школа (з 1966). Муз. освіту дає і муз.-пед. ф-т при Одес. пед. ін-ті ім. Ушинського (з 1966). Одес. відділення спілки композиторів України — з 1937. Театр. життя О. почалося 1803 з аматорських вистав та виступів «мандрівних комедіантів». З 1809 грала кріпацька трупа О. *Шаховського.* Пізніше тут гастролювали М. Щепкін, П. Мочалов, К. *Соленик.* В 40-х рр. трупи К. Зелінського і Рикановського ставили укр. муз.-драм. вистави «Наталка Полтавка» Котляревського та «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка. В 1861—82 в місті тримав антрепризу М. Милославський, який залучив до участі у виставах М. *Рощина-Інсарова,* М. *Іванова-Козельського,* І. *Киселевського,* В. Андрєєва-Бурлака. В 1871 в О. почав свій творчий шлях М. Кропивницький у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка). В 1883—93 він щороку виступав тут разом з ін. видатними діячами укр. сцени — М. Заньковецькою, М. Садовським, П. Саксаганським, Г. Затиркевич-Карпинською. В серпні 1918 гастролював київський «*Молодий театр*», керований Л. Курбасом. У перші роки Рад. влади в О. було створено нові театри: *Одеський Перший український робітничо-селянський театр* імені І. Франка (1924—25), Укр. драм. театр, «Массодрам» («Майстерня соціалістичної драматургії»), Районний драм. театр, театр «*Червоний факел*» та ін. В 1946—53 в О. функціонував Театр Рад. Армії (з 1954 — у Львові). В театрах О. працювали видатні артисти укр. рад. театру та кіно Ю. Шумський, І. Замичковський. Тепер у місті діють *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок.* На поч. 1900-х рр. в Одесі відкрилися стаціонарні кінотеатри. В 10-х рр. 20 ст. засновано кінотеатре «Мирограф» (фільми: «Одеські катакомби», 1912, режисери Д. Марченко, М. Медведєв; «Апостол», 1917, реж. М. Салтиков). У 1919 на базі націоналізованих приватних кіноательє засн. *Одеську кіностудію художніх фільмів,* яка до 1930 була гол. осередком укр. рад. кінематографії. На цій студії працювали укр. рад. письменники Ю. Яновський, О. Корнійчук; режисери В. *Гардін,* А. Лундін, П. *Чардинін,* Г. Стабовий, О. Довженко, Г. *Тасін,* І. Кавалерідзе; кінооператори Б. Завелєв, Д. *Демуцький* та ін.; знімались актори М. Заньковецька, А. Бучма, І. Замичковський, Ю. Шумський. Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: В борьбе за Октябрь. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов. Одесса, 1957; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962; Одесская область в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1970; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Одесса. Очерк истории города-героя. Одесса, 1957; Міста-герої України. К., 1966; Долженкова А. Н., Дяченко П. Ф. Одесса. Путеводитель. Одесса, 1978; Балацкий В. Г. Подвиг Одессы. Путеводитель. Одесса, 1978; Изобразительное искусство Одессы. М., 1981.

П. С. Дацко (господарство, освіта),
Г. Д. Зленко (література),
В. А. Афанасьєв (образотворче мистецтво).

ОДЕ́СЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ, Астрономічна обсерваторія Одеського держ. університету — науково-дослідна установа. Засн. 1871. О. а. о. має дві позаміські спостережні станції в селах Маяки Біляївського р-ну та Крижанівка Комінтернівського р-ну Одес. обл. Гол. інструменти: 5 рефлекторів, 5 рефракторів, катадіоптричний телескоп, камера Шмідта, 2 метеорні патрулі, семикамерний астрограф, меридіанний круг. З 1981 в с. Маяки почав працювати декаметровий радіотелескоп УРАН-4 (належить АН УРСР). Основні напрями наукової роботи: меридіанні визначення небесних координат зір і планет, вивчення змінних зір та метеорів, розробка нових телескопічних систем та електронних приладів. З О. а. о. пов'язана діяльність О. К. *Кононовича,* О. Я. *Орлова,* В. П. *Цесевича* та ін.

ОДЕ́СЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ (до 1979 — у складі Одесько-Кишинівської залізниці) — перша на Україні залізниця. Заг. довжина 4090 км. Обслуговує Одеську, Кіровоградську, Черкаську, Миколаївську, Херсонську і частково Вінницьку області. Взаємодіє з Одеським, Іллічівським, Миколаївським, Херсонським, Білгород-Дністровським, Ізмаїльським портами і забезпечує експортно-імпортні перевезення. Управління міститься в Одесі. На тер. сучас. району дії О. з. першими 1865 були збудовані дільниці Одеса — Балта, Роздільна — Кучурган. У 1870 Одесу було з'єднано залізницею з Києвом і відповідно з Москвою і Петербургом. Залізничники О. з. під керівництвом більшовиків брали активну участь у революц. боротьбі, зокрема в *загальному страйку на Півдні Росії 1903,* в *Одеському червневому збройному виступі 1905,* у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918.* За роки Рад. влади проведено генеральну реконструкцію О. з. Збудовано нові лінії: Херсон — Вадим, Арциз — Ізмаїл, Колосівка — Водопій (Миколаїв-Сортувальний), Снігурівка — Нововесела, Одеса—Іллічівськ та ін. Майже весь обсяг перевезень здійснюється прогресивними видами тяги, в т. ч. електричною — 60%. Впроваджуються автоматизація і централізація управління рухом. О. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

В. С. Шрамко.

Одеса. Пам'ятник «Потьомкінцям — нащадки». Скульптор В. О. Богданов, архітектори М. М. Волков, Ю. С. Лапін. 1965.

ОДЕ́СЬКА КІНОСТУ́ДІЯ ХУДО́ЖНІХ ФІ́ЛЬМІВ. Створена в 1919 на базі приватних кіноательє, як кіносекція політвідділу 41-ї дивізії Червоної Армії. В 1920 наз. Одес. відділом Всеукр. кінокомітету, 1922 реорганізована в Одес. кінофабрику ВУФКУ. 1929 — в

Одес. кінофабрику «Українфільм», 1938—41 — О. к. х. ф. В 1941 була евакуйована до Серед. Азії. Після визволення Одеси відродилася як Чорноморська кінофабрика — виробнича база «Мосфільму» та ін. кіностудій. У 1955 реорганізована в О. к. х. ф. Перший худож. фільм («Шведський сірник», реж. Лесь Курбас) було випущено 1922. В 1926 на Одес. кіностудії дебютував О. Довженко («Вася-реформатор»), де поставив фільми: «Сумка дипкур'єра» (1927), «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929). Із студією пов'язана діяльність письменників Ю. Яновського, М. Бажана, О. Корнійчука. В різний час на студії працювали: П. Чардинін, В. Гардін, П. Лундін, Г. Стабовий, Г. Тасін, Лесь Курбас, І. Кавалерідзе, М. Хуцієв, оператори Б. Завелєв, Д. Демуцький, художник В. Кричевський; знімались актори М. Заньковецька, Н. Ужвій, А. Бучма, Ю. Шумський, Г. Юра та ін. Серед фільмів, створених на студії, — «Остап Бандура» (1924, реж. В. Гардін), «Тарас Шевченко» (1926, реж. П. Чардинін), «Два дні» (1927, реж. Г. Стабовий), «Микола Джеря» (1928, реж. М. Терещенко), «Нічний візник» (1929, реж. Г. Тасін), «Злива» (1929, реж. І. Кавалерідзе), «Танкер „Дербент“» (1940, реж. О. Файнціммер), «Весна на Заріччі вулиці» (1956, реж. М. Хуцієв), «Спрага» (1959), «Приходьте завтра» (1963, обидва — реж. Є. Ташков); «Наш чесний хліб» (1964, реж. К. та О. Муратови), «Вірність» (1965, реж. П. Тодоровський), «Червоні дипкур'єри» (1978, реж. В. Новак), «Багряні береги» (1979, реж. Я. Лупій).

ОДЕ́СЬКА КОМІ́СІЯ КРАЄЗНА́ВСТВА — науково-дослідна установа при АН УРСР, що існувала 1923—31 в Одесі. Головою її був С. С. *Дложевський*. О. к. к. складалася з кількох секцій: археологічної, етнографічно-лінгвістичної, вивчення природних багатств, соціально-історичної та ін. Вчені, які входили до О. к. к., зробили вагомий внесок у справу організації та розвитку рад. історичної, географічної науки на Пд. України. О. к. к. випускала «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук» (в. 1—5, 1924—30).

ОДЕ́СЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені А. В. Нежданової, Одеська державна консерваторія імені А. В. Нежданової — вищий спец. муз. навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Утворена 1913 на базі муз. уч-ща (засн. 1897) Одес. відділення Рос. муз. т-ва. В 1923 була розділена на муз. ін-т і технікум-вуз, які 1928 об'єднано в муз.-драм. ін-т ім. Л. Бетховена. В 1934 О. к. відновлено в попередньому профілі, з 1950 — імені А. В. Нежданової. Навчання ведеться на ф-тах: фортепіанному, оркестровому, вокально-хоровому, музикознавчому. Є денна, вечірня й заочна форми навчання. При О. к. — оркестри (симф. і нар. інструментів), хор, оперна студія (1961), спец. дит. муз. школа-десятирічка ім. П. С. Столярського (з 1933). В різний час в О. к. викладали Б. Рейдер, О. *Благовидова* (спів), П. *Столярський* (скрипка), П. Бібер, М. Старкова (фортепіано), К. *Пігров* (хорове диригування), композитори М. *Вілінський*, В. *Золотарьов*, К. *Данькевич*, диригент Й. *Прибік*. Серед випускників консерваторії — нар. артисти СРСР скрипаль Д. *Ойстрах*, піаністи Е. *Гілельс*, Я. *Зак*, співаки М. *Гришко*, О. *Кривченя*, Є. *Чавдар*, Б. *Руденко*; нар. арт. РРФСР Г. *Олійниченко*. З вихованців О. к. було організовано Молд. хорову капелу «Дойна» (1930) та ін. колективи.

ОДЕ́СЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Історія її бере початок від Одес. орг-ції РСДРП [див. *Одеська організація РСДРП(б)*], марксист. гуртків і груп, що виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Одесі, Акермані, Ананьєві, Балті. В класових битвах проти царизму і капіталізму авторитет більшовиків, їхній вплив на маси невпинно зростали. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції трудящі Одещини і Придунайського краю піднялися на боротьбу за владу Рад. Під керівництвом більшовиків відбулося *Одеське січневе збройне повстання 1918*. 17 (30). I 1918 було встановлено Рад. владу в Одесі, а згодом — по всій Одещині. Але в січні — лютому 1918 боярська Румунія при підтримці *Антанти* захопила Ізмаїльщину, в березні 1918 тер. Одещини окупували австро-нім. війська. Більшовики перейшли на нелегальне становище. У згуртуванні сил парт. підпілля важливу роль відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*. Влітку 1918 ЦК КП(б)У направив в Одесу досвідчених парт. працівників І. Ф. *Смирнова* (М. Ласточкіна), С. І. *Соколовську*, Л. Й. *Картвелішвілі*, І. Є. *Клименка* та ін. Було створено *Одеський підпільний обласний комітет КП(б)У*, який очолив боротьбу трудящих за відновлення влади Рад. Почала виходити нелегальна газета «*Коммунист*». 27.XI 1918 Одесу окупували війська Антанти. Для розгортання революційної роботи серед них за вказівкою ЦК РКП(б) при обкомі було створено «*Іноземну колегію*». В лютому 1919 відбулася обл. парт. конференція, яка відзначила, що, незважаючи на жорстокий терор окупантів, більшовики зміцнили свої ряди. За кілька місяців роботи в підпіллі чисельність їх зросла в 5 раз. У квітні 1919 всю Одещину було визволено від інтервентів. Проте в серпні 1919 її захопили війська Денікіна. Парт. підпіллю, яке керувало повстанським рухом і страйковою боротьбою проти денікінців, постійну допомогу подавали ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. До кін. лютого 1920 в містах і селах губернії було відновлено Рад. владу. В 1920 утворено Одес. губернію. 16.XI 1920 відбулася 1-а губ. парт. конференція, яка намітила завдання по відбудові нар. г-ва. В 1923 було створено Одеський округ. У 1925 ліквідовано губернію. Одес. окружна парт. орг-ція налічувала в тому році 9721 комуніста. Відповідно до курсу партії на здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* парт. орг-ція мобілізувала трудящих на завершення відбудови нар. г-ва, реконструкцію старих і будівництво нових підприємств. У роки довоєнних п'ятирічок Одес. окружна, з 1930 — міська, а з 1932 — обл. парт. орг-ція спрямовувала свої зусилля на здійснення соціально-екон. перетворень у місті і на селі. Соціалістична реконструкція нар. г-ва супроводжувалася підвищенням матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. Зростали ряди парт. орг-ції. В травні 1938 вона налічувала бл. 20 тис. комуністів, березні 1940 —32 тис., квітні 1941 — понад 38 тис. На поч. Великої Вітчизн. війни в Червону Армію пішли 60% складу Одес. міської парт. організації. Партійна організація була організатором *Одеської оборони 1941*. Для керівництва антифашист. підпільним і партизан. рухом на тер. сучас. Одес. області було утворено Одес. підпільний обком КП(б)У, 9 райкомів партії. Під час фашист. окупації тут активно діяли партизан. і розвідувально-диверсійні загони (зокрема, загін В. О. *Молодцова*) і групи, підпільні орг-ції і групи. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У подавали одес. підпіллю постійну допомогу.

Після вигнання окупантів Одес. обл. парт. орг-ція спрямовувала зусилля трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. За роки четвертої п'ятирічки (1946—50) ліквідовано наслідки руйнувань, заподіяних фашист. загарбниками г-ву області. Після успішної відбудови нар. г-ва гол. увагу обласної партійної організації було зосереджено на завданнях дальшого розвитку економіки, науки і культури. У зв'язку з включенням 1954 до складу Одеської області Ізмаїльщини чисельність О. о. п. о. зросла. В роки наступних п'ятирічок парт. орг-ція приділяла велику увагу розвиткові пром-сті, особливо машинобудівної і металообробної, легкої і харчової, орг. зміцненню колгоспів, а також молодих г-в Придунайського краю. Здійснюючи рішення XXIII —XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, всемірне впровадження в нар. г-во досягнень науково-тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробн., поліпшення якості продукції. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 182 з них удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а М. О. *Посмітному* та П. П. *Ведуті* це звання присвоєно двічі. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне змагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція проводить велику роботу по вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів, активної боротьби за перетворення в життя комуністичних ідеалів.

За час існування обл. парт. орг-ції відбулося 24 обл. парт. конференції. О. о. п. о. об'єднує 5 міських, 8 міських районних і 25 сільс. районних парт. орг-цій, у яких на 1.I 1981 налічувалося 156,4 тис. комуністів.

У різний час парт. орг-цію очолювали М. М. *Майоров*, Є. І. *Вегер*, А. Г. Колибанов, О. І. *Кириченко*, О. О. *Єпішев*, Л. І. Найдек та ін. Вірним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, що налічує 316 135 чол. (на 1.I 1981). Органами Одес. обл. парт. орг-ції є газ. «*Чорноморська комуна*» та «*Знамя коммунизма*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Одеська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории Одесской партийной организации. Очерки. Одесса, 1964; История городов и сёл Украинской ССР. Одесская область. К., 1978.

М. К. Кириченко.

ОДЕ́СЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована на крайньому Пд. Зх. республіки. На Пд. омивається Чорним м. До області належить о. *Зміїний*. Поділяється на 26 районів, 349 сільрад, має 17 міст і 29 с-щ міськ. типу. О. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Природа. Берегова лінія Чорного м. в межах області розчленована багатьма лиманами (*Дністровський лиман, Хаджибейський лиман, Куяльницький лиман, Тилігульський лиман* та ін.), які повністю або частково відокремлені від моря піщано-черепашниковими пересипами. Поверхня О. о.— хвиляста рівнина, що поступово знижується з Пн. Зх. на Пд. Сх. Більша, пд. частина О. о. лежить у межах *Причорноморської низовини*. На Пн.— відроги *Подільської височини* (вис. до 268 м). На Зх. в межі області заходять відроги Молдавської височини. В цілому поверхня області значно розчленована, особливо у пн. частині. Серед корисних копалин найбільше значення мають різні буд. матеріали (черепашник, граніти, гнейси, глини, пісок). Є також графіт, кам. сіль. Джерела мінеральних вод («Куяльник» та ін.), лікувальні грязі. Клімат області помірно континентальний, з недостатньою зволоженістю. Зима коротка, м'яка, з частими відлигами, літо тривале, жарке. Пересічна т-ра повітря у січні від —2° на Пд. до —5° на Пн. Сх., липня від +21° на Пн. Зх. до +23° на Пд. Річна кількість опадів від 350 мм на Пд. до 460 мм на Пн. і Пн. Зх. Вегетаційний період 170—200 днів. Річки О. о. належать до бас. Чорного м. На Пд. області, на кордоні з Румунією тече р. *Дунай* (його *Кілійське гирло*), на Зх.— пониззя *Дністра* з прит. *Кучурганом*, на Пн.— *Кодима* і *Савранка* (прит. Пд. Бугу). В області багато невеликих річок, які впадають у озера і лимани, влітку ці річки часто пересихають (Великий і Малий Куяльник, *Когильник*, *Сарата*, *Тилігул* та ін.). Найбільші озера: *Кагул*, *Ялпуг*, *Кугурлуй*, *Катлабух*, *Китай*, *Сасик* (Кундук) — прісні, *Шагани*, *Алібей*, Бурнас — солоні. Найпоширеніші грунти — чорноземи південні і звичайні середньогумусні та малогумусні. На Пн. переважають темно-сірі опідзолені грунти та чорноземи опідзолені; у примор. смузі — малогумусні чорноземи та темно-каштанові грунти, по долинах річок і балках — лучні і чорноземно-лучні. Пн. частина області лежить у лісостеповій зоні, решта — в степовій. Ліси (дуб, клен, граб, в'яз, біла акація, терен, верба, тополя) збереглися переважно на невеликих ділянках вододілів, по долинах річок і в балках. Багато полезахисних смуг (акація, абрикос, лох, клен). Лісом вкрито 3,5% тер. області. Степова рослинність (різнотравно-типчаково-ковилові і типчаково-ковилові угруповання) збереглися лише на невеликих ділянках. Степові простори області майже повністю розорані. У пониззі Дунаю і Дністра значні площі займають очеретяні плавні. На тер. області зустрічаються вовк, лисиця, козуля, дика свиня, заєць-русак, дикий кролик, хом'як, ховрах крапчастий, сурок, польова миша; птахи — перепел, сіра куріпка, дрофа, шпак, жайворонок, кібчик та ін.; плазуни — мідянка, гадюка степова, вуж, ящірка та ін. В плавнях — норка, видра, горностай, ондатра, качки, гуси, лебеді, пелікани, баклани, чаплі, кулики. В річках — сазан, лящ, дунайський оселедець, щука. У прибережних водах Чорного м.— бички, ставрида, кефаль, які мають пром. значення; в ставках — короп. Для охорони природи в області створено філіал *Чорноморського заповідника* (Дунайські плавні) та держ. заказники (Коса Стрілка, Петровський, Старомазирський, Дальницький).

Лісостеповий краєвид області.

Населення. Осн. населення — українці. Живуть також росіяни, болгари, молдавани, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 77 чол. на 1 км² (1980). Найгустіше заселені пн. і пд.-зх. райони області. Міське населення становить 63%. Найбільші міста: *Одеса*, *Ізмаїл*, *Білгород-Дністровський*, *Іллічівськ*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції територія сучас. О. о. була переважно агр. районом з однобічним г-вом зерново-тваринницького напряму. Майже вся пром-сть (в основному підприємства харч. промсті, по виробн. с.-г. ремонту суден і залізничного рухомого складу) була зосереджена в Одесі. Г-во значною мірою було пов'язане з зовн. ринком; більшу частину зерна вивозили за кордон, значна кількість підприємств (цукрорафінадні, борошномельні та ін.) також виробляла товари на експорт або переробляла імпортну сировину (джутова, коркова, часерозважувальна та ін. ф-ки). У пд.-зх. частині області, яка 1918—40 у складі *Бессарабії* перебувала під владою боярської Румунії, пром-сті не було зовсім, а с. г. було надзвичайно відсталим. У 1940 цю територію було возз'єднано з Рад. Україною.

За роки Рад. влади О. о. перетворилася на одну з високорозвинутих в екон. відношенні областей республіки з потужною маш.-буд., хім., нафтохім., легкою і харч. галузями пром-сті, багатогалузевим с. г., рибальством, розвинутим транспортом, курортним г-вом.

Промисловість. Область посідає провідне місце в союзному і респ. виробництві ряду видів продукції — на неї припадає 100% союзного випуску устаткування для газополуменевої обробки металів, 28,6% кранів на пневматичному ходу, 53,2% тракторних плугів, понад 50% респ. випуску металорізальних верстатів, понад 16% ковальсько-пресових машин (1980). У структурі пром-сті провідне місце належить маш.-буд. і металообр. (23,5% валової продукції, 1979), а також хім. і нафтохім. (4%), харч. (40%) та легкій (20%) галузям. Основу електроенергетики становить електроенергія Молдавської, Каховської, Криворізької-II та Ладижинської ДРЕС і

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 33,3 тис. км²

Населення — 2556 тис. чол. (1980)

Центр — м. Одеса

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1979, %)

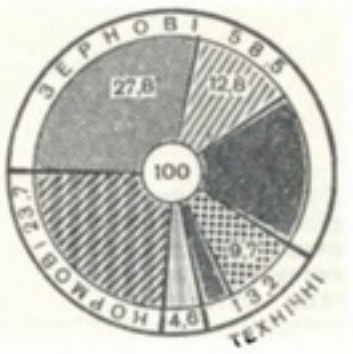

Пором Іллічівськ — Варна в Іллічівському порту.

На Одеському заводі важкого кранобудування імені Січневого повстання.

В одному з цехів Одеського заводу шампанських вин.

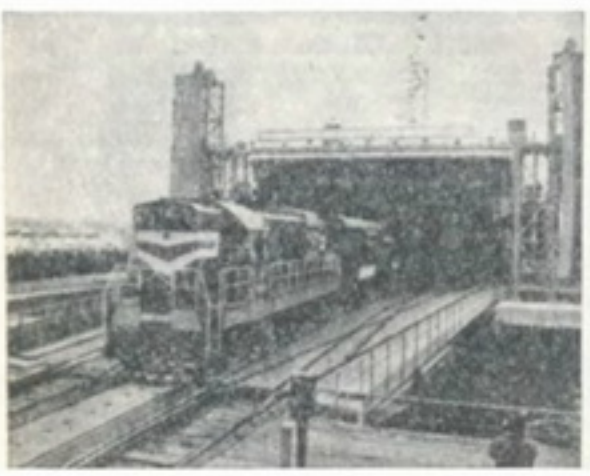

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Дубоссарської ГЕС, які входять до Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР, та Одеської ТЕЦ. Машинобудівні і металообр. підприємства зосереджені в основному в Одесі: *одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш»*, *Одеський завод важкого кранобудування* імені Січневого повстання, *Одеський завод важкого вагобудування* імені П. Старостіна, *одеське виробниче об'єднання «Пресмаш»* імені 60-річчя Жовтня, *Одеський завод радіально-свердлильних верстатів* імені В. І. Леніна, одеське науково-виробниче об'єднання «Кисеньмаш», Одеський завод «Кінап», судоремонтні заводи в Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі тощо. Ці підприємства виробляють алмазно-розточувальні та універсально-фрезерні верстати, засоби автоматизації, самохідні крани, кіноапаратуру, тарні та технологічні ваги, устаткування для холодильної, хім. і поліграф. пром-сті тощо. Дедалі більшого значення набуває хім., нафтохім. і нафтопереробна та хіміко-фармацевтична промисловість (одеські припортовий, суперфосфатний, нафтопереробний з-ди, *одеське виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Біостимулятор»*). В області значно розвинута багатогалузева харч. промисловість, яка представлена такими галузями: консервною (*Одеський дослідний консервний завод* імені В. І. Леніна, Ізмаїльський, Кодимський та ін. консервні з-ди), борошномельною (Одеса, Білгород-Дністровський), цукровою (*Одеський цукрорафінадний завод*, цукр. з-ди у Зеленогірському, Котовську, Радісному), олійно-жировою (Одеса), м'ясною (Одеса, Котовськ, Ізмаїл, Арциз, Білгород-Дністровський), рибною (чорноморське виробниче об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» з філіалами: рибоконсервним у Білгороді-Дністровському та рибообр. у Ізмаїлі та Вилкові; рибзавод в Одесі), молочною (Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Балта, Березівка, Тарутине, Красні Окни), виноробною (одеські завод шампанських вин, винно-коньячний комбінат, експериментальний винний з-д; 23 радгоспи-заводи; найвідоміші серед вин — «Шабське» і «Перлина степу»). Серед галузей легкої промисловості найбільшого розвитку набули текст. (Одеса, Татарбунари), джутова (Одеса), взут. (Одеса) і швейна (*Одеське виробниче швейне об'єднання* імені В. В. Воровського, Балтська і Білгород-Дністровська швейні ф-ки). Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті в Одесі, Котовську, Балті, Ізмаїлі. Пром-сть буд. матеріалів розвивається на базі нерудних корисних копалин (виробн. цементу, лінолеуму, залізобетонних виробів, руберoїду, черепиці, стінових плит, вапна та ін.; осн. центри — Одеса, Іллічівськ, Білгород-Дністровський, Арциз, Ізмаїл).

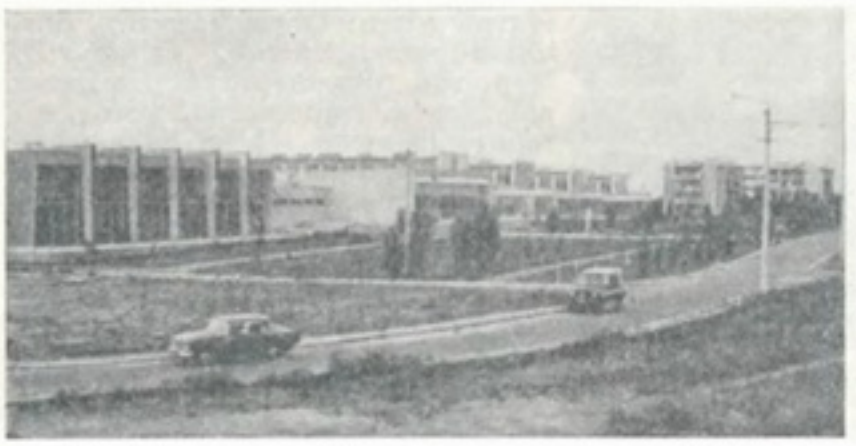

Центральна частина села Шабо Білгород-Дністровського району.

Червонознам'янський тваринницький комплекс Іванівського району.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. шт., 1979)

Трактори (фіз. одиниць)	21,7
Зернозбиральні комбайни	4,5
Вантажні автомобілі	12,8

Сільське господарство. Важливою частиною нар.-госп. комплексу області є с. г., насамперед землеробство (дає 53% заг. кількості с.-г. продукції) та інтенсивне тваринництво мол.-м'ясного напряму. В 1979 в О. о. було 319 колгоспів, у т. ч. 16 риболовецьких, 132 радгоспи, 40 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 26 об'єднань райсільгоспхімії. С. г. області має високий рівень механізації (табл.). У 1979 в області використовувалося с.-г. підприємствами й г-вами 2871,7 тис. га землі, під с.-г. угіддями було 2569,9 тис. га, з них орних земель — 2078,6 тис. га. Зрошується 137,6 тис. га — Татарбунарська, Нижньодністровська, Суворовська, Червоноярська та ін. зрошувальні системи; будується (1981) Дунай-Дністровська зрошувальна система. Провідне місце у землеробстві займає зернове г-во — виробн. озимої пшениці і кукурудзи. Крім того, великого поширення набули технічні культури — соняшник, цукрові буряки, рицина, тютюн. Тут відведено значні площі під пд. овочеві і баштанні культури, виноградники (на Пд. Зх.) і товарні сади (яблуні, груші, сливи, черешня, абрикоси, персики). Площа плодово-ягідних насаджень 1979 становила 45,3 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 34,7 тис. га; виноградних насаджень — відповідно 98,1 тис. га і 77,6 тис. га. У тваринництві розвинуті мол.-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство. Кормова база тваринництва включає вирощування кормових культур (кукурудза, однорічні й багаторічні трави), продукцію комбікормової промисловості, а також відходи харчової (цукрової, плодоовочевої та олійно-жирової) пром-сті. Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова, свиней — велика біла, овець — цигайська. В 1979 в області діяло 21 спеціалізоване г-во по виробн. яловичини, 29 — по відгодівлі свиней, 70 — по виробн. молока, 25 — по вирощуванню нетелів, 12 птахофабрик і 44 спеціалізовані птахівничі колгоспи, 4 міжгосп. підприємства по виробн. продукції тваринництва, 24 міжгосп. птахоінкубаторні станції, 3 агр.-пром. комплекси (об'єднання «Одеськплодоовочегосп» та промислово-аграрні об'єднання — Ізмаїльське консервної пром-сті і Тарутинське виноградарських радгоспів).

Транспорт. О. о. є значним районом зосередження трансп. комунікацій країни. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1979 становила 1800 км. Територією області проходять залізничні лінії Одеса — Москва, Одеса — Ленінград, Одеса — Новосибірськ, Одеса — Київ, Одеса — Харків, Одеса — Ростов-на-Дону та ін. Залізничні вузли: Застава 1, Сортувальна, Роздільна, Котовськ. Довжина автошляхів — 7740 км, у тому числі з твердим покриттям — 6755 км. Головні автомагістралі: Одеса — Кишинів, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Кишинів, Одеса — Ізмаїл, Полтава — Кишинів. Діє *Чорноморське морське пароплавство* і Радянське Дунайське пароплавство. Мор. порти: *Одеський морський порт* торговельний, Іллічівський, Білгород-Дністровський, Південний, Ізмаїльський, Ренійський, Кілійський, Усть-Дунайський. У 1978 почала діяти морська міжнар. залізнична поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія) — одна з найбільших у світі. Судноплавство по Дністру й Дунаю. Територією області проходить траса газопроводу Шебелинка — Одеса, аміакопроводу Тольятті — Одеса. В Одесі — 2 аеропорти.

Український науково-дослідний інститут виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова в Одесі.

Нові санаторні корпуси Куяльницького курорту в Одесі.

Будівництво. В області ведеться велике пром. і житл. буд-во. За період 1971—79 капітальні вкладення в нар. г-во області становили (у порівнянних цінах) 8854 млн. крб., у т. ч. 1979 — 1118 млн. крб. В О.о. діє 171 держ. і кооп. первинна підрядна буд. і монтажна орг-ція і 56 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—79 держ. і кооп. підприємства і орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки площею 7086 тис. м², у т. ч. 1979 — 574 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1979 в області було 10 774 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі й громад. харчування 1979 зріс проти 1970 в 1,5 раза. Підприємств побутового обслуговування було 3311, у т. ч. у сільс.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ.**

1. Пам'ятник бійцям партизанського загону «Буревісник», що діяв у Саврані під час нім.-фашист. окупації.
2. Місце народження художника Є. І. Столиці. Меморіальний музей Є. І. Столиці.
3. Пам'ятник першому секретареві комсомольської орг-ції села Ухожани С. Ф. Ухожанському, який загинув від рук бандитів 1921.
4. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці Є. В. *Блажевського.* Погруддя Є. В. Блажевського.
5. Пам'ятник-склеп Г. І. *Котовського.*
6. Пам'ятник активному учаснику боротьби за Рад. владу у Придністров'ї В. П. Самборському.
7. Будинок, у якому 1924 відбувся з'їзд трудящих Молдавії, що прийняв звернення до ВУЦВК про створення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в складі УРСР.
8. Істор.-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського.
9. Пам'ятник на братській могилі червоноармійців, які загинули в роки громадян. війни.
10. Будинок, у якому 1875—82 жив композитор П. І. *Ніщинський.*
11. Меморіальна кімната-музей Героя Радянського Союзу кулеметниці 25-ї Чапаєвської дивізії Н. А. Онилової.
12. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці П. П. *Ведути.*
13. Пам'ятник одному з зачинателів колгоспного руху на Україні двічі Героєві Соціалістичної Праці М. О. *Посмітному.*
14. Будинок, у якому в лютому 1920 перебував штаб бригади Г. І. Котовського.
15. Братська могила підпільників, розстріляних фашистами, і рад. воїнів, які загинули під час визволення Березівки від нім.-фашист. загарбників.
16. Братські могили рад. воїнів, які загинули під час визволення Великої Михайлівки від нім.-фашист. загарбників.
17. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу С. Є. *Артеменка.* Погруддя С. Є. Артеменка.
18. Парк 19 ст.
19. Стоянка доби раннього палеоліту.
20. Будинок, у якому 1902 працював лікарем земської грязелікарні брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов.
21. Катакомби, де в роки нім.-фашист. окупації базувався розвідувально-диверсійний загін Героя Рад. Союзу В. О. Молодцова (Бадаєва). Скульптурна група. Музей партизанської слави.
22. Городище й некрополь античного часу.
23. Катакомби, де базувалися партизанські загони під час нім.-фашист. окупації.
24. *Усатівські поселення та кургани.*
25. Пам'ятник учасникам повстання на броненосці «Потьомкін».
26. Пам'ятник борцям за владу Рад.
27. Будинок, де 14 (27) січня 1918 відбулися заг. збори робітничих, селян. і матроських депутатів; на цих зборах проголошено Рад. владу в Одесі.
28. Алея Слави і пам'ятник Невідомому матросу.
29. Меморіальний комплекс на честь 411-ї батареї берегової оборони, що захищала Одесу 1941.
30. Пам'ятник Маршалу Рад. Союзу Р. Я. *Малиновському.*
31. Пам'ятник льотчику-космонавту СРСР Г. Т. *Добровольському.*
32. Пам'ятник двічі Герою Соціалістичної Праці академікові АН СРСР В. П. *Глушку.*
33. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
34. Пам'ятник О. М. Горькому.
35. Пам'ятник Л. М. Толстому.
36. Пам'ятник рос. математику і механіку О. М. *Ляпунову.*
37. Пам'ятник одному з організаторів повстання на броненосці «Потьомкін» Г. М. *Вакуленчуку.*
38. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
39. Пам'ятник Героєві Соціалістичної Праці академіку АН УРСР та АМН СРСР В. П. *Філатову.*
40. Пам'ятник М. С. *Воронцову.*
41. Пам'ятник А. Е. *Рішельє.*
42. Будинок колишньої гімназії, в якій 1863—65 навчався болг. поет-революціонер Х. *Ботев.*
43. Будинок, де 1887—89 жив болг. письменник І. *Вазов.*
44. Будинок, у якому 1889, 1890 та 1893 зупинялася Леся *Українка.*
45. Будинок, у якому 1902 жив брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов.
46. Будинок, у якому 1850—51 жив М. В. Гоголь.
47. Будинок, у якому 1867—88 жив вітчизн. біолог І. І. *Мечников.*
48. Місце народження рос. радянського письменника І. Е. *Бабеля.*
49. Місце народження рос. радянського поета Е. Г. *Багрицького.*
50. Місце народження рос. радянського письменника В. П. *Катаєва.*
51. Місце народження рос. радянського письменника Іллі *Ільфа.*
52. Місце народження рос. радянського письменника Є. П. *Петрова.*
53. Гармата — пам'ятка Кримської війни 1853—56.
54. Потьомкінські сходи — архіт. пам'ятка середини 19 ст.
55. Будинок *Одеського театру опери та балету* — архіт. пам'ятка кінця 19 ст.
56. Будинок Одес. ун-ту — архіт. пам'ятка середини 19 ст.
57. Напівциркульні будинки — архіт. пам'ятка першої пол. 19 ст.
58. Аркада — архіт. пам'ятка 18 ст.
59. Палац піонерів ім. Яші Гордієнка (кол. палац Воронцова — архіт. пам'ятка першої пол. 19 ст.).
60. *Одеський історико-краєзнавчий музей.*
61. Літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна.
62. *Одеський художній музей.*
63. *Одеський музей західного та східного мистецтва.*
64. Музей морського флоту СРСР.
65. *Одеський археологічний музей.*
66. Літературний музей.
67. Бот. сад Одес. ун-ту.
68. Городище античного часу.
69. Музей рос. і рад. художнього фарфору.
70. Меморіал слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Білгорода-Дністровського від нім.-фашист. загарбників.
71. Пам'ятник солдатам — героям рос.-япон. війни 1904—05.
72. Білгород-Дністровська фортеця — архіт. пам'ятка 14—17 ст.
73. Залишки античного міста-держави *Тіри.*
74. Істор.-краєзнавчий музей.
75. Залишки античного міста Ніконія.
76. Кімната-музей болг. поета-революціонера Х. Ботева.
77. Пам'ятник на братській могилі учасників *Татарбунарського повстання 1924.*
78. Преображенський собор — пам'ятка архітектури 19 ст.
79. Багатошарове поселення 4—3-го тис. до н. е.— 9—11 ст. н. е.
80. Місце народження Маршала Рад. Союзу С. К. *Тимошенка.* Пам'ятник С. К. Тимошенку.
81. Пам'ятник радянським воїнам, які загинули в боях за визволення Кілії від нім.-фашист. загарбників.
82. Пам'ятник Б. Хмельницькому.
83. Миколаївська церква — пам'ятка архітектури 17 ст.
84. Пам'ятний знак на місці розташування штабу рос. військ напередодні штурму фортеці Ізмаїл. 1790.
85. Пам'ятник на місці переправи рос. військ через Дунай під час рос.-тур. війни 1828—29 (встановлено 1888).
86. Бронекатер Дунайської Червонопрапорної військової флотилії, встановлений на честь захисників Ізмаїла в роки Великої Вітчизн. війни.
87. Пам'ятник О. В. Суворову.
88. Покровський собор — архіт. пам'ятка 19 ст.
89. Музей О. В. Суворова.
90. Діорама «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами в 1790 р.».
91. Пам'ятник на меридіані, відрізок якого від ріки Дунаю до Північного Льодовитого океану виміряно геодезистами Росії, Швеції й Норвегії 1816—52.
92. Братська могила учасників Татарбунарського повстання 1924.

Балтський собор. 18 ст.

Одеська область. Один з пам'ятників Поясу Слави поблизу села Прилиманського Овідіопольського району, де 1941 проходила лінія оборони Одеси. Скульптор М. Я. Мироненко, архітектор І. В. Подолянський. 1967.

Одеська область. Пам'ятник учасникам Татарбунарського повстання в місті Татарбунарах. Скульптори М. П. Конищев, К. Л. Литвак, А. С. Чорнозубенко, Е. В. Чумак, архітектор В. І. Мироненко. 1974.

місцевості — 1087. Обсяг побутових послуг населенню 1979 зріс проти 1970 у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1979 в О. о. було 29,7 тис. лікарняних ліжок (116,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 11 646 лікарів (45 6 лікаря на 10 тис. ж.) та 26,9 тис. осіб серед. мед. персоналу. Діють 239 жіночих консультацій, дит. поліклінік та амбулаторій. Про курорти О. о. див. *Одеський курортний район*.

Культура. В 1979/80 навч. р. в О. о. було 928 загальноосв. шкіл (337 тис. учнів), 66 дит. муз. і худож. шкіл, 36 серед. спец. навч. закладів (44,9 тис. учнів), 46 профес.-тех. уч-щ (30,7 тис. учнів); 16 вузів: *Одеський університет* імені І. І. Мечникова, *Одеський електротехнічний інститут зв'язку* імені О. С. Попова, *Одеський інститут інженерів морського флоту*, *Одеське вище інженерне морське училище* імені Ленінського комсомолу, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Ізмаїльський педагогічний інститут*, політех., Технологічний ін-т харч. пром-сті, нар. г-ва, інженерно-будівельний, с.-г., гідрометеорологічний, Технологічний ін-т холодильної пром-сті, мед., пед., а також Вища парт. школа (див. окремі статті; всього 87,6 тис. студентів).

Працюють *Південний науковий центр АН УРСР* з наук. установами, що входять до нього, *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут* ВАСГНІЛ, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції та насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* імені академіка В. П. Філатова, *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* імені І. І. Мечникова, *Одеська астрономічна обсерваторія*, Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва й океанографії та ін. наук. установи і проектні організації. У вузах і н.-д. установах О. о. працюють 13 академіків і чл.-кор., 355 докторів і 3835 кандидатів наук. У області діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1934), архітекторів (з 1932), композиторів (з 1937), кінематографістів (з 1957), обл. орг-ції художників (з 1938), журналістів (з 1959), міжобл. відділення Укр. театр. т-ва (з 1947), обл. орг-ція Муз. т-ва УРСР (з 1968), обл. орг-ція Т-ва охорони пам'ятників історії і культури (з 1969).

В О. о.—1278 масових б-к (фонд — 22,5 млн. одиниць зберігання), 1038 клубних закладів, 1243 кінотеатри й кіноустановки з платним показом; 6 театрів — *Одеський театр опери та балету*, *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр музичної комедії*, *Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок*, обл. філармонія, цирк, *Одеська кіностудія художніх фільмів*. Функціонують 8 держ. музеїв: *Одеський археологічний музей* АН УРСР, *Одеський історико-краєзнавчий музей*, Музей мор. флоту СРСР, *Одеський художній музей*, Літ. музей, *Одеський музей західного та східного мистецтва* і його філіал в Іллічівську, Ізмаїльський музей О. В. Суворова, Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, понад 150 музеїв працюють на громад. засадах; 7 парків культури й відпочинку, зоопарк в Одесі. В області понад 10 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 200 тис. аматорів, 37 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них засл. хорова капела Палацу культури ім. Лесі Українки м. Одеси, засл. хорова капела радгоспу «Шабо» (с. Шабо, Білгород-Дністровського р-ну), нар. кіностудія Балтського районного будинку культури та ін. Позашкільні заклади: 44 палаци й будинки піонерів, 30 станцій юних техніків і юних натуралістів, обл. екскурсійно-туристська станція, юнацька мор. флотилія, 24 дит. спорт. школи, дит. Палац спорту. Працює респ. вид-во «*Маяк*». Виходять три обл. газети — «*Чорноморська комуна*», «*Знамя коммунизма*» і «Комсомольська іскра», 29 міськ-районних і районних газет. Обл. радіомовлення й телебачення ведуть передачі укр., рос. і молд. мовами. Існують дружні зв'язки між трудящими О. о. і Варненського округу НРБ, Чонградської обл. УНР і Констанцського повіту СРР. Тер. області багата на істор., архіт. і етногр. пам'ятки, 1997 з них охороняються д-вою. В О. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з революц. подіями, діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. і зарубіжної науки і культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Одеської області», окремі статті про Одесу, райони, райцентри й окремі населені пункти Одеської області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К., 1969; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Природа Одесской области. К.— Одесса, 1979; Градов Г. Л. Південний економічний район СРСР. К., 1970; Народне господарство Української РСР у 1979 році. Статистичний щорічник. К., 1980.

М. К. Кириченко.

ОДЕ́СЬКА ОБОРО́НА 1941 — оборонна операція під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Провадилася силами радянських військ Окремої Приморської армії (командуючий — генерал-лейтенант Г. П. *Софронов*, з 5.X — генерал-майор І. Ю. *Петров*), військ Одеської військово-морської бази (контр-адмірал Г. В. *Жуков*), значної частини сил Чорномор. флоту (віце-адмірал П. С. *Октябрський*) за участю населення міста, партизанів і підпільни-

ків. Тривала з 5.VIII по 16.X. Зважаючи на важливе воєнно-політ. значення Одеси, рад. командування і місц. органи влади почали готувати місто до оборони з липня 1941. На поч. серпня правому крилу нім.-фашист. групи армій «Південь» вдалося відрізати Окрему Примор. армію в районі Одеси від гол. сил Пд. фронту. Верховне Головнокомандування дало наказ обороняти Одесу до останньої можливості. 5.VIII Окрема Примор. армія відійшла на рубіж Березівка — Роздільна — Кучурганський лиман і зайняла оборону на далеких підступах до Одеси. Для оволодіння містом противник зосередив сили 4-ї рум. армії та 72-ї нім. піхотної д-зії (які у 5 раз переважали рад. війська). 8.VIII в Одесі було оголошено стан облоги. На передові рубежі пішло 30 тис. нар. ополченців, 100 тис. трудящих взяло участь у будівництві оборонних рубежів. 10.VIII Окрема Примор. армія з боями відійшла на рубіж Олександрівка — ст. Буялик — Дністровський лиман. Одеса опинилася в напівкільці й була повністю ізольована з суходолу. 19.VIII було утворено Одес. оборонний район (команд.— контр-адмірал Г. В. Жуков), в який увійшли війська Окремої Прим. армії та Одес. військ.-мор. бази. 16.IX на допомогу Одесі з Новоросійська було направлено 157-у стрілецьку д-зію та дивізіон реактивних мінометів. Усі ворожі атаки, проведені з 19.VIII по 10.X, було відбито. Однак, у зв'язку з ускладненням становища в Криму, війська Одес. оборонного району 16.X залишили Одесу, їх було перекинуто на Крим. п-ів. О. о. мала велике воєнно-політ. і стратегічне значення. Рад. війська під час оборони скували понад 18 д-зій ворога і завдали їм значних втрат. 73-денна оборона Одеси є одним з яскравих прикладів стійкості і героїзму рад. військ, єдності армії і народу. 22.XII 1942 було встановлено медаль «За оборону Одеси», 1965 місту-герою вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка».

Одеська область.
Пам'ятник бійцям партизанського загону «Буревісник» у селищі міського типу Саврані. Скульптор О. Б. Князик, архітектор Н. Голод. 1972; Бронекатер Дунайської військової флотилії, встановлений на честь захисників Ізмаїла. 1967.

ОДЕ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — наступальні бойові дії рад. військ 14-ї армії Пд.-Зх. фронту (командарм — І. П. *Уборевич*) проти денікінців. Тривали з 11.I до 7.II і завершилися визволенням Одеси. 14-й армії протистояло 15-тисячне угруповання білогвардійських військ. Після запеклих боїв Латис. д-зія, що наступала з району Єлизаветграда, 3.II визволила м. Ольвіополь (тепер у складі Первомайська); 45-а стріл. д-зія на поч. лютого вийшла в район Вознесенська—Тирасполя, а кав. бригада Г. І. *Котовського*, що діяла в її складі, 6.II вийшла на підступи до Одеси, яку визволила 7.II у взаємодії з частинами 41-ї стріл. д-зії, що наступала на місто з району Очакова. Внаслідок О. о. 14-а армія вийшла на р. Дністер, ліквідувавши білогвард. угруповання. Рад. війська захопили в полон 13 тис. білогвардійців і взяли значні трофеї. О. о. завершилася визволенням від денікінців Правобережної України.

ОДЕ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція під час Великої Вітчизняної війни. Була здійснена силами рад. військ 3-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) при сприянні сил Чорноморського флоту (командуючий — адмірал П. С. *Октябрський*). Проведена 26.III—14.IV з метою визволення пн.-зх. узбережжя Чорного м., Микол. і Одес. областей. Надаючи важливого значення утриманню Чорномор. узбережжя в районі Одеси, фашисти на підступах до міста створили чотири оборонні рубежі. Подолавши опір ворога, рад. війська 28.III визволили Миколаїв (див. *Миколаївська десантна операція 1944*), 29.III форсували Пд. Буг, 31.III визволили Очаків, 4.IV — ст. Веселий Кут, 5.IV— Роздільну, 9.IV підійшли до Одеси. Вранці 10.IV, після штурму, з допомогою партизанів і підпільників Одесу було визволено. 14.IV рад. війська очистили весь сх. берег Овідіопольського лиману. Війська правого крила фронту 12.IV оволоділи Тирасполем і форсували р. Дністер. Внаслідок О. о. було визволено Микол. і Одес. області, створено умови для проведення *Кримської операції 1944* та *Ясько-Кишинівської операції 1944*.

ОДЕ́СЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших орг-цій більшовицької партії на Україні. Її історія бере початок з марксист. гуртків, що виникли в Одесі на поч. 90-х рр. 19 ст. Восени 1898 утворився Одес. к-т РСДРП. К-т мав зв'язки з соціал-демократами Петербурга, Москви, Києва, Миколаєва, Харкова, Катеринослава та ін. міст. У 1898 — 1902 в Одес. орг-ції точилася гостра боротьба між революц. соціал-демократами і прихильниками *«економізму»*. В. І. Ленін надавав Одесі, як одному з центрів робітн. руху на Пд. Росії, важливого значення, подавав допомогу революц. крилу орг-ції в його боротьбі проти *опортунізму*. Революц. соціал-демократи поступово виділялися в самостійні орг-ції: *«Південну революційну групу соціал-демократів»* (жовтень 1901), *«Південний революційний союз соціал-демократів»* (вересень 1902), які потім злилися з Одес. к-том РСДРП. Одеса була одним з осн. пунктів транспортування газ. *«Искра»*. Ленінська «Искра» і її агенти відіграли вирішальну роль у зміцненні революц. напряму в Одес. орг-ції РСДРП. Активну боротьбу проти економістів 1902 в Одесі вели Д. І. *Ульянов*, Р. С. *Землячка*. У квітні 1903 Одес. к-т РСДРП визнав «Искру» своїм керівним органом. Делегат Одес. к-ту Р. С. Землячка на *Другому з'їзді РСДРП* відстоювала ленінську позицію. В період між Другим і *Третім з'їздом РСДРП* Одес. к-т підтримував тісний зв'язок з В. І. Леніним, став опорою більшовизму на Півдні у боротьбі проти *меншовизму*. В Одесі діяло *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*, яке провело велику роботу по підготовці III з'їзду партії. Своїм делегатом на III з'їзд Одес. к-т обрав В. І. Леніна. Більшовики Одеси очолювали революц. виступи трудящих міста під час *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*, *Одеського червневого збройного виступу 1905*, брали активну участь у створенні й діяльності Ради робітничих депутатів.

В ході революц. боїв Одес. орг-ція РСДРП зміцніла ідейно, зросла кількісно. Якщо влітку 1905 вона налічувала 350 чол., то на кінець року її чисельність досягла 1500 чол. Більшовики вели агітацію серед робітників і селян. Для революц. роботи в армії при Одес. к-ті РСДРП було створено військ. орг-цію. Активну участь у діяльності Одес. орг-ції РСДРП в той час брали С. І. *Гусєв*, О. М. *Ярославський*, О. В. *Шотман*.

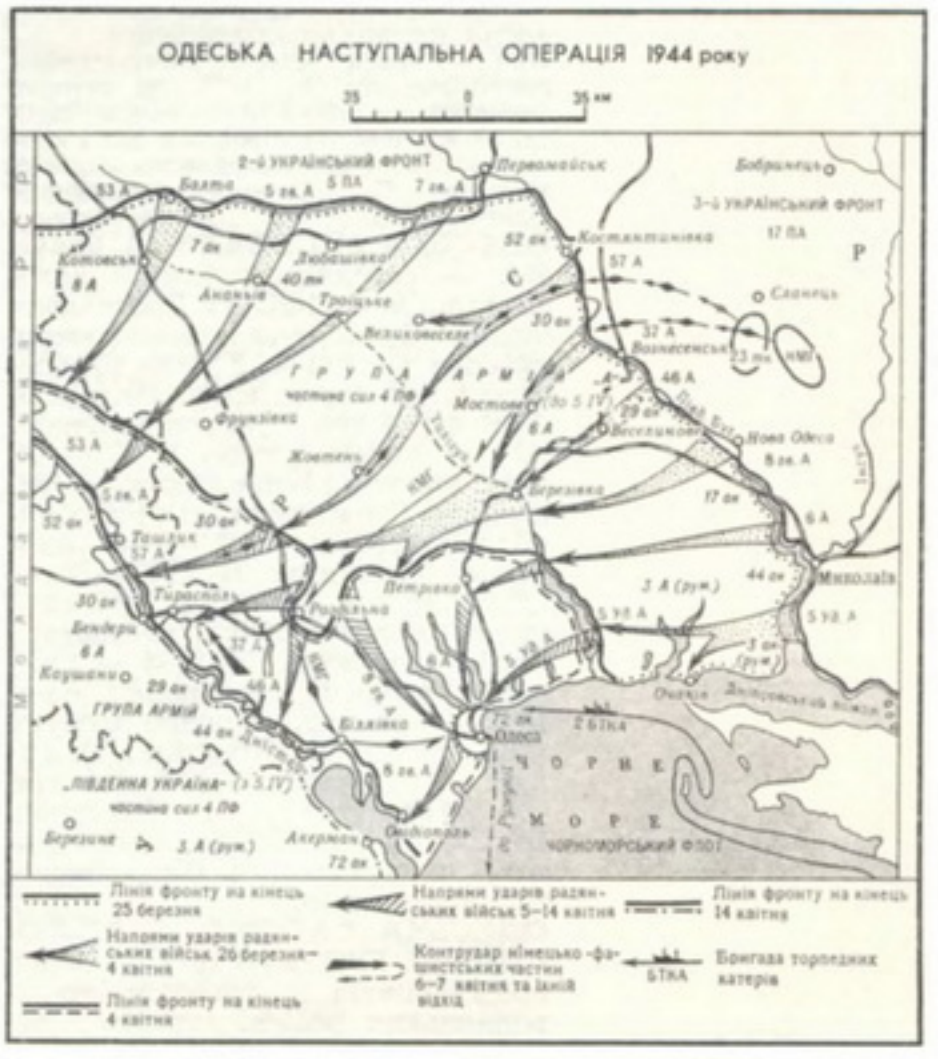

Й. А. *Пятницький*, А. В. *Трофимов*, К. Й. Левицький, П. І. *Старостін*, Г. П. *Ачканов*, Л. М. *Книпович* та ін. Після поразки 1-ї рос. революції в Одесі почалися масові арешти. Незважаючи на жорстокі репресії, більшовики в умовах глибокого підпілля продовжували революц. роботу в масах, боролися проти опортунізму меншовиків і одзовістів, за їхньою участю відбулися *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*. Після Лютн. революції 1917 більшовики Одеси вийшли з підпілля. В травні 1917 вони всередині об'єднаної орг-ції, до якої входили разом з меншовиками, створили свою фракцію, яка встановила зв'язок з ЦК РСДРП(б). ЦК допомагав одес. більшовикам л-рою, кадрами. В червні 1917 на загальноміських зборах більшовики прийняли рішення про відмежування від меншовиків-оборонців і обрали Одес. міський к-т РСДРП, в який увійшли більшовики і меншовики-інтернаціоналісти. Остаточне відмежування більшовиків Одеси від меншовиків і створення самостійної орг-ції відбулося у кін. вересня 1917. Одес. к-т РСДРП(б) розгорнув активну орг. та агіт.-масову роботу, очолив боротьбу мас проти контрреволюції. Активно діяла військова організація при Одес. к-ті РСДРП(б). Значну роль у революц. боротьбі трудящих відіграла більшовицька газ. «*Голос пролетария*». До осені 1917 Одес. парт. орг-ція зміцніла, зросла її чисельність. У кін. 1917 вона налічувала 4000 чол. Одес. к-т РСДРП(б) проводив енергійну роботу по мобілізації мас на боротьбу за встановлення Рад. влади. Під керівництвом к-ту проходило *Одеське січневе збройне повстання 1918*, в результаті якого 17 (30).I 1918 в Одесі було встановлено Рад. владу. Одеські більшовики взяли діяльну участь в організації КП(б)У. Див. також *Одеська обласна партійна організація*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; История городов и сёл Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Мельник С. Делегат більшовиків Одеси. Одеса, 1970.

М. М. Якупов.

ОДЕ́СЬКА РИСУВА́ЛЬНА ШКО́ЛА — середній художній навч. заклад. Засн. 1865 як Рисувальна школа Одес. т-ва заохочування красних мистецтв. У 1885 її перетворено на серед. навч. заклад. У 1899 перейшла у відання петерб. АМ як худож. уч-ще. В 1918—20 перетворено на Вище худож. уч-ще, потім — Держ. художньо-виробничі майстерні, а 1921 — на Академію мистецтва. В 1922—34 — Одес. худож. ін-т (називався й Ін-том образотворчих мистецтв і Політехнікумом). З 1934 — *Одеське художнє училище* імені М. Б. Грекова. В школі здобули мист. освіту К. Костанді, П. Нілус, Б. Едуардс, П. Волокидін, Є. Буковецький, Я. Ніколадзе, П. Сабсай, Б. Йофан, І. Бродський, М. Греков, О. Шовкуненко, Є. Кибрик та ін.

ОДЕ́СЬКА СХО́ДКА РЕВОЛЮЦІ́ЙНИХ ГУРТКІ́В 1878 — збори представників революційно-народницьких робітн. гуртків і демократичної інтелігенції на честь 7-ї річниці *Паризької комуни 1871*. Відбулася 18 (30). III в Одесі. За неповними даними, в сходці взяло участь до 150 чоловік. На знак солідарності з паризькими комунарами учасники зборів прийняли рішення надіслати франц. робітникам вітальний адрес, у якому підкреслювалося, що рос. робітники ведуть боротьбу за ті ж самі ідеали, за які віддали своє життя тисячі паризьких комунарів. В адресі вказувалось на інтернац. характер інтересів усіх народів і висловлювалась тверда впевненість у тому, що настане час, коли франц. робітники знову «підніму́ть червоний прапор соціальної революції». Адрес було надруковано в народницькому журн. «Община» (Женева, 1878, № 3—4) рос. і франц. мовами.

С. О. Сосновчик.

ОДЕ́СЬКА ФА́БРИКА ТЕХНІ́ЧНИХ ТКАНИ́Н — підприємство конопледжутової пром-сті. Розташована в Одесі. Засн. 1887. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на підприємстві виробляли полотно з інд. джуту. За роки Рад. влади ф-ку докорінно реконструйовано. Збудовано снувально-шліхтувальний цех, прядильний корпус, мех. цех та ін. Під час Великої Вітчизн. війни виробничі приміщення майже цілком зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудова здійснювалась на базі нової техніки. В 1945 вироблено першу післявоєнну продукцію. О. ф. т. т. дає 27% всіх конопледжутових тканин СРСР, в основному мішки для цукру, руди тощо; вона є єдиним підприємством у країні, яке виробляє джутову тканину для виготовлення лінолеуму. На підприємстві встановлено автом. машини для розкроювання тканин, ланцюгові конвейєри, впроваджується високопродуктивне прядильне й ткацьке устаткування.

О. О. Чиванов.

ОДЕ́СЬКЕ АРХЕОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — науково-освітня громадська організація, яка досліджує і популяризує археологічні пам'ятки Пн. Причорномор'я. Засн. 1959 в Одесі. Т-во об'єднує бл. 500 учених — археологів і краєзнавців Одеси, Києва, Москви, Ленінграда, Сімферополя, Керчі, Кишинева та ін. міст. О. а. т. провадить розкопки археол. пам'яток Пн. Причорномор'я. Видало «Записки Одесского археологического общества» (т. 1—2, 1960—67).

ОДЕ́СЬКЕ БІБЛІОГРАФІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове т-во, засноване при Новоросійському ун-ті в Одесі; існувало з 1911 до 1922. Основним завданням т-ва була організація бібліографії на Україні, зокрема краєзнавчої. Т-во влаштовувало засідання з читанням рефератів, повідомлень тощо, видавало «Известия Одесского библиографического общества» (1911—16), в яких вміщувалися рецензії, бібліографічні покажчики, постанови та звіти ради т-ва. В роботі О. б. т. брав участь М. Ф. *Комаров*.

«ОДЕ́СЬКЕ БОЛГА́РСЬКЕ НАСТОЯ́ТЕЛЬСТВО» («Одесското българско настоятелство») — організація болг. емігрантів із захоплених Туреччиною Придунайських областей, яка існувала 1854—1917 в Одесі. Засновником «О. б. н.» був М. Х. Палаузов. «Настоятельство» допомагало болг. емігрантам, підтримувало зв'язки із зарубіжними болгарами, надсилало до Болгарії болг. книги, які друкували в Росії, збирало пожертвування, що витрачались під час *Кримської війни 1853—56* на підготовку повстання в Болгарії, а після закінчення війни — на культурно-освітні потреби країни. Найбільшого розмаху діяльність «О. б. н.» досягла в 50—70-х рр. 19 ст.

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ ПО ПЛУГА́Х І БОРОНА́Х «ОДЕСАГРУНТОМА́Ш». Створено 1973 в складі Одес. з-ду с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції (гол. підприємство; засн. 1854), з-ду «Ждановсільмаш», з-ду сільгосп. машин у Кам'янці-Подільському, гол. спеціалізованого конструкторського бюро, буд.-монтажного управління. Осн. продукція: плуги заг. та спец. призначення, розпушувачі, борони, машини для обробітку грунту садів і виноградників, кам'янистих та заболочених грунтів, для роботи в різних грунтово-кліматичних зонах в агрегаті з усіма типами тракторів, що випускаються в країні, а також запасні частини для с.-г. машин. Об'єднання виробляє бл. 70% загальносоюзного випуску плугів загального та 100% плугів спец. призначення. На підприємстві розроблено нові конструкції 7-, 9- і 12-корпусних плугів, впроваджено нові засоби механізації і автоматизації, технологічні процеси: автом. та напівавтом. зварювання під шаром флюсу, у середовищі вуглекислого газу, контактне; потоково-механізовані лінії виготовлення лемешів і полиць та ін. Одес. з-д с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

О. С. Жилко.

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ «ПРЕСМА́Ш» імені 60-річчя Жовтня. Створено 1976. В складі об'єднання — 7 підприємств: 2 з них розміщені в Одесі — з-д пресів та автоматів (гол. підприємство; збудовано 1952), з-д ковальсько-пресового устаткування; решта — в містах Одес. і Микол. областей. Осн. продукція: важкі й унікальні ковальсько-пресові машини, виливні машини для переробки пластмас, преси для брикетування й пакетування металевих відходів, гарячого й холодного штампування, пресування паперу, картону, шкіри, солі, абразивів, твердих сплавів, глибокого витягування деталей, вигинання труб тощо. Підприємства об'єднання оснащено сучас. устаткуванням. Щороку освоюється випуск 10—14 нових видів моделей машин, збільшується випуск пресів, оснащених програмним керуванням, промисловими роботами-маніпуляторами. Ковальсько-пресові машини, вироблені об'єднанням, не раз експонувались на багатьох міжнар. виставках і ярмарках.

А. Л. Луговський

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИ́ЧНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «БІОСТИМУЛЯ́ТОР». Створено 1977. До складу об'єднання входять: з-д хім.-фарм. препаратів і біогенних стимуляторів (гол. підприємство; засн. 1921 на базі галенової лабораторії «Стела») та вітамінний з-д (засн. 1944). Підприємство виробляє лікар. засоби 52 найменувань, зокрема хім.-фарм., галенофарм. препарати, лікар. засоби для ін'єкцій, таблетки, вітаміни-порошки й розчини, органопрепарати, рідкі й сухі лікар. засоби, перев'язні засоби та різні мед. вироби. Виробн. складається з 8 осн. та 3 допоміжних цехів. На підприємстві встановлено конвейєрні та автом. лінії.

Г. В. Чебак.

ОДЕ́СЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ШВЕ́ЙНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені В. В. Воровського. Створено 1965. До складу об'єднання входять: одеські ф-ки — швейна ім. В. В. Воровського (гол. підприємство; засн. 1920) та білизняних виробів; Балтська та Болградська швейні фабрики. Основна продукція: верхній жіночий одяг, плаття жіночі й дитячі з різних тканин. Підприємства об'єднання оснащено новими високопродуктивними універсальними спец. машинами, пневматичними пресами. На головному підприємстві введено в дію інформаційно-обчислювальний центр, впроваджено автоматизовану систему управління виробництвом.

ОДЕ́СЬКЕ ВИ́ЩЕ ІНЖЕНЕ́РНЕ МОРСЬКЕ́ УЧИ́ЛИЩЕ імені Ленінського комсомолу — вищий навч. заклад М-ва морського флоту СРСР. Засн. 1944. В 1978 уч-щу присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В училищі 5 ф-тів (1980): судноводійний, судномеханічний, електромеханічний, автоматики і заочний; аспірантура. Є 5 великотоннажних мор. учбово-виробничих суден. Фонд б-ки налічує (1980) 470 тис. одиниць зберігання. В уч-щі навчається (1980) 5 тис. курсантів. За роки існування в ньому підготовлено 13 тис. спеціалістів.

В. М. Зальотов.

ОДЕ́СЬКЕ СІЧНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання робітників, революційних солдатів і матросів в Одесі проти контрреволюц. *Центральної ради.* Боротьба трудящих Одеси проти Центр. ради почалася ще в листопаді 1917, коли вона та есеро-меншовицьке керівництво *Румчероду* об'єднали в місті всі контрреволюц. сили, щоб перешкодити встановленню Рад. влади. Більшовики Одеси, готуючи маси до збройної боротьби, формували загони Червоної гвардії, вели агітаційну роботу серед солдатів гарнізону. В грудні 1917 під впливом більшовиків 2-й з'їзд Румчероду обрав більшовицький виконком і ухвалив рішення про передачу влади Радам. 4 (17).I 1918 на нараді фабзавкомів було обрано військ.-революц. к-т («Комітет 15-ти»), до складу якого ввійшли більшовики В. Г. *Юдовський* (голова), П. І. *Старостін,* Г. П. *Ачканов,* М. І. *Чижиков* та ін. Конференція представників 49 підприємств, солдатів і матросів, що відбулася наступного дня, висловилася за встановлення Рад. влади. Повстання почалося 14 (27).I. В ньому взяли участь червоногвард. загони, Охтирський гусарський полк, 40-й і 49-й запасні полки та ін. військ. частини. Повстанців підтримали команди броненосців «Сіноп», «Ростислав» і крейсера «Алмаз», де перебував штаб по керівництву повстанням в Одесі. Червоногвардійці зайняли штаб військ. округу, вокзал, поштамт, банки та ін. установи. Але 15 (28).I гайдамаки, що дістали підкріплення, захопили штаб округу, вокзал і поштамт. 16 (29).I червоногвардійці, революц. солдати і матроси в запеклих боях завдали поразки військам Центральної ради, які 17 (30). I капітулювали. В Одесі було встановлено Рад. владу. О. с. з. п. відіграло значну роль у перемозі влади Рад на Пд. Україні.

Літ.: В борьбе за Октябрь. (Март 1917 — январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Одесса, 1957; Борці за Жовтень, в. 3. Одеса, 1957; Из истории Одесской партийной организации. Одесса, 1964; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

С. Я. Єлисаветський.

ОДЕ́СЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ІСТО́РІЇ І СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ — перше наукове товариство на Україні, що займалося вивченням і охороною археологічних та історичних пам'яток Пн. Причорномор'я. Існувало 1839—1922. Здійснювало археол. розкопки античних міст *Пантікапея, Тіри, Херсонеса, Ольвії,* а також на островах Зміїний і Березань. У його віданні перебували Феодосійський музей старожитностей (з 1850), Білгород-Дністровська і Судацька фортеці (з 1865), *Мелек-Чесменський курган* тощо. В 1840 при т-ві організовано музей, який 1858 об'єднано з Одеським міським музеєм старожитностей (див. *Одеський археологічний музей* АН УРСР). Видавало «Записки Одесского общества истории и древностей» (т. 1—33, 1844—1919), каталоги, монографії та покажчики.

ОДЕ́СЬКЕ ХУДО́ЖНЄ УЧИ́ЛИЩЕ імені М. Б. Грекова — середній художній навч. заклад М-ва культури УРСР. Має художньо-педагогічне, скульптурне і керамічне відділення. Готує викладачів малювання та креслення для середніх шкіл, художників, у тому числі для фарфоро-фаянсової пром-сті. Бере свій початок від *Одеської рисувальної школи.* З 1934 — сучас. назва.

Одеський археологічний музей.

ОДЕ́СЬКИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й АН УРСР. Засн. 1825 під назвою «Одеський міський музей старожитностей». У 1858 його об'єднано з музеєм *Одеського товариства історії і старожитностей.* З 1971 перебуває у віданні Академії наук УРСР. Має 4 відділи: «Північне Причорномор'я в епоху первіснообщинного ладу», «Племена Північного Причорномор'я скіфо-сарматського часу», «Античні міста Північного Причорномор'я», «Північне Причорномор'я в епоху ранніх слов'ян і Київської Русі». У фондах музею налічується понад 154 тис. експонатів (1981). Це одна з найбагатших колекцій археол. джерел з історії Пн. Причорномор'я, а також пам'яток стародавніх Єгипту, Греції, Риму, Кіпру, монет різних країн і часів. У музеї відкрито постійно діючі виставки — «Пам'ятки Стародавнього Єгипту» та «Золота кладова». На базі музею з 1959 працює *Одеське археологічне товариство.* Музей щорічно провадить польові археол. дослідження, публікує збірники наук. праць, популярні видання.

Літ.: Дзис-Райко Г. А. 150 лет Одесскому археологическому музею. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 8. К., 1976.

Г. О. Дзис-Райко.

ОДЕ́СЬКИЙ ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1932. Має 4 ф-ти: метеорологічний, гідрологічний, агрометеорологічний та заочного навчання. В складі ін-ту — 17 кафедр (теор. метеорології та метеорологічних прогнозів, гідрології, океанології, агрометеорології та ін.), аспірантура. Ін-т готує інженерів-метеорологів, гідрологів, океанологів та агрометеорологів. Осн. напрям н.-д. роботи — проблеми гідрометеорології (охорона *навколишнього середовища* та раціональне використання природних ресурсів, активні впливи на гідрометеорологічні процеси, гідрометеорологічні прогнози та вимірювання, гідрологічні розрахунки, кліматологія пром. буд-ва тощо). У 1980—81 навч. році в ін-ті було понад 2250 студентів. З часу заснування у вузі підготовлено бл. 11 тис. спеціалістів.

Є. В. Терентьєв.

ОДЕ́СЬКИЙ ДО́СЛІДНИЙ КОНСЕ́РВНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — підприємство консервної промисловості. Засн. 1867 як невелике консервно-ковбасне підприємство. Робітники з-ду брали активну участь у революц. боротьбі. В 1923 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. В роки перших п'ятирічок з-д реконструйовано і значно розширено. В післявоєнні роки підприємство відбудовано і спеціалізовано (з 1959) на випуску консервів для дитячого харчування. З 1967 має сучасну назву. О. д. к. з. — гол. спеціалізоване підприємство харч. пром-сті СРСР по виробн. консервів для дитячого харчування. В складі з-ду (1980) — 2 технологічні (фруктовий та овочевий), фабрикатний та склотарний цехи. Підприємство виробляє (1980) понад 50 видів консервів для хар-

ОДЕСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЗВ'ЯЗКУ

чування дітей чотирьох вікових груп (2-, 4-, 6-, 9-місячного віку), в т. ч. протерті м'ясні, м'ясо-овочеві, овочеві, фруктові пюре, овоче-фруктові, фруктові та овочеві соки. О. д. к. з. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1974).

Б. Д. Кузьмичов.

ОДЕ́СЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ЗВ'ЯЗКУ́ імені О. С. Попова — вищий навчальний заклад М-ва зв'язку СРСР. Заснований 1930. В ін-ті 5 факультетів (1980): автоматичного електрозв'язку, багатоканального електрозв'язку, радіозв'язку і радіомовлення, вечірній та заочний; є аспірантура. Філіал з вечірнім і заочним ф-тами у Києві, учбово-консультаційний пункт у Кишиневі. Фонд б-ки налічує (1980) 748 тис. одиниць зберігання. В О. е. і. з. навчається (1980) 7760 студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 21 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено (1981) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

І. П. Панфілов.

ОДЕ́СЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО ВАГОБУДУВА́ННЯ імені П. І. Старостіна — підприємство важкого машинобудування. Засн. 1882 як ваговий з-д; виготовляв вагонні, возові, багажні та ін. ваги. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1905—06; із зброєю в руках боролися проти контрреволюції під час громадян. війни. В 1922 з-ду присвоєно ім'я революціонера-більшовика П. І. Старостіна. В роки довоєнних п'ятирічок на підприємстві освоєно виробн. пром. технологічних вагів для зважування *мульд*, прокату та ін. продукції металург. підприємств, електровагонів-вагів тощо. За післявоєнні роки з-д реконструйовано й значно розширено. В 1956 його переведено на виробн. гол. чин. важких вагів і перейменовано на з-д важкого вагобудування. О. з. в. в. випускає (1980) унікальне технологічне ваговимірювальне та вагодозувальне устаткування важкого типу для підприємств чорної та кольорової металургії, гірничорудної, коксохім., хім. та ін. галузей пром-сті, а також ваги заг. призначення — автомобільні, залізничні кранові тощо. З 1978 О. з. в. в.— гол. підприємство одеського виробничого об'єднання «Точмаш».

В. К. Кузьмич.

ОДЕ́СЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО КРАНОБУДУВА́ННЯ імені Січневого повстання — підприємство важкого машинобудування. Засн. 1863 як Гол. залізничні майстерні. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу. Вони були одним з передових революц. загонів пролетаріату на Пд. Росії. В січневі дні 1918 весь колектив майстерень брав участь у розгромі контрреволюції в місті, за що підприємству присвоєно ім'я Січневого повстання. До 1930 тут провадили капітальний ремонт паровозів і товарних вагонів. У 1930 майстерні перетворено на кранобудівний з-д. Перший паровий колійний кран випущено 1931. У довоєнні роки на з-ді виготовлено дослідну партію парових кранів, моторні крани на гусеничному ходу та ін. Після визволення Одеси від нім.-фашист. загарбників розпочато відбудову зруйнованого ними підприємства. У 1946 тут почали серійний випуск автомоб. кранів. З 1960 О. з. в. к. спеціалізовано на випуску великовантажних пневматичних колісних кранів. Підприємство виробляє (1980) пневматичні колісні крани вантажопідйомністю 25, 40, 63 і 100 т. На з-ді діють комплексно-механізовані дільниці, потокові й конвейєрні лінії. З 1975 О. з. в. к.—гол. підприємство виробн. об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання.

О. з. в. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1963).

ОДЕ́СЬКИЙ ЗАВО́Д РАДІА́ЛЬНО-СВЕРДЛИ́ЛЬНИХ ВЕРСТА́ТІВ імені В. І. Леніна — підприємство верстатобудування. Буд-во з-ду почато 1944. Першу продукцію одержано 1946. З-д виробляє верстати радіально-свердлильні, алмазно-розточувальні, хонінгувальні, глибокого свердління, спеціальні й агрегатні. Ряд моделей верстатів, що виготовляє підприємство, може працювати в автоматичному і напівавтоматичному режимі; частина верстатів оснащена програмним керуванням. Освоєно випуск верстатів високої і підвищеної точності. О. з. р.-с. в.— єдине підприємство в СРСР, яке виробляє радіально-свердлильні верстати потоково-конвейєр. способом. З 1976 О. з. р.-с. в.— гол. підприємство Одес. верстатобудівного виробн. об'єднання.

ОДЕ́СЬКИЙ ІНЖЕНЕ́РНО-БУДІВЕ́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1930 на базі буд. ф-ту Одеського індустріального інституту та архітектурного ф-ту Одеського художнього ін-ту. В 1951—57 — Одеський гідротех. ін-т. В ін-ті (1980) 7 ф-тів (з денною, вечірньою або заочною формою навчання): архітектурний, пром. і цивільного буд-ва, конструювання в пром. і цивільному буд-ві, енерг. буд-ва, будівельно-технологічний, санітарно-технічний і загальнотехнічний; є підготовче відділення, аспірантура. Філіал у м. Миколаєві. Фонд б-ки налічує (1980) понад 500 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 7760. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 26,5 тис. спеціалістів. Інститут нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Л. П. Латишева.

ОДЕ́СЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ МОРСЬКО́ГО ФЛО́ТУ — вищий навчальний заклад М-ва морського флоту СРСР. Засн. 1930 як Одес. ін-т інженерів водного транспорту, з 1945 — сучасна назва. В ін-ті 8 ф-тів (1980): управління мор. транспортом, судномеханічний, економічний, кораблебудівний, механізації портів, гідротехнічний, вечірній і заочний; є підготовче відділення, ф-т підвищення кваліфікації працівників мор. флоту, аспірантура. Вечірні й заочні ф-ти в Баку і Жданові. Фонд б-ки налічує (1980) бл. 500 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила бл. 7,5 тисяч. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 21 тис. спеціалістів. Ін-т видає наук.-тех. збірники. Нагороджений орденом «Дружба» СРВ (1978), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

В. О. Загоруйко.

ОДЕ́СЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1921 на базі екон. кафедр Одеського ун-ту. В 1931 реорганізовано в Одеський кредитно-екон. ін-т, 1966 — в Одеський ін-т нар. г-ва. В 1979/80 навч. році мав ф-ти: планово-екон., фінанс.-екон., кредитно-екон., економіки праці, обліково-екон. Є підготовче відділення, вечірній і заочний ф-ти. При ін-ті — курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників пром-сті, аспірантура, обчислювальний центр. У 1980 в ін-ті створено ф-т підвищення кваліфікації працівників орг-цій і установ М-ва фінансів УРСР. У фонді б-ки — 500 тис. одиниць зберігання (1980). У 1980/81 навч. році налічувалось 8,3 тис. студентів. За роки існування ін-т підготував 28 тис. спеціалістів.

В. П. Бородатий.

ОДЕ́СЬКИЙ ІСТО́РИКО-КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1955 на базі Музею оборони Одеси та обл. краєзнавчого музею. Має відділи природи, історії, історії *«Філікі етерії»* (грецьке таємне революційне т-во), меморіал 411-ї берегової батареї, літературно-меморіальний музей О. С. Пушкіна. На 1981 у фондах музею налічувалося понад 50 тис. експонатів. З матеріалів дореволюц. періоду — колекція давньої зброї, етнографічні матеріали, старовинні гравюри та літографії, унікальні документи тощо. Експонати післяжовтневого часу — видання місц. підпільних більшовицьких газет, що їх випускали в період тимчасової окупації Одещини іноз. інтервентами, ескізи плакатів «Юг РОСТА», особисті речі учасників боротьби за встановлення Рад. влади, громадян. і Великої Вітчизн. воєн, реліквії з кораблів, що захищали Одесу 1941, та ін.

Літ.: Одесский историко-краеведческий музей. Путеводитель. Одесса, 1974. *М. М. Пустовойтенко.*

ОДЕ́СЬКИЙ КУРО́РТНИЙ РАЙО́Н — група бальнео-грязьових, бальнео-кліматичних і кліматичних приморських курортів союзного значення, розташованих в Одесі і поблизу неї. Перші курорти О. к. р. виникли в 20-х рр. 19 ст., але бурхливий розвиток їх почався лише після громадянської війни. Постановою РНК СРСР від 9.III 1932 О. к. р. проголошено курортом загальносоюзного значення. Клімат курорту — морський і степовий, м'який, з великою кількістю сонячних днів. Лікувальні фактори: мулові грязі, ропа лиманів, морські й штучні мінеральні (вуглекислі, сірководневі, радонові, кисневі, азотні) та сонячні й повітряні ванни (*талассотерапія*) тощо. Показання: захворювання серцево-су-

динної і нервової систем, опірно-рухового апарату, органів дихання нетуберкульозного характеру, органів травлення тощо. Осн. курорти: бальнео-грязьові та кліматичні — Аркадія, Куяльницький, Лермонтовський, Холодна Балка, бальнео-кліматичні — Великий Фонтан. Затока, Лузанівка, Приморське, Чорноморка; грязьові й кліматичні — Лебедівка, Сергіївка. Хаджибейський курорт.

ОДЕ́СЬКИЙ ЛІНО́ЛЕУМОВИЙ ЗАВО́Д «БІЛЬШОВИ́К» — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Збудований 1913; виготовляв вироби для закупорювання пляшок та в невеликій кількості лінолеум. В роки перших п'ятирічок на з-ді освоєно виробн. термічної ізоляції, лінкрусту, візерунчастого лінолеуму, виробів з пластичних мас. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, виробничі приміщення майже повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки на з-ді проведено ряд заходів щодо вдосконалення виробничих процесів, організації нових виробництв. На основі переробки коркової натуральної сировини з-д випускає (1980) лінолеум алкідний, плитку поліхлорвінілову, вироби для закупорювання пляшок, пресовані автотракторні прокладки та прокладки для кроненкорка та ін. деталей, поліетиленові пробки, рятувальні жилети для оснащення мор. суден, рятувальні круги, мастики, погонажні вироби, лінкруст, термоізоляцію, крупи коркові, ворсолін, оліфу, товари нар. споживання. О. л. з.— єдине підприємство в країні по випуску декеля для друкарень. *Ю. А. Григор.*

ОДЕ́СЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Пирогова — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1900 як мед. ф-т Новоросійського ун-ту (в Одесі), реорганізований в ін-т 1920; з 1950 — імені М. І. *Пирогова.* В інституті — 4 факультети: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; навчається (1980/81) 5 тис. студентів; є аспірантура і клінічна ординатура. За час існування в інституті підготовлено понад 27 тис. лікарів. В б-ці ін-ту налічується 700 тис. томів. Науковці ін-ту розробляють проблеми фізіол. і патологічної *адаптації* людини до умов океану, біохімії радіаційних ушкоджень, *ревматизму, ішемічної хвороби серця*, регенерації кісткової тканини, очищення стічних вод; вивчають умови виникнення ускладнень і запобігання їм при хірургічних втручаннях, компенсаторні функції організму при ушкодженні мозку, взаємозв'язок організму матері і плода тощо.

С. І. Корхов.

ОДЕ́СЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Розташований на пн.-зх. узбережжі Чорного м., у пд.-зх частині Одеської затоки. Засн. 1794. Робітники порту брали активну участь у *«Південноросійському союзі робітників»*, боролися за встановлення Рад. влади на Україні. За роки перших п'ятирічок О. м. п. докорінно реконструйовано. В післявоєнні роки значно зросли тех. оснащеність та пропускна спроможність його. В порту перероблюють експортно-імпортні та каботажні вантажі: генеральні (джут, метали, устаткування, чай, фрукти тощо), навалочні (зерно, цукор), наливні (нафта, нафтопродукти) та ін. О. м. п.— базовий порт *Чорноморського морського пароплавства,*

який виконує всі операції, пов'язані з підготовкою суден до рейсів (постачання паливом, водою, тех. матеріалами, продовольством). Вантажно-розвантажувальні операції майже повністю механізовано, здійснюються комплексними та укрупненими бригадами докерів. Порт обслуговує також пасажирів у малому *каботажі* та в закордонному плаванні. О. м. п. нагороджено орденом Леніна (1966). *В. І. Золотарьов.*

ОДЕ́СЬКИЙ МУЗЕ́Й ЗАХІДНОГО ТА СХІ́ДНОГО МИСТЕ́ЦТВА — зібрання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва країн Зх. Європи та Сходу. Засн. 1920 як Галерея старовинного живопису, з 1945 — сучасна назва. В музеї є відділи античного, західноєвроп. і східного мист. В античному відділі музею представлені: зліпки з творів видатних давньогрец. і рим. скульпторів, кераміка й скло; в зх.-європ.— твори італ. художників М. Караваджо, А. Маньяско, Ф. Гварді, нідерландських, фламандських та голландських живописців Луки Лейденського, Д. Тенірса Молодшого, Ф. Гальса та ін. У відділі Сходу — твори китайських, японських, іранських та індійських майстрів.

І. Ю. Глєбова.

ОДЕ́СЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені К. Д. Ушинського — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Утворений 1920 як ф-т соціального виховання Одес. ін-ту нар. освіти; з 1932 — пед. ін-т. У 1946 О. п. і. присвоєно ім'я К. Д. Ушинського. В складі ін-ту 5 ф-тів (1980) — фізико-матем., фіз. виховання, музично-пед., художньо-графічний і підготовки вчителів поч. класів з відділенням дошкільного виховання; заочне й підготовче відділення, аспірантура. В ін-ті чотири н.-д. лабораторії, б-ка (фонд — 364 тис. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. р. в ін-ті налічувалося 3233 студенти, зокрема 2172 — на денному відділенні. З часу заснування в ін-ті підготовлено понад 30 тис. спеціалістів. Вуз нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1970). *В. Б. Петрович.*

ОДЕ́СЬКИЙ ПЕ́РШИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР імені І. Франка. Засн. в серпні 1924. Керівник — Є. *Коханенко,* режисери — Г. *Воловик,* О. Предславич, О. Ходимчук. До складу театру увійшли актори з Харківського укр. драм. театру ім. І. Франка — П. *Нятко,* П. *Самійленко,* Г. *Мещерська,* К. Блакитний, М. Донець, К. Коханова, Ю. Красноярський, Ф. Федорович; митці одес. театрів — Л. *Мацієвська,* С. *Мануйлович,* О. Панасевич-Ремез, О. Романенко, В. Маленятко, І. Селюк, В. Селюкова та ін.; актори *«Березолю»* — Ф. *Радчук,* Л. *Комарецька,* М. Домашенко; Д. *Козачківський* (з Полтави). Театр гастролював по містах і селах Одещини і Херсонщини (в Херсоні, Очакові, Алешках, Голій Пристані, Британах, Бериславі та ін.). В репертуарі — «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Сорочинський ярмарок» Старицького, «Вій» Кропивницького, «Лісова пісня» Лесі Українки, «97» М. Куліша, «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Овеча криниця» Лопе де Вега та ін. В жовтні 1925 театр припинив роботу у зв'язку з організацією Одеської держдрами (див. *Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції), до складу якої увійшла значна кількість акторів театру.

Літ.: Предславич Л. Пересувний робітничо-селянський театр. Х., 1928.

М. Г. Лабінський.

ОДЕ́СЬКИЙ ПІДПІ́ЛЬНИЙ ОБЛАСНИ́Й КОМІТЕ́Т КП(б)У Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизанською боротьбою трудящих Півдня України проти австро-нім. загарбників. Поширював свою діяльність на тер. Херсон. губернії й Пн. Таврії. Головою першого складу к-ту був Я. Б. *Гамарник.* К-т видавав нелегальну газ. *«Коммунист».* Після вигнання австро-нім. окупантів Одесу наприкінці листопада 1918 захопили війська Антанти. Боротьбу трудящих Одещини проти внутр. і зовн. контрреволюції очолив підпільний обком партії, обраний наприкінці листопада 1918 на нелегальній конференції. Головою обкому був обраний І. Ф. *Смирнов* (М. Ласточкін), секретарем — С. І. *Соколовська.* До обкому ввійшли Л. Й. *Картвелішвілі,* І. Є. *Клименко,* Я. Л. *Єлін* та ін. Під керівництвом обкому відновили діяльність підпільні парт. орг-ції. Продовжувався вихід газ. «Коммунист», видавалися листівки, прокламації. Організацією збройних сил підпілля займався створений при обкомі військ.-революц. к-т. Для посилення революц. пропаганди серед військ інтервентів у грудні 1918 при обкомі партії було створено *«Іноземну колегію».* 3—5.II 1919 в Одесі відбулась обл. парт. конференція за участю 27 делегатів, що представляли 2 тис. комуністів. Вона націлила парт. орг-ції на активізацію підпільно-партизанського руху. К-т ліквідовано в квітні 1919 у зв'язку з

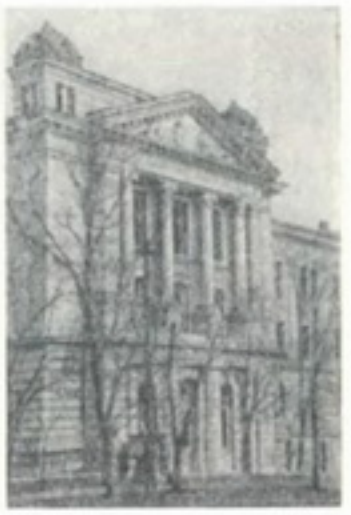

Одеський медичний інститут. Вхід до головного корпусу.

ОДЕСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Одеський політехнічний інститут. Головний навчальний корпус. Архітектор Л. М. Тишкіна. 1966.

Одеський театр лялька. Архітектор О. Й. Бернардацці. 1896.

відновленням Рад. влади в Одесі та обранням губ. і міських к-тів КП(б)У. *М. Ю. Раковський.*

ОДЕ́СЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1918. В ін-ті працювали В. О. *Добровольський,* Л. І. *Мандельштам,* М. Д. *Папалексі,* І. Є. *Тамм,* Б. Л. Ніколаї, В. М. Пінегін та ін. вчені. В О. п. і. 13 ф-тів (1980): машинобудівний, механіко-технологічний, теплоенергетичний, хіміко-технологічний, атомноенергетичний, автоматизації й електрифікації пром-сті, радіотех., автоматики і обчисл. техніки, інженерно-екон., вечірній, заочний підготовчий для іноз. громадян, підвищення кваліфікації; є підготовче відділення й аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 1 млн. 340 тис. одиниць зберігання. В О. п. і. навчається (1980) понад 10 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено бл. 37 тис. спеціалістів. О. п. і. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968) і орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *К. І. Заблонський.*

ОДЕ́СЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені А. В. Іванова. Засн. 1927. В перше десятиліття в театрі працювали актори М. *Астангов,* М. *Ляров,* М. *Комісаров,* В. *Високов,* А. *Аркадьєв,* В. *Халатов,* С. *Петров,* Д. Зеркалова, режисери В. *Вільнер,* О. Грипич та ін.

В роки Великої Вітчизняної війни театр не діяв, відновив роботу 1944. Серед кращих вистав — твори рос. та укр. класичної л-ри («Маленькі трагедії» Пушкіна, «Маскарад» Лермонтова, «Ревізор» Гоголя, «Дядя Ваня» Чехова, «Вовки та вівці», «Безприданниця» О. Островського, «Обрив» за Гончаровим, «Нові люди» за Чернишевським, «Житейське море» Карпенка-Карого), п'єси рос. та укр. рад. драматургів («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова, «Вогняний міст» Ромашова, трилогія Погодіна «Людина з рушницею», «Кремлівські куранти» і «Третя патетична», «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «Любов Ярова» К. Треньова, «Богдан Хмельницький», «Платон Кречет» і «Пам'ять серця» Корнійчука та ін.); твори авторів братніх республік («Не турбуйся, мамо» Думбадзе) і зарубіж. авторів («Ромео і Джульєтта», «Король Лір», «Отелло» Шекспіра, «Підступність і кохання» Шіллера, «Мачуха» Бальзака, «Нора» Ібсена та ін.). Здійснено виставу «Відродження» (за твором Л. І. Брежнєва). У різні роки

Одеський російський драматичний театр імені А. В. Іванова.

в театрі також працювали: нар. артисти УРСР П. *Михайлов,* О. *Соломарський,* М. *Ошеровський,* В. *Освецимський,* Ю. *Величко,* засл. діячі мист. УРСР В. *Бортко,* Л. Альшиць, нар. художник УРСР П. *Злочевський,* засл. художник УРСР М. Івницький, засл. арт. РРФСР Б. Зайденберг та ін. В трупі (1981): нар. артисти УРСР Л. *Бугова,* А. *Гончар,* В. Терентьєв (з 1979 — гол. режисер), нар. арт. РРФСР С. *Простяков,* засл. артисти УРСР Є. Амінова, Н. Дубровська, І. Колесніченко, В. Піменов, І. Шелюгін, В. Кулакова, Є. Котов, Т. Мороз, Г. Ноженко, В. Наумцев, Л. Полякова, В. Стороженко, Л. Чиніджанц, засл. арт. Узб. РСР Л. Маренников, засл. арт. Латв. РСР О. Безсонов. *А. М. Держач.*

ОДЕ́СЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Засн. 1918 на базі природничого відділення Новоросійського (в Одесі) ун-ту й с.-г. курсів при с.-г. товаристві Пд. Росії. В ін-ті—7 факультетів: агрономічний; плодоовочівництва й виноградарства; ветеринарний; зооінженерний; економічний; економічної кібернетики; підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г. та відділення заочного навчання. При ін-ті є 2 навчально-дослідні г-ва (заг. площа землі 5780 га) з племінними тваринницькими фермами, необхідним машинно-тракторним парком, садами, виноградниками, виноградним розсадником, автоматизованим винобродним з-дом. Студентів (1981) — 5187, у т. ч. на заочному відділенні — 3121. Фонд бібліотеки—понад 300 тис. книг. Є аспірантура. Ін-т видає наукові праці. *І. С. Самойленко.*

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1934 як філіал Одес. театру юного глядача, з 1945 — виділився в окремий театр. В репертуарі «Івасик-Телесик» А. Шияна, «Казка про рибака та рибку» О. Пушкіна, «Байки Крилова», «Червона шапочка» Є. Шварца, «Мальчиш-Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Буратіно» за О. Толстим, «Стійкий олов'яний солдатик» за Г. К. Андерсеном та ін. В театрі працювали засл. артисти УРСР Ю. Гімельфарб, С. Єфремов та ін. Гол. режисер театру — В. Левченко (з 1978).

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР МУЗИ́ЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ. Засн. 1947 у Львові. В Одесі — з 1954. В репертуарі театру твори укр. («Весілля в Малинівці» Рябова, «На світанку» Сандлера) і рос. («Вільний вітер» Дунаєвського, «Москва, Черемушки» Шостаковича, «Сто чортів і одна дівчина» Хренникова) рад. композиторів, а також композиторів братніх республік («Витівки Хануми» Канчелі, «Серце моє тут» Цабадзе) і країн соціалістичної співдружності («Дайте волю пісні», «Лісістрата» Дендріно, «Майя» Фенєрша), зарубіжної класики (Штрауса, Оффенбаха, Легара та ін.). В театрі працювали народні артисти УРСР В. *Скляренко,* Д. *Козачківський,* М. *Ошеровський,* засл. діячі мистецтв УРСР І. *Гріншпун,* Д. *Островський,* Е. Митницький, І. Беркун. У трупі театру (1981): нар. арт. СРСР М. *Водяной* (з 1979 — худож. керівник і директор), нар. артисти УРСР М. *Дьоміна,* Л. *Сатосова,* засл. діячі мист. УРСР І. *Кільберг* (з 1954 — гол. диригент), О. *Вінницький*; засл. артисти УРСР Є. Дембська, Ю. Динов, С. Крупник, І. Іванова, В. Алоїн, С. Валова, Г. Жадушкіна, В. Применко, засл. художник УРСР М. Івницький (з 1968 — гол. художник).

Літ.: Станішевський Ю. О. Барви української оперети. К., 1970.

Одеський театр музичної комедії. Архітектор Г. В. Топуз. 1981.

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, Одеський академічний театр опери та балету — укр. рад. муз. театр, один з найстаріших в СРСР. Створений 1926 як укр. оперний театр на базі Одес. рос. опери, засн. 1809. Спочатку в театрі йшли драм. й оперні вистави; крім рос. і укр., виступали італ. і франц. трупи. В 20-х рр. 19 ст. ставились опери «Дніпровська русалка» Кауера, «Князь-невидимка» Кавоса, балети. В 1873 будинок театру згорів, новий споруджено 1884—87 (австр. арх. Ф. Фельнер та Г. Гельмер; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225). У дожовтн. роки в театрі виступали як диригенти П. Чайковський, А. Рубінштейн, М. Римський-Корсаков, Е. Направник, А. Аренський, О. Глазунов; співаки — Ф. Шаляпін, С. Крушельницька, Л. Собінов, М. Фігнер, А. Павлова, А. Дункан, К. Гельцер, гастролювали зарубіжні митці — Е. Карузо, М. Баттістіні, Тітта Руффо. У драм. виставах грали М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, В. Комісаржевська, а також С. Бернар, Е. Дузе та ін. Велику роль в історії театру й пропаганді вітчизн. музики відіграв диригент нар. арт. УРСР Й. Прибик (муз. керівник 1894—1937). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в театрі було поставлено твори рад. авторів, сформовано постійну балетну трупу (1923). Під час Великої Вітчизн. війни театр працював у Красноярську, 1944 відновив діяльність в Одесі. В репертуарі — вітчизняна й зарубіж. класика, твори рад. композиторів. Серед вистав: класичні опери — «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (1954), «Катерина» Аркаса (1958), «Тарас Бульба» Лисенка (1971), «Садко» Римського-Корсакова (1955), «Сицилійська вечірня» (1955), «Макбет» (1959) і «Дон Карлос» (1962) Верді; твори рос. радянських («Петро Перший» А. Петрова, 1979; «В бурю» Т. Хренникова, 1981), укр. радянських композиторів:

опери «Розлом» Фемеліді (1929), «Золотий обруч» (1930) і «Щорс» (1938) Лятошинського, «Яблуневий полон» Чишка (1931), «Трагедійна ніч» Данькевича (1935), «Сотник» Вериківського, «Жорстокість» (1968) та «Лейтенант Шмідт» (1972) Кравченка, «Біліє парус одинокий» Баневича (1969), «Арсенал» Майбороди (1970); балети «Карманьйола» Фемеліді (1928), «Ференджі» Яновського (1931), «Княгиня Волконська» (1971), «Свіччине весілля» (1974) Знатокова. В театрі працювали: диригенти — нар. арт. СРСР А. Пазовський, нар. артисти УРСР А. Маргулян, М. Покровський; режисери — нар. арт. РРФСР В. Лосський, нар. артисти УРСР М. Стефанович, В. Манзій; балетмейстери — К. Голейзовський, М. Мойсєєв, нар. артисти СРСР П. Вірський, В. Вронський; співаки — нар. артисти СРСР М. Гришко, К. Лаптєв, І. Паторжинський, Б. Руденко, Н. Ткаченко, нар. артисти РРФСР Г. Олійниченко, П. Цесевич, нар. артисти УРСР Ю. Кипоренко-Доманський, М. Бем, О. Благовидова, І. Воликівська; балерина І. Михайличенко та ін. У трупі театру (1981) співаки: нар. артисти СРСР Р. Сергієнко, нар. артисти УРСР З. Лисак М. Огренич, О. Ріхтер, засл. артисти УРСР Г. Дранов, Є. Іванов, А. Макаров, Т. Мороз, В. Нещеретний, В. Олійникова; артисти балету — нар. артистка УРСР Н. Баришева, засл. арт. РРФСР Л. Фоміних, засл. арт. УРСР С. Вальтер, Е. Караваєва, С. Антипова, В. Новицький, П. Фомін. Гол. диригент — нар. арт. РРФСР Б. Афанасьєв, гол. балетмейстер — В. Смирнов-Голованов, гол. хормейстер — Л. Бутенко.

Літ.: Артемов А., Игнаткин И. Одесский оперный театр. К., 1970.

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ імені М. Островського. Засн. 1931, з 1941 — ім. М. Островського. Серед організаторів театру—перший художній керівник С. *Мануйлович*, М. Зайцев (учень О. *Брянцева*), І. Полетаєв. В репертуарі: «Зайчик-листоноша» Г. Фуре, «Син полку» та «Біліє парус одинокий» В. Катаєва, «У списках немає» Б. Васильєва, «Прозорий Джакомо» М. Свєтозарова і Н. Щербакової, «Шукай вітра у полі» В. Ліфшиця, «Зупинити Малахова» В. Аграновського, «Босонога птаха» М. Воліна, «Він ішов на Одесу...» С. Ларіонова. В творчій трупі (1981): засл. діяч мист. УРСР В. *Мягкий* (з 1978 — директор театру), засл. артисти УРСР Б. Мисенко, Г. Осташевська. Гол. режисер — В Туманов (з 1980). *В. Н. Бондарчук.*

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ХАРЧОВО́Ї ПРОМИСЛО́ВОСТІ імені М. В. Ломоносова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1922 на базі Одеського млинотехнічного училища, з 1969 — сучасна назва. В ін-ті 9 ф-тів (1980): технології зерна, технології комбікормів і біохім. виробництв, технології консервування, технології м'ясних і молочних продуктів, механічний, механіко-технологічний і автоматики, інженерно-економічний, вечірній і заочний; є підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 550 тис. од. зберігання. В О. т. і. х. п. навчається (1980) понад 8 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 28 тис. спеціалістів. *Є. Г. Кротов.*

ОДЕ́СЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ХОЛОДИ́ЛЬНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 як Одес. харч. ін-т (1931—50 — Одес. технологічний ін-т консервної пром-сті, 1950—70 — Одес. технологічний ін-т харч. і холодильної пром-сті; теперішня назва — з 1970). В ін-ті 7 ф-тів (1980): холодильної техніки, кріогенної техніки, кондиціювання повітря, теплофізичний, холодильних машин, вечірній і заочний. Є підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації спеціалістів з холодильної техніки, аспірантура. Загальнотех. ф-ти у мм. Ізмаїлі й Первомайську. Фонд б-ки налічує (1980) бл. 364 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила 6,2 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 20 тис. спеціалістів. *В. П. Алексєєв*

ОДЕ́СЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Жовтневої революції. Засн. 1925 під назвою Одеська держдрама (з 1930 — Театр Революції, з 1945 — імені Жовтневої революції). До складу театру ввійшла група акторів «*Центростудії*», актори *Одеського Першого українського робітничо-селянського театру* ім. І. Франка. Засновники театру — І. *Замичковський*, М. *Тінський*, Є. *Хуторна*, Н. *Ужвій*, Л. *Мацієвська*, П. *Нятко*, Ю. *Шумський*, М. *Терещенко*, М. Загорський, Є. Паламарчук, Ю. Розумовська та ін. Театр відкрився виставою «Полум'ярі» А. В. Луначарського (на прем'єрі присутній був автор). В репертуарі: класичні й сучас. твори укр. літератури («Гайдамаки» за Шевченком, «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, «Лісова пісня», «Камінний господар» Лесі Українки, «Безталанна» Карпенка-Карого, «Вій» Кропивницького, «Земля» за Кобилянською, «97» М. Куліша, «Правда», «Калиновий гай» Корнійчука); рос. класична й сучас. драматургія («Борис Годунов» Пушкіна, «Ліс» О. Островського, «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Васса Желєзнова» М. Горького, «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Заколот» за Д. Фурмановим, «Російські люди» К. Симонова); п'єси драматургів братніх республік («Трибунал» О. Макайонка, «Честь» Г. Мдівані); зарубіжних авторів — У. Шекспіра, Ф. Шіллера, К. Гольдоні, Б. Брехта, Бомарше, В. Гюго, Ж. Б. Мольєра, Е. Золя та ін. В театрі працювали: нар. артисти СРСР В. *Василько*, нар. артисти УРСР Л. *Гаккебуш*, А. *Крамаренко*, Б. *Борін*, Б. *Тягно*, В. *Вільнер*, Б. *Норд*, В. *Скляренко*; засл. артисти УРСР В. *Довбищенко*, Г. Юхименко та ін. В трупі (1981): нар. артисти УРСР І. *Твердохліб*, О. *Луценко*, В. *Туз*, Ю. *Божек*, Г. *Осташевський*, Б. *Мешкіс* (з 1975—гол. режисер), М. *Сльозка*; засл. артисти УРСР В. Бойко, Г. Бутовська, А. Дриженко, І. Максимов, Б. Митрофанов, О. Похилко, І. Черкаська, С. Шиманська. В 1975 театр нагороджено орденом «Знак Пошани». Іл. див. на окремому аркуші до статті *Одеса*.

Літ.: Дузь І. М. Театр імені Жовтневої революції. К., 1975.

М. О. Пресич.

ОДЕ́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені І. І. Мечникова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР, один з найстаріших ун-тів країни. Засн. 1865 з ініціативи М. І. *Пирогова* як Новоросійський університет на базі *Рішельєвського ліцею*. У перші роки Рад. влади реорганізувався в ряд самостійних вузів. У 1933 ун-т відновлено і названо Одеським. У 1945 присвоєно ім'я І. І. Мечникова. В складі О. у. 9 ф-тів (1981) — механіко-матем., фіз., хім., біол., геолого-геогр., істор., юрид., філол. і романо-герм. філології; вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. Працюють н.-д. ін-т фізики, астр. обсерваторія, бот. сад, 5 проблемних і 3 галузеві н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, н.-д. сектор, наук. б-ка (фонд — понад 2,5 млн. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. р. навчалося 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. З О. у. пов'язана діяльність видатних учених: біологів І. І. Мечникова, І. М. Сєченова, О. О. Ковалевського, хіміка М. Д. Зелінського, фізика М. О. Умова, географа Г. І. Танфільєва, істориків Є. М. Щепкіна, Ф. І. Успенського, А. Г. Готалова-Готліба, психолога М. М. Ланге, фізіолога В. І. Григоровича, математиків О. М. Ляпунова і М. Г. Чеботарьова, офтальмолога В. П. Філатова та ін. Серед вихованців ун-ту — М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний, О. О. Богомолець та ін. Видаються зб. наук. праць «Геологія узбережжя і дна Чорного та Азовського морів», «Питання стереохімії», «Питання літератури народів СРСР» та ін. За роки Рад. влади ун-т підготував понад 47 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965).

В. В. Сердюк.

Одеський університет імені І. І. Мечникова. Головний корпус.

ОДЕ́СЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів укр. та рос. образотворчого мистецтва. Засн. 1899 як Міський музей красних мистецтв, з 1965 — сучасна назва. В музеї є відділи: давньоруського мист., мист. 18 — поч. 20 ст., радянського часу й декоративно-ужиткового мист. Представлено твори В. Тропініна, І. Крамського, І. Рєпіна, І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Маковського, В. Сєрова, К. Костанді, П. Нілуса, М. Жука, О. Шовкуненка, М. Божія, Л. Мучника та ін. Експонується також живопис. скульптура і графіка митців рад. союзних республік.

ОДЕ́СЬКИЙ ЦУКРОРАФІНА́ДНИЙ ЗАВО́Д імені XXVI з'їзду КПРС — підприємство цукрової промисловості. Створений 1897.

Одеський художній музей. Початок 19 ст.

Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1917. За роки довоєнних п'ятирічок на з-ді збудовано нові цехи, модернізовано устаткування. Потужність підприємства 1940 становила 400 т цукру-рафінаду за добу. В повоєнні роки було переоснащено виробничу базу з-ду, розширено асортимент продукції, збудовано (1963) цех для переробки тростинного цукру-сирцю. О. ц. з. виробляє (1980) цукор-пісок, цукор-рафінад пресований (насипом і фасований), рафінований цукор-пісок (насипом і фасований), рафінадну пудру і дорожній цукор-рафінад. Добова потужність підприємства (1980): 920 т цукру-сирцю, 866 т цукру-рафінаду. *А. Я. Мігуш.*

ОДЕ́СЬКИЙ ЧЕРВНЕ́ВИЙ ЗБРО́ЙНИЙ ВИ́СТУП 1905 — виступ 13—16 (26—29). VI робітників і матросів під керівництвом більшовиків проти самодержавства. Поштовхом стали проведені 8—12 (21—25).VI масові арешти робітників. 13 (26).VI застрайкували робітники підприємств пролет. околиці Одеси — Пересипу, а також порту. Під час мітингів і демонстрацій більшовики закликали готуватися до збройного повстання. Сталися збройні сутички з поліцією і військами. 14 (27).VI страйк став загальним. Трудящі вітали революц. матросів «*Потьомкіна*», який вночі проти 15 (28).VI прибув до Одеси. На політ. демонстрацію перетворився похорон 16 (29).VI Г. М. *Вакуленчука*. Склалися умови для взяття матросами і робітниками влади в місті. Однак ослаблення більшовицької організації в результаті арештів, дезорганізаторські дії меншовиків і бундівців перешкодили реалізації цієї можливості. Скориставшись з цього, власті вчинили криваву провокацію. Вночі проти 16 (29).VI вони підпалили порт і направили туди війська. Під приводом боротьби з пожежею і крадіжками війська розстріляли сотні людей. Із запровадженням у місті 16 (29).VI воєнного стану почалися масові репресії. Події в Одесі мали значний вплив на розгортання революц. боротьби в країні. «Повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця „Потемкин" ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 10, с. 319).

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Хроника революционных событий на Одесщине в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Одесса, 1976.

В. П. Ващенко.

ОДЕ́СЬКІ ЛИМА́НИ — на пн.-зх. узбережжі Одеської зат. Чорного м., в районі м. Одеси. До них належать *Куяльницький лиман* та *Хаджибейський лиман*. О. л. утворилися внаслідок *інгресії* моря і відчленування від моря пониззя річок *Великий Куяльник* і *Малий Куяльник* спільним піщано-черепашковим пересипом. Довж. пересипу становить 7,5 км, шир.— від 2,5 до 4,5 км. Пересип підноситься над морем на 1,5—2 м. По ньому проходять з-ця, трамвайна колія, шосе. Лимани розділені вузьким вододілом. Гідрологічний режим О. л. дуже мінливий, він змінюється залежно від об'єму води, концентрації солей, біол. активності тощо. Т-ра води влітку 28—30°. Вода О. л. насичена різними солями (хлористі й сірчисті солі Ca, Mg, K; йодисті, бромисті та ін. сполуки). Пересічна солоність Куяльницького лиману 74,3‰ (макс. 269‰); 1860—1931 тут добували сіль. Пересічна солоність Хаджибейського лиману 22‰. Дно О. л. вкрите шаром чорного мулу потужністю від 0,5 до 2 м, який має цінні лік. властивості й використовується для грязелікування (див. *Одеський курортний район*). За запасами і лік. властивостями грязей О. л. належать до найбагатших водойм СРСР. *Ю. О. Амброз.*

ОДЕ́СЬКІ СТРА́ЙКИ РОБІТНИКІ́В 1909—10, 1914 — виступи трудящих Одеси проти капіталістичного гноблення та на знак солідарності з пролетарями Петербурга. Під час страйків 1909—10 робітники вимагали поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, повернення на роботу звільнених товаришів. Страйки відбувалися під керівництвом більшовиків. У січні 1909 страйкували 756 робітників цукрорафінадного з-ду, влітку відбулися страйки на машинобудівному, механічному з-дах та деяких ін. підприємствах. Восени страйковий рух посилився. На боротьбу піднялися робітники з-ду Рос. т-ва пароплавства і торгівлі (РОПІТ), цвяхово-дротового з-ду, вантажники порту, друкарі Південнорос. т-ва друкарської справи та ін. Деякі страйки закінчилися перемогою робітників. Протягом січня — жовтня 1910 відбулося кілька страйків робітників з-ду РОПІТ, вантажників порту і моряків (понад 3,5 тис. учасників). У січні страйкували робітники коркового з-ду, в березні — травні — шкіряних з-дів і ф-ки вагів, у червні — вересні — будівники з-ці Одеса — Балта. В листопаді в Одесі пройшли страйки і демонстрації у зв'язку з смертю Л. М. Толстого. Страйк 1914 був виявом протесту проти кривавої розправи поліції з робітниками Путіловського з-ду в Петербурзі, які 3 (16).VII зібралися на мітинг солідарності з страйкуючими нафтовиками Баку. 8 (21).VII застрайкували робітники 17 підприємств Одеси. Вночі проти 9 і 10 (22 і 23).VII поліція провела масові обшуки й арешти серед активних учасників страйку, членів Одес. орг-ції РСДРП. У місті було встановлено посилене патрулювання поліції і жандармів. Незважаючи на арешти, 10 (23).VII страйки солідарності тривали на ряді пром. підприємств міста.

В. П. Ващенко.

«ОДЕ́ССКИЙ РАБО́ЧИЙ» — більшовицька нелегальна газета, орган Одес. к-ту РСДРП. Видавався в лютому — травні 1908. Вийшло 4 номери. № 3—4 (здвоєний) опубліковано двічі під назвами «О. р.» і «Рабочий листок» (зміст ідентичний). Організатор і редактор «О. р.» — В. В. *Воровський*. У газеті було надруковано статті про події *Дев'ятого січня 1905*, про Держ. думу, кореспонденції про робітн. рух у Києві, Катеринославі, Миколаєві та ін. пром. центрах. Газ. «*Пролетарий*» в № 43 опублікувала кореспонденцію з Одеси, в якій відзначено популярність «О. р.» серед робітників. Друкарню газети розгромила поліція.

ОДЗОВІ́СТИ — лівоопортуністична група, що виникла серед більшовиків в 1908. Очолював її О. О. *Богданов*. До групи входили: Г. О. Алексінський, А. В. Соколов (С. Вольський), А. В. *Луначарський*, М. М. *Лядов*, М. М. *Покровський* та ін. Утворилася в РСДРП влітку 1908. О. в умовах реакції, яка настала після поразки революції 1905—07 в Росії, вимагали відкликання с.-д. депутатів з 3-ї Держ. думи (звідси назва), припинення парт. роботи в легальних і напівлегальних організаціях робітн. класу (профспілках, кооперативах, клубах) і зосередження її в нелегальних парт. орг-ціях. Вважаючи, що бурж.-демократична революція вже відбулася, ігноруючи роль селянства в революції, О. вимагали здійснення пролет. революції і тому наполягали на збереженні лозунга збройного повстання. Різновидом О. був ультиматизм (див. *Ультиматисти*). Політика О., їхня відмова від використання легальних форм роботи вела до відриву партії від мас, до перетворення її на сектантську орг-цію. В. І. Ленін характеризував одзовізм як «ліквідаторство зліва», як меншовизм навиворіт (див. Повне зібр. творів, т. 17, с. 345) і закликав до боротьби проти них. V конференція РСДРП (грудень 1908) засудила *ліквідаторство* і рішуче відмежувалася від О. Незважаючи на це, О. продовжували фракційну діяльність. *Нарада розширеної редакції «Пролетария»* 1909 визнала одзовізм несумісним з більшовизмом. Частина О. (Луначарський, Лядов, Покровський та ін.) пізніше визнала свої помилки. У боротьбі проти різного роду фракціонерів-опортуністів більшовики в роки реакції відстояли нелегальну марксистську партію, її революц. теорію, революц. принципи і традиції.

В. О. Кондратюк.

ОДИНА́ДЦЯТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б). Відбулася 19—22.XII 1921 в Москві. В роботі конференції взяли участь 125 делегатів з ухвальним і 116 — з дорадчим голосом, які представляли понад 500 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою г-ва; 2) Пром-сть; 3) Сільс. г-во; 4) Кооперація; 5) Попередні підсумки чистки партії; 6) Питання Комуністичного Інтернаціоналу. Через хворобу В. І. Ленін не зміг бути на конференції; у зв'язку з цим з порядку денного було знято загальнополіт. доповідь ЦК, яку він мав зробити. Конференція, враховуючи перший досвід здійснення *нової економічної політики*, вказала на чергові завдання в галузі відбудови нар. г-ва, гол. чин. важкої пром-сті. Виходячи з цих завдань, конференція визнала за необхідне піднести сільс. г-во,

оволодіти ринком. Рад. держава прийняла рішення про встановлення твердої грошової системи, про бездефіцитний бюджет, про госп. розрахунок на держ. пром. підприємствах, про здачу частини держ. підприємств в оренду приватним підприємцям, кооперативам тощо. Одночасно було підкреслено важливість всемірного зміцнення командних висот у руках держави (велика пром-сть, транспорт, кредит, монополія зовн. торгівлі та ін.). Конференція вказала на потребу ширше залучати бідняцькі верстви села до с.-г. кооперації. В резолюції «По питанню про зміцнення партії, у зв'язку з урахуванням досвіду перевірки особистого складу її» було визначено заходи, спрямовані на поліпшення партійно-орг. та партійно-виховної роботи, вдосконалення стилю роботи парт. к-тів, посилення парт. керівництва профспілковими, комсомольськими і кооп. орг-ціями, поліпшення політ. роботи в Червоній Армії. Конференція приєдналася до тез Виконкому Комінтерну в питанні проведення тактики єдиного робітничого фронту.

Літ.: Ленін В. І. Лист до П. А. Залуцького, А. О. Сольца і всіх членів Політбюро про чистку партії і умови прийому до партії. Повне зібрання творів, т. 44; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. т. 4, кн. 1. К., 1972.

Л. Ю. Береніштейн.

ОДИНА́ДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 7—15.V 1929 у Харкові. В роботі з'їзду взяли участь 1333 делегати (з них 893 — з ухвальним голосом). Серед делегатів було 937 комуністів. Порядок денний: звітна доповідь Уряду СРСР, звітна доповідь Уряду УРСР, доповідь про п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, прийняття Конституції УРСР, доповідь про стан і перспективи культур. будівництва тощо. З'їзд повністю схвалив діяльність урядів СРСР та УРСР, заходи щодо *індустріалізації* країни, відзначив великі досягнення УРСР у розвитку пром-сті. З'їзд розглянув і схвалив п'ятирічний план розвитку нар. г-ва України, одностайно прийняв Конституцію УРСР у новій редакції, що відобразила істотні зміни, які сталися в республіці з часу прийняття Конституції УРСР 1919 і були зумовлені створенням Союзу РСР. З'їзд обрав новий ВУЦВК у складі 315 членів і 110 кандидатів. До Ради Національностей ЦВК СРСР з'їзд обрав 5 членів і двох кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т. 5. М., 1964; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

ОДИНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ. Відбувся 5—15.VI 1930 в Харкові. На з'їзді було 760 делегатів з ухвальним голосом і 254 — з дорадчим, які представляли 210 105 членів і 109 347 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1. Доповідь про роботу ЦК ВКП(б); 2. Доповідь про роботу ЦКК ВКП(б); 3. Політ. звіт ЦК КП(б)У; 4. Орг. звіт ЦК КП(б)У; 5. Звіт Центр. ревізійної комісії; 6. Звіт ЦКК КП(б)У; 7. Про виконання п'ятирічного плану пром-сті України; 8. Про колгоспний рух і піднесення с. г. України; 9. Про завдання профспілок у реконструктивний період; 10. Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд відбувався в умовах політ. і трудового піднесення, викликаного підготовкою до *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)*, розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту. Основою всіх прийнятих з'їздом рішень стали тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду партії. Делегати з'їзду одностайно схвалили політ. і орг. лінію ЦК ВКП(б). Підбивши підсумки роботи ЦК КП(б)У за звітний період, з'їзд констатував, що на основі ленінської політики було досягнуто значних успіхів у госп., культур. будівництві й підвищенні матеріального добробуту трудящих. Цих успіхів здобуто завдяки рішучій боротьбі партії за єдність своїх рядів, в результаті ідейного й орг. розгрому *троцькізму*, непримиренної боротьби проти *правого ухилу у ВКП(б)*. В результаті здійснення ген. лінії партії на індустріалізацію країни питома вага пром-сті в усій продукції нар. г-ва УРСР піднялася з 44% у 1926/27 до 60% у 1929/30, а важкої пром-сті — з 37,7% до 45,4%. З'їзд розробив заходи, спрямовані на виконання п'ятирічки за 4 роки, зобов'язав ЦК КП(б)У прискорити темпи розвитку провідних галузей пром-сті, а також транспорту. Особливу увагу було звернено на підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Здійснюючи соціалістичну реконструкцію сільс. г-ва, масову *колективізацію сільського господарства* на основі *кооперативного плану В. І. Леніна*, партія на час роботи з'їзду домоглася усуспільнення 47% посівної площі і 35% сел. господарств. У резолюції «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства України» з'їзд високо оцінив роль МТС, *двадцятип'ятитисячників*, визначив конкретні завдання партії в розвитку сільс. г-ва. З'їзд рішуче засудив намагання правих ухильників використати тимчасові труднощі в здійсненні колективізації для дискредитації лінії партії в колгосп. будівництві. З'їзд відзначив, що в братній сім'ї рад. народів, у непримиренній боротьбі проти *українського буржуазного націоналізму* і *великодержавного шовінізму* було досягнуто значних успіхів у здійсненні ленінської нац. політики в республіці. З'їзд поставив перед партією завдання і надалі вести послідовну боротьбу проти *націонал-ухильництва* і насамперед проти укр. бурж. націоналізму. З'їзд розробив широку систему заходів, спрямованих на дальше підвищення культур. рівня трудящих. По доповіді про завдання профспілок, підкресливши провідну роль робітн. класу в будівництві соціалізму, з'їзд схвалив тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду ВКП(б) з цього питання. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, Центр. ревізійну комісію та ЦКК.

Літ.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5—15 червня 1930 року). Стенографічний звіт. Х., 1930; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Н. С. Носкова.

ОДИНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б). Відбувся 27.III — 2.IV 1922 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 522 делегати з ухвальним і 165 — з дорадчим голосом, які представляли 532 тис. членів партії. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Орг. звіт ЦК; 3) Звіт ревізійної комісії; 4) Звіт ЦКК; 5) Звіт делегації РКП(б) в Комінтерні; 6) Професійні спілки; 7) Про Червону Армію; 8) Фінансова політика; 9) Підсумки чистки партії і зміцнення її рядів; співдоповіді: про роботу серед молоді, про пресу і пропаганду; 10) Вибори ЦК і ЦКК. В. І. Ленін відкрив з'їзд, виступив з політ. звітом ЦК, заключним словом по звіту і промовою при закритті з'їзду. Висунуті В. І. Леніним ідеї і положення лягли в основу рішень з'їзду. Проаналізувавши перші підсумки *нової економічної політики* (непу), В. І. Ленін відзначив, що змичка з сел. економікою встановлюється, союз робітн. класу з селянством зміцнів, госп. досягнення наявні, і визначив нове завдання: припинення екон. відступу і перегрупування сил для наступу на капіталістичні елементи. Вирішальною ареною суперництва між соціалізмом і капіталізмом за принципом «хто — кого?» була госп. діяльність. Щоб перемогти буржуазію в цій справі, треба було, як указував В. І. Ленін, навчитись господарювати, поєднувати боротьбу за комуністичні ідеали з насущними екон. інтересами селян. Осн. підойму в подоланні всіх труднощів і перешкод на шляху висхідного руху В. І. Ленін вбачав у старанному доборі й розстановці кадрів і перевірці виконання директив партії і уряду. Великого значення надавав В. І. Ленін розвиткові держ. і кооп. торгівлі для витіснення з неї капіталістичних елементів і задоволення екон. потреб селянства. Наголошуючи на цьому, він висунув гасло «вчитись торгувати», торгувати культурно. З'їзд, схваливши політ. і орг. лінію ЦК, визнав зроблені приватногосп. капіталові поступки вичерпаними, екон. відступ закінченим, намітив перегрупування сил для забезпечення перемоги над капіталістичними елементами. Резолюція з'їзду «Про роботу на селі» вимагала надання практичної допомоги трудівникам села в збільшенні с.-г. виробництва. Разом з тим з'їзд звернув увагу на необхідність першочергового піднесення великої пром-сті. Це спростовувало твердження меншовиків і троцькістів, що неп ніби ігнорує потреби пром. розвитку та інтереси робітн. класу. В галузі фінанс. політики з'їзд намітив заходи по зміцненню курсу карбованця, впорядкуванню бюджету. Найважливішою політ. умовою подолання перешкод пере-

ОДИНАДЦЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН

М. П. Одинцов.

хідного періоду, успішної побудови соціалізму В. І. Ленін вважав зміцнення єдності, підвищення керівної ролі і боєздатності партії. Щоб досягти цього, з'їзд встановив 3 категорії для вступаючих у партію, що мало перешкодити проникненню в її ряди випадкових і ворожих елементів. Зміцненню партії були підпорядковані й постанови з'їзду «Про завдання і цілі контрольних комісій», «Положення про контрольні комісії», «Положення про Центральну ревізійну комісію». З'їзд суворо попередив лідерів *«робітничої опозиції»*, які не підкорились рішенням *Десятого з'їзду РКП(б)* про розпуск фракційних угруповань і вели фракційну боротьбу, що в разі продовження антипарт. діяльності їх буде виключено з партії. В резолюції з'їзду про профспілки було вказано, що вони повинні бути найближчим спільником держ. влади в усій її політ. і госп. діяльності. Делегати з'їзду схвалили діяльність РКП(б) в *Комуністичному Інтернаціоналі*. З'їзд обрав ЦК і ЦКК. XI з'їзд РКП(б) був останнім, на якому був присутній В. І. Ленін. На першому засіданні обраного з'їздом ЦК РКП(б) Генеральним секретарем ЦК було обрано Й. В. Сталіна.

Літ.: Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 р. Повне зібрання творів, т. 45; Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. М., 1961; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; История КПСС. М., 1980.

М. В. Черненко.

ОДИНА́ДЦЯТИЙ П'ЯТИРІ́ЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1981—85. Розроблений на підставі Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затверджених XXVI з'їздом КПРС. Гол. завдання п'ятирічки — забезпечення дальшого зростання добробуту рад. людей на основі сталого, поступального розвитку нар. г-ва, прискорення *науково-технічного прогресу* і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії усіх видів ресурсів і поліпшення якості роботи. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ОДИНИ́ЦІ ФІЗИ́ЧНИХ ВЕЛИЧИ́Н — фіз. величини, яким за визначенням присвоєно числові значення, що дорівнюють 1. О. ф. в. поділяють на системні, які входять до певної *системи одиниць*, і позасистемні (напр., *дебай, кінська сила*). Системні О. ф. в. підрозділяють на основні, які вибираються довільно (напр., *метр, кілограм, секунда*), і похідні, які визначаються через ін. одиниці системи за допомогою рівнянь, що зв'язують фіз. величини між собою (напр., метр за секунду, *ньютон*), і додаткові, що не належать ні до основних, ні до похідних (напр., *радіан* і *стерадіан* у *Міжнародній системі одиниць*). Для зручності вираження величин, що в багато разів більші або менші за О. ф. в., застосовують т. з. кратні і частинні О. ф. в. У *метричній системі мір* ці О. ф. в. (за винятком одиниць кута і часу) утворюються множенням системної одиниці на 10^n, де n — ціле додатне або від'ємне число. Назви деяких О. ф. в. та їхні скорочені позначення, а також компоненти для утворення десяткових кратних і частинних одиниць див. т.1, с.542.

Літ.: Чертов А. Г. Единицы физических величин. М., 1977.

ОДИ́НИЦЯ — 1) Найменше з натуральних чисел. В Італії, Франції та деяких ін. країнах найменшим натуральним числом вважають *нуль*. 2) В *груп теорії* — елемент e, який визначається рівностями $a \cdot e = e \cdot a = a$, де a — будь-який елемент групи. В теорії алгебр. чисел і алгебраїчних функцій дільник одиниці — такий елемент a, для якого можна знайти елемент b, щоб виконувалась рівність $ab = 1$. 3) Уявна О.— комплексне число i таке, що $i^2 = -1$. 4) Одиниця виміру — величина (довжини, маси, часу тощо), прийнята за основу порівняння вимірюваних величин (метр, кілограм, секунда тощо). Див. також *Одиниці фізичних величин*.

Г. П. Бевз.

ОДИНИ́ЧНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — тип виробництва, що характеризується одиничним (штучним) виготовленням продукції різної і непостійної номенклатури. О. в., на відміну від *масового виробництва* і *серійного виробництва*, характеризується універсальністю робочих місць і частою зміною технологічного процесу.

ОДИНИ́ЧНЕ, ОСОБЛИ́ВЕ, ЗАГА́ЛЬНЕ — філософські категорії, що відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. В категорії одиничного (чи окремого, індивідуального) фіксуються окремі речі та явища, які характеризуються відповідними просторовими й часовими межами, відповідною якістю. Одиничне існує як діалектична протилежність і *міра* загального, як спосіб буття загального. В категорії загального фіксується об'єктивно існуюча спільність між предметами, явищами та процесами в межах конкретної якісної визначеності. Загальне не існує поза одиничним. У категорії особливого відображається момент діалектичної єдності загального й одиничного, особливе виступає як конкретний вияв загального. В особливому долається однобічність як одиничного, так і загального. В. І. Ленін підкреслював діалектичну єдність одиничного, особливого й загального. «Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д. Всяке окреме тисячами переходів зв'язане з іншого **роду** окремими (речами, явищами, процесами) і т. д.» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 300). Відображаючи об'єктивну діалектику речей, категорії О., о., з. мають важливе значення для розв'язання актуальних проблем сучасності, напр., співвідношення заг. закономірностей і специфічних особливостей переходу різних країн від капіталізму до соціалізму.

М. О. Парнюк.

Одін. Скульптура Б. Е. Фогельберга. Національний музей. Стокгольм.

ОДИНЦО́В Михайло Петрович (н. 18.XI 1921, с. Полозово, тепер Частинського р-ну Перм. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-полковник авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, ескадрильї, заст. командира гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд.-Зх., Брянському, Калінінському, Воронезькому, Степовому, 2-му і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 215 бойових вильотів. У 1952 закінчив Військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна, 1959 — Академію Генштабу. З липня 1976— генеральний інспектор ВПС. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОДИНЦО́В Олександр Васильович [20.VII (1.VIII) 1895—26.IX 1940] — парт. і рад. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Андріївці (тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика. В 1916 закінчив Київ. комерційний ін-т, навчався на юрид. факультеті Київ. ун-ту. Брав участь у революц. студентському русі. В 1917 — секретар Остерського к-ту РСДРП(б), член військ.-революц. к-ту. В 1919 — політпрацівник у Червоній Армії, секретар Черніг. губкому КП(б)У. В 1920 — секретар Київ., 1921 — Черніг., 1921—22 — Одес. губкомів КП(б)У. В 1923—31 — голова правління с.-г. кооперації «Сільський господар», заст. наркома землеробства УРСР та СРСР. У 1932—33 — нарком землеробства УРСР. З 1934 — нач. Азово-Чорноморського крайового зем. управління. В 1932—33 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ВУЦВК.

ОДИНЦО́ВО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 104 тис. ж. (1980). Комбінати буд. конструкцій і меблевих деталей, з-ди вогнетривких виробів, емальованого посуду, гумових виробів. Утворене 1957.

О́ДІН (давньосканд. Odinn) — у сканд. міфології верховний бог. У найдавніші часи — бог вітру й бурі, творець Всесвіту, богів і людей, пізніше — бог війни, покровитель торгівлі й мореплавства, володар *Валгали*, повелитель *валькірій*. У старод. германців континенту О. відповідав Вотан (Водан).

ОДІССЕ́Й (Ὀδυσσεύς) — у грец. міфології цар о-ва Ітака. На прохання *Агамемнона* й *Менелая* брав участь у *Троянській війні*, де прославився відвагою, винахідли-

вістю й хитромудрістю. Численні пригоди О. під час його десятилітніх мандрів і повернення на батьківщину до вірної дружини *Пенелопи* показано в Гомеровій «*Одіссеї*». Образ О. відбито в трагедіях Софокла, Евріпіда та ін. і в мистецтві.

«ОДІССЕ́Я» — давньогрец. епічна поема, автором якої вважають *Гомера*. Датується 8—7 ст. до н. е. Написана *гекзаметром*. У поемі розповідається про численні пригоди одного з героїв троянської війни *Одіссея*, про життя на о. Ітака його родини — дружини *Пенелопи* й сина Телемаха. «О.», як і «*Іліада*», мала великий вплив на розвиток античних, а згодом і європ. л-р. Рос. віршований переклад «О.» В. Жуковського з'явився 1849, прозові переклади — з кін. 18 ст. Сучас. поетичний переклад належить В. Вересаєву (опубл. 1953). Укр. мовою «О.» перекладали Леся Українка, В. Самійленко та ін., повністю переклали П. Ніщинський (1—12 пісні, 1883; 13—24, 1892) і Борис *Тен* (1963, 2-е вид. 1968).

Видання: Укр. перекл.— Одіссея. К., 1968; Рос. перекл.— Одиссея. М., 1981.

Літ. див. до ст. *Гомер*.

А. О. Білецький.

ОДНИ́НА — форма *числа*, яка в іменниках означає один предмет серед однорідних (стіл). Форму О. мають і назви предметів, що не підлягають лічбі,— т. з. збірна О. (срібло, боротьба). Для позначення класу чи роду предметів вживається родова О. (Кінь — корисна тварина). О. вказує також на відношення до іменника, що означає один предмет, прикметника (дубовий стіл) чи дієслова (стіл стоїть). У більшості індоєвроп. мов О. протиставляється *множині*. Див. також *Двоїна*.

Р. Г. Іванченко.

ОДНОГОЛО́СНОСТІ ПРИ́НЦИП В ООН — закріплений *Статутом ООН* порядок голосування в *Раді Безпеки ООН* для прийняття рішень по всіх питаннях (крім питань процедурного характеру). Рішення вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси 9 членів Ради Безпеки, включаючи голоси всіх постійних членів Ради (СРСР, США, Великобританія, Франція, Китай). Рішення вважається прийнятим і у випадку утримання від голосування одного чи кількох постійних членів, якщо за рішення подано не менше як 9 голосів. Прийняття поправок і змін у Статуті ООН також відбувається відповідно до О. п. Цей принцип наз. правом *вето* постійних членів Ради Безпеки. О. п.— важлива гарантія проти перетворення ООН на знаряддя політики тієї чи іншої групи імперіалістичних д-в. Він сприяє розвиткові співробітництва великих д-в у справі підтримки миру й забезпеченню таким чином *мирного співіснування*.

В. С. Семенов.

ОДНОГОЛО́ССЯ — виклад музичної думки, який зводиться лише до однієї мелодичної лінії, *мелодії*. Див. *Монодія*.

ОДНОДВО́РЦІ — одна з категорій *державних селян* у Росії. Склалася з нащадків рос. служилих людей, які в кін. 16—17 ст. на *Бєлгородській лінії* та ін. оборонних рубежах охороняли кордони Рос. д-ви. Після створення на поч. 18 ст. рос. регулярної армії служилі люди були перетворені на особливу групу держ. селян — О. Вони володіли спадковими, жалуваними або купленими в приватну власність землями, платили *подушну подать* і 4-гривенний *оброк*. Принцип розподілу громад. земель між О. був не подушним, а подвірним (можливо, звідси їхня назва). На Україні О. з'явилися як переселенці на поч. 18 ст. За 8-ю ревізією (1833—35) в Харків., Полтав., Херсон., Катеринославській і Таврійській губерніях було 50 430 душ О. чоловічої статі, що становили понад 4% від заг. кількості О. в Росії. Після *селянської реформи 1861* О. були зрівняні з усім сел. станом.

ОДНОДЕ́НКИ (Ephemeroptera) — ряд *комах*. Довж. тіла 2—40 мм. Крила перетинчасті, прозорі, задні коротші від передніх або зовсім відсутні; на кінці черевця є 2—3 хвостові нитки. Дорослі (крилаті) комахи (субімаго та *імаго*) мають редукований ротовий апарат, протягом життя не живляться; їхній заповнений повітрям кишечник виконує функцію аеростатичного апарата. Дорослі О. живуть від кількох годин до 10 днів, найчастіше 1 день (звідки й назва). Розвиток з неповним перетворенням. Личинки розвиваються у прісних водоймах протягом 1—3 років, за цей час у них відбувається по 20—25 линянь. 23 родини (понад 2 тис. видів), поширені на всіх материках, з них в СРСР — 17 родин (понад 200 видів), у т. ч. на Україні — понад 50 видів, зокрема О.: звичайна (Ephemera vulgata), двокрила (Cloëon dipterum), берегова (Polymitarcys virgo) та інші. О.— природний корм для промисл. риб.

В. М. Єрмоленко.

ОДНОДО́ЛЬНІ, односім'ядольні (Monocotyledoneae, Monocotyledones) — клас покритонасінних рослин. О. переважно одно-, дво- і багаторічні трави, рідше — дерева, кущі та ліани. О. мають один зародковий листок (*сім'ядолю*), головний корінь здебільшого не розвивається, замість нього розвиваються додаткові та бічні корені; на відміну від *дводольних* судинно-волокнисті пучки стебла розкидані, закриті (без *камбію*); листки гол. чин. прості, цілісні і цілокраї, сидячі, дворядно розташовані на стеблі, з паралельним або дуговидним *жилкуванням*; квітки переважно тричленного типу; запасні речовини та продукти метаболізму (ефірні олії, *дубильні речовини, алкалоїди, глікозиди* та ін.) менш різноманітні, ніж у дводольних. Більшість О. добре витримують несприятливі умови життя. У багатьох з них органи вегетативного розмноження — кореневища, бульби, цибулини — зберігаються в ґрунті (*геофіти*). Деякі О. ростуть за вологих умов (на болотах, берегах водойм), інші, навпаки, є рослинами посушливих місць (*ксерофіти*). О. складають значну частину травостою лук, степів і саван. Понад 65 тис. видів, поширених на всіх континентах, в СРСР понад 2600 видів. Клас О. включає багато корисних і економічно важливих с.-г. рослин світу: хлібні злаки, зокрема *пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, рис, сорго, просо*, цінні *кормові трави* та *овочеві культури*, декоративні рослини — *лілії*, пізньоцвіти, *тюльпани, конвалії, амариліси, півники*, крокуси тощо, лікарські, волокнисті та ін. рослини. До класу О. належать, зокрема, рослини родин: амарилісових, злакових, лілійних, орхідних, півникових, рогозових, ситникових та ін.

ОДНОДО́МНІ РОСЛИ́НИ — рослини, у яких чоловічі й жіночі статеві органи (тичинкові й маточкові квітки — у квіткових рослин, *архегонії* і *антеридії* — у архегоніальних рослин, *оогонії* і антеридії — у нижчих рослин) містяться на одній і тій самій рослині. О. р. є береза, дуб, сосна, ялина, кукурудза, багато які мохи, водорості та ін. рослини. Див. також *Дводомні рослини, Багатодомні рослини*.

ОДНОЗВ'Я́ЗНА О́БЛАСТЬ — відкрита або замкнена *область*, у якій будь-який замкнений контур можна неперервно стягнути в точку, не залишаючи меж області. О. о. є, наприклад, *інтервал, сегмент, круг, куля* (відкриті чи замкнені).

О. о. має ряд властивостей, що відрізняють їх від ін. областей. Напр., якщо функція $t(x, y)$ є *гармонічною функцією* в плоскій О. о. G, то інтеграл по будь-якому колу, яке цілком лежить у G, поділений на довжину кола, дорівнює значенню функції в центрі кола. Це твердження не виконується для *многозв'язних областей*.

ОДНОЗЕРНЯ́НКИ — група видів *пшениці*, у яких у кожному колоску складного колоса розвивається по одній зернівці. Колос вузький, плескатий, стиснутий з боків, щільний. 4 види: 2 культурні й 2 дикорослі. О. культурна (Triticum monococcum) — яра форма заввишки до 1,3 м. В СРСР зустрічається в гірських районах Криму і Кавказу. Пшениця Синської (T. sinskajae) є природним голозерним мутантом О. культурної. Дикі види: О. беотійська (T. boeoticum) і О. урарту (T. urarthu) відрізняються від О. культурної озимістю, більш низькими стеблами, вузькими і ламкими колосами. О. урарту зустрічається у Вірменії, де росте на сухих схилах передгір'їв. О. беотійська росте в Криму, Закавказзі, в країнах Перед. Азії, зокрема Ірані, Туреччині, Сірії, Іраку, а також на Балканському п-ові, переважно в степових і напівпустельних районах, піднімаючись до 1700 м над р. м.

В. М. Ремесло.

ОДНОКЛІТИ́ННІ ОРГАНІ́ЗМИ — тваринні і рослинні організми, тіло яких складається (на відміну від *багатоклітинних організмів*) з однієї клітини. За рівнем організації є *прокаріотами* (напр., бактерії) або *евкаріотами* (напр., найпростіші). Представлені організмами від дуже простої (напр., *амебоподібні, хлорели*) до досить складної (напр., *інфузорії*) будо-

Одноденка берегова. Доросла комаха та личинка.

Однозернянка культурна. Колос рослини.

О. І. Одоєвський.

ви. О. о. можуть утворювати колонії (див. *Колоніальні організми*).

ОДНОПАЛА́ТНА СИСТЕ́МА — структура законодавчого органу держави, при якій він складається з однієї палати. Існує, як правило, в *унітарних державах*. Однопалатними, напр., є Верховні Ради союзних і автономних республік в СРСР. Див. також *Двопалатна система*.

ОДНОПОКРИ́ВНІ (Monochlamydeae) — група *первиннопокривних* дводольних рослин, які здебільшого мають одностатеві квітки без оцвітини або з малопомітною зеленуватою чашечковидною, рідше віночковидною оцвітиною (звідки і назва). О.— переважно дерев'янисті рослини, іноді — трави; запилюються за допомогою вітру. До О. належать рослини родин вербових, березових, букових, в'язових, казуаринових, коноплевих та ін. Тривалий час О. вважали за найпримітивнішу групу квіткових рослин. Тепер примітивність будови квіток О. розглядається як вторинне явище. Багато систематиків не виділяє О. в окрему групу.

ОДНОПРОХІ́ДНІ, клоачні (Monotremata) — єдиний ряд підкласу *яйцекладучих* ссавців. Поширені в Австралії, на Тасманії та Новій Гвінеї. Включає 2 родини: ехидни з 2 родами — *єхидна*, проехидна та качконоси з 1 родом — *качконіс*.

ОДНОРІ́ДНА ФУ́НКЦІЯ — *функція*, для якої справджується тотожність $f(\lambda x_1, \lambda x_2, \ldots, \lambda x_n) = \lambda^k f(x_1, x_2, \ldots x_n)$, де λ — довільне число, k — деяка стала (степінь однорідності функції). О. ф. є, напр., $f(x, y, z) = x^3 - x^2y + 3xyz + z^3$ ($k = 3$); $f(x, y) = 1/\sqrt{x^2y + xy^2}$ ($k = -3/2$); $f(x, y) = e^{x/y}$ ($k = 0$).

О. ф. часто є в геом. формулах. Напр., права частина *Герона формули* є О. ф. відносно сторін трикутника ($k = 2$); права частина формули для об'єму *зрізаного конуса* — О. ф. відносно висоти і радіусів основ його ($k = 3$).

ОДНОРІ́ЧНІ КОРМОВІ́ ТРА́ВИ — однорічні культурні та дикорослі рослини, що їх використовують на корм худобі. Вирощувані О. к. т. належать переважно до двох родин — *злакових* і *бобових*. Серед злакових О. к. т. найпоширеніпими є суданська трава, чумиза, могар, африканське просо, пайза, райграс однорічний, сорго, кукурудза, теф та ін.; серед бобових — вика яра й озима, чина, серадела, люпин кормовий, пелюшка, буркун однорічний. На зелений корм вирощують також горох, сою, кормові боби тощо. Вирощують О. к. т. в чистих культурах і в злаково-бобових сумішах. Правильно підібрані злаково-бобові суміші дають більший вихід кормів та протеїну з одиниці площі й краще впливають на родючість грунту, ніж чисті посіви злакових. Вирощують О. к. т. на *зелений корм*, випас, силос, сіно й насіння. Окремі О. к. т. здатні відростати після скошування, що робить їх незамінними для *зеленого конвейєра*. Однорічні злакові трави збирають на початку викидання волотей, бобові — в період цвітіння.

В. І. Мойсеєнко.

ОДНОРІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ, однорічники — рослини, які закінчують свій *життєвий цикл* протягом одного *вегетаційного періоду*. До О. р. належить більшість польових с.-г. рослин: пшениця, жито, овес, гречка, горох, квасоля, соя, арахіс, соняшник, рижій, льон, коноплі, гірчиця та ін. Серед О. р. розрізняють *ефемерів*, життєвий цикл яких закінчується протягом кількох тижнів і які часто встигають дати кілька поколінь за один рік (напр., жовтозілля звичайне). Багато які О. р.— характерні рослини пустель і степів. При погіршанні умов вирощування (в Пн. півкулі в напрямку з Пд. на Пн., в горах — знизу вгору) кількість видів О. р. звичайно зменшується. Деякі О. р. при запізнілому проростанні насіння можуть зимувати у фазі розетки (напр., волошка, грицики), інші в суворих кліматичних умовах стають *багаторічними рослинами* (напр., тонконіг однорічний в Арктиці та високогір'ї). Див. також *Дворічники*.

ОДНОСТОРО́ННІ ПОВЕ́РХНІ— *поверхні*, які не мають двох окремих сторін. Якщо в будь-якій точці О. п. обрати нормальний вектор [див. *Нормаль* до кривої (поверхні) в даній точці] і неперервно вести його вздовж замкненої лінії на О. п., то можна прийти у вихідну точку з *вектором*, протилежним до обраного. Найпростішою О. п. є *мебіусів листок*. Замкнена О. п. (напр., *Клейна поверхня*) не ділить тривимірний простір на дві області, на відміну, напр., від *сфери*, яка є спільною межею таких областей (внутрішньої і зовнішньої). О. п. є неорієнтовними поверхнями (див. *Орієнтація* в математиці).

ОДНОСТОРО́ННІЙ ЗВ'ЯЗО́К — спосіб *електрозв'язку* між двома абонентами або одного абонента з багатьма, за яким повідомлення передають лише в одному напрямі. О. з. застосовують для передачі сигналів точного часу, звукового та телевізійного мовлення, поточної інформації (напр., в метеорологічній службі) тощо. Див. також *Двосторонній зв'язок*.

ОДНОЧЛЕ́Н — вираз виду $ax_1^{k_1}x_2^{k_2} \ldots x_n^{k_n}$, де $a \neq 0$ — числовий *коефіцієнт*, а $k_1, k_2, \ldots k_n$ — невід'ємні цілі числа. Число $k_1 + k_2 + \ldots k_n$ наз. степенем одночлена. О., які або нічим не відрізняються, або відрізняються лише коефіцієнтами, наз. подібними. Суму таких О. можна замінити одним О. Це перетворення наз. зведенням подібних членів. Напр., $2x^2y + 3x^2y - 4x^2y = x^2y$. Див. також *Многочлен*.

ОДОА́КР (Odoacer; бл. 431 — 15.III 493, Равенна) — правитель («король») Італії 476 — 493. Був начальником однієї з германських дружин, що перебувала на службі в імператора *Західної Римської імперії*. Прийшов до влади, скинувши останнього зх.-рим. імператора Ромула Августула (з цим пов'язують падіння імперії). До 493 д-ву О. захопили *остготи*. Їхній вождь *Теодоріх* убив Одоакра.

ОДО́ЄВСЬКИЙ Володимир Федорович [1 (13).VIII 1803, Москва — 27.II (11.III) 1869, там же] — рос. письменник, філософ, музикознавець. Друкуватися почав 1820. Разом з В. *Кюхельбекером* 1824—25 видавав альманах «Мнемозина», один із співредакторів пушкінського «Современника». Писав фантастич. романтичні твори, іноді позначені ідеалістичними тенденціями («Косморама», «Саламандра», обидва — 1840, та ін.), та реалістичні, часто сатирично загострені повісті («Княжна Мімі», 1834; «Княжна Зізі», 1839); «Казки й повісті для дітей дідуся Іринея» (1841). Автор роману-утопії «4338 рік» (1840, вид. 1926). Статті про творчість В. А. Моцарта, Л. Бетховена, Г. Берліоза, Р. Вагнера. Схвально писав про виступи С. Гулака-Артемовського. Відзначав як кращі — зб. укр. пісень у виданні А. Коціпінського «Пісні думки і шумки руського народа на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1862) та зб., складену Марком Вовчком,— «Двісті українських пісень» (1866).

ОДО́ЄВСЬКИЙ Олександр Іванович [26.XI (8.XII) 1802, Петербург — 10 (22).X (за ін. відомостями — 15 (27).VIII) 1839, укріплення Псезуапе, тепер с-ще Лазаревське поблизу Сочі] — рос. поет, декабрист. Взимку 1824—25 вступив до Пн. таємного т-ва декабристів, примкнув до його радикальної частини. За участь у повстанні 14 грудня 1825 засуджений до 8 років каторги. В 1837 переведений з Сибіру рядовим на Кавказ, де зблизився з передовими діячами рос., а також груз. культури. Вірші О., написані до 1825, майже не збереглися. Після 1825 О. у своїх творах відобразив настрої засланих декабристів, оспівував боротьбу з самодержавством, палку любов до батьківщини. У віршах про героїчне минуле рос. народу поетизував свободу («Тризна», 1828; «Зосима», 1827—29), був одним з виразників ідеї дружби народів («Слов'янські діви», 1830; «Одруження Грузії з Російським царством», 1838). Його відповідь на «Послання в Сибір» О. Пушкіна набула великої популярності. Вираз «Із іскри полум'я займеться!» В. І. Ленін узяв як епіграф до газ. «*Искра*».

Тв.: Полное собрание стихов. Л., 1958; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поети-декабристи. К., 1950.

ОДОМА́ШНЕННЯ ТВАРИ́Н — ступінь приручення диких тварин і перетворення їх на *свійських тварин*, яких людина розводить для задоволення своїх госп. та ін. потреб. Свійські тварини значно відрізняються від диких не тільки зовн. формами (*екстер'єром*) та внутр. будовою (*інтер'єром*), але гол. чин. більшою продуктивністю, що є результатом багаторічної цілеспрямованої праці людини. О. т. почалося у часи пізнього *палеоліту* (собака) в період первіснообщинного суспільства (бл. 12—15 тис. років до н. е.) і продовжується залежно від потреб і в наш час. О. т. стало важливим етапом у розвитку продуктивних сил суспільства, тому що привело до виникнення галузі *тварин-*

В. П. Одрехівський. Захар Беркут. Дерево. 1964. Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка.

ництва. Одомашнено бл. 60 видів тварин. Найважливіші с.-г. тварини були одомашнені в різний час і не в одному місці. Головними центрами О. т. були країни Центр. Азії, Середземномор'ї і Причорномор'ї (включаючи й Пд. Україну). Матеріали розкопок поселень первісної людини свідчать про те, що насамперед були одомашнені предки сучас. собаки, згодом у пізньому *неоліті* — дикі предки кіз, овець, свиней, великої рог. худоби, коня і осла. Курей, голубів, шовковичного шовкопряда одомашнено в 3-му тис. до н. е., буйволів і верблюдів — у 3—2-му тис. до н. е., північного оленя — в різних місцях 1—2 тис. років тому. Вперше у наш час в СРСР одомашнюються деякі промислові звірі (лисиці, соболі, песці, норки, пантові олені та ін.), зокрема на Україні проводиться робота по О. т. диких у заповіднику *Асканії-Новій*. Ряд тварин (дронт, моа та ін.), яких доцільно було б одомашнити заради м'яса, в 16—18 ст. були знищені. В процесі О. т. використовують *добір штучний* та вплив умов зовн. середовища (особливо умов годівлі й утримання) для закріплення бажаних змін у тварин.

Літ.: Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959; Тваринництво. К., 1979.

О'ДО́ННЕЛЛ (O'Donnell) Педар (н. 22.II 1893, графство Донегол, Пн.-Зх. Ірландія) — ірл. письменник, член Ірл. літ. академії. В 1922—23 брав участь у громадян. війні на боці республіканців. Перший роман про визв. боротьбу ірл. народу — «Буря» (1925) — написав у тюрмі. В романі «Ми ще поборемось» (1930) створив образи борців за соціальні й нац. права трудящих. Автобіогр. романи «Ворота розчинились» (1932) і «Салют! Ірландець в Іспанії» (1937) мали велике значення для згуртування передових сил в роки боротьби з фашист. загрозою. Учасник нац.-революційної війни ісп. народу 1936—39, один із засновників Міжнар. асоціації письменників на захист культури. В післявоєнний час — редактор прогрес. журн. «Белл» («Дзвін»), керівник ірл. руху прихильників миру.

Тв.: Рос. перекл.— Мы ещё поборемся. М.—Л., 1934; Гордый остров. М., 1979.
Літ.: Земляной О. И. Героическая Испания в творчестве П. О'Доннелла. Исследования по романской и германской филологии. К., 1977.

О. І. Земляний.

ОДОРОЛО́ГІЯ КРИМІНАЛІСТИ́ЧНА (від лат. odor — запах і грец. λόγος — вчення) —в *криміналістиці* науково-тех. засіб, за допомогою якого встановлюють утворення запахових слідів, а також засоби й методи знаходження їх, консервації, дослідження й використання для розкриття й розслідування *злочинів*. Виникла в 60-х рр. 20 ст. як новий метод встановлення й *ідентифікації* об'єктів по запахах, що залишаються на місці події. Основи О. к. розробили рад. вчені. Для роботи з запаховими слідами використовують біол. і тех. детектори. Біол. детектори (нюх службово-розшукового собаки) застосовують для розшуку злочинця по сліду й вибірки речей за запахом, тех. детектор (газоаналізатор) — для збирання й ідентифікації невідомих речей за їхніми газоподібними слідами. Застосування засобів О. к. здійснюється спеціалістами: кінологами й експертами.

М. В. Салтевський.

О́ДРА, Одер — ріка у Зх. Європі. Довж. 912 км, площа бас. 119 тис. км². Бере початок у Сх. Судетах, в межах Чехословаччини. Тече гол. чин. тер. Польщі та по її кордону з НДР, впадає у Щецінську зат. Балтійського м. У верхів'ї — гірська, нижче виходить на терасовану рівнину; шир. долини становить від 2—3 км до 10—20 км. Береги О. обвалувані. У пониззі, за 84 км від гирла, О. ділиться на 2 рукави, зх.— судноплавний. Гол. притоки: Варта (права), Ниса-Клодська, Бубр, Ниса-Лужицька (ліві). Живлення дощове і снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі від 480 до 3000 м³/с. Замерзає у суворі зими. Судноплавна від гирла до м. Козле. Каналами сполучена з *Ельбою* та *Вісло́ю*. На О.— міста Острава (Чехословаччина), Вроцлав, Щецін (Польща), Франкфурт (НДР). Під час Великої Вітчизн. війни на О. було проведено *Вісло-Одерську операцію 1945*.

ОДРЕХІ́ВСЬКІ — родина укр. рад. нар. різьбярів. Усі родом із с. Вілька на Лемківщині, тепер у ПНР. Павло Васильович О. (н. 5.VII 1899—31.III 1973, Львів) — майстер рельєфного різьблення на дереві, яким оздоблював декоративні тарілки, скриньки, палиці тощо. Василь Павлович О. (н. 18.II 1921) — майстер тематичної скульптури, портретів з дерева, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Син Павла Васильовича О. У 1957 закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, де навчався в І. *Севери* та М. *Рябініна*. Твори: «На ярмарок» (1946), «Лемки в дорозі» (1947), «Збирання винограду», «Шахтар і колгоспниця», «Возз'єднання» (всі три — 1949), «Велика дружба» (1954), «Юрій Шкрібляк» (1957), «Лук'ян Кобилиця» (1960), «Композитор С. Людкевич» (1967), «Василь Стефаник» (1971), «Іван Франко» (1976). Один із авторів пам'ятників Франку у Львові (1964) та Дрогобичі (1967). Іван Павлович О. (н. 10.X 1923) — майстер тематичної скульптури з дерева. Син Павла Васильовича О. Твори: «Рубач» (1949), «Свинарка» (1950), «Чабан» (1956), «Вівчар» (1957), «Довбуш» (1965). В галузі декоративно-ужиткового мист. працюють і сини Василя Павловича О. — Володимир Васильович О. (скульптура, садово-паркова пластика) та Роман Васильович О. (художнє скло). Твори О. зберігаються в музеях Києва і Львова. Іл. див. також до ст. *Львів*, т. 6, ст. 267.

О́ДУД (Upupa) — рід птахів род. одудових. Єдиний вид роду — одуд звичайний (U. epops). Довж. тіла 27—32 см, маса 68—75 г. Дзьоб довгий, загнутий донизу, на голові великий чуб з рудих пір'їн з чорними кінцями, який періодично то розпускається віялом, то складається. Забарвлення яскраве, передньої частини тіла — руде, на крилах і спині — чорно-білі смуги, хвіст чорний з білою перев'яззю. О. поширений в Європі, Азії, Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, трапляється повсюди, перелітний птах (зимує в осн. в екваторіальній Африці та Пд. Азії). Гнізда будує в будь-яких укриттях: дуплах, серед каміння, в щілинах будівель тощо. Кладку з 5—6 (іноді до 12) яєць брудно-білого кольору самка насиджує бл. 18 діб. *Нагніздний птах*. Живиться комахами, в т. ч. шкідливими.

ОДУ́ХА Антон Захарович [12 (25). II 1910, с. Янушівці, тепер с. Іванівка Славутського р-ну Хмельн. обл.— 17.V 1967, Львів] — учасник підпілля і партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1943. З листопада 1942 — командир загону ім. Ф. М. Михайлова, перетвореного у вересні 1943 на партизан. з'єднання, що діяло до травня 1944 на тер. Кам'янець-Подільської, Волинської, Житомирської, Ровенської, Тернопільської областей. О. був членом підпільного Кам'янець-Подільського обкому партії і першим секретарем Славутського підпільного райкому, а також членом обл. штабу партизан. руху. З 1945 — на рад. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, медалями.

А. З. Одуха.

О́ДЯГ — сукупність предметів, що їх людина носить для захисту тіла від негативних впливів зовн. середовища; виконує також естетичні функції, відображає відмінності статей і віку, національні особливості тощо. Існував уже за часів пізнього *палеоліту*. Поняття «одяг» включає і *взуття*, головні убори, рукавиці. Розвиток О. відбувався залежно від геогр. середовища, форм г-ва, сусп. відносин, культури, етнічної належності тощо. Всі види О. розвинулися від 2 первісних типів О.: плечового (накинута на плечі шкура, накидка, сплетена з трави, листя, пір'я) і поясного (різні настегнові пов'язки). Згодом плечовий О. набув таких різноманітних форм, як плащі, сорочки, каптани; поясний О.— штани, *плахти*, спідниці, фартухи тощо. Коли люди освоїли прядіння, плетіння і ткацтво, осн. матеріалом для О. стали тканини. З'явився кроєний і шитий О. Із зростанням продуктивних сил суспільства, з розвитком процесу поділу праці, особливо з виникненням класів, О. все більше диференціювався. Відмінності в О. залежать і від віку й статі. Обрядовий О. відрізняється від буденного та святкового.

Одуд звичайний.

У Старод. Єгипті чоловіки носили лише настегнові пов'язки й фартух, жінки — прямокутний шматок тканини, яким обвивали все тіло. У давніх ассірійців був поширений О. у вигляді довгої сорочки і верхнього плаща-покривала з каймою. Давні греки носили хітони,

Жіночий і чоловічий одяг давніх єгиптян. 3-є тисячоліття — 4 ст. до н. е.

Жіночий і чоловічий одяг давніх ассірійців Кінець 3-го тисячоліття — 7 ст. до н. е.

Західноєвропейські жіноча сукня і чоловічий костюм. 16 ст.

Західноєвропейські жіноча сукня і чоловічий костюм. 17 ст.

туніки, гіматії (плащі) та хламіди. У Старод. Римі були короткі і довгі туніки, тоги, різноманітні плащі. За часів ранньої імперії в Римі чоловіки почали носити штани. У візантійців туніка стала короткою і щільно облягала тіло, поширені були плащі-мантії, каптаноподібний О.— кабат.

З посиленням екон. зв'язків між народами у феод. і особливо капіталістичному суспільствах форми О. пануючих класів передових країн запозичувалися пануючими класами ін. країн (так, у Зх. Європі в 11—14 ст. були поширені франц. моди, в 14—16 ст.— фландрські та бургундські, з 2-ї пол. 16 ст.— іспанські, з 2-ї пол. 17 ст.— знову французькі). Розвиток О. певною мірою пов'язаний із стилями в архітектурі та образотворчому мистецтві. Так, у 10—12 ст. в О. пануючих класів Зх. Європи поширеним був *романський стиль,* для якого типовою була довга сорочка і накинутий на плечі плащ. У 12—15 ст. у Зх. Європі носили короткий вузький О. у стилі *готики.* За часів *Відродження* (15—16 ст.) чоловіки носили короткі буф'ясті штани, а жінки — О. з короткими буф'ястими рукавами, корсажем і широкою спідницею. В 16—18 ст. поширився стиль *барокко,* що його характерною ознакою в чоловічому О. були короткі і вузькі штани, черевики на високих підборах, довга перука, а в жіночому — широка спідниця, надмірно завужена в талії, пірамідальна зачіска. О. обох статей оздоблювали мереживом, зборками, бантиками. У 18 ст. існував стиль *рококо,* за часів панування якого перука в чоловіків стала трохи простішою, взуття нижчим і ширшим, корсаж у жінок вужчим, декольте більшим, спідниці почали розширяти обручами. Після Великої франц. революції почався процес спрощення форм О. пануючих класів Зх. Європи. За його основу було взято О. третього стану (буржуазії, міщан). Цей О. поступово поширився серед пануючих класів ін. континентів.

На тер. Рад. Союзу О. з тканини відомий з часів *неоліту.* В 1-му тис. до н. е. у скіфо-сарматських племен чоловіки носили сорочки, тканинні й хутряні штани, каптани, гостроверху шапку, чоботи, жінки — широкі сорочки, плащоподібний верхній О. В Київській Русі особливості в О. відповідали соціальній диференціації суспільства. Князівське вбрання цього часу було довгополе, вільне, багато прикрашене вишивкою, коштовним камінням. Шапки оторочували дорогим хутром. Взуття — червоні сап'янові чоботи. На О. пануючих класів відчувався вплив О. Візантії. О. простого народу, на основі якого в майбутньому формувався О. укр., рос. і білорус. народів, складався з довгої полотняної сорочки прямого крою, сукні, верхнього О., личаків, постолів, чобіт. Верхній О. (переважно плащі-корзно, *опанчі*) виготовлявся з доморобної вовни, *кожухи* — з овчини. Найдавніші види прямоспинного О. побутували до поч. 20 ст. в Карпатах, на Поділлі (гунька-манта, бруслук, катанка, *киптар,* гутля). Давнім слов'янським О. була і полотнянка (зберігалася до поч. 20 ст. на Поліссі, а також у росіян і білорусів), за кроєм подібна до *свити.* Чоловічим поясним О. були вузькі полотняні штани. О. типу *запасок* і горботок був характерним жіночим поясним О. Шапки валяні напівсферичної або конусовидної форми, оздоблені хутром, пізніше з деякими змінами стали елементом традиційного О. росіян, українців і білорусів.

Для рос. чоловічого нар. О. кінця 19 — поч. 20 ст. характерні сорочка-косоворотка навипуск, нешироки штани — порти. В пд. районах побутувала й тунікоподібна сорочка з розрізом пазухи посередині. Сорочки вишивали або оздоблювали кумачем. Жіночий О. — сорочки і сарафани косоклинні «круглі», з ліфом і фартухи-нагрудники. На Пд. жінки носили й поньови (розпашний поясний О.). Плечовий рос. жіночий О.— довгорукавка, шугай, душогрія, козачок, корсетка тощо. Верхній чоловічий і жіночий О.: каптан, старовинний різновид каптана балахон, армяк, тулуп, зіпун тощо. Головні убори: чоловічі — шлик, магерка, картуз, малахай, жіночі — повійник, сорока, *кокошник* та ін. Взуття: лапті, унти, валянки, черевики, постоли, чоботи. Рос. дворянство з поч. 18 ст. носило загальноєвроп. О.

Для чоловічого укр. нар. О. кінця 19 — поч. 20 ст. типові сорочка з призбиранням, стоячим коміром (на Серед. Придніпров'ї), до гестки (на Слобожанщині й на Пд. України), з відкладним коміром (на Поділлі, в зх. областях), штани широкі «наддніпрянські» (в центр. районах України), вузькі (на Поліссі, в зх. областях України), шапки півсферичної форми, стовбуваті, конусоподібні із смушку, повстяні капелюхи, солом'яні брилі. Жіночий нар. О.— сорочки з вставками прямокутної форми (на Серед. Придніпров'ї) або з суцільним рукавом (на Поділлі), до гестки (на Пд. України). Вишивка на чоловічих і жіночих сорочках — червоно-чорна (в центр. районах України), жовтогаряча, темно-синя (на Поділлі), багатоколірна (в зх. областях України). Жіночий поясний О.— плахта, запаска та ін., плечовий — *керсет* та ін. Верхній чоловічий і жіночий О.— біла свита або свита рудого кольору (Серед. Придніпров'я), гуньки та ін. (на Поділлі), вовняні сердаки, каптани, *жупани* (в зх. областях). У негоду одягали бурки, *киреї* та ін. Жіночі головні убори — *очіпки,* капори, *намітки,* хустки. Взуття — постоли, черевики, чоботи.

Обов'язковим атрибутом О. укр. старшини 17—18 ст. була сорочка з тонкого полотна або серпанку, за кроєм подібна до народних, вишита шовком, сріблом або золотом, широкі оксамитові або шовкові шаровари, жупан, або опанча, в урочистих випадках — шуба, оздоблена коштовною запоною. Шапки переважно оксамитові, оздоблені хутром соболя, рисі, лисиці з розточиною спереду. Полковники прикрашали головні убори золотими аграфами (пряжками), а гетьмани до аграфів прикріплювали страусове пір'я. Одяг рядових козаків майже не відрізнявся від селянського. В кінці 18 ст. під впливом європ. моди укр. панство почало носити загальноєвроп. костюм.

У білорусів чоловічий нар. О.— сорочка навипуск, вузькі полотняні штани, свита, жіночий — довга сорочка, смугаста спідниця, безрукавка, фартух. Сорочки прикрашали орнаментом. Обов'язковою складовою частиною чоловічого і жіночого сх.-слов'ян. О. був пояс.

Серед народів СРСР близьким до сх.-слов'янського був О. молдаван-чоловіків, які носили сорочку навипуск, вузькі штани, кептар і кожух, та жінок, що одягали сорочку, широку спідницю, кофту. До поч. 20 ст. відзначався своєрідністю О. народів Прибалтики, Поволжя, Кавказу, Серед. Азії, Сибіру, Півночі. Напр., литовці-чоловіки носили сорочку навипуск, вузькі штани, свиту, жінки — довгу сорочку, спідницю, фартух. Чоловічий О. народів Поволжя (удмуртів, марійців, мордви) здебільшого майже не відрізнявся від рос. О.: жінки одягали довгу сорочку, розпашний або каптаноподібний О., шаровари (крім мордви-ерзі). Татари Поволжя і башкири носили шаровари, камзол, козакин, бешмет, а жінки — й сорочку-сукню (кюльмек) і нагрудник (кюкрекчі). На Кавказі (в грузинів, вірмен, азербайджанців та ін.) чоловіки носили довгу сорочку, вузькі штани, бешмет, черкеску з газирями, бурку, папаху, жінки— довгу сукню з вузьким ліфом і широким подолом, шаровари, невеличку шапочку, прозоре покривало. Основу нац. О. народів Середньої Азії (киргизів, туркменів, узбеків, таджиків) становили довга сорочка, широкі штани, халат, тюбетейка, чалма або хутряна шапка (у жінок ще й *паранджа*). Основою О. скотарських народів Сибіру (бурятів, алтайців, хакасів, тувинців) були довга сорочка, широкі штани, халат, безрукавка, чоботи з загнутими носками. Для народів Рад. Півночі (ненців, хантів, чукчів, евенків та ін.) характерним був О. з хутра, риб'ячої шкіри, кишок морських тварин. Напр., ненці-чоловіки одягали глухий, з капюшоном, хутром усередину О. (малицю), а поверх нього — такий самий О. хутром назовні (совик), хутряні штани, чоботи (піми) й панчохи; жінки носили кожух з подвійним хутром (назовні та всередину).

За Рад. влади відбулися великі зміни в нац. О. народів СРСР. Стирається різниця в О. робітників, селян та інтелігенції. О. розрізняється не за класовою належністю, а за призначенням (буденний, святковий, спортивний, формений — див., зокрема, *Обмундирування військове,* тощо). Розвиток науки і техніки зумовлював появу нових, спеціалізованих форм О. Так, напр., у процесі опанування людиною космічного простору створено принципово новий за матеріалом,

До ст. **Одяг.**

Одяг стародавніх народів світу: **1.** Скіфи. **2.** Давні греки. **3.** Давні римляни. **4.** Заможні візантійці. Одяг часів Київської Русі: **5.** Давньоруські князь і княгиня. **6.** Давньоруські воїни. **7.** Давньоруські селяни. Російський традиційний одяг 17—1-ї пол. 20 ст.: **8.** Селяни 17 ст. **9.** Бояри 17 ст. **10.** Селяни 18 ст. **11.** Селяни кінця 19 — початку 20 ст. Український традиційний одяг 17—18 ст.: **12.** Селяни 18 ст. **13.** Запорізькі козаки 17—18 ст.: а — простий козак, б — полковник. **14.** Українське панство 17 ст. **15.** Дворяни Росії початку 19 ст. **16.** Святковий одяг робітників Росії початку 20 ст.

До ст. **Одяг.**

Основні територіальні комплекси українського народного одягу 19—початку 20 ст.: 1. Київщина. 2. Полтавщина. 3. Харківщина. 4. Поділля. 5. Буковина. 6. Львівщина. 7. Полісся. 8. Закарпаття. 9. Сучасний одяг трудящих Радянської України з використанням елементів народного одягу. Традиційний (кінець 19 ст.) одяг народів, які населяють сучасну територію СРСР: 10. Білоруси. 11. Молдавани. 12. Литовці. 13. Латиші. 14. Естонці. 15. Грузини. 16. Вірмени.

.До ст. **Одяг.**

Традиційний (кінець 19 ст.) одяг народів, які населяють сучасну територію СРСР (продовження): 1. Азербайджанці. 2. Узбеки. 3. Таджики. 4. Туркмени. 5. Казахи. 6. Киргизи. 7. Ненці. Традиційний (кінець 19—початок 20 ст.) одяг народів Центральної і Південно-Східної Європи: 8. Чехи. 9. Словаки. 10. Поляки. 11. Болгари. 12. Серби. 13. Хорвати. 14. Румуни. 15. Угорці. 16. Албанці.

До ст. **Одяг.**

Традиційний (19—1-а половина 20 ст.) одяг народів Західної Європи, Америки, Азії та Африки: **1.** Французи. **2.** Іспанці. **3.** Італійці. **4.** Німці. **5.** Шотландці. **6.** Індіанці Північної Америки. **7.** Кубинці. **8.** Китайці. **9.** Корейці. **10.** Монголи. **11.** В'єтнамці. **12.** Гіндустанці. **13.** Індонезійці. **14.** Японці. **15.** Араби Алжіру. **16.** Африканці Гвінеї.

конструкцією і призначенням О. космонавтів. Сучас. художники-модельєри постійно звертаються до кращих зразків нар. вбрання. Орнамент, колористику, вишивку, мереживо, конструктивні форми нар. О. використовують при моделюванні сучас. костюма. Моделі О. розробляються в будинках моделей, спеціалізованих ін-тах (зокрема, Укр. ін-ті асортименту легкої пром-сті і культури одягу). Моду О. пропагують спец. журнали (в т. ч. на Україні збірник «Краса і мода»).

Близький до сх.-слов'янського національний О. пд. слов'ян (болгар, сербів, хорватів, чорногорців, словенців, македонців) і західних (поляків, чехів, словаків, лужичан). Напр., болгари-чоловіки на Пд. і Зх. Болгарії носили довгу сорочку, вузькі штани, суконний верхній О. переважно білого кольору, а в ін. районах — коротку сорочку, широкі штани і суконний верхній О. здебільшого чорного кольору, жінки — поверх довгої сорочки одягали розпашний поясний О. типу запаски або сукню типу сарафана (сукман, сая) та фартух. До пд.-слов'ян. О. близький нац. О. румунів і албанців. Із зх. слов'ян чехи-чоловіки, напр., носили коротку сорочку з відкладним коміром і чорним бантом, вузькі короткі шкіряні штани, жінки — оздоблену мереживом сорочку, широку спідницю, зашнуровану безрукавку. До поч. 20 ст. у Зх. Європі нац. О. побутував серед селян і частини міщан. До складу нац. чоловічого О. французів, італійців, іспанців, німців входили сорочка з відкладним коміром, короткі широкі й вузькі (напр., у іспанців, італійців, німців) або довгі вузькі (напр., у французів) штани, барвиста безрукавка і куртка, жіночого — сорочка, спідниця, фартух, безрукавка, кофта і сукня. О. скандінавських народів (шведів, норвежців, фіннів) відрізнявся від О. ін. народів Зх. Європи наявністю більш закритих форм верхнього О., що краще зберігають тепло. Оригінальні форми нац. О. були в народів Великобританії. Напр., шотландці-чоловіки носили коротеньку картату спідницю і плед, жінки — однотонну спідницю, блузу і плед. У країнах Азії і Африки у селян до серед. 20 ст. значною мірою побутував нац. О. Напр., китайці носили О. переважно синього кольору — штани, розпашну натільну кофту, безрукавку, куртку, халат. Корейці мали О. переважно білого кольору — шаровари, куртку, халат, а жінки ще, крім того, довгу спідницю, підперезану вище талії широким поясом, коротку кофту. Монголи носили коротку сорочку, штани, безрукавку, довгий халат, чоботи з загнутими носками. Нац. О. в'єтнамців — шаровари, куртка, солом'яний капелюх. Типовим О. індонезійців є каїн (полотнище барвистої тканини), саронг (прямокутний шмат тканини, зшитий по вертикалі), коротка куртка і широкий пояс. Основу О. народів Індії становлять: у чоловіків — дхоті (настегнова пов'язка у вигляді коротких штанів), сорочка, куртка, тюрбан; у жінок — *сарі* (довгий шмат тканини), спідниця, шаровари, кофта. Японці носять *кімоно*, білу настегнову пов'язку (сита-обі), штани, коротку куртку (хапі), солом'яний плащ. Араби-чоловіки одягають білу сорочку, штани, плащ, сандалі; жінки (зокрема, єгиптянки) — довгу сукню. О. корінного негроїдного населення Африки був: у чоловіків — настегнова пов'язка, плащ (карос), у жінок — фартух. Під впливом європейців та арабів африканці в містах почали носити сорочки, штани тощо.

Майже не зберігся традиційний О. корінного населення Австралії, Океанії та Америки. Австралійці і тасманійці носили настегнову пов'язку, плащ із шкіри звірів, вузькі пояси. Корінне населення Океанії носило тканий і плетений О., оздоблений пір'ям. О. ескімосів Пн. Америки був близький до О. народів Півночі СРСР. Індіанці пн.-зх. узбережжя Пн. Америки носили накидку з лика або пуху гірських кіз, індіанці прерій і пн.-сх. районів (зокрема, ірокези) — настегнову пов'язку, фартух, спідничку, плащ, пояс із замші або хутра, а пд.-сх. районів — такий самий О. з шкіри, пальмового листя, кори і пір'я. Індіанці Пд. Америки (зокрема, араукани) одягали шмат тканини, що закріплювався поясом (чирипі), та широкий довгий плащ з прорізом для голови (пончо).

Сучас. народи Америки успадкували елементи О. індіанців та європейців. Напр., мексіканці-чоловіки носять білу сорочку, штани, барвисту накидку (сароме), широкополий солом'яний капелюх (сомбреро), індіанські сандалі (гуарачес), жінки — бавовняну блузу, вузьку спідницю, барвисту шаль (рабосо). Аргентінці-чоловіки одягають сорочку, широкі шаровари, індіанське пончо, шкіряний пояс, хустку на шию, м'які чоботи, жінки — спідницю та шаль. В наш час О. народів світу поступово все більше набуває спільних рис.

Гігієнічні вимоги до одягу. О. захищає тіло людини від негативних впливів зовн. середовища, дає змогу підтримувати температуру повітря під О. на рівні 28—32°, а вологість на рівні 20—40%. О. зменшує тепловтрати організму, зберігає його енергетичні ресурси. Крім того, О. захищає шкірний покрив від мех. і хім. ушкоджень, пилу і бруду. Осн. гігієнічними вимогами до О. є відповідність його теплозахисної здатності й повітропроникності до клімату, інтенсивності м'язової праці, особливостей статі, віку, стану здоров'я людини тощо. Конструкція і крій О. повинні забезпечувати максимальну свободу рухів, не утруднювати дихання і кровообіг.

Іл. див. на окремих аркушах, с. 504—505.

Літ.: Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956; Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957; Українське народне мистецтво. Вбрання. К., 1961; Киреева Е. В. История костюма. М., 1976; Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів, ч. 1—2. К., 1978.

В. В. Миронов.

О́ДЯГ СЦЕ́НИ — система спеціальних драпіровок, що обрамляють ігровий простір *сцени*. Див. *Сукна*.

О́ЖЕЛЕДЬ — шар льоду на поверхні землі, що утворюється після дощу або відлиги при зниженні т-ри (нижче 0°), а також внаслідок замерзання мокрого снігу чи дощу при зіткненні з охолодженою поверхнею. О. завдає шкоди посівам, перешкоджає руху транспорту на дорогах.

О́ЖЕШКО (Orzeszkowa) Еліза (6.VI 1841, с. Мільковщизна, поблизу м. Гродно, тепер БРСР — 18.V 1910, м. Гродно) — польс. письменниця. Брала участь у польс. повстанні 1863—64. З 1870 майже постійно жила в Гродно. Літ. діяльність почала 1866 — оповідання «Малюнок голодних літ». У повістях «Пан Граба» (1869), «Марта» (1873) відобразила безправне становище жінки; в оповіданнях 70-х рр. «Сіренька ідилія», «Юліанка» та ін.— тяжке існування міської бідноти і разючі соціальні контрасти бурж. міста; в повісті «Меїр Езофович» (1878) — нац. нерівність. Повісті «Низини» (1883), «Дзюрдзі» (1885), «Хам» (1889) — з життя білорус. селянства. Різкою критикою шляхти і земельної аристократії відзначаються романи «Помпалінські» (1875), «Над Німаном» (1887), бурж. верхівки — роман «Аргонавти» (1899). Серія оповідань «Gloria victis» («Слава переможеним», 1910) — спогади про польс. повстання 1863—64. Виявляла постійний інтерес до рос. й укр. л-р, листувалася з М. Салтиковим-Щедріним та І. Франком, знала твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Панаса Мирного, робила спроби перекладати твори Марка Вовчка, І. Франка, М. Старицького. Творчість О., що є значним внеском в розвиток прогресивної польської літератури, високо оцінив І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1950; Оповідання та повісті. К., 1956; Аргонавти. К., 1966; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—5. М., 1953—54; Хам. М., 1972; Последняя любовь. М., 1975.

Літ.: Цыбенко Е. З. Элиза Ожешко. В кн.: История польской литературы, т. 1. М., 1968.

Ю. Л. Булаховська.

Е. Ожешко.

ОЖИ́ВЛЕННЯ ОРГАНІ́ЗМУ — комплекс лікувальних заходів, спрямованих на відновлення життєдіяльності вмираючого організму, на виведення його з стану клінічної *смерті*. Див. *Реанімація*.

ОЖИ́КА (Luzula) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини ситникових. Листки лінійні з замкнутими піхвами, по краю пластинок вкриті білими волосинками. Квітки двостатеві, дрібні, зібрані в колосовидних, зонтиковидних чи головчастих верхівкових суцвіттях. Плід — коробочка. Бл. 80 видів, поширених у холодних і помірних зонах земної кулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 11. Найпоширеніші О. бліда (L. pallescens), О. волосиста (L. pilosa) і О. багатоквіткова (L. multiflora), які ростуть по луках, лісах, трав'янистих місцях.

Ожика волосиста: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини; *3* — квітка.

Ожина звичайна. Квітуча гілка та плоди.

ОЖИ́НА (Eubatus) — підрід рослин роду Rubus родини *розоцвітих*. Чагарники або напівчагарники, здебільшого з трійчастими або непарноперистими листками. Квітки двостатеві, білі, рідше рожеві, у волотистих суцвіттях. Плід — чорна або чорно-червона соковита збірна ягода. Понад 250 видів, пошир. в Пн. Америці, Європі, Серед. Азії. В СРСР понад 40 видів, у т. ч. в УРСР — 21, з них найпоширеніша О. с и з а, або звичайна (R. caesius). Плоди О. містять до 8% цукрів і до 1,4% кислот, вітамінів, каротин (провітамін А); їстівні, вживаються свіжими, сушеними і консервованими, використовуються при виготовленні вина, кондитерських виробів та ін. Бл. 300 сортів О. вирощують як ягідні рослини.

ОЖИРІ́ННЯ — різної *етіології* надмірне відкладання жиру в тканинах організму (гол. чин. у підшкірній клітковині). Найчастіше О. спостерігається у віці 40—50 років і пов'язане з віковими змінами *обміну речовин*. Причиною О. може бути надмірне споживання їжі, багатої на жири, вуглеводи, що посилює виділення в організмі *інсуліну*, який сприяє перетворенню вуглеводів на жири, а також споживання алкоголю, малорухливий спосіб життя, *спадковість*, порушення нервової і гормональної регуляції обміну речовин. З розвитком О. вторинно порушується регуляція з боку гіпоталамічних центрів *нервової системи*, що ще більше посилює відкладання жиру. Прийнято розрізняти 4 ступені ожиріння залежно від маси хворого: 1-й — перевищення маси тіла порівняно з нормою до 30%, 2-й — від 30 до 50%, 3-й — від 50 до 100% і 4-й — більше 100%.

О. негативно впливає на організм, знижує працездатність, стійкість до інфекцій, сприяє виникненню цукрового *діабету*, *жовчнокам'яної хвороби*, *атеросклерозу*, *гіпертонічної хвороби*, *інфаркту міокарда* та ін. захворювань. Л і к у в а н н я: суворе і систематичне додержання *дієти* (тільки за рекомендацією лікаря), посилені фіз. вправи тощо.

В. П. Комісаренко.

ОЗАРИНЕ́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури* (кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е.), виявлене в с. Озаринцях Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл. Досліджували його 1927. Розкопками відкрито залишки жител, знайдено уламки глиняного тонкостінного, оздобленого орнаментом, і товстостінного посуду, шліфовані сокири, крем'яні знаряддя, скульптурне зображення людської голови та глиняну статуетку тварини.

ОЗА́РКЕВИЧ Євген Іванович (8.VI 1861, с. Белелуя, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.— 21.IX 1916, Львів) — укр. лікар. Мед. освіту здобув у Віденському ун-ті. Працював лікарем у Боснії (з 1888) та різних місцях Галичини, а з 1897 — у Львові, де заснував лікарню «Народна лічниця». О. очолював Укр. т-во лікарів у Львові й редагував журн. «Здоровлє», що його видавало це т-во. Праці О. присвячені питанням гігієни, курортології, укр. медичної термінології; популяризував мед. знання серед населення Зх. України.

ОЗАРКЕ́ВИЧ Іван (1795, Галичина — 1854, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменник. Закінчив Львів. духовну семінарію. Для аматорського театру в Коломиї (1848—50) переробив п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Купала на Івана» С. Писаревського на «комедіоопери» «Дівка на відданню, або На милування нема силування», «Жовнір-чарівник», «Сватання, або Жених навіжений», «Весілля, або Над цигана Шмагайла нема розумнішого», надавши їм місцевого покутського колориту. У 50-х рр. 19 ст. писав поетичні і драматичні твори «язичієм».

Р. Я. Пилипчук.

ОЗВУ́ЧЕННЯ ФІ́ЛЬМУ — запис звукового супроводу кіно- або телефільму; один з процесів створення звукових фільмів (див. *Звукове кіно*, *Звукозапис*). Звук записують одночасно (синхронно) із зніманням зображень (у *павільйонах кінознімальних*) або окремо від нього, вдаючись до попереднього або наступного озвучення (у спец. ательє звукозапису). При попередньому О. ф. спочатку одержують *фонограму*, а потім, відтворюючи її, провадять *кінознімання*. Попереднє О. ф. забезпечує високу якість звучання, дає змогу точно синхронізувати на кіноплівці зображення з муз. супроводом, дозволяє акторам краще координувати з муз. супроводом свої дії (напр., при зніманні оперних сцен), полегшує роботу кінооператора. Наступне О. ф. полягає у створенні фонограми відповідно до проекції на екран раніше знятого зображення, тобто у синхронізації звуку з дією, що відбувається на екрані. Таке О. ф. застосовують, якщо через сторонні шуми в умовах натурного зняття (поза кінознімальним павільйоном) одержати високоякісну фонограму неможливо. Різновидом наступного О. ф. є *дублювання фільму*.

М. М. Сафронов.

ОЗЕЛЕ́НЕННЯ МІСТ — створення зелених насаджень у містах та ін. населених пунктах. Див. *Озеленення населених місць*.

ОЗЕЛЕ́НЕННЯ НАСЕ́ЛЕНИХ МІСЦЬ — комплекс заходів по створенню і використанню зелених насаджень у населених пунктах. О. н. м. сприяє поліпшенню мікроклімату й сан.-гіг. умов, створює в нас. пункті природне пейзажне середовище, збагачує архіт. обличчя міст, селищ і сіл. В СРСР О. н. м. є держ. справою. О. н. м. здійснюють як систему рівномірно розміщених на заселеній тер. зелених насаджень, пов'язаних у єдине ціле з позаміськими зеленими масивами. Озеленення заселеної тер. вирішується у вигляді насаджень заг. користування (*парки*, сади, *сквери*, *бульвари*, *лісопарки*), спеціального призначення (бот. та зоол. сади тощо), обмеженого користування (у садибах шкільних, дошкільних та лік. закладів; на житлових тер., на тер. громад. і пром. споруд). В О. н. м. застосовують регулярні й ландшафтні прийоми *садово-паркової архітектури;* поодинокі та групові посадки дерев, суцільні зелені масиви з дерев і чагарників, живі огорожі з чагарника й стрижених дерев, газони багаторічних трав і клумби. У вертикальному озелененні застосовують виткі та лазячі багаторічні ліани. Див. також ст. *Ландшафтна архітектура*.

Літ.: Северин С. И. Комплексное озеленение в благоустройстве городов. К., 1975.

С. М. Северин.

Озеленення населених місць. Київ. Голосіївський парк.

Озеленення населених місць. Луцьк. Сквер на вулиці В. І. Леніна. Черкаси. Парк імені 50-річчя Жовтня. Донецьк. Набережна річки Кальміусу.

ОЗЕ́НА (від грец. ὄζω — пахну), смердючий нежить — хронічне захворювання порожнини носа, що характеризується вираженим потоншанням (*атрофією*) слизових оболонок і кісткового скелета носових раковин, а також густими виділеннями з носа. При О. в носі утворюється багато смердючих кірочок, голос стає гугнявим, втрачається нюх. В деяких випадках О. може поширюватись і на *глотку*, *гортань*. Л і к у в а н н я: розм'якшування і видалення смердючих кірочок шляхом застосування різних мазей, промивання носа тощо.

ОЗЕРЕЦЬКО́ВСЬКИЙ Микола Якович [1750, с. Озерецьке Дмитровського пов. Моск. губ.— 28.II (12.III) 1827, Петербург] — рос. дослідник природи, мандрівник, член Петерб. АН (1782). У 1768—72 брав участь в академічній експедиції по вивченню Росії. Досліджував озера Онезьке, Ладозьке, Ільмень, Селігер, а також верхів'я

Волги. Наук. праці присвячені історико-геогр., етногр., природничим, археол. та ін. питанням вивчення Росії.

ОЗЕ́РНА — карстова печера в Борщівському р-ні Терноп. обл. УРСР, одна з *Печер Подільських*. Утворилась у двадцятиметровій товщі неогенових гіпсових відкладів, які перекриваються породами, що не карстуються. Заг. протяжність лабіринтової системи становить 104 км. Довж. окремих залів досягає 100 м, шир.— 12—20 м. Під час повені печера підтоплюється підземними водами. Вхід до печери відомий з поч. 20 ст. Досліджена 1963—73. *В. М. Дублянський*

«ОЗЕ́РНА ШКО́ЛА» — група англ. поетів кін. 18 — поч. 19 ст., які з 1800 жили в озерному р-ні Пн. Англії. До «О. ш.» (поняття існує з 1817) належали: У. *Вордсворт*, С. Т. *Колрідж* і Р. *Сауті*. Їх об'єднувало зречення ідеалів франц. революції 1789, політ. реакційність (особливо Р. Сауті), ідеалізація середньовіччя чи патріархально-дрібновласницького селянського устрою, реліг. проповідь покірності, що характерне для консервативного напряму англ. романтизму. «О. ш.» не раз різко критикували Дж. Г. Байрон, Е. Браунінг та ін. Однак кращі ранні твори С. Т. Колріджа та особливо У. Вордсворта ввійшли до класичної спадщини англ. поезії. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

ОЗЕ́РНИЙ Марко Остапович [22.V (3.VI) 1890, с. Мишурин Ріг, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.— 27.XII 1957, там же] — новатор с.-г. виробництва, зачинатель руху передовиків с. г. за одержання високих урожаїв кукурудзи, Герой Соціалістичної Праці (1947). Член КПРС з 1940. З 1933 — колгоспник, з 1936 і до кінця життя — ланковий Мишуринорізького колгоспу «Червоний партизан». У 1936 посушливому році ланка, яку очолював О., виростила по 103,6 ц/га кукурудзи, 1937 — по 108,3, 1939 і 1940 — по 120, 1948 — по 208,6, а 1949 — по 223,8 ц/га на площі 2 га і по 175 ц/га на площі 8 га, встановивши світовий рекорд урожайності цієї культури. Застосувавши міжсортову гібридизацію, О. вивів високоврожайний сорт кукурудзи Партизанка. О.— делегат XVI—XVIII з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради УРСР 2 — 4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ОЗЕ́РНИЙ Михайло Іванович (н. 28.V 1938, с. Василівка, тепер Лебединського р-ну Сумської обл.) — укр. радянський художник, майстер декоративного мистецтва. Член КПРС з 1963. В 1965 закінчив Косівське уч-ще прикладного мист. Працює в галузі худож. кераміки. Твори: «Лісоруб», «Пісня» (обидва — 1966), «Згін худоби з полонини» (1968), «Бринзовіз» (1969), «Трубач» (1977), «На тренуванні» (1978), «Сорочинський ярмарок» (1981). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1981.

ОЗЕ́РНІ ВІ́ДКЛАДИ — геол. відклади, що утворилися на дні озер. За походженням їх поділяють на уламкові (галька, пісок, глина), хім. (гіпси, солі) та органогенні (торф, сапропеліт, діатоміт). Такі О. в., як торф, сапропеліт, солі й гіпси, є цінною *мінеральною сировиною*.

О́ЗЕРО — природна водойма, яка заповнена в межах озерної улоговини водою і не має безпосереднього зв'язку з морем. За походженням озерних улоговин розрізняють О. тектонічні, льодовикові, річкові (старищі), приморські (лагуни, *лимани*), провальні (див. *Карст*), вулканічні, загатні. Джерелом живлення О. є поверхневий і підземний стік, а також атм. опади. За характером водного балансу виділяють О. стічні й безстічні, за хім. складом — прісні, солонуваті й солоні, окрему групу становлять мінеральні О. (гідрокарбонатні, сульфатні, хлоридні). Форма, розміри та рівень води О. значно змінюються з часом в результаті нагромадження донних відкладів, змін обрисів берегів, балансу вологи. За ступенем розвитку органічного життя О. поділяють на евтрофні (високопродуктивні з великим вмістом розчинених солей і *планктону*), оліготрофні (малопродуктивні — мало солей і планктону, вода насичена киснем) та дистрофні — з невеликою мінералізацією і вмістом планктону, але збагачені гуміновими сполуками.

Заг. площа О. земної кулі 2,1 млн. км² (бл. 1,4% площі суходолу). В СРСР налічується 2,8 млн. О. заг. площею бл. 490 тис. км². Серед О. земної кулі найбільші — *Верхнє озеро, Вікторія, Гурон, Мічіган, Танганьіка, Велике Ведмеже озеро, Ньяса;* в СРСР — *Аральське море* (найбільше в світі — пл. 64 тис км²), *Байкал* (найглибше у світі — до 1620 м), *Балхаш, Ладозьке озеро* та ін. На тер. УРСР — понад 7 тис. О. з площею від 0,1 км² і більше, а з урахуванням дрібних — бл. 20 тис. Найбільші з них — у плавнях Дунаю *(Ялпух, Кагул, Катлабух)*, на узбережжі Чорного м. *(Сасик, Алібей, Шагани, Донузлав)*, у бас. Бугу *(Світязь)*. Серед гірських озер України найвідоміше *Синевир*. О. мають велике нар.-госп. значення, зокрема для водного транспорту, водопостачання, зрошування, розведення риби, водоплавної птиці та цінних хутрових звірів; з деяких О. видобувають солі, лік. грязі й ропу. О. — акумулятори значної кількості прісної води. Вони мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Гідрологічний режим природних і штучних (водосховищ, ставків) О. досліджує *озерознавство*. Див. статті про окремі О. й таблиці в статтях про материки.

О́ЗЕРО ІМЕ́НІ ЛЕ́НІНА — розширена, озерна частина *Дніпровського водосховища*, в гирлі р. Самари.

О́ЗЕРОВ Юрій Миколайович (н. 26.I 1921, Москва) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1977). Член КПРС з 1947. В 1944 закінчив військ. академію ім. Фрунзе, 1951 — ВДІК. З 1952 — режисер «Мосфільму». Поставив фільми: «Син» (1956), «Кочубей» (1958), «Велика дорога» (1963, спільна рад.-чехословацька постановка), кіноепопеї «Визволення» (1970—72) і «Солдати свободи» (1977), присвячені подвигу рад. воїнів у Великій Вітчизн. війні 1941—45, «О спорт, ти — мир!» (1980). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1972.

ОЗЕРОЗНА́ВСТВО, лімнологія— галузь гідрології суходолу, що вивчає континентальні водойми з уповільненим водообміном — природні (озера) та штучні (ставки, водосховища). О. досліджує гідрологічний режим водойм (водний баланс, коливання рівнів, джерела живлення, течії тощо, термічний режим, льодові явища), фіз. та біохім. процеси, органічне життя, походження, розміри й перетворення озерних улоговин, характер донних відкладів. Важливе завдання О.— розрахунки та прогноз режиму водойм, зокрема штучних, охорона їх від забруднення. Матеріал для озерознавчих досліджень збирають на стаціонарних озерних станціях, в гідрометеорологічних обсерваторіях (зокрема, на тер. УРСР такі обсерваторії створено на Кременчуцькому, Дніпровському і Каховському водосховищах). О. тісно пов'язане з *гідрохімією, гідрофізикою, геологією, гідробіологією* та ін. науками. Широко використовує аерокосмічні, електрометричні, фотометричні та ін. методи досліджень. Засновником О. вважають швейц. вченого Ф. Фореля, який, узагальнивши багаторічні дослідження *Женевського озера*, видав перший посібник з О. (1901). В Росії спостереження за озерами відомі з поч. 19 ст. У розвитку О. значне місце посідають праці Д. М. *Анучина*, Л. С. *Берга*, Г. Ю. Верещагіна, С. І. Кузнецова. В УРСР озера вивчають *Гідробіології інститут* АН УРСР, *Гідромеханіки інститут* АН УРСР, *Рибного господарства український науково-дослідний інститут* та ін.

Літ.: Богословский Б. Б. Озероведение. М., 1960; Зайков Б. Д. Очерки по озероведению. [ч. 1—2]. Л., 1955—60; Швець Г. І. Голубі перлини України. К., 1969; Хатчинсон Д. Лимнология Пер. с англ. М., 1969.

Л. Г. Будкіна.

М. О. Озерний.

Ю. М. Озеров.

ОЗЕРЯ́НСЬКИЙ КРЯЖ — кряж в околицях с. Озерян Олевського р-ну Житомир. обл. УРСР. Має вигляд вузького (від 0,5 до 1 км завширшки) пасма довж. бл. 8,5 км, витягнутого з Зх. на Сх. Абс. вис. 190 м. Розташований в межах *Українського щита*. Схили круті. Рельєф О. к. ускладнений гребенями з тривких щодо руйнування порід. Складений кварцитами, пісковиками та піщано-глинистими відкладами. Серед рослинного покриву переважають соснові ліси.

О́ЗИ (швед. ås, одн., букв.— хребет, пасмо) — вузькі невисокі звивисті вали, складені пісками, гравієм, галькою, часто з домішкою валунів. Вис. до 20—30 м і більше, шир. від кількох метрів до 2—3 км, довж. до 40, іноді понад 500 км. Схили круті (до 30—40°). Виникнення пов'язане з внутрішньольодовиковими потоками талих вод. Поширені на Пн. Зх. СРСР (Естонія, Латвія, Ленінгр. обл.), а також у Фінляндії та ін. районах.

Ойнохоя.

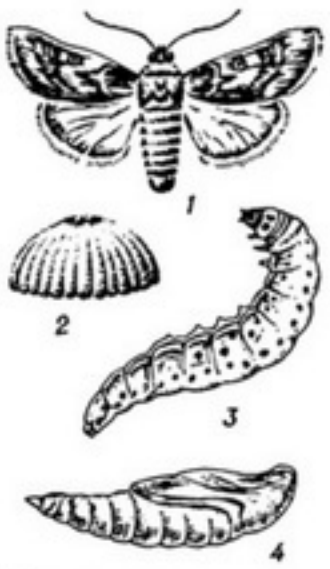

Озима совка:
1 — метелик; *2* — яйце; *3* — гусениця; *4* — лялечка.

Окапі.

Окарина.

ОЗИ́МА СО́ВКА (Agrotis segetum, синонім Scotia segetum) — метелик род. *совкових*. Небезпечний шкідник с.-г. культур, особливо озимих злаків, кукурудзи, проса, цукрових буряків, овочевих і баштанних культур. Поширена в Європі, Азії, Африці, на о-вах Шрі-Ланка і Мадагаскар. Є в СРСР, у т. ч. УРСР. Передні крила метелика (розмах 34—45 мм) від жовтувато-сірого до майже чорного забарвлення, на кожному по круглій, ниркоподібній або клиновидній плямі з тонкою чорною облямівкою; задні — білувато-сірі. Гусениця (довж. 40—50 мм) землисто-сіра з темними смужками вздовж спини і по боках; живиться тканинами листків, висіяного насіння та сходів рослин; зимує у грунті на глибині 10—25 см, заляльковується навесні. Розвиток лялечки триває 23—35 діб. Метелики літають у травні — червні та в другій половині липня — вересні. Самка відкладає 470—2200 яєць, які розвиваються 3—5 (при низьких т-рах до 24) діб. За рік дають 1—2 покоління. Характерні спалахи масового розмноження О. с. З а х о д и б о р о т ь б и: агротехнічні (глибока зяблева оранка, культивація парів, зрошування земель тощо); біологічні (використовують *трихограму*); хімічні (обробка насіння та посівів *інсектицидами*).

З. Ф. Ключко.

ОЗИ́МІ КУЛЬТУ́РИ — однорічні с.-г. рослини, які для проходження стадії *яровизації* потребують у початковий період розвитку тривалого діяння знижених температур. Для нормального розвитку О. к. їх сіють восени; в наступному році вони викидають стрілку й утворюють насіння. Основна відмінність О. к. від ярих полягає в тому, що при весняній сівбі типові озимі форми в рік сівби не плодоносять. В СРСР, у т. ч. на Україні, в с.-г. практиці найбільше значення мають озимі хліба — *пшениця, жито, ячмінь*. Вони здебільшого врожайніші, ніж ярі, і крім того дають значні організаційно-госп. вигоди, оскільки здійснення великого обсягу посівних робіт восени знижує напруження в період весняної сівби. О. к. вегетують восени 1,5—2 місяці. За цей час вони розвивають міцну кореневу систему, загартовуються (див. *Загартовування рослин*) і майже цілком закінчують *кущіння*. За сприятливих умов загартовування рослин в їх організмі відбуваються фізіол. та біохім. зміни, внаслідок яких підвищується *зимостійкість рослин* до низьких температур та ін. несприятливих умов зимівлі. Навесні О. к. починають рости з перших теплих днів. До О. к. належать і озима вика, деякі озимі форми дворучок, зимуючі форми гороху, озимий ріпак, деякі форми рижію.

Літ.: Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

ОЗНА́ЧЕННЯ — другорядний *член речення*, що вказує на якусь ознаку предмета, явища тощо. Приєднується до означуваного слова атрибутним зв'язком. Залежно від характеру зв'язку з означуваним словом О. бувають узгоджені і неузгоджені (див. *Узгодження*). Узгоджені О. виражаються прикметником, дієприкметником, займенником і порядковим числівником. Вони набувають однакових з означуваним словом граматичних форм (карі очі, мій син). Неузгоджені О. виражаються іменником або займенником у непрямому відмінку, прислівником, інфінітивом та ін. Вони зв'язані з означуваним словом за допомогою *керування* або *прилягання* (книжка сестри, читання вголос). Часто буває важко провести межу між неузгодженими означеннями, вираженими іменниками в непрямих відмінках, і додатками та обставинами (напр., «письменник з Москви» — відповідає на питання і «який», і «звідки»). Відокремлене О. перебуває в атрибутивно-предикативному зв'язку з підметом («Досвітні вогні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі», Леся Українка). Особливим різновидом О. є прикладка (учень-відмінник). Про образне означення див. *Епітет*.

Р. Г. Іванченко.

ОЗОКЕРИ́Т (від грец. ὄζω — пахну і κηρός — віск) — природна воскоподібна суміш твердих насичених вуглеводнів. Як домішки містить рідкі нафт. масла і смоли. Колір жовтий, жовто-бурий, зеленуватий або чорний. Густ. 0,85—0,95. Утворюється О. кристалізацією з парафінової *нафти* при її охолодженні. Залягає у гірських породах у вигляді жил або заповнює пори та порожнини. Т-ра плавлення О. від 50 до 90°. З руди О. одержують варінням у воді (розплавлений О. спливає на поверхню) або *екстрагуванням* розчинниками (напр., бензином). Найбільші родовища О.— в СРСР, зокрема на Україні (*Бориславське родовище озокериту*), в Туркм. РСР та Узб. РСР. Натуральний і очищений О. (церезин) використовують для виготовлення електро- і водоізоляторів, різних мастил і лаків; у парфюмерній і фарм. пром-сті, в медицині.

Л. С. Мончак.

ОЗО́Н (від грец. ὄζω — пахну), O_3,— алотропна видозміна *кисню* (див. *Алотропія*). Синій газ з різким запахом, $t_{пл}$ — 192,7° С, $t_{кип}$ — — 112° С, добре розчинний у воді. Рідкий О.— темно-синій, твердий — темно-фіалковий, майже чорний. О.— вибухонебезпечний і токсичний: є *мутагеном* і руйнує *еритроцити*. Сильний окислювач, окислює майже всі метали, крім золота, платини, іридію. У природі О. виникає з O_2 під час грозових розрядів і від дії ультрафіолетового проміння в атмосфері. У пром-сті одержують в осн. дією тихих електр. розрядів на O_2, *електролізом* перхлоратної к-ти $HClO_4$ та опроміненням рідкого O_2 γ-промінням ізотопу ^{60}Co. Найкраще О. зберігається в адсорбованому стані (алюмогель, силікагель) та у фреонових розчинах. О.— потужний окислювач *ракетного палива*, вперше запропонований Ю. В. *Кондратюком*. Використовують О. у хім. синтезі, для вибілювання паперу, воску, стерилізації води, для дезинфекції і *дезодорації* повітря тощо.

М. Д. Василега-Дерибас.

ОЇ́ДІЇ (від грец. φόν — яйце та ... ιδιον — зменшувальний суфікс) — заокруглені чи кулясті клітини, що виникають і відокремлюються на кінцях грибних *гіфів* під час поділу останніх численними перегородками. О. здебільшого проростають в *грибницю*. За допомогою О. відбувається *вегетативне розмноження* грибів, зокрема мукорових, гіменоміцетів та інших.

О́ЇТА — місто в Японії, на Пн. Сх. о. Кюсю, адм. ц. префектури Оїта. Значний мор. порт (Оїта-Цурусакі), вузол з-ць. 316 тис. ж. (1975). Підприємства металург. (сталеливарний і алюм. з-ди), нафтопереробної, хім., целюлозно-паперової, цем., текст., харчової промисловості. ТЕС.

О́ЙБУРСЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро на Зх. Кримського п-ова. Довж. 4 км, шир. до 1,5 км, глиб. до 0,7 м. Площа 5 км². Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живиться мор. та підземними водами. Дно замулене. Солоність до 17‰. У затоках — природне осідання солі.

ОЙНОХО́Я (грец. οἰνοχόη, від οἶνος — вино і χέω — ллю) — давньогрец. посудина для розливання вина — глек з овальним (яйцевидним) корпусом і шийкою у формі трилисника (з трьома носиками).

ОЙРА́ТИ — в минулому назва зх. монголів (дербетів, баїтів, торгутів, хошутів, захчинів та ін.). В 13 ст. група монголомовних племен — О. чинила опір *Чінгісхану*, але незабаром підкорилася йому. В 17 ст. одна частина О. відкочувала в район оз. *Кукунор*, друга — в межі Росії, де почала називатися калмиками, третя стала осн. населенням Ойратського ханства в *Джунгарії*. В МНР термін «ойрати» практично втратив значення. Групи зх. монголів, які консолідуються з монголами-халха, називаються там дербетами, баїтами, захчинами; живуть переважно в Убсунурському і Кобдоському аймаках (заг. чисельність — 89,2 тис. чол., 1970, перепис). Значні групи О. входять до складу монголів КНР.

ОЙРО́ТСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ — колишня (до 1948) назва *Горно-Алтайської автономної області*.

ОЙРО́Т-ТУРА́ — колишня (з 1932 до 1948) назва м. *Горно-Алтайська*.

О́ЙСТРАХ Давид Федорович [17 (30).IX 1908, Одеса — 24.X 1974, Амстердам, похований у Москві] — рос. рад. скрипаль, нар. арт. СРСР (з 1953). Член КПРС з 1942. В 1926 закінчив Одес. музичний ін-т (клас П. *Столярського*). З 1934 викладав у Моск. консерваторії (з 1939 — професор). Серед учнів О.— нар. арт. РРФСР В. Климов, засл. артисти УРСР О. Криса та О. Пархоменко. О.— один з визначних скрипалів сучасності. До його репертуару входили твори класичної і сучас. скрипкової музики. Перший виконував присвячені йому скрипкові концерти й сонати Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, концерти А. Хачатуряна, М. Мясковського та ін. О. був

чл.-кор. Академії мист. в Берліні (НДР, з 1961), доктором Кембріджського ун-ту (з 1969), почесним членом Нац. академії «Санта-Чечілія» (Рим, з 1961). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1960. Син і учень О.— Ігор Давидович Ойстрах (н. 27.IV 1931, Одеса) — скрипаль, нар. арт. РРФСР.

ОЙУ́НСЬКИЙ (справж. прізв.— Слєпцов) Платон Олексійович [30.X (11.XI) 1893, Таттінський улус, тепер Алексєєвський р-н — 31.X 1939] — якут. рад. письменник, громад. діяч, основоположник якут. рад. л-ри. Член Комуністичної партії з 1917 (за ін. даними — 1918). Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1917. В поезіях оспівував революц. боротьбу пролетаріату («Чи не все одно», 1919; «Пісня свободи», 1922; «Заповіти орла», 1929), героїку соціалістичного будівництва («Залізний кінь», 1926; «Влада Радам», 1927). Автор вірша «На смерть вождя» (1924), драматич. поеми «Червоний шаман» (1918, 2-а ред. 1925), повісті «Вихід із твані» (1936), оповідань, мемуарів, п'єс «Більшовик» (пост. 1926), «Туйаарима-Куо» (пост. 1928) та ін., лінгвістичних і літературознавчих праць.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1963; Стихотворения. Л., 1978.
Літ.: Семенов В. А. Творчество П. А. Ойунского и становление социалистического реализма в якутской советской литературе. Новосибирск, 1980.

ОКА́ — ріка в Європ. частині СРСР, найбільша права притока Волги. Тече територією Орлов., Тул., Калуз., Моск., Рязан., Влад. і Горьк. областей РРФСР. Довж. 1500 км, площа бас. 245 тис. км². Бере початок на Середньоросійській височині. В серед. і нижній течії русло О. звивисте, заплава широка, багато *стариць*. Живлення переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Гол. притоки: Угра, Москва, Клязьма (ліві), Мокша (права). Судноплавна від м. Чекаліна до гирла (1200 км). Осн. вантажі: ліс, нафтопродукти, машини, прод. товари. Рибальство. На О.— міста Орел, Калуга, Серпухов, Коломна, Рязань, Муром, Горький (у гирлі).

ОКАВА́НГО — ріка в Пд. Африці, в межах Анголи (де має назву Кубанго), а також Намібії і Ботсвани. Довж. 1600 км, площа бас. 800 тис. км². Бере початок на масиві Біє. Тече в порожистому руслі, закінчується в пн. частині безстічної улоговини Калахарі, утворюючи заболочену внутріматерикову *дельту*. Під час літніх дощів часто бувають паводки.

ОКАЗІОНАЛІ́ЗМ [від лат. occasio (occasionis) — випадок, привід] — релігійно-ідеалістичний напрям у зх.-європ. філософії 17 ст., який ідеалістично вирішував поставлене Р. *Декартом* питання про взаємовідношення душі і тіла. Представники О.—Й. Клауберг (Німеччина), А. Гейлінкс (Бельгія), Ж. де Кордемуа і Н. *Мальбранш* (Франція) вважали, що між фіз. і психічними явищами немає безпосереднього причинного зв'язку, а тіло є лише знаряддям діяння бога на душу людини. На їхню думку, те, що в досвіді здається причиною явищ, у дійсності є випадковою причиною (звідки й назва), а єдино істинною причиною для діяння є тільки бог.

ОКА́ЛИНА — оксид або суміш *оксидів*, що утворюються на поверхні металів (сплавів) при підвищеній температурі. Хім. склад О. визначається хім. складом металів (сплавів). Так, О. на поверхні чистого заліза, яке окислюється на повітрі (див. *Окислення металів*), складається переважно з Fe_3O_4. О. сплавів на основі заліза містить також оксиди *легуючих елементів*: нікелю, вольфраму, ванадію, кремнію та ін. З О. киплячих сталей одержують залізний порошок, застосовуваний для магн. дефектоскопії, в порошковій металургії. О. *легованих сталей* і сплавів, в якій є цінні метали, піддають спец. обробці, видобуваючи з неї ці метали. О., що відшарувалася з поверхні під час прокатки, кування або штампування, використовують у конверторному, доменному або мартенівському виробництві. О., що залишилась на поверхні, погіршує якість металу. Втрати металу в О. іноді досягають 6% маси виробів. Видаляють О. переважно травленням (див. *Травлення* в техніці) й *електрогідравлічною обробкою*.

ОКА́НЕНКО Аркадій Семенович [н. 4 (16).III 1894, Сміла, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. фізіолог і біохімік рослин, доктор біол. наук (з 1948), професор (1948), чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Після закінчення Київ. с.-г. ін-ту (1926) до 1950 — на науковій роботі у Всесоюз. н.-д. ін-ті цукр. буряків (Київ), з 1950—зав. лабораторією, зав. відділом Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені питанням фізіології і біохімії цукр. буряків, механізмам цукронагромадження і ролі коренеплодів та листя в цьому процесі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1969. *Д. М. Гродзінський.*

ОКА́ПІ (Okapia) — рід парнокопитих ссавців род. жирафових. Довж. тіла бл. 2,1 м, вис. в холці 1,5—1,7 м, маса бл. 250 кг. Забарвлення каштаново-буре з чорно-білими смугами на верхніх частинах кінцівок та крупі. Голова видовжена, у самців з двома невеликими ріжками; вуха великі, трубкоподібні; хвіст з китицею подовженого волосся на кінці. Єдиний вид — окапі (O. johnstoni), поширений в неприступних хащах тропічних лісів Центр. Африки (бас. р. Конго). Тримається поодинці або парами. Активний вночі. Живиться листям та молодими пагонами рослин. Самка після бл. 14—15 міс. вагітності народжує 1 маля. Рідкісна тварина.

ОКАРИ́НА (італ. ocarina, букв.— гусеня) — духовий муз. інструмент, рід *флейти*. Корпус О. (глиняний або фарфоровий) яйцевидної чи сигароподібної форми. Для зміни висоти звуків у корпусі є 7—10 отворів. Звукоряд діатонічний, проте штучно можна видобувати хроматичні звуки. Деякі О. мають цуг (висувний поршень) і клапани. О. поширені у всіх народів світу. До окаринових інструментів належать керамічні свистульки (укр. нар. дитячі іграшки — півники, баранчики).

ОКАС Евальд Карлович [н. 15 (28). XI 1915, Таллін] — ест. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1975), почесний член флорентійської АМ (з 1963). В 1937 закінчив Вищу худож.-промислову школу, 1941 — Вищу худож. школу в Талліні. Твори: живопис — «Війна в Махтрі» (1958), серії «Хіросіма» (1965), «Італія» (1966) і «Канада» (1967 та 1969); «Герої» (1975), «Наша сім'я» (1976), «Будівництво електростанції» (1977); графіка — серія «Сланцева промисловість Естонської РСР», іл. до ест. епосу «Калевіпоег» (обидва — 1959), серія «Париж» (1962), «В. І. Ленін» (1964 та 1969). З 1944 викладає в Худож. ін-ті Ест. РСР в Талліні (з 1954 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Іл. див. також до ст. *Естонська РСР*, т. 4, с. 59 та на окремому аркуші, с. 448—449.

ОКА́ТИШІ, пелети — міцні, випалені, однорідні за складом і однакові за розміром (звичайно 10—15 мм) кульки з дрібної (пилоподібної) залізної руди або тонкоподрібненого концентрату (напр., мідного). Бувають неофлюсованими й офлюсованими (з добавкою *флюсів*). Залізорудні О. містять 57—69% Fe, зв'язаного в оксидах Fe_2O_3 або Fe_3O_4. Використовуються переважно у *доменному виробництві*. Залізорудні О., в яких частина заліза (від 30 до 95%) відновлена до металевого, наз. металізованими. О. з макс. ступенем металізації застосовують гол. чин. у виробн. *якісної сталі*. О. дають змогу збільшувати газопроникність *шихти*, підвищувати продуктивність металург. агрегатів.

ОКАЯ́МА — місто в Японії, адм. ц. префектури Окаяма. Розташована на Пд. Зх. о. Хонсю. Вузол з-ць. Через аванпорт — м. Уно — залізничне й поромне сполучення з о. Сікоку. 517 тис. ж. (1975). Підприємства електромаш.-буд., суднобуд., хім., паперової, гончарно-керамічної, харч. пром-сті. Алюм. з-д. Розвинуті бавовняна та вовняна галузі. Кустарне виробн. фарфору й циновок. Університет.

ОКЕА́Н (Ὠκεανός) — 1) У грец. міфології бог моря і всієї водної стихії. За Гесіодом, син *Урана* й *Геї*, один з могутніх *титанів*, батько морських німф — океанід. У пізніших міфах його витіснив *Посейдон*. 2) Міфічна величезна ріка, що оточує Землю і дає початок усім річкам, джерелам та морським течіям.

ОКЕА́Н — неперервна водна оболонка земної кулі. Див. *Світовий океан*.

ОКЕАНА́РІУМ, океанарій — морський *акваріум*, призначений для утримання морських тварин з метою їх вивчення й демонстрування. О., в яких вивчаються і дресируються дельфіни, наз. *дельфінаріями*.

Д. Ф. Ойстрах.

Е. К. Окас.

Е. К. Окас. Маріанна. З серії «Париж». Суха голка, акватинта. 1962.

Океан. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ОКЕАНІ́ЧНА ПІВКУ́ЛЯ — півкуля Землі, поверхня якої в основному зайнята океанами. Утворюється в результаті умовного перетину Землі великим кругом перпендикулярно осі, один з полюсів якої (полюс О. п.) міститься у Тихому ок. біля Нової Зеландії, а другий (полюс *Материкової півкулі*) — в Європі біля гирла Луари. Океани займають 91% заг. поверхні О. п. Найбільша площа в О. п. припадає на *Тихий океан*. Карту див. т. 6, ст. 401.

ОКЕАНІ́ЧНІ ВІ́ДКЛАДИ — див. *Морські відклади*.

ОКЕА́НІЯ — сукупність численних островів і острівних груп у пд. і пд.-зх. частинах Тихого ок. При поділі всього суходолу на *частини світу* О. об'єднують з Австралією. За особливостями природи й населення в О. виділяють чотири великі групи островів: *Меланезія* — об'єднує найбільші острови на Пд. Зх. О.; *Мікронезія* — дрібні острови на Пн. Зх. О., переважно на Пн. від екватора; *Полінезія* — острівні групи, що простягаються дугою в сх. частині О., та *Нова Зеландія*. Заг. площа О. 1,26 млн. км². Нас. 8,6 млн. чол. (1979). Карту див. на окремому аркуші с. 480—481.

Природа. Переважна більшість островів О. мають коралове походження або є вершинами підводних вулканів чи хребтів. Коралові рифи й *атоли* невисокі (переважно 3—4 м над р. м.), складені з уламків коралового вапняку. Вони характерні для центр. і зх. частин О. Поширені також вулканічні острови (діючі вулкани острівних дуг, вулканічні плато, хребти і масиви давніх вулканів, що підносяться над водою). Лише великі острови внутр. поясу О. материкового походження. Вони переважно гористі (макс. вис. 5029 м, г. Джая на о. Нова Гвінея), прибережні низовини оточують ці острови нешироκими смугами. Для О. характерні інтенсивні неотектонічні рухи (див. *Неотектоніка*), вулканізм, висока сейсмічність, що зумовлено положенням її в межах Тихоокеанського рухливого поясу та в області розвитку *земної кори* океанічного типу. Надра островів розвідані мало. Виявлено поклади кам. вугілля, заліз. та мідної руд, нафти (Нова Гвінея, Нова Зеландія), нікелю, хрому (Нова Каледонія), золота (Нова Гвінея, Соломонові о-ви, о. Фіджі), фосфатів — Науру, Банаба (Ошен), Каролінські о-ви та ін. О. розташована гол. чин. у екваторіальному, субекваторіальному і тропічному геогр. поясах, пд. її частина — у субтропічному й помірному поясах. Особливістю кліматичних умов О. є відсутність значних температурних контрастів, достатня зволоженість більшості островів. Пересічні річні т-ри вздовж екватора становлять + 27, + 28°, у міру віддалення на Пн. і на Пд. клімат змінюється на жаркий влітку (+ 25°) і теплий взимку (+ 20°), на островах пд. частини О. т-ри знижуються відповідно до + 16 і + 5°. На клімат зх. частини О. значний вплив мають *мусони*, центр. і сх. її частин — переважно *пасати*, тому зх. сектор О. одержує більше опадів (3000—4000 мм на рік, на навітряних схилах гір — до 10 000 мм), ніж східний (700—1000 мм). Характерні тропічні урагани (*тайфуни*). Поверхневі води формуються гол. чин. за рахунок дощів. Значні ріки є лише у Новій Зеландії та на найбільших островах Меланезії. На коралових і вулканічних островах — невеликі озера, у т. ч. термальні та солоні. Для О. характерна велика різноманітність природних комплексів, що пов'язано з особливостями гірських порід, своєрідністю термічних факторів та умов зволоження, наявністю численних азональних компонентів, а також з тим, що багато *біогеоценозів* перебувають на стадії формування. Зональні відмінності в О. проявляються, як правило, не в переходах від одного типу рослинності до ін., а в зміні числа видів, наявності певних рослин або їхніх угруповань, а також у сезонних ритмах природних процесів. Найбагатша рослинність на гористих островах зх. частини О. Навітряні схили гір вкриті вологими тропічними лісами на латеритних та червоноземних грунтах. У цих лісах ростуть пальми, деревовидні папороті, бамбуки, банани, багато *епіфітів*. На підвітряних схилах переважає *савана*, напівпустельна та чагарникова рослинність. Особливо бідна на види рослинність коралових островів сх. частини О. (кокосова пальма, панданус, хлібне дерево тощо). Природна рослинність О. певною мірою змінена в результаті госп. діяльності людини, в зв'язку з розширенням плантацій с.-г. культур значно скоротилися площі лісів. Фауна О. має острівний характер і відзначається нечисленністю видів ссавців та земноводних, великою кількістю птахів. Із ссавців живуть: деревний кенгуру, кускуси, проехидна та ін.; з птахів — ківі, папуги, медососи, кагу, голуби, райські птахи тощо. Багато *ендеміків*. Для охорони природи створено нац. парки, резервати (на Новій Гвінеї, Новій Каледонії, Норфолку та ін.).

Історія дослідження. Відкриття і дослідження островів О. європейцями припадає на 1-у пол. 16 ст. У 1521 Ф. *Магеллан* проклав мор. шлях через тропічну частину О. і відкрив Маріанські о-ви. До кін. 16 ст. ісп. та португ. мореплавці відкрили найбільші острівні групи Мікронезії, Соломонові та деякі ін. острови у Меланезії. У 1642—43 голл. експедиція А. *Тасмана* відкрила о. Нову Зеландію, о-ви Тонга і Фіджі. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. ряд островів у центр. і сх. частинах О. відкрили англ. (С. Уоллес та ін.) і франц. (зокрема Л. Бугенвіль) мореплавці. В результаті трьох експедицій англ. мореплавця Дж. *Кука* (1768—79) відкрито острови в архіпелагах Туамоту, Тонга, Нові Гебріди, Нова Каледонія, Гавайські о-ви, о-ви Кука та ін. Важливе значення мали дослідження рос. мореплавців 19 ст., зокрема перше кругосвітнє плавання під командуванням І. Ф. *Крузенштерна* і Ю. Ф. *Лисянського* (1803—06), плавання Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва* (1819—21), О. Є. *Коцебу* (1815—18, 1823—26), Ф. П. *Літке* (1826—29), а також дослідження М. М. *Миклухо-Маклая* на Новій Гвінеї (1871—72, 1876—77, 1883).

Є. І. Стеценко.

Населення. Заг. чисельність населення О.— 11 млн. чол. (1978, оцінка). На окремих островах густота нас. дуже різна. На маленькому о. Мбау в архіпелазі Фіджі вона становить 5000 чол. на 1 км², а на найбільшому — о. Нова Гвінея — 4 чол. на 1 км². Є в О. й незаселені острови. ²/₃ населення О. становлять корінні народи (аборигени), ¹/₃ — неаборигени. Бл. половини аборигенів говорять мовами австронезійської сім'ї, 2-а половина (сконцентровані переважно на Новій Гвінеї) — *папуаськими мовами*. Понад 700 папуаських народів і понад 400 т. з. меланезійських народів в антропологічному відношенні належать до австралоїдної раси, утворюючи особливу групу типів, інші ж австронезійськомовні (бл. 40 полінезійських і бл. 10 мікронезійських народів) сформувалися в результаті змішання кількох рас (насамперед австралоїдів і монголоїдів). Найчисленніші народи О.: полінезійський — *маорі* (бл. 300 тис.), мікронезійський — тунгару (понад 60 тис.), меланезійський — толаї (бл. 90 тис.), папуаський — енга (бл. 200 тис.). Крім того, один з найчисленніших народів О.— *фіджійці* (бл. 300 тис.) —

Політичний поділ Океанії

Держави, володіння, території	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол.	Столиця або адміністративний центр
Держави:			
Вануату	14,8	112 (1979)	Віла
Західне Самоа	2,8	160 (1979) *	Апіа
Іріан-Джая — частина Індонезії	412,9	931 (1961)	Джаяпура
Кірібаті	0,7	56 (1979)*	Тарава
Науру	0,022	7,5 (1979)*	Менеңг
Нова Зеландія	268,7	3128 (1979)	Веллінгтон
Папуа—Нова Гвінея	462,8	3000 (1978)*	Порт-Морсбі
Соломонові Острови	29,8	220 (1979)*	Хоніара
Тонга	0,7	100 (1979)*	Нукуалофа
Тувалу	0,026	10 (1979)*	Фунафуті
Фіджі	18,3	612 (1980)	Сува
Володіння			
Гуам (США)	0,549	113 (1978)	Аганья
Мідуей (США)	0,005	2,5	—
Нова Каледонія (франц.)	19	137 (1979)	Нумеа
Норфолк (австрал.)	0,035	1,8 (1977)	Кінгстон
Полінезія (франц.)	4,0	137 (1977)	Папеете
Східне Самоа (США)	0,197	30 (1977)	Паго-Паго
Токелау острови (новозел.)	0,01	1,5 (1976)	Факаофо
Уейк (США)	0,008	2,0	—
Уолліс і Футуна острови (франц.)	0,275	7,0 (1977)	Мата-Уту
Володіння, самоврядні території			
Кука острови (новозел.)	0,234	19 (1978)	Аваруа
Ніуе (новозел.)	0,269	3,8 (1976)*	Алофі
Підопічні території ООН під управлінням США			
Каролінські, Маріанські, Маршаллові острови	1,8	120 (1978)	Сайпан

* Оцінка.

займає в антропологічному і культур. відношенні проміжне становище між *меланезійцями* і *полінезійцями*. До неаборигенів належать англо-новозеландці (2,4 млн. чол.), американці (понад 300 тис. чол., гол. чин. на Гавайських о-вах), англійці (бл. 200 тис. чол.), індійці (понад 300 тис. чол., на о-вах Фіджі), японці (понад 250 тис., на Гавайях) та ін.

П. І. Пучков.

Історичний нарис. Перші мешканці в О. (можливо, протоавстралоїди) з'явилися 20—30 тис. років тому (прийшли з Пд.-Сх. Азії). 5—6 тис. років тому в О. проникли протомеланезійці. Заселення Мікронезії та Полінезії відбувалося в 1-му тис. н. е. (закінчилося до 14 ст.). На поч. 16 ст. населення островів О. перебувало на різних стадіях розкладу первіснообщинного ладу і становлення ранньокласового суспільства. Значного розвитку досягли різні ремесла. Океанійці здебільшого були вмілими і відважними мореплавцями. На о-вах Фіджі, Гаваях, Таїті і Тонга склалася певна ієрархія спадкових каст і сформувалися примітивні д-ви. В 1565 Іспанія оголосила про анексію Маріанських о-вів. З поч. 19 ст. в О. проникали численні християнські місіонери, торговці, в т. ч. работорговці. Особливо поширилася работоргівля в Меланезії і на Маркізьких о-вах. У 1828 Нідерланди захопили зх. частину о. Нова Гвінея. В 40-х рр. 19 ст. почалося загарбання островів О. європ. країнами і США. В 1840 було проголошено англ. колонією Нову Зеландію. В 1842 Франція захопила Маркізькі о-ви, 1843 — о. Таїті та ін. острови Товариства, 1853 — Нову Каледонію, яку було перетворено на місце заслання. Європ. колонізація порушила природний хід культурно-істор. процесу в О. і завдала незліченних страждань її корінному населенню. В останній чверті 19 ст. процес колоніального поділу О. прискорився. В 1874 Великобританія перетворила о. Фіджі на свою колонію. В 1884 Німеччина захопила пн.-сх. частину о. Нова Гвінея, а Великобританія — його пд.- сх. частину (Папуа). В 1898 США анексували Гавайські о-ви. Внаслідок поразки Іспанії в *іспано-американській війні 1898* її володіння в О. було поділено: США захопили о. Гуам, Німеччина «придбала» Маріанські (крім Гуаму) і Каролінські о-ви, купивши їх у Іспанії. В 1899 Німеччина і США поділили між собою о-ви Самоа. В 1900 було проголошено англ. протекторат над о-вами Тонга. Встановленням 1906 *кондомініуму* Великобританії і Франції над о-вами Нові Гебріди завершився поділ О. В 1-й пол. 20 ст. внаслідок 1-ї та 2-ї світових воєн змінювалися лише імперіалістичні «власники» окремих територій О.

Протягом усього періоду колоніального панування народи О. не припиняли боротьби проти колонізаторів (повстання 1878—79, 1913 і 1917 проти франц. адміністрації в Новій Каледонії, 1909 — самоанців проти нім. колонізаторів та ін.). Після 1-ї світової війни в О. з'явилися політ. орг-ції, які виступали за скасування колоніального режиму. В роки 2-ї світової війни О. стала театром воєнних дій (Нова Гвінея, Соломонові, Маршаллові, Каролінські і Маріанські о-ви). Після 2-ї світової війни в О. розширилася мережа військ. баз імперіалістичних країн. Зокрема, імперіалісти США перетворили «Підопічну тер. Тихоокеанські острови», яка була передана під амер. управління, на гол. полігон для випробування (1946—58) ядерної зброї. Після війни стихійні розрізнені виступи окремих етнічних і соціальних груп в О. заступила організована боротьба за незалежність цілих архіпелагів проти використання островів О. у військ. цілях. 1.I 1962 Зх. Самоа було проголошено незалежною країною. В 1962 визволився від голл. колоніального ярма Зх. Іріан — частина тер. Індонезії, яку незаконно утримували колонізатори. Незалежності добилися також Науру (31.I 1968), Тонга (4.VI 1970), Фіджі (10.X 1970), Папуа — Нова Гвінея (16.IX 1975), Соломонові о-ви (7.VII 1978), Тувалу (1.X 1978, о-ви Еліс), Кірібаті (12.VII 1979, о-ви Гілберта, Лайн, Фенікс і о. Банаба), Вануату (30.VII 1980, кол. о-ви Нові Гебріди). В 1965 о-ви Кука здобули статус «самоврядної території, асоційованої з Новою Зеландією». З 1974 Ніуе має внутр. самоуправління в межах «вільної асоціації» з Новою Зеландією. Імперіалістичні країни намагаються зберегти контроль над своїми колишніми володіннями, перешкоджають остаточному завершенню ліквідації в О. прямого колоніального панування.

Б. М. Гончар.

Літ.: Говоров К. А. Океания. Физико-географическая характеристика. М., 1971; Игнатьев Г. М. Тропические острова Тихого океана. М., 1979.

ОКЕАНОГРА́ФІЯ (від *океан* і грец. γράφω — пишу), фізика океану — наука, яка вивчає фіз. властивості *Світового океану* та його окремих частин. Складається з трьох підрозділів: гідротермодинаміки, оптики океану й акустики океану. Гідротермодинаміка досліджує тепловий і водний баланс Світового ок., розподіл т-ри, солоності й густини мор. води, динаміку хвильових та ін. процесів (мор. хвиль, *цунамі*, мор. течій, *припливів та відпливів* тощо), вертикальне перемішування і *турбулентність* мор. вод. Оптика океану вивчає поширення, розсіювання і поглинання світла у мор. воді. Оптичні характеристики мор. води визначаються властивостями самої води та речовинами, які містяться в ній (осадочний матеріал, мікроорганізми тощо). Акустика океану досліджує закономірності поширення звукових хвиль у водному середовищі.

Важливе завдання О.— вивчення закономірностей взаємодії океану й атмосфери, що є основою для довгострокових прогнозів клімату і погоди, а також для прогнозування явищ і процесів у самому Світовому ок. Іноді термін «океанографія» вживають як синонім терміна «*океанологія*». Див. також *Радіоокеанографія*. *Б. О. Нелепо.*

ОКЕАНОЛО́ГІЯ (від *океан* і грец. λόγος — вчення) — комплекс наук, які вивчають фіз., хім., геологічні та біологічні процеси, що відбуваються у океанах і морях. Об'єднує фізику океану, хімію океану, біологію океану та деякі суміжні науки. Всі вони мають єдиний об'єкт дослідження — *Світовий океан*, спільну методологічну основу вивчення (трансформація і обмін енергії та речовини в океані), користуються в основному однаковими тех. засобами. О. застосовує комплексні методи; всі гідрофіз., гідрохім. і гідробіол. процеси вивчає у їхній взаємодії та взаємозв'язку. О. базується на фактичних даних океанологічних досліджень, які проводять на н.-д. суднах, спец. буйкових і берегових станціях, у підводних лабораторіях, а також з літаків і штучних супутників Землі. Вивчення природи океану, крім наукового, має велике практичне значення для мор. судноплавства (зокрема, підвищення його ефективності), раціонального використання біол., мінеральних та енерг. ресурсів вод і дна океану, удосконалення методів *прогнозу погоди* тощо.

Фізика океану виявляє закономірності взаємодії океану й атмосфери, досліджує фіз. властивості Світового ок. (див. *Океанографія*). Хімія океану включає гідрохімію його вод й геохімію *морських відкладів*. Гідрохімія досліджує походження і геохім. еволюцію мор. вод, кількісний вміст у них речовин, їхній елементарний та ізотопний склад, фізико-хім. й біохім. перетворення, а також хім. забруднення океану. Геохімія мор. відкладів вивчає їхній хім. склад, міграцію й концентрацію в них різних речовин, процеси перетворення осадків на гірські породи, утворення корисних копалин.

Геологія океану досліджує рельєф океанського дна, склад та процеси утворення осадочної товщі, структуру *земної кори* в межах Світового океану та ін. геофізичні характеристики (див. *Геологія моря*). Об'єктом вивчення біології океану є рослинний і тваринний світ мор. вод — *планктон, нектон, бентос*, нейстон (організми, що живуть під поверхневою плівкою океану) та мікроорганізми. До найважливіших її завдань належать якісна та кількісна оцінка біол. продуктивності Світового ок. і окремих його частин, наук. організація охорони біол. ресурсів океану, а також розробка основ підвищення їхньої продуктивності (див. *Аквакультура*).

Початкові знання про окремі океани та моря люди здобули ще в стародавні часи під час перших мор. подорожей єгиптян, фінікійців, китайців, греків та ін. народів. Ці знання значно розширилися в епоху великих геогр. відкриттів (15—17 ст.) і пов'язаних з ними кругосвітніх подорожей. У 18 ст. океанологічні дослідження були більш різнобічними: складено першу карту течій Світового ок., розроблено теорію припливів, зібрано перші відомості про рель-

Ш. О'Кейсі.

єф мор. дна. З 2-ї пол. 19 ст. починається дослідження Світового ок. спец. океанологічними експедиціями (на судні «Челленджер» 1872—76; на судні «Витязь» під керівництвом С. О. *Макарова* 1886—89, на судні «Фрам» під керівництвом Ф. *Нансена* 1893—96 та ін.). Однією з перших праць, що узагальнила матеріали з усіх розділів О., була «Океанографія» Ю. М. *Шокальського* (1917). Найбільш інтенсивно почали досліджувати Світовий ок. під час Міжнар. геофіз. року 1957—58 і в наступний період. Зокрема, на основі міжнар. співробітництва досліджено тропічну частину Атлантичного ок. (1962), здійснено Міжнар. Індоокеанічну експедицію за участю н.-д. суден 14 країн тощо. Значний вклад внесли рад. вчені, здійснюючи систематичні рейси на н.-д. суднах «Витязь», «Михайло Ломоносов», «Академік Курчатов», «Професор Візе», «Отто Шмідт» та ін. В Рад. Союзі проблеми О. вивчають Ін-т океанології ім. П. П. Ширшова АН СРСР, Арктичний та Антарктичний н.-д. ін-т, Держ. океанографічний ін-т, Всесоюзний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії та ін. установи. В УРСР роботи в галузі О. ведуть *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР та *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР.

Літ.: Парамонов А. Н., Кушнир В. М., Забурдаев В. И. Современные методы и средства измерения гидрологических параметров океана. К., 1979; Проблемы исследования и освоения Мирового океана. Л., 1979; Успехи советской океанологии: Материалы Первого съезда советских океанологов. М., 1979; Лакомб А. Физическая океанография. Пер. с франц. М., 1974; Океанографическая энциклопедия. Пер. с англ. Л., 1974. *Б. О. Нелепо.*

О'КЕЙСІ (O'Casey) Шон (30.III 1880, Дублін — 18.IX 1964, Торкі, Англія) — ірл. письменник. Член Компартії Великобританії з 1937. З 1926 жив у Англії. В 10—20-х рр.— учасник революц. боротьби ірл. народу проти англ. колонізаторів. П'єси «Тінь стрільця» (1923), «Юнона й павич» (1924), «Плуг і зірки» (1926) присвятив подіям нац.-визв. руху ірл. народу поч. 20 ст. В художній манері ранніх творів поєднуються реалістичні й романтичні тенденції. П'єса «Зірка стає червоною» (1940) пройнята революц. ідеями. В епопеї «Автобіографія» (тт. 1—6, 1939—54) показав шлях людини з нар. низів до вершин світової цивілізації, творчості, до боротьби за соціальний прогрес. У п'єсах «Багаття єпископа» (1955), «Барабани отця Неда» (1958) розвінчував верхівку католицького духівництва Ірландії. Виступав проти модернізму, стверджував принципи реалістичного мистецтва (збірки есе «Зелений крук», 1956; «Під кольоровою шапкою», 1963). Публіцистичні твори О'К. служать справі боротьби за мир.

Тв.: Укр. перекл.— Я стукаю в двері.— На порозі. К., 1975; Рос. перекл.— Я стучусь в дверь. — На пороге. М., 1957; Пьесы. М., 1961. За театральным занавесом. М., 1971.
Літ.: Саруханян Л. Творчество Шона О'Кейси. М., 1965; Ремізов Б. [Післямова]. В кн.: О'Кейсі Ш. Я стукаю в двері... К., 1975; Левидова И. М., Парчевская Б. М. Шон О'Кейси. Биобиблиографический указатель. М., 1964. *О. І. Земляний.*

ОКИ́СЛЕННЯ — одна з діалектичних протилежностей у єдиному процесі окислення — відновлення (див. *Окислювально-відновні реакції*). Спочатку під О. розуміли приєднання кисню до речовини, під відновленням — його віднімання. Тепер під окисленням — відновленням розуміють не тільки процеси з участю кисню, а й процеси, що супроводяться переходом електронів або перерозподілом електронної густини між атомами. Сутність О. полягає у втраті електронів речовиною-відновником, а відновлення — у приєднанні їх речовиною-окислювачем. Зокрема, в реакції горіння металевого натрію у газоподібному хлорі: $2\overset{0}{Na} + \overset{0}{Cl_2} = 2\overset{+1\ -1}{NaCl}$ натрій є відновником: $2\overset{0}{Na} = 2Na^+ + 2e$, а хлор — окислювачем: $\overset{0}{Cl_2} + 2e = 2Cl^-$. Створенню електронної теорії окислення — відновлення сприяли праці Л. В. *Писаржевського*. *Ф. М. Тулюпа.*

ОКИ́СЛЕННЯ БІОЛОГІ́ЧНЕ — процес поступового вивільнення енергії з органічних речовин у живих системах, що здійснюється в результаті перебігу в них реакцій *окислення*. Реакції О. б. в організмі каталізуються (див. *Каталіз*) ферментами оксиредуктазами. О. б. пов'язане з передачею т. з. відновлювальних еквівалентів (ВЕ) — атомів водню або електронів від донорів (відновників) до акцепторів (окислювачів). У *аеробів* кінцевим акцептором є кисень. Донорами ВЕ можуть бути як органічні, так і неорганічні речовини. Енергія, що вивільнюється при О. б., в основному трансформується в енергію фосфатних зв'язків молекул аденозинтрифосфорної к-ти, або АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та енергію ін. *макроергічних сполук* і надалі використовується організмом для здійснення всіх життєвих функцій і підтримання структури його тіла. О. б., що не пов'язане з трансформацією енергії в енергію макроергічних сполук, а супроводжується утворенням тепла, наз. вільним окисленням. Окислення біосубстратів у живих організмах може відбуватись як за участю атмосферного кисню, тобто аеробним шляхом, так і без його участі, тобто анаеробним шляхом. О. б. в живій клітині здійснюється в умовах постійної і порівняно низької т-ри, а хім. сполуки, що беруть участь у цих процесах, частково існують у вигляді водного розчину в вузькому інтервалі кислотності (або лужності). Гол. клітинним «паливом» при анаеробному вивільненні енергії є *гексози*, в першу чергу D-глюкоза. Найважливішими шляхами окислення вуглеводів є т. з. *гліколіз* та *пентозофосфатний цикл*, у ході якого глюкоза окислюється до проміжних продуктів обміну. Анаеробне *бродіння* слід розглядати як найпростішу форму О. б., можливо, властиву найдавнішим організмам, що існували в безкисневій на той час атмосфері Землі і були *анаеробами*. Розщеплення *глюкози* при відсутності кисню у факультативних анаеробів перетворилось в обов'язкову першу стадію, за якою настає аеробна фаза — *дихання*, в ході якого продукти обміну вуглеводів, жирів та білків зазнають багатоступінчастого окислення до CO_2 та H_2O.

В процесі гліколізу вивільнюється лише незначна кількість тієї хім. енергії, яка потенціально може бути одержана з молекули глюкози. Повне аеробне окислення глюкози, тобто окислення її до CO_2 та H_2O, є значно ефективнішим процесом, оскільки в ході його вивільнюється значно більше енергії, ніж при анаеробному перетворенні глюкози. Загальнозаключним етапом, яким завершуються осн. шляхи окислювального розщеплення вуглеводів, жирних к-т та амінокислот і який має значення для здійснення зв'язку вуглеводного, жирового та білкового обмінів, є *трикарбонових кислот цикл*, головна функція якого полягає в дегідруванні *оцтової кислоти*, що приводить до утворення двох молекул CO_2 і чотирьох пар атомів водню. Останні (або відповідні їм електрони) включаються в дихальний ланцюг, що складається з серії переносників електронів (дихальних *ферментів*). Процес перенесення електронів по дихальному ланцюгу до кінцевого акцептора — молекулярного кисню супроводжується значним зменшенням вільної енергії. Більша частина цієї енергії трансформується в енергію фосфатного зв'язку АТФ, який утворюється в результаті спряженого з окисленням фосфорилювання аденозиндифосфорної к-ти, або АДФ (див. *Окислювальне фосфорилювання*). Ефективність функціонування дихального ланцюга забезпечується чіткою послідовністю роботи його складових компонентів. Молекули — переносники електронів, що складають ланцюг перенесення електронів, згруповані в надмолекулярні структури, т. з. дихальні ансамблі, вмонтовані в структуру внутр. мембрани (див. *Мембрани біологічні*) мітохондрій. Див. також *Біоенергетика, Фотосинтез, Обмін речовин*.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. Л., 1972; Кретович В. Л. Биохимия растений. М., 1980; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.
М. М. Великий.

ОКИ́СЛЕННЯ МЕТА́ЛІВ — сполучення металів з киснем навколишнього середовища, внаслідок якого утворюються *оксиди*. Згідно з електронною теорією О. м. наз. відщеплення електронів від атомів, молекул або іонів елемента, що окислюється (див. *Окислювально-відновні реакції*), з утворенням різних сполук, напр. *сульфідів, хлоридів*. Окислення при підвищеній т-рі призводить до появи на поверхні металів *окалини*, яка погіршує їхні якість і товарний вигляд. Іноді до О. м. вдаються навмисно, щоб захистити вироби від корозії або надати їм декоративного вигляду (див. *Оксидування*).

ОКИ́СЛЕННЯ СТУ́ПІНЬ, окислювальне число — умовний заряд, який виник би на атомі у *молекулі*, коли б кожна пара електронів, що зв'язує його з іншими атомами, була повністю зміщена до найбільш електронегативного атома. О. с. використовують при складанні рівнянь *окислювально-відновних реакцій* і позначають над знаком хім. елемента числом зі знаком мінус (для атомів з більшою *електронегативністю*) або зі знаком плюс (для атомів з меншою електронегативністю), напр. $\overset{+8}{Xe}\overset{-2}{O_4}$, $\overset{+2}{O}\overset{-1}{F_2}$, $\overset{+1}{H_2}\overset{-1}{O_2}$, $\overset{+1}{Na}\overset{-1}{H}$. При визначенні числового значення О. с. виходять з того, що молекула в цілому повинна бути електронейтральною. При цьому враховують, що О. с. атома у простій речовині дорівнює нулеві, фтору — 1, кисню — 2 (за винятком сполук OF_2, H_2O_2), лужних металів і водню +1, одноатомного іона у сполуках з іонним зв'язком — електр. зарядові цього іона і т. д. Напр., щоб визначити О. с. атома I у сполуці H_5IO_6, підставляють у її формулу постійні значення О. с. для H (+1) і O (—2), звідси 5 (+1) + 6 (—2) = —7. Отже, О. с. атома I дорівнює +7. О. с. не завжди збігається з *валентністю*. Так, у сполуках CH_4, CH_3OH, CH_2O, HCOOH, CO_2 вуглець чотиривалентний, а його О. с. дорівнює відповідно — 4, —2, 0, + 2 і + 4. *Ф. М. Тулюпа.*

О́КИСЛИ — те саме, що й *оксиди*.

ОКИ́СЛЮВАЛЬНЕ ФОСФОРИЛЮВА́ННЯ — *біосинтез* аденозинтрифосфорної кислоти, або АТФ з аденозиндифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та фосфорної кислоти за рахунок енергії окислення молекул органічних речовин. Здійснюється ферментним комплексом — АТФ-синтетазною системою, який може каталізувати (див. *Каталіз*) і зворотну реакцію — розщеплення АТФ. Відбувається в *мітохондріях*, які містять ферментні системи, що забезпечують генерацію відновних еквівалентів — основного субстрату О. ф., а саме: ферменти β-окислення жирних к-т та *трикарбонових кислот циклу*. Фосфорилювання може перебігати як за участю атмосферного кисню, тобто в аеробних умовах (О. ф.), так і без його участі, тобто в анаеробних умовах (субстратне фосфорилювання). Найважливіше значення має ресинтез АТФ у процесі тканинного *дихання*, а саме при перенесенні пари електронів по дихальному ланцюгу від нікотинамідаденіндинуклеотиду (NADH) до молекулярного кисню. В ланцюгу переносників електронів від NADH до O_2 існують три ділянки, в яких енергія, що звільняється в процесі *окислювально-відновних реакцій*, трансформується в енергію фосфатного зв'язку. Однією з найважливіших проблем сучас. біохімії є з'ясування механізму О. ф. Існує кілька гіпотез щодо цієї проблеми, але вони не в змозі дати повний опис процесу трансформації енергії в енергію макроергічних зв'язків (див. *Макроергічні сполуки*) АТФ. Найпоширенішою є хіміоосмотична гіпотеза механізму О. ф., за якою в процесі перенесення електронів вздовж дихального ланцюга створюється багатий на енергію трансмембранний *градієнт* концентрації іонів H^+, який і є безпосереднім джерелом енергії для окислювального фосфорилювання. Див. також *Окислення біологічне, Цитохроми.*

Літ.: Скулачев В. П. Трансформация энергии в биомембранах. М., 1972; Рэкер Э. Биоэнергетические механизмы. Пер. с англ. М., 1967.

М. М. Великий.

ОКИ́СЛЮВАЛЬНО - ВІДНО́ВНІ РЕА́КЦІЇ — фіз.-хім. процеси, в основі яких лежать переходи електронів від відновників до окислювачів, внаслідок чого *окислення ступінь* елемента-відновника підвищується, а елемента-окислювача знижується. Напр., $\overset{0}{H_2}$ (відновник) + $\overset{0}{S}$ (окислювач) ⇄ ⇄ $\overset{+1}{H_2}\overset{-2}{S}$; $\overset{0}{H_2} = \overset{+1}{2H} + 2e$ (окислення), $\overset{0}{S} + 2e = \overset{-2}{S}$ (відновлення). При протіканні реакцій невалентних перетворень ступінь окислення елементів не змінюється, напр. $2HCl + FeS \rightleftarrows H_2S + FeCl_2$ або $2H^+ + S^{2-} \rightleftarrows \overset{+1}{H_2}\overset{-2}{S}$. При О.-в. р. дуже часто відбувається не повне перенесення електронів, а лише зміщення електронної густини від одних атомів до інших. Перебіг О.-в. р. визначається потенціалами іонізації й енергіями *спорідненості до електрона* атомів окислювача й відновника, теплотворенням сполук, енергіями їхніх кристалічних граток і *сольватації*, величинами концентрацій окислювача й відновника, т-рою і тиском, характером середовища, насамперед значенням *водневого показника* розчину, утворенням осадів і комплексів (напр., $2Cu^{2+} + 4I^- = \overset{+1}{2Cu}\overset{-1}{I}\downarrow + \overset{0}{I_2}$, $\overset{0}{Au} + 4HCl + H\overset{+5}{N}O_3 = H[\overset{+3}{Au}Cl_4] + \overset{+2}{N}O + 2H_2O$), наявністю каталізаторів тощо. За характером взаємодії між окислювачами і відновниками бувають реакції міжатомного і міжмолекулярного окислення — відновлення ($2\overset{0}{Na} + \overset{0}{H_2} = 2\overset{+1}{Na}\overset{-1}{H}$; $\overset{+4}{N}O_2 + \overset{+2}{C}O = \overset{+2}{N}O + \overset{+4}{C}O_2$); внутрішньомолекулярного та внутрішньокристалічного ($2\overset{+7}{Mn_2}\overset{-2}{O_7} = 4\overset{+4}{Mn}O_2 + 3\overset{0}{O_2}$); диспропорціонування (самоокислення—самовідновлення) $3\overset{0}{S} + 6KOH = \overset{+4}{K_2}SO_3 + 2\overset{-2}{K_2}S + 3H_2O$. Для складання рівнянь О.-в. р. застосовують різні методи, найпоширеніші з них — методи електронного балансу та напівреакцій (електронно-іонний метод), що базуються на принципі: кількість електронів, що віддаються відновником, має дорівнювати кількості електронів, приєднуваних окислювачем.

У методі електронного балансу підраховують кількість приєднаних і відданих електронів на основі значень ступенів окислення елементів до і після реакції. Напр.: $\overset{+1+5-2}{HClO_3} + \overset{0}{P} + H_2O \rightarrow \overset{+1+5-2}{H_3PO_4} + \overset{+1-1}{H}\overset{+5}{Cl}$ ($\overset{+5}{Cl}$ є окислювачем, а $\overset{0}{P}$ — відновником). Потім складають часткові реакції окислення і відновлення:

$$6 \mid \overset{0}{P} - 5e = \overset{+5}{P}$$
$$5 \mid \overset{+5}{Cl} + 6e = \overset{-1}{Cl}$$

і визначають кількість атомів хлору і фосфору, яке необхідно взяти для рівності приєднаних і відданих електронів (відповідно 6 і 5). Одержані величини підставляють у заг. рівняння реакції $5HClO_3 + 6P + H_2O \rightarrow 6H_3PO_4 + 5HCl$. Звідси за балансом атомів водню знаходять кількість молекул води $5HClO_3 + 6P + 9H_2O = 6H_3PO_4 + 5HCl$. Правильність значень підібраних коефіцієнтів перевіряють за балансом атомів кисню. Метод напівреакцій, як правило, використовується при складанні рівнянь О.-в. р., які протікають у водних розчинах. При цьому сильні електроліти записують у вигляді іонів, а неелектроліти, слабкі електроліти, гази і осади — у вигляді молекул. Іони, що не змінюються в результаті реакції, у таку схему не входять. Напр., $KMnO_4 + FeSO_4 + H_2SO_4 \rightarrow MnSO_4 + Fe_2(SO_4)_3 + K_2SO_4 + H_2O$ в іонному вигляді: $MnO_4^- + Fe^{2+} + H^+ = Mn^{2+} + Fe^{3+} + H_2O$. Записуємо часткові рівняння реакцій окислення і відновлення:

$$1 \mid MnO_4^- + 5e + 8H^+ = Mn^{2+} + 4H_2O$$
$$5 \mid Fe^{2+} - e = Fe^{3+}.$$

Для збалансування електронів, відданих іоном Fe^{2+} і приєднаних MnO_4^-, необхідно перше рівняння помножити на 1, друге — на 5 і ці коефіцієнти підставити у заг. рівняння в іонному вигляді: $MnO_4^- + 5Fe^{2+} + 8H^+ = Mn^{2+} + 5Fe^{3+} + 4H_2O$.

$2KMnO_4 + 10FeSO_4 + 8H_2SO_4 = 2MnSO_4 + K_2SO_4 + 5Fe_2(SO_4) + 8H_2O$.

О.-в. р. широко використовують у двигунах внутр. згоряння, металург. та хім. пром-сті, у хім. аналізі, а також в електрохімії — для виділення й рафінування металів, захисту їх від корозії тощо. Вони лежать в основі роботи електрохім. джерел струму (гальванічних елементів, акумуляторів, паливних елементів і т. д.). У біол. процесах важливу роль відіграють каталітичні і т. з. спряжені реакції окислення — відновлення (напр., *фотосинтез, дихання, бродіння*). Див. також *Окислення біологічне.*

Літ.: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1. К., 1968; Василега М. Д. Окислювально-відновні реакції. К., 1974; Кудрявцев А. А. Составление химических уравнений. М., 1979.

Ф. М. Тулюпа, М. Д. Василега.

О́КІЛ точки — множина точок у *метричному просторі*, віддалі яких від даної точки P менші за певне число. В більш заг. випадку О.— будь-яка відкрита множина (див. *Множин теорія*), елементом якої є P. Таке означення придатне

В. В. Окіпна.

О. П. Окладников.

Оклад Євангелія. Майстер І. Атаназевич. Срібло, карбування. 1768. Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

для будь-яких *топологічних просторів*. Поняття «окіл» є одним з основних у *топології*.

ОКІНА́ВА — найбільший острів в архіпелазі Рюкю в Японії. Омивається Тихим ок. і Сх.-Китайським м. Пл. 1254 км². Поверхня рівнинна, на Пн. погорбована (вис. до 498 м). Клімат мусонний. Часто бувають *тайфуни*. Плантації ананасів, цукр. тростини, рисові поля. Гол. місто і порт — Наха.

ОКІ́ПНА Валентина Володимирівна (н. 14.I 1939, с. Бикова Гребля Білоцерківського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1965. У 1957—60 — ланкова буряківничої ланки колгоспу ім. Калініна (тепер ім. XXIV з'їзду КПРС, Білоцерківського р-ну Київ. обл.). Закінчила Білоцерківський с.-г. ін-т (1965), Вищу партійну школу при ЦК КПРС (1977). У 1965—70 — головний агроном колгоспу ім. XXIV з'їзду КПРС Білоцерківського р-ну Київ. обл., 1970—74 там же — голова колгоспу. В 1974—75 — другий секретар Білоцерківського райкому Компартії України, 1975—80 — перший секретар Ставищенського райкому Компартії України Київ. обл., а з листопада 1980 — нач. Київ. обл. інспекції Держ. комітету по охороні природи. О.— депутат Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

М. Н. Петренко.

ОКІ́СТЯ, періост — зовнішній сполучнотканинний шар *кістки* (його немає на суглобових поверхнях, шорстких лініях, горбастостях). В О. розрізняють зовн., середній і внутр. шари. Зовн. шар (адвентиція) складається з волокнистої сполучної тканини; середній (фібробластичний) — з фібробластоподібних клітин, *колагенових волокон*, поодиноких еластичних волокон і осн. речовини; внутр. (остеобластичний) — переважно з *остеобластів* та окремих волокон. О. містить численні кровоносні судини і нерви; бере активну участь у процесах живлення, росту і *регенерації* кістки; з'єднує кістки з оточуючими тканинами.

О́ККАМ (Occam, Ockham) Уїльям (бл. 1285, Оккам, графство Суррей — 1349, Мюнхен) — англ. філософ і богослов, гол. представник *номіналізму*, один із лідерів пізньої *схоластики*. Ідеолог боротьби світських феодалів проти зазіхань католицької церкви на світську владу, виступав проти абсолютизму церк. і світської влади. Вважав реальним існування лише окремих речей, визнавав матеріальну субстанцію вічною і безконечною. Розмежовуючи сфери віри і розуму, розглядав реліг. догмати лише як об'єкт віри і тим самим виключив богослов'я з сфери науки. Був звинувачений у *єресі*. Видатний логік середньовіччя.

ОКЛА́Д, шата — декоративне покриття із золота чи срібла на іконі або книжковій оправі. О. оздоблювався карбуванням, сканню, черню, емаллю, а також дорогоцінним камінням. Книжкові О. відомі з 7—8 ст. О. на іконах поширені переважно в країнах православного культу. Оздоблення книжкової оправи дорогоцінними металами в укр. *золотарстві* були найбільше розвинуті в 17—18 ст. На обтягнуту оксамитом чільну дошку накладали срібні або золоті клейма — наріжники та середник. Прикрашали також корінець, береги чільної і спідньої дощок, простір між головними клеймами тощо.

ОКЛА́Д ПОСАДО́ВИЙ — за рад. трудовим правом розмір щомісячної *заробітної плати*, що його встановлюють у централізованому порядку за певною посадою. О. п. застосовують для оплати праці керівних, інженерно-тех. працівників і службовців, а також деяких категорій робітників. Розміри О. п. встановлюють за схемами О. п. керівних інженерно-тех. працівників і службовців, що їх затверджує Рада Міністрів СРСР або за її дорученням Держ. к-т Ради Міністрів СРСР у питаннях праці й заробітної плати за погодженням з ВЦРПС. Схеми О. п. керівних та інженерно-тех. працівників затверджують для кожної галузі (або групи галузей) нар. г-ва, враховуючи їхню роль і значення в заг. системі соціалістичного г-ва. Найбільш кваліфікованим спеціалістам призначаються персональні О. п. В схемах О. п. за кожною посадою передбачено макс. і мінім. розміри окладу.

ОКЛА́ДНИКОВ Олексій Павлович [н. 20.IX (3.X) 1908, с. Константиновщина, тепер Жигаловськ. р-ну Ірк. обл.— 18.XI 1981, Москва] — рад. археолог, історик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістич. Праці (1978). Член КПРС з 1946. В 1938—61 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту археології АН СРСР. З 1961 — зав. відділом гуманітарних досліджень Ін-ту економіки Сибірського відділення АН СРСР; з 1966 — директор Ін-ту історії, філології і філософії того самого відділення; з 1962 — професор і зав. кафедрою Новосибірського ун-ту. О. відкрив і вивчив рештки *неандертальця* в гроті *Тешик-Таш*, пам'ятки часів *палеоліту, неоліту, бронзового віку, залізного віку* на тер. Сибіру і Далекого Сходу, в Серед. Азії і МНР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1950, 1973.

Тв.: Петроглифы Нижнего Амура. Л., 1971; Открытие Сибири. М., 1979; Петроглифы Центральной Азии. Л., 1980.

ОКЛАХО́МА — штат на Пд. США. Площа 181,1 тис. км². Нас. 2,8 млн. ж. (1977). Адм. ц.— м. *Оклахома-Сіті*. Рельєф переважно рівнинний, на Зх.— плато завишки до 1516 м, на Сх.— плато Озарк та гори Уошіто. Гол. ріки — Арканзас і Ред-Рівер. У горах частково збереглися широколистяні ліси. О. посідає провідне місце в країні за видобутком нафти й природного газу. Видобувають також цинк і вугілля. Машинобудування представлене виробн. гірничого та буд. устаткування, будівельних металоконструкцій, частин для літаків й автотягачів. Нафтопереробна, хім., харч. (у т. ч. м'ясоконсервна та борошномельна) пром-сть. Гол. пром. центри — Талса й Оклахома-Сіті. Провідна галузь с. г. — тваринництво м'ясо-мол. напряму. Вирощують пшеницю та бавовник, а також кормові трави, арахіс, сорго.

ОКЛАХО́МА-СІТІ — місто на Пд. США, адм. ц. штату *Оклахома*. Розташована на р. Норт-Канейдіан. Вузол з-ць і автошляхів. 369 тис. ж. (1976). Видобування нафти, нафтопереробна й хімічна пром-сть. Виробн. устаткування для нафт. пром-сті та ін. Авіаційний з-д (у передмісті). Харчова промисловість (бойні, консервні з-ди, млини). Торг. центр с.-г. району.

О́КЛЕНД — місто в Новій Зеландії, на Північному о. Значний мор. порт у зат. Гауракі Тихого ок., залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 743 тис. ж. (1976, з передмістями). Розвинуті електротех. й транспортне машинобудування (у т. ч. суднобудування), а також харч. (особливо маслосиробна, м'ясна) пром-сть. Хім., деревообр., текст., шкіряно-взут., поліграф., швейні підприємства. В О. зосереджені найбільші банки країни. Ун-т (засн. 1882). Публічна б-ка, б-ка при Оклендському ун-ті. Художня галерея, музей маорійського мистецтва. Численні парки, пляжі. О. засн. 1840.

ОКЛЮ́ЗІЯ (від лат. occlusus — замкнений, прихований) — 1) Захоплення домішок (сторонні іони, розчинник тощо) в процесі утворення кристалічного осаду. 2) Поглинання газів не лише поверхневим шаром, а й усім об'ємом розплавленого або твердого металу (напр., О. водню металами VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва). Оклюдована речовина може утворювати *твердий розчин*, хім. сполуку (напр., *гідрид*), залишатися сторонньою домішкою. О. дуже затруднює одержання хімічно чистої сполуки; О. газів металами значно погіршує мех. властивості металів. 3) О., фронт оклюзії в метеорології — атмосферний фронт, що утворюється при зіткненні холодних і теплих мас повітря в центр. областях *циклонів*. Спостерігається в заключній стадії розвитку циклону, коли теплий приземний сектор повітря витискується у верхні шари холодним повітрям. Такі циклони наз. оклюдованими. 4) О. в медицині — змикання зубів верхньої і нижньої щелеп. Див. *Прикус*.

«ОКНА РОСТА», «Окна сатиры РОСТА» — плакати, створені 1919 — 21 рад. художниками і поетами, які працювали в системі *Російського телеграфного агентства* (РОСТА). «О. Р.» — вид агітаційно-масового мистецтва, що виник в часи громадян. війни та воєнної інтервенції 1918—20. Плакати закликали до боротьби проти зовн. та внутрішніх ворогів молодої Радянської республіки. Перші плакати «О. Р.» розмножували технікою трафарету від руки. Вони мали узагальнені лаконічні малюнки і короткі, але гострі й влучні тексти. Над «О. Р.» працювали В. Маяковський, М. Черемних, В. Лебедєв, О. Хвос-

тенко-Хвостов. Випускали їх у Москві, Петрограді, Саратові, Баку, на Україні (див. *«Вікна УкРОСТА»*). Традиції «О. Р.» продовжувалися в роки Великої Вітчизн. війни в *«Окнах ТАСС»*.

Літ.: Бутник-Сиверский Б. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918 — 1921. М., 1960; Маяковский В. В. Революционный плакат. — Окна сатиры РОСТА. В кн.: Маяковский В. В. Полное собрание сочинений, т. 12. М., 1959.

«ОКНА ТАСС» — агітаційні політ. плакати, що їх випускало *Телеграфне агентство Радянського Союзу* в Москві в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Малюнки й тексти «О. Т.» закликали до боротьби з ворогом, прославляли подвиги рад. людей. «О. Т.» виконувалися технікою трафарету, гол. чином, у плані героїко-романтичних та сатиричних композицій, за стильовими ознаками були прямим продовженням політ. плаката передвоєнних років та мист. традицій *«Окон РОСТА»*. В створенні їх брали участь художники Д. Моор, В. Дені, Кукринікси, І. Тоїдзе, поети Д. Бєдний, В. Лебедєв-Кумач, С. Маршак та ін. «О. Т.» випускалися також в ін. містах Рад. Союзу (зокрема Ташкенті, Баку, Свердловську). За зразком «О. Т.» у Києві, Харкові, Одесі, Алма-Аті, Ашхабаді та безпосередньо на фронті випускали «Агітвікна», над створенням яких працювали укр. художники К. Агніт-Следзевський, О. Довгаль, І. Кружков, В. Литвиненко, Р. Мельничук, С. Отрощенко, З. Толкачов, письменники О. Вишня, Я. Галан, П. Козланюк, С. Олійник, Л. Первомайський, В. Сосюра, М. Терещенко та ін.

О́КО — орган *зору* людини, всіх хребетних і деяких безхребетних тварин. У деяких *членистоногих*, хижих *кільчастих червів* і окремих *молюсків* являє собою зорову ямку, закриту прозорою роговою оболонкою. В передній частині ямки міститься *кришталик*. У багатьох членистоногих — *фасеткові очі*. Найдосконаліші, т. з. камерні, О. є у людини і хребетних тварин. Це — парні органи, що містяться в *орбітах* на лицьовій частині голови. У людини і вищих хребетних тварин О. складається з власне О. (очне яблуко) та допоміжних частин (повік, слізних органів та окорухових м'язів). Очне яблуко за допомогою зорового нерва з'єднане з головним мозком; має форму неправильної кулі, що складається з ядра і капсули. Ядро поділяється на дві частини. В меншій передній частині містяться передня і задня камери, заповнені т. з. водянистою вологою, і кришталик; більша задня частина вміщує скловидне тіло. Капсула складається з трьох оболонок: зовн.— білкової, або *склери*, яка спереду переходить у *рогівку*; серед.— *судинної оболонки*, яка спереду переходить в *райдужну оболонку* з отвором у центрі — зіницею; внутр.— *сітківку*. Рогівка, водяниста волога, кришталик і скловидне тіло є світлозаломним апаратом О., що діє як двоопукла лінза. Зображення передається на сітківку, що є власне світлочутливою ділянкою О. Тут містяться світлочутливі елементи — *колбочки* і *палички*. Місце найкращого бачення сітківки наз. жовтою плямою, а ділянка сітківки, що відповідає місцю виходу з О. зорового нерва,— *сліпою плямою*. Див. також *Очні хвороби*.

К. І. Кульчицький.

ОКО́ЛЬСЬКИЙ (Okolski) Шимон (1580, Кам'янець-Подільський — 10.VI 1653, Львів) — польс. історик, геральдик. Був домініканським ченцем. Залишив два щоденники (видано в Замості 1638 і 1639), в яких з ворожих до укр. народу позицій описав сел.-козац. повстання 1637—38 під проводом П. М. *Павлюка*, Я. *Остряніна*, Д. Т. *Гуні*. В щоденниках є відомості про хід ряду битв, воєнну тактику повстанців, соціальний склад сел.-козац. військ, про зв'язки між запорізькими і донськими козаками, наведено документи, підписані Б. Хмельницьким.

ОКОМІ́РНЕ ЗНІМА́ННЯ — знімання місцевості за допомогою *планшета* з наклеєним папером, компаса та лінійки. Віддаль вимірюють кроками, по *спідометру* або на око. О. з. проводять за маршрутами. Застосовують для одержання у великому масштабі (1 : 25 000 і більший) спрощених планів незначних ділянок чи маршрутів (при польових геол. роботах, у військ. справі та ін.).

О'КО́ННЕЛ (O'Connell) Денієл (6.VIII 1775, поблизу Карсівіна, Керрі — 15.V 1847, Генуя) — лідер ліберального крила ірл. нац. руху. За фахом адвокат. У 1823 заснував Католицьку асоціацію, яка очолила боротьбу за надання пасивного виборчого права католикам. З 1829 — голова ірл. фракції в англ. парламенті. Підтримував вимогу скасування англо-ірл. унії 1801, що ліквідувала автономію ірл. парламенту. Був одним з ініціаторів заснування 1840 Асоціації рипілерів (прибічників скасування унії). Суперечності між О'К. і респ. крилом Асоціації (див. *«Молода Ірландія»*) призвели до її розколу (1846).

О'КО́ННОР (O'Connor) Артур (4.VII 1763, Мітчелстаун, Корк — 25.IV 1852, Біньйон, Франція) — діяч ірл. нац.-визвольного руху. В 1791—95 — член ірл. парламенту. Виступав з критикою англ. законодавства щодо Ірландії. В 1796 примкнув до т-ва *«Об'єднані ірландці»*. Напередодні ірл. повстання 1798 заарештований, 1803 звільнений і висланий до Франції. Згодом відійшов від політ. життя.

О'КО́ННОР (O'Connor) Фергюс Едуард [18.VII 1796 (?), Коннорвілл, Ірландія — 30.VIII 1855, Лондон] — один з лідерів *чартизму* у Великобританії. Публіцист. У 1837 заснував чартистську газ. «Нортерн стар» («Північна зоря») і став її гол. редактором. Один з керівників чартистського Великого пн. союзу (засн. 1838). Обстоював революц. методи боротьби. В 1840 і 1843 ув'язнений. З 1843 — член Виконав. к-ту Нац. чартистської асоціації. В 1847 став першим робітн. депутатом англ. парламенту. Після ірл. повстання 1848 перейшов на реформістські позиції.

ОКО́П, окіп, шанець — фортифікаційна споруда відкритого типу, призначена для ведення вогню та захисту особового складу і військ. техніки від засобів ураження. Розрізняють О. стрілецькі, артилерійські, мінометні, а також для танків, бойових машин піхоти та ін. Стріл. О. бувають одиночні, парні та на відділення (одиночні й парні О., що з'єднані *траншеєю*). О. складається з рову, бруствера, *берми* та площадок для встановлення зброї. В О. на відділення (50—60 м) споруджуються запасні кулеметні площадки, щілина або бліндаж, *ніші*. Арт. і мінометні О. складаються з площадок з примикаючими до них ровиками, в яких споруджуються ніші та щілини. Площадку для протитанк. гармат або обладнують на поверхні землі з насипним захисним бруствером, або заглиблюють і обладнують *апареллю*. О. для танків, бронетранспортерів та ін. техніки складаються з котлована з апареллю, щілини та іноді ніші. Копання О. провадиться самими військами; якщо сприяють обставини, — спец. землерийними машинами. О. маскують під фон навколишньої місцевості. На слабких грунтах їх зміцнюють дерном, хмизом та ін. матеріалами. На заболоченій місцевості споруджують насипні О., взимку роблять снігові окопи.

«ОКО́ПНАЯ ПРА́ВДА» — більшовицька фронтова газета, виходила з 30.IV (13.V) 1917 до серед. лютого 1918 спочатку в Ризі, з 12 (25).X 1917 — у м. Вендені (тепер — м. Цесіс Латв. РСР). 1917 її закрив Тимчасовий уряд. Замість неї з 23.VII (5.VIII) по 28.X (10.XI) 1917 виходила газ. «Окопный набат». З 29.X (11.XI) газета знову виходила під назвою «О. п.».

ОКРЕ́МА СКА́РГА — процесуальний документ, що його в рад. судочинстві мають право подати до касаційної інстанції потерпілий, цивільний позивач чи відповідач, підсудний та ін. особи на *ухвалу судову* та постанову судді, які ще не набрали законної сили. Може бути подана й на *окрему ухвалу*. Прокурор має право подати окре-

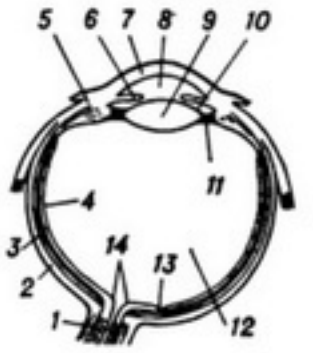

Око людини: *1* — зоровий нерв; *2* — склера; *3* — судинна оболонка; *4* — сітківка; *5* — кон'юнктива; *6* — райдужка; *7* — рогівка; *8* — передня камера ока; *9* — кришталик; *10* — задня камера ока; *11* — зв'язка, що фіксує кришталик; *12* — скловидне тіло; *13* — жовта пляма; *14* — сліпа пляма.

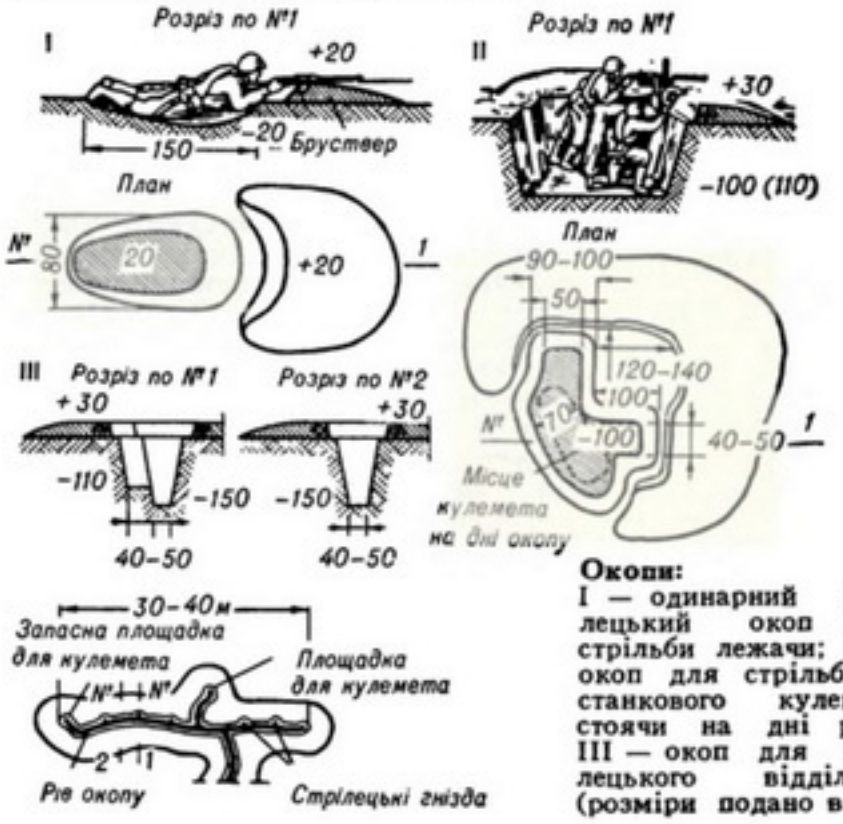

Окопи: I — одинарний стрілецький окоп для стрільби лежачи; II — окоп для стрільби із станкового кулемета, стоячи на дні рову; III — окоп для стрілецького відділення (розміри подано в см).

мий протест (див. *Протест прокурора*). Порядок подачі, розгляду тощо О. с. такий самий, як і касаційної скарги (див. *Касаційний розгляд справ*).

ОКРЕ́МА УХВА́ЛА — в СРСР процесуальний документ, який виносить рад. суд одночасно з *вироком* у кримінальній справі або *судовим рішенням* у цивільній справі з приводу виявлених порушень *соціалістичної законності*, прав громадян, недоліків у роботі підприємств, орг-цій, *службових осіб* тощо. Відповідно до чинного законодавства (в УРСР — ст. 340, 383 КПК УРСР та ст. 235 ЦПК УРСР) О. у. суд направляє керівникам відповідних установ, підприємств, орг-цій та ін. службовим особам, громад. орг-ціям та колективам трудящих з метою усунення виявлених у процесі суд. розгляду порушень соціалістичної законності, правил соціалістич. співжиття або істотних недоліків у роботі держ. і громад. орг-цій, а також причин і умов, що сприяли вчиненню правопорушення тощо. В місячний строк керівники зобов'язані повідомити суд про вжиті ними заходи щодо вимог, поставлених в окремій ухвалі.

ОКРЕ́МЕ — те саме, що й одиничне. Див. *Одиничне, особливе, загальне*.

ОКРЕ́МЕ ПРОВА́ДЖЕННЯ — вид рад. цивільного судочинства; в порядку О. п. суди розглядають віднесені до їхньої компетенції справи, в яких немає матеріально-правового спору. Передбачене *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 33 ЦПК УРСР). Справами О. п. є: визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним (див. *Дієздатність*), безвісно відсутнім чи оголошення його померлим (див. *Безвісна відсутність, Оголошення померлим*); встановлення неправильності запису в книгах *актів громадянського стану*; встановлення фактів, що мають юрид. значення (див. *Факт юридичний*); відновлення прав на втрачені *цінні папери* на пред'явника; оскарження дій нотаріусів та ін. органів, що виконують *нотаріальні дії*. Особа, яка звертається до суду про порушення справи О. п., є не позивачем, а заявником. Справи О. п. суд розглядає з участю заявника і заінтересованих осіб, органів держ. управління, установ тощо.

О́КРУГ — 1) У дореволюц. Росії (кін. 18 — поч. 20 ст.) адм. одиниці, на які поділялись *області* і деякі *губернії* (зокрема, чорноморські, сибірські). 2) В СРСР заг. для всієї країни адм.-тер. одиниці, створені замість *повітів*. Уперше утворені на Україні і на Уралі 1923. В УРСР ліквідовані 1930 (див. *Адміністративно-територіальна реформа в УРСР*). Адм. О. існували на тер. Закарпатської обл. 1946—53. 3) За Конституцією СРСР 1977, складова частина *національно-державного устрою СРСР* (див. *Автономний округ*). 4) Частина тер. д-ви, що виділяється для певної галузі управління (напр., *округ військовий*) чи для проведення виборчих кампаній (див. *Виборчий округ*).

О́КРУГ ВІЙСЬКО́ВИЙ — територіальне загальновійськове об'єднання частин, з'єднань, військ. навчальних закладів та різних місцевих військ. установ. Поділ тер. країни на О. в. є в багатьох д-вах. Він має на меті забезпечити проведення заходів, пов'язаних з підготовкою країни і збройних сил до оборони й полегшити управління військами. В Росії О. в. засновано 1862—64. В Рад. країні перші О. в. створені в березні 1918 в період громадянської війни у зв'язку з необхідністю підготовки великих військ. резервів для діючих фронтів. О. в. очолює команд. військами округу, який підпорядкований М-ву оборони СРСР. Проведення бойової, політ. та мобілізаційної роботи і всіх заходів команд. військами О. в. здійснює з допомогою штабу округу, політ. управління та ін. окружних органів. Важливі питання діяльності О. в. розв'язує *Військова рада*.

ОКСАЛА́ТИ (від грец. ὀξαλίς — щавель) — солі *щавлевої кислоти*. Розрізняють О. кислі (напр., HOOC — COOK) і середні (KOOC — COOK та ін.). О.— кристалічні речовини, погано розчиняються у воді (за винятком О. лужних металів і амонію). О. калію і кальцію містяться у клітинному соку багатьох рослин (щавлю, шпинату, огірків тощо). У тваринному організмі є продуктом *обміну речовин* і бувають однією з причин нирковокам'яної хвороби. Застосовують в аналітич. хімії (О. амонію), у фарбуванні (О. алюмінію і сурми), у фотографії тощо.

ОКСАЛА́ТНА КИСЛОТА́ — те саме, що й *щавлева кислота*.

ОКСАМИ́Т — тканина з натур. шовку або хім. волокна з густим розрізним ворсом на лицьовому боці. Довжина ворсу звичайно 1—2 мм. Грунтова основа О., як правило, бавовняна. Осно́вний О. з високим ворсом (2,2 мм) наз. також *плюшем;* пітканевий О., або напівоксамит,— *вельветом*. О. використовують для пошиття одягу, для оздоблення та з декоративною метою. О.— одна з найдавніших тканин (Індія, Китай, Італія). З 10 ст. відомий у Київській Русі.

ОКСИГЕМОГЛОБІ́Н, оксигенований гемоглобін, HbO_2 — нетривка сполука, яка утворюється в результаті приєднання молекулярного кисню до «відновленого» *гемоглобіну* (Hb). Міститься в *еритроцитах* хребетних тварин і людини. В Hb молекула кисню зв'язується атомом заліза (Fe^{2+}) *гема*; при цьому валентність заліза не змінюється. Реакція приєднання кисню до Hb зворотна і залежить від *парціального тиску* O_2. У капілярах тканин відбувається дисоціація (розклад) HbO_2 на Hb та кисень, який надходить у клітини органів і тканин.

ОКСИГЕМОМЕТРІ́Я, оксиметрія [від новолат. oxy(genium) — кисень, грец. αἷμα — кров і μετρέω — вимірюю] — безкровний фотоелектричний метод вимірювання насичення киснем артеріальної крові людини. Цей метод заснований на спектральних властивостях *оксигемоглобіну* і відновленого *гемоглобіну*. Провадиться О. за допомогою приладу — оксигемометра. При дослідженні вушну раковину просвічують пучком світла, який, пройшовши крізь тканини вуха, падає на фотоелемент з світлофільтром. Застосовується О. в медицині та фізіології праці й спорту.

ОКСИ́ГЕНОТЕРАПІ́Я (від новолат. oxygenium — кисень і *терапія*) — те саме, що й *кисневa терапія*.

ОКСИДА́ЗИ — *ферменти* класу *оксидоредуктаз*; каталізують у живих клітинах процес перенесення водню від речовини, яка окислюється, на кисень повітря з утворенням перекису водню (H_2O_2) або води (H_2O). За структурою О.— *металопротеїди* (напр., тирозиназа) або *флавопротеїди* (напр., глюкозооксидаза). Див. також *Окислювально-відновні реакції*.

ОКСИ́ДИ (від грец. ὀξύς — кислий), окисли — бінарні сполуки хімічних елементів з киснем, у молекулах яких всі атоми кисню мають ступінь окислення — 2, зв'язані безпосередньо з атомами іншого елемента і не зв'язані між собою. Майже всі хім. елементи, крім гелію, неону, аргону, утворюють О. Назви О. відповідають їхнім найпростішим формулам (напр.: CO — моноксид вуглецю, або оксид вуглецю (II), CO_2 — діоксид вуглецю, або оксид вуглецю (IV), P_2O_5 — геміпентоксид фосфору, або оксид фосфору (V). За хім. властивостями О. поділяють на солетвірні та несолетвірні. До останніх належать, напр., NO, CO, не здатні утворювати ні *кислот*, ні основ (див. *Основи неорганічні*). Солетвірні О. поділяють на осно́вні, кислотні та амфотерні. До основних належать О. металічних елементів (Na_2O, CaO та ін.) зі ступенем окислення до +4, вони реагують з к-тами або з кислотними О., даючи *солі*. До кислотних — О. неметалічних елементів (напр., Cl_2O, CO_2, N_2O_5, SO_3) та О. металічних елементів зі ступенями окислення +4, +5, +6, +7 (напр., TiO_2, Nb_2O_5, CrO_3, Mn_2O_7). Кислотні О. взаємодіють з основами або з осно́вними О., утворюючи солі. Амфотерні О. (ZnO, Al_2O_3 тощо) проявляють властивості осно́вних О. при взаємодії з к-тами або з кислотними О. і властивості кислотних О. при взаємодії з основами або осно́вними О. Оксиди поширені в природі, напр., H_2O, CO_2, SiO_2, Fe_2O_3. Широко застосовуються у техніці, хім. пром-сті тощо.

В. Л. Павлов.

ОКСИДОРЕДУКТА́ЗИ (від грец. ὀξύς — кислий і лат. reducto — повертаю назад, відновлюю) — клас *ферментів*, що каталізують *окислювально-відновні реакції* в живій клітині. Залежно від природи *коферменту*, що входить до складу О. і служить безпосереднім переносником водню й електронів у окислювально-відновних реакціях, ферменти цього класу поділяють на кілька груп. Найпоширенішою є група О., небілковий компонент яких представлений *нікотинамідаденіндинуклеотидом* (NAD). Найважливіші представники О.: *дегідрогена-*

зи, оксидази, пероксидази, гідроксилази, оксигенази. Див. також *Окислення біологічне.*

ОКСИДУВА́ННЯ — створення на поверхні металевих виробів оксидної плівки. Такі плівки (завтовшки від частин мікрометра до 500—600 мкм) підвищують *корозійну стійкість*, стійкість проти зношування та електроізоляційні властивості виробів, надають їм декоративного вигляду (див. *Патина*). Оксидуванню піддають вироби з заліза і його сплавів, легких і кольорових металів, їхніх сплавів. Способи О.: термічний (О. заліза і низьколегованих сталей наз. *воронуванням* або чорнінням), хімічний (в розчинах кислот, лугів, спец. речовин) та електрохімічний анодний (див. *Анодування, Ематалювання*). О. використовують у приладо-, літако- і машинобудуванні, для оздоблення буд. і архіт. деталей, металевих виробів побутового призначення тощо. Див. також *Окалина, Окислення металів, Оксиди.*

ОКСИКИСЛО́ТИ — органічні сполуки, молекули яких одночасно містять карбоксильну (—COOH) та гідроксильну (—OH) групи. Розрізняють за кількістю COOH-груп (основність) і загальною кількістю OH-груп (атомність), наприклад, молочна кислота $CH_3CHOHCOOH$ — одноосно́вна двохатомна к-та. В одноосно́вних О. група -OH може бути в α-, β-, γ-, δ- та ін. положеннях відносно карбоксильної групи. О. властиві всі реакції *спиртів* і *карбонових кислот*. α-О. сильніші, ніж відповідні карбонові к-ти. О. по-різному змінюються при нагріванні: напр., з α-О. утворюються циклічні складні ефіри — лактиди, β-О. дають ненасичені к-ти, γ- і δ-О.— *лактони*. Багатьом О. властива оптична активність. Деякі О. є в рослинних і тваринних організмах (*лимонна кислота, винні кислоти* тощо). З ароматичних О. найширше застосовують *саліцилову кислоту*.

О. В. Стеценко.

ОКСИЛІКВІ́ТИ [від лат. oxy-(genium) liquidus — рідкий кисень] — вибухові суміші рідкого кисню з горючими пористими матеріалами (вугілля, торф, солома тощо). В СРСР широко застосовувались на поч. 30-х рр. на буд-ві Дніпрогесу. Витіснені аміачно-селітровими *вибуховими речовинами*.

ОКСИЛОФІ́ТИ (від грец. ὀξύς — кислий, ὑλύς — баговиння і φυτόν — рослина) — рослини, що добре ростуть на кислих грунтах. До О. належать рослини сфагнових *боліт* та кислих *лук* — сфагнові мохи, чагарнички род. вересових, карликова береза, низькорослі верби, деякі осоки, росичка, журавлина, чорниця та ін. Для О. характерні ознаки ксерофітів (див. *Ксероморфізм*), спричинені фізіол. сухістю грунту, та гігрофітів (значний розвиток *міжклітинників*, відносно низька *транспірація*). Багато які О. водночас є *психрофітами*.

ОКСИ́МОРОН, оксюморон (грец. ὀξύμωρον, букв. — дотепно-безглузде) — стилістичний засіб, який полягає у свідомому поєднанні протилежних за змістом понять, які логічно, здавалось би, виключають одне одного, а спільно створюють нове уявлення: живий труп, дзвінка тиша, багата бідність, солодкий біль. Іноді це — поєднання контрастних означень того самого предмета чи явища, напр., у Т. Шевченка: «На нашій — не своїй землі».

В. М. Лесин.

ОКСИПРОЛІ́Н, 4-оксипіролідин-2-карбонова кислота — гетероциклічна *амінокислота*. Мол. м. 131,14. Має 4 оптично активні форми (L- і D-О. та ало-L і ало-D-О.), а також два рецемати. Природний L-О. входить до складу білків сполучної тканини — *колагену* та *еластину*, а також деяких рослин. Ало-L-О.— складова частина отруйних *пептидів* блідої поганки; у вільному стані міститься в санталовому дереві. В організмі L-О. утворюється з *проліну*. О. був вперше виділений Е. *Фішером* (1902).

ОКСИТОЦИ́Н (від грец. ὀξύς, тут — швидкий і τόκος — пологи), пітоцин — гормон, що синтезується нейросекреторними клітинами передніх ядер *гіпоталамуса*. По нервових волокнах надходить в задню частку *гіпофіза*, з якої секретується в *кров*. За хім. будовою близький до *вазопресину*. Циклічний *пептид*. Мол. маса — 1000. О. стимулює скорочення гладенької мускулатури матки, м'язів сечового міхура та кишечника, секрецію молока молочними залозами в період *лактації*. Секрецію О. пригнічує *адреналін*. О. виділяють у чистому вигляді з біол. об'єктів, а також одержують синтетично. Застосовують у терапії та акушерській практиці.

О́КСНЕР Альфред Миколайович [3 (15).II 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.XI 1973, Київ] — укр. радянський ботанік-ліхенолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). У 1931—73 працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР (1968 — 70 — директор) і одночасно у Київ. гідромеліоративному ін-ті. Наук. дослідження з питань флористики, систематики і *філогенезу* рослин, *ботанічної географії* та *фітоценології*. Створив гербарій, що став базою для флористичних і систематичних досліджень в галузі *ліхенології* на Україні. Заснував укр. школу ліхенологів.

ОКСО́НІЄВІ СПОЛУ́КИ — сполуки, що містять позитивно заряджений атом кисню, зв'язаний трьома *ковалентними зв'язками* з органічними радикалами (трьома простими або одним простим і одним подвійним зв'язками) та *іонним зв'язком* з аніоном, наприклад $[(C_2H_5)_3O^+]\,BF_4^-$. О. с.— солеподібні сполуки з досить високою т-рою плавлення, розчинні в полярних *розчинниках* (напр., ацетоні, нітробензолі), не розчиняються в ефірі та вуглеводнях. Найбільш стійкі ароматичні О. с. Відзначаються сильними алкілуючими властивостями (див. *Алкілування*). Використовують для синтезу ін. онієвих сполук, напр. сульфонієвих; застосовують для одержання різних реакційноздатних сполук, напр. ацеталів амідів к-т і лактамів.

О́КСФОРД — місто на Пд. Великобританії, в Англії. Адм. ц. графства Оксфордшір. Розташований на р. Темзі. Вузол з-ць і автошляхів. 117 тис. ж. (1976). Пром-сть зосереджена гол. чин. у передмісті О. — Коулі. Великі автомобілебуд. з-ди, електротех., паперові та поліграф. підприємства. В О.— *Оксфордський університет*. Музей Ашмола (археол. і художня колекції ун-ту). Пам'ятки архітектури середніх віків. Місто згадується в писемних джерелах 912. Серед архіт. пам'яток: пізньороманський собор (осн. буд-во в 12 ст.), романські та готичні церкви; в стилі *класицизму* — театр Шелдона (1664—69, арх. К. Рен) і б-ка Редкліффа (1737—49, арх. Дж. Гіббс) та ін.

ОКСФО́РДСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Оксфорда у Великобританії) — другий вік пізньоюрської епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади О. я. (глини, вапняки, конгломерати) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині, Галицько-Волинській синеклізі*, в Донбасі, Карпатах і Криму. Їхня потужність до 3 тис. м. З відкладами О. я. пов'язані родовища буд. матеріалів (мармуровидні вапняки). Див. також *Юрський період і юрська система.*

ОКСФО́РДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших університетів Великобританії. Засн. у 2-й пол. 12 ст. з гуманітарним, права, богословським і мед. ф-тами. В середні віки тут викладали Р. Бекон, Й. Дунс Скотт, Дж. Уїкліф, у добу *Відродження* — Еразм Роттердамський, Т. Мор, у 17 ст.— Дж. Локк, Р. Бойль, з 1703 професором ун-ту був Е. Галлей. О. у. — це самоврядна корпорація, що складається з 39 коледжів (1980). Ф-ти: права, клінічної медицини, богословський, англ. мови і л-ри, класичний, середньовічних і сучас. європ. мов і л-р, нової й новітньої історії, сходознавства, фіз. наук, психології, соціальних наук, антропології й географії, мистецтвознавства й музики. В 1979/80 навч. р. налічувалося 12,2 тис. студентів. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти математики, мед. досліджень, сходознавства, педагогіки, експериментальної психології, досліджень з економіки, с. г. та ін.; н.-д. лабораторії неорганічної хімії, фіз. хімії, хім. кристалографії, фіз. Кларендонська, обчислювальний центр, школа малювання й красних мистецтв, кілька музеїв, у б-ці Бодлі (засн. 1602) — 4,2 млн. томів.

В. П. Лапчинська.

ОКСЮТИНЕ́ЦЬКІ КУРГА́НИ — курганні могильники скіфського часу на мисах правого берега р. Сули, напроти с. Оксютинців (тепер у складі с. Пустовійтівки Роменського р-ну Сум. обл.). В них налічувалося кількасот насипів. Деякі могили мали 10—20 м заввишки. Розкопували їх наприкінці 19 ст. Знайдено зброю, кінське спорядження, начиння, прикраси, твори мистецтва. Матеріали з О. к. характеризують г-во, побут і культуру скіфського племені,

Оксютинецькі кургани. Бронзове навершя.

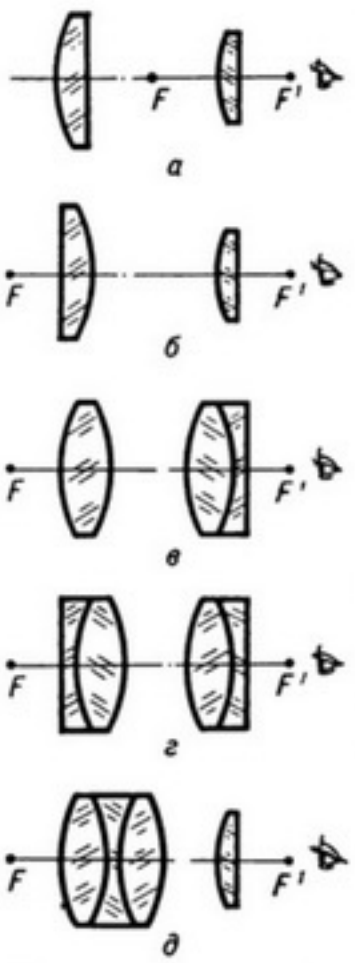

Схеми деяких типів окулярів.

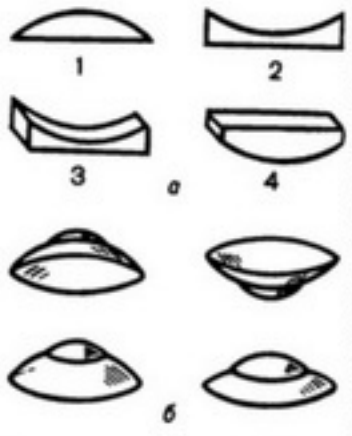

Окуляри.
Окулярні лінзи:
а — різні форми окулярних скелець: 1 — плоскоопукле; 2 — плосковгнуте; 3 — циліндричне вгнуте; 4 — циліндричне опукле; *б* — контактні окулярні лінзи.

яке жило в серед. 1-го тис. до н. е. в басейні р. Сули.

ОКТА́ВА (від лат. octava — восьма) — одна з класичних форм вірша: восьмирядкова строфа з обов'язковим римуванням абабабвв (у перших шести рядках рима повторюється тричі). Як правило, О. пишуть п'яти- або шестистопним *ямбом*. Ця форма набула поширення з часів *Відродження* (Л. Аріосто, Т. Тассо). В укр. поезії О. писали І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, М. Рильський. *М. М. Плісецький.*

ОКТА́ВА в музиці — 1) Інтервал, що охоплює 8 ступенів діатонічного звукоряду або 6 цілих тонів. 2) Восьмий ступінь діатонічного звукоряду. 3) Частина муз. звукоряду, до якого входять усі осн. ступені (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі), або 12 півтонів хроматичної гами. Вживана в музиці звукова шкала має 7 повних і 2 неповних О., які розміщені в такому порядку: крайня басова О.— субконтроктава (графічне зображення звука ля — A_2 або $Ля_2$), контроктава (A_1), велика О. (A), мала О. (a), перша О. (a^1 або $ля^1$), друга О. (a^2) і т. д. 4). В хоровому ансамблі — низький бас, що дублює басову партію октавою нижче.

ОКТАВІА́Н Гай Юлій Цезар (63 до н. е.— 14 н. е.) — ім'я, прийняте Гаєм Октавієм 44 до н. е. після усиновлення його *Юлієм Цезарем* (див. *Август*).

ОКТА́ЕДР (грец. ὀκτάεδρον, від ὀκτώ — вісім та ἕδρα — грань) — 1) Один з п'яти типів правильних *многогранників*. У О. є вісім трикутних граней, 12 ребер, 6 вершин (у кожній сходиться 4 ребра). 2) У *кристалографії* — одна з найпростіших форм *кубічної сингонії*. У формі О. кристалізуються магнетит, мідь, срібло, золото, алмаз та деякі ін. мінерали.

ОКТА́Н (від грец. ὀκτώ — вісім), C_8H_{18} — органічна сполука, *насичений вуглеводень*. Відомо 18 ізомерів (див. *Ізомерія*). Нормальний О. $CH_3—(CH_2)_6—CH_3$ — безбарвна рідина із специфічним запахом; густ. (при 20° С) 702,5 кг/м³; $t_{кип}$ 125,67° С; $t_{пл}$ — 56,8° С. Нормальний О. характеризується низьким *октановим числом*; його розгалужені ізомери, навпаки, стійкі проти *детонації*. З них найчастіше застосовують *ізооктан* як еталон для визначення октанового числа палива.

ОКТА́НОВЕ ЧИСЛО́ — умовний показник стійкості моторного палива (бензину або гасу) проти *детонації*. О. ч. знаходять порівнянням досліджуваного палива з еталонним. Як еталон використовують *ізооктан* і *гептан* нормальний. Для ізооктану О. ч. умовно прийнято за 100, а для гептану — за нуль. О. ч. палива чисельно дорівнює процентному (за об'ємом) вмісту ізооктану в такій суміші з гептаном, яка за стандартних умов випробування на спец. одноциліндровому двигуні детонує так, як і досліджуване паливо.

ОКТЕ́Т (італ. ottétto, від лат. octo — вісім) — 1) Муз. твір (переважно інструментальний) для 8 виконавців. 2) Муз. ансамбль з 8 виконавців (інструменталістів або вокалістів).

ОКТРОЙО́ВАНА КОНСТИТУ́ЦІЯ (від франц. octroyer — жалувати, дарувати) — конституція, вироблена без участі представницьких органів, за бурж. термінологією, «дарована» народові монархом або «жалувана» колонії метрополією. О. к. є наслідком компромісу між великою буржуазією і феод. монархією або між урядом метрополії та реакційними колами колоній. Основна особливість О. к. полягає в тому, що вона в будь який момент може бути «відібрана».

ОКТЯБРИ́СТИ, «Союз 17 октября» — контрреволюц. партія великих поміщиків і буржуазії в Росії. Створена в листопаді 1905 після опублікування маніфесту 17 (30).X 1905 (звідси й назва партії). До неї ввійшли представники правого крила *земсько-ліберального руху*. Лідерами О. були О. І. Гучков, М. В. Родзянко та ін. Друковані органи — газети «Слово» (1905—06) і «Голос Москвы» (1905—15). Програма О. зводилася до визнання конституційної монархічної влади, підтримки великодержавної політики царизму щодо неросіян, зокрема українців, збереження «єдиної і неділимої» Росії. В *Державній думі* блокувалися з *чорносотенцями* і *кадетами*, входили до опозиційного «Прогресивного блоку»; брали участь у Земських і міських радах, *воєнно-промислових комітетах*. О. прагнули шляхом поміркованих бурж. реформ запобігти революції, зберегти монархію і довести імперіалістичну війну до «переможного кінця». В 1917 О. І. Гучков входив до складу *Тимчасового уряду*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції О. активно боролися проти Рад. влади, за допомогою австро-нім. окупантів сприяли захопленню влади на Україні гетьманом П. Скоропадським (див. *Гетьманщина*). О. вели боротьбу проти Рад. влади і в еміграції.

А. Ф. Вовчик.

ОКТЯ́БРСЬКЕ — селище міського типу Красногвардійського р-ну Крим. обл. УРСР. Залізнична ст. Елеваторна. 9,0 тис. ж. (1980). В О.—комбінат хлібопродуктів, ремонтний і винобродний з-ди, цех залізобетонних виробів, виробниче відділення Красногвардійської райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Засн. 1805, с-ще міськ. типу — з 1957.

ОКТЯ́БРСЬКИЙ Пилип Сергійович [Іванов; 11 (23).X 1899, с. Лукшино, тепер Старицького р-ну Калінін. обл. — 8.VII 1969, Севастополь] — рад. військ. діяч, адмірал (1944), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. В рад. ВМФ з 1918. В 1928 закінчив курси при Вищому військ.-мор. уч-щі ім. М.В. Фрунзе. В 1939—48 (з перервою) — команд. Чорномор. флотом. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Чорномор. флот, очолюваний О., брав участь в обороні Одеси, Севастополя, у визволенні Криму та ін. воєнних операціях. У 1948—52 — 1-й заст. Головкому ВМС. У 1952—54 і з 1957 — на керівній роботі у ВМС. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОКТЯ́БРСЬКИЙ — місто республіканського підпорядкування Башк. АРСР. Розташований на р. Ік (прит. Ками), за 22 км від залізнич. ст. Туймази. 91 тис. ж. (1980). Один з центрів нафтової пром-сті *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*. З-ди: по ремонту нафтового устаткування та засобів автоматики для нафтових промислів, по виробн. автоприладів, низьковольтної електроапаратури, вагонів-будинків та металоконструкцій, буд. матеріалів, залізобетонних конструкцій, керамічної плитки та фарфорових виробів, шкіряний. Швейна, меблева та взут. ф-ки. Всесоюзний н.-д. ін-т геофізичних досліджень свердловин, нафт. та комунально-буд. технікуми, музичне училище. Засн. 1937 у зв'язку з відкриттям Туймазинського родовища нафти.

«ОКТЯ́БРЬСКИЕ ВСХО́ДЫ» — двотижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку. Орган Наркомосу УРСР та ЦК ЛКСМ України. Видавався 1924—30 в Харкові. Журнал знайомив школярів з громадсько-політ. життям рад. Батьківщини і зарубіж. країн, друкував матеріали про дит. комуністичний рух, статті з питань науки й техніки, твори рос. і укр. рад. письменників.

ОКУДЖА́ВА Булат Шалвович (н. 9.V 1924, Москва) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1955. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1953. Перша зб.— «Лірика» (1956). Збірки віршів: «Острови» (1959), «Веселий барабанщик» (1964), «Березень великодушний» (1967), «Арбат, мій Арбат. Вірші та пісні» (1976) та ін. — про фронтові враження, романтику наших буднів. Автор і виконавець власних ліричних пісень. Прозові твори — повість «Ковток свободи» (1971) — про П. І. Пестеля, сатирична повість з рос. життя 19 ст. «Мерсі, або Пригоди Шипова» (1971), «Подорож дилетантів» (1976) та ін. Книга для дітей «Фронт приходить до нас» (1965). кіносценарії.

М. М. Радецька.

ОКУЛІРО́ВКА (від лат. oculus — вічко, брунька) — один із видів *щеплення рослин*, при якому на дичку (підщепу) щеплять бруньку (вічко) культурного сорту.

ОКУ́ЛОВА (Теодорович) Глафіра Іванівна [23.IV (5.V) 1878, с. Шошино, нині Мінусінського р-ну Краснояр. кр.— 19.X 1957, Москва] — учасниця революційного руху в Росії. Член КПРС з 1899. Нар. у сім'ї золотопромисловця. Навчалась у Москві на пед. курсах, 1896 заарештована за участь у студент. демонстрації, вислана до Єнісейської губ. В 1899 повернулась із заслання, працювала в Києві (член Київ. к-ту РСДРП), Уфі, Полтаві, Іваново-Вознесенську. Як агент «Искры» працювала в Самарі і Москві. В 1902 кооптована до складу Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, заарештована, вислана в Якутську область. У 1905—08 вела парт. роботу в Петербурзі. Після Лютн.

революції 1917 — член Краснояр. губкому партії і президії губвиконкому. З 1918 — на держ., парт. і наук.-пед. роботі. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджена орденом Леніна.

ОКУЛЯ́Р (лат. ocularius — очний, від oculus — око) — останній елемент складної оптичної системи (напр., *зорової труби, мікроскопа*), який служить для розглядання (як у *лупу*) проміжного зображення, утвореного *об'єктивом* або комбінацією об'єктива з іншим елементом системи, що стоїть за ним. Осн. характеристиками О. є *фокусна віддаль*, яка визначає *збільшення оптичне*, та кут *поля зору*. Видиме збільшення О. $\Gamma' = 250/f'$, де f' — задня фокусна віддаль у мм. О. може бути з додатною (додатний О.) або з від'ємною (від'ємний О.) фокусною віддаллю. В комбінації з об'єктивом від'ємний О. дає пряме зображення, додатний — обернене. Найпростішим від'ємним О. є розсіювальна *лінза* (окуляр Галілея). Через малі збільшення і поле зору та неможливість сумістити проміжне зображення з вимірювальною шкалою такий О. використовують рідко (гол. чин. у театральних *біноклях*). Широко застосовують дволінзові додатні окуляри Гюйгенса (мал., *а*) і Рамсдена (мал., *б*), які мають поле зору 35—45° і фокусну віддаль 15—20 мм. Набули поширення також окуляр Кельнера (мал., *в*), симетричний О. (мал., *г*) та ортоскопічний О. (мал., *д*) з полем зору 35—50° і фокусною віддаллю 10—25 мм. У вимірювальних оптичних приладах застосовують також О. з з підсвіченою шкалою. О. з великим полем зору (70—100° і більше) є складними багатолінзовими системами, іноді з застосуванням асферичних лінз. Для одержання чіткого зображення (залежно від особливостей ока спостерігача) в багатьох оптичних системах передбачено можливість поздовжнього переміщення окуляра.

С. П. Парняков.

ОКУЛЯ́РИ — оптичний прилад, який застосовують для виправлення вад зору (аномалій *рефракції ока* та *акомодації* ока) або для захисту очей від механічних ушкоджень і шкідливого впливу променевої енергії. Промені світла, заломлюючись у прозорих середовищах ока, збираються у фокусі, який у нормальному оці знаходиться на *сітківці*, в короткозорому оці фокус міститься перед сітківкою, у далекозорому — позаду неї. Щоб забезпечити чіткий зір, застосовують О., які виправляють хід променів так, що вони збираються у фокусі саме на сітківці — коригуючі О. Залежно від положення головного фокуса окулярні скельця, або лінзи, поділяють на дві групи: збиральні (опуклі) і розсіювальні (вгнуті). Збиральні скельця застосовують при *далекозорості*, розсіювальні — при *короткозорості*. Крім того, окулярні лінзи поділяють на сферичні, у яких заломна сила в усіх напрямах однакова, і циліндричні, у яких заломна сила неоднакова в різних напрямах (заломлюють промені світла лише у напрямі, перпендикулярному до осі циліндричного скельця). Циліндричні скельця також бувають опуклі й вгнуті; їх застосовують для виправлення зору при *астигматизмі*. Оптичну силу окулярних скелець вимірюють у *діоптріях*. При великому зниженні зору застосовують телескопічні О., що складаються з 2—3 пар лінз, які збільшують зображення на сітківці. При *косоокості* призначають призматичні О. Особливим видом О. є т. з. контактні О.— оптичні лінзи, які накладаються безпосередньо на очне яблуко (носити їх можна 4—16 годин підряд). Захисні О. призначені для захисту очей від шкідливого діяння дуже яскравого світла, а також для роботи, пов'язаної з небезпекою механіч. ушкодження очей.

ОКУЛЯ́РНА ЗМІЯ, індійська кобра (Naja naja) — отруйна змія роду *кобра*. Довж. тіла 160—180 см. Забарвлення мінливе від жовто-сірого до буруватого, іноді чорного. На задньому боці шиї є світлий малюнок, що нагадує окуляри (звідси й назва О. з.) Під час роздратування змія піднімає передню третину тулуба, при цьому шия розширюється і сплющується, малюнок стає добре помітним. Бл. 10 підвидів О. з., поширених у Серед., Малій, Пд. і Пд.-Сх. Азії, на Шрі-Ланці, Зондських і Філіппінських островах. В СРСР (у Середній Азії) зустрічається підвид О. з. — середньоазіатська кобра.

ОКУЛЬТИ́ЗМ (від лат. occultus — прихований, таємний) — псевдонаукове містичне вчення, яке намагається надати позитивного пізнавального характеру *містицизму* і *магії*, дати обгрунтування різним забобонним уявленням. Визнає існування надприродних сил і можливість безпосереднього спілкування з ними. Гол. джерелом пізнання О. вважає одкровення і містичну *інтуїцію*. Автором першого трактату з О. «Смарагдова скрижаль» вважають легендарного Гермеса Трісмегіста, звідси друга назва окультизму — «герметичні науки». О. досить широко розповсюджений у сучас. капіталістичних країнах. Див. також *Спіритизм*.

ОКУЛЬТУ́РЮВАННЯ ГРУ́НТУ — застосування комплексу агротехнічних і меліоративних заходів для поліпшення природних властивостей *ґрунту*, підвищення його родючості. В процесі окультурення грунти зазнають неоднакових змін, що залежать від особливостей вихідного ландшафту, а також від характеру застосовуваних заходів. На *дерново-підзолистих ґрунтах* поглиблюють орний шар, збагачують його на органічну речовину, посилюючи цим життєдіяльність корисних мікроорганізмів. Кислі грунти вапнують (див. *Вапнування ґрунтів*), угноюють та ін. Солонцеві грунти гіпсують (див. *Гіпсування ґрунтів*), збагачують їх на органічну речовину, висіваючи буркун на *зелене добриво* і силос. На піщаних грунтах, щоб поліпшити їхній водний режим, пошарово вносять торфогнойові *компости*. До заходів О. г. при освоєнні осушених боліт входять *культуртехнічні роботи*. На перезволожених грунтах влаштовують *дренаж* тощо, на схилах здійснюють протиерозійні заходи (див. *Ерозія ґрунту*). В засушливих степах важливим способом О. г. є *зрошення*.

О. М. Грінченко.

ОКУНЄ́ВСЬКА-МОРАЧЄ́ВСЬКА Софія Дмитрівна (12.V 1865, с. Сторожинець на Буковині, тепер м. Сторожинець Чернів. обл.— 24.II 1926) — український лікар. Закінчила мед. ф-т ун-ту в Цюріху (1894), після чого працювала акушером-гінекологом у Львові та ін. населених пунктах Зх. України, була першим укр. лікарем в Галичині. Працю О.-М. «Вплив температури на осмотичний тиск еритроцитів» опубліковано у лікарському збірнику (т. 1, 1898), що видавався наук. т-вом ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Приятелювала з О. Ю. *Кобилянською*.

П. С. Октябрський.

ОКУНЕПОДІ́БНІ, колючопері (Perciformes) — ряд *костистих риб*. Тіло О. симетричне. Спинних плавців найчастіше 2, передній здебільшого складається з колючих променів. Черевні плавці містяться під грудними або попереду них. *Луска* ктеноїдна, рідко циклоїдна. Плавальний міхур не сполучається з кишечником. О.— найчисленніший ряд; об'єднує 20 підрядів 149 родин. Представники ряду населяють морські й прісні води. У викопному стані відомі з верхньокрейдових відкладів. О. мають важливе промислове значення, особливо риби родин *горбилевих*, скумбрієвих, тунцевих, окуневих. В УРСР цінним об'єктом рибного промислу є *судак, ставрида, бички, барабуля* та ін., які виловлюються гол. чин. у Чорному й Азовському морях.

О́КУНЬ ЗВИЧА́ЙНИЙ (Perca fluviatilis) — риба родини окуневих; довж. до 30—50 см, маса до 2, іноді до 4 кг. Тіло стиснене з боків, високе, зеленувато-жовтого кольору; на боках 5—9 поперечних темних смуг. Черево сріблясто-жовте. О. — численна риба, поширена у прісних водах Пн. Азії, Європи і Сх. частині Пн. Америки; в СРСР — майже повсюдно. Живиться переважно нижчими ракоподібними, личинками комах, дрібними молюсками, ікрою риб; великі О.— рибою. Статевої зрілості досягає в 2—4 роки. В умовах УРСР нерест О. в березні — травні. Відкладає від 12 до 200 тис. ікринок. Об'єкт промислу.

Окулярна змія.

Окунь звичайний.

ОКУПА́ЦІЯ (лат. occupatio — оволодівання, загарбання) — 1) У Стародавньому Римі заволодіння речами, що не мали власника, в т. ч. зем. ділянками. 2) О. в і й с ь к о в а — в *міжнародному праві* тимчас. зайняття збройними силами однієї д-ви частини або всієї території ін. д-ви. Правила окупаційного режиму регулюються міжнар. угодами і звичаями, зокрема Положенням про закони і звичаї сухопутної війни, доданим до IV Гаагської конвенції 1907 (див. *Гаагські конвенції 1899 і 1907*), Женевською конвенцією 1949. В них передбачено, що окупаційна влада зобов'язана підтри-

Р. Олдінгтон.

А. Ф. Олдрідж. Портрет роботи Т. Г. Шевченка. Олівець. 1858. Київський музей Т. Г. Шевченка.

мувати порядок у зайнятих місцевостях, поважати гідність, сімейні права та життя громадян, не знищувати майно, культурні цінності, не розв'язувати питання про політ. долю окупованої території тощо. Порушення режиму О. є міжнар. злочином, а особи, що несуть за це відповідальність, розглядаються як *воєнні злочинці*. Встановлення окупаційного режиму та притаманної йому системи насильства, терору і грабежів характерне для імперіалістичних держав.

ОКУ́ПНІСТЬ ВИ́ТРАТ — відшкодування витрат; розрахунковий метод порівняння витрат з доходами, що їх одержують через ці витрати; один з показників використання коштів. Для визначення О. в. на виробн. продукції надходження від реалізації продукції за певний період (рік, квартал) порівнюють з прибутками від реалізації. Час О. в. розраховують за формулою: $T_{ок} = \frac{B}{Ц - C}$, де B — витрати на виробн. продукції, $Ц$ — реалізована продукція в оптових цінах, C — собівартість продукції. Важливе значення має визначення О. в. в капітальному будівництві (див. *Окупність капітальних вкладень*).

ОКУ́ПНІСТЬ КАПІТА́ЛЬНИХ ВКЛА́ДЕНЬ — відшкодування витрат на *капітальні вкладення* за рахунок зумовленого ними економічного ефекту. О. к. в.— один з показників *економічної ефективності капітальних вкладень*. Відношення вартості капітальних вкладень до середньорічного приросту *національного доходу* або *прибутку*, спричиненого цими вкладеннями, дорівнює строкові їхньої окупності. Щоб визначити строк О. к. в. (T) для всього нар. г-ва, застосовують формулу:

$$T = \frac{K}{\Delta Д},$$

де K — капітальні вкладення, $\Delta Д$ — приріст нац. доходу. Строк О. к. в. (у роках) для галузей пром-сті і окремих об'єктів (T) визначають за формулою:

$$T = \frac{K}{\Delta П},$$

де K — капітальні вкладення, $\Delta П$ — приріст річного прибутку. Строк О. к. в. використовують також як показник порівняльної екон. ефективності капітальних вкладень при виборі їхнього оптимального варіанта. Порівняльну екон. ефективність варіантів визначають як співвідношення різниці капітальних вкладень і різниці поточних витрат (собівартості продукції). Чим менший строк окупності, тим вища екон. ефективність капітальних вкладень. Нормативний строк О. к. в. для нар. г-ва в цілому (згідно з діючою типовою методикою 1980) становить 7 років. *М. С. Герасимчук.*

ОЛА́Р (Aulard) Франсуа Віктор Альфонс (19.VII 1849, Монброн — 23.X 1928, Париж) — франц. історик. Здобув філологічну освіту. В 1886—1922 — професор Сорбонни. З 1887 — голова Т-ва історії Франц. революції. Автор ряду праць з історії Великої франц. революції (головна — «Політична історія Французької революції», 1909; рос. переклад, 4 вид., 1938), що грунтуються на вивченні великої кількості архівних матеріалів. Проте весь хід революції розглядав лише з позицій боротьби ідей. У період 1-ї світової війни 1914—18 займав шовіністичну позицію. Вороже ставився до Великої Жовтн. соціалістич. революції, однак 1919 виступив у пресі проти антирад. інтервенції імперіалістичних держав.

О́ЛБІ (Albee) Едуард Франклін (н. 12.III 1928, Вашінгтон) — амер. драматург. Дебютував одноактною п'єсою «Що трапилось у зоопарку» (1959). Викриття расової нерівності — в центрі п'єси «Смерть Бессі Сміт» (1960), критика амер. способу життя — в п'єсах «Пісочниця» (1960) й «Американська мрія» (1961). У першій багатоактній п'єсі «Хто боїться Віргінії Вулф?» (1962) зображено деградацію, занепад людини у бурж. суспільстві. Автор п'єс «Балада про печальне кафе» (1963, за повістю К. Мак-Каллерс), «Дивна рівновага» (1966), «Все скінчилось» (1971).

Тв.: Рос. перекл.— «Смерть Бесси Смит» и другие пьесы. М., 1976.

Т. Н. Денисова.

«ОЛД ВІК» (Old Vic Theatre) — англ. драм. театр. Засн. у Лондоні. Історія «О. В.» має два періоди: перший — з 1818 до 1898 (наз. «Кобург тіетр», 1833 перейм. в Театр Вікторії), другий — з 1898 до 1963, коли «О. В.» із театру типу *мюзик-хола* перетворився на провідний театр країни. «О. В.» часто наз. «Домом Шекспіра». В 1914 «О. В.» відкрив свій перший шекспірівський сезон, а до 1923 на його сцені були поставлені всі п'єси Шекспіра. Засуджуючи політику комерційного театру,, колектив ставив переважно твори класичної англ. і зарубіж. драматургії (зокрема, Чехова, Тургенєва). У різний час на сцені «О. В.» виступали Л. *Олів'є* (1944—49 був один із керівників театру), Дж. *Гілгуд*, Р. Річардсон, С. Торндайк, Д. Уолфіт та ін. Театр гастролював у багатьох країнах світу, зокрема 1960 — в СРСР (в Москві й Ленінграді) з виставами «Макбет» Шекспіра, «Як важливо бути серйозним» Уайльда, «Свята Іоанна» Шоу. З 1963 у приміщенні театру «О. В.» грає Нац. театр Великобританії (до 1973 під кер. Л. Олів'є). До 1981 театр «О. В.» був пересувним. Припинив діяльність через фінансові труднощі.

О́ЛДІНГТОН (Aldington) Річард (8.VII 1892, Гемпшір, Великобританія — 27.VII 1962, Сюрі-ан-Во, Шер, Франція) — англ. письменник. У збірках поезій «Образи старі й нові» (1915), «Образи війни», «Образи бажань» (обидві — 1919) та ін. був близький до поетів-імажистів. Участь у 1-й світовій війні визначила характер творчості О. Популярність здобув антивоєнним романом «Смерть героя» (1929), де зобразив трагедію т. з. втраченого покоління. Ця тема є центр. і в зб. оповідань «Шляхи до слави» (1930) та романі «Всі люди — вороги» (1933). Романи «Дочка полковника» (1931), «Жінки повинні працювати» (1934), «Справжній рай» (1937) пройняті критикою бурж. суспільства. В 1939 емігрував до США, з 1946 жив у Франції. Автор кн. спогадів «Життя заради життя» (1940), романів «Веллінгтон» (1943), «Роман Казанови» (1946), «Лоуренс Аравійський» (1955).

Тв.: Рос. перекл.— Все люди — враги. М., 1959; Прощайте, воспоминания. М., 1961; Семеро против Ривза. М., 1968; Стивенсон. Портрет бунтаря. М., 1973; Смерть героя. М., 1976.

Літ.: Урнов М. В. Ричард Олдингтон. М., 1968; Урнов М. В. На рубеже веков. М., 1970; Парчевская Б. М. Ричард Олдингтон. Библиографический указатель. М., 1965.

Д. С. Яхонтова.

О́ЛДОВАЙ, Олдувай — ущелина в Сх. Африці на Пн. Танзанії, в товщі якої (складена з лавових потоків, *конгломератів* та озерних відкладів) виявлено численні багатошарові стоянки найдавнішої, т. з. олдовайської, епохи *палеоліту*. Розкопки цих стоянок провадили з 1931 Л. *Лікі* та його дружина М. Лікі. У нижньому шарі (1,9 млн. років тому) знайдено кістки *презинджантропів, зинджантропів,* кістки тварин, кам'яні знаряддя *(скребла, відщепи)*. У шарі, що залягав над нижнім, знайдено кістки кількох олдовайських *пітекантропів* (490 тис. років тому). Верхні шари в О. належать до *ашельської культури*.

Ю. Г. Колосов.

О́ЛДРІДЖ (Aldridge) Айра Фредерік (24.VII 1807, Нью-Йорк — 7. VIII 1867, Лодзь) — негритянський актор. З 20-х рр. почав виступати в аматорській негр. трупі в Нью-Йорку. Після розгрому трупи расистами виступав разом з Е. *Кіном* під час його амер. гастролей і виїхав з ним до Англії. В 1827 дебютував у лондонському театрі «Ройялті» в ролі Отелло (однойменна трагедія У. Шекспіра). Гастролював в англ. та ірл. провінціях. Повернувшись до Лондона, працював у театрах «Ковент-Гарден», «Ліцеум» та ін. Переслідування расистів змусили О. в 30-х рр. виїхати з Англії. В 50-х рр. він здійснив гастрольну подорож по багатьох країнах Європи (Швеції, Франції, Бельгії, Австрії, Угорщині та ін.). Виступав у ролях Отелло, Ліра, Річарда III, Шейлока, Макбета («Отелло», «Король Лір», «Річард III», «Венеціанський купець», «Макбет» Шекспіра). Мав великий успіх, зокрема в Росії, де перебував (з перервою) 1858—67. Грав на сценах театрів Петербурга, Москви, міст Поволжя, Центральної Росії та України (у Києві — 1861, 1866, Харкові — 1862, 1863, 1865, Одесі — 1861, 1866, Єлизаветграді — 1866, Житомирі — 1866, Полтаві). Творча дружба зв'язувала О. з М. Щепкіним, П. Садовським, О. Мартиновим та ін. діячами рос. культури. Особливо дружніми були стосунки О. і Т. Шевченка, з яким актор познайомився в Петербурзі 1858. Того ж року Шевченко написав його портрет. Укр. поет високо цінував гру актора. Працював О. і як режисер.

Літ.: Дурылин С. Н. Айра Олдридж (Ira Aldridge). М.—Л., 1940; Кулінич І. М. Поет і трагік. К., 1964.

О́ЛДРІДЖ (Aldridge) Джеймс (н. 10.VII 1918, Уайт-Гілс, шт. Вікторія, Австралія) — англ. письменник і громад. діяч. З 1938 живе в Англії. Під час 2-ї світової війни побував у багатьох країнах Зх. Європи як воєнний кореспондент. Кілька разів відвідав СРСР. У романах «Справа честі» (1942), «Морський орел» (1944), зб. новел «Про багатьох людей» (1946) відобразив визвольну боротьбу народів Європи проти фашизму. В п'єсі «Сорок дев'ятий штат» (1946) засуджує залежність англ. правителів від політики США. В романі-епопеї «Дипломат» (1949, Золота медаль Миру, 1953) порушив проблему боротьби за мир і нац. незалежність народів світу. Роман «Мисливець» (1950) сповнений роздумів про високі моральні якості простих людей. У центрі романів «Герої пустинних горизонтів» (1954), «Не хочу, щоб він помирав» (1957), «Останній вигнанець» (1961) — тема визв. руху в колоніальних і залежних країнах. Автор романів «Бранець своєї землі» (1962), «Підступна гра» (1966), «Каїр» (1969), «Гори і зброя» (1974, продовження роману «Дипломат»), повістей «Мій брат Том» (1966), «Дивовижний монгол» (1974), «Останній погляд» (1977; про Е. Хемінгуея і Ф. С. Фіцджеральда), повісті антибурж. спрямування «Прощай, Анти-Америко!» (1979), циклу австрал. оповідань і романів, куди ввійшов роман «Недоторканний Джулі» (1975). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1973.

Тв.: Укр. перекл.— Герої пустинних горизонтів. К., 1956; Бранець своєї землі.— Підступна гра. К., 1971; Твори. К., 1974; Не хочу, щоб він помирав.— Останній дюйм.— Акуляча клітка. К., 1978; Дивовижний монгол. К., 1980; Рос. перекл.— Морской орёл. М., 1958; Дело чести.— Охотник.— Не хочу, чтобы он умирал. Л., 1958; Последний изгинанник, т. 1—2. М., 1963; Пленник чужой страны.— Опасная игра. М., 1970; Каир. М., 1970; Последний дюйм. Рассказы и повесть «Мой брат Том». М., 1971; Дипломат. М., 1976; Горы и оружие. М., 1976; Последний взгляд. «Иностранная литература», 1978, № 12.

Д. С. Яхонтова.

О́ЛДРІН (Aldrin) Едвін (н. 20.I 1930, Глен-Рідж, поблизу Монтклера, Нью-Джерсі) — астронавт США, полковник ВПС. У 1951 закінчив Військ. академію США і 1963 — Массачусетський технологічний ін-т. Займався розробкою проекту «*Джеміні*». З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Ловеллом* (11—15.XI 1966) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-12». Під час експерименту проводилась розгерметизація кабіни, О. виходив у відкритий космос. З Н. *Армстронгом* і М. *Коллінзом* (16—24.VII 1969) здійснив перший політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-11». Посадка була проведена 20 липня 1969 в р-ні Моря Спокою. На місячну поверхню вийшов 21 липня 1969 через 20 хв після Н. Армстронга. Ім'ям О. названо кратер на зворотному боці Місяця.

ОЛЕА́НДР (Nerium) — рід рослин родини барвінкових. Вічнозелені кущі. Листки шкірясті, супротивні або в *кільцях*, містять отруйний молочний сік. Квітки рожеві, червоні, жовті, білі, запашні, зібрані у щитковидні суцвіття. 5—8 видів, поширений у Середземномор'ї та субтропічній Азії. В СРСР, у т. ч. й УРСР, культивують 1 вид: О. звичайний (N. oleander) — до 8 м заввишки з компактною кроною. Вирощують у відкритому грунті в Криму, на Чорноморському узбережжі Кавказу і на Пд. Серед. Азії; на Пн.— в оранжереях і кімнатах. Уся рослина дуже отруйна, з неї добувають глікозиди олеандрин, корнерин та неріолін, які застосовують для лікування серцево-судинної системи.

ОЛЕ́ВСЬК, Олеськ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Уборті (прит. Прип'яті). Залізнична станція. 12,0 тис. ж. (1980). Вперше згадується 1488. Після *Люблінської унії 1569* О. загарбала шляхет. Польща. В 1641 О. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1924 О.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (5.VIII 1941—30.XII 1943) в с-щі з травня 1943 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. У селищі — фарфоровий, тракторних нормалей, овочесушильний, хлібний, мол., льонообр. і комбікормовий з-ди, лісгоспзаг, пром. комбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побут. обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв. і муз. школи; лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, бібліотека.

ОЛЕ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,2 тис. км². Нас. 60,1 тис.. чол. (1980). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 4 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Олевськ*. О. р. розташований в межах *Поліської низовини*, на Пн. Сх.— відроги *Овруцького кряжа*. Корисні копалини: граніт, пісок, глини, торф. Річки — *Уборть* з прит. Пергою (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені й торфово-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика, азалія понтійська) займають 77% тер. району. В межах О. р.— частина *Поліського заповідника* та Поясківський держ. заказник.

Найбільші підприємства району — олевські тракторних нормалей та льонообробний, Бучманівський торфобрикетний з-ди, Озерянський комбінат залізобетонних гідротех. конструкцій. Комбінат побутового обслуговування (Олевськ). Землеробство спеціалізується на вирощуванні хмелю, льону, картоплі; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 40,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 21,1 тис. га. У О. р.— 17 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Олевськ, Поясски, Діброва Олевська, Рудня-Радовельська, Білокоровичі. Автомоб. шляхів — 420 км, у т. ч. з твердим покриттям — 388 км. У районі — 52 заг.-осв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 52 будинки культури та клуби, кінотеатр, 54 кіноустановки, 49 б-к. У с-щі Вербовому О. р. народився укр. рад. письменник В. С. *Кучер*. У О. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1930).

І. Ф. Існюк.

ОЛЕ́Г (р. н. невід.— п., за даними Лаврентіївського літопису, 912, за даними Новгородського першого літопису, 922) — давньорус. князь. Походив з варягів (норманнів). За свідченням літописів, після смерті Рюрика (879) (див. *Рюрик, Синеус і Трувор*), родичем якого він був, О. князював у Новгороді, як правитель при малолітньому *Ігорі*. В 882 на чолі новгородської дружини, в складі якої були найманні варяги, О. здобув Смоленськ, Любеч і, вбивши *Аскольда і Діра*, оволодів Києвом. Літопис приписує О. слова, сказані про Київ: «Це буде мати городам руським». У 883—885 підкорив *древлян, сіверян, радимичів, уличів* та ін. О. не раз успішно воював проти *хозарів*. У 911 здійснив вдалий похід у Візантію. На знак перемоги прибив свій щит на воротах Константинополя. Уклав вигідний для Русі договір з Візантією.

Літ.: Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966.

Дж. Олдрідж.

Е. Олдрін.

ОЛЕ́Г СВЯТОСЛА́ВИЧ (серед. 11 ст.— 1.VIII 1115) — давньорус. князь, син великого князя київського *Святослава Ярославича*. Після смерті батька (1076) дістав м. Володимир-Волинський, але 1077 його вигнав звідти кн. *Ізяслав Ярославич*. У 1078 втік до *Тмутаракані*. Там його згодом взяли в полон хозари й передали Візантії. До 1083 О. С. перебував на засланні на о. Родос. У 1083—94 князював у Тмутаракані. В 1094 О. С. в союзі з *половцями* відібрав у Володимира Мономаха Чернігівське князівство, але 1096 був змушений віддати його братові Давиду. За рішенням *Любецького з'їзду 1097* О. С. одержав Новгород-Сіверське князівство, де князював до кінця життя. За розпалювання князівських міжусобиць

Олеандр звичайний. Квітуча гілка та плід.

Олександр Невський. Фрагмент картини П. Коріна. 1942—43.

Орден Олександра Невського.

О. С. названо в «Слові о полку Ігоревім» Гориславичем.

ОЛЕЇНОВА КИСЛОТА́ (від лат. oleum — олія), $CH_3(CH_2)_7CH = CH(CH_2)_7COOH$ — одноосно́вна ненасичена *карбонова кислота*; оліїста рідина без кольору й запаху; густ. (т-ра 20° С) 890,6 кг/м³; $t_{пл}$ 14° С; $t_{кип}$ 225—226° С (при 1,33 кН/м). О. к. існує також у вигляді двох кристалічних модифікацій: α- з $t_{пл}$ 13,4° С і β- з $t_{пл}$ 16,3° С. К-та нерозчинна у воді, добре розчиняється у спирті, ефірі, бензолі, хлороформі. У вигляді складного ефіру гліцерину входить до складу багатьох рослинних і тваринних *жирів* (напр., в оливковій олії є 70—85% О. к., у мигдалевій олії — 77%). Одержують О. к. *гідролізом* жирів з наступним виділенням її з суміші к-т шляхом фракціонування і багаторазовою кристалізацією з 90%-ного водного метанолу. Застосовують для виробн. *мила*, як *пластифікатор* у виробн. пластичних мас, в аналітичній хімії.

З. Д. Скрипник.

ОЛЕКСА́НДР I [12 (23).XII 1777 Петербург — 19.XI (1.XII) 1825, Таганрог] — рос. імператор з 12 (24).III 1801. Вступив на престол після вбивства *Павла I* внаслідок двірцевої змови. На початку царювання О. I було проведено помірковано-ліберальні реформи (указ про *вільних хліборобів*, відкриття Петербурзького, Харківського і Казанського ун-тів та ін.). За О. I до складу Росії ввійшли Грузія (1801—10), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Після *Вітчизняної війни 1812* О. I у внутр. і зовн. політиці став на шлях відкритої реакції (див. *Аракчеєвщина*, *Військові поселення*). Був одним з керівників *Віденського конгресу 1814—15* і організаторів *Священного союзу* (1815).

ОЛЕКСА́НДР II [17 (29).IV 1818—1 (13).III 1881, Петербург] — рос. імператор з 19.II (3.III) 1855. Старший син *Миколи I*. В умовах гострої кризи феод.-кріпосницької системи, піднесення громадського й революц. руху змушений був у 60—70-х рр. провести ряд бурж. реформ (*селянська реформа 1861*, земська, судова, міська, військова та ін. реформи). В кін. 70-х рр. уряд О. II посилив репресії проти революц. народників («*процес 50-ти*», «*процес 193-х*»), було розгромлено перші робітн. орг-ції — «*Північний союз російських робітників*» у Петербурзі і «*Південноросійський робітничий союз*» в Одесі. В зовн. політиці О. II орієнтувався на Німеччину. Велику увагу рос. уряд приділяв т. з. сх. питанню, зокрема боротьбі за скасування умов *Паризького мирного договору 1856*. У 1877—78 Росія вела війну проти Туреччини (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). О. II проводив політику нац. гніту (див. *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*). Жорстоко придушив *польське повстання 1863—64*. О. II був убитий І. Й. *Гриневицьким* за вироком виконавчого к-ту «*Народної волі*».

ОЛЕКСА́НДР III [26.II (10.III) 1845—20.X (1.XI) 1894] — рос. імператор з 1 (13).III 1881. Другий син *Олександра II*. Проводив політику, спрямовану на зміцнення самодержавства, виражав інтереси найконсервативніших кіл дворянства. На поч. 80-х рр. 19 ст. в умовах революц. ситуації уряд О. III змушений був провести ряд реформ (скасування подушної подати, запровадження обов'язкового викупу зем. наділу кол. поміщицькими селянами, зниження викупних платежів; див. *Викупна операція*). В кін. 80 — на поч. 90-х рр. було проведено «*контрреформи*». В країні насаджувався великодержавний шовінізм, переслідувалася культура нац. меншостей. У зовн. політиці уряд О. III пішов на зближення з Францією, що закінчилося укладенням *франко-російського союзу* (1891—93).

ОЛЕКСА́НДР ДО́БРИЙ (р. н. невід.— п. 1432) — молд. господар з 1400. Вжив ряд заходів щодо зміцнення централізованої влади та незалежності *Молдавського князівства*, створення його війська, фінансів, судочинства. О. Д. успішно боровся проти агресії тат. ханів, польс. і угор. феодалів. Захопив *Покуття*, приєднав до Молдавії Бессарабію.

ОЛЕКСА́НДР НЕ́ВСЬКИЙ (бл. 1220—14.XI 1263) — давньоруський держ. діяч, полководець, князь новгородський (1236—51), великий князь владимирський (з 1252), син князя *Ярослава Всеволодовича*. Очолював боротьбу пн.-зх. земель Русі проти експансії нім. і швед. феодалів. На чолі рус. дружини здобув перемогу над швед. загарбниками в *Невській битві 1240*; за це його було прозвано Невським. У *Льодовому побоїщі 1242* новгородське військо під командуванням О. Н. завдало нищівної поразки нім. лицарям *Тевтонського ордену*, поклавши край нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. З 1249 до володінь О. Н. ввійшли Київ і Київська земля. Ставши великим князем, О. Н. виявив себе й блискучим дипломатом. Умілою політикою сприяв запобіганню нових руйнівних монголо-тат. навал на Русь, перешкодив союзові феод. Литви і *Золотої орди*. О. Н. прагнув зміцнити великокнязівську владу й обмежити вплив великих феодалів. Одночасно жорстоко придушував антифеод. виступи селян і міських низів. Підтримував династичні зв'язки з галицько-волин. князями. Помер у Городці на Волзі, повертаючись із Золотої орди. За наказом Петра I останки О. Н. було перевезено до Петербурга. На честь О. Н. 1942 встановлено рад. військ. *Олександра Невського орден*.

Літ.: Данилевський В. В. Олександр Невський. К., 1945; Пашуто В. Т. Александр Невский. М., 1974.

ОЛЕКСА́НДРА АРХІПЕЛА́Г — група островів у сх. частині Тихого ок., біля узбережжя Пн. Америки. Входить до складу США (штат *Аляска*). Пл. 36,8 тис. км². Найбільші острови: Баранова, Чичагова, Принца Уельського. Вис. 1432 м. Переважають хвойні ліси, луки. Осн. заняття населення — рибальство, звірівництво. Гол. місто — Сітка. О. а. відкрив 1741 рос. мореплавець О. І. *Чириков*.

ОЛЕКСА́НДРА НЕ́ВСЬКОГО О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь *Олександра Невського*. Ним нагороджувались командири д-зій, бригад, полків, батальйонів, рот і взводів за особисту мужність і вміле керівництво бойовими діями під час Великої Вітчизн. війни. Вперше О. Н. о. було нагороджено ряд командирів — учасників оборони Сталінграда. Всього О. Н. о. нагороджено понад 42 тис. чол., більш як 1480 частин і з'єднань, у т. ч. франц. авіаполк «*Нормандія—Німан*».

ОЛЕКСАНДРИ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів, різновидність *хризоберилу*. $BeAl_2O_4$. Густ. 3,7. Твердість 8,5. Колір смарагдово-зелений, при штучному освітленні — фіолетово-червоний. Блиск скляний. Родовища — в СРСР, Бразілії, країнах Пд. Африки і Шрі-Ланці. Використовують як *дорогоцінне каміння*. О. одержують і штучно.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Самарі (прит. Дніпра), за 2 км від залізнич. ст. Золоті Пруди. 4,2 тис. ж. (1980). О. засн. 1762. Рад. владу встановлено в кінці жовтня 1917. З 1965 О.— с-ще міськ. типу. У селищі — цегельний з-д, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, агрохімоб'єднання, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побут. обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, 6 бібліотек.

ОЛЕКСА́НДРІВКА (до 1903 — Кремінна) — селище міського типу Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Мандрикине. 5,2 тис. ж. (1980). Колгосп. Значна частина населення працює на шахтах м. Донецька. Середня школа, мед. амбулаторія, б-ка. Засн. 1841.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Тясмині. Залізнична ст. Фундукліївка. 12,0 тис. ж. (1980). Засн. в 1-й пол. 17 ст. Селяни О. брали участь у *Київській козаччині 1855*. З 1957 — с-ще міськ. типу. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селищі — цукр. комбінат, компресорна станція газопроводу «Союз», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична та спортивна школи, 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 8 бібліотек. В О. народився вітчизн. корабельний інженер і льотчик Л. М. *Мацієвич*.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — селище міського типу Вознесенського р-ну Микол. обл. УРСР. Розташована на р. Пд. Бузі, за 3 км від залізнич. ст. Трикратне. 6,5 тис. ж. (1980). Комбінати буд. матеріалів і хлібопродуктів; з-ди: каменедробильний, залізобетонних конструкцій, силікатної цегли, коноплезавод; 2 гранітні кар'єри, комбінат побутового обслуговування та філіал комбінату комунальних підприємств, ГЕС. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури. Засн. на поч. 18 ст.

ОЛЕКСА́НДРІВКА (до 1944 — Арнаутівка) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Іллічівській міськраді, поблизу залізнич. ст. Іллічівськ. 6,5 тис. ж. (1980). Навчальне г-во Одес. с.-г. ін-ту. Середня школа. Будинок культури, бібліотека. О. засн. у 70-х рр. 19 ст.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — урочище біля с. Тимкового Кодимського р-ну Одес. обл., де виявлено залишки поселення *трипільської культури*. Досліджували 1950 — 53. Відкрито сліди глинобитних жител. госп. ями, знаряддя праці з каменю, кременю, кістки й рогу. Знайдено уламки глиняного посуду (ваз, мисок, черпаків), що був оздоблений розписним орнаментом, наліпними валиками, заглибленим орнаментом у вигляді різних геометричних фігур, а також численні жіночі статуетки тощо. Поселення датується поч. 3-го тис. до н. е.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській райраді м. Ворошиловграда. Розташований на р. Луганці (прит. Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Мілова. Засн. у 70-х рр. 18 ст. (село Олександрівка). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1961 О.— місто з сучас. назвою. Радгосп, Лутугинська райсільгосптехніка, 5 буд. орг-цій, навчально-дослідне г-во Ворошиловгр. сільськогосподарського інституту, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК — колишня (до 1921) назва м. *Запоріжжя*.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в жовтні 1917. До червня 1917 більшовики Олександрівська (тепер Запоріжжя) входили до складу об'єднаної орг-ції РСДРП разом з меншовиками. З червня 1917 більшовики міста почали діяти самостійно і встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б). Оформлення більшовиків у самостійну орг-цію завершилось 3 (16).X 1917, коли на зборах більшовиків міста було обрано Олександрівський к-т РСДРП(б). Орг-ція, яка налічувала 200 чол., діяла під керівництвом Катеринославського комітету РСДРП(б). Роботу серед солдатів місц. гарнізону проводила Військ. орг-ція РСДРП(б), яка також мала зв'язок з ЦК РСДРП(б). О. о. РСДРП(б) очолила боротьбу трудящих за встановлення в місті Рад. влади. Див. також *Запорізька обласна партійна організація*.

Б. І. Корольов.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКЕ ГРУДНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — один із виступів робітників України проти царизму під час революції 1905—07. Відбулося 12—14 (25—27).XII в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя). 10 (23).XII під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві в місті вибухнув заг. політ. страйк.

12 (25).XII бойові дружини робітників-залізничників захопили Катеринославський і Севастопольський вокзали, телефон, телеграф. Повстанням керувало Робітн. бюро. На допомогу повсталим прибули бойові дружини з Синельникового, Нікополя, Нижньодніпровська, а також селяни навколишніх сіл. 14 (27).XII царські війська почали наступ. Незважаючи на героїзм і мужність робітників, повстання було придушено. Протягом двох днів боїв було вбито й поранено близько 200 чоловік. У 1906 над учасниками повстання відбувся суд. 53 чол. засудили до різних строків каторжних робіт, 8 керівників повстання — до смертної кари, яку пізніше замінили довічною каторгою.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — збройний виступ робітників м. Олександрівська (тепер Запоріжжя) під керівництвом більшовиків проти бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. О. п. очолив більшовицький штаб. У повстанні, яке почалося 12 (25).XII 1917, взяв участь також загін чорноморських моряків на чолі з О. В. *Мокроусовим*. Повстанці оволоділи телефонною станцією, електростанцією і частиною міста. Після 3-денних боїв повстання було придушено. Рад. владу в Олександрівську встановлено 2 (15).I 1918.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Донец. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1 тис. км². Нас. 25,4 тис. чол. (1980). В районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Олександрівка*. Поверхня району рівнинна. Поклади кам. вугілля. Річки — *Самара* (бас. Дніпра) і Маячка (бас. Сіверського Дінця). Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. В районі — 3 кам.-вуг. шахти («Піонер», «Красноармійська-2» та «Новодонецька»), комбікормовий з-д (с. Степанівка) та підприємства харч. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Олександрівка) і 16 будинків побуту. В с. г. району переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму з розвинутим землеробством зернового напряму. Площа с.-г. угідь 1980 становила 86,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,7 тис. га, сіножаті і пасовища — 14,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, соняшник, ячмінь, кукурудза. Ставкове рибництво. В О. р.— 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, агрохім. об'єднання. Залізнична ст. Золоті Пруди. Автомоб. шляхів — 296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 257 км. У районі — 24 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 31 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 10 будинків культури, 18 клубів, 40 кіноустановок, 53 б-ки. В О. р. видається газ. «Радянський патріот» (з 1933).

М. І. Кримко.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 49,2 тис. чол. (1980).

У районі — 51 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Олександрівка*.

О. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: горючі сланці, граніт, глини, піски. Найбільша річка — *Тясмин* з прит. Осотянкою. Грунти—опідзолені чорноземи, темно-сірі, сірі, світло-сірі опідзолені. Лежить у межах лісостепової зони. Ліси (дуб, ясен, клен, берест, липа) займають 18,1 тис. га. В пром-сті переважають підприємства по переробці с.-г. сировини (Олександрівський цукр. комбінат, Цибулівський консервно-овочесушильний з-д та ін.). Комбінат побутового обслуговування (Олександрівка). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів (скотарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 80,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,4 тис. га, пасовища і сіножаті — 1,9 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Розвинуте садівництво. В О. р.— 12 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Фундукліївка і Цибулеве. Автомоб. шляхів — 296 км, у т. ч. з твердим покриттям — 272 км. У районі — 32 заг.-осв., музична і спорт. школи; 50 лік. закладів, у т.ч. 8 лікарень. 20 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 42 б-ки. У с. Федварі (тепер с.Підлісне) народилися укр. рад. артисти Г. П. *Юра*, Т. П. *Юра* і О. П. *Юра-Юрський*. В с. Бовтишці довгий час жив, а в с. Розумівці помер і похований герой Вітчизн. війни 1812 М. М. *Раєвський*. У О. р. видається газ. «Вперед» (з 1935).

С. Х. Тараненко.

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *мідного віку*, виявлене на лівому березі р. Осколу поблизу с. Олександрії Борівського р-ну Харків. обл.

Парк «Олександрія» в місті Білій Церкві. Соснова алея.

Олександропільський курган. Бронзове навершя.

Олександро-Невська лавра.
Благовіщенська церква. Архітектори Д. Трезіні, Т. Швертфегер. 1717—22.
Троїцький собор. Архітектор І. Є. Старов. Головна нава. 1778—90

Досліджувалося 1956—57. Знайдено крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і списів, гостродонну кераміку, оздоблену гребінцевим, накольчастим, рідше — шнуровим орнаментом, мідні вироби тощо. На території О. п. розкопано 33 поховання. Матеріали О. п. мають велике значення для вивчення генезису *ямної культури*.

ОЛЕКСАНДРІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,9 тис. км². Нас. 55,4 тис. чол. (1980). В районі — 91 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Олександрія*. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина, розчленована подекуди річковими долинами, балками і ярами. Корисні копалини: буре вугілля, граніт, каолін тощо. Гол. річка — *Інгулець* з прит. Бешкою, Кам'янкою та ін. Іванівське водосховище. Грунти в основному чорноземні. Пн. частина О. р. розташована у лісостеповій зоні, пд.— в степовій. Під лісами (дуб, ясен, берест, клен, сосна) і чагарниками зайнято 8,5 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Олександрія. У районі — підприємства буровугільної і харч. пром-сті: шахти (Верболозівська, Світлопольська, Медвежоярська), вуглерозрізи (Бандурівський та ін.), Новопразький харч. комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Олександрія) та 3 будинки побуту. Площа с.-г. угідь 1980 становила 152,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 131,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, вівчарство. В О. р.— 19 колгоспів, 8 радгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Олександрія-Херсонська, Пантаївка, Користівка, Шарівка. Автомоб. шляхів — 399 км, у т. ч. з твердим покриттям — 365 км. У районі — 44 заг.-осв. і музична школи, 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, радгосп-технікум; 72 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень; міжколг. санаторій. 22 будинки культури, 23 клуби, 68 кіноустановок, 52 б-ки, 6 музеїв. У смт Новій Празі О. р. народився укр. рад. фізіолог рослин І. Ф. *Бузанов*, у с. Червоній Кам'янці — декабрист І. І. *Сухинов*. У О. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1919).

Ю. Г. Петренко.

ОЛЕКСАНДРІ́Я — місто обласного підпорядкування Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Інгульці. Залізнич. станція. 84 тис. ж. (1980). Засн. як поселення Усівка у 18 ст., перейменоване в 50-х рр. 18 ст. на Бечею (Беча, Бечка). З 1784 — місто Олександрійськ, пізніше — Олександрія. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації О. (6.VIII 1941—6.XII 1943) в місті діяли підпільні молодіжні групи. О.— один з центрів *Дніпровського буровугільного басейну* (3 вуглерозрізи, 2 шахти, 2 брикетні ф-ки). З-ди: електромех., підйомно-транспортного устаткування, гірського воску, 2 авторем.; ф-ка діаграмних паперів. Підприємства легкої і харч. (з-ди: прод. товарів, хлібний і пивоварний; м'ясокомбінат) пром-сті. Загальнотех. ф-т Дніпропетровського гірничого ін-ту, індустріальний технікум, мед., пед. і культур.-осв. уч-ща, радгосптехнікум, 6 профес.-тех. уч-щ, 22 заг.-осв., 2 муз., художня і 2 спорт. школи; 11 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 5 будинків культури, 6 клубів, 4 кінотеатри, 11 б-к, краєзнавчий музей. В О. народилися Маршал Рад. Союзу П. К. *Кошовий*, рад. письменник В. Н. *Білль-Білоцерковський*, льотчик-космонавт СРСР Л. І. *Попов*. Тут працював нар. артист СРСР Г. П. *Юра*.

Літ.: Бєлявін Ф. К., Пом'ятунов А. С. Олександрія — місто гірників. Дніпропетровськ, 1968.

«ОЛЕКСАНДРІ́Я» — заповідний дендрологічний парк АН УРСР. Розташований в м. Білій Церкві Київ. обл., на лівому березі р. Росі; пл. 201,48 га. Заснований на базі старовинного декоративного парку, закладеного 1793—97 у ландшафтному стилі з використанням вікової діброви. Парк був створений руками кріпаків за проектом майстрів паркового будівництва Моффо та Енса; названий за ім'ям кол. його власниці польської графині Олександри Браницької. «О.» — видатна пам'ятка садово-паркової архітектури України кін. 18 ст. На тер. «О.» органічно поєднуються природні пейзажі з численними архітектурними спорудами — альтанками, павільйонами, колонадами, містками, з романтичними назвами («Руїни», «Турецький будиночок», «Китайський місток», «Колона печалі», «Ехо» та ін.). В колекції заповідного парку — 1800 видів, різновидностей та форм рослин місцевої, інорайонної та зарубіжної флори. За Рад. влади «О.» взято під охорону держави; є базою АН УРСР для н.-д. роботи з *інтродукції* та *акліматизації* декоративних рослин. Іл. с. 523.

ОЛЕКСАНДРО́ВИЧ Тихін (р. н. невід.— п. 1746) — укр. педагог. З 1743 — викладач піітики і риторики в *Київській академії*. Автор підручника з піітики.

ОЛЕКСА́НДРО-НЕ́ВСЬКА ЛА́ВРА — історико-архітектурний заповідник у Ленінграді, колишній монастир. Заснований Петром I 1710 в пам'ять про *Олександра Невського*. В 1797 дістав статус лаври. До архіт. ансамблю О.-Н. л. входять: Благовіщенська церква (1717—22, арх. Д. Трезіні, Т. Швертфегер), Федорівська церква (1742—50, арх. П. Трезіні), Троїцький собор у стилі *класицизму* (1778—90, арх. І. Є. Старов) та ін. В О.-Н. л. розміщено Музей міськ. скульптури з некрополем 18 ст. (Лазаревське кладовище з надгробками роботи І. *Мартоса*, М. *Козловського* та ін.) і некрополем майстрів мистецтв (Тіхвінське кладовище). На тер. О.-Н. л. поховано М. В. Ломоносова, О. В. Суворова, М. М. Карамзіна, І. А. Крилова, М. І. Глинку, П. І. Чайковського, М. П. Мусоргського, Ф. М. Достоєвського, В. В. Стасова та ін. видатних діячів 18—20 ст.

ОЛЕКСАНДРО́ПІЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н, Лугова могила — один з найбільших (висота понад 20 м) і найбагатших скіфських царських курганів 4—3 ст. до н. е. Розташований поблизу с. Олександрополя Нікопольського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1852—56. Розкопками було відкрито гол. поховання, могили слуг, поховання 15 коней з численними золотими та срібними прикрасами збруї, залишки колісниць. Матеріали з О. к. свідчать про зв'язок Скіфії з античним світом, характеризують соціальний лад і культуру скіфського суспільства за часів його розквіту. Іл. с. 523.

ОЛЕ́КСЕНКО Степан Антонович [10 (22).XII 1904, с. Пляківка, тепер у складі с. Ревівки Кам'янського р-ну Черкас. обл.— 25.IX 1976, Київ] — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1933 закінчив Київ. ін-т механізації і електрифікації с. г. Працював на керівній парт. і госп. роботі. В квітні 1943 за рішенням ЦК КП(б)У призначений секретарем Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії, нач. обл. штабу партизан. руху, командиром партизан. з'єднання. Під керівництвом підпільного обкому, очолюваного О., в тилу ворога діяло 37 партизан. загонів, об'єднаних у 5 з'єднань (понад 10 тис. партизанів), які завдавали ударів по Шепетівському залізничному вузлу. З квітня 1944 О.— на керівній парт., рад. і госп. роботі. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ОЛЕ́КСЕНКО Степан Степанович (н. 22.X 1941, станиця Михайлівка, тепер Волгогр. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1976. Після закінчення 1964 Київ. ін-ту театрального мистецтва (курс Л. *Олійника*) працює в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Роман («Дві сім'ї» Кропивницького), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Долон («Кассандра» Лесі Українки), Лука («Патетична соната» М. Куліша), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Чорний («Голубі олені» Коломійця), Васька Шустрий («Гаряче серце» О. Островського), Войниць-

кий («Дядя Ваня» Чехова), Яків («Старик» М. Горького), Гемон («Антігона» Софокла), Урієль («Урієль Акоста» Гуцкова) та ін. Ролі в кіно («Гамлет», «Солдати свободи», «Платон мені друг»).

ОЛЕКСІЄВО-ДРУЖКІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дружківській міськраді, на р. Кривому Торці (бас. Сіверського Дінця). Залізнична ст. Кіндратівка. 8,9 тис. ж. (1980). З-д вогнетривів, харчосмакова ф-ка, Костянтинівська міжколг. буд. орг-ція. 4 заг.-осв. школи, 2 лік. установи. Клуб, 4 б-ки. В О.-Д.— пам'ятка природи — Дружківські скам'янілі дерева. Виникла на поч. 18 ст.

ОЛЕКСІЄНКО Олексій Михайлович (справж. прізв.— Алексєєв; 1876, Харків — 31.I 1942) — актор укр. дожовтневого театру, один з перших укр. кінорежисерів. З 1896 грав у драм. трупі Д. *Гайдамаки*. Першим у вітчизн. кіно звернувся до творів укр. л-ри. В 1909 випустив на екрани програму кіноводевілів («Як вони женихалися, або Три кохання в мішках» за повістю М. Гоголя «Ніч перед різдвом»; «Бувальщина» за Велисовським і «Москаль-чарівник» за Котляревським), в яких виконував різні ролі. Ці фільми були зафіксованими театр. спектаклями в скороченому вигляді, до яких О. залучав акторів трупи О. *Суходольського*. В 1910—11 екранізував водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» Старицького, «Кум-мірошник» Дмитренка та ін. За рад. часу працював у худож. самодіяльності.

ОЛЕКСІЇВСЬКИЙ РАВЕЛІН — секретна політ. тюрма в зх. частині *Петропавловської фортеці* в Петербурзі; існувала з 1797 до 1884. Відзначався особливо жорстоким режимом. Серед його в'язнів — *декабристи, петрашевці*, учасники *польського повстання 1830—31*, революц. демократи 60-х рр. (М. Г. Чернишевський та ін.), члени *Кирило-Мефодіївського товариства* (М. І. *Гулак* та ін.), *Харківсько-Київського таємного товариства* (Я. М. Бекман, П. С. Єфименко, П. В. Завадський), народники М. Ф. Фроленко, І. М. Мишкін, М. О. Морозов та ін. В 1895 будинок О. р. знесено.

ОЛЕКСІЙ (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 16 ст. Твори: ікона «Успіння богородиці» з Смільника (1547, Львів. музей укр. мист.), намісна ікона «Богородиця» та «Нерукотворний Спас», велика ікона «Богородиця» з Ровеня (тепер тер. ПНР).

ОЛЕКСІЙ (рр. н. і см. невід.) — будівничий 13 ст. Спорудив (між 1279 і 1289) вежі в Кам'янці на Льостні та в Чорторийську (не збереглася) за наказом волинського князя Володимира Васильковича.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ [19 (29).III 1629 — 29.I (8.II) 1676] — рос. цар з 1645. Батько *Петра I*. В період царювання О. М. було розширено права дворянства, верхівки посадських людей (див. *Соборне уложення 1649*), проведено церковну реформу, що зміцнила царську владу, почалася організація регулярної армії. В 1653 прийнято Митний, 1667 — Новоторговий статути, що сприяли розвиткові зовн. і внутр. торгівлі. Посилення феод. експлуатації зумовило наростання антифеод. боротьби нар. мас (*Московське повстання 1662, Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71*). Найбільшим успіхом у зовн. політиці О. М. було *возз'єднання України з Росією 1654*, повернення частини споконвічних рус. земель, у т. ч. Смоленська, Сіверської землі з Черніговом і Стародубом (див. *Андрусівське перемир'я 1667*).

ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ [18 (28). II 1690 — 26.VI (7.VII) 1718] — рос. царевич, старший син *Петра I*. В 1705—06 навколо О. П. згрупувалась опозиція з духівництва і боярства, яка протидіяла реформам Петра I. В кін. 1716, боячись покарання, О. П. втік до Відня, в травні 1717 — до Неаполя. Погрозами й обіцянками Петро I домігся повернення сина (січень 1718) і позбавив його прав на престол. 24.VI (5.VII) 1718 верховний суд засудив О. П. до смертної кари.

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ — герой однойменної укр. нар. думи. О. П. зневажив батька й матір, не шанував старших, ображав сусідів. Під час плавання козацьких суден на Чорному морі розгулялась буря, яку нібито викликали гріхи О. П. Тільки після того, як він покаявся перед козаками, стихія втихомирилась. Думу про О. П. часто виконували *кобзарі*, любив її Т. Шевченко (вмістив у «Букваре южнорусском»). Один з найкращих варіантів записали Леся Українка з К. Квіткою від кобзаря Г. Гончаренка. Мотиви думи використали Є. Гребінка, М. Кропивницький, Д. Мордовець.

ОЛЕКСЮК Михайло Павлович (1898, с. Несвіч, тепер Луцького р-ну Волин. обл.— 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сел. сім'ї. Був наймитом. У 1916 мобілізований до царської армії. З 1919 — учасник революц. боротьби, 1923—24 брав участь у повстанському русі на Зх. Волині. В 1924—29 працював в УРСР, де 1925 вступив у КП(б)У. З 1930 — секретар Хелмського підпільного окружкому КПЗУ. В березні 1930 О. було заарештовано й засуджено за «*Луцьким процесом 57-и*» (1934) до тривалого ув'язнення. В 1936 був амністований і емігрував за кордон. У 1937 в складі *роти імені Тараса Шевченка* брав участь у нац.-визвольній війні ісп. народу. Загинув у бою.

ОЛЕЛЬКО ВОЛОДИМИРОВИЧ (Олександр Володимирович; р. н. невід.— п. 1455) — удільний київ. князь (1443—55). Походив з лит. великокнязівського роду — онук *Ольгерда*. Спираючись на укр. феодалів і православне духівництво, О. В. прагнув розширити політ. автономію *Київського князівства* і зміцнити свою владу. Значну увагу О. В. приділяв захистові пд. кордонів князівства від тат. нападів.

ОЛЕНЕБИК (Taurotragus) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 3,3 м, вис. в холці — до 1,8 м, маса — до 900 кг. Роги є у обох статей (довж. до 1 м), гвинтоподібно закручені біля основи. Поширені О. в Африці (на Пд. від Сахари). Відомо 2 види: *канна* і бонго (T. eurycerus), який зустрічається в лісах з густим підліском; рідкісний вид.

ОЛЕНІВКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 5,5 тис. ж. (1980). В О.— вагонне депо, комбінат хлібопродуктів, плодорозсадницький радгосп, комбінат побут. обслуговування та ін. 2 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Засн. 1840, с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЕНІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФЛЮСОВИХ ВАПНЯКІВ — у Волноваському р-ні Донец. обл. УРСР, за 15 км на Пд. від смт Оленівки. Пл. 30 км². Пром. запаси 820 млн. т (1981), найбільше в СРСР. Вапняки у відкладах нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Залягають у вигляді пластів потужністю 50—70 м. Глиб. залягання 10—60 м. Вапняки від світло- до темно-сірих, високоякісні, з незначним вмістом сірки й фосфору. Гідрогеол. умови сприятливі для відкритої розробки. Родовище відкрито 1930. Розвідувалось періодично з 1932 до 1975. Використовують вапняки як *флюси* у металург. промисловості.

В. І. Груба.

ОЛЕНКА ВОЛОХАТА, бронзівка волохата (Epicometis hirta) — жук род. *пластинчастовусих*. Тіло (довж. 6—12 мм) чорного кольору, вкрите білуватими волосками. Поширена в Серед. і Пд. Європі, Зх. Азії, в СРСР — на Пд. Європ. частини (у т. ч. на Україні — повсюди), на Кавказі, в Зх. Казахстані. Шкідник плодових дерев, зернових злаків та ін. рослин. Заходи боротьби. Збирають та знищують жуків.

ОЛЕНЦЕВІ, оленькові (Tragulidae) — родина *жуйних* парнокопитних ссавців. Довж. тіла 45—100 см, вис. в холці 20—40 см, маса 2—15 кг. Голова невелика, рогів немає, шлунок трикамерний, верхні ікла добре розвинені, видаються вперед, кінцівки чотирипалі, задні довші від передніх. Волосяний покрив короткий, густий від рудувато-бурого до сірочорного кольору. Поширені в Зх. Африці, Пд.-Сх. Азії, включаючи о-ви Суматра, Ява, Калімантан, Шрі-Ланка та ін. 2 роди: азіатський оленець, або канчиль (Tragulus), з 3 видами та африканський, або водяний, оленець (Hyemoschus) з 1 видом. Живуть поодиноко в лісах, заростях чагарника тощо. Ведуть нічний спосіб життя. Живляться переважно рослинами. Самка після 150—172 днів вагітності народжує 1 — 2 малят. Викопні рештки О. відомі в Пд. Азії і Пд. Європі з неогенових відкладів.

ОЛЕНЯЧИЙ МОХ — науково неточна назва лишайників з роду *кладонія*. Див. *Ягель*.

ОЛЕНЬ (Cervus) — рід парнокопитних ссавців род. оленевих. Тіло (довж. 105—270 см, вис. в холці 55—165 см, маса 40—500 кг) стрункe, кінцівки тонкі. Забарвлення волосяного покриву в основному сірих і бурих тонів, біля хвоста — світла пляма («дзеркало»). Самці мають роги, які вони

С. С. Олексенко.

Оленка волохата: жук і личинка.

Оленцеві. Азіатський оленець малий, або канчиль яванський.

О. Олесь.

Олеський замок. 14—17 ст.

Олень звичайний (на передньому плані — самець).

щороку скидають. О. живуть у рівнинних ландшафтах з деревною рослинністю. Тримаються невеликими групами. Живляться листям, пагонами, корою, травою тощо. Полігами (див. *Полігамія* в біології). Статевої зрілості досягають у 1,5—2 роки. Самка після бл. 8 міс. вагітності народжує 1 теля плямистого забарвлення. 12 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Америці і Пн.-Зх. Африці. У фауні СРСР — 3 види: О. плямистий (C. nippon), *олень звичайний, лань*. На Україні О. збереглися в Карпатах і Криму. Акліматизовані в багатьох мисливських г-вах лісової, лісостепової та степової зон. О.— мисливсько-промислові тварини, але у зв'язку із зменшенням їх чисельності полювання на них обмежене, а в деяких місцях поширення — заборонене. О. бухарський та уссурійський включені до *Червоної книги* СРСР. Окремих О. (*марала*, О. плямистого) розводять у неволі заради *пантів*. У викопному стані О. відомі починаючи з пліоцену Пд. Азії і Європи; на тер. України — з раннього антропогену.

ОЛЕНЬ ЗВИЧА́ЙНИЙ, олень благородний (Cervus elaphus) — парнокопитний ссавець роду *олень*. Довж. тіла до 220—250 см, вис. в холці 87—165 см, маса до 500 кг. Роги мають не менше 5 відростків (звичайно 6—9). Розрізняють понад 15 підвидів О. з., серед них *марал, ізюбр*, бухарський олень та ін. О. з. поширений у лісових і лісостепових місцевостях Євразії і Пн. Америки, в Пн. Африці. Акліматизований в Австралії, Новій Зеландії, Аргентині і Чілі. На Україні раніше зустрічався по всій території, тепер зберігся в Карпатах, в Криму; реакліматизований (див. *Реакліматизація*) у ряді мисливських господарств та заповідників. О. з.— об'єкт мисливства і напіввільного розведення заради *пантів*, шкури, м'яса тощо. В УРСР полювання на нього регламентоване.

ОЛЕНЬО́К — ріка в Сх. Сибіру, в межах Красноярського кр. РРФСР і Якут. АРСР. Довж. 2292 км, площа бас. 220 тис. км². Бере початок з озера на Вілюйському плато, впадає в Оленьокську зат. моря Лаптєвих, утворюючи велику *дельту* (площею 475 км²). На річці — населені пункти Оленьок, Таймилир, Усть-Оленьок.

ОЛЕНЬООСТРІВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — 1) Неолітичний могильник (2-е тис. до н. е.) на південному Оленьому острові Онезького озера. Розкопували його 1936—38. Досліджено 177 поховань. 2) Могильник середини 1-го тис. до н. е. на Оленьому острові в Кольській затоці Баренцового м. Розкопували його 1926 і 1947—48. Досліджено 23 поховання. Могильник належав, очевидно, давнім предкам *саамів*.

Літ.: Гурина Н. Н. Оленеостровский могильник. М.—Л., 1956.

ОЛЕОГРА́ФІЯ (від лат. oleum — олія і грец. γράφω — пишу, малюю) — особливий спосіб хромолітографії, який застосовувався наприкінці 19 ст. і метою якого було передати, крім кольору, характер поверхні картини, написаної олією, структуру полотна, рельєф мазків пензля. Для цього багатокольорову *літографію* вкривали лаком і робили рельєфне тиснення. Художня якість О. здебільшого була невисокою.

ОЛЕ́СЬ Олександр [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Олександр Іванович Кандиба; 23.XI (5.XII) 1878, с. Білопілля, тепер місто Сум. обл.— 22.VII 1944, Прага] — укр. поет. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1902). До 1911 жив у Харкові, потім переїхав до Києва, де працював ветлікарем, згодом редагував журн. «*Літературно-науковий вістник*». Літ. діяльність почав 1903. У зб. «З журбою радість обнялась» (1907) вітав революцію 1905 (вірші «Сонце на обрії, ранок встає», «Капітану Шмідту», «Ми не кинемо зброї своєї» та ін.), виявив себе глибоким ліриком («Сміються, плачуть солов'ї», «Ой не сійтесь, сніги» та ін.). Поразка революції викликала в О. мотиви зневіри й розпачу, які відбилися в зб. «Поезії» (1909), написаній у роки реакції. Відхід від революц. боротьби, від соціальної тематики ще більше позначився на наступній зб. поезій «Твори» (1914), основу якої становить ліричний цикл «Щороку», присвячений оспівуванню природи. Того ж року вийшла зб. драм. етюдів, занепадницьких за своїм характером («По дорозі в казку» та ін.). Лютневу революцію 1917 О. зустрів захоплено (вірш «Воля!? Воля!? Воля!? Сниться може?», «1 мая»). Проте брак чітких ідейно-сусп. поглядів, вплив націоналістич. середовища спричинились до того, що О. опинився в таборі петлюрівської еміграції. Виїхавши 1919 в Будапешт, він жив спершу в Австрії, а з 1923 — в Чехословаччині. За кордоном видав пройняті тугою за батьківщиною, настроями самотності і приреченості збірки «Чужиною» (Відень, 1920), «Кому повім печаль мою» (Львів, 1931) та ін. Переконавшись у зрадницькій діяльності націоналістичних політиканів, написав про них ряд сатиричних віршів (зб. «Перезва», 1921). Створив за фольклорними мотивами віршовані казки, драм. поему «Ніч на полонині», вірші для дітей. Переклав укр. мовою «Пісню про Гайавату» Лонгфелло, казки В. Гауфа. Його вірші поклали на музику М. Лисенко («Айстри», «Гроза пройшла»), Я. Степовий («Не беріть із зеленого лугу верби»), К. Стеценко («Сосна»), С. Людкевич («Тайна»), деякі з них стали нар. піснями.

Тв.: Вибране К., 1958; Поезії. К., 1964; Твори. К., 1971; Рос. перекл.— Лирика. М., 1962.

О. К. Бабишкін.

ОЛЕ́СЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка фортифікаційної архітектури 14—17 ст. неподалік смт *Олеська* Львів. обл. В істор. джерелах О. з. вперше згадується 1327. У 2-й пол. 15 ст. О. з. втратив значення оборонної споруди й перетворився на резиденцію магнатів Радзивіллів. У 16—17 ст. кілька разів перебудовувався. О. з. являє собою дитинець, в центрі якого — монументальна споруда замку-палацу в формах італ. *Відродження*. Спочатку мав дві напівкруглі башти, зведені на віддалі одна від одної. Первісно не мав ніяких оздоб. Пізніше зали палацу було оздоблено декоративним живописом, мозаїчними композиціями з алегоричними зображеннями, білий зал прикрашено стінописом на мисливські теми. Ліпне оздоблення замку виконав у 18 ст. франц. скульптор Б. Ж. Леблан. О. з. відіграв важливу роль у боротьбі мешканців Олеська проти іноз. поневолювачів (1431 — польс. королівських загонів; 1442, 1453 — татар). У приміщенні О. з. розміщується музей-заповідник 10—18 ст. «Олеський замок» — відділ Львів. картинної галереї.

Літ.: Возницький Б. Олеський замок. Львів, 1977.

ОЛЕ́СЬКО — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташоване на автомагістралі Київ — Львів, за 6 км від залізнич. ст. Ожидів-Олесько. 1,8 тис. ж. (1980). В О.— торфобрикетний і мінеральної води з-ди, хлібокомбінат, цех Буського харч. комбінату, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, автошкола. 2 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Пам'ятки архітектури — *Олеський замок* (14—17 ст.), костьол (15 ст.), костьол і монастир капуцинів з келіями (1739); пам'ятник бійцям Першої кінної армії (1976, скульптор В. Борисенко і арх. А. Консулов; іл. див. до ст. *Львівська область*, т. 6, с. 273). О. відоме з 12 — 13 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ОЛЕТЕТРИ́Н — комбінована лікарська форма антибіотиків *тетрацикліну* та олеандоміцину. Має широкий протимікробний спектр дії. Застосовується при пневмонії, бронхіті, коклюші, пієлонефриті, циститі, гонореї, сифілісі, трахомі, сальмонельозі, в хірургічній практиці тощо. Форма випуску — таблетки.

О́ЛЕУМ (від лат. oleum vitrioli — купоросна олія) — димуча сірчана кислота, розчин сірчаного ангідриду у безводній *сірчаній кислоті*. Безбарвна рідина, у вологому повітрі «димить» внаслідок реакції між парою SO_3 і H_2O з утворенням важколеткої сірчаної к-ти H_2SO_4. Звичайно випускають О., що містить 18—20% SO_3 (іноді до 60%). Застосовують О. в органічному синтезі, у виробн. *барвників, вибухових речовин*, лікар. препаратів тощо.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ШОСТОГО І СЬОМОГО ТОМІВ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **А. В Чекунов** — акад. АН УРСР (геофізика); **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **В. К. Лішко** — чл.-кор. АН УРСР (біохімія), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теор. фізика), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **К. С. Терновий** — чл.-кор. АН УРСР (ортопедія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політ. економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка); **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — доктор істор. наук (історія техніки), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Т. П. Булат** — доктор мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фіз. географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **А. М. Грінченко** — канд. мед. наук (гематологія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **А. Я. Дороговцев** — доктор фіз.-мат. наук (матем. аналіз), **В. Д. Дяченко** — канд. біол. наук (антропологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фіз. географія), **М. М. Жербін** — доктор тех. наук (будівництво), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнієв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **П. М. Леоненко** — канд. екон. наук (критика бурж. теорій); **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філос. наук (естетика), **Л. З. Мазепа** (музика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політ. економія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біологічних наук (систематика безхребетних, історія зоології), **А. К. Мартиненко** — доктор історичних наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фізико-математичних наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — канд. геол.-мінералогічних наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна і фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребеиник** — канд. філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **С. М. Старченко** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні й допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. С. Чарін** — доктор фіз.-мат. наук (алгебра), **М. П. Черенько** — доктор мед. наук (хірургія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **К. І. Чурюмов** — канд. фіз.-мат. наук (астрономія), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Мімікрія, с. 448—449
Мініатюра, с. 32—33
Містобудування, с. 432—433
Місяць, с. 432—433
Міфологія, с. 432—433
Мозаїка, с. 48—49
Молдавська РСР, с. 432—433
Монгольська Народна Республіка, с. 432—433
Монета, с. 464—465
Москва, с. 144—145
Мурашко М. І., с. 176—177
Мурашко О. О., с. 176—177
Мутації, с. 448—449
Нарбут Г. І., с. 192—193
Народна творчість, с. 192—193
Настінні розписи, с. 432—433
Натюрморт, с. 288—289
Неаполь Скіфський, с. 432—433
Нечуй-Левицький І. С., с. 432—433
Нігерія, с. 432—433
Нідерландське мистецтво, с. 432—433
Німецька Демократична Республіка, с. 432—433
Нірод Ф. Ф., с. 304—305
Новаківський О. Х., с. 304—305
Овочеві культури, с. 464—465
Одеса, с. 432—433
Одяг, с. 504—505
Ольвія, с. 432—433

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Мови народів світу, с. 80—81
Молдавська РСР, оглядова, с. 80—81
Молдавська РСР, економічна, с. 80—81
Монгольська Народна Республіка, оглядова, с. 96—97
Монгольська Народна Республіка, економічна, с. 96—97
Морські течії та температура води на поверхні Світового океану (літо), с. 128—129
Морські течії та температура води на поверхні Світового океану (зима), с. 128—129
Нігерія, оглядова, с. 96—97
Нігерія, економічна, с. 96—97
Німецька Демократична Республіка, оглядова, с. 368—369
Німецька Демократична Республіка, економічна, с. 368—369
Одеська область, оглядова, с. 480—481
Одеська область, економічна, с. 480—481
Океанія, оглядова, с. 480—481

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			5-й том	
183	права	38-й згори	660 тис. ж.	66,0 тис. ж.
296	середня	19-й згори	У 1913 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т	У 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т
			6-й том	
244	ліва	2-й знизу	Член КПРС з 1973	Член КПРС з 1943
385	права	37-й знизу	Чернівці	Київ
429	права	3-й знизу	Д. І. Ульянов	Л. Д. Ульянов
448—449	вклейка «Литво художнє»		1. Скіфське бронзове литво. Північна Європа. 2-е тис. до н. е.	1. Скіфське бронзове литво. Північне Причорномор'я. 1-е тис. до н. е.

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 7

(на украинском языке)

В томі вміщено 24 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (468 сюжетів, з них 253 — кольорові), 12 сторінок вклейок високого друку (58 сюжетів, з них — 32 кольорові), 5 вклейок кольорових карт (14 карт) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1096 ілюстрацій і 104 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 24.

Том здано до набору 3.03.81, підписано до друку 31.07.81. БФ 10604. Формат 84×108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура Кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 33 + 3,125 аркушів вклейок. Умовних фарбовідбитків 88,93. Облік.-вид. арк. 60,69. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 342. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст (Ольвія)

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

(На картах світу, материків, півостровів і гірських країн)

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

На кольорових картах / На текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

На кольорових картах / На текстових картах

- теплі
- холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Мололи та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Миш'якові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені

Прояви

- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Машинобудування й металообробка
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробка
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслороб., сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі

На текстових картах

- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (малих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Тропінди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових уєднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
одбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
гр., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення